IĞDIR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

SBD

EKİM 2026, SAYI 43

E-ISSN:2147-6152

P-ISSN: 2147-5717

15.10.2026

IĞDIR ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

BİLİMSEL HAKEMLİ DERGİ

IGDIR UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

SCHOLARLY REFEREED JOURNAL

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43

EKİM 2026

Year 15, Issue 43

October 2026

Yönetim / Management

Baş Editör / *Editor in Chief*
Dr. Öğr. Üyesi Ercan İNCE

İletişim Bilgileri / Contact Information

Adres / *Address:* Iğdır Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Şehit Bülent Yurtseven Kampüsü, Suveren, 76000, Iğdır
Telefon / *Phone*: 90 476 2230010
Faks / *Fax*: 90 476 2230017
Web Sayfası / *Web Page*:
https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder
E-Posta / *E-Mail*: sosbilder@igdir.edu.tr

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi üç aylık **bilimsel hakemli bir dergidir** ve Ocak, Mayıs, Ekim aylarında, yılda üç kez yayınlanmaktadır. Dergimiz; Sosyal Bilimler kapsamında değerlendirilen alanlara ait makalelere yer vermektedir.

Yayınlanan makalelerin ilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir. Fikirlerden kesinlikle editörler sorumlu tutulamazlar. Makalelerde belirtilen görüşler, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*'nin görüşlerini yansıtmazlar. Dergide yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*'ne aittir. Makalelerde, Araştırma ve Yayın Etiğine uyulmaktadır.

Dergimiz Academic Journals Database, ACAR İndeks, ASOS İndeks, CiteFactor, EBSCO Academic Search Complete, EBSCO Academic Search Ultimate, Genamics Journal Seek, Index Copernicus, ISAM İlahiyat Makaleler Veritabanı, J-Gate, Journal Index, Scientific Journal Services (SIS), Türk Eğitim İndeksi ve **Ulakbim TR Dizin** tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir.

Yayın Kurulu / Editorial Board

***Baş Editör** / Editor in Chief*
Dr. Öğr. Üyesi Ercan İNCE (Iğdır Üniversitesi, Iğdır, TÜRKİYE)

***Editör** / Editor*
Dr. Öğr. Üyesi Hakan ÇAYALAN (Iğdır Üniversitesi, Iğdır, TÜRKİYE)

Yabancı Dil Editörü
Doç. Dr. Y. Kemal ÖZEKİCİ (Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman, TÜRKİYE)
Türkçe Dil Editörü
Doç. Dr. Oğuz DOĞAN (Iğdır Üniversitesi, Iğdır, TÜRKİYE)

Alan Editörleri
Dil, Edebiyat ve Sanat: Prof. Dr. Yakup ÇELİK (Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, TÜRKİYE)
Turizm İşletmeciliği: Doç. Dr. Metin SÜRME (Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, TÜRKİYE)
Eğitim Bilimleri: Doç. Dr. Rasim TÖSTEN (Siirt Üniversitesi, Siirt, TÜRKİYE)
İktisadi ve İdari Bilimler: Doç. Dr. Ahmet İLHAN (Bayburt Üniversitesi, Bayburt, TÜRKİYE)
Sosyal ve Beşeri Bilimler: Doç. Dr. Murat YILDIZ (Aksaray Üniversitesi, Aksaray, TÜRKİYE)
Güzel Sanatlar: Doç. Dr. Abdül TEKİN (Iğdır Üniversitesi, Iğdır, TÜRKİYE)

Yayın Kurulu / Editorial Board
Prof. Dr. Seyfettin ERDOĞAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hatip YILDIZ (Dicle Üniversitesi, Diyarbakır, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gökhan TUNÇ (Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ferhat KORKMAZ (Batman Üniversitesi, Batman, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Atınç OLCAY (Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Veysi GÜNAL (Harran Üniversitesi, Şanlıurfa, TÜRKİYE)
Prof. Dr. Yüksel GÖĞEBAKAN (İnönü Üniversitesi, Malatya, TÜRKİYE)
Doç. Dr. Elgiz YILMAZ ALTUNTAŞ (Galatasaray Üniversitesi, İstanbul, TÜRKİYE)

Danışma Kurulu / Advisory Board
Prof. Dr. İbrahim Yıldırım (Bitlis Eren Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Musa Yıldız (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Reha Saydan (Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Şadi Eren (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder
Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
(Iğdır University, Journal of Social Sciences)
E-ISSN: 2147-6152
Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026
(Year 15, Volume 43, October 2026)

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

(Araştırma Makaleleri/Research Articles)

Abdulhalim OFLAZ - Adem SALAR
Orta Çağ'da Seyyah ve Coğrafyacıların Eserlerinde Van Gölü Havzası / The Van Lake Basin in the Works of Travelers and Geographers in the Middle Ages ***1-12***

Mustafa AKMAN
Devvânî'nin (ö.908/1502) Şerhu'l-Akaidi'l-Adudiyye'sinde Gazzâlî'nin (ö.505/1111) Filozofları Tekfirine İtirazı / Celaladdin al-Dawwānī's (d. 908/1502) Objection to al-Ghazālī's (d. 505/1111) Takfīr of the Philosophers in His Sharh al-ʿAqāʾid al-ʿAdudiyya ***13-35***

Canan ÇALIŞKAN - Hamid AYDEMİR
Görsel Sanatlar Öğretmen Adaylarının Uygulama Derslerinde Dijital Tasarım Programlarını Destekleyici Materyal Olarak Kullanması / The Use of Digital Design Programs as Supporting Materials in Practical Courses by Visual Arts Teacher Candidates ***36-57***

Mehmet YALÇINKAYA
Dijital Etkileşimde İtibar Akışı: İki Aşamalı İletişim Modelinde Sosyal Medya Fenomenlerinin Kurumsal İtibar Algısına Etkisi (Z Kuşağı Örneği) / Reputation Flow in Digital Interaction: The Impact of Social Media Influencers on Corporate Reputation Perception within the Two-Step Flow Model (Evidence from Generation Z)..... ***58-87***

Nesrin YILDIRIM
19. Yüzyılda Eski Van Şehrinin Ekonomik Faaliyetleri ve Sosyo-Ekonomik Hayata Yansımaları / Economic Activities of Old Van in the 19th Century and Their Reflections on Socio-Economic Life..... ***88-111***

Murat EREN - Serkan KÜNÜ - Ebru YAVUZ
Dijitalleşme, Operasyonel Kapasite ve Kredi Riski: Türkiye'de İl Düzeyinde NPL Belirleyicileri / Digitalization, Operational Capacity, and Credit Risk: Provincial-Level Determinants of NPL in Türkiye ***112-128***

Adem Ali İREN
The Organization of Turkic States through the Lens of Ontological Security and Security Governance: A Five-Stage Mechanism / Ontolojik Güvenlik ve Güvenlik Yönetişimi Merceğinden Türk Devletleri Teşkilatı: Beş Aşamalı Bir Mekanizma..... ***129-151***

Hasan Fatih SEVAL
Tracing Geopolitical Change Through Documents: A Comparative Content Analysis of Germany's Arctic Policy Guidelines (2013–2024) / Belgelerde Jeopolitik Değişimin İzini Sürmek: Almanya'nın Arktik Politika Kılavuzlarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi (2013–2024).....***152-170***

Ali GÖRGÜN
Geçici Organizasyonlarda Koordinasyonun Çok Boyutlu Yapısı: Yapısal, İlişkisel ve Dijital Modeller Üzerine Bir İnceleme / The Multidimensional Nature of Coordination in Temporary Organizations: An Examination of Structural, Relational, and Digital Models ***171-202***

Onur ÇELEN - Muharrem TUNA
Kadın Çalışanların Kraliçe Arı Sendromu Düzeylerinin Demografik ve Örgütsel Özelliklere Göre İncelenmesi: Antalya Örneği / An Examination of Queen Bee Syndrome Levels Among Female Employees According to Demographic and Organizational Characteristics: The Antalya Example.....***203-219***

Neslihan POLAT - Aydın KUDAT
Karl Vilhelm Zetterstéen'in Kur'ân Çevirisinde (Koranen) Oryantalist Yaklaşım ve 'Anmärkningar' (Notlar) Bölümünde Kıraat Tasavvuru / Orientalist Methodology in Karl Vilhelm Zetterstéen's Translation of the Qur'an (Koranen) and the Conception of Recitation in the 'Anmärkningar' (Notes) Section ***220-243***

Elif TÜRKİSLAMOĞLU
İtalya'nın Montreux Boğazlar Sözleşmesinin İmzalanması Sürecindeki Tutumunun Türk Diplomatik Arşiv Belgeleri Üzerinden İncelenmesi / An Examination of Italy's Stance During the Montreux Straits Convention Signing Process Through Turkish Diplomatic Archive Documents ***244-260***

Sevda ERATALAY - Mustafa SOLMAZ
Türkiye Türkçesi Ağızlarında Olumsuz Duygu Durumunu İfade Eden Deyimler / Idioms Expressing Negative Emotions in Turkish Dialects ***261-275***

Ömer DÖŞEMETAŞ
1877-78 Osmanlı - Rus Savaşı'nın (93 Harbi) Erzurum Vilâyeti'nin İdarî Yapısına Etkisi / The Impact of the 1877–78 Ottoman-Russian War (the War of '93) on the Administrative Structure of the Erzurum Province.....**276-288**

Sevda AKTOKLU - Nevzat CAN
Ekolojik Krizin Manevi Kökleri: Seyyid Hüseyin Nasr'ın Modern İnsan ve Doğa Eleştirisi / Spiritual Roots of the Ecological Crisis: Seyyed Hossein Nasr's Critique of Modern Humanity and Nature.....**289-301**

Samet TOPAL
Türkiye'de Enerji Verimliliği Artışları Toplam Enerji Kullanımını Azaltıyor Mu? Jevons Paradoksu Ve Rebound Etkisinin 1990–2024 Dönemi İçin NARDL Analizi / Are Improvements in Energy Efficiency in Turkey Reducing Total Energy Consumption? A NARDL Analysis of the Jevons Paradox and the Rebound Effect for the 1990–2024 Period **302-314**

Ahmet FİDANOĞLU
The Impact of Green Production Orientation on Customer Satisfaction in the White Goods Sector: The Mediating Role of Service Quality and Price Perception / Beyaz Eşya Sektöründe Yeşil Üretim Oryantasyonun Müşteri Memnuniyeti Üzerindeki Etkisi: Hizmet Kalitesi ve Fiyat Algısının Aracı Rolü.....**315-325**

Dila SARIGÜL YILMAZ - Nilüfer ŞAHİN
The Role Of Gastronomy Image in the Effect Of Brand Awareness and Perceived Service Quality on Willingness To Pay More in Restaurants / Restoranlarda Marka Farkındalığı ve Algılanan Hizmet Kalitesinin Daha Fazla Ödeme İsteği Üzerine Etkisinde Gastronomi İmajının Rolü **326-353**

Yusuf YALÇIN - Gamze ALAK
Are School Psychological Counsellors Prepared to Prevent Bullying of Students with Special Needs?/ Okul Psikolojik Danışmanları Özel Gereksinimi Olan Öğrencilere Yapılan Zorbalığı Önlemeye Hazırlar Mı?.....**354-381**

Fatih TORUN
Kur'ân'da İletişim Fiillerinin Söz Edimi, Değerlik ve Anlam Bilimsel Alan Üçlüsünde İncelenmesi / An Analysis of Communication Verbs in the Qur'ān Through the Triad of Speech Act Theory, Valency, and Semantic Field..... **382-400**

Mustafa YILMAZ - Abdurrahman TOPAL - Fikret ALINCAK
An Investigation of the Relationship Between Psychological Flexibility and Life Satisfaction Among Exercise Science Students / Spor Bilimleri Öğrencilerinde Psikolojik Esneklik ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi **401-412**

Okan CEYLAN
The Social and Economic History of Cattle Breeding in Thrace in the Early Republican Period (1923- 1950)/ Erken Cumhuriyet Döneminde Trakya'da Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliğinin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi (1923-1950) **413-433**

Cihan PALANCI
Ian Hacking'in Sosyal İnşa Kavramı Bağlamında Kimlik Hareketlerini Anlamak / Understanding Identity Movements in the Context of Ian Hacking's Concept of Social Construction **434-448**

Sabri BALTA
Ömer Demirbağ'ın Şarkı Formlu Bir Şiirinin Yorumlanması ve Metaforik Unsurları / An Interpretation of A Song-Form Poem by Ömer Demirbağ and Its Metaphoric Elements **449-466**

Bilal AKKAYNAK - Adem Ruhan SÖNMEZ
Banka Şube Karlılığının Belirleyicileri: Katılım ve Konvansiyonel Bankalar Üzerine Bulanık AHP Analizi / Determinants of Bank Branch Profitability: A Fuzzy AHP Analysis of Participation and Conventional Banks..... **467-482**

Necibe ŞEN
Examination of Nature-Based Adventure Tourism Routes in Erzincan Province / Erzincan İlinde Doğa Temelli Macera Turizmi Rotalarının İncelenmesi **483-505**

Kamil ATEŞ - Gamze ERÜKÇÜ AKBAŞ
Psychosocial Risks and Burnout among Industrial Workers: A Social Work Perspective from Ankara Sugar Factory / Endüstri Çalışanlarında Psikososyal Riskler ve Tükenmişlik: Ankara Şeker Fabrikası Örneğinde Sosyal Hizmet Perspektifinden Bir İnceleme **506-533**

Betül AKGÖNÜL YILDIZ - Yunus BERKLİ
Ortak Kültürel Mirasın İzinde Ebrulu Ciltler: Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi Örneği / Marbling Bindings in Pursuit of Common Cultural Heritage: The Example of Erzurum İl Müftülüğü Library **534-557**

Alaeddin KOSKA
Metal Mutfak Eşyaları İmalatı Sektöründe Yapay Zekâ Hazırlığı, Güvenilir Yapay Zekâ ve Algılanan İşletme Verimliliği: Mühendis Deneyimlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma / Artificial Intelligence Readiness, Trustworthy AI and Perceived Business Efficiency in the Metal Kitchenware Sector: A Qualitative Study Based on Engineers' Experiences **558-576**

Ahmet DOKSANOĞLU
Sembolist İmgeden Duygulanıma: Arnold Böcklin Üzerinden Deleuzecü Bir Okuma / From Symbolist Image to Affect: A Deleuzian Reading Through Arnold Böcklin..... **577-591**

Murat ALKIN - Nurdan KUŞAT
Kalite Algısının Küresel Marka İmajına Etkisinde Yerel Marka İmajının Aracılığı / The Mediatory Of Local Brand Image In The Impact Of Quality Perception On Global Brand Image **592-609**

Ayşen AKYÜZ - Bilge KARAMEHMET ALTUNTAŞ
AB Üye Ülkelerinde İşletmelerin Pazarlama Amaçlı Yapay Zekâ Kullanımındaki Farklılıkların Belirleyicileri: Eurostat Verileriyle Ampirik Bir Analiz / Determinants of Differences in Marketing-Oriented Artificial Intelligence Use Among Businesses in EU Member States: An Empirical Analysis with Eurostat Data **610-622**

Atik ASLAN
Forced Migration, Women and Human Development within the Framework of the Capabilities Approach / Yapabilirlik Yaklaşımı Çerçevesinde Zorunlu Göç, Kadın ve İnsani Kalkınma **623-638**

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Oflaz, A.; Salar, A. (2026). "Orta Çağ'da Seyyah ve Coğrafyacıların Eserlerinde Van Gölü Havzası", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 1-12. **Gönderim Tarihi**: 13.01.2025 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 29.04.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1618732

Yazar/Author

Abdulhalim OFLAZ*, Adem SALAR**

Makale Adı/Article Name

Orta Çağ'da Seyyah ve Coğrafyacıların Eserlerinde Van Gölü Havzası

The Van Lake Basin in the Works of Travelers and Geographers in the Middle Ages

ÖZ

Orta Çağ'da yaşanmış olayların daha iyi anlaşılabilmesi için hiç kuşkusuz coğrafi eserler ile seyahatnameler önemli bir yer tutmaktadır. Coğrafi eserler, tarihçiler arasında ilk elden kaynaklar olması açısından önemlidir. Bunun en büyük nedeni ise seyyah veya coğrafyacının gidip gördüğü yerleri kaleme alması açısından önem arz etmesidir. Hatta tarih kitaplarında yer almayan bazı siyasi olaylar da bu eserlerde yer almaktadır. Arapça ve Farsça yazılan bu eserler araştırmacılar tarafından ana kaynak olarak kabul edilir. Kaleme alınan bu belgeler bölgenin coğrafyası yanında kültürel ve siyasi özeliklerine de değinmişlerdir. İslam âlimleri tarih, fıkıh, hadis gibi ilimlerinin yanında coğrafi eserler de meydana getirmişlerdir. Bu nedenle coğrafi eserler ve seyahatnameler kendi dönemleri için her zaman önemli kaynak durumundadırlar. Van Gölü Havzası özelinde bakıldığında ise havza tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve Orta Çağ'da ünlü coğrafyacıların ve seyyahların geçiş noktasında yer almıştır. Bu havzada yer alan şehirler; Ahlât, Tatvan, Adilcevaz, Gevaş, Erciş ve Muradiye'dir. Özelikle Ahlât ve Erciş Orta Çağ için önemli iki şehir olma özelliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Van, Ahlât, Erciş, Havza, Seyahatname, Coğrafya, Orta Çağ.

ABSTRACT

Undoubtedly, geographical works and travelogues have an important place for a better understanding of the events of the middle ages. Geographical works are important in terms of being first-hand sources among historians. The most important reason for this is that the traveller or geographer writes about the places he visited. Even some political events that are not included in history books are also included in these works. These works written in Arabic and Persian are accepted as the main sources by researchers. In addition to the geography of the region, they also touched on cultural and political characteristics. Islamic scholars have created geographical works in addition to their sciences such as History, Fiqh, Hadith. For this reason, geographical works and travelogues have always had an important place in their own periods. When we look at the Lake Van Basin in particular, the basin has hosted many civilisations throughout history and was located at the transit point of famous geographers and travellers in the Middle Ages. The cities in the Lake Van Basin are Ahlât, Tatvan, Adilcevaz, Gevaş, Erciş and Muradiye. Especially Ahlât and Erciş are two important cities for the middle ages.

Keywords: Van, Ahlât, Ercis, Basin, Travelogue Geograpy, Middle Age.

* Doç. Dr. Abdulhalim OFLAZ, Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / İslam Tarihi, aoflaz74@gmail.com

** Dr. Adem SALAR, ademsalar@gmail.com

Extended Abstract

The aim of this study: To have information about the cities in the Lake Van Basin based on the information in the works written by medieval Islamic scholars and travellers. For this purpose, the accessible works of the period have been examined and the information in the works has been brought together. The information gathered together was written down from an objective point of view.

The Lake Van Basin has hosted many states, principalities, dynasties and emirates in the political, commercial, economic and cultural fields from the past to the present. When we look at the military activities of Hz. Omer in the region and the raids made until the last period of the Aqqoyunlu, it is seen that this basin is located at an important transition point. The region has always been a battlefield due to its neighbouring borders with Iran, Azerbaijan, Armenia in the east and Iraq in the south. Due to these wars, political stability could not be established in the region for a long time. Therefore, the region is both culturally and politically diverse. Thanks to this diversity, the region has a rich history.

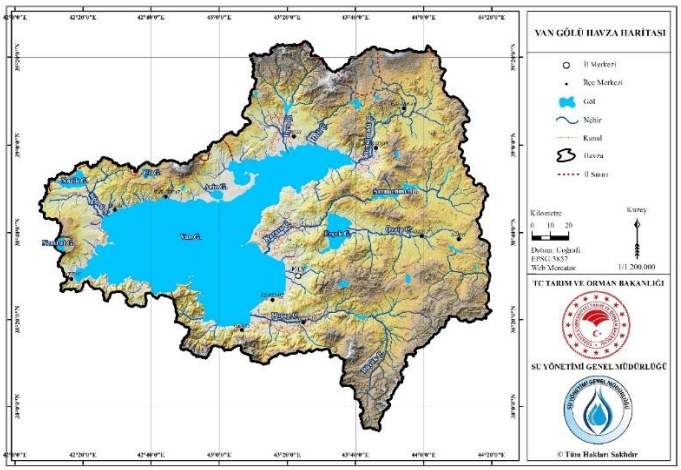
The Lake Van Basin has also shaped the economy and trade in itself due to its location. Because some of the trade routes of the period passed through this basin. In particular, the goods travelling to the west via Iran used the trade route north of the lake (Van-Agrı-Erzurum) or the route south of the lake (Van-Tatvan-Diyarbakır) with the help of caravans. The political powers that controlled these routes also benefited economically. Because the taxes collected from these goods were used for the expenses of the state. This helped to reduce the economic burden of the state. The important political powers of the period left important cultural artefacts to the region as well as trade.

Method of the study: A qualitative method was used in this study. It was deemed appropriate to make an evaluation by considering the principles of place and space of historical science. While making this evaluation, both the conditions of the past time and the integrity in terms of subject matter were taken into consideration. Information related to the study was analysed from the classified sources. This information has been passed through the filter of criticism and written by taking care to be handled objectively. While giving information about the places in the study, the names used by geographers and travellers in the Middle Ages were given in the first use. In subsequent uses, the current Turkish names are used. For example; Muradiye (Bargiri), Ercis (Arceş-Arjîş), Ahlât (Hılât-Khılat) and Gevas (Vestan).

Conclusion: Based on the geographical works written, it is written that the first name used for the lake in the basin is Lake Ercis. The Lake Van Basin was an important transit point for Anatolia, Iran and Azerbaijan in the Middle Ages. It has been observed that the cities in the basin, especially Ahlât, were at an important point of trade. Trade was not only limited to its own surroundings but also covered a wide range of distant lands such as Damascus and Iran. The most important products sent to these regions were the date (pearl mullet) fish and sodas. After the pearl mullet fish was caught from the lake, it was dried with salt both to prevent spoilage and to preserve its flavour. Sodas were sent to bread baking ovens and used here. In addition to these products extracted in the lake, the region also extracted zırnık mine and sent to other countries in the same way. With the effect of these commercial products, commercial activities continued in the region. Apart from these, transport was also carried out on the lake. In various parts of the lake, merchants came to Ercis and Ahlât harbours with ships and made shopping here.

In addition to the political leaders mentioned in the works of medieval geographers and travellers in the Lake Van Basin, historical immovable artefacts left by individuals who took an important place in their period have survived until today. Kadem Pasha Hatun Tomb, Bayındır Bey Kümbeti and Mosque, Kara Yusuf Mosque, Erzen Hatun Kümbeti, cemeteries, castles and immovable historical buildings in the basin are culturally important for the region. In cultural terms, the immovable heritage in the region has been damaged over time. Whether these damages are caused by nature or as a result of treasure hunters' search for treasure, they have been seriously damaged. Restoration of these destructions in accordance with the original and then opening these places to visitors for tourism purposes will provide significant benefits both in terms of promoting the region and economically to the basin.

Giriş

Şekil 1. Van Gölü Havzası Haritası

Van Gölü Havzası Anadolu'nun Doğu bölgesinde yer alıp, toplam alanı 17.964 km²'dir. Havzada Van (%62), Bitlis (%34) ve Ağrı (%2) yer almaktadır. Bu bilgiler baz alınarak Orta Çağ coğrafyacılarının Van Gölü Havzası ile ilgili verdikleri bilgiler incelenmiştir.

Orta Çağ coğrafyacıları dünyayı yedi iklime (İdrîsî, 2024: s.17-233; Ağarı, 2006: s.195-214) ayırmış ve İbn Rüste, *el-A'lâku'n-Nefîse* adlı eserinde Van Gölü Havzası içinde kalan bölgelerin beşinci iklimde yer aldığını yazmıştır (İbn Rüste, 2017: s.116). el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde, Ahlât ve Erciş'in Dördüncü Ermeniye bölgesinde yer aldığını belirtmiştir (el-Belâzürî, 2013: s.225). Ebü'l-Fida, *Takvimü'l-büldân*'ında Ermeniye bölgesi içinde yer alan Van Gölü Havzası'nın Ermeniye'nin birinci bölümünde yer aldığını ve bu bölümün de Ahlât ve çevresinden oluştuğunu söylemiştir. Devamında Ermeniye'yi (Doğu Anadolu), Erran'ı ve Azerbaycan'ı cetvellere bölerek Ahlât, Erciş ve çevresini ikinci cetvelde, Gevaş'ı da üçüncü cetvelde zikretmiştir (Ebü'l Fida, 2017: s. 308, 314-315). İbn Hurdazbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde Van Gölü Havzası'nın kuzey kesimlerinde yer alan Ahlât ve Erciş'i dördüncü Ermeniye bölgesinde ve buraların da Rum toprakları içinde yer aldığını yazmıştır (İbn Hurdazbih, 2008: s. 106). İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* adlı eserinde Ermeniye bölgesi için şunları yazmıştır: "*Ermeniye bölgesi; İç Ermeniye ve Dış Ermeniye olmak üzere iki kısma ayrılır. Dış Ermeniye'de bazı Müslüman şehirlerinin olduğunu ve burada yaşayan halk bazen Müslüman bazen de Ermeni yöneticiler tarafından yönetilir. Muradiye, Gevaş, Erciş, Malazgirt, Ahlât ve bu yerler arasındaki ovalar, kaleler, nahiyeler âmillikler ise bu bölgede yer almaktadır.*" (İbn Havkal, 2014: s.302-303). İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâk'l-âfâk* adlı eserinde: "*Ermeniye bölgesi, İç Ermeniye ve Dış Ermeniye olmak üzere iki kısma ayrılır. İç Ermeniye'de Erzurum, Dış Ermeniye'de ise Muradiye, Ahlât, Gevaş, Erciş ve Zevezan bulunmaktadır.*" diye yazmıştır (İdrîsî, 2024: s.174). Ebû Hâmîd Muhammed el-Gırnâtî ise *Kitab el-mu'rib 'an ba'd 'acaib el-mağrib* adlı eserinde Ermeniye ülkesinin yeryüzünün en verimli topraklarından biri olduğunu dile getirmiştir (el-Gırnâtî 2022: s.107). Kudâme İbn Cafer Kitabü'l Harac eserinde Ahlât ve Erciş'in hem üçüncü hem de dördüncü Ermeniye'de yer aldığını yazmıştır (İbn Cafer, 2024: s.64).

1. Van Gölü Havzası'nın Sınırları

Van Gölü Havzası'nın coğrafi özeliklerine başlamadan önce havzanın sınırlarını belirtmekte fayda vardır. Orta Çağ'da Van Gölü Havzası'nın sınırları belirsiz olduğu için çalışmanın daha iyi anlaşılması açısından günümüz sınırları dikkate alınmıştır. Buna göre kuzey sınırını Aladağlar, Tendürek, Süphan ve Nemrut dağları; güneydoğu sınırını Güneydoğu Torosları; batı sınırını Muş; güney sınırını Kavuşşahap dağları ve doğu sınırını da İran belirlemiştir. Havza mezkûr dağlar ile çevrili olduğu için kapalı havza özelliğindedir. Dağlardan gelen akarsular ve çaylar (Bend-i Mahî, Karasu, Hoşap, Uludere, Karmış ve Kotum Çayı) çukurda toplanmaları

sonucunda 3754 km² büyüklüğünde Van Gölü'nü meydana getirmişlerdir (Strange, 2015: s.124-172; Erinç, Öngör, 1976: s. 100; Hurşid Paşa, 1997: s.231-257; Köksal, 1982: s.22).

Van Gölü Havzası içinde yer alan şehirlerin arasındaki mesafe konusunda ünlü coğrafyacı İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde Muradiye'den Erciş'e bir, Erciş'ten Ahlât'a üç ve Ahlât'tan Bitlis'e ise bir günlük mesafenin olduğunu yazmıştır (el-İstahrî, 2020: s.182). Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-büldân* adlı eserinde Erciş'ten Ahlât'a üç ve Ahlât'tan Bitlis'e ise üç günlük mesafe olduğunu (Ebü'l-Fidâ, 2017: s.53,116); el-Makdisî ise, *Ahsenü't-tekâsîm'*inde Muradiye'den Erciş'e iki, oradan Ahlât'a da üç konak[1] olduğunu belirtmişlerdir (el-Makdisî, 2022: s.284).

Ünlü Eyyûbî tarihçi ve coğrafyacı Ebü'l-Fidâ, Van Gölü'ne Erciş Gölü demiş ve devamında şunları söylemiştir: *"Burası Ahlât'ın bir günlük doğusunda bulunan büyük bir göldür (Ahlât'a sınırı vardır). Tuzlu ve ortası derindir. Gölün çevresi dört günlük yol tutar. Etrafında Ahlât, Erciş ve başka şehirler vardır. Gölden inci kefali (tarih balığı) avlanır ve etrafa sevk edilir. Göl rüzgarda kabarır, dalgaları kuvvetlenir. Göl dalgalanınca kokuları etrafındaki Ahlât ve diğer yerlere ulaşır. İnsanlar gölün dalgalandığını anlar. Göle etrafında bulunan ırmaklar karışır, kıyılarının çoğunda kamışlar bulunmaz."* (Ebü'l-Fidâ, 2017: s.53,116). Tarihçi ve coğrafyacı el-Mağribî de *el-Muğrîb fi Hule'l-Mağrib* adlı eserinde Van Gölü'nü Erciş Gölü olarak isimlendirmiş ve gölden bahsederken şu ifadeleri kullanmıştır: "*Ahlât'ın doğusunda Erciş (Van) Gölü bulunur. Bu gölün batıdan doğuya uzunluğu güneye meylederek 4 konaktır. Genişliği ise bir konaktır. Bu gölde inci kefali bulunur. Tuzlanır ve etrafa sevk edilir. Bu gölde büyük gemiler Erciş'ten Ahlât ve başka yerlere işler.*" ifadelerini kullanmıştır (el-Mağribî, 2022; s.104). Endülüslü coğrafyacı ve seyyah el-Gırnâtî ise *Kitab el-mu'rib 'an ba'd 'acaib el-mağrib* isimli eserinde denizler ve denizler içindeki hayvanları anlatırken Van Gölü'nden de bahsetmiş; ancak burada Van yerine Ahlât ismini zikretmiştir (el-Gırnâtî, 2022: s.135).

Ünlü İslâm coğrafyacısı İdrîsî, mezkûr eserinde havza hakkında şu bilgileri vermiştir: "*Ahlât ve Erciş'in güneyinde tuzlu bir göl bulunur. Doğudan batıya uzunluğu 57 mil, genişliği 27 mildir. Bu gölden tarih (İnci Kefali) denen küçük balıklar avlanır. Bu balıklar tuzlandıktan sonra el-Cezîre, Musul, Rakka, Irak, Harran gibi yerlere sevk edilir. Bu gölün kıyılarında soda toplanıp Irak ve başka yerlerdeki ekmekçilere gönderilir. Bu gölün yakınında kazılmış yerler bulunur. Buralardan kırmızı, sarı zırnık*[2] *çıkarılıp, her tarafa gönderilir*." (İdrîsî, 2024: s.175).

Bu çalışmamızda Van Gölü Havzası *Tatvan* ve *Van yöreleri* olmak üzere iki kısma ayrılarak irdelenmiştir.

1.1. Tatvan Yöresi

avzada yer alan Tatvan yöresinin batı ve kuzey kesimlerinde geniş platolar yer almaktadır. Bu yöre Tatvan, Adilcevaz, Erciş ve Ahlât'tan oluşmaktadır.

1.1.1. Tatvan

Tatvan, Urartular döneminde *Aiadi*; Persler döneminde *Duadyana*; Selçuklular döneminde *Tatvan (Tatval)* ve Osmanlılar döneminde ise *Tahti-Van* olarak adlandırılmıştır (Çelebi, 2010: s.181-182; Arınç, 2001a: s.185). Tatvan, günümüzde Bitlis iline bağlı bir ilçedir. Van Gölü Havzası'nın batı kısmında yer alan Güneydoğu Toros Dağları (Köksal, 1982: s.16-18) ve kuzeyden volkanik Nemrut Dağı ile çevrilmiştir. Tatvan'ın jeopolitik konumu Van Gölü, Fırat ve Dicle havzalarının birbirine yakınlaştığı bir yerdedir (Arınç, 2001b: s.12; Arınç, 2016: s.198; Saraçoğlu, 1989: s.466; Şahinalp, Elmastaş, Günal vd, 2010:47-64; Okumuş, 2008: s.743-793).

[1] Konak, mesafe anlamında kullanılmış olup, yürüyüşle bir günlük mesafe anlamına gelmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Sevda Kaman, "Firdevsü'l İkbal'de Geçen Ağırlık, Mesafe ve Uzunluk Ölçü Adları", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları e-Dergisi*, C. V, S. 1, 2018, s. 52. Fersah 3 mile, berîd 3 fersaha, konak iki posta menzili arası olup aynı zamanda 1 berîde eşittir. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2020, s.7.

[2] Zırnık Madeni hakkında detaylı bilgi için bkz: Serkan Erdoğan, "Hakkâri Sancağında Bir Maden: Zırnıh (1848-1857)", *Mavi Atlas,* C. 13, S.2, 639-657.

Yöre içinde yer alan Tatvan hakkında Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*'nde şu ifadeleri kullanmıştır: "*Kürtler buraya Tatvan derler. Van Eyaleti sınırında Van Gölü kenarında Van paşasının hâssı subaşısı hâkim ve naibliktir. Daha önce Süleyman Han zamanında Zal Paşa bir ufak tefek kale yapıp derbend olmuştu. Daha sonra Şah Tahmasb döneminde Acem, Erciş, Adilcevaz, Ahlât kalelerini işgal edince bu Tatvan Kalesi'nden gemiler ile Van Kalesi'ne yardım gitmemesi için Tatvan Kalesi'ni harap etmiştir. Hâlâ gölün kıyısında liman ağzında kale gibi sağlam bir han kalmıştır. Van paşasının bir ağası 200 adam ile o handa hükümet eder. Van kulu tarafından bir ağa gümrüğü zapt edip Van Gölü'nden gidip gelen gemilerden bâc, gümrük ve öşr-i sultanî alır. Bu hanın çevresinde bazı Kürt evleri vardır ama bir camiden başka çarşı pazardan ve diğer yapılardan bir eser yoktur. Ama imar olması gerekli bir yerdir. Zira tatlı bir limanı vardır. Tatvan bölgesinde yol ikiye ayrılır. Van Gölü'nün güneş tarafındaki sağ tarafına giden sarp ve taşlık Güzeldere, Kepan ve Vestan (Gevaş) Kalesi yoludur ki Hakkari vilayeti içinden Van Gölü kenarıyla Van'a gider. Ama bu Tatvan'dan yine göl kıyısı ile kuzeye taraf doğru nice kaleleri geçip Van'a gider."* (Çelebi, 2010: s.181-182).

1.1.2. Ahlât

Tatvan yöresinde bulunan bir diğer şehir Ahlât olup doğusunda Adilcevaz, güneyinde Van Gölü, batısında Tatvan ve kuzeyinde Bulanık[3] bulunmaktadır. Ahlât tarih boyunca birçok milletin ve devletin egemenliğinde kalmış, bu süre zarfında her gelen millet kente kendine has bir isim kullanmıştır. Urartular Ahlât'a "*Halads*"; Ermeniler "*Şaleat-Şaliat-Piznunik*"; Süryaniler "*Kelath*"; Müslüman coğrafyacılar "*Hılât*"; Türk halkı ve İran halkı ise "*Ahlât*" ismini vermiştir (Hüsrev, 1967: s. 10; Halîfe b. Hayyât, 2011: s. 541; Grousset, 2005, s.28; Sezen, 2017: s.12; Çilingiroğlu,1997: s.12; Çetin, 2014: s.60; Kılıç, 1999: s.2; Gülcü, 1994: s.25; Sümer, 1986: s.447-493; Perk, 1944: s.75-114; Akşit, 1989: s.103-128). Ahlât, Sökmen el-Kutbî döneminde ise mamur bir şehir olup Kubbetü'l-İslâm (İslâm'ın Kubbesi) adı verilmiştir. Kubbetü'l-İslâm ismi XIV. yüzyılda Ahlât'la beraber Belh ve Buhara için de kullanılmıştır (Sezen, 2017: s.12; Kılıç, 1999: s.2; Gülcü, 1994: s.25).

Yâkut el-Hamevî *Mu'cemü'l-Büldân*'ında Ahlât hakkında; "*Zengin bir şehir olup olgun meyveleri bulunmaktadır. Kalabalık bir şehirdir. Meşhur bir imara sahip bir belde olup dünyada eşi benzeri görülmemiş bir göle sahiptir.*" (Yâkut el-Hamevî, 1995: s.380-381) ifadesini kullanmıştır. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* adlı eserinde ise; "*Ahlât mamur bir yerdir. Halkı zengin ve mal-mülk sahibidir. Orada ticarethaneler ve büyük çarşılar yer almaktadır. Ticaret yolları buradan geçtiği için tüccarların uğrak yeridir. Halkı huysuz ve yabancılara düşmandır*." (İbn Havkal, 2014: s.303) şeklinde geçmektedir.

Nasr-ı Hüsrev, *Sefername* adlı eserinde, "*Ahlât, Ermeni ve Müslümanların sınır şehridir. Muradiye'den buraya 19 fersahtır. Oranın bir emiri vardı, ona Nasr-ud devle derlerdi. Yaşı yüzü geçkindi. Birçok oğulları vardı. Her birine bir il vermişti. Ahlât şehrinde 3 farklı dil konuşuyorlardı; Arapça, Farsça ve Ermenice. Sanırım bu sebepten o şehre Ahlât adını takmışlar. Orada akçe ile alışveriş ediliyordu. Okkaları üç yüz dirhemdi.*" (Hüsrev, 1967: s.10; Ali, 2020: s.4) diye yazmaktadır.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib adlı eserde ise Ahlât için şunlar yazılmıştır: "*Mamur ve nimeti bol olan kalabalık bir şehirdir. Bu halkın arasında zenginler ve tüccarlar bulunmaktadır. Bu şehirde zili halı, şalvar ipi ve yün üretilir*." (Anonim, 2020: s.102). el-Mağribî de, "*...buranın sahibine Şah-ı Ermen denilir (Ahlât'a uyuyor). Burası zengin tüccarları, eğlencesinin, maskaralıklarının çokluğuyla meşhurdur.*" (el-Mağribî, 2024: s.104) demiştir.

İstahrî de Ahlât için; "*Ahlât'ın toprakları bereketli bir yerleşim alanıdır. Topraklarının tamamı mamur halde olup iyiliği boldur*." (İstahrî, 2020: s.179) demiştir.

İbn Ecâ, *Kitâp fî târih Yeşbek ez-Zâhirî* isimli eserinde; "*Rebiü'l-âhir ayının sonunda Salı sabahı Adilcevaz'da bulunan Şeyh Yusuf'un evinden çıktık ve Ahlât şehrine indik. Bu şehirde*

[3] Bulanık, günümüzde Muş ilinin ilçesidir.

büyük ve sağlam bir kale vardı. Bitlis sahibinin topluluğu bu kalede kuşatıldı. Kaledekilerle Uzun Hasan Bey'in ordusu arasında savaş olmuştu." (İbn Ecâ, 2018: s.93) ifadelerini kullanmıştır.

Josaphat (Giosafat) Barbaro, seyahatnamesinde; "*Muş'tan 3 menzil uzaklıkta oldukça iyi tahkim edilmiş bir kale bulunmaktadır. Uzunlamasına kırk mil ve genişliği elli mile kadar ulaşan bir gölün kenarındadır.*" (Barbaro, 2016: s.92) diye yazmıştır.

Ünlü İslâm coğrafyacısı el-Makdisî ise Ahlât ve çevresi hakkında şunları yazmıştır: "*Çok temiz ve nezih bir bölgedir. Burada yetiştirilen ürünlerin fiyatı ucuzdur. Ağaçlarla kaplı, içinde nehirlerin akar, dağlarında bal, bölgede çokça ise çok iş, vadilerinde koyunları olan bir bölgedir. Burası İslam dünyasının güzel bir iklimidir. Rumlara karşı Müslümanların kalesidir. Burada yün mamulleri, enteresan uçkurlar üretilir. Adetleri kırmızı boyadır. Bir kuzu iki dirhemdir. Ekmek bir Lübnan danekidir. Meyveleri sayısız ve tartısızdır. Aynı zamanda büyük bir cephedir. Değerli bir sınır beldesidir. Burası Taif'ten bir parça gibidir. Cennete benzer bir yanı vardır. İslâm için iftihar kaynağı, gaziler için evdir. Burada faydalı ticarethaneler, eski küreler, bol sulu nehirler, nefis köyler, enteresan uçkurlar, lezzetli meyveler vardır. Ahlât, ovada kurulmuş bir şehirdir. Güzel bostanları ve kerpiçten kalesi vardır. Camisi çarşıdadır. Nehri bulunur.*" (el-Makdisî, 2022: s.276,279).

Giosafat (Josaphat) Barbaro, *Doğu'ya Yolculuk* adlı eserinde Ahlât için: "*... üç gün sonra Ahlât adında bir yere vardık. Yüz elli mil uzunluğunda, elli mil genişliğinde bir gölün üzerinde güzel ve sağlam bir kalesi bulunur. Kuzey kesiminde bu gölden on beş mil uzaklıkta çevresi seksen mil olan başka bir göl vardır. Bu gölün çevresinde birkaç kale bulunmaktadır. Ahlât'ın altında bine yakın hane bulunur. Her iki gölde seyrüsefer eden bir çok gemi vardır*." (Barbaro, 2022: s.95-96) yazmıştır.

Ebü'l-Fidâ, Ahlât için şu kayıtları düşer: "*Ermeniye bölgesinin dördüncü iklimin sonunda beşinci iklimin başlangıcında olup kaynaklarda 65°50' boylamda 39°20' enlemindedir. Ermeniye'nin en büyük şehirlerinden biridir. Ahlât halkından birinin anlattığına göre şehir düz bir arazide yer almaktadır. Ahlât küçük, mamur, verimli bir şehir hayatı bulunmaktadır bunun yanında çok sayıda bostanı, Dımaşk ırmakları gibi ırmakları vardır. Bu ırmaklardan az miktardan şehre girer. Şehrin, Dımaşk kadar büyük olan surları harap haldedir. Soğuğu şiddetli ve serttir. Dağlar bir gün mesafededir.*" (Ebü'l-Fidâ, 2017: s.315).

Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*'nde Ahlât şehri için şunları yazmıştır; "*Bütün tarihçiler bu eski şehre Dâr-ı Büleh (Büleh Yurdu) demişler, yani oğuz taifesi şehridir. Acem tarihçileri bu eski şehre Erzen-i Ahlad (Ahlât Erzeni) demişler. Gerçekten de erzeni (darısı) çok olur. Sultan Celâyir, Ahlât halkına şehri teslim etti. Sultan Celâyir'den sonra gelen Karakoyunlular ve Akkoyunlular 150 senede Ahlât şehrini imar edip orada oturdular. Bütün akraba ve yakınları, bunların zevk u sefalarını ve her zaman zafer kazanıp gaza malıyla zengin olduklarını duyup Mâhân diyarında Dânişmendliler ile göçüp Ahlât şehrine girdiler. O kadar çocukları oldu ki kayser ülkesini fethederek zengin olup Rum'a, Arap ve Acem'e velvele saldılar."* (Çelebi, 2010: s.189-190).

1.1.3. Adilcevaz

Tatvan yöresi içinde yer alan Adilcevaz, Süphan Dağı'nın güneybatısında, Süte Depresyonu[4] ile Van Gölü arasında, batısında Hasandağı ve kuzeyinde Kef Kalesi bulunmaktadır. Burası Van Gölü Havzası'nın kuzeybatı kesiminde ve Ahlât ile Erciş arasında yer alır. Adilcevaz, Urartular zamanında *Ziuquni* Bizanslılar döneminde Artizke, daha sonraki dönemlerde ise Zât-el Cavz (Ceviz Bol) ve Vadi'l-Cavz (Cevizler Vadisi) olarak isimlendirilmiştir (Çelebi, 2010: s.204-205; Elmacı, 1996: s.39; Sezen, 2017: s.9; Erdoğan, 2017: s.31).

[4] Süte Depresyonu, Bitlis ilinin Ahlât ilçesi sınırları içerisinde yer alan, dağlık-tepelik alanlarla kuşatılmış 2.000 m'nin üzerinde, geniş düzlüklere sahip bir çöküntü alandır. Detaylı bilgi için bkz. Kenan Arınç, "Süte Depresyonu'nda Bazı Coğrafî Gözlemler" *Doğu Coğrafya Dergisi*, 1997, C. III, S. 2, s. 11.

Josaphat (Giosafat) Barbaro, seyahatnamesinde Adilcevaz için; "*Ahlât'tan daha aşağıda bir bin eve sahip şehir vardır. Gölde de çok sayıda gemi bulunmaktadır. Bu gölün kenarında Cevaz adlı bir şehir vardır. Burası güzel hisarı olan bir beldedir.* (Barbaro, 2016: s.92) *Bu gölün üzerinden sağlam kalabilmiş Adilcevaz (Ceus) adlı yerleşim yeri görülür."* (Barbaro, 2022: s.96) ifadelerini kaydetmiştir.

Meşhur Türk seyyah İbn Ecâ, *Kitâp fî târih Yeşbek ez-Zâhirî* adlı kitabında; "*... Sonra Hude'l-Hûr*[5] *şehrine vardık. Adilcevaz yüksek surlara ve büyük bir kaleye sahipti. Adilcevaz'da çok bostan ve nehir bulunmaktaydı. Bu şehir göl kıyısındaydı. Hatta gölün suyu dalgalıydı ve bu dalgalar şehrin surlarına çarpıyordu. Bu şehirde konakladık. Sonra öğlen hareket ettik ve ardında bir köye vardık. Bu köyde Şeyh Yusuf ile görüştük. Daha sonra Şeyh Yusuf'un evine gittik. Gece rüzgar ve kar çok şiddetli oldu.*" (İbn Eca, 2018: s.92) ifadelerini kullanmıştır.

1.1.4. Erciş

Tatvan yöresi içinde yer alan Erciş (Arceş-Argistiuna) adının kökeni, Urartu krallarından II. Argişti (MÖ 714-685)[6] dönemine dayanmakta olup o dönemde şekillenmeye başlamıştır. Van Gölü'nün kuzey kesimi ile Aladağların güney kesimi arasında yer alan Erciş, Dorutay Ovası'ndan Muradiye Ovasına kadar uzanan yüzölçümü ile oldukça geniş bir yerdir. Tendürek Dağı'ndan inen Deliçay, Bozdağ ve Aladağlar'dan inen Zilan Deresi ile Ilıca Çayı tarafından sulanan 114 km²'lik Erciş Ovası, kuzeydoğuya doğru daralma göstermektedir. Aladağlar ve Tendürek Dağı, kuzey istikametten Erciş Ovası'na gelen soğuk hava kütlelerine karşı duvar gibi durmaktadırlar. Bu sayede Erciş Ovası ılıman bir iklime sahiptir. Günümüze kadar Erciş üç farklı lokasyon değiştirmiştir. Urartular, ilk Erciş'i Zernaki Tepesi üzerinde inşa etmiştir. Bu tepede modern Anadolu'nun ilk izlerine rastlanmıştır. İkinci yerleşim yeri ise İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın emri ile Tacettin Ali Şâh tarafından Van Gölü kıyısında olmuştur. Gölün kıyısına kurulan bu şehir zamanla gölün yükselmesi sonucunda sular altında kalmıştır. Üçüncü yerleşim yeri ise Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Alkanat ve Çelebibağı civarlarında olmuştur. Erciş Ovası'nı kuzeydoğudan kuşatan Tendürek konisi Anadolu'nun tek aktif volkan olma özelliğini taşımaktadır. Volkandan akan lavlar, akışkanlığı fazla olduğu için geniş alanlara yayılma özelliği göstermektedir (el-Aksarâyî, 1999: s.117; Arınç, 2016: s.186-189; Kaya, 2011: s.126-127; Saraçoğlu, 1989: s.462-464; Strange, 2015: s.239-240).

Orta Çağ coğrafyacıları Erciş hakkında şunları yazmışlardır; Yâkut el-Hamevî, "*Dördüncü Ermeniye bölgesinde yer almaktadır. Halkının çoğu Hristiyan Ermenilerden meydana gelmektedir. Büyük Ermeniye çevresinde yer almaktadır. Ahlât'a yakın bir yerdedir. Ünlü ilim insanı Ebu el-Hasan Ali b. Muhammed b. Mansûr b. Davut Ercişlidir.*" ifadelerini kullanmıştır (Yâkût el-Hamevî, 1995: s.144).

Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-büldân* adlı eserinde Erciş'i anlatırken: "*Ermeniye'nin dördüncü iklimin sonunda beşinci iklimin başında olup 67°5' boylamda 38°30' enleminde yer almaktadır. Erciş halkından biri, Erciş, suru olmayan, ovanın ucunda dağın başlangıcında yer alan küçük bir beldedir. Ahlât'a 2 günlük mesafede yer almaktadır. Erciş Gölü'nde zırrih (inci kefali) balıklarının tutulup ve bu balıklar başka yerlere gönderilmektedir.*" ifadelerini kullanmıştır (Ebü'l-Fidâ, 2017: s.315).

*Hudûdü'l-Âlem'*de Erciş, "*Mamur nimeti olan kalabalık şehirlerden biridir. Burada zili halı, şalvar ipi ve yün gibi ürünler üretilmektedir.*" (Anonim, 2020: s.102) şeklinde anlatılmaktadır.

İstahrî, Erciş'ten bahsederken, "*Ermeniye'de bulunan Erciş Gölü'nde (Van Gölü) yetişen ve tarrih denilen bir balık buradan diğer ülkelere götürülür.*" (İstahrî, 2020: s.180) ifadelerini kullanmıştır.

[5] Hude'l-Hûr, Ahlât ile Erciş arasında bulunduğu için bu yerin Bitlis iline bağlı Adilcevaz ilçesi olma ihtimali yüksektir.

[6] II. Sargon tarafından Musasir'in zaptı ve kraliyete ait olan hazinenin Asur'a götürülmesi Urartular için bir felaket olsa da II. Argişti, devletin bağımsızlığını korumak için elinden geleni yapmış ve sınır boylarını güçlendirme yoluna gitmiştir. Bu sayede Urartular yeniden yükselme devrini yaşamıştır. Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar),* Konya, Çizgi Yayınevi, 2009, s. 213.

Josaphat Barbaro, "*Adilcevaz'dan devam edip Erciş şehrine vardık. Burasının suru ve üzerine beş gözlü köprü yaptıkları bir ırmağı vardır. Adilcevaz ile Erciş arasında ırmaktan geçmek için dört tane daha köprü yapmışlardır. Cihan Şah'ın annesinin türbesi Erciş'tedir*." (Barbaro, 2016: s.92) demektedir.

İbn Ecâ, "…*Tebriz, Bağdat ve Irakeyn sahibi merhum Muhammed Bey oğlu Sultan Kara Yusuf'un zaviyesine gelip konakladık. Kara Yusuf'un kabri de zaviyenin bulunduğu yerdedir. Bu türbe gayet mükemmel bir şekilde yapılmış. Beş gün orada halsiz bir şekilde kaldım ve Pazar günü hastalığımdan dolayı takatim olmadığı ve güçsüz düştüğümden ata binemediğim için sedye ile oradan ayrıldık. Sonra Baba Haydar*[7] *köyüne indik. Oradan da Pazartesi sabahı ayrıldık ve Bend Mahî yanında konakladık. Sonra sedyeyi kırıp parçaladım, ata binmeyi kabul ettim ve oradan ayrıldım*." (İbn Ecâ, 2018: s.77) şeklinde Erciş ile ilgili hatıratını anlatmaktadır.

Erciş Bizanslılar, Selçuklular, Eyyûbîler, Moğollar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar dönemlerinde önemli bir konumda yer alan Bend-i Mahî (Balık Bendi) yolunun üzerinde kurulmuştur. Bu yol Tebriz'den başlayarak Hoy üzerinden Erciş'e, oradan da Malazgirt'e ve devamında Erzurum'a (Kalîkalâ) ulaşmaktadır. (Ali, 2021: s.186-198). Diğer bir yol güzergâhı ise Tebriz'den başlayıp Hoy (İbn Havkal, 2014: s.295; Anonim, 2020: s.102; Hurşid Paşa, 1997: s.266) üzerinden Erciş, Ahlât, Bitlis ve Diyarbakır istikametinde Akdeniz limanına ve şehirlerine ulaşılmaktadır. (Bitlisî, 2019: s.178; Erzen, 1992: s.37; Turan, 2013: s.137; Eskikurt, 2014: s.21; Güngördü, 2011: s.237; Piotrovsky, 2000: s.49-51).

Yukarıda zikredildiği üzere Ebü'l-Fidâ ve el-Mağribî Van Gölü için nasıl Erciş Gölü ismini kullanmışlarsa ünlü Osmanlı âlimi Sipâhîzâde Mehmet de *Evdâhu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Buldân ve'l-Memâlik* adlı eserinde Van Gölü için *Bühayrat-ı Ercîş* ismini kullanmış ve göl hakkında detaylı bilgiler vermiştir (Sipâhîzâde Mehmet, 2019: s.246).

1.2. Van Yöresi

Van Gölü Havzası'nın Van yöresi kısmı, Van Gölü ile İran sınırı arasında kalan bölgeyi kapsamaktadır. Yer kabuğuna yakın olduğu için tektonik hareketler bu bölgede oldukça fazladır. Burası Anadolu coğrafyasında en fazla parçalanıp küçük bölümlere ayrılmış yöre olarak gösterilebilir (Arınç, 2016: s.180). Bu bölge dışında kalan Gevaş, Van yöresine eklenilerek Van Gölü Havzası'nın sınırları belirlenmiştir.

Van yöresinin orta bölümünü, Van Gölü'ne dökülen Karasu Çayı ile Erçek Gölü'ne dökülen Küçükçaylak Çayı (Özalp) kontrol altına alır. Kuzey kesimde yer alan Karasu, Dorutay (Taşrumi) Ovası ve çevresindeki suları topladıktan sonra Doğançay Dağı, Davutağa Dağı ve İsabey Dağlarının içindeki tektonik çukura dökülür. Dorutay (Taşrumi) kuzeybatı ve güneydoğu doğrultusunda uzanır ve tektonik bir yapıya sahiptir. Rakımı ise 2050 metredir. Bu yörede yıllık yağış miktarı eşit olduğundan çayır ve meralar geniş yer kaplar (Arınç, 2016: s.179; Üner, Okuldaş, Yılmaz, 2015: s.19-30).

Van yöresinin Dorutay bölgesinin güney kesimi, Güzelsu (Hoşap) Çayı ve kolları tarafından beslenir. Güzelsu bölgesinin doğusunda Başkale dağlarından inen dere ve ırmakların birleşmesi ile Hoşap Ovası (180 km²) oluşmuştur. Güzelsu Çayı, Zernek Barajı'nı oluşturduktan sonra Havasor Ovası'nı (Gürpınar) boydan boya geçerek Edremit'in güneyinde Van Gölü'ne dökülür (Arınç, 2016: s.181; Yeşilova, Üner, Güngör, 2015: s.54-55).

Saray Ovası, Özalp Ovası ve Erçek Ovası Erçek Gölü havzasında bulunur. Saray Ovası 45 km² bir alan üzerinde bulunup 2200 metre rakıma sahiptir. Ovalar içinde en yüksek rakıma sahip olan Saray Ovası, Erçek Gölü havzasının en doğusunda yer almaktadır. Özalp Ovası'nın rakımı 2100 metredir. Özalp Ovası'nın güneydoğu kısmında Tuz Gölü çukurluğu bulunmaktadır. Özalp Çay'ına gelen suların başında Memedik Deresi vardır. Bu dere topladığı akarsular ile Özalp Çayı için önemli bir yer teşkil eder (Arınç, 2016: s.180-181; Saraçoğlu, 1962: s.260-261; Üner, Okuldaş, Yılmaz, 2015: s.19-30).

[7] Baba Haydar Köyü (Haydarbey), Van'dan Erciş'e gelirken yolun sağında kalan köyün adıdır. Erciş'e 5 km uzaklıkta yer almaktadır.

Van yöresi bölümünün en önemli yerleşkesi Van bölümüdür (Külekçi, 2012: s.66; Hovannisian, 2016; Erzen, 1992: s.11-13; Atalay, 2004: s.38; Saraçoğlu, 1962: s.237-266.). Van Ovası (1725-1775 m.), göl kıyısı yönünden göl taraçalarının üzerine doğru genişlemektedir. Van Ovası'nda yıllık yağış miktarı az olduğu için yaz kuraklığı yaşanır. Bu sebeple tarımdan verim almak zahmetlidir. Urartular döneminde inşa edilen sulama kanallarıyla bu kuraklığın azaltılması ve veriminin artırılması amaçlanmıştır. O dönemde bu amaçla açılan sulama kanalı olan Şamran sayesinde Van yöresi, Doğu Anadolu'nun en önemli yöresi hâline gelmiştir (Arınç, 2016: s.181).

1.2.1. Muradiye

Van Gölü Havzası'nın kuzey doğu kesiminde yer alan Muradiye, doğuda ve kuzeyde Çaldıran ile batıda Erciş ve güneyde ise Van Gölü ile çevrilmiştir. Muradiye için İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* adlı eserinde şunları yazmıştır: "*Ahlât ile Erciş'in güneyinde, doğu batı istikametinde uzanan bir göl bulunur. Uzunluğu 10 küsür fersahtır. Bu gölden bir karış kadar küçük balıklar avlanır. Tirrih (İnci Kefali) adı verilen balıklar tuzlanır, Musul el-Cezire, Irak, Şam bölgelerine sevk edilir. [Bu gölde Ahtamar adında bir kale vardır.] Bu gölün kıyılarında soda tuzları elde edilir. Irak ve diğer yerlerdeki ekmekçilere satılır. Buranın yakınında güneyindeki bir dağda zırnık madeni yatakları vardır. Elde edilen zırnık madeni etrafa sevk edilir. Kırmızı ve sarı çeşitleri vardır."* (İbn Havkal, 2014: s.305).

1.2.2. Gevaş

Van Gölü Havzası'nın güneydoğusunda yer alan Vestan (Gevaş) hakkında Ebü'l-Fidâ, "*Vestan, Ermeniye'nin dördüncü ikliminde olup 67°30' boylamında, 37°50' enlemindedir. Bu yerin halkından biri Van şehrinin güney doğusunda yer almaktadır. İkisi arasında bir günden fazla mesafe vardır. Vestan, ovanın ucunda, dağın ucunda Erciş Gölü'nün (Van Gölü) kıyısında yer almaktadır. Vestan, Ermeniye şehirlerinden biridir. Selmas arasında 13 fersah, Van ile 6 fersahtır.*" (Ebü'l-Fidâ, 2017: s.315-316) yazmaktadır.

Nâsır-ı Husrev, *Sefername* adlı eserinde Gevaş için; "*Oranın çarşısında koyun eti sattıkları gibi domuz eti de satarlardı. Kadınlar, erkeklerin dükkanında oturmuşlar, çekinmeden şarap içiyorlardı."* (Nâsır-ı Husrev, 1967: s.9) ifadelerini kullanmaktadır.

İbn Havkal Ermeniye bölgesini anlatırken Gevaş için de şu ifadeyi kullanmıştır: "*Vestan, İç Ermeniye bölgesinde yer almaktadır."* (İbn Havkal, 2014: s.303).

Evliya Çelebi, Gevaş nehri hakkında şöyle demektedir; *"Hakkari'nin Cülomerg Kalesi ve Şatak Kalesi dağlarında doğup Kuskunkıran yakınında katılır. Yine güney taraftan dağlık taşlık yerden gelir.*" (Çelebi, 2010 : s.184).

Josaphat Barbaro ise Gevaş'ın harabe ve az nüfuslu bir şehir olduğunu, öyle ki orada ev sayısının 300'den fazla olmadığını iddia etmiştir (Barbaro, 2016: s.56).

Sonuç

Van Gölü Havzası geçiş güzergâhında bulunmasından dolayı Orta Çağ seyyah ve coğrafyacılarının bölgeyi aktif bir şekilde kullanmalarına neden olmuştur. Orta Çağ kaynakları incelendiğinde bölgede Ahlât, Erciş, Tatvan, Adilcevaz, Gevaş ve Muradiye şehirlerinin yer aldıkları, bu şehirlerin gerek kültürel gerek ekonomi gerekse siyasi faaliyetler sonucunda giderek artan bir öneme sahip oldukları görülmektedir. Kaynakların verdiği bilgilere bakıldığında havzada çok önemli ve değerli taşınmaz tarihi eserlerin var olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde bölgede bulunan kaleler ve surlar ile de buradaki şehirler daha korunaklı hale gelmiştir. Yine Adilcevaz ile Erciş arasında ulaşımın kesintiye uğramaması için beş adet köprünün yapılmış olduğu da kaynaklarda belirtilmiştir.

Havza ayrıca önemli bir ticarî merkez konumundadır. Bölgede bulunan Van Gölü'nden çıkarılan Tirrih (İnci Kefali) balığı ve sodalar başka ülkelere ihraç edildiği gibi burada farklı üretim merkezleri ve önemli ticarethaneler de bulunmaktaydı. Balık ticaretinin yanında Van Gölü Havzası'nın içinde yer alan dağlardan çıkarılan madenlerin de ihraç edildiği yazılmıştır.

Ayrıca İran'dan Akdeniz ve Karadeniz limanlılarına giden yolların buradan geçiyor olması da bölge için önemli bir ekonomik kaynak olmuştur. Zira bu güzergâhı kullanan tüccarlardan çok büyük meblağlara ulaşan vergiler alınmakta ve bu sayede bölgede çok canlı bir ekonomik hayat yaşanmaktaydı.

Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının eserleri incelendiğinde Van Gölü Havzası'nın hem coğrafi hem de idari açıdan önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Farklı coğrafyacılar tarafından yapılan tasniflerde bölgenin çoğunlukla Ermeniye coğrafyası içerisinde değerlendirildiği ve kimi zaman İç ve Dış Ermeniye ayrımlarıyla ele alındığı görülmektedir. Bu durum, havzanın tarih boyunca farklı siyasi ve kültürel etki alanları içerisinde yer aldığını ortaya koymaktadır.

Coğrafyacılar tarafından verilen bilgiler, Van Gölü Havzası'nın yalnızca idari bir bölge olarak değil, aynı zamanda doğal kaynakları ve ekonomik potansiyeli ile de dikkat çektiğini göstermektedir. Özellikle gölün sunduğu imkânlar, inci kefali üretimi, soda ve maden kaynakları gibi unsurlar, bölgenin ticari açıdan da önemli bir merkez olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca şehirler arası mesafeler ve ulaşım bilgileri, havzanın dönemin ulaşım ağları içerisindeki yerini anlamak açısından önemli veriler sunmaktadır.

Bununla birlikte, Orta Çağ kaynaklarında bölgeye ilişkin verilen bilgilerin zaman zaman farklılık göstermesi, coğrafyacıların kullandıkları yöntemler, seyahat alanları ve bilgi kaynaklarının çeşitliliği ile açıklanabilir. Bu farklılıklar, Van Gölü Havzası'nın sınırlarının ve idari konumunun kesin çizgilerle belirlenemediğini, aksine dönemsel ve bağlamsal olarak değişkenlik gösterebildiğini ortaya koymaktadır.

Kaynaklarda yer alan mesafe ölçümleri, yer adları ve tasvirler, Van Gölü Havzası'nın Orta Çağ ulaşım ve yerleşim sistemi içerisindeki konumunu anlamaya katkı sağlamaktadır. Ancak bu bilgilerin yer yer farklılık göstermesi, dönemin coğrafi bilgi aktarımının sınırlılıklarını ve gözleme dayalı değişkenliğini de yansıtmaktadır. Bu durum, söz konusu kaynakların eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Sonuç itibarıyla, Van Gölü Havzası'nın Orta Çağ İslâm coğrafyacılarının eserlerinde geniş yer bulması, bölgenin stratejik, ekonomik ve coğrafi önemini açıkça ortaya koymaktadır.

Kaynakça

Ağarı, M. (2006). "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLVII, S. 2, 195-214. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000055

Akşit, İ. (1989). *Guide to Eastern Turkey*. İstanbul, Mısırlı Matbaacılık.

Ali, H. (2020). "Ahlât'ın Fethi ve Ahlâtlı Alimler". *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, C. VII, S. 5, 418-431. https://izlik.org/JA27RX79FY

Ali, H. (2021). "Ortaçağ'da Seyyah ve Coğrafyacıların Eserlerinde Diyarbakır". *İslâmi İlimler Dergisi*, C. XVI, S. 1, 185-195. https://doi.org/10.34082/islamiilimler.902021

Anonim, (2020). *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*. Türkçeye çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, İstanbul Ayışığı Kitapları.

Arınç, K. (1997). "Süte Depresyonu'nda Bazı Coğrafî Gözlemler". *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. III, S. 2, 369-409. https://izlik.org/JA58FP98KW

Arınç, K. (2001). *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*. Erzurum, Biyosfer Araştırmaları Merkezi.

Arınç, K. (2001). *Tatvan Şehri (Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları)*. Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yay.

Arınç, K. (2016). *Doğal, Beşerî ve Siyasal Yönleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri*. Erzurum, Eser Ofset Matbaacılık.

Atalay, İ. (2004). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*. İzmir, Meta Basım Yay.

Barbaro, J. (2016). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*. çev. Tufan Gündüz, İstanbul, Yeditepe Yay.

Bitlisî, Ş. (2019). *Şerefname (Osmanlı-İran Tarihi) II*. çev. Osman Aslanoğlu, İstanbul, Nûbihar Yay.

Çelebi, E. (2010). *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Bağdat-Basra-Bitlis-Diyarbakır-Isfahan-Malatya-Mardin-Musul-Tebriz-Van).* 4. Kitap, C. I, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul, Yapı Kredi Yay.

Çetin, S. (2014). *Yâkût el-Hamevî'nin Mû'cemü'l-büldan'ında Kürtler*. İstanbul, Nûbihar Yay.

Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

Ebü'l-Fidâ, (2017). *Takvimü'l-büldân (Ebü'l-Fidâ Coğrafyası)*. çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi.

el-Aksarâyî, (1999). *Müsâmeretü'l-Ahbâr (Moğollar Zamanında Türkiye Selçuklu Tarihi)*. çev. Osman Turan, Ankara, TTK Basımevi.

el-Belâzürî, (2013). *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*. trc. Mustafa Fayda, İstanbul, Siyer Yayınları.

el-Gırnâtî, (2022). *Kitab el-mu'rib 'an ba'd 'acaib el-mağrib (Gırnâtî Seyahatnamesi).* haz. Fatih Sabuncu, İstanbul, Yeditepe Yay.

el-İstahrî, (2020). *Kitâbü'l Mesalik ve'l-memâlik (Ülkelerin Yolları)*. İstanbul, Ayışığı Yay.

el-Makdisî, (2022). *Ahsenü't-tekâsîm*. çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yay.

Erdoğan, S. (2025). "Hakkâri Sancağında Bir Maden: Zırnıh (1848-1857)". *Mavi Atlas,* C.13, S.2, 639-657. https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.1688811

Erinç. S., Öngör, S. (1976). *Türkiye Coğrafyası*. Milli Eğitim Basımevi.

Erzen, A. (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara, TTK.

Eskikurt, A. (2014). "Ortaçağ'da Anadolu'da Ticaret Yolları". *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sıtkı Koçman Üniversitesi, S. 33, 15-40. https://doi.org/10.33905/bseusbed.1119985

Grousset, R. (2005). *Histoire de l'Arménie des origines â 1071 (Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi).* çev. Sosi Dolanoğlu, İstanbul, Aras Yay.

Gülcü, A. İ. (1994). "Kubbetü'l-İslâm". *Tarih ve Medeniyet,* İstanbul, S, 9, 9-15.

Güngördü, E. (2001). *Türkiye'nin Ekonomik ve Beşeri Coğrafyası*. Ankara, Nobel Yay.

Güngördü, E. (2010). *Türkiye'nin Coğrafyası: Türkiye Fiziki ve Coğrafî Bölgeler*. Ankara, Gazi Kitapevi.

Halîfe b. Hayyât, (2001). *Tarihu Halife b. Hayyât (Halife b. Hayyât Tarihî)*. çev. Abdulhalık Bakır, Ankara, Bizim Büro Basımevi.

Hovannisian, R. G. (2016). *Tarihi Kentler ve Ermeniler "Van"*. çev. Serdar Aksoy, Sema Baraç, Solina Silahlı vd., İstanbul, Aras Yay.

İbn Ecâ, (2018). *Kitâp fî Târih Yeşbek ez-Zâhirî (İbn Ecâ Seyahatnâmesi)*. çev. Mehmet Şeker, İstanbul, Ötüken Neşriyat.

İbn Havkal, (2014). *Sûretü'l-arz* (*10. Asırda İslâm Coğrafyası)*. çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yay.

İbn Hurdazbih, (2008). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik (Yollar ve Ülkeler)*. çev. Murat Ağarı, İstanbul, Ayışığı Kitabevi.

İbn Rüste, (2017). *el-A'lâku'n-nefise (Dünya Coğrafyası)*. çev. Ali Fuat Eker, Ankara, Ankara Okulu Yay.

İbn Saîd el-Mağribî, (2024). *el-Muğrîb fi Hule'l-Mağrib (Kitâbü'l Coğrafya ve ibn Fazlulah'ın Anadolu İle İlgili Verdiği Bilgiler)*. çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yay.

İdrîs eş-Şerîf, (2024). *Nüzhetü'l-müştâk fi'htirâk'l-âfâk (Kadim Dünya Coğrafyası)*. çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yay.

Kaman, S. (2018). "Firdevsü'l İkbal'de Geçen Ağırlık, Mesafe ve Uzunluk Ölçü Adları". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları e-Dergisi,* C.V, S.1, 48-68. DOI: 10.30804/cesmicihan.433133.

Kaya, F. (2011). "Aladağ'da Yaylalar Ve Yaylacılık". *Doğu Coğrafya Dergisi,* 13(19), 123-148. https://izlik.org/JA48HL87MU

Kılıç, O. (1999). *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlât (1534-1605)*. Ankara, Tamga Yay.

Köksal, A. (1982). *Türkiye'nin Genel ve Turizm Coğrafyası*. Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

Kudâme İbn Cafer. (2024). *Kitabü'l Harac*, İstanbul, Yeditepe yay.

Külekçi, C. (2012). *İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri (Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler Dönemi)*. İstanbul, Dün Bugün Yarın Yay.

Mehmed Hurşîd Paşa, (1997). *Seyâhatnâme-i Hudûd*. çev. Alaattin Eser, İstanbul, Simurg Yay.

Memiş, E. (2009). *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*. Konya, Çizgi Yay.

Nâsr-ı Hüsrev, (1967). *Sefername*. çev. Abdülvehap Tarzî, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

Okumuş, E. (2008). "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Tatvan ve Çevresi". *I Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi*, İstanbul, Beyan Yay.

Perk, K. (1944). *Cenup Doğu Anadolu'nun Eski Zamanları*. İstanbul, Güven Basımevi,

Piotrovsky, B. B. (2000). *Ourartou*. çev. Rachid Bornak, Tahran.

Saraçoğlu, H. (1962). *Bitki Örtüsü ve Akarsular ve Göller II*. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın no: 26. 1140.

Sipâhîzâde Mehmet, (2019). *Evzâhu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Buldân ve'l-Memâlik*. haz. İlhami Danış, Ankara, Türkiye Bilimler Akademisi Yay.

Strange, G.L. (2015). *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya-İran ve Orta Asya İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar)*. haz. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, İstanbul, Yeditepe Yay.

Sümer, F. (1986). "Ahlât Şehri ve Ahlâtşahlar". *Belleten*, C. L, S. 197, 447-493.

Şahinalp M. S., Elmastaş, N., Günal, V. (2010). "Şehirlerin Sınıflandırılması ve Tatvan Şehri'nin Bu Sınıflandırmadaki Yeri". *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. XV, S. 23, 47-64. https://izlik.org/JA62PY38FC

Şeşen, R. (2020). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay.

Turan, O. (2013). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul, Ötükent Neşriyat.

Üner, S., Okuldaş, C., Yılmaz, A. V. (2015). "Pliyosen Dorutay Havzası (Özalp-Van) Gölsel Çökellerin Yapısal ve Sedimontolojik Özellikleri". *Hacettepe Üniversitesi, Yerbilimleri Uygulama ve Araştırma Merkezi Bülteni*, İstanbul, 36 (1), 19-30. https://doi.org/10.17824/yrb.51617

Yâkut el-Hamevî, (1995). *Mu'cemü'l-Büldân I-II*. Beyrut.

Yeşilova, Ç., Üner, S., Güngör, P. (2015). "Kuvaterner Yaşlı Edremit Travertenleri'nin Fasiyes Özellikleri ve Oluşum Ortamları (Van Gölü Havzası-Doğu Anadolu)". *Traverten-Tufa Çalıştayı*, Denizli.

Van Gölü Havzası'nın lokasyonun alındığı site:

https://www.tarimorman.gov.tr/SYGM/Sayfalar/Detay.aspx?SayfaId=142 Erişim Tarihi: (11.04.2026)

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Akman, M. (2026). "Devvânî'nin (ö.908/1502) Şerhu'l-Akaidi'l-Adudiyye'sinde Gazzâlî'nin (ö.505/1111) Filozofları Tekfirine İtirazı", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 13-35. **Gönderim Tarihi**: 21.03.2025 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 16.09.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1662915.

Yazar/Author

Mustafa AKMAN*

Makale Adı/Article Name

Devvânî'nin (ö.908/1502) Şerhu'l-Akaidi'l-Adudiyye'sinde Gazzâlî'nin (ö.505/1111) Filozofları Tekfirine İtirazı

Celaladdin al-Dawwānī's (d. 908/1502) Objection to al-Ghazālī's (d. 505/1111) Takfīr of the Philosophers in His Sharh al-ʿAqā'id al-ʿAdudiyya

ÖZ

Ebu Hamid el-Gazzâlî (ö.908/1502), filozofları yirmi kadar konuda eleştirmiş, bunlardan üçünde ise tekfir etmiştir. Onun, saltanatın beklentisini de karşılayacak biçimde geliştirdiği tekfir söyleminden sonra özellikle Sünnî/Eş'arî gelenekte felsefeye karşı mesafe ve dahası bir tepki oluşmuştur. Ancak felsefî düşünceden bigâne kalmak mümkün olmadığından felsefe örtük biçimde (tasavvuf ve kelâma sızarak) varlığını hep sürdüregelmiştir. Ta ki Celâleddîn ed-Devvânî'nin (ö.908/1502) adeta durumdan vazife çıkarırcasına bir akaid metnine yazdığı şerhte Gazzâlî'ye saygı çerçevesinde meşhur üç meselede itiraz ederek filozofların yanlış anlaşıldığını belirtmek suretiyle onları tezkiye edinceye kadar. İşrâk ve vahdet-i vücûd felsefesini benimsemiş ve bu sahalarda eserler yazmış Devvânî'nin bu çıkışı hem kendisine hem de felsefeye güçlü bir itibar kazandırmıştır. Böylece İslâm düşüncesinin ana akımları kelâm, tasavvuf ve felsefe alanlarında önemli bir konumu olan Devvânî, kendisinden sonra son derece önemli bir takdire şayan olmuştur. Bu makalemizde Devvânî'nin yazdığı şerhte Allah'ın cüziyyat bilgisi, dirilişin keyfiyeti ve âlemin kıdemi konularında Gazzâlî'ye nezaketli itirazlarını içeren görüşlerini ifade ettiği kısmın metin ve çevirisini verip kısaca muhtevasını yorumlayarak analitik düzlemde bir değerlendirme yapacağız.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Gazzâlî, Devvânî, Filozof, Tekfir.

ABSTRACT

Abū Hāmid al-Ghazālī (d. 505/1111) criticized the philosophers on nearly twenty issues, declaring them infidels in three of these matters. Following his takfīr discourse, which also aligned with the expectations of the ruling authorities, the Sunni/Ashʿarī tradition developed a reserved stance -if not outright opposition- toward philosophy. However, as completely distancing oneself from philosophical thought was implausible, philosophy continued to persist covertly, infiltrating both Sufism and Kalām. This situation persisted until Celaladdin al-Dawwānī (d. 908/1502), in his commentary on a creed (ʿaqīda) text, intervened as if taking on a necessary duty. While maintaining respect for al-Ghazālī, he contested his takfīr of philosophers on the three famous issues, arguing that they had been misunderstood and thus defending them. Al-Dawwānī, who had embraced the philosophy of Illuminationism (Ishrāq) and waḥdat al-wujūd and authored works in these fields, gained significant esteem for both himself and philosophy through this endeavor. Thus, al-Dawwānī, who held a significant position in the major currents of Islamic thought -Kalām, Sufism, and philosophy- was later regarded with high appreciation. In this study, we will present and translate the relevant section of al-Dawwānī's commentary, wherein he respectfully objects to al-Ghazālī on the issues of God's knowledge of particulars (juz'iyyāt), the nature of resurrection, and the eternity of the universe. Furthermore, we will briefly analyze and evaluate these discussions on an analytical level.

Keywords: Kalām, al-Ghazālī, al-Dawwānī, Philosopher, Takfīr.

* Prof. Dr., Hakkari Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam ve Mezhepler Tarihi, makman64@gmail.com

Extended Abstract

Celâleddîn ed-Devvânî, a prominent figure of the later period of Islamic theology (kalâm), employs a reconciliatory language between theology and philosophy as well as between theologians and philosophers. His works are rooted in a multifaceted and eclectic intellectual framework that integrates theological, philosophical, and mystical (Sufi) elements. Within this eclectic methodology, Devvânî addresses theology, philosophy, Sufism, ethics, and politics collectively. Given the negative perception of Peripatetic philosophy in the Islamic world following Abû Hâmid al-Ghazâlî (d. 505/1111), he attempts to harmonize religious sciences with philosophy.

After Ibn Sînâ (d. 428/1037), one of the most significant figures in Islamic philosophy is undoubtedly Devvânî. His works reflect the characteristics of a period in which theology and philosophy were integrated (the era of commentaries and glosses/collation and verification). His approach exhibits a selective stance, and his works indicate an effort to demonstrate that there is no contradiction between philosophy and religion. Devvânî evaluates philosophy and theology in an intertwined manner, aligning with the intellectual perspective of his era.

In his extant commentary on a creed book, Devvânî defends philosophers against Ghazâlî's accusations of unbelief regarding three major issues: God's knowledge of particulars, bodily resurrection, and the eternity of the universe. His defense has been interpreted as a "vote of confidence" to reinstate the reputation of philosophers who had previously been treated with suspicion or outright hostility.

It is well known that Ghazâlî attacked philosophers who laid the intellectual foundations of Bâṭini thought by employing the mechanism of takfîr (excommunication), often shifting the context and meaning of their statements or even making additions to their positions. Devvânî, despite his admiration for Ghazâlî, appears to have noticed this and consequently opposed these aspects of his theses.

Viewing philosophers in a positive light, Devvânî attempts to clarify in his commentary that they were misunderstood, contrary to their detractors' assertions. While examining the differences between Aristotle and Plato, he also discusses the eternity of the universe in the context of the Aristotelian interpretations adopted by Islamic philosophers. He particularly focuses on distinguishing between the essential and temporal eternity of the universe, which constitutes the core of this debate.

While discussing whether God has knowledge of particulars, Devvânî primarily engages with the philosophical view that God knows only universals rather than particulars. He argues that philosophers should not be excommunicated for this belief and implicitly critiques Ghazâlî for his stance on the matter. He further examines the issue within an extensive philosophical framework. At the heart of these debates lies the need to clarify the points on which Ghazâlî excommunicated philosophers and to provide a foundational basis for their views. Consequently, Devvânî extensively discusses the nature of God's knowledge and provides a broad platform for philosophers' perspectives on the subject. He argues that accusing philosophers of disbelief stems from a misunderstanding of their intent and presents multiple arguments against excommunicating them for their views.

A proponent of Illuminationist (Ishrâq) and the Unity of Being (Wahdat al-Wujûd) philosophies, Devvânî asserts that bodily resurrection is a common belief in all three Abrahamic religions. The concept of bodily resurrection is one of the subjects he examines in depth. Through this discussion, it becomes clear that he seeks to clarify another point for which philosophers like Ibn Sînâ were excommunicated. Devvânî engages with this topic by referencing passages from Ibn Sînâ's al-Ishârât. He argues that bodily resurrection cannot be denied and emphasizes that the critical point of contention is whether the resurrected body is the same as the original or a replica (ajzâ' aslîyya). Using both rational and scriptural evidence, he seeks to demonstrate that the resurrected body is not identical but rather a replica.

He asserts that proving spiritual and bodily resurrection reconciles philosophy and religious law (sharî'a). However, since proving spiritual resurrection is solely intended to harmonize philosophy and theology, he does not consider it a proper subject of theological discourse. While citing Ibn Sînâ's Najât and Shifâ', whom he refers to as a "leader," Devvânî implies that passing judgment on philosophers without fully understanding their views is incorrect.

In this context, it is evident that Devvânî sought to dispel the negative atmosphere surrounding Peripatetic philosophy in the post-Ghazâlî Islamic world. The tangible evidence of his success in this endeavor is the attention and recognition he and his works received. The fact that his works, which engage in such philosophical discussions and aim to substantiate philosophers' viewpoints, were included in the curricula of numerous educational institutions, particularly Ottoman madrasas, serves as proof of this. Thus, Devvânî can be regarded as a thinker who worked towards the reconciliation of philosophy and religion and as a

philosopher-theologian who removed the reservations imposed on philosophers since Ghazâlî. Ghazâlî's philosophical inquiries, however, remain a separate subject for further research.

In our article, we translated the sections of Celâleddîn ed-Devvânî's Celâl Sharh al-'Aqâ'id al-Adudiyya relevant to his defense of philosophers from the edition published in Istanbul by Matbaa-ı el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî (1290 AH). We did not translate sections unrelated to our topic. In certain places, the author extends his discussion to frame the topic or clarify its dimensions; we omitted such details unless necessary. Additionally, we examined various printed and manuscript editions of this work, finding them to be nearly identical. Our choice of this particular edition was due to its independent publication. To facilitate comparison between the original and the translation, we numbered the paragraphs sequentially and highlighted these numbers in color..

Giriş

Müteahhirûn dönemi kelâmının önemli bir temsilcisi olan ve kelâm ile felsefe ve kelamcı ile filozof arasında uzlaştırıcı bir dil kullanan Celâleddîn ed-Devvânî, eserlerini tasavvufî, felsefî ve kelâmî bir zemine oturtmuş çok yönlü ve eklektik bir düşünce sistemine sahiptir. Devvânî'nin eserlerinde kelâm, felsefe, tasavvuf, ahlâk ve siyâset sahip olduğu eklektik metot çerçevesinde birlikte ele alınmıştır (Anay, 1994a: 9/257-262; Anay, 1994b: 259). O, Ebu Hamid el-Gazzâlî (ö.505/1111) sonrası İslâm dünyasında meşşâî felsefeye[1] yönelik yayılan olumsuz yaklaşım dolayısıyla dinî ilimler ile felsefe arasında bir ahenk oluşturmaya çalışmıştır.

İslam dünyasında İbn Sînâ (ö.428/1037) sonrası felsefenin en önemli isimlerinden biri, hiç şüphesiz Devvânî'dir (Arslan, 2017: 240). Onun, felsefe ile kelâmın birleştirildiği dönemin (şerh ve hâşiye/cem ve tahkik) özelliklerini taşıyan eserlerinde, seçmeci bir tavrın özellikleri görünmektedir. Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla felsefe ile din arasında bir çelişki olmadığını ispatlama gayretinde olan Devvânî, yaşadığı dönemin ilmî anlayışına uygun olarak felsefe ile kelâmı iç içe değerlendirmiştir.

O, bir akâid kitabı üzerine yaptığı elimizdeki şerh çalışmasında, Gazzâlî'nin filozofları küfürle itham ettiği "Allah'ın cüz'îleri bilme", "cismânî haşir" ve "âlemin kıdemi" konularında (Gazzâlî 1385/1966: 88-123, 282-371; Gazâlî, 2021: 49-90, 191-197, 203-213, 289-310; Abdulgani, 1999: 282-283, 305-309; Özarslan, 2015: 106-110) filozofları savunmuştur. Onun bu tutumu, önceki yüzyıllarda şüpheyle ve açıkça düşmanlıkla muamele edilen felâsifeye *iâde-i itibar* amacıyla verilen bir "güven oylaması" (Rosenthal, 1996: 309; Bekiryazıcı, 2009: 96-102) biçiminde yorumlanmıştır.

Gazzâlî'nin, Bâtınî felsefenin düşünsel temelini oluşturan filozoflara, tekfir mekanizmasını kullanarak yüklendiği ve söylemlerine bağlam ve anlam kaydırması yaptığı hatta eklemeler yaptığı[2] bilinmektedir. Nitekim Devvânî de bunu fark etmiş olmalı ki Gazzâlî'ye hayranlığına rağmen onun bu yöndeki tezlerine itiraz etmiştir.

Filozoflara müspet bir gözle bakan Devvânî, şerhte, onların -görüşlerini reddedenlerin aksine- yanlış anlaşıldığını izah etmeye çalışmaktadır. Bir yandan Aristo ile Eflâtûn arasındaki düşünce farklılıklarını ele alan Devvânî, öbür yandan İslâm filozoflarının Aristo'dan yaptığı nakiller

[1] Genel anlamda Aristo doktrinini benimseyen kimseyi ifade eder. Miladi II. asrın sonlarında ortaya çıkan mistik karakterli Yeni Eflâtûnculuk karşısında rasyonalist olan bu felsefe ikinci planda kalmıştır. Meşşâîler dinî akidedeki, âlemin Allah tarafından yaratılmış olduğu fikrine karşı kozmik varlığın meydana gelişini sudûr teorisiyle açıklarlar veya iyimser bir yaklaşımla yaratmayı ezelde gerçekleşen bir feyiz şeklinde yorumlarlar. Özellikle müteahhirîn dönemi kelamcı filozofların kitaplarında 'el-umûr'ul-amme' genel başlığı altında işlenen felsefi ve ilmî konulardaki hâkim düşünce Meşşâîlik'tir. Bu, Meşşâîliğin İslâm fikir, bilim ve kültür dünyası üzerinde geniş bir etki alanının olduğunu göstermektedir (Kaya, 2004: 29/393, 395-396).

[2] Bedenlerin haşrinin inkârı dışındaki diğer iki meselede Gazzâlî, yer yer filozofların bu hususlardaki sözlerini değiştirerek nakleder. Filozofların bu meselelerde de nassın açık hükümlerine muhalif oldukları iddiasını güçlendirmek için böyle yanlış bir yola girer. Mesela İbn-i Sînâ, "Allah cüz'îyyâtı, küllîyât cihetiyle bilir" derken Gazzâlî bu sözü şöyle nakleder: "Allah külliyatı bilir, cüz'îyyâtı bilmez." Doğrusu Gazzâlî'nin filozoflardan aktardığı bu görüşler, İbn-i Sînâ'nın metinlerini bilen için oldukça hayret vericidir (Deniz, 2011: 21-22; Deniz, 2012: 703-712).

çerçevesinde "âlemin kıdemi" konusuna değinmekte ve burada temel tartışma olarak âlemin kıdeminin zâtî ve zamânî ayrımı (Aykaç, 2020: 27) üzerinde durmaktadır.

Devvânî, "Allah'ın cüz'îyyâtı (tikelleri/ayrıntıları) bilip bilemeyeceği" konusunu tartışırken, burada daha çok filozofların Allah'ın cüz'îyyâtı değil, külliyyâtı (genel bilgi) bildiğine dair görüşünü yorumlayarak filozofların bu düşüncelerinden dolayı tekfir edilemeyeceği sonucuna varmakta ve dolayısıyla isim vermeden Gazzâlî'yi eleştirmekte, Allah'ın küllîleri ve cüz'îleri bilmesi meselesini ise oldukça geniş felsefî bir zeminde incelemektedir (Akman, 2017a: 507). Bütün bu tartışmaların kaynağında ise Gazzâlî'nin filozofları tekfir noktalarından birisini vuzuha kavuşturmak ve filozofların düşüncelerinin temel dayanaklarını vermek yatmaktadır. Bu nedenle de eserinde, Allah'ın varlığı bilmesi keyfiyeti geniş tartışmalara sahne olmakta ve konu hakkında filozofların görüşlerine oldukça geniş yer verilmektedir. Bu konuda Devvânî, filozofları kâfirlikle suçlamanın, onların maksadını anlamamaktan kaynaklandığına dair yaptığı göndermeyle filozofları savunma yoluna gitmekte ve bu görüşlerinden dolayı filozofları tekfir etmenin yanlışlığına dair birçok kanıt ileri sürerek değerlendirmeler yapmaktadır.

Şihâbeddin es-Sühreverdî'nin (ö.587/1191) geliştirdiği İşrâk[3] ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö.638/1240) sistemleştirdiği (Akman, 2017c: 153-203) vahdet-i vücûd[4] felsefesini benimsemiş Devvânî, üç ilâhî dinde de ahiret inancı olduğu gibi haşrin de cismânî (bedensel) olacağını belirtir. Haşrin/dirilişin cismânî olacağı konusu Devvânî'nin genişçe ele aldığı konulardan biridir. Onun, bu vesileyle İbn Sînâ gibi filozofların tekfir edildiği noktalardan birini daha vuzuha kavuşturmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Nitekim o, konuyu özellikle İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ından alıntılar yaparak tartışmaktadır. Dolayısıyla müellif, *haşr-i cismânî*nin (bedensel dirilişin) inkâr edilemeyeceğini belirttikten sonra bu konudaki nirengi noktasının öldükten sonra bedenin aynı olarak mı mislî (ecza-ı aslîyye) olarak mı iade edileceği çerçevesinde olduğuna işaret ederek, aklî ve naklî kanıtlarla bedenin aynının değil, mislinin (benzerinin) iade edileceğini izaha çalışmaktadır.

Devvânî'ye göre dirilişin hem ruhsal hem de bedensel olarak kabulü, felsefî ve dinî görüşlerin birleştirilmesi olacaktır. Sadece ruhsal dirilişin ispat edilmesi ise din ve felsefenin arasını bulma amacına matuftur. Bu itibarla ruhsal dirilişin ispat edilmesi, doğrudan kelâmın konularından biri değil, yalnızca iki sahanın önerilerini te'lif etmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla kelâmî bir değerlendirmeyi gerektirmemektedir. Bu konuda "Reis" olarak nitelediği İbn Sînâ'nın *Necat* ve *Şifa*'sından nakiller yaparken Devvânî, bu arada filozofların görüşlerinin iyice anlaşılmadan onlar hakkında hüküm vermenin doğru olmayacağını ihsas etmeye çalışmaktadır (Akman, 2017b: 234; Akman, ve Bardak, 2026: 334-335).

Bu bağlamda Devvânî'nin eserlerinde ve fikirlerinde Gazzâlî sonrası İslâm dünyasında Meşşâî felsefeye karşı oluşan olumsuz havayı dağıtma çabasının olduğunu söylemek mümkündür. Düşünürün bu amacına ulaştığının somut delili, ona ve eserlerine gösterilen ilgidir. Özellikle de başta Osmanlı medreseleri olmak üzere birçok eğitim kurumunda, bu tür felsefî tartışmalara yer verdiği ve filozofların fikirlerinin haklılığını delillendirmeye çalıştığı eserlerinin okutulması, (Demirci, 2012: 69-70; Harman, 2015: 167-189) bunun kanıtıdır. Dolayısıyla Devvânî'yi kendi döneminde felsefe din uzlaşısı adına çalışmış bir düşünür ve Gazzâlî'den itibaren filozoflara

[3] İşrâkîyye, Sühreverdî'nin kurduğu eklektik bir felsefedir. Bu felsefeye *Nûr Felsefesi* de denilmektedir. İşrâkîlik: hakîkâtin riyâzet, yani nefsi arındırma suretiyle, doğrudan doğruya sezgi veya bir iç aydınlanmayla elde edileceğini savunan felsefî bir akımdır. İnsanın, mutlak hakikati ve ilâhî gerçeği İşrâk yolu ile yani bir iç aydınlanması şeklinde idrak edeceğini ileri süren İşrâkîlik'in menşeini, Hermes'e dayandıranlar olduğu gibi, Platon'a bağlı filozoflara verilen bir isim diye tanımlayanlar da vardır. Bilgi meselesinde mantık ve akıl yürütme metoduna karşı olan İşrâkîlik'in, bilgi kaynakları olarak akıl üstü keşf, ilhâm ve sezgiye büyük değer verdiği bilinmektedir (Kaya, 2001: 23/435-436).

[4] Vahdet-i vücûd (varlığın birliği), filozoflarla kelamcıların varlık ve yaratılışla ilgili görüşlerine karşı geliştirilen bir varlık ve yaratılış görüşü ve buna bağlı olarak Tanrı-insan ilişkilerine dayanan bilgi teorisidir. İbnü'l-Arabî'ye göre "Varlık birdir, o da Hakk'ın varlığıdır." Bu cümle vahdet-i vücûdun en önemli dayanağını teşkil eder. Onun, vahdet-i vücûd düşüncesini merkeze alan bir yaratılış teorisi geliştirmeye çalıştığı görülmektedir. *Vahdet-i vücûd* merkezli yaratılış teorisi diye isimlendirebileceğimiz bu anlayış filozofların *sudûr teorisi*yle benzerlikler taşır (Bkz. Demirli, 2012: 42/431-433).

konulmuş rezervi kaldıran bir filozof kelamcı olarak görmek mümkündür (Bekiryazıcı, 2009: 18, 20-21, 36, 44-46; Esen, 2011: 98-99, 106). Gazzâlî'nin felsefî incelemeleri ve kaynaşması ise başka bir çalışmanın konusu olarak bir bahsi diğerdir.

Makalemizde Celâleddîn ed-Devvânî'nin filozofları savunma amaçlı yaptığı açıklamaları içeren kısımlarını "Celâl Şerhu el-Akâid el-Adudîyye" İstanbul'da Matbaa-ı el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî (1290) matbaasında basılan eserden alarak tercüme ettik. Bahsi geçen eserin başka birçok matbu nüsha ve el yazma örneklerini de inceledik. Aralarında neredeyse tamamına yakın bir benzerlik olduğunu gördük. Bu nüshayı kullanmamızın nedeni, müstakil basılmış olmasıdır. Asıl metin ile tercüme metnin rahatlıkla ilişkilendirilebilmesi/ karşılaştırılabilmesi için metni aynı paragraflarda sırayla numaralandırdık. Sıra numaralarını da renk ile belirgin hale getirdik.

1. Metnin Arapçası

1 (**أجمع**) الإجماع ههنا بمعنى الاتفاق، لا بمعنى المصطلح، وهو: اتفاق جميع أهل الحل والعقد من الأمة في كل عصر على حكم من أحكام الدين. فإن المذكورات ليست كذلك، ولذلك نسبه إلى طائفة مخصوصة منهم. وهم: (**السلف من المحدثين**): العارفين بأحاديث رسول الله ﷺ، وتمييز أقسامها: من الصحيح، والحسن، والضعيف وغيرها ونقدها عن الموضوعات. (**وأئمة المسلمين وأهل السنة والجماعة**): - رضي الله عنهم -. (**على أن العالم**): هو في الأصل ما يعلم به الشيء، كالخاتم لما يختم به، غلب على ما يعلم به الله تعالى، وهو ما سوى ذاته وصفاته (**حادث**).

2 ولما كانت الفلاسفة اصطلحوا على إطلاق الحدوث على المسبوقية بالذات بالعدم، بمعنى أن كونه مسبوقا بوجود الفاعل سبقا ذاتيا، يستلزم تقدم عدمه على وجوده بالذات وحاولوا بيان ذلك بمقدمات فصلناها في حواشي "الشرح الجديد للتجريد"، وبينا أنه لا يتم استدلالهم .

كيف؟ والتقدم الذاتي، تقدم المحتاج إليه على المحتاج! وإذا كان العدم سابقا على وجود الممكن بالسبق الذاتي، كان جزءا من علته التامة قطعا، فلا تتحقق العلة التامة البسيطة، وهو خلاف مذهبهم وتصريحاتهم. أردف ذلك بقوله: (**كان بقدرة الله بعد أن لم يكن**): أي وجد بعد العدم، بعدية زمانية، كما هو المتبادر .

3 فإن المعنى الأول مجرد اصطلاح من الفلاسفة. والمخالف في هذا الحكم هو الفلاسفة، فإن أرسطاطاليس وأتباعه ذهبوا إلى قدم العقول والنفوس الفلكية والأجسام الفلكية بموادها وصورها الجسمية والنوعية وأشكالها وأضوائها، والعنصريات بموادها، ومطلق صورها الجسمية، لا أشخاصها، و صورها النوعية، فقيل: قديمة بجنسها، فإن صور خصوصيات أنواعها، لا يجب أن تكون قديمة. والظاهر من كلامهم أن قدمها بأنواعها.

4 وقد قال الإمام حجة الإسلام - ردا لجوابهم المذكور-: إن هذه الحركة مبدأ الحوادث، إما من حيث أنها مستمرة، أو من حيث أنها متجددة. فإن كانت من حيث أنها مستمرة، فكيف صدر من مستمر متشابه الأجزاء شيء في بعض الأحوال دون بعض؟ وإن كانت من حيث أنها متجددة، فما سبب تجددها في نفسها، فيحتاج إلى سبب آخر، البتة، ويتسلسل .

5 واعترض عليه بأن هذا التسلسل جائز عندهم؛ لعدم وجود اجتماع الآحاد، وهم قائلون بجواز التسلسل في الأمور المتعاقبة، ووقوعه فيها .

قلت التجدد عبارة عن انقضاء شيء وحدوث شيء آخر. فإذا عدم جزء من الحركة، فلابد لعدمه من علة حادثة، وتلك العلة: إما أمر موجود، أو عدم أمر موجود، أو بعضها أمر موجود، وبعضها عدم أمر موجود.

6 وقال الإمام حجة الإسلام في "الإحياء": الممكن في حد ذاته هالك دائما. وقال في "مشكاة الأنوار": ترقى العارفون من حضيض المجاز إلى ذروة الحقيقة، فرأوا بالمشاهدة العيانية أنه ليس في الوجود إلا الله، وأن كل شيء هالك دائما إلا وجهه، لا أنه يصير هالكا في وقت من الأوقات، بل هو هالك أزلا وأبدا. وذهب الكرامية إلى أنه لا يقبل الفناء، وإن لم يخالفوا في حدوثه.

7 (**بجميع المعلومات**): ذاته تعالى، وغيره، كلية، وجزئية. أما علمه تعالى بغيره فلما سبق من دلالة الأفعال المتقنة عليه. وأما علمه بذاته فلأن كل من يعلم شيئا، يعلم ذاته فأنه يعلم أنه هو الذي يعلمه. وهذا مما وافق فيه الفلاسفة. وقد صرح به "أبو علي" و "أبو نصر" منهم. وتشهد به الفطرة. هذا هو النهج الملائم لهذا المقام. والفلاسفة أثبتوا علمه تعالى بنهج آخر يطول فيه الكلام.

8 واشتهر عنهم أنه تعالى لا يعلم الجزئيات المادية، بالوجه الجزئي. بل إنما يعلمها بوجه كلي منحصر في الخارج فيها. وقد كثر تشنيع الطوائف عليهم في ذلك، حتى أن العلامة الطوسي، مع توغله في الانتصار لهم، قال في "شرح الإشارات":

9 واعلم أن هذه السياقة، تشبه سياقة الفقهاء في تخصيص بعض الأحكام بأحكام تعارضها في الظاهر؛ وذلك لأن الحكم بأن العلم بالعلة يوجب العلم بالمعلول، إن لم يكن كليا، لم يكن أن يحكم بإحاطة علم الواجب بالكل. وإن كان كليا، وكان الجزئي المتغير، من جملة معلولاته، أوجب ذلك الحكم أن يكون عالما به لا محالة.

فالقول: بأنه لا يجوز أن يكون عالما به، لامتناع كون الواجب موضوعا للتغير، تخصيص لذلك الحكم الكلي، بأمر آخر يعارضه في بعض الصور. وهذا دأب الفقهاء ومن يجري مجراهم. ولا يجوز أن يقع أمثال ذلك في المباحث المعقولة، لامتناع تعارض الأحكام فيها.

فالصواب أن يؤخذ بيان هذا المطلب من مأخذ آخر، وهو أن يقال: العلم بالعلة، يوجب العلم بالمعلول، ولا يوجب الإحساس به. وإن إدراك الجزئيات المتغيرة - من حيث هي متغيرة - لا يمكن إلا بالآلات الجسمانية، كالحواس، وما يجري مجراها.

10 قلت: حاصل مذهب الفلاسفة أنه تعالى يعلم الأشياء كلها، بنحو التعقل، لا بطريق التخيل، فلا يعزب عن علمه مثقال ذرة في الأرض ولا في السماء، لكن علمه تعالى لما كان بطريق التعقل، لم يكن ذلك العلم مانعا من فرض الاشتراك. ولا يلزم من ذلك أن لا يكون بعض الأشياء معلوما له، تعالى عن ذلك علوا كبيرا. بل ما ندركه على وجه الإحساس والتخيل يدركه هو تعالى على وجه التعقل.

فالاختلاف في نحو الإدراك، لا في المدرك. فإن التحقيق أن الكلية والجزئية صفتان للعلم. وربما يوصف بهما المعلوم، لكن باعتبار العلم. وعلى هذا لا يستحقون التكفير. نعم، لو قالوا بأنه تعالى لا يعلم بعض المعلومات - تعالى عن ذلك علوا كبيرا - لكان كفرا. ومن كفرهم حمل كلامهم على ذلك.

11 وكذا من شنع عليهم فيه من المتفلسفين كـ"أبي البركات البغدادي" بناء على ما اشتهر بين المتأخرين من أن التشخص الذي يمتاز به الشخص عن سائر أفراد نوعه، أمر داخل في قوام الشخص. كما أن الفصل داخل في قوام النوع. وحينئذ فالتشخص، شخص لا نوع له، وهو مادي، فلا يمكن إدراكه إلا بالآلات الجسمانية، وليس هذا مذهبهم، فإنهم لا يثبتون في الشخص أمرا داخلا في قوامه، مسمى بالتعين والتشخص،

بل امتياز كل شخص عن سائر أفراد نوعه بالعوارض الخارجية، بحسب النظر الجلي. وأما بحسب النظر الدقيق فامتيازه بنحو وجوده الخاص، بمعنى أن هذا النحو من الوجود المقارن لتلك الأعراض مخصوص به. وتلك الأعراض التي تسمى "مشخصة" هي عنوان الشخص وعلامته التي بها يمتاز عندنا؛ ولذلك يختلف تلك الأعراض بحسب اختلاف المدرك، فيتشخص عند بعض المدرك بعوارض مخصوصة، وعند بعض آخر بعوارض أخرى. والعوارض والمعروضات كلها لها ماهيات كلية، فإنها جواهر وأعراض داخلة في إحدى المقولات. فإذا أدركت بالعقل، كانت كلية باعتبار هذا الإدراك، وإن أدركت بالآلات الجسمانية كانت باعتبار هذا الإدراك جزئية.

12 فليس الجزئية والكلية باعتبار أن في الجزئي شيئا داخلا في قوامه ليس ذلك داخلا في الكلي، بل هما نحوان من الإدراك يتعلقان بشيء واحد. وإذا كان مذهبهم ذلك، فلا يجوز تكفيرهم فيه، سواء كان صوابا، أو خطأ. فإن ما ينفونه عنه تعالى هو الإدراك الشبيه بالتخيل. وهو في الحقيقة نقص على ما فصلوه في موضعه. فكما أن كثيرا من الصفات كمال في حقنا، وهي في حقه تعالى نقص، كذلك مثل هذه الإدراكات في حقه تعالى نقص، فلا يتعلق بهذا القدر تكفير.

13 كما لا يتعلق التكفير بمن يقول برجوع السمع والبصر إلى العلم، كالأشعري، وفلاسفة الإسلام. والتكفير الذي صرح به الإمام حجة الإسلام وغيره إنما يتعلق بمن ينفي علمه تعالى بالجزئيات، على الوجه الذي يفضي إلى نفي علمه تعالى ببعض المعلومات، كما أشرنا إليه.

14 فإن قلت: قد تقرر عند الفلاسفة أن الفاعل بالاختيار يتوقف فعله على التصور الجزئي، حيث قال في "الإشارات": "الرأي الكلي لا ينبعث عنه الشوق الجزئي". وبينه الشراح بأن نسبة الكلي إلى جميع جزئياته سواء؛ ولذلك أثبتوا في الفلك، وراء النفس المجردة، قوة جسمانية، هي مبدأ تخيلات الحركات الجزئية. وربما سماها بعضهم نفسا منطبعة. فلا يصح ما ذكرت في توجيه كلام الفلاسفة؛ لأن مذهبهم - على ما قررت - هو أن الله تعالى فاعل بالاختيار لكل شيء، فيلزم تعلقه للأشياء بالوجه الجزئي.

15 قلت: قد صرح بعضهم بأن المعلول الذي لا مثل له من نوعه - كالشمس والعقل الفعال - يصح صدوره عن رأي كلي. وقد صرح به شيخهم ورئيسهم في التعليقات أيضا.

ومن البين أنه إذا تعقل كل معروض وعارض، بكنهه، حتى يصير مجموع المعروض والعارض منحصرا في فرد، يكون هذا الفرد المركب لا مثل له من نوعه، على أنه فرق بين: النوع المنحصر في فرد، والعرض المنحصر فيه، في هذا الحكم.

16 ويمكن التوفيق بين كلاميهم بأن الكلي عندهم له معنيان: **الأول**: المشهور، وهو ما لا يمنع نفس تصوره من وقوع الشركة. **والثاني**: ما هو مشترك بين كثيرين. وصحة الصدور مبني على المعنى الأول، مع عدم الاشتراك في الواقع. وامتناع الصدور مبني على المعنى الثاني. ولكن يبقى أنه يمكن حينئذ في الفلك تصور جزئيات الحركة، بحيث ينحصر في فرد. فلا تثبت النفس المنطبعة.

17 واعلم أن مسألة علم الواجب مما تحير فيه الأفهام. ولذلك اختلفت فيها المذاهب. فذهب البعض إلى أن علمه تعالى بذاته عين ذاته وعلمه تعالى بغيره - من الممكنات - عين المعلومات. وذهب البعض إلى أن علمه تعالى صور مجردة غير قائمة بشيء، وهي التي اشتهرت بالمثل الأفلاطونية. والبعض إلى قيامها بذاته تعالى.

18 وظاهر عبارة "الإشارات" يشعر بذلك. لكن قد صرح في "الشفاء" بنفيه، حيث قال: هو تعالى يعقل الأشياء دفعة، من غير أن يتكثر فيها صورها في جوهره تعالى، أو تتصور حقيقة ذاته تعالى، بصورها بل يفيض عنها صورها معقولة، وهو أولى بأن تكون عقلا من تلك الصور الفائضة من عقليته. لأنه يعقل ذاته، وأنه مبدأ لكل شيء، فيعقل من ذاته كل شيء.

وكلام شارح "الإشارات" في شرح الإشارات وغيره، يحوم حول ظاهر كلام "الشفاء" في هذا الموضع. فإنه قال: كما لا يحتاج العاقل في إدراك ذاته لذاته، إلى صورة غير صورة ذاته، التي هو بها هو. لا يحتاج أيضا في إدراك ما يصدر عن ذاته لذاته، إلى صورة غير صورة ذلك الصادر، التي هو بها هو.

19 واعتبر من نفسك أنك إذا تعقلت شيئا بصورة تتصورها أو تستحضرها فهي صادرة عنك، لا بانفرادك مطلقا، بل بمشاركة ما من غيرك. ومع ذلك فأنت لا تعقل تلك الصورة بغيرها، بل كما تعقل ذلك الشيء بها، كذلك تعلقها بنفسها أيضا، من غير أن تتضاعف الصور فيك. بل إنما تتضاعف اعتباراتك، المتعلقة بذاتك، أو بتلك الصور فقط، أو على سبيل التركيب. وإذا كان حالك مع ما يصدر عنك، بمشاركة غيرك، هذا الحال، فما ظنك بحال العاقل مع ما يصدر عنه لذاته من غير مداخلة غيره فيه.

20 ولا تظنن أن كونك محلا لتلك الصورة، شرط في تعقلك إياها. فإنك تعقل ذاتك، مع أنك لست محلا لها، بل إنما كان كونك محلا لتلك الصورة شرطا في حصول تلك الصورة لك، الذي هو شرط في تعقلك إياها، فإن حصلت لك تلك الصورة بوجه آخر غير الحلول فيك حصل التعقل، من غير حلول فيك.

ومعلوم أن حصول الشيء لفاعله، في كونه حصولا لغيره، ليس دون حصول الشيء لقابله. فإذن المعلولات الذاتية للفاعل العاقل لذاته، حاصلة له من غير أن تحل فيه، فهو عاقل إياها، من غير أن تكون هي حالة فيه.

21 وإذ قد تقدم هذا، فأقول: قد علمت أن الأول عاقل لذاته من غير تغاير بين ذاته وعقله لذاته، في الوجود، إلا في اعتبار المعتبرين. وقد حكمت بأن عقله لذاته، علة لعقله لمعلوله الأول. فإذا حكمت بكون العلتين - أعني ذاته، وعقله لذاته - شيئا واحدا في الوجود، من غير تغاير، فاحكم بكون المعلولين أيضا - أعني المعلول الأول، وعقل الأول له - شيئا واحدا في الوجود، من غير تغاير يقتضي كون أحدهما مباينا للأول، والثاني متقررا فيه تعالى. وكما حكمت بكون التغاير في علتين، اعتباريا محضا. فاحكم بكونه في المعلولين كذلك. فإذن وجود المعلول الأول، هو نفس عقل الأول إياه، من غير احتياج إلى صورة مستفاضة مستأنفة تحل في ذات الأول، تعالى عن ذلك علوا كبيرا.

22 ثم لما كانت الجواهر العقلية تعقل ما ليس بمعلولات لها، بحصول الصور فيها، وهي تعقل الأول الواجب، ولا موجود إلا وهو معلول للأول الواجب، كانت جميع صور الموجودات الكلية والجزئية - على ما هي عليه في الوجود - حاصلة فيها. والأول الواجب يتعقل تلك الجواهر، مع تلك الصور لا بصور غيرها، بل بأعيان تلك الجواهر والصور. وكذلك الوجود على ما هو عليه. فإذن لا يعزب عنه مثقال ذرة، من غير لزوم محال.

قلت: هذا كلام إقناعي، من وجوه:

23 **الأول** أن ما ذكره من أنه: كما لا يحتاج العاقل في إدراك ذاته، لذاته، إلى صورة غير صورة ذاته، لا يحتاج أيضا في إدراك ما يصدر عنه لذاته، إلى صورة غير صورة ذلك الصادر، غير بين. وما ذكره من الاعتبار من نفسك، لا يفي بيانه بل ولا بالتأنيس به، فإن الصور العقلية القائمة بذات العاقل، من صفات ذاته، والذات مع سائر صفاته، حاضرة عند نفسه، غير غائب عنها. وليس المعلول الأول من صفات الواجب، حتى يكون حضوره مستلزما لحضوره، وإدراكه مستلزما لإدراكه.

24 **الثاني**: أن تعقل الصورة بنفسها - من غير احتياج إلى صورة أخرى - ليس لعلاقة الصدور، حتى يقال: إذا تعلق النفس الصورة بنفسها، مع أنها صادرة عنها بمشاركة غيرها، فبالأولى أن لا يحتاج العاقل في تصور ما يصدر عنه لذاته من غير مداخلة غيره فيه بل تعقل الصورة بعلاقة الحلول، أو بالصدور، مع الحلول، ولا حلول للمعلول الأول، في الواجب، تعالى عن ذلك. نعم لو كانت النفس عالمة ببعض ما يصدر عنها من الأمور، الغير الحالة فيها، بدون الاحتياج إلى تصوره، لكان مقويا لهذا المدعي. وليس الأمر كذلك، فإنا نحتاج في تصور الأمور الصادرة عنا، المباينة لنا، إلى الصورة، كما يشهد بها الوجدان.

25 **الثالث**: أن قوله: ولا تظنن: أن كونك محلا لتلك الصورة، شرط في تعقلك إياها، فإنك تعقل ذاتك، مع أنك لست محلا لها، ضعيف. لأنه يجوز أن يكون شرط التعقل أحد الأمرين، من كونه: ذات العاقل، أو وصفا له. **الرابع**: أن قوله: فإن حصلت تلك الصورة لك بوجه آخر، غير الحلول فيك، حصل التعقل، غير ظاهر. بل يكاد يكون مصادرة على المطلوب.

26 **الخامس**: أن قوله: ومعلوم أن حصول الشيء لفاعله، في كونه حصولا لغيره، ليس دون حصول الشيء لقابله. إن أراد به أن حصوله بالنظر إلى القابل ممكن. وبالنظر إلى الفاعل واجب. فيكون حصوله للفاعل أوكد وأوثق، فلا يكون دون حصوله للقابل، فمسلم، لكن لا يظهر أن الحصول على أي وجه كان، يكفي في حصول التعقل. بل ربما كان هذا النحو من الحصول - أعني الحصول للقابل - في بعض الموجودات، وإن كان أضعف من الحصول للفاعل - في معنى الوجوب، والإمكان - شرط التعقل، كما أن حصول السواد للقابل شرط الاتصاف بالسواد. وحصوله للفاعل - وإن كان أقوى من الحصول للقابل - لا يستلزم الاتصاف به.

27 **السادس**: أن قوله: إذا حكمت بكون العلتين: أعني ذاته، وعقله لذاته، شيئا واحدا في الوجود، من غير تغاير. فاحكم بكون المعلولين أيضا: أعني المعلول الأول، والعقل الأول له، شيئا واحدا. تحكم بحت، إذ المعلول الأول - بالاعتبارات الثلث التي لا تزيد عليها في الخارج - علة للمعلولات الثلث المتباينة في الوجود، كما تقرر في موضعه. فالعلل متحدة في الوجود والمعلولات متباينة فيه.

28 **السابع**: أن القول: بتعقل الواجب صور الموجودات الكلية والجزئية، بواسطة حصولها في الجواهر العقلية، وتعقل الواجب لتلك الجواهر العقلية، مع تلك الصور، يفضي إلى كون علم الواجب بها متأخرا عن تعقل تلك الجواهر العقلية لتلك الصور الحاصلة فيها. على أن ارتسام صور الجزئيات المادية في الجواهر الغير الجسمانية المجردة، ليس مستقيما على أصول الفلاسفة، لأن المجرد عندهم لا يدرك الجزئيات المادية، إلا بآلات جسمانية، ترسم صورها في تلك الآلات، وليست تلك الآلات، بل نفس تلك الجواهر المجردة معلولة لذاته تعالى، بذاته فلا تجري فيها المقدمة التي مهدها لتحقيق هذا المطلب.

29 **الثامن**: أنه إذا كان وجود المعلول الأول، هو نفس تعقل الواجب إياه. وتعقل الواجب له ليس أمرا صادرا عنه بالاختيار، فإن العلم، والقدرة، والإرادة، يتوقف عليها الاختيار، فلا يمكن صدورها بالاختيار، وإلا لزم الدور، أو التسلسل. فإذن لا يكون صدور المعلول الأول بالإختيار، بالمعنى الذي يثبتونه، وهو أنه: "إن شاء فعل، وإن لم يشأ لم يفعل". كما أنه لا يصدق: "إن شاء علم، وإن لم يشأ لم يعلم". وهو خلاف مذهبهم، و مما يفضي إلى شناعة عظيمة. بل بمحض الإيجاب.

30 فإن قلت: إذا كان صدور الممكنات عن الواجب، بالاختيار. والأفعال الاختيارية مسبوقة بالعلم - كما ذكرت - فيلزم أن يكون للحوادث وجود أزلي في علم الله تعالى، إذ تعلق العلم بالالا شيء المحض محال بداهة. وما يقوله الظاهريون - من المتكلمين -:

أن العلم قديم، والتعلق حادث، لا يسمن ولا يغني من جوع، إذ العلم ما لم يتعلق بالشيء، لا يصير ذلك الشيء معلوما. فهو يفضي إلى نفي كونه تعالى عالما بالحوادث في الأزل، تعالى عن ذلك علوا كبيرا.

31 قلت: المخلص ما أشرنا إليه سابقا، من أنه يعلم بعلمه البسيط الإجمالي جميع الأشياء، وذلك العلم مبدأ لوجود التفاصيل في الخارج، كما أن العلم الإجمالي فينا مبدأ لحصول التفاصيل فينا.

فإن قلت: هذا الوجود العلمي للممكنات صادر عن الواجب تعالى، وهو فاعل مختار، فلابد أن يكون مسبوقا بالعلم، فيلزم أن يكون قبل هذا الوجود موجودا في علم الله تعالى. وننقل الكلام إلى الوجود السابق فإما أن تتسلسل الوجودات أو ينتهي إلى وجود واجب، وكلاهما محال.

32 قلت: قد سبق أن الواجب تعالى موجب بالنظر إلى صفاته الذاتية. وكما أن علمه تعالى ليس صادرا عنه بالاختيار، كذلك وجود الحوادث في علمه تعالى. فإن ذلك الوجود عين علمه تعالى، بالذات، وغيره بالاعتبار، فلا يحتاج هذا الوجود إلى سبق علمه به.

ولا يخفى عليك أنه لا يمكن مثل ذلك في المعلول الأول، على التقرير الذي قرره شارح "الإشارات"، لأنه ليس له عنده وجودان: يكون أحدهما علميا، وصدوره عنه، بالإيجاب. والآخر خارجيا، وصدوره عنه بالاختيار. بل له وجود واحد هو الخارجي، وهو عين علمه.

33 والقول: بأن هذا الوجود الخارجي، باعتبار أنه علم، صادر عنه بالإيجاب، وباعتبار أنه موجود خارجي، صادر عنه بالاختيار، تعسف لا يرتضيه الفطرة السليمة، لأن اعتبار كونه علما ليس وجودا آخر له، حتى يصح كونه صادرا عنه بالإيجاب، بل اعتبار كونه علما هو بعينه اعتبار وجوده الخارجي، فإنه بحسب هذا الوجود علم، لكونه جوهرا مجردا، غير غائب عن مجرد. وليس له وجود آخر بحسب هذا العلم، فإن الصورة العلمية هي بعينها الصورة الخارجية، في العلم الحضوري.

34 واعلم أن ما ذكرناه جار على سياق مذهب المتكلمين، إذ حينئذ يكون علمه تعالى غير ذاته، وتكون الممكنات كلها موجودة في علم الله، على سبيل الإجمال. ومعنى الإجمال: كون العلم واحدا، والمعلوم متعددا.

وهو علم بالفعل - بجميع المعلومات - لا بالقوة، كما توهمه بعض المتأخرين، من التمثيل الذي ذكروه، من حال المجيب عن مسألة، يعلم جوابها إجمالا. فإنه يتبادر إلى الوهم، أنه ليس علما بالفعل، بل بالقوة القريبة. فإنه لو فرض أن الأمر في المثال كذلك، فليس الحال في الممثل له هكذا. والغرض من المثال، تقريب وتوضيح. وقد حقق ذلك في الكتب العقلية.

35 وأما على مذهب الحكماء القائلين بأن علمه تعالى عين ذاته، فيبقى أن يكون تلك الممكنات الموجودة في علم الله تعالى أ هي قائمة بأنفسها؟ أو بذاته تعالى؟ كما هو مبسوط في "الشفاء". ولم يتعرض لجوابه، بل ردد بين الاحتمالات، وقال: إنه لا يتجاوز الحق عنها. ولم يتعين أن أي الاحتمالات هو الحق. وقد تيسر لنا في تحقيق مذهبهم مقالة قد ضاعت عنا، ولم يتفق لنا إعادتها. وعسى أن تيسر لنا بتوفيقه تعالى.

36 فإن قلت: على ما ذكرته من سياق مذهب المتكلمين، يأتي الترديد المذكور، فان الممكنات الموجودة، في علمه تعالى، إما قائمة بأنفسها، أو بذاته تعالى.

قلت: على أصولهم، لا بأس بقيام الممكنات - بحسب الوجود العلمي - بذاته، فإن الممكنات - بحسب هذا الوجود - هو العلم، وهي في هذا الوجود متحدة. ويمكن أن يذهب إلى الاحتمال الذي أبداه بعض المتأخرين من الفرق بين: القيام بالعقل، والحصول فيه. ويقال: إن الممكنات حاصلة في العقل، وليست قائمة به.

37 وقدحنا في هذا - على ما ذكرناه في بعض تعليقاتنا - إنما هو من حيث أنه قد ذكره بعضهم بطريق الدعوى، ولا دليل له عليه. وأما بحسب الاحتمال فلا قدح فيه، وأنت خبير بأنه لو أجري هذا الاحتمال على مذهب الحكماء أيضا لم يبعد. وحينئذ تكون الممكنات موجودة في علمه، الذي هو عين ذاته، ولا تكون قائمة به.

ولا يمكن حمل المثل الأفلاطونية على ذلك. والدليل الذي ذكر في نفيها إنما يتوجه إذا قيل بوجودها في الخارج، كما لا يخفى على من له أدنى دراية. وهذا أقرب مما قيل: إن علمه بالممكنات منطو في علمه بذاته. لأن ذاته - على ما هو عليه من الصفات - معلومة له تعالى.

38 ومن جملة تلك الصفات: أنه مبدأ للممكنات، على الترتيب الواقع فيها. فيعلم أنه مبدأ لها. فيعلمها بعلمه بذاته تعالى، من غير أن يؤدي إلى كثرة في ذاته وصفاته. فإنه يعلمها إجمالا، في ضمن علمه بذاته. كما أنا نعلم ذاتنا - بالعلم الحضوري - حيا، قادرا، عالما، وإلا لم يكن علمنا بذاتنا، على ما هي عليه. وذلك لأن كون العلم بالعلة هو بعينه العلم بالمعلول، من دون حصول المعلول وصورته.

مع أن المعلول مباين للعلة لا يخلو عن كدر، إذ المعقول من العلم الإجمالي، هو أن يكون العلم بالكل دفعة واحدة، وينحل إلى المعلول بالأجزاء، وينفصل إليها. وليست المعلولات مما ينحل إليها العلة، فذلك يفضي إلى أن يكون العلم بأحد المتضايفين المشهورين، هو بعينه العلم بالمتضايف الآخر، ولا يخفى بعده.

39 فإن قلت: العلم بالعلة، سبب للعلم بالمعلول - كما هو المشهور - بخلاف سائر المتضايفات. قلت: لو سلم أنه كذلك، فلا نسلم أن العلم بها عين العلم بالمعلول، والمطلوب ههنا ذلك. لأنا نريد أن يتحقق علم الواجب، بحيث لا يفضي إلى كثرة في صفاته، وذلك لا يحصل بمجرد الاستلزام.

40 واعلم أنهم ذكروا أن علم الواجب بغيره، منطو في علمه تعالى بذاته. وما بينوا كيفية الانطواء إلا بأن قالوا: إن ذاته تعالى علة للممكنات، وعلمه بذاته - على ما هي عليه - منطو على علمه بالممكنات، إذ من جملة أحوال ذاته، كونه مبدأ لها، فيتضمن

علمه بذاته، علمه بها. وهذا مما لا يقنع به ذو فطانة؛ لأن تلك الممكنات مباينة للواجب تعالى، وحضور أحد المتباينين لا ينطوي في حضور الآخر. ولو فرض بينهما أي نسبة، من العلية وغيرها. ولو صح ما ذكروه، لكفى أن يقال: إن من جملة أحواله كونه تعالى مغايرا للممكنات، وهو يعلم ذاته بجميع أحواله. فيتضمن علمه بذاته علمه بجميع ما سواه.

41 ثم إنهم ذكروا أن علمه تعالى حضوري، والمعلوم في العلم الحضوري، هو بعينه الصورة العينية، من غير أن يكون هناك صورة أخرى. فلابد أن يكون للمعلوم وجود في الخارج، حتى تكون الصورة العينية بعينها هي الصورة العلمية. ومن البين أن وجود العلة، ليس بعينه وجود المعلول، حتى تكون صورتها العينية منطوية على صورتها العينية.

42 فالمخلص لهم من ذلك: أن يلتجئوا إلى ما ذكرناه سابقا، من أن تلك المعلولات معقولة بذواتها. وهي باعتبار كونها علما لله تعالى، متقدمة عليها، باعتبار كونها موجودات خارجية، وهي باعتبار كونها علما، منسوبة إليه تعالى بالإيجاب؛ لأنها بذلك الاعتبار ليست مسبوقة بالعلم والإرادة. وباعتبار وجودها الخارجي، منسوبة إليه بالاختيار، لأنها مسبوقة بالعلم الذي يغايرها بالاعتبار، وبالإرادة المنبعثة عنه. وفيه ما أشرنا إليه سابقا.

هذا ما رأينا ذكره في هذا المقام. ولنا في تحقيق مذهبهم كلام آخر، يعلو عن طور علم الكلام، وسنأتي عليها في رسالة منفردة، إن وفقنا الله تعالى المنعام.

43 فإن قلت: علم الواجب تعالى حضوري، وحضور الشيء عند نفسه يستلزم المغايرة بين الشيء، ونفسه. والتغاير الاعتباري يستلزم أن لا يكون ذات الواجب - من حيث هي - من غير اعتبار قيد زائد، عالما بنفسه، بل يكون مع اعتبار قيد، عالما بذاته، من حيث هي، أو يكون - من حيث هي - عالما بذاته، مع قيده والتعبير بعدم الغيبة لا يجدي نفعا؛ لأنه أيضا نسبة.

قلت: عدم الغيبة نفي للنسبة، ونفي النسبة قد يكون للوحدة، وانتفاء الاثنينية، فلا يستدعي المغايرة. وأيضا لا محذور في أن تكون الذات - مع اعتبار قيد-عالما بذاته، من حيث هي، لأن الذات مع القيد، متحدة في الوجود، مع الذات، من حيث هي.

44 (**والمعاد**): أي الجسماني، فإنه المتبادر عند إطلاق أهل الشرع، إذ هو الذي يجب الاعتقاد به، ويكفر من أنكره. (**حق**): بإجماع أهل الملل الثلث. وشهادة نصوص القرآن في المواضع المتعددة بحيث لا يقبل التأويل.

كقوله تعالى: "أولم ير الإنسان أنا خلقناه من نطفة فإذا هو خصيم مبين وضرب لنا مثلا ونسي خلقه قال من يحيي العظام وهي رميم قل يحييها الذي أنشأها أول مرة وهو بكل خلق عليم".

45 قال المفسرون: نزلت هذه الآية في أبي بن خلف، خاصم النبي ﷺ، وأتاه بعظم قد رم وبلي ففتته بيده، وقال: يا محمد: أترى الله يحيي هذا بعد ما رم؟ فقال ﷺ: "نعم ويبعثك، ويدخلك النار". وهذا مما يقلع عرق التأويل بالكلية، ولذلك قال الإمام: الإنصاف أنه لا يمكن الجمع بين الإيمان بما جاء به النبي ﷺ، وبين إنكار الحشر الجسماني.

قلت: ولا الجمع بين القول بقدم العالم - على ما يقول به الفلاسفة - وبين الحشر الجسماني. لأن النفوس الناطقة على هذا التقدير غير متناهية، فيستدعي حشرها جميعا أبدانا غير متناهية، في أمكنة غير متناهية. وقد ثبت تناهي الأبعاد بالبرهان، وباعترافهم.

46 (**تحشر الأجساد وتعاد فيها الأرواح**): بإعادة البدن المعدوم بعينه، عند بعض المتكلمين، بل أكثرهم. أو بأن يجمع الأجزاء المتفرقة، كما كانت أولا، عند بعضهم، وهم الذين ينكرون جواز إعادة المعدوم، موافقة للفلاسفة، وهم يدعون بداهة استحالته، ويزعمون إقامة الدلائل التنبيهية عليها.

منها ما ذكره ابن سينا، في "التعليقات": أنه إذا وجد الشيء وقتا ما، ثم لم ينعدم، واستمر وجوده في وقت آخر، وعلم ذلك، أو شوهد، علم أن الوجود واحد. وأما إذا عدم.

47 فليكن الموجود السابق (أ)، وليكن المعاد الذي حدث (ب)، وليكن المحدث الجديد (ج)، وليكن (ب) ك(ج)، في الحدوث، والموضوع، والزمان، وغير ذلك، ولا يخالفه إلا بالعدد، فلا يتميز (ب) عن (ج)، في استحقاق أن يكون (أ) منسوبا إليه دون (ج)، فإن نسبة (أ) إلى أمرين متشابهين من كل وجه، إلا في النسبة التي ينظر هل يمكن أن يختلف فيهما أو لا يمكن؟ لكنهما إذا لم يختلفا، فليس أن يجعل لأحدهما أولى من أن يجعل للآخر. فإن قيل: إنما هو أولى لـ(ب) دون (ج)، لأنه كان لـ(ب) دون (ج). فهو نفس هذه النسبة، وأخذ المطلوب في بيان نفسه. بل يقول الخصم: إنما كان لـ(ج).

بل إذا صح مذهب من يقول: إن الشيء: يوجد فيفقد، من حيث هو موجود. ويبقى من حيث ذاته بعينه ذاتا. مالم يفقد من حيث هو ذات. ثم أعيد إليه الوجود. أمكن أن يقال بالإعادة، إلى أن يبطل من وجوه آخر. وإذا لم يسلم ذلك، ولم يجعل للمعدوم في حال العدم ذاتا ثابتة، لم يكن أحد الحادثين مستحقا لأن يكون له الوجود السابق دون الحادث الآخر. بل: إما أن يكون كل منهما معادا، أو لا يكون كل واحد منهما معادا.

48 وإذا كان المحمولان الاثنان يوجبان كون الموضوع لهما مع كل واحد منهما، معادا غير نفسه مع الآخر، فإن استمر موجودا واحدا، أو ذاتا ثابتة واحدة، كان باعتبار الموضوع الواحد القائم، موجودا، أو ذاتا، شيئا واحدا. وبحسب اعتبار المحمولين شيئين اثنين. فإذا فقد استمراره في نفسه، ذاتا واحدة، بقيت الاثنينية الصرفة، لا غير. هذا كلامه.

وربما يخالج الأوهام أنه إذا عدم في الخارج، يبقى في نفس الأمر، بحسب وجوده الذهني فينحفظ وحدته بحسب ذلك الوجود، كما لو كان ثابتا في العدم. ووجه دفعه أن الموجود في الذهن - بالحقيقة - هو الهوية المكتنفة بالمشخصات الذهنية. واتحادها مع الوجود الخارجي، بمعنى أنها بعد التجريد، عينه، فليست إياه مطلقا بالفعل.

49 وأيضا كما أن المعدوم موجود في الذهن، كذلك المبدأ المفروض موجود فيه أيضا. فليس نسبة الوجود الثاني، إلى المعدوم السابق الوجود أولى من نسبته إلى المبدإ المفروض، فتأمل، فإنه دقيق، وبالتأمل حقيق.

ومنها أنه لو أعيد المعدوم لزم تخلل العدم بين الشيء هو نفسه، فإن الوجود سابقا ولاحقا شيء واحد. وأورد عليه أن اللازم عليه تخلل العدم بين وجودي الشيء الواحد، واستحالته أول المسألة.

ولا يخفى عليك أن معنى تقدم الشيء على الشيء مطلقا، عبارة عن كون وجود الشيء الأول متقدما على وجود الشيء الثاني. واعتبر ذلك بالدور، فإنه يستلزم تقدم الشيء على نفسه، بمعنى أن يكون وجوده مثلا متقدما على وجود نفسه. فلو أعيد المعدوم لزم تقدمه بالوجود على نفسه. فكما يحكم العقل ببطلان تقدم الشيء على نفسه، تقدما ذاتيا - كما يلزم في الدور - يحكم ببطلان تقدمه على نفسه، تقدما زمانيا. وإذا استحالت إعادة المعدوم، تعين الوجه الثاني، وهو أن تكون الإعادة بجميع الأجزاء المتفرقة، وتأليفها، كما كانت أولا.

50 لا يقال: لو ثبت استحالة إعادة المعدوم، لزم بطلان الوجه الثاني أيضا، لأن أجزاء البدن الشخصي، كبدن زيد مثلا، وإن لم يكن له جزء صوري، لا يكون بدن زيد إلا بشرط اجتماع خاص، وشكل معين. فإذا تفرق أجزاؤه، وانتفى الاجتماع والشكل المعينان، لم يبق بدن زيد. ثم إذا أعيد: فإما أن يعاد ذلك الاجتماع والشكل، بعينهما أولا، وعلى الأول: يلزم إعادة المعدوم، وعلى الثاني: لا يكون المعاد بعينه هو البدن الأول، بل مثله، وحينئذ يكون تناسخا. ومن ثمه قيل: "ما من مذهب إلا وللتناسخ فيه قدم راسخ".

لأنا نقول: إنما يلزم التناسخ، لو لم يكن البدن المحشور مؤلفا من الأجزاء الأصلية للبدن الأول، وأما إذا كان كذلك فلا يستحيل إعادة الروح إليه، وليس ذلك من التناسخ، وإن سمي مثل ذلك تناسخا كان مجرد اصطلاح، فإن الذي دل على استحالة الدليل تعلق نفس زيد ببدن آخر، لا يكون مخلوقا من أجزاء بدنه، وأما تعلقه بالبدن المؤلف من أجزائه الأصلية بعينها، مع تشكلها بشكل مثل الشكل السابق، فهو الذي نعنيه بالحشر الجسماني.

51 وكون الشكل، والإجتماع، بالشخص، غير الشكل الأول، والإجتماع السابق، لا يقدح في المقصود، وهو حشر الأشخاص الإنسانية، بأعيانها. فإن زيدا مثلا شخص واحد، محفوظ وحدته الشخصية، من أول عمره إلى آخره، بحسب العرف والشرع، ولذلك يؤاخذ شرعا وعرفا، بعد التبديل، بما لزمه قبله. فكما لا يتوهم أن في ذلك تناسخا، لا ينبغي أن يتوهم في هذه الصورة أيضا. وإن كان الشكل الثاني مخالفا للشكل الأول، كما ورد في الحديث: "إنه يحشر المتكبرون، كأمثال الذرة، وإن ضرس الكافر مثل أحد. وإن أهل الجنة جرد، مرد، مكحول".

والحاصل أن المعاد الجسماني عبارة عن عود النفس إلى بدن، هو ذلك البدن بحسب الشرع والعرف. ومثل تلك التبدلات والتغيرات التي لا تقدح في الوحدة، بحسب العرف والشرع، ولا تقدح في كون المحشور، هو المبدأ، فافهم ذلك.

52 واعلم أن المعاد الجسماني مما يجب الاعتقاد به، ويكفر منكره. وأما المعاد الروحاني أعني التذاذ النفس بعد المفارقة وتألمها باللذات والآلام العقلية، فلا يتعلق التكليف باعتقاده، ولا يكفر منكره، ولا منع شرعيا ولا عقليا من إثباته.

قال الإمام في بعض تصانيفه: أما القائلون بالمعاد الروحاني والجسماني معا، فقد أرادوا أن يجمعوا بين الحكمة والشريعة، فقالوا: دل العقل على أن سعادة الأرواح بمعرفة الله تعالى ومحبته، وأن سعادة الأجسام في إدراك المحسوسات. والجمع بين هاتين السعادتين في هذه الحياة غير ممكن. لأن الإنسان مع استغراقه في تجلي أنوار عالم القدس، لا يمكنه أن يلتفت إلى شيء من اللذات الجسمانية. ومع استغراقه في استيفاء هذه اللذات، لا يمكنه أن يلتفت إلى اللذات الروحانية. وإنما تعذر هذا الجمع، لكون الأرواح البشرية ضعيفة في هذا العالم، فإذا فارقت بالموت، واستمدت من عالم القدس والطهارة، قويت وكملت. فإذا أعيدت إلى الأبدان مرة ثانية، كانت قوية قادرة على الجمع بين الأمرين. ولا شبهة في أن هذه الحالة هي الغاية القصوى من مراتب السعادات رزقنا الله الفوز بفضله العظيم.

53 قلت: سياق هذا الكلام مشعر بأن بإثبات الروحاني، إنما هو من حيث الجمع بين الشريعة والفلسفة. فإثباتها ليس من المسائل الكلامية. وهذا، كما أن الرئيس أبا علي - مع إنكاره المعاد الجسماني - على ما بسطه في كتاب "المبدأ والمعاد"، وبالغ فيه، وأقام الدلائل - بزعمه - على نفيه، قال في أول كتاب "النجاة" و "الشفاء".

54 إنه يجب أن يعلم أن المعاد منه ما هو مقبول من الشرع، ولا سبيل إلى إثباته إلا من طريق الشريعة، وتصديق خبر النبوة، وهو الذي للبدن عند البعث. وخيراته وشروره معلومة، لا يحتاج إلى أن يعلم. وقد بسطت الشريعة الحقة التي أتانا بها سيدنا ومولانا محمد ﷺ حال السعادة والشقاوة، التي بحسب البدن. ومنه ما هو يدرك بالعقل والقياس البرهاني، وقد صدقه النبوة، وهو السعادة والشقاوة، الثابتتان بالقياس إلى الأنفس. وإن كان الأوهام منا تقصر عن تصورهما الآن.

وسياق هذا الكلام مشعر بأن إثباته للمعاد الجسماني ليس من حيث الحكمة، بل من حيث الشريعة، فإن التمسك بالدليل النقلي ليس من وظائف الفلسفة، فلا يتوهم أن إثباته من المسائل الحكمية. بل هو أراد أن يجمع بين الفلسفة والشريعة. (Devvânî, : 2021: 11-12, 17, 30, 52-67, 109-115)

2. Metnin Türkçe Çevirisi

1- (İcma etti) icma, burada terimsel manada değil, ittifak anlamındadır. Terimsel olarak icma, ümmetin her asırdaki hal ve akt âlimlerinin dini hükümlerden biri üzerinde ittifak etmesidir. Ancak burada zikredilenler, bu türden şeyler değildir. Bu nedenle de onu belli bir kesime nispet etmiştir ki onlar şunlardır: (**Muhaddislerin selefleri**): Hz. Peygamber'in (sav) hadislerini bilen, bunların zayıf, hasen, sahih ve diğer kısımları arasındaki farka vakıf olan ve hepsini mevzu/uydurma olanlardan ayırabilenlerdir. (**ve Müslümanların imamları ile Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat**) Allah onlardan razı olsun. ([şu konuda ki] **şüphesiz âlem**) Bu kelime esasen,

eşyanın kendisiyle bilindiği şey demektir. Tıpkı hâtem kelimesinin, kendisiyle hatm (mühürleme) yapılan şeye denmesi gibi. Ancak kelime, Allah'ın kendisi ile bilindiği şeylere özel kılınmıştır. Buna göre âlem, Allah'ın zâtının ve sıfatlarının dışındaki her şeydir (**hadistir**).

2- Filozoflar hudûsu, yoklukla zâtî olarak öncelenmek anlamında kavramsallaştırdıklarından -şöyle ki [âlemin varlığının] failin varlığıyla zâtî bir öncelik ile öncelenmesi onun [alemin] yokluğunun, varlığına zamansal değil de zâtî önceliğini gerektirir- ve bu hususu da bazı öncüllerle açıklamaya çalıştıklarından biz de bu öncülleri eş-Şerhu'l-Cedid li't-Tecrid'e yazdığımız haşiyelerde genişçe açıkladık ve orada onların delilinin tam olmadığını beyan ettik.

Hem bu nasıl olabilirdi ki? Zira zâtî öncelik, ihtiyaç duyulanın ihtiyaç duyana önceliği demektir. Yokluk, mümkin varlıktan zâtî öncelikle önde olursa kesinlikle tam illetinin bir cüzü olur ki bu durumda da basit tam bir illet asla gerçekleşmiş olmaz. Kaldı ki bu onların görüşlerinin ve açıklamalarının da tersinedir. Musannif ise "hadistir" sözünden sonra şöyle demiştir: (**Yokken daha sonra Allah'ın kudretiyle meydana gelmiştir**.) Yani yokluktan sonra var oldu. Hemen akla geldiği gibi bu zamansal bir sonralıktır.

3- Şüphesiz verilen bu ilk mana (zatî sonralık) felsefecilerin ıstılahından ibarettir. Bu hükme [Âlemin zamansal bir yoklukla öncelendiği konusuna] muhalif olanlar felsefecilerdir. Aristoteles (MÖ.322) ve takipçileri akılların, felekî nefislerin ve felekî cisimlerin hem maddeleriyle hem de cismî ve nev'î suretleri ve ayrıca şekilleri ve ışıklarıyla kadîm olduğunu; unsuriyyâtın ise şahısları ve nev'î suretleriyle değil, maddeleri ve mutlak cismî suretleriyle kadîm olduğunu savunmuşlardır. Kimileri ise unsuriyyatın cinsiyle kadîm olduğunu savunmuştur; zira nev'lerinin hususî özelliklerinin suretlerinin kadîm olması gerekmemektedir. Fakat onların sözlerinden açıkça anlaşılan, bunların nev'îleriyle kadîm olduklarıdır.

4- İmam Hüccetu'l-İslam, onların zikredilen cevaplarını ret sadedinde şöyle demiştir: Şüphesiz ki bu hareket ya devamlı olması yönünden ya da yenilenmesi açısından olayların başlangıcıdır. Şimdi şayet devamlı olma yönüyle (başlangıç/ilke) olursa o zaman cüzleri birbirine benzeyen devamlı bir şeyden -bazılarında olup bazılarında olmamak şeklinde- durumları farklılık gösteren bir şey nasıl hâsıl olabilmektedir? Yok, şayet yenilenme tarzında meydana geliyorsa o zaman da kendi nefsinde yenilenmesinin sebebi ne olmaktadır? Çünkü bu durumda kesinlikle başka bir sebebe ihtiyaç duymaktadır ki böylece teselsül meydana gelmiş olmaktadır.

5- Buna (Gazzâlî'nin ifadelerine), onlara göre bu tarz bir teselsül caizdir, şeklinde itiraz edilmiştir. Çünkü bu durumda unsurların bir araya gelmesi söz konusu değildir. Nitekim onlar, müteakip işlerde teselsülün caiz ve böylesi durumlarda meydana gelmesinin mümkün olduğunu söylemektedirler.

Ben derim ki burada teceddüt, bir şeyin yok olup başka bir şeyin ortaya çıkmasından ibarettir. Çünkü hareketten bir cüz yok olduğunda onun bu yokluğu için hadis bir illet gereklidir. Bu illet ise ya mevcut ya da mevcut olmayan veyahut da bazısı mevcut bazısı ise mevcut olmayan bir şeydir.

6- İmam Hüccetu'l-İslâm (ö.505/1111) İhyâ'da şöyle demiştir: "Mümkün varlık hadd-i zatında her zaman helak olabilecek durumdadır." Mişkâtu'l-Envar'da ise şunu söylemiştir: "Arifler mecâz basamağından hakikat zirvesine yükseldiklerinde (mecâz dünyasından gerçeklik âlemine çıktıklarında) apaçık biçimde (müşahede-i iyânla) gördüler ki varlıkta Allah'tan (c) başka bir şey yoktur ve O'nun zâtından başka her şey helak olacaktır. Üstelik eşya, geçici bir süreye münhasır olmadan ezelî ve ebedî olarak küllîyen yok (helâk) olacaktır. Kerrâmîye ekolü ise âlemin hadis olduğunda (muhalifleriyle) ihtilaf etmeseler de yok olacağını kabul etmemektedir.

7- (**Bütün ma'lûmâtı** bilendir) Allah Teâlâ kendi zâtını da zâtının dışındaki her şeyi de bilir. Hem küllîyât hem de cüzîyât olarak bilir. Zâtının dışındaki her şeyi bildiğinin delili, yukarıda zikrettiğimiz gibi mükemmel tasarlanmış varlıkların delaletidir. Kendi zâtını bilmesine gelince: Çünkü bir şey bilen herkes, kendisinin o şeyi bildiğini de bilir. Bu, filozofların da uygun gördüğü bir düşünme biçimidir. Filozoflardan Ebu Ali (İbn Sînâ: ö.428/1037) bunu açıkça ifade etmiştir. Ebu Nasr (Fârâbî: ö.339/950) da bunlardan biridir. Esasen selim fıtrat da buna işaret etmektedir. Bu makama uygun yöntem de bu şekildedir. Allah Teâlâ'nın ilmi konusunda filozofların farklı bir yöntemi bulunmaktadır. Bu yöntem ve kanaatleri hakkında söz uzar gider.

8- Meşhur bilgiye göre filozoflar, Allah Teâlâ evrene (somut şeylere) dair cüz'î bilgileri, cüz'î biçimde değil sadece küllî olarak dış dünyadaki yansıması ile bileceğini söylemiştir. Bundan dolayı da onlar, birçok çevreden eleştiri aldılar. Hatta Allame (Nasreddin) et-Tûsî (ö.672/1273), çoğunlukla filozofların tarafını tutsa da *Şerhu'l-işarât'*ta şöyle söyler:

9- Bil ki bu tutum, fıkıhçıların zahiren çelişkili görülen bazı hükümleri diğer bazı hükümlerle tahsis etmelerindeki tutuma benzemektedir. Şöyle ki çünkü illeti bilmek, eğer küllî değilse, malûlü bilmeyi de gerektirir, diye hüküm vermek Vacib'in ilminin küllîyi kapsadığına hükmetmeyi mümkün kılmaz. Eğer küllî ise diye kayıtlanınca -ki bu durumda değişken olan cüz'îyât da onun kapsamına girmektedir- böylelikle (Allah Teâlâ'nın) cüz'îyâtı da bildiğine tartışmasız biçimde hükmedilmiş olur.

Burada Vacib Teâlâ değişken şeylerin mahalli olamayacağı için O'nun cüz'îyâtı bilmesi caiz değildir ifadesi, bazı suretlerde kendisine çelişik olan başka bir sebepten dolayı küllî bir hükmü kısıtlamak (tahsis) anlamına gelir. İşte bu, fıkıhçıların ve onlara tabi olanların tutumudur. Ancak aklî konularda tenakuz bulunmayacağından söz konusu tutumun burada geçerli olması mümkün değildir.

Doğru olan burada konuya farklı bir açıdan izah getirmektir. O da şöyledir: İlleti bilmek malûlü bilmeyi de gerektirir. Ancak onu hissetmeyi gerektirmez. Duruma göre değişen cüz'îyâtı bilmek, değişken olmaları hasebiyle ancak duyu organları veya onların yerine geçebilecek cismânî aletlerle mümkün olmaktadır.

10- Derim ki: Filozofların görüşü özetle şöyledir: Allah Teâlâ her şeyi tahayyül yolu ile değil de taakkula (akletmeğe) benzer bir yol ile bilmektedir. Ne yerde ne de gökte zerre ağırlığınca bir şeyin O'nun ilminin dışında kalması mümkündür. Ancak Allah Teâlâ'nın ilmi taakkul yolu ile olduğundan bu ilim bir iştirak varsayımına engel değildir. Bu durum, bazı şeylerin Allah Teâlâ'ya malum olmamasını gerektirmez. Kesinlikle O, bundan yücedir. Bilakis bizim hissetme ve tahayyül yolu ile bildiklerimizi Allah Teâlâ taakkul yolu ile bilmektedir.

Burada "bilme/idrak" şeklinde bir ihtilaf vardır. Değilse bilinen "şeyde/hususlarda" ihtilaf yoktur. Çünkü gerçek şu ki küllîyât da cüz'îyât da ilmin birer sıfatıdır. Bundan dolayı da bilinen şey (malum) cüz'î veya küllî diye ikisiyle de vasıflanabilmektedir. Bu tamamen ilmin mahiyet ve pozisyonuna göredir. İşte bu minvalde düşünüldüğünde onlar, tekfire müstahak olmamaktadırlar. Evet, şimdi onlar şayet Allah Teâlâ bazı şeyleri bilmez demiş olsalardı -ki O, bundan kesinlikle münezzehtir.- bu tamamen küfür olurdu. Onları tekfir edenler sözlerinin bu anlama geldiğini savunmaktadırlar.

11- Onları (Filozofları) bu konuda eleştirenler arasında Ebu'l-Berekât el-Bağdadî gibi filozof geçinenler[5] de vardır. Onlar müteahhirin arasında meşhur olan şu görüşten hareketle onları eleştirmişler: Faslın (özelliğin), nev'in (türün) yapısına dahil olması gibi bir kişiyi türünün diğer fertlerinden ayıran özellikler, kişinin yapısına dahildir. Bu durumda teşahhus (belli bir şahıs olma durumu) türü olmayan bir şahsiyettir ve bu, ilk aşamadır. Dolayısıyla onun idraki, ancak cismânî aletler ile mümkündür. Hâlbuki onlar bu görüşte değildir. Çünkü onlar şahsın yapısına teşahhus adıyla bir şey dahil etmezler.

Bilakis onlara göre bir şahıs, yüzeysel olarak bakıldığında türünün diğer fertlerinden haricî özellikler ile ayrılır. Daha dikkatli bakıldığında ise farklılığı (imtiyazı) kendi has varlığı ile olmaktadır. Şöyle ki bu çeşit, onun kendisine has özelliklerine mukarin varlıktandır. Müşahhas diye adlandırılan bu özellikler, bir şahsı tam olarak yansıtan ve bizce diğerlerinden ayıran şeydir. Nitekim idrak edilen şeylerin değişmesine paralel bu özellikler de değişmektedir. Bundan dolayı söz konusu durum/şey, idrak edenlerden bazılarına göre özel birtakım özelliklerle ayrılırken diğer

[5] Devvânî'nin Ebu'l-Berekât (ö.547/1152?) için yaptığı bu tanımlamaya karşın hakkındaki *DİA* maddesinde Meşşâî felsefeye karşı yönelttiği önemli tenkitleriyle tanınan filozof ve tabip olarak tanıtılmaktadır. Âlemin kıdemi ve yoktan yaratma problemini çözmek için İslâm filozoflarının Yeni Eflâtunculuğun etkisiyle geliştirdikleri sudûr teorisine Ebu'l-Berekât'ın yönelttiği tenkitler büyük ölçüde Gazzâlî'nin görüşlerini andırır. Onun tenkitleri, Devvânî gibi birçok düşünürün geniş ölçüde ilgisini çekmiştir. Ona yönelik en ciddi tepki felsefî görüşleri anlamamak, filozofların delillerini kavrayamamak suçlamasıdır. İbn Teymiyye'ye (ö.728/1328) göre ise Ebu'l-Berekât, Meşşâî geleneği taklit etmekten kurtulmayı başarabilmiş, aklî tefekkür yolunu seçmiş, nübüvvet nuruyla aydınlanmış ve bu sayede Meşşâîlere göre daha isabetli görüşlere ulaşabilmiş bir düşünürdür (Çağrıcı, 1994: 10/300-308).

bazılarına göre ise daha başka özelliklerle taşahhus etmektedir. Özellikler ve bu özelliklerin bulunduğu varlıkların her birinin küllî mahiyetleri vardır. Bunlar kategoriler kapsamında cevher ve arazlardır. Bunlar akıl ile idrak edildiklerinde bu açıdan küllî olmaktadırlar. Cismânî aletler ile bilindiklerinde ise bu çeşit idrak açısından cüz'î olmaktadırlar.

12- Bu, küllî ve cüz'î olarak cüz'înin yapısında olup da küllî de bulunmayan bir şeyin olduğu anlamına gelmemektedir. Bilakis bunlar tek bir şeye yönelik iki anlama türüdür. Artık onların konuya dair görüşü böyle olunca, doğru da olsa hatalı da olsa tekfir edilmeleri caiz olmamaktadır. Çünkü onların nefyettiği şey, Allah Teâlâ'nın tahayyüle benzer bir idrak ile idrak etmesidir. Bu ise (kelamcıların) ilgili mevzularda genişçe açıkladıkları gibi Allah Teâlâ hakkında bir noksanlıktır. Nitekim birçok sıfat bizim hakkımızda kemal olabilirken Allah Teâlâ hakkında eksiklik ifade edebilmektedir. İşte bu türden bir idrak etme, Allah Teâlâ hakkında noksanlıktır. Ancak bu şekilde yapılan bir izah, tekfire konu edilemez.

13- *Eş'arî*ler ve İslâm filozoflarının yaptığı gibi işitme ve görme sıfatlarının ilim sıfatına döndüğünü söylemek de küfrü gerektirmez. İmam Huccetu'l-İslam (Gazzâlî) ve diğer bazı kimselerin ifade ettiği tekfir ise Allah Teâlâ'nın cüz'îyâtı bilmediğini söyleyenlere ilişkindir. Daha önce işaret ettiğimiz gibi bu, Allah Teâlâ'nın bazı şeyleri bilmediği anlamına gelecek bir şekilde demektir.[6]

14- Sen (itiraz kabilinden) şöyle dersen: Filozoflara göre kendi iradesi ile hareket eden failin ilmi, cüz'î tasavvura bağlıdır. Çünkü *el-İşarât*'da şöyle söylenmiştir: "Küllî reyden/kanaatten cüz'î şevk/irade çıkmaz." Şârihler bunu: "küllînin bütün cüzlere nispeti, eşittir" diye açıklamıştır. Bundan dolayı filozoflar kâinatta, mücerret nefsin ötesinde bir de cismânî kuvvet bulunduğunu söylemişler. Bu ise cüz'î hareketlerin bilinmesinin/tahayyül edilmesinin başlangıç noktasıdır. Bazıları bunu nefs-i muntabia (kalıplaşmış nefis) diye isimlendirmektedir. Bu itibarla yukarıda zikredilen açıklamanın filozofların görüşü ile ilişkilendirilmesi doğru değildir. Çünkü belirttiğin üzere onların görüşüne göre Allah Teâlâ her hususta kendi ihtiyarı ile (fail-i muhtâr olarak) tasarrufta bulunur. Binaenaleyh O'nun eşyaya taallukunun cüz'î surette olması gerekir.

15- Ben (cevaben) şöyle derim: Bazısı açıkça şöyle söylemiştir: Güneş ve faal akıl gibi, benzeri olmayan malum varlıkların küllî reyden sudûr etmeleri sahihtir. Onların şeyhi ve reisi de Talikât'da bunu açıklamıştır.

Açıktır ki ma'ruz ve arızın özü bir fertte munhasır/sıkıştırılmış olacak şekilde ma'ruz ve arızın hepsi birbiri ile alakalansa o zaman oluşacak bu mürekkebin (bileşenli ferdin) nev'inde kendisinin hiçbir benzeri olmamaktadır. Keza bu konuda bir fertte münhasır tür ile münhasır arz arasında da bir fark kalmamaktadır.

16- Bu haliyle aslında onların açıklamalarıyla uyum sağlamak mümkündür. Şöyle ki onların kelâmında küllî kelimesinin iki manası vardır. Birinci ve meşhur olan mana, onu sadece tasavvur etmenin bile kendisinde ortaklığın meydana gelmesini kabul etmemesidir. İkinci mana ise çoğu şeyde ortak olmasıdır. Sudûr etmenin sıhhati, her ne kadar gerçekte meydana gelmemiş olsa bile birinci mana üzerine bina edilmiştir. Sudûrun önlenmesi/reddi ise ikinci manaya bina edilmiştir. Ancak geriye şu kalıyor: Bu durumda felekte bir ferde munhasır hareketin cüzlerini tasavvur etmek mümkün olmaktadır. Böyle olunca da nefs-i muntabia sabit olmamaktadır.

17- Bil ki: Vacib Teâlâ'nın ilmi meselesi, zihinlerin çokça şaşırdığı konulardan biridir. Bundan dolayı konu hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Kimisi Allah Teâlâ'nın bilmesi, Zâtı iledir ve zâtının aynıdır/ kendisidir. Zâtının mümkinat cinsinden gayrıyı bilmesi de bilinen şeylerin

[6] Muhammed Âbid Câbirî'ye (1936-2010) göre Gazzâlî, Nizamulmülk (ö.485/1092) kanalıyla, varlığının idari ve ideolojik temeli tasavvufa dayanan Selçukluların maiyetine resmen dâhil olduktan sonra aldığı görevle bu devletin en tehlikeli düşmanı 'Şîî irfân'ı temsil eden İsmailîliğe karşı çetin bir mücadele vermiştir. Bu manada aldığı görevle, düşünce sistematiğini, Eş'arî Kelâmı'nı dahilî krizden kurtararak böylece siyâsî rakibini dinî zeminde mahkûm etmeye ayarlamıştır. Bu, rakip İsmailîyeye karşı Selçuklu Abbâsî devlet akidesinin yeniden kurulması demekti. Nitekim Câbirî şöyle diyor: Tasavvufa çağrı, filozoflara saldırı ve mantığın kullanılmasına davet, fiilen açık bir çelişkiyi yansıtmaktadır. Ama yalnızca soyut düşünce düzleminde kalan bir çelişkiyi. Siyâset ve siyâsî düşünce düzleminde ise bunlar, o dönemde aynı hasma yöneltilmiş üç mükemmel silahtı. Keza Gazzâlî'nin biraz da siyâsî sebeplerle neden-sonuç ilişkisi hususunda olumsuz bir tutum takınmasının nedenleri arasında şunlar sıralanmaktadır: Şîa karşısında Sünnîliği savunma, bu mevzuda Şîa'nın referansı durumundaki Mu'tezile'yi eleştirmek ve mu'cize olgusunu ussal bir temele oturtmak (Bkz. Câbirî, 2003: 399-413).

aynısıdır, demiştir. Kimisi de Allah Teâlâ'nın ilmi, soyut suretler olup bir şey ile kaim değildir, demiştir. Bu, Platon'un (m.ö. 427-347) *İdealar Teorisi* (Müsülü'l-Eflâtûniyye) olarak meşhur olan görüştür. Kimileri ise Allah Teâlâ'nın ilminin onun zâtında bulunduğunu (kaim olduğunu) söyler.

18- *el-İşarât*'da geçen ifadenin zahiri de bunu ihsas etmektedir. Ne var ki musannif eş-Şifa'da bunu reddetmektedir. Orada şöyle söyler: Allah Teâlâ eşyayı, cevherindeki suretlerde artma (zâtındaki görüntülerde çoğalma) olmadan bir kerede bilir. Yahut Allah Teâlâ'nın Zâtı'nın hakikati bu suretleri tasavvur etmeden bilir. Dahası bunlar O'ndan makul suretler halinde feyezan eder. İşte böylesi bir durum, zâtını akletmesi sonucu feyezan eden o suretlerle akıl olmasından evladır. Çünkü O, zâtını akletmektedir. Bu manada O, her şeyin mebdei olduğundan her şeyi Zâtı ile taakkul etmektedir.

İşarât şârihinin *Şerhu'l-İşarât* ve başka eserlerindeki ifadeleri, bu konuda Şifa'daki sözlerin zahirine benzerlik arz etmektedir. Çünkü o şöyle demektedir: Akıllı kimse zâtının zâtını idrak etmesinde kendisi ile var olduğu zâtının sureti dışında bizzat kendisi olan bir surete ihtiyaç duymadığı gibi kendisinden sadır olanı anlamak için sadır olandan başka kendisiyle ilişkili bir surete de ihtiyaç duymaz.

19- Bunu kendi üzerinde de düşünebilirsin. Belli surette bulunan veya onunla hazır duruma gelen ve mutlak anlamda sadece seninle değil bilakis sen ve senden başkasının ortaklığı ile olmasına rağmen senden sadır olan bir şeyi bildiğin zaman sen bu suretleri başkasıyla bilmiş olmazsın. Bilakis nasıl ki o şeyi kendisiyle biliyorsan aynen o şekilde onu kendisiyle ve ona kendinden başka hiçbir suret katmadan olduğu gibi bilirsin. Dahası sadece zâtınla veya bu suretle ilgili itibarlarına dayanarak yahut terkip yoluyla bilirsin. Şimdi senin durumun başkasının ortaklığı ile olmasına rağmen böyle oluyorsa kendisine hiçbir ortak katılmadan kendisinden eşya sadır olan aklın durumu ne olur, bir düşün.

20- Senin bu suretin mahalli olmanı, onu anlaman için bir şart olduğunu zannetme. Çünkü sen ona mahal olmadan da zâtını anlayabiliyorsun. Senin o suretin sende hâsıl olmasının gereği olarak ona mahal olman, o sureti bilip anlamanın bir şartıdır sadece. Bu suret sende hulûl şeklinde hâsıl olursa bu senin onu anlamanın da şartı olmaktadır. Zaten başka bir şekilde hâsıl olursa onu anlaman/taakkul işlemi, sende bir hulûl olmaksızın hâsıl oluyor demektir.

Malumdur ki bir şeyin faili için hâsıl olması, başkasına hâsıl olduğunda kabul eden için şeyin hâsıl olmaması demek değildir. Şu hâlde zâtı için yapan akıllının zâtî malumatı, kendisine hulûl etmeden hâsıl olmaktadır. O, kendisine hulûl etmeksizin onu akletmektedir.

21- Bütün bunları ifade ettikten sonra derim ki: Sen anladın ki birincisi, zâtı ile varlıkta zâtı için akleden arasında bir mugayeret olmaksızın zâtını bilen, ancak iki itibar/malûl arasında zâtını bilmektedir. Hal böyle olunca sen; zâtını akletmesi, birinci malûlü bilmesi için bir illettir, diye hükmedersin. Şimdi sen iki illetin -yani zâtını ve zâtını bilmesini- varlıkta bir değişme olmaksızın tek şey olduğuna kanaat ettiğinde iki malûlün de -yani ilk malûl ile onun ilk aklını- birinin ötekine bağlılığını gerektiren bir değişme olmaksızın varlıkta tek bir şey olduğuna[7] hükmet. İkincisi Allah Teâlâ onda ikrar edilmiş olmalıdır. Nasıl ki iki illetteki bozulmanın mahza itibarî olduğuna hükmettiysen bunun iki malûlde de böyle olduğuna hükmet. Şu hâlde birinci malûlün varlığı bizzat ilk aklın ta kendisidir. Üstelik başlayıp yayılan hiçbir surete ihtiyaç duymaksızın ve ilk zata hulûl etmeden. Allah Teâlâ bundan uzak ve yüceler yücesidir.

22- Aklî cevherler, kendisinin malûlü olmayan şeyleri onların suretlerinin kendisinde hâsıl olması ile bildiğine göre Evvel Vacip olanı (Allah Teâlâ'yı) da bilir, demektir. Kâinatta var olan her şey İlk Vacib'in malûlü olduğuna göre küllî ve cüz'î bütün mevcudatın varlıkta oldukları suretleri de O'nda hâsıl olur. İlk Vacib (Allah Teâlâ) bütün bu suretleri başkalarının değil bizzat kendi suret ve cevherleri ile bilir. Dahası bu cevher ve suretlerin a'yânı[8] ile bilir. Böylelikle varlığı da olduğu hal ile bilir. Şu hâlde hiçbir şey muhale yer kalmadan O'nun ilminden zerre kadar uzak kalamaz. Ben derim ki bu anlatılanlar birkaç açıdan iknâîdir (dayatma niteliklidir):[9]

[7] Varlıkta birinci malûl ile akl-ı evvelin aynı şey olduğuna ve birbirinden farklı olmadığına hükmet.

[8] A'yân-ı sâbite için arketip, ilk örnekler, unmûzec-i evvel, erbabu'l-enva ve sembol tanımları da yapılmıştır.

[9] Devvânî buradan itibaren sıralayacağı 8 madde ile İbni Sînâ şarihine eleştirilerini sıralamaktadır.

23- 1. (Mesela) onun zikrettiği şu ifade: Nasıl ki akleden kimse zâtının zâtını idrak etmesinde kendisi ile var olduğu zâtının sureti dışında bir surete ihtiyaç duymaz. Bunun gibi zâtı için kendisinden sadır olanı anlamak için de bu sadır olandan başka bir surete ihtiyaç duymaz. Bu ifade, açık değildir. Onun; bunu kendi üzerinde değerlendirebilirsin diye söylediği de kendi açıklamalarına uygun olmadığı gibi rahatlatıcı da değildir. Çünkü akledenin zâtı ile kaim aklî suretler, zâtının sıfatlarındandır. Zât ise diğer sıfatları ile birlikte ondan uzaklaşmadan bizzat kendi yanında hazırdır. Birinci malûl Vacib Teâlâ'nın sıfatlarından değildir. Ta ki malûlün varlığı Allah Teâlâ'nın varlığını ve anlaşılması da anlaşılmasını gerektirsin.
24- 2. Başka bir surete ihtiyaç duymaksızın bir sureti bizzat anlamanın sudûr ile bir ilgisi yoktur. Ta ki şöyle denilsin: Nefis başkasının müşareketi ile kendisinden sadır olan bir suretle bizzat ilişkili olduğu sıra, kendisinden zâtı için sadır olan bir şeyin tasavvurunu başkasının bir dahli olmaksızın bilenin, başkasına ihtiyacının olmaması daha evladır. Dahası suret hulûl veya hulûl ile beraber sudûr ilişkisiyle bilinir/akledilir. Vacib'de ilk malûl için hulûl olmaz. Allah Teâlâ bundan beridir. Evet, nefis, surete ihtiyaç duymadan ve hulûl etmeksizin bazı durumların kendisinden sadır olan bazı hususları biliyor olsa bu müddeinin dediğine yakın olabilirdi. Hâlbuki durum hiç de öyle değildir. Biz, bizden sadır olan ve bize belirlenmiş işlerin tasavvurunda bir surete muhtacız. Nitekim vicdan da buna şehadet etmektedir.
25- 3. "Senin bu suretin mahalli olmanı, onu anlaman için bir şart olduğunu zannetme. Çünkü sen ona mahal olmadığın halde zâtını anlayabiliyorsun." sözü zayıftır. Çünkü taakkulun (anlamanın) şartının şu ikisinden birinin olması caizdir: Akledenin zâtı veyahut ona ait bir vasıf.
4. "Zaten başka bir şekilde hâsıl olursa onu anlama/taakkul işlemi, sende bir hulûl olmaksızın hâsıl olur." sözü de açık değildir. Dahası neredeyse bir oldubittiye gelmiş (zorlama olmuş) gibidir.
26- 5. "Malumdur ki bir şeyin faili için hâsıl olması, başkasına hâsıl olduğunda kabul eden için şeyin hâsıl olmaması demek değildir." sözü, şayet kendisine kabul eden bir şeye nispetle yapılıyorsa bu mümkündür. Fakat faile nispetle ise vacip olmaktadır. Bu durumda faili açısından meydana gelmesi daha sağlam ve daha güvenilirdir. O halde kendisini kabul edenin dışında meydana gelmez. Bu doğrudur. Lakin bundan nasıl elde edilirse edilsin onun taakkul dairesinde olmasının yeterli olduğu anlamı çıkmaz. Aksine bazen bunun gibi yani kabul eden için elde etme durumları her ne kadar vücûp ve imkân bakımından fail için meydana gelmesinden daha zayıf olsa da birtakım varlıklarda meydana gelmesi taakulun şartı olmaktadır. Nasıl ki siyahı kabul edenin siyahla vasıflanmaya uygunluğunun şart olması gibi ki siyahın failinde hâsıl olması her ne kadar daha kuvvetli olsa da bu, onun siyah ile muttasıf olmasını gerektirmez. Şayet onun, ilim olması açısından fail için hâsıl olmasını ve kabul edebilen bir şey için olmamasını irade ederse bu da men edilmiş bir durumdur.
27- 6. "Sen iki illetin yani zâtını ve zâtını akledenin mugayeret olmaksızın varlıkta tek bir şey olduğuna kanaat ettiysen iki malûlün de böyle yani birinci malûl ile onun ilk aklının da tek şey olduğuna hükmet." Bu söz, tamamen zorlamadır. Çünkü -yerinde genişçe anlattığımız gibi- birinci malûlün zâtı, hariçte kendisine ziyade olmayan üç itibar ile, varlıkta kendisine mübayin/zıt olan üç malûl için illettir. Buna göre illetler, varlıkta birdir malûlleri ise kendi içinde farklıdır.
28- 7. Küllî ve cüz'î varlığın suretlerinin aklî cevherde hâsıl olmasıyla Vacib Teâlâ'nın taakkulü ve bu suretlerle beraber aklî cevherler ışığında Vacib Teâlâ'nın taakkulüne dair ifade, Vacib'in ona dair ilminin, kendisinde hâsıl olan suretler dolayısıyla bu aklî cevherleri taakkulden sonra oluşmasına yol açar. Maddesel cüzlerin suretlerinin cisim olmayan sırf/mücerred cevher olanda resimlerinin oluşması, felsefecilerin usulüne göre geçerli değildir. Çünkü onlara göre sırf cevher, maddesel cüzleri ancak suretleri kendisinde oluşabilecek cisimsel aletler ile idrak edebilir ki bu aletler ise mevcut değildir. Aksine sırf cevherlerin nefsi, Allah Teâlâ'nın Zâtı için malûldür. O halde bu meseleyi tahkik etmeyi kolaylaştırmak için hazırlanan bir mukaddime vaki olmaz.
29- 8. İlk malûlün varlığı Vacib'in onu bilmesi ile olunca ve Vacib'in onu bilmesi de ondan ihtiyar ile sadır olan bir şey olmayınca ki ihtiyar ilim, kudret ve iradeye bağlıdır. Dolayısıyla bu, onun ihtiyar ile meydana gelmediği anlamına gelir. Böyle olunca da devir veya teselsül söz konusu

olur.[10] Şu hâlde ilk malûlün varlığı, onların iddia ettiği gibi ihtiyar ile sadır olmamaktadır. Ki o ihtiyar şu demektir: "dilerse olur, dilemezse olmaz." Bu ise şu hususu onaylamamaktadır: "dilerse bilir, dilemezse bilmez." Zira bu onların görüşüne terstir. Hal böyle olunca hatta sırf icaptan dolayı azim bir şenaat söz konusu olmaktadır.

30- Sen şöyle dersen: Mümkün varlıklar Allah Teâlâ'nın ihtiyarı ile var olmaktadır. İhtiyârî fiiller ise daha önce zikrettiğin gibi ilimden önce bulunmaktadır. Hal böyle olunca hadislerin Allah Teâlâ'nın ilminde ezelden beri var olması gerekir. Çünkü ilmin, hiçbir şekilde olmayan bir şeye taalluku tamamen imkânsızdır. Zahirî kelamcıların "ilim kadîmdir, taalluk hadistir" demeleri ise yeterli ve ikna edici (doyurup besleyecek nitelikte) değildir. Çünkü ilim bir şeye taalluk etmeden o şey malum duruma geçmez. Bu ise Allah Teâlâ'nın hadisleri ezelden itibaren bildiğini nefyetmeye yol açar. O, bundan kesinlikle yüce ve münezzehtir.

31- Ben şöyle derim: Daha önce ifade ettiğimizin özeti şudur: Allah Teâlâ basit icmâlî ilmi ile her şeyi bilir. Bu ilim, varlıkların dış dünyadaki ayrıntılarının başlangıcıdır. Nitekim bizdeki tafsilatlı bilginin oluşmasına başlangıç da yine bizdeki icmâlî ilimdir.

Sen şöyle dersen: Mümkün varlıklara dair bu bilgi, Vacip Teâlâ'dan sâdır olmaktadır. O, fail-i muhtâr olduğundan bu varlığın, ilimden önce olması lazımdır. Dolayısıyla (ortaya çıkan) bu varlıktan önce Allah Teâlâ'nın ilminde başka bir varlığın da bulunması gerekir. Hal böyle olunca sözü önceki varlığa yöneltmek durumunda kalırız. Bu ise ya başka bir "varlığı vacip" olana veya teselsüle doğru gider ki ikisi de muhaldir.[11]

32- Ben şöyle derim: Vacip Teâlâ'nın zâtî sıfatlarına binaen zorunlu varlık olduğu konusu geçmişti. Tıpkı O'nun (c) ilminin de kendisinden ihtiyârî biçimde sadır olmaması gibi. Keza O'nun (c) ilminde hadislerin bulunması da böyledir. Şüphesiz bu varlık, Allah Teâlâ'nın zat açısından ilminin aynı/ kendisidir; itibarî olarak ise O'ndan gayrıdır. Bu itibarla bu varlık kendisinden önce bir bilgiyi gerektirmemektedir.[12]

Senin de bileceğin gibi İşarât Şârihi'nin belirttiği üzere böyle bir şeyin birinci malûlde olması düşünülemez. Çünkü ona göre birincisi ilmi olup Allah Teâlâ'dan sudûr etmesi zorunlu olan, ikincisi de haricî olup Allah Teâlâ'dan sudûr etmesi ihtiyârî olan iki ayrı varlık yoktur. Bilakis varlığı haricî/hariçte olan bir varlık vardır ve bu haricî varlık da onun ilminin aynısıdır/kendisidir.

33- "Bu haricî varlık, bir açıdan ilim olması hasebiyle zorunlu olarak O'ndan sadır olmaktadır; bir açıdan da ihtiyârî olarak O'ndan sadır olan haricî bir varlıktır" ifadesi, selim fıtratın razı olamayacağı bir hadsizliktir. Çünkü onun, ilim olması itibariyle başka bir vücudu bulunmamaktadır. Ta ki zorunlu olarak O'ndan sadır olması sahih olsun. Bilakis ilim olarak kabul edilmesi, onun bizzat haricî bir varlık olarak kabul edilmesi demektir. O, bu varlık yönüyle ilimdir. Çünkü bu haliyle soyutluğu kaybolmayan (kendisine özgü bir suretle) mücerred bir cevherdir. Keza bu ilim dolayısıyla başka bir varlığı da yoktur. Şüphesiz ilmî suret, huzûrî ilimde aynıyla haricî suret demektir.

34- Bil ki bu anlattıklarımız kelamcıların geleneğinde geçerlidir. Çünkü bu durumda Allah Teâlâ'nın ilmi, Zâtından başka bir şey olmaktadır. Böylece bütün mümkünler de icmâlî biçimde Allah'ın ilminde mevcut olmaktadırlar. İcmâlîn manası ise ilmin tek ve bilinenin ise birden fazla olmasıdır.

O, bil-kuvve değil de bilfiil bütün malumatı bilmek demektir. Nitekim bazı müteahhir âlimler, zikrettikleri örnekteki cevap veren kişinin cevabını icmâlî olarak bilmesinden de anlaşıldığı üzere, böyle (yani bil-kuvve) olduğunu vehmetmişlerdir. Şüphesiz ki güçlü bir şekilde ilk vehmedilen de onun bilfiil değil bil-kuvve ilim olmasıdır. Çünkü (bu) örnekte durumun öyle olduğu farz edilse

[10] Alternatif: Ne zamanki ilk malûlün varlığı vacibin bunu bilmesi ile oldu ve vacibin onu bilmesi de ondan ihtiyar ile sadır olan bir şey olmadı o zaman ihtiyar; ilim, kudret ve iradeye bağlı olur ve bunlar da ihtiyar ile sadır olmadığına göre teselsül meydana gelir.

[11] Alternatif: Sen şöyle dersen: "Mümkün olan varlıkların bilgisi Allah Teâlâ'dan sâdır olmaktadır. Allah Teâlâ'nın bunu önceden bildiği de düşünülünce bu ilimden daha önce de bir ilim olmuş olur. Bu da ya başka bir varlığı vacip olana veya teselsüle doğru gider ki ikisi de muhaldir.

[12] Alternatif: Hadislerin Allah Teâlâ'nın ilminde var olması onun zâtı ile aynıdır. Bu varlığın onun ilminde olması öncesinde bir ilmin geçmesini gerekli kılmaz.

de hakkında örnek verilendeki durum öyle değildir. Örnekteki amaç yakınlaştırıp açıklamaktır. Bu mesele, mantık kitaplarında daha geniş açıklanmıştır.

35- Allah Teâlâ'nın ilminin onun Zâtının aynısı olduğunu söyleyen filozofların mezhebine gelince artık şuna gelmek lazımdır: Acaba Allah Teâlâ'nın ilmindeki bu mümkün varlıklar kendi nefisleri ile mi yoksa Allah Teâlâ'nın Zâtı ile mi kaimdirler? Bu konu Şifa'da uzunca anlatılmış ve fakat (yazarı) cevabını vermek yerine ihtimalleri zikretmiş ve doğrusunu da belirtmemiştir. Sadece "Hakikat bunların dışında değildir" söylemiş ve fakat hangi ihtimalin doğru olduğunu belirlememiştir. Onların görüşlerini tahkik konusunda bir makale yazma fırsatımız oldu ancak kaybettik. Yeniden yazma imkânımız da olmadı. Belki Allah Teâlâ bizi, onu gerçekleştirmeye müyesser kılar.

36- Sen, kelamcıların mezhebi çerçevesinde ifade ettiklerimize bağlı olarak şöyle dersen: "Allah Teâlâ'nın ilminde bulunan mümkün varlıklar ya kendi nefisleri ile ya da Allah Teâlâ'nın Zâtı ile kaimdir." ifadesinde bahse konu bir teşevvüş (karışıklık) oluşmaktadır.

Ben cevaben şöyle derim: Onların usulüne göre mümkün varlıkların, ilmi varlık (ilimden ibaret) olmaları hasebiyle Allah Teâlâ'nın Zâtı'nda kaim olmalarında bir beis yoktur. Şüphesiz mümkünler bu varlık bağlamında bizzat ilimdir ve bu haliyle o, söz konusu varlıkta birleşik durumdadır. Bu durum, bazı müteahhirin kelamcıların dile getirdiği; *akılla kaim olmak ile onda hâsıl olmak* arasındaki farkın ne olduğuyla ilgili ihtimale de varabilir. Şöyle de söylenmiştir: "Mümkün varlıklar akıl ile kaim olmayıp onda hâsıl olmaktadır."

37- Biz bunu, bazı talikatlarımızda da belirttiğimiz gibi şu şekilde eleştirdik: Bu, sadece bazılarının zikrettiği bir iddiadan ibaret olup hakkında hiçbir delil yoktur. Ancak bir ihtimal olması kaydıyla eleştirmeye de gerek yoktur. Zaten sen biliyorsun ki filozofların mezhebine göre de bu ihtimal sürdürülse yine de uzak bir sonuç ortaya çıkmaz. Bu durumda bile mümkün varlıklar, O'nun zâtının aynısı olan ilminde var olup onunla kaim olmazlar.

Platon'un *İdealar Teorisi*'nin (Müsülü'l-Eflâtûniyye) buna hamledilmesi mümkün değildir. Bunun öyle olmadığına dair zikredilen delil, azıcık dirayeti olan kimsenin de hemen anlayacağı üzere, ancak bunun hariçte var olduğu kabul edilirse geçerli olmasıdır. Bu, şu söylenenden daha doğru bir görüştür: Allah'ın mümkinâtı bilmesi onları bizatihi ilminde kuşatmasıdır. Çünkü O'nun Zâtı, sıfatlar bakımından üzerinde bulunduğu hal ile Kendisine (c) malumdur.

38- Bu sıfatlar cümlesinden O'nun, meydana gelen tertip üzere bütün mümkinatın başlangıcı olduğu anlaşılıyor. Nitekim O da böylece mümkinatın başlangıcı/başlatıcısı olduğunu biliyor. Bu anlamda O (Allah Teâlâ), zâtında ve sıfatlarında kesrete yol açmadan bizatihi ilmiyle mümkinatı bilmektedir. Buna göre Allah, zâtını bilmesi çerçevesinde icmâlî olarak mümkinatı bilir. Tıpkı bizim kendimizi huzûrî ilim ile hay, kadir ve bilen olarak bildiğimiz gibi. Değilse bizim ilmimiz, olduğu haliyle zâtımız ile olmazdı. Bunun sebebi şudur: İllete dair bilginin oluşması, malûl ve sureti hâsıl olmaksızın aynıyla malûlü bilmektir.

Bununla beraber malûlün illete zıt olması tümüyle problemsiz değildir. Çünkü icmâlî ilimden anlaşılan tek seferde küllü/bütünü bilmektir. Bu ise cüzlerden ayrılması ve tafsilata ihtiyaç duyması demektir. Nitekim malûller de illetten ayrılan şeyler değildir. Çünkü bu, meşhur ve birbirine zıt iki şeyden birini bilmenin diğerini de aynı şekilde bilmeye yol açmasıdır ki bunun da uzak (bir ihtimal) olduğu gizli değildir.

39- Şayet dersen ki: meşhur olduğu üzere bir illeti bilmek diğer zıtlarını bilmenin aksine sadece malûlünü bilmeye sebeptir. Ben de derim ki: bunun böyle olduğu teslim edilse bile biz illeti bilmenin malûlün kendisini bilmek demeye geldiğini doğrulayamayız. Esasen burada merak edilen de budur. Çünkü biz burada Allah'ın ilminin sıfatlarında bir çokluğa yol açmaması konusunu belirlemeye çalışıyoruz ki bu da sadece iltizam/ gerektirme ile hâsıl olmamaktadır.

40- Bil ki onlar Allah Teâlâ'nın başkasına yönelik ilminin Allah Teâlâ'nın Zâtı'nda olan ilminde gizlenmiş olduğunu söylediler. Bu gizlenmeyi ise ancak şöyle izah ettiler: Allah Teâlâ'nın Zâtı, mümkün varlıkların illetidir. O'nun olduğu hal üzere zâtını bilmesi mümkün varlıkları bilmesinin üzerine bina edilmiştir. Çünkü O'nun bu varlıkların başlangıcı olması da O'nun hallerindendir. Dolayısıyla O'nun zâtını bilmesi bunu da bilmesi anlamına gelir. Ancak bu açıklama ile akıllı kimse ikna olmaz. Çünkü bu varlıklar ile Vacib Teâlâ birbirinden farklıdır. Aralarında illet-malûl gibi bir ilişki var sayılsa bile farklı şeylerden biri diğerinin üzerine bina edilmez. Şayet

söyledikleri şey doğru olsaydı şöyle denmesi yeterli olurdu: Allah Teâlâ'nın mümkün varlıklardan farklı olması O'nun hallerindendir. O, kendi Zâtı ile birlikte bütün hallerini de bilir. Dolayısıyla O'nun Zâtını bilmesi, Zâtı dışındaki her şeyi bilmesini de kapsamaktadır.

41- Ayrıca onlar şöyle demişlerdir: Allah Teâlâ'nın ilmi huzûrîdir. Huzûrî ilimdeki malum ise başka bir suret olmaksızın bizzat kendisi surettir. Bundan dolayı malumun dış dünyada bir varlığının olması gerekir ki bu şekildeki suret, bizzat bilinen suret (ilim) olsun. Bilindiği üzere illetin varlığı ile malûlün varlığı aynı değildir. Bu durumda suretleri de birbirine mezc olmuş biçimde birbirinin aynı olmaz.

42- Onların bundan kurtuluşu ancak yukarıda anlattıklarımıza sarılmakla mümkün olabilir. Şöyle ki: bu malûllerin kendileri bizzat makuldür ve Allah Teâlâ için ilim olmaları hasebiyle ondan öncedirler. Çünkü bunlar haricî varlıklardır. O, ilim olması hasebiyle zorunlu olarak Allah Teâlâ'ya mensuptur. Çünkü bu yönüyle kendisinden önce bir ilim ve irade geçmemiş olur. Haricî vücudu açısından ise O'na ihtiyârî olarak mensuptur. Çünkü itibarî olarak ve kendisinden kaynaklanan iradeyle değişen ilim ile onu geçmiştir. Bu konuda daha önce zikrettiğimiz hususlar da mevcuttur.

Bu makamda zikretmeyi uygun gördüğümüz budur. Esasen onların görüşlerini tahkik/tespit hususunda bizim daha başka bir kanaatimiz vardır. Ancak onun kelâm ilminin kapsamını aşan bir mahiyeti vardır. Bolca nimetler veren Allah Teâlâ muvaffak kılarsa bu konu ile ilgili müstakil bir risale yazacağız.

43- Şayet dersen ki: Allah Teâlâ'nın ilmi huzûrîdir ve bir şeyin nefsinde hazır olması o şey ile nefsi arasında muğayeret gerektirir. Bu itibarî muğayeret de Vacib'in Zâtı bakımından başka ek bir itibar olmaksızın kendi nefsi ile bilmesini gerektirir. Dahası ya bir itibar kaydı ile Zâtı ile bilmesini gerektirir ya da Zâtı itibari ile başka bir kayıt ile bilmesini gerektirir. Ayniyet olmadan itibar fayda vermez. Çünkü o da bir nispet/ dayandırmadır.

Ben de derim ki: ayniyetin olmaması nispeti nefyeder. Nispetin yokluğu da bazen tekliği ispat edip ikililiği olumsuz kılmak için söz konusu olur ki bu da farklılığı çağrıştırmamaktadır. Aynı şekilde zâtın kendisi olmak açısından bir kayda bağlı olarak bizatihi bilmesinde de bir mahzur yoktur. Çünkü zat kayıt ile birlikte olunca da zâtı ile mevcudiyetinde zâtı hasebiyle yine tektir.

44- (Mead/diriliş) yani cismânî. Mead denildiğinde şeriat âlimlerinin aklına ilk gelen budur. Çünkü iman edilmesi gereken ve inkârı küfrü gerektiren, cismânî diriliştir. (**haktır**.) Üç semavî din mensuplarının icmasıyla. Kur'an'ın birçok yerinde geçen ve başka şekilde tevili mümkün olmayan ayetlerinin şehadetiyle.

Örneğin şu ayet: "*İnsan, bizim, kendisini az bir sudan (meniden) yarattığımızı görmedi mi ki, kalkmış apaçık bir düşman kesilmiştir. Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: "Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?" De ki: "Onları ilk defa var eden diriltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir.*" (Yasin 36/77-79)

45- Müfessirler bu ayetin Übey b. Halef (ö.3/625) hakkında indiğini söylemiştir. Übey b. Halef, Nebî (sav) ile tartıştıktan sonra ona çürümüş ve kurumuş bir kemik getirip eli ile parçalayıp ufalayarak şöyle demiştir: "Ey Muhammed! Sen Allah'ın bunu çürüyüp ufalandıktan sonra dirilteceğini mi söylüyorsun?" Bunun üzerine Peygamber (sav) "Evet, seni de diriltip cehenneme sokacak" demiştir. İşte bu rivayet, ayetin tevil edilme ihtimalini tamamen ortadan kaldırmaktadır. Bunan dolayı İmam (F. Râzî) şöyle demiştir: "Peygamber'in (sav) getirdiklerine iman ile cismânî dirilişi inkârın bir arada bulunması mümkün değildir.

Ben derim ki: filozofların iddia ettiği gibi âlemin kadîm olduğu kanaati ile cismânî haşr görüşü de bir arada bulunamaz. Çünkü bu durumda insan nefsinin (nefs-i natıkanın) sonsuz olması gerekir. Bu ise nefs-i natıkanın tamamen sonsuz mekânlarda sonsuza kadar devam eden bedenler olmasını gerektirir. Hâlbuki boyutların sonlu olduğu hem burhanla hem de onların bunu kabul etmeleriyle sabit olmuştur.

46- (Bedenler diriltilip toplanacak ve ruhlar onlara döndürülecektir.) Kelamcıların bazısı değil çoğuna göre yok olan (eski) bedenin aynısı geri getirilerek. Bazılarına göre ise ilk yaratılışta olduğu gibi farklı cüzlerin bir araya getirilmesi ile beden oluşur. Bunlar filozoflara muvafakat ile

yok olanın geri gelmesini caiz görmeyenlerdir. Bunlar bunun imkânsız olduğunun belli olduğunu ve delillerin de bunu gösterdiğini iddia ederler.

İbn Sînâ'nın *et-Talikât'*taki şu ifadeleri bu anlamdır: "Bir şey herhangi bir vakitte var olup sonra yok olmaz da başka bir zamanda da var olmaya devam eder ve bu bilinir veya görülürse anlaşılır ki bu varlık tektir. Ancak önce var olur ve sonra da yok olursa bu şöyle olur:

47- Bu şeyin önceki varlığına A, yeniden diriltilmeye B, dirilişten sonra kazandığı yeni varlığı da C diyelim. Bunlardan B, adet konusu hariç olmak üzere hudûs, mevzu, zaman ve diğer her şey de C gibi olsun. Bu durumda A'nın C'ye değil de B'ye nispet edilmesinde B ön plana çıkmaz. Çünkü A nispet dışında her yönden birbirine benzeyen iki şeye nispet edilmektedir. Bu arada söz konusu iki şeyin nispet noktasında da farklı olup olmadıklarına bakılır. Bu iki şey nispet noktasında birbirinden farklı değilse A'nın ikisinden birine nispet edilmesi öncelikli olmaz. Şayet A'nın B'ye nispet edilmesi gerekir. Çünkü nispetleri aynıdır, denilirse bu durumda hasım da "Hayır, A'nın C'ye nispet edilmesi gerekir, diyebilir.

Bilakis şöyle diyenin kanaati doğru ise: Bir şey önce var olur, daha sonra varlık olması yönünden yok olur ve zâtı itibariyle yok olmazsa, bizzat zâtı olduğu gibi kalırsa ve buna varlık tekrar verilirse işte buna iade/mead denilmesi mümkündür. Ancak böyle olmayıp yok olan varlığın yok olma anında sabit bir zâtının olduğu kabul edilmezse iki hadisten herhangi biri önceki varlığı diğerinden daha çok hak etmiş olmaz. Bu durumda ya her ikisi de mead sayılır ya da ikisi de mead sayılmaz.

48- İki mahmul her biri diğeriyle birlikte kendinden başka ötekiyle beraber kendilerine ait bir mevzu gerektirirlerse ve bu durum tek bir mevcut ve sabit tek bir zat olarak kalmaya devam ederlerse bu durum, iki mahmulün iki ayrı şey olmalarına rağmen bulunan tek mevzudan dolayı mevcut ya da zat olarak tek bir şey olmuş olurlar. Bunlar kendi varlıklarını tek başlarına sürdüremezlerse bu durumda ortada, başka değil sırf ikili'lik kalmış olur. Bunlar İbn Sînâ'nın ifadeleridir.

Zihinlere şöyle bir şey gelebilir: Bir şey hariçte var olmayınca zihindeki varlığı hasebiyle nefsu'l-emir'de var olmaya devam eder. Böylece yokluğu sabit olsa bile söz konusu varlık sayesinde bütünlüğünü korumuş olur. Bunun izahı şöyledir: zihindeki varlık gerçekte zihinsel tasvirlerle bezenmiş bir hüviyettir. Bunun haricî âlemdeki varlık ile birleşmesi ise onun soyutlamadan sonra aynısı olması anlamındadır. Değilse onun bizzat kendisi olduğu anlamında değildir.

49- Ma'dûmun (yokluğun) zihinde var olması gibi farazî başlangıç da zihinde mevcuttur. Burada ikinci varlığın, öncesinde varlık olan ma'dûma nispeti ise farazî başlangıca nispetinden öncelikli değildir. Bu konu düşünülmelidir. Çünkü ince bir konudur. Bu incelikler düşünmekle sağlanır.

Şayet (ölümden sonraki dirilişte) yok olan (ma'dûm) aynen geri gelecekse bu durumda bir şey ile kendisi arasına yokluk girmiş olur. Çünkü bu durumda (haşirden) önceki ve sonraki varlık tek bir şey olmuş olur.[13] Buna şöyle itiraz edildi: problemin başında bir şeyin varlığı ile yokluğu arasında bir yokluğun bulunması gereklidir.

İmdi açıktır ki mutlak anlamda bir şeyin başka bir şeyden önce olması, birinci şeyin varlığının ikinci şeyin varlığından önce olması demektir. Buna da devr (kısır döngü) denir. Çünkü bu, bir şeyin varlığının kendi varlığından önce olmasını yani bir şeyin kendi önüne geçmesini gerektirir. Şayet ma'dûm aynen geri gelecekse bu durumda varlık olarak kendinden önce bulunmuş olur. Akıl zâtî olarak bunun batıl olduğuna hükmettiği gibi -devirde söz konusu olduğu gibi- zamansal olarak da bunun geçersiz olduğuna hükmeder. Ma'dûm olan bir şeyin iadesi imkânsız olunca geriye sadece ikinci ihtimal kalır. Buna göre dağılmış olan bütün cüzler iade edilir ve ilk başta yaratıldığı gibi yaratılır.

50- Şöyle söylenemez: Ma'dûm olan bedenin diriltilmesi mümkün değilse ikinci ihtimal de geçersiz olur. Örneğin Zeyd isminde belli bir şahsın bedeninin velev ki sûrî bir cüzü olmasa da, bedenin kendine özel bir şekli vardır. Zeyd'in bedenin cüzleri dağılıp ona özel birleşim ve şekil yok olunca onun bedeni de yok olmuş olur. Zeyd'in bedeni daha sonra yaratılınca eğer bu özel

[13] Yani bir şeyin varlığı ile hesap için diriltildiği ilk esnadaki hali arasına yokluk girmiş olur.

birleşim/şekil aynen geri gelirse bu, ma'dûmun geri gelmesi olur. İkinci duruma göre bu özel şekil aynen geri gelmezse bu durumda da haşirden sonraki beden ilk beden olmayıp ona benzeyen başka bir beden olur ve ruh da bu bedene verilmiş olur. Bu da tenasüh (reenkarnasyon) olur. Bundan dolayı; "bu konudaki bütün görüşlerde bir tenasüh ayağı vardır", denilmiştir.

Bu, bizce doğru değildir. Çünkü haşredilen bedenin, haşirden önceki bedenin aslî unsurlarından olmaması tenasühü gerektirmez. Ancak bu öyle de olsa söz konusu bedene ruhun iadesi de imkânsız değildir. Buna da tenasüh denilmez. Buna tenasüh denilse bile bu sadece ıstılâhî bir isimlendirme olur. Çünkü bunun tenasüh olması için Zeyd'in ruhunun onun haşirden önceki bedenin aslî cüzlerinden oluşmamış olan başka bir bedene geçmesi gerekir. Oysa Zeyd'in haşirden sonraki bedeni, önceki bedenin aslî cüzlerinden meydana gelen, aynı şekle benzer bir şekildeki beden olursa işte bu tenasüh olmaz[14] ve işte bizim de cismânî haşirle kastettiğimiz, budur.

51- Bu durumda haşirden sonraki bedenin şeklinin ve terkibinin önceki bedenin şekli ve birleşiminin birebir aynı olmaması da insanların haşredilmesi amacına zarar vermez. Çünkü mesela Zeyd, örfî ve şer'î olarak şahsî bütünlüğü ile ömrünün başından sonuna kadar bilinen tek bir şahıstır. Bundan dolayı şer'î açıdan haşirden önce yaptıklarından hesaba çekilir. Örfî olarak da değişim/dirilişten sonra, öncesinde ne icap ediyorduysa aynı durum burada da söz konusudur. Dolayısıyla önceki durumda tenasühün olduğu vehmedilmediği gibi buradakinde de tenasühün olduğu vehmedilemez. İkinci şeklin birinci şekilden farklı olması da durumu değiştirmez. Zira hadiste: kibirli kimselerin küçük karınca suretinde diriltileceği, kâfirin bir dişinin Uhud Dağı kadar olacağı, cennet ehlinin sakalsız, bıyıksız ve sürmeli olacağı, varid olmuştur. (Müslim, Cennet 44, (2851); Tirmizi, Cehennem 3, (2580, 2581, 2582) Tirmizi, Cennet 8, (2542))

Velhasıl cismânî diriliş ruhun bedene dönmesidir. O da şeriata ve örfe göre bu bedendir. Şer'î ve örfî anlamda kusur sayılmayan değişiklikler ve dönüşümler ise diriltilen bedenin dünya hayatındaki beden olmasına engel değildir. Bunu iyice düşünüp anla.

52- Bil ki cismânî dirilişe iman vaciptir ve bunu inkâr eden tekfir edilir. Ruhânî meada yani ruhun bedenden ayrıldıktan sonra elem ve lezzetleri hissetmeye devam ettiğine aklî açıdan itikâd etmeye gelince buna inanmak vacip olmayıp inkâr eden de tekfir edilmez. Ne şer'î ne de aklî yönden bunun varlığını ispatlamaya bir engel de yoktur.

İmam (Râzî) bazı eserlerinde (Râzî, 1978: 229, 234-237) şöyle demiştir: Ruhânî ve cismânî dirilişin birlikte olduğunu söyleyenler hikmet ve şeriatı cemeden kimselerdir (Bkz. Toktaş, 2014: 274). Onlar şöyle diyor: Akıl göstermiştir ki ruhların saadeti Allah'ı tanımak ve onu sevmekle olur. Cisimlerin mutluluğu ise hissedilebilir şeyler idrak etmededir. Bu hayatta bu iki mutluluğu birleştirmek ise mümkün değildir. Çünkü insan âlem-i kudsün (Allah'ın) nurlarının tecellisine gark olsa da cismânî lezzetlere dönüp bakmaz. Aynı şekilde insan cismânî lezzetlere daldığında da ruhânî lezzetlere dönüp bakmaz. Bu ikisinin aynı anda olmamasının sebebi insan ruhunun bu dünyada zayıf yaratılmış olmasıdır. Ancak ruh bedenden ayrılıp da kutsiyet ve taharet âleminden (yüce yaratıcıdan) istimdatta bulununca güçlenir ve kemale erer. Haşirden sonra bu ruhlar bedenlere dönünce de ruhlar artık güçlü bir hale geldikleri için iki durumu da birleştirebilirler. Hiç şüphesiz bu hal, saadet derecelerinin en yücesidir.

53- Ben derim ki: Bağlamdan hareketle söz konusu ifade ruhânî mead'ın olduğunu belirtiyor. Bu ise şeriatın ve felsefenin aralarını cem etmek demektir. Ancak bunun ispatlanması kelâmî bir konu değildir. Mamafih cismânî dirilişi inkâr eden Reis Ebu Ali, el-Mebde ve'l-Meâd'de kendince cismânî dirilişi nefyettiğine işaret sandığı bazı deliller getirerek konuyu genişçe incelemiş olsa da en-Necat ve eş-Şifa isimli eserlerinde şöyle demektedir:

54- Bilinmelidir ki meadın, şeriat açısından makbul olan bir türü vardır ve bunu ispatlamanın tek yolu şeriat ve peygamberin bildirdiğini tasdik etmektir. Bu ise dirilişin bedene ait olduğudur. Oysaki bedenin yaptığı bütün hayır ve şerler zaten bilinmektedir. Dolayısıyla bilinmesini

[14] Tıpkı Gazzâlî gibi Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) de, benzer bedenle diriliş kuramına İbn Sînâ'nın iki itirazının farkındadır (Toktaş, 2014: 274).

gerektirir bir durum yoktur. Peygamber'in (sav) bildirdiği bu gerçek şeriat, bizlere beden açısından mutluluk ve şekavetin durumunu genişçe izah etmiştir. Bunlardan bazılarını akıl, kıyas ve burhan ile idrak etmek mümkündür. Ayrıca peygamberlik de bunları tasdik etmiştir. O da aynı şeye kıyasla sabit olan mutluluk ve mutsuzluktur. Velev ki zihinlerimiz şimdilik onları tasavvur etmede kusurlu davransa da.

Bu sözden anlaşıldığı üzere Ebu Ali'ye göre cismânî haşrın ispatı hikmet (felsefe) değil, şeriat ile olmaktadır. Çünkü naklî delile dayanmak felsefecinin işi değildir. Dolayısıyla bunun, felsefenin konusu olduğu vehmedilmemelidir. Nitekim Ebu Ali de burada felsefe ve şeriatı birleştirmek istemiştir (Devvânî, 2021: 74-76, 83-98, 130-149, 210-218).

Sonuç

Klasik dönemde yapılan tartışmalar ve bu tartışmalarda belirlenen çerçeve ile savunulan/ dayatılan kanaatler önemlidir. Klasik dönem ulemasının biraz da kendi ortamlarına hakim sosyo-politik konjonktür doğrultusunda yürüttüğü tartışmalar dolayımında ürettikleri metinler de öyledir. Zira söz konusu dönem ulemasının bağlam, siyasi ortam, perspektif, tespit ve tercihleri bazen doğrudan günümüze bazen de bir tarihten sonra bir düzelti/ müdahale ile zıddına dönüşerek bize kadar ulaşmıştır. Bize ulaşan ve geneli polemik türü olan bu metinlerin içerikleri bizi halen yönetmeye devam etmektedir. Oysa sözgelimi Gazzâlî'nin yaşadığı çağda bâtınîlği felsefeyle besleyerek yaymaya çalışan ve bu vesileyle yönetime talip güçlü bir muhalefete karşı Sünnî iktidara destek mahiyetinde Nizâmülmülk'ün (ö.485/1092) talebiyle politik bir amaçla projelendirilen filozof/felsefe aleyhtarlığı devrini kapatmış ve artık bâtınî tehlike ortadan kalkmıştır. İfade ettiğimiz bu tespiti vakti zamanında fark eden şahsiyetlerden biri de Devvânî'dir.

Devvânî'nin, yaşadığı şerh ve hâşiye denilen dönemde otorite çapta bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. *Tehâfüt*'te filozofların tekfir edildiği "üç mesele"nin tümünden teberrî ettiği bilinen Devvânî'nin mevzuyu, felsefeleşmiş kelâm döneminin tipik özelliğini yansıtır biçimde filozofların perspektifinden ele almaktadır. Esasen Devvânî'nin dönemindeki kelamcılardan ayrıldığı önemli bir husus da filozofların tekfir edildiği bu meşhur "üç mesele" olmaktadır. O, kendi döneminde kelamcılar ile felâsifenin ayrışma noktası haline gelmiş filozofların tekfirinde Gazzâlî'yi destekleyen kelamcıların aksine filozofların tarafını benimsemiştir

Gazzâlî'nin ilmî birikim, muazzam kapasite, yazdığı -etkisi hâlen devam eden- eserler ve özellikle yaşadığı dönemki siyasi erkin verdiği destek ve teşvikle oluşan namı ve perspektifi, yatay ve dikey biçimde İslâm âleminin hemen her tarafına yayılmıştır. Zihinsel yönetme ve yönlendirme niteliği günümüzde de devam eden Gazzâlî'nin, felsefe ve filozoflar hakkında ortaya koyduğu tespit ve ithamların inançsal backgrounddan ziyade politik olduğu anlaşılmaktadır. Zira yapılan incelemelerde görüldüğü üzere hem eleştirip tekfir ettiği hususları farklı çalışmalarında kendisinin de savunmuş olması hem de filozofların söylemine anlam ve zemin kaydırması bunu göstermektedir.

Bu manada yaptığı metafizik tenkitler neticesinde akıl ile inancı karşı karşıya getiren Gazzâlî'nin filozofları toplum dışı (tekfir) ilan etmesi ve bu amaçla yazdığı eserler ile İslam dünyasında felsefe itibardan düşmüş ve tefekkürden uzak, güçlü bir taklit ve tekrar dönemi başlamıştır. Asırlar sonra gelen Devvânî, bilgi birikimi ve sağlıklı bir konjonktür okumasıyla durumdan vazife çıkarmış hem Gazzâlî'nin devam eden otoritesine karşı çıkmadan hem de felsefe ve filozoflara dair yayılmış olumsuz algıyı tashih ederek yeniden güven sağlamıştır.

Filozofların yanlış anlaşıldıkları kanaatinde olan Devvânî, yazdığı akaid şerhinde âlemin sonradan meydana gelişi, Allah'ın (c) bilgisi ve kıyametteki dirilişin keyfiyeti ile ilgili tartışmalara genişçe yer vermesinin önemli bir nedeni, Gazzâlî'nin filozofların bu mevzulara dair kanaatlerine yönelttiği eleştirilerdir. Söz konusu eleştirileri, yine Gazzâlî gibi kelamcı, sûfî filozof nitelikte namlı bir âlimin cevaplayarak felsefe ve filozofların hukukunu korumuş ve itibarlarını sağlamış olması önemlidir.

Tercümesini yaptığımız metnin ilgili bölümlerinden de anlaşıldığı üzere onun felsefe ve filozoflara sağladığı bu itibarla medreselerde felsefe yeniden müfredata alınmış filozofların nam ve eserleri tekrar muteber olmaya başlamıştır. Bu bağlamda eserleri kendisinden sonra güçlü bir ilgi-alakanın odağı haline gelen Devvânî'nin din ve felsefe hakkındaki yer yer özdeşleştirmeye varan görüşlerinin teorik ve pratik olarak doğurduğu problemleri görmezden gelerek üzerinde hiç durmaması bir yana felsefe ile din arasında bir çatışma olmadığı, aksine bir mutabakat bulunduğu şeklindeki düşünceleri onu yoğun ve kalıcı bir ilginin odağında tutmuşa benzemektedir. Buna göre Devvânî'nin başta *akaid şerhi* olmak üzere eserlerinde ve fikirlerinde Gazzâlî sonrası İslâm dünyasında Meşşâî felsefeye karşı oluşan olumsuz havayı dağıtma ve felsefe ile din arasında temelde bir uzlaşı kurma çabası olduğunu söylemek mümkündür.

Bu hususun hâlâ Gazzâlî'nin asırları aşan ilmî otoritesinin etkisinde kalmaya devam eden günümüz akademisyen veya okuryazarlarının gündemine taşınması ehemmiyet arz etmektedir. Makalemizin bu anlamda bir katkı sağlayacağını umut etmekteyiz.

Kaynakça

Abdulgani, A. (1999). "İbn-i Sînâ'da Ölümsüzlük Hulûd Problemi ve Mead'ı Anlamasına Olan Etkisi". çev. Selim Özarslan. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 279-314.

Akman, M. (2017a). "Devvânî'nin Akâidu'l-Adudîyye Şerhi ve Kelâmcılığı". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, X/2, 471-530.

Akman, M. (2017b). *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*. İstanbul: Ensar Neşriyat.

Akman, M. (2017c). *İbn-i Arabî: Kelâmî Tartışmalar Sorular Şüpheler*. İstanbul: Ekin Yayınları.

Akman, M. ve Bardak, A. (2026). "İslam Düşüncesinde Tekfir Tartışmaları: Gazzâlî'nin Tehafüt'ü ve Devvânî'nin Yorumu". *Marifetname* 13/1, 319-343.

Anay, H. (1994b). *Celaleddin Devvânî: Hayatı, Eserleri Ahlak ve Siyaset Düşüncesi*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi], İstanbul Üniversitesi.

Anay, H. (1994a). Devvânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (c.9, ss.257-262). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Arslan, M. F. (2017). "Sühreverdi'nin Heyâkülu'n-Nûr'u Nasıl Anlaşılmalı?: Devvânî ve Deştekî Şerhleri Bağlamında Bir İçerik Analizi". *İslami İlimler Dergisi*. 12(1), 239-258.

Aykaç, M. (2020). "Kelâmında Mâtürîdîlik Vurgusu: Şerhu'l-'Aḳāid Haşiyelerindeki Tekvin Tartışmaları Bağlamında Bir İnceleme". *Kader dergisi*, 18(1), 1-30.

Bekiryazıcı, E. (2009). *Devvânî Felsefesinin Ontolojik Temelleri*. Ankara: Araştırma Yayınları.

Câbirî, M. Â. (2003). "Gazâlî Düşüncesinin Temel Unsurları ve Çelişkileri". çev. Mesut Okumuş. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIV(1), 399-413.

Çağrıcı, M. (1994). Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (c.10, ss.300-309). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Demirci, O. (2012). *Osmanlı Medreselerinde Kelam Öğretimi (İznik, Bursa, Edirne, İstanbul)*, [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Marmara Üniversitesi.

Demirli, E. (2012). Vahdet-i Vücûd. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (c. 42, 431-435). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Deniz, G. (2011). "Gazâlî'yi Anlamanın Usulü". *Diyanet İlmi Dergi*, XLVII(3), 7-26.

Deniz, G. (2012). "Gazzali Düşüncesinde Üç Meselenin Evrilmesi". *900. Vefat Yılında İmam Gazzali*: Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 07-09 Ekim 2011 İstanbul, 703-712.

Devvânî, C. (1290). *Celâl Şerhu el-Akâid el-Adudîyye*. İstanbul: Matbaa-ı el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî, yy.

Devvânî, C. (2021). *Akaid-i Adudiyye Şerhi*. çev. Mustafa Akman. Batman: Mütercim Yayınları.

Esen, M. (2011). "Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52(2), 97-110.

Gazâlî, İ. (2021). *Tehâfütü'l-Felâsife Filozofların Tutarsızlıkları*, çev. İsmail Karagözoğlu, İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Gazzâlî İ. (1385/1966). *Tehafütü'l-Felasife*. thk. Süleyman Dünya. Kahire: Dâru'l-Maârif.

Harman, V. (2015). "Osmanlı Dönemi Eş'arî Mezhebinin Güçlü Olmasının Muhtemel Sebepleri". *Kader dergisi*, 13(1), 167-189.

Kaya, M. (2001). İşrâkıyye, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (c. 23, ss. 435-438). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kaya, M. (2004). Meşşâiyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (c.29, ss. 393-396). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özarslan, S. (2015). *Kelam Tarihi*, 2. Bsk., Ankara: Nobel Yayınları.

Râzî, F. (1978). *el-Muhassal Kelam'a Giriş*. çev. Hüseyin Atay. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Rosenthal, E. I.J. (1996). *Ortaçağda İslâm Siyaset Düşüncesi*. çev. Ali Çaksu. İstanbul: İz Yayınları.

Toktaş, F. (2014). "Te'vîl ve Tefsir Bağlamında Fahreddin er-Râzî'nin Cismânî Haşr Meselesine Yaklaşımı". *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 268-276.

Çatışma Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır. Hakemlere katkıları için teşekkür ederim.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Çalışkan, C.; Aydemir, H. (2026). "Görsel Sanatlar Öğretmen Adaylarının Uygulama Derslerinde Dijital Tasarım Programlarını Destekleyici Materyal Olarak Kullanması", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 36-57. **Gönderim Tarihi**: 21.10.2025 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 22.05.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1807781

Yazar/Author

Canan ÇALIŞKAN* ,Hamid AYDEMİR**

Makale Adı/Article Name

Görsel Sanatlar Öğretmen Adaylarının Uygulama Derslerinde Dijital Tasarım Programlarını Destekleyici Materyal Olarak Kullanması***

The Use of Digital Design Programs as Supporting Materials in Practical Courses by Visual Arts Teacher Candidates

ÖZ

Bu araştırmada, 4. Sınıf görsel sanatlar öğretmen adaylarının dijital tasarım programları hakkında ne derece bilgi sahibi oldukları, uygulamalı derslerde dijital tasarım programlarını destekleyici materyal olarak kullanma durumları ve bu programların öğrenim süreçlerine katkılarına ilişkin görüşlerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Araştırmanın çalışma grubunu Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı 2024- 2025 eğitim-öğretim yılında öğrenim gören 4. Sınıf 3 erkek, 12 kadın, toplam 15 öğretmen adayı oluşturmaktadır. Araştırmanın verileri yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak toplanmış ve veriler nitel araştırma yöntemlerinden biri olan içerik analizi yöntemine göre analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre; görsel sanatlar öğretmen adaylarının, %26,64'ü dijital tasarım programları hakkında bilgi sahibi olduğu, %66,70'i ise dijital tasarım programları hakkında kısmen bilgi sahibi olduğu görülmüş, %87'sinin sanatsal içerikli uygulamalı derslerinde bu programlardan her zaman veya bazen yararlandığı buna karşın %89,28'inin programların kullanımında çeşitli zorluklar yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanat Eğitimi, Yaratıcılık, Dijital Teknoloji, Dijital Tasarım

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the extent of fourth-year visual arts teacher candidates' knowledge of digital design software, their use of such software as supplementary materials in practical courses, and their views on the contributions of these programs to the learning process. The study group consists of 15 teacher candidates (3 male and 12 female) enrolled in the 4th grade of the Department of Art Education at Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Education, during the 2024-2025 academic year. The data for the research were collected by the researchers through face-to-face interviews using a semi-structured interview form and analyzed using content analysis, one of the qualitative research methods. According to the findings obtained as a result of the research; 26.64% of visual arts teacher candidates were found to have knowledge about digital design programs, while 66.70% were found to have partial knowledge about digital design programs. 87% always or sometimes use these programs in their art-based practical courses, while 89.28% experience various difficulties in using the programs.

Keywords: Art Education, Creativity, Digital Technology, Digital Design

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi/Güzel Sanatlar Eğitimi/Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı, canan.tuna.caliskan@gmail.com

** Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi/Resim Anabilim Dalı, hamidaydemir@artuklu.edu.tr

*** Etik kurul izni, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 16.05.2025 tarih ve 105/ 172 sayılı kararı ile alınmıştır.

Extended Abstract

Introduction

Art has been one of the most powerful ways to express emotions, thoughts, and imagination since the dawn of humanity. Visual arts, as part of art, are an important field of education that reveals people's aesthetic perception and creativity, enables them to view the world from different perspectives, and facilitates the development of self-expression. It provides individuals with the opportunity to express their inner feelings and thoughts through artistic practices. When we look at the creative process in visual arts, it develops from perception to comprehension and from comprehension to creation (Kırışoğlu, 2015). Visual arts education, which encompasses areas such as painting, sculpture, graphic design, ceramics, photography, and digital art, provides students with the opportunity to develop critical thinking, cultural awareness, and visual literacy skills in addition to artistic skills. In visual arts education, it is necessary to use modern technologies required by the modern age, as well as traditional tools and techniques, in order to raise individuals who can renew themselves and keep up with the times. Computer programs have become an important factor in artistic creation and education processes in this case. In order to raise individuals who can keep pace with the era we live in, it has become indispensable to use all the opportunities that the era offers in the field of education in the way they are needed (Zor, 2006). However, whether to replace traditional methods with digital tools or to blend the two methods to offer a richer educational environment has become one of the most important issues for art educators today. The use of computer programs in art education should be utilized as a tool that both preserves students' manual skills and helps them discover visual interests and relationships, while also boosting their artistic courage and providing other benefits (Tepecik & Tuna, 2001). The rapid spread of digital technologies today has brought different perspectives to visual arts education. Digital programs such as Adobe Photoshop, Adobe Illustrator, CorelDRAW, Corel Painter, Canva, and Adobe Fresko have made it easier for students to create artistic works. These programs both develop individual creativity and provide a broader learning experience by facilitating interaction with different disciplines. Digital productions have expanded the boundaries of art, paving the way for new approaches and interdisciplinary interactions, and offering artists the opportunity to reach wider audiences with their works through digital technology and platforms (Mazlum, 2024).

Method

This research was conducted using qualitative research methods. Qualitative research is a research method aimed at understanding individuals' experiences, perceptions, attitudes, perspectives, and lives. Arguing that the originality and depth of information are more important than generalizations, qualitative research focuses on deep and specific data obtained from smaller study groups rather than large samples (Baltacı, 2019). Content analysis was used in this study. This method enables the researcher to organize, categorize, and code the data. Content analysis is a research method among qualitative research methods that aims to systematically address and analyze the content of written, visual, or auditory documents (Alanka, 2024). Content analysis usually involves the processes of coding, classifying, and interpreting texts.

Findings

According to the findings obtained within the scope of the research; nearly 94% of visual arts teacher candidates have partial knowledge or knowledge about digital design programs, nearly 97% of them benefit from digital design programs in their practical lessons, nearly 87% always or sometimes use digital design programs in art-related practical classes, and nearly 87% use digital design programs in their practical classes. Nearly 91% of visual arts teacher candidates use digital design programs in the context of core art workshops or elective art workshop courses, over 95% prefer to use digital design programs on a phone, computer, and tablet, respectively, nearly 67% believe that using digital design programs has a positive impact on artistic creativity, one in three visual arts teacher candidates is affected by one of the economic access, adaptation, and usage difficulties, and nearly 90% stated that they have experienced economic access, adaptation, and usage difficulties related to digital design programs. 6.66% of visual arts teacher candidates had received training in digital design programs before their bachelor's degree, 13.32% during their bachelor's degree, for a total of 19.98%. In contrast, 73.36% had not received training but wanted to, 6.66% did not receive training and did not want to receive it, and a total of 80.02% stated that they did not receive training. Furthermore, nearly 94% believed that digital design programs were/will be useful in their educational life. Nearly 87% of visual arts teacher candidates benefit from digital design programs outside of practical lessons, nearly 80% do not find it difficult or only partially difficult to use digital design programs, nearly 87% believe that using digital değsin programs positively impacts their learning process, and nearly 94% of candidates believe that digital design programs will be beneficial for their professional lives.

Discussion and Conclusion

According to the findings obtained as a result of the research; the vast majority of visual arts teacher candidates have only superficial knowledge of digital design programs and therefore cannot use them at an advanced level. They use the programs mainly for tasks such as creating visuals, designing posters, creating drafts, preparing slides, preparing collages, and editing photos. and again, the vast majority of candidates stated that in their applied courses with artistic content; they most frequently use programs such as Adobe, Canva, ChatGPT, Color, Copilot, Fresko, Infinite Painter, Photogrid, Photoshop, Picsart, Pinterest, Procreate, PowerPoint, and Sketches. They have chosen these programs because they save time and are practical in terms of poster design, collage creation, color coordination, drawing, and painting processes, which they benefit from in the context of core art and elective art workshop courses. According to Ayaydın (2010), visual arts education, as a field that uses visuality at the highest level, must master computer use and the digital environment, which are necessities of the age. Digital design programs are most commonly used on smartphones due to their accessibility, practicality, and portability. However, it has been noted that smartphones are generally suitable for meeting mid-level design needs, but the small screen size presents a disadvantage in terms of usability. Computers and tablets are used for more professional designs. Larger screens and the ability to run more programs make computers and tablets advantageous. According to Bulut (2014), with advancing technology and changing living conditions, art has also undergone change, emerging in different forms using new techniques, new materials, and new tools. More than half of the visual arts teacher candidates stated that digital design programs positively influenced artistic creativity because they "provide more knowledge," "offer different perspectives," "allow for prior experimentation on the work," and "generate different ideas and influence creativity." In contrast, some teacher candidates stated that technological tools can limit the creative process when not used consciously, citing the possibility that they "encourage laziness," "eliminate the trial-and-error process," and "create complacency." According to Yilmaz and Özkartal (2024), digital technologies have provided artists with the opportunity to use basic elements such as color and light without limitation, thus enriching artistic forms of expression both technically and aesthetically. Consequently, the use of digital technologies in contemporary art diversified artistic expression and facilitated production processes, offering artists new creative spaces. The vast majority of visual arts teacher candidates have stated that they have not previously received training in digital design programs and therefore experience difficulties in using the programs as well as economic access issues, and they have expressed that learning the programs would be beneficial to their educational lives. İz Bölükoğlu (2002), states that computer programs, one of the most important contributions of the information age, have become an indispensable part of art education, as they have in many other fields. Again, the vast majority of visual arts teacher candidates stated that they use digital design programs outside of class for "social media, design, hobbies, homework, internships, career, tattoo design, club activities, poster design," and other purposes. According to İz Bölükoğlu (2002), future teachers and artists must provide art education using new technological opportunities so that they can practice their professions with a contemporary understanding and teach contemporary structures to their students; those who are late may never catch up with this development in the future. The vast majority of visual arts teacher candidates have stated that digital design programs contribute to their learning process and professional lives. According to Mazlum (2024), beyond traditional methods, digital tools offer students the opportunity to discover and develop their individual talents and facilitate their learning processes. In this context, understanding the impact of digital elements at the intersection of art and education is of great importance for the future of the art world.

Recommendations

›› To increase the knowledge level of visual arts teacher candidates regarding digital design programs, digital art and design-focused compulsory or elective courses (creative production, graphic design, three-dimensional modeling, and virtual exhibition, etc.) can be added to the education curriculum.

›› A qualified academic staff must be available to teach the digital design program courses to be added to the curriculum.

›› A computer lab equipped with the infrastructure and equipment necessary to teach the digital design program courses to be added to the curriculum in a manner appropriate to today's conditions can be established.10 punto.

›› In this study, the "use of digital design programs as supplementary materials in practical courses" was examined based on the perspectives of pre-service teachers. In future studies, this topic could be measured more concretely using experimental methods.

›› The effects of combining digital and traditional methods in visual arts education on learning and artistic creativity can be examined through comparative studies.

›› This study was conducted exclusively with pre-service art teachers. Similar studies could be conducted with pre-service teachers from different universities and different disciplines, and the findings could be compared.

Giriş

Sanat, insanlığın varoluşundan bu yana duyguları, düşünceleri ve hayal gücünü ifade etmenin en güçlü yollarından biridir. Sanatın bir parçası olan görsel sanatlarda, insanların estetik algısını, yaratıcılığını ortaya çıkaran, dünyaya farklı bakış açıları ile bakmayı ve kendini ifade etmesinin gelişmesini sağlayan önemli bir eğitim alanıdır. Bireyin iç dünyasındaki duygu ve düşüncelerini sanatsal uygulamalarla dışa vurma imkânı sağlamaktadır. Görsel sanatlarda yaratıcı sürece baktığımızda duyudan kavrama, kavramdan yaratmaya doğru gelişmektedir (Kırışoğlu, 2015).

Resim, heykel, grafik tasarım, seramik, fotoğraf ve dijital sanat gibi alanları kapsayan görsel sanatlar eğitimi, öğrencilere sanatsal beceriler kazandırmanın yanı sıra eleştirel düşünme, kültürel farkındalık ve görsel okuryazarlık becerilerini geliştirme imkânı sağlamaktadır. Görsel sanatlar eğitiminde, kendini yenileyen aynı zamanda içinde bulunduğu çağa ayak uydurabilen bireylerin yetişmesi için, geleneksel araç ve tekniklerin yanı sıra, modern çağın gerektirdiği teknolojilerin kullanılması gerekmektedir. Bilgisayar programları, bu durumda sanatsal yaratım ve eğitim süreçleri için önemli bir etken haline gelmiştir. İçinde yaşadığımız çağa ayak uydurabilecek bireylerin yetişmesi için, dönemin öngördüğü tüm imkanların eğitim alanında ihtiyaç duyulduğu şekliyle kullanılması vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir (Zor, 2006).

Ancak, geleneksel yöntemlerin yerini dijital araçlarla doldurmak mı, yoksa bu iki yöntemi harmanlayarak daha zengin bir eğitim ortamı sunmak mı gerektiği, günümüzde sanat eğitmenlerinin en önemli sorunlarından birisi olmuştur. Sanat eğitimi içerisinde bilgisayar programlarının kullanımı, öğrencinin hem el becerilerinin muhafaza edilmesi hem de görsel ilgi ve ilişkilerin keşfedilmesi bakımından ve öğrencilerin sanatsal cesaretlerini artırıcı ve faydalı bir araç olarak kullanılması gerekmektedir (Tepecik & Tuna, 2001).

Günümüzde dijital teknolojilerin hızla yayılması, görsel sanatlar eğitimine farklı bakış açıları kazandırmıştır. Adobe Photoshop, Adobe Illustrator, CorelDRAW, Corel Painter, Canva ve Adobe Fresko gibi dijital programlar, öğrencilerin sanatsal eserler yaratmasını kolaylaştırmıştır. Bu programlar hem bireysel yaratıcılığı geliştirmekte hem de farklı disiplinlerle etkileşim sağlayarak daha geniş bir öğrenme sunmaktadır. Dijital üretimler sanatın sınırlarını genişleterek yeni yaklaşımlar ve disiplinler arası etkileşimler için bir zemin hazırlamış, sanatçılara dijital teknoloji ve platformlar aracılığıyla eserlerini daha geniş kitlelere ulaştırma fırsatı sunmuştur (Mazlum, 2024).

Görsel sanatlar öğretmen adaylarının, uygulama derslerinde dijital tasarım programlarını kullanması ile birlikte sanatsal yaratma sürecindeki hata yapma korkusunu ortadan kaldırarak cesaretlendirmekte ve sanatsal anlamda özgün sanat eserleri üretmelerini sağlanmaktadır. Programların kullanım kolaylığı ve hataların basit bir şekilde geri alınıp eski haline gelebilmesi ve işin tekrar hatalardan arındırılarak yapılabilmesi öğrencilerin verimliliğini artırıcı bir unsur olmaktadır. Geleneksel tekniklerle, dijital araçların birlikte kullanımı ile öğrencilerin hem manuel becerilerini geliştirmelerini hem de teknolojiyle iç içe üretim yapmalarını sağlamaktadır. Söz konusu özellikler dikkate alındığında dijital tasarım programlarının sanat eğitiminde destekleyici bir materyal olarak kullanılmasının faydalı olabileceği düşünülmektedir (Zor, 2006).

1. Dijitalleşmenin Hayatımızdaki Yeri

Sanayi devrimiyle insanoğlu köklü bir değişimin içerisine girdi ve dijitalleşmeyle bu dönüşüm içerisinde hızla ilerlemektedir. Yaygınlaşan dijitalleşmeyle birlikte yenilik ve dönüşüm yaşanmasında bilişim teknolojileri (BT) itici bir güç haline gelmiştir (Ersöz & Özmen, 2020). Sanayi devrimiyle dijital devrime giden yolların temelleri atılmış, teknolojik ilerlemelerle birçok alanda yenilikler ve gelişmeler yaşanmıştır. Teknolojik gelişmeler, günlük yaşamın her alanında dijital araçların kullanımını yaygınlaştırarak iletişimden eğitime, sağlıktan sanata kadar pek çok sektörde büyük dönüşümler sağlamıştır. Teknolojik gelişmeler 90'lardan ve 2000'li yılların ortası itibariyle toplumsal alanda etkisini göstermeye başlamış ve sosyal yapıları kapsayan alanlarda varlığını gösteren dijitalleşme, bireylerin iş hayatından, sosyal ve siyasal hayatına kadar birçok tercihlerinin belirlenmesinde yönlendirici bir alan haline gelmiştir (Özçelik Baloğlu, 2023).

Dijitalleşme, hayatımızı büyük ölçüde kolaylaştırırken aynı zamanda yeni beceriler geliştirmemizi zorunlu hale getirmiştir. Dijitalleşme ile kurumlar, fabrikalar, meslekler, eğitim, sağlık, finans, güvenlik gibi birçok alanda değişimler ve dönüşümler yaşanmış ve bu değişim ve dönüşüm toplumsal ve bireysel hayata da yansımıştır (Şahin & Mermutlu, 2022). Toplumların ve bireylerin, dijital araçları; eğitim, iş, sanat gibi alanlarda etkin bir şekilde kullanabilmesi ve bu dönüşüme ayak uydurması gerekmektedir.

Dijitalleşmenin en fazla etkilediği alanlardan biri de eğitimdir. Geleneksel eğitim yöntemlerinin yerini giderek dijital araçlar almaktadır. Eğitim sürecinde dijital araçlarla etkileşim halindeki öğrenciler, öğrenme ihtiyaçlarını dijital teknolojilerle gerçekleştirmektedir (Yazıcı, 2023). Online dersler, dijital kütüphaneler, e-kitaplar ve eğitim platformları sayesinde bilgiye erişim kolaylaşmıştır. Böylece bilgiye daha hızlı erişim sağlamakta, verimliliğin artmasını ve yaratıcı çözümler üretebilmesini sağlamaktadır.

İnternet teknolojisinin gelişmesi ile birlikte yaşamın tüm alanlarında dijitalleşme etkisini göstermeye başlamış ve birçok alanda dijital araçlar vazgeçilmez hale gelmiştir. Dijitalleşmenin yaygın hale gelmesiyle birlikte sanat da bu gelişmelerden kaçınılmaz olarak etkilenmiştir (Ersöz Karakulakoğlu & Demir Askeroğlu, 2018). Sanat eğitimi de dijitalleşmeden etkilenmiş, dijital tasarım programları öğrenciler için önemli bir destek aracı haline gelmiştir. Geleneksel tekniklerin yanı sıra dijital araçlar kullanılarak eserler oluşturmakta ve yeni tarzların doğmasına olanak sağlamaktadır.

2. Dijital Tasarım Programlarının Sanat Eğitimindeki Yeri ve Gelişimi

Sanatın üretim sürecini şekillendiren en önemli unsurlardan biri sanat ve teknolojinin arasındaki ilişki olmuştur. Sanatın gelişimi, kullanılan araç ve tekniklerle doğrudan ilişkilidir. Geleneksel sanat teknikleri, endüstri devrimiyle birlikte yerini daha teknolojik yöntemlere bırakmıştır. 20. yüzyılda fotoğraf, video ve dijital medya sanatı yaygınlaşmış, 21. yüzyılda ise (AR) artırılmış gerçeklik ve (VR) sanal gerçeklik gibi dijital araçlar, sanatın etkisini ve işlevselliğini yeniden tanımlamıştır (Özdal, 2023). Sanatçılar, artık yalnızca fırça, tuval, kalem ve kâğıt vs. kullanmak yerine dijital kalemler, tabletler ve 3D modelleme yazılımları gibi araçlarla eserlerini oluşturmaktadır.

Sanat eğitimi de dijitalleşmeden büyük ölçüde etkilenmiştir. Özellikle görsel sanatlar öğretmen adayları için dijital tasarım programları, yaratıcı süreçlerini destekleyen önemli bir araç haline gelmiştir. Dijital tasarım programları öğrencilerin hem geleneksel hem de modern yaklaşımları birleştirerek yenilikçi ve etkileyici eserler meydana getirmelerini sağlamaktadır. Görsel sanatların temeli olan kompozisyon, renk, ışık-gölge, doku ve perspektif, dijital tasarım programları

aracılığıyla sanal ortamda tasarlanabilmektedir. Bilgisayar ve dijital teknolojilerin, tuval, fırça gibi geleneksel teknikleri desteklemenin yanı sıra, boyama ve dijital illüstrasyon gibi yeni sanat türleri ve akımlarını da doğurmuştur ve 1980'lerde, Adobe tarafından geliştirilen Photoshop ve Illustrator gibi programlar, dijital sanatın daha geniş kitleler tarafından erişilebilir hale gelmesine olanak sağlamıştır (Özdal, 2024). Bu programlar, görsel sanatların yaratıcılığını artırırken, tasarım süreçlerini kısa ve esnek hale getirmektedir. Dijital tasarım programlarının öğrencinin çalışmalarında büyük kolaylıklar sağladığı kaçınılmaz bir gerçektir. Teknik anlamda pek çok sorun bu programlar üzerinden çözebildiği gibi yapılan çalışmaların baskıları alınabilmekte ve özgün çalışmalara geçmeden önce iyi bir taslağa sahip olunabilmektedir (Atmaca, 2011). Ayrıca, önceleri iki boyutlu tasarımlar yapılabiliyorken geliştirilen dijital tasarım programları sayesinde, üç boyutlu sanal bir ortamda resim, fotoğraf, grafik, heykel gibi alanlarda; tasarım yapma, değiştirme, düzeltme, çoğaltma, kopyalama olanağı yakalanmıştır. Bilgisayar yazılımlarıyla sanatın değişik dallarında farklı boyutlarda eserler ortaya koyulabilmektedir (Candemir, 2006). Sanatçı ya da tasarımcılar elde ettiği ürünü, yeni teknolojilerin sunduğu, farklı amaçlarla üretilmiş olan bilgisayar ek donanımları sayesinde, iki ya da üçboyutlu çıktı alabilmekte ve gerçek ortamlarda sergileyebilmektedirler (Bora, 2018).

3. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada, 4. Sınıf görsel sanatlar öğretmen adaylarının dijital tasarım programları hakkında ne derece bilgi sahibi oldukları, uygulamalı derslerde dijital tasarım programlarını destekleyici materyal olarak kullanma durumları ve bu programların öğrenim süreçlerine katkılarına ilişkin görüşlerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu ana amaçtan hareketle aşağıda yer alan alt amaçlara yanıt aranmıştır.

1) Dijital tasarım programları hakkında ne derece bilgi sahibi oldukları,

2) Uygulamalı derslerde dijital tasarım programlarından nasıl ve ne derece yararlandıkları,

3) Dijital tasarım programlarını kullanırken ne tür zorluklarla karşılaştıkları,

4) Dijital tasarım programlarını kullanmanın sanatsal yaratıcılıklarını nasıl etkilediği,

5) Dijital tasarım programlarının öğrenim süreçlerini nasıl etkilediği,

6) Mesleki yaşamlarında dijital tasarım programlarını kullanmaya ilişkin beklentileri.

4. Yöntem

Bu bölümde araştırmanın deseni, çalışma grubu, veri toplama aracı, veri toplama süreci ve şekli, verilerin analizi bölümleri yer almaktadır.

4.1. Araştırmanın Deseni

Bu araştırma, nitel araştırma yöntemine göre yapılmıştır. Nitel araştırma, bireylerin deneyimlerini, algılarını, tutumlarını, bakış açılarını ve yaşantılarını anlamaya yönelik bir araştırma yöntemidir. Genellemelerden ziyade bilginin özgünlüğünün ve derinliğinin önemli olduğu iddiasını savunan nitel araştırma, büyük örneklemlerin yerine daha küçük çalışma gruplarından elde edilen derin ve özellikli verilere odaklanır (Baltacı, 2019).

Araştırmada içerik analizi yöntemine başvurulmuştur. Bu yöntem, araştırmacının verileri organize etmesini, kategorilere ayırmasını ve kodlamasını sağlamaktadır. İçerik analizi, nitel araştırma yöntemleri arasında yer alan yazılı, görsel veya işitsel dokümanların içeriğini sistematik bir şekilde ele alıp analiz etmeyi amaçlayan bir araştırma yöntemidir (Alanka, 2024). İçerik analizi, genellikle metinleri kodlama, sınıflandırma ve yorumlama süreçlerini içerir.

4.2. Çalışma Grubu

Çalışma grubunu, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı 2024-2025 eğitim-öğretim yılında öğrenim gören 4. Sınıf 3 erkek, 12 kadın, toplam 15 öğretmen adayı oluşturmaktadır. Araştırmanın çalışma grubu amaçsal örnekleme yönteminden yararlanılarak belirlenmiştir. Amaçsal örnekleme, nitel araştırmalarda araştırmacıların, incelediği olguyu açıklamasına yardımcı olabilecek birey ve mekân durumlarını, çalışma için seçmesi amaçlı bir seçimdir (Baltacı, 2018).

Tablo 1. Çalışma Grubuna İlişkin Bulgular

Kodu	**Cinsiyeti**	**N=15**	
		N	**%**
E1, E2, E3	Erkek	3	20
K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12	Kadın	12	80
Toplam		**15**	**100**

Tablo 1.'de çalışma grubuna ait bilgiler yer almaktadır. Araştırma kapsamında 3 erkek, 12 kadın olmak üzere toplamda 15 görsel sanatlar öğretmen adayına ulaşılmıştır. Çalışma grubunun %20'sini erkek öğretmen adayları oluştururken %80'ini kadın öğretmen adayları oluşturmaktadır. Araştırma kapsamında çalışma grubundaki tüm öğretmen adaylarına ulaşılmıştır.

4.3. Veri Toplama Aracı

Araştırmanın verileri, nitel veri toplama araçlarından biri olan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılarak toplanmıştır. Bu görüşme tekniği, belirli bir konuya odaklanarak hem önceden hazırlanmış soruları hem de görüşme sırasında doğaçlama soruları içermektedir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği, belirli düzeyde standartlık ve esneklik nedeniyle eğitim bilimleri alanında yapılan araştırmalara daha uygun bir teknik görünümü vermektedir (Türnüklü, 2000). Görsel sanatlar öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarına yönelik bilgi düzeyi, kullanım sıklığı ve atölye derslerinde destekleyici materyal olarak ne derece kullanıldıklarını öğrenmek için bu veri toplama aracına başvurulmuştur.

4.4. Veri Toplama Süreci ve Şekli

Araştırmanın verileri, nitel veri toplama araçlarından biri olan yarı yapılandırılmış görüşme formu ile 2024-2025 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde araştırmacılar tarafından yüz yüze görüşme yöntemiyle toplanmıştır.

4.5. Veri Analizi

Araştırmanın verileri, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemine başvurularak analiz edilmiştir. İçerik analizi, nitel verilerin sistematik, nesnel ve anlamlı bir biçimde sınıflandırılarak yorumlanmasını sağlayan bir analiz yöntemidir. Bu yöntem, elde edilen verilerin incelenmesi ve araştırmacının veriler içindeki benzerlik ve farklılıkları ortaya çıkarması ile oluşmaktadır. İçerik analizinde amaç, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirerek okuyucunun anlayabileceği bir biçimde sunmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2008). İçerik analiz süreci genel olarak verilerin hazırlanması, kodlanması, kategorileştirilmesi ve yorumlanması aşamalarından oluşmaktadır.

İçerik analizinin hazırlanması aşamasında elde edilen veriler analiz için uygun hâle getirilmektedir. Bu aşamada görüşmeler yazıya dökülmekte, eksik veya anlaşılmayan ifadeler düzenlenip veriler sistematik bir forma getirilmektedir.

Kodlama aşamasında araştırma verileri belirlenmekte ve her ifadeye uygun kodlar oluşturulmaktadır. Kodlama, verilerin çözümlenebilmesi için araştırmayı her yönden genişleterek derinlemesine analiz yapmaya imkân sağlayan güçlü bir araçtır (Metin & Ünal, 2022). Kodlama sürecinden sonra benzer özellikler taşıyan kodlar bir araya getirilerek kategoriler oluşturulmaktadır.

Bu kategoriler, veriler arasındaki benzerlik ve ilişkileri ortaya koymaktadır. Daha sonra bu kategoriler daha üst düzeyde anlam ifade eden temalar altında toplanmaktadır. Tema oluşturma süreci, verilerin daha bütüncül bir biçimde yorumlanmasına olanak sağlamaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2008). Verilerin yorumlanması ve bulguların sunulması aşamasında, oluşturulan temalar ve kategoriler araştırma soruları doğrultusunda yorumlanmaktadır (Metin & Ünal 2022). Bu bilgiler ışığında araştırmanın 1., 2., 3., 4., 7., 9., 10., 11., 12., 13., ve 14. soruları kişi sayısına göre analiz yapılırken; araştırmanın 5., 6. ve 8. soruları ise cevap sayısına göre analiz edilmiştir.

4.6. Kodlama

Araştırmada kodlama yönteminden yararlanılmıştır. Araştırmaya katılan öğretmen adaylarının kimlik bilgilerinin gizliliğini sağlamak ve verilerin analiz edilmesini kolaylaştırmak için her katılımcıya ayrı kodlar oluşturulmuştur. Erkek öğretmen adayları için "E", kadın öğretmen adayları için "K" harfi kullanılmıştır. Katılımcılar, cinsiyetlerine göre sıralanarak erkek öğretmen adayları E1, E2, E3; kadın öğretmen adayları ise K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12 şeklinde kodlanmıştır. Araştırmada elde edilen verilerin kodlanması süreci de kodlama güvenirliliğini sağlamak amacı ile bir araştırmacı kodları sisteme işlerken diğer araştırmacı kodları inceleyerek bilgilerin kod karşılıkları ile kullanılıp kullanılmadığını incelemiş ve kodlamalar karşılaştırılmıştır. Öğretmen adaylarının sorulara verdikleri yanıtlar kod karşılıklarına denk gelecek şekilde aynı satır içerisinden kullanılmıştır.

4.7. Geçerlik ve Güvenirlik Önlemleri/İnandırıcılık

Nitel araştırmalarda, nicel araştırmalarda olduğu gibi tekrar sonucu ölçümler yapma imkânı olmadığından geçerlik ve güvenirlik puanının hesaplanmasa imkân vermemektedir. Bundan dolayı nitel araştırmaların geçerlik ve güvenirliğin sağlanabilmesi; toplanan verilerin ayrıntılı bir şekilde raporlanması ve araştırmacının elde ettiği sonuçlara nasıl ulaştığını detaylandırmasıyla sağlanmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2008). Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenirlik kanıtlarının nicel araştırmalardan farklı olduğu, bunun temel nedeni araştırma sürecinin ve verilerin toplanma aşamasının bütün detaylarıyla birlikte verilerek sağlanabilir (Başkale, 2016). Bu araştırma kapsamında verilerin toplanma aşamasında ilk olarak Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünden etik kurul ve Eğitim Fakültesi Dekanlığından araştırma izinleri alınmıştır. Gerekli izinler alındıktan sonra Resim-İş Eğitimi Anabilim Dalı Başkanlığı ile görüşme gerçekleştirilmiş ve veri toplamak için uygun olan gün ve saat planlanmıştır. Veri toplama aşamasında toplam 15 4. Sınıf öğretmen adayına ulaşılmıştır. Görüşmeler gerçekleştirilirken araştırmacılar tarafından öğretmen adaylarına herhangi bir yönlendirme yapılmamıştır. Araştırmanın verileri 1 ders saati (40 dk.) içerisinde toplanması uygun görülmüştür. Öğretmen adayları ile yapılan yazılı görüşmeler sonucunda elde edilen tüm veriler bilgisayar ortamında bir dosya haline getirilmiş ve MAXQDA 2023 paket programına girişleri yapılmıştır. Programa işlenen bilgiler araştırmacılar tarafından kategorize edilmiş ve her bir öğretmen adayı bir harf ve bir rakam ile kodlanmıştır. Öğretmen adaylarının sorulara verdikleri ayrıntılı incelemeler sonucunda yanıtlar kod karşılıklarına denk gelecek şekilde tablo içerisinde aynı satır içerisinde gösterilerek bulgular oluşturulmuştur.

4.8. Etik Konular

Bu araştırma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Etik Kurulu Kurulu'nun 16/05/2025 tarihli ve 105/ 172 sayılı kararıyla alınan izinle yürütülmüştür. Araştırma kapsamında tüm katılımcılar araştırmacılar tarafından bilgilendirilmiş ve gönüllü olarak araştırmaya katılımları sağlanmıştır.

Bulgular

Tablo 2. Dijital Tasarım Programları Hakkında Ne Derece Bilgi Sahibisiniz? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	Yanıtlar	N	%
E2, K6, K7, K12	Bilgi sahibiyim	4	26,64
E1, E3, K1, K2, K3, K5, K8, K9, K10, K11	Kısmen bilgi sahibiyim	10	66,70
K4	Bilgi sahibi değilim	1	6,66
Toplam		**15**	**100,00**

Tablo 2 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının dijital tasarım programları hakkında %26,64'ü (N:4) bilgi sahibi olduğu, %66,70'i (N:10) kısmen bilgi sahibi olduğu ve %6,66'sı (N:1) bilgi sahibi olmadığı belirlenmiştir. Görsel sanatlar öğretmen adaylarının %94'üne yakını dijital tasarım programları hakkında kısmen bilgi sahibi veya bilgi sahibi olduğu görülmüştür. Görsel sanatlar öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarına yönelik genel bir bilgiye sahip oldukları, ancak bu bilginin çoğunlukla yüzeysel veya sınırlı düzeyde kaldığı görülmüştür. Bu durum, dijital tasarım programları kullanma becerilerinin geliştirilmesine yönelik uygulamalı derslerin gerekliliğini göstermektedir. Söz konusu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"dijital tasarım programları hakkında ne derece bilgi sahibi oldukları"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 3. Uygulamalı Derslerinizde Dijital Tasarım Programlarından Nasıl Yararlanıyorsunuz? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	Yanıtlar	Gerekçe	N	%
E1, E3, K1, K2, K3, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12	Kullanıyorum	Görsel oluşturmada, afiş tasarlamada, taslak oluşturmada, slayt hazırlamada, kolaj hazırlamada, fotoğraf düzenlemede kullanıyorum.	13	86,68
E2, K4	Kullanmıyorum		2	13,32
Toplam			**15**	**100,00**

Tablo 3 incelendiğinde araştırmaya katılan öğretmen adaylarının %86,68'i (N:13) dijital tasarım programlarından "Görsel oluşturmada, afiş tasarlamada, taslak oluşturmada, slayt hazırlamada, kolaj hazırlamada, fotoğraf düzenlemede" faydalandığını, %13,32'sinin (N:2) dijital tasarım programlarından faydalanmadığını ifade etmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde, öğretmen adaylarının büyük çoğunluğunun (%87) dijital tasarım programlarını uygulamalı derslerde kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu durum, dijital tasarım programlarının görsel sanatlar eğitiminde önemli bir yer edindiğini ve öğretmen adaylarının sanatsal üretim süreçlerinde bu teknolojilerden yararlandıklarını ortaya koymaktadır. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"uygulamalı derslerde dijital tasarım programlarından nasıl ve ne derece yararlandıkları"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 4. Uygulamalı Derslerinizde Dijital Tasarım Programlarından Ne Sıklıkla Yararlanıyorsunuz? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	Yanıtlar	N	%
K9, K11	Her zaman yararlanıyorum	2	13,32
E1, E2, E3, K1, K2, K3, K6, K7, K8, K10, K12	Bazen yararlanıyorum	11	73,36
K4, K5	Hiç yararlanmıyorum	2	13,32
Toplam		**15**	**100,00**

Tablo 4 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının, sanatsal içerikli uygulamalı dersleri kapsamında dijital tasarım programlarından faydalanma sıklığı; %13,32'si (N:2) her zaman, %73,36'sı (N:11) bazen ve %13,32'si (N:2) hiç yararlanmadığı görülmüştür. Görsel sanatlar öğretmen adaylarının "bazen yararlanıyorum" cevabının yüksek olması, dijital tasarım programlarını eğitim süreçlerinde tam anlamıyla kullanmadıklarını ve kullanımın süreklilik göstermediğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"uygulamalı derslerde dijital tasarım programlarından nasıl ve ne derece yararlandıkları"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 5. Uygulamalı Derslerinizde Hangi Dijital Tasarım Programlarından Yararlanıyorsunuz? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	Yanıtlar	Gerekçe	N	%
E1, E2, E3, K1, K2, K3, K4, K6, K7, K8, K9, K11, K12	Adobe, Canva, ChatGPT, Color, Copilot, Fresko, Infinite, Painter, Photogrid, Photoshop, Picsart, Pinterest, Procreate, Power Point, Sketches	Rahatlık sağlıyor. Kolay ve güzel, Afiş tasarımında kolaylık sağlıyor. Çünkü ızgara yapma konusunda yararlanıyorum. Daha pratik kullanımı zaman açısından, çizim ve boyamada hız kazanıyorum. Yapacağım çizimlerde konu ve tasarım yardımı alıyorum. Kendi özgün tasarımlarımı yapmaya çalışıyorum. Tasarımlarımı hayata geçirmeden önce nasıl gözükeceğini öngörüyorum. Kolaj yapma, renklerimi ayarlama konusunda yararlı. İşlevsel buluyorum. İşimi kolaylaştırıyor, zaman tasarrufu sağlıyor. Slayt hazırlamada kolaylık sağlıyor ve logo için yardımcı oluyor.	13	86,68
K5, K10	Kullanmıyorum	Geleneksel yöntemleri kullanıyorum.	2	13,32
Toplam			**15**	**100,00**

Tablo 5 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının uygulamalı dersleri kapsamında %86,68'i (N:13) "Adobe, Canva, ChatGPT, Color, Copilot, Fresko, Infinite, Painter, Photogrid, Photoshop, Picsart, Pinterest, Procreate, Power Point, Sketches" dijital tasarım programlarından faydalandıkları, gerekçe olarak da bu programların "kolay, pratik olduğu zaman tasarrufu sağladığını" ifade ederken %13,32'si (N:2) hiçbir dijital tasarım programından faydalanmadığını, gerekçe olarak da geleneksel yöntemleri kullanmayı tercih ettikleri görülmüştür. Görsel sanatlar öğretmen adaylarının %87'sine yakını uygulamalı derslerinde dijital tasarım programlarından faydalandıkları görülmüştür. Bu bulgular, dijital tasarım programlarının sanatsal üretim süreçlerinde kolaylaştırıcı araçlar olarak yararlandıklarını göstermektedir. Buna karşılık, bazı öğretmen adaylarının dijital tasarım programı kullanımına mesafeli yaklaştıkları ya da geleneksel yöntemleri tercih ettikleri görülmektedir. Söz konusu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"uygulamalı derslerde dijital tasarım programlarından nasıl ve ne derece yararlandıkları"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 6. Dijital Tasarım Programlarını Hangi Uygulamalı Derslerinizde Kullanıyorsunuz? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	Yanıtlar	N	%
E1, E2, K1, K2, K3, K4, K6, K7, K8, K9, K11, K12	Anasanat atölye	12	54,50
E1, E3, K2, K3, K8, K9, K11, K12	Seçmeli sanat atölye	8	36,40
K5, K10	Hiçbiri	2	9,10
Toplam		**22**	**100,00**

Tablo 6 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının, dijital tasarım programlarını hangi sanatsal içerikli uygulamalı dersleri kapsamında; %54,50'si (N:12) anasanat atölye dersi ve %36,40'ı (N:8) seçmeli sanat atölye dersi kapsamında faydalanırken %9,10'u (N:2) hiçbir ders kapsamında yararlanmadığı görülmüştür. Görsel sanatlar öğretmen adaylarının %91'ine yakını dijital tasarım programlarını anasanat atölye veya seçmeli sanat atölye dersleri kapsamında yararlandıkları görülmüştür. Bu durum, dijital tasarım programlarının özellikle uygulamalı sanat derslerinde tercih edildiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"dijital tasarım programlarının öğrenim süreçlerini nasıl etkilediği"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 7. Dijital Tasarım Programlarını Kullanırken Hangi Teknolojik Alet ve Araçlardan Yararlanıyorsunuz? Avantajları ve Dezavantajları Nelerdir? Sorularına İlişkin Bulgular

Kodu	Yanıtlar			N	%
E2, E3, K3, K5, K11	Bilgisayar	Avantaj	Kullanımı daha rahat ve kolay. Etkileşim hızlı. Daha kapsamlı ve geniş alanı görebildiğim için rahat oluyor.	5	23,80
		Dezavantaj			
E1, E3, K1, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K11	Telefon	Avantaj	Her zaman ulaşılabilir olması, pratik olması, taşınabilir olması.	10	47,64
		Dezavantaj	Kasıyor. Ekranın küçük olması.		
K2, K7, K8, K9, K12	Tablet	Avantaj	Taşınabilir olması, erişim rahatlığı, dokunmatik ekran olması, ekranın büyük olması, daha çok program olması, tasarım kolaylığı sağlaması.	5	23,80
		Dezavantaj	Kasıyor. Bilgisayara göre daha az program içeriyor.		
K10	Hiçbiri	Hiçbirinden yararlanmıyorum		1	4,76
Toplam				**21**	**100,00**

Tablo 7 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının %23,80'i (N:5) dijital tasarım programlarını bilgisayarda, %47,64'ü (N:10) telefonda, %23,80'ni (N:5) tablette kullanırken %4,76'sı (N:1) hiçbir şekilde kullanmadığı görülmüştür. Dijital tasarım programlarını bilgisayarda kullanmanın avantajları olarak: "Kullanımı rahat ve kolay olması, etkileşim hızlı olması, daha kapsamlı ve geniş alanı görülmesi." Telefonda kullanmanın avantajı olarak: "Her zaman ulaşılabilir olması, pratik olması, taşınabilir olması.", dezavantajı olarak "Kasıyor olması, ekranın küçük olması." Tablette kullanmanın avantajı olarak: "Taşınabilir olması, erişimi rahat olması, dokunmatik ekran olması, ekranın büyük olması, daha çok program olması, tasarım kolaylığı sağlaması." Dezavantajı ise "Kasıyor olması, bilgisayara göre daha az program içermesi." Görsel sanatlar öğretmen adaylarının %95'inden fazlası dijital tasarım programını sırası ile 1 telefon, 2 bilgisayar ve tablette kullanmayı tercih ettikleri görülmüştür. Bu durum, öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarını farklı teknolojik araçlar aracılığıyla

kullandıkları, ancak araç tercihlerinin taşınabilirlik, erişilebilirlik ve kullanım kolaylığı gibi nedenlere bağlı olarak değiştiği anlaşılmaktadır. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"dijital tasarım programlarını kullanırken ne tür zorluklarla karşılaştıkları"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 8. Dijital Tasarım Programlarını Kullanmak Sanatsal Yaratıcılığınızı Nasıl Etkilediğini Düşünüyorsunuz? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	**Yanıtlar**	**Gerekçe**	**N**	**%**
E1, E2, K1, K2, K3, K4, K6, K9, K11, K12	Pozitif	Daha fazla bilgi sahibi olmayı sağlıyor. Daha kolay ve yaratıcı. Farklı bakış açıları sunuyor, çalışma üzerinde önceden oynama imkânı sunuyor. Çağdaş sanat hakkında gelişimi sağlıyor. Daha kapsamlı ve farklı açılardan bakmayı sağlıyor. Fikir almak konusunda iyi yönde etkiliyor. Daha kapsamlı ve yaratıcılığı yükseltiyor. Daha çok fikir sağlıyor. Yaratıcılığı etkiliyor.	10	66,70
E3, K5, K7, K8	Negatif	Kolaycılığa itebiliyor. Yaratıcılığı kötü etkileyebilir. Deneme yanılmayı ortadan kaldırıyor. Üşengeçlik yaratıyor. Üreticiliğe ket vuruyor	4	26,64
-	Nötr	-	0	0,00
K10	Hiçbiri	Kullanmıyorum	1	6,66
Toplam			**15**	**100,00**

Tablo 8 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarının sanatsal yaratıcılığı %66,70'i (N:10) pozitif etkilediğini; gerekçe olarak da "Daha fazla bilgi sahibi olmayı sağlıyor. Daha kolay ve yaratıcı. Farklı bakış açıları sunuyor, çalışma üzerinde önceden oynama imkânı sunuyor. Çağdaş sanat hakkında gelişimi sağlıyor. Daha kapsamlı ve farklı açılardan bakmayı sağlıyor. Fikir almak konusunda iyi yönde etkiliyor. Daha kapsamlı ve yaratıcılığı yükseltiyor. Daha çok fikir sağlıyor. Yaratıcılığı etkiliyor.", %26,64'ü (N:4) negatif etkilediğini; gerekçe olarak da "Kolaycılığa itebiliyor. Yaratıcılığı kötü etkileyebilir. Deneme yanılmayı ortadan kaldırıyor. Üşengeçlik yaratıyor. Üreticiliğe ket vuruyor" ifade ederken %6,66'sı (N:1) programlardan faydalanmadığını ifade etmiştir. Görsel sanatlar öğretmen adaylarının çoğunluğunun (%67) dijital tasarım programlarının sanatsal yaratıcılık üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu düşündükleri anlaşılmaktadır. Ancak önemli bir oranda katılımcının (%27) negatif görüş bildirmesi, dijital tasarım programlarının sanatsal yaratıcılığı azaltabileceği yönündeki kaygıları yansıtmaktadır. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"dijital tasarım programlarını kullanmanın sanatsal yaratıcılıklarını nasıl etkilediği"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 9. Dijital Tasarım Programlarını Kullanımı ve Erişimiyle İlgili Ne Tür Zorluklarla Karşılaşmaktasınız? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	Yanıtlar	Gerekçe	N	%
E1, E2, E3, K1, K2, K4, K5, K12	Ekonomik erişim	Almakta zorlanmıyorum. Ücretli olduğu için karşılamakta zorlanıyorum. Pahalı ve lisans istiyor. Dolar bazında yıllık üyelikleri var. Ekonomi kötü olduğu için tablet vs. almadım.	8	28,57
E1, E2, E3, K2, K4, K5, K11	Uyum sorunu	Bazen uyum sorunu oluyor, öğrenmesi zor. Dijital tasarımları klasik metotlarla yeniden tasarlamak zor. Zorlanıyorum bazılarında / Çok kapsamlı öğrenmek için zaman, eğitim gerekebiliyor. Kullanmayı bilmiyorum. Çok bilgili olmadığım için bir yerden başlamak zor.	7	25,00
E1, E2, E3, K1, K2, K5, K6, K7, K8, K9	Kullanım zorluğu	Sonradan öğrendiğim ve sıklıkla kullanmadığım için çok bilgi sahibi değilim. Tablet ve kalemim olmadığı için kullanımı zor. Bazı programları kullanmak için eğitim almak gerekiyor. Kullanımı kolay ama hem ekonomik hem uyum anlamında geri çektiği için kullanmıyorum. Zorluk yaşıyorum/ Geleneksel resme alıştığımız için, dijital kolay gözükse de bazen alışkanlıktan ötürü zorluyor. Kullanım kolaylığı açısından sıkıntı yaşıyorum/ Program çok kapsamlı ve tamamen öğrenebilmek için çok vakit ayırmak gerekiyor. Uygulamalı olarak anlatan, gösteren kimse yok.	10	35,71
K3, K10, K11	Hiçbiri	-	3	10,72
Toplam			**28**	**100,00**

Tablo 9 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarının kullanımıyla ilgili yaşamış oldukları sorunların %28,57'si (N:8) ekonomik erişim zorluğu "Almakta zorlanmıyorum. Ücretli olduğu için karşılamakta zorlanıyorum. Pahalı ve lisans istiyor. Dolar bazında yıllık üyelikleri var. Ekonomi kötü olduğu için tablet vs. almadım.", %25'i (N:7) uyum sorunu "Bazen uyum sorunu oluyor, öğrenmesi zor. Dijital tasarımları klasik metotlarla yeniden tasarlamak zor. Zorlanıyorum bazılarında / Çok kapsamlı öğrenmek için zaman, eğitim gerekebiliyor. Kullanmayı bilmiyorum. Çok bilgili olmadığım için bir yerden başlamak zor.", %35,71'i (N:10) kullanım zorluğu "Sonradan öğrendiğim ve sıklıkla kullanmadığım için çok bilgi sahibi değilim. Tablet ve kalemim olmadığı için kullanımı zor. Bazı programları kullanmak için eğitim almak gerekiyor. Kullanımı kolay ama hem ekonomik hem uyum anlamında geri çektiği için kullanmıyorum. Zorluk yaşıyorum/ Geleneksel resme alıştığımız için, dijital kolay gözükse de bazen alışkanlıktan ötürü zorluyor. Kullanım kolaylığı açısından sıkıntı yaşıyorum/ Program çok kapsamlı ve tamamen öğrenebilmek için çok vakit ayırmak gerekiyor. Uygulamalı olarak anlatan, gösteren kimse yok." ve %10,72'si (N:3) "hiçbiri" seçeneğini belirtmiştir. Her 3 görsel sanatlar öğretmen adaylarından birinin ekonomik erişim uyum ve kullanım zorluklarından birinden etkilendiği %90'nına yakını dijital tasarım programlarıyla ilgili ekonomik erişim, uyum sorunu, kullanım zorluğu yaşadıklarını ifade ettikleri görülmüştür. Bu durum, öğretmen adaylarının büyük bir çoğunluğunun dijital tasarım programlarının eğitim süreçlerinde etkin kullanılabilmesi için ekonomik destek, teknik altyapı ve eğitimin gerekli olduğunu düşündüklerini ortaya koymaktadır. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"dijital tasarım programlarını kullanırken ne tür zorluklarla karşılaştıkları"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 10. Dijital Programlarını Öğrenmek İçin Herhangi Bir Kurs veya Destek Aldınız mı? Ne Zaman? Sorularına İlişkin Bulgular

Kodu	**Yanıtlar**		**N**	**%**
E2	Aldım	Lisans öncesi	1	6,66
K8, K12		Lisans	2	13,32
E1, E3, K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K9, K11	Almadım	Almayı düşünüyorum	11	73,36
K10		Almayı düşünmüyorum	1	6,66
Toplam			**15**	**100,00**

Tablo 10 incelendiğinde, araştırmaya katılan görsel sanatlar öğretmen adaylarının %6,66'sı (N:1) lisans öncesi, %13,32'si (N:2) lisans sürecinde toplam %19,98'i (N:3) dijital tasarım programlarıyla ilgili eğitim aldığını buna karşın %73,36'sı (N:11) eğitim almadığını ancak almak istediğini, %6,66'sı (N:1) almadığını ve almak istemediğini toplam %80,02'si (N:12) eğitim almadığını belirtmiştir. Elde edilen bulgular, öğretmen adaylarının büyük çoğunluğunun dijital tasarım programları konusunda bir eğitim sürecinden geçmediğini, ancak önemli bir kısmının bu alanda kendini geliştirmeye istekli olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"dijital tasarım programları hakkında ne derece bilgi sahibi oldukları"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 11. Dijital Tasarım Programlarının Eğitim Hayatınızda Faydalı Olduğunu/Olacağını Düşünüyor musunuz? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	**Yanıtlar**	**Gerekçe**	**N**	**%**
E1, E2, E3, K1, K2, K3, K4, K5, K6, K8, K9, K10, K11, K12	Evet	Branş bazında baktığımda gayet faydası var. Renk konusunda bana yardım ediyor. Teknoloji çağındayız. İşleri internetten yürütmek daha kârlı. Programların sağladığı yararlardan faydalanmak için. Ekonomik olarak kâğıt, boya masrafı yok ve zaman açısından tekrar silip düzenleme fırsatı var. Tasarım konusunda farklı açılardan bakmamızı ve daha geniş düşünmemizi sağlıyor. Bazen fikir bulma konusunda zorlanıyorum ve bunlar bana yardımcı oluyor. Erişim ve iş kolaylığı açısından faydalı olacağını düşünüyorum. Heykel yaparken onu Blender gibi uygulamalarda 3D modelleyip tasarımın oluşmadan önce nasıl gözükeceğini görebiliyoruz. İleride dijital çizerlik yapmayı düşünüyorum. Teknolojiyi yakalamak gerekli. Geleneksel yöntemlerin geride kalmasıyla dijital program öğrenim zorunlu hale gelmiştir. Bundan sonraki dönemlerde sürekli dijital üzerinde olacağımız için ilerleyen zamanlarda çok fazla fayda sağlayacağını düşünüyorum. İş olanaklarını çeşitlendiriyor.	14	93,34
K7	Kısmen	Her zaman faydalı olmaz. / Çünkü dijital işin kolayı olduğu için beyin jimnastiği yapamıyoruz.	1	6,66
-	Hayır	-	0	0,00
Toplam			**15**	**100,00**

Tablo 11 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının %93,34'ü (N:14) dijital tasarım programlarının eğitim hayatlarında faydalı olacağını, gerekçe olarak "Branş bazında baktığımda gayet faydası var. Renk konusunda bana yardım ediyor. Teknoloji çağındayız. İşleri internetten yürütmek daha kârlı. Programların sağladığı yararlardan faydalanmak için. Ekonomik olarak kâğıt, boya masrafı yok ve zaman açısından tekrar silip düzenleme fırsatı var. Tasarım konusunda farklı açılardan bakmamızı ve daha geniş düşünmemizi sağlıyor. Bazen fikir bulma konusunda zorlanıyorum ve bunlar bana yardımcı oluyor. Erişim ve iş kolaylığı açısından faydalı

olacağını düşünüyorum. Heykel yaparken onu Blender gibi uygulamalarda 3D modelleyip tasarımın oluşmadan önce nasıl gözükeceğini görebiliyoruz. İleride dijital çizerlik yapmayı düşünüyorum. Teknolojiyi yakalamak gerekli. Geleneksel yöntemlerin geride kalmasıyla dijital program öğrenim zorunlu hale gelmiştir. Bundan sonraki dönemlerde sürekli dijital üzerinde olacağımız için ilerleyen zamanlarda çok fazla fayda sağlayacağını düşünüyorum. İş olanaklarını çeşitlendiriyor.", %6,66'ı (N:1) kısmen faydalı olabileceği, gerekçe olarak "Her zaman faydalı olmaz. / Çünkü dijital işin kolayı olduğu için beyin jimnastiği yapamıyoruz." ifade etmiştir. Görsel sanatlar öğretmen adaylarının %94'üne yakınının dijital tasarım programlarını çok yönlü faydalar sunan araçlar olarak düşündüğü görülmektedir. Bu durum, öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarının eğitim hayatlarına sağlayacağı faydaya ilişkin görüşlerinin büyük ölçüde olumlu olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"dijital tasarım programlarının öğrenim süreçlerini nasıl etkilediği"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 12. Dijital Tasarım Programlarını Uygulamalı Dersleriniz Dışında Nerelerde Kullanıyorsunuz? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	Yanıtlar	Gerekçe	N	%
E2, E3, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12	Kullanıyorum	Sosyal medya, tasarım, hobi, ödev, staj, kariyer, dövme tasarımı, kulüp etkinlikleri, afiş tasarımı.	13	86,68
E1, K1	Kullanmıyorum	-	2	13,32
Toplam			**15**	**100,00**

Tablo 12 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının %86,68'i (N:13) dijital tasarım programlarını uygulamalı dersleri dışında "Sosyal medya, tasarım, hobi, ödev, staj, kariyer, dövme tasarımı, kulüp etkinlikleri, afiş tasarımı.", %13,32'si (N:2) dijital tasarım programlarını uygulamalı dersleri dışında kullanmadığını ifade etmiştir. Görsel sanatlar öğretmen adaylarının %87'sine yakını dijital tasarım programları uygulamalı dersleri dışında da faydalandıkları görülmüştür. Bu durum, dijital tasarım programlarının yalnızca derslerle sınırlı kalmayıp sosyal paylaşım ve mesleki gelişime yönelik çeşitli kullanım alanlarında da faydalandıklarını göstermektedir. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"dijital tasarım programlarını kullanmanın sanatsal yaratıcılıklarını nasıl etkilediği"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 13. Dijital Tasarım Programlarını Kullanmakta Zorlanıyor musunuz? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	Yanıtlar	Gerekçe	N	%
E3, K9, K11	Evet	Eğitimim ve uygun ekipmanım yok. Daha donanımlı hale gelmek gerektiğini düşünüyorum. Çoğu programa hâkim değilim ve uyum sağlamakta zorlanıyorum.	3	20,00
K1, K2, K5, K7, K8	Kısmen	Bazı programları kullanmak için eğitim gerekiyor. Bazı program kullanımları dili yabancı ve çok kapsamlı. Bazen bilmediğim daha kısa yollar olabiliyor. Çok fazla geniş programlar. Henüz denemediğim efektler ve etkiler halen var. Bazen karmaşık gelebiliyor.	5	33,33
E1, E2, K3, K4, K6, K10, K12	Hayır	Yok zorlanmıyorum/ Hayat dijital zamanı. Kullanmayı biliyorum çünkü. Ulaşımı kolay/ kullanımı kolay, anlaşılır, dilde ilerlendiğinde güzel sonuçlar alınıyor (ChatGPT Copilot…). İnternette birçok kurs ve eğitici video var onlardan faydalanıyorum. Teknoloji geliştiği için zor diye bir şey yok. Çünkü eğitimlerine kolay ulaşılabiliyor.	7	46,67
Toplam			**15**	**100,00**

Tablo 13 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının %20'si (N:3) dijital tasarım programlarını kullanmada zorlandığını, gerekçe olarak "Eğitimim ve uygun ekipmanım yok. Daha donanımlı hale gelmek gerektiğini düşünüyorum. Çoğu programa hâkim değilim ve uyum sağlamakta zorlanıyorum.", %33,33'ü (N:5) dijital tasarım programlarını kullanmada kısmen zorlandığını, gerekçe olarak "Bazı programları kullanmak için eğitim gerekiyor. Bazı program kullanımları dili yabancı ve çok kapsamlı. Bazen bilmediğim daha kısa yollar olabiliyor. Çok fazla geniş programlar. Henüz denemediğim efektler ve etkiler halen var. Bazen karmaşık gelebiliyor.", %46,67'si (N:7) dijital tasarım programlarını kullanmada zorlanmadıklarını, gerekçe olarak "Yok zorlanmıyorum/ Hayat dijital zamanı. Kullanmayı biliyorum çünkü. Ulaşımı kolay/ kullanımı kolay, anlaşılır, dilde ilerlendiğinde güzel sonuçlar alınıyor (ChatGPT Copilot…). İnternette birçok kurs ve eğitici video var onlardan faydalanıyorum. Teknoloji geliştiği için zor diye bir şey yok. Çünkü eğitimlerine kolay ulaşılabiliyor." ifade etmiştir. Görsel sanatlar öğretmen adaylarının %80'ine yakını dijital tasarım programlarını kullanmakta zorlanmadığını veya kısmen zorlandığını ifade etmiştir. Bu durum, öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarının kullanımına yönelik genel bir yeterliliklerinin bulunduğunu, ancak bazı teknik ve eğitimsel eksikliklerin giderilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"dijital tasarım programlarını kullanırken ne tür zorluklarla karşılaştıkları"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 14. Dijital Tasarım Programları Öğrenim Sürecinizi Nasıl Etkilemektedir? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	Yanıtlar	Gerekçe	N	%
E1, E2, K1, K2, K3, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12	Pozitif	Daha çabuk bitirmeme yardım ediyor. Farklı bakış açıları sunuyor ve kullanım kolaylığı sunuyor. Beni geliştiriyor gelenek sanatın dışında modern olduğu için çağa ayak uydurmak için. Farklı bakış açıları ve düşünce şeklini geliştiriyor. Hızlı ve kolay iş bitirici. Yaratıcılığım konusunda beni destekledi. Geleneksel eğitimin yanında destek oluyor. Fikir dünyası açısından zenginlik sunuyor. Zaman tasarrufu, güncel olması. Birçok alanda kolaylık sağlıyor. Kolaylıkla ve kısa sürede işlerimi halledebiliyorum. Zaman kaybını önlüyor.	13	86,68
K4	Nötr	Etkilemiyor çünkü kullanmıyorum.	1	6,66
E3	Negatif	Eğitimimiz olmadığı için sürece değil sonuca katkısı oluyor.	1	6,66
Toplam			**15**	**100,00**

Tablo 14 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının %86,68'i (N:13) dijital tasarım programlarının öğrenim süreçlerini pozitif etkilediğini, gerekçe olarak "Daha çabuk bitirmeme yardım ediyor. Farklı bakış açıları sunuyor ve kullanım kolaylığı sunuyor. Beni geliştiriyor gelenek sanatın dışında modern olduğu için çağa ayak uydurmak için. Farklı bakış açıları ve düşünce şeklini geliştiriyor. Hızlı ve kolay iş bitirici. Yaratıcılığım konusunda beni destekledi. Geleneksel eğitimin yanında destek oluyor. Fikir dünyası açısından zenginlik sunuyor. Zaman tasarrufu, güncel olması. Birçok alanda kolaylık sağlıyor. Kolaylıkla ve kısa sürede işlerimi halledebiliyorum. Zaman kaybını önlüyor.", %6,66'sı (N:1) Nötr etkilediği, gerekçe olarak "Etkilemiyor çünkü kullanmıyorum.", %6,66'sı (N:1) negatif etkilediğini, gerekçe olarak "Eğitimimiz olmadığı için sürece değil sonuca katkısı oluyor." ifade etmiştir. Görsel sanatlar öğretmen adaylarının %87'sine yakını dijital tasarım programlarını kullanmaları öğrenim süreçlerini pozitif etkilediğini ifade etmiştir. Bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, dijital tasarım programlarının öğretmen adaylarının öğrenim süreçlerini hızlandırdığı, kullanım

kolaylığı sağladığı, farklı bakış açıları kazandırdığı ve yaratıcılığı desteklediği yönünde pozitif etkilediği görülmektedir. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"dijital tasarım programlarının öğrenim süreçlerini nasıl etkilediği"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Tablo 15. Dijital Tasarım Programlarının Mesleki Hayatınızda Faydalı Olacağını Düşünüyor musunuz? Sorusuna İlişkin Bulgular

Kodu	Yanıtlar	Gerekçe	N	%
E1, E3, K1, K2, K3, K4, K5, K6, K7, K8, K9, K10, K11, K12	Evet	Daha kolaylık sağlar. Sunumlar ve dijital sergiler için önemli. Kullanım alanı yaygın. Uygulama kolaylığı sunuyor. Öğretmenlik mesleğinde dijitalleşen dünyadaki büyüyen çocuklarla iletişim fayda açısından önemli. Ders anlatım sırasında zorlanmadan bilgi aktarımı ve görsel tasarımı yapacağım. Fikir bulma amaçlı faydalı olduğunu düşünüyorum. Çünkü ulaşılabilir. Modelleme ve dijital anlamda bir meslek düşünüyorum. Resim öğretmeni olduğum zaman dijitalden ön çalışma yapabilirim. Böylece vakitten kazanırım. İleride bununla ilgili ders koyabilmeleri müfredata mümkün. Çocuklar teknolojinin içine doğuyor. Öğrencilerle uyum açısından. Materyal oluşturmak için hazırlamam gereken taslağı programlar aracılığıyla kolay bir şekilde oluşturabilirim. Daha fazla görsele ve bilgiyi öğrencilerime aktarabileceğimi düşünüyorum. Çeşitliliği artırıp, aktifliği sağlıyor.	14	93,34
-	Kısmen	-	0	0,00
E2	Hayır	Meslekte akıllı tahta bulursak yeter.	1	6,66
Toplam			**15**	**100,00**

Tablo 15 incelendiğinde, araştırmaya katılan öğretmen adaylarının %93,34'ü (N:14) dijital tasarım programlarının mesleki hayatlarına faydalı olacağını düşündüğü, gerekçe olarak "Daha kolaylık sağlar. Sunumlar ve dijital sergiler için önemli. Kullanım alanı yaygın. Uygulama kolaylığı sunuyor. Öğretmenlik mesleğinde dijitalleşen dünyadaki büyüyen çocuklarla iletişim fayda açısından önemli. Ders anlatım sırasında zorlanmadan bilgi aktarımı ve görsel tasarımı yapacağım. Fikir bulma amaçlı faydalı olduğunu düşünüyorum. Çünkü ulaşılabilir. Modelleme ve dijital anlamda bir meslek düşünüyorum. Resim öğretmeni olduğum zaman dijitalden ön çalışma yapabilirim. Böylece vakitten kazanırım. İleride bununla ilgili ders koyabilmeleri müfredata mümkün. Çocuklar teknolojinin içine doğuyor. Öğrencilerle uyum açısından. Materyal oluşturmak için hazırlamam gereken taslağı programlar aracılığıyla kolay bir şekilde oluşturabilirim. Daha fazla görsele ve bilgiyi öğrencilerime aktarabileceğimi düşünüyorum. Çeşitliliği artırıp, aktifliği sağlıyor.", %6,66'sı (N:1) dijital tasarım programlarının mesleki hayatlarına faydalı olmayacağını düşündüğünü ifade etmiştir. Görsel sanatlar öğretmen adaylarının büyük çoğunluğunun (%93) dijital tasarım programlarını mesleki yaşamlarında önemli ve gerekli bir araç olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Bu bulgular, araştırmanın öğretmen adaylarının ***"mesleki yaşamlarında dijital tasarım programlarını kullanmaya ilişkin beklentileri"*** alt amacına yönelik olarak elde edilmiştir.

Sonuç ve Tartışma

Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre; görsel sanatlar öğretmen adaylarının, %26,64'ü dijital tasarım programları hakkında bilgi sahibi olduklarını, %66,70'i ise kısmen bilgi sahibi olduklarını ifade etmişlerdir. Bu oranlara bakıldığında adayların, dijital tasarım programları hakkında derinlemesine değil, genel bilgi sahibi olduklarını ve bu programları ileri düzeyde kullanamadıklarını ortaya koymaktadır. Büyük çoğunluğu, görsel oluşturma, afiş tasarlama,

taslak oluşturma, slayt hazırlama, kolaj hazırlama ve fotoğraf düzenleme gibi işlerde bu programları kullanmaktadırlar. Sanatsal içerikli uygulamalı derslerinde bu programlardan ne sıklıkla yararlandıkları sorulduğunda ise %87'sinin bazen veya her zaman yararlandığını belirtmiştir. Öğretmen adaylarının büyük çoğunluğu (%86,68) uygulamalı derslerde çeşitli dijital tasarım programlarından yararlandığını ve en çok Adobe, Canva, ChatGPT, Color, Copilot, Fresko, Infinite Painter, Photogrid, Photoshop, Picsart, Pinterest, Procreate, PowerPoint ve Sketches gibi programları kullandıklarını belirtmiştir. Bu programları, afiş tasarımı, kolaj oluşturma, renk düzenleme, çizim ve boyama süreçlerinde zaman kazandırması ve pratikliği vb. açısından tercih etmişlerdir. Bu durumda, dijital tasarım programlarının görsel sanatlar öğretmen adaylarının yaratıcı üretim süreçlerine doğrudan katkı sağladığını söylemek mümkündür. Buna karşın, adaylarının %13,32'si hiçbir dijital tasarım aracını kullanmadığını belirtmiş ve gerekçe olarak geleneksel yöntemleri tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarını hangi sanatsal içerikli uygulamalı dersleri kapsamında kullandıklarına bakıldığında %91'e yakını anasanat ve seçmeli sanat atölye derslerinde yararlandıkları görülmüştür. Ayaydın'a (2010) göre, görsel sanatlar eğitimi görselliği en üst düzeyde kullanan bir alan olarak, çağın gereği olan bilgisayar kullanımına ve dijital ortama hâkim olmak durumundadır.

Görsel sanatlar öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarını kullanmak için teknolojik alet ve araçlar konusunda en çok akıllı telefonlardan yararlandıkları görülmüştür. Atölye çalışmaları süreçlerinde telefonun en çok tercih edilen teknolojik araçlardan biri olmasının nedeni olarak, her zaman ulaşılabilir olması, pratik olması, taşınabilir olmasını belirtmişlerdir. Ancak, akıllı telefonların genellikle orta düzey tasarım ihtiyaçlarını karşılamak için uygun olduğunu, ekran küçüklüğünün kullanım alanında dezavantaj sağladığını ifade etmişlerdir. Daha profesyonel tasarımlar için bilgisayarlar ve tabletler kullanılmaktadır. Ekran büyüklükleri ve daha çok program içermeleri bilgisayar ve tableti avantajlı hale getirmektedir. Bulut'un (2014), gelişen teknoloji ve değişen yaşam şartlarıyla birlikte sanatın da değişime uğradığı, yeni teknikler, yeni malzemeler ve yeni araç gereçler kullanılarak farklı biçimlerde karşımıza çıkmaya başladığı yönündeki görüşü bu bulguları desteklemektedir.

Görsel sanatlar öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarının sanatsal yaratıcılık üzerindeki etkisine bakıldığında, adayların büyük bir çoğunluğu (%66,70) dijital tasarım programlarının sanatsal yaratıcılığı olumlu yönde etkilediğini ifade etmiştir. Öğretmen adaylarının gerekçelerinde yer alan "daha fazla bilgi sahibi olmayı sağlaması", "farklı bakış açıları sunması", "çalışma üzerinde önceden oynama imkânı", "farklı fikirler üretme ve yaratıcılığı etkilemesi" gibi ifadelere bakıldığında, dijital programların hem teknik hem de yaratıcılık bakımında sanatsal süreci zenginleştirdiği ve hızlandırdığı görülmektedir. Yılmaz ve Özkartal'a (2024), göre, dijital teknolojiler sanatçılara renk ve ışık gibi temel unsurları sınırsız kullanma imkânı sağlamış, böylece sanatsal ifade biçimlerini hem teknik hem de estetik açıdan zenginleştirmiş böylece günümüz sanatında dijital teknolojilerin kullanımı, sanatsal ifade biçimlerini çeşitlendirmiş ve üretim süreçlerini kolaylaştırarak sanatçılara yeni yaratıcı alanlar sunmuştur. Buna karşın, öğretmen adaylarının %26,64'ü dijital programların sanatsal yaratıcılığı olumsuz etkileyebileceğini belirtmiştir. "Kolaycılığa itmesi", "deneme-yanılma sürecini ortadan kaldırması" ve "üşengeçlik yaratması" gibi gerekçeler, teknolojik araçların bilinçli kullanılmadığında yaratıcı süreci sınırlayabileceğini göstermektedir. Bu farklılık, dijital programların sanatsal yaratıcılık üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Dijital tasarım programlarının kullanımı ve erişimiyle ilgili ne tür zorluklarla karşılaştıkları sorulduğunda, görsel sanatlar öğretmen adaylarının büyük çoğunluğu (%89,28), dijital tasarım programlarının kullanımında çeşitli zorluklar yaşadıklarını belirtmiştir. Bu zorlukların başında kullanım zorluğu (%35,71) yer almakta, adaylar programların kapsamlı olması, yeterli eğitimin bulunmaması ve dijital tasarım programları kullanma eksikliği gibi nedenlerle zorlandıklarını ifade etmiştir. İkinci sırada, ekonomik erişim sorunları (%28,57) gelmektedir. Program lisans ücretlerinin yüksekliği, dolar bazlı üyelikler ve tablet, bilgisayar vb. teknolojik araçların maliyeti sebebiyle dijital araçlara ulaşımda zorlandıklarını belirtmişlerdir. Uyum sorunlarına (%25) bakıldığında, geleneksel yöntemlerden dijitale geçişte yaşanan bilgi eksikliği ve teknik zorluklar görülmektedir. Hiçbiri (%10,72) seçeneğini belirtenler gerekçe göstermemiştir. Bu bulgular, dijital tasarım programlarından tam anlamıyla yararlanılabilmesi için ekonomik erişilebilirlik, eğitim gibi desteklerin önemli olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde Akkoyunlu ve Soylu (2010), öğretmen adaylarının dijital araçlara ve programlara erişim ve kullanım düzeylerinin ekonomik ve teknik imkânlara bağlı olarak değiştiğini belirtmektedir.

Öğretmen adaylarının dijital programlarını öğrenmek için herhangi bir kurs veya destek alıp almadıkları sorulduğunda büyük çoğunluğunu almadığını fakat almayı düşündüklerini ifade etmişlerdir. Bu durum dijital tasarım programlarına yönelik ilgi ve ihtiyaç düzeyinin yüksek olduğunu göstermektedir. Daha önce eğitim alan kişilerin ise %13,32'si lisans eğitimi sürecinde, %6,66'sı da lisans öncesinde aldıklarını belirtmişlerdir. İz Bölükoğlu'nun (2002), bilgi çağının en önemli getirilerinden biri olan bilgisayar programlarının, birçok alanda olduğu gibi sanat eğitiminin de vazgeçilmez bir parçası olduğu yönündeki görüşü bu araştırma bulgularıyla örtüşmektedir.

Görsel sanatlar öğretmen adaylarının büyük çoğunluğu (%93,34), dijital tasarım programlarının eğitim hayatlarında faydalı olacağını belirtmiştir. Dijital tasarım programlarının özellikle renk seçimi, fikir geliştirme, ekonomik tasarruf, erişim kolaylığı, üç boyutlu modelleme, teknolojiyi yakalama, mesleki açıdan iş alanlarının arttırması vb. olanaklar açısından önemli avantajlar sunduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte, yalnızca 1 kişi (%6,66) dijital tasarım programlarının her zaman faydalı olmayabileceğini ve yaratıcı süreçte zihinsel çalışmayı azaltabileceğini belirtmiştir. Bu görüş, dijital tasarım programlarının bilinçli ve dengeli kullanımının gerekliliğini göstermektedir. Diğer yandan görsel sanatlar öğretmen adaylarının %86,68 gibi büyük bir oranı uygulamalı sanat dersleri dışında dijital tasarım programlarını "Sosyal medya, tasarım, hobi, ödev, staj, kariyer, dövme tasarımı, kulüp etkinlikleri, afiş tasarımı" gibi yerlerde kullandıklarını, %13,32'si dijital tasarım programlarını uygulamalı dersleri dışında kullanmadığını ifade etmiştir. İz Bölükoğlu'ya (2002) göre, geleceğin öğretmenleri, sanatçıları, kendi mesleklerini çağdaş bir anlayışla uygulayabilmeleri ve çağdaş yapıyı öğrencilerine öğretebilmeleri için sanat eğitimini yeni teknolojik olanaklardan yararlanarak vermelidir, geç kalanlar belki de ileride bu gelişimi hiç yakalayamayacaklardır.

Görsel sanatlar öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarını kullanmakta zorlanıp zorlanmadığına bakıldığında, %20'si zorlandığını, %33,33'ü ise kısmen zorlandığını ifade etmiştir. Adayların gerekçe olarak ekipman eksikliği, programların kapsamlı ve karmaşık olmaları, program dili, uyum sorununu göstermiştir. Buna karşılık %46,67'si zorlanmadığını belirtmiş, internet aracılığıyla, yapay zekayla ve eğitici videolarla öğrendiklerini ifade etmiştir. Öğrenim süreçlerini nasıl etkilediğine bakıldığında ise %86,58'i, dijital tasarım programlarının öğrenim süreçlerini pozitif etkilediğini, gerekçe olarak da zaman tasarrufu sağladığını, yaratıcı düşünmeyi desteklediğini, farklı bakış açıları sunduğunu ve geleneksel eğitime destek nitelikte

olduğunu ifade etmiştir. %6,66'sı dijital tasarım programların öğrenime nötr etkisi olduğunu, %6,66'sı ise negatif etkilediğini dile getirmiştir. Genel olarak öğretmen adaylarının %87'sine yakını, dijital tasarım programlarının öğrenim sürecine katkı sağladığını düşünmektedir. Benzer şekilde; Mazlum (2024), geleneksel yöntemlerin dışında dijital araçların öğrencilere bireysel yeteneklerini keşfetme ve geliştirme fırsatı sunduğunu ve öğrenme süreçlerini kolaylaştırdığını, bu bağlamda, sanatın ve eğitimin kesişiminde dijital unsurların etkisini anlamanın geleceğin sanat dünyası için çok büyük önem taşıdığını ifade ederek bu bulguyu desteklemiştir.

Görsel sanatlar öğretmen adaylarının %93,34'ü, dijital tasarım programlarının mesleki yaşamlarına katkı sağlayacağını belirtmiştir. Bu programların ders, sergi, seminer ve taslak hazırlığında kolaylık sunduğunu, iletişimi güçlendirdiğini ve öğrencilerle uyumu artırdığını ifade etmiştir. Yalnızca bir kişi (%6,66) olumsuz görüş bildirmiştir. Dijital tasarım programlarının öğretmen adaylarının mesleki gelişimi ve eğitmenlik yeterliliği açısından önemli bir araç olarak görülmektedir. Bu durum, dijital tasarım programlarının sanat eğitimi programlarında daha geniş yer bulması gerektiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, görsel sanatlar öğretmen adaylarının büyük çoğunluğunun dijital tasarım programlarının hem mesleki hayatlarına hem de öğrenim süreçlerine önemli katkılar sağladığını düşündükleri görülmektedir. %94'e yakını dijital tasarım programlarına dair bilgi sahibi olduklarını ya da kısmen bilgi sahibi olduklarını belirtmiş, %93'ü ise bu programların mesleklerinde fayda sağlayacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte, öğretmen adaylarının yaklaşık %80'i dijital tasarım programlarını kullanırken tamamen ya da kısmen zorlandığını belirtmiş; bu zorlukların başlıca nedenleri arasında eğitim eksikliği, teknik donanım yetersizliği ve programların karmaşık yapısı yer almıştır. Tüm bu bulgular, öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarını önemli ve faydalı bulduklarını ancak bu programların etkili kullanımı için daha fazla eğitsel destek ve donanıma ihtiyaç duyduklarını ortaya koymaktadır.

Öneriler

›› Görsel sanatlar öğretmen adaylarının dijital tasarım programlarına ilişkin bilgi düzeylerinin artırılması için, eğitim müfredatına dijital sanat ve tasarım odaklı zorunlu veya seçmeli (yaratıcı üretim, grafik tasarım, üç boyutlu modelleme ve sanal sergileme vb.) dersler eklenebilir.

›› Eğitim müfredatına eklenecek dijital tasarım programı derslerini yürütecek yetkin bir akademik kadronun olması gerekir.

›› Eğitim müfredatına eklenecek dijital tasarım programı derslerinin günümüz şartlarına uygun bir şekilde yürütülebileceği alt yapı ve ekipmanın yer aldığı bilgisayar laboratuvarı kurulabilir.

›› Bu araştırmada, "dijital tasarım programlarının uygulamalı derslerde destekleyici materyal olarak kullanımı" öğretmen adaylarının görüşlerine göre incelenmiştir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda bu konu deneysel yöntemlerle daha somut biçimde ölçülebilir.

›› Görsel sanatlar eğitiminde dijital ve geleneksel yöntemlerin birlikte kullanımının öğrenme ve sanatsal yaratıcılık üzerindeki etkileri karşılaştırmalı çalışmalarla incelenebilir.

›› Bu araştırma, yalnızca görsel sanatlar öğretmen adaylarıyla yapılmıştır. Buna benzer araştırmalar farklı üniversitelerde ve farklı branşlardaki öğretmen adaylarıyla yapılabilir ve bulgular karşılaştırılabilir.

Kaynakça

Akkoyunlu, B., & Yılmaz Soylu, M. (2010). Öğretmenlerin Sayısal Yetkinlikleri Üzerine Bir Çalışma. *Türk Kütüphaneciliği*, 24(4), 748-768. https://izlik.org/JA72HS63FU

Alanka, D. (2024). Nitel Bir Araştırma Yöntemi Olarak İçerik Analizi: Teorik Bir Çerçeve. *Kronotop İletişim Dergisi,* 1(1), 64-84.

Atmaca, A. E. (2011). Modern Sanat ve Bilgisayar Destekli Sanat Çalışmaları (Digital Art). *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(37), 293-302.

Ayaydın, A. (2010). Temel Tasarım Eğitiminde Bilgisayar Teknolojisinin Gerekliliği ve Geleceği. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, (15), 52-62.

Baltacı, A. (2018). Nitel Araştırmalarda Örnekleme Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 231-274.

Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* Dergisi, 5(2), 368-388.

Başkale, H. (2016). Nitel Araştırmalarda Geçerlik, Güvenirlik ve Örneklem Büyüklüğünün Belirlenmesi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9(1), 23-28. Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/753041

Bora, M. (2018). Görsel Sanatlar Eğitiminde Bilgisayar Teknolojisinden Yararlanma Olanakları. *İdil*, 7(49), 1177-1189.

Bölükoğlu, H. İ. (2002). Bilgi Çağında Eğitim Fakültelerinde Resim İş Eğitiminin Genel Bir Değerlendirmesi. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(3). https://izlik.org/JA34ND25PZ

Bulut, İ. (2014). 21. yüzyılda yeni teknolojilerin yarattığı sanat anlayışları ve görsel sanatlar öğretmeni yetiştiren kurumların eğitim programlarındaki yeri. *Eğitim Bilimleri Araştırmaları Dergisi*,117-132. https://izlik.org/JA46HN49GJ

Candemir, T., (2006). "Çağdaş Teknolojinin Sanat Dallarına Etkileri ve Yardımcı Yazılımlarla Bilgisayarda Resim Yapmak". *6 th International Educational Technology Conference*, (pp.357-365). Famagusta, Cyprus (Kktc)

Ersöz Karakulakoğlu, S., & Demir Askeroğlu, E. (2018). Dijitalleşmenin Etkisinde Dönüşen Sanat ve Kuşaklar Üzerine Bir Çalışma. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi,* 2022(47), 409-426.

Ersöz, B., & Özmen, M. (2020). Dijitalleşme ve Bilişim Teknolojilerinin Çalışanlar Üzerindeki Etkileri. *AJIT-E: Academic Journal of Information Technology*, 11(42), 170-179. https://doi.org/10.5824/ajite.2020.03.007.x

Kırışoğlu, O. T. (2015). *Sanat Kültür Yaratıcılık Görsel Sanatlar ve Kültür Eğitimi-Öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi. 2. Baskı

Mazlum, H. (2024). Çağdaş Sanat Eğitiminde Dijital Teknolojinin Rolü. *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 9(4), 345-358.

Metin, O., & Ünal, Ş. (2022). İçerik Analizi Tekniği: İletişim Bilimlerinde ve Sosyolojide Doktora Tezlerinde Kullanımı. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 273-294. https://doi.org/10.18037/ausbd.1227356

Özçelik Baloğlu, Ö. (2023). TEKNOLOJİK BİR DÖNÜŞÜM OLARAK DİJİTALLEŞME KAVRAMI VE ETKİLERİ. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 13(2), 1189-1210. https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1276723

Özdal, M. A. (2023). Dijital Sanatta Gerçekliğin Yeri. *Uluslararası Sanat Tasarım ve Eğitim Dergisi*, 4(2), 11-21.

Özdal, M. A. (2024). Teknoloji ile Sanatın Kesişiminde Çağdaş Dönüşümler ve Yaratıcı Süreçler Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, 8(4), 445-454.

Şahin, İ. M., & Mermutlu, M. B. (2022). Dijitalleşme ve Topluma Etkisi. *SSD Journal*, 7(32), 123-131.

Tepecik, A., & Tuna, S. (2001). Plastik Sanatlar Eğitiminde Bir Araç Olarak Bilgisayar Kullanımı. *Çağdaş Eğitim Dergisi*, 277, 8-12.

Türnüklü, D. A. (2000). Eğitimbilim Araştırmalarında Etkin Olarak Kullanılabilecek Nitel Bir Araştırma Tekniği: Görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24(24), 543-559. https://izlik.org/JA49HH95LM

Yazıcı, T. (2023). Bilgiye Erişimde Dijital Okuryazarlık Kullanımı: Muş Alparslan Üniversitesi Gazetecilik Bölümü Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 2709-2740. https://doi.org/10.48146/odusobiad.1186489

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınevi

Yılmaz, M., & Özkartal, M. (2024). Dijital Sanatın Yaratıcılığı Teşvik Etmesi ve Dijital Platformların Resim Sanatına Katkısı. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Uluslararası Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1(2), 2-11.

Zor, A. (2006). Görsel sanatlar dersinde bilgisayar kullanımının gerekliliği. *AÜ Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, c, 1, 1.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir kamu kurumundan veya ticari kuruluştan mali destek almamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Yalçınkaya, M. (2026)." Dijital Etkileşimde İtibar Akışı: İki Aşamalı İletişim Modelinde Sosyal Medya Fenomenlerinin Kurumsal İtibar Algısına Etkisi (Z Kuşağı Örneği)", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 58-87. **Gönderim Tarihi**: 22.10.2025 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 16.07.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1808446

Yazar/Author

Mehmet YALÇINKAYA*

Makale Adı/Article Name

Dijital Etkileşimde İtibar Akışı: İki Aşamalı İletişim Modelinde Sosyal Medya Fenomenlerinin Kurumsal İtibar Algısına Etkisi (Z Kuşağı Örneği)**

Reputation Flow in Digital Interaction: The Impact of Social Media Influencers on Corporate Reputation Perception within the Two-Step Flow Model (Evidence from Generation Z)

ÖZ

Dijital iletişim çağında sosyal medya fenomenlerinin yükselişi ve Z kuşağının dijital platformlarla kurduğu yoğun ilişki, kurumlar ve markalar için itibar yönetimini köklü bir biçimde dönüştürmüştür. Bu çalışma, sosyal medya fenomenlerinin algılanan niteliklerinin (fenomenin algılanan uzmanlığı, fenomenle parasosyal ilişki, fenomenin güvenilirliği ve fenomeni tavsiye etme niyeti) Z kuşağı bireylerinin kurumsal itibar algısı üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda, sosyal medya kullanım yoğunluğunun bu ilişkilerdeki düzenleyici rolü de araştırılmıştır. Araştırmanın teorik temelini, fenomenleri dijital kanaat önderleri olarak konumlandıran İki Aşamalı İletişim Modeli oluşturmaktadır. Nicel araştırma yaklaşımı benimsenen çalışmada, sosyal medya kullanıcısı olan 538 Z kuşağı katılımcıdan toplanan veriler analiz edilmiştir. Veri analizi sürecinde, temel hipotezlerin test edilmesi amacıyla Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) kullanılmıştır. Ek olarak, sosyal medya kullanım yoğunluğuna göre (düşük ve yüksek kullanım grupları) bu ilişkilerin farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek için çok gruplu yapısal eşitlik modeli (Çok Gruplu YEM) analizi gerçekleştirilmiştir. Bulgular, fenomenin algılanan uzmanlığı, fenomenle parasosyal ilişki, fenomenin güvenilirliği ve fenomeni tavsiye etme niyeti boyutlarının tamamının Z kuşağı katılımcılarının kurumsal itibar algısını pozitif ve anlamlı yönde etkilediğini göstermektedir. Bu sonuçlar, dijital kanaat önderlerinin, özellikle Z kuşağı için, geleneksel medyanın doğrudan etkisinden çok daha güçlü bir itibar aktarımı aracı olarak işlev gördüğünü desteklemektedir. Çok Gruplu YEM analizinden elde edilecek sonuçlar ise, sosyal medyayı yoğun kullanan Z kuşağının, fenomenler aracılığıyla iletilen kurumsal mesajlardan farklılaşan düzeylerde etkilenip etkilenmediği konusunda değerli yönetimsel çıkarımlar sunacaktır. Dolayısıyla çalışma, İki Aşamalı Akış Modeli'nin dijital geçerliliğini test etmesi ve sosyal medya kullanım yoğunluğunun modere edici etkisini Yapısal Eşitlik Modeli ile derinlemesine incelemesi açısından literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Z Kuşağı, Sosyal Medya Fenomenleri, İki Aşamalı İletişim Modeli, Kurumsal İtibar, Çok Gruplu YEM Analizi

ABSTRACT

The rise of social media influencers in the digital communication era and the intensive engagement of Generation Z with digital platforms have radically transformed reputation management for organizations and brands. This study aims to examine the impact of social media influencers' perceived attributes (perceived expertise, parasocial relationship, trustworthiness, and recommendation intention) on Generation Z individuals' corporate reputation perceptions. Furthermore, the moderating role of social media usage intensity in these relationships is investigated. The research is theoretically grounded in the Two-Step Flow Model, which positions influencers as digital opinion leaders. Adopting a quantitative research approach, data were collected from 538 Generation Z social media users. Structural Equation Modeling (SEM) was employed to test the primary hypotheses, while Multi-Group SEM (MG-SEM) was conducted to determine whether these relationships differ across low and high social media usage groups. The findings demonstrate that perceived expertise, parasocial relationship, credibility, and recommendation intention all have positive and significant effects on Generation Z's perception of corporate reputation. These results support the premise that digital opinion leaders function as a more potent mechanism for reputation transfer than traditional media, particularly for Generation Z. The Multi-Group SEM analysis provides valuable managerial insights regarding the varying levels of influence corporate messages exert via influencers depending on usage intensity. Consequently, this study contributes to the literature by testing the digital validity of the Two-Step Flow Model and providing an in-depth analysis of the moderating effect of social media usage through SEM.

Keywords: Generation Z, Social Media Influencers, Two-Step Flow Model, Corporate Reputation, Multi-Group SEM Analysis.

* Dr.Öğr.Üyesi, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu/Pazarlama ve Reklamcılık, myalcinkaya@odu.edu.tr

** Etik kurul izni, Ordu Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 24/11/2022 tarih ve 2022-238 sayılı kararı ile alınmıştır.

Extended Abstract

The rapid development of digital technologies and social media platforms has fundamentally altered the flow of information and corporate reputation management. In this era where the influence of traditional media is waning, social media influencers, especially for Generation Z (born between 1997 and 2012), stand out not only as content creators but also as critical digital opinion leaders. This generation, growing up online, places a high level of trust in influencers due to their personal, intimate, and two-way communication style. This context repositions the classic Two-Step Flow Model in a digital context, providing a theoretical basis for the indirect yet powerful influence of influencers on the perception of corporate reputation. Perceived qualities of influencers, such as expertise, trustworthiness, establishing parasocial relationships, and recommendation intention, serve as a decisive filter in the transmission of corporate messages to Generation Z. The primary objective of this study is to examine the direct impact of four key perceived qualities of social media influencers on the corporate reputation perception of Generation Z individuals and to determine whether this effect differs based on participants' social media usage intensity.

This study is grounded in the Two-Step Flow Model and Source Credibility Theory. Social media influencers, as the digital counterparts of opinion leaders in Katz and Lazarsfeld's model, interpret messages received from mass media and convey them to their followers through electronic word-of-mouth (eWOM). This mediation process necessitates organizations to manage their reputation through influencers. While the influencer-brand relationship has largely been examined in terms of purchase intention and brand attitude in the literature, this study aims to deeply investigate the direct impact of the underlying dimensions constituting the influencer on corporate reputation perception. According to Source Credibility Theory, expertise is the perception that the communicator possesses sufficient knowledge, experience, or skill to make valid claims. Rather than the influencers' actual expertise, Generation Z is expected to perceive them as skilled and knowledgeable in this field, which increases the persuasiveness of their messages and positively impacts the organization's reputation. Based on Horton and Wohl's (1956) Parasocial Interaction Theory, it is the one-way, intimate, and emotional bond that followers establish with influencers. Influencers sharing personal life details and interacting with their followers create a sense of "friendship" by reducing the distance between them. This strong emotional bond is expected to positively transfer to the reputation of the institution with which the influencer collaborates. Trustworthiness is another core component of Source Credibility Theory and refers to the perception of the source as sincere, honest, and possessing integrity. Especially in the digital environment, where user-generated content is perceived as more credible than traditional advertising, corporate endorsement from a trusted influencer will significantly contribute to corporate reputation by strengthening Generation Z's positive perceptions of the brand and institution. Recommendation intention, a result of high loyalty and trust in the influencer, reflects the power of eWOM. A follower's tendency to recommend the influencer to their social circle increases the influencer's popularity and referent power. This social approval mechanism will strengthen corporate reputation by transferring positive reputation to the institution with which the influencer collaborates. In this context, the impact of the fundamental dimensions that constitute influencers directly on corporate reputation perception was examined. Four main hypotheses (H1, H2, H3, H4) tested the prediction that the influencer's perceived expertise, parasocial relationship with the influencer, perceived trustworthiness of the influencer, and intention to recommend the influencer would positively affect corporate reputation. Furthermore, regarding the moderating role of usage intensity (H5, H6, H7, H8), the frequency and manner of social media use among digitally native audiences like Generation Z may influence the extent to which they perceive and are influenced by messages conveyed through influencers. It is questionable whether the strength of corporate reputation transfer differs across groups with high social media usage (due to high exposure). To address this critical gap, analysis was conducted using Multi-Group Structural Equation Modeling (MG-SEM) based on social media usage intensity (low/high groups).

The study's research design adopted the Relational Survey Model, a quantitative research approach. The study group was analyzed using data collected via Convenience Sampling from 538 Generation Z individuals (born between 1997 and 2007), aged 18 and over, active social media users, and followers of an influencer. The majority of the participants were female (56.7%), and the 18-20 age range (42.2%) constituted the largest age group. While Instagram was the most preferred social media platform (53.5%), the most intensive groups in daily usage were between 5-7 hours (31.0%) and 3-5 hours (29.2%). The most followed thematic content was Fashion and Beauty (23.0%).

The study's preliminary analysis findings indicate that the dimensions of the influencer's perceived expertise, parasocial relationship with the influencer, the influencer's trustworthiness, and intention to recommend the influencer all positively and significantly impact the corporate reputation perception of

Generation Z participants. This result confirms that digital opinion leaders, particularly among Generation Z, serve as a much more powerful tool for reputation transfer than the direct influence of traditional media. The final results of the Multi-Group Structural Equation Modeling (MG-SEM) analysis, which was conducted to determine whether the structural model differed according to Generation Z's social media usage intensity, revealed that, contrary to initial expectations, the structural paths between the two groups did not differ statistically significantly. χ^2 difference tests indicated that the hypothesized moderator effects (H5, H6, H7, and H8) were not significant for each path, and therefore, these hypotheses were rejected. This suggests that the overall effect of the perceived characteristics of influencers on corporate reputation exhibits a similar pattern regardless of the time spent on social media (low or high usage). However, the standardized coefficients (β) and significance levels of the structural paths examined separately on a group basis reveal b nuanced and critical implications for management.

In conclusion, the study conclusively demonstrated that attributes of social media influencers, such as perceived expertise, trustworthiness, parasocial relationships, and recommendation intentions, strongly shape Generation Z's perception of corporate reputation. This demonstrates that influencer collaborations are not just a marketing tactic but also a fundamental communication strategy in digital reputation management. Furthermore, although the MG-SEM results failed to find a statistically significant moderation effect (rejecting H5-H8), the relative differences in path coefficients offer important managerial implications for organizations. The study confirms the digital validity of the Two-Step Flow Theory and offers important clues about the need to fine-tune influencer marketing strategies based on Generation Z's media consumption habits.

Giriş

Dijital teknolojilerin ve sosyal medya platformlarının hızlı gelişimi, bireylerin bilgiye erişim, etkileşim kurma ve tüketim kararlarını alma biçimlerini köklü biçimde değiştirmiştir. Bu değişim, kurumlar açısından da itibarın inşası ve yönetimine yönelik yeni yaklaşımları zorunlu kılmıştır. Geleneksel medya kanallarının etkisinin giderek azaldığı günümüzde, sosyal medya fenomenleri, yalnızca içerik üreticileri değil, aynı zamanda dijital kanaat önderleri olarak öne çıkmaktadır. Özellikle Z Kuşağı gibi dijital teknolojilere doğuştan aşina olan genç kuşaklar, bu fenomenlerin görüş ve tavsiyelerine yüksek düzeyde güven duymaktadır. Bu güven ilişkisi, klasik "İki Aşamalı Akış Modeli'ni dijital çağda yeniden anlamlandırmakta ve fenomenlerin algı oluşturma gücünü teorik bir zemine oturtmaktadır.

Strauss-Howe kuşak teorisine göre, kuşaklar benzer tarihsel ve toplumsal koşullar altında şekillenen ortak değerlere ve tutumlara sahiptir (Strauss ve Howe, 1997). 1997–2012 yılları arasında doğan bireyleri kapsayan Z Kuşağı (Nadanyiova ve Sujanska, 2023), internetle doğan ilk nesil olarak tanımlanır (Fromm ve Read, 2018; Csobanka, 2016). Bu kuşak, teknolojiyi sadece kullanan değil, aynı zamanda onunla büyüyen ve ona yön veren bir yapıya sahiptir. Sosyal medyayı gündelik yaşamlarının ayrılmaz bir parçası olarak gören Z Kuşağı, dijital mecralarda duygu, düşünce ve deneyimlerini yoğun bir şekilde paylaşmakta; sosyal medyada içerik tüketimi ve üretiminde oldukça aktiftir (Wells vd., 2018; Liu vd., 2023). Kuşakların sosyal medyaya olan ilgisinin her geçen gün giderek artması sosyal medya fenomenlerini giderek daha etkili aktörler haline gelmiştir. YouTube, Instagram ve TikTok gibi platformlarda geniş takipçi kitlelerine ulaşan bu bireyler, uzmanlık alanlarına ilişkin içerikler üreterek kullanıcılar için önemli bir bilgi ve yönlendirme kaynağına dönüşmüştür (Aw ve Chuah, 2021). Geleneksel ünlülerden farklı olarak, fenomenler içeriklerini kişisel deneyimlerine dayandırmakta ve takipçileriyle daha samimi, iki yönlü bir iletişim kurmaktadır (Jun ve Yi, 2020; Ki vd., 2020). Bu etkileşim biçimi, onların dijital ortamda daha güvenilir ve ulaşılabilir aktörler olarak algılanmasına neden olmaktadır. Bu güvenilirlik, kurumların ve markaların sosyal medya fenomenleriyle olan iş birliklerini artırmalarına yol açmıştır. "Fenomen pazarlama" adı verilen bu yaklaşım, kurumların hedef kitleye doğrudan ve daha samimi bir biçimde ulaşmasını mümkün kılmaktadır (Vrontis vd.,

2021). Özellikle geleneksel reklamlara karşı mesafeli duran Z Kuşağı, fenomenleri kendilerine daha yakın, içten ve gerçek bulmakta; kurumsal mesajları bu aktörler aracılığıyla daha olumlu bir şekilde algılamaktadır (Martínez-López vd., 2020; Reinikainen vd., 2021). Z Kuşağı'nın sosyal medyada fenomenleri takip etme oranının oldukça yüksek olması (Williams, 2020), bu kuşağı fenomen pazarlamanın temel hedef kitlesi haline getirmiştir. Dahası, birçok Z Kuşağı bireyi fenomen olmayı da bir kariyer hedefi olarak görmekte, bu da fenomenlerin yalnızca tüketim değil, rol model etkisi üzerinden kimlik inşasında da önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir (Chae, 2018). Bu bağlamda, sosyal medya fenomenleri sadece içerik üreticileri değil, aynı zamanda kurumsal itibarı etkileyen kritik aracılardır (Liu vd., 2015). Bu etki, iletişim literatüründe önemli bir yere sahip olan İki Aşamalı Akış Modeli (Two-Step Flow of Communication) çerçevesinde değerlendirildiğinde daha iyi anlaşılabilir. Katz ve Lazarsfeld'in (1955) öncülüğünü yaptığı bu model, medyanın etkisinin doğrudan değil, kanaat önderleri aracılığıyla dolaylı bir şekilde gerçekleştiğini savunur. Medya mesajları önce bu önderler tarafından alınır, yorumlanır ve ardından daha geniş kitlelere aktarılır (Katz, 1957). Günümüzde sosyal medya fenomenleri, bu klasik modeldeki kanaat önderlerinin dijital karşılığı olarak konumlanmakta; bilgi akışında köprü görevi üstlenmektedirler (Karlsen, 2015; Poell ve Borra, 2012).

Bu doğrultuda, şirketlerin kurumsal iletişim stratejileri de değişime uğramış; itibar yönetiminde fenomenlerin uzmanlık, parasosyal ilişki düzeyi, güvenilirlik ve tavsiye etme niyeti gibi özellikleri kritik bir rol oynamaya başlamıştır. Bu özellikler, mesajların Z Kuşağı gibi dijital yerlilere aktarımında önemli bir filtre işlevi görmektedir. Dolayısıyla, fenomenler aracılığıyla yürütülen dolaylı iletişim, kurumsal itibarı şekillendiren etkili bir kanal haline gelmiştir. Bu genel çerçevede, bu çalışmanın amacı; sosyal medya fenomenlerinin algılanan dört temel değişken (fenomenin algılanan uzmanlığı, fenomenle parasosyal ilişki, fenomenin güvenilirliği ve fenomeni tavsiye etme niyeti) ile Z Kuşağı bireylerinin kurumsal itibar algısı arasındaki ilişkileri incelemektir. Ayrıca, Z Kuşağı'nın sosyal medya kullanım yoğunluğunun bu ilişkilerde düzenleyici bir rol oynayıp oynamadığı da Çok Gruplu Yapısal Eşitlik Modellemesi (Multi-Group SEM) ile analiz edilerek değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda çalışma, hem İki Aşamalı Akış Teorisi'nin dijital ortamda geçerliliğini test etmeyi, hem de kurumsal iletişim alanında veri temelli stratejilere katkı sunmayı hedeflemektedir.

1. Kuramsal Çerçeve ve Hipotezler

Sosyal medya fenomeni kavramı, temellerini kanaat önderliği teorisinden almaktadır. Bu teorinin literatürdeki ilk izleri, Katz ve Lazarsfeld'in (1964) geliştirdiği iki aşamalı akış modeliyle ortaya çıkmıştır. Söz konusu modelde kanaat önderleri, kitle iletişim araçlarından edindikleri bilgileri kişilerarası iletişim yoluyla çevrelerine aktararak stratejik bir aracı rolü üstlenmişlerdir (Katz ve Lazarsfeld, 1964). Başlangıçta bireylerin tutum ve davranışları üzerinde doğrudan etkili olan bu figürler (Katz ve Lazarsfeld, 1964), dijitalleşen iletişim ekosistemiyle birlikte dönüşüm geçirerek günümüzün "sosyal medya fenomenleri" olarak adlandırılan yeni aktör grubuna evrilmiştir (Freberg vd., 2011).

Dijital platformların modern kanaat önderleri olan fenomenler, özgün kimlikleri ve ürettikleri içeriklerle geniş takipçi kitleleri üzerinde duygusal ve psikolojik bir bağ kurabilen etkili kullanıcılardır (Casaló vd., 2020; Ki vd., 2020). Bu kişilerin etki gücü, yalnızca içerik üretimiyle sınırlı kalmayıp, tüketicilerin markalı ürün ve hizmet tercihlerini yönlendiren önemli bir teşvik unsuru haline gelmiştir. Dolayısıyla sosyal medya fenomenleri, günümüzde işletmelerin imaj ve kurumsal itibar yönetiminde kritik bir paydaş konumundadır.

Literatürde fenomen-marka ilişkisi çoğunlukla satın alma niyeti ekseninde incelenmiş olsa da, fenomenin algılanan niteliklerinin kurumsal itibar üzerindeki doğrudan etkisini ele alan çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Bu eksiklikten hareketle araştırmamız; fenomenin algılanan uzmanlığı, parasosyal ilişki, güvenilirlik ve tavsiye etme niyeti boyutlarının kurumsal itibar algısı üzerindeki etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, sosyal medya kullanım yoğunluğuna göre düşük ve yüksek kullanım grupları üzerinden çok gruplu yapısal eşitlik modeli (MGA) ile derinlemesine bir inceleme sunulmaktadır.

1.1. Fenomenin Algılanan Uzmanlığı

Sosyal medya fenomenlerinin kurumsal itibar üzerindeki etkisini anlamak, büyük ölçüde Kaynak Güvenilirliği Teorilerinin sağladığı çerçeve ile mümkündür; zira bu teoriler, iletişim kaynaklarını daha fazla veya daha az etkili kılan unsurları açıklamaya yardımcı olur (Cheung ve Thadani, 2012). Bu teorinin temel bileşenlerinden biri olan uzmanlık, bir iletişimcinin geçerli iddiaların kaynağı olarak algılanma derecesidir (Ohanian, 1990; Erdogan, 1999). Diğer bir deyişle, uzmanlık; destekçinin ürünü veya hizmeti tanıtmak için yeterli bilgiye, deneyime veya beceriye sahip olduğu algılanan derece olarak tanımlanır (Van der Waldt vd., 2009).

Önemli olan, fenomenlerin gerçek bir uzman olup olmadığı değil, tüketicilerin söz konusu etkiyi öyle algılayıp algılamadığıdır (Ohanian, 1990). Tüketiciler, bir sosyal medya fenomeninin yetenekli, becerikli ve yeterli bilgiye sahip olduğuna inanmadığı sürece onu o alanda uzman olarak algılamayacaktır (Schouten vd., 2019). Bireyler, uzmanın ne bildiğini, ne yaptığını veya başardığını dikkate alarak, herhangi bir alandaki uzmanlık ile ortalama veya düşük performans arasındaki farkı tanırlar (Garrett vd., 2009). Bu nedenle, uzman olarak algılanan sosyal medya fenomeni, genellikle oldukça nitelikli olarak kabul edilir ve bu sayede doğru ve geçerli değerlendirmeler yapma olasılığı daha yüksektir (Chetioui vd., 2020).

Kaynak güvenilirlik modeline göre, yüksek uzmanlık algısı, güvenilirlik değerlendirmelerini artırır ve böylece kaynağın mesajının ikna ediciliğini güçlendirir (Pornpitakpan, 2004). Nitekim, kanaat önderi olarak da anılan sosyal medya fenomenleri, önceki deneyim veya uzmanlıklarına dayanarak günlük yaşam aktivitelerini, becerilerini, görüşlerini ve önerilerini düzenli olarak paylaşırlar (Freberg vd., 2011). Tüketiciler de konu uzmanı olarak kabul edilen fenomenler tarafından paylaşılan içerikleri dikkate almaya daha meyillidir (Yadav ve Rahman, 2018). Mevcut literatür, uzman fenomenlerin algılanan etkileme güçleri nedeniyle daha ikna edici olduklarını uzun süredir öne sürmektedir (Chen vd., 2021; Muda ve Hamzah, 2021).

Bu kapsamda, birçok çalışma Sosyal medya fenomenlerinin tüketicilerin belirli bir markaya yönelik tutumlarını önemli ölçüde etkilediğini ve satın alma davranışı üzerinde de etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Örn: (Bozkurt ve Torlak, 2026),(Zeqiri, vd., 2025), (Mohammad, vd., 2024), (Ali ve Temizkan, 2022). Ancak, bu çalışmaların büyük çoğunluğu satın alma niyeti, marka farkındalığı ve marka tutumu gibi tüketici merkezli sonuçlara odaklanmıştır. Fenomenin algılanan uzmanlığının, dolaylı etkilerinin ötesinde, doğrudan markanın genel kurumsal itibar algısı üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların sayısı ise sınırlı kalmıştır. Çalışmamız bu boşluğu gidermeyi hedefleyerek aşağıdaki hipotezi test edecektir:

H1: Fenomenin algılanan uzmanlığı, kurumsal itibarı pozitif yönde etkiler.

1.2. Fenomenle Parasosyal İlişki

Sosyal medya fenomenlerinin etkileme mekanizmasını anlamada, kaynak güvenilirliğinin yanı sıra Parasosyal Etkileşim Teorisi kritik bir rol oynamaktadır. İlk olarak Horton ve Wohl (1956) tarafından ortaya atılan bu teori, izleyici kitlesinin televizyon karakterleri, radyo sunucuları veya

ünlüler gibi medya figürleriyle kurduğu tek yönlü duygusal bağları ifade eder. Parasosyal ilişki, medya kişisi ile izleyici arasındaki sosyo-duygusal bir bağ olarak tanımlanabilir (Aw ve Chuah, 2021). Sosyal ilişkinin aksine, parasosyal ilişki, medya kişileri ile izleyiciler arasında karşılıklılık gerektirmeyen tek taraflı bir etkileşim olarak karakterize edilir (Calvert ve Richards, 2014). Karşılıklılık olmamasına rağmen, bu ilişkiler gerçek sosyal etkileşimleri taklit edebilir (Giles, 2002). Bu tek yönlü bağ, tüketicilerin belirli bir medya karakterinin içeriğini belirli bir süre boyunca tutarlı bir şekilde izlemesiyle gelişir; bu süreç, karakterle hayali bir dostluk kurulmasını ve hayali olarak etkileşimde bulunulmasını içerir (Madison ve Porter, 2016). Dolayısıyla, tıpkı aracısız etkileşimlerde olduğu gibi, medya figürü fiziksel mesafeye rağmen bir dost veya arkadaş olarak algılanır (Rubin ve Perse, 1987). Rubin ve McHugh (1987) tarafından belirtildiği gibi, medya figürünün fiziksel çekiciliği, sevilebilirliği ve izleyici ile medya figürü arasında değerler, inançlar ve tutumlar açısından algılanan homofili (benzerlik) gibi faktörler, daha güçlü parasosyal ilişkilerin geliştirilmesine katkıda bulunur (Rubin ve McHugh, 1987; Bond, 2018).

Sosyal medya fenomenlerinin kanallarını takip eden tüketiciler, onların kişisel yaşam detaylarına maruz kalarak bir yakınlık algısı geliştirir ve bu durum, fenomenleri potansiyel olarak arkadaşları olarak görme yoluyla parasosyal ilişkiyi pekiştirir (Colliander ve Dahlén, 2011). Ayrıca, sosyal medya, medya kişiliği ile izleyici arasında karşılıklı iletişim olanağı sunarak, Sosyal medya fenomenlerinin takipçileriyle parasosyal ilişki kurmasına izin verir (Boerman ve Van Reijmersdal, 2020). Bu bağlamda, fenomenlerin hayranlarıyla yalnızca geleneksel tek yönlü iletişim kurmakla kalmaz, aynı zamanda Twitter veya Instagram gibi etkileşimli kanallar aracılığıyla da aktif olarak etkileşim kurarlar (Bennett, 2014).

Parasosyal ilişkiyle gelişen yakınlık algıları, fenomenlerin kişisel yaşamına erişimi ve bir diyaloğun varlığını teşvik eden paylaşımlarla beslenir (Lueck, 2015). Parasosyal ilişki, takipçilerin sosyal medya fenomeninin içeriğini beğenmesi, kanalına abone olması ve içerikle etkileşim kurmasıyla zamanla gelişir. Ardından, fenomen ve takipçi arasındaki aktif etkileşimin bir sonucu olarak daha derin bir parasosyal ilişki oluşabilir (Liebers ve Schramm, 2019). Geleneksel ünlülerle ve sosyal medya fenomenleri ile olan parasosyal ilişki benzer yörüngelerde gelişse de, platform olanakları ve Sosyal medya fenomenleri tarafından üretilen içeriğin özellikleri, bu tür ilişkilerin gelişimini etkileyen yeni unsurlar getirmektedir (Lou, 2021). Dolayısıyla, ortaya çıkan kanıtlar, sosyal medya içeriğinin markalar ve Sosyal medya fenomenleri için parasosyal ilişkiler geliştirmeleri amacıyla etkili bir kendini tanıtma aracı olduğunu göstermektedir (Feng vd., 2020). Parasosyal ilişkinin gücü, takipçilerin tutum ve davranışlarını değiştirmesi nedeniyle hem fenomene hem de işbirliği yaptığı markaya fayda sağlamasından gelir (Aw ve Chuah, 2021).

Bu teorik çerçeve doğrultusunda literatürde gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde, parasosyal etkileşimin fenomen pazarlamasındaki stratejik rolünün hem uluslararası hem de ulusal ölçekte yoğun biçimde ele alındığı görülmektedir. Uluslararası çalışmalarda, fenomenlerle kurulan duygusal bağın marka tutumlarını güçlendirdiği, satın alma niyetini olumlu yönde etkilediği (Lin vd., 2021) ve fenomen tarafından sunulan içeriklere yönelik güven algısını artırdığı (Jin vd., 2021) belirtilmektedir. Ayrıca güncel araştırmalar, parasosyal ilişkinin geleneksel ünlü kullanımına kıyasla tüketici temelli marka değerini daha etkili biçimde artırabildiğini ortaya koymaktadır (Venciute vd., 2026). Türkiye örnekleminde gerçekleştirilen çalışmalar da benzer bulgular sunmakta; parasosyal etkileşimin online alışveriş avantajı algısını yükselttiği (Gümüş vd., 2021), satın alma sürecinde aracı bir rol üstlendiği (Gelibolu, 2024) ve marka farkındalığı ile marka sadakatini olumlu yönde etkilediği görülmektedir (Uğurhan ve Yaşar, 2021; Almas ve Çolakoğlu,

2026). Bununla birlikte mevcut çalışmaların büyük ölçüde tüketici davranışları ve kısa vadeli pazarlama çıktıları üzerine yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Parasosyal ilişkinin kurumun uzun vadeli algısal değerlerinden biri olan kurumsal itibar üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların ise sınırlı olduğu görülmektedir. Bu araştırma, söz konusu boşluğu ele alarak fenomenlerle kurulan parasosyal ilişkinin kurumsal itibar üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H2: Fenomenle geliştirilen parasosyal ilişki, kurumsal itibarı pozitif yönde etkiler.

1.3. Fenomenin Güvenilirliği

Kaynak güvenilirliği teorisi çerçevesinde, uzmanlığın yanında ele alınan bir diğer temel boyut güvenilirliktir. Kavramsal olarak güvenilirlik, sağlanan bilginin ve bu bilgiyi sağlayanların inanılırlık derecesini tanımlar (Rebelo, 2017). Kaynak güvenilirliği, algılayıcının bir iletişimcinin güvenilirliği hakkında yaptığı yargılar olarak tanımlanır (O'Keefe, 2002). Hoveland ve arkadaşları (1953) bu kavramı, kaynağın güvenilirliğiyle yakından ilişkili görmüşlerdir. Daha net bir ifadeyle, bir kaynak; samimi, dürüst ve bütünlük sahibi olduğunda güvenilir olarak algılanır (Ohanian, 1990; Van der Waldt vd., 2009). Aristoteles'ten günümüze kadar gelen bu mantık, iletişimcinin olumlu niteliğinin, alıcıların mesajı kabul etmesini etkileyebileceğini öne sürmüştür (Ohanian, 1990). Bu bağlamda Ohanian (1990), kaynak güvenilirliğini "bir iletişimcinin alıcının bir mesajı kabul etmesini etkileyen olumlu özellikleri" olarak tanımlamıştır. Kaynak güvenilirliği genellikle üç boyutta kavramsallaştırılır: (1) Uzmanlık (kaynağın gerçeği bildiğine inanma derecesi), (2) İyi Niyet (kaynağın algılayanın çıkarlarını gözettiğine inanma derecesi) ve (3) Güvenilirlik (kaynağın bildiği gibi gerçeği söyleyeceğine inanma derecesi) (Ohanian, 1990). Bu boyutların tümü, bir pazarlama sinyalinin etkinliğini belirleyen temel faktörlerdendir (Herbig ve Milewicz, 1996).

Özellikle sosyal medya ortamında, kullanıcı tarafından oluşturulan içerik, geleneksel pazarlama iletişimlerinden genellikle daha güvenilir olarak algılanmaktadır (Kim vd., 2021). Güvenilir kaynaklardan paylaşılan bilgi, içselleştirme süreci boyunca benimsenen inançları, tutumları veya davranışları etkili bir şekilde etkiler. Bir Sosyal medya fenomeninin güvenilirlik özelliklerini ne kadar iyi benimsediği, mesajları kabul etmeye yönelik dikkati o kadar artırır (Lou ve Yuan, 2019). Bu durum, önceki çalışmaların, algılanan güvenilirliğin, insanların sosyal medya fenomenlerini seçerken veya takip ederken dikkat ettiği en önemli anahtarlardan biri olduğu yönündeki bulgusunu destekler (Nam ve Dân, 2018). Bu bağlamda, fenomenin güvenilirliğinin yüksek algılanması yalnızca bireysel tutumları değil, aynı zamanda fenomenin desteklediği kurumlara yönelik algıları da olumlu yönde etkileyebilmektedir. Güvenilir bir fenomenden gelen destek, tüketicilerin marka ve kurum hakkındaki olumlu değerlendirmelerini güçlendirerek kurumsal itibara katkı sağlayabilmektedir. Bu kuramsal çerçeve doğrultusunda fenomen güvenilirliğinin sonuçlarına odaklanan çalışmalar incelendiğinde, söz konusu değişkenin tüketici zihnindeki ikna sürecinin temel belirleyicilerinden biri olduğu görülmektedir. Uluslararası alanda yürütülen araştırmalar, fenomen güvenilirliğinin marka tutumu ve elektronik ağızdan ağıza iletişim (eWOM) üzerinde belirleyici olduğunu (Dhun ve Dangi, 2023), ayrıca tüketicinin özsaygısı ile etkileşime girerek satın alma niyetini doğrudan etkilediğini ortaya koymaktadır (Bi ve Zhang, 2023). Benzer şekilde, güvenilirlik algısının reklama yönelik tutumu güçlendirdiği ve dolaylı olarak satın alma niyetini artırdığı da belirtilmektedir (Ata vd., 2022). Ulusal literatürde elde edilen bulgular da bu sonuçlarla paralellik göstermekte; fenomen güvenilirliğinin marka-fenomen uyumu aracılığıyla marka tutumunu olumlu yönde etkilediği (Baruönü, 2021), anlık satın alma davranışlarını tetiklediği (Çakmak, 2024) ve marka değeri ile daha fazla ödeme niyeti üzerinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir (Güven ve Köken, 2022; Yavuz ve Sağlam, 2023). Bununla

birlikte, gerek uluslararası gerekse ulusal çalışmalarda fenomen güvenilirliği çoğunlukla satın alma niyeti, marka tutumu ve eWOM gibi tüketici odaklı pazarlama çıktıları çerçevesinde ele alınmıştır. Güvenilir bir fenomenin temsil ettiği kurumun genel saygınlığına, diğer bir ifadeyle kurumsal itibar algısına olan etkisini inceleyen çalışmaların ise sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Bu çalışma, fenomen güvenilirliğinin kurumsal itibar üzerindeki etkisini inceleyerek ilgili literatürdeki bu boşluğa katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H3: Fenomenin algılanan güvenirliği, kurumsal itibarı pozitif yönde etkiler.

1.4. Fenomeni Tavsiye Etme Niyeti

Sosyal medya fenomenlerinin gücü, yalnızca takipçileri üzerindeki bireysel etkileriyle sınırlı kalmaz, aynı zamanda bu takipçilerin oluşturduğu elektronik ağızdan ağıza iletişim (E-WOM) ve tavsiye mekanizmalarıyla da genişler. Sosyal medya fenomenleri , kanaat önderleri olarak, diğer tüketiciler için hayati öneme sahip birer tavsiye kaynağı haline gelirler (Casaló vd., 2020). Fenomenlerin hesaplarını ve yayınlarını takip etmek, çevrimiçi toplulukların sürdürülmesi ve bilginin yayılması için kritik bir öneme sahiptir(Casaló vd., 2017).

Tüketicilerin bir fenomen hakkındaki olumlu yargıları ve hisleri, onların taklit etme ve tavsiye etme niyeti gibi davranışsal tutumlarını önemli ölçüde etkiler. Tüketicilerin, fenomenin önerilerini ancak algılanan imajı olumlu olduğunda onaylamaları beklenir; bu olumlu imaj, tavsiyeyi kabul etmek için motivasyonel bir çerçeve görevi görür (Shan vd., 2020). Bu bağlamda, güvenilirlik ve anlaşılırlık gibi faktörler, bilginin kalitesi üzerinde olumlu bir etki yaratarak, sosyal medya kullanıcılarını etkili kişileri takip etmeye veya başkalarına önermeye teşvik eder (Zhang ve Choi, 2022). Bu durum, fenomenin popülerliğinin artmasını sağlar. Özellikle, takipçi sayısındaki artışla ölçülebilir ve sosyal medya kullanıcılarının bir fenomeni takip etmesi veya başkalarına tavsiye etmesi, takipçi sayısının artmasının temel yollarındandır (Casaló vd., 2017). Dolayısıyla, tüketicilerin bir fenomeni başkalarına tavsiye etme niyeti, fenomenin popülaritesini artırır (De Veirman vd., 2017).

Takipçilerin bir Sosyal medya fenomenine atfettiği değer, fenomenin iletişim kurma, kendini sunma ve önerdiği ürün ve hizmetleri sunma biçimini yansıtır. Takipçiler, fenomenlerin kendilerine sunduğu düzenli ve uzman içeriklerden değer elde ettikleri için bu gönderiler davranışlarını etkiler (Lou ve Yuan, 2019). Bu nedenle, takipçilerin bir sosyal medya fenomeninin incelemesini karar alma süreçlerinde yararlı bulmaları, incelemede yer alan tavsiyeleri benimseme olasılıklarını yükseltir (Casaló vd., 2020). Bu süreçte, Fenomenin takipçileri tarafından başkalarına tavsiye edilme potansiyeli kritik bir rol oynar. Balakrishnan ve arkadaşları (2014) tarafından belirtildiği üzere, elektronik ağızdan ağıza iletişimin (E-WOM) gücü, çevrimiçi toplulukların tavsiyeleri takip etme niyetine dayanır. Takipçinin, Fenomeni kendi sosyal çevresine önerme niyeti (tavsiye etme niyeti), Fenomene duyulan yüksek bağlılığın ve güvenin bir göstergesidir. Shi, vd.,(2019)'nin araştırmasında da kanıtlandığı gibi, bağlılık, kurumsal toplulukta müşteri katılımının yoğunluğunu ve buna bağlı olarak müşterilerden gelen tavsiyeleri takip etme niyetini artırabilir. Bu bağlamda, takipçilerin bir fenomeni başkalarına tavsiye etme eğilimi, yalnızca fenomene duyulan güven ve bağlılığın bir göstergesi olarak değil, aynı zamanda fenomenin ilişkilendirildiği marka ve kurumlara yönelik olumlu algıların yayılmasında etkili bir unsur olarak değerlendirilebilir. Fenomene yönelik geliştirilen bu olumlu yaklaşımın, iş birliği yapılan kurumun itibarına da yansıması beklenmektedir. Bu kuramsal çerçeve doğrultusunda fenomeni tavsiye etme niyetine ilişkin çalışmalar incelendiğinde, söz konusu değişkenin tüketici davranışları üzerindeki etkisinin giderek daha fazla araştırıldığı görülmektedir. Uluslararası

literatürde, fenomen paylaşımlarının reklama yönelik tutumu olumlu yönde etkilediği ve bu sürecin satın alma niyetini artırdığı belirtilmektedir (Herrando ve Martín-De Hoyos, 2022). Ayrıca, takipçilerin fenomene yönelik geliştirdiği olumlu tutumun, fenomenin önerdiği markalara yönelik kabul ve satın alma eğilimini güçlendirdiği ifade edilmektedir (Immanuel ve HS, 2021). Ulusal literatürde ise, fenomenin sahip olduğu kaynak güvenilirliğinin satın alma davranışına dönüşmesinde tavsiye etme niyetinin önemli bir rol üstlendiği belirlenmiştir (Bagheri, 2023). Bununla birlikte, gerek uluslararası gerekse ulusal çalışmalarda tavsiye etme niyeti çoğunlukla satın alma davranışı, reklama yönelik tutum ve tüketici tepkileri çerçevesinde ele alınmıştır. Takipçilerin bir fenomeni kendi sosyal çevrelerine tavsiye etme eğiliminin, fenomenin iş birliği yaptığı kurumun genel saygınlığı ve kurumsal itibar algısı üzerindeki etkisini inceleyen çalışmaların ise sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışma, fenomeni tavsiye etme niyetinin kurumsal itibar üzerindeki etkisini inceleyerek ilgili literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H4: Fenomeni tavsiye etme niyeti, kurumsal itibarı pozitif yönde etkiler.

1.5. Kurumsal İtibar

Kurumsal itibar, modern işletmeler için hayati öneme sahip, maddi olmayan stratejik bir varlık olarak kabul edilmektedir. Fombrun ve arkadaşları (2000) kurumsal itibarı: "bir firmanın geçmiş davranış ve sonuçlarının, firmanın birden fazla paydaşa değerli sonuçlar sunma becerisini yansıtan kolektif bir temsili." olarak ifade etmiştir ki iç ve dış paydaşların kümülatif izlenimlerini ifade eden bir şemsiye kavramdır (Chun, 2005). Güçlü ve olumlu bir kurumsal itibar, kurumun sürdürülebilirliği, müşteri sadakati, rekabet avantajı ve finansal performansı üzerinde doğrudan ve olumlu bir etkiye sahiptir (Olegario ve McKenna, 2013). İyi bir itibar, rekabet gücünü ve daha hızlı iş büyümesini artırır (Wong ve Sijabat, 2022). Eccles ve arkadaşları (2007), güçlü bir itibarın; iyi çalışanları çekme ve elde tutma, ürün ve hizmetlere olan güveni teşvik etme, marka değerini artırma ve daha yüksek karlar sağlama gibi birçok fayda sunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, güçlü bir itibar dikkat çeker, güven oluşturur, sosyal ilişkileri güçlendirir ve küresel rekabet bağlamında müşterileri çekme ve elde tutmada önemli bir farklılaştırıcıdır (Davies ve Chun, 2002; Adeosun ve Ganiyu, 2013).

Kurumsal itibarın inşasında ve korunmasında dijital alanın rolü son yıllarda belirleyici hale gelmiştir. Sosyal medya platformları, işletmeler ile tüketicileri bir araya getirerek çift taraflı etkileşimi teşvik eder (Jensen vd., 2002). Bu ortamda, bir bireyin veya kurumun dijital itibarı, karşı tarafın etkileşimde bulunup bulunmama kararını doğrudan etkiler (Uğurlu, 2018). Twitter ve Instagram gibi platformlar, marka duygusunun gerçek zamanlı barometreleri olarak işlev görürken, iletişimdeki en ufak bir yanlış adım hızla itibar felaketlerine dönüşebilir (Istanbulluoglu, 2017). Dolayısıyla, kurumun dijital alandaki imajını koruması ve geliştirmesi hayati önem taşımaktadır. Şirketin stratejik yönelimi, rekabet avantajı elde etmek için dijital ve itibar boyutlarını dengeli bir şekilde entegre etmelidir (Varadarajan, 2017).

Bu rekabetçi dijital ortamda işletmeler, kurumlar itibarlarını artırmak için sosyal medya fenomenlerini devreye sokmaya yönelik yeni stratejiler geliştirmişlerdir (Dijkmans vd., 2015). Fenomen pazarlama, Instagram ve TikTok gibi platformlar aracılığıyla ikna edici ve özgün bir yaklaşımla tüketici algılarını şekillendirmede etkili olmaktadır (Assegaf vd., 2020). Bir fenomenin, tavsiye ettiği bir şirket hakkındaki şüpheleri azaltma potansiyeline sahiptir; bu durum, McCracken'in (1989) anlam aktarımı kavramıyla açıklanabilir. Ayrıca, fenomenler ve hedef kitleleri arasında oluşan duygusal bağ ve güvenilirlik (Lou ve Yuan, 2019), kurumsal markaya değer aktarımını güçlendirir (Schouten vd., 2020). Sosyal medya fenomenleri, takipçilerinin

yorumlarını ve geri bildirimlerini takip ederek iyi ilişkiler kurmaya çalışır ve bu yolla dolaylı olarak işletmenin/kurumun itibarını iyileştirmeye katkıda bulunurlar (Booth ve Matic, 2011). Bu genel çerçeve, sosyal medya fenomenlerinin kurumsal itibarın inşasındaki önemini gösterse de, bu etkinin tüm takipçi grupları için aynı yoğunlukta olup olmadığı sorusu literatürde yeterince keşfedilmemiştir. Özellikle Z Kuşağı gibi dijital yerli kitlelerin sosyal medyayı kullanma sıklığı ve biçimi, fenomenler tarafından iletilen mesajları algılama ve bunlardan etkilenme düzeylerini önemli ölçüde değiştirebilir. Başka bir deyişle, Fenomen-Kurum ilişkisinden doğan itibar transferinin gücü, kullanıcının platformla ve dolayısıyla fenomenle olan etkileşim yoğunluğuna göre farklılık gösterebilir.

Bu kritik boşluğu doldurmak amacıyla mevcut araştırmamız, katılımcıların sosyal medya kullanım yoğunluklarına göre oluşturulan düşük ve yüksek kullanım grupları üzerinden Çok Gruplu Analiz (Multi-Group Analysis) gerçekleştirmeyi hedeflemektedir. Bu analiz, fenomenin algılanan nitelikleri ile kurumsal itibar arasındaki ilişkilerin, kullanım yoğunluğu grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğini derinlemesine inceleyecektir. Bu bağlamda, çalışmanın son dört hipotezi aşağıdaki gibi geliştirilmiştir:

H5: Sosyal medya kullanım süresi, fenomenin algılanan uzmanlığının kurumsal itibar üzerindeki etkisini anlamlı şekilde farklılaştırır.

H6: Sosyal medya kullanım süresi, fenomenle geliştirilen parasosyal ilişkinin kurumsal itibar üzerindeki etkisini anlamlı şekilde farklılaştırır.

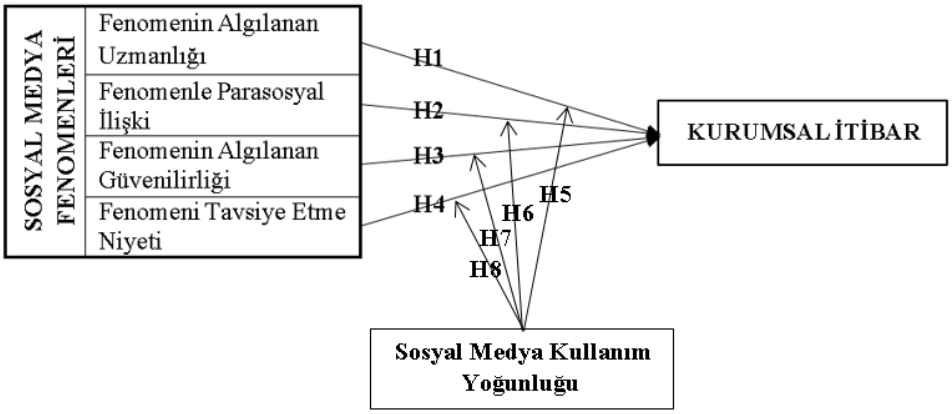
H7: Sosyal medya kullanım süresi, fenomenin algılanan güvenirliğinin kurumsal itibar üzerindeki etkisini anlamlı şekilde farklılaştırır.

H8: Sosyal medya kullanım süresi, fenomeni tavsiye etme niyetinin kurumsal itibar üzerindeki etkisini anlamlı şekilde farklılaştırır.

2. Metodoloji

2.1. Araştırma Tasarımı

Sosyal medya fenomenlerinin kurumsal itibar üzerindeki etkisini ve bu etkinin sosyal medya kullanım yoğunluğuna göre farklılık gösterip göstermediğini incelemeyi amaçlayan bu araştırmada, nicel araştırma yaklaşımlarından ilişkisel tarama modeli benimsenmiştir. İlişkisel tarama modeli, değişkenler arasındaki eş zamanlı değişimin varlığını ve bu değişimin düzeyini belirlemeye yönelik bir araştırma desenidir(Karasar, 2011). Araştırmanın amacı doğrultusunda oluşturulan modelde (Şekil 1) yer alan değişkenler arasındaki ilişkileri ve sosyal medya kullanım yoğunluğuna göre gruplar arası farklılıkları analiz etmek amacıyla yapısal eşitlik modellemesi (YEM) ve çok gruplu analiz yöntemi kullanılmıştır. Yapısal eşitlik modeli, gözlenen değişkenler ile gizli yapılar arasındaki ilişkilerin kapsamlı bir analizine olanak tanıyan gelişmiş bir istatistiksel tekniktir (Kline, 2023). Bu yöntem hem ölçüm modellerinin (yani, gizli yapılar ile gözlenen göstergeleri arasındaki ilişkiler) hem de yapısal modellerin (yani, gizli değişkenler arasındaki nedensel ilişkiler) aynı anda test edilmesini sağlar (Schumacker ve Lomax, 2010).

Şekil 1. Araştırma Modeli

Kaynak: Yazarın kendi çalışması

Bu çalışmada ayrıca, H5–H8 hipotezleri kapsamında sosyal medya kullanım düzeyi "düşük" ve "yüksek" olan gruplar arasında aşağıdaki yapısal yolların farklılık gösterip göstermediği test edilmiştir:

H5: Fenomenin algılanan uzmanlığı → Kurumsal itibar

H6: Fenomenle Parasosyal ilişki → Kurumsal itibar

H7: Fenomenin Güvenilirlik → Kurumsal itibar

H8: Fenomeni Tavsiye etme niyeti → Kurumsal itibar

2.2. Örneklem ve Veri Toplama Süreci

Araştırma kapsamında veriler, anket tekniği kullanılarak toplanmıştır. Araştırma için Ordu Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Etik Kurulu'ndan gerekli izin alındıktan sonra anket formunda yer alan ölçeklerin Türkçe diline uyarlama çalışması gerçekleştirilmiştir. Ölçeklerin Türkçe'ye uyarlanması sürecinde, Brislin'in (1980) önerdiği çeviri-geriye çeviri yöntemi esas alınarak dil uyarlama çalışması gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın örneklemi; Türkiye'de yaşayan, belirli bir GSM operatöründen hizmet alan, 18 yaş ve üzerindeki, aktif sosyal medya kullanan ve en az bir sosyal medya fenomenini takip eden Z kuşağı bireyleri oluşturmaktadır. Çalışmada kurumsal itibar algısının ölçümlenmesi için spesifik bir hizmet sektörü olan GSM operatörleri odak noktası olarak seçilmiştir. Katılımcılar, kolayda örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir. Örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde çeşitli araştırmacıların önerileri dikkate alınmakla birlikte, Bryman ve Cramer'ın (2001) önerdiği şekilde, örneklem sayısının toplam madde sayısının en az beş katı olması gerektiği ölçütü esas alınmıştır. Bu doğrultuda, veri toplama süreci 11 Kasım – 2 Aralık 2024 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.

Uyarlama çalışması ardından Türkçe'ye uyarlan ölçeklerle oluşturulan anket formu araştırmanın çalışma grubu olan Türkiye'de yaşayan, belirli bir GSM operatöründen hizmet alan, 18 yaş ve üzerindeki, aktif sosyal medya kullanan ve en az bir sosyal medya fenomenini takip eden Z kuşağı bireylerine yönelik kolay da örneklem tekniğine başvurularak çevrimiçi ortamda 23 Aralık 2024 - 13 Haziran 2025 tarihleri arasında 576 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Analiz ön inceleme sonrası hatalı ve eksik olduğu tespit edilen 38 veri çıkarılarak analizler 538 katılımcıdan elde edilen verilerle gerçekleştirilmiştir. Araştırmanın evrenini oluşturan Türkiye'deki sosyal medya kullanıcıları We are Social ve Meltwater tarafından hazırlanan, Dijital 2025 Türkiye Raporuna göre 58.5 milyon kişidir(https://www.aa.com.tr, 2025). Araştırmada alınan örneklemin evreni

temsile yeterli olup olmadığını belirlemede örneklem büyüklüğü hesaplamada kullanılan formül (Büyüköztürk vd, 2014) kullanılarak ilgili değerler yazılarak hesaplandığında örneklem sayısı 0.95 doğruluk değeri için tesadüfi olarak belirlenen en az 384 kişi ve üzeri katılımcıdan oluşması gerekmektedir.

2.3. Ölçekler ve Değişkenler

Araştırma verilerinin toplandığı anket formu dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, katılımcıların araştırma örneklemine uygunluğunu belirlemek amacıyla; sosyal medya kullanıcısı olup olmadıkları, Z kuşağı yaş aralığında yer alıp almadıkları ve beğenerek takip ettikleri bir sosyal medya fenomeninin bulunup bulunmadığını tespit etmeye yönelik üç uygunluk (filtresi) sorusu yer almaktadır. İkinci bölümde, sosyal medya fenomen ölçeğinde yer alan ilgili değişkenleri ölçmeye yönelik ifadelere; üçüncü bölümde ise kurumsal itibarı değerlendirmeye yönelik ifadelere yer verilmiştir. Dördüncü ve son bölümde, katılımcılara yönelik demografik bilgileri belirlemeye yönelik sorular bulunmaktadır. Araştırmada kullanılan sosyal medya fenomeni özellikleri ölçeği, dört faktörden oluşmaktadır: fenomenin algılanan güvenilirliği ve fenomeni tavsiye etme niyeti, Belanche vd. (2021) tarafından geliştirilen ölçekler temel alınmıştır; fenomenin algılanan uzmanlığı ve Fenomenle Parasosyal ilişki ölçekleri ise Yuan ve Lou (2020) tarafından geliştirilen ölçeklerden uyarlanarak bir araya getirilmiştir. Kurumsal itibarı ölçmek amacıyla ise You ve Hon, (2021), tarafından geliştirilen ölçekten yararlanılmıştır. Anket formunda yer alan tüm ölçek maddeleri, 5'li Likert tipi derecelendirme ölçeği ile değerlendirilmiştir.

2.4. Veri Analiz Süreci

Araştırma kapsamında elde edilen veriler IBM SPSS Statistics 24 ve AMOS 22 istatistik paket programlar aracılığıyla analizler gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, sosyal medya fenomeni ölçeği ile kurumsal itibar ölçeğinin Türkçe 'ye uyarlama sürecinde, uyarlanan ölçeklerin yapı geçerliği ve güvenirliği; açımlayıcı faktör analizi (AFA), doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ve iç tutarlılık analizleri ile test edilmiştir. Sosyal medya fenomeni ölçeğinin Türkçe 'ye uyarlama süreci kapsamında yapılan geçerlik ve güvenirlik analizleri sonucunda, ölçeğin faktör yapısının korunduğu, maddelerin yüksek faktör yüklerine sahip olduğu ve iç tutarlılık düzeylerinin kabul edilebilir sınırların üzerinde olduğu belirlenmiştir. Bu bulgular, ölçeğin Türkçe versiyonunun sosyal medya fenomenlerine ilişkin algıyı geçerli ve güvenilir bir biçimde ölçebileceğini göstermektedir. Kurumsal itibar ölçeğinde ise başlangıçta dört alt boyut (duygusal çekicilik, ürün ve hizmetler, vizyon ve liderlik ile sosyal ve çevresel sorumluluk) ve toplam 13 maddeden oluşan orijinal yapı esas alınmıştır. Ölçeğin Türkçe'ye uyarlama sürecinde gerçekleştirilen açımlayıcı faktör analizi (AFA) ve doğrulayıcı faktör analizi (DFA) sonuçlarında bazı maddelerin düşük faktör yüklerine sahip olduğu ve modelin yapısal uyumunu zayıflattığı belirlenmiştir. Bu doğrultuda; duygusal çekicilik alt boyutundan "Müşterisi olduğum GSM operatörüne hayranım ve saygı duyuyorum" ile "Müşterisi olduğum GSM operatörü nadiren verdiği sözleri yerine getirir", ürün ve hizmetler alt boyutundan "Müşterisi olduğum GSM operatörü verdiği hizmetlerin arkasında durur", vizyon ve liderlik alt boyutundan "Müşterisi olduğum GSM operatörü telekomünikasyon alanındaki yenilikçi fırsatları tanır ve bunlardan yararlanır" ve sosyal ve çevresel sorumluluk alt boyutundan "Müşterisi olduğum GSM operatörü iyi amaçları destekler" ifadeleri analiz dışı bırakılmıştır. Yapılan analizler sonucunda ölçeğin sekiz maddeden oluşan tek faktörlü bir yapı altında toplandığı görülmüştür. Bununla birlikte, ölçeğin orijinal yapısındaki dört alt boyutun tamamen ortadan kalkmadığı; her bir boyutu temsil gücü yüksek ikişer maddenin ölçekte korunmaya devam ettiği belirlenmiştir. Bu durum, kurumsal itibar algısının araştırma

örnekleminde birbirinden bağımsız alt boyutlar şeklinde değil, daha bütüncül bir yapı içerisinde değerlendirildiğini göstermektedir.

Özellikle GSM hizmet sektöründe tüketicilerin kurumları; hizmet kalitesi, güven, liderlik ve sosyal sorumluluk gibi boyutları birbirinden bağımsız değerlendirmek yerine daha bütüncül bir algı çerçevesinde değerlendirebildikleri düşünülmektedir. Nitekim paydaşların bir kurumun genel imajına yönelik sahip oldukları temel tutum, o kurumun tüm alt faaliyet alanlarının algılanışını domine edebilmektedir (Fombrun & Shanley, 1990). Kültürler arası farklılıkların bireylerin kurumlara ve markalara ilişkin algı yapılarını etkileyebildiği literatürde de vurgulanmaktadır (Hofstede, 2001). Teorik açıdan kurumsal itibar, kurumun geçmiş performansı ile geleceğe yönelik beklentilerinin paydaşlar nezdindeki genel değerlendirmesi olarak ele alınmaktadır (Fombrun & Van Riel, 1997). Bu bağlamda, özellikle genç tüketiciler arasında kurumlara yönelik genel olumlu ya da olumsuz algının alt boyutlara da yansıyabilmesi, literatürde "Halo Etkisi" olarak açıklanan bilişsel değerlendirme süreciyle ilişkili olabilir (Thorndike, 1920). Marka literatüründe de sıklıkla vurgulandığı üzere, tüketiciler karmaşık kurumsal yapıları zihinlerinde basitleştirerek bütünleşik bir 'güven' veya 'itibar' şemsiyesi altında toplamaya meyillidirler (Chun vd., 2005). Ölçek uyarlama çalışmalarında ise ölçme araçlarının farklı kültürel yapılarda aynı faktör yapısını göstermemesi olağan bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle ölçeklerin psikometrik özelliklerinin hedef kültür bağlamında yeniden test edilmesi ve doğrulanması önerilmektedir (Bearden vd., 2006). Yapılan analizler sonucunda her bir boyutu temsil gücü yüksek ikişer maddenin korunmuş olması, ölçeğin kavramsal kapsamını sürdürürken Türkiye örneklemindeki yapısal uyumunu ve ölçüm geçerliliğini güçlendirmiştir. Ölçeğin nihai versiyonu, kurumsal itibara ilişkin algıyı bütüncül bir biçimde yansıtan, tek boyutlu bir yapı olarak çalışmada kullanıma sunulmuştur. Uygulanan ölçeklere ilişkin tüm maddelere Ek-1'de yer alan anket formunda yer verilmiştir.

Türkçe diline uyarlanan anket formu (Bkz. Ek-1), araştırma kapsamında çevrim içi veri toplama yöntemiyle uygulanmış ve elde edilen veriler doğrultusunda analiz süreci yürütülmüştür. Verilerin çözümlenmesinde, tanımlayıcı istatistikler kapsamında frekans ve yüzde dağılımlarının belirlenmesi ile birlikte, ölçeklerin güvenilirlik düzeylerini ve faktör yapılarını incelemek amacıyla SPSS istatistik yazılımından yararlanılmıştır. Bu kapsamda, öncelikle güvenilirlik analizleri ve açımlayıcı faktör analizi (AFA) gerçekleştirilmiştir. Ardından, araştırmada yer alan ölçme modellerinin geçerliliğini test etmek amacıyla doğrulayıcı faktör analizleri (DFA) ve yapısal modelin kurulması süreci AMOS programı aracılığıyla yürütülmüştür. Bununla birlikte, araştırmanın temel hipotezlerini sınamak ve modelin gruplar arası farklılıklarını incelemek amacıyla, sosyal medya kullanım yoğunluğuna dayalı çok gruplu yapısal eşitlik modellemesi (YEM) uygulanmıştır.

2.5. Ortak Yöntem Varyansı

Araştırma verilerinin tek kaynaktan, öz-bildirime dayalı anket yöntemiyle ve aynı zaman diliminde toplanmış olması, ortak yöntem varyansı (Common Method Bias) riskini gündeme getirebilmektedir. Bu doğrultuda, değişkenler arasındaki ilişkilerin yöntem etkisinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını değerlendirmek amacıyla Harman'ın Tek Faktör Testi uygulanmıştır. Analiz kapsamında ölçeklere ait toplam 22 ifade döndürülmemiş temel bileşenler analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda öz değeri 1'den büyük olan 5 faktör ortaya çıkmıştır. En yüksek varyansa sahip olan birinci faktörün toplam varyansın %23,624'ünü açıkladığı saptanmıştır. Literatürde tek bir faktörün açıkladığı varyans oranının %50'nin altında olması, verilerde ortak yöntem varyansı sorununun bulunmadığının temel bir göstergesi olarak kabul

edilmektedir (Podsakoff vd., 2003). Elde edilen %23,6'lık değer bu eşik değerin oldukça altında olduğundan; bu çalışmada toplanan verilerin yapısal geçerliliği tehdit eden bir yöntem yanlılığı taşımadığı ve hipotez testlerine geçmek için uygun olduğu sonucuna varılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Tanımlayıcı istatistikler

Tablo 1. Tanımlayıcı istatistikler

Değişkenler		n	%
Cinsiyet	Kadın	305	56.7
	Erkek	233	43.3
Yaş	18-20	227	42.2
	21-23	123	22.9
	24-26	100	18.6
	27-28	88	16.3
Aylık Gelir	10000 TL ve altı	176	32.7
	10001 TL – 25000 TL	125	23.2
	25001 TL – 40000 TL	102	19.0
	40001 TL – 55000 TL	111	20.6
	55001 TL ve üstü	24	4.5
En Çok Tercih Edilen Sosyal Medya Platformu	Facebook	54	10.0
	İnstegram	288	53.5
	X(Twiter)	94	17.5
	Youtube	72	13.4
	Diğer…….	30	5.6
Günlük Sosyal Medyada Geçirilen Süre	1 saatten az	39	7.2
	1-3 saat arası	87	16.2
	3-5 saat arası	157	29.2
	5-7 saat arası	167	31.0
	7 saat üzeri	88	16.4
En Çok Takip Edilen Tematik İçerik	Teknoloji	75	13.9
	Moda & Güzellik	124	23.0
	Spor & Sağlıklı Yaşam	60	11.2
	Kültür & Sanat	78	14.5
	Magazin	102	19.0
	Mutfak &Yemek	34	6.3
	Haber	44	8.2
	Diğer……	21	3.9
Total		538	100.0

Araştırmaya katılan toplam 538 katılımcının %56,7'si kadın, %43,3'ü ise erkektir. Katılımcıların yaş dağılımına bakıldığında, 18-20 yaş aralığındaki bireylerin %42,2 ile örneklemin büyük çoğunluğunu oluşturduğu, bunu %22,9 ile 21-23 yaş grubunun izlediği görülmektedir. Diğer yaş gruplarının oranları ise görece daha düşüktür. Katılımcıların aylık gelir düzeyleri incelendiğinde, %32,7'sinin 10.000 TL ve altında gelire sahip olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla %23,2 ile 10.001 TL – 25.000 TL aralığı, %20,6 ile 40.001 TL – 55.000 TL aralığı ve %19,0 ile 25.001 TL – 40.000 TL aralığı izlemektedir. 55.000 TL ve üzeri gelire sahip olan bireylerin oranı ise yalnızca %4,5'tir. En çok tercih edilen sosyal medya platformu olarak katılımcıların yarıdan fazlası (%53,5) Instagram'ı belirtmiştir. Twitter (X) kullanıcıları %17,5, YouTube kullanıcıları %13,4, Facebook kullanıcıları ise %10,0 düzeyindedir. "Diğer" seçeneğini işaretleyenlerin oranı ise %5,6'dır. Katılımcıların günlük sosyal medya kullanım süreleri değerlendirildiğinde, en yoğun grubu %31,0 ile günde 5-7 saat sosyal medyada vakit geçiren bireyler oluşturmaktadır. Bunu

%29,2 ile 3-5 saat arası kullanım ve %16,4 ile 7 saat üzeri kullanım izlemektedir. Günde 1-3 saat sosyal medya kullananların oranı %16,2, 1 saatten az kullananların oranı ise %7,2'dir. Yine, En çok takip edilen tematik içerikler arasında ilk sırayı %23,0 ile "Moda ve Güzellik" alırken, bunu %19,0 ile "Magazin" ve %14,5 ile "Kültür & Sanat" temaları takip etmektedir. "Teknoloji" temalı içerikler %13,9 oranıyla dikkat çekerken, "Spor & Sağlıklı Yaşam" teması %11,2, "Haber" %8,2, "Mutfak & Yemek" ise %6,3 oranında tercih edilmiştir. "Diğer" başlığı altında yer alan tematik tercihler ise %3,9 oranında belirtilmiştir.

3.2. Güvenirlik ve Geçerlilik Analizleri

Tablo 2: Sosyal Medya Fenomen Ölçeği Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Bileşen	Başlangıç Özdeğeri			Faktör Yüklerinin Kareleri Toplamı			Faktör Yükü
	Toplam	%Varyans	% Kümülatif	Toplam	%Varyans	% Kümülatif	
FAU1	6,188	38,673	38,673	6,188	38,673	38,673	.839
FAU2	1,957	12,228	50,901	1,957	12,228	50,901	.854
FAU3	1,599	9,995	60,896	1,599	9,995	60,896	.763
FPİ1	1,191	7,442	68,338	1,191	7,442	68,338	.801
FPİ2	,714	4,460	72,798				.850
FPİ3	,566	3,535	76,333				.864
FPİ4	,559	3,492	79,825				.762
FPİ5	,503	3,143	82,968				.749
FPİ6	,460	2,874	85,842				.746
FPİ7	,436	2,726	88,568				.844
FAG1	,381	2,383	90,950				.884
FAG2	,355	2,217	93,167				.883
FAG3	,311	1,943	95,110				.779
FTEN1	,286	1,786	96,896				.838
FTEN2	,259	1,619	98,515				.810
FTEN3	,238	1,485	100,000				.804
KMO: .892		**Bartlett's Test:** 4170,042		**df:**120			**p**:0,000

Sosyal medya fenomeni ölçeğine yönelik açımlayıcı faktör analizi (AFA) sonuçları, ölçeğin yapı geçerliğinin güçlü olduğunu ortaya koymuştur. KMO değeri .892 olup, örneklem büyüklüğünün faktör analizi için yeterli olduğunu göstermektedir. Bartlett's Test sonucu (χ^2 = 4170,042; p < 0,001) anlamlıdır (Dziuban ve Shirkey, 1974). Yapılan analizlerde, fenomenin algılanan uzmanlığı alt boyutunda FAU4, algılanan güvenilirlik boyutundaki FAG4 ve fenomeni tavsiye etme niyeti boyutunda yer alan FTEN4 maddelerinin düşük faktör yükleri nedeniyle analiz dışı bırakılmış ve analizler kalan ifadelerle tekrar gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda, dört faktörlü yapı toplam varyansın %68,33'ünü açıklamaktadır (Hair, 1995). Tüm maddelerin faktör yükleri .746 ile .884 arasında değişmekte olup, bu değerler maddelerin ait oldukları faktörlerle güçlü ilişki gösterdiğini ortaya koymaktadır(Kline, 2014). Ölçekte yer alan alt boyutlar (fenomenin algılanan uzmanlığı, fenomenle parasosyal ilişki, fenomenin algılanan güvenilirliği ve fenomeni tavsiye etme niyeti) teorik yapıya uygun şekilde gruplanmış ve analiz sonucunda ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğu doğrulanmıştır.

Tablo 3: Kurumsal İtibar Ölçeği Açımlayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Bileşen	Başlangıç Özdeğeri			Faktör Yüklerinin Kareleri Toplamı			Faktör Yükü
	Toplam	%Varyans	% Kümülatif	Toplam	%Varyans	% Kümülatif	
Kİ1	3,550	59,165	59,165	3,550	59,165	59,165	.783
Kİ2	,656	10,927	70,092				.765

Kİ4	,552	9,194	79,286			.737
Kİ5	,446	7,430	86,716			.782
Kİ6	,441	7,354	94,070			.774
Kİ8	,356	5,930	100,000			.772
KMO: .877		**Bartlett's Test:** 1287,126		**df:**15	**p**:0,000	

Kurumsal itibar ölçeğinin yapı geçerliğini test etmek amacıyla gerçekleştirilen açımlayıcı faktör analizi (AFA) sonucunda, verilerin faktör analizine uygun olduğu belirlenmiştir (KMO = .877; Bartlett's Test χ^2 = 1287,126; p < 0,001)(Dziuban ve Shirkey, 1974). Yapılan analizlerde, Kİ3 ve Kİ7 maddeleri, düşük faktör yükleri nedeniyle analizden çıkarılmıştır. Kalan 6 maddeyle yürütülen analiz sonucunda, ölçek tek faktörlü bir yapı sergilemiş ve bu yapı toplam varyansın %59,16'sını açıklamıştır(Hair, 1995). Maddelerin faktör yükleri .737 ile .783 arasında değişmekte olup, bu değerler ölçeğin iç tutarlılığının ve yapı geçerliğinin yüksek olduğunu göstermektedir(Kline, 2014). Elde edilen bulgular doğrultusunda, ölçek kurumsal itibara ilişkin algıyı ölçmede geçerli ve güvenilir bir araç olarak değerlendirilmiştir.

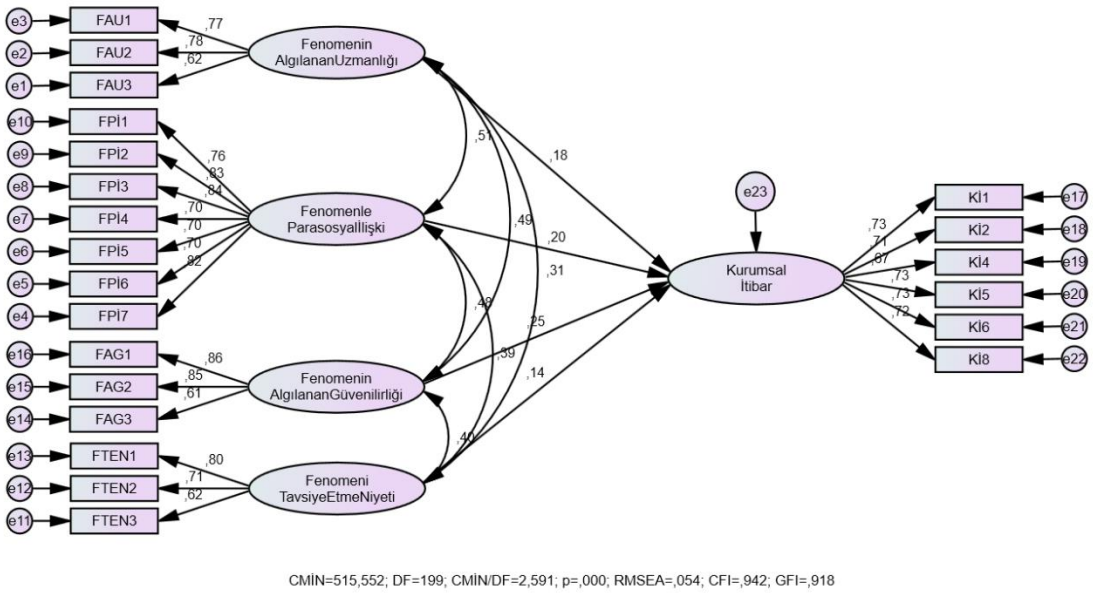
Tablo 4. Güvenirlik ve Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Değişkenler	Madde	Factor Yükü	Cronbach Alpha	CR	AVE
Fenomenin Algılanan Uzmanlığı	FAU1	.771	.765	.771	.530
	FAU2	.784			
	FAU3	.619			
	FAU4	-(Çıkarıldı)			
Fenomenle Parasosyal İlişki	FPİ1	.765	.909	.909	.591
	FPİ2	.831			
	FPİ3	.841			
	FPİ4	.701			
	FPİ5	.703			
	FPİ6	.704			
	FPİ7	.823			
Fenomenin Algılanan Güvenilirliği	FAG1	.614	.814	.824	.615
	FAG2	.813			
	FAG3	.862			
	FAG4	-(Çıkarıldı)			
Fenomeni Tavsiye Etme Niyeti	FTEN1	.624	.756	.757	.513
	FTEN2	.712			
	FTEN3	.803			
	FTEN4	-(Çıkarıldı)			
Kurumsal İtibar	Kİ1	.729	.860	.862	.510
	Kİ2	.705			
	Kİ3	-(Çıkarıldı)			
	Kİ4	.670			
	Kİ5	.731			
	Kİ6	.725			
	Kİ7	-(Çıkarıldı)			
	Kİ8	.723			

Katılımcılardan elde edilen verilerle yapılan doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ve güvenilirlik analizleri sonucunda, her bir alt boyutun ölçme gücünün yeterli olduğu belirlenmiştir(Nunnally, 1978). Tüm alt ölçeklerde yer alan maddelerin faktör yükleri .619 ile .862 arasında değişmekte olup, genel olarak kabul edilebilir sınırlar içerisindedir (Hulland, 1999). Açımlayıcı faktör analiz sonuçlarında olduğu gibi fenomenin algılanan uzmanlığı alt boyutundaki FAU4 maddesi düşük faktör yükü nedeniyle analiz dışı bırakılmıştır. Kalan üç maddeyle alt boyutun iç tutarlılık katsayısı Cronbach's Alpha .765, birleşik güvenilirlik (CR) .771, ve ortalama varyans açıklaması (AVE) .530 olarak hesaplanmıştır. Fenomenle parasosyal ilişki boyutunda tüm maddeler yüksek

faktör yüklerine sahiptir; Cronbach's Alpha .909, CR .909 ve AVE .591 ile bu boyutun hem güvenilir hem de geçerli olduğu görülmektedir. Algılanan güvenilirlik boyutundaki FAG4 maddesi de düşük faktör yükü nedeniyle çıkarılmış; kalan üç maddeyle yapılan analiz sonucunda Cronbach's Alpha .814, CR .824 ve AVE .615 olarak bulunmuştur. Bu değerler, boyutun ölçme başarısının güçlü olduğunu göstermektedir. Fenomeni tavsiye etme niyeti boyutunda da faktör yükü düşük çıktığından dolayı FTEN4 maddesi çıkarılmış, kalan üç madde ile yapılan analizde Cronbach's Alpha .756, CR .757 ve AVE .513 olarak hesaplanmıştır. Eşik değerlerin üzerinde olması, boyutun yeterli güvenilirliğe sahip olduğunu göstermektedir. Kurumsal İtibar ölçeğinde ise Kİ3 ve Kİ7 maddeleri düşük faktör yükleri nedeniyle analizden çıkarılmıştır. Altı maddeyle oluşturulan Kurumsal itibar ölçeğinin yapısı da Cronbach's Alpha .860, CR .862 ve AVE .510 olarak bulunmuş, bu da ölçeğin iç tutarlılığının ve yapısal geçerliliğinin yeterli olduğunu göstermektedir (Fornell ve Larcker, 1981).

3.3. Yapısal Model

Şekil 2. Araştırmanın Yapısal Modeli

Doğrulayıcı faktör analizine (DFA) ilişkin model uyum indeksleri incelendiğinde, modelin veri setine yapısal olarak iyi düzeyde uyum sağladığı görülmektedir. CMIN/DF = 2,591, modelin kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermektedir (Byrne, 2010). GFI = .918, CFI = .942, TLI = .933, IFI = .943 gibi değerler, .90 eşik değerini aşmakta ve modelin oldukça tatmin edici bir uyuma sahip olduğunu ortaya koymaktadır. RMSEA değeri .054 ile iyi uyum sınırları içerisindedir (<.06), ayrıca PCLOSE = .101 > .05 olması, RMSEA'nın anlamlı düzeyde düşük olduğunu göstermektedir. RMR = .027 değeri ise modelin hata terimlerinin düşük olduğunu desteklemektedir. Bu bulgular, test edilen modelin geçerli ve güvenilir bir yapı sunduğunu göstermektedir (Kline, 2023).

Table 5. Regresyon ve Hipotez Sonuçları

Dependent Variable		Independent Variable	β	p	Hypothesis Results
Kurumsal İtibar	←	Fenomenin algılanan uzmanlığı	.178	.001	H1 Desteklendi
Kurumsal İtibar	←	Fenomenle Parasosyal İlişki	.204	***	H2 Desteklendi
Kurumsal İtibar	←	Fenomenin Algılanan Güvenilirliği	.251	.018	H3 Desteklendi
Kurumsal İtibar	←	Fenomeni Tavsiye Etme Niyeti	.145	.009	H4 Desteklendi

*p < .001

Yapısal eşitlik modellemesi kapsamında test edilen modelde, sosyal medya fenomenlerinin kurumsal itibar üzerindeki etkisine ilişkin hipotezler değerlendirilmiştir. Regresyon analizinden elde edilen bulgular, tüm değişkenlerin kurumsal itibar üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkili olduğunu göstermektedir.

- Fenomenin Algılanan Uzmanlığı (FAU) değişkeninin kurumsal itibara etkisi anlamlı bulunmuş (β = .178, p = .001) ve H1 hipotezi desteklenmiştir.
- Fenomenle Parasosyal İlişki (FPİ), kurumsal itibarı pozitif yönde etkileyen en güçlü değişkenlerden biri olarak belirlenmiş (β = .204, p < .001); bu sonuçla H2 hipotezi desteklenmiştir.
- Fenomenin Algılanan Güvenilirliği (FAG) değişkeni de kurumsal itibar üzerinde anlamlı ve olumlu etki yaratmaktadır (β = .251, p = .018); bu doğrultuda H3 hipotezi desteklenmiştir.
- Son olarak, Fenomeni Tavsiye Etme Niyeti (FTEN) değişkeni de kurumsal itibarı anlamlı şekilde etkilemekte olup (β = .145, p = .009), H4 hipotezi de desteklenmiştir.

Elde edilen bu bulgular, sosyal medya fenomenlerinin sahip oldukları algısal özelliklerin, kullanıcıların GSM operatörlerine yönelik kurumsal itibar algısını şekillendirmede önemli rol oynadığını göstermektedir.

3.4. Çok Gruplu(Multi-Group) Analiz

Araştırmada, sosyal medya fenomenlerinin kurumsal itibar üzerindeki etkilerinin sosyal medya kullanım yoğunluğu düzeyine göre farklılaşıp farklılaşmadığını test etmek amacıyla çok gruplu yapısal eşitlik modellemesi (Multi-Group SEM) uygulanmıştır. Analiz kapsamında katılımcılar, günlük 5 saate kadar sosyal medya kullanım düzeyine sahip olanlar "Düşük Kullanım Grubu" (n = 283) ve günlük 5 saat üzeri kullanım düzeyine sahip olanlar "Yüksek Kullanım Grubu" (n = 255) olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.

Çok gruplu yapısal eşitlik modeli (SEM) analizinde gruplar arası yapısal yol katsayılarının karşılaştırılabilmesi için öncelikle ölçüm modelinin her iki grupta da eş değer çalışıp çalışmadığını belirlemek amacıyla Ölçüm Değişmezliği testleri gerçekleştirilmiştir (Hair vd., 2019). Bu doğrultuda sırasıyla; hiçbir kısıtlamanın uygulanmadığı yapısal değişmezlik (configural invariance), faktör yüklerinin gruplar arasında eşitlendiği metrik değişmezlik (metric invariance) ve gösterge kesişim değerlerinin (intercepts/ortalamaların) kısıtlandığı skaler değişmezlik (scalar invariance) aşamaları aşamalı kısıtlamalar yöntemiyle test edilmiştir. Ölçüm değişmezliğinin değerlendirilmesinde modeller arasındaki Kay-Kare farkı ($\Delta\chi^2$) ve büyük örneklemlerde Kay-Kare hassasiyetini dengeleyen en güvenilir modern kriter olarak kabul gören CFI değerindeki değişim ($\Delta CFI \leq 0{,}01$) temel alınmıştır (Cheung ve Rensvold, 2002). Gerçekleştirilen ölçüm değişmezliği analizi sonuçları Table 6'da sunulmuştur.

Table 6. Çoklu Grup Ölçüm Değişmezliği Analizi Sonuçları

Model Yapısı	χ^2	*df*	χ^2/df	CFI	RMSEA	Karşılaştırılan Model	$\Delta\chi^2$	Δdf	*p*	ΔCFI
Yapısal Değişmezlik	716.912	398	1.801	.941	.039	-	-	-	-	-
Metrik Değişmezlik	747.490	415	1.801	.939	.039	Model 1 ile	30.579	17	.022	.002
Skaler Değişmezlik	771.817	430	1.795	.937	.039	Model 1 ile	54.906	32	.007	.004

Table 6'da yer alan analiz sonuçları incelendiğinde; serbest modelin her iki grupta da oldukça iyi uyum değerleri sergilediği (χ^2/df = 1.801; CFI = 0.941; RMSEA = 0.039) ve böylece gruplar arasında temel faktör yapısının benzer olduğunu gösteren yapısal değişmezlik şartının sağlandığı görülmüştür. Faktör yüklerinin gruplar arasında eşitlendiği metrik değişmezlik modelinde, serbest model ile arasındaki CFI farkının (ΔCFI = 0.002) literatürde kritik eşik olarak kabul edilen 0.01 değerinin oldukça altında kaldığı saptanmıştır (Cheung ve Rensvold, 2002). Son aşmada varyans ve kovaryansların kısıtlandığı skaler değişmezlik modelinde de CFI değerindeki değişimin (ΔCFI = 0.004) yine 0.01 sınırının altında kaldığı belirlenmiştir. Büyük örneklemlerde $\Delta\chi^2$ testinin p değerinin anlamlı çıkma eğilimi göz önünde bulundurularak ΔCFI değerleri baz alınmış ve ölçeğin her iki grupta da aynı psikometrik yapıyı ölçtüğü, dolayısıyla gruplar arası karşılaştırma yapmaya tamamen uygun olduğu bilimsel olarak doğrulanmıştır (Hair vd., 2019). Ölçüm değişmezliğinin tam olarak karşılanmasının ardından, yapısal modelde yer alan dört temel yolun (FAU⟶Kİ, FPİ⟶Kİ, FAG⟶Kİ ve FTEN⟶Kİ) gruplar bazındaki etkileri test edilmiştir. Yapısal yol katsayılarının grup bazında elde edilen standart ve standart olmayan regresyon değerleri Table 7'de ayrıntılı olarak sunulmuştur.

Table 7. Yapısal Yol Katsayılarının Grup Bazında Değerlendirilmesi

Yol(Bağımlı ⟵Bağımsız)	Düşük Kullanım β(Std.)	SE	CR	p	Yüksek Kullanım β(Std.)	SE	CR	p	Anlamlılık Durum
Kİ ⟵ FAU	.239	.117	2.453	.014	.113	.135	1.184	.236	Sadece düşük grupta anlamlı
Kİ ⟵ FPİ	.181	.091	1.845	.065	.216	.076	2.651	.008	Sadece yüksek grupta anlamlı
Kİ ⟵ FAG	.225	.102	2.367	.018	.259	.121	2.720	.007	Her iki grupta anlamlı
Kİ ⟵ FTEN	.180	.081	2.084	.037	.097	.114	1.124	.261	Sadece düşük grupta anlamlı

Table 7'de sunulan grup bazlı analiz sonuçlarına göre; fenomenin algılanan uzmanlığının (FAU) kurumsal itibar (Kİ) üzerindeki etkisi düşük kullanım grubunda anlamlı iken (β = .239, p = .014), yüksek kullanım grubunda istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur (p = 0,236). Fenomenle parasosyal ilişkinin (FPİ) kurumsal itibara etkisi ise sadece yüksek kullanım yoğunluğuna sahip grupta anlamlı bir etki üretmiştir (β = .216, p = .008). Fenomenin algılanan güvenilirliği (FAG) her iki grupta da kurumsal itibarı pozitif ve anlamlı derecede etkilerken, fenomeni tavsiye etme niyeti (FTEN) yalnızca düşük yoğunluklu sosyal medya kullanıcıları üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir (β = .180, p = .037). Yol katsayılarındaki bu göreli farklılıkların gruplar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir varyasyon oluşturup oluşturmadığını kesinleştirmek adına her bir yol modelde ayrı ayrı kısıtlanarak Kay-Kare Fark Testi ($\Delta\chi^2$) uygulanmıştır. Elde edilen bulgular Table 8'de yer almaktadır.

Table 8. Yapısal Yolların Eşitliği İçin χ^2 Fark Testi Sonuçları

Yol(Bağımlı ⟵Bağımsız)	$\Delta\chi^2$	df	p	Hipotez Sonuçları
H5: Kİ ⟵ FAU	.498	1	.480	H5 Reddedildi
H6: Kİ ⟵ FPİ	.088	1	.767	H6 Reddedildi
H7: Kİ ⟵ FAG	.304	1	.582	H7 Reddedildi
H8: Kİ ⟵ FTEN	.082	1	.774	H8 Reddedildi

Table 8'deki yuvalanmış model karşılaştırma sonuçları incelenediğinde, sosyal medya kullanım yoğunluğu grupları arasında yapısal yolların hiçbirinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir ($p > .05$). Her ne kadar Table 7'de bazı yolların anlamlılık durumları gruplara göre değişiklik gösteriyor gibi görünse de, yolların matematiksel olarak birbirine eşitlendiği model kısıtlamaları, gruplar arasındaki katsayı farklarının şans faktöründen arındırıldığında anlamlı derecede değişmediğini ortaya koymaktadır. Örneğin; uzmanlık boyutunun etkisini ölçenχ^2 fark testi ($\Delta\chi^2 = .498$, $p = 0{,}480$) ve parasosyal ilişki boyutunu ölçen fark testi ($\Delta\chi^2 = 0{,}088$, $p = 0{,}767$) istatistiksel olarak anlamsızdır. Bu doğrultuda, modelde yer alan yapısal ilişkilerin sosyal medya kullanım yoğunluğuna göre farklılaştığını iddia eden H5, H6, H7 ve H8 hipotezleri istatistiksel kanıt yetersizliği sebebiyle reddedilmiştir. Elde edilen bulgular, sosyal medya kullanım yoğunluğunun yapısal ilişkiler üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir düzenleyici etki oluşturmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, grup bazlı katsayıların yön ve büyüklük açısından farklılık göstermesi, etkilerin kullanıcı segmentlerine göre değişen eğilimler sergileyebileceğine işaret etmektedir. Ancak bu farklılıklar istatistiksel olarak doğrulanmadığı için genellenebilir bir moderasyon etkisi olarak değerlendirilememektedir.

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırma, sosyal medya fenomenlerinin sahip olduğu uzmanlık, güvenilirlik, parasosyal ilişki ve tavsiye etme niyeti boyutlarının Z kuşağının kurumsal itibar algısı üzerindeki etkisini Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) aracılığıyla incelemiştir. Elde edilen bulgular, sosyal medya fenomenlerinin yalnızca ürün veya hizmet tanıtımı yapan dijital figürler olmadığını, aynı zamanda kurumların itibar oluşum süreçlerinde stratejik aktörler olarak konumlandığını ortaya koymaktadır. Analiz sonuçlarına göre fenomenin algılanan güvenilirliği ($\beta = .251$), fenomenle kurulan parasosyal ilişki ($\beta = .204$), fenomenin algılanan uzmanlığı ($\beta = .178$) ve fenomeni tavsiye etme niyeti ($\beta = .145$) değişkenlerinin her birinin, Z Kuşağı katılımcılarının kurumsal itibar algısı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, özellikle sosyal medya fenomenlerinin güvenilirlik ve içerik kalitesinin marka ve kurumsal algı üzerindeki belirleyici rolünü vurgulayan Işık (2025) ile uyumludur. Benzer şekilde Chiny vd. (2021) ve Adnan vd. (2023) farklı sektör ve ülke bağlamlarında fenomenlerin kurumsal saygınlık ve marka güveni üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Uluslararası literatürde ise Bratu (2019), sosyal medya fenomenlerinin takipçi güveni üzerinden marka itibarı ve davranışsal niyetleri şekillendirdiğini ortaya koyarken; Kim vd. (2021), fenomen destekli kurumsal itibar reklamlarının tüketici algısını doğrudan etkilediğini belirtmektedir. Singh vd. (2020), kriz dönemlerinde fenomenlerin kurumsal markaya duyulan güvenin yeniden inşasında kritik bir rol oynadığını vurgularken; Xin vd. (2024), sanal fenomenlerin dahi kurumsal itibar üzerinde anlamlı etkiler yaratabildiğini ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında mevcut çalışma, Türkiye bağlamında GSM sektörü örneğinde bu uluslararası bulguları doğrulamakta ve fenomenlerin

kurumsal itibar üzerindeki etkisinin kültürlerarası düzeyde tutarlılık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Bu sonuçlar aynı zamanda Katz ve Lazarsfeld (1955) tarafından geliştirilen İki Aşamalı Akış Modeli'nin dijital çağda yeniden işlev kazandığını göstermektedir. Geleneksel medya ortamında kanaat önderleri aracılığıyla gerçekleşen bilgi akışı, günümüzde sosyal medya fenomenleri üzerinden yeniden yapılandırılmaktadır. Fenomenler bu bağlamda yalnızca mesaj ileten aracılar değil, aynı zamanda mesajı yorumlayan, dönüştüren ve kendi güvenilirlikleri aracılığıyla kurumsal itibara anlam kazandıran dijital kanaat önderleri olarak işlev görmektedir. Bu durum, Bratu (2019) ve Kim vd. (2021)'in fenomenlerin takipçi güveni ve kurumsal algı üzerindeki etkisine ilişkin bulgularıyla da örtüşmektedir.

Araştırmanın dikkat çekici bulgularından biri, sosyal medya kullanım yoğunluğunun yapısal ilişkiler üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık oluşturmamasıdır. Çok Gruplu Analiz (MGA) sonuçlarına göre düşük ve yüksek sosyal medya kullanım grupları arasında anlamlı bir farklılaşma tespit edilmemiştir. Bu bulgu, Çetinkaya ve Şahbaz (2019) ile Sarı ve Ay (2023)'ün kullanım yoğunluğunun FoMO ve satın alma niyeti gibi bireysel davranışlar üzerinde etkili olduğuna yönelik sonuçlarından kısmen ayrışmaktadır. Bununla birlikte kurumsal itibar gibi daha yerleşik ve uzun vadeli algıların oluşumunda kullanım süresinden ziyade Z kuşağının dijital yerlilik özelliğinin daha baskın olabileceği değerlendirilmektedir. Bozkurt (2022)'un çevik marka algısına ilişkin değerlendirmeleri de bu sonucu desteklemektedir. Öte yandan, katsayı eğilimleri bazı psikolojik farklılaşmalara işaret etmektedir. Düşük kullanım grubunda fenomenin uzmanlık boyutu daha belirgin bir etki gösterirken, yüksek kullanım grubunda parasosyal ilişkinin daha baskın hale gelmesi, Karayalçın ve Yaraş (2024) ile Roberts ve David (2023)'in kullanım yoğunluğu arttıkça psikolojik bağlılığın güçlendiği yönündeki görüşleriyle örtüşmektedir. Bu durum, yoğun kullanıcıların fenomenlerle daha duygusal ve ilişki temelli bir bağ kurduğunu; daha düşük kullanım düzeyine sahip bireylerin ise fenomenleri daha çok bilgi ve uzmanlık kaynağı olarak değerlendirdiğini düşündürmektedir.

Çalışmanın literatüre sunduğu en önemli katkılardan biri, sosyal medya fenomenlerinin etkisini yalnızca satın alma niyeti veya e-WOM davranışları çerçevesinde ele alan araştırmaların ötesine geçerek kurumsal itibar boyutunda incelemesidir. Saputri ve Huda (2026) ile Helal vd. (2026) gibi çalışmalar daha çok tüketici davranışlarına odaklanırken, bu araştırma fenomen etkisini uzmanlık, güvenilirlik, parasosyal ilişki ve tavsiye etme niyeti gibi çok boyutlu bir yapı içinde ele alarak kurumsal itibar perspektifine taşımaktadır. Bu yönüyle çalışma, sosyal medya fenomenlerinin kurumsal düzeyde "itibar transferi" gerçekleştirdiğini ortaya koyması bakımından literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Buna ek olarak çalışma, fenomen etkisini ölçmeye yönelik farklı ölçek yaklaşımlarını bütünleştirerek ölçüm modeli açısından da katkı sunmaktadır. Bu kapsamda farklı çalışmalardan uyarlanan alt boyutlar tek bir yapısal model altında birleştirilmiş ve yapılan Açıklayıcı Faktör Analizi sonucunda ölçeğin güçlü bir faktör yapısına sahip olduğu (toplam açıklanan varyans = %68,338) görülmüştür. Bu durum, sosyal medya fenomenlerine ilişkin algının bütüncül bir yapı içerisinde ölçülebileceğini göstermesi açısından metodolojik bir katkı niteliği taşımaktadır.

Elde edilen bulgular uygulayıcılar açısından da önemli sonuçlar içermektedir. Özellikle GSM sektörü gibi rekabetin yüksek olduğu alanlarda fenomen seçiminde yalnızca görünürlük veya popülerlik değil, güvenilirlik ve uzmanlık algısı daha belirleyici hale gelmektedir. Bu durum, fenomenlerin yalnızca reklam yüzü olarak değil, kurumsal itibarın taşıyıcısı olarak konumlandırılması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca sosyal medya kullanım düzeylerine ilişkin

bulgular, içerik stratejilerinin kullanıcı segmentlerine göre farklılaştırılmasının önemini ortaya koymaktadır. Daha düşük kullanım düzeyine sahip bireyler için bilgi odaklı ve uzmanlık vurgulu içerikler daha etkili olurken, yoğun kullanıcılar için parasosyal ilişkiyi güçlendiren daha samimi ve etkileşim temelli içeriklerin tercih edilmesi önerilmektedir.

Bununla birlikte araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Çalışmanın kolayda örnekleme yöntemiyle yürütülmesi ve yalnızca Z kuşağı örneklemi ile sınırlandırılması, elde edilen bulguların genellenebilirliğini kısıtlayan temel unsurlar arasında yer almaktadır. Gelecek araştırmalarda Y ve X kuşaklarının da modele dahil edilmesi, kuşaklar arası farklılıkların daha net biçimde ortaya konulmasına katkı sağlayacaktır. Gelecek araştırmalarda olasılıklı örnekleme gibi farklı örnekleme yöntemlerinin kullanılması ve Y ve X kuşaklarının da örnekleme dahil edilmesi, modelin farklı demografik gruplar üzerinde test edilmesine olanak sağlayarak bulguların genellenebilirliğini ve geçerliliğini güçlendirecektir. Ayrıca araştırmanın yalnızca GSM sektörü bağlamında gerçekleştirilmiş olması da bir diğer sınırlılıktır. Adnan vd. (2023) ve Helal vd. (2026) gibi farklı sektörlerde yapılacak çalışmalar, fenomen etkisinin sektörel bağlamda nasıl değiştiğini ortaya koyabilir. Gelecek çalışmalarda ayrıca FoMO (Sarı ve Ay, 2023) veya sosyal karşılaştırma (Saral, 2025) gibi psikolojik değişkenlerin modele dahil edilmesi, fenomen etkisinin içsel mekanizmalarının daha derinlemesine anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak bu çalışma, sosyal medya fenomenlerinin Z kuşağının kurumsal itibar algısı üzerinde anlamlı ve çok boyutlu bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, Bratu (2019), Singh vd. (2020), Kim vd. (2021) ve Xin vd. (2024) tarafından ortaya konulan uluslararası literatürle uyumlu olup, fenomenlerin yalnızca tüketici davranışlarını değil aynı zamanda kurumsal itibarı da şekillendiren önemli dijital kanaat önderleri olduğunu doğrulamaktadır. Bu çerçevede sosyal medya fenomenleri, günümüz dijital iletişim ortamında geçici pazarlama araçları değil; kurumsal değerlerin inşasında, sürdürülmesinde ve hedef kitleyle güven temelli ilişkilerin kurulmasında merkezi bir rol üstlenen stratejik aktörler olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte çok gruplu analiz sonuçları, sosyal medya kullanım yoğunluğuna bağlı olarak yapısal ilişkilerde istatistiksel olarak anlamlı bir farklılaşma olmadığını ortaya koysa da, bazı yol katsayılarında grup bazlı yön ve büyüklük farklılıklarının gözlenmesi dikkat çekicidir. Özellikle düşük ve yüksek kullanım gruplarında belirli değişkenlerin etkilerinin göreli olarak farklılaşması, sosyal medya kullanım biçimlerinin algısal süreçler üzerinde potansiyel bir eğilim yaratabileceğine işaret etmektedir. Ancak bu farklılıkların istatistiksel olarak doğrulanmaması nedeniyle, kullanım yoğunluğunun moderatör etkisi bağlamında genellenebilir bir sonuçtan söz edilememektedir.

Kaynakça

Adeosun, L.P.K.; & Ganiyu, R. A. (2013). Corporate reputation as a strategic asset. *Int. J. Bus. Soc. Sci, 4,* 220–225.

Adnan, K., Amjad, N., Iftikhar, A., & Nisar, A. (2023). Study of the effect of influencer marketing on consumer purchase intention with medators brand awareness and brand reputation: Organic skin care products in Pakistan. *Journal of Policy Research, 9*(2), 124-133.

Ali, A. A. A., & Temizkan, V. (2022). Instagram fenomenlerinin sahip olduğu özelliklerin markaya yönelik tutum ve satın alma niyeti üzerindeki etkisi. *Business & Management Studies: An International Journal, 10*(2), 740-756.

Assegaf, S. H., Fihartini, Y., & Ramelan, M. R. (2020). Pengaruh dukungan selebriti dan ulasan pelanggan terhadap niat beli konsumen pada marketplace Tokopedia di Bandar Lampung. *Economics and Digital Business Review, 4*(2), 322–331

Ata, S., Arslan, H. M., Baydaş, A., & Pazvant, E. (2022). The effect of social media influencers' credibility on consumer's purchase intentions through attitude toward advertisement. *Esic Market, 53*(1), e280-e280.

Aw, E.C.X. & Chuah, S.H.W. (2021), Stop the unattainable ideal for an ordinary me!' Fostering parasocial relationships with social media influencers: the role of self discrepancy, *Journal of Business Research, 132*, 146-157.

Bagheri, N. (2023). *Fenomen pazarlamasında kaynak güvenilirliğinin satın alma niyetine etkisinde fenomeni tavsiye etme niyetinin rolü: Instagram üzerine bir araştırma* (Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi).

Balakrishnan, B., Dahnil, M. & Wong, J.Y.(2014) The ımpact of social media marketing medium toward purchase ıntention and brand loyalty among generation, Y. *Procedia Soc. Behav. Sci., 148*, 177–185.

Baruönü, Ö. (2021). Algısal homofili ve marka-fenomen uyumu perspektifinden sosyal medya fenomenlerinin marka tutumuna etkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(1), 257-266.

Bearden, W. O., Money, R. B., & Nevins, J. L. (2006). A measure of long-term orientation: Development and validation. *Journal of the Academy of Marketing Science, 34*(3), 456-467.

Belanche, D., Casaló, L. V., Flavián, M., & Ibanez-Sanchez, S. (2021). Building influencers' credibility on Instagram: Effects on followers' attitudes and behavioral responses toward the influencer. *Journal of Retailing and Consumer Services, 61*, 1–11.

Bennett, L. (2014). Fan/celebrity interactions and social media: Connectivity and engagement in Lady Gaga fandom. In L. Duits, K. Zwaan, & S. Reijnders (Eds.), *The Ashgate research companion to fan cultures* (pp. 109–120). Ashgate.

Bi, N. C., & Zhang, R. (2023). "I will buy what my 'friend'recommends": the effects of parasocial relationships, influencer credibility and self-esteem on purchase intentions. *Journal of Research in Interactive Marketing, 17*(2), 157-175.

Boerman, S. C., & Van Reijmersdal, E. A. (2020). Disclosing influencer marketing on YouTube to children: The moderating role of para-social relationship. *Frontiers in Psychology, 10*(1), 3042

Bond, B. J. (2018), Parasocial relationships with media personae: why they matter and how they differ among heterosexual, lesbian, gay, and bisexual adolescents, *Media Psychology*, *21* (3), 457–85.

Booth, N., & Matic, J. A (2011). Mapping and leveraging influencers in social media to shape corporate brand perceptions. *Corporate Communications: An International Journal, 16*(3), 184-191.

Bozkurt, M., & Torlak, Ö. (2026). Çevrimiçi kaynak güvenirliği modeli bağlamında reklamda fenomen kullanımının satın alma niyetine etkisi. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi, 19*(1), 169-199.

Bozkurt, S. (2022). Algılanan sosyal medya çevikliğinin müşteri katılım davranışı üzerindeki etkisi: Sosyal medya kullanım yoğunluğunun düzenleyicilik rolü. *Sosyal Mucit Academic Review, 3*(1), 96-122.

Bratu, S. (2019). Can social media influencers shape corporate brand reputation? Online followers' trust, value creation, and purchase intentions. *Review of Contemporary Philosophy, 18*, 157–163.

Brislin, R. W. (1980). Cross-cultural research methods. In A. J. Marsella, R. G. Tharp, & T. Cibrowski (Eds.), *Environment and culture* (pp. 47–82). Springer.

Bryman, A. & Cramer, D. (2001). *Quantitative analysis with SPSS release 10 for windows: a guide for social scientists.* London and New York: Routledge.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2017). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (23. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Byrne, B.M. (2010). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming* (2nd Edition). New York: Taylor and Francis Group Publication.

Calvert, S. L., & Richards, M. N. (2014). Children's para-social relationships. In A. B. Jordan & D. Romer (Eds.), *Media and the well-being of children and adolescents* (pp. 187–200). Oxford University Press.

Casaló, L.V. , Flavián, C. & Ibáñez-Sánchez S. (2017), Antecedents of consumer intention to follow and recommend an Instagram account. *Online Inf. Rev., 41* (7), 1046-1063.

Casaló, L. V., Flavián, C., & Ibáñez-sánchez, S. (2020). Influencers on Instagram : Antecedents and consequences of opinion leadership. *Journal of Business Research, 117*, 510–519.

Chae, J. (2018), Explaining females' envy towardsocial media influencers, *MediaPsychology, 21*(2), 246-262.

Chen, T.Y., Yeh, T.L., & Lee, F.Y. (2021), The impact of Internet celebrity characteristics on followers' impulse purchase behavior: The mediation of attachment and parasocial interaction. *Journal of Research in Interactive Marketing, 15* (3), 483-501

Chetioui, Y., Benlafqih, H., & Lebdaoui, H. (2020). How fashion influencers contribute to consumers' purchase intention. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International .24*(3), 361–380.

Cheung, G. W., & Rensvold, R. B. (2002). Evaluating goodness-of-fit indexes for testing measurement invariance. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal, 9*(2), 233–255.

Cheung, C. M. K., & Thadani, D. R. (2012). The impact of electronic word-of-mouth communication: A literature analysis and integrative model. *Decision Support Systems, 54*(1), 461–470.

Chiny, M., Chihab, M., Juiher, E. M., Jabari, K., Bencharef, O., & Chihab, Y. (2021). The impact of influencers on the companies reputation in developing countries: Case of Morocco. *Indonesian Journal of Electrical Engineering and Computer Science, 24*(1), 410.

Chun, R., Da Silva, R., Davies, G., & Roper, S. (2005). *Corporate reputation and competitiveness*. Routledge.

Chun, R. (2005), Corporate reputation: Meaning and measurement. *International Journal of Management Reviews, 7* (2), 91-109.

Colliander, J., & Dahlén, M. (2011). Following the fashionable friend: The power of social media weighing the publicity effectiveness of blogs versus online magazines. *Journal of Advertising Research, 51*(1), 313–320.

Csobanka, Z. E. (2016). The Z generation. *Acta Technologica Dubnicae, 6*(2), 63–76.

Çakmak, A. Ç. (2024). Sosyal medya etkileyicilerinin (influencer) takipçilerinin anlık satın alma davranışına etkisinin SOR modeli ile incelenmesi. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi= Journal of Consumer and Consumption Research, 16*(2), 289-350.

Çetinkaya, F. Ö., & Şahbaz, R. P. (2019). Sosyal medyada gelişmeleri kaçırma korkusunun kişinin tatil satın alma niyetine etkisi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 3*(3), 383-402.

Davies, G., & Chun, R. (2002). Gaps between the internal and external perceptions of the corporate brand. *Corporate Reputation Review, 5*(2-3), 144–158.

De Veirman, M., Cauberghe, V. & Hudders, L. (2017),Marketing through Instagram influencers: The impact of number of followers and product divergence on brand attitude. *Int. J. Advert., 36*, 798–828.

Dijkmans, C., P. Kerkhof, & C. J. Beukeboom. (2015). A stage to engage: Social media use and corporate reputation. *Tourism Management 47*, 58–67.

Dhun, & Dangi, H. K. (2023). Influencer marketing: role of influencer credibility and congruence on brand attitude and eWOM. *Journal of Internet Commerce, 22*(sup1), S28-S72.

Dziuban, C.D. & Shirkey, E.C. (1974), When is a correlation matrix appropriate for factor analysis? Some decision rules, *Psychological Bulletin, 81* (6), 358-361.

Eccles, R. G., S. C. Newquist, & R. Schartz. (2007). Reputation and its risks. *Harvard Business Review*, February, 1–10.

Erdogan, B.Z. (1999), Celebrity endorsement: A literature review, *Journal of Marketing Management, 14*, 291-314.

Feng, Y., Chen, H. & Kong, Q. (2020), An expert with whom I can identify: the role of narratives in influencer marketing, *International Journal of Advertising, 40*(7), 972-993.

Fombrun, C., & Shanley, M. (1990). What's in a name? Reputation building and corporate strategy. *Academy of management Journal, 33*(2), 233-258.

Fombrun, C., & Van Riel, C. (1997). The reputational landscape, *Corporate reputation review*, 1-16.

Fombrun, C.J., Gardberg, N.A. & Sever, J.M. (2000) The Reputation Quotient: a multi-stakeholder measure of corporate reputation, *Journal of Brand Management, 7*(4), 241-255.

Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural model with unobserved variables and measurement errors, *Journal of Marketing Research, 18*(1), 39–50.

Freberg, K., Graham, K., McGaughey, K., & Freberg, L. A. (2011). Who are the social media influencers? A study of public perceptions of personality. *Public Relations Review, 37*(1), 90–92.

Fromm, J., & Read, A. (2018). *Marketing to Gen Z: The rules for reaching this vast and very different generation of influencers.* AMACOM.

Garrett, S.K., Caldwell, B.S., Harris, E.C. & Gonzalez, M.C. (2009), Six dimensions of expertise: a more comprehensive definition of cognitive expertise for team coordination, *Theoretical Issues in Ergonomics Science, 10* (2), 93-105.

Giles, D. C. (2002). Parasocial interaction: A review of the literature and a model for future research. *Media Psychology, 4*(3), 279–305.

Güven, E., & Köken, M. M. (2022). Sosyal medya pazarlamasında fenomenlerin online kaynak güvenilirliğinin marka değeri ve satın alma niyetine etkisi. *Alanya Akademik Bakış, 6*(3), 2853-2868.

Hair, J.F. (1995), *Multivariate data analysis with readings*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.

Hair, J. F., Babin, B. J., Anderson, R. E., & Black, W. C. (2019). *Multivariate data analysis* (8th ed.). England: Pearson Prentice.

Helal, M. Y., Dwivedi, Y. K., Marghany, M. N., Elshawarbi, N. N., & Chae, I. (2026). Food-influencer vs peer voices: understanding E-reputation and repurchase intentions through social influence. *British Food Journal, 128*(4), 1513-1534.

Herbig, P., & Milewicz, J. (1996). Market signaling: A review. *Management Decision: Quarterly Review of Management Technology, 34*(1), 35–45.

Herrando, C., & Martín-De Hoyos, M. J. (2022). Influencer endorsement posts and their effects on advertising attitudes and purchase intentions. *International Journal of Consumer Studies, 46*(6), 2288-2299.

Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*. Sage publications.

Horton, D. & Wohl, R.W. (1956), Mass communication and parasocial interaction, *Psychiatry*, Vol. 19, 215-229.

Hoveland, C. I., Janis, I. L., & Kelley, H. H. (1953). *Communication and persuasion*. New Haven: Yale University Press.

Hulland, J. (1999), Use of partial least squares (PLS) in strategic management research: a review of four recent studies, *Strategic Management Journal, 20*(2), 195-204.

Immanuel, D. M., & HS, A. B. (2021). The impact of using influencer on consumer purchase intention with attitude towards influencer and brand attitude as mediator. *Jurnal aplikasi manajemen, 19*(4), 766-781.

Istanbulluoglu, D. (2017). Complaint handling on social media: The ımpact of multiple response times on consumer satisfaction., *Computers in Human Behavior 74*, 72–82.

Işık, E. (2025). Credibilty, quality, and aesthetics on social media: The ımpact of ınfluencer posts on brand reputation and purchase ıntention. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 14*(3), 1211-1231.

Jensen, C., Davis, J., & Farnham, S. (2002). Finding others online: Reputation systems for social online spaces. *In Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (pp. 447–454). Association for Computing Machinery.

Jin, S. V., Ryu, E., & Muqaddam, A. (2021). I trust what she's endorsing on Instagram: moderating effects of parasocial interaction and social presence in fashion influencer marketing. *Journal of Fashion Marketing and Management: An International Journal, 25*(4), 665-681.

Jun, S. & Yi, J. (2020), What makes followers loyal? The role of influencer interactivity in building influencer brand equity, *Journal of Product & Brand Management, 29*(6), 803-814.

Karasar, N. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Nobel Yayınları.

Karayalçın, C., & Yaraş, E. (2024). Consumers' psychology regarding attachment to social media and usage frequency: a mediated-moderated model. *Behavioral Sciences, 14*(8), 676.

Karlsen, R., (2015). Followers are opinion leaders: The role of people in the flow of political communication on and beyond social networking sites. *Eur. J. Commun. 30* (3), 301–318.

Katz, E., & Lazarsfeld, P. F. (1955). Images of the mass communications process. In E. Katz & P. F. Lazarsfeld (Eds.), *Personal influence: The part played by people in the flow of communication* (pp. 15–42). Free Press.

Katz, E., & Lazarsfeld, P. F. (1964). *Personal influence, the part played by people in the flow of mass communications.* Transaction publishers.

Ki, C., Cuevas, L.M., Chong, S.M., & Lim, H. (2020), Influencer marketing: social media influencers as human brands attaching to followers and yielding positive marketing results by fulfilling needs J. *Retailing Consum. Serv., 55*,1-11.

Kim, E., M. Duffy, & E. Thorson. (2021). Under the influence: Social media influencers' impact on response to corporate reputation advertising. *Journal of Advertising 50*(2), 119–38.

Kim, M., Song, D., & Jang, A. (2021). Consumer response toward native advertising on social media: The roles of source type and content type. *Internet Research, 31*(5), 1656–1676.

Kline, P. (2014), *An easy guide to factor analysis*, Taylor and Francis, Hoboken, NJ.

Kline, R. B.(2023). *Principles and practice of structural equation modeling*. 5th ed. Guilford Press.

Schumacker, R. E., & R. G. Lomax. (2010). *A beginner's guide to structural equation modeling*. 3rd ed. Routledge.

Liebers, N., & Schramm, H. (2019). Parasocial interactions and relationships with media characters, An inventory of 60 years of research. *Communication Research Trends, 38*(2), 4–31.

Lin, C. A., Crowe, J., Pierre, L., & Lee, Y. (2021). Effects of parasocial interaction with an instafamous influencer on brand attitudes and purchase intentions. *The Journal of Social Media in Society, 10*(1), 55-78.

Liu J., Wang C., Zhang T.& Qiao H. (2023). Delineating the effects of social media marketing activities on Generation Z travel behaviors. *Journal of Travel Research, 62*(5), 1140–1158.

Liu, S., Jiang, C., Lin, Z., Ding, Y., Duan, R. & Xu, Z. (2015), Identifying effective influencers based on trust for electronic word-of-mouth marketing: a domain-aware approach, *Information Sciences, 306*, 34-52.

Lou C. (2021), Social media influencers and followers: Theorization of a trans-parasocial relation and explication of its implications for influencer advertising. *Journal of Advertising*, 1–18

Lou, C. & Yuan, S. (2019), Influencer marketing: how message value and credibility affect consumer trust of branded content on social media, *Journal of Interactive Advertising, 19* (1), 58-73.

Lueck, J.A.,(2015). Friend-zone with benefits: The parasocial advertising of Kim Kardashian. *Journal of Marketing Communications, 21* (2) , 91-109

Madison, T.P. & Porter, L.V. (2016), Cognitive and imagery attributes of parasocial relationships, Imagination, *Cognition and Personality, 35* (4), 359-379.

Martínez-López, F. J., Anaya-Sánchez, R., Fernández Giordano, M., & Lopez-Lopez, D. (2020). Behind influencer marketing: key marketing decisions and their effects on followers' responses. *Journal of Marketing Management, 36*(7-8), 579–607.

McCracken, G. (1989). Who is the celebrity endorser? Cultural foundations of the endorsement. *Journal of Consumer Research*, 16.

Mohammad, A. A. S., Aityassine, F. L. Y., Al-fugaha, Z. N. A., Alshurideh, M. T., Alajarmeh, N. S. A., & Momani, A. A. (2024). The impact of influencer marketing on brand perception: A study of Jordanian customers influenced on social media platforms. In *Business analytical capabilities and artificial intelligence-enabled analytics: Applications and challenges in the digital era* (pp. 363–376). Springer.

Muda, M. & Hamzah, M.I. (2021),Should I suggest this YouTube clip? The impact of UGC source credibility on eWOM and purchase intention. *Journal of Research in Interactive Marketing, 15* (3), 441-459.

Nadanyiova, M. & Sujanska, L. (2023), The impact of influencer marketing on the decision-making process of generation Z, *Economics and Culture, 20* (1), 68-76.

Nam, L.G. & Dân, H.T. (2018), Impact of social media influencer marketing on consumer at Ho Chi Minh City, *The International Journal of Social Sciences and Humanities Invention, 5* (5), 4710-4714.

Nguyen, C., Tran, T., & Nguyen, T. (2024). Factors affecting users' brand awareness through social media marketing on TikTok. *Innovative Marketing, 20*(1), 122–131.

Nunnally, J.C. (1978), *Psychometric theory*, McGraw-Hill Series in Psychology, McGraw-Hill, New York.

O'Keefe, D. J. (2002). *Persuasion: Theory and research* (2 ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

Ohanian, R. (1990), Construction and validation of a scale to measure celebrity endorsers' perceived expertise, trustworthiness, and attractiveness, *Journal of Advertising, 19* (3), 39-52.

Olegario, R., & McKenna, C. (2013). Introduction: Corporate reputation in historical perspective. *The Business History Review*, 643-654.

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y., & Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of applied psychology, 88*(5), 879.

Poell, T. & Borra, E., (2012). Twitter, YouTube, and Flickr as platforms of alternative journalism: the social media account of the 2010 Toronto G20 protests. *Journalism 13* (6), 695–713.

Pornpitakpan, C. (2004), The persuasiveness of source credibility: a critical review of five decades' evidence, *Journal of Applied Social Psychology, 34*(2), 243-281.

Rebelo, M.F. (2017), *How influencers' credibility on Instagram is perceived by consumers and its impact on purchase intention*, (Doctoral dissertation).

Reinikainen, H., Tan, T. M., Luoma-aho, V., & Salo, J. (2021). Making and breaking relationships on social media: the impacts of brand and influencer betrayals. *Technological Forecasting and Social Change*,171,120990.

Roberts, J. A., & David, M. E. (2023). On the outside looking in: Social media intensity, social connection, and user well-being: The moderating role of passive social media use. *Canadian Journal of Behavioural Science/Revue canadienne des sciences du comportement, 55*(3), 240.

Rubin, A.M. & Perse, E.M. (1987),Audience activity and soap opera involvement a uses and effects investigation. *Human Communication Research, 14* (2), 246-268.

Rubin, R. B., & McHugh, M. P. (1987). *Development of parasocial interaction relationships*. Taylor and Francis.

Saputri, J. B., & Huda, N. (2026). The role of ınfluencer marketing, online customer reviews, and brand reputation on millennial purchase decisions for fashion products on tokopedia. *Golden Ratio of Mapping Idea and Literature Format, 6*(1), 398-409.

Saral, İ. (2025). Sosyal medya kullanım yoğunluğunun, çevrimiçi sosyal karşılaştırmanın ve psikolojik sağlamlığın çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerindeki rolü. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 17*(32), 52-71.

Sarı, F. H., & Ay, U. (2023). Sosyal medya kullanımı, fomo ve lüks tüketim eğilimi arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Pazarlama Teorisi ve Uygulamaları Dergisi, 9*(2), 167-192.

Schouten, A.P., Janssen, L. & Verspaget, M. (2019), Celebrity vs influencer endorsements in advertising: the role of identification, credibility, and product-endorser fit, *International Journal of Advertising*, 1-24.

Shan, Y., Chen, K. J., & Lin, J. S. (2020). When social media influencers endorse brands: The effects of self-influencer congruence, parasocial identification, and perceived endorser motive. *International Journal of Advertising, 39*(5), 590-610.

Shi, S., Cao, Y., Chen, Y.& Chow, W.S.(2019), How Social Media Brand Pages Contribute to Functional Conflict: The Central Role of Commitment. *Int. J. Inf. Manag., 45*, 95–106.

Singh, J., Crisafulli, B., Quamina, L. T., & Xue, M. T. (2020). 'To trust or not to trust': The impact of social media influencers on the reputation of corporate brands in crisis. *Journal of Business Research,119*, 464-480.

Strauss W.& Howe N. (1997). *The fourth turning: An American prophecy*. Broadway Books.

Thorndike, E. L. (1920). A constant error in psychological ratings. *Journal of Applied Psychology, 4*(1), 25.

Uğurlu, S. (2018). Dijital PR ve itibar yönetimi açısından sosyal medyada kriz yönetiminde bir vaka incelemesi: "Üsküdar Belediyesi - Kedi Evi" projesi. *İnsan ve İnsan,* 233 - 248.

Van der Waldt, D., Van Loggerenberg, M. & Wehmeyer, L. (2009), Celebrity endorsements versus created spokespersons in advertising: a survey among students, *SAJEMS, 12* (1),110-114.

Varadarajan, R. (2017). Innovating for sustainability: a framework for sustainable innovations and a model of sustainable innovations orientation. *Journal of the Academy of Marketing Science, 45*(1), 14-36.

Venciute, D., Degulytė, A., Correia, R., Meneses, R., & Auruskeviciene, V. (2026). Celebrity vs influencer endorsements: exploring the effects of credibility and parasocial relationships on consumer-based brand equity. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 1-20.

Vrontis, D., Makrides, A., Christofi, M. & Thrassou, A. (2021), Social media influencer marketing: a systematic review, integrative framework and future research agenda, *International Journal of Consumer Studies, 19*(6), 617-644.

Wells, T., Fishman, E. K., Horton, K. M., & Rowe, S. P. (2018). Meet Generation Z: Top 10 trends of 2018. *Journal of the American College of Radiology, 15*(12), 1791–1793.

Wong, A., & Sijabat, D. (2022). Reputasi merek sebagai penentu daya saing UMKM. *Jurnal Ekonomi dan Kewirausahaan, 14*(3), 89-98.

Xin, B., Hao, Y., & Xie, L. (2024). Virtual influencers and corporate reputation: From marketing game to empirical analysis. *Journal of Research in Interactive Marketing, 18*(5), 759–786.

Yadav, M.& Rahman, Z. (2018),The Influence of Social Media Marketing Activities on Customer Loyalty: A Study of e-Commerce Industry. *Benchmarking Int. J., 25*, 3882–3905

Yavuz, D., & Sağlam, M. (2023). Fenomen özelliklerinin tekrar satın alma, ağızdan ağıza iletişim ve daha fazla ödeme niyetine etkisinin incelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 14*(37), 296-313.

You, L. & Hon, L.C. (2021), Testing the effects of reputation, value congruence and brand identity on word-of-mouth intentions, *Journal of Communication Management, 25*(2), 160-181.

Yuan, S., & Lou, C. (2020). How social media influencers foster relationships with followers: The roles of source credibility and fairness in parasocial relationship and product interest. *Journal of Interactive Advertising, 20*(2), 133–114.

Zhang, X., & Choi, J. (2022). The importance of social influencer-generated contents for user cognition and emotional attachment: An information relevance perspective. *Sustainability, 14*(11), 6676.

Zeqiri, J., Koku, P.S., Dobre, C., Milovan, A.M., Hasani, V.V. & Paientko, T. (2025), The impact of social media marketing on brand awareness, brand engagement and purchase intention in emerging economies, *Marketing Intelligence and Planning, 43* (1), 28–49.

Katkı Oranı Beyanı

Yazar makaleye %100 oranda katkı sunmuştur.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Ek-1. Kullanılan Ölçek Maddeleri Tablosu

SOSYAL MEDYA FENOMENLERİ		
Fenomenin Algılanan Uzmanlığı		Yuan, S., & Lou, C. (2020).
1	(x) sosyal medya fenomeni alanı hakkında iddialarda bulunmak için yeterince deneyime sahip olduğunu düşünüyorum.	
2	(x) sosyal medya fenomeni kendi alanında uzman olarak görüyorum.	
3	(x) sosyal medya fenomeninin iyi olduğu şeyler hakkında iddialarda bulunma konusunda yetkin olduğunu düşünüyorum.	
4	*(x) sosyal medya fenomeni kendi alanları hakkında çok şey bildiğini hissediyorum.*	
Fenomenle Parasosyal İlişki		
1	x) sosyal medya fenomenini sanki bir arkadaşım varmış gibi rahat hissetmemi sağlıyor.	
2	(x) sosyal medya fenomenini doğal, gerçekçi bir insan olarak görüyorum.	
3	(x) sosyal medya fenomeni başka bir sosyal medya kanalı açarsa ben de takip edeceğim.	
4	(x) sosyal medya fenomeni bilmek istediğim şeyleri anlıyor gibi görünüyor.	
5	(x) sosyal medya fenomeni zamanında paylaşım yapmadığında görmeyi özlüyorum	
6	(x) sosyal medya fenomenine bir şey olursa, üzülürüm.	
7	Başka yerlerde (x) sosyal medya fenomeni ile ilgili bir hikaye görsem onu okurum	
Fenomenin Algılanan Güvenilirliği		Belanche, D., Casaló, L. V., Flavián, M., & Ibanez-Sanchez, S. (2021).
1	(x) sosyal medya fenomeni güvenilirdir.	
2	(x) sosyal medya fenomeni dürüsttür.	
3	(x) sosyal medya fenomeni alanında bir uzmandır.	
4	*(x) sosyal medya fenomeni deneyimlidir*.	
Fenomeni Tavsiye Etme Niyeti		
1	(x) sosyal medya fenomeninin hesabını diğer insanlara tavsiye ederim.	
2	(x) sosyal medya fenomeninin hesabı hakkında diğer insanlara olumlu şeyler söylerim.	
3	(x) sosyal medya fenomeninin ürettiği içerikleri ilgilenen arkadaşlarıma ve akrabalarıma tavsiye ederim.	
4	*Teknoloji ile ilgilenen diğer kişilere (x) hakkında bilgi verme fırsatını nadiren kaçırırım.*	
KURUMSAL İTİBAR		You, L. & Hon, L.C. (2021)
1	Müşterisi olduğum GSM operatörü hakkında olumlu duygulara sahibim.(Duygusal Çekicilik)	
2	Müşterisi olduğum GSM operatörüne güveniyorum. .(Duygusal Çekicilik)	
3	*Müşterisi olduğum GSM operatörü yüksek kaliteli hizmetler sunar.(Ürün ve Hizmetler)*	
4	Müşterisi olduğum GSM operatörü yenilikçi hizmetler geliştirir. (Ürün ve Hizmetler)	
5	Müşterisi olduğum GSM operatörü mükemmel bir liderliğe sahiptir. (Vizyon ve Liderlik)	
6	Müşterisi olduğum GSM operatörü geleceğe yönelik net bir vizyona sahiptir. (Vizyon ve Liderlik)	
7	*Müşterisi olduğum GSM operatörü çevreye karşı sorumludur .(Sosyal ve Çevresel Sorumluluk)*	
8	Müşterisi olduğum GSM operatörü toplumla iyi ilişkiler kurar. .(Sosyal ve Çevresel Sorumluluk)	

(x): Takip edip beğenilen sosyal medya fenomeni.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Yıldırım, N. (2026). "19. Yüzyılda Eski Van Şehrinin Ekonomik Faaliyetleri ve Sosyo-Ekonomik Hayata Yansımaları", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 88-111. **Gönderim Tarihi**: 28.01.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 17.09.2026-19.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1873376

Yazar/Author

Nesrin YILDIRIM*

Makale Adı/Article Name

19. Yüzyılda Eski Van Şehrinin Ekonomik Faaliyetleri ve Sosyo-Ekonomik Hayata Yansımaları**

Economic Activities of Old Van in the 19th Century and Their Reflections on Socio-Economic Life

ÖZ

Bu çalışma, 19. yüzyılda Osmanlı taşrasının önemli merkezlerinden biri olan Eski Van şehrindeki ekonomik faaliyetleri ve bu faaliyetlerin sosyo-ekonomik hayata yansımalarını incelemektedir. Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı taşrasında yaşanan idari ve iktisadi dönüşümün Van'ın ekonomik yapısı ve toplumsal yaşamı üzerindeki etkileri araştırmanın temel çıkış noktasını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda şehirdeki ticari faaliyetler; çarşı ve pazar alanları, üretim-tüketim ilişkileri, esnaf ve meslek grupları ile ulaşım ve ticaret ağları bağlamında ele alınmıştır. Arşiv belgeleri, seyahatnameler, vilayet salnameleri ve nüfus kayıtları gibi birincil kaynaklardan yararlanılarak Van'ın üretim ve ticaret yapısı ile söz konusu ekonomik faaliyetlerin toplumsal ilişkiler üzerindeki etkileri çok yönlü olarak değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, şehirdeki ekonomik canlılığın üretim ve ticaret faaliyetleriyle sınırlı kalmadığını; meslekî örgütlenme, toplumsal ilişkiler ve farklı dinî ve etnik gruplar arasındaki ekonomik ve kültürel etkileşim üzerinde de etkili olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda çalışma, Eski Van örneğinden hareketle 19. yüzyıl Osmanlı taşra kentlerinde ekonomik faaliyetler ile sosyo-ekonomik hayat arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Van, 19. Yüzyıl, Ekonomik Faaliyetler, Sosyo-Ekonomik Hayat, Osmanlı Taşrası.

ABSTRACT

This study examines the economic activities of Old Van, one of the important provincial centers of the Ottoman Empire in the 19th century, and their reflections on socio-economic life. The impact of the administrative and economic transformations that took place in the Ottoman provinces during the post-Tanzimat period on Van's economic structure and social life constitutes the main point of departure of the study. In this context, commercial activities in the city are examined in relation to bazaars and marketplaces, production-consumption relations, artisan and occupational groups, and transportation and trade networks. Drawing on primary sources such as archival documents, travel accounts, provincial yearbooks, and population registers, the study provides a multidimensional assessment of Van's production and trade structure as well as the effects of these economic activities on social relations. The findings indicate that the city's economic vitality was not limited to production and trade activities but also influenced occupational organization, social relations, and economic and cultural interactions among different religious and ethnic groups. In this regard, through the case of Old Van, the study aims to reveal the reciprocal relationship between economic activities and socio-economic life in 19th-century Ottoman provincial cities.

Keywords: Old Van, 19th Century, Economic Activities, Socio-Economic Life, Ottoman Provinces.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, nesrin.yildirim1@hotmail.com

** Çalışma, yazarın "Osmanlı Döneminde Eski Van Şehri Yerleşim Kültürü (1877-1915)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Extended Abstract

This study examines the economic activities of Old Van and their impact on the city's socio-economic life during the nineteenth century, a period characterized by extensive administrative and economic transformation within the Ottoman Empire. Located on the empire's eastern frontier, Van occupied an important position within the commercial networks connecting Anatolia, Iran, and the Caucasus. Drawing on archival documents, provincial yearbooks, missionary reports, and travel accounts, the study analyzes the development of production and trade in Old Van and evaluates the ways in which economic activities interacted with social relations and administrative practices during the period of Ottoman modernization.

The economy of Old Van was based on a combination of agriculture, animal husbandry, handicrafts, small-scale manufacturing, and regional trade. The city's geographical position facilitated the circulation of goods between the Ottoman eastern provinces and neighboring regions. Animal husbandry, particularly sheep and goat breeding, constituted one of the principal components of the local economy and supplied wool, hair, leather, and other animal products for both domestic consumption and trade. Archival data from the late nineteenth century indicate that substantial numbers of animals and animal products were exported from Van to markets including Istanbul, Aleppo, Mosul, Syria, and Egypt. These commercial connections demonstrate that Van's economy was not confined to local consumption but participated in wider regional and interregional networks. Textile production and handicrafts constituted another significant component of the city's economy. Household-based production preserved traditional forms of craftsmanship while providing an important source of income for the local population. Products such as *Van abası*, *şal*, *keten bezi*, and *çayak* were produced on local looms. Nevertheless, limited capital, inadequate technical equipment, and a shortage of trained labor restricted the transition from artisanal production to modern industrial manufacturing. In the early twentieth century, missionary workshops introduced new production practices and employed approximately one hundred workers. Some of these workshops imported wool from Ireland, while their products reached markets in Britain, Switzerland, and the United States. Although such initiatives indicate Van's connections with international commercial networks, artisanal and household-based production continued to characterize the city's manufacturing structure. Lake Van also contributed to the regional economy through transportation, fishing, and mineral resources. In addition to facilitating transportation between Van, Muş, and Bitlis, the lake supported seasonal fishing activities. The *tarik* fish constituted an important commercial resource and generated an estimated annual income of approximately 50,000–60,000 kuruş. A mineral substance known as *laterdan* (natural soda), obtained from deposits associated with the lake, was used for purposes such as soap production and medical treatments and was consumed locally as well as traded in neighboring markets. These activities illustrate the role of local natural resources in the diversification of Van's economy. Salt constituted another important element of economic life. Its importance for food preservation and animal husbandry made access to salt a significant concern for both the population and local administration. Periodic shortages and high prices encouraged unauthorized production and smuggling, creating additional difficulties for administrative control. The salt question therefore extended beyond the supply of a basic commodity and became connected with taxation, market regulation, and public order. The Tanzimat reforms also affected Van's fiscal and administrative structure. Efforts to reorganize taxation and strengthen central control included the implementation of the Kışlakıye tax on nomadic groups wintering within the province. The collection of this tax, however, encountered difficulties arising from geographical conditions and population mobility. Records indicating that only 40,750 kuruş of an assessed 102,000 kuruş could be collected reveal the practical limitations faced by the central administration in implementing fiscal policies in the province. The Van example therefore demonstrates the difficulties involved in translating centralizing fiscal policies into local practice. Taxation also affected relations among different social and religious communities. The distribution of fiscal obligations among the inhabitants of Van generated disputes concerning the implementation of taxation policies. According to the data examined in the study, approximately 100,000 kuruş of an annual levy of 150,000 kuruş was collected from the Armenian community. This situation resulted in objections and formal appeals, including protests conveyed through the Armenian Patriarchate. Such evidence provides an important perspective on the relationship between economic participation, taxation, and communal relations in the socio-economic structure of nineteenth-century Van. Van's commercial activities were also affected by administrative regulations and changes in regional and international trade networks. Restrictions associated with the *mürur tezkiresi* (travel permit) system created difficulties for merchants seeking to transport goods to major commercial centers. At the same time, changes in international transportation and trade routes during the second half of the nineteenth century altered the conditions under which Van participated in transit commerce. The opening of the Suez Canal in 1869 contributed to the

growing importance of maritime transportation and affected established overland commercial routes. These developments created new challenges for Van's role within regional transit trade.

Despite these constraints, attempts were made to regulate and strengthen commercial activities institutionally. The establishment of the Van Trade Council in 1861 reflected the Ottoman administration's interest in organizing and supervising commercial affairs in the province. Bazaars, marketplaces, inns, shops, and workshops continued to function as important centers of production, exchange, and social interaction. Through these spaces, locally produced commodities entered wider commercial networks, while merchants, artisans, producers, and consumers from different social groups participated in the city's economic life. Taken together, the evidence reveals a diversified but predominantly traditional economic structure in nineteenth-century Old Van. Animal husbandry, textile production, handicrafts, fishing, mineral resources, and trade provided the principal foundations of the local economy. At the same time, geographical conditions, limited capital, inadequate infrastructure, administrative restrictions, and changes in trade routes constrained the expansion of production and commerce. Economic activities also influenced occupational organization, taxation, social relations, and interactions among the different communities inhabiting the city. In conclusion, the economic history of nineteenth-century Old Van reflects the interaction between local production, regional trade, administrative transformation, and changing commercial networks.

Giriş

19. yüzyılda Eski Van şehri, Doğu Anadolu'nun ticari ve kültürel yaşamında merkezi bir konuma sahipti. Van'ın İran, Kafkasya ve Mezopotamya arasında uzanan ticaret yolları üzerinde yer alması, şehirde bölgesel mal dolaşımının gelişmesine ve çevre bölgelerle ticari ilişkilerin kurulmasına imkân sağlamıştır. Bu durum şehirdeki çarşıların, hanların ve pazar yerlerinin sadece ekonomik değişim alanları değil aynı zamanda toplumsal etkileşim ve kültürel aktarım mekânları haline gelmesini sağlamıştır. Eski Van'da üretilen **t**ekstil ürünleri, dericilik ve hayvancılığa dayalı mallar bölgesel ticaretin omurgasını oluştururken baharat, kumaş ve çeşitli ithal malların dolaşımı da şehri dış pazarlara bağlamıştır. Van'ın bu ticaret güzergâhları üzerinde yer alması, şehirde üretilen malların çevre bölgelere ulaştırılmasına ve farklı pazarlardan gelen ürünlerin Van çarşılarında dolaşıma girmesine imkân sağlamıştır. Bu ekonomik hareketlilik, aynı zamanda şehirde zengin bir esnaf örgütlenmesi, lonca sistemi ve mesleki dayanışma kültürünü de beraberinde getirmiştir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve merkezileşme politikaları çerçevesinde taşra kentlerinin ekonomik yapısının güçlendirilmesi hedeflenmiş bu bağlamda Eski Van'da da kurumsal düzenlemeler yapılmıştır (Hakan, 2022, s. 8). 1861 yılında kurulan Van Ticaret Meclisi reislik görevine ise Mustafa Rıfat Efendi getirilmiştir. Vesikadan anlaşılacağı üzere Rıfat Efendi hem hanedan mensubu hem de saygın bir tüccar olarak bilinmektedir (İ.DH[1], No. 481, Gömlek No. 23276, 15 Cemaziyelevvel 1278/18 Kasım 1861). Meclis, ticari faaliyetlerin düzenlenmesi, denetlenmesi ve geliştirilmesi amacıyla oluşturulmuş olup Van'ın Osmanlı ticaret ağındaki konumunu güçlendirmiştir. Bu girişim, aynı zamanda Eski Van'ın ticarî potansiyelinin devlet düzeyinde fark edildiğinin ve bölgesel kalkınma politikalarına entegre edilmeye başlandığının göstergesidir. Böylece şehir, yalnızca bir sınır kenti değil Osmanlı'nın doğu ekonomisinde önemli bir merkez haline gelmiştir (A.MKT.NZD[2], No. 227, Gömlek No. 92, 12 Zilkade 1273/4 Temmuz 1857). Söz konusu Van Ticaret Meclisi, yalnızca ticari düzenlemelerle sınırlı bir kurum olmaktan öteye geçerek şehrin eğitim, sağlık, taşımacılık ve genel kamu hizmetleri gibi alanlarında da etkin bir yönetsel rol üstlenmiştir. Meclis üyeleri hem devlet temsilcilerinden hem de yerel tüccar ve esnaf ileri gelenlerinden oluştuğu için alınan kararlar geniş bir toplumsal meşruiyete dayanmaktaydı. Bu durum, Osmanlı taşra yönetiminde

[1] İ.DH: İrade Dahiliye.

[2] A.MKT.NZD: Sadaret Nezair ve Devair Evrakı.

ekonomik kurumların zamanla idari ve toplumsal karar mekanizmalarına entegre edildiğini göstermesi bakımından da dikkat çekicidir. Van Ticaret Meclisi'nin etkinliği, yalnızca ekonomik kalkınmayı değil aynı zamanda toplumsal refahın artırılmasını ve şehir yaşamının modernleşmesini de hedeflemiştir. Özellikle altyapı, ulaşım ağı, eğitim kurumlarının desteklenmesi ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi gibi konularda alınan kararlar, Eski Van'ın şehirleşme sürecine kurumsal bir ivme kazandırmıştır. Bu yönüyle Meclis, 19. yüzyıl Osmanlı taşra idaresinde yalnızca ekonomik değil aynı zamanda sosyal ve kültürel dönüşüm süreçlerinin de önemli bir aktörü olarak öne çıkmıştır. Van Ticaret Meclisi'nin faaliyetleri, şehirde planlı gelişim, düzenli kamu hizmetleri ve mekânsal modernleşme çabalarına kurumsal bir temel sağlamış ve böylece Eski Van, 19. yüzyılın ikinci yarısında modern kent kimliği kazanmaya başlayan Osmanlı taşra merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Bu çalışma 19. yüzyıl Eski Van şehrinin ekonomik faaliyetlerini ve bu faaliyetlerin şehrin sosyo-ekonomik hayata yansımalarını incelemektedir. Mevcut literatür incelendiğinde, Eski Van şehrine ilişkin akademik çalışmaların ağırlıklı olarak şehrin siyasi ve idarî yapısı üzerinde yoğunlaştığı, ekonomik faaliyetler ve bunların sosyo-ekonomik hayata yansımalarını bütüncül biçimde ele alan çalışmaların ise sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu çalışma, Eski Van şehrinin ekonomik yapısını şekillendiren unsurları ve bu unsurların dönemin sosyo-ekonomik hayatı üzerindeki etkilerini inceleyerek literatürdeki söz konusu boşluğa katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. Araştırma Yöntemi ve Kaynaklar

Bu çalışma, 19. yüzyılda Eski Van şehrinde yürütülen ekonomik faaliyetleri ve bu faaliyetlerin sosyo-ekonomik hayata yansımalarını tarihsel araştırma yöntemi çerçevesinde incelemektedir. Araştırmanın temel mekânsal sınırını Eski Van şehir merkezi oluşturmaktadır. Bununla birlikte şehir ekonomisinin çevre yerleşimlerle kurduğu üretim, pazar ve ticaret ilişkilerini ortaya koyabilmek amacıyla Şatak ve Elbak gibi Van vilâyetine bağlı bazı kazalara ilişkin veriler de değerlendirmeye dâhil edilmiştir. Bu kazalara ait veriler müstakil birer ekonomik yapı olarak incelenmemiş, Van şehir merkezinin bölgesel ticaret ağı içerisindeki konumunu açıklamaya katkı sağladıkları ölçüde kullanılmıştır. Böylece araştırmanın odağı şehir merkezi üzerinde korunurken, Van ekonomisinin çevre kazalar ve sınır bölgeleriyle kurduğu ilişkilerin de göz ardı edilmemesi amaçlanmıştır.

Çalışmanın kronolojik çerçevesini esas itibarıyla 19. yüzyıl oluşturmaktadır. Bununla birlikte yüzyılın sonlarında şekillenen ekonomik yapının değişim ve devamlılığını değerlendirebilmek amacıyla 20. yüzyılın ilk yıllarına ait bazı verilerden karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır. Özellikle 1909 ve 1913 yıllarına ait üretim ve ticaret verileri, 19. yüzyılın sonlarında gözlemlenen ekonomik eğilimlerin sonraki yıllardaki seyrini ortaya koymak amacıyla çalışmaya dâhil edilmiştir. Dolayısıyla 20. yüzyıla ait veriler araştırmanın kronolojik sınırını genişletmek amacıyla değil, 19. yüzyılın sonundaki ekonomik yapının kısa vadeli değişimini ve sürekliliğini değerlendirmeye yardımcı olan karşılaştırmalı veriler olarak kullanılmıştır.

Araştırmanın temel kaynak grubunu Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler oluşturmaktadır. Arşiv belgelerinin yanı sıra Van Vilâyet Salnâmesi, döneme ait seyahatnameler, hatıratlar ve istatistikî verilerden yararlanılmıştır. Austen Henry Layard, Frederick Millingen ve Vital Cuinet gibi Van ve çevresine ilişkin gözlemler aktaran isimlerin eserleri, resmî kayıtların sunduğu ekonomik verileri tamamlayan kaynaklar olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca araştırma eserleri, makaleler ve diğer ikincil literatürden yararlanılarak elde edilen bulgular mevcut çalışmalarla karşılaştırılmıştır.

Kaynaklardan elde edilen veriler; ticaret ve pazar faaliyetleri, üretim ve zanaat kolları, tarım ve hayvancılık, ithalat ve ihracat ilişkileri, madencilik, ulaşım ve vergilendirme gibi temalar altında tasnif edilmiştir. Farklı nitelikteki kaynakların sunduğu bilgiler mümkün olduğu ölçüde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş; özellikle seyahatnamelerde yer alan gözlem ve sayısal veriler, arşiv belgeleri ve resmî kayıtlarla birlikte ele alınmıştır. Kaynaklar arasındaki farklılıklar göz önünde bulundurularak ekonomik faaliyetlerin yalnızca niceliksel boyutunun tespit edilmesiyle yetinilmemiş, bu faaliyetlerin şehrin toplumsal yapısı, meslekî örgütlenmesi, ticari ilişkileri ve sosyo-ekonomik hayatı üzerindeki etkileri de değerlendirilmiştir.

2. Eski Van Şehrinde Çarşı, Pazar ve Ticaret Hayatı

19. yüzyılda Van şehrinde, özellikle ticaretin yoğunlaştığı bölgelerde çok sayıda çarşı bulunmakta ve bu çarşılarda hanlar yer almaktaydı. Bu yapılar, tüccarların mallarını sergileyip satışa sundukları, zanaatkârların ise üretim faaliyetlerini sürdürdükleri ekonomik merkezler olarak kentsel yaşamın temel unsurlarını oluşturuyordu. Hanlar, aynı zamanda konaklama, depolama ve mal değişimi işlevleriyle şehirdeki ticaret ağlarının sürekliliğini sağlayan mekânsal düğüm noktaları haline gelmişti. Van'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında yer alması, onu yalnızca bir sınır kenti değil, aynı zamanda farklı etnik, dinî ve kültürel toplulukların kesişim alanı haline getirmiştir. Şehirde farklı etnik, dinî ve kültürel topluluklara mensup tüccar ve esnafın faaliyet göstermesi, ticari ilişkilerin farklı toplumsal gruplar arasında yürütüldüğünü göstermektedir. Söz konusu ticaret alanlarında gıda, tekstil, baharat, deri ve metal ürünleri gibi farklı sektörlere ait malların alım satımı yapılmakta, yerel üretim ile dış ticaret arasında güçlü bir bağlantı kurulmaktaydı. Şehirde yer alan kahvehaneler, kasaplar, bakkallar, lokantalar, fırınlar, hanlar ve hamamlar, sadece ekonomik alışverişin yapıldığı alanlar değil aynı zamanda sosyal iletişim, haberleşme ve toplumsal dayanışmanın gerçekleştiği kamusal mekânlardı. (Arvas, 2016, s. 251).

19. yüzyılda Eski Van şehrinde ekonomik bakımdan en varlıklı ve etkin cemaat olan Ermeni nüfus oluşturuyordu. Ermeniler, şehir merkezinde gelişen ticaret, zanaatkârlık, kuyumculuk ve esnaflık gibi mesleki alanlarda önemli bir yer edinmişlerdi. Van'ın ticaret ağlarında Ermeni tüccarların etkinliği şehir ekonomisinin büyük ölçüde bu cemaatin girişimciliği ve sermaye birikimi etrafında şekillendiğini göstermektedir (Minassian, 2000, s. 205). Kaynaklarda belirtildiği üzere, Van şehrinin temel geçim kaynağı olan tarım ve hayvancılık faaliyetleri kentin çevresindeki kırsal alanlarda yaşayan Kürt nüfus tarafından yapılmaktaydı (Tuna, 2022, s. 197). Bu üretim temelli ekonomik faaliyetler şehir ekonomisinin dış halkasını oluştururken, ticari merkezlerde yoğunlaşan Ermeni toplumu şehir içi ekonomik işleyiş üzerinde belirgin bir etkiye sahipti. Böylece Van'da ekonomik iş bölümü etnik temelde belirginleşmiş; Ermeniler kentsel ticaretin, Kürtler ise kırsal üretimin taşıyıcısı konumuna gelmişlerdir. (Y.PRK.AZN[3], No. 1, Gömlek No. 51, 28 Ramazan 1298/24 Ağustos 1881; Millingen, 1998, s. 160). Esasen bakıldığında Ermeniler çoğunlukla kent merkezinde ticari faaliyetlerde söz sahibi olduğu gibi zaman zaman zirai alanda da varlık göstermişlerdir (Mayevsry, 1997, s. 99).

Eski Van şehir merkezinde gözlemlenen ticari faaliyetlerin, vilâyete bağlı taşra kazalarında da benzer biçimde sürdürüldüğü görülmektedir. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında Van merkezinden çevre kazalara Avrupa menşeli malların ulaştırıldığı arşiv belgeleri ve seyyah raporlarından anlaşılmaktadır. Bu dönemde Avrupa menşeli ürünlerin taşra pazarlarına kadar ulaşması, Van vilâyetinin bölgesel ve dış ticaret ağlarıyla bağlantısını göstermektedir. Nitekim

[3] Y.PRK.AZN: Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı.

Şatak kazasında kurulan pazarlarda halk arasında "İngiliz basması" olarak bilinen kumaşlar başta olmak üzere çeşitli Avrupa mallarının satıldığı bilinmektedir. Bu durum, Van şehir merkezinin yalnızca bölgesel değil aynı zamanda uluslararası ticaretin etkilerini yansıtan bir ekonomik merkez konumunda olduğunu ortaya koymaktadır. Van vilayeti içinde ticaretin canlı olduğu önemli merkezlerden biri de Elbak (bugünkü Başkale) kazasıydı. 1896 yılında bölgede görev yapan Sadettin Paşa'nın gözlemleri bu kazanın ticari yapısına ilişkin değerli veriler sunmaktadır. Paşa, Elbak çarşısının haç biçiminde planlandığını, bu mimari düzenin çarşı içindeki işlevsel dağılımı kolaylaştırdığını ve ticari faaliyetlerin sistemli biçimde yürütülmesini sağladığını belirtmektedir. Elbak çarşısında satılan ürünler arasında Amerikan patiskası, İran kumaşları, İran menşeli kıyafetler, bakliyat türleri ve kuru meyveler önemli bir yer tutmaktaydı. Bu ürün çeşitliliği, kazanın yalnızca yerel değil, Doğu Anadolu bölgesinin dağıtım merkezlerinden biri olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Bununla birlikte Sadettin Paşa'nın da ifade ettiği üzere, Elbak ile Van şehir merkezi arasındaki ticari ilişkiler mevsimsel koşullardan etkilenmekteydi. Sert geçen kış aylarında yolların kapanması, ulaşımın aksaması ve hayvansal nakliyatın güçleşmesi nedeniyle ticaret neredeyse tamamen durma noktasına gelmekteydi. Bu durum, dönemin taşra ekonomisinin coğrafi ve iklimsel koşullara ne denli bağımlı olduğunu aynı zamanda bölgesel tedarik zincirlerinin kırılgan yapısını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Elbak örneği, 19. yüzyıl sonu itibarıyla Van vilayetinde ticaretin hem coğrafi hem de ekonomik açıdan mevsimsel dalgalanmalara duyarlı bir karakter taşıdığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Layard, 1853, s. 419; Önal, 2003, s. 123).

3. Üretim ve Ticaret Ekonomisi: Dükkânlar ve İmalathaneler

19. yüzyılda Eski Van şehrinin ticari yaşamında öne çıkan iki temel merkez, Orta Kapı ve Tebriz Kapı çevresindeki bölgelerdi. Bu alanlar hem şehir içi ticaretin hem de çevre kazalarla kurulan ekonomik ilişkilerin odak noktası durumundaydı. Özellikle Tebriz Kapı, adını aldığı İran'ın Tebriz kentiyle yürütülen ticari ilişkiler nedeniyle uluslararası mal dolaşımının Van'daki giriş kapısı olarak işlev görmekteydi. Orta Kapı çevresi ise daha çok yerel zanaatkârların, küçük ölçekli esnafın ve perakende ticaretin yoğunlaştığı bir merkez konumundaydı. Şehrin ana çarşısı da dönemin en önemli eğitim yapılarından biri olan eski Rüşdiye binasının hemen yanında yer almaktaydı. Bu konum, eğitim ve ticaretin aynı kentsel eksen üzerinde geliştiğini ve şehir planlamasında işlevsel bir bütünlüğün benimsendiğini göstermektedir. Orta Kapı, Tebriz Kapı ve Rüşdiye çevresi birlikte değerlendirildiğinde, bu bölgelerin yalnızca ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü yerler değil aynı zamanda Van'ın sosyal, kültürel ve kamusal yaşamının merkezleri haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu alanlarda hem yerel halk hem de çevre yerleşimlerden gelen tüccarlar aktif biçimde faaliyet göstermekteydi. Mal değişimi, alışveriş faaliyetleri ve hammadde akışının büyük bölümü bu bölgelerde gerçekleşmekteydi. Dolayısıyla söz konusu ticaret merkezleri, Eski Van'ın ekonomik hayatının ana omurgasını oluşturmuş kentin mekânsal organizasyonunu, toplumsal ilişkilerini ve ekonomik kimliğini biçimlendiren temel unsurlar arasında yer almıştır (MF.MKT[4], No. 177, Gömlek No. 5, 22 Muharrem 1311/5 Ağustos 1893).

Van vilâyet merkezinde yer alan dükkânlardan elde edilen gelirler hem bireysel kazanç hem de kamusal hizmetlerin finansmanında önemli bir kaynak işlevi görmüştür. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı modernleşme politikalarının bir parçası olarak taşra eğitim kurumlarının yaygınlaştırılması hedeflenmiş ve bu süreçte yerel gelir kaynaklarının eğitime yönlendirilmesi teşvik edilmiştir. Van'da da benzer şekilde ticari faaliyetlerden sağlanan gelirlerin belirli bir kısmı doğrudan eğitim hizmetlerinin desteklenmesine ayrılmıştır. Bu gelirler sayesinde yeni okulların

[4] MF.MKT: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi.

inşa edilmesi, mevcut eğitim kurumlarının bakım ve onarımının yapılması, öğretmen maaşlarının ödenmesi ve ders araç gereçlerinin temin edilmesi mümkün olmuştur. Dolayısıyla ticari faaliyetlerden elde edilen gelirlerin eğitim hizmetlerine aktarılması, yeni okulların inşası ve mevcut eğitim kurumlarının ihtiyaçlarının karşılanmasına doğrudan katkı sağlamıştır. Bu durum, Van vilâyetinde ekonomik faaliyetlerle toplumsal kalkınma arasında karşılıklı bir etkileşim bulunduğunu göstermektedir. Nitekim, ticari kazançların eğitim alanına aktarılması, Osmanlı taşrasında ekonomik sermayenin yalnızca üretimle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda kültürel ve beşerî sermaye üretiminde de kullanıldığını ortaya koymaktadır. Böylece Van örneğinde yerel ekonomi ile eğitim kurumları arasında kurulan bu ilişki, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı modernleşme sürecinin taşradaki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir (MF.İBT[5], No. 10, Gömlek No. 56, 05 Cemaziyelahir 1294/17 Haziran 1877).

1897 yılı itibarıyla Van vilâyet merkezinde toplam 163 dükkânın faal olduğu bilinmektedir. Bu dükkânlar, şehir ekonomisinin temel dinamiklerini oluşturan küçük ölçekli ticari işletmeler olup hem iç ticaretin sürekliliğini sağlamış hem de yerel üretim ile tüketim arasındaki dengeyi korumuştur. Söz konusu işletmeler, gıda, tekstil, zanaatkârlık, metal işçiliği ve çeşitli el sanatları gibi farklı sektörlerde faaliyet göstermekteydi. Bu durum, 19. yüzyılın sonlarında Van şehir merkezinde çeşitlenmiş bir ekonomik yapının oluştuğuna işaret etmektedir. Aynı dönemde, şehrin temel gıda ihtiyacını karşılamak amacıyla geleneksel yöntemlerle üretim yapan 524 un fabrikasının varlığı da dikkat çekicidir. Bu sayı, dönemin taşra ölçeğine göre oldukça yüksek olup Van'ın yalnızca kendi nüfusunun değil çevre yerleşimlerin de gıda tedarik merkezlerinden biri haline geldiğini göstermektedir. Bu fabrikalar özellikle ekmek üretimi ve temel gıda ihtiyacının karşılanmasında önemli bir işlev üstlenmiş, kentin günlük tüketim ihtiyacını karşılamanın yanı sıra tarımsal üretim ile şehir ekonomisi arasında işlevsel bir köprü oluşturmuştur. Un fabrikalarının faaliyetleri, Van'ın 19. yüzyıl sonlarındaki ekonomik kendi kendine yeterlilik düzeyini ve üretim temelli yerel sanayi anlayışını da yansıtmaktadır. Bu bağlamda söz konusu veriler Eski Van şehrinde zanaatkârlık, gıda üretimi ve ticaretin birbirini tamamlayan bir bütünlük içinde geliştiğini ortaya koymaktadır (Van Vilâyet Salnâmesi, 1897, s. 117; Güran, 2014, s. 334).

Sadettin Paşa'nın anılarında aktardığı bilgilere göre, 19. yüzyılın sonlarında Eski Van şehrinde ticaret ve küçük ölçekli sanayi faaliyetleri çoğunlukla Ermeni nüfusun denetimindeydi. Özellikle 1896 yılında vilayette görevli olan Paşa, merkezdeki 50 ila 60 civarındaki dükkânın neredeyse tamamının Ermenilere ait olması bu topluluğun şehir ekonomisindeki baskın konumunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu dükkânlarda daha çok kuru meyve, elma ve fındık gibi yerel tarım ürünleri satılmakta aynı zamanda Ermeni bakkalları aracılığıyla toptan temin edilen şeker, kahve ve çeşitli ithal malların perakende satışı yapılmaktaydı. Bu durum, Van'daki Ermeni cemaatinin yalnızca tarımsal üretimde değil, aynı zamanda tüccar sınıfı olarak şehir ticaretinin yönlendirilmesinde de belirleyici bir rol üstlendiğini göstermektedir. Ermeni tüccar ve esnafların oluşturduğu bu ekonomik ağ, hem yerel üreticilerden sağlanan ürünlerin pazarlanmasını hem de dış pazarlardan getirilen malların şehir halkına ulaştırılmasını mümkün kılan çok katmanlı bir ticaret yapısı ortaya çıkarmıştır. Bu ağ, Van'ın İran, Erzurum ve Bitlis üzerinden uzanan doğu-batı ticaret güzergâhına eklemlenmesini de kolaylaştırmıştır. Dolayısıyla Ermeni toplumu, yalnızca üretim ve dağıtım süreçlerinde değil, aynı zamanda bölgesel sermaye birikimi ve ticari aracılık ilişkilerinde de kilit bir aktör haline gelmiştir. Bu ekonomik hâkimiyet, şehir merkezindeki ticari hayatın etnik temelli bir iş bölümü çerçevesinde şekillenmesine yol açmıştır. Ermenilerin sahip oldukları sermaye birikimi, ticari ağlara erişim imkânı ve mesleki örgütlenme

[5] MF.İBT: Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi.

biçimleri, Van'daki küçük ölçekli sanayi ve perakende ticaretin yönünü belirlemiştir. Böylece 19. yüzyıl sonu itibarıyla Eski Van'ın kentsel ekonomisi, büyük oranda Ermeni topluluğunun ekonomik etkinliği ve girişimcilik kapasitesi etrafında biçimlenmiştir (Önal, 2003, s. 62).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nde ivme kazanan modernleşme süreciyle paralel olarak, Van'da da yerel düzeyde sanayileşme ve seri üretim faaliyetlerine yönelik çeşitli teşebbüsler görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde devletin merkezî kalkınma politikaları, taşra şehirlerinde ekonomik canlanmayı sağlamak ve üretim kapasitesini artırmak amacıyla belirli teşvik mekanizmaları içermekteydi. Van da bu politikaların etkisiyle yerel üretimi geliştirmeye yönelik girişimlerden payını almıştır. Nitekim Eski Van şehrinde sabun, balmumu ve aba üretimi gibi alanlarda imalathanelerin kurulmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Bu girişimler hem bölgedeki hammadde kaynaklarının değerlendirilmesi hem de dışa bağımlılığın azaltılması bakımından önem taşımaktaydı. Sabun ve balmumu üretimi, özellikle hayvansal yağlar ve arıcılık ürünleri gibi yerel kaynaklara dayanması bakımından, Van'ın kırsal üretim yapısıyla şehir ekonomisi arasında doğrudan bir bağ kurmuştur. Aba üretimi ise hem iç tüketim hem de askeri kıyafet üretimi açısından taşra ölçeğinde değerlendirilebilecek bir tekstil sanayisinin nüvesini oluşturmuştur. Bu imalathanelerin kurulmasıyla birlikte şehirde yeni istihdam alanlarının açılması, ticari kapasitenin genişlemesi ve yerel ekonominin çeşitlenmesi hedeflenmiştir. Ancak tüm bu çabalara rağmen söz konusu üretim tesislerinin tam anlamıyla modern endüstriyel bir yapıya dönüşemediği, daha çok zanaat temelli küçük ölçekli işletmeler olarak kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla Van'daki bu girişimler, 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı taşrasında modern sanayi anlayışına geçişin erken fakat yarı-geleneksel bir biçimde seyrettiğini göstermektedir (A.AMD[6], No. 27, Gömlek No. 40, 15 Safer 1267/20 Aralık 1850).

19. yüzyılda Eski Van şehri, yalnızca tarım ve hayvancılıkla geçinen bir taşra merkezi olmaktan öte, el zanaatları ve küçük ölçekli sanayi üretimiyle de öne çıkan dinamik bir ekonomi merkezine dönüşmüştür. Bu dönemde şehir, hem yerel hammaddelere dayalı üretim yapısı hem de geleneksel ustalık kültürü sayesinde Doğu Anadolu'nun en üretken taşra merkezlerinden biri olarak dikkat çekmiştir. Van'da imal edilen ürünler arasında gümüş kupalar, nargile takımları, demir ve pirinçten yapılan çeşitli ev eşyaları, el aletleri ve süs eşyaları yer almakta olup, bu ürünler hem iç tüketim hem de çevre kazalarla yapılan ticaret açısından önemli bir ekonomik değere sahipti. Bu çeşitlilik, şehirde metal işçiliği ve zanaatkârlığın yüksek bir ustalık düzeyine ulaştığını göstermektedir. Vilâyet genelinde faaliyet gösteren yaklaşık 100 kuyumcu, 50 saraç (deri işleyen zanaatkâr) ve 60 çömlek imalathanesi, Van'da üretim sektörünün geniş bir yelpazede faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu zanaat kolları, şehir ekonomisinin hem istihdam hem de ihracat potansiyelini artırmış; aynı zamanda geleneksel üretim biçimlerinin sürekliliğini sağlamıştır. Kuyumculuk, süs eşyası üretimi ve deri işçiliği gibi zanaat kollarında Ermeni, Kürt ve Türk ustaların faaliyet göstermesi, şehirde üretim faaliyetlerinin farklı toplumsal gruplar tarafından sürdürüldüğünü göstermektedir. Ayrıca vilâyet merkezinde tütünün işlenmesi ve paketlenmesine yönelik bir fabrikanın faaliyet göstermesi, Van'da tarımsal üretimin ham madde düzeyinde kalmadığını, işlenmiş ürünlere dönüştürüldüğünü göstermektedir. Benzer şekilde şehirde aydınlatma amacıyla kullanılan lambalarda yaygın olarak keten tohumu yağı tercih edilmekteydi. Bu ihtiyacın karşılanabilmesi için keten tarımı, vilâyetin desteklenen tarımsal faaliyetleri arasında önemli bir yer edinmiş ve elde edilen keten tohumlarından yağ üretimi gerçekleştirilmiştir. Böylece tarım, zanaatkârlık ve küçük sanayi arasında karşılıklı bir ekonomik ilişki oluşmuş; bu üçlü yapı, 19. yüzyıl sonlarında Van'ın yerel ekonomisinin temel

[6] A.AMD: Sadaret Amedî Kalemi.

dayanaklarından birini oluşturmuştur. (DH.MKT[7], No. 1496, Gömlek No. 85, 12 Receb 1305/25 Mart 1888; Millingen, 1998, s. 98; Bozkurt, 2019, s. 74).

Hayvancılık faaliyetlerinin doğal bir uzantısı olarak 19. yüzyıl boyunca Van vilâyetinde dokumacılık önemli bir ekonomik uğraş haline gelmiştir. Bölgedeki iklim ve coğrafi koşullar, özellikle koyun yetiştiriciliğine elverişli olduğundan, hayvansal ürünlere dayalı üretim biçimleri yaygınlık kazanmıştır. Koyunlardan elde edilen yün, yerel dokuma sanayisinin temel hammaddesini oluşturmuş; bu durum, ev ekonomisine dayalı üretim biçimlerinin gelişmesini desteklemiştir. Özellikle köylerde kadın emeğine dayalı dokuma üretimi hem aile ekonomisine katkı sağlamış hem de kırsal toplumsal yaşamın önemli bir parçası haline gelmiştir. Dokuma ürünleri arasında kilim, aba, kuşak ve çeşitli ev tekstili ürünleri öne çıkmış; bu üretim faaliyetleri aynı zamanda Van'ın kültürel kimliğini yansıtan geleneksel el sanatlarının da sürekliliğini sağlamıştır (Yıldırım, 2026, s. 250).

Vilayet dahilinde şehrin ekonomisinde önemli bir yere sahip olan diğer zanaat dallarına bakıldığında, yerel ustalar tarafından yürütülen silah üretiminin hem güvenlik hem de avcılık ihtiyaçlarını karşılayan önemli bir faaliyet olduğu görülmektedir. Bu üretim kolu, taşra ölçeğinde metal işçiliğinin ulaştığı teknik düzeyi göstermesi bakımından da değerlidir. Ayrıca Vanlı zanaatkârlar tarafından gümüşten kemer, tabak, kap, kalemtıraş, sigara tabakası, makas gibi gündelik yaşamda kullanılan zarif ve işlevsel eşyalar üretilmekteydi. Bu eşyalar, bölgedeki el işçiliğinin estetik boyutunu yansıtırken aynı zamanda yerel tüketim kalıplarının kültürel çeşitliliğini de ortaya koymaktadır. Bununla birlikte bakır işçiliği de Van'da öne çıkan zanaat dallarından biriydi. Bakırdan üretilen tencere, kazan, maşrapa gibi mutfak eşyaları hem iç tüketimde hem de çevre yerleşimlerle yapılan ticarette önemli bir yer tutmaktaydı. Bu üretim faaliyetleri, Van'ın geleneksel el sanatları kültürünün canlılığını koruduğunu, aynı zamanda bölgenin zengin doğal kaynaklarının yerel üretim aracılığıyla ekonomik değere dönüştürüldüğünü göstermektedir. Dolayısıyla 19. yüzyıl sonlarında Van hem hammaddesine dayalı üretim yapısıyla hem de zanaatkârlık geleneğinin sürekliliğiyle, Osmanlı taşrasında yerel üretim merkezlerinden biri konumuna ulaşmıştır (Van Vilâyet Salnâmesi, 1897, ss. 153–158; Cuinet, 1891, s. 677).

4. Dokumacılık ve El Sanatları Faaliyetleri

19. yüzyılda Eski Van şehrinde en önemli ekonomik faaliyetlerden biri olan hayvancılık, yalnızca tarımsal üretimin bir kolu olarak kalmamış, aynı zamanda dokuma endüstrisinin gelişimine doğrudan katkı sağlamıştır. Eski Van'da dokumacılık faaliyetlerine 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren rastlanmaktadır. Arşiv kayıtlarına ve dönem tanıklıklarına göre 1830'lu yıllardan itibaren şehirde yaklaşık 500'e yakın tezgâhta İran'dan ithal edilen pamuk kullanılarak basma dokuma üretimi gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu üretim biçimi, Van'ın yalnızca hayvansal ürünlere dayalı bir ekonomiyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda tekstil alanında da belirli bir uzmanlaşma sürecine girdiğini göstermektedir. Böylece Eski Van, 19. yüzyıl ortalarından itibaren hem hammaddesini büyük ölçüde kendi üretim kaynaklarından temin eden hem de İran ve çevre bölgelerle ticari bağlar kurarak dokuma ürünlerini pazarlayan bölgesel bir üretim merkezi hâline gelmiştir. Bu durum, Van'ın Osmanlı taşrasındaki diğer şehirlerle kıyaslandığında ekonomik çeşitlilik ve üretim kapasitesi bakımından dikkat çekici bir konuma ulaştığını göstermektedir. Dokumacılık faaliyetleri, yalnızca ekonomik değil aynı zamanda toplumsal açıdan da önemli bir rol üstlenmiş; zanaatkârlık, aile emeği ve kültürel üretim biçimlerinin iç içe geçtiği yerel bir

[7] DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi.

sanayi kültürünün temelini oluşturmuştur (Bozkurt, 2019, s. 76). Van ticaretinde önemli bir yer tutan halı dokumacılığının yanı sıra eldiven, yün çorap ve keten dokumacılığı da oldukça yaygındır. Özellikle yerel üretimle sınırlı kalmayıp bölge dışına da gönderilen bu ürünler Van ekonomisinin çeşitliliğini yansıtmaktadır. Ayrıca yerel kültürün bir parçası olarak dikkat çeken Van abası yünden dokunan ve su geçirmez özelliğiyle bilinen kalın bir giysi türüdür. Hem soğuk iklime uygunluğu hem de dayanıklılığı nedeniyle bu giysi dönemin en çok üretilen ve tüketilen yerel tekstil ürünleri arasında yer almıştır. Van abası aynı zamanda bölge halkının geleneksel giyim kültürünü yansıtan önemli bir unsur olmuştur (Millingen, 1998, s. 98).

Tablo 1. 1909 yılı hayvansal ürünlerin üretim verileri (Güran, 2017, ss. 230–234)

ÜRÜN	**TON/ADET**	**KURUŞ**
Yün	417 ton	1.596
Keçi Kılı	54 ton	254
Tiftik	34 ton	299
Koyun ve Keçi Derisi	104 bin adet	728
Sığır Derisi	14 bin adet	639
Süt	17.952 ton	13.981
Peynir	518 ton	936
Tereyağı	527 ton	2.772

Yukarıda yer alan verilere göre Van vilâyetinde hayvancılık faaliyetleri hem hammadde temini hem de ekonomik getiri açısından önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle 417 tonluk yün üretimiyle dokuma sektörüne ciddi bir katkı sağlanırken tiftik ve keçi kılı gibi diğer hayvansal liflerin üretimi de dikkat çekicidir. Koyun ve keçi derilerinden 104 bin, sığır derilerinden ise 14 bin adet üretilmiştir. Bu durum bölgede deri işleme faaliyetlerinin yaygın olduğunu göstermektedir. Süt ürünleri üretimi de oldukça yüksektir. 17.952 ton süt elde edilmiş; bu sütlerden 518 ton peynir ve 527 ton tereyağı üretilerek sırasıyla 936.000 ve 2.772 kuruş gelir sağlanmıştır. Elde edilen bu rakamlar hayvancılığın sadece geçimlik değil aynı zamanda ticari ölçekte de büyük bir ekonomik değer yarattığını ortaya koymaktadır.

19. yüzyılın sonlarına doğru Van ve çevresini ziyaret eden ünlü seyyah Cuinet'in gezi notlarında yer alan bilgilere bakıldığında özellikle tekstil alanında aba, çhayak (yünlü bir kumaş türü), ipek ve kadife gibi çeşitli kumaşlardan giysi üretimi dikkat çekmektedir. Van'da bulunan üretim atölyelerinde yaklaşık 200 hanede keten kumaş dokuması, 50 hanede Van bezi üretimi, 7 hanede şal dokuması ve 67 hanede aba üretimi gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu durum Van'ın dönemin el sanatları ve dokumacılık endüstrisinde ne denli önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Söz konusu atölyeler hem yerel ihtiyaçları karşılamakta hem de ticaret yoluyla bölge dışına ürün temininde önemli bir rol üstlenmektedir (Cuinet, 1891, ss. 676–678).

Ev tipi tezgâhlarda yürütülen dokuma çalışmaları daha çok aile ihtiyaçlarını karşılamaya veya sınırlı ölçekli ticaret amaçlarına hizmet etmiştir. Bu üretim biçimi, modern anlamda sanayi temelli bir örgütlenmeden ziyade, zanaatkârlığa dayalı geleneksel üretim anlayışının bir yansıması niteliğindedir. Van'da üretilen başlıca dokuma ürünleri arasında Van abası, şal, keten bez ve çhayak gibi yerel kumaş türleri öne çıkmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin genel modernleşme politikaları kapsamında taşra ekonomilerinde görülen yapısal dönüşüm çabaları Van'da sınırlı kalmış; bu nedenle şehirdeki dokuma sektörü, zanaatkârlık ölçeğinden sanayi düzeyine geçiş gerçekleştirememiştir. Şehrin dokuma üretiminin büyük oranda geleneksel ev ekonomisine dayalı kalması, Van vilâyetinin ekonomik büyüme potansiyelini tam olarak kullanamamasına neden

olmuştur. Bu durum, Osmanlı taşrasında sanayileşme sürecinin bölgesel farklılıklarını yansıtan tipik bir örnek olarak değerlendirilebilir (Millingen, 1998, s. 98).

Şehrin ekonomik yapısı içerisinde vilayet dahilindeki yeraltı ve yerüstü kaynakları önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin, 1879 yılında Van'a gönderilen Anadolu Islahat Komisyonu'nun incelemeleri, vilâyetin yer altı kaynaklarının ekonomik potansiyeline ilişkin önemli bilgiler sunmaktadır. Komisyon tarafından hazırlanan raporda Van sınırları içerisinde kömür, mermer, zırnık (arsenik sülfür), kurşun, demir ve doğal gaz gibi çeşitli yer altı kaynaklarının bulunduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte raporda yalnızca mevcut kaynakların tespitiyle yetinilmemiş, söz konusu madenlerin daha düzenli ve verimli biçimde işletilebilmesi için bölgeye bir maden mühendisinin gönderilmesi gerektiği de ifade edilmiştir. Bu talep, Van'daki yer altı kaynaklarının ekonomik açıdan değerlendirilmesine yönelik teknik bilgi ve uzmanlık ihtiyacını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla komisyonun tespitleri, 19. yüzyılın son çeyreğinde Van ekonomisinin tarım, hayvancılık ve ticaret dışındaki üretim alanlarına genişletilmesine yönelik bir potansiyelin bulunduğunu, ancak bu potansiyelin etkin biçimde değerlendirilebilmesinin teknik ve kurumsal imkânlarla yakından ilişkili olduğunu göstermektedir (ŞD[8], No. 187, Gömlek No. 32, 17 Rebiülevvel 1326/19 Nisan 1908). Tanzimat sonrasında mali ve idari yapının yeniden düzenlenmesine yönelik uygulamalar, maden kaynaklarının tespiti, işletilmesi ve vergilendirilmesi konusunda da etkili olmuştur. Bu süreçte Van ve çevresinde bulunan yer altı kaynaklarının ekonomik açıdan değerlendirilmesi ve madencilik faaliyetlerinden elde edilecek gelirlerin devletin mali denetimi altına alınması önem kazanmıştır. Maden sahalarının tespiti ve işletilmesine ilişkin düzenlemeler, bir taraftan mevcut kaynakların daha düzenli biçimde değerlendirilmesini, diğer taraftan madencilik faaliyetlerinden doğan gelirlerin kayıt ve denetim altına alınmasını amaçlamıştır. Bu yönüyle madenciliğe ilişkin uygulamalar, 19. yüzyılda Van'ın ekonomik kaynaklarının değerlendirilmesi ile Tanzimat sonrasında taşrada güçlendirilmeye çalışılan mali ve idari denetim arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önem taşımaktadır (Gencer, 2010, s. 225).

Diğer yandan 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde birçok alanda etkisi görülmeye başlayan misyonerlik faaliyetleri içerisinde şehrin ekonomisinde de etkili olduğu bilinmektedir. Nitekim, Eski Van şehrinde misyonerlerin yalnızca tarımsal faaliyetlerle değil aynı zamanda dokumacılık ve el sanatları üretimi gibi ekonomik alanlarda da etkin rol üstlendikleri görülmektedir. Bu durum, misyonerlik faaliyetlerinin yalnızca dinî ve eğitsel boyutla sınırlı kalmadığını aynı zamanda yerel üretim yapısına doğrudan müdahil olarak ekonomik dönüşüm süreçlerine katkı sağladığını göstermektedir. Nitekim 1905 yılında şehirde kurulan bir el sanatları atölyesi, bu sürecin somut bir örneğini teşkil etmektedir. Yaklaşık 100 kişiyle faaliyet gösteren bu atölyede çeşitli tekstil ürünlerinin üretimi hedeflenmiş; üretim için gerekli olan hammaddenin temini amacıyla İrlanda'dan yüksek kaliteli yün ithal edilmiştir. Atölyede üretilen kumaş ve dokuma ürünlerinin yalnızca yerel pazarlarda satışa sunulmayıp İngiltere, İsviçre ve Amerika gibi ülkelere ihraç edilmesi, Van'ın 20. yüzyıl başında uluslararası ticaret ağlarına kademeli biçimde dâhil olmaya başladığını göstermektedir. Bu durum, hem şehir ekonomisinde çeşitlenme eğiliminin güçlendiğini hem de üretim anlayışının dış taleplere göre biçimlenmeye başladığını ortaya koymaktadır. Misyonerlerin girişimleri, bir yandan bölgedeki el sanatları ve dokuma geleneğini modern üretim teknikleriyle buluşturmuş, diğer yandan yerel emek gücünün uluslararası ekonomik sistemle etkileşime girmesini sağlamıştır. Böylece Van, 20. yüzyılın başlarında

[8] ŞD: Şura-yı Devlet Evrakı.

yalnızca bölgesel değil aynı zamanda küresel ölçekte ekonomik bağlantılar kurabilen bir üretim merkezi niteliği kazanmaya başlamıştır. (Arvas, 2016, s. 263).

Tablo 2. 1913 yılı hayvansal ürünlerin üretim verileri (Güran, 2017, ss. 309–311)

ÜRÜN	TON/ADET	KURUŞ
Yapağı	149 ton	580
Keçi Kılı ve Tiftik	40 ton	199
Süt	21.897 ton	15.882
Peynir	599 ton	1.166
Tereyağı	1.066 ton	5.813

Yukarıda yer alan 1913 yılına ait verilere göre Eski Van şehrinde hayvansal üretim alanında ciddi bir artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Özellikle süt üretimi 17.952 tondan 21.897 tona yükselmiş; buna bağlı olarak peynir ve tereyağı üretimi de sırasıyla 599 ton ve 1.066 tona ulaşmıştır. Bu artış hayvancılığın ekonomik faaliyetlerdeki rolünün giderek arttığını ve bölge halkının bu alana yöneldiğini göstermektedir. Yün üretimi yerine kullanılan yapağı ifadesiyle 149 tonluk üretim gerçekleşmiş ve 580 bin kuruşluk gelir sağlanmıştır. Bu oran önceki yıllardaki yün üretimiyle (417 ton) karşılaştırıldığında miktar bazında azalma gösterse de keçi kılı ve tiftik üretimi 40 ton ile hâlâ ekonomik değerini korumaktadır. Özellikle tereyağı üretiminde yaşanan artış dikkat çekicidir. 527 tondan 1.066 tona çıkarak neredeyse iki katına ulaşmış ve buna bağlı olarak gelir de 2.772 kuruştan 5.813 kuruşa yükselmiştir. Bu durum tereyağının hem üretim hem de pazarlama açısından değerli bir ürün hâline geldiğini göstermektedir.

Gerek 19. yüzyıl genelinde gerekse yukarıda verilen 20. yüzyıl başlarındaki iki veri tablosunda da görüleceği üzere zaman zaman üretimde dalgalanmalar yaşanmıştır. Söz konusu dalgalanmanın sebepleri arasında asayiş sorunları ve doğal afetler başlıca etkendir. Nitekim Ahmet Şakir Paşa, 1896 yılında Van Vilayetine teftiş heyeti ile birlikte gelmiş ve şehrin evvela güvenlik sorunu ile alakadar olduktan sonra şehrin ekonomik aksaklıkları ile alakalı çalışmalar yapmıştır. Bu tarihlerde Ermeni ayaklanmaları, Kürt aşiretlerinin kendi aralarındaki çıkar çatışmaları ve sıklıkla İran tarafına geçmeleri sebebiyle Van dahilinde düzenli vergi uygulaması yapılamamıştır (Yıldırım, 2026, s. 242). Ayrıca bilhassa 19. yüzyıl sonlarına doğru şehirde meydana gelen kıtlık ve kuraklık gibi doğal afetler zaman zaman ciddi boyutlara ulaşmıştır. Örneğin, 1887 yılında vilayet dahilinde yaşanan kuraklık ve kıtlık nedeniyle neredeyse hiç hasat yapılamaması üzerine devletin, bölgedeki çiftçileri menafi akçesi vererek nakdî yardımda bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. (A.MKT.MHM[9], No. 494, Gömlek No. 69, 23 Muharrem 1305/11 Ekim 1887). Eski Van Şehri'nin sosyo-ekonomik hayatını etkileyen gelişmeler arasında doğal afetlerin yanı sıra yangın gibi insan kaynaklı olaylar da önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim 1877 yılında şehir merkezindeki çarşıda meydana gelen büyük yangın, ticari alanlarda ciddi maddi kayıplara yol açarak esnafın ve şehir halkının ekonomik yaşamını olumsuz etkilemiştir. Yangın sırasında meydana gelen gasp ve hırsızlık olayları ise felaketin ekonomik ve toplumsal etkilerini daha da ağırlaştırmıştır. Şehrin başlıca ticaret alanlarından biri olan çarşıda yaşanan bu olay, yalnızca fiziki yapıların zarar görmesiyle sınırlı kalmamış; ticari faaliyetlerin sürekliliğini ve kentteki ekonomik güvenliği de olumsuz yönde etkilemiştir. Bu yönüyle 1877 yangını, 19. yüzyılın ikinci yarısında Eski Van'ın ekonomik hayatını etkileyen olağanüstü gelişmelerden biri olarak değerlendirilebilir (İ.DH, No. 741, Gömlek No. 605974, 24 Safer 1294/10 Mart 1877).

[9] A.MKT.MHM: Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı.

5. Van Vilayetinin Dış Ticaretin Yapısı ve İşleyişi

Eski Van şehrinin ekonomik yapısı içerisinde ihracat ve ithalat faaliyetleri önemli bir yer tutmuştur. Doğu Anadolu'nun önde gelen ticaret merkezlerinden biri olan Van hem bölgesel hem de uluslararası ticaret ağlarına entegre olmuştur. İran üzerinden gelen kervan yollarının kesişim noktasında yer alması, şehri Osmanlı'nın doğu sınır vilayetleri arasında ekonomik açıdan ayrıcalıklı bir konuma taşımıştır. Özellikle hayvancılığa dayalı üretim kapasitesi, Van'ın ihracat kalemlerinin temel belirleyicisi olmuştur. Bu doğrultuda en fazla ihraç edilen ürünler arasında koyun ve keçi öne çıkmıştır. Hayvansal üretim, yalnızca canlı hayvan ticaretiyle sınırlı kalmamış et, süt, tereyağı, peynir gibi gıda ürünlerinin yanı sıra, yapağı, kıl, deri ve post gibi yan ürünler de dış pazarlarda önemli bir ticari değer kazanmıştır. Bu ürünlerin kalitesi ve dayanıklılığı, Van mallarını çevre vilayetlerde ve Ortadoğu pazarlarında aranır hale getirmiştir. Van'dan gerçekleştirilen ihracat faaliyetlerinin başlıca rotaları, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerini kapsamaktaydı. Başta İstanbul olmak üzere Erzurum, Halep, Musul, Suriye, Urfa, Şam ve Mısır gibi önemli ticaret merkezlerine düzenli ihracat yapılmaktaydı. Bu ticari ağ, Van'ın yalnızca iç pazarla değil aynı zamanda uluslararası ticaret hatlarıyla da bağlantı kurduğunu göstermektedir. İran sınırına yakınlığı sayesinde, Van üzerinden yapılan ticaretin bir kısmı doğrudan Kafkasya ve İran pazarlarına yönelmiş böylece şehir, Osmanlı'nın doğu kapısı işlevi görmüştür. İhracatın İstanbul, Erzurum, Halep, Musul, Suriye, Urfa, Şam ve Mısır gibi farklı merkezlere yönelmesi, Van üretiminin şehir dışındaki pazarlara ulaştığını göstermektedir. Farklı bölgelerden ve toplumsal gruplardan tüccarların Van çarşısında faaliyet göstermesi ise bu ticari ilişkilerin yerel pazarın sınırlarını aşan bir nitelik kazandığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle şehir, Osmanlı taşrasının ekonomik dönüşüm sürecinde doğu ticaret ekseninin önemli bir durağı olarak değerlendirilebilir (Arvas, 2016, ss. 254–255).

19. yüzyılın son çeyreğinde Eski Van şehri, Osmanlı Devleti'nin Doğu vilâyetleri arasında dikkate değer bir ihracat potansiyeline sahipti. Şehrin başta hayvancılık olmak üzere dokumacılık ve doğal kaynaklara dayalı üretim yapısı, Van'ı hem bölgesel hem de uluslararası ticaret ağlarına bütünleşmiş hale getirmiştir. 1890 yılına ait resmî veriler, Van'dan farklı bölgelere gerçekleştirilen hayvan ihracatının miktarını ve başlıca ticaret güzergâhlarını somut biçimde ortaya koymaktadır. Bu dönemde Halep üzerinden Malta ve Mısır'a 100.000 koyun, 2.000 keçi ve 5.000 büyükbaş hayvan (inek ve öküz) ihraç edilmiştir. Söz konusu rakamlar, Van'ın küçük ve büyükbaş hayvancılıkta ulaştığı üretim kapasitesini ve bu sektörün şehir ekonomisindeki belirleyici rolünü gözler önüne sermektedir. Ayrıca Bitlis ve Erzurum'a 1.000 at, Musul ve Muş'a ise 500 eşek gönderilmiştir. Bu durum, Van'ın yalnızca gıda ürünleri açısından değil, çevre bölgelerin binek ve yük hayvanı ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir tedarik merkezi olduğunu göstermektedir. Hayvansal ürünlerin yanı sıra bitkisel ve madensel ürünlerin ihracatı da dikkat çekicidir. İstanbul üzerinden Avrupa'ya sevk edilmek üzere 60.000 okka yün, 30.000 okka tiftik, 20.000 okka deri, 5.000 okka keten tohumu, 1.500 okka keten yağı, 20.000 okka mazı, 5.000 adet Kürt halısı, 10.000 kilogram boraks, 5.000 okka tereyağı ve 50.000 okka kuru üzüm ihraç edilmiştir. Özellikle Kürt halılarının ve boraksın ihracatı, Van'ın hem geleneksel el sanatlarını ekonomik değere dönüştürmedeki başarısını hem de yeraltı kaynaklarının ticarî potansiyelini değerlendirme kapasitesini ortaya koymaktadır (Cuinet, 1891, ss. 679–684).

Eski Van şehrinin ihracat potansiyelinde Van Gölü hem doğal kaynak hem de ekonomik bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Göl, yalnızca taşımacılık ve ulaşım açısından değil aynı zamanda ticari ürün temini bakımından da bölge ekonomisine önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle mayıs ve haziran aylarında gerçekleştirilen balıkçılık faaliyetleri sonucunda elde edilen balıklar

kurutularak uzun süreli muhafaza edilebilmiş; bu ürünler hem iç piyasada hem de dış pazarlarda satışa sunulmuştur. Arşiv kayıtları ve seyyah anlatımları, söz konusu kurutulmuş balıkların çevre vilâyetlerin yanı sıra Rusya ve İran gibi dış pazarlara da ihraç edildiğini göstermektedir. Bu durum, Van'ın göl kaynaklı üretim aracılığıyla uluslararası ticaret ağlarına eklendiğini ve su ürünlerinin bölgesel ekonomide önemli bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Van Gölü'nün diğer önemli ihracat kalemlerinden biri ise halk arasında "laterdan" olarak bilinen soda niteliğindeki doğal bir mineraldir. Laterdan, özellikle cilt hastalıklarının tedavisinde ve temizlik maddesi üretiminde kullanılmaktaydı. Elde edilen bu mineral, işlenerek sabun yapımında değerlendirilmiş ve bu sabunlar Van halkı tarafından yaygın biçimde kullanıldığı gibi ihraç ürünleri arasında da yerini almıştır. Göl kaynaklı ürünlerin ticarete konu edilmesi bölge halkının girişimcilik kapasitesini ve doğal kaynakları ekonomik değere dönüştürme becerisini açıkça yansıtmaktadır (Van Vilâyet Salnâmesi, 1897, ss. 153–158; Millingen, 1998, ss. 90–98).

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Van çarşısında yalnızca yerel üretim mallarının yanı sıra farklı Avrupa ülkelerinden ithal edilen çeşitli ürünlerin de satışa sunulduğu görülmektedir. Bu ithal ürünler arasında Fransız menşeli bisküviler, konserve yiyecekler, İrlanda kumaşları, Alman yünleri, reçeller ve İngiltere'den getirilen tıbbi malzemeler öne çıkmaktadır. Bu çeşitlilik, dönemin Osmanlı taşra şehirlerinden biri olan Van'ın, küresel ticaret ağlarının doğrudan etkisi altına girmeye başladığını göstermektedir. İngiliz seyyah Austen Henry Layard, 1840'lı yıllarda Van'a yaptığı ziyaret sırasında kent merkezinde Avrupa'dan ithal edilen pahalı eşyaların, lüks kumaşların ve süs eşyalarının satışa sunulduğu dükkânların bulunduğunu aktarmaktadır. Layard'ın gözlemleri, Van çarşısının yalnızca bölgesel bir ticaret alanı değil, aynı zamanda Avrupa mallarının tüketim kültürüne girdiği bir temas noktası haline geldiğini ortaya koymaktadır. 19. yüzyıl Osmanlı taşrasında ticarî dönüşümün mekânsal yansımalarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Van'ın İran üzerinden gelen kervan yolları ile Akdeniz limanlarına uzanan ticaret hatları arasında yer alması, şehrin hem doğu hem batı pazarlarıyla bağlantı kurmasına imkân sağlamıştır. Dolayısıyla Van çarşısında Avrupa mallarının varlığı, sadece ekonomik bir zenginlik göstergesi değil aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin tüketime dayalı kültürel boyutunun taşra ölçeğindeki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir (Layard, 1853, s. 392; Arvas, 2016, s. 249).

Diğer yandan Ermeni ahaliye ait dükkânlarda satılan ürünler arasında Manisa alacası, Amerikan patiskası, kırmızı basma ve ipek İran kumaşları dikkat çekmekteydi. 19. yüzyılın son çeyreğinde dokumacılığın giderek yaygınlaştığı Eski Van şehri, bu dönemde küçük ölçekli üretimden ticari nitelikli tekstil sektörüne geçişin ilk örneklerini sergilemiştir. Özellikle vilâyet merkezinde çeşitli kumaş mağazalarının açılmaya başlanması, bu dönüşümün mekânsal yansımalarından biridir. Bu mağazalar, yalnızca yerel halkın değil, çevre kazalardan ve İran sınır bölgelerinden gelen tüccar ve müşterilerin de uğrak noktası haline gelmiştir. Böylece Eski Van'da hem geleneksel el tezgâhlarında üretilen dokumalar hem de ithal iplik ve kumaşların işlendiği mağaza ürünleri bir arada varlık göstermiştir. (Önal, 2003, s. 122; Talay, 2017, s. 159).

Eski Van şehrinde görevli olan idarecilerin zaman zaman şehrin sosyo-ekonomik gelişiminde önemli katkılar sundukları kaynaklarda mevcuttur. Örneğin, Van-Hakkâri mutasarrıfı Mehmet Veysi Paşa şehrin ekonomik gelişiminde müstesna bir yere sahiptir. 19. yüzyılın ortalarında görev yapan Veysi Paşa, yalnızca idarî faaliyetleriyle değil aynı zamanda ekonomik kalkınmaya yönelik girişimleriyle de dönemin taşra yöneticileri arasında öne çıkmıştır. Paşa'nın en dikkat çekici girişimlerinden biri, daha önce bölgede hiç uygulanmamış olan pamuk tarımını başlatmasıdır. 1863 yılında pamuk üretimi fikrini vilâyet meclisine sunmuş, teklifin kabul edilmesi üzerine

gerekli hazırlıklara başlanmıştır. Tarım için gerekli pamuk tohumları İran'dan temin edilmiş ve böylece Van'da ilk defa pamuk ekimine geçilmiştir. O döneme kadar bölgenin iklim koşulları ve toprak yapısı nedeniyle pamuk üretiminin mümkün olmadığına dair genel bir kanaat hâkimdi. Ancak Veysi Paşa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen ilk denemelerde elde edilen yüksek verim, bu önyargıyı kırmış ve pamuk tarımının Van koşullarında da başarılı olabileceğini kanıtlamıştır. İstanbul'a gönderilen ürün numunelerinin kalite bakımından olumlu karşılanması, üretimin yaygınlaşmasının önünü açmıştır. Böylece pamuk tarımı yalnızca Van merkezinde değil, çevre köy ve kasabalarda da benimsenmiş ve kısa süre içinde bölgesel ölçekte yeni bir tarımsal üretim alanı ortaya çıkmıştır. Bu süreçte üretimi teşvik etmek amacıyla Trabzon'dan 200 kıyye pamuk tohumu temin edilmiş ve bölge halkı pamuk ekimine yönlendirilmiştir. Pamuk üretiminin teşvik edilmesi, bir yandan Van ekonomisine ürün çeşitliliği kazandırırken, diğer yandan Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl ortalarından itibaren uygulamaya koyduğu tarımsal modernleşme politikalarının taşra düzeyindeki en somut örneklerinden birini teşkil etmiştir. Mehmet Veysi Paşa'nın bu girişimi, Osmanlı taşrasında ekonomik yeniliklerin yerel yöneticilerin inisiyatifiyle nasıl hayata geçirildiğini ortaya koyması bakımından da önem arz etmektedir. (A.MKT.MHM, No. 286, Gömlek No. 45, 24 Cemaziyelahir 1294/17 Haziran 1877; A.MKT.MHM, No. 313, Gömlek No. 94, 3 Cemaziyelevvel 1281/4 Ekim 1864; İ.DH, No. 35282, Gömlek No. 518, 25 Cemaziyelahir 1280/25 Kasım 1863).

Eski Van şehri 19. yüzyılın son çeyreğinde yalnızca bölgesel değil uluslararası ölçekte de dikkate değer ticari faaliyetler yürütmekteydi. Şehrin ihracat ürünleri büyük ölçüde yerel üretime dayalı olup özellikle hayvancılık ve dokumacılık sektörlerinden sağlanmaktaydı. Bu ürünler arasında koyun, keçi, inek, öküz, yün, tiftik, deri, tereyağı, keten tohumu ve yağı, mazı, Kürt halısı ve boraks gibi çeşitli mallar yer almakta; söz konusu ürünler İstanbul, Halep, Musul, Şam, Mısır, Urfa, Erzurum ve Avrupa ülkelerine gönderilmekteydi. Öte yandan Eski Van şehrinin ithalat faaliyetleri de oldukça çeşitlidir. İthal ürünler genel olarak Anadolu'nun diğer vilâyetlerinden ve komşu ülkelerden sağlanmıştır. İthalatta en fazla ürünün geldiği vilâyet Trabzon olmuştur. Trabzon üzerinden pamuk, yün, keten, pazen, saten, kadife ve Hint kumaşları gibi tekstil ürünlerinin yanı sıra çay, şeker, kahve, demir, çelik, bakır, petrol, kurşun, alkol, mum, sigara, porselen ve cam eşyalar gibi birçok ihtiyaç kalemi ithal edilmiştir. Antep ve Halep'ten kumaş türleri, sabun ve bakır ithal edilirken Erzurum'dan at koşum takımları, çizme ve çeşitli demir-bakır aletler temin edilmiştir. Bitlis vilâyetinden ise kuru meyve, katran, odun kömürü, mermer ve anason gibi yerel ürünler ithal edilmiştir. Ayrıca Rusya'dan ipek, Rus çaydanlığı ve petrol gibi ürünler getirilmiştir. Bu durum, Eski Van'ın hem yerli hem de yabancı ticaret hatları ile bağlantılı olduğunu aynı zamanda çeşitli ihtiyaçlarını farklı bölgesel merkezlerden karşılayabildiğini ortaya koymaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde Eski Van şehri hem doğal kaynaklara dayalı üretim hem de bölgesel ve uluslararası ticaret ağı sayesinde güçlü bir ekonomik yapıya sahipti. Ticari faaliyetlerin çeşitliliği ve mal akışındaki yönler şehrin dönemsel koşullara rağmen ekonomik merkez olduğunu gözler önüne sermektedir (Y.PRK.UM[10], No. 8, Gömlek No. 27, 19 Muharrem 1303/28 Ekim 1885; Van Vilâyet Salnâmesi, 1897, s. 103; Cuinet, 1891, ss. 680–684).

6. Van Vilâyetinde Tuz Endüstrisi ve Üretim Faaliyetleri

Eski Van şehrinin önemli ticari kollarından biri olan tuzculuk, hem günlük tüketim ihtiyacının karşılanmasında hem de hayvancılık faaliyetlerinin sürdürülmesinde önemli bir yere sahipti. Gıda muhafazası, dericilik ve hayvan beslenmesi gibi temel ihtiyaç alanlarında kullanılan tuz, bölgenin iktisadi yapısında önemli bir yer tutmaktaydı. 19. yüzyıl Osmanlı taşrasında tuz, yalnızca bir

[10] Y.PRK.UM: Yıldız Perakende Umumî.

tüketim malı değil aynı zamanda ekonomik sürdürülebilirlik ve kırsal üretim verimliliği açısından da kritik bir maden olarak görülmekteydi. Bu nedenle Van'da tuz üretimi ve dağıtımı hem tarımsal hem de ticari faaliyetlerin devamlılığını sağlayan temel unsurlardan biri olmuştur. Vilâyet dâhilinde artan tuz ihtiyacının karşılanması amacıyla bir dönem Erzurum'dan tedarik edilmesi planlanmışsa da iki şehir arasındaki uzun mesafe ve ulaşım zorlukları bu tedarik zincirinin sürekliliğini sekteye uğratmıştır. Özellikle sert geçen kış aylarında yolların kapanması, tuzun düzenli arzını imkânsız hale getirmiştir. Bu durum, Van'da yerel tuz yataklarının tespiti ve işletilmesi yönünde yeni girişimlerin başlatılmasına zemin hazırlamıştır. Vilâyet yönetimi, dışa bağımlılığı azaltmak ve maliyetleri düşürmek amacıyla yerli kaynakları devreye sokmuş; böylece yerel tuz kaynakları, bölgenin tüketim ihtiyacının karşılanması ve hayvancılık faaliyetlerinin sürdürülmesi açısından önem kazanmıştır. Özellikle kırsal bölgelerde hayvancılığın yaygın olduğu alanlarda, hayvanların tuz ihtiyacının karşılanamaması üretim verimliliğini doğrudan etkilemiş; bu da tuzun bölgesel ekonomideki önemini artırmıştır. Bu bağlamda tuz, Van vilâyetinin iktisadi yapısında hem ekonomik hem de sosyo-tarımsal bir denge unsuru olarak değerlendirilmiştir. Van'daki tuzculuk faaliyetleri, 19. yüzyıl Osmanlı taşrasında doğal kaynak yönetimi ve ekonomik çeşitlilik politikalarının yerel düzeydeki yansımalarına örnek teşkil etmektedir. Tuz üretimi ve dağıtımı hem yerel sanayi kollarını hem de tarımsal üretimi destekleyerek vilâyetin iktisadi öz yeterliliğine katkı sağlamıştır (ŞD, No. 1874, Gömlek No. 32, 26 Şaban 1297/3 Ağustos 1880).

19. yüzyıl Osmanlı taşrasında tuz, temel bir tüketim maddesi olmasının yanı sıra hem gıda muhafazası hem de hayvancılık faaliyetlerinin sürdürülmesi açısından önemli bir ihtiyaç maddesi niteliği taşımaktaydı. Bu nedenle tuz fiyatlarındaki artış yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal istikrarı etkileyen bir mesele haline gelmiştir. Nitekim, Eski Van şehri ve çevresinde çıkarılan tuz, bölge halkı için hayati bir öneme sahip olmasına rağmen, yüksek fiyatlarla satışa sunulması zamanla ciddi toplumsal huzursuzluklara neden olmuştur. Van vilâyetinde tuzun mahallî pazar fiyatlarının çok üzerinde meblağlarla halka sunulması, özellikle düşük gelirli kesimleri ekonomik açıdan zor durumda bırakmış; bu durum halk arasında tepki ve huzursuzluklara yol açmıştır. Bazı dönemlerde artan fiyatlar karşısında halkın tepkisel eylemlere yöneldiği, yerel tuz rezervlerinin yağmalandığı ve bu olayların taşra idaresi açısından ciddi güvenlik sorunları yarattığı bilinmektedir. Bu gelişme, Osmanlı taşrasında piyasa denetim mekanizmalarının zayıflığına ve temel ihtiyaç maddeleri üzerindeki kamu kontrolünün yetersizliğine işaret etmektedir. Özellikle kırsal alanlarda yaşayan halkın alım gücü düşüklüğü, tuzun yüksek fiyatlı satışını daha da problemli hale getirmiştir. Alternatif kaynak arayışına giren bölge halkı, zamanla İran'dan ithal edilen tuza yönelmiştir. Ancak ithal tuzun da yüksek gümrük maliyetleri ve taşıma giderleri nedeniyle yerli üretimden farklı bir fiyat avantajı sağlamadığı görülmüştür. Bu nedenle, ithal tuz Van piyasasında kalıcı bir çözüm oluşturamamış; aksine dışa bağımlılığın artmasıyla tuz fiyatları istikrarsız hale gelmiştir. Bu durum, hem iç ticaret düzeninde denetim eksikliğini hem de taşra yönetiminde temel tüketim maddeleri üzerindeki kontrol zafiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Osmanlı yönetiminin 19. yüzyıl sonlarında ekonomik düzenlemelerle piyasa denetimini güçlendirme çabalarına rağmen, Van gibi sınır vilayetlerinde bu düzenlemelerin tam anlamıyla uygulanamadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla tuz fiyatlarındaki dalgalanmalar, Van vilâyetinin sosyoekonomik yapısında merkezî idarenin sınırlı etkinliğini yansıtan bir gösterge olarak değerlendirilebilir (AYN.d[11]. nr. 892, 24 Cemaziyelevvel 1287/21 Eylül 1870).

[11] AYN.d.: Ayniyat Defterleri.

Tuzun yüksek fiyatlarla satışa sunulması ve halk arasında yarattığı memnuniyetsizlik üzerine Osmanlı Devleti, çözüm olarak İran'dan yapılan tuz ithalatını yasaklama yoluna gitmiştir. Ancak bu karar, beklenenin aksine sorunu çözmekten ziyade daha karmaşık bir hale getirmiştir. İthalatın engellenmesiyle birlikte halkın temel bir gereksinimi olan tuza erişimi daha da zorlaşmış, bu durum bölge halkını alternatif üretim ve tedarik yolları arayışına itmiştir. Özellikle kırsal bölgelerde ve dağlık alanlarda, yerel imkânlarla tuz elde etmeye yönelik küçük ölçekli girişimler artmış, böylece devletin resmî denetimi dışında gayri resmî üretim birimleri ortaya çıkmıştır. Bu tür izinsiz üretim faaliyetleri, hem devletin tuz tekeli üzerinden elde ettiği vergi gelirlerinde kayıplara neden olmuş hem de bölgedeki kaçakçılığın artmasına da zemin hazırlamıştır. Kaçak tuz ticareti, kısa sürede hem ekonomik düzeni hem de kamu güvenliğini tehdit eden bir boyuta ulaşmış, böylece Van vilâyetinde asayiş sorunlarının yaşanmasına yol açmıştır. Bu süreç, Osmanlı taşrasında piyasa denetiminin ve vergi tahsil sisteminin kırılganlığını da gözler önüne sermektedir. Devletin otoritesi dışında gelişen bu üretim ve ticaret ağları, Tanzimat dönemi sonrası merkezîleşme politikalarının taşrada karşılaştığı yapısal sınırlılıkların somut bir göstergesidir. Tanzimat reformlarıyla hedeflenen idarî rasyonelleşme ve mali denetim mekanizmaları, Van gibi sınır vilayetlerinde coğrafi uzaklık, yetersiz ulaşım altyapısı ve yerel güç odaklarının direnci nedeniyle tam anlamıyla uygulanamamıştır. Bu nedenle tuz üretimi ve ticaretinde yaşanan kontrol kaybı, yalnızca ekonomik bir mesele değil, aynı zamanda merkezî otoritenin taşrada güçlenme çabasının sınırlarını ortaya koyan tarihsel bir örnek olarak değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti'nin İran tuzuna yönelik ithalat yasağı, bölgedeki ekonomik dengeleri yeniden şekillendirmiş ancak aynı zamanda kaçak üretim, kayıt dışı ticaret ve idari otorite boşluğu gibi yeni sorunların doğmasına neden olmuştur. Bu durum, Tanzimat sonrası taşra yönetiminin ekonomik düzenlemeyle karşılaştığı uygulama eksiklikleri ve yerel direnç mekanizmalarının etkisini açık biçimde göstermektedir (ŞD, No. 557, Gömlek No. 10, 5 Receb 1286/11 Ekim 1869).

Nitekim devlet kontrolü dışında faaliyet gösteren kaçak tuz imalatçıları, zaman içerisinde örgütlenerek yerel ölçekte çeteleşmeye başlamış ve bu gruplar, ticari çıkarlarını koruma amacıyla silahlanma yoluna gitmişlerdir. Bu durum, ekonomik bir problem olmaktan çıkıp, sosyal ve güvenlik boyutlarıyla da ciddi bir tehdit haline gelmiştir. Kaçak üretim ve ticaret faaliyetlerinin giderek artması, devletin taşra üzerindeki otoritesini zayıflatmış; Van ve çevresinde kamu düzeninin sağlanmasını zorlaştırmıştır. Söz konusu kaçak üretim gruplarının silahlı yapılanmalara dönüşmesi, Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı taşrasında merkezî yönetimin denetim mekanizmalarını yeterince etkin biçimde uygulayamadığının açık göstergelerinden biridir. Özellikle vergi sisteminde yaşanan aksaklıklar, taşra memurlarının sınırlı yetkileri ve ulaşım ağlarının yetersizliği, devletin ekonomik faaliyetler üzerindeki kontrolünü ciddi biçimde sınırlamıştır. Bunun sonucunda, ekonomik kökenli bu örgütlenmeler zamanla yerel güç odaklarına dönüşerek hem mali kayıplara hem de asayiş sorunlarına neden olmuştur. Bu süreç, Osmanlı taşrasında ekonomik düzenin toplumsal istikrarla ne kadar iç içe geçtiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Tuz gibi temel bir tüketim maddesi etrafında gelişen kaçakçılık faaliyetleri, yalnızca ekonomik sıkıntıların bir yansıması değil; aynı zamanda merkezî otoritenin taşrada zayıflamasının ve toplumsal düzenin kırılganlığının da bir göstergesidir. Bu durum, Tanzimat reformlarının hedeflediği mali ve idari bütünleşmenin Van gibi sınır vilayetlerinde yerel koşullar nedeniyle sınırlı ölçüde uygulanabildiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda tuz üretimi ve ticareti üzerinden şekillenen bu gayri resmî ağlar, Osmanlı taşrasında ekonomik dengesizliklerin güvenlik krizlerine dönüşebileceğini gösteren önemli bir örnektir (DH.MKT, No. 1635, Gömlek No. 23, 27 Şevval 1306/26 Haziran 1889).

7. Eski Van Şehrinde Vergi Gelirleri ve Ekonomik Yapılanma

19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti genelinde uygulamaya konulan mürur tezkiresi (seyahat belgesi) sistemi, taşra halkının hareketliliğini denetim altına almayı amaçlayan idari bir düzenleme olarak öne çıkmıştır (Kütükoğlu, 2006, ss. 60–61). Ancak 1896 yılında yaşanan Van İsyanı sonrasında bu uygulama özellikle Doğu vilayetlerinde daha da sıkılaştırılmıştır. Bu durum, Eski Van şehrinde ticaretle uğraşan tüccarlar açısından ciddi zorluklar doğurmuştur. Ticari mal sevkiyatı veya pazarlama amacıyla İstanbul ve diğer merkez vilayetlere gitmek isteyen Vanlı tüccarlar, mürur tezkiresi olmaksızın seyahat edemez hale gelmiş; bu da lojistik süreçleri ağırlaştırarak zaman, maliyet ve verimlilik açısından ticaret faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde Osmanlı taşrasında ticaretin can damarını oluşturan kervan taşımacılığı ve mal dolaşımı, bürokratik izin süreçlerinin uzaması nedeniyle büyük ölçüde yavaşlamıştır. Özellikle Van gibi sınır bölgelerinde, mal akışının büyük kısmı İran ve Kafkasya üzerinden gerçekleştiğinden, mürur tezkiresi denetimleri uluslararası ticaret akışında da kesintilere neden olmuştur. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin merkezî kontrolü artırma girişimlerinin, taşra ekonomilerinde ticari dinamizmi sınırlayıcı bir etki doğurduğunu göstermektedir. Bürokratik kısıtlamalara ek olarak, uluslararası ticaret yollarındaki köklü değişimler de Van ticaretini olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması, Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki ulaşımı önemli ölçüde kısaltmış böylece geleneksel kara ve kara-deniz ticaret yolları yerini daha hızlı ve güvenli deniz güzergâhlarına bırakmıştır. Bu gelişme, Van üzerinden geçen kara ticaret güzergâhının önceki önemini azaltırken ticaret akışının deniz yollarına ve liman merkezlerine yönelmesine neden olmuştur. Bu değişimden en fazla etkilenen gruplardan biri, yüzyıllar boyunca Van üzerinden İstanbul'a mal sevkiyatı yapan İranlı tüccarlar olmuştur. Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte bu tüccarlar, Basra Körfezi üzerinden doğrudan Avrupa pazarlarına erişim sağlayarak Van güzergâhını tercih etmemeye başlamışlardır. Böylece Van üzerinden geçen ticaret akışı önemli ölçüde azalmış, şehir ekonomik anlamda bölgesel cazibesini yitirmeye başlamıştır. Ticaret güzergâhının yön değiştirmesiyle birlikte, Van'ın hem ithalat hem de ihracat kapasitesinde düşüş yaşanmış; tüccarların dış pazarlara erişimi zorlaşmıştır. Bu durum, şehir ekonomisinde belirgin bir durgunluk dönemi başlatmış; aynı zamanda Osmanlı'nın doğu vilayetleri genelinde görülen ekonomik gerilemenin de temel nedenlerinden biri olmuştur. Sonuç olarak hem idari kısıtlamalar hem de küresel ulaşım sistemindeki dönüşümler, Eski Van şehrinin 19. yüzyıl sonundaki ekonomik dinamizmini büyük ölçüde sınırlandırmış ve bölgesel üretim-ticaret dengelerini kalıcı biçimde etkilemiştir (Arvas, 2016, s. 252).

Tanzimat Fermanı'nın ilânı (1839) ile Osmanlı Devleti genelinde olduğu gibi, Eski Van şehrinde de idarî, hukukî ve malî alanlarda kapsamlı reform niteliğinde düzenlemelere gidilmiştir. Bu reformların temel amacı, merkezî otoritenin taşra üzerindeki denetimini güçlendirmek ve devlet gelirlerini rasyonel bir temele oturtmaktı. Bu çerçevede Van'da uygulamaya konulan en önemli yeniliklerden biri, vergi sisteminin yeniden yapılandırılması olmuştur. Özellikle Van vilâyetinin İran sınırına yakın bölgelerinde yaşayan konargöçer aşiretlerin devlet gelirlerine düzenli biçimde katkıda bulunmalarını sağlamak amacıyla "Kışlakıye" adı verilen yeni bir vergi türü uygulanmaya başlanmıştır. Bu vergi, kış aylarında belirli bölgelere yerleşen göçebe topluluklardan alınmakta ve hem malî katkı hem de nüfus denetimi amacı taşımaktaydı. Arşiv kayıtlarına göre, bu sistem kapsamında konargöçer aşiretlerden 40.750 kuruş tutarında vergi tahsil edilmiştir. Ancak bu miktar, devletin belirlediği toplam 102.000 kuruşluk vergi yükümlülüğünün yalnızca bir kısmını karşılayabilmiştir. Bu fark, söz konusu bölgelerde vergilendirmenin etkin bir biçimde uygulanamadığını ve tahsilat süreçlerinin coğrafi koşullar, ulaşım güçlükleri ve aşiretlerin göçebe

yaşam tarzı gibi nedenlerle sınırlı kaldığını göstermektedir. Özellikle dağlık alanlarda yaşayan aşiretlerin, mevsimsel hareketlilikleri nedeniyle sürekli olarak yer değiştirmeleri, vergi memurlarının denetim ve tahsilat faaliyetlerini zorlaştırmıştır. Bu durum, Tanzimat reformlarının hedeflediği mali merkezileşme ve taşrada idarî bütünleşme amacının tam olarak gerçekleştirilemediğini ortaya koymaktadır. Tanzimat'ın mali düzenlemeleri, teorik olarak eşitlikçi bir vergi sistemini öngörse de taşra gerçekliği bu idealin uygulanmasında ciddi engeller oluşturmuştur. Van örneğinde görüldüğü üzere, konargöçer toplum yapısı, klasik Osmanlı vergi sisteminin yerleşik nüfus temelli yapısına uyum sağlamakta güçlük çekmiştir. Dolayısıyla bu tablo, Tanzimat sonrası Osmanlı taşrasında merkezîleşme girişimlerinin sosyokültürel yapılarla etkileşiminde ortaya çıkan gerilimleri açık biçimde yansıtmaktadır. Kışlakıye vergisi uygulaması, Tanzimat reformlarının taşrada uygulanma süreçlerinde karşılaşılan yapısal zorluklara dair somut bir örnek teşkil etmektedir. Bu durum, hem mali modernleşmenin idari kapasite ve coğrafi koşullarla sınırlı kaldığını hem de göçebe yaşam biçiminin Osmanlı mali sistemine entegrasyonunda ciddi uyumsuzluklar bulunduğunu göstermektedir (A.MKT[12], No. 136, Gömlek No. 92, 28 Receb 1264/30 Haziran 1848; Dinç, 2020, ss. 86–90).

Tanzimat dönemiyle birlikte Osmanlı mali sisteminde gerçekleştirilen reformlar, imparatorluk genelinde vergi adaletini sağlama ve mali yapıyı merkezî kontrol altına alma amacı taşımaktaydı. Ancak bu düzenlemeler, özellikle taşra vilayetlerinde farklı sosyal ve etnik gruplar arasında gerginliklere ve zaman zaman itirazlara yol açmıştır. Eski Van şehri örneği, Tanzimat sonrası uygulamaların toplumsal yapıda nasıl yankı bulduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Van'ın ekonomik yapısında ticari faaliyetlerin büyük bir kısmı Ermeni nüfus tarafından yürütülmekteydi. Dolayısıyla mali reformlar kapsamında yapılan vergi düzenlemeleri ile ekonomik yükün önemli bir bölümünün bu kesim tarafından karşılanmasına sebep olmuştur. Nitekim Tanzimat sonrasında Van vilayeti genelinde toplanması planlanan 150.000 kuruşluk yıllık verginin yaklaşık 100.000 kuruşluk kısmının Ermeni cemaatinden tahsil edilmiştir. Bu oran, toplam vergi yükünün yaklaşık %66'sının gayrimüslim nüfusa yüklendiğini göstermektedir. Vergi yükünün bu denli orantısız biçimde dağıtılması üzerine, Ermeni Patriği tarafından Patrikhane nezdinde resmî itirazlarda bulunulmuştur. Patrikhane belgelerinde, Van'daki uygulamanın gayrimüslim tebaanın ekonomik kapasitesini aşan bir yük doğurduğu, ayrıca toplumsal huzursuzluğa neden olduğu yönünde şikâyetler yer almıştır. Bu gelişmeler, Tanzimat reformlarının taşrada merkezî hedefleriyle yerel uygulamaları arasındaki gerilimi açıkça ortaya koymaktadır. Her ne kadar devlet düzeyinde adalet ve eşitlik ilkesi gözetilmiş olsa da yerel idareciler ve vergi tahsildarları, ekonomik güç dengesine dayanarak belirli gruplara orantısız vergi yükü bindirmişlerdir. Bu durum, mali reformların sosyal adalet amacından sapmasına neden olmuş ve özellikle gayrimüslim cemaatler nezdinde merkezî otoriteye karşı güven erozyonu yaratmıştır. Tanzimat döneminde Van örneği, gayrimüslim tebaanın ekonomik gücünün vergi tahsilatı açısından nasıl merkezî bir role sahip olduğunu gösterdiği gibi, devlet ile cemaatler arasındaki hassas dengenin de ne kadar kırılgan olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu tablo, Tanzimat mali reformlarının taşrada sosyoekonomik dengeyi sağlamaktan ziyade yeni gerilim alanları yarattığını ortaya koymaktadır (İ.HR[13], No. 45, Gömlek No. 2128, 01 Cemaziyelahir 1264/5 Mayıs 1848).

Osmanlı askerî sisteminde gayrimüslimlerin fiilen askerlik yapmamaları yönündeki teamülün bir sonucu olarak gelişmiştir ve devletin mali gelirlerine düzenli bir katkı sağlamıştır. Van gibi etnik

[12] A.MKT: Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı.
[13] İ.HR: İrade Hariciye.

ve dini çeşitliliğin yoğun olduğu vilâyetlerde bu gelir kalemi dikkat çekecek düzeyde yüksek olmuştur. Dolayısıyla Van vilâyetinin mali yapısında bir yandan tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden doğrudan alınan vergiler diğer yandan nüfusun dini temelli yükümlülüklerinden kaynaklı dolaylı vergiler (bedel-i askerî gibi) birlikte değerlendirilmelidir (Y.EE[14], No. 132, Gömlek No. 20, 16 Rebiyülahir 1314/25 Ağustos 1896). Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı mali sisteminde taşrada uygulanan vergi düzenlemeleri teorik olarak modernleştirilmiş olsa da Van vilâyetinde vergi toplama süreci ciddi yapısal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunların başında gelen etkenlerden biri iltizam usulü ile vergi toplama yönteminin uygulanmaya devam etmesi olmuştur. Bu sistem vergi gelirlerinin mültezim adı verilen aracı kişiler aracılığıyla toplanmasını öngörmekteydi. Ancak bu uygulama hem adaletsizliklere hem de yerel düzeyde yolsuzluklara kapı aralamıştır. Bunun yanı sıra 19. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan Ermeni olayları bölgedeki sosyal huzursuzluğu artırmış bu durum da vergi toplama süreçlerini doğrudan etkilemiştir. Ayrıca Van-İran sınırında yaşayan göçebe aşiretlerin sınır denetimlerinin zayıflığından istifade ederek mallarını İran'a kaçırmaları devletin ekonomik denetimini kaybettiği alanlardan biri olarak öne çıkmıştır. Bu tür sınır aşan faaliyetler vergiye tabi malların kayıt dışı kalmasına neden olmuş ve böylece vergi gelirlerinde ciddi kayıplar yaşanmıştır. Söz konusu mali ve idari sorunları çözmek amacıyla Osmanlı merkezi yönetimi Şakir Paşa önderliğinde bir komisyon kurmuştur. Bu komisyonun temel hedefi Van vilâyetinde vergilerin sistematik ve hakkaniyetli biçimde toplanabilmesini sağlamak olmuştur. Komisyon kararları doğrultusunda mal varlığına göre kademeli vergilendirme sistemi önerilmiştir. Ancak yerel yapıdaki dağınıklık göçebe yaşam tarzının hâkim oluşu taşra bürokrasisinin zayıflığı ve güvenlik sorunları nedeniyle bu sistemin sahada uygulanabilirliği oldukça sınırlı kalmıştır. Sonuç olarak Tanzimat'ın getirdiği mali reform hedeflerine rağmen Van vilâyetinde vergi toplama süreci hem idari hem de toplumsal dinamikler nedeniyle arzulanan düzeye ulaşamamıştır (Arvas, 2016, s. 305).

8. Tartışma

Araştırmadan elde edilen bulgular, 19. yüzyılda Eski Van Şehri'nin ekonomik yapısının yalnızca tarım ve hayvancılığa dayalı bir taşra ekonomisi niteliği taşımadığını; dokumacılık, zanaatkârlık, küçük ölçekli imalat, madencilik ve ticaret gibi farklı faaliyet alanlarının da şehir ekonomisinin şekillenmesinde etkili olduğunu göstermektedir. Özellikle hayvancılığa dayalı üretimin dokumacılık, deri işleme ve gıda üretimi gibi farklı sektörleri beslemesi, şehir ekonomisinde üretim kolları arasında karşılıklı bir ilişkinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte dokumacılığın büyük ölçüde ev tipi tezgâhlara ve geleneksel üretim biçimlerine dayanması, Van'daki ekonomik çeşitlenmenin modern sanayi üretimine dönüşmesinin sınırlı kaldığını göstermektedir. Bu durum, şehirde üretim kapasitesinin bulunmasına rağmen sermaye, teknik donanım ve uzmanlaşmış iş gücü gibi unsurların ekonomik dönüşüm üzerinde belirleyici olduğunu düşündürmektedir (Millingen, 1998, s. 98).

Eski Van'ın ekonomik yapısının şekillenmesinde sınır konumu da önemli bir etken olmuştur. İran, Kafkasya ve çevre Osmanlı vilâyetleriyle kurulan ticari ilişkiler, yerel üretimin bölgesel pazarlara taşınmasını sağlarken şehirde dışarıdan gelen malların dolaşımını da mümkün kılmıştır. Şatak ve Elbak gibi kazalarda Avrupa ve İran menşeli malların bulunması, Van ekonomisinin yalnızca yerel üretim ve tüketim ilişkileriyle sınırlı olmadığını göstermektedir. Buna karşılık coğrafi ve iklimsel şartların ulaşımı zaman zaman kesintiye uğratması, sınır ticaretinin kırılgan yapısını ortaya koymuştur. Özellikle mürur tezkiresi uygulamalarının sıkılaştırılması ve uluslararası ticaret güzergâhlarının değişmesi, Van'ın sahip olduğu coğrafi avantajların her dönemde aynı

[14] Y.EE: Yıldız Esas Evrakı.

ekonomik sonucu doğurmadığını göstermektedir. Makalede ele alınan Süveyş Kanalı sonrasındaki güzergâh değişiklikleri de Van'ın transit ticaretteki konumunun daha geniş ölçekli ekonomik gelişmelerden doğrudan etkilenebildiğini ortaya koymaktadır.

Tanzimat sonrasında uygulanan idarî ve malî düzenlemeler de Van ekonomisinin dönüşümünde çelişkili sonuçlar doğurmuştur. Bir taraftan Van Ticaret Meclisi gibi kurumlar aracılığıyla ticari faaliyetlerin düzenlenmesi ve taşradaki ekonomik hayatın daha kurumsal bir yapıya kavuşturulması amaçlanırken, diğer taraftan vergilendirme ve denetim uygulamalarının yerel toplumsal yapı ile uyumlaştırılmasında çeşitli güçlüklerle karşılaşılmıştır. Özellikle Kışlakıye vergisinin tahsilinde yaşanan sorunlar, merkezî mali düzenlemelerin konargöçer nüfusun hareketliliği ve bölgenin coğrafi şartları karşısında sınırlı kaldığını göstermektedir. Benzer şekilde vergi yükünün farklı toplumsal kesimler arasında dağılımı, ekonomik düzenlemelerin yalnızca mali sonuçlar doğurmadığını, aynı zamanda toplumsal ilişkileri de etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle Van örneği, Tanzimat sonrası merkezîleşmenin taşradaki uygulamasının tek yönlü bir modernleşme süreci olarak değil, merkezî düzenlemeler ile yerel şartlar arasındaki etkileşim çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir (Dinç, 2020, ss. 86–90).

Şehirdeki ekonomik faaliyetler aynı zamanda farklı toplumsal ve meslekî grupların ekonomik hayattaki konumlarını da belirginleştirmiştir. Kaynaklarda Ermeni tüccar ve esnafın şehir merkezindeki ticaret, zanaatkârlık ve perakende faaliyetlerinde önemli bir yere sahip olduğu, buna karşılık kırsal üretim içerisinde tarım ve hayvancılığın farklı toplumsal gruplarca sürdürüldüğü görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu ekonomik iş bölümünün mutlak ve değişmez bir ayrım şeklinde değerlendirilmemesi gerekir. Nitekim kaynaklarda Ermeni nüfusun zaman zaman zirai faaliyetlerde de bulunduğuna ilişkin veriler mevcuttur. Dolayısıyla Eski Van'ın sosyo-ekonomik yapısı, farklı toplumsal grupların birbirinden tamamen bağımsız ekonomik alanlarda faaliyet gösterdiği bir yapıdan ziyade, üretim, dağıtım ve ticaret süreçleri aracılığıyla birbirleriyle temas ettikleri çok katmanlı bir ekonomik ilişki ağı olarak değerlendirilebilir (Minassian, 2000, s. 205; Millingen, 1998, s. 160; Mayevsry, 1997, s. 99).

Araştırma bulguları, doğal ve insan kaynaklı gelişmelerin de Van ekonomisinin sürekliliği üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Kuraklık, kıtlık, yangınlar, güvenlik sorunları ve kaçak ticaret gibi unsurlar, üretim ve ticari faaliyetlerin istikrarlı biçimde sürdürülmesini zaman zaman zorlaştırmıştır. Tuz üretimi ve ticaretinde yaşanan sorunlar bu açıdan dikkat çekici bir örnek oluşturmaktadır. Tuz fiyatlarındaki artış, kaçak üretim ve sınır aşan ticaret yalnızca ekonomik bir mesele olarak kalmamış; devletin piyasa denetimi, vergi tahsilatı ve kamu düzeniyle de doğrudan ilişkili hâle gelmiştir. Bu durum, Eski Van'daki ekonomik faaliyetlerin idarî ve toplumsal gelişmelerden bağımsız biçimde ele alınamayacağını göstermektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Eski Van'ın 19. yüzyıldaki ekonomik yapısı bir taraftan üretim çeşitliliği, bölgesel ticaret bağlantıları ve doğal kaynakların değerlendirilmesine yönelik girişimlerle gelişme potansiyeli taşırken, diğer taraftan ulaşım güçlükleri, sınırlı sermaye ve teknik imkânlar, idarî denetim sorunları ve değişen ticaret güzergâhları nedeniyle çeşitli sınırlılıklarla karşı karşıya kalmıştır. Çalışmanın bulguları, Van'ın ekonomik tarihinin yalnızca üretim ve ticaret miktarları üzerinden değil, bu faaliyetlerin toplumsal ilişkiler, meslekî yapılanma, vergilendirme, kamu düzeni ve merkez-taşra ilişkileri üzerindeki etkileriyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Eski Van örneği, 19. yüzyıl Osmanlı taşrasında ekonomik faaliyetler ile sosyo-ekonomik hayat arasındaki karşılıklı ilişkinin yerel ölçekte nasıl şekillendiğini gösteren önemli bir örnek niteliğindedir.

Van'a ilişkin araştırma bulguları, bölgedeki diğer Osmanlı taşra kentleri üzerine yapılan çalışmalarla birlikte değerlendirildiğinde hem ortak özellikleri hem de yerel farklılıkları ortaya koymaktadır. Diyarbakır örneğinde tarım, sınai üretim ve ticaretin birlikte varlığı, Harput örneğinde ise geleneksel dokuma üretiminin yerel tüketimin ötesine geçerek bölgesel ve merkezî pazarlara ulaşması, 19. yüzyıl Doğu Anadolu şehir ekonomilerinin tek yönlü bir üretim yapısına sahip olmadığını göstermektedir. Van da tarım ve hayvancılığın yanı sıra dokumacılık, zanaatkârlık, madencilik ve ticari faaliyetlerin birlikte yürütüldüğü çeşitlenmiş bir ekonomik yapı sergilemiştir. Bununla birlikte İran sınırındaki konumu, sınır aşan ticaret ilişkileri, konargöçer nüfusun ekonomik yapı içerisindeki yeri ve Van Gölü'nün ulaşım ve üretim faaliyetlerine sağladığı imkânlar şehri bölgedeki diğer merkezlerden belirli ölçülerde farklılaştırmıştır. Dolayısıyla Eski Van örneği, 19. yüzyıl Osmanlı taşra ekonomilerinin ortak yapısal özelliklerini yansıtmakla birlikte, ekonomik gelişmenin yerel coğrafya, toplumsal yapı ve sınır ilişkileri tarafından farklı biçimlerde şekillendirilebildiğini de ortaya koymaktadır (Pıçak ve Eroğlu, 2018, ss. 77–80; Aksoy ve Bülent, 2019, ss. 60–68).

Sonuç

19. yüzyıl Osmanlı taşrasında ekonomik, sosyal ve idarî dönüşümlerin belirginleştiği bir dönem olarak Eski Van şehrinin tarihsel gelişiminde de derin izler bırakmıştır. Sınır şehri olan Van, coğrafi avantajları sayesinde doğu ticaret ağlarının önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Van'ın ekonomik yapısı, yüzyıl boyunca tarım, hayvancılık, dokumacılık, zanaatkârlık, madencilik ve ticaret gibi çeşitli sektörlerin karşılıklı etkileşimiyle şekillenmiştir. Şehrin üretim ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayalı bir karakter sergilemiştir. Koyun ve keçi yetiştiriciliği, yalnızca gıda ve tekstil üretimini değil, aynı zamanda dış ticaret potansiyelini de beslemiştir. Hayvansal ürünler, yapağı, deri, tereyağı ve peynir gibi yan ürünlerle birlikte iç ve dış pazarlarda önemli bir yer edinmiştir. 19. yüzyıl sonlarına ait ihracat kayıtları, Van'ın Osmanlı Doğu vilayetleri arasında dikkate değer bir üretim ve tedarik merkezi haline geldiğini göstermektedir. Bu üretim yapısını destekleyen bir diğer unsur ise dokumacılık ve zanaatkârlıktır. Van abası, şal, çhayak ve keten bezi gibi geleneksel dokuma ürünleri, ev tipi tezgâhlarda üretilmiş; böylece hem yerel istihdam yaratılmış hem de özgün bir el sanatları kültürü korunmuştur. Ancak sermaye birikimi, teknolojik donanım ve eğitimli iş gücü eksikliği nedeniyle bu üretim faaliyetleri sanayi ölçeğine ulaşamamıştır. Misyonerlerin 20. yüzyıl başında kurdukları el sanatları atölyeleri, bu eksikliği kısmen gidermeye çalışsa da üretim yapısı zanaatkâr temelli niteliğini korumuştur. Van Gölü ise şehir ekonomisinin hem taşımacılık hem de üretim boyutunda önemli bir rol oynamıştır. Göl balıkçılığı, laterdan (doğal soda) ve sabun üretimi gibi faaliyetler, Van'ın su ve mineral kaynaklarını ekonomik değere dönüştürme becerisini göstermiştir. Kurutulmuş balık ihracatı ve laterdan bazlı sabun ticareti, Van'ın uluslararası pazarlara entegre olmasını sağlayan özgün ekonomik alanlardan biri olmuştur. Tuzculuk da Eski Van'ın ekonomik tarihinde önemli bir yere sahiptir. Hayvancılık ve gıda üretimi için temel bir kaynak olan tuzun yüksek fiyatlarla satılması, zamanla toplumsal huzursuzluklara yol açmış; bu da kaçak üretim, denetimsiz ticaret ve yerel çeteleşmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum, Tanzimat sonrası dönemde devletin taşrada ekonomik düzeni sağlamada karşılaştığı otorite zafiyetlerini açık biçimde yansıtmaktadır. Tanzimat reformlarının getirdiği merkezîleşme politikaları, Van'da hem fırsatlar hem de gerilimler yaratmıştır. Kışlakıye vergisi uygulaması, göçebe aşiretlerin vergi sistemine entegre edilmesi yönünde önemli bir girişim olmakla birlikte, coğrafi koşullar ve toplumsal yapı nedeniyle beklenen sonuçları vermemiştir. Aynı şekilde, vergi reformlarının

gayrimüslim tebaanın ekonomik yükünü orantısız biçimde artırması, sosyal adalet ilkesiyle çelişmiş ve yerel düzeyde huzursuzluklara neden olmuştur. Bu tablo, Tanzimat'ın eşitlikçi ideallerinin taşra gerçekliğiyle tam anlamıyla örtüşemediğini göstermektedir. 19. yüzyılın sonlarında mürur tezkiresi uygulamaları ve Süveyş Kanalı'nın açılması gibi faktörler de Van ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Seyahat ve nakliye üzerindeki bürokratik kısıtlamalar ticareti yavaşlatmış, Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla birlikte ise geleneksel kara ticaret yolları önemini yitirmiştir. Bu gelişme, Van'ın İran ve Mezopotamya arasındaki transit ticaretteki merkezi konumunu zayıflatmış, şehir ekonomisinde bölgesel durgunluğa yol açmıştır. Sonuç olarak, Eski Van şehri 19. yüzyılda Osmanlı taşrasının ekonomik, sosyal ve yönetsel dönüşüm süreçlerini bütün yönleriyle yansıtan dinamik bir örnektir. Şehir, yerel üretim çeşitliliği, uluslararası ticarete açıklığı, doğal kaynaklarını değerlendirme becerisi ekonomik yapısıyla dikkat çekmiştir. Ancak sermaye eksikliği, ulaşım zorlukları, merkezî denetimin sınırlılığı ve küresel ticaret yollarındaki değişim gibi faktörler, Van'ın ekonomik potansiyelini tam anlamıyla gerçekleştirmesini engellemiştir. Bu bağlamda Eski Van örneği, 19. yüzyıl Osmanlı taşrasında ekonomik modernleşme girişimlerinin yerel koşullar tarafından nasıl biçimlendirildiğini ve merkezîleşme politikalarının taşrada ne tür sosyoekonomik sonuçlar doğurduğunu göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

A.AMD. (Sadaret Amedî Kalemi), 27/40.

A.MKT. (Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı), 136/92.

A.MKT.MHM. (Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı), 286/45; 313/94; 494/69.

A.MKT.NZD. (Sadaret Nezair ve Devair Evrakı), 227/92.

AYN.d. (Ayniyat Defterleri), nr. 892.

DH.MKT. (Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi), 1496/85; 1635/23.

İ.DH. (İrade Dahiliye), 481/23276; 35282/518; 741/605974.

İ.HR. (İrade Hariciye), 45/2128.

MF.İBT. (Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi), 10/56.

MF.MKT. (Maarif Nezareti Mektubi Kalemi), 177/5.

ŞD. (Şura-yı Devlet Evrakı), 1874/32; 557/10; 187/32.

Y.EE. (Yıldız Esas Evrakı), 132/20.

Y.PRK.UM. (Yıldız Perakende Umumî), 8/27.

Y.PRK.AZN. (Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı), 1/51.

Basılı Kaynaklar

Aksoy, E. ve Bülent, E. (2019). 19. ve 20. yüzyıllarda Harput bölgesinin tekstil sektöründeki ticari gelişmeleri. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 9(1), 58–71. https://doi.org/10.20488/sanattasarim.600029

Arvas, T. Z. (2016). *Sultan II. Abdülhamid döneminde Van vilayeti (sosyal, ekonomik, idari ve demografik)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi.

Bozkurt, S. (2019). *XIX. yüzyıl Batı seyahatnamelerinde Van Sancağı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi.

Cuinet, V. (1891). *La Turquie d'Asie, geographie administrative II: Vilayet de Van.* Ernest Leroux Editeur.

Dinç, F. (2020). *Osmanlı-İran sınırında toplum ve siyaset: Caf Aşireti ve Nasturî Cemaati (1839–1914)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Gencer, F. (2010). *Merkezi düzenlemeler bağlamında Bedirhan Bey olayı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi.

Güran, T. (2014). *19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi üzerine çalışmalar.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Güran, T. (2017). *Resmî istatistiklere göre Osmanlı toplum ve ekonomisi*. İş Bankası Kültür Yayınları.

Hakan, S. (2022). Van Ticaret Meclisi'nin kuruluşu-1861. *Diyar-ı Van Dergisi*, (3), 8–9. https://www.academia.edu/96992024/Van_Ticaret_Meclisinin_Kurulu%C5%9Fu_1861

Kütükoğlu, M. (2006). *Mürur tezkiresi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 32, ss. 60–61). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Layard, A. H. (1853). *Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon with travels in Armenia, Kurdistan and the desert*. John Murray.

Mayevsry, V. T. (1997). *19. yüzyılda Kürdistan'ın sosyo-kültürel yapısı: Kürt Ermeni ilişkileri* (A. Varlı, Haz.). Sipan Yayıncılık.

Millingen, M. F. (1998). *Kürtler arasında doğal yaşam* (N. Mestci, Çev.). Doz Yayınları.

Minassian, A. T. (2000). *20. yüzyıl başında Van.* R. G. Hovannisian (Ed.), Tarihi kentler ve Ermeniler: Van (N. Maskudyan, Çev.; ss. 193–217) içinde. Aras Yayıncılık.

Önal, S. (2003). *Saadettin Paşa'nın anıları: Ermeni-Kürt olayları (Van, 1896)*. Remzi Kitabevi.

Pıçak, M. ve Eroğlu, O. (2018). Osmanlı döneminde Diyarbakır'ın sosyo-ekonomik yapısı. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20), 70–82. https://izlik.org/JA94NC57DX

Talay, A. (2017). *Yıkılan bir şehrin anatomisi: Van'da Ermeni olayları*. Van Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları.

Tuna, S. A. (2022). *Tanzimat döneminde Van*. Sonçağ Yayınları.

Van Vilayet Salnamesi. (1315 H./1897). Van Vilayet Matbaası.

Yıldırım, N. (2026). *Osmanlı döneminde Eski Van şehri yerleşim kültürü (1877–1915)*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Çatışma Beyanı

Bu çalışmada ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da kurumla finansal ilişki bulunmadığından herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Eren, M.; Künü, S.; Yavuz, E. (2026). "Dijitalleşme, Operasyonel Kapasite ve Kredi Riski: Türkiye'de İl Düzeyinde NPL Belirleyicileri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 112-128. **Gönderim Tarihi**: 28.01.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 10.08.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1873487

Yazar/Author

Murat EREN*, Serkan KÜNÜ**, Ebru YAVUZ***

Makale Adı/Article Name

Dijitalleşme, Operasyonel Kapasite ve Kredi Riski: Türkiye'de İl Düzeyinde NPL Belirleyicileri

Digitalization, Operational Capacity, and Credit Risk: Provincial-Level Determinants of NPL in Türkiye

ÖZ

Türkiye'de bankacılık sisteminin il düzeyinde sergilediği takipteki kredi dinamiklerini, banka yönetimlerinin dijitalleşme stratejileri, operasyonel kapasite tercihleri ve likidite yönetimi uygulamaları çerçevesinde inceleyen bu çalışmada 81 il için 2011–2024 dönemi yıllık veri seti kullanılmıştır. Çalışmada dijitalleşme düzeyi, POS ve ATM yoğunluğu, şube ve personel sayısı ile kredi/mevduat oranının takipteki kredilerle ilişkisi analiz edilmiştir. Ayrıca, kredi piyasasını olağan dışı biçimde etkileyebilecek koşulları dikkate almak amacıyla COVID-19 dönemi ve 2023 depremlerinin kredi riskine yansımalarını kontrol eden değişkenler modele dâhil edilmiştir. Tahminler bölgesel heterojen unsurlar ve zamansal bağımlılıklar dikkate alınarak sabit etkiler modeli altında Driscoll–Kraay standart hatalar yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Ampirik analiz sonucunda, dijitalleşme düzeyinin, POS ve ATM yoğunluğunun ve personel sayısının takipteki kredi oranlarını pozitif yönde; COVID-19 dönemini temsil eden değişkenin ise negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Buna karşılık, şube yoğunluğu, kredi/mevduat oranı ve depremden etkilenen illeri temsil eden değişken için istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Elde edilen bulgular, dijitalleşme ve operasyonel kapasite artışının kredi genişlemesini hızlandırarak risk birikimini artırabileceğini göstermektedir. Bu çerçevede, dijitalleşmenin sağladığı verimlilik kazanımlarının kredi büyümesi ve kredi değerlendirme süreçlerindeki sıkılaşma ile birlikte ele alınması gerekliliği öne çıkmaktadır. Ayrıca bölgesel heterojenliği dikkate alan daha dengeli risk yönetimi yaklaşımlarının finansal istikrar açısından kritik olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgularla çalışma, dijitalleşme göstergelerini bankacılığın fiziksel altyapı unsurlarıyla birlikte il düzeyinde modelleyerek literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijitalleşme, Operasyonel Kapasite, Takipteki Krediler, Kredi Riski, Türkiye

ABSTRACT

This study examines the provincial-level dynamics of non-performing loans in Türkiye's banking system within the framework of banks' digitalization strategies, operational capacity choices, and liquidity management practices, using an annual dataset covering 81 provinces for the period 2011–2024. The analysis investigates the relationship between non-performing loans and several indicators, including the level of digitalization, POS and ATM density, the number of branches and personnel, and the loan-to-deposit ratio. In addition, to account for conditions that may have affected credit markets in an extraordinary manner, variables capturing the credit risk implications of the COVID-19 period and the 2023 earthquakes were incorporated into the model. The estimations were conducted under a fixed-effects specification using the Driscoll–Kraay standard errors method, which accounts for regional heterogeneity and temporal dependence. The empirical results indicate that the level of digitalization, POS and ATM density, and the number of personnel positively affect the ratio of non-performing loans, whereas the variable representing the COVID-19 period exerts a negative effect. By contrast, no statistically significant relationship is identified for branch density, the loan-to-deposit ratio, or the variable representing provinces affected by the earthquakes. The findings suggest that increases in digitalization and operational capacity may accelerate credit expansion and thereby contribute to risk accumulation. In this context, the need to consider the efficiency gains generated by digitalization together with credit growth and the tightening of credit evaluation processes comes to the fore. Furthermore, the results highlight the importance of adopting more balanced risk management approaches that account for regional heterogeneity, which is critical for maintaining financial stability. With these findings, the study offers an original contribution to the literature by jointly modeling digitalization indicators with the physical infrastructure of banking at the provincial level.

Keywords: Digitalization, Non-performing Loans, Operational Capacity, Credit Risk, Türkiye

* Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, murat.eren@igdir.edu.tr

** Prof. Dr., Iğdır Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, serkan.kunu@igdir.edu.tr

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, ebr.yvz2@icloud.com

Extended Abstract

Over the past decade, digital transformation has reshaped the structure of financial intermediation by expanding access to banking services, reducing transaction costs, and accelerating credit allocation processes. While these developments may enhance efficiency and inclusion, they may also be associated with faster credit expansion and, under certain conditions, a buildup of credit risk. The net relationship between digitalization and credit quality therefore remains theoretically ambiguous and context-dependent, particularly in economies where regional heterogeneity in income, infrastructure, and financial behaviors is substantial.

Despite Türkiye's rapid progress in digital banking and payment technologies, empirical evidence that explicitly examines these mechanisms at the provincial level is limited. Addressing this gap, the present study offers a province-based panel analysis that links NPL dynamics to proxies of digitalization and the physical and human infrastructure of banking. The analysis relies on an annual dataset covering Türkiye's 81 provinces over the period 2011–2024. The dependent variable is the natural logarithm of the NPL ratio, defined as the share of non-performing loans in total cash loans at the provincial level. The explanatory variables are selected to capture bank-related strategic and operational components rather than macroeconomic aggregates. Digitalization is represented by a composite broadband-based digitalization index (DGE), constructed from mobile and fixed broadband subscriptions. The index is based on standardized (z-score) values of these broadband measures to ensure comparability across provinces despite differences in scale and distribution. To capture the intensity of financial service provision and transaction infrastructure, the study includes the logarithms of POS and ATM density (per 100,000 people), as well as branch density and personnel density (also per 100,000 people). Liquidity management and risk-taking propensity are proxied through the loan-to-deposit ratio (LDR), incorporated in logarithmic form. In addition, the empirical design controls for extraordinary conditions that may have influenced credit markets through non-standard channels. Specifically, a COVID-19 indicator captures the pandemic period (2020–2021), and a regional indicator identifies provinces affected by the 2023 earthquakes for 2023–2024.

Methodologically, the study adopts a fixed-effects panel specification to account for time-invariant provincial characteristics, such as structural economic composition, long-run institutional differences, and persistent financial behaviors that may correlate with the explanatory variables. Year fixed effects are included to capture common macro-financial conditions, regulatory shifts, and economy-wide shocks. To reflect the delayed nature of how operational and strategic banking decisions translate into credit quality outcomes—and to mitigate concerns related to simultaneity—the bank-proxied explanatory variables are introduced with a one-year lag. Under this specification, NPL dynamics in a given province-year are modeled as a function of lagged digitalization and operational capacity indicators, lagged LDR, and contemporaneous shock controls (COVID-19 and earthquake indicators), alongside province and year fixed effects.

A key empirical challenge in provincial panels is that residuals may exhibit heteroskedasticity, serial correlation, and cross-sectional dependence. Accordingly, the estimation employs Driscoll–Kraay standard errors within the fixed-effects framework to obtain inference that is robust to these features. This approach is particularly suitable in settings where provinces may be exposed to common shocks or interdependent financial conditions, and where temporal dependence can arise from the persistence of credit risk.

The results indicate that DGE is positively and statistically significantly associated with the NPL ratio. This finding is consistent with an interpretation in which stronger digital access and infrastructure coincide with faster credit expansion and a greater potential for risk accumulation in certain contexts. The estimated coefficients further show that POS density and personnel density are positively and significantly associated with NPL. ATM density also displays a positive coefficient and is marginally significant, suggesting that transaction infrastructure intensity may be linked to credit risk dynamics, potentially through increased borrowing activity and credit cycles in local economies. By contrast, branch density does not exhibit a statistically significant association with NPL, which may reflect the declining marginal relevance of physical branch networks in an environment where digital channels and payment infrastructures increasingly substitute for traditional in-person banking. Similarly, LDR does not show a statistically significant relationship with NPL at the provincial level in this setting, which may indicate that liquidity management is driven more strongly by bank-level considerations and non-deposit funding channels than by province-specific variation. Regarding extraordinary conditions, the COVID-19 indicator is negative and statistically significant, pointing to a period in which policy measures such as restructurings, deferrals, and borrower protection mechanisms may have temporarily suppressed observed NPL ratios. The earthquake indicator is not statistically significant, which may reflect heterogeneous local impacts, the role

of relief and restructuring policies, and the limited ability of annual data to capture short-run stress concentration.

These findings carry several implications. First, the evidence suggests that digitalization-related efficiency gains should be evaluated jointly with credit growth dynamics and the tightening of credit evaluation processes. Digital transformation may strengthen financial intermediation, yet it may also coincide with risk buildup if credit screening and monitoring frameworks do not adapt at the same pace as digital expansion. Second, operational capacity indicators, particularly POS intensity and personnel capacity, appear to be systematically related to NPL dynamics, highlighting that "capacity expansion" can be associated with both greater outreach and heightened risk exposure. Third, the role of region-specific heterogeneity is central: the association patterns imply that balanced risk management approaches that account for provincial differences in economic structure, borrower profiles, and digital readiness are important for safeguarding financial stability.

The study contributes to the literature by shifting the empirical focus from national aggregates and bank balance-sheet indicators toward provincial-level banking outcomes that reflect spatial heterogeneity within a single country. By constructing a digitalization proxy based on broadband indicators and combining it with operational and liquidity measures, the analysis offers an integrated framework for understanding how bank-proxied strategic choices relate to credit risk across regions.

Giriş

Son yıllarda dijitalleşme, finansal sistemlerin işleyiş biçiminde köklü bir dönüşüm yaratmıştır. Dijital kanallar aracılığıyla sunulan finansal hizmetler, bankacılık sektöründe verimliliği artırmış, işlem maliyetlerini düşürmüş ve finansal erişimi genişletmiştir (Ozili, 2018). Dijital bankacılığın gelişimiyle birlikte kredi arzı, kredi değerlendirme süreçleri ve müşteri ilişkileri yeniden şekillenmiş; dijital altyapısı güçlü bölgelerde kredi kanallarının daha etkin çalıştığı ve finansal derinleşmenin hızlandığı gözlemlenmiştir (Beck, Demirgüç-Kunt, & Levine, 2007; Yang ve Masron, 2024; Bongomin, Ntayi, Munene, & Malinga, 2018). Bununla birlikte dijitalleşmenin krediye erişimi kolaylaştırması, bazı durumlarda kredi hacminin aşırı genişlemesine, borçlanma eğiliminin artmasına ve finansal istikrar üzerinde baskı oluşturabilecek risklerin birikmesine yol açabilmektedir (Popov & Udell, 2012; Yue, Korkmaz, Yin & Zhou, 2022). Bu çerçevede finansal dijitalleşme, bir yandan kredi kanallarını güçlendirerek verimliliği artıran, diğer yandan aşırı kredi büyümesi üzerinden potansiyel kırılganlıklar yaratabilen ikili bir dinamik sunmaktadır.

Türkiye özelinde dijitalleşmenin kredi piyasaları üzerindeki etkisini il düzeyindeki farklılıkları dikkate alarak inceleyen çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Oysa Türkiye'de dijital bankacılık uygulamaları bölgesel düzeyde önemli farklılıklar göstermekte; dijital altyapı, gelir düzeyi ve finansal davranış göstergeleri arasında belirgin asimetriler bulunmaktadır. Bu durum, dijitalleşmenin kredi genişlemesi ve risk görünümü üzerindeki etkilerinin homojen olmayabileceğine işaret etmektedir. Bu doğrultuda bu çalışma, makroekonomik koşullardan ziyade banka yönetimlerinin dijitalleşme stratejileri, şubeleşme tercihleri, ödeme altyapısı yatırımları ve kredi-mevduat dengesine yönelik kararlarının takipteki krediler ile nasıl ilişkili olduğunu bölgesel farklılıkları dikkate alarak il düzeyinde panel veri yöntemiyle inceleyerek literatürdeki boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle çalışma, mevcut literatürden iki temel noktada ayrışmaktadır. İlk olarak, dijitalleşme ile NPL ilişkisini inceleyen çalışmalar bu göstergeyi genellikle tek başına veya makroekonomik bir değişken olarak ele alırken, bu çalışma dijitalleşmeyi bankacılığın fiziksel altyapı unsurlarıyla (POS, ATM, şube, personel yoğunluğu) birlikte aynı modelde değerlendirerek dijital ve fiziksel kanalların NPL üzerindeki göreli etkilerinin ayrıştırılmasına imkân tanımaktadır. İkinci olarak, analiz il düzeyinde yürütülerek, ulusal veya banka bilançosu temelli çalışmaların gözden kaçırdığı bölgesel heterojenlik doğrudan modele dâhil edilmektedir.

Çalışma, Türkiye'de dijitalleşmenin finansal sistemdeki kırılganlık göstergesi olarak kabul edilen takipteki krediler (NPL – non-performing loans) üzerindeki etkisini il düzeyinde analiz etmektedir. 2011 – 2024 dönemi kapsamında 81 il için oluşturulan veri seti kullanılarak yürütülen çalışmada, dijitalleşmeyi temsilen mobil ve sabit genişbant abone sayılarından elde edilen bileşik

bir dijitalleşme genişbant endeksi (DGE) oluşturulmuştur. Buna ek olarak POS sayısı, ATM sayısı, şube sayısı, personel sayısı ve kredi/mevduat oranı (LDR) da finansal sistemin yapısal boyutlarını temsil eden diğer açıklayıcı değişkenler olarak modele dahil edilmiştir.

Tahminler sabit etkiler modeli kullanılarak yapılmış, Driscoll-Kraay standart hataları aracılığıyla il düzeyinde ortaya çıkan heterojen unsurlar ve zaman boyutundaki bağımlılıklar dikkate alınmıştır. Analizde ayrıca, dönemsel etkileri yansıtmak amacıyla COVID-19 pandemisi ve 2023 Kahramanmaraş depremlerinin etkisi kukla değişkenler olarak modele eklenmiştir. Böylece kurulan modelin, illerin özgün yapısal özelliklerini ve olağan dışı dönemsel koşulları birlikte dikkate alarak dijitalleşmenin finansal kırılganlık üzerindeki etkisini güvenilir biçimde ortaya koyması amaçlanmıştır.

Çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde dijitalleşmenin finansal sistem üzerindeki etkileri özetlenmekte, çalışmanın amacı ve literatüre katkısı ortaya konmaktadır. Teorik İlişkiler ve Ampirik Literatür bölümünde, değişkenler arasındaki teorik çerçeve sunulmakta ve ilgili ampirik çalışmalar değerlendirilmektedir. Veri ve Metodoloji bölümünde, analizde kullanılan veri seti tanıtılmakta, değişkenlerin oluşturulma biçimleri açıklanmakta ve kullanılan yöntem detaylandırılmaktadır. Ampirik Bulgular ve Tartışma bölümünde tahmin sonuçları sunulmakta ve literatürle karşılaştırılmaktadır. Politika Önerileri bölümünde, elde edilen bulgular ışığında finansal istikrar ve dijital bankacılık açısından uygulanabilir politika çıkarımları tartışılmaktadır. Sonuç bölümünde ise çalışmanın genel bulguları özetlenmektedir.

1. Teorik İlişkiler ve Ampirik Literatür

Finansal sistemde dijital dönüşümün hız kazanması, kredi piyasalarının işleyiş biçimini ve risk dinamiklerini önemli ölçüde değiştirmiştir. Bankacılık faaliyetlerinin dijital kanallar üzerinden yürütülmesi, kredi arzı ve değerlendirme süreçlerinde bilgi asimetrisini azaltırken işlem hızını ve erişilebilirliği artırmıştır. Bu gelişmeler, bir yandan finansal kapsayıcılığı güçlendirmiş; diğer yandan da kredi hacminin genişlemesiyle birlikte finansal kırılganlıkların farklı biçimlerde ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. NPL oranı ise bu kırılganlıkların ölçümünde yaygın olarak kullanılan, bankacılık sektöründe kredi riskini ve finansal sistemin genel sağlığını yansıtan temel göstergelerden birisi olarak öne çıkmaktadır.

NPL oranı, geri ödemesi belirli bir süre boyunca geciken veya tamamen tahsil edilemeyen kredilerin toplam kredilere oranını ifade etmektedir. Bankaların bilançolarındaki bozulmalar hem kredi arzı kapasitesini hem de finansal aracılık işlevini doğrudan etkilediğinden, bu oran, finansal istikrar açısından kritik bir öneme sahiptir. NPL düzeyinin yüksek olması, kredi geri ödeme gücünün zayıfladığını, kaynak tahsisinin etkin işlemediğini ve finansal aracılığın sürdürülebilirliğinin azaldığını göstermektedir (Klein, 2013). Dolayısıyla NPL, yalnızca bankaların performansına ilişkin bir gösterge değil, aynı zamanda makroekonomik istikrarın da öncü bir sinyali olarak değerlendirilmektedir.

NPL oranı, çok sayıda ekonomik ve yapısal unsurdan etkilenmektedir. Makroekonomik ölçekte, ekonomik büyüme, faiz oranları ve işsizlik oranı gibi göstergeler kredi geri ödeme kapasitesini belirleyen başlıca faktörler olarak öne çıkarken (Louzis, Vouldis, & Metaxas, 2012); finansal sistemin dijitalleşme düzeyi, teknolojik altyapı, bankacılık faaliyetlerinin fiziki yoğunluğu (örneğin POS, ATM, şube ve personel dağılımı) ve bankaların risk yönetimi yaklaşımları da NPL üzerinde etkili olabilmektedir. Bu çalışma ise bu çerçevede NPL oranının hem finansal teknolojilerdeki dönüşüm hem de geleneksel bankacılık altyapısındaki farklılaşmalar karşısında nasıl tepki verdiğini açıklamaya yönelik geliştirilmiştir.

Dijitalleşme, bankacılık sisteminde kredi süreçlerinin yapısını dönüştürerek NPL oranını etkileyebilecek önemli bir faktör hâline gelmiştir. Dijital teknolojilerin finansal hizmetlere entegrasyonu, kredi başvuru ve değerlendirme süreçlerinde bilgi asimetrisini azaltmakta, işlem maliyetlerini düşürmekte ve karar alma süreçlerini hızlandırmaktadır (Ozili, 2018). Bu durum hem bireysel hem de kurumsal müşteriler için krediye erişimi kolaylaştırmakta, kredi tahsisinin daha doğru ve verimli yapılmasına katkı sağlayabilmektedir. Ayrıca dijitalleşmenin finansal katılımı artırması, kayıt dışı finansal işlemleri sınırlaması ve bankacılık sisteminin bilgi tabanını

genişletmesi, kredi riskinin daha etkin yönetilmesine olanak tanıyabilmektedir (Beck, Demirgüç-Kunt, & Levine, 2007). Bu açıdan dijitalleşme, finansal sistemde şeffaflığı güçlendirerek NPL oranlarını azaltıcı bir mekanizma oluşturabilmektedir.

Bununla birlikte dijitalleşmenin hızlı ilerlemesi, bazı durumlarda finansal sistemde yeni kırılganlık alanları da yaratabilmektedir. Özellikle dijital kanallar üzerinden krediye erişimin kolaylaşması, kredi genişlemesini teşvik ederek borçlanma eğilimini artırabilmekte; bu durum, kredi tahsisinde davranışsal risklerin artmasına ve temerrüt olasılığının yükselmesine neden olabilmektedir (Yue, Korkmaz, Yin, & Zhou, 2022). Ayrıca dijital altyapı ve dijital okuryazarlık düzeylerindeki bölgesel farklılıklar, dijitalleşmenin NPL üzerindeki etkisinin homojen olmamasına yol açabilmektedir. Dijital sistemlere erişimi sınırlı olan bölgelerde finansal hizmetlerin etkinliği azalabilirken, dijitalleşme düzeyi yüksek bölgelerde aşırı kredi genişlemesi riski ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle dijitalleşme, finansal kırılganlık üzerinde hem azaltıcı hem de artırıcı etkiler doğurabilen çift yönlü bir mekanizma olarak değerlendirilmektedir.

Ampirik literatür, dijitalleşmenin bankacılık sisteminde kredi riskini ve takipteki krediler oranını çeşitli kanallar aracılığıyla etkileyebildiğini göstermektedir. Ozili (2018), dijital finansın finansal kapsayıcılığı artırırken aynı zamanda kredi riskinin kontrol edilmesini kolaylaştırdığını, dijital işlemler yoluyla finansal sistemin şeffaflığının arttığını ortaya koymuştur. Benzer şekilde Yang ve Masron (2024), finansal bilginin dijital yollarla paylaşılmasının kredi piyasasında bilgi asimetrisini azalttığını ve bu durumun kredi geri ödeme performansını güçlendirdiğini belirtmiştir. Buna karşın Yue, Korkmaz, Yin ve Zhou (2022), farklı ölçeklerde, Çin üzerine yürüttükleri çalışmalarında dijital finansın gelişmesinin bazı durumlarda aşırı borçlanma ve hanehalkı temerrüdü riskini artırarak finansal istikrar üzerinde olumsuz etkiler doğurabileceğini en küçük kareler yöntemini kullanarak ampirik olarak göstermişlerdir.

Diğer ampirik çalışmalar da dijitalleşmenin finansal istikrar üzerindeki etkilerinin ülkeden ülkeye ve finansal sistemin olgunluk düzeyine göre farklılaştığını vurgulamıştır. Cornelli, Frost, Gambacorta, Rau, Wardrop ve Ziegler (2020), fintech ve büyük teknoloji şirketlerinin kredi piyasalarına girişinin kredi erişimini genişlettiğini, ancak bu sürecin finansal düzenleme zafiyetleriyle birleştiğinde riskleri artırabileceğini ileri sürmüşlerdir. Benzer biçimde, Demirgüç-Kunt, Klapper, Singer ve Ansar (2022), yayımladıkları Global Findex Database 2021 raporunda, COVID-19 döneminde dijital finansal hizmetlerin yaygınlaşmasının hanehalkı dayanıklılığını artırdığını; bununla birlikte, kredi genişlemesi kanalıyla yeni risk dinamikleri de yarattığını ortaya koymuşlardır. Yazarlar, bulgularıyla dijitalleşmenin NPL üzerindeki etkisinin tek yönlü değil, finansal sistemin yapısal özelliklerine bağlı olarak değişken nitelikte olduğunu göstermişlerdir. Türkiye özelinde ise Bakır, Çetin ve Bakırtaş (2025), derin öğrenme temelli nedensel çıkarım yöntemleriyle NPL'nin makroekonomik belirleyicilerini yeniden değerlendirmiş ve geleneksel belirleyicilerin güncel veri setleri üzerindeki açıklama gücünü sınamıştır.

Finansal sistemin fiziksel altyapısı da kredi piyasalarının etkinliği ve dolayısıyla NPL oranı üzerinde dolaylı fakat önemli etkiler oluşturabilmektedir. Bankacılık hizmetlerinin yaygınlığını temsil eden POS, ATM, şube ve personel sayısı gibi göstergeler, finansal erişimin ve hizmet yoğunluğunun boyutlarını ortaya koymaktadır. Bu unsurların artışı, genellikle bankacılık faaliyetlerinin coğrafi kapsama alanını genişletmekte, finansal aracılığın tabana yayılmasına ve kredi tahsis süreçlerinin daha etkin yürütülmesine katkı sağlamaktadır (Beck, Demirgüç-Kunt, & Martinez Peria, 2007). Türkiye'de bu göstergelerin il düzeyindeki dağılımı da önemli farklılıklar sergilemektedir; Takmaz, Sarı ve Alataş (2024) il düzeyinde finansal kapsayıcılıktaki eşitsizlikleri ve belirleyicilerini ortaya koyarken, Allahverdi (2026) finansal derinlik, erişim ve risk/kırılganlık boyutlarını birlikte değerlendiren il düzeyi bir tipoloji analizi sunmuştur; ancak bu çalışmalar dijitalleşme veya fiziksel erişim göstergelerini doğrudan bir NPL belirleyicisi olarak modellememektedir. Daha geniş bir erişim ağı, müşterilerin finansal hizmetlere daha kolay ulaşmasını sağlarken, borçların geri ödeme performansını da olumlu yönde etkileyebilmektedir. Özellikle kırsal veya az gelişmiş bölgelerde bankacılık altyapısının güçlenmesi, kayıt dışı finansal faaliyetlerin azalmasına ve kredi disiplininin artmasına aracılık edebilmektedir.

Bununla birlikte, fiziksel bankacılık ağının genişlemesi her zaman risk azaltıcı sonuçlar doğurmayabilir. Şube ve personel sayısındaki artış, yoğun rekabet ortamında kredi hacmini artırmak amacıyla gevşek kredi politikalarına yol açabilir. Benzer biçimde POS ve ATM ağlarının hızla genişlemesi, dijital ve fiziki işlem hacmini artırarak operasyonel riskleri de büyütebilir (Foos, Norden, & Weber, 2010). Bu durumda, kredi tahsis süreçlerinde yeterli denetim mekanizmalarının bulunmaması, kredi kalitesinin düşmesine ve takipteki kredilerin artmasına neden olabilir. Dolayısıyla bankacılık sisteminin fiziksel unsurları, finansal istikrar açısından hem risk azaltıcı hem de risk artırıcı yönler taşıyan bir yapıya sahip bir görünüm sergilemektedir.

Ampirik bulgular, fiziksel ağ genişlemesinin NPL üzerindeki etkisinin dolaylı kanallarla ortaya çıktığını göstermektedir. Şubeleşme ve personel sayısındaki artış, operasyonel verimlilik ve müşteri izleme/yeniden yapılandırma süreçlerini güçlendirerek sorunlu alacakların kontrolünü kolaylaştırabilmektedir. Berger ve DeYoung (1997), 1985 – 1994 dönemi için ABD ticari bankaları verileriyle gerçekleştirdikleri çalışmalarında nedensellik analizi ve en küçük kareler yöntemini kullanmışlardır. Elde edilen bulgular maliyet etkinliğindeki artışın sorunlu kredilerde azalma meydana getirdiğini göstermiştir. Öte yandan yazarlar, yoğun rekabetin yol açtığı hızlı şubeleşme ve artan işlem hacmi eşliğinde genişleyen kredi hacminin, izleme kalitesinin zayıflaması ve kredi standartlarının gevşemesi kanalıyla ilerleyen dönemlerde daha yüksek NPL oranlarıyla ilişkili olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Saurina ve Jimenez (2006), İspanya Bankası Merkezi Kayıt Sistemi verilerini kullanarak 1984 – 2002 dönemi için gerçekleştirdikleri çalışmalarında genelleştirilmiş momentler metodunu (GMM) kullanmış ve operasyonel rekabetten kaynaklı olarak ortaya çıkabilecek kredi genişlemesinin takipteki kredilerde artış meydana getirdiği sonucuna ulaşmışlardır. Benzer şekilde Foos, Norden ve Weber (2010) 1997 – 2007 dönemi için 16 ülkede faaliyet gösteren 16.000'den fazla banka verisiyle gerçekleştirdikleri çalışmalarında kredi genişlemesinin kredi zararında artışa yol açtığı bulgusunu elde etmişlerdir. Türkiye bağlamında ise Yarba, Er ve Şengül (2024), hızlı kredi genişlemesi dönemlerinde firma düzeyinde davranışsal tepkileri inceleyerek, kredi genişlemesinin risk birikimiyle nasıl ilişkilendiğini ortaya koymuştur.

Bankacılık hizmetlerine fiziksel erişimin artışı, literatürde çoğunlukla finansal kapsayıcılık ve kredi hacmi üzerinden değerlendirilmiştir. NPL ile bağlantısı ise genellikle dolaylı mekanizmalar aracılığıyla açıklanmıştır (Beck, Demirgüç-Kunt, & Martinez Peria, 2007). Bu nedenle POS, ATM, şube ve personel gibi fiziksel erişim göstergelerinin NPL ile ilişkisini incelerken, bulguların rekabet düzeyi ve banka davranışlarıyla birlikte ele alınması daha tutarlı bir değerlendirme imkânı sunmaktadır.

Bankacılık sisteminde LDR, finansal aracılığın yoğunluğunu ve bankaların likidite yönetimi tercihini gösteren temel göstergelerden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu oran, bir bankanın topladığı mevduatın ne kadarını krediye dönüştürdüğünü ifade ettiğinden, yüksek bir kredi/mevduat oranı, bankaların daha agresif bir kredi politikası izlediğini ve likidite tamponlarının görece zayıf olabileceğini göstermektedir (Klein, 2013). Likidite pozisyonunun zayıflaması, ekonomik dalgalanmalara karşı bankaların dayanıklılığını azaltarak takipteki krediler oranında artışa yol açabilmektedir. Buna karşılık, düşük LDR ise daha temkinli bir risk yaklaşımını ve güçlü likidite yönetimini ifade ettiğinden genellikle kredi kalitesinin korunmasına ve NPL düzeyinin sınırlanmasına katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte, LDR çok düşük olduğunda, finansal aracılık işlevinin etkinliği azalabilmekte ve bankacılık sektörünün ekonomik faaliyetlere katkısı sınırlı şekilde ortaya çıkabilmektedir. Dolayısıyla bu değişken hem risk iştahının hem de kredi tahsis davranışının göstergesi olarak NPL'nin yönünü belirlemede önemli bir yapısal unsur niteliğindedir.

Ampirik literatür, LDR'nin bankaların risk profiliyle ve dolayısıyla NPL düzeyiyle yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Louzis, Vouldis ve Metaxas (2012), Yunan bankacılık sektörü verileriyle yürüttükleri çalışmada, en büyük dokuz bankanın 2003 – 2009 dönemi çeyreklik verilerini kullanmışlardır. GMM ile yürütülen çalışma sonucunda yüksek LDR'ye sahip bankaların daha yüksek NPL oranlarıyla karşılaştığı sonucu elde edilmiştir. Benzer biçimde, Klein (2013) Orta, Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkelerini kapsayan analizinde, sabit etkiler

modeli, fark GMM ve sistem GMM yöntemlerini kullanarak LDR'deki artışın 1998 – 2011 dönemi için finansal kırılganlığı artırdığını ve takipteki kredilerin temel belirleyicilerinden biri olduğunu göstermiştir. Makri, Tsagkanos ve Bellas (2014) da 2000 – 2008 dönemi için Avrupa ülkeleri üzerine yaptıkları analizde fark GMM yöntemini kullanmış ve benzer bir ilişki bulmuş; LDR'nin aşırı yükselmesinin kredi riskini büyüterek NPL oranlarını artırdığını belirtmişlerdir. Türkiye bağlamında ise Vardar ve Özgüler (2015), 2007 – 2013 dönemi kapsamında Türk Bankacılık sektöründe takipteki kredilerin belirleyicilerini ele almışlardır. Eşbütünleşme ve nedensellik testleri sonucunda elde edilen bulgular, banka kartlarının hacmi ile bireysel kredi hacimlerinin takipteki kredi oranı ile pozitif ilişkili olduğunu göstermiştir. Benzer şekilde Abdioğlu ve Aytekin (2016), 2002 – 2014 yılları için Türkiye'de faaliyet gösteren 22 mevduat bankası verisi ile gerçekleştirdikleri araştırmada sistem ve fark GMM analizlerini kullanmış ve kredi mevduat oranını ile takipteki krediler arasında pozitif ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Buna karşın Işık ve Bolat (2016), 2006 – 2012 dönemi için Türkiye'de faaliyet gösteren 20 mevduat bankası için takipteki kredi oranını etkileyen faktörleri en küçük kareler yöntemleri ile incelemiş ve LDR'nin NPL üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamsız olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Bu bulgular, LDR'nin bankaların risk alma davranışını yansıtan önemli bir gösterge olduğunu ve bu davranışın farklı ekonomik ortamlarda NPL üzerinde farklı yönlerde etkiler yaratabileceğini ortaya koymaktadır.

Kredi piyasalarının istikrarını etkileyen önemli dönemsel faktörlerden biri de ekonomik ve toplumsal şoklardır. Bu tür olağan dışı olaylar, borçluların gelir akışlarını ve geri ödeme kabiliyetlerini doğrudan etkileyerek takipteki krediler oranında artışlara neden olabilmektedir. Özellikle COVID-19 pandemisi döneminde küresel ölçekte uygulanan kapanma politikaları, üretim kesintileri ve gelir kayıpları, hanehalkı ve işletmelerin borç servis kapasitelerini zayıflatmıştır. Bununla birlikte, söz konusu dönemde uygulanan genişlemeci para ve maliye politikaları, kredi garanti mekanizmaları, faiz indirimleri, yeniden yapılandırma ve erteleme düzenlemeleri NPL oranlarındaki artışı baskılamış veya görünürde düşürmüştür. Bank for International Settlements verileri, likidite desteği ve borçlu koruma önlemlerinin bankacılık sektöründeki risk algısını geçici olarak azalttığını göstermektedir (Aldasoro, Fender, Hardy, & Tarashev, 2020). Benzer şekilde Demirgüç-Kunt, Pedraza ve Ruiz-Ortega (2021) 52 ülke verisiyle gerçekleştirdikleri çalışmada likidite destekleri, borçlu yardım programları ve parasal genişlemenin krizin olumsuz etkilerini azalttığı sonucuna ulaşmışlardır.

Benzer şekilde, afet ekonomileri literatürü doğal felaketlerin ardından kredi temerrüt oranlarının yükseldiğini, özellikle fiziki sermaye kayıplarının yoğun olduğu bölgelerde NPL artışının daha kalıcı olabildiğini göstermektedir. Chen, Zhao ve Chang (2023), 101 ülke için 1996 – 2017 dönemi kapsamında doğal afetlerin hem cari yılda hem de sonraki dönemlerde NPL üzerinde artışa neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Türkiye'de yaşanan deprem felaketleri de bölgesel ölçekte ekonomik faaliyeti sekteye uğratmış, özellikle KOBİ ve bireysel kredilerde geri ödeme sorunlarını derinleştirmiştir.

Sonuç olarak, literatür dijitalleşmenin, bankacılık sisteminde bilgi asimetrisini azaltarak ve operasyonel verimliliği artırarak takipteki krediler üzerinde azaltıcı, buna karşın kredi genişlemesini teşvik ederek artırıcı etkiler yaratabileceğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, bankacılığın fiziksel altyapısını yansıtan unsurların finansal erişimi kolaylaştırarak risk yönetimini iyileştirme potansiyeli bulunsa da aşırı genişleme dönemlerinde kredi standartlarını gevşeterek NPL üzerinde olumsuz etkiler doğurabileceği görülmektedir. LDR, bu bağlamda bankaların risk tercihlerini yansıtan önemli bir gösterge olup hem finansal istikrar hem de kredi kalitesi üzerinde belirleyici rol oynayabilmektedir. Ayrıca, COVID-19 pandemisi ve deprem gibi dönemsel şoklar, bankacılık sistemindeki risk dinamiklerini geçici olarak değiştirebilmekte; özellikle kamu destekleri ve düzenleyici esneklikler kısa vadede NPL oranlarını bastırırken, doğal afetlerin bölgesel etkileri daha kalıcı sonuçlar doğurabilmektedir.

Bu çerçevede, çalışmada dijitalleşmenin yanı sıra bankacılığın fiziksel göstergeleri, kredi/mevduat oranı ve dönemsel şokların takipteki krediler üzerindeki etkileri birlikte

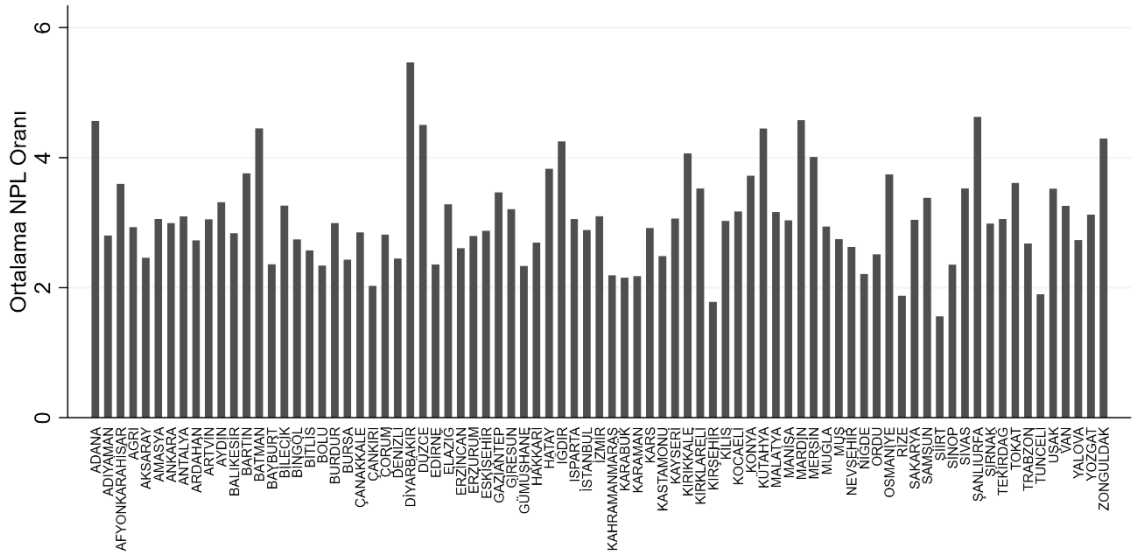
incelenmektedir. Sonraki bölümde, bu ilişkilere temel oluşturan veri seti, değişkenlerin tanımları ve analizin yürütülmesinde kullanılan ekonometrik yöntem ayrıntılı biçimde sunulmaktadır.

2. Veri ve Metodoloji

2.1. Veri

Bankacılık sisteminde kredi kalitesi ve risk yönetimi kararlarının etkinliği, kurumların finansal istikrarını belirleyen temel unsurlardan biridir. Bu kararların doğrudan yansıdığı göstergelerden birisi olan NPL oranı, bankaların risk yönetimi yaklaşımını, kredi politikalarının sürdürülebilirliğini ve bilanço dayanıklılığını eş zamanlı biçimde yansıtan kritik bir gösterge olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, NPL yalnızca makroekonomik konjonktürün değil, aynı zamanda banka yönetimlerince alınan stratejik kararların bir çıktısı olarak değerlendirilebilmektedir.

Türkiye'de ise bankacılık sistemi, bölgesel ekonomik yapı, dijital altyapı düzeyi ve finansal hizmetlere erişim bakımından önemli ölçüde heterojen bir görünüm sergilemektedir. Dijital kanalların kullanım sıklığı, şube ve personel yoğunluğu ile kredi-mevduat dengesi iller arasında belirgin farklılıklar göstermekte; bu durum, bankaların operasyonel kararlarını bölgesel koşullara uyarladığını ortaya koymaktadır. Bu farklılaşma, kredi tahsis süreçlerinde ve risk yönetimi uygulamalarında yerel dinamiklerin belirleyici olabileceğini göstermektedir. Dolayısıyla, illere özgü unsurları dikkate alan bir analiz, bankaların stratejik kararlarının finansal kırılganlık üzerindeki etkisini yerel bağlamda incelemeye olanak tanımaktadır. Nitekim illerin 2011-2024 dönemi ortalama NPL oranları incelendiğinde de bu bölgesel heterojenlik açıkça gözlenmekte olup, söz konusu görünüm Şekil 1'de sunulmuştur. Bu kapsamda, Türkiye örneği hem dijital bankacılığın hızla yaygınlaştığı hem de bölgesel eşitsizliklerin belirgin biçimde sürdüğü bir görünüm sergilemesi nedeniyle, banka davranışlarının takipteki krediler üzerindeki yansımalarını incelemek için elverişli bir zemin sunmaktadır.

Şekil 1. İl Bazında Ortalama Takipteki Kredi Oranı

Bu çalışmada, Türkiye'de bankacılık sisteminin il düzeyinde sergilediği NPL görünümü, bankaların dijitalleşme, fiziki şube ağı, personel istihdamı, kredi-mevduat dengesi ve dijital ödeme altyapısına ilişkin kararlarının ortak bir sonucu olarak ele alınmaktadır. Bu yaklaşımla, ekonomik büyüme, enflasyon ve işsizlik gibi bankacılık dışı makroekonomik unsurlardan bağımsız biçimde, banka temelli karar değişkenlerinin NPL üzerindeki etkisi ortaya konulmak amaçlanmıştır. Dolayısıyla, kurulan modelde yer alan mobil ve sabit genişbant kullanımına dayalı olarak oluşturulan DGE, POS ve ATM yoğunluğu, şube ve personel sayısı ile kredi/mevduat oranı değişkenleri bankacılık sisteminin kurumsal karar süreçlerini yansıtan bileşenler olarak

tasarlanmıştır. Bu yönüyle çalışma, literatürde sıklıkla makroekonomik değişkenlere odaklanan yaklaşımlardan ayrılmakta; banka yönetimlerinin kredi politikaları, dijitalleşme stratejileri ve şubeleşme kararlarının finansal kırılganlık üzerindeki doğrudan etkisini il düzeyinde incelemektedir.

Finansal sistemde dijital dönüşüm, kredi tahsis süreçlerini ve kredi kalitesini etkileyen en önemli kurumsal faktörlerden birisi olarak öne çıkmaktadır. Bankaların dijitalleşme düzeyi, kredi başvuru, değerlendirme ve izleme süreçlerinde bilgi asimetrisini azaltarak işlem maliyetlerini düşürmekte ve krediye erişimi kolaylaştırmaktadır (Ozili, 2018). Bununla birlikte dijital kanallar üzerinden krediye erişimin kolaylaşması, özellikle hızlı kredi genişlemesi dönemlerinde risk seçiciliğini zayıflatabilmekte ve takipteki kredilerde artışa yol açabilmektedir (Yue, Korkmaz, Yin & Zhou, 2022). Dolayısıyla dijitalleşme, NPL üzerinde hem risk azaltıcı hem de artırıcı etkiler yaratabilen çift yönlü bir mekanizma olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçeve doğrultusunda çalışmada dijitalleşmeyi temsilen, mobil ve sabit genişbant aboneliklerini içeren göstergelerden standartlaştırılmış (z-skor) bir DGE oluşturulmuştur. Genişbant göstergelerinin farklı ölçeklerde ve farklı dağılımlarda olması nedeniyle uygulanan bu standardizasyon, serilerin ortalama ve varyans farklılıklarından arındırılmasını sağlamış; böylece iller arasındaki dijital erişim düzeyleri ölçüm birimlerinden bağımsız biçimde karşılaştırılabilir hâle getirilmiştir. Buna ek olarak, POS ve ATM yoğunluğu değişkenleri, finansal işlemlerin dijitalleşme derecesini ve hizmet erişiminin coğrafi boyutunu temsil eden tamamlayıcı göstergeler olarak modele dâhil edilmiştir. Bu göstergeler, finansal işlemlerin dijital kanallar üzerinden yürütülme sıklığını ve banka–müşteri etkileşiminin dijital ortama kayma hızını yansıttığından, kredi genişlemesinin ve riskin hangi ölçüde dijital kanallar aracılığıyla taşındığını değerlendirmeye imkân tanımaktadır.

Bankacılık sisteminin fiziksel yapısı da kredi piyasalarının işleyişinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Şube ve personel sayısındaki artış, finansal hizmetlerin coğrafi erişimini genişleterek krediye erişimi kolaylaştırmakta ve borçluların izlenebilirliğini güçlendirmektedir (Beck, Demirgüç-Kunt & Martinez Peria, 2007). Bununla birlikte, yoğun şubeleşme ve personel artışı, rekabetin yüksek olduğu dönemlerde kredi standartlarının gevşemesine ve riskli kredi hacminin büyümesine neden olabilmektedir (Foos, Norden & Weber, 2010). Bu doğrultuda şube ve personel yoğunluğu göstergeleri, bankacılık faaliyetlerinin kapsamını ve operasyonel risk düzeyini temsil eden yapısal değişkenler olarak analize dâhil edilmiştir.

Bankacılık sisteminin finansal yapısını temsil eden LDR, bankaların likidite yönetimi tercihini ve risk alma eğilimini yansıtan temel göstergelerden biridir. Bu oranın yükselmesi, kredi genişlemesiyle birlikte finansal kırılganlığı artırabilmekte; düşük seviyeleri ise likidite tamponlarını güçlendirse de finansal aracılığın etkinliğini sınırlayabilmektedir (Klein, 2013). LDR değişkeni bu yönüyle, bankaların risk iştahının NPL üzerindeki yansımalarını ölçmeye olanak sağlayan bir gösterge olarak analize dâhil edilmiştir. Ayrıca, olağan dışı dönemsel şokların bankacılık sistemi üzerindeki etkilerini izleyebilmek amacıyla modele COVID-19 pandemisi ve 2023 Kahramanmaraş merkezli depremleri temsil eden kukla değişkenler eklenmiştir. Bu değişkenler, kredi piyasasının dışsal stres faktörlerine verdiği tepkiyi kontrol etmeye ve banka temelli karar değişkenlerinin etkisini daha doğru biçimde ayrıştırmaya olanak sağlamaktadır.

Bu kapsamda çalışmada, Türkiye'nin 81 ili için 2011–2024 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak dijitalleşmenin, POS ve ATM yoğunluğunun, şube ve personel sayısının ve LDR'nin NPL üzerindeki etkisi incelenmiştir. Analizde dijitalleşmeyi temsilen oluşturulan endeks dışındaki tüm değişkenler, iller arası ölçek farklılıklarını gidermek ve dağılımları daha simetrik hâle getirmek amacıyla doğal logaritmaları alınarak modele dâhil edilmiştir. POS, ATM, şube ve personel göstergeleri ise, nüfus büyüklüklerinden kaynaklanan yapısal farklılıkları kontrol edebilmek için 100.000 kişi başına düşen değerler olarak hesaplanmış ve ardından logaritmik biçime dönüştürülmüştür. Dijitalleşmeyi temsil eden DGE değişkeni, mobil ve sabit genişbant aboneliklerinin standartlaştırılmış değerlerinden oluşturulan bileşik bir gösterge olup bankaların dijital altyapı düzeyini ve hizmet kapasitesini yansıtmaktadır. Bankacılık sisteminin risk alma davranışını ifade eden LDR de logaritmik formda analize eklenmiştir. Ayrıca olağan dışı dönemsel etkileri kontrol edebilmek amacıyla, 2023 ve 2024 yılları için 2023 Kahramanmaraş

depremlerinden etkilenen illeri (Adana, Adıyaman, Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Kilis, Malatya, Osmaniye, Şanlıurfa) temsil eden bölgesel bir kukla değişken ile COVID-19 pandemisi yıllarını (2020, 2021) yansıtan dönemsel bir kukla değişken modele dâhil edilmiştir. Çalışmada kullanılan tüm değişkenlerin tanımları, analize dâhil edilme biçimleri ve veri kaynakları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Değişken Tanımlamaları ve Veri Kaynakları

Değişken	Açıklama	Kaynak
lnlp	Takipteki alacakların toplam nakdi kredilere oranının doğal logaritması	BDDK
dge	Mobil ve sabit genişbant aboneliklerinden oluşturulan dijitalleşme endeksi	BTK
lpos	100.000 kişi başına POS cihazı sayısının doğal logaritması	TBB
latm	100.000 kişi başına ATM sayısının doğal logaritması	TBB
lpers	100.000 kişi başına banka personeli sayısının doğal logaritması	TBB
lsube	100.000 kişi başına banka şube sayısının doğal logaritması	BDDK
lldr	Toplam nakdi kredilerin toplam mevduata oranının doğal logaritması	BDDK
deprem	2023 Kahramanmaraş depremlerinden etkilenen illeri temsil eden bölgesel kukla değişken	-
covid	COVID-19 pandemisi dönemini temsil eden dönemsel kukla değişken	-

2.2. Metodoloji

Analize geçmeden önce, veri setinin temel özelliklerinin ve değişkenlerin dağılımlarının incelenmesi, modelde kullanılacak yöntemin belirlenmesi ve sonuçların sağlıklı bir şekilde yorumlanabilmesi açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle, öncelikle bağımlı ve bağımsız değişkenlerin yıllar ve iller boyunca sergilediği genel eğilimler tanımlayıcı istatistikler aracılığıyla değerlendirilmiştir. Değişkenlerin ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerleri incelenerek hem iller arası farklılığın boyutu hem de serilerin zaman içindeki oynaklığı hakkında genel bir çerçeve elde edilmiştir. Bu aşama, aynı zamanda modelde kullanılacak ekonometrik yaklaşımın gerekçelendirilmesi için temel bir zemin sunmakta; özellikle değişkenlerin varyans yapısı, olası seri korelasyon ve yapısal farklılıkların varlığı yönteme ilişkin sonraki adımları şekillendirmektedir. Ayrıca, açıklayıcı değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununun bulunup bulunmadığını sınamak amacıyla sürekli değişkenler için Varyans Artırma Faktörü (VIF) hesaplanmış, ortalama VIF değerinin (5,30) kabul edilen eşiğin belirgin biçimde altında kalması, ciddi bir çoklu doğrusal bağlantı sorunu bulunmadığına işaret etmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler ve VIF değerleri Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler ve VIF değerleri

Değişken	Gözlem	Ortalama	Std. Sapma	Min.	Maks.	VIF
lnlp	1,134	1.017	0.475	-0.545	2.432	-
dge	1,134	-0.000	0.816	-2.124	2.132	1.90
lpos	1,134	7.771	0.468	6.035	9.893	5.41
latm	1,134	3.691	0.454	2.315	4.812	8.39
lpers	1,134	4.810	0.487	3.464	6.397	6.47
lsube	1,134	2.378	0.386	1.082	3.227	8.38
lldr	1,134	4.925	0.330	4.023	6.157	1.23

NPL oranı yapısal olarak durağanlık eğilimi yüksek ve ekonomik koşullara yavaş tepki veren bir göstergedir. Bu nedenle bankaların dijital altyapıya yönelik yatırımları, şube ve personel düzenlemeleri veya kredi-mevduat dengesi gibi kurumsal kararların kredi geri ödeme performansına etkisinin aynı dönem içinde tam olarak ortaya çıkması beklenmemektedir. Ayrıca eşzamanlı değerlerin kullanılması durumunda ters nedensellik ve eşzamanlılık sorunları ortaya çıkabilmektedir. Bu çerçevede çalışmada bağımsız değişkenler modele bir dönem gecikmeli

olarak dahil edilmiştir. Böylece hem ekonomik mekanizma daha tutarlı biçimde temsil edilmiş hem de tahmin sonuçlarının yorumlanabilirliği güçlendirilmiştir. Bu doğrultuda, analizde kullanılan model Denklem (1)'de sunulmuştur.

$$lnlp_{it} = \alpha_i + \delta_t + \beta_1 dge_{i,t-1} + \beta_2 lpos_{i,t-1} + \beta_3 latm_{i,t-1} + \beta_4 lpers_{i,t-1} + \beta_5 lsube_{i,t-1} + \beta_6 lldr_{i,t-1} + \gamma_1 deprem_{i,t} + \gamma_2 covid_{i,t} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Denklemde α_i, il sabit etkilerini, δ_t yıl sabit etkilerini, ε_{it} ise hata terimlerini göstermektedir. Tüm banka temelli bağımsız değişkenler ekonomik etkilerin gecikmeli yapısı ve eşzamanlılık sorunlarını azaltmak amacıyla bir dönem gecikmeli olarak modele dahil edilmiştir. Deprem ve COVID-19 kukla değişkenleri ise olağan dışı dönemsel etkileri kontrol etmek amacıyla eklenmiştir.

3. Ampirik Bulgular ve Tartışma

Model tahminine geçmeden önce yürütülen tanı testleri, veri setinde değişen varyans (heteroskedasite), otokorelasyon ve yatay kesit bağımlılığı bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca Hausman testi, bireysel etkilerin açıklayıcı değişkenlerle ilişkili olduğunu ortaya koyarak sabit etkiler modelinin tercih edilmesi gerektiğini göstermektedir. Test sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Model Tercihi ve Tanı Testleri

Test		İstatistik	Olasılık	Karar
Hausman Testi		137.65	0.000	Sabit etkiler modeli etkindir
Değişen Varyans	Değiştirilmiş Wald Testi	250.68	0.000	Değişen varyans bulunmaktadır
Otokorelasyon	Durbin-Watson	0.9764	<2	Otokorelasyon bulunmaktadır
	Baltagi–Wu LBI	1.1167		
Yatay Kesit Bağımlılığı	Pesaran CD	93.051	0.0000	Yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır
	Friedman	362.732	0.0000	
	Frees	12.741	>0.1984	

Tanı testlerinden elde edilen bu bulgular, geleneksel sabit etkiler tahmincisinin standart hata varsayımlarının ihlal edildiğini ortaya koymaktadır. Bu koşullar altında, değişen varyans, otokorelasyon ve kesitler arası bağımlılık koşullarında tutarlı standart hata tahminleri sağlayabilen Driscoll–Kraay (1998) yaklaşımı metodolojik açıdan uygun bir alternatif olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca yöntemin sabit etkiler modeliyle birlikte uygulanabilmesi, il düzeyindeki gözlenemeyen heterojenitenin analize dâhil edilmesine olanak sağlamaktadır. Bu nedenlerle tahminler sabit etkiler modeli altında Driscoll–Kraay standart hataları kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Tahmin sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Driscoll–Kraay Sabit Etkiler Tahmin Sonuçları

Değişken	Katsayı	DK St. Hata	Olasılık (p-değ.)	%95 Güven Aral.
L.dge	0.3552	0.0422	0.000	[0.2633; 0.4471]
L.lpos	0.3438	0.0928	0.003	[0.1416; 0.5460]
L.latm	0.2131	0.1165	0.092	[-0.0406; 0.4669]
L.lpers	0.3534	0.1353	0.023	[0.0587; 0.6481]
L.lsube	-0.1725	0.1738	0.341	[-0.5512; 0.2062]
L.lldr	-0.0508	0.0391	0.218	[-0.1360; 0.0343]
deprem	0.0161	0.0362	0.665	[-0.0629; 0.0950]
covid	-0.5616	0.0850	0.000	[-0.7468; -0.3764]

Gözlem Sayısı	1053	Grup Sayısı	81
F – istatistiği	77.28 (0.000)	R^2 (grup içi)	0.7573

Notlar:
1. Modeller il ve yıl sabit etkilerini içermektedir.
2. Standart hatalar Driscoll–Kraay (1998) yöntemiyle hesaplanmış olup maksimum gecikme değeri 2 olarak belirlenmiştir. Gecikme uzunluğu, Newey-West tipi otomatik seçim kuralı olan floor formülüne göre belirlenmiştir. Bu kural, xtscc komutunun varsayılan ayarıdır.
3. Tüm banka temelli bağımsız değişkenler, ekonomik etkilerin gecikmeli yapısını yansıtmak amacıyla bir dönem gecikmeli olarak modele dâhil edilmiştir.
4. Olasılık değerleri (p-değ.) iki yönlü testlere dayanmaktadır.

Modelde yer alan yıl sabit etkileri, her döneme özgü ortak makro finansal koşulların, düzenleyici çerçevedeki değişimlerin ve ekonomi genelini etkileyen şokların NPL üzerindeki zamana bağlı bileşenini kontrol etmektedir. Bazı yıllarda (2014, 2015, 2017, 2022, 2023, 2024) gözlenen anlamlı ve negatif yıl etkileri, söz konusu dönemlerde uygulanan makro ihtiyati tedbirlerin, yeniden yapılandırma uygulamalarının veya regülasyonlara verilen tepkilerin takipteki kredi oranlarını geçici olarak aşağı çekmiş olabileceği düşündürmektedir. 2020 yılında ortaya çıkan pozitif yıl etkisi ise, pandemi yıllarına özgü düzenlemeleri temsil eden kukla değişkenden bağımsız olarak, bir önceki dönemdeki kredi genişlemesine bağlı gecikmeli risk birikimiyle ilişkili olabilir. Nitekim 2019'da kamu bankaları öncülüğünde uygulanan kredi canlandırma politikalarının, kredi standartlarındaki göreli gevşemeyle birlikte, takip eden yılda NPL üzerinde yukarı yönlü bir baskı oluşturmuş olma ihtimali bulunmaktadır. 2022–2024 döneminde gözlenen belirgin negatif yıl etkileri ise makro ihtiyati tedbirler, düzenleyici sadeleşmeler ve kredi büyümesindeki yavaşlamanın NPL görünümünü geçici olarak baskılamış olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu doğrultuda, yıl sabit etkilerinin modele dâhil edilmesi, dönemsel politika şoklarının etkisinden arındırılmış bir çerçevede banka temelli göstergelerin NPL üzerindeki katkılarının daha sağlıklı biçimde ölçülmesine imkân tanımaktadır.

Elde edilen ampirik bulgular, banka temelli kurumsal göstergelerin il düzeyindeki NPL oranlarıyla anlamlı ilişkiler sergilediğini göstermektedir. Dijitalleşme düzeyi, POS cihazı yoğunluğu, ATM yoğunluğu ve personel sayısı değişkenleri NPL ile pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki ortaya koymaktadır. Bu sonuç, dijital erişimin ve operasyonel kapasitenin genişlediği illerde kredi hacminin daha hızlı büyümesi ve buna bağlı risk birikiminin artmasıyla uyumlu bir görünüm sunmaktadır. Buna karşılık şube yoğunluğu ile LDR için anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir. Dönemsel şokları temsil eden değişkenlerden COVID-19 kukla değişkeni NPL ile negatif ve güçlü bir ilişki gösterirken, deprem değişkeni istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Bu bulgular, kredi genişlemesi, dijital altyapı, operasyonel kapasite ve olağan dışı dönemsel koşulların NPL dinamiklerini farklı mekanizmalar yoluyla şekillendirebildiğine işaret etmektedir.

Dijitalleşme endeksinin NPL ile pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişki göstermesi, dijital erişimin ve teknolojik bankacılık altyapısının gelişmiş olduğu illerde kredi genişlemesinin daha hızlı ilerlemesiyle tutarlı bir bulgu sunmaktadır. Dijital kanallar üzerinden başvuru ve kredi tahsis süreçlerinin hızlanması, özellikle talep yönlü baskının güçlü olduğu dönemlerde risk seçiciliğinin zayıflamasına yol açabilmektedir. Bu sonuç, dijitalleşmenin hem finansal kapsayıcılığı artırdığı hem de kredi portföylerinde risk birikimini hızlandırabildiğini gösteren Yue, Korkmaz, Yin ve Zhou (2022)'nin bulgularıyla paralellik göstermektedir. Aynı zamanda dijitalleşmenin bilgi asimetrisini azaltarak riskleri düşürdüğünü savunan çalışmaların (Özili, 2018; Yang ve Masron, 2024) daha çok kurumsal kapasitesi yüksek bankacılık sistemleri için geçerli olabileceği; Türkiye'de ise hızlı dijital kanal yayılımının yüksek kredi büyüme hızlarıyla birleşerek risk artırıcı mekanizmayı görece baskın hâle getirdiği söylenebilir. Bölgesel dijital okuryazarlık farklarının, dijitalleşmenin NPL üzerindeki etkisini iller arasında asimetrik biçimde şekillendirmiş olması da olasıdır.

POS cihazı yoğunluğunun pozitif ve anlamlı katsayısı, yerel ekonomilerde dijital ödeme hacminin ve işlem yoğunluğunun arttığı illerde kredi döngülerinin genişleme eğiliminde olabileceğini göstermektedir. POS kullanımındaki artış çoğu durumda kayıtlı işlem hacminin büyümesine

işaret etse de kredi kartı ve tüketici kredilerinin eş zamanlı genişlemesi, hanehalkı borç servis kapasitesini baskılayarak NPL üzerinde yukarı yönlü bir baskı oluşturabilir. Bu bulgu, Türkiye'de hızlı kredi genişlemesi dönemlerinde firma ve hanehalkı davranışlarının risk birikimini nasıl etkileyebileceğini gösteren Yarba, Er ve Şengül (2024)'ün bulgularıyla da paralellik taşımaktadır. ATM yoğunluğunun NPL ile pozitif ilişki sergilemesi de nakde erişimin kolaylaştığı illerde banka–müşteri etkileşiminin ve işlem çeşitliliğinin artmasının kredi kanallarını genişletebildiğini yansıtmaktadır. ATM ağının büyümesi bankacılık hizmetlerine erişimi artırmakla birlikte, nakit kullanımının yoğun olduğu bölgelerde borçlanma davranışlarının kontrol edilmesini zorlaştırarak kredi geri ödeme performansını olumsuz etkileyebilmektedir. Bu yorum, operasyonel kapasitedeki genişlemenin her zaman risk azaltıcı sonuç doğurmadığını vurgulayan Foos, Norden ve Weber (2010)'in bulgularıyla uyumludur.

Benzer şekilde, personel yoğunluğunun pozitif ve anlamlı katsayısı da iki yönlü bir mekanizmayı ortaya koymaktadır. Bir yandan personel artışı, bankaların operasyonel kapasitesini ve şube içi etkinliğini güçlendirmektedir; diğer yandan özellikle rekabetin yüksek olduğu piyasalarda daha agresif kredi tahsis davranışlarını teşvik edebilmektedir. Bu bakımdan, personel artışı her zaman risk azaltıcı bir unsur olmayabilir. Bulgular, operasyonel etkinlik ile NPL arasındaki ilişkinin çift yönlü olabileceğini gösteren Berger & DeYoung (1997)'ın çerçevesiyle uyumludur. Buna karşılık şube yoğunluğunun istatistiksel olarak anlamlı bulunmaması, şubeleşmenin kredi riskine etkisinin doğrudan değil, POS–ATM–personel yoğunluğu gibi diğer operasyonel göstergeler aracılığıyla dolaylı biçimde ortaya çıkabileceğini düşündürmektedir (Beck, Demirgüç-Kunt & Martinez Peria, 2007). Ayrıca şubelerin işlevsel rolünün dijitalleşmeyle birlikte zayıflamış olması, şube sayısının NPL üzerindeki etkisini sınırlamış olabilir.

Kredi-mevduat oranını temsil eden LDR değişkeninin istatistiksel olarak anlamlı olmaması, literatürde LDR'yi güçlü bir risk göstergesi olarak tanımlayan bulgulardan (Louzis vd., 2012; Klein, 2013) kısmen ayrışmaktadır. Bu durum, Türkiye özelinde bankaların mevduat dışı kaynakları (sendikasyon kredileri, menkul kıymet ihraçları, kamu destekli fonlar vb.) yoğun biçimde kullandığı dönemlerde LDR'nin risk alma davranışını tam olarak yansıtamamasından kaynaklanabilir. Ayrıca LDR'nin il düzeyinde hesaplanması, ağırlıklı olarak banka bazlı stratejik kararlarla şekillenen likidite yönetimi davranışlarını sınırlı ölçüde yakalıyor olabilir. Bu kapsamda, LDR'nin il temelli bir heterojenlik kaynağı olmaktan ziyade banka içi denge mekanizmaları kapsamında işlediği söylenebilir.

Dönemsel şoklara ilişkin bulgular, politika etkilerini açık biçimde yansıtmaktadır. COVID-19 kukla değişkeninin negatif ve güçlü katsayısı, pandemi döneminde uygulanan kredi ertelemeleri, yeniden yapılandırmalar, kamu garantileri ve borçlu koruma düzenlemelerinin NPL görünümünü geçici olarak baskılamış olabileceğini göstermektedir. Bu sonuç, pandemi döneminde kredi riskinin politika destekleri sayesinde görünürde azaldığını ortaya koyan uluslararası literatürle (Demirgüç-Kunt, Pedraza & Ruiz-Ortega, 2021) uyumludur. Bununla birlikte negatif ilişkinin, kredi geri ödeme performansındaki kalıcı bir iyileşmeden ziyade düzenleyici çerçevenin etkisini yansıttığı dikkate alınmalıdır. Deprem göstergesinin anlamlı çıkmaması ise, bir yandan deprem sonrasında uygulanan borç ertelemeleri ve destek politikalarının kısa vadede NPL artışını sınırlamış olabileceğine, diğer yandan depremin iller arasındaki etkisinin oldukça heterojen olması ve yıllık verilerin bu farklılığı tam olarak yansıtamamasına işaret etmektedir. Afet literatüründe doğal afetlerin NPL'i artırabileceğini gösteren bulgular (ör. Chen, Zhao & Chang, 2023) bulunmakla birlikte, Türkiye'de izlenen güçlü kredi destek politikalarının bu etkiyi geciktirmiş veya istatistiksel olarak görünür olmaktan çıkarmış olması olasıdır.

Genel olarak ele alındığında, dijital altyapı, ödeme sistemleri, personel kapasitesi ve dönemsel politika şoklarının NPL dinamiklerini farklı mekanizmalar üzerinden etkilediği görülmektedir. Özellikle dijitalleşme ve finansal erişim göstergelerinin pozitif ilişkisi, Türkiye'de kredi genişlemesinin niteliği, dijital kanalların hızla yaygınlaşması ve rekabet baskılarıyla birlikte değerlendirildiğinde, risk seçiciliğinin zayıfladığı bir bağlamı yansıtmaktadır. LDR'nin anlamsız olması ve şube yoğunluğunun istatistiksel bir etki göstermemesi ise risk dinamiklerinin daha çok dijital altyapı ve operasyonel kapasite üzerinde yoğunlaştığını düşündürmekte; literatürdeki çift

yönlü dijitalleşme tartışmasına bağlam temelli bir katkı sunarak, Türkiye'de dijitalleşmenin risk azaltıcı değil, kredi genişlemesini hızlandırıcı kanal üzerinden NPL ile ilişkilendiğini ortaya koymaktadır.

Birlikte değerlendirildiğinde, çalışma bulguları, literatürde vurgulanan kredi genişlemesi, dijital erişim, operasyonel kapasite ve düzenleyici döngüler temelindeki mekanizmaların Türkiye örneğinde il düzeyinde gözlemlenebilir biçimde işlediğini göstermektedir. Dijitalleşme, POS ve ATM yoğunluğu ile personel kapasitesine ilişkin sonuçlar, finansal erişim ve operasyonel genişlemenin belirli bağlamlarda kredi riskini artırıcı yönde çalışabileceğini vurgulayan çalışmalarla (Yue vd., 2022; Beck vd., 2007; Foos vd., 2010; Berger & DeYoung, 1997) genel olarak uyumludur. Buna karşılık LDR'nin anlamsız olması ve şube yoğunluğunun kredi kalitesini açıklama gücünün sınırlı kalması, risk dinamiklerinin daha çok dijital altyapı ve davranışsal unsurlar üzerinden şekillendiğini göstermekte ve Türkiye bağlamında literatüre ayrışan bir bulgu olarak öne çıkmaktadır.

4. Politika Önerileri

Bu çalışmadan elde edilen bulgular, banka temelli kararların il düzeyindeki kredi riskini anlamlı biçimde şekillendirdiğini göstermekte ve politika yapıcılar açısından birkaç kritik noktayı öne çıkarmaktadır. İlk olarak, dijitalleşme göstergelerinin NPL ile pozitif ilişkisinin, dijital kredi kanallarının hızla genişlediği bir ortamda risk seçiciliğinin güçlendirilmesi gerektiğine işaret ettiği değerlendirilebilir. Dijital kanallar, işlem maliyetlerini azaltarak finansal erişimi artırırken, kredi tahsis süreçlerinde davranışsal ve operasyonel temelli risklerin daha görünmez hâle gelmesine yol açabilmektedir. Bu çerçevede, dijital başvurular için segmentasyon temelli risk derecelendirme modellerinin güçlendirilmesi, makine öğrenmesi uygulamalarının doğruluk ve ayrıştırıcılık performansının düzenli olarak test edilmesi ve özellikle hızlı kredi ürünlerinde ek teminat veya gelir doğrulama mekanizmalarının yaygınlaştırılması, risk birikimini kontrol altına alabilecek politika araçları arasında değerlendirilebilir.

POS ve ATM yoğunluğunun pozitif katsayıları, finansal erişimin bölgesel düzeyde genişlemesinin kredi hacmini artırmakla birlikte risk yönetimi açısından yeni kırılganlıklar yaratabileceğini göstermektedir. Bu durum, finansal erişim politikalarının yalnızca arz yönlü unsurlarla sınırlı kalmaması; borçluların finansal okuryazarlık düzeyi, ödeme davranışları ve gelir istikrarının bölgesel düzeyde dikkate alınması gerektiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla, finansal erişim genişlerken kredi standartlarının bölgesel ekonomik yapıyla uyumlu kalmasını sağlayacak izleme sistemlerinin güçlendirilmesi, riskin bölgesel kümelenme eğilimini azaltabilir.

Personel sayısının NPL ile pozitif ilişkisi, operasyonel kapasite artışlarının bazı dönemlerde kredi tahsis süreçlerini genişleme yönünde etkileyebildiğini göstermektedir. Bu bulgu, personel artışının yalnızca hizmet kapasitesini değil, aynı zamanda kredi büyüme motivasyonunu da temsil edebileceği anlamına gelmektedir. Bu nedenle, şube ve personel büyümesinin kredi politikalarıyla birlikte değerlendirilmesi, özellikle bölgesel rekabetin yüksek olduğu illerde kredi kalite standartlarının düzenli olarak izlenmesi ve performans hedeflerinin risk farkındalığını güçlendirecek şekilde yeniden tasarlanması önemli görünmektedir.

Dönemsel şoklara ilişkin bulgular da politika açısından dikkat çekicidir. COVID-19 döneminin negatif etkisi, makro ihtiyati esnekliklerin ve yeniden yapılandırma uygulamalarının NPL üzerinde geçici bir rahatlama yarattığını göstermektedir. Ancak bu tür düzenlemelerin uzun dönemli riskin ertelenmesine yol açmaması için, şok sonrası dönemlerde temerrüt olasılığı yüksek krediler için erken uyarı mekanizmalarının, teminat yeterlilik analizlerinin ve gelir–ödeme uyumu göstergelerinin daha sıkı biçimde devreye alınması önem taşımaktadır. Benzer şekilde, deprem kuklasının anlamlı bir ilişki göstermemesi, bölgesel şokların kredi riski üzerindeki etkisinin kısa vadede düzenleyici esnekliklerle baskılanabildiğini düşündürmekte; buna karşın bu alanlarda orta vadeli kredi riskinin yeniden değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Genel olarak bulgular, kredi genişlemesi ve dijitalleşmenin sunduğu fırsatların, bölgesel heterojenliği gözeten risk yönetimi yaklaşımlarıyla dengelenmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye'de bankacılık sisteminin il düzeyinde sergilediği takipteki kredi dinamiklerini, banka yönetimlerinin dijitalleşme stratejileri, operasyonel kapasite tercihleri ve likidite yönetimi uygulamaları üzerinden analiz ederek literatüre hem kuramsal hem de ampirik açıdan katkı sunmaktadır. Mevcut çalışmaların önemli bir kısmı makroekonomik göstergeler veya banka bilanço verileri üzerinden ulusal düzeyde değerlendirmeler yaparken, bu çalışma karar alma süreçlerinin il ölçeğindeki yansımalarını dikkate alarak bankacılık davranışlarına daha mikro bir perspektiften yaklaşmaktadır. Bu yönüyle çalışma, bölgesel heterojenliği göz ardı etmeyen, banka temelli göstergeleri merkeze alan ve kurumsal karar süreçlerinin kredi riskine ilişkisini doğrudan ölçen özgün bir çerçeve ortaya koymaktadır.

Ampirik bulgular, dijitalleşme düzeyinin, POS ve ATM yoğunluğunun ve personel sayısının NPL ile pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler sergilediğini göstermektedir. Bu sonuçlar, dijital kanalların sağladığı hız ve erişim avantajlarının, özellikle genişleme dönemlerinde kredi standartlarındaki esnemeyle birleştiğinde risk birikimine zemin hazırlayabileceğine işaret etmektedir. Finansal erişimin POS ve ATM altyapısı üzerinden yüksek olduğu illerde kredi hacminin artması, risk seçiciliği mekanizmalarını zorlayarak takipteki krediler üzerinde yukarı yönlü bir baskı oluşturabilmektedir. Personel sayısının pozitif ilişki göstermesi ise operasyonel kapasite artışlarının yalnızca hizmet genişlemesini değil, aynı zamanda kredi büyüme motivasyonunu temsil eden bir unsur olabileceğini düşündürmektedir. Buna karşılık, şube yoğunluğu ile kredi-mevduat oranı için anlamlı bir ilişki tespit edilmemesi, bölgesel düzeyde kredi kalitesini belirleyen mekanizmaların salt fiziksel varlığa veya likidite tercihine indirgenemeyeceğini; daha çok dijitalleşme pratikleri, operasyonel kapasite ve davranışsal risklerden etkilenen çok boyutlu bir yapının söz konusu olduğunu göstermektedir.

Dönemsel şoklara ilişkin bulgular, COVID-19 döneminde uygulanan yeniden yapılandırma, erteleme ve düzenleyici esnekliklerin NPL oranlarını geçici olarak baskıladığını; deprem etkisinin anlamlı bulunmamasının ise afet sonrası alınan geçici politika önlemlerinin kısa vadeli risk görünümünü nötrleyebilmiş olabileceğini göstermektedir. Bu sonuçlar, politika yapıcılar açısından dijitalleşmenin risk azaltıcı yönlerinin güçlendirileceği, ancak kredi tahsis süreçlerinin hızlanmasıyla oluşan kırılganlıkların da kontrol altına alınacağı dengeli bir çerçevenin önemini ortaya çıkarmaktadır. Dijital başvuru süreçlerinde daha katmanlı risk derecelendirmesi, davranışsal veri kullanımının iyileştirilmesi ve hızlı kredi türlerinde teminat–gelir doğrulama mekanizmalarının güçlendirilmesi, risk birikimini azaltabilecek politika araçları arasında değerlendirilebilir. Finansal erişim politikalarının ise yalnızca POS/ATM altyapısını artırmaya değil, bölgesel gelir istikrarı, ödeme davranışları ve finansal okuryazarlık gibi borçlunun kapasitesini belirleyen unsurlara odaklanması daha dengeli bir kredi piyasası görünümü sağlayabilir.

Çalışmanın sağladığı katkıların yanında birkaç sınırlılığın altı çizilmelidir. İlk olarak, kullanılan değişkenler banka temelli karar göstergelerini kapsamlı biçimde yansıtmakla birlikte, kredi havuzunun sektörel bileşimi veya borçlu özellikleri gibi il düzeyinde ayrıntılı risk göstergelerine erişim sağlanamamıştır. İkinci olarak, dijitalleşme göstergesi, mevcut veri kısıtları nedeniyle genişbant abonelikleri üzerinden oluşturulan bileşik bir endekse dayanmaktadır; alternatif olarak dijital işlem hacimleri, mobil bankacılık kullanım sıklığı veya dijital kredi başvuru verileri gibi değişkenlerin dâhil edilmesi, dijitalleşmenin etkisini daha ayrıntılı biçimde değerlendirmeye olanak sağlayabilir. Üçüncü olarak, çalışma doğrusal bir çerçeve üzerinden analiz yürütmüş olup, kredi riskinin bölgesel düzeyde asimetrik davranıp davranmadığı veya etki büyüklüklerinin farklı koşullarda değişip değişmediği test edilmemiştir. Bu tür asimetrilerin kantil regresyon, eşik modelleri veya mekânsal panel modellerle incelenmesi, literatüre katkı sağlayacak önemli bir gelecek araştırma alanı olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, bu çalışma banka yönetimlerinin stratejik kararlarının il düzeyindeki kredi riskine etkisini bütüncül biçimde ele alarak Türkiye özelinde anlamlı bulgular sunmaktadır. Bulgular, dijitalleşme, operasyonel kapasite ve likidite tercihleri gibi kurumsal unsurların kredi kalitesini

farklı yönlerden etkileyebildiğini ve bu süreçlerin makro finansal koşullar ile düzenleyici çerçeveyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle çalışma hem literatüre hem de politika tasarımına yönelik anlamlı katkılar sunmakta; gelecekteki araştırmalar için daha ayrıntılı, veri zengin ve yapısal analizlere zemin hazırlamaktadır.

Kaynakça

Abdioğlu, N., & Aytekin, S. (2016). Takipteki kredi oranını etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Mevduat bankaları üzerinde bir dinamik panel veri uygulaması. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 538–555.

Aldasoro, I., Fender, I., Hardy, B., & Tarashev, N. (2020). *Effects of Covid-19 on the banking sector: The market's assessment* (BIS Bulletin No. 12). Bank for International Settlements. https://www.bis.org/publ/bisbull12.htm

Allahverdi, M. Türkiye'nin Finansal Coğrafyası: Finansal Derinlik-Erişim-Risk/Kırılganlık Ekseninde İl Düzeyi Bölgesel Ayrışma (2007-2025). *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 20(1), 23-49.

Bakır, M. R., Çetin, M. A., & Bakırtaş, İ. (2025). Revisiting the macroeconomic determinants of non-performing loans with a deep learning technique with causal inference: Evidence from Türkiye. *Borsa Istanbul Review*, 25(3), 541-551.

Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK). (2025). *FinTürk veri tabanı*. https://www.bddk.org.tr/BultenFinTurk (Erişim tarihi: 04 Ekim 2025)

Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (2007). Finance, inequality and the poor. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 27–49. https://doi.org/10.1007/s10887-007-9010-6

Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Martinez Peria, M. S. (2007). Reaching out: Access to and use of banking services across countries. *Journal of Financial Economics*, 85(1), 234–266. https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2006.07.002

Berger, A. N., & DeYoung, R. (1997). Problem loans and cost efficiency in commercial banks. *Journal of banking & finance*, 21(6), 849-870.

Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK). (2025). *Yıllık il istatistikleri veri tabanı*. https://www.btk.gov.tr/yillik-il-istatistikleri (Erişim tarihi: 27 Eylül 2025)

Bongomin, G. O. C., Ntayi, J. M., Munene, J. C., & Malinga, C. A. (2018). Mobile money and financial inclusion in sub-Saharan Africa: The moderating role of social networks. *Journal of African Business*, 19(3), 361–384. https://doi.org/10.1080/15228916.2017.1416214

Chen, X., Zhao, X., & Chang, C.-P. (2023). The shocks of natural disasters on non-performing loans: Global evidence. *Economic Systems*, 47(1), 101077. https://ideas.repec.org/a/eee/ecosys/v47y2023i1s0939362522001121.html

Cornelli, G., Frost, J., Gambacorta, L., Rau, R., Wardrop, R., & Ziegler, T. (2020). *Fintech and big tech credit: A new database* (BIS Working Paper No. 887). Bank for International Settlements. https://www.bis.org/publ/work887.htm

Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., & Ansar, S. (2022). *The Global Findex Database 2021: Financial inclusion, digital payments, and resilience in the age of COVID-19*. World Bank. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/37578

Demirgüç-Kunt, A., Pedraza, A., & Ruiz-Ortega, C. (2021). Banking sector performance during the COVID-19 crisis. *Journal of Banking & Finance*, 133, 106303. https://ideas.repec.org/a/eee/jbfina/v133y2021ics0378426621002570.html

Driscoll, J. C., & Kraay, A. C. (1998). Consistent covariance matrix estimation with spatially dependent panel data. *Review of Economics and Statistics*, 80(4), 549–560. https://doi.org/10.1162/003465398557825

Foos, D., Norden, L., & Weber, M. (2010). Loan growth and riskiness of banks. *Journal of Banking & Finance*, 34(12), 2929–2940. https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2010.06.007

Işık, O., & Bolat, S. (2016). Determinants of non-performing loans of deposit banks in Turkey. *Journal of Business, Economics and Finance*, 5(4), 341–350.

Klein, N. (2013). *Non-performing loans in CESEE: Determinants and impact on macroeconomic performance*. International Monetary Fund.

Louzis, D. P., Vouldis, A. T., & Metaxas, V. L. (2012). Macroeconomic and bank-specific determinants of non-performing loans in Greece: A comparative study of mortgage, business and consumer loan portfolios. *Journal of banking & finance*, 36(4), 1012-1027.

Makri, V., Tsagkanos, A., & Bellas, A. (2014). Determinants of non-performing loans: The case of Eurozone. *Panoeconomicus*, 61(2), 193–206. https://doi.org/10.2298/PAN1402193M

Ozili, P. K. (2018). Impact of digital finance on financial inclusion and stability. *Borsa Istanbul Review*, 18(4), 329–340. https://doi.org/10.1016/j.bir.2017.12.003

Popov, A., & Udell, G. F. (2012). Cross-border banking, credit access, and the financial crisis. *Journal of International Economics*, 87(1), 147–161.

Takmaz, S., Sarı, E., & Alataş, S. (2024). Financial inclusion in Turkey: unpacking the provincial inequality and its determinants. *Applied Economics Letters*, 31(7), 661-669.

Türkiye Bankalar Birliği (TBB). (2025). *TBB veri sistemi: İller–bölgeler*. https://verisistemi.tbb.org.tr/index.php?/tbb/report_bolgeler (Erişim tarihi: 28 Eylül 2025)

Vardar, G., & Özgüler, İ. C. (2015). Short term and long term linkages among nonperforming loans, macroeconomic and bank-specific factors: An empirical analysis for Turkey. *Ege Academic Review*, 15(3), 313–326.

Yang, F., & Masron, T. A. (2024). Role of financial inclusion and digital transformation on bank credit risk. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 91, 101934.

Yarba, I., Er, T. A., & Şengül, A. (2024). Rapid credit expansion and firm behavior: A case study from Türkiye. *Borsa Istanbul Review*, 24(6), 1137-1145.

Yue, P., Korkmaz, A. G., Yin, Z., & Zhou, H. (2022). The rise of digital finance: Financial inclusion or debt trap? *International Review of Economics & Finance*, 77, 125–139.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: İren, A.A. (2026). "The Organization of Turkic States through the Lens of Ontological Security and Security Governance: A Five-Stage Mechanism", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 129-151. **Gönderim Tarihi**: 28.01.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 01.06.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1874156

Yazar/Author

Adem Ali İREN*

Makale Adı/Article Name

The Organization of Turkic States through the Lens of Ontological Security and Security Governance: A Five-Stage Mechanism

Ontolojik Güvenlik ve Güvenlik Yönetişimi Merceğinden Türk Devletleri Teşkilatı: Beş Aşamalı Bir Mekanizma

ABSTARCT

This article analyzes the Organization of Turkic States (OTS) as a regional institutional site where security is constituted not only through material threat assessments but also through the pursuit of ontological security—the need to sustain coherent self-narratives and continuity over time. Moving beyond deterrence- or efficiency-centered accounts, it argues that the OTS increasingly translates identity-based claims and mnemonic politics into discursive–institutional governance capacity: the textualized design, specification and routinization of instruments through which a security-relevant agenda is made manageable inside the organization. Using a mechanism-oriented research design and qualitative document analysis, the study identifies a five-stage process. Normative authorization legitimizes cooperation through mandate and status-elevating texts; framing stabilizes a mnemonic meaning universe via reproducible devices; institutionalization routinizes cooperation through organs and meeting series; codification consolidates routines into written regimes (rules, strategies/roadmaps, legal and technical frameworks, standards); and path dependence is visible in serial continuation and follow-up/resourcing provisions that normalize routines and raise reversal costs. The article operationalizes identity continuity through observable organizational markers and shows how mnemonic narratives can function as capacity-producing resources in regional security governance.

Keywords: Organization of Turkic States, Ontological Security, Security Governance, Mnemonic Security

ÖZ

Bu makale, Türk Devletleri Teşkilatı'nı (TDT) güvenliğin yalnızca maddi tehdit değerlendirmeleriyle değil, aynı zamanda ontolojik güvenlik arayışıyla—aktörlerin zaman içinde tutarlı benlik anlatılarını ve sürekliliği sürdürme ihtiyacıyla—kurulduğu bölgesel bir kurumsal alan olarak analiz etmektedir. TDT'nin kimlik temelli iddiaları ve mnemonik (hafıza) siyaseti giderek söylemsel–kurumsal yönetişim kapasitesine dönüştürdüğünü savunan çalışma caydırıcılık ya da salt verimlilik odaklı açıklamaların ötesine geçerek, güvenlikle ilişkili gündemlerin teşkilat içinde yönetilebilir kılınmasını sağlayan araçların metinlerde tasarlanması, ayrıntılandırılması ve rutinleştirilmesine odaklanmaktadır. Mekanizma odaklı araştırma tasarımı nitel belge analizine dayanan çalışma, beş aşamalı bir süreç saptamaktadır. Normatif yetkilendirme işbirliğini yetki ve statü yükseltici metinler üzerinden meşrulaştırır; çerçeveleme, tekrarlanabilir araçlar yoluyla mnemonik bir anlam evrenini istikrara kavuşturur; kurumsallaşma, organlar ve toplantı serileri üzerinden işbirliğini rutinleştirir; kodifikasyon, rutinleri yazılı rejimlere (usul kuralları, stratejiler/yol haritaları, hukuki ve teknik çerçeveler, standartlar) dönüştürerek pekiştirir; patika bağımlılığı ise rutinleri normalleştiren ve geri dönüş maliyetlerini artıran seri süreklilik ile takip/kaynak tahsisi hükümlerinde görünür hale gelir. Makale, kimlik sürekliliğini gözlemlenebilir örgütsel göstergeler üzerinden operasyonelleştirir ve mnemonik anlatıların bölgesel güvenlik yönetişiminde kapasite üreten kaynaklar olarak işleyebileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Devletleri Teşkilatı, Ontolojik Güvenlik, Güvenlik Yönetişimi, Mnemonik Güvenlik

* Asst. Prof. Dr., Suleyman Demirel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, ademiren@sdu.edu.tr

Introduction

In International Relations, regional organizations have been considered "security actors" based on alliance-style criteria: binding defense commitments, collective defense guarantees, integrated military structures, and deterrence capabilities. However, over the past two decades, advances in governance theory and security studies have prompted scholars to think more broadly: security is now seen as something that can be produced through networks, standards, routinized consultation practices, and multi-sector policy packages. This more encompassing perspective prompts us to reconsider organizations that do not fit the traditional alliance mould but that develop stable patterns of agenda-setting and governance-instrument design in areas that clearly matter for security. This puzzle has become particularly salient in the current debates on the Organization of Turkic States (OTS), particularly since 2021, when the OTS underwent a status upgrade through the organization's renaming and adoption of higher-level strategic documents. Since then, the OTS has articulated a renewed collective narrative and tied it to a multi-sector governance agenda, and recent studies increasingly view the post-2021 period as a visibility threshold for the OTS in terms of regional positioning (Cornell, 2025). Consequently, the question is not whether the OTS "is" an alliance in any strict sense but how it generates security relevance without alliance-type commitments.

What institutional instruments and routines enable the OTS to translate identity- and memory-based claims into a security-relevant governance repertoire, and how does this translation accumulate and evolve over time? The burgeoning empirical literature on the OTS has provided a variety of answers to this question. The first line of argument stresses the role of identity, culture, and belonging, arguing that a shared language, history, and culture produce a sense of "we-ness" and provide an ideational foundation for institutional cooperation (Yesevi, 2022; Mustofaev, 2022). Meanwhile, the second line of argument employs institutional design and functional coordination as explanations for the expansion of bodies, technical committees, and policy areas in terms of institutional deepening driven by the benefits of cooperation (Aydın and Liu, 2024; Salihi and Mehmetcik, 2025). Additionally, a third line of argument places the OTS in a geopolitical environment characterized by great-power competition, regional crises, and connectivity or corridor politics (Cornell, 2025; Demir, 2022; Koçak, 2023). Furthermore, sector-specific research on the economy, connectivity, digitalization, and disaster/crisis coordination focuses on concrete outputs and cooperation practices in particular policy domains (Baghırov, 2022; Sarı, 2023; Yaldız, 2023). While all of these approaches highlight important facets of the OTS's rise, they all leave a gap at the level of mechanisms, because research on regional security governance has shown that security can be produced through procedures, networks, standards and routine coordination (Krahmann, 2003, 2005), although it often treats symbolic resources - identity and memory - as background context rather than as active inputs into the design of governance instruments.

Ontological security approaches, in contrast, highlight how actors resort to routines and institutional arrangements in order to maintain identity continuity, secure recognition, and stabilize a "we" narrative (Rumelili and Adısönmez, 2020; Mälksoo, 2015). However, even when applied to regional organizations, the empirical connection between identity continuity and concrete, stage-specific indicators of institutional routinization and codification often remains underdeveloped. Moreover, mnemonic security scholarship demonstrates how collective memory delineates the boundaries of "we" but has little to say on how memory repertoires become textualized, standardized, and integrated into organizational instruments that structure governance

over time. Therefore, despite their important contributions, existing works still fall short of providing a step-by-step process-tracing account that links identity and memory repertoires to changing institutional forms in a way that transcends the alliance-deterrence dichotomy.

This article addresses this mechanism gap by bringing ontological security and regional security governance into a single analytic framework. Its core claim is that the OTS's identity-based repertoire does not operate only as a symbolic "language of belonging"; it can also function as a modular and routinizable resource that enables security-relevant themes (resilience, crisis/disaster coordination, connectivity, critical infrastructure, digital governance) to be linked to institutional formats. To capture this process, the article conceptualizes the dependent variable as discursive–institutional governance capacity (DIGC): the extent to which official texts design, specify, and routinize governance instruments through which a security-relevant agenda is intended to be made manageable inside the organization. DIGC is assessed through textualized institutional markers—mandate devices, meeting-series routines, procedural templates, programmatic instruments, standardization clauses, and follow-up/resourcing provisions—rather than through implementation outcomes.

DIGC should therefore be understood as a capacity of institutional design rather than a measure of policy implementation. It does not claim that the OTS has already produced effective operational outcomes in each policy field, nor does it measure material performance, compliance, or project delivery. Rather, it captures the prior organizational condition through which implementation becomes imaginable and administratively processable: the textual specification of mandates, routines, procedures, standards, follow-up mechanisms, and coordination formats. In this sense, DIGC occupies an intermediate analytical position between symbolic identity discourse and concrete policy execution. It asks whether identity- and memory-based claims are translated into institutional forms that can structure future action, not whether those actions have already succeeded empirically.

Against this background, this article proposes a five-step model demonstrating how references to identity and memory are translated into specific governance arrangements at the level of text: (i) normative authorization, (ii) framing, (iii) institutionalization, (iv) codification, and (v) path dependence, because normative authorization puts identity-based cooperation on a legitimate rule-based footing. Framing produces a shared mnemonic "meaning universe" through repetitive and reproducible rhetorical devices, while institutionalization turns cooperation into a routine practice through organizational structures and regular meeting formats. Codification further stabilizes these routines by inscribing them in written regimes, such as rules, strategies, legal or technical frameworks, and standards and path dependence comes about through serial continuity, fixed calendars, and follow-up and resourcing provisions, all of which increase the costs of reversal and gradually normalize cooperation as a standard practice.

This article makes two major contributions: first, it integrates ontological and mnemonic security perspectives in the study of regional organizations by examining observable institutional markers, and in so doing positions the OTS's security role at the crossroads of identity continuity and governance routines, as noted by Rumelili and Adısönmez (2020) and Mälksoo (2015). Moreover, it demonstrates that regional security governance can be identified not only by formal defense commitments or military indicators but also through discursive and institutional markers of governance design, such as recurring meeting series, organizational bodies and interfaces, strategies and roadmaps, standardization practices, and follow-up and reporting mechanisms.

The article proceeds as follows: the first section ties together security governance scholarship with ontological and mnemonic security, outlining the conceptual framework and key distinctions, and the second section details the mechanism-oriented research design, the scope of the dataset, and the coding strategy. Consequently, the third section presents the empirical findings step-by-step, following the evidence from the 2009 founding document to the 2021-2025 summit cycle and the final section assesses these findings against alternative explanations and discusses broader theoretical implications as well as avenues for future research.

1. Constructing Ontological Security in the OTS: Mnemonic Framing, Institutional Routines, and Governance Capacity

This study shows how security is produced in the OTS by analytically distinguishing between three concepts: ontological security (the need for identity continuity and routines), mnemonic security (conflicts over memory and the risk of "memory wars"), and security governance (the production of capacity through networks, procedures, and standards), because the purpose of this distinction is to clarify the conditions under which identity- and memory-based discourses are actually translated into institutional tools, rather than simply assuming that such discourses are equivalent to "security capacity" (Rumelili, 2015a; 2015b; Krahmann, 2003; Mälksoo, 2015). Ontological security approaches argue that states are motivated not only by a need for physical survival but also by a need to maintain a coherent self-narrative over time (Giddens, 1991; Steele, 2008; Ejdus, 2018), and from this perspective, stability is not about reducing material threats but about reproducing practices and routines that protect the continuity of actors' "biographical" stories about themselves. In times of uncertainty, actors obtain ontological security by routinizing their relations with "significant Others" (Mitzen, 2006), and institutional platforms, thus, play a key role as arenas of repeated interaction that help to sustain identity continuity. In the OTS case, the organization can be seen not only as a functional regional cooperation framework but also as an institutional "site of memory" where identity narratives that have been disrupted in the post-Soviet period are repaired and reassembled, and in this study, indicators of ontological security are coded as (i) emphases on "continuity," "stability," and "predictability," (ii) constructions of the role and self-definition of the "we," and (iii) signals of routinization such as references to regular summits, consultations, and institutional continuity (Giddens, 1991; Mitzen, 2006; Steele, 2008; Rumelili, 2020).

To grasp what "identity repair" involves and where potential tensions emerge, the concept of mnemonic (memory-based) security is particularly helpful, because state efforts to protect and consolidate their historical narratives are conceptualized here as practices of "mnemonic security" (Mälksoo, 2015), and external challenges to these narratives can create ontological risks that destabilize the continuity of the collective self. This perspective expands ontological security debates by treating the "protection of memory" not only as symbolic politics but as a security practice intended to fix identity (Mälksoo, 2015; Resende et al., 2025), and the OTS allows member states to build a collective biographical narrative around a common history, language, and culture, entwining national memory repertoires within a broader "Turkic World" narrative framework, and providing an identity-stabilizing anchor in uncertain times. In this study, mnemonic security is coded via (i) references to founding myths, a shared past, and teleological continuity ("common history," "civilization," "historical ties," etc.), (ii) defense of memory or recognition of external challenges ("distortion," "denial," "historical justice," etc.), and (iii) boundary-drawing and othering practices based on historical narratives, and mnemonic security is thus less concerned with the simple presence of "identity talk" and more concerned with

contested remembrance and the risk of "memory wars" it may create (Mälksoo, 2015). The existence of such risk does not mean that the organization will necessarily produce conflict; however, it means that a vulnerability exists, which needs analytical attention and sensitive political handling.

The OTS's production of ontological and mnemonic security is not, on its own, sufficient to explain "capacity." The transformation of identity- and memory-based resources into concrete cooperation practices and sustainable outputs depends on a security governance toolkit that makes security manageable within the organization. These tools appear as networks, procedures, standards, action plans, institutional interfaces and monitoring-and-evaluation arrangements (Krahmann, 2003; Kirchner and Sperling, 2007; Hameiri and Jones, 2015). For this reason, the analysis goes beyond discursive statements and traces the mechanisms through which the identity/memory repertoire becomes institutionalized.

How the OTS's ontological and mnemonic security pursuits are linked to institutional formats can be systematically traced through observable indicators in official texts. The Nakhchivan Agreement (2009) authorizes the cooperation mechanism by emphasizing a common language, history, culture, and traditions, thereby laying the ground for the institutional legitimation of a collective identity imaginary. The Istanbul Summit of 12 November 2021 constitutes a critical threshold, as the organization's official name was updated from the Turkic Council to the "Organization of Turkic States" and the "Turkic World Vision–2040" document was adopted—binding the identity narrative to texts both symbolically and strategically. In this sense, Vision–2040 not only reproduces an identity-and-purpose narrative but also functions as a reference text that nourishes ontological security by offering an institutional response framework in terms of priorities, instruments and roles (Giddens, 1991; Mitzen, 2006; Steele, 2008; Kinnvall and Mitzen 2020). In this study, indicators of security governance are operationalized not as performance measures but as text-based institutional signals such as (i) the establishment of institutional interfaces (councils/committees/working groups/secretariat arrangements), (ii) procedural planning language (roadmaps, action plans, implementation calendars, follow-up/reporting), and (iii) standardization (shared terminology, technical standards, and frameworks) (Krahmann, 2003; Kirchner and Sperling, 2007; Hameiri and Jones, 2015).

The crucial point is that identity construction within the OTS should not be reduced to a nostalgic invocation of the past; it must be analyzed alongside governance capacity. Evaluations of Vision–2040 suggest that the document links cooperation to resilience and institutional continuity perspectives. It also seeks to concretize partnership beyond cultural and symbolic elements in policy areas such as transport, trade, connectivity and coordination. This allows the trust component at the core of ontological security to connect to collective action capacity for managing material risks. While a shared narrative produces social capital, that capital reduces the transaction costs of cooperation and enhances the institution's sustainability. Repeated interactions consolidate shared expectations and may provide a basis for a more predictable regional order and, in limited domains, the emergence of security community dynamics.

The integration of mnemonic security practices with governance manifests in the OTS through both symbolic–political instruments and expertise-oriented mechanisms. For example, joint work on a common alphabet is not merely a project of cultural proximity. It can be interpreted as an institutional step toward standardizing language to establish interoperability in education, digitalization, and mobility. Such mnemonic initiatives strengthen collective memory construction—capturable through an "family album" metaphor—while also creating an identity

infrastructure that grounds the societal legitimacy of shared projects. Yet converting this infrastructure into capacity depends on linking it to procedures, institutional routines and traceable policy outputs (Krahmann, 2003).

At the same time, the OTS's position in the generation of ontological security also places it in potential tension with competing external narratives, and the risk of "memory wars" identified in the mnemonic security literature is magnified, particularly when former hegemonic centers attempt to project their own historical narratives as normatively superior (Mälksoo, 2015). The OTS reduces this risk by channeling its emphasis on identity unity not into a confrontational "anti-Other" discourse, but into practical fields of cooperation such as transport corridors, trade and customs facilitation, and technical coordination. Recent assessments of the OTS's strengths and vulnerabilities in the international system note that in the context of geopolitical competition, identity politics must be finely balanced against a calibrated language of governance (Koçak, 2023).

On this basis, the analysis here conceptualizes ontological security as the "motivational drive", mnemonic security as the "identity/memory content and risk domain," and security governance as the "institutional toolkit". It examines the conditions under which identity and memory resources are translated into governance capacity via networks, procedures and standards, and the long-term sustainability of this hybrid architecture will depend on striking two balances: first, ensuring memory and identity continuity without locking it into an exclusionary or confrontational securitization spiral; second, converting the social capital generated by identity into durable path dependencies through institutional routines and concrete policy outputs.

2. Regional Security Governance and the OTS's Institutional Transformation as Governance Production

Security governance refers to a conception of security which goes beyond the state and the military, because, in contrast to seeing security as a property of the state that is imposed unilaterally from above, governance scholars see security as a property of a system which is generated through interactions among a multiplicity of public and private actors according to sets of rules and procedures. Governance scholars have pointed out that power and authority are today distributed across multiple institutions and actors rather than concentrated in one central location (Rosenau, 1992; Rhodes, 1996; Pierre and Peters, 2000), and, consequently, in the realm of security, this means that security is not generated through military means or deterrence alone, but also through a range of governance practices such as risk assessment, information sharing, technical standardization, and coordination routines (Krahmann, 2003; Avant et al., 2010). This article relies on a broad but clearly demarcated concept of security, which is understood as a field in which issues such as risks, vulnerabilities, resilience, crisis management, infrastructure protection, and cross-border interdependence are made manageable through institutions, rules, and routines (Webber et al., 2004), because not every form of cooperation is treated as "security", and, therefore, to be counted as security, institutional indicators must be present: specific mandates in official texts, regular formats of coordination, legal or technical frameworks, standard-setting provisions, and follow-up mechanisms.

In other words, the notion of security is only widened to the extent that official documents connect ideas of identity, risk, resilience, or crisis management to actual governance tools, while, at the same time, a region is not just a given geographic territory on the map, but also an institutional and relational space in which security interactions become denser. Regional security complex theory posits that security interdependence tends to concentrate at the regional level, and, since

order at this scale is structured by institutions, norms, and practices (Buzan and Wæver, 2009), debates on "rediscovering regions" have underscored the material infrastructures through which regional orders are actually constructed and maintained, such as transport routes, energy pipelines, and digital networks (Lake and Morgan, 1997), however, research on regionalism has demonstrated that regional orders do not have to replicate Western-style institutions, but can rather develop hybrid models that reflect local histories and cultural traditions (Acharya, 2001; 2014). This framework also allows for the analysis of organizations that do not conform to the classical military alliance format, because security can be generated through relatively flexible but stable tools: low-binding agreements that persist over time, soft coordination mechanisms, broad multi-sector agendas, and repeatable procedures--rather than through hard collective-defense promises, and, therefore, the key outcome of interest is thus not how operationally effective an organization is on the ground, but its discursive-institutional governance capacity (DIGC).

DIGC denotes the extent to which the official texts of governance tools (e.g., rules, regular meetings, templates, standards, follow-up provisions) are defined, organized and routinized in a way that makes a security-relevant agenda manageable in that organization (Börzel and Risse, 2010), while, from the angle of institutional transformation, organizations are not passive containers that mirror a given security reality, but are active assemblages that render security issues processable, trackable and repeatable in a particular way. Institutional design research has shown that institutions not only shape outcomes by delegating authority, but also by producing knowledge, setting agendas, coordinating actors and influencing compliance (Koremenos et al., 2001), and, thus, such transformations can occur incrementally, through small changes that accumulate over time: layering new rules on top of existing ones; reinterpretation of existing provisions; subtle redirection of institutional practices, although, even if each step is small, their repetition may amount to significant changes in how security is governed.

In this study, institutional transformation in the OTS is conceptualized as a five-stage mechanism. First, normative authorization establishes a legitimacy ground for cooperation by embedding identity-based claims within appropriateness criteria and mandate-elevating acts (Finnemore and Sikkink, 1998; March and Olsen, 1989; Suchman, 1995). Second, framing expands security meaning through issue-linkages and mnemonic devices that stabilize a shared “we,” while coupling identity claims to cooperation-oriented policy fields (Aggarwal, 1998; Hameiri and Jones, 2015). Third, institutionalization makes the frame durable through routinized organizational channels organs, meeting series, working groups, and consultation interfaces through which coordination becomes repeatable without hierarchical control (Börzel and Risse, 2010; Abbott et al., 2015; Slaughter, 2004). Fourth, codification consolidates routines into written regimes: rules of procedure, roadmaps, action plans, shared terminology and monitoring templates stabilize expectations in durable textual form and support standardization (Brunsson and Jacobsson, 2000; Tamm Hallström, 2004; DiMaggio and Powell, 1983). Fifth, path dependence reinforces continuity through serial repetition and follow-up/resourcing provisions that generate positive feedback and raise reversal costs over time (Pierson 2004; Adler and Pouliot, 2011).

This conceptual framework makes it possible to trace mechanism by mechanism how security is constituted through instruments, procedures and standards in organizations with limited bindingness such as the OTS, without reducing the analysis to whether the organization is an alliance. It thereby enables security to be analyzed not only through threat discourse in official

texts but also through textualized governance design and intertextual repetition as observable evidence of DIGC.

3. Research Design and Method

Design expectations are structured as hypotheses. H1 posits that the OTS's security relevance is shaped not primarily through binding defense commitments but along the axis of ontological security: the organization stabilizes a collective "we" narrative and legitimacy claims tied to identity continuity, which are translated over time into a discursive–institutional governance capacity expressed through routinized formats, standards, and repeatable procedures. Empirical manifestations are traced through: (H1a) the joint presence of identity/belonging language with legitimacy/appropriateness registers in security-relevant contexts; (H1b) recurrent articulation of security alongside connectivity–infrastructure–digitalization and other governance domains; (H1c) rising salience of institutional operations and format markers (organs, mechanisms, meeting series); (H1d) increasing programmatic and procedural specification via strategy/roadmap/action-plan instruments and monitoring templates; and (H1e) clustering of periodic repetition ("every year," "regularly," numbered meeting series) with governance-format codes, indicating expanding routine density.

In order to discern whether the proposed mechanism in fact provides explanatory leverage beyond more conventional accounts, the analysis is framed as a competition between two alternative logics, each defined as a distinct causal pathway and corresponding set of specific, observable textual markers. The two logics are RH1 (functional coordination/efficiency), which justifies institutional deepening mainly in terms of instrumental cooperation benefits, such as transaction costs, reciprocity, and practical payoffs, with identity and mnemonic language playing a secondary role and largely decoupled from the design of governance instruments, and RH2 (threat-centered balancing/hard-security logic), which posits that perceptions of external threat will dominate the justificatory register, pushing institutional development toward deterrence-oriented formats and alliance-adjacent rationales rather than toward the identity-linked, multi-sector security-governance trajectory implied by H1. The comparison with rival explanations is conducted stage-by-stage, using two criteria: sequencing, whether the indicators appear in the order predicted by each explanation, and co-occurrence, whether identity and mnemonic claims are explicitly linked to the design of governance instruments or appear as free-floating, stand-alone rhetoric.

The alternative explanations are not invalidated because functional or geopolitical factors are absent, rather the question is whether these factors constitute the dominant sequencing logic for the evolution of institutional development over time. A functional-coordination account would expect that institutional deepening is largely driven by efficiency gains, technical problem-solving, and transaction-cost reductions, with identity-related language being merely decorative or secondary, whereas a threat-balancing account would expect that perceptions of external danger, deterrence-related rhetoric, and alliance-like security commitments drive and structure institutional development. The ontological-security mechanism, by contrast, predicts that identity and mnemonic claims will be consistently and explicitly linked to concrete governance instruments, and that this linkage will over time become increasingly routine and formally codified. Therefore, the empirical question is not whether efficiency or threat considerations matter at all, but whether they can explain the sequence of developments observed more convincingly than the identity-to-governance translation shown in this article.

The empirical strategy is qualitative document analysis tracing a five-stage mechanism—(i) normative authorization, (ii) framing, (iii) institutionalization, (iv) codification, and (v) path dependence—across successive summit cycles. A core dataset of agenda-setting strategic texts and summit declarations from 2021–2025 is complemented by the Nakhchivan Agreement (2009) to capture the founding-level authorization threshold. The primary corpus comprises 13 official texts. All primary texts were imported into MAXQDA and coded at the level of numbered articles, paragraphs, and subheadings using a stage-linked codebook derived from the mechanism's observable implications. Coding proceeded in two steps: deductive coding captured predefined indicators (authorization moves; mnemonic framing instruments; governance interfaces and meeting formats; procedural/programmatic instruments; legal/technical codification; and lock-in signals such as serial numbering, calendaring, and follow-up/resourcing provisions), and within-code refinement examined recurrent formulations and co-occurrence patterns between identity/mnemonic codes and governance-instrument codes. Each coded segment was linked to document metadata (title, date, article/paragraph number) to enable systematic retrieval of evidence traces.

The five stages are not an illustrative and casual sequence, but a mechanism of institutional translation because normative authorization provides the legitimacy conditions that make identity-based cooperation appear acceptable and appropriate. Framing offers a common mnemonic language - common stories, references, and symbols - that makes this cooperation meaningful and politically repeatable, and institutionalization translates that shared meaning into recurring organizational practices: councils, committees, ministerial meetings, sector-specific mechanisms. Codification stabilizes those routines further by anchoring them in written rules, strategies, roadmaps, legal frameworks, standards, and consequently, path dependence takes hold. Regularised formats, scheduled meetings, built-in follow-up procedures, resource allocations, and more raise the costs of undoing these arrangements, and thus make cooperation an expected, taken-for-granted organizational practice. In short, the causal logic is one of translation: identity-based legitimacy makes framing possible; framing supports routinization; routinization generates pressures for codification; and codification, in turn, creates the conditions under which institutional continuity becomes increasingly self-reinforcing.

Table 1. Corpus, Coded Units, and Discursive Institutional Governance Capacity (DIGC) Indicator Mapping[1]

Primary text	Type	Coded unit	DIGC indicators evidenced (codes)	Stage leverage	Key trace cues (brief)
Nakhchivan Agreement	Founding treaty	Article	AUTH; ORG	1,3	Establishment; organ architecture
Istanbul Summit Declaration	Summit decl.	Numbered art.	AUTH; FRAME; ORG; ROUT	1–3	Renaming; Vision/roadmap; mechanisms
Turkic World Vision–2040	Vision text	Heading/para	AUTH; PROG	1,4	Identity–purpose + governance domains

[1] DIGC code key: AUTH = mandate/legitimacy authorization; FRAME = mnemonic/identity framing devices; ORG = governance interfaces/organ activation; ROUT = routinization/serial formats; PROC = procedural codification; PROG = programmatic codification; LEGAL = legal/technical frameworks; STD = standardization clauses; FOLLOW = follow-up/resourcing; LOCK = lock-in/path dependence signals.

Primary text	Type	Coded unit	DIGC indicators evidenced (codes)	Stage leverage	Key trace cues (brief)
Strategic Roadmap 2022–2026	Roadmap	Item/para	PROG; FOLLOW	4,5	Timelines; instruments; follow-up logic
Samarkand Summit Declaration	Summit decl.	Numbered art.	PROC; PROG; ROUT; LOCK	3–5	Rules/Strategy; "regular"; TIF
Rules of Procedure	Procedural doc	Article/clause	PROC	4	Standardized internal procedures
OTS Strategy 2022–2026	Strategy doc	Section/para	PROG	4	Medium-term priorities + instruments
Ankara Extraordinary Decl.	Summit decl.	Numbered art./para	ORG; ROUT; FOLLOW	3–5	Crisis coordination; institutional follow-up
Astana Declaration	Summit decl.	Numbered art.	ROUT; ORG; LOCK	3–5	Regular NSC/FMs; scheduled meetings
Karabakh (Shusha) Declaration	Informal decl.	Paragraph	FRAME; ROUT	2–3	"Family/stability"; consultation language
Bishkek Declaration	Summit decl.	Numbered art.	AUTH; ORG; LEGAL; STD; FOLLOW; LOCK	1,3–5	Charter; first meetings; DEPA; resourcing WG
Turkic World Charter	Charter	Article/principle	AUTH; PROC/PROG (norm anchor)	1,4	Codified value repertoire/ideals
Gabala Declaration	Summit decl.	Numbered art.	LEGAL; LOCK; FOLLOW	4–5	Serial meetings; draft treaty; action plans

To make the coding procedure more transparent, three examples illustrate how textual evidence was classified. First, the 2021 Istanbul decision to rename the Turkic Council as the "Organization of Turkic States" was coded as AUTH because it constitutes a mandate- and status-elevating move that redefines the collective subject in institutional terms. Second, references to common history textbooks, cultural routes, commemorative calendars, and symbolic devices were coded as FRAME when they connected shared memory to reproducible practices rather than merely invoking cultural affinity. Third, clauses referring to regular meetings, numbered ministerial formats, action plans, standards-body cooperation, or personnel/budget follow-up were coded respectively as ROUT, PROC/PROG, STD, FOLLOW, or LOCK depending on whether they routinized interaction, codified procedures, standardized cooperation, or reinforced institutional continuity. Segments were not coded as DIGC indicators when they expressed general goodwill without specifying an institutional format, procedural device, standard, calendar, or follow-up mechanism.

In this study, "capacity" does not refer to operational effectiveness or implementation outcomes. The dependent variable is discursive–institutional governance capacity: the extent to which official texts design, specify, and routinize governance instruments through which a security-relevant agenda is intended to be made manageable inside the organization (see Table 1 for indicators and textual markers). Validity is strengthened by tracing clusters of indicators (verbs, templates, periodic structures, follow-up provisions) rather than isolated "security" statements; reliability is supported through two-stage coding, memoed coding decisions, and time-lagged

recoding of selected segments. While official texts may not fully reflect implementation, they define the boundaries of legitimacy and specify the organization's action repertoire, making them analytically privileged instruments for the study's claims.

4. Findings: Tracing Ontological Security and Regional Security Governance in the OTS through a Five-Stage Mechanism

The evidence below is analyzed as a textualized institutional design in official documents, not as implementation outcomes. The article, therefore traces discursive–institutional governance capacity—how identity/mnemonic claims are coupled to governance instruments in the predicted stage sequence (see Table 1).

4.1. Normative Authorization: Recognizing the OTS as a Legitimate Sphere of Cooperation

Stage Claim:In the first step, the OTS seeks to move the "Turkic World" reference beyond cultural belonging by grounding it in a founding order of institutional legitimacy. Rather than framing itself as a military alliance, the organization constructs international subjecthood, appropriateness, and rule-boundedness through founding texts, status-upgrading decisions, and higher-order mandate documents.

Observable implications: If normative authorization is operating, texts should (i) justify institutional design through shared identity references (history/language/culture), (ii) record mandate-elevating or status-upgrading moves (e.g., renaming) that consolidate institutional identity, and (iii) anchor continuity through overarching instruments (vision/roadmap/charter) and explicit reaffirmations of the founding reference.

Evidence traces: Article 1 of the Nakhchivan Agreement (2009)—stating that "the Parties have established the Cooperation Council of Turkic-Speaking States …"—carries identity-based cooperation into organizational form. A critical threshold is crossed at the Istanbul Summit (2021), where the Parties "decided to change the name of the Cooperation Council of Turkic-Speaking States to the 'Organization of Turkic States'" (Istanbul Summit Declaration, 2021: art. 1). This status shift from "council" to "organization" re-specifies the collective "we" in a higher-order institutional format. The same summit then stabilizes a shared future narrative by accepting Turkic World Vision–2040 and instructing the 2022–2026 Strategic Roadmap (Istanbul Summit Declaration, 2021: art. 2), translating identity continuity into a governance-programmatic direction. Subsequent reaffirmations of the founding reference (Samarkand Summit Declaration, 2022, art. 1) indicate both retrospective legitimation and forward-looking stabilization. Finally, the approval of the Turkic World Charter (Bishkek Declaration, 2024: art. 4) consolidates a shared value repertoire in an overarching document, giving identity and memory references a more durable normative frame.

Interpretation: Taken together, these traces indicate a two-step authorization logic: identity is first rendered institutionally legitimate through founding and status-upgrading acts; it is then stabilized through higher-order instruments that make collective action thinkable within a rules-based repertoire (sovereignty, territorial integrity, inviolability of borders). In ontological-security terms, Stage 1 answers "who are we?" by institutionalizing the "we" narrative in an authority regime capable of sustaining continuity claims across time.

Discrimination vs RH1 and RH2: This pattern is not reducible to RH1 (functional coordination/efficiency). Under RH1, efficiency/coordination rationales should dominate the authorization threshold, instead, the threshold is marked by identity-constitutive status elevation

and mandate instruments. Nor does it align with RH2 (threat-centered balancing) as an early driver. Under RH2, threat/deterrence cues should structure founding and status-upgrading moves; instead, authorization proceeds primarily through normative texts and institutional identity elevation (Walt, 1987). By the end of Stage 1, the "Turkic World" is stabilized as a legitimate collective subject within a rule-bounded institutional frame an enabling condition for subsequent framing, institutionalization, codification and path dependence.

4.2. Framing: Drawing the Boundaries of the "We" through a Discourse of Mnemonic Security

Stage claim: If Stage 1 establishes legitimacy, Stage 2 specifies the meaning universe within which that legitimacy is processed and reproduced. Drawing on Mälksoo's (2015) concept of mnemonic security, this stage treats memory not as background symbolism but as a security-relevant domain: narratives of the past become objects to be stabilized because they underpin the continuity of identity and ontological security. In the OTS context, framing operates on two linked levels: it (i) constructs a supranational "Turkic World" identity through shared history, language, and cultural references and (ii) builds a collective mnemonic infrastructure that situates national memories within a broader shared biography. Importantly, the framing logic is calibrated to avoid antagonistic securitization: rather than fixing the "we" through an oppositional Other, post-Istanbul texts tend to pair identity claims with cooperation-oriented agendas (development, connectivity, shared future), keeping mnemonic politics largely non-escalatory while still institutionally productive.

Observable implications: If Stage 2 is operating, texts should display: (i) mnemonic instrumentation (education/curricula, symbols, commemorative calendars, and place-based references) that makes the "shared past" reproducible; (ii) co-occurrence of identity/memory language with cooperation agendas (shared future, connectivity, development) rather than threat-centered framing and (iii) institutional carriers (commissions, routes/networks, awards) that translate memory into repeatable practices.

Evidence Traces: The second stage is characterized by the creation of a collective memory and identity by the OTS through the use of concrete symbols and institutions, and in this context, the Istanbul Summit Declaration (2021: art. 79) establishes a commission to finalize the draft textbooks on "Common Turkic History", "Geography of the Turkic World" and "Common Turkic Literature". This means that a common past becomes producible, teachable and uniform regardless of geographical location, because a common past is thus created and made available for teaching. Furthermore, they also symbolically and spatially anchor them, thus a common memory map and a recognizable center of culture are created. The Samarkand Summit Declaration (2022: art. 6) declares that Samarkand is the "Civilization Capital of the Turkic World", and therefore, a common memory map and a recognizable center of culture are created. The Istanbul Declaration also encourages the development of "cultural routes" and "networks of common history and heritage" (Istanbul Summit Declaration, 2021: art. 67), so the creation of a collective memory and identity is further reinforced.

This shifts heritage from a static marker of identity to a governance project focused on mobility and connectivity, because identity is thus redefined in terms of mobility and connectivity. Identity framing also includes collective risk, and the Astana Declaration (2023: art. 4) commits to marking 6 February as a "Day of Remembrance and Solidarity for Victims of Disasters", which introduces a tragic moment into a shared calendar without turning memory into a source of

antagonism. Visual-symbolic coding reinforces this, because the Bishkek Declaration (2024: art. 5) endorses a "new flag" as a symbol of "Turkic identity, unity, common heritage and values", anchoring the "we" narrative in a stable, repetitive set of signs. The unofficial Shusha summit makes this framing discourse explicit, and the Karabakh Declaration (2024: para. 3) describes the Turkic world as "a family ..." striving for "peace, security, stability, development and prosperity", defining security in terms of belonging and order rather than threat. It connects this identity discourse directly to cooperation, because it requests "periodic consultations on issues of mutual interest at the regional and international levels ..." (Karabakh, 2024: p. 2, paragraph 2), thus creating a framework for cooperation. Finally, the international award of the Istanbul Declaration - "Contribution to the Unity of the Turkic World" (Declaration of the Istanbul Summit, 2021: article 74) - continues to maintain the rhetoric of unity through awards and prizes, replacing the repetition of words with symbolic capital, and therefore, the unity of the Turkic world is further reinforced.

Coding note: Stage 2 is coded when “Turkic World” identity references and common history–language–culture statements co-occur with cooperation agendas (shared future/connectivity/development) and are anchored in mnemonic devices (curricula, symbols, calendars, spatial designations), rather than clustering with threat/deterrence language.

Discrimination vs RH1 and RH2. Stage 2 is not well captured by RH1 (functional coordination/efficiency). Under RH1, symbolic production would remain peripheral to governance-instrument design; here, the “shared past” is standardized and institutionalized via textbooks, symbols, calendars and spatial anchors. Nor does the pattern fit RH2 (threat-centered balancing). Under RH2, one would expect antagonistic securitization and deterrence cues to structure the framing; instead, the texts foreground belonging (“family”), stability and consultation as the preferred grammar of security governance (Karabakh, 2024: para. 3; p. 2, para. 2). The evidence therefore supports a mnemonic-security framing that is institutionally productive yet largely non-confrontational.

Stage output: By the end of Stage 2, the OTS has constructed a shared mnemonic frame that makes the “Turkic World” governable as a collective identity. Memory becomes reproducible through standardized content, symbols, spatial anchors and incentives, while identity claims are paired with cooperation-oriented agendas that prepare the ground for routinization and subsequent institutional deepening.

4.3. Institutionalization: Routine Interactions, Socialization and the Production of “Trust”

The third stage institutionalizes the meaning world established at the second stage, and the shared meaning is now made durable by embedding it in routinized and predictable practices and procedures of the organizations. This does not imply that cooperation is necessarily efficient, but rather that governance structures, organs, meeting formats, and sectoral arrangements are becoming increasingly dense, thus having the effect of stabilizing expectations and anchoring cooperation as a repetitive process. Such routines are crucial because they translate the abstract "we" narrative into concrete and repetitive practices, and this in turn makes it possible over time to manage "security" through broadened and diversified forms other than narrow and treaty-based defense arrangements. Indicators of the third stage should be observable in official texts, and these indicators include: (i) descriptions of the bodies of the organization and their functions (councils, committees, secretariat tasks) as stable and permanent channels rather than one-off or ad hoc endeavors, (ii) standardized meeting formats ("regular," "annual," numbered meetings, or other

prearranged meetings), indicating that interaction is being routinized, (iii) sectoral penetration into fields adjacent to security (civil protection, interior and police, justice, and defense industry) without formal alliance-type commitments, and (iv) explicit linkages between the identity/solidarity rhetoric and the governance routines, indicating that the "we" narrative is sustained through routinized institutional practice, because the fundamental organization blueprint is already visible in the constitutive document.

Article 3 of the Nakhchivan Agreement (2009, art. 3) defines the OTS's main organs--Heads of State, Foreign Ministers, Senior Officials, the Council of Elders, and the Secretariat--thus placing cooperation within a permanent institutional framework rather than a symbolic or merely declarative platform, and post-2021, official texts begin to elaborate this structure into more concrete policy channels that deal with security-related issues without formalizing them as an explicit alliance. One illustrative case is the call for an OTS Civil Protection Mechanism (Istanbul Summit Declaration, 2021, art. 51), which makes crisis coordination a permanent governance mechanism rather than a one-off reaction, because routine is reinforced when summit texts emphasize ongoing, institutionalized consultation. The Samarkand Summit Declaration (2022, art. 18) refers to "periodic" meetings of National Security Council chiefs, thus indicating that security-related coordination is turning into a routine practice rather than a one-off reaction, and in doing so, the institutional vehicles concentrate on resilience, crisis management, and internal-security coordination rather than formal deterrence commitments that would resemble a military alliance.

Institutionalization also occurs via sectoral differentiation, and the Astana Declaration (2023, art. 21) also highlights nascent defence-industrial and military cooperation, while the same summit explicitly plans governance interfaces in the internal security field, therefore the envisaged joint meeting of interior and law-enforcement agencies (Astana 2023, art. 25) indicates that calendars and procedures are being established. These channels are consolidated in 2024, because the Bishkek Declaration (2024, art. 21) notes the first meeting of Interior Ministers and the first meeting of the Council of Justice Ministers, thus indicating that security-adjacent cooperation has been channelized through named institutional bodies with repeatable formats, rather than remaining on the level of vague or one-off declarations. Stage 3 is coded when texts shift from identity statements and symbolic gestures to repeatable organisational formats, new organs, clear mandates, scheduled meetings, and sectoral mechanisms, and key indicators include words signalling routinisation ("regular", "first meeting" as the beginning of an institutional series, numbered meetings, and formal decisions to establish mechanisms) and the appearance of governance interfaces that can bear security-related coordination (such as civil protection mechanisms, interior and justice cooperation, or regular NSC consultations).

Stage 3 is not merely a manifestation of RH1 (functional coordination), though functional needs may contribute to institution-building, because the difference lies in the scope and mode of routinization, and security-related governance channels (civil protection, interior and justice interfaces, regular NSC consultations) are institutionalized in ways that reinforce solidarity narratives, rather than technical efficiency or low-politics cooperation. RH2 (threat-centred balancing) also fails to account for the pattern, since the institutions that emerge are not primarily based on alliance-like commitments or a deterrence-oriented architecture, therefore if RH1 were sufficient, routinization would occur primarily in efficiency-oriented areas, and if RH2 mattered, we would observe institutionalization around deterrence and hard balancing. Instead, routinization occurs through consultation routines and sectoral governance mechanisms that

broaden the definition of "security", without making external threat the central organizing principle, thus by the end of Stage 3, the OTS has transitioned from framing to institutional carriers, and identity and memory-based narratives are now reinforced through routine governance channels, and security-related coordination has become a routinized organizational practice. This institutional groundwork sets the stage for Stage 4, where these routines are further consolidated and codified through written rules, strategies, standards, and legal frameworks, because this process is essential for the long-term stability and effectiveness of the organization.

4.4. Codification: Vision–2040 and Shared Symbolic and Standardizing Moves

Stage claim: Whereas Stage 3 institutionalizes cooperation through routinized channels, Stage 4 consolidates these channels by translating them into written regimes. Codification refers not to repeated declarations of intent or values but to the adoption of textual devices that specify how the organization will function, which goals it will pursue through which instruments, and where shared standards or legal frameworks will be produced. In ontological-security terms, codification supports predictability and continuity by stabilizing expectations in durable textual forms (Giddens, 1991; Mitzen, 2006; Steele, 2008). From a security-governance perspective, it thickens discursive institutional capacity through proceduralization and standardization (Krahmann, 2003; Kirchner and Sperling, 2007; Hameiri and Jones, 2015).

Grok

When Stage 4, or codification, is in place, three different mirrors should be reflected in official documents: procedural codification, which involves written rules standardizing the organization's internal functioning and decision-making, programmatic codification, which includes roadmap-type instruments that translate broad visions into medium-term priorities and concrete, traceable commitments, and sectoral codification, which comprises technical frameworks and standardization clauses in specific policy fields, usually connected to identity-charged objectives. In other words, identity-based visions are transformed into strategies and then into legal-technical language that approaches treaty-like forms. One evident manifestation of this codification process is the adoption of the OTS Rules of Procedure in the Samarkand Summit Declaration (2022, art. 2), which establishes the organization's internal functioning on written rules, standardizing decision-making and coordination and decreasing dependence on ad hoc initiatives. This decision is complemented by the same declaration, which welcomes the “OTS Strategy 2022–2026” (2022, art. 3), a programmatic step that converts broad purposes into a medium-term governance roadmap by matching priorities to specific timelines and tangible areas of cooperation. This programmatic step directly draws on the Istanbul Summit’s earlier approval of the Turkic World Vision–2040 and the recommendation to develop the 2022–2026 Strategic Roadmap (Istanbul Summit Declaration, 2021, art. 2), and therefore, these instruments tie assertions of identity and purpose (“who we are/what we aim for”) to a codified governance trajectory that outlines how the organization will make these goals a reality in practice.

7 qwen

Observable implications: If Stage 4 is at work, we should witness codification in written texts along three lines: (i) procedural codification by means of written rules which standardise internal organisational functioning and decision-making, (ii) programmatic codification via roadmap-type instruments which transform broad visions into medium-term priorities and concrete, trackable commitments, and (iii) sectoral codification in specific policy fields, e.g. through technical frameworks and standardisation clauses often explicitly tied to identity-based goals, and these reflect a shift from vision to strategy, and from relational broad statements into treaty-like texts.

Evidence traces, including procedural and programmatic codification, indicate that the formal codification of internal operations in written rules and standardisation of decision-making and coordination, reducing the reliance on ad hoc initiatives, is captured by the Samarkand Summit Declaration (2022: art. 2) adoption of the OTS Rules of Procedure, and the same declaration also endorses the "OTS Strategy 2022–2026" (2022: art. 3), which converts overarching goals into a medium-term governance track by tying priorities to timelines and clear areas of cooperation. This programmatic step directly draws on the Istanbul Summit's earlier approval of the Turkic World Vision–2040 and the recommendation to develop the 2022–2026 Strategic Roadmap (Istanbul Summit Declaration, 2021, art. 2), and therefore, these instruments tie assertions of identity and purpose ("who we are/what we aim for") to a codified governance trajectory that outlines how the organization will make these goals a reality in practice.

Evidence traces (sectoral legal and technical codification): Codification extends beyond internal rules and strategy documents into sector-specific regimes. The Bishkek Declaration underscores the signing of the Digital Economy Partnership Agreement (DEPA) and its character as a legal framework (Bishkek, 2024: art. 27), marking a move from generalized coordination calls toward rule-based cooperation in the digital economy and digital trade. The same declaration calls for close cooperation among national standards bodies in standardization and conformity assessment, and for alignment with international standards (Bishkek, 2024: art. 29), thereby activating technical codification through shared baselines. As the security-governance literature emphasizes, standardization enhances measurability and auditability, harmonizes infrastructures and stabilizes cooperation through common technical reference points.

Identity-to-treaty movement: The Gabala Declaration (2025: art. 13) calls for accelerating a draft titled "Treaty on Strategic Partnership, Eternal Friendship and Brotherhood." By linking relational-normative expressions ("eternal friendship and brotherhood") to treaty form, this move seeks to stabilize identity-laden relational expectations through a more binding textual anchor—an instance of codification that goes beyond technical rule-making.

Coding note: Stage 4 is coded when texts introduce or approve written devices that (i) standardize internal functioning (rules of procedure), (ii) programmatically specify priorities and instruments (strategy/roadmap), and/or (iii) codify cooperation in sectoral domains through legal and technical standards (e.g., DEPA; standards-body cooperation). A key indicator is the coupling of identity-laden goals (Vision–2040; relational expressions) to these codified instruments.

Discrimination vs RH1 and RH2: Codification partially overlaps with RH1's expectation that institutions produce rules to reduce transaction costs (Keohane, 1984). Under RH1, codification would be primarily efficiency-oriented rationalization; here, codification also fixes identity-and-purpose claims into a written governance track and stabilizes relational expectations through legal form (March and Olsen, 1989). Under RH2, codification would prioritize binding collective defense provisions and deterrence architecture (Waltz, 1979); instead, the dominant outputs are procedural rules, strategies/roadmaps, standards, and sectoral legal frameworks consistent with broadened security governance rather than an alliance trajectory.

Stage output: By the end of Stage 4, the OTS's governance architecture is stabilized through codified instruments—procedural rules, strategies/roadmaps, legal frameworks, and standardization clauses—that set expectations in text and lay the groundwork for Stage 5, where repetition and reinforcement generate path-dependent effects.

4.5. Path Dependence: Institutional Lock-In, Expectation Stability, and the Routinization of Outputs

Stage Claim: OTS cooperation moves away from one-off summit decisions and towards a routinized path, and this manifests itself in regular meetings, established activity calendars, and rules on how to enlarge and finance the secretariat. Cooperation takes a path-dependent institutional form, and path dependence occurs when initial actions generate increasing returns, positive feedback, and accumulated investments, which makes reversal more expensive (Pierson, 2000; Mahoney and Thelen, 2012; North, 1990). For the purposes of this research, we search for text evidence of "routinization", regular meetings, and subsequent rules as indicators of lock-in in governance rather than evidence of actual implementation, because this indicates that actors continue to invest in OTS infrastructure, increasing the costs of reversing direction.

Observable implicaations: If Stage 5 is correct, official texts should contain more: regular scheduling ("annual", "regular", periodic timeframes); regular meetings ("Xth meeting", enumerating outcomes, discussions of continuing or broadening a format); and financing and follow-up rules (plans for additional personnel and funding, timelines for proposals, monitoring and reporting), and this indicates that actors continue to invest in OTS infrastructure, increasing the costs of reversing direction.

Evidences traces: Evidence of regular scheduling is an indicator of lock-in in text, and the Istanbul Summit Declaration mandates the "Turkic Medical World Congress" annually in October (Istanbul Summit Declaration, 2021: art. 59), which ties cooperation to a calendar rather than a one-off event. From an ontological-security perspective, these cycles allow for stabilizing expectations and a sense of continuity in uncertain environments (Giddens, 1991; Mitzen, 2006; Steele, 2008), and repeated summits emerge as particular formats are repeated over time, thus the Gabala Declaration refers to the fourth meeting of the Secretaries of the Security Councils and documents its outcomes (Gabala, 2025: art. 10).

Over time, institutional memory accumulates and the format becomes routinized and taken for granted, because commitment devices and financial contributions strengthen lock-in through tangible investments and expectations that are difficult to reverse, and the Samarkand Summit agrees to establish the Turkic Investment Fund (TIF) (2022: art. 29). This also applies to cooperation within a standing monetary institution, which is bound to require more coordination and subsequent decisions, and similarly, security-related dialogue becomes routinised, therefore the Astana Declaration supports the regular meetings of Heads of National Security Councils (Astana, 2023: art. 20) and regular informal meetings of Foreign Ministers during the UN General Assembly (Astana, 2023: art. 23), shifting coordination from ad hoc summits to regular rounds of dialogue.

A key aspect of lock-in is the safeguarding of secretariat investments, and the Bishkek Declaration calls for the Working Group on expanding the secretariat's personnel and budget to complete its work and submit a proposal to the 2025 informal summit (Bishkek, 2024: art. 26), linking funding decisions to a proposal timeline and follow-up mechanism, and the Gabala Declaration then endorses the relevant action plan on personnel and budget expansion "in the near future" (Gabala, 2025: art. 20), reinforcing secretariat development via codified procedure. In institutional terms, these developments generate sunk costs and new coordination requirements that yield increasing returns over time, raising the cost of change (North, 1990).

Coding note: Stage 5 is coded when documents exhibit clustered evidence of repetition and routinization: explicit references to periodicity ("annual," "periodic"); evidence of repetitive

meetings ("Xth meeting," reference to continuation, enumerated outcomes); and rules for funding or follow-up (decisions on staffing and budget, action plans, proposal deadlines, monitoring/reporting procedures). Emphasis is placed on repetitive and routinized repetition and routinization, rather than isolated references, and discrimination against RH1 and RH2: According to RH1 (functional coordination/efficiency), repetition and follow-up might simply be evidence of learning, adjustment, or efforts to improve coordination, however, in this case repetition also serves as a continuity-producing device that sustains governance routines tied to collective identity: it sustains a shared sense of "us" through periodic rhythms. Under RH2 (threat-based balancing), one would expect meeting intensity and frequency to correspond to peaks and troughs in perceptions of external threat, but instead, routinization is anchored in calendars and repetitive formats that persist beyond specific crises, therefore the dominant trajectory is most consistent with a path-dependent dynamic: repetitive formats and administrative investments progressively increase reversal costs and entrench cooperation as a routine, taken-for-granted practice of the group.

Stage outcome: At the end of Stage 5, OTS governance is consolidated through repetitive rhythms, repetitive meeting formats, and explicit funding commitments, which increase reversal costs and entrench cooperation as a routine, taken-for-granting practice of the group, because this process has evolved from initial OK and framing, through routinization and rule formulation, into a form of institutional lock-in which makes OTS cooperation permanent.

Conclusion

This article examines the Organization of Turkic States (OTS) as a regional governance arena where security is constructed not only through material threat perceptions but also through the pursuit of ontological security, because building on the ontological security focus on identity continuity and stable routines is crucial. The article shows how the OTS translates shared identity and shared memory claims into concrete institutional practices and situates security concerns within a broader governance agenda, thereby redefining the security relevance of the OTS beyond narrow military coordination through what the article calls discursive institutional governance capacity (DIGC). By this, the article means the way governance tools are textually designed, specified, and routinized in such areas as connectivity, resilience, crisis and disaster coordination, critical infrastructure, and digital governance, which enables the OTS to stabilize its collective self-narrative through predictable institutional formats and codified expectations. The OTS's ontological security strategy is not only about expanding its portfolio of activities, but also about stabilizing its collective self-narrative through predictable institutional formats and codified expectations, because a mechanism-focused analysis reveals that this transformation unfolds according to a five-stage pattern rather than an ad hoc or random one.

Normative authorization provides a basic sense of appropriateness that legitimates cooperation by embedding references to shared language, history, and culture into founding documents and mandate-upgrading texts, while framing defines a specific mnemonic meaning universe in which memory becomes something that can be reproduced institutionally through curricula, symbols, commemorative practices, spatial anchors, and the like. Institutionalization incorporates this meaning universe into organizational routines, bodies, recurring meetings, sectoral interfaces, and so on, which together make security-adjacent coordination repeatable without turning the OTS into an alliance, because codification consolidates these routines by translating them into written regimes, thereby locking expectations into durable textual artefacts. Path dependence is

discernible in serial continuation, calendared repetition, and follow-up and resourcing provisions that normalize cooperation as a standard practice and gradually raise the costs of reversal, consequently, the summit outputs and strategic documents from 2021 to 2025 indicate that the OTS's ability to make security "governable" increasingly relies on texts, formats, regularity, and standardization.

This implies that ontological security should be understood not only in terms of identity discourse but also in relation to institutional design features that stabilize expectations, such as procedural templates, programmatic instruments, recurring meeting formats, and codified standards, therefore, methodologically, the study provides a way to operationalize routinization through observable textual indicators that can be applied to regional organizations. The study also demonstrates that mnemonic security can operate not only as symbolic remembrance but also as an institutional design practice that underpins DIGC, however, the results should be read with the following limitations in mind: first, given the reliance on official documents and discursive–institutional indicators, this analysis does not directly measure implementation outcomes, and second, while the single-case design permits in-depth within-case temporal tracing, it limits broader generalizability.

Future research can thus test the proposed mechanism in comparative perspective, employ mixed-methods combining document analysis with elite interviews and institutional process-tracing evidence, and gather systematic data on projects, budgets, and organizational outputs to assess how, and where, textual governance design is actually translated into implementation, because the article's main contribution is the explanatory power of the five-stage mechanism for tracing how identity continuity is converted into institutional practices. The article also contributes to the debates on regionalism and security governance by conceptualizing mnemonic security as a capacity-generating resource that broadens action repertoires through routinized and codified instruments, moreover, the OTS case provides a useful empirical setting for theorizing how ontological security is translated into institutional outputs in regional organizations, and for clarifying when such path-dependent trajectories are likely to be robust, and when they are fragile, under changing political conditions.

The study’s single-case design allows for close within-case tracing of how identity and mnemonic repertoires become attached to governance instruments, but it also limits the extent to which the findings can be generalized across regional organizations. Future research could therefore examine whether the same mechanism operates in other identity-rich but weakly binding regional organizations, such as ASEAN, the Gulf Cooperation Council, the African Union, or the Commonwealth of Independent States. Such comparisons would help determine whether DIGC emerges mainly where shared identity narratives are institutionally dense, or whether similar design capacities can also develop through functional coordination or threat-driven institutionalization. Comparative work could also assess the conditions under which textual design capacity is translated into implementation capacity, an issue that remains beyond the scope of the present article.

References

Abbott, K. W., Genschel, P., Snidal, D and Zangl, B. (2015). Two logics of indirect governance: Delegation and orchestration. *British Journal of Political Science*, 46(4), 719–729. https://doi.org/10.1017/S0007123414000593

Acharya, A. (2001). *Constructing A Security Community in Southeast Asia: ASEAN And The Problem Of Regional Order*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315796673

Acharya, A. (2014). *The End of American World Order*. Polity Press.

Adler, E. and Pouliot, V. (2011). International practices. *International Theory*, 3(1), 1–36. https://doi.org/10.1017/S175297191000031X

Aggarwal, V. K. (1998). *Institutional Designs For A Complex World: Bargaining, Linkages, and Nesting*. Cornell University Press.

Avant, D. D., Finnemore, M. and Sell, S. K. (Eds.). (2010). *Who Governs The Globe?*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511845369

Aydın, M. E. and Liu, Y. (2024). Organization of Turkic States: Diverse motivations for a common aim. Siyasal: *Journal of Political Sciences*, 33(1), 35–54. https://doi.org/10.26650/siyasal.2024.33.1363769

Baghırov, O. (2022). The Organization of Turkic States' economic potential and cooperation prospects among its members. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 27(1), 53–73.

Bennett, A. and Checkel, J. T. (Eds.). (2015). *Process Tracing: From Metaphor To Analytic Tool*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139858472

Berenskoetter, F. (2014). Parameters of a national biography. *European Journal of International Relations*, 20(1), 262–288. https://doi.org/10.1177/1354066112445290

Börzel, T. A. and Risse, T. (2010). Governance without a state: Can it work? *Regulation & Governance*, 4(2), 113–134. https://doi.org/10.1111/j.1748-5991.2010.01076.x

Brunsson, N. and Jacobsson, B. (2000). *A World of Standards*. Oxford University Press.

Budrytė, D., Resende, E. S. A. and Becker, D. (Eds.). (2025). *Defending Memory in Global Politics: Mnemonical in/Security And Crisis*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003342083

Buzan, B. and Wæver, O. (2009). *Regions and Powers: The Structure of International Security*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511491252

Cornell, S. E. (2025). *The Rise of The Organization of Turkic States: Is Turkic Cooperation Filling A Geopolitical Vacuum?*. Silk Road Paper.

Demir, C. (2022). The Organization of Turkic States: Implications for the regional balance of power. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 39–71. https://doi.org/10.17752/guvenlikstrtj.1104776

DiMaggio, P. J. and Powell, W. W. (1983). The iron cage revisited: Institutional isomorphism and collective rationality in organizational fields. *American Sociological Review*, 48(2), 147–160. https://doi.org/10.2307/2095101

Ejdus, F. (2018). *Crisis And Ontological Insecurity: Serbia's Anxiety Over Kosovo's Secession*. Palgrave Macmillan.

Finnemore, M. and Sikkink, K. (1998). International norm dynamics and political change. *International Organization*, 52(4), 887–917. https://doi.org/10.1162/002081898550789

George, A. L., & Bennett, A. (2005). *Case Studies And Theory Development in The Social Sciences*. MIT Press.

Giddens, A. (1991). *Modernity And Self-Identity: Self And Society in The Late Modern Age*. Polity Press.

Hameiri, S. and Jones, L. (2015). *Governing Borderless Threats*. Cambridge University Press.

Hedström, P. and Ylikoski, P. (2010). Causal mechanisms in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 36, 49–67. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.012809.102632

Keohane, R. O. (1984). *After Hegemony: Cooperation And Discord in The World Political Economy*. Princeton University Press. https://doi.org/10.2307/j.ctt7sq9s

Kinnvall, C., & Mitzen, J. (2020). Anxiety, fear, and ontological security in world politics. *International Theory*, 12(2), 240–256. https://doi.org/10.1017/S1752971920000159

Kirchner, E. J. and Sperling, J. (Eds.). (2007). *Global Security Governance*. Routledge.

Koçak, M. (2023). Potential of Organization of Turkic States in the international system. *Insight Turkey*, 25(4), 115–137. https://doi.org/10.25253/99.2023254.8

Koremenos, B., Lipson, C. and Snidal, D. (2001). The rational design of international institutions. *International Organization*, 55(4), 761–799. https://doi.org/10.1162/002081801317193592

Krahmann, E. (2003). Conceptualizing security governance. *Cooperation and Conflict*, 38(1), 5–26. https://doi.org/10.1177/0010836703038001001

Lake, D. A. and Morgan, P. M. (Eds.). (1997). *Regional Orders: Building Security in A New World*. Pennsylvania State University Press.

Mahoney, J. and Thelen, K. (Eds.). (2012). Explaining Institutional Change. Cambridge University Press.

Mälksoo, M. (2015). Memory must be defended. *Security Dialogue*, 46(3), 221–237. https://doi.org/10.1177/0967010614552549

March, J. G. And Olsen, J. P. (1989). *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis Of Politics*. Free Press.

Mitzen, J. (2006). Ontological security in world politics. *European Journal of International Relations*, *12*(3), 341–370. https://doi.org/10.1177/1354066106067346

Moravcsik, A. (1998). The Choice For Europe. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315072258

Musabay Baki, P. (2022). Turkic World Vision–2040: A step forward for the resilience of Turkic cooperation. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 27(1), 26–52. https://dergipark.org.tr/en/pub/perception/article/1149275

Mustofaev, M. (2022). The Organization of Turkic States: A new approach to global and regional challenges. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 27(1), 105–120. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2559564

North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change And Economic Performance*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511808678

Organization of Turkic States. (2009). *Nakhchivan Agreement On The Establishment Of The Cooperation Council of Turkic-Speaking States*. https://www.turkicstates.org/u/d/basic-documents/nakhchivan-agreement-on-the-establishment-of-the-copperation-council-of-turkic-speaking-states-1-en.pdf accessed on 14.12.2025.

Organization of Turkic States. (2022). *Declaration of The Ninth Summit of The Organization of Turkic States (Samarkand)*. https://www.turkicstates.org/u/d/basic-documents/ninth-summit-declarataion-16-en.pdf accessed on 14.12.2025.

Organization of Turkic States. (2023). *Declaration of The Second Extraordinary Summit (Ankara)*. https://www.turkicstates.org/u/d/basic-documents/2nd-extraordinary-summit-ankara-declaration-2023-20-en.pdf accessed on 14.12.2025.

Organization of Turkic States. (2023). *Declaration of The Tenth Summit of The Organization of Turkic States (Astana, Kazakhstan)*. https://www.turkicstates.org/u/d/basic-documents/tenth-summit-declaration-2023-21-en.pdf accessed on 14.12.2025.

Organization of Turkic States. (2024, July 6). *Karabakh Declaration (Shusha İnformal Summit)*. https://www.turkicstates.org/u/d/haberler/garabagh-declaration-3357-261.pdf accessed on 14.12.2025.

Organization of Turkic States. (2024, November 6). *Bishkek Declaration of the Eleventh Summit of the Organization Of Turkic States (Bishkek,*

Kyrgyzstan). https://www.turkicstates.org/u/d/temel_belgeler/bishkek-declaration.pdf accessed on 14.12.2025.

Organization of Turkic States. (2025, May 21). *Budapest Declaration of the Informal Summit of the Organization of Turkic States*. https://turkicstates.org/u/tdt-budapeşte-bildiri.pdf accessed on 14.12.2025.

Organization of Turkic States. (2025, October 7). *Gabala Declaration of The Twelfth Summit of the Organization of Turkic States (Gabala, Republic Of Azerbaijan)*. https://turkicstates.org/u/gabala-declaration-.pdf accessed on 14.12.2025.

Pierre, J. and Peters, B. G. (2000). *Governance, politics and the state*. Macmillan.

Pierson, P. (2000). Increasing returns, path dependence, and the study of politics. *American Political Science Review, 94*(2), 251–267. https://doi.org/10.2307/2586011

Pierson, P. (2004). *Politics in Time: History, Institutions, and Social Analysis*. Princeton University Press.

Rhodes, R. A. W. (1996). The new governance: Governing without government. *Political Studies*, 44(4), 652–667. https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1996.tb01747.x

Rosenau, J. N. (1992). *Governance, order, and change in world politics.* In J. N. Rosenau & E.-O. Czempiel (Eds.), Governance without government: Order and change in world politics (pp. 1–29). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511521775.003

Rumelili, B. (2015a). *Conflict Resolution And Ontological Security: Peace Anxieties*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315796314

Rumelili, B. (2015b). Identity and desecuritisation: The pitfalls of conflating ontological and physical security. *Journal of International Relations and Development,* 18(1), 52–74. https://doi.org/10.1057/jird.2013.22

Rumelili, B. (2020). Integrating anxiety into international relations theory. *International Theory,* 12(2), 257–272. https://doi.org/10.1017/S1752971920000093

Rumelili, B. and Adısönmez, U. C. (2020). Uluslararası ilişkilerde kimlik–güvenlik ilişkisine dair yeni bir paradigma: Ontolojik güvenlik teorisi. *Uluslararası İlişkiler,* 17(66), 23–39. https://doi.org/10.33458/uidergisi.720630

Salihi, E. and Mehmetcik, H. (2025). Institutionalization of relationship and voting cohesion: A case study of the Organization of Turkic States (OTS) at the UN General Assembly. *Bilig,* (112), 55–82. https://doi.org/10.12995/bilig.7668

Sarı, B. (2023). Security aspect of the integration in Turkic world under the Organization of Turkic States. *Insight Turkey*, 25(4), 139–161. https://doi.org/10.25253/99.2023254.9

Schreier, M. (2012). *Qualitative Content Analysis in Practice*. SAGE.

Slaughter, A.-M. (2004). *A New World Order*. Princeton University Press.

Steele, B. (2008). *Ontological Security in İnternational Relations: Self-Identity and the IR State*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203018200

Suchman, M. C. (1995). Managing legitimacy: Strategic and institutional approaches. *Academy of Management Review*, 20(3), 571–610. https://doi.org/10.2307/258788

Tamm Hallström, K. (2004*). Organizing International Standardization: ISO And The IASC in Quest Of Authority*. Edward Elgar.

Thelen, K. (1999). Historical institutionalism in comparative politics. *Annual Review of Political Science*, 2, 369–404. https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.2.1.369

Turkish Language Association. (2024). *The Turkic world agreed on a common Turkic alphabet*. https://tdk.gov.tr/icerik/basindan/turk-dunyasi-ortak-turk-alfabesinde-uzlasti/ accessed on 20.12.2025.

Walt, S. M. (1987). *The Origins of Alliances*. Cornell University Press.

Webber, M., Croft, S., Howorth, J., Terriff, T. and Krahman, E. (2004). The governance of European security. *Review of International Studies*, 30, 3-26. https://doi.org/10.1017/S0260210504005807

Yaldız, F. (2023). The political vision of the Organization of Turkic States: An analysis of the Turkic World Vision 2040. *Eurasian Research Journal*, 5(2), 61–79. https://doi.org/10.53277/2519-2442-2023.2-05

Yesevi, Ç. G. (2022). Examining the Organization of Turkic States: A teacher and norm-creator. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 27(1), 2–25. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2559482

Financial disclosures

The author declared that this study did not receive any financial support.

Acknowledgements

The author have nothing to acknowledge of any persons, grants, funds, institutions.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Seval, H. F. (2026). "Tracing Geopolitical Change Through Documents: A Comparative Content Analysis of Germany's Arctic Policy Guidelines (2013–2024)", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 152-170. **Gönderim Tarihi**: 21.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 07.10.2026 – 15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1956223

Yazar/Author

Hasan Fatih SEVAL*

Makale Adı/Article Name

Tracing Geopolitical Change Through Documents: A Comparative Content Analysis of Germany's Arctic Policy Guidelines (2013–2024)

Belgelerde Jeopolitik Değişimin İzini Sürmek: Almanya'nın Arktik Politika Kılavuzlarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi (2013–2024)

ABSTRACT

Research on Arctic securitization centers on the Arctic states; non-Arctic observers have received less systematic attention. This article examines Germany, an Arctic Council observer since 1998, and asks how its official framing of the Arctic changed between 2013 and 2024. It applies qualitative comparative content analysis in MAXQDA to Germany's three Arctic Policy Guidelines (2013, 2019, 2024). Barry Buzan's five sectors of security serve as the main codes, supplemented by thematic and perceptual codes; the documents are compared through coverage and normalized co-occurrence densities. The analysis identifies two shifts of different kinds. Between 2013 and 2019, opportunity framing fell from 19 to 8 percent of the text, while threat framing and the military sector barely moved. The balance between threat and opportunity thus tipped two and a half years before Russia's full-scale invasion of Ukraine. Between 2019 and 2024, military coverage rose from 6 to 15 percent, and its framing moved from preventing an arms race to deterrence. The documents tie only this second shift to the war. Environmental security remained the largest sector throughout. The article adds an observer-state case to Arctic securitization research and shows how measurement separates changes that a before-and-after reading runs together.

Keywords: Arctic Geopolitics, Securitization, Sectors of Security, Barry Buzan, Germany, Arctic Council Observers, Content Analysis (MAXQDA).

ÖZ

Arktik Bölge'nin güvenlikleştirilmesine dair araştırmalar ağırlıklı olarak Arktik ülkelere odaklanmakta, Arktik-dışı gözlemci ülkeler daha az sistematik ilgi görmektedir. Bu makale, 1998'den bu yana Arktik Konseyi gözlemcisi olan Almanya'yı inceleyerek ülkenin Bölge'ye dair resmî çerçevesinin 2013-2024 döneminde nasıl değiştiğini sorgulamaktadır. Çalışma, Almanya'nın üç Arktik Politika Kılavuzu belgesini (2013, 2019, 2024) MAXQDA ile yürütülen nitel karşılaştırmalı içerik analiziyle incelemektedir. Barry Buzan'ın beş güvenlik sektörü ana kodları oluşturmakta, bunlar tematik ve algısal kodlarla desteklenmekte, belgeler kod kapsamı ve normalleştirilmiş kesişim yoğunlukları üzerinden karşılaştırılmaktadır. Analiz, nitelik olarak farklı iki değişim tespit etmektedir. 2013-2019 arasında fırsat söylemi metnin yüzde 19'undan yüzde 8'ine gerilemiş, tehdit söylemi ve askerî sektör ise neredeyse değişmemiştir. Böylece tehdit ile fırsat arasındaki denge, Rusya'nın Ukrayna'yı işgalinden iki buçuk yıl önce tehdit lehine dönmüştür. 2019-2024 arasında askerî sektörün kapsamı yüzde 6'dan yüzde 15'e yükselmiş, askerî söylem silahlanma yarışını önleme vurgusundan caydırıcılığa geçmiştir. Belgeler yalnızca bu ikinci değişimi savaşla ilişkilendirmektedir. Çevresel güvenlik ise üç belgede de en geniş sektör olmayı sürdürmüştür. Makale, Arktik güvenlikleştirme literatürüne bir gözlemci devlet örneği eklemekte ve ölçümün, öncesi ve sonrası okumalarında birbirine benzeyen değişiklikleri nasıl ayırdığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Arktik Jeopolitiği, Güvenlikleştirme, Güvenlik Sektörleri, Barry Buzan, Almanya, Arktik Konseyi Gözlemcileri, İçerik Analizi (MAXQDA).

* Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, hfseval@mehmetakif.edu.tr

Introduction

The Arctic is melting, and so is the post-Cold War international order. Once seen as a distant and hard-to-reach edge of the world, the Arctic has undergone remarkable changes in recent decades, largely due to the speeding up of climate change. The rapid retreat of sea ice is unlocking vast reservoirs of previously inaccessible natural resources. It is also opening new maritime shipping routes. Together, these changes are reconfiguring the strategic approaches of both Arctic and non-Arctic states alike. The Arctic was widely described as a "zone of peace" and a "territory of dialogue" (Käpylä & Mikkola, 2015; Exner-Pirot & Murray, 2017); but recently, it is increasingly being reframed as a contested geopolitical arena where great power rivalries are intensifying and tension is growing (Klimenko, 2019; Pechko, 2025).

The regional governance architecture has been under pressure since Russia's invasion of Ukraine. At the time, Russia held the rotating chairmanship of the eight-member Arctic Council. In March 2022, the seven other members (Canada, Denmark, Finland, Iceland, Norway, Sweden, and the United States) announced a pause in all Council activities involving Russia (Schreiber, 2022). This break in Arctic diplomacy showed that the shockwaves of the war were not confined to Eastern Europe; the High North was among the regions affected. Then, the accession of Finland in 2023 and Sweden in 2024 to NATO shifted the regional balance of power (Kříž, 2025: 26). By 2024, seven of the eight Arctic states belonged to the alliance, and the Council's membership divided into Russia versus NATO. This was a foundational change for a region whose main forum has kept military matters out of its agenda since its founding: the Ottawa Declaration states that the Council "should not deal with matters related to military security" (Arctic Council, 1996: para. 1(a), footnote 1). These developments have called into question "Arctic exceptionalism", the idea that relations in the region could be sheltered from geopolitical conflict elsewhere (Chuffart et al., 2025).

As a non-Arctic state, Germany occupies a distinctive and increasingly important position in Arctic affairs. As one of the world's largest economies and a significant maritime and scientific power, Germany has maintained a sustained engagement with Arctic governance for decades. This engagement is anchored in its robust polar research infrastructure and its interests in Arctic shipping routes and energy markets. Germany's status as an Arctic Council Observer since 1998 further institutionalizes its role in the region. Germany published its first Arctic Policy Guidelines in 2013, followed by revised editions in 2019 and in 2024. The first guidelines belong to a wider wave: 2013 was a year in which several Asian and European non-Arctic states became politically involved in the region (Basse, 2019: 2). The shift in Germany's approach to the region is legible even in the documents' subtitles. The 2013 guidelines' subtitle "Assume Responsibility, Seize Opportunities" frames the retreating ice primarily through an optimistic economic lens of new raw materials and shorter shipping routes. The 2019 subtitle "Assuming Responsibility, Creating Trust, Shaping the Future" drops opportunities and foregrounds cooperation and trust. The text commits Germany to protecting the Arctic as "a largely conflict free region" (Federal Foreign Office, 2019: 2).

By 2024, the register had changed. The subtitle of the 2024 document is "Germany and the Arctic in the Context of the Climate Crisis and the *Zeitenwende*[1]". The replacement of "opportunities" and "trust" with "crisis" and "*Zeitenwende*" announces a defensive posture, framed in the language of security shaped by Russia's war and an accelerating environmental emergency. *Zeitenwende* appears only in the title and is not repeated in the body. But the text makes the point in other words. It opens by stating that "Russia's war of aggression against Ukraine has fundamentally changed the geopolitical environment for Germany's Arctic policy", and that Arctic exceptionalism "is being challenged by Russia in particular" (Federal Foreign Office, 2024: 4). The established reading takes the 2024 guidelines as the turning point. Adrians et al. (2026: 17) compare the three documents and find "a cautious shift in tone" in 2019 and "a turning point" in 2024, in line with the *Zeitenwende*. That reading is correct for the military sector. It is incomplete for the balance between threat and opportunity. Titles declare intentions; they do not measure them. The coded data show two shifts of different kinds. The first falls between 2013 and 2019: opportunity framing drops from 19 to 8 percent of the text, while threat framing stays level at 18 and 19 percent and the military sector moves only from 4 to 6 percent. The second falls between 2019 and 2024: military coverage rises from 6 to 15 percent. The balance between threat and opportunity had therefore tipped in the 2019 guidelines, two and a half years before the invasion, and it tipped because opportunity receded, not because threat grew. Measuring these two shifts, and keeping them apart, is what this study sets out to do.

This article asks how Germany's official framing of the Arctic changed between 2013 and 2024. Two subsidiary questions follow. First, which sectors of security gained or lost weight in the official policy language? Second, did the framing of the Arctic move on the scale between opportunity and threat, and if so, when? The analysis uses Barry Buzan's five sectors of security (military, political, economic, societal, and environmental) as its framework (Buzan, 1991: 19-20). The choice follows from the material. The guidelines are multi-issue documents, and most of their text concerns climate, environment, governance, and the economy. A narrow, military-centered conception of security would capture low percent of each document; the codebook of this study captures almost 90 percent. The sectors also connect to securitization theory, which supplies the concepts needed to read shifts in threat framing (Buzan et al., 1998). The three documents were coded in MAXQDA, a software package for computer-assisted qualitative data analysis. Buzan's five sectors serve as the main codes. Three thematic assistive codes (underground resources, scientific research, and Arctic routes) and two perceptual codes (threat and opportunity) complement them.

The literature on Arctic politics has been generally state-centered (Jacobsen et al., 2024: 5-7). Similarly, most publications on Arctic securitization have focused on Arctic states' discourses and, recently, on Greenland (e.g., Atland & Ven Bruusgaard, 2009; Jensen, 2013; Watson, 2013; Wilhelmsen & Hjermann, 2022; for a review, see Jacobsen et al., 2024: 18-20). Among non-Arctic actors, scholarship has concentrated on China (Bennett, 2015; Brady, 2017; Lanteigne,

[1] Three days after Russia's invasion of Ukraine in February 2022, Chancellor Olaf Scholz announced a fundamental reorientation of German foreign and security policy in his address to the Bundestag. The term *Zeitenwende*, means a departure from decades of post-Cold War restraint, particularly regarding defense spending and energy dependency on Russia. The government officially translates that term as "watershed". But, the original term conveys more: it signifies a turning point in history, marking a shift to a new era. For more details about the term and Scholz's speech, see Tausendfreund (2022), Fuhrhop (2023), and Peria-Peigne and Tenenbaum (2023).

2017; Koivurova & Kopra, 2020) and left European observer states comparatively underexamined. Knecht (2017) describes the actual participation of observers and other stakeholders in the Arctic Council as a blind spot in research, and individual European observers have been studied in only a few cases, such as Britain (Depledge, 2018). Germany's Arctic engagement has been examined mainly for its scientific profile (Leskien, 2021) and for its economic and geostrategic motives (Basse, 2019). Two studies come closest to the present one. Heininen et al. (2020) coded 56 Arctic policy documents, including observer states, but their corpus includes Germany's 2013 guidelines only (Heininen et al., 2020: 201). Adrians et al. (2026: 17-19) compare all three German guidelines in a qualitative reading. Neither study codes all three documents or measures how their framing shifted. This article does both. This study makes two contributions. First, it adds an observer-state case to the literature on securitizing dynamics in the Arctic. Second, it offers a transparent, document-based way of tracing shifts in official framing. Measured this way, the change in 2019 is more than a shift in tone: the balance between threat and opportunity had already reversed.

The article proceeds as follows. The next section sets out the conceptual framework in two parts: the widening of security studies that produced Buzan's sectors and securitization theory, and the application of that framework to the Arctic. The methodology section describes the corpus, the codebook, the coding procedure, and its limits. The results follow sector by sector and then for the perceptual codes, and a summary table brings the three documents together before the conclusion.

1. Conceptual Framework

Three government documents published in eleven years form the evidence of this study. Tracing geopolitical change through them requires a common set of categories with a theoretical anchor. Barry Buzan's five sectors of security supply the categories, and securitization theory supplies the terms in which shifts in threat framing can be read. The framework is set out in two steps: first in general terms, as it grew out of the widening of security studies, and then as applied to the Arctic.

1.1. From Strategic Studies to the Copenhagen School

It can be said that the formal academic study of security is largely a European and American invention. It gained immense prominence after World War II (Krause & Williams, 2018). From the late 1940s, the discipline was heavily shaped by the geopolitical realities of the Cold War and the nuclear standoff between the United States and the Soviet Union, under "National Security Studies" or "Strategic Studies" labels (Malik, 2015b: 5). Williams (2013: 3–4) summarizes its core with four "S"s: states, strategy, science, and the status quo. *States* were the sole referent object of security. *Strategy* focused on the threat, use, and control of military force. *Science* stood for positivist method, and the *status quo* for the preservation of the existing balance of power.

For classical Realists and Neorealists, international politics was defined by an anarchic structure (Waltz, 1979: 70) that forced states into an inevitable security dilemma (Herz, 1950). In this zero-sum environment, security was seen almost exclusively as a derivative of military power, and the sub-state level was largely ignored (Buzan, 1991: 2). In an anarchic environment, where intentions can never be trusted, military strength becomes the ultimate currency. Security is generally understood as a material commodity. Realists argue that the only way to ensure survival is to possess strong offensive and defensive military capabilities. Non-military threats, such as environmental degradation or economic inequality, were systematically marginalized in favor of

focusing on military balance, nuclear deterrence, and geopolitics (Schmidt, 2021; Snyder, 2002; Taliaferro, 2000)[2]. As the Cold War ended, Walt (1991: 212) still defined security studies as "the study of the threat, use and control of military force". These assumptions remain useful for the military sector, which is where the German guidelines change most in 2024.

The challenge to this narrow agenda began before the Cold War ended. In the first edition of his book *People, States and Fear*, in 1983, Buzan argued that *"the different character of the components which go to make up the state suggests that threats to the state can come in a variety of types. These types can be classified by sector as military, political, economic and ecological"* (Buzan, 1983: 75). In the second edition of the book, in 1991, his concept shifted from types of threats to the state, to the security of human collectivities. In his own words, *"the security of human collectivities is affected by factors in five major sectors: military, political, economic, societal and environmental"* (Buzan, 1991: 19). In 1983, Buzan was already a "widener"; he was arguing that security was about more than just tanks and missiles. However, his 1983 framework was still heavily anchored in Realism. By 1991, his approach had become more sophisticated. He added one more sector to widen the security concept and changed the logic of categorizing them. Moreover, the change from "the state" (1983) to "human collectivities" (1991) shows the deepening in his security approach. The *"considerably revised and expanded"* (Williams, 2013: 4) 1991 edition of the book offered a solid framework for understanding security. *Military security* concerns armed capabilities and states' perceptions of each other's intentions; *political security*, the organizational stability of states and the legitimacy of their governments; *economic security*, access to resources, finance, and markets; *societal security*, the sustainability of language, culture, and identity; and *environmental security*, the maintenance of the biosphere on which all other human enterprises depend (Buzan, 1991: 19–20). The five sectors are distinct but "woven together in a strong web of linkages" (Buzan, 1991: 20).

Buzan's sectors became one of the three central concepts of the Copenhagen School, alongside regional security complexes and securitization (McDonald, 2013: 72). The school took its name from the Copenhagen Peace Research Institute. Its approach, opened by Buzan in 1991, crystallized in the book titled *Security: A New Framework for Analysis*, written with Ole Wæver and Jaap de Wilde (Hough, 2018: 8). Buzan is also counted among the theorists of the English School (Hough, 2018: 22, note 3), and in that tradition he has argued that the type of international society shapes the security agenda (Buzan, 2014: 181-182). The analysis below draws on the Copenhagen side of his work. Securitization, developed chiefly by Wæver, treats security not as an objective condition but as a speech act (Wæver, 1995; Malik, 2015a: 80). A securitizing actor presents an issue as an existential threat to a referent object. If a relevant audience accepts that claim, the issue moves out of normal politics, and emergency measures become possible (McDonald, 2013: 72). The claim alone is a securitizing move; an issue is securitized only when the audience accepts it (Buzan et al., 1998: 25). The reverse process, desecuritization, returns an issue to normal politics (McDonald, 2013: 73). In this sense, securitization moves an issue from low politics, where rules and procedures govern, into high politics, where urgency and priority do

[2] Liberal approaches share the assumption of anarchy but hold that war can be made less likely through cooperation and rules, whether by collective security, democratic peace, or international institutions (Smith, 2015). The analysis below does not use them, since the coding frame is built on Buzan's sectors.

(Malik, 2015a: 81). The sectors specify where security claims are made, and securitization specifies how they are made and when they succeed.

1.2. The Sectoral Framework in the Arctic

Securitization theory has an established literature on the Arctic. The cooperative era is commonly read in the theory's terms: Atland (2008) views Gorbachev's 1987 Murmansk initiative[3] as a successful desecuritization of interstate relations in the region. Subsequent scholarship has traced both desecuritizing and securitizing moves across the region: the 2008 Ilulissat Declaration[4] as a pre-emptive desecuritization of interstate conflict potential (Jacobsen & Strandsbjerg, 2017); the Arctic Council's avoidance of existential threat language in favor of softer security vocabularies (Greaves & Pomerants, 2017); and, most recently, the mutual hardening of Russian and Western threat perceptions that has pushed the region toward re-securitization (Wilhelmsen & Hjermann, 2022). How to characterize the Arctic as a whole in security terms remains contested (Exner-Pirot, 2013; Wæver, 2017).

In this study, the sectors and securitization theory do different work. Applying Buzan's five sectors as codes does not measure securitization. It shows how the distribution of security sectors shifts across documents. Along with the perceptual codes, these distributions become interpretable as evidence of securitizing or desecuritizing dynamics. Threat framing signals a securitizing move. Opportunity framing is consistent with a desecuritized construction of the region. A rising share of the military sector, or the extension of military framing into domains it did not touch before, signals a securitizing move in that sector. The two perceptual indicators can move independently, and the distinction matters. A fall in opportunity framing while threat framing stays level means that the desecuritized construction recedes without a securitizing move growing in its place. That is a shift in the balance between threat and opportunity, not yet a securitizing turn.

Reviewing the literature, Gad et al. (2024) observe that most applications of securitization theory in the Arctic do one of two things: they either determine whether securitization occurred in individual cases, or they characterize the region's security in aggregate. Either way, the empirical focus has stayed on Arctic states and territories. This study extends this agenda in two ways. First, it shifts the lens to a non-Arctic observer state. Second, it traces security framing longitudinally within a single actor's official discourse. This approach fits the methodological premise that identifying change requires the analyst to establish two or more temporal snapshots of how security is structured (Gad et al., 2024: 328). The three guidelines provide exactly such snapshots, at intervals of five to six years. The design has a limit that follows from the theory. Official strategy documents are securitizing moves: authoritative attempts by a state to present issues as threats. Whether these moves succeed, whether audiences accept the framing or extraordinary measures follow, lies beyond what document analysis can determine, and this study does not claim it. Throughout, securitization is used in this discursive sense unless stated otherwise.

---

[3] In a speech in Murmansk on 1 October 1987, Soviet leader Mikhail Gorbachev proposed making the Arctic a zone of peace. His proposals covered arms control in the North, cooperation on resource development and scientific research, environmental protection, and the opening of the Northern Sea Route to foreign ships (Atland, 2008).

[4] The Ilulissat Declaration was adopted on 28 May 2008 by the five Arctic Ocean coastal states: Canada, Denmark, Norway, Russia, and the United States. It affirmed the law of the sea as the legal framework for the Arctic Ocean, committed the signatories to the orderly settlement of overlapping claims, and stated that no new comprehensive legal regime for the Arctic Ocean was needed (Jacobsen & Strandsbjerg, 2017).

2. Methodology and Research Design

The study conducts a qualitative comparative document analysis of the three official German Arctic policy documents: "Germany's Arctic Policy Guidelines: Assume Responsibility, Seize Opportunities" (Federal Foreign Office, 2013); "Germany's Arctic Policy Guidelines: Assuming Responsibility, Creating Trust, Shaping the Future" (Federal Foreign Office, 2019); and "Germany's Arctic Policy Guidelines: Germany and the Arctic in the Context of the Climate Crisis and the *Zeitenwende*" (Federal Foreign Office, 2024). Together they form the complete series of Germany's Arctic policy guidelines, which fixes the boundary of the corpus. The English editions published by the Federal Foreign Office were imported and coded as published, including covers, contents pages, and photo captions. The documents differ in length: 45,439 characters in 2013, 46,988 in 2019, and 73,470 in 2024.

Table 1. Codebook

	CODES	CODE THEMES
MAIN CODES	**Military Security Sector**	Topics directly related to military power; traditional security issues; elements of hard power; statements regarding military capacity and policy; activities related to war and conflict; etc.
	Political Security Sector	Statements regarding the political stability of countries and the region; international cooperation; international law; the legitimacy of countries or organizations; etc.
	Economic Security Sector	All types of economic activities (trade, production, financial relations, infrastructure investments); issues related to economic dependence or independence; etc.
	Environmental Security Sector	All issues related to human-environment relations; climate change and global warming issues; biosphere security; sustainability; etc.
	Societal Security Sector	Human rights; Indigenous people; the protection of civil society, equality, health, culture, language, collective identity, and traditions in the region; etc.
ASSISTIVE CODES	**Underground Resources**	Hydrocarbon reserves; topics related to natural gas, oil, and other valuable minerals; etc.
	Scientific Research	Scientific studies; academic collaborations; exploration; scientific investigation; monitoring; etc.
	Arctic Routes	Issues related to maritime corridors crossing the Arctic Ocean; Northern Sea Route; Northwest Passage; tourism; Polar Code; etc.
PERCEPTUAL CODES	**Threat**	If a text segment assigned with a main or assistive code also contains expressions reflecting a threat, danger or risk perception, this code is applied as well.
	Opportunity	If a text segment assigned with a main or assistive code also contains expressions reflecting an opportunity, potential or advantage perception, this code is applied as well.

The coding frame combines theory-derived and issue-specific codes (Table 1). The five main codes are Buzan's sectors. They serve as analytically distinct but non-exclusive parent codes: every security-related paragraph is assigned to each sector it addresses. Three assistive codes (underground resources, scientific research, and Arctic routes) capture Arctic issues around which

the documents are organized. They were derived from themes that stood out in the Arctic literature and in repeated readings of the corpus before coding. Two perceptual codes (threat and opportunity) record how an issue is framed. They are applied only to segments that already carry a main or assistive code, so that every instance of threat or opportunity framing is tied to a sector or an issue. The perceptual codes show, for instance, whether newly accessible shipping routes appear as an economic opportunity for shorter transit times or as a threat requiring the protection of critical maritime infrastructure.

Coding was conducted on a paragraph basis to keep the unit of analysis constant across the three documents. Because policy themes are frequently interconnected, a single paragraph can carry several codes at once, and these intersections are themselves part of the evidence. The coding proceeded in three stages. The first stage was a full pre-reading of the three documents without coding, to establish their general structure, their similarities, and their points of divergence. The second stage was the initial round of coding, in which each paragraph was assigned to its relevant code or codes. The third stage was a verification round, in which all coded segments across the three documents were re-examined and corrected where necessary. MAXQDA counts each assignment of a code to a paragraph as one coded segment. The three documents contain 169, 246, and 335 coded segments respectively, 750 in total.

The analysis proceeds in three steps. The first compares the coverage of the five sectors across the three documents. The second examines how the sectors co-occur with the assistive codes, to see which sectors frame which Arctic issues. The third reads both through the perceptual codes, to see whether the framing of sectors and issues moves toward threat or toward opportunity, and when.

The analysis draws on two MAXQDA tools. Code Coverage reports the share of a document's characters that falls within segments assigned to a given code. As a share, it allows documents of different lengths to be compared directly. Because one paragraph can carry several codes, the shares within a document sum to more than 100 percent. The Code Relations Browser counts how often two codes are assigned to the same paragraph. Its matrices are shown in Figure 1, and the same relationships are reported as normalized values in Table 3.

Normalization is a necessity. Because, the three documents differ in length and in the number of coded segments (169 in 2013, 246 in 2019, and 335 in 2024). A larger raw count in a later document could simply reflect a longer text or more coded segments, not a real shift in emphasis. Therefore, each co-occurrence value is divided by that document's total coded segments. It gives a density measure (intersections per coded segment) that is comparable across documents. In other words, it separates real change from change that only reflects a longer or more coded document. If a code pair's density stays the same, it means its importance is steady (even if the raw count goes up). And, if a pair's count grows faster than the document as a whole, that signals a real rise in emphasis, not just more text. Throughout, descriptions of a code or code pair as "increasing" or "decreasing" in relative importance refer to this normalized density, unless a raw count is given explicitly.

The coding has limits that bear on how the results should be read. All coding was done by a single researcher. The detailed codebook and the separate verification round were designed to keep the coding consistent across the three documents; intercoder reliability was not tested. The method also records what the documents say, not what policymakers intend, how audiences receive the framing, or what Germany does in the region. And three documents from one country cannot

speak for other observer states. The findings are therefore claims about the official framing of the Arctic in Germany's guidelines, measured consistently across 2013, 2019, and 2024.

3. Results and Analysis

Across the three documents, 750 coded segments were recorded. Table 2 reports their coverage: the share of each document's characters that falls within segments assigned to a given code.

Table 2. Code Coverage (Characters of Coded Segments)

	Codes	2013 Document	2019 Document	2024 Document	TOTAL
MAIN CODES	**Military Security**	4%	6%	15%	9%
	Political Security	53%	50%	48%	50%
	Economic Security	38%	26%	26%	29%
	Environmental Security	64%	58%	58%	60%
	Societal Security	10%	13%	13%	12%
ASST. CODES	**Underground Resources**	22%	17%	13%	17%
	Scientific Research	15%	24%	26%	22%
	Arctic Routes	20%	25%	15%	19%
P. CODES	**Opportunity**	19%	8%	9%	11%
	Threat	18%	19%	21%	20%
	CODED	87%	84%	85%	85%
	NOT CODED	13%	16%	15%	15%
	CODED SEGMENTS	169	246	335	750

Note: Values are the share of each document's characters falling within segments assigned to the code. The TOTAL column gives the same share for the three documents pooled (165,897 characters), so each document is weighted by its length. Because one paragraph can carry several codes, the values in a column sum to more than 100 percent. "Coded" refer to the share of text carrying at least one code.

As the "Coded" and "Not Coded" rows show, the codebook captures most of each document: 87 percent of the 2013 text, 84 percent of the 2019 text, and 85 percent of the 2024 text. Because the documents were imported as published, the uncoded share includes covers, contents pages, and photo captions. Coverage is similar in all three years, so comparisons between documents are not distorted by uneven coding. Environmental, political, and economic security are the three largest codes in every document. Across the corpus, threat framing covers 20 percent of the text and opportunity framing 11 percent, but that average conceals the change over time traced below.

The sectors change in different ways. The military sector shows the largest relative change: its coverage rises from 4 to 6 percent between 2013 and 2019 and to 15 percent in 2024, nearly four times its 2013 share. The economic sector moves the other way, from 38 to 26 percent, and the whole of that fall occurs between 2013 and 2019. Environmental coverage decreases from 64 to

58 percent but remains the largest code in every document, and societal coverage rises from 10 to 13 percent. The distinction between high and low politics helps to read this pattern, but only in part. The military sector, the classic domain of high politics, gains weight, and it gains most after 2019. The low-politics sectors do not give way to it as a block: economic security falls, environmental security barely changes, and societal security grows. Geopolitical concern is added to an agenda that remains dominated by the environment; it does not replace that agenda. In the terms of securitization theory, the move into high politics (Malik, 2015a: 81) is confined to the military sector.

The documents themselves show what lies behind these figures. In 2013, military security was coded in only two paragraphs, and neither speaks of war or armed forces; they mention possible security risks and the aim of avoiding conflict (Federal Foreign Office, 2013: 10, 17). The 2019 document warns that several states are safeguarding their interests militarily to an increasing extent, which could lead to an arms race, and that the boundaries between offensive and defensive action are blurring (Federal Foreign Office, 2019: 23). Its response is preventive: it advocates a clearly defensive character for any military measures and a greater role for NATO and the EU in the security dimension of the Arctic (Federal Foreign Office, 2019: 24-25). The 2024 document goes further. It states that Russia's war against Ukraine has changed the security environment for Germany's Arctic policy "on a permanent basis" and that the region is becoming an arena of geopolitical tensions (Federal Foreign Office, 2024: 15). Now, Germany intends to "assume an active role in security policy" in support of its NATO allies and EU partners, and it names Russia's activities, China's greater engagement, and the closer cooperation between the two as challenges (Federal Foreign Office, 2024: 6). The allies' military planning in the region serves "as a deterrent vis-à-vis Russia" (Federal Foreign Office, 2024: 16). Between 2019 and 2024, the military framing moves from risk prevention to deterrence. This is also the only one of the two shifts that the documents themselves attribute to Russia's war.

Two assistive codes move in opposite directions. Underground resources fall from 22 to 17 and then to 13 percent; scientific research rises from 15 to 24 and then to 26 percent. Arctic routes peak at 25 percent in 2019 and fall to 15 percent in 2024. Science is one of the grounds on which Germany claims a place in the region (see also Basse, 2019: 8). The 2024 document presents Germany as "an international actor in the High North" on the strength of "a high profile in polar research", political engagement, and active participation in debates on the region's future (Federal Foreign Office, 2024: 34). By contrast, resources are framed through environmental risk. The document notes that the retreat of sea ice makes Arctic oil and gas more accessible, while their use accelerates the climate crisis (Federal Foreign Office, 2024: 28). It welcomes raw materials extracted sustainably and under the strictest environmental standards as a contribution to more resilient supply (Federal Foreign Office, 2024: 5), but it will not support the commercial extraction of mineral resources from the deep sea until a sufficient knowledge base and protective exploitation regulations are in place (Federal Foreign Office, 2024: 25).

The perceptual codes show the sharpest change. In 2013, opportunity and threat framing cover almost equal shares of the text, 19 and 18 percent. By 2019, opportunity framing has fallen to 8 percent, while threat framing holds at 19 percent. In 2024 the figures are 9 and 21 percent. Opportunity framing thus falls by more than half, and it does so between 2013 and 2019; threat framing rises by only three points across the whole period. The co-occurrence analysis below shows to which sectors this change is attached. In 2024, the main opportunities the document names are tied to the changing physical condition of the region. It expects the Arctic's economic

potential to change "in light of the rapid pace at which the region is warming" (Federal Foreign Office, 2024: 5), and it sees "significant opportunities" for German shipping as northern sea routes become more navigable (Federal Foreign Office, 2024: 43). The same warming drives the threats the document stresses most, so that in the 2024 guidelines opportunity and threat often arise from the same process.

Code Relations Matrices

Note: Circle size and color indicate how often two codes are assigned to the same paragraph within each document. Exact normalized values are given in Table 3.

Figure 1. Code Relation Matrices of the Three Documents

Figure 1 shows how often each pair of codes is assigned to the same paragraph in each document. Larger and brighter circles mark more frequent co-occurrence. The figure makes the broad pattern visible, but circle sizes cannot be compared precisely, and the raw counts behind them are not comparable across documents. Therefore, Table 3 reports the same relationships as densities. Summed over all pairs, the raw co-occurrences rise from 249 in 2013 to 291 in 2019 and 382 in 2024. Per coded segment, however, they fall from 1.47 to 1.18 and then to 1.14. The documents do not become more interconnected as a whole. The changes lie in specific relationships.

Table 3. Normalized Code Relation Matrices of the Three Documents

2013 DOCUMENT (N = 169 coded segments)

	MIL	POL	ECO	ENV	SOC	UR	SR	AR	OPP	THR
Military Sector	—	.006	.006	.006	0	.006	0	.006	0	.012
Political Sector	.006	—	.089	.118	.024	.053	.053	.041	.018	.018
Econ. Sector	.006	.089	—	.142	.030	.065	.041	.036	.065	.036
Env. Sector	.006	.118	.142	—	.036	.083	.053	.065	.071	.041
Societal Sector	0	.024	.030	.036	—	.018	.006	.006	.012	.006
U. Resources	.006	.053	.065	.083	.018	—	.024	.018	.041	.030
Sci. Research	0	.053	.041	.053	.006	.024	—	.024	.012	.006
Arctic Routes	.006	.041	.036	.065	.006	.018	.024	—	.018	.006
Opportunity	0	.018	.065	.071	.012	.041	.012	.018	—	.030
Threat	.012	.018	.036	.041	.006	.030	.006	.006	.030	—

2019 DOCUMENT (N = 246 coded segments)

	MIL	POL	ECO	ENV	SOC	UR	SR	AR	OPP	THR
Military Sector	—	.020	.004	.012	.004	.004	0	.008	0	.012
Political Sector	.020	—	.049	.122	.020	.028	.053	.061	.004	.028
Econ. Sector	.004	.049	—	.085	.033	.028	.028	.028	.020	.024
Env. Sector	.012	.122	.085	—	.037	.057	.045	.061	.016	.053
Societal Sector	.004	.020	.033	.037	—	.008	.020	.008	.008	.008
U. Resources	.004	.028	.028	.057	.008	—	.012	.033	.004	.028
Sci. Research	0	.053	.028	.045	.020	.012	—	.020	.012	.008
Arctic Routes	.008	.061	.028	.061	.008	.033	.020	—	.016	.033
Opportunity	0	.004	.020	.016	.008	.004	.012	.016	—	.016
Threat	.012	.028	.024	.053	.008	.028	.008	.033	.016	—

2024 DOCUMENT (N = 335 coded segments)

	MIL	POL	ECO	ENV	SOC	UR	SR	AR	OPP	THR
Military Sector	—	.054	.012	.015	.006	.003	.012	.009	.003	.024
Political Sector	.054	—	.048	.116	.036	.015	.060	.042	.006	.030
Econ. Sector	.012	.048	—	.084	.033	.012	.033	.012	.015	.021
Env. Sector	.015	.116	.084	—	.045	.039	.057	.039	.021	.054
Societal Sector	.006	.036	.033	.045	—	.003	.012	.006	.003	.012
U. Resources	.003	.015	.012	.039	.003	—	.012	.018	.015	.024
Sci. Research	.012	.060	.033	.057	.012	.012	—	.009	.006	.015
Arctic Routes	.009	.042	.012	.039	.006	.018	.009	—	.012	.024
Opportunity	.003	.006	.015	.021	.003	.015	.006	.012	—	.018
Threat	.024	.030	.021	.054	.012	.024	.015	.024	.018	—

Each cell is the co-occurrence density: the number of coded segments in which the row code and the column code co-occur, divided by that document's total coded segments (N). Values are therefore comparable across documents of unequal length and with different numbers of coded segments. Leading zeros are omitted (e.g., .142 = 0.142). Matrices are symmetric; the diagonal is undefined (—). Column abbreviations: MIL: Military Security; POL: Political Security; ECO: Economic Security; ENV: Environmental Security; SOC: Societal Security; UR: Underground Resources; SR: Scientific Research; AR: Arctic Routes; OPP: Opportunity; THR: Threat.

Environmental security is the most densely connected code in all three documents, and its two strongest partners are economic and political security. The balance between these two pairings shifts. Economic & environmental co-occurrence is the strongest relationship in 2013 (0.142), falls by two-fifths in 2019 (0.085), and stays there in 2024 (0.084). Political & environmental co-occurrence barely moves (0.118, 0.122, 0.116), and from 2019 onward it is the stronger of the two. The politicization of environmental framing is therefore not a product of 2022. It is a constant feature of the discourse from 2013 onward, and constancy, like change, has to be shown across comparable snapshots (Gad et al., 2024: 329). What changes between 2013 and 2019 is the economic reading of the environment.

The military sector shows the clearest change. Its raw co-occurrences rise from 7 in 2013 to 16 in 2019 and 46 in 2024; its density per coded segment more than triples (0.041, 0.065, 0.137). This outpaces the growth of coded text, so it reflects a real shift in emphasis. The absolute numbers remain small, particularly in the earlier documents, so individual cells should be read with caution; the inference rests on the consistent direction of movement across the military pairings. The military & political pairing rises ninefold (0.006, 0.020, 0.054), and in 2024 it ties for fifth place among all pairings in the matrix, a position it holds in neither earlier document. The military sector also pairs with codes it never intersected before. In 2013 it has no co-occurence with societal security, scientific research, or opportunity. Its link with societal security appears in 2019, and its links with scientific research and opportunity appear only in 2024, when every code intersects every other at least once. Part of this broadening may follow from the larger number of military segments, which makes new pairings more likely. Even so, it shows that military framing is no longer confined to a narrow set of topics.

The perceptual codes confirm the change seen in Table 2 and show where it lies. Threat density rises slowly (0.183, 0.211, 0.221), while opportunity density falls by nearly two-thirds between 2013 and 2019 (0.266 to 0.098) and does not recover in 2024 (0.099). The ratio of threat to opportunity co-occurrences moves from 0.69 in 2013 to 2.17 in 2019 and 2.24 in 2024. The reversal is complete by 2019, and it comes from the opportunity side. The retreat of opportunity framing is concentrated in three pairings: economic & opportunity (0.065 to 0.020), environmental & opportunity (0.071 to 0.016), and underground resources & opportunity (0.041 to 0.004). On the threat side, environmental & threat co-occurrence is the largest threat pairing in every document (0.041, 0.053, 0.054), so environmental change remains the main object of threat framing throughout. Military & threat density stays at 0.012 in 2013 and 2019 and doubles to 0.024 in 2024, but this rise tracks the growth of military content. As a share of all military co-occurrences, threat falls from 2 of 7 in 2013 to 8 of 46 in 2024. In 2024 the military sector grows mainly through its link with political security, which accounts for 18 of its 46 co-occurrences.

The assistive codes show how the sectors frame concrete Arctic issues. The clearest movement is the retreat of the economic frame. In 2013, underground resources co-occur with economic (0.065) and environmental security (0.083) at similar densities. By 2024 the economic link has fallen to 0.012, while the environmental link, though lower (0.039), remains the dominant one. Arctic routes follow a similar path. Their strongest partner in 2013 is environmental security (0.065); political security draws level in 2019 (0.061 each) and edges ahead in 2024 (0.042 against 0.039), while the economic reading of the routes fades (0.036, 0.028, 0.012). Across the period, the documents treat the Arctic's resources and routes less as commercial opportunities and more as matters of environmental risk and political management.

Scientific research follows a distinct path. Its strongest partner is political security, level with environmental security in 2013 (0.053 each) and ahead of it afterward (0.053 against 0.045 in 2019; 0.060 against 0.057 in 2024). This is consistent with the use of polar research as a ground for Germany's standing in the region (Federal Foreign Office, 2024: 34). The new element in 2024 is a link between scientific research and the military sector, absent from both earlier documents. Science, already political, now also enters the security domain. The 2024 document presents it as a field of strategic competition, in which China invests economic and scientific resources while developing military capabilities (Federal Foreign Office, 2024: 16). Science also appears as a casualty of conflict: the Arctic Council's ability to work has been "greatly impaired" (Federal Foreign Office, 2024: 21), and research cooperation with Russia was suspended on 25 February 2022 (Federal Foreign Office, 2024: 34). And it becomes conditional on the security situation, with no "business as usual" with Russia in the Arctic Council for as long as the war continues (Federal Foreign Office, 2024: 23). Adrians et al. (2026: 15-16) go further and call for data collected for science to become usable for military purposes.

Taken together, the data support a two-step periodization, and the two steps differ in kind. The first falls between 2013 and 2019. Opportunity framing drops from 19 to 8 percent of the text, and the retreat is concentrated in its links with the economic sector, the environmental sector, and underground resources. Threat framing barely moves, the military sector grows only from 4 to 6 percent, and military & threat co-occurence density does not change. Political & environmental co-occurence density stays level across all three documents. Therefore, the first step is the retreat of a desecuritized, opportunity-oriented construction of the region, not a securitizing turn. The second step falls between 2019 and 2024. Military coverage rises from 6 to 15 percent, its co-occurrence density doubles, and military framing reaches science and opportunity for the first time. The documents' own language moves from preventing an arms race to deterrence. Only this second step is a securitizing turn in the military sector.

The two steps also differ in the context the documents invoke. The 2019 guidelines place their climate commitments within the Paris Agreement (Federal Foreign Office, 2019: 2). They still value Arctic natural gas but stress that the harmful environmental impacts of extraction "cannot be completely avoided" even under the highest standards (Federal Foreign Office, 2019: 34). They make no explicit reference to Russia's annexation of Crimea. Adrians et al. (2026: 17) read this omission as an attempt to keep channels of dialogue open, in line with a German Russia policy that combined firm condemnation with continued engagement (Siddi, 2016: 670, 674). Adrians et al. (2026: 18) also relate the downgrading of fossil fuel extraction in 2019 to the Paris Agreement and the 2030 Agenda, both adopted in 2015. By contrast, the 2024 document opens by attributing the changed environment to Russia's war (Federal Foreign Office, 2024: 4). Document analysis cannot establish what drove either step. It can show that the first step is environmental and economic in content and silent on Russia, and that the second is military in content and explicitly tied to the war. The received reading of the 2024 guidelines as a turning point (Adrians et al., 2026: 17) is therefore correct for the military sector. For the balance between threat and opportunity, the turn had come five years earlier.

Table 4 brings the main indicators of the three documents together. The rows are grouped so that the two steps can be read off directly. Table 4 separates what a single comparison of 2013 and 2024 would run together. The rows on economy and opportunity change between 2013 and 2019 and then hold. The military rows change little until 2019 and then move sharply. The political & environmental row does not change at all. A reading that took 2022 as the only break would see

the military rows and miss the others. A reading that took 2014 as the start of a single securitizing trend would find little sign of it in the military rows of 2019. The evidence supports neither. It supports two shifts of different kinds, separated in time and in content.

Table 4. Summary of Change across the Three Guidelines

Indicator	2013 Assume responsibility, seize opportunities	2019 Assuming responsibility, creating trust, shaping the future	2024 Germany and the Arctic in the context of the climate crisis and the Zeitenwende
Economy and opportunity			
Economic security coverage (%)	38	26	26
Opportunity coverage (%)	19	8	9
Economic & environmental co-occurence density	.142	.085	.084
Threat and constant linkage			
Threat coverage (%)	18	19	21
Threat-to-opportunity ratio	0.69	2.17	2.24
Political & environmental co-occurence density	.118	.122	.116
Military			
Military security coverage (%)	4	6	15
Military co-occurrence density	.041	.065	.137
Codes not linked to the military sector	Societal, science, opportunity	Science, opportunity	None
Military framing in the text	Possible security risks; conflict avoidance	Risk of an arms race; defensive posture; more NATO and EU involvement	Active security role; deterrence vis-à-vis Russia

Note: Coverage values are from Table 2; densities and the ratio are from Table 3. The threat-to-opportunity ratio compares the total co-occurrences of the two codes. The last row summarizes the passages cited in the text (Federal Foreign Office, 2013: 10, 17; 2019: 23–25; 2024: 6, 16).

Conclusion

This study asked a simple question: how Germany's official framing of the Arctic changed between 2013 and 2024? After coding and comparing the three official policy documents, the answer appears in two parts. Between 2013 and 2019, the opportunity-oriented reading of the region dropped. Opportunity framing fell from 19 to 8 percent of the text, the economic sector from 38 to 26 percent, and the economic reading of resources and routes faded, while threat framing and the military sector barely moved. Between 2019 and 2024, the military sector grew from 6 to 15 percent of the text, reached science and opportunity for the first time, and moved in its language from preventing an arms race to deterrence. Two features did not change. Environmental security remained the largest sector and the main object of threat framing in every document, and its link with political security stayed constant.

The timing is the central finding. The balance between threat and opportunity tipped in the 2019 guidelines, two and a half years before Russia's full-scale invasion of Ukraine; it tipped because opportunity receded, not because threat grew. The two steps also differ in what the documents invoke. The first is environmental and economic in content and silent on Russia; the second is military in content and explicitly tied to the war. The established reading of the 2024 guidelines as a turning point (Adrians et al., 2026: 17) is therefore right about the military sector and incomplete about the rest. Measuring the three documents with the same instrument is what separates the two shifts and dates each of them.

The finding has a conceptual implication for securitization analysis. A desecuritized construction of a region can recede without a securitizing move growing in its place, and the two processes can be years apart. Tracking threat framing alone would have shown a slow rise across the period. Tracking opportunity framing as well shows that the cooperative reading of the Arctic weakened first, and sharply. In the terms of the distinction between high and low politics, the move into high politics is confined to the military sector. Geopolitical concern is added to an agenda that remains dominated by the environment, and science (already political) also enters the security domain in 2024.

The German case also adds to the regional picture. In Greenland and Denmark, actors have desecuritized issues to protect what they value (Gad et al., 2024: 320), while Germany's guidelines move the other way in the military sector. Securitizing and desecuritizing trajectories thus coexist within the same regional configuration. The opportunity-oriented framing that accompanied Arctic exceptionalism had receded from Germany's guidelines by 2019, years before the 2024 text recorded that the principle "is being challenged by Russia in particular" (Federal Foreign Office, 2024: 4).

These findings have limits, set out in the methodology section. The coding was done by a single researcher, and its reliability was not tested. The documents show how Germany describes the Arctic, not what drove the change, what policymakers intend, or what Germany does. The corpus closes with the guidelines of September 2024, and three documents from one country cannot speak for other observer states.

Each limit points to a next step. The same coding applied to the guidelines of other European observers, such as France or the United Kingdom, would show whether the retreat of opportunity framing in the late 2010s is German or general. Comparing the 2019 guidelines with Germany's climate and energy documents of the same years would test whether the first step tracks Germany's post-Paris climate commitments, as the context of the 2019 text suggests. The second step calls for research on practice. Adrians et al. (2026: 12) find "virtually no indication of any concrete measures" behind the larger security role the 2024 guidelines announce. The guidelines record a change in how Germany describes the Arctic. Whether Germany acts on that description is a question the documents cannot answer.

References

Adrians, H., Däumer, M., Etzold, T., & Paul, M. (2026). *Germany as Arctic Security Actor: New Guidelines for German Arctic Policy under More Difficult Conditions* (SWP Research Paper 6). Stiftung Wissenschaft und Politik. https://doi.org/10.18449/2026RP06

Arctic Council. (1996). *Declaration on the Establishment of the Arctic Council*. Arctic Council.

Atland, K. (2008). Mikhail Gorbachev, the Murmansk Initiative, and the Desecuritization of Interstate Relations in the Arctic. *Cooperation and Conflict, 43*(3), 289-311.

Atland, K., & Ven Bruusgaard, K. (2009). When Security Speech Acts Misfire: Russia and the Elektron Incident. *Security Dialogue, 40*(3), 333-353. https://doi.org/10.1177/0967010609336201

Basse, D. (2019). Germany: A New (Non-)Arctic Power? *Arctic Yearbook*, (2019), 1-18.

Bennett, M. M. (2015). How China Sees the Arctic: Reading Between Extraregional and Intraregional Narratives. *Geopolitics, 20*(3), 645-668. https://doi.org/10.1080/14650045.2015.1017757

Brady, A. M. (2017). *China as a Polar Great Power*. Cambridge University Press.

Buzan, B. (1983). *People, States and Fear: The National Security Problem in International Relations*. Wheatsheaf Books.

Buzan, B. (1991). *People, States & Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era* (2nd ed.). Pearson Education Limited.

Buzan, B. (2014). *An Introduction to the English School of International Relations: The Societal Approach*. Polity Press.

Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Lynne Rienner Publishers.

Chuffart, R., Devyatkin, P., & Raspotnik, A. (2025, June 24). *Arctic Exceptionalism as Myth, Method, and Mirror*. The Arctic Institute: https://www.thearcticinstitute.org/arctic-exceptionalism-myth-method-mirror/

Depledge, D. (2018). *Britain and the Arctic*. Palgrave Pivot.

Exner-Pirot, H. (2013). What Is the Arctic a Case Of? The Arctic as a Regional Environmental Security Complex and the Implications for Policy. *The Polar Journal, 3*(1), 120-135.

Exner-Pirot, H., & Murray, R. (2017). Regional Order in the Arctic: Negotiated Exceptionalism. *Politik, 20*(3), 47-64. https://doi.org/10.7146/politik.v20i3.97153

Federal Foreign Office. (2013). *Germany's Arctic Policy Guidelines: Assume Responsibility, Seize Opportunities*. Federal Foreign Office.

Federal Foreign Office. (2019). *Germany's Arctic Policy Guidelines: Assuming Responsibility, Creating Trust, Shaping the Future*. Federal Foreign Office.

Federal Foreign Office. (2024). *Germany's Arctic Policy Guidelines: Germany and the Arctic in the Context of the Climate Crisis and the Zeitenwende*. Federal Foreign Office.

Fuhrhop, P. (2023, March 6). *Germany's Zeitenwende and the Future of European Security*. Istituto Affari Internazionali: https://www.iai.it/en/publications/c05/germanys-zeitenwende-and-future-european-security

Gad, U., Wæver, O., & Jacobsen, M. (2024). Conclusion: Learning from Greenland in Arctic Security. In M. Jacobsen, O. Wæver, & U. P. Gad, *Greenland in Arctic Security: (De)securitization Dynamics under Climatic Thaw and Geopolitical Freeze* (pp. 310-349). University of Michigan Press.

Greaves, W., & Pomerants, D. (2017). 'Soft Securitization': Unconventional Security Issues and the Arctic Council. *Politik, 20*(3), 31-46.

Heininen, L., Everett, K., Padrtova, B., & Reissell, A. (2020). *Arctic Policies and Strategies: Analysis, Synthesis, and Trends*. International Institute for Applied Systems Analysis. https://doi.org/10.22022/AFI/11-2019.16175

Herz, J. H. (1950). Idealist Internationalism and the Security Dilemma. *World Politics, 2*(2), 157-180.

Hough, P. (2018). *Understanding Global Security* (4th ed.). Routledge.

Jacobsen, M., & Strandsbjerg, J. (2017). Desecuritization as Displacement of Controversy: Geopolitics, Law and Sovereign Rights in the Arctic. *Politik, 20*(3), 15-30.

Jacobsen, M., Wæver, O., & Gad, U. (2024). Introduction: Analyzing Greenland in Arctic Security. In M. Jacobsen, O. Wæver, & U. P. Gad, *Greenland in Arctic Security: (De)securitization Dynamics under Climatic Thaw and Geopolitical Freeze* (pp. 1-39). University of Michigan Press.

Jensen, L. C. (2013). Seduced and Surrounded by Security: A Post-Structuralist Take on Norwegian High North Securitizing Discourses. *Cooperation and Conflict, 48*(1), 80-99. https://doi.org/10.1177/0010836712461482

Käpylä, J., & Mikkola, H. (2015). *On Arctic Exceptionalism: Critical Reflections in the Light of the Arctic Sunrise Case and the Crisis in Ukraine*. FIIA Working Paper. https://fiia.fi/en/publication/on-arctic-exceptionalism

Klimenko, E. (2019). *The Geopolitics of a Changing Arctic*. SIPRI. https://www.sipri.org/sites/default/files/2019-12/sipribp1912_geopolitics_in_the_arctic.pdf

Knecht, S. (2017). The Politics of Arctic International Cooperation: Introducing a Dataset on Stakeholder Participation in Arctic Council Meetings, 1998-2015. *Cooperation and Conflict*, *52*(2), 203-223. https://doi.org/10.1177/0010836716652431

Koivurova, T., & Kopra, S. (Eds.). (2020). *Chinese Policy and Presence in the Arctic*. Brill Nijhoff. https://doi.org/10.1163/9789004408425

Krause, K., & Williams, M. (2018). Security and "Security Studies": Conceptual Evolution and Historical Transformation. In A. Gheciu, & W. Wohlforth, *The Oxford Handbook of International Security* (pp. 14–28). Oxford Academic. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198777854.013.2

Kříž, Z. (2025). From Arctic Exceptionalism to Military-Driven Geopolitics: Cooperation and Conflict after Russia's Invasion of the Ukraine. *Czech Polar Reports*, *15*(S), 26-51. https://doi.org/10.5817/CPR2025-S-2

Lanteigne, M. (2017). 'Have You Entered the Storehouses of the Snow?' China as a Norm Entrepreneur in the Arctic. *Polar Record*, *53*(2), 117-130. https://doi.org/10.1017/S0032247416000759

Leskien, S. (2021). Die Wissenschaft als Wegbegleiterin zur Umsetzung der Leitlinien Deutscher Arktispolitik [Science as a Companion to the Implementation of the German Arctic Policy Guidelines]. *Polarforschung*, *89*(1), 37-45. https://doi.org/10.5194/polf-89-37-2021

Malik, S. (2015a). Constructing Security. In P. Hough, S. Malik, A. Moran, & B. Pilbeam, *International Security Studies: Theory and Practice* (pp. 72-84). Routledge.

Malik, S. (2015b). Framing a Discipline. In P. Hough, S. Malik, A. Moran, & B. Pilbeam, *International Security Studies: Theory and Practice* (pp. 3-11). Routledge.

McDonald, M. (2013). Constructivisms. In P. D. Williams (Ed.), *Security Studies: An Introduction* (2nd ed., pp. 63-76). Routledge.

Pechko, K. (2025, January 7). *Rising Tensions and Shifting Strategies: The Evolving Dynamics of US Grand Strategy in the Arctic*. The Arctic Institute: https://www.thearcticinstitute.org/rising-tensions-shifting-strategies-evolving-dynamics-us-grand-strategy-arctic/

Peria-Peigne, L., & Tenenbaum, E. (2023). *Zeitenwende: The Bundeswehr's Paradigm Shift*. The French Institute of International Relations.

Schmidt, B. (2021). Realist International Theory and the Military. In A. Sookermany, *Handbook of Military Sciences* (pp. 1-16). Springer.

Schreiber, M. (2022, March 3). *Arctic Council Nations are 'Pausing' Work after Russia's Invasion of Ukraine*. Arctic Today. https://www.arctictoday.com/the-7-other-arctic-council-nations-are-pausing-work-after-russias-invasion-of-ukraine/

Siddi, M. (2016). German Foreign Policy towards Russia in the Aftermath of the Ukraine Crisis: A New "Ostpolitik?". *Europe-Asia Studies*, *68*(4), 665-677.

Smith, E. (2015). The Traditional Routes to Security: Realism and Liberalism. In P. Hough, S. Malik, A. Moran, & B. Pilbeam, *International Security Studies: Theory and Practice* (pp. 12-30). Routledge.

Snyder, G. H. (2002). Mearsheimer's World-Offensive Realism and the Struggle for Security: A Review Essay. *International Security*, *27*(1), 149-173.

Taliaferro, J. W. (2000). Security Seeking under Anarchy: Defensive Realism Revisited. *International Security*, *25*(3), 128-161.

Tausendfreund, R. (2022, February 28). *Zeitenwende—The Dawn of the Deterrence Era in Germany*. The German Marshall Fund of the United States: https://www.gmfus.org/news/zeitenwende-dawn-deterrence-era-germany

Watson, S. (2013). Macrosecuritization and the Securitization Dilemma in the Canadian Arctic. *Critical Studies on Security*, *1*(3), 265-279. https://doi.org/10.1080/21624887.2013.809220

Wæver, O. (1995). Securitization and Desecuritization. In R. D. Lipschutz, *On Security* (pp. 46-86). Columbia University Press.

Wæver, O. (2017). Afterword: The Arctic Security Constellation. *Politik, 20*(3), 121-136.

Walt, S. M. (1991). The Renaissance of Security Studies. *International Studies Quarterly, 35*(2), 211-239. https://doi.org/10.2307/2600471

Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. Addison-Wesley Publishing Company.

Wilhelmsen, J., & Hjermann, A. (2022). Russian Certainty of NATO Hostility: Repercussions in the Arctic. *Arctic Review on Law and Politics, 13*, 114-142.

Williams, P. D. (2013). Security Studies: An Introduction. In P. D. Williams (Ed.), *Security Studies: An Introduction* (2nd ed., pp. 1-12). Routledge.

Financial Disclosures

The author declares that this study received no financial support.

Acknowledgements

The author has no acknowledgements to declare with respect to any individuals, grants, funds, or institutions.

Artificial Intelligence (AI) Statement

The author confirms that no part of this study was generated, in whole or in part, by means of Artificial Intelligence (AI) tools. AI tools were employed solely for the purposes of grammar checking and language refinement.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Görgün, A. (2026). "Geçici Organizasyonlarda Koordinasyonun Çok Boyutlu Yapısı: Yapısal, İlişkisel ve Dijital Modeller Üzerine Bir İnceleme", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 171-202. **Gönderim Tarihi**: 02.04.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 07.07.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1921565

Yazar/Author

Ali GÖRGÜN*

Makale Adı/Article Name

Geçici Organizasyonlarda Koordinasyonun Çok Boyutlu Yapısı: Yapısal, İlişkisel ve Dijital Modeller Üzerine Bir İnceleme

The Multidimensional Nature of Coordination in Temporary Organizations: An Examination of Structural, Relational, and Digital Models

ÖZ

Örgütler, ortak hedeflere ulaşmak için bir araya gelen bireylerden oluşur; örgütsel yapı ise bu hedeflere yönelik faaliyetlerin uyum ve koordinasyonunu sağlamak üzere gelişir. Yapı, iş bölümü ve uzmanlaşmayla verimliliği artırırken koordinasyon ihtiyacını da doğurur. Hiyerarşik yapılar bu dengeyi sağlayan klasik bir mekanizma olsa da günümüzde merkezileşme–merkezsizleşme ayrımını aşan hibrit ve esnek modeller öne çıkmaktadır. Günümüzde geçici organizasyonlar, kalıcı örgüt anlayışını dönüştürerek karmaşık görevleri sınırlı süreli iş birlikleriyle yerine getiren yapılar hâline gelmiştir. Bu yapılarda karşılıklı bağımlılık, eş zamanlı öğrenme ve koordinasyonu zorunlu kılar; etkin koordinasyon, yenilik ve adaptasyonun ön koşuludur. Geçici organizasyonlar özgün yapılar ve koordinasyon mekanizmaları geliştirirken, proje yönetim sistemleri bileşenler arası uyum ve etkileşimle değer üretir. Kurumlar arası projelerde merkezî veya ağ temelli yapılar öne çıkarken, profesyonel topluluklar ve sosyal ağlar koordinasyonu destekler. Geçici organizasyonların etkinliği; koordinasyon, motivasyon, çatışma yönetimi ve ortak hedeflere bütünleşme kapasitesine bağlıdır. Ancak farklı çıkarlar ve kurumsal geçmişler gerilim yaratarak koordinasyonu zorlaştırır. Bu çalışma, geçici organizasyonlarda koordinasyonun yapısal, ilişkisel, süreç, ağ ve dijital boyutlarını kuramsal olarak inceleyerek farklı modellerin hangi koşullarda daha etkili olabileceğini tartışmaktadır.
Anahtar Kelimeler: Örgütsel Tasarım, Örgütsel Davranış, İnsan Kaynakları Yönetimi, Geçici Organizasyonlar, Koordinasyon

ABSTRACT

Organisations consist of individuals who come together to achieve common goals; the organisational structure, meanwhile, evolves to ensure the harmony and coordination of activities aimed at these goals. Whilst the structure enhances efficiency through the division of labour and specialisation, it also gives rise to a need for coordination. Whilst hierarchical structures are a classic mechanism for maintaining this balance, hybrid and flexible models that transcend the centralisation–decentralisation dichotomy are now coming to the fore. Today, temporary organisations have transformed the concept of permanent organisations into structures that carry out complex tasks through time-limited collaborations. In these structures, mutual interdependence necessitates simultaneous learning and coordination; effective coordination is a prerequisite for innovation and adaptation. Whilst temporary organisations develop unique structures and coordination mechanisms, project management systems generate value through inter-component alignment and interaction. In cross-organisational projects, centralised or network-based structures take centre stage, whilst professional communities and social networks support coordination. The effectiveness of temporary organisations depends on their capacity for coordination, motivation, conflict management and integration around shared goals. However, differing interests and organisational histories create tensions that complicate coordination. This study theoretically examines the structural, relational, process, network and digital dimensions of coordination in temporary organisations, discussing under which conditions different models may be more effective.
Keywords: Organisational Design, Organisational Behaviour, Human Resource Management, Temporary Organisations, Coordination

*Öğr. Gör. Dr., Çukurova Üniversitesi, Kozan MYO/Yönetim ve Organizasyon Bl., Yerel Yönetimler Pr., grgnali001@gmail.com

Extended Abstract

Temporary organizations have become increasingly central in contemporary organizational literature due to globalization, digitalization, and the widespread adoption of project-based work practices. These structures are established for a limited period to achieve a specific objective and are widely used in fields such as construction, software development, film production, crisis management, and international R&D projects. While they offer significant advantages such as speed, flexibility, and access to specialized resources, they also create serious coordination challenges due to their temporal constraints, low levels of institutionalization, and highly uncertain environments. Limited shared experience among actors from different organizations, combined with time pressure and intense task interdependencies, often leads to role ambiguity, authority conflicts, and disruptions in information flow. Therefore, the key determinant of success in temporary organizations is the design and effective implementation of appropriate coordination mechanisms.

Coordination is defined as the process of aligning organizational actors' activities into a coherent whole in pursuit of common goals. In structures characterized by high specialization and division of labor, coordination becomes a primary determinant of organizational performance. In temporary organizations, its importance increases further because these structures are both highly uncertain and time-constrained, making coordination more fragile. As a result, coordination should not be viewed merely as an operational issue but as a strategic management challenge. Although organizational structure and culture are key factors shaping behavior, complex relational dynamics often become visible only when problems arise, making stakeholder management particularly critical. Standards are important tools for achieving coordination. While they enhance comparability, control, and predictability of activities, rigid standardization approaches are often insufficient in highly uncertain environments. Consequently, flexible and learning-based approaches have gained importance. Lean management and Agile methodologies, with their iterative learning cycles and rapid adaptation mechanisms, represent contemporary practices that support coordination under dynamic conditions.

Mintzberg's coordination mechanisms provide a foundational theoretical framework in this area. Mutual adjustment, direct supervision, and the standardization of processes, outputs, and skills explain how organizational coordination is achieved. Later studies have emphasized the importance of cultural coordination as well, particularly the sharing of norms and values. In temporary organizations, mutual adjustment and direct communication play a critical role, while standardization mechanisms, although efficient, may restrict flexibility. From a structural perspective, hierarchical, matrix, and project manager–based models offer different advantages and limitations. Hierarchical structures provide clarity but lack flexibility. Matrix structures optimize resource utilization but may create authority conflicts. Project manager–based models place the project manager at the center of coordination, integrating both technical and social processes.

The main problem areas in temporary organizations include role ambiguity, lack of trust, information discontinuities, and authority conflicts. Because these structures are short-lived, the development of shared norms is difficult, and trust building becomes a critical challenge. In addition, project boundaries often shift during the process, requiring dynamic management of both structural and social boundaries. In interorganizational projects, coordination becomes even more complex. The involvement of actors with different institutional backgrounds and interests increases innovation potential while also raising the risk of conflict. The coexistence of cooperation and competition is a defining characteristic of these settings. Moreover, information sharing is often constrained by organizational silos, which weaken coordination. Therefore, effective coordination requires not only structural but also relational and cultural interventions. In this context, relational coordination approaches conceptualize coordination as a socially constructed process. According to Gittell's theory, effective coordination is based on three core elements: shared goals, shared knowledge, and mutual respect. When combined with high-quality communication, these elements significantly improve performance. Similarly, the social capital perspective explains coordination through trust, norms, and social ties. Trust, in particular, reduces uncertainty, facilitates knowledge sharing, and improves decision-making processes.

Network-based coordination expands this view by situating organizations within broader ecosystems. Granovetter's strong and weak ties perspective shows that strong ties foster trust, while weak ties provide access to new information. Burt's concept of brokerage highlights the role of boundary-spanning actors in facilitating information flow across networks. Coleman emphasizes that dense networks are effective in producing norms and trust. In this framework, social network analysis becomes an important method for understanding the structural dimensions of coordination. Temporary networks are dynamic structures

formed for a specific purpose and dissolved once the objective is achieved. In these networks, coordination relies heavily on trust, social interaction, and information sharing. Digital technologies have significantly enhanced their coordination capacity and enabled cross-border collaboration.

Platform-based coordination represents a model in which digital infrastructures play a central role. Platforms standardize coordination through rules, data structures, and interaction protocols, making coordination scalable. Digital platforms are not only communication tools but also norm-setting and learning environments. AI-supported coordination offers a proactive model of coordination through data analytics and machine learning. These systems not only monitor ongoing processes but also generate predictions and recommendations, thereby enhancing organizational adaptability. Coordination in temporary organizations is a multidimensional phenomenon that cannot be reduced to a single mechanism. Structural, relational, network-based, and digital approaches must be considered together. Effective coordination depends not only on formal structures but also on social relationships, learning processes, and technological infrastructures. This integrated perspective enhances both organizational performance and adaptive capacity, offering a robust framework for managing modern temporary organizations.

Giriş

Küreselleşme, dijitalleşme ve proje temelli çalışma, örgütlerin yapı ve yönetimini önemli ölçüde dönüştürmüştür. Bu bağlamda geçici organizasyonlar inşaat, yazılım, film prodüksiyonu, kriz yönetimi ve uluslararası Ar-Ge (Araştırma-Geliştirme) projeleri gibi belirli bir amaç için sınırlı süreyle kurulan yapılar olarak öne çıkar. Hız, esneklik ve uzmanlıktan yararlanma sağlayan bu yapılar, geçici nitelikleri nedeniyle özellikle koordinasyon açısından zorluklar taşır (Jones, 2013). Farklı kurumlardan gelen bireyler, sınırlı ortak deneyim ve zaman baskısı; rol belirsizliği, yetki çatışması ve bilgi akışı sorunlarını artırır. Bu nedenle başarı, koordinasyonun etkin tasarım ve yürütülmesine bağlıdır (Dumas ve ark., 2018).

Modern örgütlerde standartlar, faaliyetlerin karşılaştırılabilir, denetlenebilir ve koordine edilebilir hâle gelmesini sağlayan görünmez ancak güçlü düzenleyici araçlardır (Timmermans & Epstein, 2010). Ancak teknik sistemlerdeki katı standardizasyon, yüksek belirsizlik ve karmaşıklık karşısında yetersiz kalabilir; bu nedenle esnek ve uyarlanabilir standart yaklaşımları giderek daha önemli hâle gelmektedir (Zuiderwijk, 2024). Çağdaş yönetim uygulamaları yalın girişim, çevik ekipler ve agile yaklaşımlar aracılığıyla yinelemeli deneme, öğrenme ve gerçek zamanlı adaptasyonu ön plana çıkarmaktadır (Denning, 2018). Artan karşılıklı bağımlılık ortamlarında ise bireysel ve ekip düzeyindeki öğrenme süreçleri, koordinasyon ve adaptasyonla yakından ilişkilidir (Aggarwal ve ark., 2017).

Geçici ve proje temelli organizasyonlarda etkin koordinasyon, yapı, kültür, standartlar, liderlik ve kimlik unsurlarının birlikte ele alındığı bütüncül bir yaklaşımla sağlanabilir. Koordinasyon, tek boyutlu değil, dinamik ve bağlamsal bir olgu olarak değerlendirilmelidir. Bu çalışma, geçici organizasyonlarda koordinasyonun yapısal, ilişkisel, süreç tabanlı, ağ temelli ve dijital boyutlarını kuramsal bir çerçevede incelemeyi amaçlamaktadır. Modellerin karşılaştırmalı analizi, hangi bağlamsal koşullarda hangi yaklaşım veya model bileşimlerinin daha etkili olabileceğine dair kavramsal bir tartışma sunar. Bu çerçeve hem örgüt kuramına katkı sağlar hem de geçici organizasyonları yöneten uygulayıcılar için analitik bir rehber niteliği taşır.

Bu çalışma, geçici organizasyonlarda koordinasyon olgusunu yapısal, ilişkisel ve dijital boyutlarıyla değerlendirmeyi amaçlayan kuramsal bir derleme (theoretical/narrative review) niteliğindedir. Çalışmada sistematik bir meta-analiz veya bibliyometrik inceleme yerine, konuya ilişkin temel kuramsal yaklaşımlar ve öncü çalışmalar eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiş ve sentezlenmiştir. Bu doğrultuda geçici organizasyonlar ve koordinasyon literatüründe öne çıkan kavramsal çerçeveler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın kapsamı, geçici organizasyon yapıları ile yapısal, ilişkisel, süreç tabanlı ve dijital koordinasyon modelleri arasındaki ilişkiyi ele alan temel kuramsal ve ampirik araştırmalarla sınırlandırılmıştır. Bu doğrultuda koordinasyonun proje temelli, geçici ve dinamik organizasyonel bağlamlardaki işleyişine odaklanılmış; sürekli ve bürokratik örgüt yapılarındaki koordinasyon uygulamaları kapsam dışında bırakılmıştır. İncelenen çalışmaların sentezlenmesi sonucunda koordinasyon

modellerinin temel özellikleri, güçlü ve zayıf yönleri ile farklı proje koşullarındaki uygulanabilirlikleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Geçici Organizasyon Kavramı

Geçici organizasyonlar, belirli bir hedefe ulaşmak üzere sınırlı bir süre için oluşturulan, başlangıç ve bitiş zamanı önceden tanımlı örgütsel yapılardır. Görev odaklılık, zaman sınırlılığı ve geçicilikleri nedeniyle kalıcı örgütlerden ayrılır ve literatürde proje organizasyonları, adhokratik yapılar veya geçici ağlar olarak da ele alınır (Nuhn ve ark., 2019). Çevresel belirsizliklere hızlı uyum sağlama kapasiteleri esnekliği artırırken, yerleşik rutinlerin eksikliği koordinasyon ve yönetim açısından önemli zorluklar yaratır (Hanisch & Wald, 2014).

Örgütler, bireylerin tek başlarına gerçekleştiremeyeceği amaçlara ulaşmak için eylemlerini koordine ettikleri araçlardır. İnsanların güvenlik, ekonomik kazanç, sosyal etkileşim ve teknolojik fırsatlar gibi ihtiyaçları doğrultusunda örgütler ortaya çıkar; ihtiyaçlar değiştikçe örgütler de dönüşür veya ortadan kalkar (Jones, 2013). Bu dinamik yapı, geçici organizasyonların ortaya çıkışını ve yaygınlaşmasını açıklayan temel çerçeveyi oluşturur. Geçici organizasyonlar genellikle görev güçleri, ekipler veya proje yapıları biçiminde ortaya çıkar ve çoğu zaman kalıcı örgütlerle ilişkili olarak faaliyet gösterir (Sydow & Windeler, 2020). Bu yapıların zamansal sınırlılığı koordinasyon biçimlerini de etkiler; geçici organizasyonlarda koordinasyon genellikle daha az biçimselleşmiş ve ilişkisel temellidir (Turner & Miterev, 2019). Her yeni projede süreçlerin yeniden kurulması, önceki deneyimlerden öğrenme ile yeni koşullara uyum sağlama arasında bir denge kurmayı zorlaştırır (Birnholtz ve ark., 2007).

Geçici organizasyon kavramı, 1990'lardan itibaren proje yönetimi literatüründe merkezi bir yer edinmiş ve projelerin yalnızca teknik süreçler değil, özgün örgütsel yapılar olarak anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda geçici organizasyonlar, "karmaşık bir görevi tamamlamak amacıyla oluşturulmuş, zamansal olarak sınırlı ve birbirine bağlı aktörlerden oluşan yapılar" olarak tanımlanmaktadır (Burke & Morley, 2016). Bu tanım ticari projelerden kültürel ve sanatsal üretim süreçlerine kadar geniş bir alanda geçerlidir (Musca ve ark., 2014). Geçici yapılar açık bir sona sahiptir; hedefler ya gerçekleştirilir ya da yapı sona erer (Jacobsson ve ark., 2016). Bu özellik, geçici organizasyonları mevcut eylemler ile geleceğe yönelik beklentiler arasında sürekli bir denge kurmaya zorlar. Kalıcı örgütlerde krizler çoğu zaman fırsat yaratırken, geçici organizasyonlarda krizler varoluşsal bir tehdit haline gelebilir (Stingl & Geraldi, 2023).

2.2. Koordinasyon Kavramı ve Önemi

Koordinasyon, örgütsel aktörlerin faaliyetlerini ortak amaçlar doğrultusunda uyumlu ve tutarlı bir bütün hâline getirme sürecidir. İş bölümü ve uzmanlaşmanın yüksek olduğu yapılarda, örgütsel etkinlik ve performansın temel belirleyicilerindendir. Geçici organizasyonlarda ise zaman baskısı, sınırlı kurallar ve belirsizlikler nedeniyle önemi artar; bu nedenle yapısal, ilişkisel ve dijital mekanizmaların birlikte işlediği çok boyutlu bir süreç olarak ortaya çıkar (Okhuysen & Bechky, 2009).

Koordinasyon yalnızca operasyonel bir mesele değil, aynı zamanda stratejik bir yönetim konusudur. Örgütsel yapı ve kültür davranışları yönlendiren temel unsurlar olsa da, karmaşık ilişkiler çoğunlukla sorunlar ortaya çıktığında fark edilir (Jones, 2013). Geçici organizasyonlarda paydaş ilişkilerinin etkin yönetimi finansal performans, hayatta kalma ve inovasyon açısından kritik önem taşır (Dmytriyev ve ark., 2021). Örgütsel hedeflerin belirlenmesi ve eylemlerin yönlendirilmesi de koordinasyonla doğrudan ilişkilidir; resmi hedefler hem paydaş desteğini hem de günlük faaliyetlerin etkinliğini güçlendirir (Jones, 2013). Geçici ve heterojen aktörlerin bulunduğu yapılarda koordinasyon sorunları yaygındır; sistem düzeyindeki değişimler için program özerkliği ve aktif katılım gerekir (Bos-de Vos ve ark., 2022). Zayıf tasarlanmış yapılar ve misyon kayması gibi durumlar performansı düşürerek değer üretimini yavaşlatabilir (Grimes ve ark., 2019). Buna karşılık, heterojenlik uygun şekilde yönetildiğinde karar kalitesini ve örgütsel etkinliği artıran bir avantaj sağlayabilir (Jones, 2013).

3. Yapısal Koordinasyon Modelleri

Yapısal koordinasyon modelleri, koordinasyonun örgüt yapıları, roller ve otorite ilişkileriyle sağlandığını varsayar. Bu çerçevede Mintzberg, koordinasyonu doğrudan denetim, süreç, çıktı ve beceri standartlaştırması ile karşılıklı uyum üzerinden açıklar.

Hiyerarşik koordinasyon, otoritenin yukarıdan aşağı işlediği merkezi bir modeldir; ancak geçici organizasyonlarda esneklik ihtiyacı nedeniyle etkisi sınırlıdır. Buna karşılık matris yapılar ve proje yöneticisi temelli modeller, fonksiyonel uzmanlık ile proje odaklı koordinasyonu birleştirerek daha yaygın kullanılmaktadır.

3.1. Mintzberg'in Koordinasyon Mekanizmaları

Mintzberg (1979, 1983), örgütlerde koordinasyonu beş temel mekanizma üzerinden açıklar: karşılıklı uyum, doğrudan denetim, iş süreçlerinin standartlaştırılması, çıktıların standartlaştırılması ve beceri standartlaştırılmasıdır. Daha sonraki çalışmalarda kültürel koordinasyon, yani norm ve değerlerin standartlaştırılması da bu çerçeveye eklenmiştir (Clegg & Kornberger, 2006). Karşılıklı uyum, aktörlerin doğrudan iletişim yoluyla eylemlerini koordine etmesini ifade eder ve özellikle belirsizliğin yüksek, karşılıklı bağımlılığın yoğun olduğu proje tabanlı ve bilgi yoğun yapılarda önemlidir (Swan et al., 2010). Doğrudan denetim ise yöneticilerin faaliyetleri yönlendirmesi ve kontrol etmesi yoluyla koordinasyonu sağlar; modern uygulamalarda bu mekanizma yalnızca çıktı kontrolüyle sınırlı kalmayıp stratejik hedeflerin paylaşımı ve etkileşimli karar süreçleriyle desteklenmektedir (Foss & Lindenberg, 2013).

İş süreçlerinin standartlaştırılması, prosedürler ve talimatlar aracılığıyla faaliyetlerin düzenlenmesini ifade eder. Tekrarlı ve öngörülebilir görevlerde verimlilik sağlarken esnekliği sınırlayabilir. Güncel literatür, süreç madenciliği ve dijital sistemlerle standartlaştırmanın yeni boyutlarını tartışmaktadır (Dumas et al., 2018). Çıktıların standartlaştırılması, beklenen sonuçlara odaklanarak hedefler ve performans göstergeleri üzerinden özerklik ile stratejik uyumu dengeler; bu yaklaşım kalite, öğrenme ve adaptasyon odaklı çok boyutlu performans sistemleriyle birlikte ele alınmaktadır (Marr, 2015). Beceri ve bilginin standartlaştırılması ise eğitim ve mesleki normlar yoluyla koordinasyonu sağlar ve özellikle profesyonel örgütlerde örgütsel öğrenme ile bilgi paylaşımıyla bütünleşir (Argote & Miron-Spektor, 2011). Norm ve değerlerin standartlaştırılması, paylaşılan kültürel değerlerin çalışma biçimlerini uyumlaştırmasını ifade eder ve karmaşık ortamlarda formal kurallar kadar etkili bir koordinasyon mekanizması olarak görülür (Lok & Crawford, 2004). Mintzberg'in mekanizmaları, örgütlerin farklı koordinasyon araçlarını nasıl ve neden kullandığını açıklayan bütüncül bir çerçeve sunar. Geçici ve proje tabanlı organizasyonlarda bu mekanizmaların güncel uyarlamaları, örgütsel etkinlik ve adaptasyon kapasitesinin anlaşılmasında kritik bir temel oluşturur.

3.2. Hiyerarşik Koordinasyon

Sistem teorisi, örgütleri karşılıklı bağımlı alt sistemlerden oluşan hiyerarşik yapılar olarak ele alır; hem iç birimler hem de çevresel ilişkiler performansı belirler (Musheke & Phiri, 2021). Hiyerarşi, bölümlerin gruplandığı ve kararların belirli yönetim kademelerinde alındığı bir yapı olarak uyum ve koordinasyon arasında denge kurar (Yang & Zhang, 2019). Bilgiye dayalı hiyerarşi modelleri ise sorun çözme ve uzmanlaşmanın nasıl yapılandırılacağını açıklar (Garicano, 2000). Hiyerarşik koordinasyon, faaliyetlerin formel otorite ve emir-komuta zinciri aracılığıyla uyumlaştırılmasını ifade eder; üst düzey yöneticiler planlama, örgütleme ve denetim yoluyla alt birimlerin hedeflerle uyumlu çalışmasını sağlar (Weber, 1947; Mintzberg, 1979). Güncel çalışmalar, bu yapının özellikle belirsizliğin düşük, görevlerin standart ve çıktıların öngörülebilir olduğu ortamlarda daha etkili olduğunu göstermektedir (Clegg & Kornberger, 2006).

Hiyerarşik mekanizmalar, yetki ve sorumlulukların net biçimde tanımlanmasını sağlayarak karar alma süreçlerini merkezileştirir, rol belirsizliğini azaltır ve görev çakışmalarını önler (Foss & Lindenberg, 2013). Ancak dinamik ve belirsiz ortamlarda yüksek merkeziyetçilik esnekliği kısıtlayabilir ve adaptasyon kapasitesini düşürebilir (Langfred, 2004). Bu nedenle literatür, hiyerarşik koordinasyonun süreç standartlaştırma, performans kontrolü ve bilgi paylaşımını destekleyen mekanizmalarla birlikte ele alınması gerektiğini vurgular (Bstieler ve ark., 2018).

Ayrıca hiyerarşik yapı ile paylaşılan liderlik arasında bir denge kurulması önemlidir; çünkü paylaşılan liderlik alt kademe çalışanların karar süreçlerine katılımını artırarak yenilik ve adaptasyonu destekler ve böylece hiyerarşik kontrol sosyal ve ilişkisel boyutlarla bütünleşir (Argote & Miron-Spektor, 2011).

3.3. Matris ve Proje Yöneticisi Temelli Modeller

Matris organizasyonlar, birden fazla komuta yapısıyla farklı iş boyutlarını yönetmeye olanak tanıyan ızgara benzeri yapılardır. 1960'larda havacılık sektöründe, proje temelli sistem ihtiyacıyla ortaya çıkmıştır. Fonksiyonel, dengeli ve proje matrisi en yaygın türlerdir. Temel yapılar iki boyutlu olsa da ürün, işlev ve coğrafya gibi ek boyutlarla genişleyebilir. Bu yapı, şirketlerin görev odaklı kalırken geniş kaynaklardan yararlanmasını, inovasyonu ve hızlı hareketi destekler. Ancak karmaşıklık ve öngörülemezlik yaratabilir; otorite belirsizliği ve çatışmalara yol açabilir, ayrıca daha fazla idari destek gerektirebilir (Sy ve ark., 2005).

Matris ve proje yöneticisi temelli modeller, koordinasyonu hiyerarşinin ötesine taşıyarak çok boyutlu otorite ve sorumluluk ilişkilerini merkeze alır. Bu modeller, dikey hiyerarşinin sınırlılıklarını aşarak aynı birey ve birimlerin birden fazla koordinasyon hattında çalışmasını sağlar; böylece fonksiyonel uzmanlıklar ile proje hedefleri eş zamanlı yürütülür (Davis & Lawrence, 1977). Yönetim literatüründe matris yapılar, koordinasyonun "çift komutalı yapılar" olarak tanımlandığı bir çerçevede ele alınır; burada çalışanlar aynı anda hem fonksiyonel hem de proje yöneticisine rapor verirler ve böylece uzmanlaşma ile iş hedefleri arasında bir denge kurulması amaçlanır (Galbraith, 2009).

Matris yapılar, koordinasyonun karmaşık ve çok boyutlu olduğu bağlamlarda avantaj sağlar. Özellikle bilgi yoğun ve proje odaklı endüstrilerde, yalnızca fonksiyonel bölümlere göre yapılandırma, proje hedefleriyle uyumlu bilgi akışı ve kaynak tahsisi açısından yetersiz kalabilir. Matris yapılar bu sorunu, kaynakların çapraz fonksiyonel iş birlikleriyle kullanılmasını mümkün kılarak eş zamanlı koordinasyon ve esneklik sağlar (Knight, 1976; Galbraith, 2009). Güncel çalışmalar, matris yapının yalnızca bir koordinasyon aracı değil, aynı zamanda örgütsel öğrenme ve bilgi entegrasyonu mekanizması olarak da işlev gördüğünü göstermektedir (Anantatmula, 2010). Bu yaklaşımda fonksiyonel uzmanlıklar arası etkileşimler ile proje hedeflerine odaklanma birlikte örgütsel performansa katkı sağlar.

Proje yöneticisi temelli modeller, özellikle proje ağırlıklı örgütlerde koordinasyonun merkezine proje yöneticisini yerleştirir. Bu modellerde proje yöneticisi, hedeflerin planlanması, yürütülmesi ve kontrolünden doğrudan sorumludur ve koordinasyonun ana aktörü olarak yetki ve sorumlulukları süreç etrafında yoğunlaşır (Turner & Müller, 2003). Bu yaklaşımın başarısı, yöneticinin çapraz fonksiyonel iletişimi teşvik etme, rol belirsizliklerini giderme ve paydaş beklentilerini dengeleme becerisine bağlıdır (Pellegrinelli, 2011). Bu çerçevede proje yöneticisi, yalnızca teknik süreçleri yöneten kişi değil, aynı zamanda sosyal etkileşimleri ve bilgi akışını koordine eden merkezi bir aktör olarak değerlendirilir (Aubry ve ark., 2007).

Matris ve proje yöneticisi temelli modellerin önemli bir avantajı, belirsizlik ve karşılıklı bağımlılığın yüksek olduğu ortamlarda çoklu yetki ilişkileriyle uyum sağlamasıdır. Geleneksel hiyerarşiler bu etkileşimleri yeterince destekleyemezken, matris yapılar iki boyutlu komuta ilişkileriyle proje ve fonksiyonel hedeflerin eş zamanlı yönetimini mümkün kılar (Dinsmore & Wheeler, 2011). Bu yaklaşım, özellikle sınır ötesi, küresel ve ağ tabanlı proje ortamlarında iş birliği ve bilgi paylaşımını artıran bir koordinasyon yapısı olarak öne çıkar (Geraldi ve ark., 2011).

Ancak matris ve proje yöneticisi temelli yaklaşımlar kendi içinde yönetimsel zorluklar da barındırır. Birden fazla koordinasyon hattı, yetki çatışmaları, rol belirsizlikleri ve koordinasyon maliyetlerinin artması gibi riskler doğurabilir (Galbraith, 2009). Bu nedenle bu modellerin etkinliği için açık rol tanımları, güçlü iletişim kanalları, bilgi paylaşım platformları ve örgütsel öğrenme mekanizmaları gibi destekleyici uygulamaların geliştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Müller & Turner, 2007). Ayrıca bu yaklaşımların değişen çevresel koşullara uyum sağlayacak şekilde daha esnek yapılara evrilmesi gerektiği, dijital koordinasyon araçları ve

ağ temelli yönetim biçimleriyle entegrasyonun önem taşıdığı belirtilmektedir (Maylor ve ark., 2006).

4. Geçici Organizasyonlarda Koordinasyon Sorunları ve Sınırları

Geçici organizasyonlarda başlıca koordinasyon sorunları rol belirsizliği, yetki çatışmaları, bilgi kopukluğu ve güven eksikliğidir. Kısa süreli iş birlikleri ortak normların oluşmasını zorlaştırarak maliyetleri artırır; özellikle dijital ortamlarda güven inşası önemli bir sorun haline gelir. Projeler, zaman, görev, sosyal ve kurumsal sınırların sürekli tanımlanmasını ve gerektiğinde yeniden düzenlenmesini gerektirir. Bu süreçler, projenin fiziksel ve psikososyal boyutlarını şekillendirerek üyelerin örgütsel talepleri daha iyi anlamasını sağlar (Burke ve Morley, 2016). Bu çerçevede proje sınırları başlangıçta sabit değildir; günlük uygulamalarda bu sınırların nasıl ve kim tarafından tanımlandığı belirleyici olur. Araştırmalar, proje tabanlı örgütlenmenin tasarım ve yürütme süreçlerini açıklamış ve kurumsallaştırmıştır (Swan ve ark., 2010). Bununla birlikte, katılımcıların projeyi nasıl deneyimlediği ve yönettiği de kritik bir boyuttur (Floricel ve ark., 2014). Özellikle ekip üyelerinin kalıcı ve geçici örgütsel yapılar arasındaki gerilimleri nasıl yönettikleri önemli bir araştırma alanıdır (Jacobsson ve ark., 2016).

Örgütsel sınırlar, çıkarların ve kaynakların korunmasını sağlayan araçlar olarak yaygın biçimde kabul edilir (Bucher ve ark., 2016). Sınırlar, bir grubu diğerinden ayırarak "farklılık alanları" oluşturan sosyal yapılardır (Comeau-Vallée ve Langley, 2020). Sosyal sınırlar, kimin hangi kaynaklara erişebileceğini belirleyerek iş ve kaynak dağılımını kontrol eder (Lamont ve Molnár, 2002). Bu sınırlar insan, nesne ve faaliyet kategorilerini kapsayabilir; fiziksel, yapısal, sosyal, bilişsel veya sembolik özellikler gösterebilir ve geçirgenlikleri değişken olabilir (Comeau-Vallée & Langley, 2020). Quick ve Feldman (2014), sınırları bariyerler ve bağlantı noktaları olarak iki boyutta ele alır. Geleneksel olarak sınırlar bariyer olarak görülse de, bağlantı noktaları farklılıklar arasında geçişi ve iş birliğini mümkün kılar. Bu tür faaliyetler "ortak sınır çalışması" olarak tanımlanır. Genel olarak sınır çalışması, sınırları oluşturma, sürdürme, bulanıklaştırma veya dönüştürmeye yönelik tüm çabaları ifade eder (Helfen, 2015). Bu nedenle sınırlar, sabit yapılar değil, etkileşimler yoluyla sürekli yeniden şekillenen dinamik oluşumlardır.

Meslekler, sınır çalışmasının en yoğun gözlendiği alanlardan biridir (Anteby ve ark., 2016). Bu süreç hem mesleki dernekler gibi saha düzeyinde hem de günlük iş pratikleri düzeyinde gerçekleşir (Bucher ve ark., 2016). Örgütsel kontrol bağlamında temel değerler inanç sistemiyle; kaçınılması gereken riskler sınır sistemiyle; kritik performans göstergeleri teşhis kontrol sistemiyle izlenir ve ödüllendirilir; stratejik belirsizlikler ise etkileşimli kontrol sistemi aracılığıyla yönetilerek öğrenme ve yenilik geliştirilmesi teşvik edilir (Widener, 2007). Örgüt kuramındaki dönüşümlerle birlikte sınır çalışması, grupları ve örgütleri etkileyen sosyal, sembolik ve zamansal sınırları şekillendirmeye yönelik bireysel ve kolektif çabaları ifade eder (Phillips ve Lawrence, 2012). Bu çalışma, iş birliği ve dışlama dinamikleri üzerinden örgütsel uygulamaları ve öğrenmeyi doğrudan etkiler (Lindberg ve ark., 2017) ve aynı zamanda güç ilişkilerinin sürdürülmesi ya da dönüşmesine katkı sağlar (Bucher ve ark., 2016).

İnovasyon, kurumlar arası projelerde giderek daha fazla, birden fazla ortağın sahip olduğu bilgi çeşitliliğinin birleştirilmesine dayanmaktadır. Ancak farklı ve zaman zaman çelişen beklentilere sahip heterojen aktörlerin sürece dâhil edilmesi önemli yönetsel ve koordinasyonel zorluklar yaratmaktadır (vom Brocke ve Lippe, 2015). Bu doğrultuda, geçmişte daha çok kaynaklara erişim odaklı kurulan kurumlar arası ilişkiler, günümüzde iş birliği temelli ve çok ortaklı yapılara dönüşmüştür (Sydow ve ark., 2016). Kurumlar arası inovasyon projeleri, farklı ortaklardan gelen bilgilerin bütünleştirilmesini hedefleyerek yenilikçi ürün ve hizmetlerin geliştirilmesini amaçlar (Klessova ve ark., 2020); ayrıca farklı bakış açılarını bir araya getirerek daha yaratıcı ve kapsamlı sonuçların ortaya çıkmasını teşvik eder (vom Brocke ve Lippe, 2015).

Farklı bilgi ve deneyimlere sahip aktörlerin bir araya gelmesinin proje çıktılarının kalitesini artırması beklenmesine rağmen, ortak çeşitliliğinin belirli sınırları vardır. Kurumlar arası projeler, farklı çıkarlar ve kurumsal geçmişlerden kaynaklanan gerilimler ve çelişkilerle karakterize edilen bir örgütlenme biçimidir (Braun ve Lampel, 2020). Katılımcıların projelere yönelik

motivasyonları farklılık gösterebilir ve bu durum zaman zaman çelişkili beklentilere yol açar (vom Brocke ve Lippe, 2015). Ayrıca iş birliği ve rekabetin aynı anda var olması bu tür projelerin kaçınılmaz bir özelliğidir (Sydow ve ark., 2016). Bu nedenle farklı bakış açılarının uyumlaştırılması zorlaşır, koordinasyon güçleşir (Klessova ve ark., 2020) ve çeşitliliğin etkin yönetilememesi durumunda yenilikten elde edilen faydalar sınırlı kalabilir (Sampson, 2007).

Kurumlar arası projeler, çok sayıda heterojen ve görece özerk ortağı bir araya getirir (Mishra ve ark., 2015). Bu ortaklar kaynak ve bilgi sağlayarak karşılıklı bağımlılık geliştirir ve kolektif sorumluluklar üstlenir; ancak her biri kendi kurumsal çıkarlarını da sürdürür. Ortak çeşitliliği arttıkça bu çıkar farklılaşması daha belirgin hâle gelir (Leufkens ve Noorderhaven, 2011). Farklı geçmişler ve hedefler, kaçınılmaz olarak gerilimler ve çelişkiler üretir (Sydow ve ark., 2016). Özellikle dış kaynaklı fonlarla desteklenen inovasyon projelerinde bu gerilimler daha da yoğunlaşabilir (Klessova ve ark., 2020). Dış finansman, ek yükümlülükler getirerek görevlerin yürütülme biçimini ve zaman çizelgelerini daha katı hâle getirebilir (Manning, 2010).

Buna ek olarak, kurumlar arası inovasyon projeleri çoğu zaman sistematik biçimde tekrarlanan iş birlikleri değil, tek seferlik girişimler niteliğindedir. Bu nedenle ortakların geçmişe dayalı bir iş birliği deneyimi ya da geleceğe yönelik güçlü beklentileri olmayabilir (Sydow ve Braun, 2018). Proje hedefleri de çoğu zaman başlangıçta net değildir; aktörlerin birbirini tanıması, beklentileri anlaması ve hedefleri birlikte şekillendirmesi zaman gerektirir (Sydow ve ark., 2016). Bu özellikler, iş birliğinin niteliğini süreç boyunca dinamik biçimde değiştirir (Bakker, 2010). Bu bağlamda sosyal ağların kendiliğinden oluşma özelliği, kurumlar arası projelerde kümelerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar; ancak bu yapılar literatürde sıklıkla "silo" olarak da tanımlanmaktadır (Centola, 2018). Tarımda kullanılan silolara benzer şekilde, örgütsel silolar bilgi ve etkileşimin belirli sınırlar içinde kalmasını ifade eden bir metafordur. Örgütlerde silo oluşumu, iletişim ve bilgi akışını engelleyerek hem küçük hem büyük işletmeler için sorun yaratır. Bu durum teknolojik değil, kültürel bir olgu olarak değerlendirilmektedir (Cromity ve De Stricker, 2011).

Bu nedenle silo olgusu, farklı bakış açılarıyla ele alınmakta ve siloların nasıl aşılacağına dair çeşitli öneriler sunulmaktadır. Ancak bu öneriler çoğunlukla "silo zihniyeti" olarak adlandırılan ve ortak vizyon ile sistem düşüncesinin eksikliğine dayanan bir durumu varsayar (Cilliers ve Greyvenstein, 2012). Bu zihniyetin verimliliği düşürdüğü, çalışan motivasyonunu zayıflattığı ve örgüt kültürünü olumsuz etkilediği; ayrıca iş birliği ve bilgi paylaşımını engellediği belirtilmektedir. Öte yandan, yüksek derecede bağlantılı ağların basit bilginin yayılımını kolaylaştırsa da karmaşık fikirlerin ve yeniliklerin gelişimi için gerekli yerel sosyal güçlendirme süreçlerini zayıflatabileceği de ifade edilmektedir (Centola, 2018). Sosyal ağ literatüründe bir küme, "içeride yoğun ilişkilere, dışarıda ise seyrek bağlara sahip bireylerin oluşturduğu bir koleksiyon" olarak tanımlanmaktadır (Mishra ve ark., 2007). Silo zihniyeti ise kaynaklar ile hedefler arasında kopukluk bulunan örgütsel bir durumu ifade eder (Grigsby, 2015). Bu nedenle, örgüt içi veya kurumlar arası projelerde siloları aşmayı hedefleyen liderler için bilgi değişimi ve davranış akışının daha görünür ve operasyonel hâle getirilmesi, koordinasyonun güçlendirilmesinde önemli bir avantaj sağlayabilir (Bento ve ark., 2020).

5. İlişkisel Koordinasyon Modelleri

İlişkisel koordinasyon modelleri, koordinasyonun yalnızca formel yapılarla değil, sosyal ilişkiler ve iletişim kalitesiyle de sağlandığını vurgular. Gittell (2002) tarafından geliştirilen Relational Coordination Theory, paylaşılan hedefler, paylaşılan bilgi ve karşılıklı saygının yüksek kaliteli iletişimle birleştiğinde performansı artırdığını ileri sürer. Bu çerçevede sosyal sermaye temelli yaklaşımlar, aktörler arasındaki bağların gücünü ve ağ ilişkilerini koordinasyonun temel unsurları olarak ele alır. Güven ve psikolojik sözleşme yaklaşımları ise geçici organizasyonlarda resmi sözleşmelerin ötesinde, karşılıklı beklentiler ve güvenin koordinasyon üzerindeki belirleyici rolüne dikkat çeker.

5.1. Relational Coordination Theory (Gittell) (İlişkisel Koordinasyon Teorisi)

Relational Coordination Theory (İlişkisel Koordinasyon Teorisi), koordinasyonu yalnızca yapısal ve formel mekanizmalarla açıklamanın ötesine geçen sosyal bir çerçeve sunar. Teori, yüksek karşılıklı bağımlılık, hızlı değişim ve belirsizlik içeren bağlamlarda koordinasyonu artıran ilişkisel dinamikleri vurgular. Gittell'e göre koordinasyon, paylaşılan hedefler, paylaşılan bilgi ve karşılıklı saygının birlikte ele alınmasını gerektirir (Gittell, 2002). Bu bileşenler, örgüt üyeleri arasındaki etkileşimlerin niteliğini belirlerken, süreçler arası iş uyumunun ve örgütsel performansın güçlendirilmesine olanak sağlar.

İlişkisel koordinasyon, özellikle dinamik ve belirsiz ortamlarda—sağlık hizmetleri, proje tabanlı sektörler ve karma üretim sistemlerinde—yüksek performansın ön koşulu olarak görülür. Gittell'in çalışmaları, paylaşılan hedefler, bilgi ve karşılıklı saygının yalnızca roller değil, sosyal bağları da yönlendirdiğini göstermiştir. Paylaşılan hedefler ortak "anlam alanı" yaratır; paylaşılan bilgi süreçlerin açık akışını sağlar; karşılıklı saygı ise etkileşimi kolaylaştırarak rol çatışmalarını azaltır ve güveni artırır (Gittell, 2006).

Güncel çalışmalar, ilişkisel koordinasyonun öneminin yalnızca hizmet sektörleriyle sınırlı olmadığını, karmaşık proje ve ağ tabanlı organizasyonlarda da geçerli olduğunu göstermektedir. Proje yönetimi araştırmaları, ilişkisel koordinasyonun paylaşılan mental modeller ve yeniden planlama süreçlerinde uyumu artırarak proje performansını olumlu etkilediğini ortaya koymaktadır (Tourish & Hargie, 2020). Benzer şekilde sağlık hizmetlerinde yapılan çağdaş çalışmalarda, ilişkisel koordinasyonun ekip içi etkileşimi ve hasta bakım çıktılarının kalitesini artırdığı; bu etkinin paylaşılan hedefler ve karşılıklı saygı düzeyiyle güçlü bir biçimde ilişkili olduğu ortaya konmuştur (Reader ve ark., 2015).

İlişkisel koordinasyon teorisi, koordinasyonu yalnızca formel raporlama ve süreç standartlarıyla değil, sosyal etkileşim kalitesiyle tanımlar. Bu yaklaşım, özellikle çapraz fonksiyonel ekipler ve çok paydaşlı projelerde önem kazanır; çünkü uyum, formal prosedürlerin yanı sıra sosyal bağlarla da belirlenir (Bradley, 2019). Örneğin karmaşık tedarik zincirlerinde ilişkisel koordinasyonun güçlü olması, risk paylaşımını ve bilgi entegrasyonunu kolaylaştırarak esnek ve uyumlu tedarik süreçleri oluşturur (Srinivasan & Swink, 2018). Bu çalışmalar, ilişkisel koordinasyonun, örgütsel performans, öğrenme ve yenilik üretimi gibi sonuçlar üzerinde dolaylı ve doğrudan etkileri olduğunu ortaya koymaktadır.

İlişkisel koordinasyonun sürdürülebilirliği için liderlik, örgüt kültürü ve bilgi teknolojileri gibi destekleyici faktörlerin birlikte geliştirilmesi gerekir. Liderlik, paylaşılan hedefler ve karşılıklı saygıyı pekiştirirken; bilgi sistemleri bilginin sürekli akışını sağlar. Güncel çalışmalar, ilişkisel koordinasyonun statik değil, örgütsel tasarım ve yönetsel uygulamalarla aktif olarak inşa edilen dinamik bir süreç olduğunu göstermektedir (Smith & Lewis, 2022).

5.2. Sosyal Sermaye Temelli Koordinasyon

Geçici örgütlenme; öngörü, yanıt verme, öğrenme ve izleme süreçleriyle dayanıklı ve adil bir geleceğe yönelik eylemlerde merkezi bir rol oynar. Topluluklar, işletmeler ve kamu kurumları, dayanıklılık geliştirmek için projeleri geçici müdahale biçimleri olarak kullanabilir (Naderpajouh ve ark., 2020). Projeler, belirli hedef ve çıktılar için zaman sınırlı olarak oluşturulan geçici örgütlenmeler olarak tanımlanır ve özellikle beklenen ya da beklenmeyen sorunlarla başa çıkmada toplumların geleceğinde önemli bir işlev üstlenir (George ve ark., 2016). Bu yapılar, çoğunlukla birden fazla organizasyonu içeren ve sosyal, teknolojik ve doğal sistemlerle iç içe geçmiş karmaşık ağlar olarak ortaya çıkar (Naderpajouh ve ark., 2020). Dayanıklı ve adil bir gelecek, topluluklarda sosyal sermayeyi artırma, altyapının bakım ve onarımı, konut krizinin çözümü, sosyal eşitlik ve iklim adaptasyonu gibi alanlara yönelik müdahalelerle; kurumsal dayanıklılık ve sürdürülebilirliği hedefleyen geçici örgütlenmeler aracılığıyla şekillendirilebilir (Izaddoost ve ark., 2021). Bu tür projeler genellikle tek bir organizasyonun sınırlarını genişletir ve sistem genelindeki sorunları ele almak için birden fazla disiplin ve topluluğun odaklanmış ve koordineli çabalarını gerektirir (George ve ark., 2016).

Sosyal sermaye temelli koordinasyon, örgüt içi ve örgütler arası etkileşimlerin sosyal bağlar, güven, normlar ve karşılıklı yardımlaşma üzerinden düzenlenmesini açıklayan bir perspektiftir. Geleneksel modeller formal süreç ve yapılar üzerinden uyumu sağlarken, sosyal sermaye yaklaşımları koordinasyonu ilişkisel bağlar, ortak anlayış ve sosyal ağların niteliğine dayandırır (Nahapiet & Ghoshal, 1998). Bu anlayışa göre, koordinasyon yalnızca formal yapıların etkinliğiyle değil, aynı zamanda bireyler arası güven, ortak değerler ve normların varlığı ile sağlanır; bu nedenle sosyal sermaye, örgütsel performans ve uyum üzerinde doğrudan belirleyici bir etkiye sahiptir (Adler & Kwon, 2002).

Sosyal sermaye temelli koordinasyonun merkezi unsurlarından biri güvendir. Güven, belirsizlik ve karşılıklı bağımlılığı azaltarak bilgi paylaşımı ve kolektif eylemleri kolaylaştırır. Yüksek güven ilişkilerinde üyeler risk alabilir, kaynak paylaşımını artırabilir ve hızlı karar alma süreçlerine katılabilir (Zaheer ve ark., 1998). Bu bağlamda sosyal sermaye yalnızca içsel örgütsel ağlarda değil, örgütler arası ilişkilerde de koordinasyon kapasitesini güçlendirir; güçlü sosyal bağlar aktörlerin birbirlerinin amaçlarını, yeteneklerini ve sınırlamalarını daha iyi anlamasını sağlar (Inkpen & Tsang, 2005). Güncel çalışmalar, sosyal sermayenin özellikle karmaşık ve belirsiz ortamlarda önemli bir koordinasyon kaynağı olduğunu göstermektedir. Yenilik süreçlerinde ise sosyal sermaye, farklı bilgi kaynaklarına erişimi ve bu bilgilerin entegrasyonunu kolaylaştırarak koordinasyonun etkinliğini artırır (Shipilov, Greve & Rowley, 2010). Bu perspektife göre sosyal sermaye, yalnızca bireysel beceriler değil, ortak ağ içinde biriken bilgi ve anlayış kapasitesidir. Üyeler arasında güven, iletişim ve norm paylaşımı bilgi akışını hızlandırır, koordinasyon maliyetlerini düşürür ve örgütsel uyumu artırır. Ortak norm ve değerler ise davranışların koordinasyonunu sağlayarak tutarlılık ve beklenti uyumu oluşturur (Putnam, 2000). Ortak normlar, bilgi paylaşımının gönüllülük temelinde gerçekleşmesini ve örgütsel roller arasında koordinasyonun formal denetimden daha az maliyetle sağlanmasını mümkün kılar. Sosyal sermaye temelli koordinasyonun bu yönü, özellikle örgüt kültürü zengin ve sosyal ağların güçlü olduğu firmalarda örgütsel performansın sürdürülebilirliğine katkı sağlar (Gittell, 2011).

Sosyal sermaye temelli koordinasyon, örgütler arası ağlarda da incelenmektedir. Araştırmalar, farklı örgütlerin bir araya geldiği tedarik zincirleri, kurumlar arası iş birlikleri ve proje ağlarında sosyal sermayenin, paydaşlar arası güven ve ortak anlayış oluşturmada kritik olduğunu göstermektedir (Huxham & Vangen, 2005). Bu bağlamda sosyal sermaye, örgütler arası ağlarda bilgi paylaşımını kolaylaştırır, çatışma olasılığını azaltır ve birleşik hedeflere ulaşmak için koordinasyon süreçlerini destekler.

Sosyal sermaye temelli koordinasyonun sürdürülebilirliği için liderlik, öğrenme süreçleri ve iletişim altyapısı gibi destekleyici mekanizmaların geliştirilmesi gerekir. Liderlik, güven inşa etme, sosyal ağları güçlendirme ve ortak norm ve değerler oluşturma yoluyla sosyal sermayeyi koordinasyon kapasitesine dönüştürmede kritik rol oynar (Sirmon ve ark., 2007). Benzer şekilde, örgütsel öğrenme süreçleri sosyal sermayenin yenilenmesini sağlar; çünkü sosyal ağlar içindeki etkileşimler aracılığıyla yeni bilgi sürekli olarak paylaşılır, yeniden işlenir ve kolektif eyleme dönüştürülür (Argote & Ingram, 2000).

5.3. Güven ve Psikolojik Sözleşme Yaklaşımları

Ortamlar ve kuruluşlar değiştikçe, proje yönetim sistemleri de uyum sağlamalı, tasarım ve bilgi kullanımı değişmelidir. Sistem değişiminin nedenleri ve sonuçları önemlidir; stratejideki değişim, proje yönetim sistemlerinin işleyişini anlamak için kritik bir konudur. Bir proje yönetim sistemi, parçalarının toplamından daha büyük olduğundan, bileşenler arasında uyum ve koordinasyon gerekir. Temel performans ölçütlerinin stratejilere, stratejilerin ise başarı faktörleri ve kurumsal hedeflere bağlılığı önemli bir konudur. Teknolojik ve toplumsal değişimler, şirketleri örgütlenme pratiklerini ve yönetim modellerini değiştirmeye zorlamış, bağlamsal değişimler yeni gerilimler yaratmıştır (Lewis ve Smith, 2014).

Üretim süreci, büyük tasarım ve mühendislik projelerinden reklamcılığa kadar uzanan karmaşık ürün ve sistemlerin proje temelli olarak yürütüldüğü endüstrileri kapsamaktadır (Cacciatori ve Prencipe, 2021). Projeler tek seferlik özellikler taşıdığında, katılımcılar “bir veya daha az

örnekten öğrenme" ve bilginin üretilmesine karşın korunması ve biriktirilmesindeki zorluklar gibi bir öğrenme paradoksuyla karşı karşıya kalır (Bakker ve ark., 2011). Ayrıca projelerin geçici yapısı, her yeni projede farklı aktörlerin bir araya gelmesiyle yeni ilişkilerin kurulmasına neden olur ve bu durum önceki deneyimlerden öğrenmeyi zorlaştırabilir (Swan ve ark., 2010). Buna karşılık firmalar, projelerde kullanılabilecek yönetim uygulamaları ve rutinlerden oluşan bir bilgi havuzu sunar (Stjerne ve Svejenova, 2016). Özellikle projelerin içsel olarak yürütüldüğü veya merkezî bir organizasyon etrafında koordine edildiği durumlarda, faaliyetlerin yinelemeli biçimde bütünleştirildiği yapılar ortaya çıkar. Ancak projelerin yarı özerk doğası, firmaların tüm projeler genelinde rutinleri değiştirmesini zorlaştırabilir (Bresnen, Goussevskaia ve Swan, 2005).

Birden fazla örgütsel arayüzün aynı anda varlığı, projelerdeki tüm aktörler için karmaşıklığı artırır; bu durum özellikle operasyonel yönetim sorumluluğu taşıyan kişiler için daha belirgindir. Örgütlenme pratiklerindeki değişimler, genellikle kontrol ve esneklik gibi yönetimsel gerilimleri beraberinde getirir (Smith ve Lewis, 2011). Ayrıca bağlamsal değişimler, gelecekteki ihtiyaçlara yönelik yeni bilgi keşfetme ile mevcut bilgiyi kullanarak bugünkü performansı sürdürme arasında bir gerilim yaratır (O'Reilly ve Tushman, 2013).

Paradoks bakış açısı, teorik çelişkiler (Lewis ve Smith, 2014), örgütsel değişim (Beech ve ark., 2004), eş zamanlı keşif ve sömürü (Papachroni ve ark., 2015) ve karmaşık iş modelleri altında inovasyon gibi çeşitli olguları açıklamak için kullanılmıştır (Smith ve ark., 2010). Bir paradoks, ayrı ayrı ele alındığında mantıklı görünen ancak birlikte düşünüldüğünde çelişkili görünen unsurlardan oluşur; buna rağmen bu unsurlar birlikte var olmaya devam eder. Smith ve Lewis (2011), paradoksu "eş zamanlı olarak var olan ve zaman içinde süren çelişkili ancak birbiriyle ilişkili unsurlar" olarak tanımlar. Paradokslar, örgütsel gelişimi ve üretkenliği destekleyen yönetimsel eylemler için birer fırsat olarak görülebilir. Lewis ve Smith (2014) ise bu tür gerilimleri yönetebilmek için gerekli liderlik becerileri üzerine daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğunu vurgular.

Örgütsel gerilimler dört ana kategoride incelenir: "Öğrenme" (yenilik ve mevcut bilginin yenilenmesi), "Örgütleme" (örgüt faaliyetlerindeki farklılıklar), "Performans" (çelişkili hedef ve paydaş beklentileri) ve "Aidiyet" (bireysel-kolektif ve rekabet eden değerler/kimlikler). Bu kategoriler arasında da gerilimler oluşabilir. Gerilimler paradoksaldır; eski ve yeni uygulamalar, dışlanan alternatifler uzun süre örgüt üyeleri için anlam taşır (Lewis ve Smith, 2014).

Yönetim literatüründe "kontrol", "esneklik", "yönlendirme" ve "yetkilendirme" kavramları farklı biçimlerde tanımlanmış ve çeşitli şekillerde birleştirilmiştir. Lorinkova ve ark. (2013), güçlendirici liderliği güç paylaşımı, özerklik, açık iletişim ve katılımcı karar alma gibi unsurlarla; yönlendirici liderliği ise pozisyon gücü, yapı, net talimatlar, rol tanımları ve izleme mekanizmalarıyla ilişkilendirir. Mills ve Ungson (2003) ise biçimsel güçlendirmeyi kontrolün azalması, ademi merkeziyetçilik ve katılım olarak tanımlamakla birlikte, karşılıklı güvenin aynı zamanda güçlendirilmiş aktörleri dolaylı olarak kontrol etmenin bir yolu olabileceğini de vurgular.

Planlama, koordinasyon, izleme ve kilometre taşlarının tanımlanması yoluyla kontrol uygulamak, proje yönetiminde yaygın bir yaklaşımdır (Lenfle ve Loch, 2010). Ancak Lenfle ve Loch (2010), geçmişte proje yönetiminin daha esnek, deneme-yanılma ve paralel çözüm geliştirme süreçlerini içerdiğini de hatırlatır. Bu nedenle son yıllarda proje yönetiminde esnekliğe yönelik ilgi artmıştır; örneğin kararların aşamalı olarak netleşmesi (Olsson, 2006), "gerçek seçenekler" yaklaşımı (Ford ve ark., 2002) ve alternatiflerin hızlı değişimine hazırlıklı olma (Shahu ve ark., 2012) gibi uygulamalar öne çıkmaktadır. Esnekliğin artırılmasının üretkenlik ve inovasyonu destekleyebileceği, ayrıca değişken müşteri talepleri ve yavaş karar alma süreçleriyle başa çıkmada etkili olduğu belirtilmektedir (Keegan & Turner, 2002). Ahola ve ark. (2014), birden fazla organizasyonu içeren projelerde proje yönetişiminin hem proje içinde hem de proje dışında görülebileceğini vurgulamaktadır. Bu yaygın bakış açısı, kurum içi strateji ve kararların nasıl yorumlanıp önceliklendirileceğini etkileyebilir. Tuuli ve ark. (2010) ise kurumlar arası kontrolün kurum içi tepkileri tetikleyebileceğini belirtmektedir.

6. Süreç Tabanlı Koordinasyon Modelleri

Süreç tabanlı koordinasyon modelleri, koordinasyonu dinamik ve sürekli bir süreç olarak ele alır. Agile ve çevik yönetim yaklaşımları, belirsizlik ve değişimin yüksek olduğu geçici organizasyonlar için uygundur; esnek planlama, kısa döngüler ve yoğun ekip etkileşimine dayanır. Scrum ve Kanban, görev görselleştirme, sorumluluk netleştirme ve sürekli ilerleme takibiyle koordinasyonu güçlendirir. Sürekli geri bildirim mekanizmaları hataların erken tespitini ve öğrenmeyi hızlandırır. Sınırlar ve sınır çalışması kavramları, geçici-kalıcı örgütlenmenin toplumsal süreçlerini anlamak ve temel mekanizmaları sistematik olarak incelemek için önemlidir (Lamont ve Molnár, 2002). Bu aynı zamanda çok boyutlu ve çok düzeyli bir kuramsallaştırmayı da gerektirir (Sydow ve ark., 2004).

Belirsizlik, dinamizm ve teknolojik değişimle karakterize edilen hızlı değişen çevrelerde stratejik esneklik, sürdürülebilir rekabet avantajı ve yüksek performans için temel bir gereklilik haline gelmiştir (Micevski ve ark., 2019). Stratejik esneklik, firmaların çalkantılı ortamlarda hayatta kalmasını ve gelişmesini sağlayan bir örgütsel yetenek olarak tanımlanır (Hagen ve ark., 2019). Bu yetenek, değişen çevre koşullarına uyum sağlama ve yeni teknolojileri benimseme süreçlerinde kritik bir dönüşüm mekanizmasıdır (Agostini ve ark., 2025).

Stratejik esneklik, bir firmanın güncelliğini yitirmiş stratejilere bağlı kalmadan mevcut stratejilerini değiştirme yeteneğidir. Bu, seçenekler üretip koruyarak plan ve stratejileri hızlıca yeniden düzenleme imkânı sağlar. Ayrıca, çalkantılı pazarlarda rekabet avantajı için kaynak ve süreçleri yeniden tahsis etme ve yapılandırma dinamik kabiliyetini içerir. Dinamik kabiliyet, fırsatları yakalama ve hızla değişen ortamlara uyum sağlamak için iç ve dış kaynakları entegre etme, oluşturma ve yeniden yapılandırmayı vurgular. Bu esneklik genellikle kaynak esnekliği olarak adlandırılır ve kaynakların alternatif kullanımı ile geçiş maliyetlerini öne çıkarır (Agostini ve ark., 2025; Sen ve ark., 2023).

6.1. Agile ve Çevik Koordinasyon

Agile ve çevik koordinasyon, klasik hiyerarşik ve plan odaklı koordinasyon biçimlerinin ötesine geçerek belirsizlik, hızlı değişim ve karmaşıklığın yüksek olduğu ortamlarda uyum ve eylem bütünlüğü sağlamayı amaçlar. Kökeni yazılım geliştirmedeki çevik manifesto ve uygulamalara dayansa da, zamanla proje yönetimi, ürün geliştirme ve örgütsel tasarım literatüründe geniş kabul görmüştür (Beck ve ark., 2001; Dingsøyr ve ark., 2012). Bu yaklaşımın temel varsayımı, öngörülen planlardan ziyade sürekli geri bildirim, kısa döngüler, birlikte öğrenme ve esnek uyum mekanizmaları aracılığıyla etkin koordinasyonun sağlanabileceğidir. Agile koordinasyon, değişimin yoğun ve belirsizliğin yüksek olduğu projelerde çevik ilke ve pratiklerin koordinasyona entegrasyonunu içerir. Çevik ekipler faaliyetleri küçük parçalara böler, öncelikleri sık sık yeniden belirler, sonuçları gerçek zamanlı değerlendirir ve öğrenmeye dayalı uyum sağlar. Bu süreç, klasik kontrol yerine artan etkileşim, sürekli iletişim ve karşılıklı uyuma dayanır (Conforto ve ark., 2016). Agile koordinasyon, formal süreç planlamasının ötesine geçerek ekiplerin ve paydaşların durum farkındalığını artırmayı, hızlı karar almayı ve çevresel değişimlere süratle yanıt vermeyi hedefler. Koordinasyon bağlamında çevik yaklaşımlar yalnızca yazılım projeleriyle sınırlı kalmayıp çok disiplinli proje ve ürün geliştirme ortamlarına da uygulanmaktadır. Bu süreçlerde paylaşılan bilgi akışı, çapraz fonksiyonel ekipler arası geri bildirim döngüleri, kısa iterasyonlar ve müşteri geri bildirimi temel koordinasyon bileşenleridir (Rigby ve ark., 2016). Proje yönetimi literatürü, çevik koordinasyonun karmaşık ve değişken gereksinimlerle başa çıkmak için öğrenme odaklı bir paradigma sunduğunu göstermektedir (Moe ve ark., 2020). Bu yaklaşımda koordinasyon, süreç kontrolünden ziyade öğrenme ve adaptasyon döngülerinin entegrasyonu üzerinden gerçekleşir.

Güncel araştırmalar, çevik koordinasyonun etkinliğinin yalnızca metodolojik uygulamalara değil, aynı zamanda örgütsel kültür, liderlik ve sosyal etkileşim kalitesine de bağlı olduğunu göstermektedir. Çevik ekiplerin koordinasyon kapasitesi; paylaşılan amaçlar, psikolojik güven ve bilgi paylaşımını teşvik eden sosyal normlarla güçlenir (Moe ve ark., 2021). Paylaşılan zihinsel modeller ve ortak dil ise ekip içi bilgi akışını hızlandırarak koordinasyon maliyetlerini azaltır ve

belirsiz ortamlarda uyumu kolaylaştırır (Mathisen & Arnulf, 2013). Bu nedenle çevik koordinasyon, yalnızca teknik bir çerçeve değil, aynı zamanda insan ve etkileşim temelli bir yaklaşım olarak ele alınmalıdır.

Bir başka güncel çalışma alanı, çevik koordinasyonun hibrit örgütsel bağlamlarda uygulanmasıdır. Özellikle büyük ölçekli ve ağ tabanlı projelerde, çevik koordinasyonun formal süreçlerle entegre edilmesi hem planlı uyumu hem de esnek adaptasyonu mümkün kılar (Oehmen ve ark., 2019). Bu hibrit modeller, klasik planlama ve kontrol mekanizmalarını çevik öğrenme döngüleriyle birleştirerek örgütsel dayanıklılığı artırır. Ayrıca dijital araçlar ve iletişim teknolojileri, ekipler arası bilgi akışını ve hızlı geri bildirim süreçlerini destekleyerek çevik koordinasyonu güçlendirir (Hoda & Murugesan, 2016).

Agile ve çevik koordinasyon, belirsiz ve değişken koşullarda uyumlu eylem kapasitesini artıran bir paradigmadır. Klasik hiyerarşik ve süreç odaklı mekanizmaların ötesine geçerek öğrenme, esneklik, etkileşim ve adaptasyon odaklı bir model sunar. Güncel çalışmalar, bu yaklaşımın yenilik, müşteri odaklılık ve çevresel değişime hızlı yanıt açısından performansa önemli katkı sağladığını göstermektedir (Conforto ve ark., 2016; Moe ve ark., 2020).

6.2. Scrum ve Kanban Yaklaşımları

Scrum ve Kanban, modern proje yönetiminde özellikle belirsizlik, değişim ve karşılıklı bağımlılığın yüksek olduğu ortamlarda koordinasyonu destekleyen iki temel çevik süreç modelidir. Bu yaklaşımlar, klasik planlama ve kontrol anlayışının ötesine geçerek süreçlerin esnek, geri bildirim odaklı ve öğrenme temelli yürütülmesini sağlar (Schwaber & Sutherland, 2020; Anderson, 2010). Her iki yöntem de iş akışlarını görselleştirme, döngüsel geri bildirim mekanizmaları kurma ve ekiplerin kendi kendini organize etmesine imkân tanıyarak koordinasyona daha dinamik bir yaklaşım sunar.

Scrum, belirli bir hedefe ulaşmak için zaman kutulama (time boxing) esasına dayalı kısa döngüler (Sprint) hâlinde çalışan bir süreç modelidir. Ekipler, Sprint planlama, günlük Scrum toplantıları, Sprint inceleme ve retrospektiflerle sürekli durum değerlendirmesi, uyum ve öğrenme süreçlerini yürütürler (Schwaber & Sutherland, 2020). Yönetim ve koordinasyon açısından Scrum'un en önemli katkısı, sürekli geri bildirim mekanizmaları sayesinde ekip içi ve ekipler arası etkileşimi yüksek düzeyde tutmasıdır. Bu yapı, koordinasyonun sürekli bir düzenleme süreci olarak ele alınmasını ve planlı faaliyetlerin hızlı biçimde uyarlanmasını sağlar (Hoda ve ark., 2017). Scrum'un yerleşik ritüelleri ise bilgi paylaşımını düzenleyerek koordinasyon maliyetlerini azaltır ve paydaş beklentilerinin güncel kalmasına katkıda bulunur (Dingsøyr ve ark., 2012).

Kanban, iş akışının görselleştirilmesi, WIP (Work in Progress) sınırları ve sürekli akış prensiplerine dayanan bir süreç modelidir (Anderson, 2010). Görevler, süreç aşamalarını gösteren bir tahta üzerinde temsil edilir ve işler ilerledikçe akış devam eder. Kanban'ın koordinasyona en önemli katkısı, iş yükü ve darboğazların görünür hâle gelmesidir; bu sayede ekipler koordinasyon gerektiren noktaları hızlıca tespit edip uyarlanabilir kararlar alabilir (Kniberg & Skarin, 2010). Scrum'dan farklı olarak zorunlu ritüeller içermez ve koordinasyonu sürekli akışın ölçümü ve iyileştirilmesi üzerinden kurar (Leffingwell, 2018). Böylece koordinasyon, performans göstergeleri aracılığıyla sürekli izlenebilir ve yönetilebilir hâle gelir.

Scrum ve Kanban, çevik koordinasyonun temel varyasyonları olarak, hızlı adaptasyon ve öğrenme gerektiren bağlamlarda faaliyetleri uyumlu hâle getirir. Güncel çalışmalar, bu modellerin yazılımın yanı sıra üretim, hizmet inovasyonu, pazarlama ve genel proje yönetimi gibi alanlarda da başarıyla uygulanabildiğini göstermektedir (Conforto ve ark., 2016; Oehmen ve ark., 2019). Bu geniş uygulama alanı, Scrum ve Kanban'ın koordinasyonun sosyal ve süreç temelli yönlerini etkili biçimde entegre ettiğini ortaya koyar.

Her iki yaklaşım da örgütsel öğrenme, sosyal etkileşim ve çevik uyum temelli koordinasyon süreçlerini destekler. Scrum'da düzenli ritüeller ekip içi iletişimi güçlendirir ve çatışmaların hızlı çözülmesini sağlayarak geri bildirim döngüleri üzerinden koordinasyonu mümkün kılar (Rigby, Sutherland & Takeuchi, 2016). Kanban ise iş akışını görselleştirerek görevler arasındaki bağımlılıkların daha kolay izlenmesini sağlar ve böylece koordinasyon daha görünür ve

yönetilebilir hâle gelir (Ahmad, Markkula & Oivo, 2013). Bu özellikler, koordinasyonun klasik planlama yaklaşımlarından farklı olarak dinamik, çevik ve öğrenme odaklı bir süreç olduğunu gösterir.

Scrum ve Kanban, belirsiz ve değişken ortamlarda koordinasyonu sağlamak için süreç esnekliği, görselleştirme, geri bildirim ve öğrenme odaklı uyum gibi stratejileri öne çıkarır. Bu çevik modeller, koordinasyonun sadece formel yapılarla değil, sosyal etkileşim, görünür bilgi akışı ve sürekli adaptasyonla sağlandığını göstererek modern örgüt teorisi ve uygulamasına güçlü bir temel sunar (Rigby ve ark., 2016; Moe ve ark., 2020).

6.3. Sürekli Geri Bildirim Mekanizmaları

Sürekli geri bildirim mekanizmaları, modern örgütlerde koordinasyonun sürekliliğini sağlamak için temel unsurlardandır. Geleneksel yönetim planlama, yürütme ve kontrolü ardışık aşamalarla ele alırken; sürekli geri bildirim, örgütsel faaliyetleri sürekli öğrenme, uyum ve yeniden yönlendirme döngülerinde yürütür. Bu mekanizmalar, yalnızca formel kontrol sistemlerini değil, kişiler arası iletişim, performans ölçümleri ve etkileşimli değerlendirmeyi de kapsar. Yönetim literatüründe sürekli geri bildirim, bireylerin ve ekiplerin çevresel değişimlere hızlı yanıt vermesini sağlayan dinamik bir süreçtir (Edmondson, 2012).

Sürekli geri bildirim mekanizmalarının temel işlevi, davranış ve süreç çıktıları hakkında anında bilgi sağlamak ve bunu koordinasyon süreçlerine entegre etmektir. Bu mekanizmalar, örgüt üyelerinin faaliyetlerini yalnızca gecikmeli raporlarla değil, sürekli bilgi akışıyla uyarlamalarına olanak tanır. Örneğin günlük toplantılar, retrospektifler veya kısa geri bildirim döngüleri, ekiplerin durumu değerlendirmesine, sorunları hızla tespit etmesine ve eşzamanlı uyarlamalar yapmasına imkân verir (Schwaber & Sutherland, 2020; Rigby ve ark., 2016). Bu tür mekanizmalar, özellikle çevik (agile) çerçevelerde koordinasyonun etkin bir parçası olarak ele alınmaktadır çünkü belirsizlik ve değişimin yoğun olduğu ortamlarda sadece önceden planlanmış işlemler değil, süreç içi öğrenme ve adaptasyon önceliklidir (Conforto ve ark., 2016).

Bir diğer önemli geri bildirim mekanizması, performans göstergelerine dayalı ölçüm sistemleridir. Bu sistemler, çıktılar ile beklentiler arasındaki uyumu izleyerek stratejik hedeflerle eylem arasındaki koordinasyonu güçlendirir. Modern performans yönetimi, yalnızca sonucun değerlendirilmesini değil, süreçteki değişimlerin izlenmesini de kapsar; bu da örgüt üyelerinin davranışlarını hedeflerle uyumlu şekilde ayarlamalarına yardımcı olur (Marr, 2015). Böylece sürekli geri bildirim, hem süreç çıktılarının kalitesini yükseltir hem de örgüt içinde ortak bir öğrenme kültürü oluşturur.

Sürekli geri bildirim mekanizmaları yalnızca formel ölçüm araçlarıyla sınırlı değildir; sosyal etkileşim ve iletişim pratikleri yoluyla da örgüt içine yerleşir. Özellikle proje ekiplerinde eşzamanlı bilgi paylaşımı ve yüz yüze etkileşim, ekip üyelerinin birbirlerinin eylemlerinden hızlıca haberdar olmasını ve buna göre uyum sağlamasını kolaylaştırır (Hoegl & Parboteeah, 2007). Bu mekanizmalar, güven ve sosyal bağlara dayalı sürekli etkileşimi güçlendirerek koordinasyonun etkinliğini artırır; çünkü hızlı ve açık iletişim belirsizlik durumlarında yanlış anlamaları azaltır ve eşgüdümü hızlandırır (Gittell, 2011; Edmondson, 2012).

Teknolojik gelişmeler, sürekli geri bildirim mekanizmalarının kapsamını genişletmiştir. Bilgi sistemleri, elektronik performans izleme, anlık iletişim araçları ve dijital panolar gibi teknolojiler, geri bildirimi örgüt içinde anında görünür kılarak koordinasyon süreçlerini destekler (Hoda & Murugesan, 2016). Bu araçlar, özellikle coğrafi olarak dağınık ekiplerde bilgi akışını ve eşzamanlı değerlendirmeyi mümkün kılarak koordinasyonun niteliğini artırır.

Özetle, sürekli geri bildirim mekanizmaları, yönetim ve koordinasyonda dinamik uyum, öğrenme ve eşzamanlı yönlendirmeyi sağlayan temel yapılardır. Bilgi akışını görünür kılmak, performansı izlemek ve süreç içi ayarlamalar yapmak suretiyle belirsiz ve değişken ortamlarda etkin koordinasyona katkı sağlar. Güncel araştırmalar, bu mekanizmaların klasik plan kontrol döngülerinin ötesinde örgütsel dayanıklılık ve performans için vazgeçilmez olduğunu göstermektedir (Rigby ve ark., 2016; Conforto ve ark., 2016).

7. Ağ (Network) Tabanlı Koordinasyon

Ağ tabanlı koordinasyon yaklaşımları, geçici organizasyonları geniş proje ekosistemleri içinde konumlandırır. Grabher'e göre projeler, yalnızca kendi iç dinamikleriyle değil, önceki ve sonraki projelerle kurulan ağ ilişkileriyle şekillenir. Geçici ağlar, aktörlerin belirli sürelerle bir araya gelip bilgi ve kaynak paylaştığı yapılardır. Platform tabanlı koordinasyon ise dijital platformlar aracılığıyla aktörlerin eşleştirilmesi, görevlerin dağıtılması ve performansın izlenmesini kapsar. Ağ tabanlı koordinasyon, geleneksel hiyerarşi ve bürokrasinin ötesinde, örgütler arası ve içi ilişki ağları üzerinden faaliyetleri uyumlandırır; özellikle karmaşık, dağıtık ve çok aktörlü ortamlarda koordinasyonun formal yapılar kadar sosyal ve bilgi ağlarıyla sağlanabileceğini gösterir. Bu yaklaşım, örgütler arası bağlantıların yapısını analiz ederek koordinasyon süreçlerini ve kurumsal performans üzerindeki etkilerini ortaya koyar (Granovetter, 1985).

Ağ tabanlı koordinasyon, örgütsel aktörlerin ilişkilerinin yalnızca ikili bağlardan ibaret olmadığını, bu bağların daha geniş bir ağ yapısı içinde konumlandığını ve koordinasyonun bu yapıya göre şekillendiğini savunur (Borgatti & Foster, 2003). Bu yaklaşım, örgütler arası iş birliklerini, tedarik zincirlerini ve proje ağlarını bilgi ve kaynak akış sistemleri olarak ele alır. Ağ içindeki güçlü ve zayıf bağlar, bilgi akışı, güven ve sosyal sermaye düzeyleri üzerinden koordinasyonun etkinliğini etkiler (Nahapiet & Ghoshal, 1998). Güçlü bağlar güven ve ortak anlayış sağlarken, zayıf bağlar yeni bilgi ve fırsatlara erişim imkânı sunar (Granovetter, 1973). Bu dinamikler, ağ tabanlı koordinasyonun hem örgüt içi hem de örgütler arası düzeyde kritik bir rol oynadığını gösterir.

Ağ tabanlı koordinasyon, örgütlerin giderek daha dağıtık ve işbirlikçi yapılarla çalışması nedeniyle güncel organizasyon araştırmalarında önem kazanmıştır. Günümüzde örgütler, kendi sınırlarının dışında paydaşlarla birlikte faaliyet göstermekte ve bu durum koordinasyonu yalnızca hiyerarşik yapılarla açıklanamayacak kadar karmaşık hale getirmektedir (Gulati, Puranam & Tushman, 2012). Bu bağlamda ağ tabanlı yaklaşımlar, koordinasyon süreçlerinin yalnızca iç örgütsel tasarımlarla değil, örgütler arası ağların yapısal özellikleri ve aktörler arası etkileşimlerle daha iyi açıklanabileceğini ortaya koyar. Ağ yapıları, merkez aktörler, köprüler ve alt ağ kümeleri gibi konumlar aracılığıyla koordinasyon kapasitesini etkiler. Köprü aktörler farklı gruplar arasında bilgi akışını sağlayarak koordinasyonu güçlendirir (Burt, 2004). Yoğun kümelenmiş alt ağlar ise ortak normlar ve güvenin oluşmasına imkân tanıyarak uyumlu eylemi destekler (Coleman, 1988). Bu çerçevede sosyal ağ analizi, koordinasyonun örgütsel performansla ilişkisini incelemede önemli bir yöntem olarak kullanılmaktadır (Borgatti, Everett & Johnson, 2018).

Ağ tabanlı koordinasyon, özellikle kurumlar arası projeler, stratejik ittifaklar ve küresel tedarik ağları gibi çok aktörlü ortamlarda önemli bir inceleme alanıdır. Bu tür yapılarda koordinasyon, formal kontrol mekanizmalarından ziyade aktörler arasındaki bağlantı yoğunluğu, paylaşılan ağ normları ve karşılıklı destek ilişkilerine dayanır (Gulati & Nickerson, 2008). Stratejik ittifak ağlarında bilgi paylaşımı ve görev uyumu, ağ içindeki yapısal konuma bağlı olarak değişir ve koordinasyon başarısı aktörlerin ağdaki pozisyonlarıyla ilişkilidir. Bu çalışmalar, ağ tabanlı koordinasyonun örgüt sınırlarını aşan ilişkisel süreçlerle yönetildiğini göstermektedir. Ancak etkin koordinasyon için örgütlerin ağ yönetimi, iletişim altyapısı ve bilgi paylaşım stratejileri gibi destekleyici mekanizmalar geliştirmesi gerekir. Liderlik, güven oluşturma ve teknoloji destekli iletişim platformları, ağ içi etkileşimi güçlendirerek koordinasyon kapasitesini artırabilir (Caldas & Wood, 1999). Ayrıca yüksek sosyal sermayeye sahip ağlar, belirsizlikle başa çıkmada daha esnek ve uyumlu davranışlar sergileyerek koordinasyonu güçlendirir (Tsai & Ghoshal, 1998).

7.1. Proje Ekolojileri (Grabher)

Proje yaklaşımı genellikle yenilik geliştirmek için kullanılsa da, temel faaliyetlerini projeler üzerinden yürüten örgütlerde stratejik değişim oldukça zordur (Cacciatori ve Prencipe, 2021). Sistem düzeyindeki dönüşümler, aktörlerin faaliyetlerini nasıl koordine ettiğinde köklü değişiklikler gerektirir ve tek bir aktör tarafından gerçekleştirilemez; bu nedenle kurumlar arası iş birliğine dayanır (Gray ve Purdy, 2018). Örgütsel araştırmalar, biçimsel yapılar ile gayri resmi etkileşim ağları arasında karmaşık bir ilişki olduğunu göstermektedir. Bu etkileşim ağlarının

ortaya çıkan ve gelişen yapısı, karmaşıklık literatüründe ağlar olarak ele alınır (Bento & Garotti, 2019).

Geçici sistemlerin "çoklu bağlamlılığı" (Lampel, 2011), bunlara ev sahipliği yapan veya başlatan proje tabanlı firmalar veya kuruluşlar (Whitley, 2006), bunların bir parçası oldukları proje ağları (Manning ve Sydow, 2011), faaliyet gösterdikleri yerellikler ve kurumsal alanlar (Maoret ve ark., 2011) ve paylaşılan rol sistemleri, çalışmalarını koordine etmeye yardımcı olan profesyonel topluluklar ile ilişkilidir (Bechky, 2006). Ayrıca, gizli örgütleri, yarı firmaları ve diğer daha kalıcı rutinleri ve kişilerarası iş birliklerini de içerir (Manning & Sydow, 2011).

Geçici-kalıcı bağlantı, karşılıklılık ilkesine dayansa da zaman, görev, ekip ve geçiş gibi sınırlamalarla şekillenir. Proje yöneticileri ve girişimciler, projeyi bağlamıyla birleştirme ya da ondan ayırma konusunda refleksif bir yaklaşım sergiler (Sydow ve ark., 2004). Bu durum, projelerin kalıcı örgütlerden kopuşunda farklılıklara ve yönetilmesi zor bağlanma-kopuş ikilemlerine yol açabilir (Johansson ve ark., 2007). Geçici sistemlerde zamansallık; geçmiş, şimdi ve gelecek arasındaki ilişkilerin birlikte ele alınmasını gerektirir (Schultz ve Hernes, 2013). Geleneksel yaklaşımlar geçici örgütlenmeleri zamandan izole şekilde ele alsa da (Bakker ve Janowicz-Panjaitan, 2009), zamansal bakış açısının dahil edilmesi geçicilik anlayışını genişleterek sınır ve geçiş süreçlerini daha iyi açıklamayı sağlar (Reinecke ve Ansari, 2015).

Firmalar arası iş birliği, yeni ürün ve hizmet geliştirmede önemli bir stratejidir ve farklı firmaların birimlerinin iş birliği inovasyon açısından kritik görülmektedir (Gulati ve Nickerson, 2008). Buna rağmen, firmalar arası yeni ürün geliştirme projelerinde başarısızlık oranları yüksektir ve bu durum hem ilişkisel hem de performans risklerinin varlığını göstermektedir (Gerwin, 2004). Firmalar arası ilişkiye odaklanan araştırmalar (Agarwal ve ark., 2010), firmalar arası iş birliği katılımının, farklı firmaların birimlerinin kaynak ve becerilerini sinerjik şekilde birleştirme becerisi üzerindeki olumlu etkisini vurgular. Araştırmacılar, firma içi iş birliği katılımının (aynı firma içindeki birimler arasındaki etkileşim yoğunluğu), firmalar arası iş birliği ile yeni ürün geliştirme performansı arasındaki ilişkiyi düzenleyebileceğini öngörmektedir. Bu düzenleyici etkinin artımlı ve radikal inovasyon ortamlarında farklılık gösterebileceği düşünülmekte; özellikle radikal yeni ürün geliştirme projelerinde, görev çeşitliliği ve analiz edilebilirlik farklılıkları nedeniyle etkinin daha güçlü olduğu ileri sürülmektedir (Schleimer ve Faems, 2016).

Projeler, ana kuruluşlarının deney yapmasına, öğrenmesine, değişim girişimlerinde bulunmasına, yenilenme faaliyetlerinde bulunmasına veya işlevler arası bütünleşmeye olanak tanır (Johansson ve ark., 2007). Genel olarak, proje örgütlerinin geçiciliği ve açık uçluluğu, örgütsel değişim ve inovasyona yönelik geleneksel engelleri aşmak (Sydow ve ark., 2004) ve örgütleri ve kurumları dönüştürmeye yardımcı olmak açısından cazip görülmüştür (Cattani ve ark., 2011).

7.2. Geçici Ağlar

Geçici ağlar, belirli bir görev veya projeyi gerçekleştirmek üzere bir araya gelip hedef tamamlandığında dağılan, zamansal ve ilişkisel yapıdaki aktör topluluklarıdır. Geleneksel örgütler uzun vadeli hiyerarşiler ve sabit rollerle uyumu sağlarken, geçici ağlar belirsizlik, çoklu paydaş ve yüksek karşılıklı bağımlılık içeren bağlamlarda koordinasyonun nasıl gerçekleştiğine dair bir çerçeve sunar (Grabher, 2004). Bu ağ yapıları, kurumsal, coğrafi ve örgütsel sınırları aşarak çok aktörlü geçici iş birliklerinde işbirliği, bilgi paylaşımı ve ortak eylem süreçlerini yönetir. Geçici ağların temel özelliği, aktörlerin belirli hedefler etrafında bir araya gelmesi ve bu hedefler tamamlandığında ilişkilerin sona ermesidir. Bu nedenle ağlar, dinamik ve geçici biçimde örgütlenen sosyal ve kurumsal sistemler olarak kavramsallaştırılır (Grabher, 2004). Uluslararası AR-GE projeleri, inşaat süreçleri ve acil durum müdahaleleri gibi örneklerde, farklı uzmanlık ve kaynaklara sahip aktörlerin bu tür geçici ağlar içinde koordine olması gerekir (Stjerne & Svejenova, 2016).

Geçici ağlar, koordinasyonun sosyal ilişkiler, bilgi akışları ve öğrenme dinamikleri üzerinden nasıl yürütüleceğini anlamada önemli bir araçtır. Ağ üyeleri genellikle farklı örgütlerden gelir ve geçmiş deneyimleri sınırlıdır; bu nedenle koordinasyon yalnızca formal kurallarla sağlanamaz. Bunun yerine aktörler, paylaşılan amaçlar, karşılıklı güven ve sosyal etkileşimlere dayalı

mekanizmalarla uyum sağlar (Sydow & Staber, 2002; Vangen & Huxham, 2003). Bu noktada sosyal ağ dinamikleri, farklı bilgi türlerinin entegrasyonuna olanak tanıyan "bağlantı köprüleri" (network brokers) gibi kavramlarla açıklanır; bu aktörler, bilgi akışını hızlandırırken koordinasyon maliyetlerini düşürür (Burt, 2004). Güncel araştırmalar, geçici ağların yalnızca örgütler arası koordinasyon için değil, yenilik üretimi ve öğrenme süreçleri açısından da kritik olduğunu göstermektedir. Disiplinler arası bilgi ve deneyimlerin bir araya geldiği bu ağlar, yenilikçi çözümler ve karmaşık problemlere yaratıcı yanıtlar ortaya çıkmasına zemin hazırlar (Cattani ve ark., 2011). Bu nedenle geçici ağlar, yalnızca proje çıktılarının elde edilmesi açısından değil, aynı zamanda bilgi alışverişi ve kolektif öğrenme süreçlerinin tetiklenmesi açısından da örgütsel performans üzerinde belirleyici etkilere sahiptir.

Bununla birlikte, geçici ağlarda koordinasyonun etkinliği, ağ yapısındaki sosyal sermaye düzeyi ve aktörler arasındaki güvenle yakından ilişkilidir. Güçlü sosyal sermayeye sahip ağlarda aktörler, risk alma ve bilgi paylaşma konusunda daha motive olur; bu da koordinasyonun etkinliğini artırır (Nahapiet & Ghoshal, 1998). Buna karşılık düşük güven seviyelerine sahip ağlar, bilgi akışının yavaşlaması ve çıkar çatışmalarının artması gibi koordinasyon problemleriyle karşılaşabilir (Zaheer ve ark., 1998).

Teknolojik gelişmeler, geçici ağların koordinasyon süreçlerini önemli ölçüde etkilemektedir. Dijital iletişim araçları ve çevrimiçi platformlar, ağ üyeleri arasındaki etkileşimi hızlandırarak sınır ötesi iş birliklerini ve bilgi paylaşımını kolaylaştırır (Schweitzer & Duxbury, 2010). Bu dijital etkileşimler, ağların sürekliliğini artırırken koordinasyon süreçlerini daha şeffaf ve izlenebilir hâle getirir.

İnsan kaynakları örgütsel kültür sistemine girdi olur ve örgütsel üye hâline gelir. Her üye kendi hedef, değer, inanç ve tutumlarını getirir; bunlar mevcut kültürle tutarlı olabilir veya olmayabilir. Örgütsel kültür sistemi, bireysel özellikleri kültürle uyumlu hâle getirir (Galpin ve ark., 2015). Kültüre uyum sağlayamayan bireyler sistemden çıkarak dış ortama geri döner (Avery, 2005). Paylaşılan sürdürülebilirlik varsayımları, sürdürülebilir örgüt kültürünün temelini oluşturur. Sürdürülebilir işletmelerde, sosyal, ekolojik ve finansal refahı birlikte ele alan bütünsel bir yaklaşım benimsenmelidir, ayrıca sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin temel algıların olumlu olması gerekir (Baumgartner, 2009). Sürdürülebilirlik vizyonu çoğunlukla liderlikten doğar ve liderler bu değerleri örgüt üyelerine aktarır. Ancak vizyon yalnızca liderlerden değil, çalışanların katılımıyla da gelişebilir (Avery, 2005); tüm örgütün sürece dahil olması vizyonun ortaklaşa oluşmasını sağlar (Bunker & Alban, 2006). Bu süreçte iletişim ve paylaşım, vizyonun benimsenmesini ve içselleştirilmesini mümkün kılar. Mevcut normlar sürdürülebilirlik ile uyumluysa, örgütlerin sürdürülebilir uygulamaları benimsemesi daha hızlı gerçekleşir (Bansal, 2005).

Değerler, bir vizyonun gerçeğe dönüştürülmesinin araçlarıdır, ancak tek başına yeterli değildir. Soyut vizyonun nasıl gerçekleştirileceği konusunda ortak anlayış sağlamak için geleceğe dair imgesel sözcüklere ihtiyaç vardır. Vizyon, değerleri canlandırırken, değerler de vizyona anlam katar; kurum üyeleri her iki mesajı da aynı şekilde işler (Carton ve ark., 2014).

"Temel değerler", kuruluşların belirsizlik ve muğlaklık içinde ayakta kalmasına yardımcı olur ve büyürken, merkezden uzaklaşırken veya çeşitlenirken bir arada tutan yapıştırıcıdır. Özsel anlam taşıyan bu değerler, üyelerin günlük davranışlarına nüfuz eder ve onları motive eder; böylece duygusal bağlılık oluşur. Temel değerler, üyelerden bağlılık çeken içsel bir anlam taşır (Avery, 2005). Kuruluşun sürdürülebilirliği için fedakârlık (Ullah ve ark., 2016), erdemler (Suriyankietkaew, 2019), etik, toplumsal ve çevresel sorumluluk (Ferro-Soto ve ark., 2018), uyum sağlama (Costanza ve ark., 2016) ve yenilikçilik gibi değerler önemlidir (Suriyankietkaew, 2019). Sürdürülebilirlik uygulamalarını etkileyen temel unsur iletişimdir (Kantabutra, 2020). Liderlerin kullandığı güçlü iletişim dili, çalışanların geleceğe odaklanmasını ve temel değerlere bağlılığını destekler (Venus ve ark., 2019). Rol modelleme bu bağlılığı güçlendirirken (Thorbjornsen ve Supphellen, 2011), paylaşılan etkinlikler duygusal bağlılık ve değer aktarımını

kolaylaştırır (Naqshbandi ve Jasimuddin, 2018). Ayrıca örgüt hiyerarşisi de vizyon ve değerlerin iletiminde önemli bir araçtır (Sy ve ark., 2005).

7.3. Platform Tabanlı Koordinasyon

Platform tabanlı koordinasyon, dijital platformların aktörler arasındaki uyum ve etkileşimi koordine eden merkezî bir altyapı işlevi üstlendiği bir modeli ifade eder. Özellikle çoğul aktörlü, dağıtık ve dinamik ağlarda koordinasyon, yalnızca formal kurallar veya hiyerarşilerle değil, dijital platformların sunduğu araç, kural ve etkileşim ortamlarıyla yürütülür (Tilson, Lyytinen & Sørensen, 2010). Platform tabanlı koordinasyon, organizasyonların sınırlarını aşan iş birlikleri, tedarik zincirleri ve dijital ekosistemlerde kritik bir bileşendir. Bu koordinasyon, aktörlerin dijital altyapı üzerinden etkileşimini örgütler; kuralları, süreçleri, protokolleri ve veriyi standartlaştırarak ilişkileri ve uyumu kolaylaştırır. Örneğin dijital iş platformları, operasyonel kurallar ve performans göstergeleriyle koordinasyon görevlerini otomatikleştirir veya kolaylaştırır (Parker ve ark., 2016). Bu süreç, sadece bilgi paylaşımını hızlandırmakla kalmaz; aynı zamanda koordinasyonun kurumsal öğrenme ve adaptasyon boyutunu da güçlendirir (Gawer, 2014). Böylece dijital platformlar, klasik proje ve örgüt koordinasyon modellerine kıyasla daha esnek, ölçeklenebilir ve heterojen paydaşları bir araya getiren bir koordinasyon yapısı sunar.

Platform tabanlı koordinasyonun temel unsurları görselleştirilmiş bilgi akışı ve standartlaştırılmış etkileşim mekanizmalarıdır. Bulut tabanlı proje yönetim araçları, paydaşların görevleri, geri bildirimleri ve performansı gerçek zamanlı izlemesini sağlar. Böylece bilgi uyumu ve süreç koordinasyonu güçlenir, koordinasyon maliyetleri azalır (Tiwana, 2015). Bu dijital etkileşimler, bireyler ve ekipler arası koordinasyonu görünür, ölçülebilir ve sürdürülebilir kılar; böylece belirsizlik ve karmaşıklık yüksek olduğunda hızlı ve uyumlu karar alınmasını destekler. Platform tabanlı koordinasyon, ağ ekonomisi bağlamında önem kazanmıştır. Çevrimiçi pazar yerleri, paylaşım ekonomisi (Uber, Airbnb) ve profesyonel ağ platformları (Upwork, GitHub) gibi yapılar, aktör etkileşimini dijital altyapılar aracılığıyla koordine eder (Benlian, 2019). Bu platformlar, katılımcılar arasında bilgi ve kaynak akışını düzenleyerek çakışan beklentiler, heterojen hedefler ve koordinasyon yüklerini azaltır. Böylece platform tabanlı koordinasyon, sosyal, ekonomik ve teknik unsurları birlikte örgütleyen önemli bir kavramsal çerçeve oluşturur. Güncel araştırmalar, dijital ekosistemlerde aktörlerin platform kurallarına göre davranmasının koordinasyon verimliliğini artırdığını ve yenilik süreçlerinde iş birliğini güçlendirdiğini göstermektedir (Jacobides ve ark., 2018). Bu çerçevede dijital platformlar yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda koordinasyon altyapısı, norm belirleyicisi ve öğrenme ortamı olarak işlev görür. Platformlar üzerinden oluşturulan veri altyapısı, geçmiş performansın kaydedilmesi ve analiz edilmesiyle sürekli iyileştirme sağlar (Tiwana ve ark., 2010). Platform tabanlı koordinasyon, özellikle sınır ötesi ve çok aktörlü projelerde esnekliği artırır ve Açık İnovasyon ile kitle kaynak kullanımı gibi uygulamalarla ilişkilendirilir (Majchrzak & Malhotra, 2013). Bu yaklaşım, paydaşlar arası etkileşimi ve bilgi entegrasyonunu güçlendirir. Ancak etkinlik yalnızca teknolojiye değil, örgütsel beceriler, kültür ve adaptasyon kapasitesine de bağlıdır (Felin & Lakhani, 2018). Bu nedenle dijital okuryazarlık ve veri yönetimi gibi yetkinliklerin geliştirilmesi, platform tabanlı koordinasyonun sürdürülebilirliği için kritik önemdedir.

8. Dijital Koordinasyon Modelleri

Dijitalleşme, geçici organizasyonlarda koordinasyonu köklü biçimde dönüştürmüştür. Sanal ekip koordinasyonu, coğrafi olarak dağınık ekiplerin dijital araçlarla birlikte çalışmasını sağlar. Dijital iş akış sistemleri görev izleme, dokümantasyon ve bilgi paylaşımını destekler. Yapay zekâ destekli modeller ise iş yükü dağılımı, zamanlama ve karar sistemleriyle koordinasyonu daha öngörülebilir ve verimli hâle getirir.

8.1. Sanal Ekip Koordinasyonu

Sanal ekip koordinasyonu, coğrafi olarak dağıtılmış ve farklı zaman dilimlerinde çalışan bireylerin dijital araçlarla ortak amaç doğrultusunda faaliyetlerini uyumlu hâle getirme sürecidir. Bu ekipler fiziksel mekândan bağımsız çalıştığı için klasik yüz yüze koordinasyonla yönetilemez; bunun yerine sanal iletişim, bilgi paylaşımı ve dijital etkileşim altyapısına dayalı stratejiler

gerektirir (Gibson & Gibbs, 2006). Sanal ekip koordinasyonu, yalnızca coğrafi uzaklığı aşmakla kalmaz; sosyal bağların zayıf, güvenin kırılgan ve iletişimin dijital araçlarla sınırlı olduğu ortamlarda uyumlu eylem için özel süreçler gerektirir. Etkin koordinasyon, iletişim teknolojilerinin kullanım kalitesiyle yakından ilişkilidir. E-posta, anlık mesajlaşma, video konferans ve proje yönetim platformları gibi araçlar, ekip üyeleri arasında bilgi alışverişini sağlar (Majchrzak ve ark., 2004). Bu araçlar, yalnızca bilgi iletimini değil, aynı zamanda etkileşimlerin normlaştırılmasını ve iş akışının görünürlüğünü sağlar. Örneğin, ortak dijital panolar ve iş takvimleri, takım üyelerinin proje durumunu eşzamanlı olarak takip etmelerine imkân vererek koordinasyon maliyetlerini düşürür ve belirsizlikleri azaltır (Cranefield & Yoong, 2007). Bu araçlara dayalı koordinasyon, hem bireylerin performansını izleme hem de ekipler arası uyumu güçlendirme açısından kritik öneme sahiptir.

Sanal ekip koordinasyonunun önemli belirleyicilerinden biri, sosyal bağların ve güvenin dijital ortamda inşa edilmesidir. Fiziksel etkileşimlerin olmadığı durumlarda güven, bilgi paylaşımını artırarak çatışma riskini azaltır ve uyumlu eylemi kolaylaştırır (Staples & Webster, 2008). Araştırmalar, sanal ekiplerde güvenin yalnızca başlangıç normlarıyla değil, sürekli şeffaf iletişim ve geri bildirim mekanizmalarıyla sürdürüldüğünü göstermektedir (Marlow ve ark., 2017). Bu durum, sanal koordinasyonun sosyal boyutunun teknik altyapı kadar kritik olduğunu ortaya koyar. Ayrıca farklı kültürel ve profesyonel geçmişlere sahip ekiplerde koordinasyon, yalnızca bilgi akışını değil örtük bilgi ve normların açıklığa kavuşturulmasını da kapsar (Kirkman & Mathieu, 2005). Bu nedenle sanal ekiplerde koordinasyon, kültürel farklılıkları yönetmeyi ve anlam yaratmayı da içeren çok boyutlu bir süreçtir.

Bir diğer önemli koordinasyon bileşeni sanal etkileşim ritüelleri ve programlı geri bildirim döngüleridir. Sanal ekipler, düzenli çevrimiçi toplantılar, durum güncellemeleri ve retrospektiflerle belirsizliği azaltarak ortak anlayışı güçlendirir (Hinds & Mortensen, 2005). Bu ritüeller, bireysel ve ekip düzeyinde koordinasyonun sürekliliğini sağlayarak paydaşların aynı referans çerçevesinde kalmasına yardımcı olur. Yüksek performanslı sanal ekiplerde koordinasyon, yalnızca teknolojik araçlara değil, aynı zamanda liderlik ve örgütsel desteğe de bağlıdır. Liderlik; güven oluşturma, çatışma yönetimi ve geri bildirim süreçlerini düzenleme gibi kritik işlevler üstlenir (Hoch & Kozlowski, 2014). Literatürde sanal ekip liderliğinin, iletişim normlarını belirleme ve bilgi akışını yönlendirmede merkezi bir rol oynadığı vurgulanır; çünkü fiziksel varlık ve doğrudan gözlem eksikliği belirsizliği artırır. Son çalışmalar, sanal ekip koordinasyonunun performans, öğrenme ve yenilik üzerindeki etkilerini göstermektedir. Etkin koordinasyon stratejileri, görev uyumu ve süreç verimliliğinin yanı sıra öğrenme hızını ve organizasyon içi bilgi transferini de artırır (Marlow ve ark., 2017). Bu bağlamda sanal ekip koordinasyonu, örgütlerin dijitalleşen çalışma ortamlarında çevik, esnek ve adaptif olabilmelerine katkı sağlar.

Sanal ekip koordinasyonu, fiziksel mekândan bağımsız çalışmada etkin uyum için gerekli araç, süreç ve sosyal bağlar bütünüdür. Bu süreç; dijital iletişim altyapısı, güven ve sosyal bağ inşası, kültürel duyarlılık, liderlik ve geri bildirim mekanizmalarının birlikte işletilmesini gerektirir. Güncel literatür, koordinasyonun yalnızca teknolojik araçlarla değil, insan faktörleri ve sosyal süreçlerle bütünleşik ele alınması gerektiğini göstermektedir (Hoda & Murugesan, 2016).

8.2. Dijital İş Akış Sistemleri

Dijital iş akış sistemleri, örgütlerde bilgi ve süreçlerin dijital platformlar üzerinden modellenmesi, yürütülmesi, izlenmesi ve optimize edilmesini kapsayan yapılardır. Bu sistemler, manuel ve kâğıt temelli akışların ötesine geçerek otomasyon, gerçek zamanlı izleme, süreç görünürlüğü ve veri temelli karar alma özellikleriyle modern organizasyonların koordinasyonunda merkezi rol oynar (van der Aalst, 2016). Dijital iş akış sistemleri, faaliyetlerin ardışık ve eşzamanlı bileşenlerini standartlaştırarak, çeşitli aktörler arasındaki bağımlılıkları görünür kılar ve süreç boyunca önleyici ve uyum sağlayıcı koordinasyon mekanizmaları sağlar.

Dijital iş akış sistemleri, süreçlerin modellenmesi ve görselleştirilmesi yoluyla koordinasyonun şeffaflığını artırır. Modern platformlar, iş adımlarını, sorumlulukları ve bilgi akışını gerçek

zamanlı göstererek ekip üyelerinin süreci anlık takip etmesini sağlar (Dumas ve ark., 2018). Bu görünürlük, koordinasyon maliyetlerini düşürürken bilgi gecikmelerini ve belirsizlikleri azaltır; çünkü paydaşlar süreçteki darboğazları, gecikmeleri veya uyumsuzlukları çevrimiçi olarak görüp müdahale edebilirler. Bu özellik, özellikle dağıtık veya sanal ekiplerin birlikte yürüttüğü görevlerde koordinasyon etkinliğini artırır (Hoda & Murugesan, 2016).

Bir diğer önemli katkı, dijital iş akış sistemlerinin gerçek zamanlı veri toplama ve analiz kapasitesiyle koordinasyonu desteklemesidir. Bu sistemler, süreç performansına dair sürekli veri üretir ve analiz ederek gecikmeler, görev süreleri ve kalite sapmaları gibi göstergeleri izlenebilir hale getirir (van der Aalst, 2016). Bu veri odaklı izleme, yöneticilere ve ekip üyelerine anında geri bildirim sağlar ve uyum ihtiyacını ortaya koyan dinamik değişikliklere hızlı yanıt verme imkânı yaratır (Conforto et al., 2016). Böylece dijital iş akış sistemleri, hem stratejik kontrol hem de operasyonel adaptasyon fonksiyonlarını bir arada yürütür.

Dijital iş akış sistemleri, otomasyon yetenekleri sayesinde tekrarlanan görevlerin manuel yürütülme ihtiyacını azaltarak koordinasyonun tutarlılığını artırır. Kritik işlemler için tanımlanan kurallar ve tetikleyiciler, aksiyonlar arasındaki sebep-sonuç ilişkilerini otomatikleştirir ve böylece gecikmeleri ve insan hatalarını azaltır (Hermann, Pentek & Otto, 2016). Bu otomasyon, koordinasyon süreçlerinin sabit rutinler ve karar destek sistemleriyle doğrudan entegre edilmesini sağlayarak süreç performansını güvence altına alır.

Güncel araştırmalar, dijital iş akış sistemlerinin örgütsel çeviklik ve öğrenme kapasitesi üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır. Yapay zekâ destekli analitik ve öneri mekanizmaları, örgütlerin çevresel değişimlere daha hızlı uyum sağlamasını ve koordinasyon süreçlerini sürekli geliştirmesini mümkün kılar (Lacity & Willcocks, 2018). Bu sistemler yalnızca süreçleri kolaylaştırmakla kalmaz, aynı zamanda örgütsel öğrenmeyi hızlandıran geri bildirim döngüleri de oluşturur.

Bununla birlikte dijital iş akış sistemlerinin etkin bir koordinasyon aracı olabilmesi için örgütlerin teknolojik altyapı, insan becerileri ve veri yönetimi kapasitelerini birlikte geliştirmesi gerekir. Teknoloji temelli koordinasyon yalnızca sistemlerin varlığına bağlı değildir; bilgi paylaşım kültürü, süreç disiplini ve süreç sahipliği gibi sosyal ve yapısal unsurlarla desteklenmelidir (Kock ve ark., 2020). Aksi takdirde dijital sistemlerin koordinasyon üzerindeki potansiyel etkisi sınırlı kalabilir.

8.3. Yapay Zekâ Destekli Koordinasyon

Yapay zekâ destekli koordinasyon, insan karar alma ve uyum süreçlerini güçlendirmek için makine öğrenimi, otomasyon ve veri analitiğinin entegre edildiği bir koordinasyon biçimidir. Bu yaklaşım, büyük veri ve gerçek zamanlı bilgi işleme kapasitesiyle süreçleri optimize ederek geleneksel modellerin ötesine geçer (Brynjolfsson ve McAfee, 2017). Özellikle karmaşık ve belirsiz ortamlarda faaliyet gösteren organizasyonlar için kritik bir araçtır; çünkü bu tür bağlamlarda klasik planlama ve kontrol mekanizmaları yeterli esneklik sağlayamayabilir (Köhler ve ark., 2020).

Yapay zekâ destekli koordinasyonun temel katkılarından biri, büyük ölçekli veriyi gerçek zamanlı analiz ederek bilgi akışını hızlandırmasıdır. Bu süreç yalnızca geçmiş veriye dayalı analizlerle sınırlı kalmaz, aynı zamanda geleceğe yönelik tahmin ve önerilerle karar süreçlerini destekler (Shrestha ve ark., 2019). Örneğin üretim hatlarında sensör verileri üzerinden yapılan anomali tespiti, olası darboğazları önceden belirleyerek süreç akışının kesintisiz devam etmesini sağlar. Bu yetenekler, dijitalleşen iş akışlarıyla birlikte otomatik koordinasyon önerileri üreten sistemlerin gelişmesine imkân tanır (Lee ve ark., 2018). Böylece yapay zekâ destekli koordinasyon reaktif değil, proaktif bir uyum mekanizması haline gelir.

Bir diğer önemli boyut, öğrenen sistemlerin ekipler ve süreçler arasındaki etkileşimi optimize etmesidir. Geleneksel koordinasyon yaklaşımları önceden tanımlı kurallara dayanırken, yapay zekâ gerçek zamanlı verilerle bu kuralları dinamik olarak yeniden şekillendirebilir (Zhang ve ark., 2021). Bu yetenek, özellikle proje tabanlı örgütlerde ve geçici ağlarda çevresel değişimlere hızlı uyum açısından kritiktir. Süreç verilerini sürekli öğrenen sistemler, ekipler arası eşgüdümü analiz

ederek optimal iletişim, kaynak tahsisi ve görev sıralaması önerebilir (Wamba-Taguimdje ve ark., 2020).

Yapay zekâ destekli koordinasyonun bir diğer katkısı, çok aktörlü sistemlerde bilgi entegrasyonu ve paydaş etkileşimini kolaylaştırmasıdır. Dağıtık ve heterojen ekosistemlerde farklı bilgi yapıları ve hedefler koordinasyonu zorlaştırabilir. Yapay zekâ tabanlı platformlar, bu bilgileri entegre eden modeller ve arayüzler sunarak paydaşlar arasındaki uyumu artırabilir (Ransbotham ve ark., 2021). Bu etkileşimsel koordinasyon, paylaşılan dijital temsil ve bağlamsal bilgi işleme yoluyla ekosistemlerde daha etkili bir uyum sağlar.

Güncel araştırmalar yapay zekâ destekli koordinasyonun yalnızca bir otomasyon aracı olmadığını, insan-sistem etkileşimini yeniden şekillendiren bir paradigma olduğunu göstermektedir. Bu yaklaşımda koordinasyon, insan uzmanlığı ile algoritmik analizlerin birlikte çalıştığı hibrit süreçler üzerinden yürütülür (Lee, Bagheri & Kao, 2018). Örneğin siber-fiziksel sistemler ve Endüstri 4.0 bağlamında yapay zekâ, öneri sistemleri ve optimizasyon araçlarıyla süreç akışını destekler. Böylece koordinasyon, yalnızca insan kararlarına değil, algoritmalarla güçlendirilmiş uyum mekanizmalarına da dayanır.

Yapay zekâ destekli koordinasyonun bir diğer önemli yönü, örgütsel öğrenme ve adaptasyon döngülerini hızlandırmasıdır. Yapay zekâ süreç verilerini sürekli analiz ederek öğrenme fırsatlarını belirleyebilir, yanlış varsayımları tespit edebilir ve yeniden düzenleme gerektiren koordinasyon noktalarını ortaya çıkarabilir (Argote & Miron-Spektor, 2011). Böylece örgütler, hem bireysel hem kolektif düzeyde öğrenen sistemlere dönüşerek, özellikle belirsiz ve hızlı değişen ortamlarda sürdürülebilir avantaj elde edebilir.

Bununla birlikte yapay zekâ destekli koordinasyonun etkinliği yalnızca teknolojiye değil; etik, güven, veri yönetimi ve insan-makine iş birliği gibi sosyal ve yönetsel faktörlere de bağlıdır. Yapay zekânın karar süreçlerindeki rolünün artması, şeffaflık ve hesap verebilirlik gibi konuları da gündeme getirir (Daugherty & Wilson, 2018). Bu nedenle organizasyonların, bu sistemleri uygularken insan faktörü, etik ve bilgi güvenliğini birlikte ele alması gerekir.

9. Modellerin Karşılaştırılması

Geçici organizasyonlar, proje tabanlı veya kısa süreli iş birliklerini kapsayan yapılardır ve bu nedenle koordinasyonun etkinliği kritik önemdedir. Koordinasyon modelleri genellikle yapısal, ilişkisel, süreç tabanlı ve dijital olmak üzere dört ana kategoride ele alınır. Her modelin güçlü ve zayıf yönleri vardır; uygunlukları ise projenin karmaşıklığı, aktörlerin heterojenliği ve bilgi akışı gereksinimlerine bağlıdır. Yapısal modeller yüksek kontrol sağlarken esnekliği sınırlayabilir; ilişkisel ve süreç tabanlı modeller ise esnekliği artırırken kontrolü daha çok sosyal mekanizmalara dayandırır. Dijital ve ağ tabanlı modeller ise karmaşık ve çok aktörlü yapılarda ölçeklenebilir koordinasyon çözümleri sunar.

Geçici organizasyonlarda koordinasyon modelleri yapısal, ilişkisel, süreç tabanlı ve dijital olmak üzere dört ana grupta incelenebilir. Yapısal modeller hiyerarşi ve standartlaştırma ile net sorumluluk ve hızlı karar alma sağlarken, esnek olmamaları nedeniyle karmaşık projelerde sınırlı kalabilir. İlişkisel modeller güven ve sosyal sermaye üzerinden iş birliğini güçlendirir; ancak bu bağların kurulması zaman alır ve heterojen ekiplerde zorlayıcı olabilir. Süreç tabanlı modeller (Agile, Scrum, Kanban) dinamik ortamlarda hızlı uyum ve öğrenme sağlasa da ölçeklenme sorunları yaşayabilir. Dijital modeller ise yapay zekâ destekli sistemlerle veri odaklı ve ölçeklenebilir koordinasyon sunarken, insan ve etik boyutlarda sınırlılıklar barındırır. Bu nedenle model seçimi, projenin karmaşıklığı, aktörlerin heterojenliği ve bilgi akışına göre değişir; yapısal modeller netlik, ilişkisel ve süreç tabanlı modeller adaptasyon, dijital modeller ise ölçeklenebilirlik sağlar.

Tablo 1. Karşılaştırmalı Analitik Sentez Tablosu

Koordinasyon Modeli Kategorisi	Temel Kuramsal Mekanizmalar / Araçlar	Esneklik ve Kontrol Düzeyi	En Uygun Olduğu Geçici Proje Bağlamı	Modelin Karşılaştığı Temel Koordinasyon Sınırları / Başarısızlık Riskleri
Yapısal Koordinasyon Modeli	Hiyerarşi, standart prosedürler, resmi roller ve yetki dağılımı	Düşük esneklik – Yüksek kontrol	Düşük belirsizlik içeren, görevlerin açık biçimde tanımlandığı rutin projeler	Aşırı bürokrasi, yavaş karar alma, değişime uyum güçlüğü
İlişkisel Koordinasyon Modeli	Güven, ortak hedefler, karşılıklı saygı, yoğun iletişim ağları	Yüksek esneklik – Orta kontrol	Yüksek uzmanlık gerektiren ve ekip üyeleri arasında yoğun etkileşim bulunan projeler	Güven inşasının zaman alması, kişilere bağımlılık, iletişim maliyetleri
Süreç Tabanlı Koordinasyon Modeli	Agile, Scrum, Kanban, geri bildirim döngüleri, iteratif planlama	Yüksek esneklik – Orta/Yüksek kontrol	Belirsizliğin yüksek olduğu, müşteri gereksinimlerinin değişebildiği projeler	Rol karmaşası, kapsam kayması, sürekli koordinasyon ihtiyacı
Dijital Koordinasyon Modeli	Yapay zekâ algoritmaları, dijital platformlar, büyük veri analitiği, gerçek zamanlı izleme sistemleri	Çok yüksek esneklik – Çok yüksek kontrol	Coğrafi olarak dağınık, veri yoğun ve teknoloji odaklı projeler	Veri güvenliği sorunları, algoritmik önyargılar, etik riskler, sosyal bağların zayıflaması

Kaynak: (Schwaber & Sutherland, 2020).

9.1. Esneklik Düzeyi

Geçici organizasyonlarda koordinasyon modelleri, esneklik düzeyleri ve belirsizliklere uyum kapasitesi üzerinden değerlendirilebilir. Yapısal modeller (Mintzberg'in mekanizmaları, hiyerarşik ve matris yapılar, proje yöneticisi temelli modeller) net roller ve prosedürler üzerine kurulu olduğundan genellikle düşük-orta düzeyde esneklik sunar; hiyerarşik yapılar hızlı karar almayı sağlasa da belirsizlik karşısında sınırlı kalır, matris ve proje temelli yapılar ise kısmi adaptasyon imkânı verir (Dumas ve ark., 2018). İlişkisel modeller ise güven, sosyal sermaye ve Relational Coordination yaklaşımı üzerinden yüksek esneklik sağlar; yoğun iletişim ve etkileşim sayesinde hızlı uyum ve ortak problem çözme mümkün olur, ancak heterojen ekiplerde güvenin oluşması zaman alabilir (Gittell, 2016). Süreç tabanlı koordinasyon modelleri (Agile, Scrum, Kanban), sürekli geri bildirim, ağ tabanlı yapılar ve iteratif öğrenmeye dayanarak çok yüksek esneklik sunar. Süreçlerin sürekli gözden geçirilmesi, değişen ihtiyaçlara hızlı yanıt verilmesini sağlasa da, karmaşık ağlarda ölçeklendirme ve rol belirsizlikleri bu esnekliğin etkinliğini sınırlayabilir (Bakker, 2010). Dijital koordinasyon modelleri ise sanal ekipler, dijital iş akışları ve yapay zekâ destekli sistemlerle veri odaklı ve otomatikleştirilmiş yüksek esneklik sağlar; ancak insan faktörü ve sosyal etkileşim eksikliği nedeniyle sosyal esneklik açısından sınırlı kalabilir (van der Aalst, 2016). Bu çerçevede yapısal modeller düşük-orta, ilişkisel modeller yüksek, süreç tabanlı modeller çok yüksek ve dijital modeller yüksek esneklik düzeyine sahiptir.

9.2. Uygunluk Alanları

Geçici organizasyonlarda koordinasyon modellerinin uygunluk alanları, organizasyonun yapısı, proje süresi, aktörlerin heterojenliği ve belirsizlik düzeyine bağlı olarak değişir. Yapısal koordinasyon modelleri, Mintzberg'in mekanizmaları, hiyerarşik yapılar ve matris ile proje yöneticisi temelli modeller, net görev dağılımı, açık sorumluluklar ve rutin süreçlerin ön planda olduğu, düşük belirsizlik ve standartlaşmış faaliyetlerin bulunduğu projeler için uygundur (Dumas, La Rosa, Mendling & Reijers, 2018). İlişkisel koordinasyon modelleri, Relational Coordination Theory, sosyal sermaye temelli yaklaşımlar ve güven ile psikolojik sözleşme odaklı

modeller, heterojen aktörlerin iş birliği yaptığı, bilgi paylaşımının kritik olduğu ve belirsizlik ile değişkenliğin yüksek olduğu projelerde etkin bir biçimde kullanılabilir (Gittell, 2016). Süreç tabanlı koordinasyon modelleri, Agile, Scrum, Kanban, sürekli geri bildirim mekanizmaları, ağ tabanlı yapılar, proje ekolojileri ve geçici ağlar, hızlı değişim gerektiren, müşteri odaklı ve inovatif projelerde öne çıkar; iteratif planlama ve sürekli uyum gerektiren projelerde performansı artırır (Bakker, 2010). Dijital koordinasyon modelleri, sanal ekipler, dijital iş akış sistemleri ve yapay zekâ destekli koordinasyon, coğrafi olarak dağıtılmış ekiplerin yer aldığı, veri yoğun ve yüksek hızda bilgi akışı gerektiren projelerde uygundur; ayrıca, kaynak optimizasyonu ve izleme gerektiren büyük ölçekli projelerde etkinlik sağlar (van der Aalst, 2016). Böylece her bir koordinasyon modeli, proje özellikleri ve çevresel gereklilikler göz önünde bulundurularak uygun alanlarda tercih edilebilir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, geçici organizasyonlarda koordinasyonun tek boyutlu bir olgu olmadığını; yapısal, ilişkisel, süreç tabanlı, ağ temelli ve dijital boyutların bir arada ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bulgular, farklı koordinasyon modellerinin birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu ve bağlamsal faktörler doğrultusunda birlikte kullanıldığında daha etkili sonuçlar üretebileceğini göstermektedir. Hiyerarşik koordinasyon, formal otorite ve emir-komuta zinciri aracılığıyla faaliyetlerin uyumlaştırılmasını sağlayan klasik bir mekanizmadır. Düşük belirsizlik ve standart görevlerin hâkim olduğu ortamlarda etkili bir araç olmasına rağmen, güncel araştırmalar bu mekanizmanın tek başına yeterli olmadığını, esneklik, katılım ve sosyal etkileşim boyutlarıyla desteklenmesi gerektiğini göstermektedir.

Matris ve proje yöneticisi temelli koordinasyon modelleri, modern örgütlerin karmaşık yapıları için geliştirilmiştir. Bu modeller, fonksiyonel uzmanlık ile proje hedefleri arasında çoklu koordinasyon hatları kurarak örgütsel uyumu destekler. Etkin kullanım için hem formal yapıların netliği hem de sosyal ilişkiler ve bilgi akışının bilinçli yönetimi gerekmektedir. Relational Coordination Theory ise koordinasyonu yalnızca yapı ve süreçler üzerinden açıklayan geleneksel yaklaşımlara sosyal boyutu ekler. Sosyal etkileşim kalitesi, örgütsel uyum ve performans üzerinde doğrudan etkili olup, özellikle modern ve belirsiz örgütsel bağlamlarda koordinasyonun daha bütüncül anlaşılmasını sağlar (Gittell, 2016).

Sosyal sermaye temelli koordinasyon, güven, ortak normlar ve güçlü sosyal bağların örgütsel uyum üzerindeki rolünü vurgular. Karmaşık, belirsiz ve bilgi yoğun ortamlarda sosyal sermaye, koordinasyon ve performansın kritik bir belirleyicisidir. Ağ tabanlı ve geçici ağ koordinasyonu ise örgütlerin sınır aşan, çok aktörlü ve dinamik ilişkiler içinde etkin uyum sağlamasını açıklar. Formal yapı ve süreçler tek başına yeterli olmayıp, sosyal ilişkiler, bilgi akışı ve öğrenme süreçleri etkin koordinasyon için temel unsurlar olarak ön plana çıkar. Platform tabanlı koordinasyon, dijital altyapılar üzerinden bilgi akışını görünür kılarak öğrenme temelli uyum süreçlerini destekler. Bu yaklaşım, heterojen paydaş ortamlarında uyumlu eylem üretmek için gerekli koordinasyon altyapısını sağlar.

Yapay zekâ destekli koordinasyon ise süreç performansını artırmak ve çevresel uyum kapasitesini güçlendirmek amacıyla klasik koordinasyon modellerini genişleterek dijital ve veri odaklı bir paradigmayı ortaya koyar. AI destekli mekanizmalar, özellikle hızlı değişen ve belirsiz geçici organizasyon ortamlarında proaktif ve esnek koordinasyon imkânı sunmaktadır.

Bu çalışma, teorik açıdan koordinasyon literatürüne bütüncül bir bakış açısı kazandırmakta ve geçici organizasyonlarda koordinasyonun karmaşıklığını açıklayan kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Sosyal sermaye ve relational coordination yaklaşımlarının klasik yapı temelli mekanizmalarla entegrasyonu, koordinasyon teorilerine modern ve belirsiz bağlamlarda uygulanabilirlik kazandırmaktadır. Pratik açıdan, proje yöneticileri, organizasyon tasarımcıları ve karar vericiler için farklı koordinasyon mekanizmalarının bağlamsal olarak kombinasyonu, örgütsel uyumu artırabilir, bilgi akışını optimize edebilir ve proaktif adaptasyonu destekleyebilir.

Dijital ve yapay zekâ destekli modeller, özellikle geçici ağlar ve heterojen paydaş yapılarında uyumlu eylem üretmek için kritik bir araçtır.

Gelecek araştırmalarda hibrit koordinasyon modellerinin ampirik olarak test edilmesi, yapay zekâ ve dijital platformların süreç verimliliği ve çevresel uyum üzerindeki etkilerinin incelenmesi, kültürel bağlamın rolünün derinlemesine analiz edilmesi ve geçici, çok aktörlü ağların dinamik yapılarının uzunlamasına incelenmesi önem arz etmektedir. Ayrıca farklı koordinasyon modellerinin yenilik kapasitesi, adaptasyon ve kriz yönetimi üzerindeki etkilerinin araştırılması, teorik ilerlemeye katkı sağlarken modern geçici organizasyonların pratik tasarım ve yönetim stratejilerini geliştirmek için de temel oluşturacaktır.

Kaynakça

Adler, P. S., & Kwon, S.-W. (2002). Social capital: Prospects for a new concept. *Academy of Management Review, 27(1),* 17–40.

Agarwal, R., Croson, R., & Mahoney, J. T. (2010). The role of incentives and communication in strategic alliances: An experimental investigation. *Strategic Management Journal, 31(4),* 413-437.

Aggarwal, V. A., Posen, H. E., & Workiewicz, M. (2017). Adaptive capacity to technological change: A microfoundational approach. *Strategic Management Journal, 38(6),* 1212-1231.

Agostini, L., Nosella, A., Sarala, R., & Nkeng, C. (2025). Emerging trends around strategic flexibility: a systematic review supported by bibliometric techniques. *Management Decision, 63(6),* 1835-1881.

Ahmad, M. O., Markkula, J., & Oivo, M. (2013). Kanban in software development: A systematic literature review.

Ahola, T., Ruuska, I., Artto, K., & Kujala, J. (2014). What is project governance and what are its origins?. *International Journal of Project Management, 32(8),* 1321-1332.

Anantatmula, V. (2010). Evolution of project teams for Generation Y workforce. *International Journal of Managing Projects in Business, 3(1),* 70–93

Anderson, D. J. (2010). Kanban: Successful evolutionary change for your technology business.

Anteby, M., Chan, C. K., & DiBenigno, J. (2016). Three lenses on occupations and professions in organizations: Becoming, doing, and relating. *Academy of Management Annals, 10(1),* 183-244.

Argote, L., & Ingram, P. (2000). Knowledge transfer: A basis for competitive advantage in firms. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 82(1),* 150–169.

Argote, L., & Miron-Spektor, E. (2011). Organizational learning: From experience to knowledge. *Organization Science, 22(5),* 1123–1137. https://doi.org/10.1287/orsc.1100.0621

Aubry, M., Hobbs, B., & Thuillier, D. (2007). A new framework for understanding organizational project management through the PMO. *International Journal of Project Management, 25(4),* 328–336.

Avery, G. C. (2005). Leadership for sustainable futures: Achieving success in a competitive world. In Leadership for Sustainable Futures. *Edward Elgar Publishing.*

Bakker, R. M. (2010). Taking stock of temporary organizational forms: A systematic review and research agenda. *International Journal of Management Reviews, 12(4),* 466–486. https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2009.00270.x

Bakker, R. M., & Janowicz-Panjaitan, M. (2009). Time matters: The impact of 'temporariness' on the functioning and performance of organizations. *In Temporary Organizations. Edward Elgar Publishing.*

Bakker, R. M., Cambré, B., Korlaar, L., & Raab, J. (2011). Managing the project learning paradox: A set-theoretic approach toward project knowledge transfer. *International Journal of Project Management, 29(5),* 494-503.

Bansal, P. (2005). Evolving sustainably: A longitudinal study of corporate sustainable development. *Strategic Management Journal, 26(3),* 197-218.

Baumgartner, R. J. (2009). Organizational culture and leadership: Preconditions for the development of a sustainable corporation. *Sustainable Development, 17(2),* 102-113.

Bechky, B. A. (2006). Gaffers, gofers, and grips: Role-based coordination in temporary organizations. *Organization Science, 17(1),* 3-21.

Beck, K., et al. (2001). Manifesto for Agile Software Development.

Beech, N., Burns, H., de Caestecker, L., MacIntosh, R., & MacLean, D. (2004). Paradox as invitation to act in problematic change situations. *Human Relations, 57(10),* 1313-1332.

Benlian, A. (2019). Digital platforms and ecosystems. *Business & Information Systems Engineering, 61(5),* 637–643.

Bento, F., & Garotti, L. (2019). Resilience beyond formal structures: A network perspective towards the challenges of an aging workforce in the oil and gas industry. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity, 5(1),* 15.

Bento, F., Tagliabue, M., & Lorenzo, F. (2020). Organizational silos: a scoping review informed by a behavioral perspective on systems and networks. *Societies, 10(3),* 56.

Birnholtz, J. P., Cohen, M. D., & Hoch, S. V. (2007). Organizational character: On the regeneration of camp poplar grove. Organization Science, 18(2), 315-332.

Borgatti, S. P., & Foster, P. C. (2003). The network paradigm in organizational research: A review and typology. *Journal of Management, 29(6),* 991–1013.

Borgatti, S. P., Everett, M. G., & Johnson, J. C. (2018). Analyzing social networks. *SAGE.*

Bos-de Vos, M., Deken, F., & Kleinsmann, M. (2022). Navigating multiple contexts to integrate system transformation programs. *International Journal of Project Management, 40(3),* 290-311.

Bradley, E. H. (2019). Relational coordination in organizational systems. *Journal of Organizational Behavior, 40(3),* 258–273.

Braun, T., & Lampel, J. (2020). Introduction: tensions and paradoxes in temporary organising: mapping the field. In Tensions and paradoxes in temporary organizing. *Emerald Publishing Limited,* 1-13.

Bresnen, M., Goussevskaia, A., & Swan, J. (2005). Organizational routines, situated learning and processes of change in project-based organizations. *Project Management Journal, 36(3),* 27-41.

Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). Machine, platform, crowd: Harnessing our digital future. *W. W. Norton & Company.*

Bucher, S. V., Chreim, S., Langley, A., & Reay, T. (2016). Contestation about collaboration: Discursive boundary work among professions. *Organization Studies, 37(4),* 497-522.

Bunker, B., & Alban, B. (2006). Large group interventions and dynamics. *Organization development: A Jossey-Bass Reader,* 309-321.

Burke, C. M., & Morley, M. J. (2016). On temporary organizations: A review, synthesis and research agenda. *Human Relations, 69(6),* 1235-1258.

Burt, R. S. (2004). Structural holes and good ideas. *American Journal of Sociology, 110(2),* 349–399.

Cacciatori, E., & Prencipe, A. (2021). Project-based temporary organizing and routine dynamics. *Cambridge Handbook of Routines Dynamics,* 407-420.

Caldas, M. P., & Wood, R. C. (1999). Patterns in interorganizational networks: The case of global production networks in the food industry. *Journal of Management Studies, 36(6),* 839–859.

Carton, A. M., Murphy, C., & Clark, J. R. (2014). A (blurry) vision of the future: How leader rhetoric about ultimate goals influences performance. *Academy of Management Journal, 57(6),* 1544-1570.

Cattani, G., Ferriani, S., & Baden-Fuller, C. (2011). Network ties and innovation: The role of bridging and cohesive social capital. *Organization Science, 22(4),* 1092–1111.

Cattani, G., Ferriani, S., Frederiksen, L., & Täube, F. (2011). Project-based organizing and strategic management: A long-term research agenda on temporary organizational forms. *Project-based organizing and strategic management, xv-xxxix.*

Centola, D. (2018). How behavior spreads: The science of complex contagions (Vol. 3). *Princeton, NJ: Princeton University Press.*

Cilliers, F., & Greyvenstein, H. (2012). The impact of silo mentality on team identity: An organisational case study. *SA Journal of Industrial Psychology, 38(2),* 1-9.

Clegg, S. R., & Kornberger, M. (2006). Space, organization and management theory. *Liber & Copenhagen Business School Press.*

Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology, 94,* S95–S120.

Comeau-Vallée, M., & Langley, A. (2020). The interplay of inter-and intraprofessional boundary work in multidisciplinary teams. *Organization Studies, 41(12),* 1649-1672.

Conforto, E., Salum, F., Amaral, D. C., da Silva, S. L., & de Almeida, L. F. M. (2016). Can agile project management be adopted by industries other than software development?. *Project Management Journal, 47(3),* 21–34.

Costanza, D. P., Blacksmith, N., Coats, M. R., Severt, J. B., & DeCostanza, A. H. (2016). The effect of adaptive organizational culture on long-term survival. *Journal of Business and Psychology, 31,* 361-381.

Cromity, J., & De Stricker, U. (2011). Silo persistence: It's not the technology, it's the culture!. *New Review of Information Networking, 16(2),* 167-184.

Davis, S. M., & Lawrence, P. R. (1977). Matrix. *Addison-Wesley.*

Dingsøyr, T., Nerur, S., Balijepally, V., & Moe, N. B. (2012). A decade of agile methodologies: Towards explaining agile software development. *Journal of Systems and Software, 85(6),* 1213–1221.

Dinsmore, P. C., & Wheeler, R. (2011). Project management: Achieving competitive advantage. *Wiley.*

Dmytriyev, S. D., Freeman, R. E., & Hörisch, J. (2021). The relationship between stakeholder theory and corporate social responsibility: Differences, similarities, and implications for social issues in management. *Journal of Management Studies, 58(6),* 1441-1470.

Dumas, M., La Rosa, M., Mendling, J., & Reijers, H. A. (2018). Fundamentals of business process management (2nd ed.). *Springer.* https://doi.org/10.1007/978-3-662-56509-4

Edmondson, A. C. (2012). Teaming: How organizations learn, innovate, and compete in the knowledge economy. *Jossey-Bass.*

Felin, T., & Lakhani, K. R. (2018). What problems will platforms solve? *MIT Sloan Management Review, 59(1),* 42–49.

Ferro-Soto, C., Macías-Quintana, L. A., & Vázquez-Rodríguez, P. (2018). Effect of stakeholders-oriented behavior on the performance of sustainable business. *Sustainability, 10(12),* 4724.

Floricel, S., Bonneau, C., Aubry, M., & Sergi, V. (2014). Extending project management research: Insights from social theories. *International Journal of Project Management, 32(7),* 1091-1107.

Ford, D. N., Lander, D. M., & Voyer, J. J. (2002). A real options approach to valuing strategic flexibility in uncertain construction projects. *Construction Management & Economics, 20(4),* 343-351.

Foss, N. J., & Lindenberg, S. (2013). Microfoundations for organizational strategy. *Strategic Management Journal, 34(5),* 569–579. https://doi.org/10.1002/smj.2133

Galbraith, J. R. (2009). Designing matrix organizations that actually work. *Jossey-Bass.*

Galpin, T., Whitttington, J. L., & Bell, G. (2015). Is your sustainability strategy sustainable? Creating a culture of sustainability. *Corporate Governance, 15(1),* 1-17.

Garicano, L. (2000). Hierarchies and the Organization of Knowledge in Production. *Journal of Political Economy, 108(5),* 874-904.

Gawer, A. (2014). Bridging differing perspectives on technological platforms: Toward an integrative framework. *Research Policy, 43(7),* 1239–1249.

George, G., Howard-Grenville, J., Joshi, A., & Tihanyi, L. (2016). Understanding and tackling societal grand challenges through management research. *Academy of Management Journal, 59(6),* 1880-1895.

Geraldi, J., Maylor, H., & Williams, T. (2011). Now, let's talk about projects. *Project Management Journal, 42(3),* 5–7.

Gerwin, D. (2004). Coordinating new product development in strategic alliances. *Academy of Management Review, 29(2),* 241-257.

Gibson, C. B., & Gibbs, J. L. (2006). Unpacking the concept of virtuality: The effects of geographic dispersion, electronic dependence, dynamic structure, and national diversity on team innovation. *Administrative Science Quarterly, 51(3),* 451–495.

Gittell, J. H. (2002). Relationships between service providers and their impact on performance. *Harvard Kennedy School.*

Gittell, J. H. (2006). Relational coordination: Coordinating work through relationships of shared goals, shared knowledge, and mutual respect. *Yale University Press.*

Gittell, J. H. (2011). The residual impact of relational coordination. *Health Care Management Review, 36(2),* 130–135.

Gittell, J. H. (2016). Transforming relationships for high performance: The power of relational coordination. *Stanford University Press.*

Grabher, G. (2004). Learning in projects, remembering in networks? *European Urban and Regional Studies, 11(2),* 103–123.

Granovetter, M. S. (1973). The strength of weak ties. *American Journal of Sociology, 78(6),* 1360–1380.

Granovetter, M. S. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology, 91(3),* 481–510.

Gray, B., & Purdy, J. (2018). Collaborating for our future: Multistakeholder partnerships for solving complex problems. *Oxford University Press.*

Grigsby, R. K. (2015). Enhancing the behavioral science knowledge and skills of 21st-century leaders in academic medicine and science. *Journal of Organizational Behavior Management, 35(1-2),* 123-134.

Grimes, M. G., Williams, T. A., & Zhao, E. Y. (2019). Anchors aweigh: The sources, variety, and challenges of mission drift. *Academy of Management Review, 44(4),* 819-845.

Gulati, R., & Nickerson, J. A. (2008). Interorganizational trust, governance choice, and exchange performance. *Organization Science, 19(5),* 688-708.

Gulati, R., Puranam, P., & Tushman, M. (2012). Meta-organization design: Rethinking design in interorganizational and community contexts. *Strategic Management Journal, 33(6),* 571–586.

Hagen, B., Zucchella, A., & Ghauri, P. N. (2019). From fragile to agile: marketing as a key driver of entrepreneurial internationalization. *International Marketing Review, 36(2),* 260-288.

Hanisch, B., & Wald, A. (2014). Effects of complexity on the success of temporary organizations: Relationship quality and transparency as substitutes for formal coordination mechanisms. *Scandinavian Journal of Management, 30(2),* 197-213.

Helfen, M. (2015). Institutionalizing precariousness? The politics of boundary work in legalizing agency work in Germany, 1949–2004. *Organization Studies, 36(10),* 1387-1422.

Hermann, M., Pentek, T., & Otto, B. (2016). Design principles for industrie 4.0 scenarios. *System Sciences (HICSS).*

Hinds, P. J., & Mortensen, M. (2005). Understanding conflict in geographically distributed teams: The moderating effects of shared identity, shared context, and spontaneous communication. *Organization Science, 16(3),* 290–307.

Hoch, J. E., & Kozlowski, S. W. J. (2014). Leading virtual teams: Hierarchical leadership, structural supports, and shared team leadership. *Journal of Applied Psychology, 99(3),* 390–403.

Hoda, R., & Murugesan, S. (2016). Multi-level agile project management challenges: A self-organizing team perspective. *Journal of Systems and Software, 117,* 245–257.

Hoda, R., Paasivaara, M., & Lassenius, C. (2017). A decade of scaling agile software development: Insights from practice and research. *IEEE Software, 34(6),* 53–61.

Hoegl, M., & Parboteeah, K. P. (2007). Shared leadership in innovative projects: An empirical study. *Journal of Engineering and Technology Management, 24(1–2),* 188–203.

Huxham, C., & Vangen, S. (2005). Managing to collaborate: The theory and practice of collaborative advantage. *Routledge.*

Izaddoost, A., Naderpajouh, N., & Heravi, G. (2021). Integrating resilience into asset management of infrastructure systems with a focus on building facilities. *Journal of Building Engineering, 44,* 103304.

Jacobides, M. G., Cennamo, C., & Gawer, A. (2018). Towards a theory of ecosystems. *Strategic Management Journal, 39(8),* 2255–2276.

Jacobsson, M., Lundin, R. A., & Söderholm, A. (2016). Towards a multi-perspective research program on projects and temporary organizations: Analyzing the Scandinavian turn and the rethinking effort. *International Journal of Managing Projects in Business, 9(4),* 752-766.

Johansson, S., Löfström, M., & Ohlsson, Ö. (2007). Separation or integration? A dilemma when organizing development projects. *International Journal of Project Management, 25(5),* 457-464.

Jones, G. R. (2013). Organizational theory, design, and change. 7th Edition, *ISBN: 978-0-13-272994-9 by Gareth R. Jones, published by Pearson Education, Inc.*

Kantabutra, S. (2020). Toward an organizational theory of sustainability vision. *Sustainability, 12(3),* 1125.

Keegan, A., & Turner, J. R. (2002). The management of innovation in project-based firms. *Long Range Planning, 35(4),* 367-388.

Klessova, S., Thomas, C., & Engell, S. (2020). Structuring inter-organizational R&D projects: Towards a better understanding of the project architecture as an interplay between activity coordination and knowledge integration. *International Journal of Project Management, 38(5),* 291-306.

Kniberg, H., & Skarin, M. (2010). Kanban and Scrum – making the most of both.

Kock, N., Hovel, R., & Myers, M. (2020). Guidelines for (nearly) unobtrusive IT use measurement. *Journal of Management Information Systems, 37(1),* 18–45.

Köhler, T., Pizzol, M., Howaldt, J., & Ratajczak-Mrozek, M. (2020). Artificial intelligence and functional creativity: Synthesizing the humanities, social sciences, and interdisciplinary approaches. *Creativity Research Journal, 32(2),* 97–113.

Lacity, M., & Willcocks, L. (2018). Robotic process automation and cognitive automation: The next phase. *SB Publishing.*

Lamont, M., & Molnár, V. (2002). The study of boundaries in the social sciences. *Annual Review of Sociology, 28(1),* 167-195.

Lampel, J. (2011). Institutional dynamics of project-based creative organizations: Irving Thalberg and the Hollywood studio system. *In Project-Based Organizing and Strategic Management, Emerald Group Publishing Limited,* 445-466.

Langfred, C. W. (2004). Too much of a good thing? *Academy of Management Journal, 47(3),* 361–372.

Lee, J., Bagheri, B., & Kao, H.-A. (2018). A cyber-physical systems architecture for industry 4.0-based manufacturing systems. *Manufacturing Letters, 3,* 18–23.

Leffingwell, D. (2018). SAFe 4.5 Reference Guide: Scaled Agile Framework for Lean Enterprises.

Lehtonen, P., & Martinsuo, M. (2009). Integrating the change program with the parent organization. *International Journal of Project Management, 27(2),* 154-165.

Lenfle, S., & Loch, C. (2010). Lost roots: How project management came to emphasize control over flexibility and novelty. *California Management Review, 53(1),* 32-55.

Leufkens, A. S., & Noorderhaven, N. G. (2011). Learning to collaborate in multi-organizational projects. *International Journal of Project Management, 29(4),* 432-441.

Lewis, M. W., & Smith, W. K. (2014). Paradox as a metatheoretical perspective: Sharpening the focus and widening the scope. *The Journal Of Applied Behavioral Science, 50(2),* 127-149.

Lindberg, K., Walter, L., & Raviola, E. (2017). Performing boundary work: The emergence of a new practice in a hybrid operating room. *Social Science & Medicine, 182,* 81-88.

Lok, P., & Crawford, J. (2004). The effect of organisational culture and leadership style on job satisfaction and organisational commitment. *Journal of Management Development, 23(4),* 321–338. https://doi.org/10.1108/02621710410529785

Lorinkova, N. M., Pearsall, M. J., & Sims Jr, H. P. (2013). Examining the differential longitudinal performance of directive versus empowering leadership in teams. *Academy of Management Journal, 56(2),* 573-596.

Majchrzak, A., & Malhotra, A. (2013). Towards an information systems perspective and research agenda on crowdsourcing for innovation. *Journal of Strategic Information Systems, 22(4),* 257–268.

Majchrzak, A., Malhotra, A., Stohl, C., & Jarvenpaa, S. L. (2004). Can absence make a team grow stronger? *Organization Science, 15(3),* 255–276.

Manning, S. (2010). The strategic formation of project networks: A relational practice perspective. *Human Relations, 63(4),* 551-573.

Manning, S., & Sydow, J. (2011). Projects, paths, and practices: Sustaining and leveraging project-based relationships. *Industrial and Corporate Change, 20(5),* 1369-1402.

Maoret, M., Massa, F. G., & Jones, C. (2011). Toward a projects as events perspective. *In Project-Based Organizing and Strategic Management (pp. 427-444). Emerald Group Publishing Limited.*

Marlow, S. L., Lacerenza, C. N., & Salas, E. (2017). Communication in virtual teams: A conceptual framework and research agenda. *Human Resource Management Review, 27(4),* 575–589.

Marr, B. (2015). Key performance indicators: The 75 measures every manager needs to know. *Pearson.*

Mathisen, G. E., & Arnulf, J. K. (2013). Mind the gap: A study of shared mental models and coordination in agile teams. *Team Performance Management, 19(1/2),* 70–86.

Maylor, H., Vidgen, R., & Carver, S. (2006). Managerial complexity in project-based operations. *British Journal of Management, 17(4),* 283–301.

Micevski, M., Dewsnap, B., Cadogan, J. W., Kadic-Maglajlic, S., & Boso, N. (2019). Sales intra-functional flexibility: Its relationship to performance and moderating effects on role stressors. *Journal of Business Research, 104,* 552-562.

Mills, P. K., & Ungson, G. R. (2003). Reassessing the limits of structural empowerment: Organizational constitution and trust as controls. *Academy of Management Review, 28(1),* 143-153.

Mishra, A., Chandrasekaran, A., & MacCormack, A. (2015). Collaboration in multi-partner R&D projects: The impact of partnering scale and scope. *Journal of Operations Management, 33,* 1-14.

Mishra, N., Schreiber, R., Stanton, I., & Tarjan, R. E. (2007). Clustering social networks. In International Workshop on Algorithms and Models for the Web-Graph (pp. 56-67). *Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.*

Musca, G. N., Mellet, C., Simoni, G., Sitri, F., & de Vogüé, S. (2014). "Drop your boat!": The discursive co-construction of project renewal. The case of the Darwin mountaineering expedition in Patagonia. *International Journal of Project Management, 32(7),* 1157-1169.

Musheke, M. M., & Phiri, J. (2021). The effects of effective communication on organizational performance based on the systems theory. *Open Journal of Business and Management, 9(2),* 659-671.

Müller, R., & Turner, R. (2007). Matching the project manager's leadership style to project type. *International Journal of Project Management, 25(1),* 21–32.

Naderpajouh, N., Matinheikki, J., Keeys, L., Aldrich, D. P., & Linkov, I. (2020). An interdisciplinary crossroad: A framework for resilience research in project management. *Project Leadership and Society,* DOI: 10.1016/j.plas.2020.100001.

Nahapiet, J., & Ghoshal, S. (1998). Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage. *Academy of Management Review, 23(2),* 242–266.

Naqshbandi, M. M., & Jasimuddin, S. M. (2018). Knowledge-oriented leadership and open innovation: Role of knowledge management capability in France-based multinationals. *International Business Review, 27(3),* 701-713.

Nuhn, H. F., Heidenreich, S., & Wald, A. (2019). Performance outcomes of turnover intentions in temporary organizations: A dyadic study on the effects at the individual, team, and organizational level. *European Management Review, 16(2),* 255-271.

Oehmen, J., Seering, W., Pikkarainen, M., Turner, R., & Wohlin, C. (2019). Agile beyond software: Steering a project, portfolio, and organizational agility revolution. *IEEE Software, 36(2),* 76–82.

Okhuysen, G. A., & Bechky, B. A. (2009). 10 coordination in organizations: An integrative perspective. *Academy of Management Annals, 3(1),* 463-502.

Olsson, N. O. (2006). Management of flexibility in projects. *International Journal of Project Management, 24(1),* 66-74.

O'Reilly III, C. A., & Tushman, M. L. (2013). Organizational ambidexterity: Past, present, and future. *Academy of Management Perspectives, 27(4),* 324-338.

Papachroni, A., Heracleous, L., & Paroutis, S. (2015). Organizational ambidexterity through the lens of paradox theory: Building a novel research agenda. *The Journal of Applied Behavioral Science, 51(1),* 71-93.

Parker, G. G., Van Alstyne, M., & Choudary, S. P. (2016). Platform revolution: How networked markets are transforming the economy. *W. W. Norton & Company.*

Phillips, N., & Lawrence, T. B. (2012). The turn to work in organization and management theory: Some implications for strategic organization. *Strategic Organization, 10(3),* 223-230.

Putnam, R. D. (2000). Bowling alone: The collapse and revival of American community. *Simon & Schuster.*

Quick, K. S., & Feldman, M. S. (2014). Boundaries as junctures: Collaborative boundary work for building efficient resilience. *Journal of Public Administration Research and Theory, 24(3),* 673-695.

Ransbotham, S., Kiron, D., Gerbert, P., & Reeves, M. (2021). Reshaping business with artificial intelligence. *MIT Sloan Management Review, 62(1),* 1–14.

Reader, T. W., Flin, R., Mearns, K., Cuthbertson, B. H., & De Cruz, P. (2015). Teamwork and relational coordination in healthcare. *Journal of Interprofessional Care, 29(5),* 485–491.

Reinecke, J., & Ansari, S. (2015). When times collide: Temporal brokerage at the intersection of markets and developments. *Academy of Management Journal, 58(2),* 618-648.

Rigby, D. K., Sutherland, J., & Takeuchi, H. (2016). Embracing Agile. *Harvard Business Review, 94(5),* 40–50.

Sampson, R. C. (2007). R&D alliances and firm performance: The impact of technological diversity and alliance organization on innovation. *Academy of Management Journal, 50(2),* 364-386.

Schleimer, S. C., & Faems, D. (2016). Connecting interfirm and intrafirm collaboration in NPD projects: Does innovation context matter?. *Journal of Product Innovation Management, 33(2),* 154-165.

Schultz, M., & Hernes, T. (2013). A temporal perspective on organizational identity. *Organization Science, 24(1),* 1-21.

Schwaber, K., & Sutherland, J. (2020). The Scrum Guide.

Schweitzer, F., & Duxbury, D. (2010). Does' virtual' matter? Coordination in virtual organizations. *Journal of Business Research, 63(5),* 489–495.

Sen, S., Savitskie, K., Mahto, R.V., Kumar, S. and Khanin, D. (2023), "Strategic flexibility in small firms", *Journal of Strategic Marketing, 31(5),* 1053-1070, doi: 10.1080/0965254x.2022. 2036223.

Shahu, R., Pundir, A. K., & Ganapathy, L. (2012). An empirical study on flexibility: A critical success factor of construction projects. *Global Journal of Flexible Systems Management, 13,* 123-128.

Shipilov, A. V., Greve, H. R., & Rowley, T. J. (2010). When do interorganizational networks have brokers? *Academy of Management Journal, 53(4),* 1075–1090.

Shrestha, Y. R., Ben-Menahem, S. M., & von Krogh, G. (2019). Organizational decision-making structures in the age of artificial intelligence. *California Management Review, 61(4),* 66–83.

Sirmon, D. G., Hitt, M. A., & Ireland, R. D. (2007). Managing firm resources in dynamic environments to create value: Looking inside the black box. *Academy of Management Review, 32(1),* 273–292.

Smith, L., & Lewis, M. W. (2022). Relational coordination as a dynamic process: Implications for organizational design. *Academy of Management Review, 47(1),* 100–120.

Smith, W. K., & Lewis, M. W. (2011). Toward a theory of paradox: A dynamic equilibrium model of organizing. *Academy of Management Review, 36(2),* 381-403.

Smith, W. K., Binns, A., & Tushman, M. L. (2010). Complex business models: Managing strategic paradoxes simultaneously. *Long Range Planning, 43(2-3),* 448-461.

Srinivasan, R., & Swink, M. (2018). Relational coordination and supply chain resilience. *Journal of Operations Management, 58–59,* 3–21.

Staples, D. S., & Webster, J. (2008). Exploring the effects of trust, task interdependence and virtualness on knowledge sharing in teams. *Information Systems Journal, 18(6),* 617–640.

Stingl, V., & Geraldi, J. (2023). Imagining futures: Cognitive processes of desirable or undesirable project prospections. *Technological Forecasting and Social Change, 194,* 122701.

Stjerne, I. S., & Svejenova, S. (2016). Connecting temporary and permanent organizing: Tensions and boundary work in sequential film projects. *Organization Studies, 37(12),* 1771-1792.

Suriyankietkaew, S. (2019). Taking the long view on resilience and sustainability with 5Cs at B. Grimm. *Global Business and Organizational Excellence, 38(3),* 11-17.

Swan, J., Scarborough, H., & Robertson, M. (2010). The construction industry as a loosely coupled system. *Construction Management and Economics, 28(6),* 565–580. https://doi.org/10.1080/01446191003747648

Swan, J., Scarbrough, H., & Newell, S. (2010). Why don't (or do) organizations learn from projects?. *Management Learning, 41(3),* 325-344.

Sy, T., Beach, L., & D'Annunzio, L. S. (2005). Challenges and strategies of matrix organizations. *Human Resource Planning, 28(1),* 39-48.

Sydow, J., & Braun, T. (2018). Projects as temporary organizations: An agenda for further theorizing the interorganizational dimension. *International Journal of Project Management, 36(1),* 4-11.

Sydow, J., & Windeler, A. (2020). Temporary organizing and permanent contexts. *Current Sociology, 68(4),* 480-498.

Sydow, J., Schüßler, E., & Müller-Seitz, G. (2017). Managing inter-organizational relations: Debates and cases. *Bloomsbury Publishing.*

Thorbjornsen, H., & Supphellen, M. (2011). Determinants of core value behavior in service brands. *Journal of Services Marketing, 25(1),* 68-76.

Timmermans, S., & Epstein, S. (2010). A world of standards but not a standard world: Toward a sociology of standards and standardization. *Annual Review of Sociology, 36(1),* 69-89.

Tiwana, A. (2015). Platform ecosystems: Aligning architecture, governance, and strategy. *Morgan Kaufmann.*

Tiwana, A., Konsynski, B., & Bush, A. A. (2010). Research commentary platform evolution: Coevolution of platform architecture, governance, and environmental dynamics. *Information Systems Research, 21(4),* 675–687.

Tourish, D., & Hargie, O. (2020). Communication and relational coordination in project teams. *Project Management Journal, 51(2),* 123–136.

Tsai, W., & Ghoshal, S. (1998). Social capital and value creation: The role of intrafirm networks. *Academy of Management Journal, 41(4),* 464–476.

Turner, J. R., & Müller, R. (2003). On the nature of the project as a temporary organization. *International Journal of Project Management, 21(1),* 1-8.

Turner, R., & Miterev, M. (2019). The organizational design of the project-based organization. *Project Management Journal, 50(4),* 487-498.

Tuuli, M. M., Rowlinson, S., & Koh, T. Y. (2010). Dynamics of control in construction project teams. *Construction Management and Economics, 28(2),* 189-202.

Ullah, I., Akhtar, K. M., Shahzadi, I., Farooq, M., & Yasmin, R. (2016). Encouraging knowledge sharing behavior through team innovation climate, altruistic intention and organizational culture. *Knowledge Management & E-Learning, 8(4),* 628.

van der Aalst, W. (2016). Process mining: Data science in action (2nd ed.). *Springer.* https://doi.org/10.1007/978-3-662-49851-4

Venus, M., Johnson, R. E., Zhang, S., Wang, X. H., & Lanaj, K. (2019). Seeing the big picture: A within-person examination of leader construal level and vision communication. *Journal of Management, 45(7),* 2666-2684.

Vom Brocke, J., & Lippe, S. (2015). Managing collaborative research projects: A synthesis of project management literature and directives for future research. *International Journal of Project Management, 33(5),* 1022-1039.

Wamba-Taguimdje, S.-L., Fosso Wamba, S., Kala Kamdjoug, J. R., & Tchatchouang Wanko, C. (2020). Influence of artificial intelligence (AI) on firm performance: The business value of AI. *Business Process Management Journal, 26(7),* 1893–1924.

Whitley, R. (2006). Project-based firms: new organizational form or variations on a theme?. *Industrial and Corporate Change, 15(1),* 77-99.

Widener, S. K. (2007). An empirical analysis of the levers of control framework. *Accounting, Organizations and Society, 32(7-8),* 757-788.

Yang, H., & Zhang, L. (2019). Communication and the Optimality of Hierarchy in Organizations. *The Journal of Law, Economics, and Organization, 35(1),* 154-191.

Zaheer, A., McEvily, B., & Perrone, V. (1998). Does trust matter? *Strategic Management Journal, 19(1),* 9–45.

Zhang, J., Zhao, K., & Kumar, A. (2021). Artificial intelligence in operations management: A review and bibliometric analysis. *International Journal of Production Research, 59(6),* 1878–1901.

Zuiderwijk, D. C. (2024). Reliable beyond Design: The Role of Operational Actors in Dealing with Increasing Uncertainty in Complex Temporary Technical Organizations.

Çatışma Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır. Hakemlere katkıları için teşekkür ederim.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Çelen, O.; Tuna, M. (2026). "Kadın Çalışanların Kraliçe Arı Sendromu Düzeylerinin Demografik ve Örgütsel Özelliklere Göre İncelenmesi: Antalya Örneği", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 203-219. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 02.10.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1955235

Yazar/Author

Onur ÇELEN*, Muharrem TUNA**

Makale Adı/Article Name

Kadın Çalışanların Kraliçe Arı Sendromu Düzeylerinin Demografik ve Örgütsel Özelliklere Göre İncelenmesi: Antalya Örneği***

An Examination of Queen Bee Syndrome Levels Among Female Employees According to Demographic and Organizational Characteristics: The Antalya Example

ÖZ

Bu araştırmanın amacı, Antalya'da faaliyet gösteren beş yıldızlı konaklama işletmelerinde kadın yöneticiye bağlı olarak çalışan kadınların kraliçe arı sendromuna ilişkin algılarının demografik ve örgütsel özelliklere göre farklılaşıp farklılaşmadığını incelemektir. Araştırmanın evrenini Antalya'daki beş yıldızlı konaklama işletmelerinde kadın yöneticiye bağlı olarak çalışan kadınlar oluşturmuş, veriler 475 kadın çalışandan anket tekniğiyle elde edilmiştir. Kraliçe arı sendromu; destek, yapı ve yeterlilik olmak üzere üç boyutta ele alınmış, demografik ve örgütsel değişkenlere göre farklılıkların belirlenmesinde tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Bulgular, kraliçe arı sendromuna ilişkin algıların demografik ve örgütsel özelliklere göre farklı örüntüler gösterdiğini ortaya koymuştur. Yaş açısından destek ve yeterlilik boyutlarında anlamlı farklılıklar belirlenirken, yapı boyutunda anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Eğitim düzeyine göre destek, yapı ve yeterlilik boyutlarının tamamında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. İşletmecilik sistemi açısından yalnızca destek boyutunda anlamlı farklılık belirlenirken, yapı ve yeterlilik boyutlarında anlamlı bir farklılığa ulaşılamamıştır. Görev yapılan departman ve görev pozisyonu açısından ise her üç boyutta da anlamlı farklılıklar belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar, kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algılarının yalnızca demografik özellikler üzerinden değil, örgütsel bağlamla birlikte değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Araştırmanın, konaklama işletmelerinde kadın çalışanlara yönelik insan kaynakları uygulamalarının geliştirilmesine ve kraliçe arı sendromuna ilişkin demografik ve örgütsel farklılıkların daha ayrıntılı anlaşılmasına katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Konaklama işletmeleri, Kraliçe Arı Sendromu, Kadın Çalışanlar.

ABSTRACT

The aim of this study is to examine whether female employees' perceptions of queen bee syndrome differ according to demographic and organizational characteristics in five-star accommodation establishments operating in Antalya. The population of the study consisted of female employees working under female managers in five-star accommodation establishments in Antalya, and data were collected from 475 female employees through a questionnaire. Queen bee syndrome was examined across three dimensions: support, structure, and competency. One-way analysis of variance (ANOVA) was used to determine differences according to demographic and organizational variables. The findings revealed different patterns in perceptions of queen bee syndrome across demographic and organizational characteristics. Regarding age, significant differences were found in the support and competency dimensions, whereas no significant difference was observed in the structure dimension. Significant differences were found across all three dimensions according to education level. Regarding management type, a significant difference was found only in the support dimension, while no significant differences were observed in the structure and competency dimensions. Significant differences were found across all three dimensions according to department and organizational position. The results indicate that female employees' perceptions of queen bee syndrome should be evaluated not only in relation to demographic characteristics but also within their organizational context. The study is expected to contribute to the development of human resource practices for female employees in accommodation establishments and to a more detailed understanding of demographic and organizational differences in perceptions of queen bee syndrome.

Keywords: Tourism, Hospitality businesses, Queen Bee Syndrome, Female Employees.

* Öğr. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Harmancık Meslek Yüksekokulu/Turizm ve Otel İşletmeciliği Programı, onurcelen@uludag.edu.tr

** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi/Turizm İşletmeciliği Bölümü, muharrem.tuna@hbv.edu.tr

*** Bu araştırma için Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonu'nun 08.06.2020 tarih ve 11054618-302.08.01 Protokol numaralı toplantısında alınan 05 sıra sayılı karar uyarınca Etik Kurul onayı alınmıştır. Bu araştırma, Onur ÇELEN tarafından, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı'nda, Prof. Dr. Muharrem TUNA'nın danışmanlığında 2022 yılında tamamlanmış, "*Antalya'daki Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerinde Kraliçe Arı Sendromunun Bağlılık ve Verimlilik Üzerine Etkisi*" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Extended Abstract

Queen bee syndrome refers to a phenomenon in which women who attain managerial positions in male-dominated organizational environments distance themselves from other women and may display unsupportive attitudes toward female subordinates. Rather than supporting the career development of other women, managers exhibiting queen bee behaviors may perceive female employees as potential competitors, potentially affecting professional relationships and career opportunities within organizations. Such behaviors may have implications for interpersonal relations, organizational climate, and women's career development. Understanding whether perceptions of queen bee syndrome differ across employee groups is therefore important for developing more supportive and equitable organizational environments.

The hospitality industry provides a particularly relevant context for examining this phenomenon because of its labor-intensive structure and the importance of continuous interpersonal interaction in service delivery. Although women constitute a substantial proportion of the hospitality workforce, gender-related barriers may continue to shape their career experiences and workplace relationships. Within such organizational environments, relationships between female managers and female employees represent an important area of organizational behavior research. Examining queen bee syndrome in relation to demographic and organizational characteristics may therefore provide a more detailed understanding of how the phenomenon is perceived by different groups of female employees.

Although queen bee syndrome has attracted increasing scholarly attention, empirical research within tourism and hospitality remains relatively limited. Previous research has examined various organizational and individual dimensions of the phenomenon; however, demographic and organizational differences in perceptions of queen bee syndrome require further examination within hospitality settings. Earlier research by Çelen and Tuna (2021), conducted as part of the scale-development process using pre-test data from 134 female employees, also examined differences according to selected demographic characteristics. The present study extends the examination of demographic and organizational differences by focusing on female employees working in five-star accommodation establishments in Antalya and by considering the support, structure, and competency dimensions of queen bee syndrome separately.

The present study is based on data obtained as part of the doctoral dissertation from which Çelen and Tuna (2025) was also derived. The doctoral dissertation included analyses concerning demographic variables, while its primary research focus was on the effects of queen bee syndrome on organizational commitment and organizational productivity. Similarly, Çelen and Tuna (2025) examined the relationships between queen bee syndrome, organizational commitment, and organizational productivity. In contrast, the present study places demographic and organizational differences at the center of the research problem and examines perceptions of the support, structure, and competency dimensions according to age, education level, management type, department, and organizational position. Accordingly, the study addresses a distinct research question while providing complementary evidence concerning queen bee syndrome in hospitality organizations. The research question guiding the study is as follows: "Do female employees' perceptions of queen bee syndrome differ according to demographic and organizational characteristics?" Based on the relevant literature, the following hypotheses were developed:

H_1: Female employees' perceptions of queen bee syndrome differ significantly according to age.

H_2: Female employees' perceptions of queen bee syndrome differ significantly according to education level.

H_3: Female employees' perceptions of queen bee syndrome differ significantly according to the management type of the accommodation establishment.

H_4: Female employees' perceptions of queen bee syndrome differ significantly according to department.

H_5: Female employees' perceptions of queen bee syndrome differ significantly according to organizational position.

The population of the research consisted of female employees working under female managers in five-star accommodation establishments operating in Antalya, Türkiye. Data were collected from 475 female employees through a structured questionnaire. Queen bee syndrome was examined through three dimensions: support, structure, and competency. One-way analysis of variance (ANOVA) was used to examine differences in these dimensions according to the demographic and organizational variables included in the research.

The findings indicate that perceptions of queen bee syndrome vary across demographic and organizational groups and that the observed differences are not uniform across the support, structure, and competency dimensions. Regarding age, significant differences were found in the support and competency dimensions, whereas no significant difference was observed in the structure dimension. The highest mean score for

support was observed among employees aged 16–30, while the highest mean score for competency was found among those aged 31–45. Although employees aged 16–30 also had the highest mean score in the structure dimension, the difference between age groups was not statistically significant. In terms of education level, significant differences were found across all three dimensions. Postgraduate employees had the highest mean scores for support, structure, and competency, whereas the groups with the lowest mean scores differed across the three dimensions.

The findings concerning organizational characteristics also revealed different patterns across the dimensions of queen bee syndrome. Regarding management type, a significant difference was found only in the support dimension, while no significant differences were observed in the structure and competency dimensions. Nevertheless, female employees working in international chain accommodation establishments had the highest mean scores across all three dimensions. Significant differences were found in the support, structure, and competency dimensions according to both department and organizational position. Overall, these findings indicate that perceptions of queen bee syndrome should not be interpreted through a single demographic or organizational characteristic or assumed to follow a uniform pattern across its dimensions. Instead, demographic characteristics and employees' organizational contexts should be considered together when evaluating differences in perceptions of the phenomenon. The findings show both similarities and differences when considered alongside previous studies. Earlier research has produced inconsistent results regarding the roles of age, education, and professional experience in queen bee syndrome. The present findings similarly indicate that demographic characteristics alone may not provide a sufficient explanation for variations in employees' perceptions. Organizational characteristics, particularly management type, department, and organizational position, may also be relevant when interpreting the patterns observed among employee groups. Accordingly, queen bee syndrome in hospitality organizations may be better understood by considering demographic characteristics together with the organizational context in which female employees work.

The scientific contribution of the study lies in placing demographic and organizational differences at the center of the research problem and systematically evaluating them across the support, structure, and competency dimensions. Whereas the earlier scale-development study examined selected demographic characteristics using pre-test data, the doctoral dissertation and Çelen and Tuna (2025) primarily focused on organizational commitment and organizational productivity. The present study, in contrast, specifically concentrates on differences associated with age, education level, management type, department, and organizational position. By discussing these differences in relation to the relevant literature, the study provides a more detailed assessment of how queen bee syndrome is perceived across different groups of female employees in hospitality organizations.

The findings also have practical implications for human resource management in accommodation establishments. The differences observed across demographic and organizational groups suggest that human resource practices should take into account the characteristics and organizational contexts of female employees. Human resource policies that address the differing needs of employees, mechanisms that support professional communication between managers and employees, and transparent and objective career development and performance evaluation processes may contribute to a more supportive organizational environment. Practices that encourage professional solidarity between female managers and female employees and provide employees with opportunities to express their views regarding managerial processes may also promote a more inclusive approach to workplace relationships. Rather than treating queen bee syndrome solely as a matter of individual managerial behavior, organizational practices should therefore consider both employee characteristics and the broader working environment.

The study has several limitations. It was conducted exclusively with female employees working under female managers in five-star accommodation establishments in Antalya, which limits the generalizability of the findings to other destinations and tourism organizations. The cross-sectional and quantitative design also restricts the assessment of employees' perceptions of queen bee syndrome to a particular period. Future research may compare different destinations and types of tourism organizations to provide a more comprehensive assessment of perceptions of queen bee syndrome under different demographic and organizational conditions. Longitudinal studies may explore how perceptions of queen bee syndrome change across different stages of employees' careers, while qualitative research may provide a deeper understanding of the experiences of both female managers and female employees. Mixed-method designs may further help explain the factors underlying differences observed among demographic and organizational groups. Future studies may also examine organizational culture, leadership style, perceived organizational support, organizational justice, and career opportunities alongside demographic

characteristics to develop a more comprehensive understanding of queen bee syndrome in hospitality organizations.

Giriş

Kadınlar, tarih boyunca toplumsal yaşamda çeşitli roller üstlenmiş, günümüzde ise çalışma yaşamına katılımlarıyla ekonomik ve sosyal gelişime katkı sağlamışlardır (Biernat ve Fuegen, 2001; Bagues vd., 2017). Ekonomik bağımsızlık, kişisel tatmin ve mesleki doyum gibi unsurlar kadınların çalışma yaşamına katılımlarını desteklese de kariyer süreçlerinde çeşitli engellerle karşılaşmaları devam etmektedir (Akşit Aşık, 2014: 85; Özkan, 2020: 128). Bu engellerin temelinde, kadınlara ve erkeklere atfedilen toplumsal roller ile kültürel ve ekonomik yapılar tarafından sürdürülen toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri bulunmaktadır (Ünal ve Karaaziz, 2025: 69; Seyhan ve Zaimoğlu, 2025: 548). Özellikle yönetim ve otoritenin erkeklerle özdeşleştirilmesi, mesleklerin cinsiyete göre sınıflandırılması ve yönetim kademelerinin eril kurallar çerçevesinde şekillenmesi, kadınların kariyer gelişimini sınırlandırabilmektedir (Tekin, 2017: 672; Yangil vd., 2025: 95). Erkeklerin liderlik açısından daha uygun olduğuna ilişkin kalıp yargılar ise kadınların yönetim pozisyonlarında kendilerini kanıtlama baskısı yaşamalarına neden olabilmektedir (Adebayo ve Udegbe, 2004: 516; Ellemers vd., 2004; Derks vd., 2011a; Derks vd., 2011b). Güç ve otoritenin erkeklikle ilişkilendirildiği bu koşullar, kadın yöneticilerin geleneksel liderlik beklentilerine uyum sağlama çabalarını artırabilmektedir (Baykal ve Surucu, 2025: 2). Bu süreçte bazı kadın yöneticilerin diğer kadın çalışanlardan uzaklaşmaları ve onlara yönelik destekleyici olmayan tutumlar benimsemeleri, kraliçe arı sendromuyla ilişkilendirilmektedir (Mrinal ve Latha, 2026).

Kraliçe arı sendromu, erkek egemen çalışma ortamlarında kariyer başarısı elde eden bazı kadın yöneticilerin diğer kadın çalışanlara karşı mesafeli ve destekleyici olmayan tutumlarını açıklamak amacıyla kullanılan bir kavramdır (Blau ve DeVaro, 2007: 527). İlgili sendroma sahip kadın yöneticiler, kendi kariyerlerinde karşılaştıkları güçlükler nedeniyle diğer kadın çalışanların kariyer gelişimini destekleme konusunda isteksiz davranabilmektedirler (Xiong vd., 2022: 545). Kraliçe arı sendromuna sahip kadın yöneticiler, astları olan kadın çalışanların da kendi kariyerlerinde daha önce karşılaştıkları güçlüklerle karşılaşmalarına neden olabilecek tutum ve davranışlar sergileyebilmektedirler. Aslında bu durum, kadın yöneticilerin kadın çalışanları potansiyel rakip olarak görmeleri nedeniyle onlara karşı destekleyici olmayan tutumlar sergilemeleriyle ilişkilendirilmektedir (Mert Mahan ve Orujzade, 2024: 176). Bu nedenle, kraliçe arı sendromunun ortaya çıkış nedenlerinin anlaşılması ve olumsuz etkilerinin azaltılmasına yönelik stratejilerin geliştirilmesi önem taşımaktadır. Bu doğrultuda, daha kapsayıcı ve destekleyici işyeri kültürlerinin oluşturulmasına yönelik uygulamaların etkili olabileceği belirtilmektedir (Raja ve Riaz, 2022: 266).

Turizm sektörü, emek yoğun yapısı ve hizmet üretiminde çalışanlar arasındaki etkileşimin belirleyici olması nedeniyle örgütsel ilişkilerin önem kazandığı çalışma alanlarından biridir (Günel, 2009). Konaklama işletmelerinde yönetsel ilişkilerin niteliği, çalışanların örgütsel deneyimlerinin yanı sıra hizmet süreçlerinin işleyişi açısından da önem taşımaktadır (Avcı ve Sayılır, 2006). Kadınların kariyer gelişiminde karşılaştıkları engeller ve yönetim kademelerindeki sınırlı temsilleri ise turizm sektöründeki toplumsal cinsiyet temelli örgütsel sorunların değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır (Dalkıranoğlu, 2006; Tahmaz, 2018). Konaklama işletmelerine yönelik araştırmalar, kadın çalışanların kadın yöneticilerle kurdukları ilişkilere ilişkin farklı değerlendirmelere sahip olabildiklerini ve bazı çalışanların kadın yöneticilerin hemcinslerinin kariyer gelişimini yeterince desteklemediğini düşündüklerini göstermektedir (Çelen ve Tuna, 2021). Belirtilen çerçevede kraliçe arı sendromunun konaklama işletmelerinde incelenmesi, kadın yönetici-kadın çalışan ilişkilerinin farklı çalışan grupları açısından anlaşılması ve bu ilişkileri şekillendiren örgütsel koşulların değerlendirilmesi bakımından önem taşımaktadır (Ünal vd., 2022). Kraliçe arı sendromu farklı sektörlerde incelenmiş olmakla birlikte, turizm ve konaklama işletmeleri bağlamındaki araştırmaların geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Literatürde kraliçe arı sendromunun demografik değişkenlerle ilişkisini ele alan çeşitli çalışmalar

(Çelen ve Tuna, 2021; Ünal, Anasori ve Çelen, 2022; Çiçek Korkmaz ve Altuntaş, 2023; Poyraz ve Kılıç, 2023; Arslan, 2024; Uluç vd., 2025) bulunmasına rağmen, konaklama işletmelerindeki kadın çalışanların demografik ve örgütsel özellikleri açısından sendromun farklı boyutlarının ayrı ayrı değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Sözü edilen doğrultuda araştırmanın temel sorusu, "Konaklama işletmelerindeki kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları demografik ve örgütsel özelliklere göre anlamlı farklılık göstermekte midir?" şeklinde belirlenmiştir. Doktora tezi kapsamında elde edilen aynı veri setinden yararlanılarak gerçekleştirilen önceki araştırmada (Çelen ve Tuna, 2025), kraliçe arı sendromunun örgütsel bağlılık ve örgütsel verimlilik üzerindeki etkileri incelenmiştir. Mevcut araştırma ise kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algılarının yaş, eğitim düzeyi, işletmecilik sistemi, departman ve görev pozisyonuna göre farklılaşıp farklılaşmadığına odaklanmaktadır. Bu kapsamda kraliçe arı sendromunun destek, yapı ve yeterlilik boyutlarının demografik ve örgütsel özellikler açısından ayrı ayrı ele alınması, kadın çalışanların yönetici davranışlarına ilişkin algılarının farklı çalışan grupları arasında nasıl değiştiğinin anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Araştırmanın bu yönüyle konaklama işletmelerinde kadın çalışanlara yönelik insan kaynakları uygulamalarının geliştirilmesine ve kraliçe arı sendromuna ilişkin literatüre tamamlayıcı ampirik katkı sunması beklenmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

Kraliçe arı sendromu, erkek egemen çalışma ortamlarında üst yönetim pozisyonlarına ulaşan bazı kadınların, diğer kadın çalışanlara karşı mesafeli ve destekleyici olmayan tutumlar sergilemeleriyle ilişkilendirilen bir olgudur (Kenan ve Çamur, 2021: 675; Mrinal ve Latha, 2026). Kavram, kadın yöneticilerin erkeklerle benzer cinsiyet normlarını ve davranışlarını benimsemelerini de kapsamaktadır (Penner, Toro Tulla ve Huffman, 2012: 369). Sendromun ortaya çıkışı yalnızca bireysel tutumlarla sınırlı olmayıp kadınların çalışma yaşamında karşılaştıkları sistematik engeller, cinsiyet önyargıları ve ayrımcı örgütsel uygulamalarla da ilişkilendirilmektedir (Raja ve Riaz, 2022: 266).

Kraliçe arı davranışlarının ortaya çıkmasında bireysel ve örgütsel faktörler birlikte rol oynayabilmektedir. Liderliğin erkeklerle özdeşleştirilmesi, bazı kadın yöneticilerin örgüt içerisinde kabul görmek ve kariyerlerinde ilerlemek amacıyla erkek egemen yönetim anlayışını benimsemelerine neden olabilmektedir (Aksu ve Şahin, 2022: 1). İş ve aile yaşamını birlikte yürütme zorunluluğu, erkek meslektaşlarla özdeşleşme ihtiyacı ve diğer kadınların kariyer gelişimini potansiyel bir tehdit olarak algılama, kraliçe arı davranışlarıyla ilişkilendirilen diğer unsurlar arasında yer almaktadır (Tchindebet vd., 2024: 94). Kadın yöneticilerin örgüt içerisindeki konumlarını sürdürme çabaları, hemcinsleriyle kurdukları ilişkileri de şekillendirebilmekte; diğer kadın çalışanların kariyer ilerlemeleri kimi durumlarda mevcut hiyerarşik konuma yönelik bir rekabet unsuru olarak değerlendirilebilmektedir (Fairhurst, 1986: 87; Çiçek Korkmaz ve Altuntaş, 2023: 116).

Kadın yöneticilerin kariyer süreçlerinde edindikleri deneyimler, diğer kadınların mesleki ilerlemelerine yönelik yaklaşımlarının şekillenmesinde rol oynayabilmektedir. Bireysel başarı ve çabanın kariyer ilerlemesindeki rolünü öne çıkaran bazı kadın yöneticiler, kadın çalışanlara yönelik özel destek mekanizmalarını gerekli görmeyebilmektedir (Taşdelen Baş, 2020: 810). Bununla birlikte, kraliçe arı sendromunun kadın yöneticilerin davranışlarını açıklamak için kullanılmasına yönelik eleştirel yaklaşımlar da bulunmaktadır. Kavramın kadınlar arasındaki rekabeti öne çıkararak örgütlerdeki yapısal cinsiyet eşitsizliklerini geri planda bırakabileceği ve başarılı kadınlara ilişkin olumsuz kalıp yargıları yeniden üretebileceği tartışılmaktadır (Babafemi, 2025: 145-146). Bu nedenle kraliçe arı davranışlarının yalnızca kadın yöneticilerin bireysel özellikleri üzerinden açıklanması yerine, söz konusu davranışların ortaya çıktığı örgütsel ve toplumsal koşullarla birlikte değerlendirilmesi daha kapsamlı bir yaklaşım sunmaktadır.

Kraliçe arı sendromuyla ilişkilendirilen yönetsel davranışların sonuçları, kadın çalışanların kariyer olanaklarının yanı sıra örgüt içerisindeki deneyimlerine de yansıyabilmektedir. Kadın yöneticilerin hemcinsleriyle aralarına mesafe koymaları ve onların mesleki ilerlemelerine yeterli desteği sağlamamaları, ast konumundaki kadınların kariyer fırsatlarını sınırlandırabilmektedir

(Mufti, Moazzam ve Basit, 2021: 836). Yönetsel ilişkilerde algılanan destek eksikliği, kadın çalışanların çalışma ortamına ilişkin adalet ve güven değerlendirmelerini de olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Konaklıoğlu, 2014). Söz konusu deneyimlerin süreklilik kazanması, çalışanların mevcut örgütteki kariyerlerini yeniden değerlendirmelerine ve farklı çalışma alanlarına yönelmelerine kadar uzanan sonuçlar doğurabilmektedir (Derks vd., 2016). Bu nedenle kadın yönetici-kadın çalışan ilişkilerinin, kişiler arası ilişkilerin ve çalışan etkileşiminin yoğun olduğu konaklama işletmeleri bağlamında incelenmesi önem taşımaktadır.

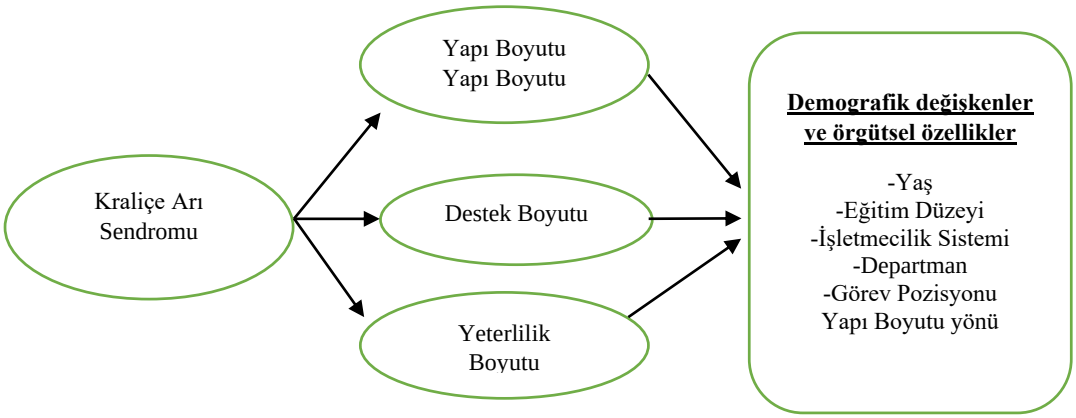
Konaklama işletmelerindeki kadın yönetici-kadın çalışan ilişkileri, yalnızca kadınların yönetim kademelerindeki temsili açısından değil, kadın yöneticilerin örgütsel konumlarını ve cinsiyet kimliklerini nasıl değerlendirdikleri açısından da önem taşımaktadır. Tahmaz (2018: 171-172), turizm işletmelerinde kadınların karşılaştıkları kariyer engelleri ile kadın yöneticilerin hemcinslerine yönelik tutumları arasında ilişki kurulabileceğine dikkat çekmektedir. Dalkıranoğlu ve Çetinel (2008: 294) ise bazı kadın yöneticilerin cinsiyet temelli ayrımcılık karşısında tarafsız bir tutum benimsemelerini, kurumsal rollerini cinsiyet kimliklerinin önünde konumlandırmalarıyla ilişkilendirmektedir.

Konaklama işletmelerinde kraliçe arı sendromunu ele alan ampirik çalışmalar, olgunun farklı bireysel ve örgütsel değişkenlerle birlikte değerlendirilebildiğini göstermektedir. Çelen ve Tuna (2021), 134 kadın çalışandan elde edilen ön test verileriyle gerçekleştirdikleri ölçek geliştirme çalışmasında kraliçe arı sendromunun destek, yapı ve yeterlilik boyutlarını belirlemiş ve bu boyutlara ilişkin algıları bazı demografik özellikler açısından da incelemiştir. Ünal vd. (2022), İstanbul'daki beş yıldızlı konaklama işletmelerinde çalışan kadınlar üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmada kraliçe arı sendromunu cam tavan sendromuyla birlikte ele alarak olgunun konaklama işletmelerindeki farklı boyutlarına ilişkin ampirik bulgular sunmuştur. Köktaş (2024) ise Ankara'daki dört ve beş yıldızlı konaklama işletmeleri ile yiyecek-içecek işletmelerinde çalışan 148 işgören üzerinde gerçekleştirdiği araştırmada, kraliçe arı sendromunun yeterlilik boyutu ile duygusal emeğin doğal duygular boyutu arasında düşük düzeyde pozitif ilişki belirlemiştir. Bu çalışmalar, kraliçe arı sendromunun konaklama işletmelerinde farklı değişkenler ve çalışan özellikleri çerçevesinde incelenebilen çok boyutlu bir olgu olduğunu göstermektedir.

2. Yöntem

2.1. Araştırma Modeli ve Hipotezler

Bu araştırmada, konaklama işletmelerinde kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algılarının demografik ve örgütsel özelliklere göre farklılaşıp farklılaşmadığının belirlenmesi amaçlanmaktadır. İlgili doğrultuda kraliçe arı sendromunun destek, yapı ve yeterlilik boyutları; yaş, eğitim düzeyi, işletmecilik sistemi, departman ve görev pozisyonu açısından ele alınmıştır. Araştırmanın temel sorusu, "Konaklama işletmelerindeki kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları demografik ve örgütsel özelliklere göre anlamlı farklılık göstermekte midir?" şeklinde belirlenmiştir. Araştırma modeli Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Kraliçe Arı Sendromuna İlişkin Algıların Demografik ve Örgütsel Özelliklere Göre İncelenmesine Yönelik Araştırma Modeli

Literatürde yer alan kuramsal açıklamalar ve ampirik araştırma bulguları, kadın çalışanların demografik ve örgütsel özelliklerine göre kraliçe arı sendromuna ilişkin algılarının farklılaşabileceğine işaret etmektedir (Çelen ve Tuna, 2021; Savaş, 2022; Ünal vd., 2022; Çiçek Korkmaz ve Altuntaş, 2023; Poyraz ve Kılıç, 2023; Arslan, 2024; Şahin, 2024; Uluç vd., 2025). Bu doğrultuda araştırmanın hipotezleri aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur.

H_1: Kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları yaş gruplarına göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_2: Kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları eğitim düzeylerine göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_3: Kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları işletmecilik sistemine göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_4: Kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları görev yaptıkları departmanlara göre anlamlı farklılık göstermektedir.

H_5: Kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları görev yaptıkları pozisyonlara göre anlamlı farklılık göstermektedir.

2.2. Anakütle ve Örneklem

Araştırmanın anakütlesini, Antalya'da faaliyet gösteren beş yıldızlı konaklama işletmelerinde kadın yöneticilere bağlı olarak çalışan kadın personel oluşturmaktadır. Antalya'nın araştırma alanı olarak belirlenmesinde, turizm ve konaklama faaliyetlerinin yoğunluğu ile bölgenin Türkiye'nin önde gelen turizm destinasyonlarından biri olması etkili olmuştur. Araştırma kapsamında, çalışmaya katılmayı kabul eden konaklama işletmelerinde kadın yöneticilere bağlı olarak çalışan ve araştırmaya gönüllü olarak katılan kadın personelden veri toplanmış ve değerlendirmeye uygun 475 katılımcıdan elde edilen veriler araştırmanın örneklemini oluşturmuştur.

2.3. Veri Toplama Araçları ve Teknikleri

Araştırmada, kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algılarının demografik ve örgütsel özelliklere göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla nicel araştırma yöntemi benimsenmiş ve veri toplama aracı olarak anket tekniğinden yararlanılmıştır. Araştırmada kullanılan veri seti, çalışmanın türetildiği doktora tezi kapsamında toplanmıştır. Aynı veri setinden yararlanılarak gerçekleştirilen Çelen ve Tuna (2025) çalışmasında kraliçe arı sendromunun örgütsel bağlılık ve örgütsel verimlilik üzerindeki etkileri incelenmiştir. Mevcut araştırmada ise kraliçe arı sendromuna ilişkin algıların yaş, eğitim düzeyi, işletmecilik sistemi, departman ve görev pozisyonuna göre farklılaşıp farklılaşmadığı destek, yapı ve yeterlilik boyutları açısından ele alınmaktadır. Araştırmanın gerçekleştirilebilmesi için gerekli etik kurul onayı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Etik Komisyonunun 08.06.2020 tarihli, 11054618-302.08.01 protokol numaralı toplantısında verilen 05 sıra sayılı karar doğrultusunda alınmıştır.

Araştırmada, Çelen ve Tuna'nın (2021) ölçek geliştirme çalışması kapsamında oluşturulan Kraliçe Arı Sendromu Ölçeğinin doktora tezi veri toplama sürecinde kullanılan formundan yararlanılmıştır. Araştırmada kullanılan anket formunda katılımcıların yaş, eğitim düzeyi, işletmecilik sistemi (ulusal zincir, uluslararası zincir ve bağımsız işletme), görev yaptıkları departman, görev pozisyonu ve işletmede çalışma süresini belirlemeye yönelik sorulara yer verilmiştir. Kraliçe Arı Sendromu Ölçeğinin bu araştırmanın veri toplama aşamasında kullanılan formu; destek (10 ifade), yapı (17 ifade) ve yeterlilik (8 ifade) olmak üzere üç boyut ve toplam 35 ifadeden oluşmaktadır. Ölçek ifadeleri, "Tamamen Katılmıyorum (1)" ile "Tamamen Katılıyorum (5)" arasında değişen beşli Likert tipi derecelendirme ile değerlendirilmiştir.

Yapı boyutu (YB), kadınların birbirlerine yönelik değerlendirme ve tutumlarının davranışsal ve yönetsel yansımalarıyla ilişkilidir. İmamoğlu Akman ve Akman'a (2016) göre bu boyut, kadınların birbirlerine yönelik olumsuz değerlendirmelerini ve bu değerlendirmelerin davranışlara yansımalarını kapsamaktadır. Şengül, Çınar ve Bulut (2019) ise yapı boyutunu kadın yöneticilerle çalışırken karşılaşılan güçlükler ile yöneticilerin tutum ve davranışları, problem

çözme becerileri, stratejik düşünme ve karar verme süreçleri çerçevesinde ele almaktadır. Bu doğrultuda yapı boyutu, kadın yöneticilerin yönetsel davranışlarına ve kadın çalışanlarla kurdukları ilişkilere yönelik değerlendirmeleri kapsamaktadır.

Destek boyutu (DB), kadın yöneticiler ile kadın çalışanlar arasındaki karşılıklı destek davranışlarıyla ilişkilidir. İmamoğlu Akman ve Akman'a (2016) göre bu boyut, kadınların özel ve iş yaşamında birbirlerine sağladıkları desteğin değerlendirilmesine yöneliktir. Şengül vd. (2019), destek boyutunu yöneticilerin empati kurma, çalışanlarını motive etme, cesaretlendirme ve iletişim süreçlerini destekleme davranışlarıyla ilişkilendirmektedir. Bu doğrultuda destek boyutu, kadın çalışanların mesleki gelişimlerine yönelik destek, yöneticileriyle kurdukları iletişim ve çalışma ortamındaki karşılıklı dayanışma çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Yeterlilik boyutu (YEB), kadın yöneticilerin yönetsel yeterliliklerine ve bu yeterliliklerin kadın çalışanlarla kurulan ilişkilere yansımalarına yönelik değerlendirmelerle ilişkilidir. Çelen ve Tuna (2021) tarafından geliştirilen ölçekte bu boyut, kadın yöneticilerin yönetsel özellikleri ve kadın çalışanlarla kurdukları ilişkiler bağlamında ele alınmaktadır. Bu doğrultuda yeterlilik boyutu, kadın çalışanların kadın yöneticilerin mesleki ve yönetsel yeterliliklerine ilişkin algılarının değerlendirilmesine yöneliktir.

Veriler Temmuz–Ekim 2021 döneminde toplanmıştır. Veri toplama döneminde Antalya'daki beş yıldızlı konaklama işletmelerinde çalışan kadın personelin toplam sayısına ilişkin kesin bir veriye ulaşılamaması nedeniyle örneklem büyüklüğünün belirlenmesinde anakütlenin bilinmediği durumlar için önerilen hesaplama yaklaşımından yararlanılmıştır (Yazıcıoğlu ve Erdoğan, 2007: 70). Bu hesaplama doğrultusunda en az 384 katılımcıya ulaşılması hedeflenmiş ve veri toplama sürecinde toplam 540 anket formu kullanılmıştır. Anketler yüz yüze uygulama, katılım sağlayan konaklama işletmeleri aracılığıyla dağıtım ve çevrim içi form olmak üzere farklı yollarla katılımcılara ulaştırılmıştır. Elde edilen formlardan 41'i tüm sorulara aynı yanıtın verilmesi, 24'ü ise soruların %50'sinden fazlasının yanıtsız bırakılması nedeniyle değerlendirme dışında tutulmuştur. Veri temizleme işleminin ardından 475 anket analize dâhil edilmiş ve toplam 540 anketin %87,96'sının değerlendirmeye uygun olduğu belirlenmiştir.

Araştırma kapsamında 35 maddelik Kraliçe Arı Sendromu Ölçeğine uygulanan faktör analizi sonucunda, destek boyutundaki DB9 (0,124) ve DB10 (0,198) ile yapı boyutundaki YB15 (0,212), YB16 (0,176) ve YB17 (0,133) maddelerinin faktör yüklerinin düşük olduğu belirlenmiştir. Bu bulgular doğrultusunda söz konusu beş madde analiz kapsamından çıkarılmış ve ölçek 30 madde üzerinden değerlendirilmiştir. Demografik ve örgütsel özelliklere göre gerçekleştirilen ANOVA analizlerinde de destek, yapı ve yeterlilik boyutlarından oluşan bu 30 maddelik yapı esas alınmıştır.

3. Bulgular

Araştırma verileri SPSS 21 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sürecinde öncelikle ölçeğin faktör yapısı değerlendirilmiş, ardından katılımcıların demografik ve örgütsel özelliklerine ilişkin frekans ve yüzde dağılımları hesaplanmış ve ölçeğin iç tutarlılığını değerlendirmek amacıyla güvenirlik analizi gerçekleştirilmiştir. Kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algılarının demografik ve örgütsel özelliklere göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla ise tek yönlü varyans analizi (ANOVA) uygulanmıştır.

3.1. Araştırmanın Güvenirlik Analizi Sonuçları

Kraliçe Arı Sendromu Ölçeğinin iç tutarlılığı Cronbach's Alpha katsayısı aracılığıyla incelenmiştir. Cronbach's Alpha katsayısının 0,70 ve üzerinde olması, ölçeğin iç tutarlılığı açısından yeterli bir düzey olarak değerlendirilmektedir (Ural ve Kılıç, 2005). Araştırmaya ilişkin güvenirlik analizi sonuçları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Güvenirlik Analizi Sonuçları

Önerme Sayısı	Cronbach's Alpha	Standart Sapma	Örneklem Sayısı	Yüzde (%)
Kraliçe Arı 30	,897	9,644	475	100

Tablo 1'de yer alan sonuçlara göre, Kraliçe Arı Sendromu Ölçeğinin 30 maddelik yapısı için Cronbach's Alpha katsayısı 0,897 olarak belirlenmiştir. Elde edilen katsayı, ölçeğin yüksek düzeyde iç tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir.

3.2. Araştırmaya Katılan Kadın Çalışanların Demografik ve Örgütsel Özelliklerine İlişkin Dağılımlar

Araştırmaya katılan kadın çalışanların yaş, eğitim düzeyi, işletmecilik sistemi, departman, görev pozisyonu ve işletmede çalışma süresine ilişkin dağılımları Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Kadın Çalışanların Demografik ve Örgütsel Özelliklerine İlişkin Dağılımlar (n=475)

Demografik Özellikler		Sayı (n)	Yüzde (%)
Yaş	16-30 Yaş Arası	99	20,85
	31-45 Yaş Arası	331	69,68
	46 Yaş ve Üzeri	45	9,47
Eğitim Düzeyi	Lise ve Altı	144	30,32
	Ön lisans	78	16,42
	Lisans	186	39,15
	Lisansüstü	67	14,11
İşletmecilik Sistemi	Ulusal Zincir	135	28,42
	Uluslararası Zincir	246	51,79
	Bağımsız	94	19,79
Departman	Ön Büro	46	9,68
	Kat Hizmetleri	133	28,00
	Servis	36	7,58
	Mutfak	71	14,94
	Halkla İlişkiler	43	9,06
	İnsan Kaynakları	62	13,05
	Misafir İlişkileri	60	12,63
	Satış Pazarlama	24	5,05
Görev Pozisyonu	Alt Kademe Çalışan	189	39,78
	Orta Kademe Çalışan	45	9,47
	Üst Kademe Çalışan	32	6,73
	Alt Kademe Yönetici	38	8,00
	Orta Kademe Yönetici	51	10,74
	Üst Kademe Yönetici	56	11,78
	Stajyer	64	13,49
İşletmede Çalışma Süresi	0-5 Yıl	231	48,63
	6-10 Yıl	95	20,00
	11-15 Yıl	88	18,52
	16 Yıl ve Üzeri	61	12,85
	Toplam	**475**	**100**

Tablo 2'de yer alan dağılımlara göre, araştırmaya katılan kadın çalışanların büyük çoğunluğu 31–45 yaş aralığındadır (%69,68). Eğitim düzeyi açısından en büyük grubu lisans mezunları (%39,15) oluştururken, katılımcıların yarısından fazlası uluslararası zincir konaklama işletmelerinde (%51,79) çalışmaktadır. Departmanlara göre en yüksek katılım kat hizmetlerinden (%28,00) gerçekleşmiş, bu grubu mutfak (%14,94) ve insan kaynakları (%13,05) departmanları izlemiştir. Görev pozisyonu açısından en büyük grubu alt kademe çalışanlar (%39,78) oluştururken, katılımcıların %13,49'unun stajyer olduğu belirlenmiştir. İşletmede çalışma süresi bakımından ise katılımcıların yaklaşık yarısının (%48,63) mevcut işletmelerinde 0–5 yıldır çalıştığı görülmektedir. Genel olarak dağılımlar, araştırma örnekleminin farklı eğitim düzeyleri, işletmecilik sistemleri, departmanlar, görev pozisyonları ve çalışma sürelerine sahip kadın çalışanlardan oluştuğunu göstermektedir.

3.3. Kadın Çalışanların Demografik ve Örgütsel Özelliklerine Göre ANOVA Analizi

Kadın çalışanların yaş gruplarına göre kraliçe arı sendromunun destek, yapı ve yeterlilik boyutlarına ilişkin ANOVA sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Kadın Çalışanların Yaş Gruplarına Göre ANOVA Analizi

			Varyansların Eşitliği Testi				
Faktör	**Gruplar**	**x̄**	**Levene**	**p**	**F**	**df**	**p**
DB	16-30 Yaş Arası	4,49	2,245	,020	5,712	(2,472)	*,004*
	31-45 Yaş Arası	4,42					
	46 Yaş ve Üzeri	4,39					
YB	16-30 Yaş Arası	4,48	2,369	,198	2,432	(2,472)	*,089*
	31-45 Yaş Arası	4,40					
	46 Yaş ve Üzeri	4,43					
YEB	16-30 Yaş Arası	4,47	3,352	,101	5,912	(2,472)	*,003*
	31-45 Yaş Arası	4,62					
	46 Yaş ve Üzeri	4,53					

Tablo 3'te yer alan ANOVA sonuçlarına göre, kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları yaş grupları açısından destek (F=5,712; p=,004) ve yeterlilik (F=5,912; p=,003) boyutlarında anlamlı farklılık gösterirken, yapı boyutunda (F=2,432; p=,089) anlamlı bir farklılık belirlenmemiştir. Destek boyutunda en yüksek ortalama 16–30 yaş grubundaki kadın çalışanlarda (x̄=4,49), en düşük ortalama ise 46 yaş ve üzerindeki kadın çalışanlarda (x̄=4,39) belirlenmiştir. Yapı boyutunda en yüksek ortalama 16–30 yaş grubunda (x̄=4,48), en düşük ortalama 31–45 yaş grubunda (x̄=4,40) görülmüştür. Yeterlilik boyutunda ise en yüksek ortalama 31–45 yaş grubundaki kadın çalışanlarda (x̄=4,62), en düşük ortalama 16–30 yaş grubundaki kadın çalışanlarda (x̄=4,47) belirlenmiştir. Kadın çalışanların eğitim düzeylerine göre kraliçe arı sendromunun destek, yapı ve yeterlilik boyutlarına ilişkin ANOVA sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Kadın Çalışanların Eğitim Düzeyine Göre ANOVA Analizi

			Varyansların Eşitliği Testi				
Faktör	**Gruplar**	**x̄**	**Levene**	**p**	**F**	**df**	**p**
DB	Lise ve Altı	4,39	3,128	,120	6,114	(3,471)	*<,001*
	Ön Lisans	4,32					
	Lisans	4,29					
	Lisansüstü	4,44					
YB	Lise ve Altı	4,28	3,458	,334	5,259	(3,471)	*,001*
	Ön lisans	4,31					
	Lisans	4,33					
	Lisansüstü	4,46					
YEB	Lise ve Altı	4,35	3,352	,482	5,365	(3,471)	*,001*
	Ön Lisans	4,33					
	Lisans	4,38					
	Lisansüstü	4,42					

Tablo 4'te yer alan ANOVA sonuçlarına göre, kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları eğitim düzeyi açısından destek (F=6,114; p<,001), yapı (F=5,259; p=,001) ve yeterlilik (F=5,365; p=,001) boyutlarında anlamlı farklılık göstermektedir. Destek boyutunda en yüksek ortalama lisansüstü eğitim düzeyindeki kadın çalışanlarda (x̄=4,44), en düşük ortalama ise lisans mezunlarında (x̄=4,29) belirlenmiştir. Yapı boyutunda en yüksek ortalama lisansüstü eğitim düzeyindeki kadın çalışanlarda (x̄=4,46), en düşük ortalama lise ve altı eğitim düzeyindeki kadın çalışanlarda (x̄=4,28) görülmüştür. Yeterlilik boyutunda ise en yüksek ortalama lisansüstü eğitim düzeyindeki kadın çalışanlarda (x̄=4,42), en düşük ortalama ön lisans mezunlarında (x̄=4,33) belirlenmiştir. Kadın çalışanların çalıştıkları işletmelerin işletmecilik sistemine göre kraliçe arı

sendromunun destek, yapı ve yeterlilik boyutlarına ilişkin ANOVA sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Kadın Çalışanların İşletmecilik Sistemine Göre ANOVA Analizi

			Varyansların Eşitliği Testi				
Faktör	**Gruplar**	**x̃**	**Levene**	**p**	**F**	**df**	**p**
DB	Ulusal Zincir	4,21	2,369	,325	3,254	(2,472)	*,039*
	Uluslararası Zincir	4,42					
	Bağımsız İşletme	4,18					
YB	Ulusal Zincir	4,18	3,156	,295	2,423	(2,472)	*,090*
	Uluslararası Zincir	4,30					
	Bağımsız İşletme	4,04					
YEB	Ulusal Zincir	4,15	3,257	,157	1,328	(2,472)	*,266*
	Uluslararası Zincir	4,38					
	Bağımsız İşletme	4,20					

İşletmecilik sistemine ilişkin Tablo 5'te sunulan ANOVA sonuçlarına göre, kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları destek boyutunda anlamlı farklılık gösterirken (F=3,254; p=,039), yapı (F=2,423; p=,090) ve yeterlilik (F=1,328; p=,266) boyutlarında anlamlı bir farklılık belirlenmemiştir. Destek boyutunda en yüksek ortalama uluslararası zincir konaklama işletmelerinde çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,42), en düşük ortalama ise bağımsız işletmelerde çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,18) belirlenmiştir. Yapı boyutunda en yüksek ortalama uluslararası zincir işletmelerde çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,30), en düşük ortalama bağımsız işletmelerde çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,04) görülmüştür. Yeterlilik boyutunda ise en yüksek ortalama uluslararası zincir işletmelerde çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,38), en düşük ortalama ulusal zincir işletmelerde çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,15) belirlenmiştir. Kadın çalışanların görev yaptıkları departmanlara göre kraliçe arı sendromunun destek, yapı ve yeterlilik boyutlarına ilişkin ANOVA sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Kadın Çalışanların Görev Yaptıkları Departmanlara Göre ANOVA Analizi

			Varyansların Eşitliği Testi				
Faktör	**Gruplar**	**x̃**	**Levene**	**p**	**F**	**df**	**p**
DB	Ön Büro	4,10	4,125	,344	3,258	(7,467)	*,002*
	Kat Hizmetleri	4,18					
	Servis	4,28					
	Mutfak	4,05					
	Halkla İlişkiler	4,35					
	İnsan Kaynakları	4,38					
	Misafir İlişkileri	4,09					
	Satış Pazarlama	4,18					
YB	Ön Büro	4,39	4,583	,211	4,893	(7,467)	*<,001*
	Kat Hizmetleri	4,18					
	Servis	4,34					
	Mutfak	4,05					
	Halkla İlişkiler	4,10					
	İnsan Kaynakları	4,40					
	Misafir İlişkileri	4,14					
	Satış Pazarlama	4,18					
YEB	Ön Büro	4,32	3,689	,365	3,761	(7,467)	*<,001*
	Kat Hizmetleri	4,21					
	Servis	4,28					
	Mutfak	4,40					
	Halkla İlişkiler	4,05					
	İnsan Kaynakları	4,12					

	Misafir İlişkileri	4,36
	Satış Pazarlama	4,42

Departmanlara ilişkin Tablo 6'da sunulan ANOVA sonuçlarına göre, kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları görev yaptıkları departmanlar açısından destek (F=3,258; p=,002), yapı (F=4,893; p<,001) ve yeterlilik (F=3,761; p<,001) boyutlarında anlamlı farklılık göstermektedir. Destek boyutunda en yüksek ortalama insan kaynakları departmanında çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,38), en düşük ortalama ise mutfak departmanında çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,05) belirlenmiştir. Yapı boyutunda en yüksek ortalama insan kaynakları departmanında çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,40), en düşük ortalama mutfak departmanında çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,05) görülmüştür. Yeterlilik boyutunda ise en yüksek ortalama satış ve pazarlama departmanında çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,42), en düşük ortalama halkla ilişkiler departmanında çalışan kadınlarda ($\bar{x}$=4,05) belirlenmiştir. Kadın çalışanların görev pozisyonlarına göre kraliçe arı sendromunun destek, yapı ve yeterlilik boyutlarına ilişkin ANOVA sonuçları Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Kadın Çalışanların Görev Pozisyonlarına Göre ANOVA Analizi

			Varyansların Eşitliği Testi				
Faktör	**Gruplar**	**x̃**	**Levene**	**p**	**F**	**df**	**p**
DB	Alt Kademe Çalışan	4,22	3,897	,302	5,410	(6,468)	<,001
	Orta Kademe Çalışan	4,14					
	Üst Kademe Çalışan	4,38					
	Alt Kademe Yönetici	4,15					
	Orta Kademe Yönetici	4,26					
	Üst Kademe Yönetici	4,11					
	Stajyer	4,10					
YB	Alt Kademe Çalışan	3,89	4,102	,289	3,876	(6,468)	,001
	Orta Kademe Çalışan	4,11					
	Üst Kademe Çalışan	4,38					
	Alt Kademe Yönetici	4,15					
	Orta Kademe Yönetici	4,12					
	Üst Kademe Yönetici	4,14					
	Stajyer	4,25					
YEB	Alt Kademe Çalışan	4,20	2,956	,180	4,014	(6,468)	<,001
	Orta Kademe Çalışan	4,26					
	Üst Kademe Çalışan	4,28					
	Alt Kademe Yönetici	4,36					
	Orta Kademe Yönetici	4,40					
	Üst Kademe Yönetici	4,56					
	Stajyer	3,96					

Görev pozisyonlarına ilişkin Tablo 7'de sunulan ANOVA sonuçlarına göre, kadın çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları görev pozisyonları açısından destek (F=5,410; p<,001), yapı (F=3,876; p=,001) ve yeterlilik (F=4,014; p<,001) boyutlarında anlamlı farklılık göstermektedir. Destek boyutunda en yüksek ortalama üst kademe çalışanlarda ($\bar{x}$=4,38), en düşük ortalama ise stajyerlerde ($\bar{x}$=4,10) belirlenmiştir. Yapı boyutunda en yüksek ortalama üst kademe çalışanlarda ($\bar{x}$=4,38), en düşük ortalama alt kademe çalışanlarda ($\bar{x}$=3,89) görülmüştür. Yeterlilik boyutunda ise en yüksek ortalama üst kademe yöneticilerde ($\bar{x}$=4,56), en düşük ortalama stajyerlerde ($\bar{x}$=3,96) belirlenmiştir.

Araştırma hipotezleri elde edilen bulgular doğrultusunda değerlendirildiğinde, yaş gruplarına ilişkin H_1 hipotezi destek ve yeterlilik boyutlarında anlamlı farklılık belirlenmesi, ancak yapı boyutunda anlamlı farklılığa ulaşılamaması nedeniyle kısmen desteklenmiştir. Eğitim düzeyine ilişkin H_2 hipotezi, kraliçe arı sendromunun her üç boyutunda da anlamlı farklılıkların belirlenmesi sonucunda desteklenmiştir. İşletmecilik sistemine ilişkin H_3 hipotezi yalnızca destek boyutunda anlamlı farklılık belirlenmesi nedeniyle kısmen desteklenmiştir. Görev yapılan

departmana ilişkin H_4 ve görev pozisyonuna ilişkin H_5 hipotezleri ise destek, yapı ve yeterlilik boyutlarının tamamında anlamlı farklılıkların belirlenmesi sonucunda desteklenmiştir.

Sonuç

Bu araştırmada, Antalya'da faaliyet gösteren beş yıldızlı konaklama işletmelerinde kadın yöneticiye bağlı olarak çalışan kadınların kraliçe arı sendromuna ilişkin algılarının demografik ve örgütsel özelliklere göre incelenmesi amaçlanmıştır. İlgili doğrultuda kraliçe arı sendromunun destek, yapı ve yeterlilik boyutları; yaş, eğitim düzeyi, işletmecilik sistemi, görev yapılan departman ve görev pozisyonu açısından ele alınmıştır. Konaklama işletmelerinin emek yoğun yapısı ve hizmet üretiminin çalışanlar arasındaki yoğun etkileşime dayanması, kadın yönetici ve kadın çalışanlar arasındaki ilişkilerin örgütsel davranış açısından değerlendirilmesini önemli hâle getirmektedir. Bu bağlamda araştırma, kraliçe arı sendromunun kadın çalışanlar tarafından nasıl algılandığını farklı demografik ve örgütsel gruplar üzerinden destek, yapı ve yeterlilik boyutları çerçevesinde ele alarak, konaklama işletmelerinde söz konusu olgunun daha ayrıntılı biçimde anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Elde edilen bulgular, kraliçe arı sendromunun demografik özellikler açısından değerlendirilmesine yönelik önceki araştırmalarla hem benzerlikler hem de farklılıklar göstermektedir. Yaş değişkeni açısından destek ve yeterlilik boyutlarında anlamlı farklılık belirlenirken, yapı boyutunda anlamlı bir farklılık tespit edilmemiştir. Destek boyutunda en yüksek ortalamanın 16–30 yaş grubundaki kadın çalışanlarda görülmesi, Çelen ve Tuna'nın (2021) ölçek geliştirme sürecinde farklı bir örneklem üzerinde elde ettikleri bulgularla benzerlik göstermektedir. Yapı boyutunda da en yüksek ortalama 16–30 yaş grubunda görülmekle birlikte, yaş grupları arasındaki farklılık istatistiksel olarak anlamlı değildir. Uluç vd. (2025) ise spor alanında görev yapan kadın çalışanlar üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmada, kraliçe arı sendromunun destek, yapı ve yeterlilik boyutlarının yaş gruplarına göre farklılaştığını ve 18–24 yaş grubundaki çalışanların her üç boyutta da diğer yaş gruplarından daha düşük puanlara sahip olduğunu tespit etmiştir. Mevcut araştırmada yeterlilik boyutunda en yüksek ortalamanın 31–45 yaş grubunda görülmesi ise yaş ile kraliçe arı sendromunun farklı boyutları arasında tek yönlü ve doğrusal bir örüntüden söz etmeyi güçleştirmektedir. Arslan (2024) yaş ve mesleki deneyim arttıkça kraliçe arı sendromu düzeyinin yükseldiğini bildirirken, Savaş (2022) ve Öztekin (2025) yaş ile kraliçe arı sendromu arasında anlamlı bir ilişki belirlememiştir. Literatürde ulaşılan farklı sonuçlar, yaşın kraliçe arı sendromuna ilişkin algıları tek başına açıklayan bir özellik olarak değerlendirilmemesi gerektiğini; mesleki deneyim, örgütsel konum ve çalışma koşullarıyla birlikte ele alınmasının daha açıklayıcı olabileceğini göstermektedir.

Eğitim düzeyi açısından kraliçe arı sendromunun destek, yapı ve yeterlilik boyutlarının tamamında anlamlı farklılıklar belirlenmiştir. Destek boyutunda en düşük ortalama lisans, yapı boyutunda lise ve altı, yeterlilik boyutunda ise ön lisans düzeyindeki kadın çalışanlarda görülürken, her üç boyutta da en yüksek ortalamalar lisansüstü eğitim düzeyindeki çalışanlarda ortaya çıkmıştır. Eğitim düzeyine bağlı olarak çalışanların yönetsel ilişkiler, örgütsel destek ve yöneticilerin yeterliliğine ilişkin beklenti ve değerlendirmelerinin farklılaşması, gözlenen örüntünün olası açıklamalarından biri olarak düşünülebilir. Literatürde ise eğitim düzeyi ile kraliçe arı sendromu arasındaki ilişkiye yönelik ortak bir sonuca ulaşılamadığı görülmektedir. Savaş (2022) ve Öztekin (2025), eğitim düzeyi ile kraliçe arı sendromu arasında anlamlı bir ilişki belirlememiştir. Araştırmalar arasındaki farklı sonuçlar; örneklem özellikleri, çalışma koşulları, kariyer beklentileri ve kadın yöneticilerle kurulan etkileşimlerin kraliçe arı sendromuna ilişkin algıların şekillenmesinde rol oynayabileceğine işaret etmektedir. Eğitim düzeyinin tek başına belirleyici bir özellik olarak değerlendirilmesi yerine, bireysel ve örgütsel koşullarla birlikte ele alınması daha açıklayıcı bir yaklaşım sunabilir.

İşletmecilik sistemi, görev yapılan departman ve görev pozisyonu açısından elde edilen bulgular, kraliçe arı sendromuna ilişkin algıların örgütsel özelliklere göre farklı örüntüler gösterebildiğine işaret etmektedir. İşletmecilik sistemi açısından yalnızca destek boyutunda anlamlı farklılık

belirlenirken, yapı ve yeterlilik boyutlarında anlamlı bir farklılığa ulaşılamamıştır. Bununla birlikte destek, yapı ve yeterlilik boyutlarının tamamında en yüksek ortalamaların uluslararası zincir konaklama işletmelerinde çalışan kadınlarda görülmesi dikkat çekmektedir. Görev yapılan departman ve görev pozisyonu açısından ise destek, yapı ve yeterlilik boyutlarının tamamında anlamlı farklılıklar belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlar, kraliçe arı sendromuna ilişkin algıların çalışanların örgüt içindeki görevleri ve hiyerarşik konumlarıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Dolayısıyla kraliçe arı sendromunun konaklama işletmelerindeki görünümünü yalnızca çalışanların demografik özellikleri üzerinden açıklamak yerine, örgütsel yapı ve çalışma koşullarının da dikkate alınması daha kapsamlı bir değerlendirme sağlayabilir.

Araştırmanın bilimsel katkısı, kraliçe arı sendromuna ilişkin demografik ve örgütsel farklılıkların bağımsız bir araştırma problemi çerçevesinde ele alınması ve destek, yapı ve yeterlilik boyutları üzerinden sistematik olarak değerlendirilmesinde belirginleşmektedir. Çelen ve Tuna (2021) tarafından gerçekleştirilen ölçek geliştirme çalışmasında 134 kadın çalışandan oluşan ön test verileri kullanılmış ve ölçeğin geliştirilmesinin yanı sıra bazı demografik özelliklere ilişkin farklılıklar incelenmiştir. Mevcut araştırmanın veri setinin temelini oluşturan doktora tezinde de demografik değişkenlere yönelik analizlere yer verilmiş; ancak araştırmanın temel odağını kraliçe arı sendromunun örgütsel bağlılık ve örgütsel verimlilik üzerindeki etkilerinin belirlenmesi oluşturmuştur. Aynı veri setinden yararlanan Çelen ve Tuna (2025) çalışmasında da kraliçe arı sendromunun örgütsel bağlılık ve örgütsel verimlilik üzerindeki etkileri incelenmiştir. Mevcut araştırmada ise yaş, eğitim düzeyi, işletmecilik sistemi, departman ve görev pozisyonuna göre ortaya çıkan farklılıklar araştırmanın temel inceleme alanı olarak ele alınmış ve sendromun destek, yapı ve yeterlilik boyutları ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Demografik ve örgütsel farklılıkların araştırmanın merkezine alınması ve elde edilen bulguların ilgili literatürdeki çalışmalarla karşılaştırılarak tartışılması, kraliçe arı sendromunun konaklama işletmelerindeki görünümünün farklı çalışan grupları açısından daha ayrıntılı biçimde değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

Araştırma bulguları, konaklama işletmelerinde kadın çalışanlara yönelik insan kaynakları uygulamalarının çalışanların demografik ve örgütsel özelliklerini dikkate alan bir yaklaşımla tasarlanmasının önemine işaret etmektedir. Yaş, eğitim düzeyi, işletmecilik sistemi, departman ve görev pozisyonuna göre gözlenen farklı örüntüler, kadın çalışanların yönetsel ilişkilere ve kraliçe arı sendromuyla ilişkili davranışlara yönelik algılarının farklılaşabileceğini düşündürmektedir. İnsan kaynakları politikalarının farklı demografik ve örgütsel özelliklere sahip çalışanların gereksinimlerini dikkate alacak biçimde yapılandırılması, iletişim ve mesleki destek mekanizmalarının güçlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Kariyer gelişimi ve performans değerlendirme süreçlerinde açık ve nesnel ölçütlerin kullanılması, örgüt içindeki ilerleme olanaklarının çalışanlar açısından daha öngörülebilir hâle gelmesine yardımcı olabilir. Kadın yöneticiler ile kadın çalışanlar arasındaki mesleki dayanışmayı destekleyen uygulamaların geliştirilmesi ve çalışanların yönetsel süreçlere ilişkin görüşlerini ifade edebilecekleri katılımcı mekanizmaların oluşturulması da destekleyici bir çalışma ortamının gelişmesine katkıda bulunabilir. Kraliçe arı sendromuyla ilişkilendirilen tutum ve davranışların yalnızca bireysel düzeyde ele alınması yerine, çalışanların farklılaşan gereksinimlerini ve örgütsel koşulları dikkate alan insan kaynakları uygulamalarının geliştirilmesi daha bütüncül bir yaklaşım sunabilir.

Araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Çalışmanın yalnızca Antalya destinasyonunda faaliyet gösteren beş yıldızlı konaklama işletmelerinde kadın yöneticiye bağlı olarak çalışan kadın personel üzerinde gerçekleştirilmiş olması, bulguların diğer destinasyonlara ve turizm işletmelerine genellenebilirliğini sınırlandırmaktadır. Araştırmanın kesitsel ve nicel bir tasarıma dayanması, çalışanların kraliçe arı sendromuna ilişkin algılarının belirli bir zaman dilimiyle sınırlı olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır. Gelecek araştırmalarda çeşitli destinasyon ve işletme türlerinin karşılaştırılması, kraliçe arı sendromuna ilişkin algıların farklı demografik ve örgütsel koşullar altında daha kapsamlı biçimde değerlendirilmesine katkı sağlayabilir. Boylamsal çalışmalar aracılığıyla çalışanların kariyerlerinin farklı dönemlerinde kraliçe arı sendromuna ilişkin algılarında meydana gelen değişimler izlenebilir. Nitel araştırmalarda kadın

yönetici ve kadın çalışanların deneyimlerinin birlikte incelenmesi, nicel analizlerle açıklanması güç olan yönetsel ve kişilerarası süreçlerin anlaşılmasını kolaylaştırabilir. Karma yöntem tasarımları ise demografik ve örgütsel gruplar arasında gözlenen farklılıkların altında yatan nedenlerin çalışan deneyimleriyle birlikte değerlendirilmesine olanak tanıyabilir. Örgüt kültürü, liderlik tarzı, algılanan örgütsel destek, örgütsel adalet ve kariyer olanakları gibi değişkenlerin demografik özelliklerle birlikte ele alınması, kraliçe arı sendromuna ilişkin algıların hangi örgütsel koşullarla ilişkili olduğunun daha kapsamlı biçimde incelenmesine katkı sağlayabilir.

Kaynakça

Adebayo, D. O. and Udegbe, I. B. (2004). Gender in the boss–subordinate relationship: A Nigerian study. *Journal of Organizational Behavior*, 25 (4), 515-525. https://doi.org/10.1002/job.255

Aksu, M. ve Şahin, B. (2022). Kraliçe arı sendromu bağlamında kadınların kariyer yolunda erilleşme sorununun teorik incelemesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Kaynakları Yönetimi Dergisi*, 1 (1), 1-25. https://dergipark.org.tr/en/pub/sduikyd/article/1212783?issue_id=73606

Akşit Aşık, N. (2014). Konaklama işletmelerinde cam tavan sendromu: Kavramsal bir değerlendirme. *Uluslararası Hakemli Beşeri ve Akademik Bilimler Dergisi*, 3 (9), 84-103. https://doi.org/10.17368/UHBAB.201498883

Arslan, E. N. (2024). Hemşirelerin öz yeterlilik algıları ile kraliçe arı sendromu arasındaki ilişki. *Güncel Sağlık Yönetimi,* 2 (1), 23-30. https://dergipark.org.tr/tr/pub/chm/article/1491427

Avcı, U. ve Sayılır, A. (2006). Hizmet kalitesi çerçevesinde çalışanların rolüne ve yeterliliklerine ilişkin karşılaştırmalı bir inceleme. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 121-138. https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziticaretturizm/article/639581

Babafemi, E. (2025). Queen bee characteristics among female leaders in UK finance: The underrepresentation of women in senior roles and organizational diversity. *The International Journal of Organizational Diversity*, 25 (1), 144-159. https://doi.org/10.18848/2328-6261/CGP/v25i01/144-159

Bagues, M., Sylos-Labini, M. and Zinovyeva, N. (2017). Does the gender composition of scientific committees matter? *American Economic Review*, 107 (4), 1207-1238. https://doi.org/10.1257/aer.20151211

Baykal, E. and Surucu, S. (2025). A battle in the hive against the queen bee: Reaction of female subordinates' unconscious mind. *Frontiers in Sociology*, 10, 1554275. https://doi.org/10.3389/fsoc.2025.1554275

Biernat, M. and Fuegen, K. (2001). Shifting standards and the evaluation of competence: Complexity in gender-based judgment and decision making. *Journal of Social Issues*, 57 (4), 707-724. https://doi.org/10.1111/0022-4537.00237

Blau, F. D. and DeVaro, J. (2007). New evidence on gender differences in promotion rates: An empirical analysis of a sample of new hires. *Industrial Relations*, 46 (3), 511-550. https://doi.org/10.1111/j.1468-232X.2007.00479.x

Çelen, O. and Tuna, M. (2025). The effect of queen bee syndrome on commitment and productivity in five-star hospitality businesses in Antalya. *International Journal of Environmental Sciences*, 11 (4), 2149-2171. https://theaspd.com/index.php/ijes/article/view/3776

Çelen, O. ve Tuna, M. (2021). Konaklama işletmelerindeki kadın çalışanların kraliçe arı sendromu algılarının ölçülmesine yönelik bir ölçek geliştirme çalışması. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 5 (3), 2127-2148. https://doi.org/10.26677/TR1010.2021.838

Çiçek Korkmaz, A. and Altuntaş, S. (2023). Queen bee syndrome in academia: A cross-sectional analysis of women academic nurses' perceptions and influential factors. *Journal of Management and Economics Research*, 21 (4), 115-132. https://doi.org/10.11611/yead.1359356

Dalkıranoğlu, T. (2006). *Çalışma yaşamında kadın işgücü ve cinsiyet ayrımcılığı: Konaklama işletmelerinde bir uygulama*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.

Dalkıranoğlu, T. ve Çetinel, F. G. (2008). Konaklama işletmelerinde kadın ve erkek yöneticilerin cinsiyet ayrımcılığına karşı tutumlarının karşılaştırılması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 277-298. https://dergipark.org.tr/en/pub/dpusbe/article/65433

Derks, B., Van Laar, C., Ellemers, N. and de Groot, K. (2011a). Gender-bias primes elicit queen-bee responses among senior policewomen. *Psychological Science*, 22 (10), 1243-1249. https://doi.org/10.1177/0956797611417258

Derks, B., Ellemers, N., van Laar, C. and de Groot, K. (2011b). Do sexist organizational cultures create the Queen Bee? *British Journal of Social Psychology*, 50 (3), 519-535. https://doi.org/10.1348/014466610X525280

Derks, B., Van Laar, C. and Ellemers, N. (2016). The queen bee phenomenon: Why women leaders distance themselves from junior women. *The Leadership Quarterly*, 27 (3), 456-469. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2015.12.007

Ellemers, N., van den Heuvel, H., de Gilder, D., Maass, A. and Bonvini, A. (2004). The underrepresentation of women in science: Differential commitment or the queen bee syndrome? *British Journal of Social Psychology*, 43 (3), 315-338. https://doi.org/10.1348/0144666042037999

Fairhurst, G. T. (1986). Male-female communication on the job: Literature review and commentary. *Communication Yearbook*, 9 (1), 83-116. https://doi.org/10.1080/23808985.1986.11678604

Günel, Ö. D. (2009). *Turizm sektöründe mevsimsellik sorunu ve mevsimlik istihdamın sektör çalışanlarının örgütsel bağlılıklarına etkisi: Konaklama işletmeleri çalışanlarına yönelik bir araştırma*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

İmamoğlu Akman, G. ve Akman, Y. (2016). Kraliçe arı sendromu bağlamında kadın öğretmenlerin kadın yöneticilere ilişkin görüşleri. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (3), 748-763. https://doi.org/10.14686/buefad.v5i3.5000195251

Kenan, H. ve Çamur, G. (2021). Sağlık sektöründe çalışan kadınlarda olası kariyer sonlandırma nedenleri. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6 (3), 671-690. https://doi.org/10.47115/jshs.1024122

Konaklıoğlu, E. (2014). *Turizm işletmelerinde örgütsel adalet.* Ş. A. Tükeltürk, N. Ş. Perçin ve B. Güzel (Ed.), Turizm işletmelerinde çalışan ilişkileri yönetimi (1. Baskı, ss. 23-38) içinde. Detay Yayıncılık.

Köktaş, E. (2024). *Turizm işletmelerinde çalışanların karşılaştıkları kraliçe arı sendromu ve duygusal emek ilişkisi.* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Mert Mahan, K. ve Orujzade, P. (2024). Farklı disiplinlerde lisansüstü eğitim almış kadınların kraliçe arı sendromu algısı. *Pamukkale Üniversitesi İşletme Araştırmaları Dergisi (PIAR),* 11 (1), 175-198. https://dergipark.org.tr/tr/pub/piar/article/1463587

Mrinal, S. and Latha, K. L. (2026). From exclusion to gender equity in IT: Exploring queen bee dynamics and leadership transformation. *International Journal of Global Business and Competitiveness*, 21 (1), 76-83. https://doi.org/10.1007/s42943-025-00130-z

Mufti, R., Moazzam, A. and Basit, A. (2021). Queen bee syndrome: A part of sexual politics or another gendered stereotype. *Journal of Business and Social Review in Emerging Economies*, 7 (4), 835-846. https://doi.org/10.26710/jbsee.v7i4.2005

Özkan, E. (2020). Cinsiyete dayalı mesleki ayrımcılık: Cam tavan ve kraliçe arı sendromu. *Sosyolojik Düşün*, 5 (2), 127-138. https://doi.org/10.37991/sosdus.826813

Öztekin, M. (2025). *Sağlık çalışanlarında kraliçe arı sendromu ve liderlik ilişkisi: Bir özel hastane grubu örneği*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Üsküdar Üniversitesi.

Penner, A. M., Toro-Tulla, H. J. and Huffman, M. L. (2012). Do women managers ameliorate gender differences in wages? Evidence from a large grocery retailer. *Sociological Perspectives*, 55 (2), 365-381. https://doi.org/10.1525/sop.2012.55.2.365

Poyraz, Z. and Kılıç, T. (2023). The relationship between queen bee syndrome and leadership: A view to healthcare institutions. *International Journal of Health Management and Tourism*, 8 (2), 138-157. https://doi.org/10.31201/ijhmt.1314752

Savaş, E. (2022). *Serbest muhasebeci ve mali müşavirler mesleği üzerinde kraliçe arı sendromu: Bursa ili örneği*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Bursa Teknik Üniversitesi.

Seyhan, A. ve Zaimoğlu, E. (2025). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin çalışma hayatında toplumsal cinsiyet eşitliği hakkında görüşleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 29 (2), 547-567. https://doi.org/10.20296/tsadergisi.1568124

Şahin, E. (2024). *Spor örgütlerinde çalışan kadınların kraliçe arı sendromu algılarının iş tatminleri üzerindeki etkilerinin incelenmesi*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.

Şengül, H., Çınar, F. and Bulut, A. (2019). The perception of queen bee phenomenon in nurses; Qualitative study in health sector. *Nigerian Journal of Clinical Practice*, 22 (7), 906-912. https://doi.org/10.4103/njcp.njcp_308_18

Tahmaz, S. (2018). *Turizm sektöründe kraliçe arı sendromu.* G. Erkol Bayram, A. T. Bayram ve Ö. Altunöz Sürücü (Ed.), Turizm ve kadın (1. Baskı, ss. 165-176) içinde. Detay Yayıncılık.

Taşdelen Baş, M. (2020). Kraliçe arı sendromu ve hemşirelik mesleği. *Turkish Studies - Social Sciences*, 15 (1), 807-815. https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.39398

Tchindebet, J. L., Sanfilippo, J. H., Johnson, T. D. and Longman, K. A. (2024). Dispelling the myth of the "queen bee syndrome": Assessing women's professional relationships with women in Christian higher education. *Christian Higher Education*, 23 (1-2), 90-114. https://doi.org/10.1080/15363759.2024.2304357

Tekin, Ö. A. (2017). Turizm sektöründe toplumsal cinsiyet algısı: Beş yıldızlı otel çalışanları üzerine bir araştırma. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD),* 4 (12), 669-684. https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/article/694445

Uluç, S., Bulut, Ç., Duman, S. ve Uluç, E. A. (2025). Spor alanında görev yapan kadın çalışanların kraliçe arı ve imposter sendromu düzeyleri arasındaki ilişkinin belirlenmesi. *Akdeniz Spor Bilimleri Dergisi*, 8 (4), 752-771. https://doi.org/10.38021/asbid.1816069

Ural, A. ve Kılıç, İ. (2005*). Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS ile Veri Analizi*. (1. Baskı). Detay Yayıncılık.

Ünal, A., Anasori, E. and Çelen, O. (2022). Glass ceiling or queen bee syndrome? A study on five star accommodation businesses. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 8 (58), 674-683. https://smartofjournal.com/?mod=tammetin&makaleadi=&key=62117

Ünal, Ş. ve Karaaziz, M. (2025). Kadınların çalışma hayatında karşılaştıkları cinsiyet eşitsizliği ile depresyon-anksiyete ve stres arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Türk Dünyası Kadın Araştırmaları Dergisi*, 4 (7), 67-76. https://turkicworldwomen.com/index.php/pub/article/view/79

Xiong, A., Tao, J., Li, H. and Westlund, H. (2022). Will female managers support gender equality? The study of "Queen Bee" syndrome in China. *Asian Journal of Social Psychology*, 25 (3), 544-555. https://doi.org/10.1111/ajsp.12517

Yangil, F. M., Şahin, M. D. ve Başpınar, N. Ö. (2025). Kraliçe arı sendromu ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik analizi. *TÜBA Higher Education Research/Review,* 15 (1), 95-110. https://doi.org/10.53478/yuksekogretim.1424370

Yazıcıoğlu, Y. ve Erdoğan, S. (2007). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. (Genişletilmiş İkinci Baskı). Detay Yayıncılık.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye %50'şer oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Polat, N.; Kudat, A. (2026). "Karl Vilhelm Zetterstéen'in Kur'ân Çevirisinde (Koranen) Oryantalist Yaklaşım ve 'Anmärkningar' (Notlar) Bölümünde Kıraat Tasavvuru", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 220-243. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 21.09.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1955253

Yazar/Author

Neslihan POLAT*, Aydın KUDAT**

Makale Adı/Article Name

Karl Vilhelm Zetterstéen'in Kur'ân Çevirisinde (Koranen) Oryantalist Yaklaşım ve 'Anmärkningar' (Notlar) Bölümünde Kıraat Tasavvuru

Orientalist Methodology in Karl Vilhelm Zetterstéen's Translation of the Qur'an (Koranen) and the Conception of Recitation in the 'Anmärkningar' (Notes) Section

ÖZ

Bu çalışma, İsveçli şarkiyatçı ve Sâmî dilleri uzmanı Karl Vilhelm Zetterstéen'in 1917 yılında yayımlanan İsveççe Kur'ân tercümesindeki (Koranen) lafzî çeviri metodolojisini ve eserin "Anmärkningar" (Notlar) bölümünde kıraat farklılıklarına yönelik yaklaşımını incelemeyi amaçlamaktadır. Nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; doküman analizi ve içerik analizi teknikleriyle yazarın "kelime kelime" çeviri stratejisi, sûre ve âyet tasnifinde tercih ettiği Flügel sistemi, dipnotlarda kullandığı açıklama biçimi ve kıraat farklılıklarını yorumlama yöntemi değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular, Zetterstéen'in kıraatleri tevatürle veya sahîh senedle nakledilen okuyuş vecihleri olarak değil, erken dönem Arap yazısının noktasız ve harekesiz yapısından doğan okuma biçimleri, şâz rivayetlerin metne yansıması ve müstensih müdahaleleri çerçevesinde ele aldığını göstermektedir. Bu yaklaşımda Theodor Nöldeke ve Ignaz Goldziher gibi Batılı müsteşriklerin tarihsel-eleştirel ve filolojik yöntemlerinin etkisi görülmektedir. Lafzî tercüme yönteminin Kur'ân lafızlarının bağlamsal, belâğî ve fıkhî boyutlarını geri planda bıraktığı, kıraat farklılıklarının yalnızca yazı sistemi ekseninde açıklanmasının ise metni tarihsel-dilbilimsel bir inceleme nesnesi olarak konumlandırdığı tespit edilmiştir. Böylece Batı şarkiyat geleneğinde Kur'ân tercümeleri üzerinden inşa edilen metin algısının, klasik İslâmî ulûmü'l-Kur'ân ve kıraat birikimi karşısındaki konumu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Kur'ân Çevirisi, Oryantalizm, Karl Vilhelm Zetterstéen, İsveç Şarkiyatçılığı

ABSTRACT

This study examines the literal translation methodology of Karl Vilhelm Zetterstéen, a Swedish orientalist and Semitic languages scholar, in his 1917 Swedish Qur'an translation (Koranen), together with his approach to qira'at (variant readings) in the Anmärkningar (Notes) section. A qualitative design employing document analysis and content analysis was used to examine the author's "word-for-word" translation strategy, his preference for the Flügel system in classifying surahs and verses, his explanatory style in the footnotes, and his method of interpreting variant readings. The findings indicate that Zetterstéen does not treat the variant readings as modes of recitation transmitted through tawatir (successive narration) or authentic (sahîh) chains; rather, he evaluates them within the framework of reading forms arising from the unpointed and unvoweled structure of early Arabic script, the reflection of shadh (irregular) narrations in the text, and scribal interventions. This approach reflects the influence of the historical-critical and philological methods of Western orientalists such as Theodor Nöldeke and Ignaz Goldziher. The literal translation method leaves the contextual, rhetorical, and jurisprudential dimensions of Qur'anic expressions in the background, and explaining qira'at differences solely through the writing system positions the Qur'anic text as an object of historical-linguistic analysis.

Keywords: Qira'at, Qur'an Translation, Orientalism, Karl Vilhelm Zetterstéen, Swedish Orientalism

* Öğr. Gör. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Kur'an Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, polatnes06@gmail.com

** Doç. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri/Kur'an Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, aydinkudat@aybu.edu.tr

Extended Abstract

The intense focus on Qur'anic studies and translations in the West during the 19th and 20th centuries often approached the historical existence, compilation, preservation, and variant readings (qira'at) of the Qur'anic text with profound skepticism. This study aims to critically evaluate the literal translation methodology adopted by the prominent Swedish orientalist and Semitic languages expert Karl Vilhelm Zetterstéen in his 1917 Swedish Qur'an translation, titled Koranen. It specifically focuses on his approach to the integrity of the text and his perception of variant readings as presented in the comprehensive "Anmärkningar" (Notes) section of his work. The primary objective is to expose the scientific inconsistencies of Zetterstéen's orientalist paradigm, which fundamentally reduces the divine revelation of the Qur'an to a mere historical and philological document. The research highlights how Zetterstéen, influenced by a secular framework, treats authentic (sahîh) and anomalous (shadh) variant readings on the exact same level, thereby attempting to deconstruct the established Islamic understanding of the Qur'an's preservation. To achieve a comprehensive analysis, the research adopts a qualitative research design, employing rigorous document analysis and content analysis techniques. A deductive and inductive approach is utilized, moving from the broader orientalist perception of revelation, the compilation of the Qur'anic text, and the phenomenon of qira'at, to the highly specific analysis of Zetterstéen's translation methodology. The study systematically evaluates the translator's overarching "word-for-word" (ordagrant) strategy, his conscious reliance on the secular Flügel system rather than the traditional Mushaf order for surah and verse classification, his style of explanation in the footnotes, and his specific methods of interpreting variant readings.

By placing Zetterstéen's translational choices in direct conversation with classical Islamic sciences (Ulum al-Qur'an), the methodology reveals the underlying ideological assumptions guiding his linguistic interventions. The foundational material for this study is Karl Vilhelm Zetterstéen's Swedish Qur'an translation, Koranen, originally published in Stockholm in 1917 by Isaac Marcus' Boktryckeri-Aktiebolag.

Specifically, the research utilizes the original copy located and preserved in the digital archive of the University and State Library of Saxony-Anhalt (Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt) with the specific identifier [urn:nbn:de:gbv:3:5-23026].

While the translation itself is analyzed, the content analysis intensively focuses on the "Anmärkningar" (Notes) section of this work, where Zetterstéen provides his philological justifications. Concrete examples are meticulously drawn from a broad range of surahs — including Al-Baqarah, An-Nisa, Al-A'raf, Ibrahim, Al-Hijr, Al-Kahf, Maryam, Al-Hajj, Al-Furqan, and Al-Qadr — to illustrate his textual interventions.

The findings of this study indicate that Zetterstéen's approach significantly and deliberately diverges from the classical Islamic understanding of qira'at. Echoing the perspectives of contemporaneous and influential orientalists like Theodor Nöldeke and Ignaz Goldziher, Zetterstéen vehemently rejects the concept of qira'at as legitimate, divinely revealed variants transmitted through mass, authentic chains (tevatür) originating from the Prophet Muhammad. Instead, he secularizes the text, attributing differences in reading solely to the unpointed and unvoweled structure of the early Arabic script, scribal errors (müstensih hataları), and the technical limitations of the early writing system. By doing so, he problematically conflates isolated (shadh) narrations with mass-transmitted (mutawatir) readings.

Furthermore, Zetterstéen and his contemporaries misunderstand the very nature of the Uthmanic codification. The unpointed and unvoweled nature of the early Uthmanic manuscripts (Resmü'l-mushaf) was not a primitive flaw or a source of arbitrary human error, as orientalists claim. Rather, it was a highly conscious and protective orthographic choice designed to accommodate the various authentic reading modes (Ahruf-ı Seb'a) revealed by God and taught by the Prophet.

The preservation of the Qur'an relied on a dual system of both meticulous written records and an unbroken chain of oral memorization by thousands of companions, a reality that the orientalist paradigm consistently ignores in its attempt to equate the Qur'an's textual history with the entirely different transmission histories of the Torah and the Bible.

The analysis reveals that Zetterstéen makes numerous unwarranted philological interventions. For instance, he merges verses, alters active verbs to passive forms, and suggests external textual additions simply because certain Qur'anic verses do not align with his personal understanding of rhyme (rimmet), prosody, or historical chronology. Furthermore, he attempts to link Qur'anic terms to Hebrew and Jewish literature, stripping the Qur'anic expressions of their original, profound jurisprudential, contextual, and rhetorical depths.

His translation was part of a broader academic project led by Nathan Söderblom, which aimed to present the Qur'an not as a living, divine scripture, but as an archaic historical document reflecting human

experience and the personal psychological phenomena of the Prophet. This reductionist approach treats the sacred text as an ordinary historical-linguistic artifact, completely ignoring the rigorous oral transmission (hıfz) and the meticulous, verified written recording processes that occurred during the times of the Prophet, Abu Bakr, and Uthman.

Conclusion: In conclusion, the historical-critical efforts of Karl Vilhelm Zetterstéen and the broader German-Scandinavian orientalist school utterly fail to compromise the authenticity and integrity of the Qur'anic text. Rather than providing an objective textual critique, their strictly secular, rationalist, and positivist methodologies highlight a profound inability to comprehend the divine nature of the Qur'anic discourse. The text of the Qur'an was not subjected to arbitrary human interventions, nor was it left unprotected in primitive conditions as orientalist scholars suggest; it was meticulously preserved through an unbroken, robust chain of memorization (tevatür) and written records sanctioned by the Prophet and diligently protected by his companions. Ultimately, this study demonstrates the critical necessity of integrating the rich, classical Islamic heritage of Ulum al-Qur'an and the science of qira'at into modern academic discourse

Such integration is essential to effectively and scientifically counter the skeptical, reductionist, and biased claims perpetuated under the guise of objective textual criticism within Western orientalist traditions.

Giriş

19. ve 20. yüzyılda Batı'da yoğunlaşan Kur'ân araştırmaları ve çevirileri Kur'ân metninin tarihsel varlığı, istinsâhı, korunmuşluğu ve bilhassa kıraat farklılıkları hususunda şüpheci bir metodoloji etrafında şekillenmiştir. Ignaz Goldziher (ö. 1850-1921) ve Theodor Nöldeke (ö. 1836-1930) gibi müsteşrikler, mütevâtir kıraat ihtilaflarını yedi harf ruhsatına dayanan ilâhî vahyin bir zenginliği olarak görmek yerine, bu okuyuşları erken dönem mushaflarının noktasız ve harekesiz imlâ yapısından kaynaklanan keyfî seslendirmeler veya kâtip/müstensih hataları şeklinde değerlendirme eğilimi göstermişlerdir (Çetin, 2002, s. 78-79). Vahyin semâ' ve arz bağlamındaki şifahî tevatür zincirini göz ardı eden şarkiyatçı iddialar, meseleyi erken dönem Arap yazısının özellikleri üzerinden kurgulanmış salt filolojik bir metin problemine indirgemiştir.

Söz konusu tarihsel-eleştirel şarkiyatçı ekolün İskandinavya'daki en belirgin yansımalarından biri, İsveçli Sâmî dilleri uzmanı Karl Vilhelm Zetterstéen (ö.1866-1953) tarafından kaleme alınan ve ilk baskısı 1917'de yayımlanan İsveççe Kur'ân çevirisidir (Koranen). Dönemin tanınmış dinler tarihçisi Nathan Söderblom'un (ö.1866-1931) teşvikiyle vücuda getirilen bu eser; Kur'ân'ı ilâhî vahiy mahsulü, mahfuz ve mü'minler açısından bağlayıcı mütevâtir bir nass olarak kabul etmekten ziyade, İsveçli entelektüel çevreye sunulmuş arkaik ve filolojik bir vesika hüviyetinde ele alan katı lafızcı (literalist) bir girişimdir (Koyuncu ve Yiğit, 2022, s. 575-576). Zetterstéen'in Kur'ân'ı tarihî bir belgeye indirgeyen bu tavrı, tercümesinin nihayetine eklediği ve Kur'ân lafızlarını kapsamlı bir biçimde tahlil ettiği "Notlar" (Anmärkningar) kısmında açıkça müşahede edilmektedir. Nöldeke ve Goldziher gibi çağdaşı oryantalistlerin tezlerini benimseyen yazar, mezkûr bölümde kesintisiz bir isnad zinciriyle tevatüren nakledilen Kıraat-ı aşere hakikatini reddetmektedir. Yazar, kıraat ihtilaflarının ilâhî bir menşeye dayanmadığını, aksine beşerî metnin tarihsel süreçte müstensih tasarruflarıyla şekillenen evrimsel bir seyir izlediğini iddia eder. Buradan hareketle Kur'ân lafızlarındaki zenginliği kadîm Arap hattındaki imlâ belirsizliklerinin kurrâ tarafından sübjektif biçimde seslendirilmesi, müradif kelimelerin birbiri yerine ikame edilmesi veya kâtip tasarrufları kabilinden arızî unsurlar olarak nitelendirir (Zetterstéen, 1917, s. 486, 502).

Bu çalışma, Karl Vilhelm Zetterstéen'in 1917 tarihli İsveççe Kur'ân tercümesini merkezine alarak yazarın benimsediği lafızcı ve seküler yaklaşımı İslâmî/ilmî bir perspektiften tahlil etmeyi gaye edinmektedir (Zetterstéen, 1917, s. 5). Araştırmanın metin analizinde, Sachsen-Anhalt Üniversite ve Eyalet Kütüphanesi (Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt) dijital arşivinde yer

alan [urn:nbn:de:gbv:3:5-23026] kayıt numaralı nüsha esas alınmıştır. Araştırmanın temel problemi, Zetterstéen'in Hz. Peygamber'e dayanan sahîh senedlerle tevsîk edilmiş, vahiyle sabit ve kurrâ imamlarının rivayetleriyle tescil edilmiş mütevâtir kıraatleri ilâhî bir bütünlük içerisinde görmemesidir. Ümmetin tevatür yoluyla tevarüs ettiği bu mukaddes emaneti resmü'l-mushafın yetersizliğine veya beşerî dilbilimsel hatalara hamleden bu indirgemeci yaklaşım, makalenin odak noktasını oluşturmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın amacı, yazarın Anmärkningar bölümünde mütevâtir ve şâz kıraatleri aynı sened değerlendirmesine tâbi tutan tutumunu, kıraat ilminin kendi usûl ve terminolojisi (mütevâtir, sahîh, meşhur, şâz) muvacehesinde sıhhat ve tutarlılık açısından tahlil etmektir.

Nitel araştırma desenine sahip bu çalışmada; konuya ilişkin akademik birikimin irdelendiği literatür taraması ile tercüme notlarının incelendiği metin/belge analizi tekniği tatbik edilmiştir. Bu bağlamda araştırmanın temel sorusu şudur: Zetterstéen, Anmärkningar bölümünde kıraat farklılıklarını hangi kavramsal çerçeveyle ele almakta ve bu çerçeve, kıraat ilminin kendi tasnif ölçütleriyle (sened, lehçe, i'râb) ne ölçüde örtüşmekte veya ayrışmaktadır?

Zetterstéen'in ilmî şahsiyeti ve çalışmaları üzerine literatürde sınırlı sayıda tetkikat bulunmaktadır. Hjärpe (2013) yazarın entelektüel arka planını ve Uppsala ekolü içerisindeki yerini incelerken, Ahonen (2019) söz konusu tercümenin sonraki İsveççe meâller (bilhassa Bernström) üzerindeki tesirini ele almıştır. Ancak mezkûr araştırmaların hiçbiri, yazarın Anmärkningar bölümündeki kıraat tasavvurunu kıraat ilminin kendi usûl ve ıstılahları dairesinde sistematik bir tenkide tâbi tutmamıştır. Dolayısıyla bu makale, alandaki söz konusu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Çalışmada tümdengelim yöntemi izlenerek genelden özele doğru bir seyir takip edilmiştir. İlk olarak şarkiyatçı geleneğin vahiy, Kur'ân metni ve kıraat olgusuna yönelik müşterek tavrı tarihsel arka planıyla serdedilmiştir. Akabinde Karl Vilhelm Zetterstéen'in biyografisi, akademik kariyeri ve Kur'ân araştırmalarındaki konumu ortaya konmuştur. Bu teorik ve biyografik zeminden hareketle yazarın oryantalist kıraat tasavvuru eserin Anmärkningar (Notlar) kısmında yer alan ve başta Bakara, Nisâ, A'râf, Kehf, Meryem ve Furkān olmak üzere muhtelif sûrelerden seçilen âyetlere yönelttiği filolojik müdahaleler üzerinden somutlaştırılarak tahlil edilmiştir.

1. Kur'ân Kıraatleri ve Metin Bütünlüğüne Yönelik Şarkiyatçı İddialar ve İslâmî Yaklaşım

Oryantalist gelenek, uzun yıllar boyunca Kur'ân-ı Kerim metni ve bilhassa mütevâtir kıraat farklılıkları üzerinde spekülatif iddialar öne sürerek vahyin güvenilirliğini sarsmayı hedeflemiştir. Batılı araştırmacıların temel iddialarından biri, Kur'ân'ın Hz. Peygamber'in zihninden ürettiği yahut semavi dinlerden iktibas yaptığı yönündedir. Nitekim Richard Bell ve Regis Blachere gibi müsteşrikler, vahyi psikolojik bir durum (sara nöbeti vb.) veya Yahudi-Hristiyan kültüründen edinilmiş bilgilerin bir yansıması olarak telakki etme eğilimi göstermişlerdir (Kızılaslan, 2020, s. 188). Bu kurguyu desteklemek adına Kur'ân'da geçen "ümmî" lafzını geleneksel "okuma yazma bilmeyen" anlamından koparark, Kitâb-ı Mukaddes terminolojisindeki "Yahudi olmayan (Gentile)" anlamında yorumlamış ve böylece Hz. Muhammed'in geçmiş kutsal metinleri bizzat okuyarak etkisinde kaldığı algısını inşa etmeye çalışmışlardır (Işık, 2020, s. 143).

Alphonse Mingana (1878-1937), Nöldeke (1836-1930) ve R. Blachère (1900-1973) gibi oryantalistler, o dönemde Arap yazısının henüz gelişmediğini ileri sürerek vahyin sağlıklı bir şekilde kayda geçirilmediğini savunurken, John Wansbrough (1928-2002) gibi revizyonistler Kur'ân metninin ancak hicri 2. veya 3. asırda teşekkül ettiğini iddia etmişlerdir (Gökkır, 2012, s. 18). Goldziher (1850-1921) ve Nöldeke başta olmak üzere şarkiyatçıların metin tenkidinde en çok

başvurdukları alan kıraat farklılıkları ve Kur'ân'ın istinsâhı meseleleri olmuştur. Bu araştırmacılar, kıraatlerin asıl sebebinin Kur'ân'ın korunamaması ve insan eliyle tahrif edilişi olduğunu iddia ederek Yedi Harf (Ahrufu's-seb'a) ruhsatını reddetmiş, farklı okuyuşların Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde çoğaltılan Mushafların harekesiz ve noktasız ilkel yapısından doğan, okuyucunun inisiyatifine kalmış rastgele seslendirme çabaları olduğunu öne sürmüşlerdir (Koyuncu ve Yiğit, 2022, s. 574-575). Arthur Jeffery (1893-1959) gibi isimler ise olgunlaşmamış bir malzeme üzerinden farklı kıraatleri bir araya getirerek Kur'ân'ın güvenirliğini sarsmayı amaçlayan iddialarda bulunmuş ve Hz. Peygamber vefat ettiği zaman Müslümanların elinde yazılı olarak bulunan hiçbir Kur'ân metni olmadığını, şifahî aktarıma dayandığını iddia etmiştir (Cerrahoğlu, 1996, s. 120). Hatta Goldziher, Nisâ Sûresi 94. âyetinde geçen kelimenin yazılışında noktalar bulunmadığı için sonradan okuyucular tarafından hem فَتَبَيَّنُوا (*iyice araştırın*) hem de فَتَثَبَّتُوا (*sebat edin*) şeklinde okunduğunu ileri sürerek kıraat vecihlerini tamamen yazının eksikliğine bağlama çabası içine girmiştir (Koyuncu ve Yiğit, 2022, s. 578). Buradan hareketle Oryantalistlerin ekseriyeti, Kur'ân'ın farklı okunuş biçimleri olan kıraat vecihlerini de kutsal metin üzerinde şüphe uyandırmak için bir araç olarak kullandıkları söylenebilir. Nitekim Henri Lammens (1862-1937), Mushaf'ın teşekkülü ve kıraatindeki ihtilafların şüpheler izhar ettiğini belirtmiştir.

Bununla birlikte, kıraat vecihleri hususunda zihne düşebilecek şüphelerin söz konusu alandaki sathî bilgiden kaynaklandığı vakıadır. Mesela, tevatür düzeyindeki senedle intikal eden haberin bir nevi teslimiyet gerektirdiği zaruriyattandır. Haberin temel kaynağıyla ilgili şüpheler ise sadece sahibini bağlar. Allah, Peygamber ve kelamüllaha iman edip etmemek ayrı bir konu, bu tür sübjektif yorumları bilimsel bir çerçevede temellendirmeden genelleştirmek ayrı bir konudur. Bu tür indirgemeci yaklaşımlara karşı İslâm âlimleri, aklî ve naklî delillere dayanan cevaplar geliştirmiştir. İslâmî literatüre göre Hz. Peygamber'in "ümmîliği", Kur'ân'ın i'câzının ve vahyin doğrudan ilâhî menşeli olduğunun açık kanıtıdır (Özbek, 2025, s. 22). Mevcut tarihsel veriler, Mekke döneminden itibaren nâzil olan âyetlerin vahiy kâtipleri aracılığıyla muntazaman yazılı kayda geçirildiğini göstermektedir. Ancak Kur'ân'ın asıl muhafazası sadece yazılı satırlara değil, binlerce sahâbînin sadırlarına nakşedilen güçlü bir ezber ve şifahî tevatür geleneğine dayanmaktadır (Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, s. 21). Nitekim Kur'ân'ın, suya batırılınca silinebilen yazılı belgelere muhtaç kalmaksızın kalplerde ezberlenerek korunması, Müslümanlara lütfedilen müstesna bir ilâhî imtiyazdır (Müslim, t.y., Cennet, 63; İbnü'l-Cezerî, 1998, s. 6). Önceki ilâhî kitapların korunma sorumluluğu doğrudan muhataplarına bırakıldığı için tahrife mâruz kalmışken, Kur'ân-ı Kerîm'in bizzat ilâhî teminat altında bulunması onu diğer kutsal metinlerden kesin bir biçimde ayırmaktadır (Taberî, 2001, Cilt 8, s. 450; İbnü'l-Cezerî, 1998, s. 15-16).

Bu bağlamda, Batı merkezli şarkiyatçı çalışmaların, Tevrat ve İncil gibi metinlerin asırlar boyu süren anonim ve şifahî aktarım süreçlerine bilimsel meşrûiyet tanırken, tarihte benzeri görülmemiş kesintisiz hâfızlar silsilesi ve sarsılmaz bir isnad zinciriyle korunan Kur'ân vahyine şüpheyle yaklaşmaları hiçbir rasyonel temele dayanmamaktadır (Gökkır, 2012, s. 19). Zira İslâm'ın ilk günlerinden itibaren vahiy metninin korunmasında semâ' ile kitâbet mekanizmaları birbirini tamamlayan aslî unsurlar olarak eş zamanlı yürütülmüştür (Cerrahoğlu, 1996, s. 136). Erken dönemde vahye yabancı hiçbir unsurun karışmaması adına hadis yazımı geçici olarak sınırlandırılmış, buna karşılık âyetlerin anında kayda geçirilmesine hassaten izin verilmiştir (Cerrahoğlu, 1996, s. 136). Bu tutum, metnin safiyetini muhafaza etme, ona beşerî bir tefsir veya harici bir unsurun bulaşmasını önleme gayesine matuf bir tecrit politikası olarak uygulanmıştır (Ebû Ubeyd, 1995, s. 180; Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, s. 21-22). Sahabe neslinin resmî mushafları

nokta ve harekelerden arındırarak yazmaları da aynı hassasiyetin bir tezahürü olup, yazılı hattın Hz. Peygamber'den kesintisiz semâ' yoluyla gelen farklı kıraat ve lehçe vecihlerini bütünüyle bünyesinde barındırabilmesini sağlamıştır (Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, s. 21-22; İbnü'l-Cezerî, 1998, s. 43). Sözlü nakil ile yazılı tescilin sarsılmaz birlikteliği, sahâbe devrinde Kur'ân'ın cem'i ve istinsâhı safhalarında oldukça katı usûllerle tatbik edilmiştir. Hz. Ömer (ö. 23/644)'in teşviki, Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634)'in emri ve nihayetinde Hz. Osman (ö. 35/656) devrindeki heyet eliyle yürütülen süreçte Kur'ân adına getirilen belgeler için çifte tevsîk şartı uygulanmıştır (İbnü'l-Cezerî, 1998, Cilt 1, s. 7-8). Nitekim komisyon huzuruna getirilen her âyetin hem yazılı bir kaydının bulunması hem de hâfızadaki ezberle teyit edilmesi zorunlu tutulmuştur (Öztürk, 2005, s. 106). Her iki unsur için ayrı ayrı ikişer âdil şahidin şehadeti aranmış; böylece bir âyetin resmî kayda geçirilmesi, komisyon huzurunda en az altı sahâbînin ortak tanıklığıyla hukuken teminat altına alınmıştır (İbnü'l-Cezerî, 1998, Cilt 1, s. 7; Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, Cilt 1, s. 21; Öztürk, 2005, s. 106). Bu mekanizmada şahitlerin bir kısmı âyetin bizzat Hz. Peygamber'in huzurunda yazıldığına (usûl boyutu), diğer kısmı ise kendi ezberlerindeki lafızla birebir örtüştüğüne (içerik boyutu) şahitlik etmekteydi. Titiz tahkik sürecinin nihayetinde cem edilen nüsha üzerinde sahâbenin tam bir ittifakı (icmâ) hâsıl olmuş ve metin tevatür derecesinde tescil edilmiştir (İbnü'l-Cezerî, 1998, Cilt 1, s. 7-8; Kudat, 2020, s. 58). Sahâbenin önde gelen isimleri bu faaliyete tam destek vermiş; nitekim Hz. Ali, "Eğer idare bende olsaydı, mushaflar konusunda ben de Osman'ın yaptığını yapardım" buyurarak bu icmâın bağlayıcılığını teyit etmiştir (İbnü'l-Cezerî, 1998, Cilt 1, s. 8; Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, Cilt 1, s. 22).

Esasen Kur'ân, ilk nâzil olduğu andan itibaren Hz. Peygamber'in kalbine ilkâ edildiği vecihle müşâfehe, arz ve semâ' mekanizmalarıyla zihinlere aktarılmıştır. Peygamber Efendimiz'in Cebrâil (a.s.) ile her yıl gerçekleştirdiği mukabeleler ve irtihâl ettiği yıl vuku bulan son arz (arzatü'l-ahîre), metnin sözlü tescilinin en sarih delilidir (İbnü'l-Cezerî, 1998, Cilt 1, s. 6, 8). Hz. Osman döneminde çoğaltılan resmî mushaflar da bu son arza uygun olarak tescil edilmiş; ayrıca bilinçli bir tercihle nokta ve hareke gibi imlâ işaretlerinden tecrit edilmiştir (İbnü'l-Cezerî, 1998, s. 8, 38; Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, Cilt 1, s. 21-22). Buradaki temel gaye, mushaf hattının (resmü'l-mushaf), Hz. Peygamber'den sahîh senedle nakledilen meşru lehçe farklılıklarını ve mütevâtir kıraat vecihlerini bünyesinde barındırabilmesini (ihtimal şartını) temin etmektir (İbnü'l-Cezerî, 1998, s. 57; Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, Cilt 1, s. 21-22). Dolayısıyla istinsâh ameliyesi; bir yandan salt şifahî aktarıma dayanıp lahn ve galat barındıran okuyuşları ayıklamış, diğer yandan sahîh senedle sabit kıraat vecihlerini resmü'l-mushaf çatısı altında koruyarak metnin standardizasyonunu sağlamıştır.

İslâm geleneğinde kıraatlerin tespiti de aynı titizlikle ele alınmış, sözlü nakil ile eş zamanlı olarak erken dönemde tedvin edilmeye başlanmıştır. Kur'an ilimleri sahasındaki ilk tedvin örneklerinin kıraat alanında ortaya çıktığı ve bu meyanda Yahyâ b. Ya'mer'in (ö. 89/708 [?]) öncü bir rol üstlendiği kabul edilmektedir (es-Suyûtî, 1974, Cilt 1, s. 82). Yahyâ b. Ya'mer, farklı okuyuşları senede dayandırarak sistemleştirmesi ve şifahî rivayetleri yazılı kayda geçirmesiyle temayüz etmiştir. Nitekim onun, sahâbî müfessir Abdullah b. Abbâs başta olmak üzere ilk nesil âlimlerden devraldığı rivayetleri yazıya aktarması bu erken tedvin hareketinin somut bir göstergesidir (İbnü'n-Nedîm, t.y., s. 45). Kıraat ilminde bir okuyuşun makbul ve sahîh sayılabilmesi için üç temel rüknün bir arada bulunması şart koşulmuştur: Mütevâtir/sahîh bir senetle Hz. Peygamber'e ulaşması, dil kuralları açısından muteber bir Arap vechine uygun düşmesi ve Hz. Osman Mushafı'nın hattına (tahkîkan veya takdîren) muvafık olması (Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, s. 51-56; İbnü'l-Cezerî, 2009, Cilt 1, s. 44; es-Suyûtî, 1974, Cilt 1, s. 75). Âlimler kıraatleri sıhhat

derecelerine göre tasnif ederken senedi merkeze almış; mütevâtir, meşhur ve âhâd-ı müstefîz rivayetleri "makbul", şâz, mevzû' ve müdrec gibi vecihleri ise "gayri makbul" addetmişlerdir. Bu çalışmada da söz konusu kavramsal hiyerarşi titizlikle gözetilmiş; mütevâtir ve şâz kıraatler birbirinin ikamesi olarak değil, kendi meşrûiyet sınırları ve ilmî dereceleri çerçevesinde ele alınmıştır (Çetin, 2002, s. 81). Bir okuyuşun sahîh kabul edilebilmesi için mütevâtir/sahîh bir senetle Hz. Peygamber'e ulaşması, Arap diline uyması ve Hz. Osman Mushafı'nın hattına muvafık olması zorunludur (Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, s. 51-56; es-Suyûtî, 1974, 1, 75; İbnü'l-Cezerî, 2009, 1, 44). Kıraat âlimleri, geçerlilik bağlamında bunu makbul ve gayri makbul diye iki kısma ayırmışlardır. Rivayet ilminde senedleri merkeze almak suretiyle kıraatlerden mütevâtir, sahîh ve meşhur, âhâd-i müstefîz olanları geçerli ve makbul; şâz, mevzû' gayri müstefîz olan âhâd ve müdrec gibi türleri ise gayri makbul olarak değerlendirmişlerdir. Bu çalışmada da söz konusu terimler bu hiyerarşik ayrım gözetilerek kullanılmış, mütevâtir ve şâz kıraatler, birbirinin yerine geçebilecek eş anlamlı kavramlar olarak değil, kendi geçerlilik dereceleri çerçevesinde ele alınmıştır.

Hz. Ebû Bekir döneminde Kur'ân âyetleri toplanırken komisyon başkanı Zeyd b. Sabit, bir âyetin kabul edilmesi için tek bir kişinin beyanını yeterli görmemiştir. Âyeti getiren kişinin, o âyetin hem ezberinde olduğuna hem de yazılı olarak kaydettiğine dair iki şahit getirmesini şart koşmuştur. Kur'ân'ın tespiti için hafızada bulunması tek başına yeterli görülmemiş, mutlaka yazı ile de desteklenmesi istenmiştir (İbn Kesîr, 2017, 1, s. 59). Hz. Osman döneminde çoğaltılan mushafların noktasız ve harekesiz yazılmasının bir kusur veya ilkel bir yazım eksikliği olmadığı, aksine Hz. Peygamber'in "Yedi Harf" ruhsatına dayanan farklı sahîh kıraatleri, metnin iskeletinde toplanmasını sağlayan son derece şuurlu ve koruyucu bir tercihtir. Hz. Osman döneminde mushafların istinsâh edilmesi sürecinde, Hz. Peygamber'den tevatürle gelen tüm sahîh kıraatlerin korunması hedeflenmiş, bu amaçla kelimeler ننشزها ve فتبينوا örneklerinde (İbnü'l-Cezerî, 2009, C. 2, s. 89) olduğu gibi nokta ve hareke konulmadan yazılarak aynı lafzın نُنْشِزُهَا / نُنْشِرُهَا veya / فَتَبَيَّنُوا فَتَثَبَّتُوا şeklinde farklı kıraatlere imkân tanıması sağlanmıştır. Şayet âyetin yazım şekli mevcut tüm mütevâtir kıraatleri tek bir nüshada barındırmaya uygun değilse, bu durumda farklı kıraatler farklı nüshalara kaydedilmiştir. Tevbe Sûresi 100. âyetteki تَجْرِي تَحْتَهَا الأَنْهَارُ ifadesi, bir nüshada مِنْ olmaksızın, İbn Kesîr kıraatine uygun, diğer nüshada ise تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الأَنْهَارُ şeklinde مِنْ ilavesiyle yazılarak vahyedilen tüm okuyuş biçimlerine uygun muhafaza edilmiştir (Zürkânî, t.y. 1, s. 1258).

Tevbe Sûresi 100. âyette geçen تَجْرِي تَحْتَهَا الْأَنْهَارُ ibaresinde iki mütevâtir kıraat vechi bulunmaktadır. İmam Âsım başta olmak üzere kurrâ çoğunluğu, âyeti resmî mushaf yazısına uygun olarak من edatı olmadan okumaktadır. Bu okuyuşta تَجْرِي ile تَحْتَهَا kelimeleri arasında edat yer almaz. Buna mukabil Mekke kıraat ekolünün öncüsü İbn Kesîr ise âyeti من edatını ilave ederek ve تَحْتِهَا kelimesinin son harfini esre ile تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا şeklinde tilavet etmektedir. Bu okuyuşun tarihsel ve yazınsal hücceti, Hz. Osman döneminde istinsâh edilerek Mekke ehline gönderilen resmî nüshanın hat resmiyle birebir örtüşmesidir; nitekim İbn Kesîr, tilavetinde doğrudan bu Mekke nüshasını esas almıştır (Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, Cilt 1, s. 505). Fâtiha Sûresindeki 3. âyettte "*din gününün sahibi/hükümdarı*" anlamındaki lafzın, Hz. Osman mushaflarında elifsiz yazılarak hem مَ' in meddiyle مَالِكِ şeklinde, hem de medsiz مَلِكِ (İbnü'l-Cezerî, 2009, 1, s. 269, el-Hatib, 2000, C. 1, s. 11) şeklindeki iki mütevâtir okuyuşun, da metin iskeletinde yer alması, ilâhî i'câzın en güzel örneklerinden biridir (Polat, 2026, s. 93-95).

Fâtiha Sûresi'nde, on kıraat imamına ait kıraat farklılıklarına bakıldığında biri resmü'l-mushaf, ikincisi dilbilimin alt kısımları olan kıraatin, edâ ve fonetiğiyle alâkalı olduğunu, her birinin de dayandığı hüccetin bu olduğu görülebilmektedir. Fâtiha sûresinde üç kelimede kıraat imamlarının

farklı kıraati bulunmaktadır (Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, 1, s. 39; İbnü'l-Cezerî, 2009, 1, s. 9-12). Birincisi مالك kelimesidir. ملك kelimesi melik مَلِك ve mâlik مالِك şeklinde iki farklı okuyuşla okunmuştur. Onlara göre bu kelimenin bir kısım âyetlerde kurrâ tarafından ittifakla مَلِك şeklinde okunması önemli bir hüccettir. Bunun örneği … فَتَعالَى اللهُ الْمَلِكُ الحَقُّ "*Gerçek pâdişah (melik) olan Allah pek yücedir…"* "*Gerçek pâdişah (melik) olan Allah pek yücedir*…" …الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ "*Allah, pâdişah (melik)tir.* Bu âyette *"el-mülk*" kelimesinin kullanılması ve din gününden bahsedilmiş olması, kelimenin Fâtiha sûresindeki okunuşunun da aynı şekilde "*el-melik*" şeklinde olmasına hüccet olmaktadır (Fârisî, 1993, 1, s. 20; Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, s. 27).

Batı merkezli şarkiyatçı çalışmaların, Arap dilbilgisi kurallarına zahiren uymadığı gerekçesiyle bazı Kur'ân âyetlerini "kâtip/müstensih hatası" olarak etiketlemeleri bilimsel dayanaktan yoksundur (Gökkır, 2012, s. 19). Bu sathî ve çifte standartlı yaklaşımın en bariz örneklerinden biri, Nisâ Sûresi 162. âyette yer alan وَالْمُقِيمِينَ kelimesinin, i'râbı gereği merfû olması beklenirken mansub olarak nakledilmesine yöneltilen itirazlardır. Oysa klasik dil ve tefsir literatüründe bu terkibin بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ ifadesindeki mecrûr مَا ismine matuf olduğu ya da namaz ibadetinin yüceliğine ve bu ibadeti hakkıyla yerine getirenlerin üstün konumuna dikkat çekmek amacıyla Arap belâgatında kasten uygulanan "medih üzere nasb" (el-kat' 'ala'l-medih) üslubunun eşsiz bir örneği olduğu ayrıntılı dilsel tahlillerle ispat edilmiştir (Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, s. 350-352). Dolayısıyla, gerek Kur'ân-ı Kerim metninde gerekse mütevâtir kıraatlerde herhangi bir dilsel veya yazınsal kusur söz konusu değildir. Şayet zahirî bir uyumsuzluk vehmediliyorsa bu, Kur'ân'da değil, Kur'ân nüzulünden asırlar sonra tedvin edilen beşerî nahiv kurallarının dar kalıplarında aranmalıdır (Gündüzöz, 2015, s. 113).

Bu doğrultuda, kıraatlerin Arap dilbilim kurallarıyla düzeltilmeye çalışılmasının usulen tamamen yanlış olduğu, aksine nahiv kurallarının mütevâtir Kur'ân kıraatlerine göre tashih edilmesi gerektiği klasik usulde kesin bir dille ifade edilmiştir (İbnü'l-Müneyyir, t.y., Cilt 2, s. 400). Erken dönem nahiv ekolleri, Arapların en işlek konuşma kalıplarından yola çıkarak hiyerarşik gramer kalıpları (kıyas) oluşturmuşlardır (Gündüzöz, 2011, s. 114). Ancak senedi sahîh ve mütevâtir olan kıraat vecihlerinin dahi kendi oluşturdukları nahiv kurallarına (kıyas) uymadığı gerekçesiyle erken dönem dilcileri tarafından eleştirilmeye (inkâr) çalışılması, klasik kıraat usulü otoritelerince sarsılmaz delillerle çürütülmüştür (İbnü'l-Cezerî, 1998, s. 23). Klasik kıraat usulünde asıl belirleyici rüknün beşerî nahiv kâideleri değil, senedin sıhhati ve tevatürü olduğu, nitekim kıraat imamlarının Arapça kurallarındaki yaygın ya da kıyasî vecihlere göre değil, rivayette en sabit ve nakilde en sahîh olan vecihlere göre hareket ettikleri belirtilmiştir (İbnü'l-Cezerî, 1998, s. 23). Arap gramerinin, Arapların tabiî konuşma dilindeki en işlek kalıplardan oluşturulmuş hiyerarşik yapılardan ibaret olduğu gerçeği göz önüne alındığında, vahyin dili olan Kur'ân'ın kural kalıplarının ötesinde, Arap şiirinde, dualarda ve deyimlerde de sıkça görülen özgün belâgat tasarruflarına sahip olması gayet tabiidir (Sem'ânî, t.y., s. 5; Gündüzöz, 2011, s. 114). Kur'ân, daha sonra tedvin edilerek sistematik hâle getirilen dilbilim kâideleriyle değil, nüzul dönemindeki apaçık Arap diliyle nâzil olmuştur.

Bununla beraber, hem Kur'ân'ın hem de dilbilimin temel kaynakları olan lügat ve lehçeler arasında esasen hiçbir tezat bulunmamaktadır (Fück, 1951, s. 7). Kıraat ile gramer arasında zahirde olan sathî bazı farklılıklar ve hata gibi görünen vecihler, temel lügat kaynaklarından derinlemesine araştırıldığında aslında dilde var olan sahîh kullanımlar olduğu görülecektir (Gündüzöz, 2015, s. 115). Arap dil gramerinin temel veri kaynağını Arapların tabiî konuşma dili teşkil etmekte, bunun dışındaki unsurlar ise tali ve tamamlayıcı bir dil malzemesi niteliği taşımaktadır. Bu durum, ilk bakışta dilsel hataların varlığını ima eder görünse de gerçekte böyle

bir zorunluluğa işaret etmez. Nitekim kıraat ilmiyle meşgul olan âlimler, başlangıçtan itibaren bu tür meselelerin farkında olmuş, söz konusu sorular tarih boyunca gündeme gelmiş ve her defasında ilmî zeminde, tutarlı ve tatminkâr cevaplarla karşılanmıştır.

Tarihsel süreçte Kur'ân metninin sıhhatine yönelik öne sürülen şüpheci iddiaların benzerleri, aslında vahyin nüzul döneminde dahi Mekke müşrikleri tarafından inatla dile getirilmiştir. Ancak Kur'ân'ın ilk muhatapları olan sahâbe nesli, vahyi hem ezber hem de yazı yoluyla muhafaza etmiş, hâfızların hayatta bulunduğu ve birbirleriyle irtibat hâlinde oldukları bir dönemde, hıfz, kitâbet ve şahitlik mekanizmaları bir araya getirilerek metin mushaf formunda cem' edilmiştir (İbnü'l-Cezerî, 1998, s. 39-41). Akabinde bu mushaf çoğaltılmış, ümmetin genel kabulüyle üzerinde icmâ ve ittifak sağlanmıştır (İbnü'l-Cezerî, 1998, s. 40; Mekkî b. Ebî Tâlib, 1974, s. 21). Ayrıca, daha sonra tedvin edilerek sistematik hâle getirilen Arap dilbilgisi kuralları da bu metni teyit eden bir çerçeve sunarak, Kur'ân lafzının dilsel açıdan da tevsîk edilmesine katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, modern Kur'ân araştırmaları literatürü tek sesli değildir, Nöldeke ve Goldziher'in tarihsel-eleştirel okumalarının yanı sıra, metni yapısal bütünlüğü içinde ele alan ve indirgemeci bir tavır sergilemeyen çalışmalar da mevcuttur (Neuwirth, 2007). Bu yönüyle çalışma, Zetterstéen'in yaklaşımını değerlendirirken literatür çeşitliliğini de dikkate almaktadır.

2. Karl Vilhelm Zetterstéen: Hayatı ve "Koranen" Çevirisinin Arka Planı

İsveç şarkiyatçılığının kurucu isimlerinden biri olarak kabul edilen Karl Vilhelm Zetterstéen, 18 Ağustos 1866 tarihinde İsveç'in Dalarna bölgesine bağlı Orsa kasabasında dünyaya gelmiştir. İlk ve ortaöğreniminin ardından Uppsala Üniversitesinde Sâmî diller üzerine eğitim alan Yazar, 1894 yılında Arap dili âlimi İbn Mu'tî'nin (ö. 628/1231) *ed-Dürretü'l-elfiyye* adlı eseri üzerine hazırladığı tezle doktor unvanını elde etmiştir (Özgüdenli, 33, s. 301). Ancak onun akademik vizyonunu asıl şekillendiren adım, 1895 yılında Almanya'ya giderek Berlin Üniversitesinde dönemin nüfuzlu Alman müsteşriklerinden Eduard C. Sachau'nun (1845-1930) talebesi olmasıdır. Kur'ân metnine yönelik mesafeli yaklaşımı, metnin iʿcâz ve nazmını göz ardı eden indirgemeci tavrı ile bu tavrın beslediği filolojik ön kabulün temellerinin Alman oryantalist ekolünden tevarüs etmiş olmasının (Hjärpe, 2013, s. 13), mensubu olduğu eğitim ekolüyle ilişkili olduğu değerlendirmesi yanlış olmayacaktır.

Zetterstéen, ülkesine döndükten sonra uzun yıllar boyunca (1895-1931) Lund ve Uppsala üniversitelerinde Doğu dilleri profesörü olarak kürsü başkanlığı yapmıştır. Bu süreçte, İskandinavya'daki şarkiyat çalışmalarını kurumsallaştıran en önemli hamlesini yaparak kapsamı Doğu Avrupa ve Asya'nın dinî, tarihî ve filolojik mirasından oluşan *Le Monde Oriental*[1] dergisini kurmuştur. Böylece Kur'ân metnini vahyî bağlamından koparark salt filolojik bir veri kümesine indirgeyen akademik yaklaşımını sistematize etmiştir. Ömrünü Doğu dillerine ait yazma eserlerin tasnifine adayan Zetterstéen, 1 Haziran 1953 tarihinde Uppsala'da vefat etmiştir (Özgüdenli, 2013, 301).

Zetterstéen'in geniş filolojik müktesebatı sadece klasik Arapça ile sınırlı kalmamış, Türk tarihi ve kültürüyle de yakından ilgilenmiştir. Sâmî dilleri uzmanı ve Arabiyatçı olup Osmanlı-Türk ve Tatar diplomasisini araştırmıştır. Türk tarihçisi Akdes Nimet Kurat'la (1903-1971) "Türk fiilleri"

[1] Tam adı Le Monde Oriental: Archives pour l'histoire et l'ethnographie, les langues et littératures, les religions et traditions de l'Europe orientale et de l'Asie olan dergi, 1906 yılında Uppsala'da yayın hayatına başlamıştır. K. F. Johansson, J. A. Lundell ve K. B. Wiklund gibi isimlerin de yönetiminde bulunduğu bu yayın organı; İslâmî metinleri bir 'inanç objesi' olmaktan çıkarıp 'tarihsel ve filolojik bir veri' düzeyine indirgeyen akademik anlayışı temsil etmektedir. Zetterstéen'in Kur'ân'ın vahyî tabiatını göz ardı eden pek çok teknik makalesi ve tasnif çalışmaları bu mecrada neşredilmiştir. Bkz. Le Monde Oriental, Vol. III, Uppsala 1909.

adıyla bir eser de yayımlamıştır. Türkoloji çalışmalarında ün kazanması, İsveç koleksiyonlarındaki Doğu el yazmaları kayıtlarını incelemesi, ayrıca Osmanlı-Türk ve yeni Uygur edebiyatını ayrıntılı bir şekilde tanıtmasıyla olmuştur. (Jarring, 2004, s. 118-119).

Uppsala Üniversitesi kütüphanesindeki elyazmaları ve matbu eserler üzerine çalışan önemli araştırmacılardan Zetterstéen, ilk olarak 1895-1904 yılları arasında Uppsala Üniversitesinde doçent olarak çalışmıştır. Sâmî dilleri profesörü olan Zetterstéen, 1917 yılında Kur'ân-ı Kerîmi İsveççeye çevirmiş ve yayımlamıştır. Daha sonraki akademik hayatına Lund ve Uppsala Üniversitelerinde profesör olarak devam etmiş, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan elyazmaları ve matbu eserlerin bir bölümü üzerine çalışmıştır. Zetterstéen'in toplam 35 yıl süren bu katalog çalışmasının ilk cildi 1930, ikinci cildi ise 1935 yılında yayımlanmıştır. İki ciltlik bu katalogda Arapça, Farsça ve Türkçe elyazması ve matbu eserlerin transkripsiyonunu nasıl yaptığını anlattıktan sonra, koleksiyondaki eserleri Arapça, Farsça ve Osmanlıca olmak üzere üç ana başlık, ayrıca bunlara bağlı alt başlıklar hâlinde tasnif etmiştir. Toplam 722 eserin bulunduğu her iki ciltteki Türkçe elyazması ve matbu eserlerin sayısı 186'dır. Bunlardan 86'sı Osmanlı Türkçesi, 100'ü ise Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır. Zetterstéen, hazırladığı her iki katalogda yer alan Türkçe elyazması ve matbu eserleri Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi şeklinde iki ana başlık altında incelemiştir (Turcology and Linguistics Eva Agnes Csato Festschrift, 2014, s. 482-483). Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi kayıtlarında yer alan Türk ve Tatar tarihi, diplomatik yazışmalar ve arşiv belgeleri üzerine odaklanan eserlerinin isimleri, kayıt bilgileri ve kısa içerikleri şu şekildedir:

a- *Die türkischen Urkunden in Schweden*; (Yer Numarası: A.II/6739, Demirbaş No: A035263). İsveç'te bulunan Türk belgeleri üzerine odaklanan bu kitap, 1953 yılında İstanbul'da (Osman Yalçın Matbaası) yayımlanmıştır.

b- *Türkische Urkunden;* Bu eserin kurumlarda iki farklı kaydı bulunmaktadır. İlki Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde (Yer Numarası: B/2045, Demirbaş No: B002867), diğeri ise AKMB Aydın Sayılı Kütüphanesi'nde (Yer Numarası: AKM/K/10008, Demirbaş No: 0012166) yer almaktadır. Türk tarihçi Akdes Nimet Kurat ile birlikte yayıma hazırlanarak çevirisi yapılan ve Türkçe belgeleri içeren bu çalışma, 1938 yılında Uppsala ve Leipzig'de basılmıştır.

c- *Türkische, tatarische und persische Urkunden: im schwedischen Reichsarchiv; Eser,* Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, (Yer Numarası: B/4695, Demirbaş No: B006879), İsveç Devlet Arşivi'nde yer alan Türk, Tatar ve Fars (Pers) belgelerinin dökümünü ve betimlemelerini içeren, 1945 yılında Uppsala'da Almanca olarak basılmış bir eserdir.

d- *De krimska Tatarernas diplomatiska korrespondens med den Svenska regeringen;* (Kayıt Bilgisi: Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yer Numarası: A.II/6718, Demirbaş No: A035241), Kırım Tatarlarının İsveç hükümeti ile yürüttüğü diplomatik yazışmaları ele alan, 1952 yılında Uppsala'da yayımlanmış İsveççe bir kitaptır.

e- *Beiträge zur Geschichte der Mamlūkensultane*; (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Nadir Eserler), Yer Numarası: A.II/5246), Yazarın doğrudan Türk-İslâm tarihine odaklanan bu çalışması, Hicri 690-741 yılları arasındaki Türk kökenli Memlük sultanlarının tarihini Arapça el yazmalarına dayanarak incelemektedir. Bu nadir eser, 1919 yılında Leiden'da (E. J. Brill) yayımlanmıştır.[2]

[2] Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Kütüphane Kataloğu, "Zettersteen, K. V." yazar araması sonuçları. Erişim: https://kutuphane.ttk.gov.tr/search?query=Zettersteen,%20K.%20V.&field=author&isOriginal=false.

3. Zetterstéen'in Koranen (1917) Çevirisi ve Eserin Tarihsel/Akademik Arka Planı

Zetterstéen, Türk, Tatar ve Arap tarihi/filolojisi üzerine yaptığı geniş arşiv çalışmalarından edindiği uzmanlıkla, 1917 yılında Kur'ân'ı doğrudan Arapça aslından İsveççeye çevirmiştir. Eserin bu çalışmada incelenen nüshası, Stockholm'de Isaac Marcus' Boktryckeri-Aktiebolag tarafından basılan ve günümüzde Sachsen-Anhalt Üniversite ve Eyalet Kütüphanesi (Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt) koleksiyonunda bulunmaktadır. (Zetterstéen, Koranen, 1917). Yazarın ilk baskısını yayımladığı ve önsözünde belirttiği üzere, "*İslâm'a veya Arapçaya aşina olmayanlar için*" hazırladığı bu çeviriyi, hedef kitlesine göre belirlediği ve açıkça ifade ettiği açık amaç doğrultusunda şekillendirmiştir (Zetterstéen, 1917, s. 5-6). Eser, devrin önde gelen dinler tarihçisi Nathan Söderblom'un öncülüğünde yürütülen ve orijinal adı "Främmande religionsurkunder", *Yabancı Dinlerin Kaynakları* olan akademik projenin bir parçası olarak vücut bulmuştur. Zetterstéen'in İslâm ile ilgili faslına 1908 yılında dâhil olduğu bu projenin hedefi, Müslümanlara ya da İslâmî ilimlere ilgi duyan çevrelere vahyî bir hitap veya rehber sunmak değil, yirminci yüzyılın başlarındaki oldukça homojen, dışa kapalı ve seküler İsveç entelektüel toplumuna Kur'ân'ı arkaik bir inanç manzumesinin tarihsel dökümanı olarak takdim etme gayesidir. Söderblom'un dinleri ve ilâhî vahyi sürekli evrimleşen genel-insani psikolojik fenomenler olarak gören projesinin felsefesi esere de sirayet etmiş, Kur'ân, inananların ibadet dünyasına ait mütevâtir ve yaşayan bir hitap olmaktan çıkarılarak insani bir tecrübenin ürünü ve laboratuvar masasına yatırılmış sıradan bir tarihsel inceleme nesnesi seviyesine indirgenmiştir (Hjärpe, 2013, s. 14).

Akademik metodolojisini açıklarken Flügel edisyonunu esas aldığını belirten yazar, çeviri sürecinde temel metni mümkün olduğunca "kelimesi kelimesine" (ordagrant) aktarma ilkesini benimsediğini dile getirmiştir. Çeviri sürecinde Nöldeke, Schwally ve Barth gibi oryantalistlerin yanı sıra özellikle Taberî (ö. 310/923), Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Beyzâvî (ö. 685/1286) gibi klasik İslâmî tefsir kaynaklarından faydalanması dikkat çekicidir. Zira yazar bu eserleri Arapların kendi hacimli tefsirleri olarak niteleyerek modern Avrupa bilimsel literatürüyle birlikte başlıca yardımcı kaynakları arasında zikretmiştir. Stockholm'de Isaac Marcus' Boktryckeri-Aktiebolag tarafından basılan ve günümüzde Sachsen-Anhalt Üniversite ve Eyalet Kütüphanesi koleksiyonunda yer alan bu çalışmada yazar, Sâmî dilleri öğrencilerine yönelik sunduğu filolojik tahlillerle de çevirisinin teknik derinliğini vurgulamıştır (Zetterstéen, 1917, s. 5-6).

Eserin mukaddimesinde yer alan "*Hz. Muhammed'in Şahsiyeti ve Hayatı Üzerine*" başlıklı bölümde, Hz. Peygamber'in hayatını periyodik olarak İslâm kaynaklarına uygun biçimde yazmıştır. Önyargılı yorumlarını metin içine yerleştirmiş olmasıyla tipik bir 20. yüzyıl başı oryantalist bakış açısını yansıtmaktadır. Resûlullah'ın (s.a.v.) Hira'da inzivaya çekildiği dönemi aktardığı pasajdaki şu ifadelerinden anlaşıyor ki, Hira'da ilk vahyi ve Cebrâil ile karşılaşmasını halüsinasyon olarak nitelendirmekte, vahyin ilâhî kaynağını beşerî bir düzleme dayandırma kabulündedir:

> "*Hz. Muhammed'in hayatının bir döneminde kendisini dünyevi şeylerden uzaklaştırıp düşüncelere daldı. Bu süreçte onda, her şeyin önünde boş olduğu tek bir Tanrı olduğu ve kendisinin bu gerçeği halkına duyurmak üzere Tanrı tarafından seçildiği inancı olgunlaştı" (Zetterstéen, 1917, s. 11-12); "...birden fazla kez zor bir durumdan kurtulmak için doğaçlama bir vahye başvurdu, ancak bu gibi durumlarda kendi nesnellik eksikliğinin gerçekten farkında olup olmadığı tartışılabilir*" (Zetterstéen, 1917, s. 23).

İslâm geleneğinin ilmî literatürüne sınırlı ölçüde başvurarak kaleme aldığı çevirisinde Zetterstéen, hedef kitlesinin Arapçaya ve İslâm'a bütünüyle yabancı olan okurlar olduğunu belirterek mesafeli tavrını ortaya koymuştur. Zetterstéen, Kur'ân-ı Kerîm'in belâgatini, îcazını ve evrensel mesajını

tarafsız bir bakışla incelemek yerine metni, Hz. Peygamber'in Yahudi ve Hristiyan kültürlerinden devşirerek kurguladığı beşerî bir ürün olarak sunma çabasında olduğu görülür (Ahonen, 2019, s. 24-25). Dahası yazar, Hz. Muhammed'in Hristiyanlıktaki teslis inancını yanlış anladığı yönündeki dayanaksız kurguları sorgulamaksızın yinelemi, Resûlullah'ın (s.a.v.) manevi otoritesini indirgeyerek onu dönemin şartlarına uyan, pratik zekâlı fakat hedefine ulaşmak için her yolu mubah gören seküler bir lider portresine hapsetmiştir (Zetterstéen, 1917, s. 23). Bu rasyonalist ve yer yer dışlayıcı perspektifi, Kur'ân metnini yalnızca tarihsel bir doküman seviyesine indirgeyerek onun aşkın boyutunu göz ardı etmektedir. Nitekim yazarın bu katı lafzî ve mesafeli yaklaşımı, sonradan İslâm'ı seçen ve Kur'ân'ı ilâhî bir hitap olarak gören İsveçli diplomat Muhammed Knut Bernström'ün tefsirî yorumlar barındıran çevirisinden tamamen ayrışmaktadır (Ahonen, 2019, s. 25-26). Bernström, Zetterstéen'in aksine metni içeriden bakışla ve hidayet kaynağı olma vasfıyla ele alarak, İsveççe Kur'ân çevirisi geleneğindeki lafız ile mana arasındaki boşluğu doldurmayı başarmıştır.

4. Koranen'in İçeriği ve Çevirisinin Metodolojik Özellikleri

1917 yılında İsveç'te neşredilen Kur'ân-ı Kerim çevirisi (Koranen), daha önceden de ifade edildiği gibi, dinler tarihçisi Nathan Söderblom'un öncülük ettiği "Yabancı Dinlerin Kaynakları" *(Främmande religionsurkunder)* projesinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Eser, İslâm tefsir metodolojisi yerine Berlin'de Eduard Sachau'nun tedrisatından edindiği tarihsel-eleştirel Şarkiyatçı ekolü benimsemiştir. Söderblom'un dinleri ve vahyi sürekli evrimleşen genel-insani psikolojik fenomenler olarak gören yaklaşımı esere de yansımış, Kur'ân, mütevâtir ve mukaddes bir hitap olmaktan ziyade insani bir tecrübenin ürünü olarak değerlendirilmiştir (Hjärpe, 2013, s. 13-15). Yazar, Kur'ân kelimesini doğrudan İbranice *"qārā"* (okumak/tilavet etmek) fiiliyle ilişkilendirerek, eserin lisanî kökenini Semitik bir süreklilik içine yerleştirmiştir. Kur'ân içeriğinin bir kısmının Hristiyan ve Yahudi kaynaklarından, bir kısmının ise eski Arap efsanelerinden devşirildiğini, Hz. Muhammed'in bu kaynaklardan aldığı örnekleri kendi beyanlarıyla harmanladığını iddia etmiştir (Zetterstéen, 1917, s. 24). Hz. Muhammed'in Hristiyanlık hakkındaki bilgisinin Yeni Ahit ve apokrif anlatılarla sınırlı ve yüzeysel olduğunu savunmuştur. Hz. Peygamber'in yazılı bir belge incelemediğini, tamamen şifahî bilgilere dayandığını ileri süren yazar, bu durumun metinde Hz. Meryem'in Hz. Musa'nın kız kardeşi olarak gösterilmesi veya Haman'ın Firavun'un danışmanı olarak sunulması gibi şüphe uyandıran yanlış anlaşılmalara yol açtığını iddia etmiştir (Zetterstéen, 1917, s. 24).

Mekke dönemi vahiylerini üç aşamaya ayıran yazar, ilk dönemi şiirsel ve coşkulu, ikinci dönemi daha sakin ve öğretici olarak tanımlamıştır. Üçüncü Mekke dönemine ait vahiylerin ise nesirsel (prosaic) bir karakter kazandığını ve metindeki "ilham eksikliğinin sürekli tekrarlarla telafi edilmeye çalışıldığını" ileri sürmüştür. Medine vahiylerini ise dogmatik spekülasyondan uzak, tamamen hukuki ve polemik odaklı metinler olarak nitelendirmiştir (Zetterstéen, 1917, s. 25). Kur'ân'ın edebî yapısını kafiyeli nesir (saj/sec'î) olarak tanımlayan yazar, metindeki ani konu geçişlerinin ve tekrarların Avrupalı okur üzerinde rahatsız edici bir izlenim bıraktığını iddia etmiştir. Kur'ân'ın bazı bölümlerini edebî açıdan zayıf bir nesir olarak değerlendirmiş, inananların metne duyduğu derin hürmeti ve onu aşkın/ulaşılamaz bir mucize olarak görme idrakini, seküler bir yaklaşımla, basit bir inanış kalıbı olarak tasvir etmiştir (Zetterstéen, 1917, s. 26-27). Kur'ân'daki bazı kavramların (melek, salât, İncil vb.) Süryanice, İbranice veya Habeşçe kökenli olduğunu savunarak, bu kelimelerin ödünç alındığını iddia etmiştir. Bir metnin bu kadar yoğun yabancı teolojik terminoloji barındırması, metnin sahibinin (Hz. Peygamber'in) bu

kültürlerle tesadüfi olmayan, bilinçli bir entelektüel alışveriş içinde olduğunu gösterdiğini savunmuştur (Zetterstéen, 1917, s. 10, 24, 486).

Eserin bahsedilen temel yaklaşımı, çevirinin metodolojik kurgusunda dört ana başlık altında belirginleşmektedir. Bu kategorizasyona ilişkin açıklamalar aşağıda değerlendirilmiştir.

4.1. Siyer Kurgusu ve Peygamberlik Tasavvuru

Eserin girişinde yer alan *"Hz. Muhammed'in Şahsiyeti ve Hayatı Üzerine"* (*Om Muḥammeds person och liv*) başlıklı bölüm, yazarın İslâmî siyer literatürünü dışlayan oryantalist yaklaşımını yansıtır (Zetterstéen, 1917, 9-23). Zetterstéen bu bölümü hazırlarken, Danimarkalı şarkiyatçı Frants Buhl'un peygamberlik tecrübelerini patolojik durumlarla açıklamaya meyleden Muhammeds Liv (1903) adlı eserini referans almıştır (Hjärpe, 2013: 14). Metinde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Allah Resûlu değil de pratik zekâya sahip tarihsel bir figür olduğu savunulmuştur (Ahonen, 2019, s. 23-24).

Yazar, Kur'ân'ın üslubunu "*kafiyeli nesir*" olarak tanımlamış (Zetterstéen, 1917, s. 24-25) teolojik terminoloji eksikliği sebebiyle başka dillerden kelimeler ödünç alındığını ileri sürerek (Zetterstéen, 1917, s. 10-486), Hz. Peygamber'in ümmîlik vasfını tartışmaya açmıştır. (Zetterstéen, 1917, s. 10-11). Hz. Peygamber'in okuma-yazma bilmediğinin kesin olmadığını belirtir. O'na göre Hz. Peygamber, ticaret kervanlarıyla yaptığı Suriye seyahatleri ve Mekke'deki Yahudi-Hristiyan kolonileriyle temasları sayesinde bu geleneklerin dinî eserlerine ve kavramlarına vakıf olmuştur (Zetterstéen, 1917, s. 10-11).

4.2. Tertip ve Numaralandırmada Flügel Sistemi Tercihi

Zetterstéen çeviri eserinde, İslâm dünyasında genel kabul gören Resmü'l-mushaf tertibini kullanmamış, bunun yerine Alman şarkiyatçı Gustav Flügel'in 1834 tarihli seküler tasnif metodunu esas almıştır (Ahonen, 2019, s. 24). Flügel tertibinde Fâtiha Sûresi hariç sûre başlarındaki Besmeleler müstakil âyet olarak numaralandırılmamıştır. Söz konusu sistemin bir yansıması olarak yazar, sûre başlarında istiâze ve besmeleye yer vermemiştir. Örneğin, Kâri'a Sûresi'nin çevirisinde, Besmele'ye yer verilmeden doğrudan "Dunderslaget" kelimesiyle başlanması, metnin kutsal bir hitap yapısından ziyade, oryabtalist yaklaşımda analiz edilecek tarihsel bir nesne olarak sunulduğunun göstergesidir (Zetterstéen, 1917, s. 480). Bu yaklaşımı, diğer sûreler bağlamında da görmek mümkündür.

4.3. Kelimesi Kelimesine Çeviri Stratejisi ve Filolojik İndirgemecilik

Zetterstéen, çevirisine Hz. Muhammed'in hayatını anlattıktan sonra, 'Om Koranen' (Kur'ân Hakkında) kısmında, "Kur'ân" kelimesinin etimolojik anlamlarına yer vermiştir. Lafzın doğrudan İbranice *'qārā'* fiiliyle ilişkilendirerek eserin lisanî kökenini teolojik düzlemden ziyade filolojik bir karşılaştırma düzlemine çekmiştir (Zetterstéen, 1917, s. 23). Bu tutum, onun Kur'ân'ı müstakil bir ilâhî hitap yerine, Semitik gelenek içindeki metinsel sürekliliğin parçası olarak gördüğünün işaretidir.

Yazarın çeviri stratejisi, kaynak metnin gramatik özelliklerini muhafaza ederek; "ordagrant" tabir edilen, kelimesi kelimesine aktararak tercüme etmek üzerine kuruludur (Mejdell, 2000, s. 65- 75). Ancak bu tutum, Kur'ânî kavramların fıkhî, itikadî ve bağlamsal zenginliğini sığlaştıran bir indirgemeciliğe dönüşmüştür. Örneğin, Nisâ Sûresi 34. âyette geçen ve geniş bir sorumluluk alanını ifade eden قَوَّامون kavramını, İsveççedeki soğuk bürokratik bir terim olan müdür/yönetici kelimesi ile çevirmesi, kuralcı tutumun bir neticesidir. Arapçadaki lekad (لَقَد) veya innâ (إِنَّا) gibi te'kit edatlarının zayıf zarflarla karşılanması da ilâhî hitabın belâgat vurgusunu tercümeye aksettirememiştir. Bu aşırı kuralcı ve bağlamdan kopuk çeviri yöntemi, daha sonra İsveççe Kur'ân

çevirisi yapan Muhammed Knut Bernström tarafından metnin anlamını saptırdığı gerekçesiyle eleştirilmiştir (Ahonen, 2019, s. 26).

4.4. Anmärkningar (Notlar) Bölümü ve Seküler Şerh Yaklaşımı

Eserin 486. sayfasından başlayıp 551. sayfasına kadar devam eden 65 sayfalık Anmärkningar (Notlar) bölümü, yazarın Kur'ân'a kütüphane evrakı gibi muamele ettiğinin somut bir delilidir (Zetterstéen, 1917, s. 486-551). Yazar bu bölüme, çevirisinde esas aldığı temel metin neşri olarak seküler bir tasnife sahip olan Gustav Flügel'in 1834 tarihli Corani Textus Arabicus adlı edisyonunu zikrederek başlar (Zetterstéen, 1917, s. 486). Her ne kadar kaynakları arasında Taberî, Zemahşerî ve Beyzâvî gibi klasik İslâm tefsir geleneğinin önemli isimlerini saysa da (Zetterstéen, 1917, s. 486), sözkonusu müfessirlerin eserlerini Kur'ân mesajını anlamaktan ziyade filolojik tahlillerine malzeme toplamak amacıyla kullanmıştır. Diplomat Bernström'ün eleştirilerinde de belirttiği üzere, Zetterstéen elde ettiği bağlamsal ve lafzî anlamları ana metne akıcı bir şekilde bütünleştirmek yerine, tüm etimolojik açıklamaları bu notlar bölümüne yığarak ana metni zaman zaman anlaşılmaz hâle getirmiştir (Ahonen, 2019, s. 26-27). Yazar bu notlarda, Hz. Muhammed'in diğer dinî geleneklerden ödünç kelimeler aldığını iddia etmiş, salât, zekât, münâfık gibi temel teolojik kavramları Süryanice, İbranice veya Habeşçe gibi dillerle ilişkilendirerek bunların ödünç alındığını savunmuştur (Zetterstéen, 1917, s. 486). Ayrıca bazı âyetlerin gramerini Eski Ahit gibi metinlerin verilerine dayanarak kendi bakış açısıyla düzeltmeye kalkışmış, Kur'ân'ı tarihî Arapça, İbranice ve Süryanice gibi kardeş dillerin ortak havuzundan beslenen Semitik bir metin gibi konumlandırmaya çalışmıştır.

4.5. Zetterstéen Çevirisi Mâide Sûresi Örneği ve Diyanet Meali Mukayesesi

Bu bölümde, Zetterstéen'in 1917 tarihli Koranen çevirisinde yer alan Mâide Sûresi metni, Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) meali[3] (Diyanet İşleri Başkanlığı, t.y.) ile karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Yapılan bu mukayese, sadece iki dil arasındaki çeviri farklarını değil, aynı zamanda Zetterstéen'in esas aldığı Flügel sistemi ile İslâm dünyasındaki geleneksel Mushaf tertibi arasındaki yapısal ayrışmaları dadeğerlendirme amacı taşımaktadır.

Tablo 1'de görüleceği üzere, Zetterstéen'in numaralandırma sisteminde âyetler arasında kaymalar yaşanmakta ve yazarın seci (kafiye) uyumunu gözeterek âyet fâsılalarını yeniden belirleme çabası, metnin geleneksel ritmini değiştirmektedir. Bu tablo, çalışmanın temel iddiası olan Zetterstéen'in Kur'ân'ı ilâhî bir hitap olmaktan ziyade, üzerinde filolojik düzenlemeler yapılabilecek tarihsel ve edebî bir nesne olarak konumlandırdığı yargısını desteklemektedir.

Tablo 1. Koranen Eserinin DİB Meali İle Karşılaştırması

Âyet No (Zetterstéen / Diyanet)	**Zetterstéen, Koranen**	**Diyanet İşleri Başkanlığı Meali**
1 / 1	*I, som tron, uppfyllen förpliktelserna!* (Ey iman edenler, akitlerinizi/yükümlülüklerinizi yerine getirin!)	*Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin…*
3 / 2	*I, som tron... (Zetterstéen seci nedeniyle birleştirmiştir)*	*Ey iman edenler! Allah'ın koyduğu nişanelere...*
4 / 3	*Förbjudet för eder är det självdöda, blodet, svinets kött...* (Leş, kan ve domuz eti size haram kılınmıştır...)	*Ölmüş hayvan, kan, domuz eti... size haram kılındı.*

[3] Erişim adresi: https://kuran.gen.tr/maide-suresi-turkce-diyanet-meali?x=s_main&y=s_middle&kid=1&sid=5

5 / 3	*I dag har jag fullkomnat eder religion åt eder...* (Bugün dininizi sizin için kemale erdirdim...)	*Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim...*
8 / 6	*I, som tron, då I stån upp till bön, så tvagen ansiktet...* (Ey iman edenler, namaza kalktığınızda yüzünüzü yıkayın...)	*Ey iman edenler! Namaza kalkacağınız zaman yüzlerinizi... yıkayın.*
15 / 12	*Gud har ju ingått förbund med Israels barn...* (Allah, İsrailoğulları'yla gerçekten bir ahit yapmıştı...)	*Andolsun ki Allah, İsrailoğullarından söz almıştı.*
7 / 33	*Deras lön... varder blott, att de dödas veya korsfästas...* (Onların cezası, öldürülmeleri veya asılmalarından ibarettir...)	*Allah'a ve Resulüne karşı savaş açanların cezası ancak öldürülmeleri ya da asılmalarıdır.*
49 / 45	*I den hava vi föreskrivit dem: liv för liv, öga för öga...* (Onda (Tevrat'ta) şunu farz kıldık: cana can, göze göz...)	*Orada onlar üzerine şunu da yazdık: Cana can, göze göz...*
65 / 60	*...så att han förvandlade somliga av dem till apor och svin...* (...böylece onlardan bir kısmını maymunlara ve domuzlara dönüştürdü...)	*...kimini maymunlar ve domuzlar yaptığı kimseler...*
76 / 72	*Otrogna äro de, som säga: Gud är förvisso Kristus...* ("Allah gerçekten Mesih'tir" diyenler kâfir olmuştur...)	*Antolsun, "Allah, Meryem oğlu Mesih'tir" diyenler kâfir olmuştur.*
92 / 90	*I, som tron, vin och maisirspel... äro en styggelse...* (Ey iman edenler, şarap ve kumar... birer iğrençliktir...)	*Ey iman edenler! İçki, kumar... şeytan işi birer pisliktir.*
102 / 103	*Gud har ingenting förordnat om bahīra veya sā'iba...* (Allah bahîra veya sâibe hakkında hiçbir şey emretmemiştir...)	*Allah bahîra, sâibe... diye bir şey meşru kılmamıştır.*
106 / 106	*Men om man kommer underfund med... oärlighet...* (Ama birinin ... sahtekârlığı ortaya çıkarsa...)	*Eğer (yalan söyleyerek) bir günah kazandıkları anlaşılırsa...*
109 / 109	*Än när Gud sade: "Jesus, Marias son, kom ihåg min nåd..."* (Allah'ın "Ey Meryem oğlu İsa, nimetimi hatırla..." dediği [günü hatırla])	*Allah'ın elçileri toplayıp "Size ne cevap verildi?" dediği günü hatırla.*
112 / 112	*"Skulle din Herre nedsända ett bord från himmelen?"* ("Rabbin gökten bir sofra indirebilir mi?")	*"Rabbin bize gökten bir sofra indirebilir mi?"*
114 / 114	*"O Gud, vår Herre, nedsänd ett bord från himmelen..."* ("Ey Allah'ım, Rabbimiz, bize gökten bir sofra indir...")	*"Ey Rabbimiz Allah! Bize gökten bir sofra indir..."*
116 / 116	*"Jesus, Marias son, har du sagt: 'Tagen mig till gudar'?"* ("Ey Meryem oğlu İsa, sen mi dedin: Beni ilah edinin?")	*"Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi insanlara 'Beni ilah edinin' dedin?"*
120 / 120	*Gud tillhör herraväldet över himlarna och jorden...* (Göklerin ve yerin hükümranlığı Allah'a aittir...)	*Göklerin, yerin ve içindekilerin hükümranlığı Allah'ındır.*

Mâide Sûresi özelinde hazırlanan mukayeseli tablo, Zetterstéen'in oryantalist zihniyetle şekillenen metodolojisi ile Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) mealinin esas aldığı vahyî disiplin

arasındaki mahiyet farkı müşahede edilmektedir. İslâmî gelenekte tevkifîliğî konusunda ittifak edilen âyet sınırları ve tertip düzeni Zetterstéen tarafından pozitivist bir metin tenkidi süzgecinden geçirilmiştir. Yazar, Kur'ân-ı Kerîm'in vahyî nüzul sırasını ve mütevâtir âyet sonlarını (fâsıla) zedeleyen bir yaklaşım benimsemiştir. Özellikle âyetlerin birleştirilmesi veya Flügel sistemine sadık kalınarak numaralandırmanın değiştirilmesi, metnin sadece teknik bir tasarrufa tâbi tutulduğunu ve Kur'ân'ın müstakil ilâhî hitabının beşerî bir şiir veya nesir metni gibi algılanmasına zemin hazırlandığını göstermektedir. Zetterstéen, metne yaklaşımında Kur'ân'ın özgün terminolojisini ve teolojik derinliğini karşılamak yerine İsveççe karşılıklar üzerinden bazen anlam daralmasına, bazen de metni Semitik dil ailesine aidiyet ve Kitâb-ı Mukaddes verileriyle mukayese gibi kendi tarihsel ve kültürel ön kabullerine hapsetme eğilimi göstermektedir. Yazarın metin üzerinde yaptığı numaralandırma kaymaları ve ifade tercihleri ise Kur'ân'ın bağlamını ve belâgatini görmezden gelen anlayışın ürünüdür.

4.6. 'Anmärkningar' (Notlar) Bölümünde Kıraat Tasavvuru

Zetterstéen'in Koranen adlı eserinin sonuna eklediği "Anmärkningar" (Notlar) bölümü, çevirmenin Kur'ân'ın lafzına, tertibine ve özellikle kıraat farklılıklarına karşı yaklaşımını sergileyen teknik bir bölümdür. Yazar bu bölümde, İslâmî ilimler geleneğinde tevkifî ruhsat ve mana zenginliği olan kıraat farklılıklarını, İsveççe *"läsarten"* (okunuş tarzları) veya *"variant"* terimleriyle karşılayarak tamamen seküler bir metin tenkidi nesnesine dönüştürmüştür. Zetterstéen'in kıraat tasavvuru, bu farklılıkları ilâhî bir menşeiye dayandırmadığı gibi, Kur'ân metninin i'câzı gereği müphem ve müşkil ifadelerini dilbilimsel karmaşa, lehçe farklılıkları veya istinsâh süreçlerindeki muhtemel hatalar olarak değerlendirmiştir (Zetterstéen, 1917, s. 502).

Yazarın bu bölümdeki temel metodolojisi, mütevâtir kıraat imamlarının tercihlerini teolojik birer veri olmaktan çıkarıp, metnin gramatik yapısını rasyonalize etmek için kullanılan "filolojik seçenekler" seviyesine indirgemektir (Zetterstéen, 1917, s. 50). Özellikle âyetlerin i'râb farklarını (üstün-ötre-esre değişimlerini) "grammatiska nödfallsutvägar" (gramatik imdat çıkışları) olarak nitelemesi, Kur'ân'ın tevatüren gelen ses yapısını vahyî bir korunmuşluk içinde değil, beşerî bir metin inşası sürecindeki teknik arayışlar içinde gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır (Zetterstéen, 1917, s. 503, 507, 515).

Yazar, İslâmî ilimler geleneğinde ilmü'l-favasıl ve addü'l-ây gibi teknik yönü olan ve sıkı hesaplamalara mazhar olan disiplinlere fazla müracaat etmeden bu iki konuyu kendi oryantalist algısı ve Flügel numaralandırma sistemi doğrultusunda yeniden kurgulamıştır. Bu bağlamda, âyetlerin sonundaki ses uyumunun (seci) bozulduğunu iddia ettiği yerlerde metne sonradan/dışardan müdahale etmiş, anlam bütünlüğü veya kronolojik uyum gerekçesiyle mütevâtir âyet sınırlarını reddederek birçok âyeti birleştirmiş veya parçalamıştır. Bu müdahaleler; âyet tertibi ve fâsıla düzenlemelerine (Tablo 2), tarihsel-semantik/teolojik yorum müdahalelerine (Tablo 3) ve kıraat vecihlerine ilişkin filolojik tercihlere (Tablo 4) yönelik olmak üzere üç ayrı kategoride sınıflandırılabilir. Tablo 2'de, Zetterstéen'in Kur'ân'ın vahyî kelâmı beşerî bir metin düzlemine indirgeyen bu müdahaleci tavrını, seçili âyetler üzerinden teknik detaylarıyla ortaya koymaktadır.

Tablo 2. Zetterstéen'in Âyet Tertibi ve Aded-i Âyât Müdahaleleri

Sûre ve Âyet No (Mushaf)	**İlgili Lafızlar ve Duraklar**	**Zetterstéen'in Müdahalesi ve Gerekçesi**
Bakara 274	تُظْلَمُونَ / يَحْزَنُونَ	Âyetin çok uzun olduğunu iddia ederek ikiye bölünmesi gerektiğini ("bör uppdelas i två verser") savunur. Mevcut vahyî fâsılayı ses uyumu açısından zayıf bularak, âyeti kendi kurguladığı 'tuzlamûna' lafzı ile bitirmeyi teklif eder (s. 495).
Mâide 118-121	الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ	Bu âyetlerin bağlamdan koptuğunu ve yanlış bir yerde yerleşmiş bir fragman ("på oriktig plats") olduğunu iddia ederek vahyî tertibi sorgular (s. 506).
A'râf 166	الْقِرَدَةَ	Âyetin bu kelimeyle ikiye bölünmesi gerektiğini ("bör delas itu") savunarak İslâm dünyasının ittifak ettiği mütevâtir fâsılayı kaydırır (s. 507).
İbrâhîm 11-14	الْمُتَوَكِّلُونَ / وَعِيدِ	Âyet gruplarının birbirine entegre olduğunu iddia ederek aradaki tüm vahyî durakları ve fâsıla sınırlarını iptal edip âyetleri birleştirir (s. 515).
Hicr 24-25	الْمُسْتَقْدِمِينَ / الْمُسْتَأْخِرِينَ	"Blott en enda vers" (sadece tek bir âyet) diyerek aradaki fâsılayı reddeder ve iki bağımsız âyeti birleştirerek Resmü'l-mushaf'a müdahale eder (s. 515).
Kehf 97-98	نَقْباً	Fâsıla yapısını ve âyet sınırını tamamen iptal ederek, bu iki bağımsız mütevâtir âyeti tek bir numara altında birleştirip çevirir (s. 519).
Meryem 3-4	خَفِيًّا	Âyet sonu fâsıla kelimelerinin ses uyumunu kendi kurgusuna uydurmak amacıyla âyet sınırlarını kaldırarak birleştirme yapar (s. 519).
Meryem 26-27	فَرِيًّا	Mütevâtir olan âyet çiftlerini yapay bir birleştirmeye tâbi tutarak, metnin ses ritmini ve hitap bütünlüğünü sekteye uğratır (s. 519).
Hac 18-19	يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ	İki âyet arasındaki yapısal ve anlamsal geçişi "genç bir interpolasyon" (sonradan eklenmiş uydurma parça) olarak nitelendirip, metne beşerî müdahale yapıldığını öne sürer (s. 522).

Furkan 39-40	تَتْبِيراً	Mütevâtir olan fâsıla kelimesini göz ardı ederek iki âyeti tek bir bütün olarak kabul eder ve Resmü'l-mushaf'ı tahrif edilmiş gibi sunar (s. 526).
Kadir 4-5	مَطْلَعِ الْفَجْرِ	Âyetteki kelimelerin diziliş sırasını kendi dilbilgisi anlayışına göre mantıksız bularak kelimelerin yerini değiştirmeyi teklif eder, tevkifî tertibe doğrudan müdahale eder (s. 549).

Zetterstéen'in Kur'ân-ı Kerîm'in nazmına ve tertibine yönelik yaklaşımları, metnin ilâhî menşeli yapısından ziyade edebî ve tarihsel bir doküman olarak algılandığı bir metodolojinin yansımasıdır. Yazar, İslâmî ilimler geleneğinde bizzat vahyî birer işaret olarak kabul edilen Kur'ân'ın tevkifî nazmını, fâsıla düzenini ve aded-i âyât disiplinini, kendi seküler estetik algısı ve Flügel numaralandırma sistemi doğrultusunda yeniden kurgulamıştır. Bu bağlamda yazar, âyetlerin sonundaki ses uyumunun (seci) bozulduğunu iddia ettiği yerlerde, metne dışarıdan müdahale teklif ederek adeta bir "metin tamiri" yoluna gitmiştir. Örneğin, Bakara 274. âyeti, hem uzunluğu hem de fâsıla kelimesinin ses uyumu açısından "kusurlu" bularak ikiye bölmüş, âyetin mütevâtir sonu olan يَحْزَنُونَ lafzı yerine, kafiye düzenine daha uygun gördüğü تُظْلَمُونَ lafzını yerleştirmeyi teklif etmiştir. Anlam bütünlüğü veya kronolojik uyum gerekçesiyle vahyî âyet sınırlarını reddeden yazar, metni tevatüren gelen kutsiyetinden koparıp seküler bir metin tenkidi nesnesine indirgemiştir. Tablo 3'teki tespitler, Zetterstéen'in vahyî kelâmı beşerî bir kurgu seviyesinde ele alan müdahaleci tavrını teknik detaylarıyla ortaya koymaktadır.

Tablo 3. Zetterstéen'in İ'râb Farklılıkları ve Filolojik Müdahaleleri

Sûre ve Âyet No (Mushaf)	**İlgili Kavram / Lafız**	**Zetterstéen'in Eleştiri ve Müdahale Biçimi**
Bakara 26	تُرْجَعُونَ	Mütevâtir edilgen okunuş olan تُرْجَعُونَ yerine, etken form olan تَرْجِعُونَ okuyuşunu kaydeder ve bu tercihi tamamen dilsel bir rasyonalizasyon olarak sunar (s. 487).
Bakara 81	قَتَلْتُمْ	Âyet içinde تَقْتُلُونَ yerine قَتَلْتُمْ lafzının seçilmiş olmasını vahyî bir tercih olarak değil, tamamen seci ve kafiye ('rimmet') uyumunu yakalama kaygısına bağlar (s. 489).
Bakara 94	اَوَكُلَّمَا	Mütevâtir kıraatteki أَوَكُلَّمَا okunuşu yerine, edatın أَوْ كُلَّمَا şeklinde okunmasının dilsel açıdan daha doğru (riktiga) olduğunu iddia ederek mütevâtir kıraati düzeltmeye kalkışır (s. 490).
Bakara 113	اِنَّهُمْ	mütevâtir kıraatteki إِنَّهُمْ yerine hemzenin fethasıyla أَنَّهُمْ okunuşunu zikreder, edatın îrâbındaki bu vecih ihtilafını lafzın anlamı üzerinde spekülatif bir tartışma açmak amacıyla kullanır (s. 523).
Bakara 117	تُرْجَعُونَ	Yine meçhul تُرْجَعُونَ yerine تَرْجِعُونَ) şeklindeki ma'lum vecihini zikrederek, metindeki edilgen vahyî vurguyu beşerîleştirmeye çalışır (s. 523).

Bakara 123	يَرْجِعُ / يُرْجَعُ	Etken ve edilgen okuyuş biçimlerini karşılaştırarak, kıraatları senedine göre değil, filolojik birer ihtimal olarak eşit düzlemde ele alır (s. 512).
Bakara 134	اَمْ يَقُولُونَ	Mütevâtir kıraatı 'dilsel seçenek' olarak sunup, kıraat zenginliğini yazı sisteminin belirsizliklerine indirger (s. 495).
Nisâ 1	وَالْاَرْحَامَ	Kelimenin üstünlü (mansub) okunmasını, Arap dil kurallarındaki bir boşluğu yamamak için sonradan uydurulmuş ikame ('substitut') olarak nitelendirir (s. 498).
Nisâ 162	وَالْمُقِيمِينَ	İrab gereği merfû وَالْمُقِيمُونَ olması gerekirken mansub okunmasını birer 'müstensih hatası' olarak yaftalar. Oysa Arap dilcileri bunun 'medh' amacıyla kasten yapılan üstün bir belâgat sanatı olduğunu ortaya koymuştur (s. 580).
En'âm 87	وَاجْتَبَيْنَاهُمْ	Mütevâtir lafız olan اجْتَبَيْنَاهُمْ yerine, mef'ûl zamiri bulunmayan اجْتَبَيْنَا formunun okunması gerektiğini filolojik bir tercih olarak sunup Kur'ân lafzını değiştirmeyi teklif eder (s. 505).
A'râf 49	اُدْخُلُوا	Âyetteki ma'lum emir kipi olan ادْخُلُوا yerine, if'âl bâbından meçhul/edilgen formdaki أُدْخِلُوا 'girdirilin/sokuldunuz' okunuşunu savunarak hitabın akışını kendi mantığına göre değiştirmeye çalışır (s. 506).
A'râf 186	يَعْمَهُونَ	Âyetin son kelimesinin kafiyeye uymadığını ('icke rimmar') iddia ederek, fâsıla uyumu sağlamak için sonuna dışarıdan وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ ibaresini eklemeyi teklif eder (s. 507).
Lokman 6	لِيُضِلَّ	Müteaddî/geçişli okunan لِيُضِلَّ "saptırmak için" ile lâzım/geçişsiz formdaki لِيَضِلَّ "sapmak için" şeklindeki iki mütevâtir kıraati kendi filolojik kriterlerine göre mukayese ederek âyetin anlam boyutunu daraltır (s. 528).
Sebe' 5	اَلِيمٌ	Merfû okunan أَلِيم lafzı ile mecrûr/kesreli أَلِيمٍ veçhini karşılaştırarak, aralarındaki sened ve tevatür farkını gözetmeksizin meseleyi salt nahivsel tercihine bağlar (s. 529).
Sâffât 12	عَجِبْتَ	Mütekellim sîgasında zamme ile okunan عَجِبْتُ kıraatini tahlil ederken İslâmî kıraat literatürünü tamamen göz ardı ederek Goldziher'in şüpheci iddialarına atıfta bulunur ve metni tartışmaya açar (s. 531).
Zümer 25	وَقِيلَ	Metnin siyak ve sibakını beğenmeyerek âyette geçen mâzî/meçhul formdaki وَقِيلَ ifadesi yerine, şart/zaman zarfı içeren إِذَا قِيلَ şeklindeki bir kullanımın edebî açıdan daha isabetli olacağını ileri sürer (s. 533).

Zuhruf 35	اِنْ لَمَّا	Şeddeli إِنْ لَمَّا ile şeddesiz إِنْ لَمَا vecihteki vurgu ve edat işlevlerini değerlendirirken, Kur'ân'ın şifahî tevatür boyutunu göz ardı edip meseleyi teknik bir imlâ/yazım sorununa indirger (s. 535).
Zuhruf 88	وَقِيلِهِ	Mütevâtir kıraatteki mecrûr/kesreli وَقِيلِه okunuşu yerine, mübtedâ kabulüyle merfû kılınan وَقِيلُهُ vechini nahiv açısından daha işlevsel bularak öne çıkarır (s. 535).
Vâkıa 82	تَجْعَلُونَ	Orijinal metnin "skadad" (hasarlı/bozulmuş) olduğunu iddia ederek, Kur'an'daki meşru lafız olan تَجْعَلُونَ (tec'alûne) fiili yerine sübjektif bir tercihle dışarıdan تَلَحَّفُون kelimesini ikame etmeyi teklif eder (s. 539).
Mümtehine 3	يَفْصِلُ	Sülâsî ma'lum يَفْصِلُ ile meçhul يُفْصَلُ kıraat vecihlerini sahîh senedlerinden ve rivayet bağlamından tamamen soyutlayarak, bunları yorumsuz birer filolojik varyant olarak kaydeder (s. 539).
Tahrîm 12	فِيهِ	Âyette yer alan müzekker zamir kullanımı yerine, kendi dilbilgisi kıyası gereğince müennes formdaki فِيهَا lafzının yazılmış olması gerektiğini ileri sürer (s. 541).
Cin 3	وَإِنَّهُ	Kesreli وَإِنَّه ile fethalı وَأَنَّهُ şeklindeki edat ve kıraat farklılıklarını zikrederek, bunları vahyî ve tevatürî bir nakil yerine rastgele müstensih tercihleri gibi takdim eder (s. 542).
İnsan 31	وَالظَّالِمِينَ	Metnin mevcut lafzını halk dili/avamca (vulgär form) addederek, zâhirî îrâb kuralı gereğince ifadenin merfû formda وَالظَّالِمُونَ şeklinde yazılmasının daha uygun olacağını savunur (s. 545).
Gâşiye 8	وُجُوهٌ	Âyetin edebî akışını zayıf bularak, ibarenin başına fazladan bir atıf vâvı ilave edip وَوُجُوهٌ şeklinde okunmasının metin içi ahenge daha uygun düşeceğini iddia eder (s. 547).

Tablo 4. Zetterstéen'in Kitâb-ı Mukaddes, Sâmî Diller ve Dilsel Ödünçlemelere Dair Yaklaşımı

Sûre ve Âyet No (Mushaf)	**İlgili Lafızlar ve Duraklar**	**Zetterstéen'in Müdahalesi ve Gerekçesi**
Genel Kavramlar	الصَّلَاةَ / الزَّكَاةَ / الْمُنَافِقُ / الْمَلَكُ	Kur'ân'ın omurgasını oluşturan salât (namaz), zekât ve melek gibi temel teolojik kavramları vahyî dilin özgün yapıları olarak değilde Süryanice (ṣəlōtā, zākūtā), İbranice veya Habeşçe kökenli 'ödünç kelimeler' (lånord) olarak görür (s. 486).
Meryem 28	يَا أُخْتَ هٰرُونَ (Meryem Kıssası)	Âyette Hz. Meryem'e 'Ey Harun'un kız kardeşi' şeklinde hitap edilmesini, Hz. Peygamber'in Tevrat kronolojisini karıştırarak Hz. Meryem ile Hz. Musa'nın kız kardeşi Meryem'i birbirine karıştırdığı bir 'beşerî hafıza hatası' olarak niteler (s. 24).

Hicr 87	(el-Mesânî) الْمَثَانِي	Mütevâtir tefsirlerde 'tekrarlanan yedi âyet/Fâtiha' anlamına gelen bu kavramı, doğrudan Yahudi sözlü geleneğinin adı olan İbranice 'Mišnā' (Mişna) metinleriyle ilişkilendirerek kutsal metni beşerî bir iktibasa indirger (s. 515).
Kehf 82	ذَا الْقَرْنَيْنِ (Zülkarneyn)	Zülkarneyn kıssasının vahyî/tarihî bir hakikat olmadığını iddia eder. Bu anlatının tamamen Süryani edebiyatındaki efsanevi İskender hikâyelerinden (Alexandersagan) Kur'ân'a sızmış mitolojik bir öge olduğunu savunur (s. 519).
Tâhâ 87	(Sâmirî) السَّامِرِيُّ	Âyette geçen Sâmirî isminin, Tevrat'ta geçen 'Simri' isminin bozulmuş ve tarihsel kronolojisi kaydırılmış bir formu olduğunu öne sürerek metnin beşerî bir derleme olduğu iddiasını desteklemeye çalışır (s. 520).
Kasas 5	(Hâmân) هَامَانَ	Kur'ân'daki Hâmân figürünün Firavun'un yanında gösterilmesini 'förväxlingar' (tarihsel bir karışıklık/yanılgı) olarak tanımlar. Hz. Peygamber'in Tevrat'taki Babil ve Pers dönemine ait şahsiyetleri yanlış duyarak kurguladığını savunur (s. 526).
Sâf 6	Ahmed) اَحْمَدُ (Müjdesi	Hz. İsa'nın kendisinden sonra geleceğini müjdelediği 'Ahmed' ismi ile İncil'deki 'Paraklit' (Faraklit) kavramı arasındaki İslâmî teolojik bağı, kanıtlanamaz bir hipotez diyerek bütünüyle reddeder (s. 540).

Zetterstéen'in Kur'ân metni üzerine yazdığı bu notlar, oryantalist bakış açısının vahiy tasavvuruna karşı mesafeli duruşunu ortaya koymaktadır. Tablodaki veriler incelendiğinde, yazarın metin üzerindeki tasarruflarının, İslâm geleneğinin asırlardır titizlikle koruduğu tevkifî nazmı ve aded-i âyât disiplinini tamamen devre dışı bıraktığı görülür. Yazarın analizlerinde göze çarpan en büyük eksiklik, Kur'ân lafzının teminatı olan Kıraat-ı aşerenin sahîh kıraat imamlarının isimlerine hiç yer vermemiş olmasıdır. Zetterstéen, bir âyetin okunuşunu tartışırken referansını İslâm'ın kendi kaynaklarından değil, Goldziher gibi oryantalist isimlerden almaktadır. Özellikle Saffât 12. âyetteki kıraat tercihinde doğrudan Goldziher'e atıf yapması, O'nun Kur'ân'ı ilâhî bir hitap olduğu gerçeğini kabul etmeyerek üzerinde dilbilimsel deneyler yapılabilecek tarihin belli bir kesitine ait arkaik bir metin olarak gördüğünü kanıtlamaktadır.

Kıraat literatüründe Kur'ân âyetlerindeki farklı vecihleri tespit edilen geçerlilik kriterleri ışığında sahîh ile sakim, mütevâtir ile şâz, müstefîz olan ve olmayan gibi değişik açılardan çok hassas bir tasnife tâbi tutulur. Ancak yazarın notlarında bu ayrımın tamamen ortadan kalktığı, bir okunuşun sahîh olup olmamasından ziyade yazarın kendi zihnindeki gramer kalıplarına uygunluğunun esas alındığı anlaşılmaktadır. Söz konusu yöntemsel tercihi, yazarı bazı âyetlerde vahyî lafzı doğrudan değiştirmeyi önermeye kadar götürmüştür. A'râf 49'da meşhur emir kipi yerine edilgen yapıyı seçmesi, Gâşiye 8'de âyetin başına müstakil bir harf eklemeyi teklif etmesi ve Vâkıa 82'de metnin hasarlı olduğunu iddia ederek vahyî kelimenin yerine kendi seçtiği bir kelimeyi yerleştirmesi, Kur'ân'ın korunmuşluğu ilkesine karşı yapılmış teknik müdahalelerdir.

Zetterstéen'in yaklaşımı, Kur'ân'ın kendine özgü fonetik yapısını (nazım ve fâsıla sistemini) ve belâgat karakterini indirgemeci bir analizle seküler düzleme taşımaktadır. Âyet sonlarındaki ses uyumunu (fâsılaları) yapısal bir kusur veya kafiye bozulması olarak değerlendirmesi ve bu durumu gidermek adına metne dışarıdan müdahalede bulunması, vahyin aşkın karakterini göz

ardı ederek onu beşerî bir edebî ürün statüsünde konumlandırdığını göstermektedir. Sonuç itibarıyla yazar, kıraatleri vahyî ve tevatüre dayalı bir zenginlik olarak değil, tarihsel süreçte ortaya çıkmış rastlantısal dilsel varyasyonlar şeklinde nitelendirmektedir. Bu metodolojik tercih neticesinde Kur'ân, korunmuş aşkın bir kelâm olmaktan çıkarılarak rasyonalist kriterlerle üzerinde tasarrufta bulunulabilen, ekleme ve çıkarma yapılabilen beşerî bir tarihsel doküman kimliğine büründürülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, İsveçli müsteşrik Karl Vilhelm Zetterstéen'in 1917 tarihli Koranen çevirisi ve eserine eklediği şerhler incelenerek, Batı Şarkiyatçılığının Kelâmullah'a yönelik tarihsel ve filolojik indirgemeci tavrı teferruatlı biçimde tahlil edilmiştir.

Zetterstéen'in benimsediği literalist çeviri stratejisi ve "Anmärkningar" bölümündeki kıraat tasavvuru incelendiğinde, yazarın kıraat farklılıklarını sened ve rivayet kriterleri yerine, erken dönem Arap yazısının noktasız ve harekesiz yapısı ekseninde değerlendirdiği görülmektedir. Zetterstéen, Hz. Cebrâil vasıtasıyla inen ve Resûlullah'tan (s.a.v.) mütevâtir yollarla sadırlardan satırlara nakledilen sahîh kıraatleri; erken dönem Arap yazısının teknik yetersizliklerinden doğan okuma farklılıkları, müstensih hataları veya gramatik zaruretler olarak sınıflandırmıştır. Sûre tasnifinde resmü'l-mushaf tertibi yerine kanonik Flügel sistemini esas alması ve fâsıla duraklarını kendi seci/kafiye algısına göre değerlendirerek âyet birleştirme veya lafız değiştirme teklifleri sunması (bk. A'râf 49, Gâşiye 8, Vâkıa 82), bu yönteme somut örnekler teşkil etmektedir. Bu tespitler, çalışmanın ilgili bölümlerinde örneklerle gösterildiği üzere, Zetterstéen'in mütevâtir-şâz kıraat ayrımını dikkate almadığını, resmü'l-mushafı esas almadığını ve âyet tertibine müdahale ettiğini ortaya koymaktadır.

Zetterstéen'in çevirisinde ve kıraat şerhlerinde Theodor Nöldeke, Ignaz Goldziher ve Frants Buhl gibi 19. ve 20. yüzyıl müsteşriklerini temel referans alması, onu Batı Şarkiyatçılığının kıraat farklılıklarını tarihsel-eleştirel ve filolojik bir mesele olarak okuma geleneği içine yerleştirmektedir. Bu okuma biçimi, vahyi tarihsel-filolojik bağlamda değerlendiren daha geniş bir akademik yaklaşımın, ele alınan örnekteki görünümüdür.

Sonuç itibarıyla, bu çalışmada incelenen örnekler, Zetterstéen'in kıraat farklılıklarını sened temelli bir disiplin olarak değil, resmü'l-mushafın yazım özelliklerinden kaynaklanan teknik bir mesele olarak ele aldığını; mütevâtir ve şâz rivayetler arasında sistematik bir ayrım gözetmediğini ve âyet tertibine dair müdahalelerini büyük ölçüde kendi seci/kafiye algısına dayandırdığını göstermektedir. Bu bulgular, kıraat ilminin sened, dirâyet ve rivayet ölçütlerinin, incelenen oryantalist metin eleştirisi örneğinde yeterince temsil edilmediğine işaret etmekte; bu alandaki boşluğun, klasik kıraat müktesebatı ile modern Kur'ân araştırmaları literatürü arasında daha sistematik karşılaştırmalı çalışmalarla giderilebileceğini düşündürmektedir.

Kaynakça

Ahonen, T. S. (2019). *The Nordic translations of "Sūrat al-Qāriʿa": A Skopos theory perspective* [Yüksek lisans tezi, Helsinki Üniversitesi]. Helsinki Üniversitesi Açık Arşivi. https://helda.helsinki.fi/server/api/core/bitstreams/0fc54b1c-88ac-4101-9c8d-93a0ecf25d73/content

Albayrak, H. (2008). *Kur'ân'ın bütünlüğü üzerine: Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri*. Şule Yayınları.

Cerrahoğlu, İ. (1996). *Tefsîr Tarihi*. Fecr Yayınları.

Çetin, A. (2002). Kur'ân kıraatlarına yönelik oryantalist yaklaşımlar. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi, 2*(3), 65-106.

Demir, N., Karakoç, B. ve Menz, A. (Ed.). (2014). *Turcology and linguistics: Éva Ágnes Csató Festschrift.* Hacettepe Üniversitesi.

Diyanet İşleri Başkanlığı. (t.y.). Kur'ân-ı Kerim meali. Erişim 3 Eylül 2026, https://kuran.diyanet.gov.tr/

Ebû Alî el-Fârisî, H. b. A. (1993). *el-Hücce li'l-kırââti's-seb'a* (C. 1). B. Y. el-Cezzar & A. el-Verdî (Tahk.). Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm. (1995). *Fedâilü'l-Kur'ân* (M. M. el-Hulî, Ed.). Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye.

Ezherî, E. M. M. b. A. (1991). *Me'âni'l-kırâât* (C. 1). (İ. M. Dervîş & S. R. el-Ubeydî, Tahk.). Merkezu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye.

el-Haṭīb, ʿA. ʿA. (2000). *Muʿcem'ul-kirāʾāt.* Dār Saʿdeddin.

es-Suyûtî, C. (1974). *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân. Müessesetü'r-Risâle.* (M. Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Thk.). el-Hey'etü'l-Mısriyye.

Fück, J. (1951). *el-'Arabiyye: Dirâsâtun fi'l-luga ve'l-lehecât ve'l-esâlîb*. A. en-Neccâr (Çev.). Matba'atü'l-Kâtibi'l-'Arabî.

Gökkır, B. (2012). Modern dönemde Kur'ân tarihinin ortaya çıkışı: Kur'ân'ın korunmuşluğu hususunda oryantalist iddialar ve müslümanlardan cevaplar. *Journal of Istanbul University Faculty of Theology, 27,* 9-28.

Gündüzöz, S. (2015). *Kur'ân'ın eşsiz dili: Kur'ân'ın dil ve üslûbu üzerine akademik yazılar*. Grafiker Yayınları.

Hjärpe, J. (2013). Zetterstéens koranöversätting i idéhistoriskt perspektiv. *LIR. Journal, 2,* 7-18.

Işık, M. (2020). Oryantalizm ve Batı'nın Doğu algısı. *Ağrı İslami İlimler Dergisi, 7*, 135-154.

İbnü'n-Nedîm. (t.y.). *el-Fihrist*. R. Teceddüd (Thk.). Teceddüd.

İbn Kesîr, E. (2017). *Fezâʾilü'l-Kurʾân*. el-Mektebetü'l-İslâmiyye.

İbnü'l-Cezerî. (2009). *en-Neşr fi'l-kırâʾâti'l-ʿaşr* (C. 1). Ali Muhammed ed-Dabbâʿ (Göz. Geç.). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbnü'l-Müneyyir, N. A. (t.y.). *el-İntisâf fi-mâ tezammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl* (C. 2). M. A. Şâhin (Ed.). Dâru'l-Ma'rife.

Jarring, G. (2004). İsveç'te Türkoloji araştırmaları. G. K. Ercilasun (Çev.). *Manas Sosyal Bilimler Dergisi, 5(Özel Sayı)*, 115-122.

Kızılaslan, İ. (2020). Erken dönem Kur'ân yazımına dair oryantalist yaklaşımlar. *ESAM Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1*(2), 173-205.

Koyuncu, R. ve Yiğit, İ. (2022). Oryantalist bakış açısına göre kıraatler: Otto Pretzl, Arthur Jeffery, Nöldeke ve Goldziher Örneği. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi, 22*(2), 559-584.

Kudat, A. (2020). Kıraatları hüccetlendirmede dilbilim olgusu. Sonçağ Yayınları.

Mekkî bin Ebî Tâlib. (1974). *el-Keşfʿan vücûhi'l-kırâʾâti's-sebʿ ve ʿilelihâ ve ḥucecihâ*. (C. 1). Abdülkerîm Rıḍvân (Thk.). Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye.

Mejdell, G. (2000). Translating the Qur'an into Scandinavian languages. S. Taji-Farouki (Ed.), *Modern Muslim intellectuals and the Qur'an* içinde (s. 65-78). Oxford University Press.

Neuwirth, A. (2007). Structuralist readings of the Qur'an. J. D. McAuliffe (Ed.), *Encyclopaedia of the Qur'an* (Cilt 5, s. 151-164). Brill.

Özbek, Ö. (2025). Kur'ân metninin tarihine ilişkin mülahazalar ve çağdaş yanılgılar. *İlahiyat, 14*, 19-35.

Özgüdenli, O. G. (2013). "Zetterstéen, Karl Vilhelm." *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 44, s. 300-301). Türkiye Diyanet Vakfı.

Öztürk, H. (2005). *Ebedî mucize Kur'ân: Yazılması ve toplanması*. Ensar Neşriyat.

Polat, N. (2026). Kur'ân ve kıraatlere oryantalist yaklaşımlar: Regis Blacher özelinde. *Uluslararası Kıraat Sempozyumu-I -Kıraat İlminin Günümüz Meseleleri- Sorunlar ve Çözümler (4-6 Ekim 2024) Tebliğler Kitabı* (C. 2, s. 422-467).

Sem'ânî, Ebû Sâ'îd Abdulkerim bin Muhammed (t.y.). *Edebü'l-İmlâ ve'l-İstimlâ*. Beyrut.

Taberî, E. C. M. b. C. (2001). Câmiu'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân (A. S. et-Turkî, Ed.; Cilt 8). Hicr Yayınları.

Zetterstéen, K. V. (Çev.). (1917). *Koranen: Översatt från arabiskan*. Isaac Marcus' Boktryckeri-Aktiebolag.

Zürkânî, M. A. (t.y.). *Menâhilü'l-ʿirfân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* (3. bs.). Îsâ el-Bâbî.

Katkı Oranı Beyanı

İlk yazar (Neslihan Polat) makaleye %75 oranında, ikinci yazar (Aydın Kudat) makaleye %25 oranında katkı sunmuştur.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Türkislamoğlu, E. (2026). "İtalya'nın Montreux Boğazlar Sözleşmesinin İmzalanması Sürecindeki Tutumunun Türk Diplomatik Arşiv Belgeleri Üzerinden İncelenmesi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 244-260. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 12.08.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1955279

Yazar/Author

Elif TÜRKİSLAMOĞLU*

Makale Adı/Article Name

İtalya'nın Montreux Boğazlar Sözleşmesinin İmzalanması Sürecindeki Tutumunun Türk Diplomatik Arşiv Belgeleri Üzerinden İncelenmesi

An Examination of Italy's Stance During the Montreux Straits Convention Signing Process Through Turkish Diplomatic Archive Documents

ÖZ

Türkiye, 1930'larda uluslararası ortamda artan gerginlik ve özellikle Akdeniz'de İtalya'nın sergilediği saldırgan dış politika nedeniyle Türk Boğazlarının yönetiminde ve güvenliğinde kısıtlayıcı hükümler içeren Lausanne Antlaşmasının ilgili kısmında değişiklik yapmak üzere harekete geçmiştir. Bu çerçevede Lausanne'a taraf olan devletlere bir çağrı yaparak Boğazların statüsünü görüşmek üzere Montreux Konferansına çağırmıştır. 22 Haziran – 20 Temmuz 1936 tarihlerinde gerçekleşen bu konferansa İtalya katılmamıştır. Roma Hükümeti, 1935'te Habeşistan'ı işgali dolayısıyla Milletler Cemiyeti tarafından uygulanan yaptırımların kaldırılmasını ve bu işgal nedeniyle İngiltere, Fransa, Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın yer aldığı Akdeniz Anlaşmaları düzeninin sonlandırılmasını şart koşmuştur. Türkiye ise Montreux'nün ile bu konuların ilgisi olmadığını söyleyerek İtalya'yı ikna etmeye çalışsa da 20 Temmuz 1936'da imzalanan Montreux Boğazlar Sözleşmesine taraf olmasını sağlayamamıştır. İtalya, ancak yaptırımların kaldırılarak İngiltere ile Akdeniz'in statükosunun korunması ve Habeşistan'ı ilhakının tanınması konusunda anlaştıktan sonra 2 Mayıs 1938 tarihinde imzalamıştır. Bu makalede İtalya'nın Montreux'yü imzalamasına giden tüm bu süreç Türk diplomatik arşiv belgeleri üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda 1936-1938 yılları arasında başta Türk Dışişleri Bakanlığı ve Roma Büyükelçiliği olmak üzere, konunun yakından takip edildiği Londra, Paris ve Moskova Büyükelçiliklerinin yazışmaları incelenerek İtalya'nın Montreux konusunda izlediği politikanın ve Türkiye'nin tepkisinin bir çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Montreux, İtalya, Boğazlar, Akdeniz, Cumhuriyet, Milletler Cemiyeti, Habeşistan.

ABSTRACT

In the 1930s, due to increasing international tensions and especially Italy's aggressive foreign policy in the Mediterranean, Türkiye took action to amend the relevant section of the Lausanne Treaty, which contained restrictive provisions regarding the management and security of the Turkish Straits. In this context, it invited the states party to the Lausanne Treaty to the Montreux Conference to discuss the status of the Straits. Italy did not participate in this conference, which took place between June 22 and July 20, 1936. The Roman government demanded the lifting of sanctions imposed by the League of Nations due to its 1935 invasion of Abyssinia, and the termination of the Mediterranean Treaties system involving Great Britain, France, Türkiye, Greece, and Yugoslavia. Although Türkiye tried to persuade Italy by stating that the Montreux Convention was irrelevant to these issues, it was unable to secure Italy's participation in the Montreux Straits Convention, signed on July 20, 1936. Italy signed the Montreux Convention on May 2, 1938, only after agreeing with Britain to lift sanctions, maintain the status quo in the Mediterranean, and recognize the annexation of Abyssinia. This article attempts to examine the entire process leading to Italy's signing of the Montreux Convention through Turkish diplomatic archive documents. In this context, correspondence from 1936-1938, primarily from the Turkish Ministry of Foreign Affairs and the Embassy in Rome, as well as the Embassies in London, Paris, and Moscow, which closely followed the issue, has been examined to outline Italy's policy on Montreux and Türkiye's reaction.

Key Words: Italy, Lausanne, Montreux, the Straits, Mediterranean, the Republic, League of Nations, Abyssinia.

* Dr., Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı, eliftio@yahoo.com

Extended Abstaract

The Treaty of Lausanne, which forms the basis of the independence of the Republic of Türkiye, contained provisions that restricted Türkiye's sovereign rights as a nation-state with its regulations regarding the status of the Turkish Straits. These provisions, which included leaving the administration of the Straits to an international "Straits Commission" and demilitarizing them, were of a nature that overshadowed the sovereignty of a nation-state within its borders. The founders of the Republic did not remove this issue from their agenda and made efforts to revise it when the international environment was suitable. In this regard, on April 11, 1936, they sent an invitation to the states party to the Lausanne Treaty to a Conference to be held in Montreux to discuss and renew the status of the Straits. The main reason why Türkiye concretized its initiatives regarding the status of the Straits in the mid-1930s was the increasingly tense international environment and the world's rapid drift towards a new major war. The primary factor contributing to this tension was the invasion of Abyssinia by Fascist Italy under Mussolini, and its pronouncements of ambition to re-establish a Roman Empire in the Mediterranean. These statements and actions by Italy were a source of concern for Türkiye. Therefore, prior to Montreux, Türkiye spearheaded the creation of the Balkan Entente Pact, a kind of defensive pact with its Balkan neighbors, to secure its western borders. Indeed, Italy suspected this pact was directed against itself and conveyed its unease to Türkiye. Türkiye, however, took its most significant step towards securing its own security with the Montreux Straits Convention. The process leading up to the signing of the Convention and Italy's attitude during this period demonstrated how justified Türkiye's concerns about that country were. Although Italy initially stated its positive view of participating in the Conference, it did not attend Montreux. However, throughout the Montreux Conference, held between June 22 and July 20, 1936, it hinted at its potential participation, attempting to turn the process into a bargaining opportunity for itself. Because the Roman government had been subjected to a number of economic sanctions by the League of Nations due to its invasion of Abyssinia on October 3, 1935, Britain and France had established a Mediterranean Treaty system, committing to assisting Türkiye, Greece, and Yugoslavia against possible Italian attacks. Italy linked its participation in the Montreux Convention to the lifting of these sanctions and the termination of the Mediterranean Treaties. Throughout the conference, it maintained contact with Turkish Foreign Ministry officials, but repeatedly put forward these conditions. Türkiye, on the other hand, repeatedly stated that the League of Nations sanctions and the Mediterranean Treaties were irrelevant issues from the status of the Turkish Straits and therefore from Montreux; and that the conditions put forward by Italy were matters on which Türkiye could not make unilateral decisions. It seems that Italy was essentially trying to persuade Britain, which was leading the way regarding the Mediterranean Treaties and League of Nations sanctions, through Montreux and Türkiye. Ultimately, the Montreux Straits Convention was signed without Italy. However, immediately after the conference, the Mediterranean Treaties were terminated and the League of Nations sanctions were lifted. Türkiye's efforts to persuade Italy to sign the Montreux Convention continued. Relations between the two countries took on a more conciliatory tone with the meeting between the Foreign Ministers in Milan on February 1, 1937. Italy decided to sign the Montreux Convention after obtaining the concessions it desired and reaching an agreement with Great Britain. It is possible to trace this entire process in detail through Turkish diplomatic archive documents. This article attempts to evaluate Italy's stance at the Montreux Conference, both before and after, through diplomatic archive documents from 1936-1938. In this context, the correspondence of the Turkish Ministry of Foreign Affairs and the Turkish Embassy in Rome, as well as the Turkish representations in Great Britain and the Soviet Union, which played a major role in the Montreux process, has been examined. The examination of these diplomatic archive documents is interesting not only for understanding Italy's position on Montreux, but also for revealing the international environment of the time, Türkiye's concerns regarding Italy, and the ambivalent attitude of Great Britain, the leading body of the League of Nations, towards Italy's aggressive foreign policy. The documents relating to the Montreux process are also noteworthy for revealing how the world was gradually drifting towards a new war. Therefore, the correspondence between the Turkish Ministry of Foreign Affairs and the Embassies also demonstrates to the reader how wise the founders of the Turkish Republic were in signing the Montreux Straits Convention at the right time.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti, Milli Mücadele ile kazanılan zafer sonrası Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olduğu devletlerle 24 Temmuz 1923'te Lausanne Antlaşması'nın imzalanmasıyla siyasal ve ekonomik bağımsızlığını kazanan bir ulus devlet olarak kurulmuştur. Türkiye'nin Lausanne'da egemenlik haklarının tam sağlanamadığı husus ise Türk Boğazlarının yönetimi olmuştur.

Cumhuriyetin kurucu kadrosu, Türkiye'nin egemenlik haklarının bütünüyle kendi ulusal sınırları içinde olan Çanakkale ve İstanbul Boğazlarında da uygulanması konusunu Lausanne'dan sonra gündeminden hiç çıkarmamıştır. 1930'lu yıllara gelindiğinde dünyanın yeni bir savaşa doğru sürüklendiği anlaşıldığında Boğazların yönetimi meselesini uluslararası kamuoyunun gündemine taşımak konusunda dış politika girişimlerini hızlandırmış ve 20 Temmuz 1936'da Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasıyla bu girişimlerini sonuçlandırmıştır.

1930'larda Boğazlar konusundaki girişimlerin hızlandırılmasında yaklaşan yeni dünya savaşı kadar, bu dönemde Mussolini İtalyası'nın izlediği saldırgan dış politikadan dolayı algıladığı güvenlik tehlikesinin etkisi de olmuştur. Nitekim Lausanne'ın imzacılarından olan İtalya, davet edildiği halde Montreux Sözleşmesi görüşmelerine katılmamıştır. 1935'te Habeşistan'ı işgal eden, ertesi yıl Trablusgarp Savaşı sırasında 1911'de işgal ettiği ve Lausanne ile fiili varlığını kabul ettirdiği Oniki Adalara askeri yığınak yapmaya başlayan İtalya'nın (Çelebi, 2021; Uzgel, 2001: 292-297) Montreux'ye dahil olmaması Ankara'nın dış politika gündeminde önemli bir yer tutmuştur. Söz konusu gündemi dönemin diplomatik yazışmalarında görmek mümkündür.

Bu çalışmada Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasına giden süreçte İtalya'nın tutumu Montreux'nün imzalandığı 1936'dan başlayarak İtalya'nın Sözleşmeyi imzaladığı 2 Mayıs 1938 tarihine kadar olan Türk diplomatik arşiv belgeleri doğrultusunda ele alınmıştır. Türk Dışişleri yetkililerinin İtalyan yetkililerle olan görüşmelerinin yanı sıra başta İngiltere ve Sovyetler Birliği olmak üzere imzacı diğer ülkelerdeki Türk temsilciliklerinin konuya dair görüşlerinin aktarıldığı bu belgelerin incelenmesine geçmeden evvel Türk Boğazlarının statüsü konusuna Lausanne ve Montreux Boğazlar Sözleşmeleri çerçevesinde kısaca değinilmiştir. Ardından Mussolini yönetimindeki İtalya'nın izlediği saldırgan dış politikadan bahsedilerek Montreux konusundaki tutumu arşiv belgeleri ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Lausanne Anlaşmasından Montreux'ye Türk Boğazlarının Durumu

Lausanne ile Türk Boğazlarının yönetimi "Boğazlar Komisyonu" adı altında uluslararası bir komisyona bırakılmış ve Boğazların çevresi askerden arındırılmıştır. Geçiş rejimiyle ilgili temel ilke "serbestlik" olmuştur. Ancak bu "serbestlik" barış ve savaş durumlarına göre değişmekteydi. Barış durumunda tüm ülkelerin ticaret gemileri ve askeri olmayan uçaklar için "serbestlik" ilkesi esas iken, yine tüm ülkelerin savaş gemileri ve askeri uçaklar için tek kısıtlama Karadeniz'e kıyısı olan devletlerden en güçlü olan devletten daha büyük kuvvette gemi geçirememek idi. Savaş durumunda ise ticaret gemileri ve askeri olmayan uçaklar için Türkiye'nin savaş dışı olması durumunda barış hali kuralları geçerli iken Türkiye'nin taraf olması halinde düşman gemileri ve uçakları için Türkiye istediği tedbirleri alabilirdi. Ancak Türkiye'nin bir savaşa taraf olması durumunda savaş gemileri ve askeri uçaklar için Boğazları sadece savaştığı ülkelere kapatabiliyor, tarafsız ülkeler ise düşmana yardım etmemek ve savaş kaçağı taşımamak kaydıyla geçişlerini sağlayabilmekteydi (Pazarcı, 1989: 306-307; Oran, 2001: 232-235). Bir "Boğazlar Komisyonu"nun varlığı zaten egemenlik haklarını kısıtlayıcı bir düzenleme iken Boğazların hem askerden ve silahtan arındırılmış olması hem de özellikle savaş durumundaki geçiş rejimi Türkiye'nin güvenliği bakımından önemli açıklar oluşturacak içerikteydi.

Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki ulusal egemenlik hakları ve güvenliği bakımından kısıtlayıcı hükümler içeren bu düzenlemenin değiştirilmesi konusu, Atatürk dönemi Türk dış politikasının Musul ve Hatay ile birlikte Lausanne'dan kalan üç meselesinden biri olmuştur. 1925 yılında Şeyh Sait İsyanı sonrası İngiltere ile Musul konusunda anlaşmak durumunda kalan genç Cumhuriyet (Türkmen, 2021) için başlıca dış politika amacı artık Misak-ı Millî'de yer aldığı halde sınırlarımız dışında kalan Hatay[1] ile Boğazlar üzerinde tam denetim sağlanması olmuştur. 1930'lu yıllara gelindiğinde Akdeniz'de bir güvenlik sorunu oluşmaya başlamış, bunda da başlıca etken

[1] Fransız mandasında bulunan Hatay, 23 Haziran 1939'da iki ülke arasında imzalanan antlaşma ile Türkiye'ye bırakılması kabul edilmiş, aynı gün Hatay Meclisi Türkiye'ye ilhak kararı almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Sarınay, "Hatay Sorunu ve Çözümü", Atatürk Ansiklopedisi, 2021, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/551/Hatay_Sorunu_ve_%C3%87%C3%B6z%C3%BCm%C3%BC (erişim tarihi: 5 Mayıs 2026)

İtalya'nın "revizyonist"[2] dış politikası olmuştur. Zira Benito Mussolini yönetimindeki İtalya, bu dönemde Doğu'ya doğru yayılma isteğini yüksek sesle dile getirmeye başlamış,[3] ülkesinin hedeflerinin Asya ve Afrika'da olduğunun altını çizmiştir (Hedinger, 2013, s. 146-147). Bu söylemlerin Ankara'nın Akdeniz'e yönelik güvenlik endişelerini artıracak nitelikte olduğu, bugünden geçmişe bakınca dahi anlaşılabilmektedir.

1930'ların başlarından itibaren uluslararası ortamda silahlanma yarışının hızlanması, İtalya'nın yayılmacı söylemlerinin yanı sıra, Hitler Almanyası'nın 1935'te Versailles Antlaşmasının[4] hükümlerini çiğneyerek silahlanmaya gitmesi Ankara'yı Boğazların güvenliğini ve denetimini sağlama konusunda kararlı adımlar atmaya sevk etmiştir (Dışişleri Bakanlığı, 1973: 5). Türkiye 1933'ten itibaren Lausanne Boğazlar Sözleşmesinin yeniden düzenlenmesi konusunu çeşitli vesileler ile dile getirmeye, özellikle İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin dikkatini çekmeye çalışmıştır (TDA, Yer Bilgisi: 37302-149747-2 Kurum: 534 Tarih: 1933-09-02; TDA, Yer Bilgisi: 37302-149747-3 Kurum: 534 Tarih: 1933-01-01; TDA, Yer Bilgisi: 44145-209532-19 Kurum: 541 Tarih: 1933-05-01; Özersay, 2001: 370). Burada Türkiye'nin Milli Mücadele'den beri iyi ilişkiler içinde olduğu Sovyetler Birliği'nin Boğazlar konusunda daha Lausanne'daki çekinceleriyle başlayan yaklaşımının giderek Çarlık dönemi Rusyası'nın siyasetine dönüşebileceği yönündeki emarelerin de Türkiye'yi Montreux sürecine götüren etmenlerden biri olduğunu belirtmek gerekir (Seydi, 2010: 33). Nitekim Montreux Konferansının açış konuşmasında Sovyet Dışişleri Komiseri Litvinov, SSCB'nin bu konferansta sadece Lausanne'daki katılımcı devletlerden biri olmadığını, aynı zamanda çıkarları Boğazlar sorununun çözümünde olan Karadeniz devletlerinden biri olarak var olduğunu söylerken; imza töreninde ise söz konusu Sözleşmede Karadeniz'in diğer uluslararası sulardan farklı olarak "özel" konumunun vurgulanmış olmasına rağmen geçiş rejiminin olması gerektiği gibi düzenlenemediğinin altını çizmiştir (TDA, Yer Bilgisi: 67781-297007-11, Kurum: 571, Tarih: 4.7.1936). Çünkü Sovyetler Birliği Lausanne'dan beri Boğazların Karadeniz'e kıyısı ülkelerin ortak yönetiminde olması ve bu ülkeler için farklı ayrıcalıklar sağlanması görüşündeydi.

Netice itibarıyla Türkiye, bu uluslararası ortam içinde 11 Nisan 1936 tarihinde Lausanne Boğazlar Sözleşmesine imzacı devletlerin Ankara'daki Büyükelçiliklerine bir nota göndererek yeni bir anlaşma için görüşme önerisinde bulunmuştur. Söz konusu notada, "deniz tezgahları[nın] yakında denizlere şimdiye kadar erişilememiş kudrette gemiler" dökeceği, "hava sahasında kuvvetlenme[nin] baş döndürücü bir şekilde tezayüt, kıtalar ve adalardaki tahkimat[ın] mütemadiyen tekasüf" ettiği vurgulamıştır (Dışişleri Bakanlığı, 1973: V; TDA, Yer Bilgisi: 36980-148419-5, Kurum: 534, Tarih: 1936-4-11). Türkiye'nin talebi olumlu karşılanmış ve nihayetinde 20 Temmuz 1936 tarihinde Boğazlar üzerinde tam egemenlik haklarını sağlayacak, İkinci Dünya Savaşı öncesi güvenliğini sağlayacak askeri önlemleri almasına imkân tanıyan Montreux Boğazlar Sözleşmesinin imzalanma süreci tamamlanabilmiştir.[5] Montreux'nün

[2] "Revizyonizm", 19. yüzyıl sonlarında kurulu düzenin siyasi meşruiyetini sorgulamak ve bazen de yerinden etmeyi amaç edinen akımlar için kullanılan bir terimdir. Siyasi tarihte özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Versailles düzenine karşı çıkan İtalya, Almanya, Bulgaristan gibi Avrupa devletlerinin izlediği siyaset için kullanılan bir terimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Dainel Barbu, "Revisonism", International Encyclopedia of Political Science, ed. Bertnard Badie, Sage Pub. Los Angeles, 2011, s. 2309-2312; Baskın Oran, "Revizyonizm ve Statükoculuk", Türk Dış Politikası, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 46; İlhan Uzgel, "Almanya'yla İlişkiler", Türk Dış Politikası, s. 302.

[3] Mussolini, 11 Mayıs 1934 tarihinde İngiliz *Daily Telegraph* gazetesince verdiği demeçte "İtalya'nın Asya'daki Tarihi Misyonu"ndan bahsetmiştir. Söz konusu demeç, Londra Büyükelçiliği tarafından tercüme edilerek Ankara'ya iletilmiştir. Burada Mussolini, İtalya'nın Doğu'ya doğru "doğal yayılması"ndan bahsetmiştir. Bkz. TDA, Yer Bilgisi: 44164-209463-23 Kurum: 541 Tarih: 1935-05-12. Mussolini'nin bu demeciyle ilgili olarak ayrıca bkz. "İtalya Başvekili Eski Sözlerini İzah Ediyor", Cumhuriyet, 15 Mayıs 1934.

[4] Birinci Dünya Savaşı sonrasında savaşı kazanan İtilaf Devletlerinin Almanya'ya 29 Haziran 1919 tarihinde imzalattıkları Versailles Antlaşması toprak tavizlerinin yanı sıra silahsızlanma, askersizleşme, savaş tazminatları gibi ağır hükümleri içermekteydi. Hitler ise 16 Mart 1935'te bu hükümleri çiğneyerek, Almanya'nın yeniden silahlanmaya gideceğini açıklamıştır. Douglas Newton, "Treaty of Versailles", Berkshire Encyclopedia of World History, Vol. 5, William H. McNeill (ed.), Berkshire Pub., Massachussets, 2005, s. 1901-1903; Zara Steiner, The Triumph of the Dark: European International History 1933-1939, Oxford University Press, Oxford, 2011, s. 85-90.

[5] Montreux Sözleşmesinin Fransızca tam metni için bkz. TDA, Yer Bilgisi: 67781-297007-13, Kurum: 571, Tarih: 1936-07-20.

getirdiği en önemli düzenleme hiç şüphesiz Lausanne'daki Boğazlar Komisyonunun ve askerden arındırılmış bölgenin kaldırılmasıdır. Bir diğer önemli husus, geçiş rejimiyle ilgili olarak savaş ve barış halleri dışında, Lausanne'da olmayan, "Türkiye'nin kendisini çok yakın savaş tehdidi içinde hissetmesi" (Madde 6) durumunun eklenmiş olmasıdır. Bunun dışında geçiş rejiminde ticaret gemileri için yine "serbestlik" ilkesi söz konusu iken savaş gemileri ve askeri uçaklar için gündüz girmek ve ön bildirim yapmak koşulu getirilmiştir. Savaş durumunda ticaret gemileri için barış zamanı koşulları geçerlidir. Savaş gemileri bakımından ise Türkiye'nin tarafsız olması durumunda tarafsız devletlerin gemileri için yine barış zamanı kuralları geçerli iken, savaşa taraf olan devletlerin gemileri için Boğazlar kapanacaktır. Türkiye savaşan taraf ise Türk Hükümeti dilediği gibi davranabilecektir. Türkiye'nin kendisini yakın savaş tehdidi içinde hissetmesi durumunda ise savaş durumu koşullarını uygulanabilecektir (Özersay, 2001: 370-384; Pazarcı, s. 308-311; TDA, Yer Bilgisi: 67781-297007-13, Kurum: 571, Tarih: 1936-07-20).

Montreux süreci, konferansın 22 Haziran'da başlayıp 20 Temmuz 1936'da Boğazlar Sözleşmesinin imzalanmasıyla son bulmuştur. Bu süreçte İtalya, Lausanne'da imzacı olduğu halde konferansta yer almamış ve Sözleşmeye imza atmamıştır. İtalya'nın tutumu Türkiye'nin bu ülkeye ilişkin olarak 1930'lu yıllarda artan endişelerini haklı çıkarır nitelikte olmuştur. Çalışmanın bundan sonraki kısmında İtalya'nın Montreux Konferansı sürecinde takındığı bu tutumun Türk diplomatik arşiv belgelerindeki yansıması ele alınmıştır.

2. İtalya'nın Montreux Boğazlar Sözleşmesi Sürecindeki Tutumunun Türk Diplomatik Arşiv Belgelerine Yansıması

Lausanne Antlaşması sonrasında Türkiye, Batılı ülkelerle savaşını bitirmiş ve barış sürecine girmiştir. Ancak antlaşmaya imza atan devletlerden İtalya ile ilişkileri daha güvensiz bir düzlemde seyretmeye başlamıştır. Nitekim henüz Cumhuriyet kurulduktan bir yıl sonra, İtalya'nın 1911'de Trablusgarp Savaşı sırasında işgal ettiği ve bu fiili durumu İkinci Dünya Savaşına kadar sürdürdüğü Oniki Adalara askeri tahkim yapmaya başladığı söylentileri iki ülke arasında gerginliğe sebep olmuştur. Lausanne ile askerden arındırılmış olan Adalara ilişkin bu gerginlik 30 Mayıs 1928'de iki ülke arasında imzalanan Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Düzenleme Antlaşması ile yatışmış görünse de İtalya'nın 1930'ların başından itibaren izlediği saldırgan dış politika, Türkiye'nin bu ülkeden yana güvenlik endişelerini artırmıştır. Söz konusu endişeler doğrultusunda Ankara, önce Batı sınırlarını güvence altına almak üzere Balkan komşularıyla Balkan Antantı Paktını[6] kurmuş, ardından yukarıda bahsedildiği üzere uluslararası ortamda artan gerginlik nedeniyle Boğazların güvenliğini sağlama almanın peşine düşmüştür (Cantemur, 2012: 782-783; Yücekök,1984: 174; Çelebi, 2021; Uzgel, 2001: 292-297).

Türkiye'nin Boğazların güvenliğine yönelik olarak endişelerinin nedeni, yukarıda bahsedildiği üzere, Lausanne Boğazlar Sözleşmesinin getirdiği düzenlemelerden kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye 1930'ların ortalarına doğru Boğazların statüsünü değiştirmek için girişimlerde bulunmuş ve bu girişimlerin neticesinde 11 Nisan 1936'da Lausanne'a taraf

[6] 1934 yılında Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında kurulan Balkan Antantı Paktı, Balkan ülkelerinin sınırlarının güvenliğini sağlama ve ortak bir savunma anlayışı geliştirmek üzere kurdukları bir ittifaktır. Bu ittifakın oluşmasında da İtalya'nın daha evvel bahsedilen Doğu'ya doğru yayılma konusundaki söylemlerinin önemli bir etkisi vardır. Nitekim İtalya'da da bu Pakta konusunda birtakım rahatsızlıklar belirdiği yine dönemin Türk diplomatik belgelerinin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Zira Roma Büyükelçiliğinin 27 Nisan 1934 tarihli telgrafında, İtalya'nın Milletler Cemiyeti Temsilcisi Baron Pompeo Aloisi'nin Büyükelçi Hüseyin Baydur'u Dışişleri Bakanlığına çağırarak Türkiye-İtalya ilişkilerinin eskisi gibi olmadığını, Balkan Antantı Paktının İtalya aleyhinde olduğunun düşünüldüğünü söylediğini aktarmaktadır. Buna karşılık Büyükelçi de Türkiye'de İtalya aleyhine bir eğilim olmadığını, Balkan Paktında Tevfik Rüştü (Aras) Bey'in İtalya menfaatini kollamak için azami çaba sarf ettiğini söylemiştir. Aloisi ise bunu bildiklerini ancak Tevfik Rüştü Bey'in böyle bir faaliyette bulunmaya mecbur kalmasının Balkan Paktını yapmak isteyenlerin hakiki temayül ve arzularında bir İtalyan aleyhtarlığı mevcut olduğuna delil olduğunu söyleyerek Romanya Dışişleri Bakanı Titulescu'nun entrikalarına işaret etmiştir. İtalya'nın Türkiye'nin samimimi dostluğunu devam ettirmek istediğini de belirmiştir. Büyükelçi, bu konuşmadan İtalya'nın Türkiye'nin dostluğunu devam ettirmek istediği görüşünde olduğunu, Aloisi'nin konuşmanın devamında sözlerinde yanlışlar olduysa unutulmasını istediğini kaydetmektedir. Belgenin devamında Dışişlerinden Roma'ya verilen talimatta, Balkan Paktının İtalya aleyhine olmadığını; Bulgaristan'ı da dahil ederek kurulan sulhun daha da pekişeceğinin ümit edildiği yönünde cevap verilmesi söylenmektedir. TDA, Yer Bilgisi: 43948-207598-41 Tarih: 1934-04-27 Kurum: 541

devletlere Montreux Konferansı için bir çağrı göndermiştir. Bu çağrıya tüm devletler olumlu cevap verip Konferansa katılım sağlarken İtalya, başta olumlu cevap verdiği halde katılmamıştır.

İtalya'nın Montreux konusundaki tavrını hem Konferans öncesi ve sırasında hem de sonrasında dönemin Türk diplomatik arşiv belgelerinde görmek mümkündür. Makalenin bundan sonraki kısmında kronolojiye dikkat edilerek, 1936-1938 yılları arasında, başta Türk Dışişleri Bakanlığı ve Roma Büyükelçiliği olmak üzere, bu konuyu yakından takip eden İngiltere, Fransa ve Sovyetler Birliği'ndeki Türk temsilciliklerinin yazışmaları üzerinden İtalya'nın Montreux konusunda izlediği dış politika ele alınmaya çalışılacaktır.

Diplomatik arşiv belgelerine bakıldığında Türkiye'nin 11 Nisan 1936 tarihli notasına karşılık İtalya'nın tavrına dair ilk yazışmada Roma Büyükelçiliğinin 16 Nisan 1936 tarihli telgrafıdır. Bu telgrafta İtalyan *Mesajero* gazetesinde Boğazlar hakkında çıkan bir makaleden bahsedilmektedir. Büyükelçilik, makalenin şimdiye kadar bu konuda yorum yapılmasına izin vermeyen Hükümetin bakış açısını göstermek bakımından önemli olduğunu belirtmektedir. Makalede Boğazları yeniden tahkim için bir sebep olarak İtalya'nın varlığının ileri sürüldüğü, hâlbuki Lausanne Boğazlar Sözleşmesi imza edildiği vakit İtalya'nın on senedir Rodos'ta yerleşmiş olduğu, o esnada Türkiye'nin istiklalini tehdit eden yegâne devletin İngiltere telakki edildiği ve İtalyanların Türk istiklaline yardım ettiğinin unutulduğunun yazdığı aktarılmaktadır. Gazete ayrıca, Boğazlar meselesinin esas olarak Sovyetler Birliği ve Romanya'yı ilgilendirdiğini, fakat bu iki devletin de Londra'nın yakınlığına mazhar olmadığını, oysaki geçmişte, Musul petrolleri vesair meselelere rağmen ortada bir Türk-İngiliz dostluğu olduğunu, bu dostluğun da söz konu gelişmelerde SSCB, Romanya ve diğer Karadeniz'e kıyısı olan ülkeleri bir köşede bırakarak Akdeniz'e hâkim olmak isteyen İngiltere'nin iradesinde geliştiğini öne sürmüştür. Roma Büyükelçiliği telgrafında ayrıca, İtalyan Hükümeti çevrelerinde Türkiye'nin Boğazlar meselesini Milletler Cemiyetine götürmeyi diplomasi yoluyla halletmek istemesinden dolayı hissedilir bir memnuniyet olduğunu, elçilikler çevresinde ise İtalya'nın bu meseleden istifade ederek bazı menfaatler teminine gayret edeceği izleniminin mevcut olduğunu not düşmüştür (TDA, Yer Bilgisi: 44331-209191-33 Kurum: 541 Tarih: 1936-04-16). Bu menfaatler ileride bahsedileceği üzere İtalya'nın 1935'te Habeşistan'ı işgali dolayısıyla uğradığı Milletler Cemiyeti yaptırımlarının kaldırılmasıyla ilgilidir.

Söz konusu gazete haberinin iletilmesinden sonra Roma Büyükelçiliğinin 30 Nisan 1936 tarihli telgrafında Büyükelçi Hüseyin Baydur, Sovyetler Birliği'nin Roma Büyükelçiliği maslahatgüzarından İtalya Dışişleri Bakanlığının prensip itibarıyla Montreux müzakerelerine katılma konusunda olumlu cevap vereceklerini, ancak İngilizlerle görüşmelerini yürüttükleri Akdeniz Centilmenlik Anlaşması[7] dolayısıyla birtakım çekinceler koyacakları bilgisini aldığını

[7] İtalya ile İngiltere arasında 1936 yılı boyunca görüşülen ve 2 Ocak 1937'de nihayete eren Akdeniz Centilmenlik Anlaşması, İtalya'nın 1935'te Habeşistan'ı işgal etmesi ve Akdeniz-Süveyş Kanalı bağlantısında sorun yaşamamak için Kanalı denetiminde tutan İngiltere ile uzlaşması neticesinde imzalanmıştır. Anlaşma, Akdeniz'de mevcut statükonun korunmasını öngörmüştür. Bkz. Gültekin K. Birlik, "Akdeniz Anlaşmaları ve Türkiye'deki Uygulamaları", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 17, Sayı 34, Güz 2021, s. 866-867. Bu konuda Türk Dışişleri Bakanlığı'nın 4 Ocak 1937 tarihli raporunda, İngiltere ile İtalya arasında imzalanan Akdeniz Centilmenlik Anlaşmasıyla ilgili etraflı bir değerlendirme yer almaktadır. İtalya'nın Habeşistan'ı işgali sonrasında Milletler Cemiyeti tarafından İtalya'ya uygulanan mali ve iktisadi yaptırımlardan dolayı zarar görme ihtimaline karşı 1935 yılında İngiltere ile Fransa, Türkiye, Yugoslavya ve Yunanistan arasında Akdeniz Anlaşmaları adı verilen karşılıklı yardım anlaşmaları yapıldığından söz edilmektedir. Raporda, İtalya'nın Akdeniz'deki kuvvetlerini geri çekmeye başlaması ve İngiltere-İtalya ilişkilerinin iyiye doğru evrilmesi; ayrıca İtalya'nın da Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye'ye dostluk teminatı vermesi üzerine İngiliz hükümetinin 27.7.1936'da "Akdeniz devletlerine verilmiş olan tek taraflı teminatın kaldırıldığını ilgili devletlere tebliğ ettiği; bu doğrultuda Türkiye'nin de vermiş olduğu tek taraflı teminatın ortadan kaldırıldığı belirtilmektedir. Centilmenlik Anlaşması İngiltere ile İtalya arasındaki gerginliğin azalması neticesinde 2.1.1937 günü saat 12'de Chigi Sarayında İtalya Dışişleri Bakanı Comte Ciano ile İngiltere'nin Roma Büyükelçisi Sir Eric Drummond arasında imzalanmıştır. Türk Dışişleri Bakanlığının raporunda, söz konusu Anlaşmanın Akdeniz'de giriş-çıkış ve transit serbestliği, statükonun muhafazası, Akdeniz mıntıkasında her iki tarafın hak ve menfaatlerine hürmet esaslarına dayandığı ve hiçbir başka devlete karşı olmadığı hususunun yer aldığı vurgulanmaktadır. Raporun, "Akdeniz Anlaşması ve Türkiye" altbaşlıklı kısmında ise İngiliz Hükümetinin İtalyanlarla olan temasların mahiyetinden Cumhuriyet Hükümetini haberdar etmeye dikkat ettiği, ayrıca İtalya ile varılan anlaşmanın Türkiye ile olan eski dostluğa zarar verecek ve Türkiye Cumhuriyeti'nin menfaatlerini ihlal edecek hiçbir şey yapılmamasına

aktarmaktadır. Buna karşın İtalya Dışişleri Bakanlığından alınan şifahi bilgide ise İtalya'nın çekinceler öne sürmekle beraber Akdeniz Anlaşması nedeniyle bir çekince koymayacağının öğrenildiği hususu anılan telgrafta kaydedilmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 44221-209191-32 Kurum: 541 Tarih: 1936-04-30). Ancak süreç ilerledikçe Habeşistan'ı işgali dolayısıyla İtalya'nın uğradığı yaptırımlar,[8] İngiltere'nin yönlendirmesiyle Akdeniz ülkelerinin kendisine karşı aldığı önlemlerin İtalya'nın Montreux'deki tutumunu belirlediği görülmektedir.

Roma Büyükelçiliğinin 29 Nisan 1936 tarihli telgrafında, İtalyan Dışişleri Bakanlığından Türkiye'nin Boğazlar Sözleşmesinin değişiklik talebine dair notasına gelen cevapta, İtalyan Hükümeti Türk Hükümetinin 11 Nisan 1936 tarihli notasında bahsedilen hususu değerlendirdiğinin yazdığı aktarılmaktadır (TDA, Yer Bilgisi: 43949-207600-47 Kurum: 541 Tarih: 1936-04-29). Anlaşılan o ki İtalya, katılım konusunu bir pazarlık ortamına dönüştürmek eğilimine girmiş, bu nedenle hemen bir cevap vermek istememiştir.

Roma Büyükelçiliğinin 12 Mayıs 1936 tarihli telgrafında Büyükelçi Baydur, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'tan aldığı talimatta Boğazlar Sözleşmesinin ticaret serbestisi, harp gemilerinin geçiş hakkı ve silahtan arındırmayla ilgili kısmının üç unsurdan ibaret olduğunu, yeni yapılacak düzenlemede ticaret serbestisini olduğu gibi devam edeceği, harp gemilerinin geçiş hakkı ile Boğazların silahsızlandırılmasıyla ilgili mevcut düzenin değişikliği için imzacı devletlerden izin istenileceği hususlarının yer aldığı ve İtalyan hükümetinden de bu iznin talep edilmesinin emredildiği hatırlatılmaktadır. Tevfik Rüştü Aras'ın Roma Büyükelçiliğine gönderdiği talimatta, Türkiye'nin İtalya'ya uygulanan Milletler Cemiyeti yaptırımlarının kaldırılmasına taraftar olduğu hususu da yer almıştır. Büyükelçiliğin telgrafında, İtalya Dışişleri Bakanlığında Habeşistan'ı işgali dolayısıyla İtalya'ya uygulanan yaptırımların kaldırılmasının incelenmesine Türkiye'nin muhalefet ettiği hakkında bir kanaat olduğu söylentisinin Bakanlık Müsteşarı Fulvio Suvich tarafından kesin bir dille tekzip edildiği de belirtilmektedir. Büyükelçi Baydur aynı telgrafta, Mussolini'yi ziyaretinden bahsederek İtalyan liderin Atatürk'ün sıhhatiyle alakadar olduğunu, görüşmelerinde kendisine Türkiye'nin Boğazlar hakkındaki talebinden bahsettiğini, fakat İtalya'nın bu konudaki görüşlerinin henüz tetkik edilmediğini söylediğini aktarmaktadır. Görüşmede ayrıca, yaptırımlar konusuna geçildiği ve Mussolini'nin bunların artık son bulması gerektiğini söylediğini, Türkiye'nin bu konuda bir teşebbüste bulunmasını çok arzu ettiği dile getirilmiştir. Baydur cevaben Türkiye'nin de yaptırımların kalkmasını ciddiyet ve samimiyetle arzu ettiğini, buna çalışmakta olduğunu belirttikten sonra Boğazların askerden arındırılmış kısmının silahlandırılmasına izin verilmesini talep ettiğini yazmaktadır. Buna karşılık olarak Mussolini yaptırımların kaldırılması için Türkiye'nin teşebbüste bulunması hususunu vurgulamış; Büyükelçi Baydur da iki mesele arasında bir ilişki olmadığını, yaptırımların Türkiye'nin münferit cevap veremeyeceği ortak bir karar olduğunu, Boğazlar meselesinde ise Ankara'nın isteğinin İtalya'nın onayı olduğunu ve bu onayın gecikmeden verilmesinin Türkiye'de çok iyi tesirler yapacağını ifade etmiştir. Mussolini de Türkiye'ye birçok defalar gösterdiği dostluğu bir defa daha göstermek istediğini ve meseleyi inceleteceğini vaat etmiştir (TDA, Yer Bilgisi: 44221-209191-1 Kurum: 541 Tarih: 1936-05-12). İtalya Montreux konusundaki ikircikli tavrını tüm süreç boyunca devam ettirmiş, Boğazlar Sözleşmesini Milletler Cemiyeti yaptırımları açısından mümkün olduğunca pazarlık unsuruna çevirmeye çalışmıştır.

Diplomatik arşiv belgelerinin incelenmesinden Montreux konusunda İtalya'nın tavrının Türkiye'nin Moskova, Londra ve Paris temsilciliklerinde de gündem olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Paris Büyükelçiliğinin Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 19 Mayıs 1936 tarihli telgrafında, Büyükelçi Suat Davaz Roma Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur'la telefonla

dikkat edileceği hususunun İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden tarafından vurgulandığı kaydedilmektedir. Bkz. TDA, Yer Bilgisi: 44178-209582-19 Kurum: 541 Tarih: 1937-01-04

[8] İtalya'nın 3 Ekim 1935'te Habeşistan'ı işgali sonrası Millet Cemiyeti 19 Ekim 1935 tarihinde bu ülkeye ticaret kısıtlamaları, petrol ambargosu, limanların abluka altına alınması gibi birtakım ekonomik yaptırımlar uygulama kararı almıştır. TDA, Yer Bilgisi: 44208-209914-46 Kurum: 541 Tarih: 1935-10-01. Ayrıca Bkz. Sevil Ertuğrul Şahin, "Kolektif Güvenlik İdeali Bağlamında Milletler Cemiyeti", Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar, ed. Sibel Turan & Nergiz Ö. Köroğlu, Dora Yayıncılık, Bursa, 2015, s. 244.

görüştüğünü, Baydur'un İtalya Dışişleri Bakanı Müsteşarı Fulvio Suvich'in İtalya Hükümetinin Boğazlar konferansı için teklif edilen yer ve tarihi memnuniyetle kabul ettiğini bildirdiğini söylediğini yazmaktadır. Paris Büyükelçisi, Fransa'nın da toplantının yeri ve tarihi konusunda bir itirazının olmadığını belirtmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 44221-209191-28 Kurum: 541 Tarih: 1936-05-19). Roma, konferansın yerini ve tarihini kabul etmiş, ancak yine de katılmamıştır.

Roma Büyükelçiliğinin 15 Haziran 1936 tarihli telgrafında Büyükelçi Baydur, İtalya'nın yeni Dışişleri Bakanı Kont Galeazzo Ciano ile mülakatında iki memleket ilişkilerinin gelişmesi hakkında konuştuklarını, Bakanın İtalya'nın Habeşistan'ı ilhakının faydalarından söz ederek "İmparatorluğu kanımızla aldık, kanımızla müdafaa edeceğiz" dediğini, bir milyon askerin buna hazır beklediğini, yaptırımlarla uluslararası bir haksızlığa maruz kaldıklarını söylediğini aktarmaktadır. Kont Ciano esasen İtalya'nın Akdeniz meselesi de dahil olarak bütün meselelerde samimi bir biçimde çalışmaya hazır olduğunu, ama Avrupa'nın hiçbir işinde birlikte hareket etmemek fikrinde olduklarını, nitekim Montreux Konferansına da bu nedenle katılmadıklarını söylemiştir. Buna karşılık Büyükelçi Baydur, Türkiye'nin İtalya'nın katılımına verdiği önemi izah ettiğini, ancak Ciano'nun buna engel olan genel sebebi tekrar edince İtalya'nın bu konferansa katılımı evvelce kabul etmiş olduğunu, Mussolini ile görüşmesinde bu konuda Türkiye'ye dostluk göstermek vaadinde bulunduğunu hatırlatmış; katılıma imkânını bir daha değerlendirirlerse Ankara'nın memnun olacağını belirtmiştir. Kont Ciano ise yaptırımlar meselesi yüzünden Hükümetinin vermiş olduğu karar karşısında kendisinin şimdilik bir şey söyleyemeyeceğini, mevcut kararda bir değişiklik olduğu takdirde Büyükelçi Baydur'u hemen haberdar edeceğini bildirmiştir (TDA, Yer Bilgisi: 44186-209621-105 Kurum: 541 Tarih:1946-06-15). Türkiye'nin 22 Haziran 1936'da konferans başlayana kadar İtalya Hükümetini ikna etmek için çaba gösterdiği anlaşılmaktadır.

Türk Boğazları meselesini yakından takip eden ülkelerin başında şüphesiz Sovyetler Birliği gelmektedir. Dolayısıyla Montreux süreci T. C. Moskova Büyükelçiliğinin o dönem için Ankara'ya yaptığı bildirimlerde önemli bir yer kaplamaktadır. Sadece Sovyetler'in değil, İtalya'nın tutumunun da bu çerçevede yakından izlendiği görülmektedir. Zira Büyükelçiliğin 17 Haziran 1936 tarihli telgrafında Sovyet Dışişlerinin İtalya'nın Montreux'ye katılımını çok şüpheli gördüğü bildirilmektedir. Buna sebep olarak da Habeşistan'ı işgali dolayısıyla İtalya'ya uygulanan Milletler Cemiyeti yaptırımlarının henüz kaldırılmaması gösterilmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 68149-297467-152 Kurum: 571 Tarih: 1936-06-17).

Montreux Konferansı 22 Haziran 1936'da başlamış ve 20 Temmuz 1936'da sona ermiştir. Konferansta Türkiye'yi dönemin Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın başkanlığındaki bir heyet temsil etmiştir. Konferans süresince İtalya'nın katılımı meselesi Türk Dışişleri Bakanlığı, Montreux'deki heyet ve Roma Büyükelçiliği arasında yazışma konusu olmaya devam etmiştir. Bu doğrultuda Aras'ın 24 Haziran 1936'da Montreux'den Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta, İtalya'nın Cenevre'deki Daimi Temsilcisinin kendisini ziyaret ederek İtalya'nın konferansa katılmayışının Türkiye'ye yönelik bir tavırdan değil, malum sebepten olduğunu ve memleketinin Türkiye ile dost kalmak istediğini söylediği bildirilmektedir. İtalyan temsilci ülkesine uygulanan baskı havasının ortadan kalkıp diğer devletlerle eşit muamele yapılmaya başlayınca Akdeniz Misakını yapacaklarını, ziyaretinin ise sırf bir iyi niyet göstergesi mahiyetinde olduğunu belirttiği söz konusu telgrafta dile getirilmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 44221-209191-25 Kurum: 541 Tarih: 1936-06-24). İtalyan temsilcinin "malum sebep" dediği ülkesine uygulanan yaptırımlardır. Ancak anlaşıldığı üzere Roma, konferansa katılmasa da Türkiye ile diyaloğunu sürdürmek istemiştir.

İtalya'ya Habeşistan konusunda uygulanan Milletler Cemiyeti yaptırımlarını yönlendiren devletlerin başında İngiltere gelmektedir. Bu nedenle Montreux görüşmeleri T. C. Londra Büyükelçiliği tarafından da yakından takip edilmiştir. Büyükelçiliğin 8 Temmuz 1936 tarihli telgrafında Büyükelçi Sedad Örs, Akdeniz'deki karşılıklı teminatın devamı müddetince İtalya'nın Montreux'ye katılmamasının İngiliz Hükümeti nezdinde etkili olduğu hissini aldığını bildirmektedir. İngiliz Dışişleri Bakanlığının görüşlerini haber yapmasıyla bilinen *Daily Telgraph* gazetesinin İtalya'nın bu teminatın devamını İngiltere'nin Akdeniz'deki siyasetinin İtalya'ya

hasım kaldığı şeklinde anladığını yazdığı; ayrıca gazetenin edindiği sağlam bir bilgiye göre İngiltere'nin hedef alındığı bu aşamada telaşa gerek olmadığı yorumunun kaydedildiği söz konusu telgrafta yer almaktadır (TDA, Yer bilgisi: 44221-209191-23 Kurum: 541 Tarih: 1936-07-08). Londra Büyükelçiliğinin söz konusu telgrafından anlaşılan, İngiliz Hükümeti Roma'nın Montreux konusundaki tavrının İngiltere-İtalya arasında Akdeniz'de yaşanan gerilimler ve İtalya'ya uygulanan yaptırımlar konusunda Londra'nın başı çekmesiyle ilgili bir konu olarak değerlendirmiştir.

Esasen arşiv belgelerinin incelenmesinden Montreux Konferansının devam ettiği 22 Haziran – 20 Temmuz 1936 tarihleri süresince İtalya'nın katılımının hep gündemde olduğu anlaşılmaktadır. Zira Roma Büyükelçiliğinin 10 Temmuz 1936 tarihinde Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta bu konuya değinilmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 44221-209191-21 Kurum: 541 Tarih: 1936-07-10). Büyükelçiliğin 11 Temmuz 1936 tarihli telgrafında ise İngiliz Büyükelçisinin İtalya Dışişleri Bakanını ziyaret ederek İngiltere'nin Akdeniz'deki kuvvetlerini tedricen geri alacağını ve Habeşistan savaşından evvelki vaziyetine göre bir artışa gidilmesinin İtalya aleyhinden ziyade, tedbir mahiyetinde değerlendirilmesini beyan ettiği hususu bildirilmektedir. İngiliz Büyükelçinin söz konusu görüşmede İtalya'nın Montreux konferansına katılımı temennisinde bulunduğu; İngiltere'nin Sovyetler Birliği ve Türkiye arasında ihtilaflı noktalar halledildiği takdirde Boğazlar Sözleşmesinin İtalyasız da imzasının mümkün görüldüğü kanaatinde olduğunu ilave ettiği de kaydedilmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 44186-209619-65 Kurum: 541 Tarih: 1936-07-11). Montreux'nün imzalanması, esas olarak Boğazların sahibi Türkiye ile Karadeniz'de en büyük sınıra sahip Sovyetler Birliği'nin anlaşmasını gerektiren bir konu addedilmiş ve İngiltere tarafından İtalya'nın meseleyi bir pazarlık konusuna çevirmesine izin verilmek istenmemiştir.

İtalya'nın İngiltere'yle ilişkilerinin Montreux'deki tavrını belirlemesinde epey etkili olduğu ve Türkiye'nin de konuyu bu çerçevede takip ettiği anlaşılmaktadır. Zira Tevfik Rüştü Aras, 11 Temmuz 1936 tarihinde Montreux'den Dışişleri Bakanlığına gönderdiği notta, İtalya'nın Akdeniz Anlaşması ve yaptırımlar konusunda bir nota gönderdiği ve bu notayla ilgili olarak İngiltere'ye malumat vererek mütalaasını öğrenmek için meselenin Ankara'daki İngiliz Büyükelçisinden şifahi olarak sorulmasının iyi olacağını belirtmiştir. Aras, İtalya'nın benzeri notaları Atina ve Belgrad'a da verip vermediğinin sorulmasını isteyerek İtalya'nın bu notayı vermesinden iki maksadının olabileceğini vurgulamıştır. Birincisi Türkiye'nin verdiği cevap kendisini tatmin ederse Montreux'ye dahil olmaktır. Aras, İtalya'nın konferansa katıldığı takdirde Türkiye'ye bir kolaylık göstereceğini zannetmediğini ilave etmiştir. Diğer neden olarak da Türkiye'nin cevabını uygun görmediği takdirde 1928 yılında iki ülke arasında imzalanan Saldırmazlık Anlaşmasının feshine teşebbüs etmek olabileceğinden söz etmektedir. Bu takdirde ise Aras, İngiltere ile mutabık olmanın şart olduğunu vurgulamaktadır (TDA, Yer Bilgisi: 37282-149612-12 Kurum: 534 Tarih: 1936-07-11). Zira Akdeniz Anlaşmaları çerçevesinde İngiltere, İtalya'nın saldırısı halinde Türkiye'ye yardım edecekti.

Montreux sürecine ilişkin olarak Türk diplomatik arşiv belgelerine bakıldığında İtalya'nın o tarihlerde Türkiye için ne denli bir endişe kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Dışişleri Bakanlığı'nın Cumhuriyet'in 50. yılı için çıkardığı *Montreux ve Savaş Öncesi Yılları* başlıklı çalışmada yer alan bilgi ve belgeler de bu endişeyi doğrulamaktadır. Zira Başbakan İsmet İnönü tarafından Bakanlar Kurulu Kararı ile 12 Temmuz 1936 tarihinde Tevfik Rüştü Aras'a çekilen talimattaki şu ifadeler durumu açık bir biçimde göstermektedir:

> "Türkiye'nin en mühim ve belki bugün için yegâne meselesi Akdeniz emniyeti ve İtalya ihtirasatı [ihtirasları] meselesidir. Müstakbel belki yakın harbi umumile [dünya savaşıyla] İtalya'nın hangi grupta bulunacağı yeni bir harpte nihayete kadar bitaraf kalması da ciddi bir ihtimal dahilindedir. Bizim alaka ve menfaatimiz olmadan sürükleneceğimiz yeni bir harp sonunda, ister galip ister mağlup taraftan çıkalım, İtalya'ya karşı yıpranmış bir vaziyette bulunmamızı kendi elimizle hazırlayamayız. İtalya bitaraf kaldığı halde, mutlaka bitaraf kalmalıyız. İtalya harbe girdiği halde yine bitaraf kalıp kuvvetimizi muhafaza etmek en faydalı yoldur. Eğer İngilizler veya Ruslarla şimdiden uzun müddetli, İtalya'ya karşı emniyet için bir taahhüdümüz olsaydı, bu hazır ve esaslı faydaya mukabil müttefiklerimizin müstakbel büyük

harpteki risque'lerine [risklerine] iştirak edebilirdik. Hâlbuki Rusya ve Fransa İtalya'yı gücendirmemek için, en basit muahedelerden içtinap ettiler. İngiltere kendi istediği zaman için bu imkânı kendine mahsus olarak muhafaza etmek istiyor. Türk nokta-i nazarından bir taahhüde girmekten dikkatle içtinap ediyor." (Dışişleri Bakanlığı, 1973: 54).

Yeni bir dünya savaşı yaklaşırken Batılı güçler arasında dengeler sürekli değişmektedir. Türkiye ise kendisini olabildiğince sınırları içinde güvence altına alarak yaklaşan savaşta tarafsız bir noktaya çekmek istemektedir. Başta İngiltere olmak üzere Fransa ve 1930'larda hala daha iyi ilişkiler içinde olan Sovyetler Birliği'nin kendisini İtalya'nın saldırgan tavırları karşısında yalnız bırakabileceğini öngörmektedir. Nitekim Montreux görüşmeleri devam ederken İngiltere İtalya ile uzlaşmak ve Akdeniz Anlaşması çerçevesinde verdiği yardım taahhütlerinden vazgeçmek üzeredir. Buna ilişkin olarak Londra Büyükelçiliğinin 14 Temmuz 1936 tarihli telgrafında, Avam Kamarasında Boğazlar konferansı hakkında İtalya'nın katılımı ile bir uzlaşma oluşmasını geciktirdiği anlaşılan Akdeniz taahhütleri meselesinde Hükümetin ne yapmak niyetinde olduğu tarzındaki bir soruya karşı, Başbakan Stanley Baldwin'in Akdeniz'de İngiltere'nin verdiği tek taraflı ve süreli taahhütlerin Boğazlar hakkında yaklaşan bir yeni sözleşmeye ne suretle mani olabileceğini anlamadığını ifade ettiği bilgisi aktarılmaktadır. Büyükelçi Sedat Örs, İngiliz Dışişleri Bakanlığına iki taraflı telakki edilen bu taahhütlerin tek taraflılık niteliği meselesini sorduğunu da iletmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 44221-209191-20 Kurum: 541 Tarih: 1936-07-14). Türkiye, Akdeniz Anlaşması çerçevesinde Milletler Cemiyeti yaptırımlarını uygulamak için İngiltere'nin İtalya karşısında verdiği yardım sözünün tek taraflı bir kararla kaldırılabilecek bir taahhüt olarak görülmesinden rahatsız olmuştur. İnönü'nün yukarıda İngiltere'ye dair söylediği Akdeniz Anlaşmalarını İtalya'ya karşı "kendi istediği zaman için" muhafaza etmek istediği yorumuyla birlikte değerlendirildiğinde Türkiye'nin en azından kendi sularında güvenliğini kimsenin desteği olmadan sürdürmek üzere Montreux konusundaki ısrarı daha iyi anlaşılmaktadır.

Yine 14 Temmuz 1936 günlü bir başka yazışmada Moskova Büyükelçisi, Varşova'ya tayin edilen İtalyan Büyükelçisi ile görüşmesini aktarmaktadır. Görüşmede İtalyan Büyükelçi, İngiltere ile devam eden Akdeniz Anlaşmalarının[9] Montreux'ye katılmalarına engel olduğunu, gerçi Fransa bakımından bu anlaşmanın hükmünün kalmadığını, ama Türkiye ve Yunanistan ile İngiltere arasında hala devam ettiğini; İngiltere'nin bu konudaki yorumunun kendisinin tek taraflı olarak İtalya taarruzuna karşı Türkiye ve Yunanistan'a yardım taahhüdü bulunduğu şeklinde olduğunu belirtmiştir. Büyükelçi Zekai Apaydın ise bu ifadeyi mantık çerçevesinde açıklamanın güç olduğunu yazmıştır (TDA, Yer Bilgisi: 44186-209619-60 Kurum: 541 Tarih: 1936-07-13). Çünkü Türk Boğazlarının statüsünün yeniden belirlenmesi ile İtalya'nın saldırgan eylemlerine karşı uygulanan yaptırımların ve Akdeniz ülkeleri arasındaki dayanışmanın aynı çerçevede değerlendirilmesi anlamlı değildir. Ancak diğer yandan daha önce sıklıkla belirtildiği gibi, İtalyan Hükümetinin bu konuyu bir pazarlığa dönüştürerek istediği tavizleri almaya çalıştığı da aşikârdır.

Akdeniz Anlaşmalarının İtalya'nın Montreux'deki tutumuna yansımasının farklı şekiller aldığı hususu Roma Büyükelçiliğinin 15 Temmuz 1936 tarihli telgrafında yer almaktadır.

[9] Burada Akdeniz Anlaşmalarından (telgrafta bu ifade "Bahrısefit itilafları" olarak geçmektedir) kastın İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte İtalya'nın Akdeniz'e ilişkin olarak kullandığı "Mare Nostrum" ("Bizim Deniz") sloganı ve bu doğrultuda izlediği dış politikaya karşı İngiltere ve Fransa arasında oluşturulan ve yukarıda bahsedilen "Akdeniz Paktı" olduğunu hatırlatarak ilave bilgi verilmesinde fayda görülmektedir. İtalya'nın Habeşistan'ı işgali sonrasında tepki olarak geliştirilen ve bir karşılıklı güvenceler düzeneği olan bu Pakta Türkiye, 22 Ocak 1936'da katılmıştır. Önce İngiltere ile Fransa arasında sağlanan uzlaşma, İngiltere'nin Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya ile ayrıca görüşmesi ve İtalya'nın saldırması halinde yardım vaadinde bulunması neticesinde 18 Ekim 1935'te bir Akdeniz Antlaşmasının imzalanması kararlaştırılmıştır. İtalya, Habeşistan'ı işgalinin Mayıs 1936'da sonlandırmasının ardından Milletler Cemiyeti'nin uyguladığı yaptırımların kaldırılması başvurusunda bulunmuş, İngiltere ile de Akdeniz Paktının sona erdirilmesi konusunda temaslarda bulunmuştur. Bu temaslar neticesinde 27 Temmuz 1936'da Akdeniz Antlaşması'nın son bulduğu açıklanmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldız Çalıkkılıç, "Akdeniz Paktı ve Türk Basınındaki Yankısı", Metin & Analiz Kültürel Çalışmalar ve Strateji Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, Şubat 2025, s. 15-31; Gültekin K. Birlik, "Akdeniz Anlaşmaları ve Türkiye'deki Uygulamaları", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl 17, Sayı 34, Güz 2021, s. 863-900.

Büyükelçiliğin telgrafında İtalyan tarafının yaptırımların kaldırılması sonrasında Akdeniz Anlaşmalarının kendiliğinden nihayet bulmasının beklenildiği, ancak İngiliz Dışişleri Bakanının bu anlaşma çerçevesindeki taahhütlerin süreli olarak devam edeceğini bildiren konuşmasının bu beklentiyi değiştirdiği, diğer yandan Fransa'nın bu anlaşmayı bıraktığını açıklamasının memnuniyetle karşılandığı belirtilmektedir. Büyükelçi, Yunanistan ve Yugoslavya'nın Roma'daki büyükelçilerinden aldığı bilgiye göre İtalya Hükümetinin Atina ve Belgrad'daki büyükelçileri vasıtasıyla İngiltere ve Fransa'dan gelen haberler üzerine Türk Hükümetinin vaziyetini sorduğunu öğrendiğini kaydetmektedir. Telgrafta, İngiltere'nin bu anlaşmaları idame etmesinden ve bunu çeşitli defalar beyan etmek suretiyle İtalya'yı tahrik eylemesinden memnun görünmeyen Yunanistan'ın Londra ve Paris'in açıklamaları üzerine kendisinin de Akdeniz Anlaşmasını hükümsüz addettiğini İtalya'nın Atina büyükelçisine bildirdiği ve Roma'daki büyükelçisini de haberdar ettiği; Yugoslavya büyükelçisinin de Belgrad'dan bu yönde bir telgraf aldığı hususları not edilmektedir. Roma Büyükelçiliği, Londra ve Paris'in açıklamaları üzerine İtalya Dışişleri Bakanlığının vaziyetin yeniden değiştiğini değerlendirerek Boğazlar Konferansına katılma hazırlığına başladığını, fakat İngiltere'nin anlaşmanın kendisi açısından devam ettiğini beyan etmesi nedeniyle katılımdan vazgeçildiğini kaydetmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 37282-149606-36 Kurum: 534 Tarih: 1936-07-15). İtalya, konferans süresince Akdeniz Anlaşmalarının kaldırılması için elinden geleni yapmış görünmektedir.

Montreux Konferansı süresince Akdeniz Anlaşmalarının kaldırılması konusu İtalyan basınının da gündemini işgal etmiştir. Roma Büyükelçiliğinin 16 Temmuz 1936 tarihli telgrafında, *Giornale d'İtalia* gazetesinin bu konudaki bir makalesine yer verilmiştir. Makalede Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Boğazlar Sözleşmesinin İtalyasız sonuçlandırılması gerekliliğinden söz ederken Akdeniz Anlaşmaları konusunda yorum yapmadığı; İtalya'nın konferanslarda bulunmamasına teessüf edilmesine rağmen katılımı için bir şey yapılmadığının ileri sürüldüğü iletilmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 44221-209191-19 Kurum: 541 Tarih: 1936-07-16).

Türkiye için öncelik Montreux Sözleşmesinin imzalanması iken İtalya için önceliğin Akdeniz Anlaşmalarının son bulması olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İtalya'nın Cenevre'deki Cemiyeti Akvam daimi temsilcisi Buaskopa'nın Tevfik Rüştü Aras'ı ziyaret ederek bu konuyu görüştüğü hususu 17 Temmuz 1936 tarihinde Montreux'den yazılan telgrafta kaydedilmektedir. Aras, İtalyan temsilcinin Ankara, Belgrad ve Atina Büyükelçilikleri vasıtasıyla bu ülkelerin Dışişleri Bakanlıklarına yaptığı dostluk beyanatının bir suretini kendisine okuduğunu bildirmektedir. Türk Dışişleri Bakanı Buaskopa'ya Ankara'dan bu konuyla ilgili henüz bir malumat almadığını ve Montreux'de sadece konferans işiyle meşgul olduğunu, bu iş bitince Ankara'nın Belgrad ve Atina ile temastan sonra İngiltere ile de konuşarak gereken cevabı vereceğini, bu girişimlerin dostluk üzerine iyi tesir yapacağını dile getirmiştir. Aras telgrafında, Türkiye'nin çıkarlarının İngiltere ile İtalya arasındaki ilişkilerin Türkiye-İtalya ve Balkanlarla İtalya arasındaki ilişkilerin uyumunda olduğunu söylediğini, İtalyan temsilcinin de bundan memnuniyet duyduğunu belirtmektedir (TDA, Yer Bilgisi:37282-149612-11 Kurum: 534 Tarih: 1936-17-07). İtalya'nın gündemi, kendisine karşı bir tehdit olarak gördüğü Akdeniz Anlaşmalarını ortadan kaldırmak iken Türkiye'nin önceliği Montreux Boğazlar Sözleşmesinin imzalanmasıdır.

Konferansın sonlarına doğru imzalanacak sözleşmenin İtalyasız nasıl geçerli olacağı sorusu üzerinde durulduğu Tevfik Rüştü Aras 17 Temmuz 1936 tarihinde çektiği bir başka telgrafından anlaşılmaktadır. Dışişleri Bakanı Aras, İngiltere'nin Montreux Konferansındaki temsilcisiyle olan görüşmesini aktardığı telgrafında, İngiliz temsilcinin Hukuk Müşavirleri ile İtalya'nın katılımı meselesini birlikte değerlendirirken İtalya'nın Türkiye ile hukuki tartışmalardan sonra Montreux'ye bir biçimde dahil olacağını ve dahil olmadığı takdirde İngiltere tarafından verilmiş teminatın geçerli olacağını ifade ettiği bildirilmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 37282-149612-10 Kurum: 534 Tarih: 1936-07-17). Sözleşme İtalya olmadan imzalanacak ve yürürlüğe girecektir. İtalya'nın da ilerleyen dönemde Sözleşmeye taraf olacağı öngörülmüştür. Zira taraf olmaz ve uzlaşmaz tutumunu sürdürürse İngiltere, Akdeniz Anlaşmaları kapsamında ilgili ülkelere verdiği yardım taahhütlerini devam ettirecektir.

Montreux Konferansı sırasında devam eden tüm bu yazışmalara ve konferansa katılım konusunda değişen kararlarına karşın İtalya 20 Temmuz 1936 tarihinde imzalanan Montreux Sözleşmesine taraf olmamıştır. Fakat İtalya'nın Boğazlar Sözleşmesine katılımı meselesi bu tarihte son bulmamıştır. Türkiye, sonradan da olsa Roma'nın Sözleşmeyi imzalaması için çaba sarf etmeye devam etmiştir. Bu nedenle Montreux konusunun İtalya ile ilişkilerde bir başlık olarak devam ettiği diplomatik arşiv belgelerinde görülmektedir. Bu doğrultuda Türk Dışişleri Bakanlığından Roma Büyükelçiliğine gönderilen 22 Temmuz 1936 tarihli telgrafta, İtalya'nın Milletler Cemiyeti yaptırımlarının kaldırılması ve dolayısıyla Akdeniz Anlaşmalarının son bulmasına dair notasına verilen 21 Temmuz 1936 tarihli cevapta, Türk Hükümetinin yaptırımların kalkmasını izleyen süre zarfında teminatlarla amaçlanan durumun sonrasını farazi ve mesnetsiz görmekle beraber Türkiye'nin İngiltere'ye karşı teminatını tek taraflı olarak devam ettiğinin bildirildiği kaydedilmektedir. Türkiye'nin cevabi notasında ayrıca, İtalya Hükümetinin Türkiye'ye vermiş olduğu dostluk ve emniyet teminatına dair mühim beyanatını dikkat ve alaka ile dinlediği, bu beyanatının Akdeniz'de güven ve barış içinde bir işbirliği havası vücuda getirmek için mesut bir başlangıç olmasının temenni edildiği belirtilmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 44186-209619-37 Kurum: 541 Tarih: 1936-07-22). Türkiye, Milletler Cemiyeti yaptırımları kalksa da İngiltere vazgeçmediği sürece Akdeniz Anlaşmalarının getirdiği teminatlardan vazgeçmek niyetinde değildir. Fakat bu telgraftan bir hafta sonra, 27 Temmuz 1936'da Akdeniz Paktı son bulmuştur (Birlik, 2021: 866).

İtalya, Akdeniz Anlaşmalarının ve Milletler Cemiyeti yaptırımlarının son bulması ile uğraşırken Montreux Sözleşmesi yürürlüğe girmiş, bu konuda Türkiye ilgili devletlere uygulamayla ilgili bildirimlerini yapmaya başlamıştır. Nitekim Roma Büyükelçiliğinin 7 Ağustos 1936 tarihli telgrafında Montreux'de düzenlenen rejime ilişkin bağlı protokoldeki hükümlerin 15 Ağustos itibarıyla tatbik edileceği ve bu uygulamaya konu olan hükümlerin 8 Ağustos 1936'da Türkiye nezdinde bulunan tüm yabancı temsilciliklere bildirildiği; askeri hükümlerin de ayrıca bildirileceği hususunun İtalya Dışişleri Bakanına iletildiği kaydedilmektedir. İtalya Dışişleri Bakanı tebliği aldıktan sonra ülkesinin konferansın başlangıcında koyduğu rezervin Türkiye'nin Akdeniz Anlaşması teminatını birkaç gün evvel kaldırması neticesinde Boğazlar Sözleşmesine katılım meselesinin yeni vaziyete göre yakında inceleneceği ve sonuçlanacağı ümidinde bulunduğunu ifade etmiştir. Büyükelçiliğin telgrafında İtalyan Bakanın Türkiye'ye yönelik dostluk teminatını tekrarladığı vurgulanmaktadır (TDA, Yer Bilgisi: 43949-08-48 Kurum: 541 Tarih: 1936-08-07). Montreux Konferansı boyunca İtalya'nın bahane ettiği Akdeniz Anlaşmaları son bulduğuna göre, Boğazlar Sözleşmesinin imzalanması Roma tarafından ele alınabilecektir.

İtalya Dışişleri Bakanı Montreux'ye katılımı inceleyeceklerini dile getirmiş olsa da 1936 yıl sonu itibarıyla bu konuda bir gelişme sağlanamamıştır. Nitekim 2 Aralık 1936 tarihinde gönderdiği yıl sonu değerlendirme raporunda Moskova Büyükelçisi, Montreux Sözleşmesinin Akdeniz'deki devletler dengesindeki mevcut çatışmadan doğduğunu vurgulayarak müzakerelerin İtalya'nın katılmamasının yarattığı hoşnutsuzluk içinde yürüdüğünü ve bittiğini dile getirmiştir. Montreux imzalanırken Akdeniz'de nüfuz sahibi olmak, Roma İmparatorluğunu yeniden kurmak isteyen İtalya'nın, bu badireden "hırsını ve kinini" artırarak mağlup çıktığı ve hala Akdeniz için faaliyette olduğu hususu değerlendirme raporunda belirtilmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 38308-153256-40 Kurum: 525 Tarih: 1936-12-02). Montreux, İtalya'ya rağmen imzalanmış, Akdeniz Anlaşmaları ise ancak İngiltere'yle yaptığı müzakereler sonunda yürürlükten kalkmıştır.

Roma Büyükelçiliğinin 9 Aralık 1936 tarihinde gönderdiği telgrafta, İtalya Dışişleri Bakanı ile olan bir görüşmede İtalya'nın Montreux Sözleşmesine katılım meselesini yeniden inceleyeceği vaadinde bulunduğu konusunun dile getirildiği bildirilmektedir (TDA Yer Bilgisi: 44221-209191-15 Kurum: 541 Tarih: 1936-12-09). Büyükelçiliğin 25 Aralık 1936 tarihli telgrafında, birkaç gün Roma'da kalan İtalya'nın Ankara'daki Büyükelçisinin İtalya'nın Montreux'ye katılımı ve diğer bazı meselelerin halledilmesiyle iki ülke ilişkilerinde genel bir rahatlama olacağından bahsettiği, Büyükelçi Baydur'un ise konunun başka meselelerle bir arada halledilemeyeceğini izah ettiği kaydedilmektedir. Diğer yandan telgrafta, İtalyan Hükümetinde yetkili bir zatın gizli kalmak ricasıyla, İtalya'nın Sözleşmeye katılım konusunun gündemde

olduğunu, yalnız bu hususta geç kalındığı için müsait bir vesile ve zamanın beklendiğini söylediği aktarılmaktadır (TDA, Yer Bilgisi: 44221-209191-14 Kurum: 541 Tarih: 1936-12-25). Nihayetinde Roma'nın, Akdeniz'e dair böyle önemli bir uluslararası sözleşmede taraf olmamasının yarattığı açığı gidermek gerektiğinin farkına vardığı, ancak bu durumu mümkün olduğunca sıradan bir mesele olarak göstererek halletmek istediği anlaşılmaktadır.

Roma Büyükelçiliğinin 6 Ocak 1937 tarihli telgrafında *Giornale d'İtalia* gazetesinin İngiltere ve İtalya arasındaki Centilmenlik Anlaşmasına değindikten sonra Boğazlar için Montreux meselesinin doğrudan doğruya Türkiye ile İtalya arasında hallolacağı, Türkiye'nin siyaseten anlaşılmaz sebepler ile birçok defalar İtalya'ya karşı güvensizlik ve soğuk bir husumet gösterdiği, bunun yanlış bir siyaset olduğu, çünkü Yunanistan'ı İzmir'e saldırtan ve kan ihtilaflarını tahrik edenin İtalya olmadığı, keza evvelce Türkiye hâkimiyetine ait olan Anadolu topraklarında yerleşenin de İtalya olmadığı (Büyükelçilik bu cümle ile Antakya ve İskenderun'un kastedildiğinin anlaşıldığını not düşmüş), Akdeniz'de İtalya ve İngiltere ilişkilerinin belirginleşmesinin diğer devletler ile Akdeniz ilişkilerinin gelişmesine yol açacağının yazdığı aktarılmaktadır (TDA, Yer Bilgisi: 44178-209582-29 Kurum: 541 Tarih: 1937-01-06). İtalyan gazetesi, Türkiye'ye "esas düşman"ın kendisi değil, Milli Mücadelede Yunanistan'ı Anadolu'ya çıkartan İngiltere ile hala Hatay'ı elinde tutan Fransa olduğunu "hatırlatmak" istemiş görünmektedir.

İngiltere ile İtalya arasında Akdeniz Centilmenlik Anlaşmasının imzalanması İtalya'nın Montreux'ye katılma konusunu incelemeye almasını sağladığı gibi Türkiye-İtalya ilişkilerinin de olumlu bir yönde ilerlemesine imkân tanımıştır. Nitekim iki ülke Dışişleri Bakanları 1 Şubat 1937'de Milano'da bir araya gelerek (TDA, Yer Bilgisi: 44145-01-23 Kurum: 541 Tarih: 1937-01-23) İtalya-İngiltere arasında imzalanan Centilmenlik Anlaşması sonrası düzeni görüşmüşlerdir. Görüşmede bu Anlaşmanın dışında bir düzenlemeye ihtiyaç olmadığı kararlaştırılmıştır. İtalya Dışişleri Bakanı Kont Ciano, Montreux'ye katılım tarihinin tespitinin bir fırsat meselesi olduğunu; eğer hemen katılırlarsa Milletler Cemiyeti ile olan ilişkileri gereği Japonya'nın koyduğu çekinceyi[10] koymak zorunda olduğunu belirtmiştir. Zira İtalya da Japonya gibi Milletler Cemiyeti'nden çıkmak üzeredir ve bu kararını 13 Aralık 1937'de uygulamıştır (TDA, Yer Bilgisi: 44152-209349-9 Kurum: 541 Tarih: 1937-12-13). Görüşmede Ciano ayrıca, Türkiye'den İtalya'nın Habeşistan'ı ilhak ettiğini tanımasını istemiştir. Aras ise Türkiye'nin Addis Ababa'ya bir konsolos göndermek hakkındaki kararının fiili bir tanıma olduğunu belirtmiştir (TDA, Yer Bilgisi: 35231-138611-25 Kurum: 571 Tarih: 1937-02-13). Habeşistan konusunun göz ardı edilmesiyle İkinci Dünya Savaşı öncesi Akdeniz'de geçici bir barış havası esmiş, Türkiye-İtalya ilişkileri de bu iyileşmeden nasibini almıştır.

Milano görüşmesiyle ortaya çıkan olumlu gelişme Washington Büyükelçiliğinin 5 Şubat 1937 tarihli telgrafıyla ilettiği *New York Times* gazetesinin "Türk-İtalyan Yakınlaşması" başlıklı haberinde de yer almıştır. Büyükelçiliğin tercümesini ilettiği haberde, yirmi beş seneden beri savaş şüphesi içinde olan Türk-İtalyan ilişkilerinin düzelmek üzere olduğunun görüldüğü, İtalya-Türkiye Dışişleri Bakanları arasında Milano'da yapılan görüşmenin Mustafa Kemal Atatürk tarafından artık İtalya'nın Türkiye üzerindeki emellerinden vazgeçtiği şeklinde yorumlandığının bir yansıması olduğu öne sürülmüştür (TDA, Yer Bilgisi: 23265-101898-1 Kurum: 502 Tarih: 1937-02-05).

Aras ile Ciano arasındaki Milano görüşmelerinin bir başka yansıması Sovyetler Birliği Hükümeti üzerinde olmuştur. Zira Roma Büyükelçiliğinin 9 Şubat 1937 tarihli telgrafında, söz konusu görüşmelerde Türkiye'nin Sovyetler ile arasını açmak için telkinler olduğuna dair çıkan haberler

[10] İtalya gibi Lausanne Antlaşmasında imzacı olan Japonya 1933 yılında Milletler Cemiyeti'nden çekilmiştir. Japonya olmadan Boğazlar Sözleşmesinin yenilenmesi hukuki bakımdan sakıncalar doğuracağı için katılımının sağlanması için İngiltere'nin telkini üzerine Ankara girişimlerde bulunmuştur. Ancak Sözleşme imzalanırken Japonya Montreux'nün 19. Maddesinde yer alan savaş gemilerine ilişkin olarak savaş zamanında Milletler Cemiyeti Anlaşması doğrultusunda Türkiye'nin destek olacağı durumların hariç tutulmasına dair hükme ve Sözleşmenin hiçbir hükmünün Milletler Cemiyeti üyelerinin Milletler Cemiyeti Misakıyla ilgili sorumluluklarını ihlal edemeyeceğine dair 28. maddesine çekince koymuştur. Dışişleri Bakanlığı, Montreux ve Savaş Öncesi Yıllar, s. 56, 117-122.

dolayısıyla Sovyet Büyükelçisinin sorular sorduğu bildirilmektedir. Büyükelçi Baydur, böyle bir şeyin mevzubahis olmadığını söylediğini, Milano görüşmesinde Türkiye-Sovyet ilişkilerinin samimiyetinin, Türkiye'nin Karadeniz'de statükoya taraftar olduğunun ve Karadeniz'de yeni bir unsurun yerleşmesini arzu etmediğinin beyan edildiğini söylediğini aktarmaktadır. Sovyet Büyükelçisi de bu hususları telgrafla Moskova'ya bildireceğini ifade etmiş; ayrıca Montreux Boğazlar Sözleşmesine katılmak için Ciano'nun herhangi bir şart öne sürüp sürmediğini sormuştur. Baydur da Ciano'nun İtalya'nın Milletler Cemiyetiyle hâlihazırdaki ilişki durumuna işaret ettiğini söylemekle yetindiğini kaydetmektedir. Büyükelçi, Montreux Sözleşmesi için İtalya'nın Japonya gibi Milletler Cemiyeti ve geçiş rejimi konusunda çıkan haberlerle ilgili olarak Sovyet Büyükelçinin böyle bir çekincenin Sovyetleri hedef alacağı değerlendirmesinde bulunduğunu da aktarmaktadır (TDA, Yer Bilgisi: 44221-209191-13 Kurum: 541 Tarih: 1937-02-09). Yeni bir dünya savaşı yaklaşırken Avrupa ülkeleri birbirlerinin tutumlarını kendileri açısından nasıl bir mesele olacağı üzerinden titizlikle değerlendirmeye çalışmaktadır. Moskova da, özellikle kendisini yakından ilgilendiren Montreux konusunda Türkiye-İtalya anlaşmasının kendisini ilgilendiren bir tarafının olup olmadığının peşine düşmüş görünmektedir.

İzleyen günlerde Tevfik Rüştü Aras'ın Roma Büyükelçiliğine gönderdiği 22 Şubat 1937 tarihli notta, Balkan Antantı müzakereleri için bulunduğu Atina'da İtalya Büyükelçisi ile iki ülke arasındaki Balkan Antantı ve Akdeniz Centilmenlik Anlaşması gibi meseleler üzerine görüştüğünü söyledikten sonra Milano görüşmesinde ele alınan Montreux Sözleşmesine katılım konusundan söz etmektedir. Aras, Kont Ciano'nun esas itibarıyla Boğazlar Sözleşmesine İtalya'nın katılımını olmuş kabul etmek gerektiğini, ancak katılım eyleminde Milletler Cemiyeti işleri ile ilgili bir şekil meselesinin kaldığını söylediğini aktarmaktadır. Bu şekil meselesinin Sözleşme akitleriyle eşit tutulan Milletler Cemiyeti Sözleşmeleriyle ilgili olarak Japonya'nın durumunu değiştirmediğine dair konulan çekincenin İtalya tarafından da yapılmak istenmesi olduğunu kaydetmektedir. Aras, Ciano'nun isteğine karşılık bu kaydın zaten Sözleşme metninin içinde yer aldığını, İtalya'nın Milletler Cemiyetiyle yakında belirlenecek durumuna ilişkin olarak ise Türkiye için bir itiraz konusu görmediğini söylediğini yazmaktadır (TDA, Yer Bilgisi: 43949-207600-31 Kurum: 541 Tarih: 1937-02-22). Bir başka ifadeyle, İtalya Milletler Cemiyeti'nden çekildiği zaman Montreux'nün ilgili kaydı zaten onu bağlamayacaktır.

Roma Büyükelçiliğinin 27 Şubat 1937 tarihli telgrafında Büyükelçi Baydur, Kont Ciano ile görüştüğünü, İtalya'nın Montreux Sözleşmesine katılım için konu ettiği Milletler Cemiyeti meselesi ile İtalya'nın Habeşistan'ı ilhakının tanınması yönündeki iki koşulu hakkında imzacı devletlerin Türkiye'deki temsilcileri vasıtasıyla bir nabız yoklaması yapılmasında tamamen mutabık olduğunu beyan ettiğini, yalnız keyfiyetin Aras'ın teşebbüsü mahiyetinde kalmasını ve İtalya'yı dahil eden bir tarafı olmamasını rica ettiğini yazmaktadır. Büyükelçi Baydur ise bunun tabii olduğunu söylediğini belirtmektedir. Büyükelçi ayrıca, Kont Ciano'nun Milano'daki mülakattan çok mesut olduğunu, iki memleket arasında hakiki bir dostluğun gelişimini hayırlı bir aşamada gördüğünü eklediğini iletmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 37193-149243-27 Kurum: 534 Tarih: 1937-02-27).

1937 yılı başında İtalya'nın Montreux'ye katılımı konusunun belirgin hale gelmesine karşın, sene boyunca bir gelişme kaydedilmemiştir. Bunda İtalya'nın Milletler Cemiyeti karşısındaki durumunun rol oynadığı düşünülmektedir. Zira Roma, ancak yıl sonunda Cemiyetten ayrılmıştır. Bu konu Roma Büyükelçiliğinin 13 Aralık 1937 tarihli telgrafında İtalyan Faşist Meclisinin Cumartesi gecesi İtalya'nın Milletler Cemiyetinden çıkmasına karar verdiği ve keyfiyetin Cemiyet Genel Sekreterliğine tebliğ edildiğinin ajanlar tarafından Ankara'ya bildirilmiş olacağı şeklinde yer almaktadır. Öteden beri söz konusu olan bu kararın nihayet uygulamaya geçmesinin Habeşistan meselesinin uzaması, Japonya-İtalya ve Almanya arasındaki ilişkilerin daha ahenkli bir vaziyet alması ve Mançuko'yu[11] tanımamak hakkındaki Cenevre (Milletler Cemiyeti) kararına

[11] Japonya, 1931 yılında Çin'in Mançurya bölgesini işgal etmiş, 1932 yılında burada bir "kukla" devlet niteliğinde Mançuko'yu kurmuştur. Çin bu durumu Milletler Cemiyeti'ne taşımıştır. Ancak gelişmeler üzerine Japonya 1933'te Cemiyet'ten ayrılmıştır. Murat Belge, Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 412-417.

İtalya'nın başlangıçta katılmasına karşın 1937 sonu itibarıyla tanıması arasında tezadı gidermek gibi sebeplerin varlığının mümkün olduğu telgrafta kaydedilmektedir. Söz konusu sebeplerin yanı sıra İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Lord Halifax'ın Berlin'de Hitler ile görüşmesinden[12] İngiliz Hükümetinin yaklaşımını ortaya koyduğu, fakat bu esnada İtalya'nın müzakere girişimlerinin İngiltere tarafından şimdilik neticesiz kalmasının etkili olduğu ileri sürülmektedir. Büyükelçi Baydur, bu durum karşısında İtalyan hükümetinin Milletler Cemiyeti haricinde bulunmayı tercih etmiş olabileceğini belirtmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 44144-209526-23 Kurum: 541 Tarih: 1937-12-13). İngiltere, Almanya'nın giderek saldırganlaşan dış politika söylemelerine karşın Berlin'le müzakere ederken, Centilmenlik Anlaşması imzalamış olmasına rağmen, hala daha Habeşistan'ın ilhakını tanımamakta ısrar etmesinden dolayı memnuniyetsizdir. İngiltere ancak 16 Nisan 1938 Paskalya Anlaşması ile bu ilhakı tanıyacaktır.[13]

Tüm bu gelişmelerin ardından Roma Büyükelçiliğinin 4 Nisan 1938 tarihli telgrafında, İtalyan Dışişleri Bakanının, birkaç gün içinde Montreux Sözleşmesine İtalya'nın katılımı işlemlerini icra edeceğini beyan ettiği yazmaktadır (TDA, Yer Bilgisi: 44165-209558-83 Kurum: 541 Tarih: 1938-04-04). İtalya Dışişleri Bakanı Kont Ciano imzalı 2 Mayıs 1938 tarihli notada ise İtalyan Hükümetinin 24 Temmuz 1923 tarihinde Lausanne'de imzalanan sözleşmenin yerini alan ve 20 Temmuz 1936 tarihinde Montreux'de imza edilmiş olan Boğazlar Sözleşmesine katılmaya karar verdiği bildirilmektedir (TDA, Yer Bilgisi: 44145-209532-1 Kurum: 541 Tarih: 1938-05-02). İtalya, Milletler Cemiyeti'nden çıkıp Habeşistan'ı ilhak ettiğini uluslararası düzende kabul ettirdikten sonra Montreux'yü de imzalamıştır.

Sonuç

Montreux Boğazlar Sözleşmesi, Atatürk dönemi Türk dış politikasının büyük başarılarından biridir. Zira 1930'lar itibarıyla giderek tekinsiz bir hale gelen uluslararası ortamda Türkiye, kendi sınırları ve su yollarını mümkün olduğunca güvence altına almak istemiştir. Montreux'nün imzalanması sürecinde İtalya'nın takındığı tutum, Türkiye'nin bu isteğinde ne denli haklı olduğunu göstermiştir. Zaten Ankara'nın 1930'larda güvenlikle ilgili endişelerinin artmasında İtalya'nın saldırgan dış politikasının payı büyüktür.

Dünyanın hızla yeni bir savaşa sürüklendiği bu yıllarda Türk Hükümeti, Lausanne Anlaşmasında eksik bırakılan Boğazlar ve Hatay konularını bir an önce çözüme kavuşturmak istemiştir. Anlaşmanın Boğazlarla ilgili kısmını halletmeyi öncelemiştir. Zira Türkiye, kendisi için esas tehlikenin Batı'dan, yeniden bir Roma İmparatorluğu hayalleri kuran, Asya ve Afrika'daki çıkarlarından söz eden Mussolini İtalyası'ndan geleceğini düşünmektedir. Bu doğrultuda ilk adım olarak 1934'te Batı'daki komşularıyla Balkan Antantı Paktı'nı kurmuş, ardından 1936 yılında Lausanne'daki imzacı devletlere Boğazların statüsünün yeniden belirlenmesi için 11 Nisan

[12] 1938-1940 yılları arasında İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevini de üstlenen, 1937'de Lordlar Kamarası Başkanı olan Lord Halifax ile Hitler'in 17-21 Kasım 1937 tarihli görüşmeleri İkinci Dünya Savaşına giden yolda önemli bir dönüm noktasıdır. Zira bu görüşmede Almanya, Versailles Antlaşmasının yeniden düzenlenmesini, Çekoslovakya'nın İsviçre benzeri kantonlara bölünmesi, İngiltere'nin Avusturya'ya herhangi bir yardımda bulunmaması, Almanya'nın eski sömürgelerini edinmesine yardım ederse bu meseleyi gündeme getirmekten vazgeçeceği gibi talepler öne sürmüştür. Ziyaretin sebebi Berlin-Roma arasında gelişen ve Japonya'nın da yaklaşmaya başladığı mihverin varlığı ile Almanya'nın Çekoslovakya, Polonya ve Avusturya konusunda izlediği politikalardan rahatsız olmaya başlayan İngiltere'nin çözüm arayışlarıdır. Görüşmenin sonunda Halifax, Berlin-Roma mihverini Avrupa barışı için önemli gördüğünü, "Londra['nın] daima Paris'i elde tuttuğu gibi, Berlin['in] de daima Roma'yı elde tuttu[ğunu" ve böylece dengenin sağlandığını ifade etmiştir. Almanya'nın "Bolşevizm'e karşı Avrupa'nın siperi" olduğunu söyleyen Halifax'ın bu görüşmede Hitler'e, İngiltere'nin kendisine Doğu Avrupa'da serbestlik tanıyacağını söylediği kanaati yaygındır. Bkz. Basil Lidell Hart, İkinci Dünya Savaşı Tarihi, çev. Kerim Bağrıaçık, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 20215, s. 10; Harry Kissenger, Diplomasi, çev. İbrahim Kurt, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007, s. 547; TDA, Yer Bilgisi: 31438-124374-3 Kurum: 501 Tarih: 1937-11-29; TDA, Yer Bilgisi: 37176-149206-2 Kurum: 534 Tarih: 1937-12-01; TDA, Yer Bilgisi: 37176-149206-20 Kurum: 534 Tarih: 1937-11-24.

[13] İngiltere ile İtalya arasında 16 Nisan 1938 tarihinde Roma'da imza edilen Paskalya Anlaşması ile Akdeniz'de statükonun korunması konusunda mutabık kalınmış, İngiltere İtalya'nın Habeşistan'ı ilhakını resmen tanımıştır. TDA, Yer Bilgisi: 44185-209586-30 Kurum: 541 Tarih:1938-04-15; TDA, Yer Bilgisi: 37193-149244-1 Kurum: 534 Tarih: 1938-04-19;

1936'da bir çağrı göndermiştir. Bu çağrıya imzacı tüm devletler olumlu cevap verirken İtalya, başta olumlu cevap vereceğini söylemişken 22 Haziran 1936'da başlayan Montreux Konferansına katılmamıştır. 1935 yılında Habeşistan'ı işgali dolayısıyla Milletler Cemiyeti'nin yaptırımlarına uğrayan İtalya, bu süreci yaptırımların kaldırılması konusunda pazarlık konusu yapmaya çalışmıştır. Esasen Roma'nın bu pazarlığı Montreux üzerinden İngiltere ile yapmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Zira Montreux'yü imzalaması da Milletler Cemiyeti yaptırımları ve Akdeniz Anlaşmaları konusunda başı çeken İngiltere ile 2 Ocak 1937'de Akdeniz Centilmenlik Anlaşmasını imzalamasından bir yıl sonra olmuştur. Bu aralıkta Milletler Cemiyetinden çekilme meselesini de halletmiştir.

Montreux Boğazlar Sözleşmesinin imzalanmasına giden sürecin Türk diplomatik arşiv belgelerinden incelenmesi, dönemin gerek uluslararası ortamı gerekse Türk dış politikasının önceliklerini anlamak bakımından epey aydınlatıcı olmuştur. Zira bu belgelerden Türkiye'nin İtalya konusundaki endişelerinde Roma'nın tutumunun ne kadar etkili olduğu görülmektedir. Aslında arşiv belgeleri sadece Roma'nın değil, Milletler Cemiyeti'nin uluslararası güvenliğin sağlanmasında nasıl etkisiz kaldığı ve Türkiye'ye Akdeniz'deki İtalyan saldırganlığı karşısında güvenceler sağlayan İngiltere'nin de güvenilmezliğini ortaya koymaktadır. Zira İngiliz Hükümeti, İtalya ile anlaştığı anda Akdeniz Anlaşmalarını sonlandırmış, hatta sonunda Habeşistan'ın ilhakını da tanımıştır. Tüm bu gelişmeler, Türkiye'nin Boğazlardaki egemenlik haklarını pekiştirmek ve askeri güvenliğini kendisinin sağlaması konusundaki ısrarında ne denli haklı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Arşiv

Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

Kitap ve Makaleler

Barbu, D. (2011). Revisonism. Badie B. (Ed.). International Encyclopedia of Political Science (s. 2309-2312). Sage Pub.

Belge, M. (2012). Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye. İletişim Yayınları.

Birlik, G. K. (2021). Akdeniz Anlaşmaları ve Türkiye'deki Uygulamaları. Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 17(34), s. 863-900.

Cantemur, T. (2012). Türkiye-İtalya İlişkileri: 1930-1950. 38. ICANAS: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri, Cilt II: Tarih ve Medeniyetler Tarihi (s. 779-813) içinde. Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.

Çalıkkılıç, Y. (2025). Akdeniz Paktı ve Türk Basınındaki Yankısı. Metin & Analiz Kültürel Çalışmalar ve Strateji Dergisi, 1(1), s. 15-31.

Çelebi, M. (2021). Türkiye-İtalya İlişkileri. Atatürk Ansiklopedisi. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/434/T%C3%BCrkiye-%C4%B0talya_%C4%B0li%C5%9Fkileri adresinden 5 Mayıs 2026 tarihinde alınmıştır.

Dışişleri Bakanlığı (1973). Montreux ve Savaş Öncesi Yılları: 1935-1939.

Hart, B. L. (2015). İkinci Dünya Savaşı Tarihi. (K. Bağrıaçık Çev.). İş Bankası Yayınları.

Hedinger, D. (2013). Universal Fascism and its Global Legacy: İtaly's and Japan's Entangled History in the Early 1930s. Fascism 2: Journal of Comperative Fascist Studies, 2 (2), s. 142-160.

Kissenger, H. (2007). Diplomasi, (İ. Kurt Çev.). İş Bankası Yayınları.

Newton, D. (2005). Treaty of Versailles. McNeill, W. H. (ed.). Berkshire Encyclopedia of World History. Vol. 5 (s. 1901-1903) içinde. Berkshire Pub.

Oran, B. (2001). Lausanne Boğazlar Sözleşmesi. Oran B. (Ed.), Türk Dış Politikası, cilt 1, (s. 232-235) içinde. İletişim Yayınları.

Oran, B. (Ed.) (2001). Revizyonizm ve Statükoculuk. Türk Dış Politikası, cilt 1 (s. 46) içinde. İletişim Yayınları.

Özersay, K. (2001). Montreux Boğazlar Sözleşmesi. Oran B. (Ed.). Türk Dış Politikası, cilt 1 (s. 370-384) içinde. İletişim Yayınları.

Pazarcı, H. (1989). Uluslararası Hukuk Dersleri II. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Sarınay, Y. (2021). Hatay Sorunu ve Çözümü. Atatürk Ansiklopedisi. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/551/Hatay_Sorunu_ve_%C3%87%C3%B6z%C3%BCm%C3%BC adresinden 5 Mayıs 2026 tarihinde alınmıştır.

Seydi, S. (2010). The Turkish Straits and the Great Powers: from the Montreux Convention to the Early Cold War 1936-1947. The Isis Press.

Steiner, Z. (2011). The Triumph of the Dark: European International History 1933-1939. Oxford University Press,

Türkmen, Z. (2021). Musul Meselesi. Atatürk Ansiklopedisi, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/383/Musul_Meselesi adresinden 5 Mayıs 2026 tarihinde alınmıştır.

Şahin, S. E. (2015). Kolektif Güvenlik İdeali Bağlamında Milletler Cemiyeti. S. Turan ve N. Ö. Köroğlu (Ed.). Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar, (s. 233-248) içinde. Dora Yayıncılık.

Uzgel, İ. (2001). Almanya'yla İlişkiler. Oran B. (Ed.). Türk Dış Politikası, cilt 1 (s. 297-313) içinde. İletişim Yayınları.

Uzgel, İ. (2001). İtalya'yla İlişkiler. Oran B. (Ed.), Türk Dış Politikası: 1919-1980, cilt 1, (s. 292-297) içinde. İletişim Yayınları.

Yücekök, A. (1984). 100 Soruda Türk Devrim Tarihi. Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1984.

Süreli Yayınlar

Cumhuriyet, 15 Mayıs 1934.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi]**Atıf/Citation**: Eratalay, S.; Solmaz, M. (2026). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Olumsuz Duygu Durumunu İfade Eden Deyimler", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 261-275.**Gönderim Tarihi**:20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 21.09.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1955285

Yazar/Author

Sevda ERATALAY*, Mustafa SOLMAZ**

Makale Adı/Article Name

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Olumsuz Duygu Durumunu İfade Eden Deyimler

Idioms Expressing Negative Emotions in Turkish Dialects

ÖZ

Duygu ve düşünceleri aktaran en önemli araçlardan olan dil her zaman sözlü kültür ürünlerinden faydalanmıştır. Dil sayesinde nesilden nesile aktarılarak günümüze kadar taşınan ve az sözle çok şeyi anlatan deyimler sözlü kültür ürünlerindendir. Şiirsel söyleyiş, tonlama ve uyum gibi özellikleri bulunan deyimler kolay anlaşılır ve akılda kalıcıdır. Bir olay ya da durum karşısında söylenen bu sözler, dil-kültür bağlamında oldukça önemlidir. Bu yönüyle değerli olan deyimler, Türkiye Türkçesi ağızlarında çok daha zengin ve farklı kullanımlara sahiptir. Örneğin üzüntü, korku, öfke gibi olumsuz duygu durumu bildiren deyimler, yöreden yöreye değişiklikler gösterir. Pek çok çalışmada anlambilimsel olarak ele alınan deyimlerin bazı çalışmalarda sadece adları geçmektedir. Oysa yargı bildiren, bir olay ya da durumu belirtmek için söylenen, olumlu-olumsuz duygu durumunu aktaran deyimler; çeşitleri ve nitelikleri olan özel yapılardır. Dolayısıyla deyimlere bu şekilde farklı bir pencereden bakmak gerekir. Halk bir ifadeyi yeniden tasarlar, eskiyi canlandırır ya da yabancı bir unsuru Türkçenin kurallarına uydurur. Halkın bu becerisi, yeni dil unsuru bağlamında söz varlığını zenginleştirir. Çalışmada, halk ağızlarından tespit edilen olumsuz duygu durumu deyimlerinden bazılarına yer verilmiştir. Derleme Sözlüğü ve bazı müstakil çalışmalardan yararlanılarak oluşturulan çalışmada deyimlerin nitelik, anlam ve biçim temelinde yeniden ele alınması gerekliliği, duygu durumu deyimleri üzerinden anlatılmıştır. Yazı dilinde bulunmayan olumsuz duygu bildiren bu deyimler ve bunların işlevlerini ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Deyim, Duygu, Olumsuzluk, Söz varlığı, Halk ağızları.

ABSTRACT

Language, one of the most important tools for conveying feelings and thoughts, has always benefited from oral culture products. Idioms, which are passed down from generation to generation and convey much with few words, are also products of oral culture. Possessing characteristics such as poetic expression, intonation, and harmony, idioms are easy to understand and remember. These expressions, used in response to an event or situation, are quite important in the context of language and culture. Valuable in this respect, idioms have a much richer and more diverse usage in various dialects of Turkish. For example, idioms expressing negative emotions such as sadness, fear, and anger vary from region to region. While many studies analyze idioms semantically, some only mention their names. However, idioms that express judgment, describe an event or situation, and convey positive or negative emotions are special structures with various types and qualities. Therefore, it is necessary to look at idioms from this different perspective. The people redesign an expression, revive the old, or adapt a foreign element to the rules of Turkish. This skill of the people enriches the vocabulary within the context of new linguistic elements. This study includes some negative emotional expressions identified from folk dialects. Based on a compilation dictionary and some independent studies, the necessity of re-examining idioms in terms of their quality, meaning, and form is explained through the example of emotional expressions. The aim is to reveal these negative emotional expressions, which are not found in written language, and their functions.

Keywords: Idioms, Emotions, Negativity, Vocabulary, Turkish Dialects.

*Doç. Dr, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi/Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sevdaeratalay@hotmail.com

** Doç. Dr, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi/Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mustafasolmaz@yyu.edu.tr

Extended Abstract

Language is the most important tool for conveying the emotions, thoughts, traditions, and customs of societies, and it utilizes oral culture products to transmit all of these from generation to generation. Idioms, which express what needs to be said at length in a few words, are also products of oral culture. Possessing a poetic style, harmony, intonation, and emphasis, idioms are concise expressions used in response to an event or situation. In this context, they are important linguistic elements that need to be examined on the basis of language and culture. Many different idioms exist in the dialects of Turkish spoken in Turkey. These idioms are even more diverse, particularly those expressing emotional states. Idioms expressing negative emotions such as sadness, fear, anger, and resentment vary from region to region. Today, while many studies evaluate idioms in a semantic context, some studies only mention their names. However, these expressions, which convey judgment, are used to describe an event or situation, and express positive or negative emotional states, are... Idioms are special structures formed using names of organs, plants, and colors, as well as methods like simile and reduplication, possessing various types and qualities. Therefore, evaluating these linguistic elements from a different perspective can reveal their important and unknown characteristics. In Turkish dialects, idioms have significantly different forms and meanings compared to the written language. This is because the people, with their unique way of speaking, transform an expression into a different form by adapting it to the rules of Turkish. Folk dialects are not only a structure containing different pronunciation forms used in the language; they are also a cultural treasure that preserves and protects a society's lifestyle, cultural values, way of thinking, belief system, and much more important information. This cultural treasure enriches the vocabulary by introducing different expressions, patterns, and elements into the language, and also provides important information about a society's cultural identity. Many idioms not found in the standard language appear in Turkish dialects as expressions used in different forms. For example, an idiom used in a region may contain valuable information about the life, beliefs, language, identity, and culture of the local people. In this context, idioms can also offer clues about the region's nature and livelihoods. From this perspective, idioms can be considered not only structures that serve as a source for linguistic research, but also structures that need to be examined from sociological, cultural, and economic standpoints. These verbal patterns, which convey the abstract in a concrete way, are passed down from generation to generation, establishing a connection with the past and ensuring the continuity of language and culture. Idioms, possessing such a special and rich structure, have gradually begun to lose their importance and fall out of use, especially in the modernizing world of recent years. The new generation prefers fabricated expressions or uses short, meaningless, and very limited words rather than these rich, concise expressions that convey much with few words. This trend condemns many products of oral culture to oblivion and disappearance. However, to prevent this, it is necessary to revive many important linguistic elements such as idioms. Giving priority to independent studies on these products, including elements of oral culture in the studies of different disciplines, and giving sufficient space to these idiomatic expressions in both educational books and social media can be important steps taken in this direction. Such efforts will be sufficient to carry elements of oral culture into the future. In the context of linguistic diversity, it is necessary to open up the use of different idioms and, for this, to consult Turkish dialects. Supporting such structures, which also reveal the aesthetic aspect of language, with numerous studies and revealing their different aspects is extremely valuable in terms of both preserving the lifestyle of society and the cultural heritage. Especially, preserving the different linguistic elements used by the people is not only important in terms of vocabulary but also in terms of demonstrating a society's thinking and expressive power. In this study, which was conducted using the document analysis method, some negative emotional idioms identified from folk dialects are included. It should be noted that these emotional idioms, which are given in a limited way in this study, are used much more frequently and in greater variety in terms of both meaning and form in many regions. Such studies can be further diversified in the context of idioms used on the basis of determining cultural codes. Idiom studies can be conducted within both linguistic and cultural frameworks, based on idioms expressing positive and negative emotions, idioms formed with animal, plant, food, organ, and color names, and idioms constructed using methods such as reduplication and simile. Although such studies have attracted attention in recent years, they need to be accelerated as soon as possible to prevent them from being lost in the modern age. The study in question includes some idioms expressing negative emotions that have been identified from different regions.In the context of negative emotions, various regional expressions have been identified under the headings of "being unhappy," "losing one's cheerfulness," and "sulking." Another heading is "getting angry" and "getting irritated," where different forms and meanings of these expressions are listed. Following the headings of "being afraid" and "being startled," expressions with varying forms and expressions are shown under the headings of "being sad," "being worried," and "being disappointed." It has been determined that

expressions consisting of the headings "being offended," "being hurt," and "being sulking" are less frequent than other negative emotion expressions, and the last heading is "deceiving," "trapping," and "lying." The expressions given under these headings were obtained from the Compilation Dictionary and some independent studies. The necessity of re-examining these expressions in terms of their quality, meaning, and form is emphasized, and within this framework, only one aspect of the subject, namely expressions related to emotional states, has been focused on.

Giriş

Bir milletin kültürünü daha iyi anlamak ve tespit edebilmek için o milletin sözlü kültür ürünlerini bilmek gerekir. Kültür ürünlerinden olan deyim ve atasözü gibi kalıp ifadeler; bir olayın, durumun ya da kavramın kolay ve kestirme yoldan aktarılabilmesini sağlar. Çoğu zaman gerçek anlamından uzaklaşarak özel bir anlama sahip olan kelime gruplarına deyim denir ve bunlar, dilin yapısal özelliklerini barındıran önemli dil birliklerindendir. Edebî bir eserin anlatımına derinlik katarak dildeki sözcüklere özel anlamlar yükleyen deyimler az sözle çok şeyi anlatmamızı sağlar. Deyimler tarih, yaşantı, kültür, gelenek-görenek, inanç, dünya görüşü bağlamında dil yapıları; kuruluş ve anlamları temelinde, yan nitelikleri bulunan özel yapılardır (Aksoy, 1988: 498). Bu kalıplaşmış sözler, Türkçenin ilk dönemlerinden itibaren kullanılmaktadır. Semantik olarak derin bir yapıya sahip olan deyimler, Türkiye Türkçesi ağızlarında ölçünlü dilden daha farklı ve daha çeşitlidir. Bazen Türkiye Türkçesinde kullanılan tek bir deyimin halk ağızlarında farklı anlam ve biçimlerde kullanıldığı görülmektedir. Bu farklılık; Türkçeye girmiş yabancı sözcüklerden, Türkçenin tarihsel dönemlerinden aktarılan eskicil yapılardan ve halkın yeni türetmelerinden kaynaklanır. Bugün, yabancı sözcüklerle kurulu kimi deyimler, halk ağızlarında Türkçeye özgü bir yapıya dönüşebilmektedir. Hatta tarihî metinlerdeki bazı deyimlerin halk dilinde yeniden canlandırıldığı görülmektedir. Bu durum dilin kendi bünyesinde inşa ettiği dil unsurlarının yeniden anlamlandırılması, canlandırılması ya da kendi kuralına uydurulması neticesinde gelişmektedir. Sözcük, eylem, yapı temelinde kendini gösteren bu öğeler, kalıp söz ve ifadelerde de yaygındır.

Türkiye Türkçesi ağızları, söz varlığına zengin dil malzemeleri sunar ve geçmişten günümüze tarihî/kültürel bilgilerin aktarılmasını sağlar. Bugün, deyimler gibi kalıplaşmış pek çok söz öbeği halkın dilinde söylenmeye ve nesilden nesile aktarılmaya devam etmektedir. Halka mal olmuş ve halkın tecrübeleriyle oluşturulmuş bu kalıp sözler, son zamanlarda müstakil çalışmalar olarak ele alınsa da bu çalışmalardan bazıları deyimlerin sadece adlarını vermekle yetinmiş, anlamlarına değinmemiştir. Böylesi çalışmaların bazılarında ise deyimler başlığı altında birkaç deyim sıralanmış ve bunlarla ilgili yeterli bilgi verilmemiştir. Özellikle deyim noktasında zengin bir çeşitliliğe sahip olan ağızlarda; bu konuyla ilgili çalışmaların çoğu, araştırma makaleleri ya da lisansüstü tezlerden oluşmaktadır. Oysa Türkçe, daha ilk dönemlerinden itibaren deyim ve atasözü kullanımı noktasında her zaman cömert olmuştur. Geçmişten günümüze halkın dilinde zamanla değişerek çeşitlenen bu dil öğelerinin, ayrıntılı biçimde incelenmesi son derece önemlidir. Halkın kültürel kimliğini oluşturan, dili canlı tutan ve uzun uzadıya söylenilecek duygu ve düşünceleri birkaç sözle ifade etmeyi sağlayan bu unsurlar, hacimli bir çalışma içerisinde alt başlık olarak yer almamalı; tam aksine müstakil bir araştırma olarak incelenmelidir. Ayrıca bu yapıların öğüt veren, tecrübe neticesinde uyarılar yapan bir kimliğe sahip olduklarını ve söz varlığına katkı sunduklarını unutmamak gerekir.

Genellikle aynı çerçevede ele alınarak sınırlandırılan çalışmalara farklı bakış açısı kazandırmak ve bundan sonraki çalışmalara katkı sağlamak amacıyla yapılan bu çalışma, Türkiye Türkçesi ağızlarında olumsuz duygu bildiren bazı deyimlerin tespiti üzerinedir. Nitelikleri ve özellikleri temelinde incelenen deyimler çoğunlukla; Türkiye Türkçesi ve ağızlarında kullanılan deyimler, karşılaştırmalı çalışmalar ve tarihsel metinlerdeki deyimler başlıklarıyla ele alınmaktadır. Son yıllarda duygu ifade eden sözcüklerle kurulan deyimlerle ilgili çalışmalar da dikkat çekmektedir. Bu çalışmalardan biri Jeong'un Türkçe ve Korecede duygu deyimleriyle ilgili yaptığı çalışmadır. Jeong çalışmasında, organları duygu belirteci olarak gösterir ve iki dilin karşılaştırılması temelinde deyimleri farklı bakış açısıyla değerlendirir (2020). Avcı, "Türkiye

Türkçesi Deyimlerinde Duyguların Analizi" başlıklı makalesinde olumlu-olumsuz duygu bildiren ve Türkiye Türkçesinde kullanılan deyimlerin analizini yapmıştır. Avcı, deyimlerde duygu bildiren kin, üzüntü, sıkıntı, öfke, sevgi, cesaret vb. duyguları; duyguların varlığı, çeşitliliği ve kullanım oranları biçiminde sınıflandırmıştır. Ayrıca aynı kavram alanına giren duygularla bu duygularda sıklıkla geçen sözcükleri göstermiştir (2015). Bu bağlamda yapılan çalışmalardan bir diğeri de Şaş'ın birleşik fiillerden oluşan duyguları (içi acımak: üzülmek, merhamet etmek) belirterek bunların anlamlarını ve olumlu-olumsuz değerlerini sınıflandırdığı çalışmadır (2023).

Türkçe, deyim kullanımı noktasında oldukça zengindir. Bu zenginlik özellikle Türkiye Türkçesi ağızlarında gerek söylem gerekse anlam bakımından daha da çeşitlenmektedir. Ancak ağız araştırmaları ve halk kültürü çalışmalarının bazılarında deyimlerin alt başlıklar içerisinde anlamlandırılmadan ya da herhangi bir inceleme yapılmadan sadece adları geçmektedir. Oysa bu sözlerin hangi yörede nasıl söylendiği, geçmişteki dil unsurlarını yaşatıp yaşatmadığı, kökenbilim temelinde hangi dillerden alıntı yaptığı ya da türünün ne olduğu (hayvan, yer, bitki, organ, hastalık vb. adlarıyla kurulan deyimler, duygu durumu bildiren deyimler, anlamsız sözcüklerle kurulu deyimler vb) gibi daha geniş yelpazede değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede ele alınan çalışmaların, lisansüstü tezler dışında, müstakil çalışmalar içerisinde detaylandırılarak verilmesi söz varlığı noktasında ve sözlü kültürün kaybolmadan kaydedilmesi bağlamında oldukça önemlidir. Bu çalışma bundan sonra yapılacak böylesi çalışmalara farklı bir bakış açısı kazandırmak ve katkı sağlamak amacıyla yapılmıştır. Çalışmada olumsuz duygu bildiren deyimler mutsuz olmak, öfkelenmek, korkmak ve üzülmek başlıkları içerisinde gösterilmiş olup başlıklarda, ana duyguya anlamca en yakın duygu adlarına yer verilmiştir.

1. Mutsuz Olmak, Neşesi Kaçmak ve Surat Asmak Anlamına Gelen Deyimler

Mutsuzluk, neşenin ve sevincin kaybolmasıyla ortaya çıkan bir duygu durumudur. Surat asmak, somurtmak, yüzünü buruşturmak, aynı anlama gelen ve mutsuzluğu gösteren eylemlerdir. Bu eylemler küslüğü-dargınlığı ifade etmek, can sıkıntısını belli etmek, öfke ya da sinirliliği hissettirmek adına yapılır. Türkçe Sözlükte somurtmak "Küskünlüğünü, bir şeye sıkıldığını, keyifsizliğini anlatacak biçimde yüzünü buruşturmak, surat asmak" olarak tanımlanmıştır (https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 26.02.2026). Türkiye Türkçesi ağızlarında mutsuzluk neticesinde suratın asılması yani keyfin bozulması anlamına gelen farklı deyimler de kullanılmaktadır. Buradaki deyimler, Derleme Sözlüğü ve bu kapsamda ele alınmış çalışmalardan tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında bu anlamda kullanılan deyim örnekleri, muhakkak burada tespit edilen örneklerden de fazladır.

1.1. burun etmek

Gümüşhane ve yöresinde "küsmek, darılmak, gücenmek" anlamında söylenmektedir (San, 1990: 353). Türkiye Türkçesi ağızlarında organ adlarıyla oluşturulmuş deyimler içerisinde "burun" sözcüğü çokça kullanılmaktadır. Bu sözcüğün pek çok yörede olumsuz duygu bildiren deyimler kurduğu ve anlambilimsel temelde ufak farklılıklarla karşımıza çıktığı görülür. Örneğin Aksaray ve yöresi ağızlarında yüz vermemek anlamında "burun indirmemek" deyimi kullanılmaktadır (Doğan, 2012: 11). Van ve yöresinde "burun turun etmek" deyimi "kişinin durumdan hoşnut olmadığı, bir şeyi beğenmediği, var olana razı gelmediği ve bir şeyi/durumu nazlanarak gösterdiği" anlamına gelmektedir (Akman, 2024: 484). Yani muhatabını rahatsız edecek ve gücendirecek tarzda hareketlerde bulunmak ya da konuşmak anlamında kullanılmaktadır. Aynı şekilde Van yöresi ağzında "kibirli konuşmak" anlamına gelen "burunnen danışmak/gonuşmak" (Akman, 2023: 156) deyimi de karşı taraftaki kişiyi rahatsız edecek bir davranış biçimini anlatmak için söylenmektedir. Bartın ve yöresinde söylenen "ağız burun yıldırmak" deyimi yine kişinin memnuniyetsizliğini göstermek için ağzını burnunu oynatması (Yıldız ve Özsoy, 2016: 143) anlamındadır.

1.2. çehresi azmak

Niğde ve yöresi ağızlarında "yüzü kararmak, morali bozulmak ve hastalıktan benzi sararmak" anlamına gelen deyim, ölen kişinin yüz ifadesini belirtmek için de kullanılır (Özdemirel, 2025: 126). Deyimdeki Farsça "çehre" sözcüğüne gelen az- eyleminin Türkçe sözlükte farklı anlamları da bulunmaktadır. Söz konusu anlamlardan biri "Yara, hastalık. Etkili, tehlikeli duruma gelmek" biçimindedir ve yöre ağzındaki deyim de bu anlamdadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında "çehre" sözcüğü yerine yüz, surat, sıfat sözcükleri de kullanılmakta ve bu sözcüklerle oluşturulan deyimler bulunmaktadır.

1.3. mıdıhı bozulmak

Niğde'nin Bor yöresi ve ağzında "çehre, yüz" anlamına gelen "mıdık" sözcüğü, "surat asmak" anlamına gelen "mıdıhı bozulmak" deyiminde kullanılmaktadır. Söz konusu deyime benzeyen ve Mersin yöresinde söylenen "mıdığını eğmek" deyimi yine "somurtmak, surat asmak" anlamındadır (Uysal, 2018, 149).

1.4. mırığı gırılmak

Çorum ve yöresinde kullanılan deyim "sevincini, mutluluğunu yitirmek, üzüntülü olmak" (Gösterir, 2024: 370) anlamlarına gelmektedir. Yöre ağızlarında "sevinç", "neşe", "surat", "yüz" gibi anlamları bulunan "mırık" sözcüğü, kırılmak eylemiyle huzurun kaçması ve neşenin kaybolması anlamında kullanılan bir deyim oluşturmuştur. Söz konusu deyim, Ordu'nun Ulubey ilçesi ve yöresi ağızlarında "mırī gırılmak" biçiminde söylenmektedir (Eren ve Öztürk, 2017: 419).

1.5. mososunu asmaḥ

Erzurum ve yöresi ağızlarında "yüzünü asmak" (Kamacı Gencer, 2011: 161) anlamına gelen bir deyimdir. Derleme Sözlüğü'nde *mosdadıp galmak* deyimi "kızıp ses çıkarmak, kızarıp durmak" anlamında verilmiştir (DS, 2009: 3211). Söz konusu deyimlerdeki "mos" kökü, Tietze'nin Sözlüğü'nde "yüz" ve "çene" anlamına gelen "muş" sözcüğünü hatırlatmaktadır. Tietze, İtalyancada "hayvan burnu" anlamına gelen "muso" sözcüğünün yüz ve çene anlamına (2018: 264) geldiğini belirtir. "Yüz" ve "omuz" anlamında "muş" sözcüğü Konya ve çevresinde de kullanılmaktadır (DS, 2009: 3224)

1.6. muruz asmak/muruzunu egmek

Elazığ ağzında kullanılan deyim; "surat asmak, küsmek, kızmak" anlamlarına gelmektedir (Yalçın ve Çalışır, 2012: 152). Ayrıca "muruz" sözcüğü tek başına; Trabzon'un ilçe ve köylerinde, Erzincan (Ergan) ve Malatya'nın Arapkir çevresinde "asık yüz" anlamında kullanılmaktadır (https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 17. 01. 2026).

1.7. pundunu kırmak/pundu kırılmak

Denizli ve yöresi ağızlarında "neşesini bozmak" anlamına gelen deyim (https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 12. 01. 2026), Antalya'nın Korkuteli ilçesi ve yöresinde de aynı bağlamda "azarlamak" anlamına gelmektedir (Atmaca, 2017: 363). Manisa'nın Alaşehir ilçesi ve yöresinde "morali bozulmak" ve "canı sıkılmak" anlamına gelen deyim; Denizli, Uşak, Muğla ile İskilip/Çorum, İncesu/Kayseri (DS, 2009: 3488) ve yöresi ağızlarında "kişinin herhangi bir şeyle arzusunun kalmaması" ya da "neşesini kaybetmesi" anlamlarına gelir (Özen Eratalay, 2019: 273).

1.8. süŋgü düşmek/süŋgüsü düşük

Deyim, Türkçe Sözlükte "Sağlığı, esenliği bozuk" ve "ataklığı, etkinliği, neşesi kalmamış" biçiminde açıklanmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında bu deyimin farklı anlamları da bulunmaktadır. Örneğin Aydın ilinin Bozdoğan ilçesi ve çevresinde "üstü başı dağınık, düzensiz" anlamına gelen (DS, 2009: 3717). "süngüsü düşük" ifadesi İstanbul'da "omuzları düşük, süklüm püklüm olmak" anlamında kullanılmaktadır (DS, 2009: 3717). Alaşehir, Sarıgöl/Manisa ve Uşak'ın bazı yerlerinde (Eşme ilçesinin bazı köyleri) "hasta, eli yüzü sararıp solmak, suratı asılmak" anlamında "süŋgü düşük" ifadesinin kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca yöre ağzında deyim "sinirli ve kaygı dolu" anlamında da söylenmektedir (Eratalay, 2017: 2).

1.9. tosarıp durmak

"Sürekli surat asmak ve küsmek" anlamında kullanılan deyim Antalya'nın Kumluca yöresinde söylenmektedir (Atmaca ve Güzel, 2023: 304). "Tosarmak" eylemi Türkiye Türkçesi ağızlarında "somurtmak, surat asmak" ve "küsmek" (Bilecik, Ordu, Giresun, Sivas, Konya ve yöresi ağızları) anlamlarına gelir. "Tosarmak" eyleminin Türkiye Türkçesi ağızlarında "tomsurmak" biçimi de bulunmaktadır (https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 21. 01. 2026).

2. Öfkelenmek ve Sinirlenmek Anlamına Gelen Deyimler

Öfke, kişinin herhangi bir dış etken sebebiyle sinirlenip kızmasıdır ve bu etkiye karşı gösterdiği tepkidir. Bu tepki farklı yöntem ve yollarla gelişir ve kişinin kendini dışa vurmasıyla sonuçlanabilir. Türkiye Türkçesi ağızlarında öfke, kızgınlık, hiddet gibi duygular farklı deyimlerle ifade edilebilmektedir. Bu deyimlerdeki sözcüklerin bazıları yabancı kökenli bazıları da halkın türettiği ifadeler olarak karşımıza çıkmıştır.

2.1. afur küfür etmek

Elazığ ağzında "Öfkeyle ağzına geleni söylemek" anlamında kullanılan bir deyimdir. Bugün, "afur" sözcüğüyle oluşturulmuş "afura tafura gelmemek" deyimi de kullanılmaktadır. Söz konusu deyim "çalım satmadan hoşlanmamak" ve "böyle bir davranışa karşı tepki göstermek" (https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 17. 01. 2026) anlamındadır. Tietze, "afur" sözcüğünü; "afur küfür, afur tavur, avur tavur" ikilemelerinden yola çıkarak, ikilemenin ikinci sözcüğündeki "tavur"u Arapçadaki "tawr" sözcüğü ile açıklar ve birinci sözcük "afur"un çıkış noktasını da "tawr" sözcüğüne bağlar (2016: 266). Küfür sözcüğü ise Arapça kökenli bir sözcük olup "sövmek" anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu iki sözcük, deyim yapısında söz varlığına kazandırılmıştır.

2.2. bedlemek

Gümüşhane ve yöresinde "kızmak, öfkelenmek, huylanmak" anlamına gelen deyim (Coşar, 2016: 9), Erzurum ağzında olumsuz bir davranışın ortaya çıkması bağlamında "ayıplamak" anlamına gelmektedir. Farsçada "kötü, düşmanca" anlamına gelen "bad" sözcüğü (Tietze, 2016: 627) halkın dilinde "öfke" ve "kızgınlık" belirten bir deyim olarak kullanılmaktadır.

2.3. cındarlanmak

"Cındarlanmak" deyimi, Gümüşhane ve yöresinde "sinir buhranı geçirmek" anlamında kullanılmaktadır (Coşar, 2016: 10). "Cındar" sözcüğü Türkiye Türkçesi ağızlarında "kavga, gürültü" anlamında kullanılan "cıngar" sözcüğünü hatırlatmaktadır. Kostov'a göre bu sözcük Türk argosunda kullanılan bir sözcük olup Çingene dili aracılığıyla Türkçeye geçmiştir. Steinherr ise sözcüğün Yunanca "tsíngra"dan geldiğini söyler (Tietze, 2016: 82). Kavga ve gürültü olumsuzluğunu içeren anlam göz önünde bulundurulduğunda sözcüğün yöre ağızlarında sadece biçim olarak değişikliğe uğradığı ve "cıngar" sözcüğünün bir türevi olduğu söylenebilir.

2.4. cini civleşmek

"Cini tepesinde olmak" ya da "cinleri tepesinde toplanmak" anlamıyla aynı olan deyim Antalya'nın Alanya ilçesinde kullanılmakta ve "öfkelenmek/kızmak" anlamına gelmektedir (Bulut, 2023: 2438). Arapça kökenli "cin" sözcüğüne eklenen "civleşmek" eylemi Türkçede yansıma sözcükler arasında değerlendirilmelidir. Civciv, cıvıldaşmak, cıvıl cıvıl gibi söylemleri hatırlatan "civleşmek" muhtemelen Türkiye Türkçesi ağızlarında da aynı şekilde oluşmuştur.

2.5. çelermek

Gümüşhane ve yöresinde "Sinirlenerek gözlerini açıp bağırmak" anlamına gelmektedir (Coşar, 2016: 11). "Gözlerini belertmek" deyimindeki "belertmek" eylemi ile aynı olan "çelermek", Türkiye Türkçesi ağızlarında (Antalya, Bolu, Çanakkale, Malatya ve yöresi ağızları) karşımıza çıkmaktadır (https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 22. 01. 2026). "Bir hayvanın şişip ölmesi" ya da "sinirlenerek gözlerini açıp bağırmak" (Tietze, C. II, 2016: 182) biçiminde tanımlanan "çelermek" eylemi Gümüşhane ve yöresi ağızlarında kullanılmaktadır.

2.6. dabaz olmaḫ

Türkiye Türkçesi ağızlarında "kaşıntı, kurdeşen, bir tür alerji" gibi anlamları bulunan "dabaz" sözcüğü Adıyaman ve yöresinde "sinirlenmek" anlamındadır (Deniz, 2024: 534).

2.7. dañına gitmek

Derleme sözlüğünde farklı anlamları bulunan "dan" sözcüğü "dañ" ve "tañ" biçiminde "hayret, teaccüp, şaşılacak şey, hayrete şayan" anlamlarında Tarama Sözlüğünde de karşımıza çıkmıştır. Eğirdir ve yöresinde "karşısındakini sinirlendirecek şekilde tavır sergilemek" (Arslan, 2018: 360) anlamındaki sözcük; Manisa (Alaşehir) yöresi ağızlarında tam tersi bir anlama bürünmüştür. Yörede "daña gitmek" olarak söylenen deyim gülünç, güldürücü durumlar karşısında kişide gülme isteğinin uyanması anlamında olumlu bir duyguyu ifade etmek bağlamında kullanılır. Eski Uygur Türkçesinde "tañ" sözcüğü "şaşma, taaccüp, hayret" anlamında ve "tangaġ" biçimiyle de "korku, sıkıntı, endişe zor" anlamlarında kullanılmıştır. (Caferoğlu, 1968: 223). Sözcük çoğunlukla olumsuz duygu bildiren bir anlama sahip olup Türkiye Türkçesi ağızlarında "sinirlenmek" ve "öfkelenmek" bağlamında da kullanılmaktadır.

2.8. gıjjigi gatmak

Elazığ ve yöresinde "kızmak, sinirlenmek, öfkelenmek" anlamında kullanılan bir deyimdir (Yalçın ve Çalışır, 2012: 148).

2.9. tuturuḫ çalmaḳ

Duyduğu bir haber karşısında sinirlenerek öfkesinden ne yapacağını bilememek anlamına gelen deyim, ölçünlü Türkçedeki "gözü dönmek" deyimiyle aynıdır. Niğde ve yöresinde bu deyim "tuturuḫ çalmaḳ" (Erdoğan, 2016: 73) biçiminde söylenmektedir. Türkiye Türkçesi ağızlarında "ateş tutuşturacak çalı, çırpı, yonga" anlamına gelen "tuturuk, duturuk" biçimli sözcükler yöre ağzında benzetme temelinde bir deyim olup sinir ve öfke, ateşi harlama aracı olarak görülen tutuşturacağa benzetilmiş ve bu çerçevede yeni bir deyim türetilmiş olabilir. Ağızlarda bu ve benzeri kullanımlara/türetmelere sıkça rastlanılmaktadır.

2.10. yaŋġına maşalan vāmaḳ

Bilecik (Söğüt) ve yöresinde kullanılan bir deyimdir ve "kışkırtmak, birilerini kızıştırmak, sinirlendirmek, celallendirmek" anlamına gelmektedir (Teres, 2011: 20).

2.11. zambırlanmaḫ

Adıyaman ve yöresi ağzında kullanılan deyim "Bir davranış veya bir söze çok sinirlenmek, yerinde duramayacak kadar öfkelenmek; aşırı kızgınlık durumu" olarak tanımlanır (Alkayış, 2019: 147). Türkçe Sözlük'te "çalım" olarak anlamlandırılan "zambır" sözcüğü Türkiye Türkçesi ağızlarında "sinir, asabiyet" (Gaziantep ve yöresi) ve "kapris, öfke, sinirlilik hali" (Malatya ve yöresi) olarak geçer (https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 23.01.2026).

3. Korkmak ve Ürkmek Anlamına Gelen Deyimler

Arnold, Ekmen, Gray, Izard, Tomkins, Watson gibi araştırmacıların temel duygular içerisinde değerlendirdiği korku; içgüdüsel, evrensel bir ifade aracı, uyum sağlayıcı biyolojik süreçlerle ilişkili, kuvvetli bağları olma temelini barındıran duygulardandır. Voltan-Acar, duygu yansıtan sözcük ve deyimleri olumlu ve olumsuz duygular olarak iki gruba ayırır. Olumsuz duygular içerisinde de mutsuzluk, yetersizlik, korku, saldırganlık, kuşku ve kaygı duygularını verir (Yenen Avcı, 2015: 1002-1003). Korku, insanoğlunun en temel duygularından biri olarak deyimlerde de sıkça kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesi ağızlarında bu duygu; fiziksel bir değişim (belere bakmak), benzetme (alazlama geçirmek), abartma (gözünü kurdunu kırmak) temelinde farklı biçim ve anlamlara bürünerek yeni deyimler oluşturmuştur.

3.1. alazlama geçirmek

Niğde ve yöresinde "Bir şeyin sonucunu korku, tedirginlik içinde beklemek" (Erdoğan, 2016: 72) anlamında kullanılan deyim olumsuz duygu durumunu aktaran deyimlerdendir. Türkçede "alev, ateş, kor" anlamlarında kullanılan "alaz" sözcüğü benzetmeyle duygu durumunu ifade etmektedir.

3.2. belere kalmak/belerip kalmak

"Ansızın korkmak, korku ile bakakalmak, gözlerini açıp bakakalmak" anlamına gelen deyim Bilecik, Niğde, Silifke, Kütahya ve yöresi ağızlarında söylenmektedir (Karademir, 2013: 427). Eski Türkçede "bälgürmäk" eylemi "belirtmek, belli olmak, görünmek" anlamındadır. Deyimde de gözlerin "belirgin biçimde açılması" anlamı vardır. Yöre ağzında korkunun ve tedirginliğin yarattığı fiziksel değişiklik, sadece gözlerin açılması olarak anlamlandırılmamalıdır. Elbette bu anlam oldukça kuvvetli ve yeterince açıklanmış bir tespittir. Ancak Eski Türkçede "korkmak, ürkmek ve korkudan titremek" anlamına gelen "bälinlämä"yi de (Paçacıoğlu, 2016: 118) göz ardı etmemek gerekir ve bu açıklama da konuya farklı bir bakış getirebilir.

3.3. cayırtı vermek

Gümüşhane ve yöresi ağızlarında "telaşla, bağırıp çağırarak korkutmak" anlamına gelen bir deyimdir (Coşar, 2016: 10). "Cayırtı" sözcüğü Türkçede "şiddetli yanma, yırtılma, silahla ateş etme vb. sırasında çıkan sesin adı" olarak tanımlanmaktadır ve deyim, herhangi bir sebepten ötürü bağırıp çağırma anlamına gelen "velveleye verme" ve "yaygara koparma" deyimleriyle aynıdır.

3.4. dikidek atmak

Çankırı yöresinde kullanılan deyim "korku ve heyecanla birdenbire irkilip sıçramak" anlamlarında kullanılan (Karademir, 2013: 427) ve korku ifade eden deyimlerdendir.

3.5. gözünün kurdunu kırmak

Manisa ve yöresi ağızlarında kullanılan deyim "dövmek" (İlker 2017: 498) şeklinde anlamlandırılmış olsa da, yörede "gözdağı vermek, korkutmak" anlamına gelmektedir. Çorum ve yöresi ağızlarında bu deyime benzer "gözünün kurdunu dökmek" deyimi kullanılmaktadır ki bu deyim de "korkutmak, yıldırmak, baskı altına almak" anlamındadır (Gösterir, 2022: 114).

3.6. ħefi basmak

Erzurum ve yöresinde "içi korkuyla kaplanmak" anlamında kullanılan bir deyimdir (Kamacı, 2011: 160). Deyim, aynı anlamda Konya'nın Taşkent (Balcılar) ve yöresinde "höfe kapılmak" biçiminde söylenmektedir (Kaynak kişi: Mustafa Solmaz).

3.7. ödi sıtmak

"Korkmak" ve "ödü patlamak" anlamında kullanılan deyim, Antalya'nın Korkuteli ilçesi ve yöresinde söylenmektedir (Atmaca, 2017: 363).

3.8. ödünü bardağa döndürmek

Ordu'nun Çatalpınar yöresinde kullanılan deyim "çok korkmak" anlamındadır. Çalışmasında Türkiye'nin pek çok yöresinde kullanılan ve henüz gün yüzüne çıkmamış bazı deyimlerin varlığından söz eden Tan, deyimdeki öd ve korku ilişkisine değinir. Ayrıca Tan, deyimin aynı anlamlı farklı biçimlerini (ödü yarılmak, ödü sıdmak, ödü çatlamak, ödürlü kudurlu olmak vb.) de verir (2021: 52).

3.9. tinkedek düşmek

Konya'nın Taşkent ilçesine bağlı Balcılar (Alata) yöresinde kullanılan deyim "irkilmek" anlamına gelmektedir (Solmaz, 2009: 13). Türkçe sözlükte "dingildemek" eylemi "hafifçe sallanmak, yerinden oynamak, bir şeyden korkmak ve bir şeyden kuşkulanmak" anlamlarına gelir. Söz konusu yörede, biçim olarak değişen eylem, deyimleşerek korkma duygusunu ifade etmek için söylenmektedir. "Dingildemek" eylemi "korkmak" (İzmir, İçel yöresi ağızları) ve "titremek" (Burdur, Malatya yöresi ağızları) anlamında Türkiye Türkçesi ağızlarında sıklıkla kullanılmaktadır (https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 30.01.2026).

3.10. yüreŋe tipilti düşmek

Deyimdeki "tipilti" sözcüğü, "tıpırdayan bir şeyin çıkardığı ses" (https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 02. 02. 2026) anlamında kullanılmıştır. Yansıma sözcüklerden olan "tipilti" yüreğe düşen sese benzetilerek, korkunun ve ürkekliğin göstergesi olmuştur. Antalya'nın Alanya ilçesinde kullanılan deyim "içine, kalbine korku düşmek" olarak tanımlanmıştır (Bulut, 2023: 2439).

3.11. zılgıt vermek/zılgıt virmek/zılgıtlamak

Türkçe Sözlükte "azarlama" olarak tanımlanan "zılgıt" sözcüğü Gümüşhane ve yöresinde vermek eylemiyle kullanılarak deyim oluşturmuştur. Söz konusu yörede "döverek ya da azarlayarak gözdağı vermek" (Coşar, 2016: 16) anlamına gelen "zılgıt" İzmir, Çankırı, Amasya, Giresun, Artvin, Trabzon ve yöresi ağızlarında "korkutma, gözdağı verme" anlamlarına gelmektedir (DS, C.VI, 2009: 4837).

4. Üzülmek, Dertlenmek, Hayal Kırıklığına Uğramak Anlamına Gelen Deyimler

Olumsuz duygu durumunu ifade eden ve temel duygular arasında yer alan üzüntü, kişinin iç ya da dış etkenlerle ruhsal anlamda tedirgin olması, canının sıkılması durumudur. Bu duyguyu besleyen ya da ona neden olan bazı duygular vardır ki onların da üzüntüyle eş anlama sahip olduğu söylenebilir. Derdi olan, hayal kırıklığına uğrayan kişilerin hissettiği ilk duygu derin bir üzüntüdür. Türkiye Türkçesi ağızlarında bu duyguyu ifade eden deyimler ve farklı sözcükler çokça kullanılmaktadır. Çalışmada bu başlık altında verilen deyimlerden bazılarına Derleme Sözlüğünde rastlanmamıştır.

4.1. alımını almak

Türkiye Türkçesi ağızlarında (Afyon, Kütahya, Amasya, Ordu, Gümüşhane, Erzincan, K.Maraş, Hatay, Yozgat, Sivas, İçel, Konya, Niğde ve yöresi ağızlarında) "hak ettiği cezayı görmek, paylanmak, hakarete uğramak" anlamlarında kullanılan deyim; Çorum ve Kırşehir yörelerinde "bir işte başarısızlığa uğrayarak zarar etmek" anlamında söylenir. "Alığını almak" biçiminde de karşımıza çıkan deyim, Niğde ve yöresi ağızlarında "dert, hastalık kazanmak" anlamındadır (DS, 2009, C. I: 218). Olumsuz duygu durumunu bildiren "alımını almak" Türkiye Türkçesi ağızlarında "üzülmek, dertlenmek" ve "hayal kırıklığına uğramak" anlamına gelir.

4.2. bārı yangılı olmak

Oğuzeli ağzında "çok dertli olmak" anlamında verilen deyim (Güven ve Yalnız, 2022: 865) Türkiye Türkçesindeki "bağrı yanmak", "ciğeri yanmak", "içi yanmak", "yüreği yanmak", "yüreği dağlanmak" gibi deyimlerle (https://sozluk.gov.tr/ Erişim Tarihi: 12.01.2026) aynıdır.

4.3. bir yumaḫ on dökmek

"Dertlenmek" ve "çok üzülmek" anlamında Oğuzeli ağzında söylenen deyim "sürekli ağlamak" ve "gözyaşı dökmek" demektir (Güven ve Yalnız, 2022, s.867).

4.4. çuvalı ters çevirmek

Antalya'nın Korkuteli ilçesi ve yöresinde "başkalarının duymasını önlemek için türlü olaylar meydana çıkarmak" ve "kötü ve aksi konuşup birilerinin kalbini kırmak" (Atmaca, 2017: 360) anlamlarını taşımaktadır.

4.5. diş dökmek

Çorum ilinin Çalyayla yöresinde kullanılan deyim "üzmek" (Gösterir, 2024: 152) anlamında söylenmektedir. "Dil dökmek", "göz nuru dökmek", "alın teri dökmek" deyimlerinde olduğu gibi "dökmek" eylemi bazı organ adlarına gelerek farklı deyimler oluşturur. Ancak "diş dökmek" deyimi Çorum ve yöresi ağzında anlamı tamamen farklı ve ilk kez karşılaştığımız bir deyimdir.

4.6. göynın üzi ḳaralmak

Van ve yöresi ağızlarında "aşırı üzüntü yaşamak" anlamına (Bulak, 2016: 846) gelmektedir.

4.7. hılt olmak

Türkiye Türkçesi ağızlarında "hılt" sözcüğünün farklı anlamları bulunmaktadır ve bunların çoğu olumsuz duygu bildiren durumlarda kullanılmaktadır. Deyim, Kütahya ve yöresinde "üzülmek" anlamında (DS, C.III: 2361) söylenmektedir.

4.8. içini eyle yandırmak/yaḫmak

Van ve yöresi ağızlarında "aşırı üzülmek" anlamında kullanılan deyimlerdendir (Bulak, 2016: 847). Daha önce geçen "bārı yangılı olmak" deyimiyle aynı anlama sahiptir.

4.9. oyum oyum olmak

Gümüşhane ağızlarında "çok üzülmek" anlamında kullanılan deyimlerdendir (Coşar, 2016: 13).

4.10. yangı vermek

Çorum ve yöresinde "keder, üzüntü" ve "yanma, acı" anlamına gelen "yangı" sözcüğü vermek eylemiyle birlikte "üzmek" anlamında söylenen bir deyime dönüşmüştür (Gösterir, 2024: 520). "Yangı"sözcüğü Türkiye Türkçesi ağızlarında olumsuz duygu bildiren anlamlara sahiptir. Örneğin Gaziantep ve Kayseri yöresinde "etkin keder" anlamına gelen sözcük, İçel (Silifke)'de "ağıt" anlamındadır (DS, 2009, C. VI: 4167).

5. Darılmak, Gücenmek, Küsmek Anlamına Gelen Deyimler

Sitem duyguları içerisinde yer alan darılma, gücenme, alınma bir konuda beklentisi olan ancak umduğunu bulamayan kişinin üzüntüsü olarak tanımlanır (Yenen Avcı, 2015: 1016). Ağızlarda olumsuz duygu bildiren deyimler içerisinde pek fazla örneği bulunmayan bu duygu durumu, seyrek olarak organ adlarıyla kurulmuş deyimlerde karşımıza çıkmaktadır.

5.1. acığı tutmak/acığ elemek

Borçalı ve Çıldır Terekeme ağzına özgü bu deyimler "kızmak, küsmek, gücenmek" anlamında kullanılmaktadır (Güneş, 2016: 295). Bitlis ve Van yöresi ağızlarında deyimin, aynı anlam çerçevesinde, "acığ etmek" biçiminde kullanıldığı bilinmektedir (Yaman, 2024: 622)

5.2. burnunu tikmek

Elazığ yöresi ağızlarında "küsmek" ve "gücenmek" anlamına gelmektedir (Yalçın ve Çalışır, 2012: 144). "Başına dikmek", "kuyruğu dikmek", "kulağını dikmek", "göz dikmek" gibi organ adlarıyla oluşturulmuş deyimler Türkiye Türkçesinde karşımıza çıkan diğer deyimlerdendir. Ancak Elazığ ve yöresinde kullanılan "burnunu dikmek" deyimi, hem organ adlarıyla kurulan deyimlere yenisini ekleme hem de söz varlığına katkı sunma bağlamında değerlendirilebilecek bir deyimdir.

5.3. ġaş ġabaḫ tökmek

Van Gölü Çevresi Ağızları Sözlüğü'nde "yüzünü asmak" olarak anlamlandırılan (Sarıca, 2006: 63) deyim, ikilemeyle kurulmuş deyimlerden olup yöre ağzında sıklıkla karşımıza çıkan ḳ>-ḫ" değişimi sonucu meydana gelmiştir (Özok, 2024: 587).

5.4. hapaganı gaḫmak

Elazığ ve yöresinde "sinirlenmek, küsmek, darılmak" anlamında söylenen bir deyimdir (Yalçın ve Çalışır, 2012: 150).

5.5. keçileri seçmek

Aksaray ağzında kullanılmaktadır ve "birine küsmek, onunla ilişkileri kesmek" anlamına gelmektedir (Doğan, 2012: 12).

5.6. mırī ġırılmak

Burdur'un Bucak yöresi ağızlarında "gücenmek" ve "gönül koymak" anlamında kullanılmaktadır (Eryiğit, 2023: 1001). Isparta, Denizli, Afyon, Kütahya, Amasya, Konya ve yöresi ağızlarında "yüz, çehre" anlamına gelen "mırık" sözcüğünün olumsuz duygu bildiren pek çok anlamı vardır. Örneğin sözcük, Erzincan (Piteriç)'da "küskün, öfkeli, yüzü asık" anlamında kullanılır. Sözcüğün Samsun, Ordu, Isparta, Adana, Giresun ve yöresi ağızlarında "zayıf, cılız, hastalıklı, topal" ve Niğde (Bor)'de "sevimsiz, kötü" anlamları bulunmaktadır. Denizli, Yozgat, Tokat ve Eskişehir yöresi ağızlarında "soysuz, aşağılık aile" anlamına gelen "mırık" sözcüğü Afyon ve yöresi ağızlarında "neşesiz, asık yüzlü" anlamında "mırığı eğri" ifadesiyle kullanılır.

5.7. umuf küsmek

Deyim, olumsuz duygu durumunu bildiren deyimlerdendir. Kars ve Bayburt yöresi ağızlarında "kırılmak, küsmek, darılmak, gücenmek, gönüllenmek" anlamlarına gelir (DS, VI: 4788).

6. Kandırmak, Tuzağa Düşürmek ve Yalan Söylemek Anlamına Gelen Deyimler

Tuzak, hile, ikiyüzlülük, sinsilik, abartma, yalan gibi olumsuzluk içeren sözcükler muhatabında olumsuz duygular uyandırır. Bugün, kandırma ya da aldatma temelinde, bu sözcüklere karşılık gelen fazlaca deyim karşımıza çıkmaktadır. Örneğin abartma temelinde "bire bin katmak" deyimi kullanılır. Hile-oyun-tuzak-düzen bağlamında "kuyusunu kazmak", "faka basmak",

"kapana düşmek", "kafese girmek", "zokayı yutmak" gibi deyimler vardır. Aldatmak veya kandırmak için söylenilen yalan, "balon uçurmak" ve "bir ayaküstünde bin yalan söylemek" deyimlerinde karşımıza çıkar (Kargı İnce, 2021: 139-144). Buna benzer deyimler ağızlarda daha da çeşitlenmektedir.

6.1. ala düşmek

Isparta, Denizli, Ordu, Kahramanmaraş, Yozgat, Muğla ve yöresi ağızlarında "tuzağa, hileye düşmek" (DS, VI, 2009: 182) anlamında söylenen deyim maddi açıdan zarara uğramayı ifade etmek anlamında söylenir.

6.2. ayın oyun etmek

Türkiye Türkçesi ağızlarında farklı anlamları bulunan deyimin "aldatmak, dalavere yapmak, yalan söylemek" anlamları da bulunmaktadır (DS I, 2009: 419-420). Söz konusu deyim, Manisa (Alaşehir, Sarıgöl) ve yöresi ağızlarında "kandırmak" ve "yalan söylemek" anlamına gelmektedir.

6.3. cıvgana düşürmek

Çorum ve yöresi ağızlarında "Tuzağa düşürmek, kandırmak" anlamında söylenen bir deyimdir (Gösterir, 2024: 92).

6.4. çapa gelmek

Elazığ ve yöresi ağzında "aldatılmak" anlamına gelen deyim (Yalçın ve Çalışır, 2012: 144). Şeyh Galib divanında "çapa düşmek" olarak geçer.

Dil tahte-i meşk olmuş iken tîr-i cefâya
Tatar-ı nigeh gârete geldi çapa düşdü

Beyitteki "çapa düşmek" deyimi, "çapa gelmek" deyimi ile aynı anlama gelmektedir ve "aldanmak, hileye uğramak, tuzağa düşmek, yağmalamak, yağmalanmak, soymak, soyulmak" demektir (Güler, 2011: 440).

6.5. hava vurmak

Artvin ilinin Ardanuç yöresinde "yalan söylemek" anlamında kullanılan bir deyimdir (Özbek, 2020, 143).

6.6. kabak doğramak

Kıbrıs ve yöresi ağızlarında "yalan söylemek, abartmak" anlamında kullanılan bir deyimdir (DS, IV, 2009: 2579).

6.7. kısta gumak

Derleme Sözlüğü'nde "tuzak" anlamına gelen "kısta"sözcüğü ağızlarda deyimleşerek tuzak kurmak anlamında söylenmektedir (Alemdar, 2025: 226).

6.8. kubuz atmak

Rize ve Antalya'nın Serik yöresi ağızlarında "yalan söylemek" anlamına gelen (Özbek, 2020: 143) bir deyimdir. Türkiye Türkçesi ağızlarında (Ankara, Burdur, Denizli, Eskişehir, Isparta, İçel, İzmir, Kars, Kayseri, Kocaeli, Niğde, Sakarya, Tokat ve yöresi ağızları) "yalan, palavra, palavracı" anlamına gelen "kubuz", Rize ve Antalya (Serik) yöresi ağızlarında yine "yalan söylemek" bağlamında "kubuz atmak" veya "kubur atmak" olarak karşımıza çıkar (DS, C. IV: 2990). Söz konusu deyim; Denizli, Eskişehir, Kocaeli, Kastamonu, Ordu, Muğla, Mersin, Konya ve yöresi ağızlarında "gubuz atmak" ve "gubuz sıyırmak" biçiminde de söylenmektedir (Özbek, 2020: 147).

6.9. kudibik okumak

Yozgat ve Niğde yöresi ağızlarında "yalan, kandırıcı söz" anlamına gelen "kudubuk" sözcüğü Çorum ili ağızlarında "kudibik" olarak söylenir. "Kudibik okumak" deyimi de Çorum (Çalyayla)'da "yalan söylemek, kandırmak" anlamına gelmektedir (Gösterir, 2024: 341).

6.10. parpıyı yimek

Burdur'un Bucak yöresi ve ağzında "darbe almak", "kandırılmak" anlamında söylenen bir deyimdir (Eryiğit, 2023: 1007). Türkiye Türkçesi ağızlarında "parpı" sözcüğünün "paylama" (Isparta, Denizli, Konya ve Antalya yöresi ağızları), "dayak" (Burdur, Denizli, Giresun, Antalya ve yöresi ağızlarında), "hak edilen ceza" (Denizli, Muğla ve yöresi ağızları) ve "sıkıntı, korkulu durum" (Burdur, Denizli, Aydın, Eskişehir, Samsun, Antalya ve yöresi ağızları) anlamları da bulunmaktadır. Dolayısıyla söz konusu deyimdeki "parpı" sözcüğü; tuzağa düşürülme neticesinde ortaya çıkan sıkıntılı durumu anlatmak için kullanılan ve olumsuz duygu belirten sözcüklerindendir.

Sonuç

Deyim kullanımı noktasında zengin olan Türkçe; tarihî metinler, lehçeler ve halk ağızlarının katkılarıyla bu zenginliğini daha da çeşitlendirmektedir. Şimdiye kadar yapılan ağız çalışmalarında ya da benzer pek çok araştırmada, gerek tarihî bağlamda gerekse ölçünlü Türkçede deyimler üzerine çok şey söylenmiştir. Ancak bazı çalışmalarda sadece adları verilerek geçiştirilen deyimler, çalışmamızda farklı bir yöntemle ele alınmıştır. Anlambilimsel olarak incelenen ve Türkiye Türkçesi ağızlarında olumsuz duygu durumunu ifade eden deyimler karşıladıkları duygu durumuna göre sınıflandırılmış ve çerçevelendirilmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarında olumlu-olumsuz duygu durumunu ifade eden deyimler gibi farklı pek çok deyim, gün yüzüne çıkmayı ve söz varlığına katkı sunmayı beklemektedir. Türkiye'de pek çok yörenin ağız derlemesi tamamlanmış durumdadır. Ancak bu çalışmaların içerisinde bulunan atasözü, ikileme, deyim gibi kalıp sözlerin müstakil bir çalışma altında yeniden incelenmesi, söz varlığı noktasında oldukça önemlidir. Türk dilinin yeni türetmeler yaptığı ve bunu kalıp sözler bağlamında da başardığı görülmektedir. Çalışmada, Derleme Sözlüğü'nde bulunan ve bazı yörelerin söz varlığı içerisinde kullanılan deyimler tespit edilmiştir. Bu deyimler, olumsuz duygu durumunu bildiren ve Türkiye Türkçesindeki deyimlerden farklıdır. Örneğin, türetme noktasında son derece başarılı olan halk, "yalan söylemek" anlamında "kubidik atmak" ve "ayın oyun etmek" gibi yeni deyimler türetmiştir. Türkiye Türkçesinde "ağız açmak", "dizlerinin bağı çözülmek", "dil dökmek" vb. gibi organ adlarıyla oluşturulan deyimlerin sayısı bir hayli fazladır. Ancak halk, bu deyimlere ek olarak "burnunu dikmek", "burun etmek", "diş dökmek", "gönlün yüzü kararmak" (göynün üzi ḳaralmak), "bağrı yangınlı olmak" (bārı yangılı olmak) gibi farklı deyimler de kullanmaktadır. Sözlü kültürün önemli unsurlarından olan halk ağızlarında, duygu durumunu ifade eden deyimler çokça kullanılmaktadır. Burada, olumsuz duygu bildiren deyimlerin Türkiye Türkçesi ağızlarındaki biçimi ve anlamı üzerinde durulmuştur. Çalışmada Türkiye Türkçesi ağızlarında olumsuzluk bildiren duygular ve bunlarla oluşturulan deyimlerin farklı biçim ve anlamlarda fazlaca çeşidine rastlanmıştır. Bu deyimlerin, yok olmadan önce, bazı sınıflandırmalar içerisinde hızlı bir şekilde tespit edilip biçim, köken, yapı ve anlam temelinde yeniden gözden geçirilmesi ve değerlendirilmesi son derece önemlidir.

Kaynakça

Akman, H. (2023). "Van Küresin Ağzında Organ İsimleriyle Kurulan Deyimler", *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11*(1). 150-169.

Akman, H. (2024). "Van Ağzı Deyimleri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23*(2). 479-499.

Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü-2, Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Alemdar, E. (2025). "Derleme Sözlüğü'nün Tanıklarındaki Deyimler", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi,* (43). 189-246.

Alkayış, M. F. (2019). "Adıyaman Ağzı Söz Varlığına İlaveler: Atasözleri ve Deyimler", *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, Kış: 22. 141-149.

Arslan, D. (2018). "Eğirdir ve Yöresi Ağızlarından Derleme Sözlüğüne Katkılar", *Türük Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi, 1*(15). 358-363.

Atmaca, E. (2017). *Antalya İli Korkuteli İlçesi ve Yöresi Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atmaca, E. ve Güzel, Ö. (2023). "Kumluca (Antalya) Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (57). 287-314.

Avcı, Y. Y. (2015). "Türkiye Türkçesi Deyimlerinde Duyguların Analizi", *Turkish Studies, 10*(7). 997-1020.

Bulak, Ş. (2016). "Van Küresin Ağzında Deyimler", *Journal Of Turkish Research Institute,* (56). 837-857.

Bulut, S. (2023). "Alanya (Antalya) İlçesi Ağızlarından Tespit Edilen Atasözleri ve Deyimler", *Turkish Studies-Language ve Literature, 18*(4). 2429-2442.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Coşar, A. M. (2016). "Gümüşhane Ağızlarından Derlenmiş Deyimler Üzerine", *Mavi Atlas,* (6). 1-17.

Deniz, S. (2024). "Adıyaman Yöresi Ağızlarından Deyimlere Katkılar". *Folklor Akademi Dergisi, 7*(2). 530-536.

Derleme Sözlüğü (2009), C. I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Derleme Sözlüğü (2009), C. III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Derleme Sözlüğü (2009), C. IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Derleme Sözlüğü (2009), C. VI, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları

Doğan, M. (2012). "Aksaray Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar-3". *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi,* (4). 9-21.

Eratalay, S. Ö. (2017). "Batı Anadolu Ağızlarında Güzel Adlandırma", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 159-165.

Eratalay, S. Ö. (2019). "Yeşilyurt (Manisa) Deyimlerinde Sosyal Tema". *Diyalektolog-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,* (21). 267-276.

Erdoğan, S. (2016). "Niğde Yöresi Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar-1". *Türklük Bilimi Araştırmaları,* (40). 69-82.

Eren, A. ve Öztürk A. (2017). "Yukarıkızılen Köyü Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 7*(3). 413-421.

Eryiğit, C. (2023). Bucak (Burdur) Ağzında Kullanılan Deyimler Üzerine. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 7*(2). 986-1017.

Gösterir, İ. (2022). *Çorum Yöresi Deyimleri Sözlüğü*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları

Gösterir, İ. (2024). *Çorum Yöresi Ağızları Sözlüğü*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları

Güneş, B. (2016). "Borçalı ve Çıldır Karapapak/Terekeme Ağzı Söz Varlığının Türkçe/Türkçeleşmiş Sözler Açısından Karşılaştırılması", *Sosyal Bilimler Enstitüsü-Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(12). 285-306.

Güven, Ö. ve Yalnız, A. (2022). "Oğuzeli Ağzında Kullanılan Deyimler Üzerine Bir İnceleme", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 6*(2). 854-889.

İlker, A. (2017). *Manisa Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnce, G. K. (2021). "Deyimlerde Kandırmak Kavramı". *Homeros, 2021, 4.3.* 137-149.

Jeong, E. K. (2020). "Türkçe ve Korecede Duygu Aktaran Deyimlerin Karşılaştırılması", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*. 849-859.

Kamacı D. G. (2011) "Erzurum Yöresi Ağızlarından Derleme Sözlüğüne Katkılar", *Mediterranean Journal of Humanities, I/1*. 157-164.

Karademir, F. (2013). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Birden (Bire)lik/Ansızlık Bildiren Sözler", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *8*(16). 407-433.

Özbek, Ö. (2020). "Derleme Sözlüğü'nde Yalan ve Yalancı Anlamında Kullanılan Sözcükler", *Homeros, 3*(4). 139-150.

Özdemirel, S. (2025). "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Görülen Bazı Deyimler Üzerine". *Dil Araştırmaları, 19*(36). 121-134.

Özok, G. (2024). "Van Ağzında Kullanılan İkilemeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *25*(3). 577-592.

Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII. ve XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, İstanbul: Kesit Yayınları.

San, S. Ö. (1990). *Gümüşhane Kültür Araştırmaları ve Yöre Ağızları*, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Sarıca, B. (2006). *Van Gölü Çevresi Ağızları Sözlüğü*, Ankara: Atlas Yayınları

Solmaz, M. (2009). Konya-Alata. *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, *1*(16). 109-128.

Şaş, A. K. (2023). "Türkiye Türkçesinde Deyimleşmiş Birleşik Duygu Fiilleri", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (10). 602-631.

Tan, N. (2021). "Deyim Araştırmalarına Katkılar: Beş Deyim Üzerine", *Türk Dili Dergisi. 48-55.*

Teres, E. (2011). "Söğüt (Bilecik) Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar", *Folklor/Edebiyat, 17*(65). 19-26.

Tietze, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, C. I, Ankara: Tüba Yayınları

Tietze, A. (2016). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, C. II, Ankara: Tüba Yayınları

Uysal, İ. N. (2018). "Himmetli (Niğde-Merkez) Köyü Ağzından Derleme Sözlüğü'ne Katkılar", *ERDEM, Haziran, S.74*. 139-156.

Yalçın, S. K. ve Çalışır, R. (2012). "Elazığ Ağzında Görülen Deyimler Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, *1*(3). 3-24.

Yaman, H. (2024). "Derleme Sözlüğü Bağlamında Anadolu Ağızlarında Duygu Fiilleri". *Uluslararası Dil, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları (Udekad) Dergisi*, *7*(3). 610-628.

Yıldız, M. ve Özsoy, Y. (2016). "Bartın Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar", *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *1*(1). 141-150.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye %50 oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Döşemetaş, Ö. (2026). "1877-78 Osmanlı - Rus Savaşı'nın (93 Harbi) Erzurum Vilâyeti'nin İdarî Yapısına Etkisi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 276-288. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 05.10.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1955311

Yazar/Author

Ömer DÖŞEMETAŞ*

Makale Adı/Article Name

1877-78 Osmanlı - Rus Savaşı'nın (93 Harbi) Erzurum Vilâyeti'nin İdarî Yapısına Etkisi

The Impact of the 1877–78 Ottoman-Russian War (the War of '93) on the Administrative Structure of the Erzurum Province

ÖZ

Salnameler, Osmanlı Devleti'nin son dönemine ışık tutan önemli arşiv belgeleri arasında yer almaktadır. Bu belgeler sayesinde incelenecek bölgenin askerî, idarî, ekonomik ve kültürel yapısı ortaya konulabilmektedir. Geçmişi eski çağlara dayanan Erzurum bölgesi hakkında kaynakların yetersiz olduğu bilinmektedir. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Türklerin eline geçen bölge, kısa sürede Türk-İslam beldesi haline gelmiştir. Osmanlı Devleti döneminde önemi daha da artan bölge özellikle İran seferlerinde önemli bir üs olarak kullanılmıştır. XVIII ve XIX. yüzyılda ise bölge, Rusya - Osmanlı mücadelesinin yaşandığı önemli bir merkez haline gelmiştir. Rusya'nın tarihi emelleri doğrultusunda bölgeye egemen olmak istemesi iki devleti birçok kez karşı karşıya getirmiştir. İlk olarak 1829 tarihinde Rusların kontrolüne geçen Erzurum şehri, 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-78 Osmanlı - Rus Savaşı, sonrası tam bir yıkıntıya dönüşmüştür. Rusların saldırısı sonucu Kars, Ardahan ve Batum kaybedilmiştir. Böylece Erzurum Vilâyeti'nin sınırları daralmış ve sancak sayısı düşmüştür. İncelenen belge 93 Harbi öncesi Erzurum Vilâyeti'nin idarî teşkilatlanmasını ortaya koymaktadır. Erzurum Vilâyeti 1877-78 Osmanlı - Rus Savaşı öncesi hazırlanan 1294 tarihli salnameye göre; Erzurum, Kars, Bayezıd, Çıldır ve Erzincan sancaklarından oluşmaktadır. Savaş sonu hazırlanan 1299 tarihli salnamede ise Erzurum Vilâyeti; Erzurum, Erzincan, Bayezıd ve Bayburt sancaklarına sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Erzurum, Salnâme, 93 Harbi.

ABSTRACT

Yearbooks are among the important archival documents that shed light on the last period of the Ottoman Empire. Thanks to these documents, the military, administrative, economic, and cultural structure of the region under study can be revealed. It is known that there is a scarcity of sources about the Erzurum region, whose history dates back to ancient times. The region, which came under Turkish control after the Battle of Malazgirt, quickly became a Turkish-Islamic settlement. The region, whose importance increased even more during the Ottoman Empire, was used as an important base, especially in the campaigns against Persia. In the 18th and 19th centuries, the region became an important center where the struggle between Russia and the Ottoman Empire took place. Russia's desire to dominate the region in line with its historical ambitions brought the two states into conflict many times. The city of Erzurum, which first came under Russian control in 1829, was completely devastated after the 1877-78 Ottoman-Russian War, known as the 93 War. As a result of the Russian attacks, Kars, Ardahan, and Batum were lost. Thus, the borders of the Erzurum Province narrowed and the number of districts decreased. The document examined reveals the administrative organization of Erzurum Province before the Russo-Turkish War of 1877-78. According to the yearbook dated 1294 (Hijri calendar), prepared before the 1877-78 Ottoman-Russian War, Erzurum Province consisted of the districts of Erzurum, Kars, Bayezid, Çıldır, and Erzincan. In the yearbook dated 1299 (Hijri calendar), prepared after the war, Erzurum Province comprised the districts of Erzurum, Erzincan, Bayezid, and Bayburt.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Erzurum, Yearbook, 93 War

* Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/Türkiye, omer.dosemetas@gmail.com

Extended Abstract

The aim of this study is to reveal the administrative structure of Erzurum Province before the 1877–1878 Ottoman-Russian War (93 War) in light of the yearbooks, which constitute an important source group for understanding the provincial administration of the Ottoman Empire. The reflections of the transformation in the Ottoman administrative system after the Tanzimat reforms on the provinces can be concretely traced through provincial centers and their affiliated sanjak–district organizations. In this context, the main objective of the study is to examine in detail the administrative divisions, administrators, and institutional structure of Erzurum Province before the war, focusing on the 1294/1877 Erzurum Provincial Yearbook; then to evaluate comparatively the changes that emerged after the war through the 1299 yearbook. Erzurum is a region that occupies a very important place in Turkish and Islamic history. It is one of the first regions in Anatolia conquered by the Turks and possesses a deep-rooted historical heritage. For this reason, it has been the subject of many scholarly studies.

This study primarily examines the concept of the *salname* (annual register) and its place in Ottoman administrative history. Composed of the words "sal" (year) and "name" (book or register), salnames were annual publications in the Ottoman Empire containing detailed information about state organization. Divided into two main groups, official and private, provincial salnames are particularly significant due to the detailed data they provide on provincial administration. The increase in both the number and content of provincial salnames after the 1864 and 1871 Provincial Regulations made these sources indispensable for understanding the post-Tanzimat administrative structure. These documents, rich in information, offer researchers a wide range of possibilities.

The methodology of this study is based on document analysis, one of the qualitative research methods. The main source of the research is the Erzurum Provincial Yearbook of 1294/1877. Additionally, the 1299 yearbook was used comparatively in order to identify administrative changes after the war. The data obtained from the yearbooks were evaluated together with secondary literature on Ottoman administrative organization, Erzurum history, and the Tanzimat reforms. Thus, both chronological and thematic analyses were carried out, and the situation before and after the war was examined.

The research material consists primarily of chronicles, legal codes, travel accounts, and modern historical studies related to Ottoman administrative history, particularly the Erzurum Provincial Yearbooks. The historical development of Erzurum, as well as its strategic and geographical location, also constitutes an important background of the study. As one of the key points of Eastern Anatolia, Erzurum has historically been located at the intersection of major military and trade routes; during the Ottoman period, its proximity to the Iranian border made it a strategic provincial center, an importance it consistently maintained.

The discussion section of the study examines in detail the administrative structure of Erzurum Province before the Ottoman–Russian War of 1877–1878 (93 War). According to the 1294/1877 yearbook, Erzurum Province consisted of five sanjaks: Erzurum, Kars, Bayezid, Çıldır, and Erzincan. The districts (*kazas*), sub-districts (*nahiyes*), and administrative officials (governor, *mutasarrıf, kaymakam, naib*, financial officers, etc.) within these sanjaks were identified individually based on the yearbook data. The yearbook reveals not only the administrative divisions of the province but also the functioning and multi-layered structure of the Ottoman provincial bureaucracy. The joint service of Muslim and non-Muslim officials stands out as an important finding reflecting the pluralistic structure of the Ottoman administration after the Tanzimat reforms and demonstrates the state's approach to governance.

The discussion section also evaluates the special position of Erzurum Province within the Ottoman Empire. The fact that the governors of Erzurum possessed broader powers compared to other provinces stemmed from the region's status as a border province. The inclusion of provinces such as Erzurum and Van among the major eastern provinces clearly demonstrates the importance the Ottoman Empire attached to the security of its eastern borders. This situation indicates that Erzurum played a central role both militarily and administratively.

One of the key discussion points of this study is the impact of the 1877–1878 Ottoman–Russian War on Erzurum Province. While the province covered a wide geographical area before the war, its borders were

significantly reduced afterward. The cession of Kars, Ardahan, and Batum to Russia under the Treaty of Berlin led to profound changes in the administrative structure of Erzurum Province. The 1299 yearbook serves as concrete evidence of this transformation. After the war, Erzurum Province became a smaller administrative unit consisting of the sanjaks of Erzurum, Erzincan, Bayezid, and Bayburt. The elevation of Bayburt from district (*kaza*) to sanjak status is considered a notable example of the administrative consequences of the war.

In conclusion, this study once again demonstrates the value of provincial yearbooks in examining Ottoman provincial administration. The Erzurum Provincial Yearbook of 1294/1877 is a primary source that reflects in detail the administrative, bureaucratic, and institutional structure of Erzurum before the war, while the comparison with the 1299 yearbook clearly shows how the military defeats of the Ottoman Empire were reflected in provincial administrative organization. In this context, the study fills an important gap in both Erzurum history and Ottoman administrative history and highlights the significant role of provincial yearbooks in historical research.

Giriş

Salname kelimesi yıl anlamına gelen sâl, kitap ve mektup anlamlarına gelen name kelimelerinden meydana gelmektedir. Türkçe karşılığı yıllık olarak ifade edilmektedir. (Ünal, 2011: 588.) Resmi ve özel salnameler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Resmi salnameler devlet, nezâret ve vilâyet salnameleri olarak üç kısma ayrılmaktadır. Özel salnameler ise kişilerin ve özel kurumların yayımlamış oldukları salnameler şeklinde iki kısımda incelenmektedir. (Aydın, 2009:51-54.) .Bir senelik olayları göstermek amacıyla hazırlanan salnamelerin Osmanlı Devleti tarihindeki ilk resmi örneği Sadrazam Reşit Paşa tarafından 1847 tarihinde neşredilen nüshadır. (Pakalın,1971: 105-106.) Zamanla yayımlanan bu devlet salnameleri daha gelişmiş ve hacim olarak da büyümüştür. Nezaretlere ait çıkarılan salnamelerin başlıcalarını Harbiye Nezareti ve Makâm-ı Seraskeri, Ticaret ve Nafi'a Nezareti, Hariciye Nezareti, Bahriye Nezareti, Maârif Nezareti, Maliye Nezareti ve Meşihat makamının yayımlamış oldukları salnâmeler oluşturmaktadır. (Salnâme, 1980: 134-135.) Bu salnâmeler sayesinde bakanlıklara dair bilgilere ulaşabilmek mümkündür.

Resmi olarak yayımlanan üçüncü salnâme türü vilâyet salnâmeleridir. 1867 tarihinde yayımlanan vilayet nizamnamesinden sonra vilayet salnâmeleri hazırlanmasında büyük bir artışın olduğu görülmektedir. Hazırlanan bu salnâmelerde ilgili vilayetin idari yapısı, memur listeleri, o mahalle ait tarihi ve coğrafi bilgi, eski eserler, ticari ve ekonomik faaliyetler, nüfus yapısı ve eğitim kurumları gibi pek çok alana dair bilgiye ulaşmak mümkündür. (Duman, 2000:5.)

Erzurum Vilâyeti'ne dair 1287/1870 ve 1318/1900 yılları arasında toplam 15 salnâme yayımlanmıştır. Erzurum Vilâyeti özelinde yayımlanan bu salnâmelerde genel olarak mukaddimeden sonra tarihi olayların sıralanışı, Osmanlı padişahlarına ait bilgiler, orduyu hümayuna ait kurumlar ve incelendiği dönemin idari yapısı, sosyo-ekonomik durumu, demografik, tarihi ve coğrafi yapısına dair bilgilere ulaşmak mümkündür. (Okçu, Akdağ, 2010:14-15.) İncelemeye konu olan salnâme ise 1294 tarihlidir. 1877-78 Osmanlı - Rus Harbi öncesi Erzurum Vilâyeti'nin idari yapısına dair bilgilere bu salnâmeden ulaşılabilmektedir. Savaş sonu hazırlanan 1299 tarihli salnâmeden Osmanlı Devleti'nin savaşta kaybettiği topraklar ve yeni idari yapılanmasını tespit etmek mümkündür.

1. Erzurum Tarihi

Erzurum, deniz seviyesinden 1959 metre yükseklikte bulunan tek Anadolu şehridir. Şehir, yüksek bir yaylanın güney batı bölümünde yer almaktadır. Yer yer 2000 metreyi bulan yerleşim alanlarının görüldüğü Erzurum, ova üzerinde kurulu bir şehirdir. Şehrin kuzeyi Dumlu, güneyi ise Palandöken Dağları ile çevrilidir.

[1] Erzurum ovası ortalama 1750 metre yüksekliğe sahiptir ve etrafındaki dağların yüksekliği de 3000 metrenin üzerine çıkmaktadır. (Sözer, 1970: 3.)

Erzurum, Kafkasya ve İran üzerinden gelen yolların Anadolu'ya açıldığı temel bölge olmasından dolayı ekonomik öneme sahiptir. Ayrıca doğudan gelen tehlikelere karşı ilk savunma bölgesi olmasından dolayı askeri öneme sahip bir bölgedir. (Darkot, 1977: 340.)

Şehrin ismine dair kesin bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Şehrin bilinen ilk adının, Doğu Roma (Bizans) İmparatoru II. Theodosios'a (408-450) izafe edilen Theodosiopolis olduğu tahmin edilmektedir. (Küçük, 1995: 321.) Arap kaynaklarında geçen Kalikala isminin kökeni hakkında halının (kali) burada imal edildiği için bu isimle zikredildiği ifade edilmektedir.[2] Cihannüma adlı eserde ise bu ismin Rum hükümdarlarından birinin eşi olan Kali tarafından yaptırıldığı ve kale kapısı üzerine bir taş koydurarak kendi ismini yazdırdığı şeklinde geçmektedir. Tarih belirtilmeyen bu hadiseden sonra şehrin isminin Kalikala olarak kaldığı anlatılmaktadır. (Kâtip Çelebi, 2013: 656.)

XII. yüzyıla kadar bu isimle anılan şehrin bu tarihten sonra Erzen-i rum olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Büyük Selçuklu Devleti zamanında Kalikala ve Erzen şehirleri ayrı iki bölge iken Erzen şehrinin yakılması ile burada ki halk Kalikala şehrine yerleştirilmiş ve eski şehre ithafen Kalikala ismi de Erzen-i rum olarak ifade edilmeye başlanmıştır. (Gürbüz, 2016/2: 131-143.) Zamanla bu kullanım Erzurum şeklini almıştır.

Ermeni ve Gürcü kaynaklarında ise bölge için Garin/Karin ismi kullanılmaktadır. Bu ismin ne zaman kullanıldığı ya da kökeni hakkında bilgi yoktur. (Konukçu, 1992: 5.) Roma istilasından önce Ermeniler tarafından bölge için bu isim kullanılmış olsa da Roma istilasından sonra Karin isminin Yunancalaştırılarak Karintis şekline dönüştüğü ve daha sonra Araplar tarafından da bu ismin Kalikala şeklinde kullanılmaya başlandığı varsayılmaktadır. (Darkot, 1977: 341.)

Köklü bir geçmişe sahip olan Erzurum şehrine tarih boyunca Hurriler, Urartular, Sakalar, Medler, Persler, Partlar, Romalılar, Bizanslılar, Sasaniler, Araplar, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar, Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlı Devleti gibi birçok devletin kısa sürelerle de olsa egemen oldukları söylenebilir. (Erzurum 1973 il Yıllığı, 1974: 25.) Bölge hâkimiyeti için ilk mücadeleler Bizans- İran arasında yapılmıştır. Daha sonra ise bölge egemenliği için yoğun bir Bizans- Arap mücadelesinin başladığı bilinmektedir. (Küçük, 1995: 321-322.)

Türklerin Anadolu'ya gelmesi ile Erzurum hâkimiyeti için Bizans- Selçuklu mücadelesi başlamıştır. 1018 tarihinde Gazneliler ve Karahanlılar tarafından sıkıştırılan Selçuklular ilk kez Çağrı Bey önderliğinde 3000 süvari ile Van Gölü bölgesine kadar bir akın yapmış bu da Anadolu'yu yurt edinmek için ilk girişimin başlangıcı olmuştur. Bu seferin amacı Anadolu yurt

[1] https://www.erzurum.bel.tr.

[2] M. Halil Yinanç, (1977). Tarih-Erzurum. *İslam Ansiklopedisi*. Milli Eğitim Basımevi. (Cilt 4, 347). Tarihçe-i Erzurum adlı eserde bölgeye Arapların Erzenirum dedikleri söylenmektedir. Bu isme dayanak olarak milattan önce bölgenin önemli bir ticaret merkezi olduğu ve yedinci asra kadar da bu özelliğini koruduğu bildirilmektedir. Ahlat yakınlarında ki diğer Erzen kasabasından ayırmak için bölgenin Erzenirum adıyla ifade edildiği varsayılmaktadır. M. Nusret Som, (2005). *Tarihçe-i Erzurum*, A. Fidan (Yay. Haz.), Erzurum Kitaplığı. 34.

edinmek değil keşif amaçlı seferdir. (Turan, 1998: 14.) Bu seferden sonra Türklerin sık sık Anadolu'ya akınları devam etmiştir. 1047 tarihinde Şehzade Hasan'ın Zap Suyu kenarında pusuya düşürülerek şehit edilmesi Pasinler Seferi'nin düzenlenmesine sebep olmuştur. Yaklaşık 100.000 kişilik ordu ile Anadolu'ya giren İbrahim Yinal ve Kutalmış Bey, Erzurum'u alarak Pasinler Ovası'nda bekleyen Bizans kuvvetleri üzerine yürümüş ve büyük bir zafer kazanarak Bizans ordusunu yenilgiye uğratmışlardır. (Sevim 200: 44-45.) Bu savaşta Rum ordularına komuta eden Gürcü Liparit'te esir alınarak Sultan Tuğrul Bey'e gönderilmiştir. (Azimi Tarihi, 1988: 8.)

Anadolu'nun kapılarının Türklere açılması ve Anadolu'nun Türk yurdu olmasında en önemli gelişme şüphesiz 1071 tarihli Malazgirt Savaşı'dır. Türklerin hızlı bir şekilde Anadolu'yu fethetmesi üzerine Bizans imparatoru Romen Diyojen Türkleri durdurmak ve kaybettiği toprakları geri almak için sefere çıkmıştır. Halep Seferi'nden yeni dönen ve Azerbaycan'da bulunan Sultan Alp Arslan mahiyetindeki askerlerle derhal Malazgirt Ovası'na gelerek Bizans kuvvetlerini karşılamıştır. Sayıca çok üstün olan Bizans kuvvetlerine karşı çok büyük bir başarı kazanılmış ve Bizans imparatoru da Sultan Alp Arslan'a esir düşmüştür.[3] Anlaşma karşılığı serbest kalan Romen Diyojen'in gözlerine Rumlar tarafından mil çekilmiştir. (Azimi Tarihi, 1988: 19.)

Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra Erzurum ve çevresinin Sultan Alp Arslan tarafından Ebul Kasım Saltuk'a iktâ olarak verildiği tahmin edilmektedir. Onun idaresinde Anadolu'da ilk beyliğinde bu şekilde kurulduğu varsayılmaktadır. (Turan, 2001: 19.) Erzurum ve çevresi Saltuklu idaresinden sonra 1202-1230 tarihleri arasında Erzurum Selçukluları olarak adlandırılan devletin himayesinde kalmıştır. Devletin kurucusu Mugis Ed-din Tuğrul Şah'dır. Kendinden sonra devletin başına Rükneddin Cihan Şah geçmiştir. (Konukçu, 1992: 41-50.) Fakat Cihan Şah'ın Harzemşahlar ile birlikte hareket etmesi üzerine Yassıçemen Savaşı'ndan hemen sonra Alaâddin Keykubad idaresindeki Selçuklu ordusu Erzurum'a gelerek şehri almış ve bölgede Anadolu Selçuklu Devleti hâkimiyeti başlayarak fetihnâmeler ile komşu bölgelere haberler gönderilmiştir. (İbn Bibi, 2014: 400-408.)

Selçuklu hâkimiyetine giren Erzurum şehri, 1242 tarihinde Baycu Noyan komutasında ki İlhanlılar tarafından ele geçirilmiştir. Bütün askerler kılıçtan geçirildikten sonra şehir Moğollar tarafından yağma edilmiştir. Bu hadiseden sonra Anadolu'ya gelen Moğol birliklerinin uğrak noktası olan Erzurum, İlhanlı valileri tarafından idare edilen bir vilayet haline gelmiştir. (Yinanç, 1977: 349-350.) 1335 senesine kadar İlhanlıların egemenliğinde kalan Erzurum, Moğolların çekilmesiyle tekrar savaş alanına dönmüştür. Akkoyunlu Karakoyunlu mücadelesi daha sonra Eretnalılar hâkimiyeti, Timur egemenliği tekrar Akkoyunlu egemenliğine giren şehir 1502 tarihinde kurulan Safevi Devleti'nin himayesine girmiştir. (Küçük, 1995: 322. Yinanç, 1977: IV, 350-352.)

Yavuz Sultan Selim han döneminde Erzurum'un Osmanlı Devleti'nin himayesine girdiği kabul edilmektedir. Ancak hangi sene bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girdiğine dair kesin bir bilgi yoktur. 1514 tarihli Çaldıran Seferi sonucu gönderilen fetihnamede bölgenin Sevindik Han adı

[3] A. Sevim (2003). Malazgirt Muharebesi. *DİA*. TDV Yayınları. (Cilt XXVII. 481-483). Malazgirt Savaşı'nda Bizans asker sayısına dair farklı rakamlar verilmektedir. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah Bizans asker sayını 200,000 Sultan Alp Arslan'ın asker sayısını 15,000 civarı, Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah,(2000). *Câmiu'd-düvel I-II*, (Yay,) A. Öngül. Akademi Kitebevi. 40. Ahmed b. Mahmud Bizans asker sayısını 600,000 kişi, Ahmed b. Mahmud, (2011), *Selçuknâme*, haz, E. Merçil, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 99. Reşîdü'd-din Fazlullah ise Bizans asker sayısını 300,000 kişi olarak vermektedir. Reşîdü'd-din Fazlullah, (2010). *Cami'ü't-tevârih, Selçuklu Devleti.* (Çev). E. Göksu, H. Güneş. Selenge Yayınları. 112.

altında birinin himayesinde olduğu bilinmektedir. Mısır Seferi'nden sonra 1520 tarihinden önce Erzurum'un kesin olarak Osmanlı Devleti'nin egemenliğine girdiği söylenebilir.[4] Yavuz'un Çaldıran Seferi'ne giderken Erzurum şehrinin harabe bir şehir olduğu baykuşların dahi tünemediği ıssız bir bölge olduğu ve Yavuz Sultan Selim'in şehre uğramadığı söylenmektedir. (Konyalı, 1960: 40.) Erzurum şehrini ziyaret eden İbn Battuta şehrin iki Türkmen grup arasında ki mücadele sebebiyle harap hale geldiğini belirtmektedir. (İbn Battûta 2000: 418.) Osmanlı Devleti öncesinde şehrin 1480-1520 tarihleri arasında meydana gelen siyasi olaylar sonucu demografik olarak bir fetret devri yaşadığı söylenebilir. (Kılıç, 2018: 877.) Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte bölgeye iskân siyaseti ile göçlerin yapılması ve vakıflar aracılığıyla da fiziksel yapılanmanın yanında birçok alanda gelişmenin yaşanmasıyla bölgenin şen hale getirildiği söylenebilir. (Kılıç ve Gül, 2012: 327.)

2. Erzurum Eyâleti

Eyalet kelimesi, Arapça "idare etme, icra" anlamındaki iyâle kelimesinden gelir. Osmanlı Devleti'nde ise en büyük idari birim için kullanılan bir tabirdir. İlk dönemlerde bu kelimenin yerine daha çok "beylerbeyilik" tabiri kullanılmıştır. (İnalcık, 1995: 548.) XVI. asırdan itibaren eyâlet kavramı ile birlikte beylerbeyinin idaresindeki en büyük bölge anlamında vilayet kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Daha sonra bu kavram valilerin idaresinde ki yerler için de kullanılmaya başlanmıştır. (Heffening, 1986: 316-318.) Sınırların genişlemesine bağlı olarak ülkedeki eyâlet sayısı da artmıştır. Bu eyâletler arasında coğrafi konum itibariyle öne çıkan bölgelerden biri de Erzurum Eyâleti'dir.

Yavuz Sultan Selim han döneminde Osmanlı idaresine girdiği varsayılan Erzurum bölgesinin fetihten sonra Bayburd Sancağı'nın Şoğayn Kazası'na bağlı olduğu bilinmektedir. Beylerbeyilik olarak Erzurum bölgesinin Kanuni Sultan Süleyman döneminde 26 Eylül ile 3 Ekim 1535 tarihleri arasında kurulduğu tahmin edilmektedir. Beyliğin başına da İran'dan iltica eden Dulkadırlı Mehmed Han getirilmiştir. (Aydın, 1998: 38-62. Küçük, 1995: 328. Uzunçarşılı, 1998: 351.)

Halil İnalcık, 1534 tarihinde İran Seferi'nden dönen Kanuni Sultan Süleyman tarafından İran sınırında yeni ele geçirilen Van ile birlikte Erzurum Beylerbeyiliği'nin kurulması emrinin verildiğini bildirmektedir. (İnalcık, 1977: 352.) Yapılan hazırlıklar neticesinde 1535 tarihinde Erzurum Beylerbeyliği'nin kurulmuş olması muhtemel kabul edilebilir.

Kurulduktan yaklaşık on yıl sonra Erzurum şehrinin, eyâletin merkezi olduğu ve 1545 tarihinden itibaren de beylerbeyilerin ikamet etmesiyle Paşa sancağı statüsü kazandığı söylenebilir. Eyâletin idaresi de beylerbeyine bırakılmıştır. (Pamuk, 2006: 58.) Bundan sonra özellikle İran seferlerinde Erzurum bölgesi önemli bir üs haline getirilmiş oldu. Nitekim bu bölgeye gönderilecek kişilerin tecrübeli olmasına önem verildiği bilinmektedir. Erzurum gibi sınır boylarında yer alan bölgelere taşra yönetimi görevinde bulunmuş ve bölgenin şartlarını bilen kişilerin tayin edildiği söylenebilir. (Kunt, 1978: 70-71.)

Erzurum Beylerbeyliği kurulduktan sonra sınırların genişlemesi ile birlikte dönem dönem sınırlarının değiştiği söylenebilir. 1568-74 tarihleri arasında Erzurum Eyâleti'nin Erzurum, Trabzon, Karahisari Şarki, Kiğı, Pasin, İspir, Hınıs, Çemişgezek, Soğman an Ülka-ı Çemişgezek, Mazgird, Pertek an Ülka-i Çemişgezek, Oltu, Batum, Bardiz, Mamirvan, Ardanuç, Küçük Ardahan, Kızucan, Tortum, Ardahan, Pertekrek, Livane, Kars, Şavşat, İmirho, Acara, Malazgird

[4] C. Küçük, (1995). Erzurum. *DİA*. TDV Yayınları. (Cilt XI. 323). Hadidi tarihinde İskender Bey tarafından Kara Yülük'ün öldürülmesi ile bölgenin egemenlik altına alındığına dair bilgi bulunmaktadır. Hadîdî Tarihi (2015). *(Manzum Osmanlı Tarihi 1285-1523).* (Haz), N. Öztürk. Bilge Kültür Sanat. 317.

ve Nevahi-i Tekman bölgelerinden oluşmaktadır. (Kunt, 1978: 139-141.) Bu tarihten kısa bir süre sonra Batum'un ayrı bir beylerbeyilik olduğu Ardanuç ve Livane'nin ise Çıldır Eyâleti'ne bağlandığı görülmektedir. (Kunt, 1978: 174-175.)

Yine 1018/1609 tarihli Ayn Ali Efendi kanunnamesine göre Erzurum Eyâleti, Paşa sancağı Erzurum olmak üzere, Hınıs, İsbir, Karahisar-i Şarki, Kız-ucan Kiği, Malazgird, Namervan, Micingerd, Pasin-i Ulyâ ve Tekman kazalarından oluşmaktadır. (Ayn-î Ali Efendi, 1280: 23-24.) 1642 tarihinde ise Erzurum Eyâleti Bayburd, Erzincan, Erzurum, Şirvan, Hınıs, İsbir, Kelkid, Kemah, Kız-ucan, Kiği, Koğans, Pasin, Tercan ve Tortum kazalarından oluşmaktadır. (İnbaşı, Çakır, Demir, 2014: 6-7.)

XVII. yüzyıl kaynaklarına göre Erzurum Beylerbeyliği, Paşa sancağı Erzurum olmak üzere Şarki Karahisar, Kiği, Hınıs, Yukarı Pasin, Malazgird, Tekman, Kız-uçan, İspir, Tortum, Namervan ve Mecinkerd sancaklarından oluşan ve imparatorluk eyâletleri içinde 1,214,600 akçe beylerbeyi hassı ile en yüksek eyâletlerden biridir.[5] Aynı yüzyılın başlarında dünyaya gelen Kâtip Çelebi'de eserinde Erzurum Eyâleti'nin 14 sancaktan oluştuğunu belirtmektedir. Paşa sancağı Erzurum olmak üzere İspir, Pasin, Tortum, Hınıs, Karahisar-i Şarki, Kızuçan, Mamervan, Kiği, Mecingerd, Malazgird, Tekman, Eleşkird ve Bayezıd eyâletin diğer sancaklarını oluşturmaktadır. (Kâtip Çelebi, 2013: 656.)

Yüzyılın sonlarına doğru 1682-1702 tarihleri arasında 17 sancağa sahip olan Erzurum Eyâleti'nin 1730-1740 tarihleri arasında Erzurum, Karahisar-ı Şarki, Pasin, Hınıs, Malazgird, Micingerd, Eleşkird, Şelve, Diyadin, Bayezıd, İspir ve Kiği olmak üzere on iki sancağı bulunmaktadır. (Kılıç, 1997: 64.) Aynı dönemde yapılan bir diğer araştırmada bu sancaklara ek olarak Tortum, Bayburd, Kızucan, Tekman ve liva-i köy isimleride zikredilmektedir. (Başar, 1997: 113-119.)

Anadolu için önemli bir kapı olan Erzurum bölgesine tayin edilen görevlilerin diğer eyâletlere göre biraz daha ayrıcalıklı oldukları söylenebilir. Nitekim Erzurum ve Van valilikleri Osmanlı Devleti'ndeki büyük makamlardan sayılmaktadır. Erzurum valileri merkeze danışmadan İran hududunda ki valiler ile görüşüp bazı hudut sorunlarını kendileri çözebilirdi. Ayrıca Erzurum valisi olan kişiler yazışmalarda evrak üzerine kendi tuğrasını çekme yetkisine sahipti. (Ortaylı, 2008: 254.)

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin klasik taşra yönetiminin esası sancak sistemine dayanıyordu. Zamanla sancakların bir araya gelmesiyle eyâletler ortaya çıkmıştır. Tanzimat dönemi reformları ile birlikte eyâletlerin ismi vilayet olarak değişti. Sancaklarda liva adını alarak eyâletlerin alt birimi olmuştur. 1864 ve 1871 tarihli Vilayet Nizamnameleri ile vilayet merkezinde valinin başkanlığında vilayet idare meclisi, livalarda liva idare meclisi, kazalarda da kaza idare meclisleri oluşturulmuştur. Ali ve Fuat Paşa öncülüğünde hazırlanan proje ile vilayet idaresinde yeni bir döneme geçilmiş oldu. (Ortaylı, 2000: 61-64.)

Bu dönüşümden hiç şüphesiz Erzurum bölgesi de etkilenmiş ve bölgenin idari yapısı tekrar düzenlenmiştir. Bu döneme dair idari yapılmayı salnâme adı verilen yıllıklardan takip edebilmek mümkündür. Erzurum Vilayeti'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı öncesi durumu savaş önü hazırlanan 1294 tarihli salnâmeden tespit edilebilmektedir. Aşağıda ki tabloda Erzurum Vilayeti'nin sancakları ve sancakları oluşturan kazalar ile bu bölgelerdeki devlet daireleri ve idarecilerine dair bilgiler verilmiştir.

[5] H. İnalcık, (1977). Erzurum. *İslam Ansiklopedisi*. Milli Eğitim Basımevi. (Cilt 4. 353). Ayn Ali Efendi Kanunnamesi'nde de Erzurum eyalet has geliri 1,214,600 akçe olarak verilmektedir. Ayn-î Ali Efendi, (1280) *Kavânin-i Âl-i Osman Der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân* 7.

Tablo 1. 1294/1877 Tarihli Salnâmeye Göre Erzurum Vilâyeti[6]

Erzurum Vilâyeti	
Erzurum Sancağı	
Bayburd Kazası	Kiğı Kazası
İspir Kazası	Pasin Kazası
Hınıs Kazası	Tercan Kazası
Kars Sancağı	
Zaruşad Kazası	Şüregel Kazası
Kağızman Kazası	
Bayezıd Sancağı	
Eleşkird Kazası	Antab (Antep) Kazası
Diyadin Kazası	Karakilise Kazası
Çıldır Sancağı	
Ardahan Kazası	Ardanuç Kazası
Erzincan Sancağı	
Kemah Kazası	Kuruçay Kazası
Kuzican Kazası	Ovacık Kazası
Mazgird Kazası	

Tabloya bakıldığında 93 Harbi öncesi Erzurum Vilayeti'nin toplam beş sancaktan oluştuğu görülmektedir. Vilayet valisi görevini Müşir İsmail Paşa yürütmektedir.[7] Belediye meclisi reisliği görevini Resul Paşa sürdürmektedir. Vilayette muhasebe kalemi, mektubi kalemi, evrak odası, tahriri emlak dairesi, tercüme odası ve ıslahhane dairesi yer almaktadır. Bunlara ek olarak şerî ve ticaret mahkemeleri de bulunmaktadır.

Erzurum Sancağı altı kazadan oluşmaktadır. Bu kazalardan Bayburd Kazası'nda kaymakamlık görevini Ragıp Bey, sandık emini olarak Kirkor Ağa, naib olarak Ahmet İzzet Efendi ve mal müdürü olarak Behcet Efendi görev yapmaktadır. Sancağın diğer kazası olan Kiğı Kazası'nda kaymakamlık görevini Dede Bey, naib Mustafa Efendi, mal müdürü Mehmet Rüştü Efendi ve sandık emini olarak İshak Ağa görev almaktadır. İspir Kazası'nda kaymakam Timur Ağa, naib İsmail Hakkı Efendi, mal müdürü Bekir Vahid Efendi ve sandık emini olarak Yunus Ağa'nın görevli olduğu bilinmektedir. Pasin Kazası'nda kaymakam olarak Tevfik Efendi, naib Mehmet Kazım Efendi ve mal müdürü olarak Ali Avni Efendi görev yapmaktadır. Hınıs Kazası'nda kaymakam Abdüllatif Efendi, sandık emini Ohanis Ağa, naib Süleyman Refik Efendi ve mal

[6] Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum 1294 Hicrî *https://isamveri.org/salname/sayilar*.
[7] 19. 04. 1294 tarihinde Erzurum valisi İsmail Paşa'ya birinci rütbeden bir kıta Osmanlı nişanı tevcih edilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti BOA İ. DH. 745 – 60936

müdürü olarak Mehmet Said Efendi görev yapmaktadır. Tercan Kazası'nda kaymakam olarak Hacı Osman Efendi, naib Muhammed Arif Efendi ve mal müdürü Mevlüd Şükrü Efendi görev yapmaktadır.

Vilayetin diğer sancağı ise Kars'tır. Kars'ta sancak mutasarrıf olarak Rumeli Beylerbeyi Mustafa Şefik Paşa, naib Ömer Lütfi Efendi, müftü Ahmet Halimi Efendi, muhasebeci Mazhar Efendi, evkaf muhasebeci vekili Abdullah Bey ve tahrirat müdürü Ahmet İzzet Bey görev yapmaktadır. Zaruşad Kazası'nda kaymakam Yusuf Ziya Bey, naib Hafız Salih Efendi, mal müdürü Hasan Efendi ve sandık emini olarak Asaf Efendi görev yapmaktadır. Şüregel Kazası'nda kaymakam Yusuf Bey, naib İbrahim Edhem Efendi, mal müdürü Fahri Efendi ve sandık emini olarak Hüseyin Efendi görev yapmaktadır. Kağızman Kazası'nda kaymakam Abdi Efendi, naib Hafız Hüseyin Efendi, mal müdürü İsmail Efendi ve sandık emini olarak İshak Efendi görev yapmaktadır.

Vilayete bağlı Bayezıd Sancağı'nda mutasarrıflık görevini Rumeli Beylerbeyi Ali Kemal Paşa, naib Muhammed Rüşdü Efendi, müftü Abdurrahman Efendi, muhasebeci Osman Nuri Efendi ve tahrirat müdürü olarak Muhammed Arif Efendi görev yapmaktadır. Patnos nahiye müdürü vekilliği görevini Muhammed Ağa kâtiplik görevini Mustafa Efendi yapmaktadır. Hamur nahiyesinde müdür olarak Cafer Ağa ve kâtip olarak Osman Efendi görev yapmaktadır. Ayrıca belgede Cilalı aşireti müdürü Ateş Ağa ve İdmanlı aşireti müdürü olarak Mirza Ağa'nın da isimleri geçmektedir.

Sancağa bağlı Eleşkirt Kazası'nda kaymakam Tayyar Efendi, naib Mustafa Hayati Efendi, mal müdürü Muhammed Efendi ve sandık emini Agop Ağa görev yapmaktadır. Antab Kazası'nda kaymakam Halim Efendi, naib Mustafa Efendi, mal müdürü Şükrü Efendi ve sandık emini Osman Efendi görev yapmaktadır. Diyadin Kazası'nda kaymakam Arif Bey, naib Süleyman Efendi, mal müdürü Abdurrahman Efendi ve sandık emini Keleş Ağa? görev yapmaktadır. Karakilise Kazası'nda kaymakam İsmail Hakkı Efendi, naib Ömer Faruk Efendi, mal müdürü İbrahim Efendi ve sandık emini Derviş İbrahim Efendi görev yapmaktadır.

Çıldır Sancağı'nda mutasarrıf olarak Mirimiran Süleyman Kamil Paşa, naib Mustafa Subhi Efendi, müftü Hasan Fehmi Efendi, muhasebeci Hacı Mehmet Faik Efendi, evkaf muhasebeci vekili Tufan Bey ve tahrirat müdürü Yakub Kağan Efendi görev almaktadır. Sancağa bağlı Tavusger nahiyesi müdürlüğü Süleyman Sırrı Bey ve kâtip olarak Hüseyin Ağa görev yapmaktadır. Namrevan nahiyesinde müdür olarak Hasan Mehmet Efendi ve kâtip olarak Ali Efendi görev yapmaktadır. Penek müdürü Hüseyin Efendi ve kâtip Seyyid Efendi ile Baryin müdürü? olarak Mehmet Şükrü Bey ve katip olarak Mehmet Efendi'nin görevli olduğu salnâmeden tespit edilebilmektedir.

Ardahan Kazası'nda kaymakam Halimi Halil Ağa, naib Hacı Ali Efendi, müftü Ali Efendi, mal müdürü Abdülhamid Efendi ve sandık emini Muharem Efendi görev almaktadır. Kazaya bağlı İmirhov, Çıldır ve Göle nahiyelerinin de ismi geçmektedir.

Ardanuc Kazası'nda kaymakam Hüseyin Lütfi Bey, naib Mehmet Hadi Efendi, müftü Hasan Efendi, mal müdürü Muhammed Sabit Efendi ve sandık emini Haşim Efendi görev yapmaktadır. Şavşat nahiyesinde müdür Sabit Bey ve kâtip Muhammed Efendi'nin isimleri geçmektedir.

Erzincan Sancağı'nda mutasarrıf olarak Rumeli Beylerbeyi Mahmud (Mehmet) Hurşit Paşa, naib Mehmet Hilmi Efendi, müftü Mehmet Arif Efendi, muhasebeci Halil Faik Efendi, evkaf muhasebeci vekili Tahir Efendi, tahrirat müdürü Numan Sabit (Saib) Efendi görev almaktadır. Sancağa bağlı Kemah Kazası'nda kaymakam Hacı Hüseyin Efendi, naib Mehmed Rıfat Efendi, mal müdürü Osman Hamdi Efendi ve sandık emini olarak Mehmed Efendi görev yapmaktadır.

Kuruçay Kazası'nda kaymakam Hacı Nizib Efendi, naib Hacı İbrahim Efendi, mal müdürü Osman Hamdi Efendi, sandık emini Manuk Ağa ve müftü Ali Efendi görev yapmaktadır. Kuzican Kazası'nda kaymakam Hüseyin Rıza Bey, naib Ali Hayati Efendi, mal müdürü Hüseyin Efendi ve sandık emini Nişan Ağa görev yapmaktadır. Ovacık Kazası'nda kaymakam Yusuf Ağa, naib Mehmet Sadık Efendi, mal müdürü Osman Avni Efendi ve sandık emini Mıgırdiç Ağa görev yapmaktadır. Mazgird Kazası'nda kaymakam Hüseyin Tahsin Efendi, naib Mehmet Şevki Efendi, mal müdürü Mehmet Emin Efendi ve sandık emini Davit Ağa görev yapmaktadır.

Erzurum ve Osmanlı tarihi için derin yaralara sebep olan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi büyük toprak kayıplarına sebep olmuştur. Bu gelişme Erzurum Vilâyeti'nin sınırlarının daralmasına ve idari yapının tekrar düzenlenmesine sebep olmuştur. Londra protokolünü bahane eden Ruslar Çar öncülüğünde hem Balkanlar hem de Kafkaslar üzerinden saldırıya geçmiştir. Balkanlardaki 250.000 kişilik orduya çarın kardeşi Grandük Nikola komuta ederken Anadolu'ya Kafkaslar üzerinden gelen 160.000 kişilik orduya çarın diğer kardeşi Grandük Mişel komuta etmiştir. Osmanlı Devleti de bu savaş öncesi Anadolu cephesi ordu komutanlığına Ahmet Muhtar Paşa, Batum ordu komutanlığına Derviş Paşa ve Erzurum valiliği görevine de İsmail Paşa'yı atamıştır. (Karal, 2007: 40-57.)

Erzurum'a gelen Ahmet Muhtar Paşa, yaptığı inceleme sonucu ordunun taarruz gücünün olmadığını toplam 57,560 askerin bulunduğunu not etmektedir. Savunma amacıyla orduyu Ardahan, Kars ve Bayezıd civarlarına kaydırdığı ve Rusların, Kars yolundan geleceklerini tahmin ettiği için kendisinin Erzurum'a gelişinden dokuz gün sonra Kars'a doğru hareket etmiştir. (Gazi Ahmet Muhtar Paşa, 1985: 35-36.) Bu savaş esnasında Ahmet Muhtar Paşa'nın yanında yaklaşık dokuz ay bulunan Mehmed Arif Bey bu süreçte meydana gelen hadiseleri eserinde ayrıntıları ile belirtmiştir. (Mehmed Ârif Bey, 2014.)

Hem Balkanlar hem de doğu Anadolu bölgesinde alınan olumsuz sonuçlar savaşın Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Ayestefanos Antlaşması imzalanmış ve savaşlar sona ermiştir. Rusya'nın bu antlaşma ile güçlü duruma gelmesi Avrupalı devletleri rahatsız etmiştir. Bunun sonuncunda Berlin'de bir kongre toplanmış Ayestefanos Antlaşması yerine altmış dört maddeden oluşan Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Bulgar krallığı üçe bölünmüş, Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmıştır. Doğubeyazıd ve Eleşkird ise Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. (Gencer, 1992: 516-517.)

Savaş sonu hazırlanan 1299 tarihli salnâmede Erzurum Vilâyeti; Erzurum, Erzincan, Bayezıd ve Bayburt sancaklarından oluşmaktadır.[8] 93 Harbi'nde kaybedilen Kars Ardahan ve Batum, Erzurum vilayetinin sınırlarının küçülmesine sebep olmuştur. Savaş öncesi Erzurum Sancağı'nın bir kazası olan Bayburt savaştan sonra sancağa dönüştürülmüştür.

Sonuç

Erzurum, Anadolu'da yer alan en yüksek rakımlı şehirlerarasında yer almaktadır. Düz bir ova üzerine kurulu şu şehir tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Sahip olduğu coğrafi konumu bölgenin birçok devlet tarafından ele geçirilmesine sebep olmuştur. Yaklaşık beş bin yıllık bir tarihi olduğu varsayılan Erzurum şehrinin tarihini aydınlatacak kaynaklar yetersizdir. Şehrin ismine dair de net bir bilgi vermek mümkün değildir. Teodosiopolis, Karin, Kalikala, Erzen ve Erzen-i Rum tarihsel süreç içinde Erzurum'a dönüşmüştür. Bölgenin Yavuz Sultan

[8] Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum 1299 Hicrî *https://isamveri.org/salname/sayilar*.

Selim döneminde Osmanlı Devleti egemenliğine girdiği kabul edilmektedir. Kanuni Sultan Süleyman zamanında İran Seferi dönüşü Van ile birlikte müstakil bir beylerbeyliğe dönüştürülmüştür. Özellikle İran seferleri esnasında Erzurum bir üs bölgesi görevi üstlenmiştir. XIX. yüzyıla kadar eyâlet statüsünü korumuştur. 1864 ve 1871 tarihli kanunnameler ile Osmanlı Devleti'nin eyâlet teşkilatlanmasında yeni bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu düzenleme sonucu Erzurum merkez olmak üzere eyâletin sınırları yeniden düzenlenmiştir. Bu döneme ait idari yapıyı tespit edebilmek için en önemli kaynaklar salnâmelerdir.

Erzurum tarihi için önemli bir hadise olarak ifade edilen 93 Harbi öncesi eyâletin idari sınırlarını tespit edebilmek için 1294 tarihli salnâme yeterli bilgiyi sağlamaktadır. Bu belgeye göre Erzurum Eyâleti: Erzurum, Kars, Bayezıd, Çıldır ve Erzincan sancaklarından oluşmaktadır. Erzurum Sancağı Bayburd, Kiğı, İspir, Pasin, Hınıs ve Tercan kazalarından, Kars Sancağı Zaruşad, Şüregel ve Kağızman kazalarından, Bayezıd Sancağı Eleşgird, Antab (Antep), Diyadin ve Karakilise kazalarından, Çıldır Sancağı, Ardahan ve Ardanuç kazalarından ve Erzincan Sancağı Kemah, Kuruçay, Kuzican, Ovacık ve Mazgirt kazalarından oluşmaktadır. Vilayet valiliği görevini Müşir İsmail Paşa yürütmektedir. Eyâlete ait sancaklarda ise Kars'ta sancak mutasarrıf olarak Rumeli Beylerbeyi Mustafa Şefik Paşa, Bayezıd Sancağı'nda mutasarrıflık görevini Rumeli Beylerbeyi Ali Kemal Paşa, Çıldır Sancağı'nda mutasarrıf olarak Mirimiran Süleyman Kamil Paşa ve Erzincan Sancağı'nda mutasarrıf olarak Rumeli Beylerbeyi Mahmud (Mehmet) Hurşit Paşa'nın görevli olduğu salnâmeden tespit edilebilmektedir.

Erzurum şehri tarihsel süreç içinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında ki mücadeleler sonucu birkaç kez Rusya'nın egemenliğine girmiş ve bu dönemlerde özellikle tarihi yapıların büyük zarar gördüğü söylenebilir. İlk olarak 1829 tarihinde Rus kontrolüne giren şehir kısa sürede geri alınmıştır. Bölgeye yönelik ikinci girişim 1877-1877 Osmanlı Rus harbi ya da 93 Harbi olarak adlandırılan muharebedir. Hem doğudan hem de batıdan Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan bu savaş esnasında doğuda kahramanlıklar kazanılmasına rağmen Ahmet Muhtar Paşa idaresindeki ordular yenilmiş Kars ve Erzurum, Ayestefanos Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmıştır. Avrupalı devletin müdahalesi sonucu bu antlaşmanın yerine Berlin Antlaşması imzalanmış ve Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılırken Erzurum tekrar Osmanlı Devleti'nin idaresine girmiş ve eyâletin sınırları tekrar düzenlenmiştir. 93 Harbi sonrası hazırlanan 1299 tarihli salnâmeye göre Erzurum Eyâleti'nin; Erzurum, Erzincan, Bayezıd ve Bayburt sancaklarına sahip olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak 1294 ve 1299 tarihli Erzurum Vilâyeti salnâmeleri birlikte değerlendirildiğinde, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin yalnızca Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmesine değil, aynı zamanda Erzurum Vilâyeti'nin sınırlarının, sancak ve kaza yapısının ve idarî teşkilatının yeniden şekillenmesine neden olduğu görülmektedir. Bu nedenle salnâmeler, Erzurum'un XIX. yüzyılın sonlarındaki idarî yapısını ve savaşların taşra teşkilatı üzerindeki etkilerini ortaya koyan önemli tarihî kaynaklar olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

Ahmed B. Mahmud (2011). *Selçuknâme.* E. Merçil. (Haz), Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, B. (2009). Salname. *DİA.* (Cilt XXXVI. 51-54) içinde. TDV Yayınları.

Aydın, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyiliği ve Teşkilatı Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566).* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ayn-î Ali Efendi (1280). *Kavânin-i Âl-i Osman Der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân.*

Azimi Tarihi *(Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H. 430-538)* (1988). A. Sevim. (Haz). Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Başar, F. (1997). *Osmanlı Eyâlet Tevcihatı (1717-1730)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti, BOAİ. DH. 745 – 60936.

Darkot, B. (1977). Erzurum. *İslam Ansiklopedisi.* . (Cilt IV. 340-345) içinde. Milli Eğitim Basımevi.

Duman, H. (2000). *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu I-II*. Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2000). *İbn Battûta Seyahatnamesi I-II.* A. Sait Aykut. (Çev). Yapı Kredi Yayınları.

Erzurum1973 İl Yıllığı (1974). Kervan Kitapçılık.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1985). *Anadolu'da Rus Muharebesi 1876-1877*. E. Yaşarbaş. (Sadeleştiren), Petek Yayınları.

Gencer, A. İhsan (1992). Berlin Antlaşması. *DİA.* (Cilt V. 516-517) içinde. TDV Yayınları.

Gürbüz, O. (2016). Kalîkalâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler. *İLTED*. Erzurum. (Sayı: 46). ss. 131-143.

Hadîdî Tarihi *(Manzum Osmanlı Tarihi 1285-1523)* (2015). N. Öztürk. (Haz), Bilge Kültür Sanat.

Heffening (1986). Vilayet. *İslam Ansiklopedisi*. (Cilt XIII. 316-318) içinde. Milli Eğitim Basımevi.

https://www.erzurum.bel.tr

İbn Bibi (2014). *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye Selçuknâme*, M. Öztürk. (Çev), Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnalcık, H. (1977). Erzurum. *İslam Ansiklopedisi.* (Cilt 4. 353-357) içinde. Milli Eğitim Basımevi.

İnalcık, H. (1995). Eyalet. *DİA.* (Cilt XI. 548-550) içinde. TDV Yayınları.

İnbaşı, M, Çakır, İ. Etem, Demir, S. (2014). *1642 Tarihli Erzurum Eyâleti Mufassal Avârız Defteri I (Erzurum - Tortum - İsbir - Hınıs – Pasin).* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karal, E. Ziya (2007). *Osmanlı Tarihi*. (Cilt VIII). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kâtip Çelebi (2013). *Cihannüma I-II,* S. Öztürk. (Ed). Mahya Yayıncılık.

Kılıç, O. (1997). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı - Eyalet ve Sancak Tevcihatı*. Ceren Matbaacılık.

Kılıç Ü. , Gül A. (2012). Osmanlı Dönemi Erzurum Şehri'nin Fiziki Yapılanmasında Vakıflar. *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı Tarih Uğrunda Bir Ömür.* İ. Ethem Atnur. (Ed). Berikan Yayınevi. Ankara, 325-371.

Kılıç, Ü. (2018). XVI. Yüzyıl ve Sonrası Erzurum Vakıfları Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu.* Erzurum. 875-883.

Konukçu, E. (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum.* Yükseköğretim Kurulu Matbaası.

Konyalı, İ. Hakkı. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*. Ercan Matbaası.

Kunt, İ. Metin. (1978). *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

Küçük, C. (1995). Erzurum. *DİA.* (Cilt XI. 321-329) içinde. TDV Yayınları.

Mehmed Ârif Bey (2014). *Başımıza Gelenler 93 Harbinde Anadolu Cephesi-Ruslarla Savaş*. M. Ertuğrul Düzdağ. (Haz,). İz Yayıncılık.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah(2000). *Câmiu'd-düvel I-II.* A. Öngül. (Yay), Akademi Kitabevi.

Okçu, N. Akdağ, H. (2010). *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum (1287/1870-1288/1871-1289/1872-1290/1873) Erzurum İl Yıllığı.* Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ortaylı, İ. (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880*). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi.* Cedit Neşriyat.

Pakalın, M. Zeki. (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-III*. Milli Eğitim Basımevi.

Pamuk, B. (2006). *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Reşîdü'd-din Fazlullah (2010). *Cami'ü't-tevârih, Selçuklu Devleti*. E. Göksu, H. Güneş, (Çev,) Selenge Yayınları.

Salnâme (1980). *İslam Ansiklopedisi.* (Cilt.10. 134-135) içinde. Milli Eğitim Basımevi.

Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum 1294 Hicrî. https://isamveri.org/salname/sayilar.

Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum 1299 Hicrî. https://isamveri.org/salname/sayilar.

Sevim, A. (2003). Malazgirt Muharebesi. *DİA.* (Cilt XXVII. 481-483) içinde. TDV Yayınları.

Sevim, A. Merçil, E. (2020). *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilat ve Kültür.* Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Som, M. Nusret (2005). *Tarihçe-i Erzurum.* A. Fidan. (Yay. Haz.) Erzurum Kitaplığı.

Sözer, A. Nejdet (1970). *Erzurum Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası.* Atatürk Üniversitesi Basımevi.

Turan, O. (1998). *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1328).* Boğaziçi Yayınları.

Turan, O. (2001). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. Ötüken Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı (1998). *Osmanlı Tarihi*. (Cilt II). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ünal, M. Ali (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü.* Paradigma Yayıncılık.

Yinanç, M. Halil (1977). Tarih-Erzurum. *İslam Ansiklopedisi.* (Cilt IV. 345-353) içinde. Milli Eğitim Basımevi.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Aktoklu, S.; Can, N. (2026). "Ekolojik Krizin Manevi Kökleri: Seyyid Hüseyin Nasr'ın Modern İnsan ve Doğa Eleştirisi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 289-301. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 30.08.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1955345

Yazar/Author

Sevda AKTOKLU*, Nevzat CAN**

Makale Adı/Article Name

Ekolojik Krizin Manevi Kökleri: Seyyid Hüseyin Nasr'ın Modern İnsan ve Doğa Eleştirisi***

Spiritual Roots of the Ecological Crisis: Seyyed Hossein Nasr's Critique of Modern Humanity and Nature

ÖZ

Çağdaş ekolojik kriz, yalnızca teknik, ekonomik ya da politik etkenlerle açıklanamayacak ölçüde derin bir anlam ve değer krizine işaret etmektedir. Bu krizin arka planında, modern insanın varlık, tabiat ve kutsal ile kurduğu ilişkide meydana gelen köklü dönüşüm bulunmaktadır. Seyyid Hüseyin Nasr'a göre doğa tahribi, insanın tabiat üzerindeki sınırsız hâkimiyet arzusundan çok, modern bilincin kutsal ve metafizik anlam dünyasından uzaklaşmasının sonucudur. Modern insan, tabiatı ilahi düzenle bağlantılı anlamlı bir varlık alanı olarak kavramaktan uzaklaşmış; onu üretim, tüketim ve teknik müdahale süreçlerine dâhil edilen maddi bir kaynak alanı şeklinde görmeye başlamıştır. Bu çalışma, Nasr'ın modern insan eleştirisi ekseninde kutsaldan kopuşu, prometeyen insan figürünü, ekolojik krizin manevi köklerini ve geleneksel dünya görüşünde tabiatın manevi değerini ele almaktadır. Makalenin temel iddiası, Nasr'ın ekolojik krizi dar anlamda bir çevre yönetimi problemi olarak değil, modern insanın kutsal kozmos fikrinden uzaklaşmasıyla ortaya çıkan manevi, ontolojik ve ahlaki bir kriz olarak yorumladığıdır. Bu nedenle çözüm, tabiatı anlamlandırma biçiminin yeniden düşünülmesini gerektirir.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Hüseyin Nasr, Ekolojik Kriz, Modern İnsan, Doğa Tahribi, Gelenek, Kutsal, Tabiat.

ABSTRACT

The contemporary ecological crisis cannot be adequately explained only through technical, economic, or political factors; it also indicates a profound crisis of meaning and value. This article examines the spiritual roots of ecological destruction through Seyyed Hossein Nasr's critique of modern humanity and nature. In Nasr's thought, the devastation of the natural world is not merely the result of industrial production or irresponsible environmental policies. More fundamentally, it emerges from modern humanity's loss of a sacred and metaphysical vision of existence. Modern consciousness increasingly treats nature as a measurable, usable, and controllable material resource rather than as a meaningful order connected with divine wisdom. The article discusses the modern separation of knowledge from the sacred, the Promethean image of the human being, the spiritual roots of ecological crisis, and the value of nature in the traditional worldview. It argues that Nasr interprets ecological crisis as an ontological, moral, and spiritual crisis that requires a renewed understanding of knowledge, responsibility, and the sacred cosmos.

Keywords: Seyyed Hossein Nasr, Ecological Crisis, Modern Humanity, Destruction Of Nature, Tradition, Sacred, Nature.

* Öğr. Gör., Avrasya Üniversitesi, Meslek Yüksek Okulu, sevda.aktoklu@avrasya.edu.tr

** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Felsefe Bölümü, behcan@hotmail.com

*** Bu çalışma, Atatürk Üniversitesi Felsefe Anabilim Dalı'nda 2019 yılında tamamlanan "Seyyid Hüseyin Nasr'ın Düşüncesinde İnsan Sorunu" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Extended Abstract

This article examines the ecological crisis through Seyyed Hossein Nasr's critique of modern humanity and nature. The main point of departure is the claim that contemporary ecological problems cannot be understood only as technical failures, political deficiencies, or economic consequences. Pollution, climate change, the exhaustion of natural resources, and the destruction of living ecosystems are certainly visible dimensions of the crisis. However, from Nasr's perspective, these problems also point to a deeper transformation in the way modern humanity understands existence, knowledge, nature, and the sacred. For this reason, the article approaches ecological crisis as a spiritual, ontological, and moral problem rather than as a merely environmental issue.

The purpose of the study is to show how Nasr relates the destruction of nature to the loss of a sacred worldview in modern consciousness. In traditional worldviews, nature is not perceived as a meaningless collection of material objects. It is understood as a meaningful order that reflects wisdom, measure, harmony, and divine signs. Modern thought, however, has increasingly interpreted nature as a measurable, calculable, controllable, and usable field. This transformation has changed not only humanity's practical relationship with the environment, but also its metaphysical position within the order of existence. In this context, the article argues that Nasr's ecological thought is rooted in his broader critique of modernity, secularization, and the reduction of knowledge to instrumental power.

The study is based on a conceptual and interpretive analysis of Nasr's views on modern humanity, sacred science, tradition, and nature. Rather than using empirical data, it examines the philosophical and metaphysical assumptions that shape the modern human-nature relationship. The article first discusses the modern separation of consciousness from the sacred and the transformation of the idea of nature. It then analyzes Nasr's notion of the Promethean human being, who places the self at the center of existence and regards nature as an object of domination. In the following sections, the article evaluates the spiritual roots of ecological crisis, the traditional understanding of the spiritual value of nature, and the possibility of overcoming the crisis through a renewed awareness of the sacred cosmos.

According to the article's argument, the modern ecological crisis begins with a narrowing of the human vision of reality. When knowledge is detached from metaphysical and moral principles, it tends to become a tool for control and exploitation. In such a framework, nature is no longer seen as a sacred order that calls humanity to responsibility; rather, it becomes a resource to be organized according to human desire, production, consumption, and technical intervention. Nasr's criticism is not directed against knowledge or science as such, but against a form of knowledge that has lost its connection with wisdom. This point is central to understanding why ecological destruction, for Nasr, is inseparable from the crisis of modern consciousness.

The article also emphasizes the significance of the Promethean image of the human being in Nasr's thought. The Promethean human being represents a type of modern subject who seeks autonomy from transcendent truth and assumes unlimited authority over the natural world. This figure interprets freedom as self-sufficiency and power, but in doing so loses the sense of limit, responsibility, and sacred order. The domination of nature is therefore not only an external act of environmental exploitation; it is also the outward expression of an inner spiritual imbalance. The pollution of the environment is connected with the pollution of the soul, because the loss of measure, reverence, and responsibility within the human being eventually appears as destruction in the external world.

In contrast to this modern orientation, the traditional worldview understands nature as a symbolic and spiritual reality. Mountains, rivers, trees, soil, and living beings are not merely physical entities; they are signs that direct the human being toward a larger order of meaning. In this view, human superiority does not mean unlimited domination over nature. Rather, it implies responsibility, trust, and moral obligation. The human being becomes truly mature not by intensifying technical control, but by recognizing the limits of the self and acting in harmony with the order of existence. Therefore, ecological sensitivity is not only a matter of protecting the environment; it also requires the discipline of desire, the renewal of moral awareness, and the recovery of a sense of sacred responsibility.

The conclusion of the article is that ecological crisis cannot be overcome by technical measures alone. Environmental policies, sustainable production, and responsible consumption are necessary, but they remain insufficient if the worldview that produced the crisis remains unchanged. Nasr's thought invites modern humanity to reconsider the meaning of nature, the purpose of knowledge, and the ethical position of the human being within the cosmos. The recovery of the sacred cosmos does not mean a nostalgic return to the past; rather, it means rebuilding the human-nature relationship on the basis of meaning, wisdom,

measure, and responsibility. In this sense, Nasr's approach offers a philosophical and spiritual framework for rethinking the ecological crisis at its deepest roots.

Giriş: Ekolojik Krizi Manevi Bir Mesele Olarak Düşünmek

Ekolojik kriz, günümüzde çoğunlukla çevre kirliliği, iklim değişikliği, doğal kaynakların tükenmesi, teknolojik üretim biçimleri ve tüketim alışkanlıkları üzerinden tartışılmaktadır. Bu tartışmalar, krizin görünür sonuçlarını anlamak bakımından önem taşımakla birlikte, meselenin insan, varlık ve tabiat tasavvuruyla ilgili daha derin boyutlarını her zaman yeterince açıklayamamaktadır. Çünkü insanın doğayla kurduğu ilişki, yalnızca pratik davranışların ya da çevresel politikaların sonucu değildir; aynı zamanda insanın kendisini evren içinde nasıl konumlandırdığıyla da yakından ilişkilidir (Yıldırım, 2017, ss. 289-290). Bu bağlamda ekolojik krizi yalnızca teknik çözümlerle aşılabilecek bir çevre sorunu olarak değil, insanın tabiatla kurduğu ilişkinin düşünsel, ahlaki ve manevi temellerini açığa çıkaran kapsamlı bir kriz olarak değerlendirmek gerekir (Nasr, 1982, s. 62).

Modern dönemde insanın tabiatla kurduğu ilişki, geleneksel dünya görüşlerinden ayrılan yeni bir anlam çerçevesinde şekillenmiştir. Geleneksel anlayışta tabiat düzen ve hikmet taşıyan bir varlık alanıyken, modern dünya tasavvurunda ölçülebilir, dönüştürülebilir ve denetlenebilir bir alana indirgenmiştir; mekanik dünya anlayışı bu yönelimi güçlendirmiştir (Capra, 2014, ss. 61, 70). Dolayısıyla bu dönüşüm, insanın varlık karşısındaki konumunu yeniden tanımlamasıyla yakından ilişkilidir.

Nasr'a göre modern insanın doğayı tahrip etmesi, yalnızca çevreye karşı duyarsızlıkla açıklanamaz; daha temelde insanın tabiatı ilahi düzenle bağlantılı bir anlam alanı olarak görememesiyle ilişkilidir. Modernlik tartışmalarında akıl, ilerleme ve bireysel özerklik fikrinin merkezî hâle gelmesi, insanın geleneksel anlam dünyasından uzaklaşmasının temel göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Demirhan, 2004, s. 24). Bu kopuş, insanın varlık düzeniyle kurduğu ilişkinin zayıflaması ve dünyayı aşkın referanslardan bağımsız biçimde yorumlaması bağlamında da okunabilir (Guénon, 1979, s. 15). Böylece Nasr'ın yaklaşımı, ekolojik krizi modern insanın yalnızca doğayla değil, kutsalla ve kendi varlık konumuyla kurduğu ilişkinin bozulması üzerinden değerlendirmektedir.

Nasr'ın düşüncesinde tabiat, insanın kullanımına sunulmuş salt maddi bir alan değildir; ilahi düzenin ve hikmetin işaretlerini taşıyan, insanı kendi sorumluluğu üzerine düşünmeye çağıran anlamlı bir varlık düzenidir. Bu anlamda insanın tabiata yönelik tavrı, aynı zamanda onun kutsala, varlığa ve kendi özüne karşı tavrını da gösterir. Nasr'ın Aydınlanma sonrası modern bilinç eleştirisi, din-bilim ilişkisi ve kutsalın bilgiden dışlanması bağlamında değerlendirilebilir (Baykan, 2002, s. 205). Bu eleştirinin yalnızca kültürel ya da tarihsel değil, aynı zamanda metafizik bir zemine dayandığı; geleneksel İslam ve ezelî hikmet düşüncesiyle yakından ilişkili olduğu görülmektedir (Demirkol, 2010, ss. 273-274). Bu çerçevede ekolojik kriz, Nasr açısından tabiatın kirlenmesinden önce insanın varlıkla kurduğu ilişkinin anlam kaybına uğramasıyla ilgilidir (Nasr, 2013, ss. 220-223).

Bu bağlamda modern insanın temel yanılgısı, kendisini tabiat üzerinde sınırsız tasarruf sahibi merkezî bir özne olarak konumlandırmasıdır. Nasr'ın ekolojik kriz eleştirisi, doğanın kullanım biçiminden çok, bu kullanımı mümkün kılan hâkimiyetçi zihniyetin sorgulanmasına yöneliktir (Sungur, 2014, s. 115; Zengin, 2017, s. 42).

Bu çalışma, "Ekolojik Krizin Manevi Kökleri: Seyyid Hüseyin Nasr'ın Modern İnsan ve Doğa Eleştirisi" başlığı altında, ekolojik krizi Nasr'ın modern insan eleştirisi ekseninde tartışmayı amaçlamaktadır. Nasr'ın düşünce dünyasında varlık, bilgi, gelenek ve kutsal arasındaki bağ, modern insanın bunalımını anlamada merkezi bir yere sahiptir (Chittick, 2012, s. 232). Bu doğrultuda makalede önce modern bilincin kutsaldan kopuşu ve tabiat tasavvurundaki değişim ele alınacak; ardından prometeyen insan figürü üzerinden hâkimiyetçi modern özne anlayışı tartışılacaktır. Daha sonra ekolojik krizin manevi kökleri, geleneksel dünya görüşünde tabiatın manevi değeri ve kutsal kozmos fikrinin yeniden hatırlanması çerçevesinde değerlendirilecektir.

Yöntem bakımından çalışma, Nasr'ın modern insan, kutsal bilim, gelenek ve tabiat konularındaki görüşlerini merkeze alan kavramsal ve yorumlayıcı bir analize dayanmaktadır. Ampirik veri kullanılmayan çalışmada, Nasr'ın ilgili eserleri ve konuya ilişkin literatür, modern insan-tabiat ilişkisini biçimlendiren felsefi ve metafizik varsayımları ortaya koymak amacıyla incelenmiştir.

Çalışma, ekolojik krizin çözümünü yalnızca teknolojik iyileştirmelerde ya da çevre politikalarında aramanın yetersiz kalacağını; insanın tabiat karşısındaki konumunu, sorumluluğunu ve manevi yönelimini yeniden değerlendirmesi gerektiğini savunmaktadır. Böylece Nasr'ın düşüncesi, ekolojik krizi modern insanın manevi yoksullaşması, tabiatın anlam kaybına uğraması ve kutsal düzen fikrinin unutulması bağlamında yorumlamak için güçlü bir felsefi zemin sunmaktadır (Nasr, 2015, ss. 18-19).

1. Modern Bilincin Kutsaldan Kopuşu ve Tabiat Tasavvurunun Değişimi

Modern insanın doğayla kurduğu ilişkinin anlaşılabilmesi için öncelikle modern bilincin varlık, bilgi ve kutsal karşısındaki konumunu değerlendirmek gerekir. Geleneksel dünya görüşlerinde tabiat, kendi başına anlamsız bir madde alanı olarak görülmez; insanı aşan bir düzenin, hikmetin ve ilahi anlamın görünür olduğu bir varlık alanı olarak değerlendirilir. Modern bilinç ise bu anlam boyutunu geri plana iterek tabiatı daha çok ölçülebilir, hesaplanabilir ve müdahaleye açık bir gerçeklik alanı olarak ele almıştır. Mekanik dünya anlayışı, insan ile doğa arasındaki bütüncül bağı zayıflatmış ve tabiatı parçalarına ayrılabilir bir sistem olarak değerlendirme eğilimini güçlendirmiştir (Capra, 2014, ss. 61-70).

Modernliğin belirleyici yönlerinden biri, insan aklının kendi kendine yeterli bir otorite olarak konumlandırılmasıdır. Bu anlayışta insan, hakikati aşkın bir kaynaktan veya geleneksel bir bilgi düzeninden hareketle değil, kendi rasyonel kapasitesiyle kurmaya yönelir. Böylece bilgi, varlığın manevi ve metafizik boyutlarını anlamaya çalışan bir hikmet arayışı olmaktan uzaklaşarak daha işlevsel, denetleyici ve fayda merkezli bir karakter kazanır. Modern dönemde akıl, ilerleme ve bireysel özerklik fikri, insanın dünya ile kurduğu ilişkiyi dönüştüren temel unsurlar arasında yer almıştır (Demirhan, 2004, s. 35). Bu dönüşüm, insanın geleneksel anlam düzeninden kopması ve dünyayı aşkın referanslardan bağımsız biçimde yorumlamasıyla da bağlantılıdır (Guénon, 1979, s. 19).

Nasr'ın modern bilinç eleştirisi, özellikle bilginin kutsaldan ayrılması meselesinde belirginleşir. Ona göre modern insan, tabiatı kutsal bir düzenin parçası olarak kavrama yetisini kaybettiği ölçüde doğayla kurduğu ilişkiyi de manevi sorumluluk temelinden uzaklaştırmıştır. Bu noktada Nasr'ın itirazı, bilginin ya da bilimin kendisine değil; bilginin metafizik, ahlaki ve manevi ilkelerden bağımsızlaştırılarak tek boyutlu bir araçsallığa indirgenmesinedir. Modern bilime ve Aydınlanmacı akıl anlayışına yöneltilen bu eleştiri, kutsalın bilgiden ve hayattan dışlanmasıyla doğrudan bağlantılıdır (Baykan, 2002, ss. 204-206). Bu bakımdan modern tabiat tasavvurundaki değişim, yalnızca çevresel sonuçlarıyla değil, bu sonuçları mümkün kılan bilgi ve varlık anlayışıyla birlikte ele alınmalıdır.

Modern dönemde tabiatın kutsal anlamından soyutlanması, insan-tabiat ilişkisinin fayda ve denetim ekseninde yeniden kurulmasına yol açmıştır. Nasr düşüncesinde gelenek ise varlığı kutsalla ilişkisi içinde anlamlandıran bütüncül bir dünya görüşüdür (Demirkol, 2010, s. 274). Bu nedenle temel sorun, tabiatın insan hayatındaki yerinin ortadan kalkması değil, onun manevi ve metafizik anlamının geri plana itilmesidir.

Bu değişimin arka planında, modern bilimin tabiatı nicel, ölçülebilir ve mekanik bir düzen olarak kavrama eğilimi önemli bir yer tutar. Modern bilimsel bakış, doğayı anlamak için ölçme, sınıflandırma ve açıklama yöntemlerini öne çıkarmış; bu da insanın tabiat hakkında daha sistematik bilgi üretmesini sağlamıştır. Ancak Nasr açısından problem, bu bilgi biçiminin kutsal ve metafizik ilkelerden bağımsızlaştırılarak hakikati açıklayan tek geçerli çerçeve hâline getirilmesidir. Tabiatın yalnızca maddi ve ölçülebilir yönleriyle ele alınması, varlığın anlam, değer ve gaye boyutlarının geri planda kalmasına yol açmaktadır (Çüçen, K. vd., 2011, s. 126). Böylece doğa, insanın karşısında anlam taşıyan bir varlık düzeni olmaktan uzaklaşarak yalnızca fiziksel özellikleriyle kavranan bir alan hâline gelmektedir.

Nasr'a göre modern insanın kendisini aşkın hakikat düzeninden bağımsız görmesi, özgürleşmeden çok varlık içindeki asli konumundan uzaklaşma sonucunu doğurur. Gelenekten kopuş bu nedenle yalnızca kültürel bir değişim değil, varlık ve bilgi anlayışında köklü bir kırılmadır (Sungur, 2014, s. 118).

Bu bağlamda "kutsaldan kopuş", yalnızca dinî inancın zayıflaması değil, dünyanın aşkın bir anlam düzeni içinde okunma imkânının kaybıdır. Tabiatın yalnızca maddi ve işlevsel nitelikleriyle kavranması da bu anlam daralmasının sonucudur (Zengin, 2017, s. 51; Schuon, 1998, s. 37).

Modern tabiat tasavvurundaki bu dönüşüm, zamanla toplumsal hayatın farklı alanlarında da görünür hâle gelmiştir. Sanayileşme, teknolojik genişleme, kentleşme ve tüketim kültürü, insanın doğayla ilişkisini yalnızca bireysel bir tercih olmaktan çıkararak daha geniş bir uygarlık meselesine dönüştürmüştür. Çevre sorunları, yalnızca doğayla ilgili değildir; insanın toplumsal örgütlenme biçimleri, üretim ilişkileri ve yaşam tarzlarıyla da bağlantılıdır (Yıldırım, 2017, ss. 289-290). Bu yönüyle ekolojik kriz, hem modern toplumun üretim ve tüketim pratikleriyle hem de bu pratikleri mümkün kılan insan ve tabiat anlayışıyla birlikte değerlendirilmelidir.

Bu çerçevede ekolojik krizi anlamak, modern insanın tabiatı nasıl kullandığını açıklamanın ötesinde, tabiatı neden artık kutsal bir varlık düzeni olarak göremediğini sorgulamayı gerektirir (Chittick, 2012, s. 232).

2. Prometeyen İnsan Eleştirisi: Hâkimiyet, Sekülerleşme ve Doğa

Nasr'ın modern insan eleştirisinde öne çıkan temel kavramlardan biri "prometeyen insan"dır. Bu kavram, insanın kendisini aşkın bir hakikat düzeninden bağımsızlaştırarak varlık üzerinde sınırsız bir tasarruf yetkisine sahip olduğunu düşünmesini ifade eder. Prometeyen insan, kendisini Tanrı'ya, kutsal düzene ve varlık bütünlüğüne karşı sorumlu bir varlık olarak değil; kendi iradesini, aklını ve teknik gücünü merkeze alan özerk bir özne olarak kavrar (Nasr, 2015, s. 17). Bu yönüyle prometeyen insan, yalnızca modern bireyin özgürleşme arzusunu değil, aynı zamanda sınır, sorumluluk ve aşkınlık bilincinden uzaklaşmasını da temsil eder. Modernlikte akıl, ilerleme ve bireysel özerklik fikrinin merkezî hâle gelmesi, insanın geleneksel anlam dünyasından kopuşunu ve kendisini yeni bir otorite kaynağı olarak konumlandırmasını güçlendirmiştir (Demirhan, 2004, s. 35).

Prometeyen insanın temel özelliği, kendisini varlık düzeninin merkezine yerleştirmesidir. Bu tavırda insan, tabiatı kendisiyle aynı varlık düzeninin parçası olarak değil, kendi amaçları için düzenlenebilir dışsal bir alan olarak görmeye başlar. Böyle bir anlayışta doğa, insanın anlam arayışına eşlik eden bir hikmet alanı olmaktan uzaklaşır; ekonomik, teknolojik ve bilimsel süreçler içinde dönüştürülebilecek bir kaynak alanına indirgenir. Modern öznenin dünyayı kendi aklı ve iradesi doğrultusunda kavrama çabası, yalnızca bilgi üretme biçimini değil, insanın varlık karşısındaki konumunu da değiştirmiştir. Felsefe tarihinin modern döneme ilişkin tartışmalarında insan merkezli düşünme biçiminin güçlenmesi, bu dönüşümün önemli arka planlarından biri olarak değerlendirilmektedir (Gökberk, 2002, s. 281).

Bu noktada sekülerleşme, yalnızca dinî inançların toplumsal alandaki etkisinin azalması anlamına gelmez. Daha geniş anlamıyla sekülerleşme, dünyanın kutsal anlamından soyutlanması ve varlığın yalnızca maddi boyutlarıyla kavranmasıdır. Tabiatın kutsal anlamından uzaklaştırılması, insanın doğa karşısında sorumluluk taşıyan bir varlık olarak değil, ona hükmetme yetkisine sahip bir özne olarak konumlanmasına zemin hazırlar. Nitekim modern insanın tabiatla kurduğu sorunlu ilişki, yalnızca çevresel davranışlarla değil, varlığı kavrama biçimindeki daralmayla da ilgilidir. Felsefi disiplinler açısından bakıldığında varlık, bilgi ve değer alanlarının birbirinden koparılması, insanın dünyayı parçalı ve araçsal biçimde yorumlamasına yol açabilmektedir (Heimsoeth, 2013, s. 44).

Prometeyen insanın doğa karşısındaki tavrı, bilme arzusuyla sınırlı kalmaz; bilginin denetleme, dönüştürme ve yeniden biçimlendirme gücüne dönüşmesiyle belirginleşir. Bu anlayış içinde tabiat, yalnızca anlaşılacak bir varlık düzeni değil, insanın amaçlarına göre düzenlenecek bir malzeme olarak görülür. Nasr'ın modern bilim eleştirisi de bilimin kendisini reddetmekten çok,

kutsaldan bağımsızlaştırılmış bilgi anlayışının tabiatı teknik denetimin nesnesi hâline getirmesine yöneliktir (Nasr, 2002, s. 116). Bu çerçevede "kutsal bilim" vurgusu, bilginin yalnızca teknik fayda üretme aracı olarak kalmaması ve yeniden hikmetle ilişkilendirilmesi gerektiği düşüncesine dayanır (Nasr, 2016, ss. 165-167).

Modern insanın hâkimiyetçi tavrı, tabiatı yalnızca fiziksel olarak değil, anlam bakımından da yoksullaştırmıştır. Doğaya bakan modern bilinç, çoğu zaman onda sembolik, manevi ya da metafizik bir anlam görmek yerine, onu üretim, tüketim ve teknik ilerleme süreçlerinin içine yerleştirir. Böylece doğa, insanı kendi sınırları ve sorumluluğu üzerine düşündüren bir varlık alanı olmaktan uzaklaşır. İnsanın kendisini varlık düzeni içinde nasıl konumlandırdığı, onun hem kendisine hem de dış dünyaya yönelişini belirleyen temel unsurlardan biridir. Bu sebeple modern insanın doğa karşısındaki tavrı, yalnızca epistemolojik değil, aynı zamanda ontolojik ve ahlaki bir sorun olarak da değerlendirilmelidir (Heimsoeth, 2013, s. 48).

Prometeyen insanın doğaya yaklaşımı, modern dünyanın ilerleme fikriyle de yakından ilişkilidir. İlerleme düşüncesi çoğu zaman daha fazla üretim, daha fazla tüketim, daha fazla teknik güç ve tabiat üzerinde daha geniş denetim kurma isteğiyle iç içe geçmiştir. Bu anlayışta doğanın sınırları, insanın arzularını düzenleyen bir ölçü olarak değil, teknik gelişmelerle aşılması gereken engeller olarak görülür. Modern düşüncede ilerleme fikrinin güçlenmesi, insanın doğa karşısındaki konumunu da dönüştürmüş; tabiat, insanın sınırını fark ettiği bir düzen olmaktan çok, insan eylemiyle aşılacak ve yeniden biçimlendirilecek bir alan olarak görülmeye başlanmıştır (Demirhan, 2004, s. 52).

Bu çerçevede prometeyen insanın temel problemi, yalnızca doğaya dışarıdan zarar vermesi değildir; kendi arzu ve iradesini ölçü kabul ederek ahlaki sınır fikrini zayıflatmasıdır. İnsanın özgürlüğü, sorumluluktan bağımsız düşünüldüğünde, eylem alanı genişlese bile bu genişleme ahlaki bir ölçü üretmeyebilir. Ahlaki eylem, insanın yalnızca kendi isteğini gerçekleştirmesiyle değil, eyleminin evrensel bir sorumluluk ilkesiyle ilişkilendirilebilmesiyle anlam kazanır. Bu bakımdan modern insanın doğa üzerindeki sınırsız tasarruf iddiası, yalnızca teknik bir müdahale biçimi değil, aynı zamanda ahlaki sınırların aşınması olarak da okunabilir (Kant, 2002, ss. 38-39).

Prometeyen tavrın bir başka sonucu, insanın kendisiyle ve varlıkla kurduğu ilişkinin yabancılaşmasıdır. İnsan tabiatı yalnızca nesneleştirmekle kalmaz; kendi varlığını da kutsal, manevi ve metafizik boyutlarından uzaklaştırır. Bu durumda insan, doğaya hükmettiğini düşünürken aslında kendi iç bütünlüğünü, sınır bilincini ve hakikatle bağını zayıflatır. Modern öznenin güç ve irade merkezli yönelimi, insanın değerler alanıyla ilişkisini de problemli hâle getirmektedir. İnsan, yalnızca bilen ve üreten bir varlık değil, aynı zamanda değerlerle ilişki kuran ve eylemlerinden sorumlu olan bir varlık olarak düşünülmelidir (Kuçuradi, 2013, s. 13).

Prometeyen insan eleştirisi, modern insanın güç arzusunu sorgulaması bakımından Nietzscheci insan tasavvuruyla da karşılaştırmalı biçimde düşünülebilir. Modern insanın kendi sınırlarını aşma, kendisini yeniden kurma ve değerleri kendi iradesi etrafında belirleme eğilimi, doğayla ilişkide de hâkimiyetçi bir tavra dönüşebilmektedir (Nietzsche, 2001, s. 52). Ancak Nasr'ın yaklaşımında insanın yetkinleşmesi, kendi iradesini mutlaklaştırmasıyla değil, kendisini aşan hakikat düzeniyle bağ kurmasıyla mümkündür. Dolayısıyla prometeyen insan, Nasr açısından özgürleşmiş değil, kutsal merkezini kaybetmiş bir insan tipidir. Burada güç iradesiyle kutsal sorumluluk arasındaki gerilim, modern insanın hem kendisiyle hem de tabiatla kurduğu ilişkinin problemli yönünü görünür kılmaktadır (Nasr, 2015, s. 17).

Bu eleştiri, yalnızca Batı toplumlarını hedef alan dar bir medeniyet eleştirisi olarak anlaşılmamalıdır. Burada asıl mesele, kutsaldan kopmuş ve tabiatı araçsallaştırmış modern bilinç biçimidir. Bu bilinç biçimi, modernleşme süreçleriyle birlikte farklı toplumlarda da etkili olmuş; geleneksel tabiat anlayışlarını ve insanın varlık karşısındaki sorumluluk bilincini zayıflatmıştır. Prometeyen insan figürü belli bir coğrafyaya ait tarihsel bir tip olmaktan çok, modern zihniyetin ürettiği genel bir insan tasavvuru olarak değerlendirilebilir. Geçmiş ile gelecek arasında konumlanan insanın kendi varlık anlamını nasıl kurduğu, onun hem tarihsel hem de ahlaki yönelimlerini belirleyen temel bir mesele olarak önem taşımaktadır (Kılıç, 2012, ss. 77-78).

Bu bağlamda prometeyen insan eleştirisi, ekolojik krizin manevi köklerini anlamak açısından belirleyici bir yere sahiptir. Çünkü bu figürde insan, kendisine verilmiş sorumluluğu unutmuş; tabiatı emanet olarak değil, egemenlik kurulacak bir alan olarak kavramıştır. Bu tavır, modern insanın kutsal ve metafizik anlam dünyasından kopuşunun dış dünyadaki en görünür sonuçlarından biridir. Nasr'ın geleneksel dünya görüşüne yaptığı vurgu, insanın varlık düzenindeki yerini yeniden hatırlaması gerektiği düşüncesine dayanır (Nasr, 2013, s. 229). Ezelî hikmet ve gelenek anlayışı da modern insanın kaybettiği metafizik yönelimi yeniden düşünmek için önemli bir imkân sunmaktadır (Demirkol, 2010, s. 274).

3. Ekolojik Krizin Manevi Kökleri: Ruhun Kirlenmesinden Çevrenin Kirlenmesine

Ekolojik krizin manevi köklerini tartışmak, çevre sorunlarını yalnızca dış dünyada gerçekleşen fiziksel bozulmalar olarak görmemeyi gerektirir. Ormanların yok edilmesi, su kaynaklarının kirlenmesi, canlı türlerinin azalması ve doğal dengenin bozulması krizin görünür sonuçlarıdır; ancak bu sonuçların arkasında insanın tabiatı nasıl kavradığı ve kendisini varlık düzeni içinde hangi konuma yerleştirdiği sorusu yer alır. Nasr'ın yaklaşımında çevresel bozulma, modern insanın kutsal düzen fikrinden uzaklaşmasıyla birlikte düşünülür; böylece ekolojik kriz, yalnızca dış dünyaya ait bir tahribat değil, insanın varlıkla kurduğu ilişkinin manevi düzeyde çözülmesidir (Nasr, 1982, s. 87). Bu açıdan çevre sorunu, insanın dünyayı anlamlandırma biçimiyle doğrudan bağlantılıdır.

İnsan, yalnızca biyolojik varlığını sürdüren bir canlı değil; sembol üreten, anlam kuran, tercih eden ve eylemlerinden sorumlu olan bir varlıktır. Bu yönüyle insanın doğayla kurduğu ilişki, yalnızca ihtiyaçlarını karşılama düzeyinde kalmaz; onun ahlaki, sembolik ve manevi yönelimlerini de açığa çıkarır. İnsan üzerine yapılan felsefi tartışmalarda, insanın kendisini yalnızca doğanın bir parçası olarak değil, anlam üreten bir varlık olarak konumlandırdığı görülmektedir (Cassirer, 1980, s. 41). Nitekim tabiat karşısındaki tahrip edici tavır, insanın yalnızca çevreye verdiği zararı değil, kendi anlam ve değer dünyasında meydana gelen daralmayı da gösterir.

Ekolojik krizin "ruhun kirlenmesi" ile ilişkilendirilmesi, insanın iç dünyası ile dış dünya arasındaki bağı görünür kılar. İnsan kendi arzularını sınırsızlaştırdığında ve kendisini tabiat üzerinde mutlak tasarruf sahibi gördüğünde, doğa ile arasındaki denge bozulur. Mutluluk ve ahlak ilişkisi bakımından insanın iyi yaşam arayışı, yalnızca haz, fayda veya sahip olma isteğiyle değil; ölçü, erdem ve sorumluluk bilinciyle anlam kazanır (Akarsu, 1998, s. 58). Bu noktada çevre tahribatı, sadece teknik bir hata değil; insanın iç dünyasında ölçü, hürmet ve sorumluluk duygusunun zayıflamasıyla ilişkili ahlaki bir problemdir.

Geleneksel düşüncede insan, varlık düzeninden bağımsız ve kendi başına mutlak bir merkez olarak görülmez. İnsan, dünyada bulunma biçimiyle hem kendisine hem de kendisini kuşatan varlık alanına karşı sorumluluk taşır. Bu sorumluluk, yalnızca toplumsal ilişkilerle sınırlı değildir; insanın tabiatla, canlılarla ve bütün varlık düzeniyle kurduğu ilişkiyi de kapsar. Ahlaki eylemin değeri, yalnızca bireysel niyetle değil, eylemin başkaları ve dünya üzerindeki sonuçlarıyla da ilişkilidir (Kant, 2002, s. 45). Bu çerçevede tabiatın yalnızca kullanılacak bir kaynak gibi görülmesi, insanın değerler dünyasındaki daralmanın dışa yansımasıdır.

Ekolojik krizin manevi boyutunda "emanet" düşüncesi önemli bir yere sahiptir. Tabiatın insana sınırsız mülkiyet alanı olarak verilmediği, aksine korunması ve sorumlulukla yaklaşılması gereken bir düzen olduğu kabul edildiğinde, insanın doğaya bakışı da değişir. İnsan hakları ve felsefe bağlamında insanın yalnızca hak sahibi değil, aynı zamanda sorumluluk taşıyan bir varlık olarak düşünülmesi, doğa karşısındaki etik konumunu da tartışmaya açar (Çotuksöken, 2012, s. 63). Bu açıdan tabiat, insanın keyfî biçimde tüketebileceği bir nesne değil, karşısında ölçülü ve sorumlu davranması gereken bir varlık alanıdır.

İslam düşüncesinde insanın varlık düzenindeki konumu, çoğu zaman onun sorumluluk sahibi bir varlık oluşuyla birlikte değerlendirilmiştir. İnsan, yalnızca kendi varlığıyla sınırlı olmayan; çevresiyle, toplumla ve yaratılmış varlıklarla ilişkisi içinde anlam kazanan bir varlıktır. İslam felsefesi geleneğinde insanın akıl, ahlak ve varlık düzeni içindeki yeri, onun yalnızca bilen değil,

aynı zamanda sorumluluk üstlenen bir varlık olduğunu gösterir (Çetinkaya, 2012, s. 145). Doğa karşısında ölçüsüz ve tahrip edici bir tutum, insanın manevi sorumluluğuyla bağdaşmayan bir yönelim olarak değerlendirilebilir.

Tasavvufi gelenekte insan ile âlem arasındaki ilişki, yalnızca dışsal bir çevre ilişkisi olarak değil, derin bir varlık bağı olarak ele alınır. İnsan küçük âlem, evren ise büyük âlem olarak düşünüldüğünde, tabiatın tahribi insanın kendisiyle kurduğu ilişkinin de bozulduğunu gösterir. Bu anlayışta varlık alanı, birbirinden kopuk nesnelerin toplamı değil, anlamlı ve bütünlüklü bir düzendir (İbnü'l-Arabî, 2016, s. 48). Dolayısıyla doğanın manevi değerinden soyutlanması, yalnızca çevrenin değil, insanın kendi hakikatini kavrama imkânının da zayıflaması anlamına gelir.

İnsan-ı kâmil düşüncesi, ekolojik krizin manevi köklerini yorumlamak açısından dikkate değerdir. Çünkü bu anlayışta insanın yetkinliği, yalnızca akli kapasitesi veya teknik gücüyle değil, varlık düzeniyle kurduğu uyumlu ve ölçülü ilişkiyle ilgilidir. İnsan-ı kâmil fikri, insanın kendi nefsini merkeze alan sınırsız bir varlık değil, hakikatle irtibat kurabilen ve varlık düzenini sorumlulukla kavrayabilen bir varlık olduğunu gösterir (Durak, 2010, ss. 117-118). Bu açıdan ekolojik kriz, yetkinleşme imkânını kaybeden insanın tabiatla ilişkisini de ölçüsüzleştirmesinin sonucu olarak okunabilir.

Modern insanın doğa karşısındaki temel problemi, sahip olduğu teknik güçten çok bu gücü hangi anlam dünyası içinde kullandığıdır. Teknik imkânlar, ahlaki ve manevi ilkelerle dengelenmediğinde insanın tabiat üzerindeki müdahalesi yıkıcı bir biçime dönüşebilir. İnsanın kosmostaki yeri, onun yalnızca biyolojik ya da teknik kapasitesiyle değil, değerleri kavrama ve dünyadaki konumunu anlamlandırma biçimiyle de ilgilidir (Scheler, 2015, s. 37). Bu bakımdan çevre krizini doğuran asıl kırılma, insanın bilgiyi hikmetten, eylemi sorumluluktan ve tabiatı kutsal anlamdan koparmasıdır.

Ekolojik kriz, bireysel ahlak sorunuyla sınırlı değildir; aynı zamanda modern toplumların üretim, tüketim ve küreselleşme süreçleriyle de bağlantılıdır. Küreselleşen dünyada çevre sorunları, yerel etkileri aşarak bütün insanlığı ilgilendiren ortak bir krize dönüşmüştür (Baykal & Baykal, 2008, s. 12). Bu durum, insanın tabiatla ilişkisinin yalnızca bireysel tercih düzeyinde değil, ekonomik, toplumsal ve kültürel örgütlenme biçimleriyle birlikte ele alınması gerektiğini gösterir. Ancak Nasr'ın yaklaşımı açısından bu dışsal süreçler, insanın iç dünyasındaki manevi yön kaybı, ölçü duygusunun zayıflaması ve varlık karşısındaki sorumluluk bilincinin daralmasıyla birlikte düşünülmelidir (Nasr, 2015, ss. 18-19).

Bu bağlamda ekolojik kriz, yalnızca insanın doğaya zarar vermesiyle sınırlı değildir; aynı zamanda insanın kendi manevi yönünü ihmal etmesiyle de ilgilidir. İnsan kendi iç dünyasında ölçü, merhamet, sorumluluk ve hürmet duygusunu kaybettiğinde, bu kayıp dış dünyada tahribat olarak görünür hâle gelir. İnsan-ı kâmil anlayışında yetkinleşme, insanın nefsini sınırsızlaştırmasıyla değil, onu terbiye ederek hakikatle uyumlu hâle getirmesiyle mümkündür (El-Cîlî, 2015, s. 74). Bu noktada ekolojik krizin manevi kökleri, insanın tabiatı nasıl kullandığı kadar, kendi arzularını nasıl yönettiğiyle de bağlantılıdır.

4. Geleneksel Dünya Görüşünde Tabiatın Manevi Değeri

Geleneksel dünya görüşünde tabiat, insanın karşısında yer alan pasif bir madde alanı olarak değil, ilahi düzenin görünür olduğu anlamlı bir varlık alanı olarak kavranır. Bu anlayışta doğa, yalnızca insan ihtiyaçlarını karşılayan bir kaynak değil; insanın kendi sınırlarını, sorumluluğunu ve varlık içindeki yerini fark etmesine imkân veren bir düzendir. Nasr'ın tabiat anlayışında doğa, kutsal kozmosun dışında kalan tarafsız bir madde alanı değil, ilahi hakikatin işaretlerini taşıyan sembolik bir gerçekliktir (Nasr, 1982, s. 91). Dolayısıyla geleneksel tabiat tasavvuru, modern dönemde belirginleşen araçsal doğa anlayışından farklı olarak, insan ile tabiat arasındaki ilişkiyi fayda ve hâkimiyet üzerinden değil, anlam, ölçü ve hürmet üzerinden kurar.

Bu bakış açısında âlem, birbirinden kopuk nesnelerin toplamı değildir. Varlıklar arasında hiyerarşik, sembolik ve manevi bir bağ bulunduğu kabul edilir. İnsan, bu düzenin dışında ya da üzerinde konumlanan mutlak bir özne değil; anlamlı bir bütünün içinde sorumluluk taşıyan bir

varlıktır. Ezelî hikmet geleneğinde hakikat, yalnızca soyut düşünceyle değil, varlık düzeninde kendini gösteren işaretler aracılığıyla da kavranır (Schuon, 1998, s. 45). Böylece tabiat, geleneksel düşüncede yalnızca fiziksel varlıkların toplamı olarak değil, insanı aşan hakikate açılan sembolik bir dil olarak değerlendirilir.

İslam kozmoloji geleneğinde tabiat, ilahi hikmetin görünür yansımalarını taşıyan bir işaretler alanı olarak ele alınır (Nasr, 1985, s. 85). Bu nedenle doğanın tahribi, yalnızca maddi çevreye zarar vermek değil, insanın hakikatle kurduğu sembolik bağı zayıflatmak anlamına da gelir.

Tasavvufi düşüncede insan ile âlem arasındaki ilişki, dışsal bir çevre ilişkisi olarak değil, varlık düzeyinde kurulan derin bir bağ olarak anlaşılır. İnsan küçük âlem, evren ise büyük âlem olarak düşünüldüğünde, tabiatın düzeni ile insanın iç düzeni arasında anlamlı bir paralellik kurulur. Bu anlayış, insanın doğaya karşı sorumluluğunu yalnızca pratik bir koruma görevi olmaktan çıkarır; onu insanın kendi manevi bütünlüğüyle ilgili bir mesele hâline getirir. Âlemdeki bütünlük fikri, tabiatın değersizleştirilmesini değil, onun varlık düzeni içindeki yerinin korunmasını gerektirir (İbnü'l-Arabî, 2016, s. 49).

Geleneksel tabiat anlayışında insanın üstünlüğü, doğa üzerinde sınırsız tahakküm kurma hakkı anlamına gelmez. Aksine insanın akıl, irade ve bilinç sahibi olması, ona daha ağır bir sorumluluk yükler. İnsan, kendisine verilen imkânları ölçüsüzce kullanmakla değil, varlık düzenine uygun biçimde davranmakla yetkinleşir. İslam düşüncesinde insanın ahlaki konumu, onun yalnızca bilen ve eyleyen bir varlık oluşuyla değil, aynı zamanda sorumluluk üstlenme kapasitesiyle ilişkilidir (Çetinkaya, 2012, s. 148). Bu çerçevede insanın tabiat karşısındaki yeri, üstünlükten çok emanet, ölçü ve sorumluluk kavramlarıyla anlaşılmalıdır.

Geleneksel düşüncede tabiat karşısındaki sorumluluk, dar bir çevre duyarlılığını aşarak insanın eylemlerinin daha geniş varlık alanındaki sonuçlarını gözetmesini gerektirir. Bu doğrultuda tabiatla kurulan ilişki, insanın ahlaki olgunluğu ve sorumluluk bilinciyle doğrudan bağlantılıdır (Kant, 2002, s. 45).

Nasr'a göre tabiatın kutsal anlamını yitirmesi, insanın doğayla kurduğu ilişkinin bozulmasındaki temel kırılmalardan biridir. Tabiat yeniden kutsal bir düzenin parçası olarak kavranmadıkça çevre sorunlarına yönelik çözümler yüzeysel kalacaktır (Nasr, 2013, ss. 220-223).

Geleneksel anlayışta tabiatla ilişki, insanın kendisini terbiye etme sürecinden bağımsız değildir. İnsan doğaya ölçülü yaklaştığında, aslında kendi arzularına da sınır koymuş olur. Bu bakımdan ekolojik duyarlılık, yalnızca çevreyi koruma davranışı değil, insanın nefsini, tüketim arzusunu ve hâkimiyet isteğini kontrol etmesiyle de bağlantılıdır. İnsan-ı kâmil fikri, insanın varlık düzeniyle uyumlu hâle gelmesini ve kendi benliğini hakikat merkezli bir ölçü içinde inşa etmesini gerektirir (Küçük, 2017, s. 86). Bu yönüyle geleneksel tabiat anlayışı, insanın dış dünyayla ilişkisini onun içsel olgunlaşma sürecinden ayrı düşünmez.

Modern dönemde geri plana itilen hususlardan biri de tabiatın insana yalnızca dışsal fayda sağlamadığı, aynı zamanda insanı manevi bakımdan eğittiği düşüncesidir. Geleneksel bakışta doğa, insanın sınırsız isteklerini onaylayan bir alan değil; ona ölçüyü, faniliği ve bağlı olduğu büyük düzeni hatırlatan bir varlık sahasıdır. İnsan, yalnızca biyolojik ve teknik kapasitesiyle değil, değerleri kavrama ve dünyadaki yerini anlamlandırma biçimiyle de tanımlanır (Scheler, 2015, s. 39). Bu noktada tabiatla kurulan ilişki, insanın iç dünyasını biçimlendiren ahlaki ve manevi bir tecrübe olarak değerlendirilebilir.

Bu yönüyle geleneksel tabiat tasavvuru, ekolojik krizin çözümü için yalnızca geçmişe ait nostaljik bir bakış sunmaz. Aksine insanın doğa karşısındaki konumunu yeniden düşünmesi için güçlü bir felsefi zemin oluşturur. Tabiatın manevi değeri kabul edildiğinde, insanın doğayla ilişkisi de tahakkümden emanete, tüketimden sorumluluğa, faydadan hikmete doğru dönüşür. Nasr'ın "kutsal bilim" vurgusu da bu dönüşümün bilgi anlayışıyla birlikte düşünülmesi gerektiğini gösterir; çünkü tabiatın anlamını yeniden kavramak, yalnızca çevresel davranışları değil, insanın bilgi, değer ve varlık anlayışını da dönüştürmeyi gerektirir (Nasr, 2016, ss. 165-167).

5. Krizden Çıkış İmkânı: Kutsal Kozmosun Yeniden Hatırlanması

Ekolojik krizin manevi kökleri dikkate alındığında, meselenin yalnızca teknik düzenlemelerle aşılamayacağı görülür. Çevre politikaları, sürdürülebilir üretim modelleri, doğal kaynakların korunması ve tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesi elbette önemlidir. Ancak bu tedbirler, krizi doğuran insan ve tabiat tasavvurunu dönüştürmediği sürece sınırlı bir etki alanında kalır. Nasr'ın yaklaşımında ekolojik kriz, insanın tabiatı kutsal anlamından koparak onu yalnızca maddi bir kaynak alanı olarak görmesiyle ilişkilidir (Nasr, 1982, s. 62). Bu açıdan asıl mesele, doğaya verilen zararı azaltmanın ötesinde, insanın tabiatı nasıl anlamlandırdığını ve kendisini varlık düzeni içinde nasıl konumlandırdığını yeniden düşünmesidir.

Bu noktada kutsal kozmos fikrinin yeniden hatırlanması, ekolojik krize karşı yalnızca teorik bir öneri sunmaz; insanın dünya ile kurduğu ilişkinin kökten gözden geçirilmesini ifade eder. Kutsal kozmos anlayışı, âlemi yalnızca fiziksel varlıklardan oluşan mekanik bir düzen olarak görmez. Varlığı anlam, hikmet ve ilahi düzenle birlikte kavrar. Böyle bir kavrayışta tabiat, insanın keyfî biçimde kullanacağı bir nesne olmaktan çıkar; insanı kendi sınırlarına ve sorumluluğuna çağıran bir varlık alanı hâline gelir. Gelenekçi düşüncede kutsal, yalnızca dinî ritüellerle sınırlı değildir; bilgi, ahlak ve dünya tasavvurunun merkezinde yer alan kurucu bir ilkedir (Schuon, 2006, s. 28).

Bu anlayış, insanı tabiat karşısında bütünüyle edilgen bir konuma da yerleştirmez. Aksine insanın doğayla ilişkisini ölçü, denge ve sorumluluk temelinde yeniden kurmasını gerekli kılar. İnsan, ne doğa karşısında tümüyle pasif bir varlık ne de doğa üzerinde sınırsız yetki sahibi bir özne olarak düşünülmelidir. Onun sorumluluğu, varlık düzeninin anlamını kavradığı ölçüde kendi eylemlerini de bu düzene uygun biçimde düzenleyebilmesinde belirginleşir. Ahlaki eylemin değeri, yalnızca bireysel niyetle değil, eylemin evrensel sorumluluk ilkesiyle ilişkilendirilebilmesiyle anlam kazanır (Kant, 2002, s. 45). Buradan hareketle ekolojik sorumluluk, insanın manevi sorumluluğundan ayrı düşünülemez.

Nasr'ın perspektifinde bu dönüşümün merkezinde bilgi anlayışının yeniden ele alınması yer alır. Modern bilgi çoğu zaman tabiatı ölçme, denetleme ve dönüştürme gücü üretirken; geleneksel bilgi tabiatı anlam, hikmet ve hakikatle ilişkisi içinde kavramaya yönelir. Bu ayrım, bilimin bütünüyle reddedilmesi anlamına gelmez. Belirleyici olan, bilginin hangi amaçla ve hangi dünya görüşü içinde kullanıldığıdır. Bilgi, insanı sorumluluk bilincinden uzaklaştırdığında tabiat üzerindeki tahribatı artırabilir. Hikmetle birleştiğinde ise insanın varlık düzeni içindeki yerini daha doğru kavramasına imkân verir (Nasr, 2016, ss. 165-167). Böylece çevre duyarlılığı, yalnızca davranış düzeyinde değil, bilginin anlam ve değerle yeniden ilişkilendirilmesiyle de derinleşir.

Ekolojik krizin aşılması, modern insanın kendi iç dünyasına yönelmesini de gerektirir. Tabiat üzerindeki ölçüsüz müdahale, çoğu zaman insanın kendi arzularını sınırlayamamasıyla bağlantılıdır. Daha fazla üretme, tüketme ve sahip olma isteği yalnızca ekonomik bir eğilim değildir; aynı zamanda insanın manevi ölçüsünü kaybetmesinin de göstergesidir. İnsanın değerlerle ilişkisi, onun eylemlerinin yönünü ve dünya karşısındaki sorumluluk bilincini belirleyen temel unsurlardan biridir (Kuçuradi, 2013, s. 13). Bu sebeple ekolojik kriz karşısında gerekli olan dönüşüm, tüketim arzusunu, güç anlayışını ve değerler karşısındaki tavrı birlikte sorgulayan ahlaki bir yenilenmeyi de içerir.

Kutsal kozmosun hatırlanması, insanın tabiatla kurduğu ilişkiyi fayda merkezli bir zeminden çıkararak anlam ve sorumluluk ekseninde yeniden düşünmeye imkân verir. Bu hatırlama, geçmişe dönük nostaljik bir tutum değildir. Aksine modern insanın doğa karşısındaki konumunu eleştirel biçimde değerlendirmesini sağlar. İnsan, yalnızca biyolojik varlığıyla değil; anlam kurma, sembol üretme ve dünyayı yorumlama kapasitesiyle de ayırt edilen bir varlıktır (Cassirer, 1980, s. 41). Bu bakımdan ekolojik krize verilecek cevap, yalnızca davranışların düzenlenmesini değil, tabiatı anlamlandırma biçiminin de dönüştürülmesini gerektirir.

Meselenin toplumsal boyutu da bu çerçevenin dışında bırakılamaz. Ekolojik kriz, yalnızca bireysel ahlak veya kişisel duyarlılık meselesi değildir. Üretim biçimleri, tüketim alışkanlıkları, kentleşme, küreselleşme ve ekonomik örgütlenme süreçleriyle yakından bağlantılıdır.

Küreselleşen dünyada çevre sorunları, yerel etkileri aşarak bütün insanlığı ilgilendiren ortak bir mesele hâline gelmiştir (Baykal & Baykal, 2008, s. 1). Bu durum, bireysel farkındalığın gerekli fakat tek başına yeterli olmadığını gösterir. İnsan, toplumsal yaşamını, üretim ilişkilerini ve tüketim kültürünü de aynı manevi ve ahlaki sorgulamanın içine dâhil etmek zorundadır.

Toplumsal ve teknik düzenlemelerin kalıcı sonuç üretebilmesi, doğayı yalnızca kullanım değeri üzerinden kavrayan yaklaşımın dönüşmesine bağlıdır. Bu nedenle çevre politikaları, bilgi, değer, tüketim ve varlık anlayışına yönelik daha geniş bir sorgulamayla birlikte düşünülmelidir (Yıldırım, 2017, s. 289).

Bu perspektif, insanı ne doğa karşısında tümüyle pasif ne de sınırsız güç sahibi bir özne olarak konumlandırır; onu anlamlı bir varlık düzeni içinde sorumluluk taşıyan bir varlık olarak görür (Scheler, 2015, s. 37). Ekolojik krizin aşılması, bu nedenle dış dünyaya yönelik düzenlemeler kadar insanın tabiata bakışının dönüşümünü de gerektirir.

Nasr'ın ekolojik kriz karşısındaki temel katkısı da burada belirginleşir. Krizin kökünü yalnızca çevresel uygulamalarda değil, insanın kutsalı, tabiatı ve kendi varlık konumunu unutmasında arar. Bu yaklaşım, ekolojik krizi teknik bir çevre yönetimi problemi olmaktan çıkarır; insanın anlam dünyası, bilgi anlayışı, ahlaki sorumluluğu ve manevi yönelimiyle birlikte düşünmeye imkân verir. Tabiatın kutsal düzen içindeki yerinin yeniden hatırlanması, insanın doğayla ilişkisini daha ölçülü, sorumlu ve hikmet merkezli bir zeminde yeniden kurmasına kapı aralar (Nasr, 2013, s. 229).

Sonuç

Bu çalışma, ekolojik krizi yalnızca çevresel tahribat, doğal kaynakların azalması veya modern teknolojinin yol açtığı dışsal bir problem olarak değil, insanın varlık, tabiat ve kutsal ile kurduğu ilişkinin dönüşümü bağlamında ele almıştır. Seyyid Hüseyin Nasr'ın düşüncesinden hareketle ulaşılan temel değerlendirme, ekolojik krizin modern insanın manevi merkezini kaybetmesiyle yakından ilişkili olduğudur. Modern insan, tabiatı ilahi düzenin işaretlerini taşıyan anlamlı bir varlık alanı olarak görmekten uzaklaştıkça, onu üzerinde tasarrufta bulunabileceği maddi ve işlevsel bir alana indirgemiştir. Bu nedenle ekolojik krizin kökeninde yalnızca yanlış çevre politikaları veya teknik yetersizlikler değil, insanın tabiatı kavrama biçiminde meydana gelen derin bir anlam kaybı bulunmaktadır (Nasr, 1982, s. 87).

Makalenin ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan biri, modern bilincin kutsaldan kopuşunun tabiat tasavvurunu doğrudan dönüştürmesidir. Modern dönemde akıl, teknik, ilerleme ve bireysel özerklik fikrinin merkezî hâle gelmesi, insanın doğa karşısındaki konumunu da değiştirmiştir. Bu değişim, tabiatın artık insanı aşan bir düzenin parçası olarak değil; ölçülebilir, dönüştürülebilir ve tüketilebilir bir alan olarak görülmesine zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla ekolojik kriz, yalnızca doğaya verilen zararın değil, modern dünya görüşünün bilgi, değer ve varlık anlayışında meydana getirdiği kırılmanın da bir sonucudur (Demirhan, 2004, s. 35).

Bu bağlamda prometeyen insan figürü, Nasr'ın modern insan eleştirisinde ekolojik krizin anlaşılması bakımından önemli bir açıklama imkânı sunmaktadır. Prometeyen insan, kendisini aşkın bir hakikat düzenine bağlı görmeyen; kendi iradesini, aklını ve teknik gücünü merkeze alan insan tipini ifade eder. Bu insan tipi için tabiat, kendisine emanet edilmiş bir varlık düzeni olmaktan çıkarak insan arzularına ve üretim süreçlerine göre biçimlendirilecek bir alana dönüşür. Böylece ekolojik tahribat, yalnızca doğaya verilen zarar olarak değil, insanın sınır bilincini, sorumluluk duygusunu ve manevi yönelimini kaybetmesi olarak da okunmalıdır.

Çalışmada ulaşılan bir diğer sonuç, ekolojik krizin insanın iç dünyası ile dış dünya arasındaki kopukluk üzerinden de değerlendirilmesi gerektiğidir. İnsan kendi iç dünyasında ölçü, sorumluluk, hürmet ve emanet bilincini kaybettiğinde, bu kayıp dış dünyada tahribat olarak görünür hâle gelir. Bu nedenle çevre krizi, yalnızca teknik araçların yanlış kullanımından değil, insanın değerler dünyasında meydana gelen daralmadan da beslenmektedir. İnsan, yalnızca bilen ve üreten bir varlık değil; eylemlerinden sorumlu olan, değerlerle ilişki kuran ve dünyadaki

konumunu anlamlandıran bir varlıktır. Bu yönüyle ekolojik kriz, aynı zamanda insanın kendi varlık anlayışıyla ilgili ahlaki ve manevi bir sorundur.

Geleneksel dünya görüşünde tabiatın manevi değeri, bu krizi farklı bir düzlemde düşünmeye imkân vermektedir. Bu anlayışta tabiat, insanın sınırsız biçimde tüketebileceği bir kaynak değil; ilahi hikmetin işaretlerini taşıyan anlamlı bir düzendir. İnsan ise bu düzenin mutlak sahibi değil, sorumluluk taşıyan bir parçasıdır. Bu nedenle geleneksel tabiat tasavvuru, modern ekolojik krize yalnızca nostaljik bir alternatif sunmaz; insanın tabiat karşısındaki konumunu yeniden değerlendirmesi için güçlü bir felsefi ve manevi zemin oluşturur. Tabiatın manevi değerinin kabul edilmesi, insanın doğayla ilişkisini tahakkümden emanete, tüketimden sorumluluğa ve faydadan hikmete doğru dönüştürme imkânı taşır (Schuon, 1998, s. 45).

Nasr'ın ekolojik krize yönelik çözüm perspektifi de bu çerçevede anlam kazanmaktadır. Ona göre çevre sorunlarına yalnızca teknolojik tedbirlerle yaklaşmak yeterli değildir; çünkü krizi doğuran zihniyet değişmeden, doğaya yönelik araçsal ve tahrip edici tavır farklı biçimlerde varlığını sürdürecektir. Bu nedenle insanın kutsal kozmos fikrini yeniden hatırlaması gerekir. Kutsal kozmos fikri, tabiatı yalnızca fiziksel varlıkların toplamı olarak değil; insanı kendi sınırlarına, sorumluluğuna ve aşkın hakikate yönelten anlamlı bir düzen olarak kavramayı mümkün kılar (Nasr, 2013, s. 229).

Bu nedenle çözüm, çevre yönetimi, sürdürülebilirlik politikaları ve teknolojik iyileştirmeleri gerekli görmekle birlikte, bunları insanın tabiatı anlamlandırma biçimini dönüştüren ahlaki ve manevi bir yenilenmeyle birlikte ele almayı gerektirir.

Sonuç olarak Nasr'ın yaklaşımı, ekolojik krizi modern insanın manevi yoksullaşması ve kutsal tabiat fikrinin unutulması bağlamında yorumlayarak çevre tartışmalarına felsefi ve metafizik bir derinlik kazandırmaktadır. Bu yaklaşım, ekolojik krizin aşılmasını yalnızca dış dünyanın onarılmasında değil, insanın kendi iç dünyasını, bilgi anlayışını, değer bilincini ve tabiatla kurduğu manevi bağı yeniden inşa etmesinde görmektedir. Bu yönüyle Nasr'ın modern insan ve doğa eleştirisi, çağdaş ekolojik tartışmalarda teknik çözüm arayışlarının ötesine geçen; insanın varlık içindeki yerini, sorumluluğunu ve kutsal ile ilişkisini yeniden düşünmeye çağıran güçlü bir değerlendirme zemini sunmaktadır (Nasr, 2015, ss. 18-19).

Kaynakça

Akarsu, B. (1998). *Mutluluk ahlakı* (1. baskı). İnkılap Kitabevi.

Baykal, H., & Baykal, T. (2008). Küreselleşen Dünya'da çevre sorunları. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 1-17.

Baykan, E. (2002). Gelenekselci ekolün din-bilim bağlamında Aydınlanma eleştirisi -S. Hüseyin Nasr örneği-. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 16, 201-216.

Capra, F. (2014). *Batı düşüncesinde dönüm noktası* (M. Armağan, Çev.; 3. baskı). İnsan Yayınları.

Cassirer, E. (1980). *İnsan üstüne bir deneme* (N. Arat, Çev.; 1. baskı). Remzi Kitabevi.

Chittick, W. (2012). *Seyyid Hüseyin Nasr'ın temel düşünceleri* (N. Koltaş, Çev.; 1. baskı). İnsan Yayınları.

Çotuksöken, B. (2012). *İnsan hakları ve felsefe*. Papatya Yayıncılık.

Çetinkaya, B. A. (2012). *İslam felsefesi tarihi* (Cilt 2, 1. baskı). Grafiker Yayınları.

Çüçen, K., Zafer, M. Z., & Esenyel, A. (2011). *Varlık felsefesi* (2. baskı). Ezgi Kitabevi.

Demirhan, A. (2004). *Modernlik* (1. baskı). İnsan Yayınları.

Demirkol, M. (2010). Seyyid Hüseyin Nasr'a göre ezelî hikmet ve geleneksel İslam. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51(2), 271-290.

Durak, N. (2010). İslam düşüncesinde etik bir ideal olarak "İnsan-ı Kâmil" anlayışı. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(2), 105-124.

El-Cîlî, A. (2015). *İnsan-ı kâmil* (A. M. Tolun, Çev.; 4. baskı). İz Yayıncılık.

Gökberk, M. (2002). *Felsefe tarihi*. Remzi Kitabevi.

Guénon, R. (1979). *Modern dünyanın bunalımı* (N. Avcı, Çev.). Emek Matbaacılık.

Heimsoeth, H. (2013). *Felsefenin temel disiplinleri* (T. Mengüşoğlu, Çev.; 6. baskı). Doğu Batı Yayınları.

İbnü'l-Arabî. (2016). *Fusûsu'l-hikem* (M. N. Gençosman, Çev.; 4. baskı). Ataç Yayınları.

Kant, I. (2002). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi* (I. Kuçuradi, Çev.; 3. baskı). Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.

Kılıç, Y. (2012). Geçmişle gelecek arasında insan. *Kaygı Dergisi*, 19, 77-90.

Kuçuradi, İ. (2013). *İnsan ve değerleri* (5. baskı). Türkiye Felsefe Kurumu.

Küçük, O. N. (2017). *Fusûsu'l-hikem ve Mesnevî'de insan-ı kâmil* (3. baskı). İnsan Yayınları.

Nasr, S. H. (1982). *İnsan ve tabiat* (N. Avcı, Çev.). Yeryüzü Yayınları.

Nasr, S. H. (1985). *İslam kozmoloji öğretilerine giriş* (N. Şişman, Çev.). İnsan Yayınları.

Nasr, S. H. (2002). *Tabiat düzeni ve din* (L. Boyacı, Çev.). İnsan Yayınları.

Nasr, S. H. (2013). *Bilgi ve kutsal* (Y. Yazar, Çev.; 5. baskı). İz Yayıncılık.

Nasr, S. H. (2015). *İslam ve modern insanın çıkmazı* (A. Ünal & S. Büyükduru, Çev.; 7. baskı). İnsan Yayınları.

Nasr, S. H. (2016). *Bir kutsal bilim ihtiyacı* (Ş. Yalçın, Çev.; 2. baskı). İnsan Yayınları.

Nietzsche, F. (2001). *İyinin ve kötünün ötesinde* (A. İnam, Çev.; 2. baskı). Yorum Yayınevi.

Scheler, M. (2015). *İnsanın kosmostaki yeri* (H. Tepe, Çev.; 2. baskı). Bilgesu Yayıncılık.

Schuon, F. (1998). *İslam ve ezeli hikmet* (Ş. Yalçın, Çev.). İz Yayıncılık.

Schuon, F. (2006). *Tasavvuf* (V. Sezigen, Çev.). İz Yayıncılık.

Sungur, E. (2014). *Seyyid Hüseyin Nasr'a göre gelenek ve modernlik*. Çizgi Kitabevi.

Yıldırım, C. (2017). Ekoloji düşüncesinde insan ve toplum anlayışı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 289-308.

Zengin, C. (2017). *Seyyid Hüseyin Nasr ve geleneğin gözüyle modern dünyayı anlamak* (1. baskı). Önsöz Yayıncılık.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Topal, S. (2026). "Türkiye'de Enerji Verimliliği Artışları Toplam Enerji Kullanımını Azaltıyor Mu? Jevons Paradoksu Ve Rebound Etkisinin 1990–2024 Dönemi İçin NARDL Analizi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 302-314. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 30.08.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1955420

Yazar/Author

Samet TOPAL*

Makale Adı/Article Name

Türkiye'de Enerji Verimliliği Artışları Toplam Enerji Kullanımını Azaltıyor Mu? Jevons Paradoksu Ve Rebound Etkisinin 1990–2024 Dönemi İçin NARDL Analizi

Are Improvements in Energy Efficiency in Turkey Reducing Total Energy Consumption? A NARDL Analysis of the Jevons Paradox and the Rebound Effect for the 1990–2024 Period

ÖZ

Bu çalışmada, 1990–2024 döneminde Türkiye'de enerji verimliliği ile enerji tüketimi arasındaki ilişki Jevons paradoksu ve rebound etkisi bağlamında NARDL yöntemiyle incelenmiştir. Modelde enerji tüketimi bağımlı değişken olarak ele alınırken, enerji verimliliği, kentsel nüfus ve ticari açıklık açıklayıcı değişkenler olarak kullanılmıştır. Kısa dönem sonuçları, söz konusu değişkenlerin enerji tüketimi üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermektedir. Uzun dönemde, enerji verimliliğini temsilen kullanılan enerji yoğunluğu değişkeninin katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Enerji yoğunluğundaki azalmanın enerji verimliliğindeki artışı ifade ettiği dikkate alındığında bu bulgu, enerji verimliliğindeki iyileşmelerin enerji tüketimini azaltmak yerine artırdığını göstermektedir. Söz konusu sonuç, Jevons paradoksuyla uyumlu bir rebound etkisine işaret etmektedir. Ayrıca kentsel nüfus artışının enerji tüketimini artırdığı, ticari açıklıktaki azalışların da enerji tüketimi üzerinde artırıcı etki oluşturduğu belirlenmiştir. Buna karşılık ticari açıklıktaki artışların uzun dönem etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir. Genel olarak bulgular, Türkiye'de enerji verimliliği politikalarının tek başına enerji tüketimini azaltmakta yeterli olmadığını; bu politikaların enerji talebi yönetimi, sürdürülebilir kentleşme ve dış ticaret politikalarıyla desteklenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Jevons Paradoksu, Rebound Etkisi, NARDL, Türkiye

ABSTRACT

In this study, the relationship between energy efficiency and energy consumption in Turkey during the 1990–2024 period was examined using the NARDL method in the context of the Jevons paradox and the rebound effect. In the model, energy consumption was treated as the dependent variable, while energy efficiency, urban population, and trade openness were used as explanatory variables. The findings indicate that, in the short term, the effects of these variables on energy consumption are not statistically significant. In the long term, the coefficient of the energy intensity variable—used to represent energy efficiency—was found to be negative and statistically significant. Considering that a decrease in energy intensity indicates an increase in energy efficiency, this finding suggests that improvements in energy efficiency increase rather than decrease energy consumption. This result points to a rebound effect consistent with the Jevons paradox. Additionally, it was determined that an increase in urban population raises energy consumption, while decreases in trade openness also have a positive effect on energy consumption. In contrast, the long-term effect of increases in commercial floor area is not statistically significant. Overall, the findings reveal that energy efficiency policies alone are insufficient to reduce energy consumption in Turkey; these policies must be supported by energy demand management, sustainable urbanization, and foreign trade policies.

Keywords: Jevons Paradox, Rebound Effect, NARDL, Türkiye

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, İİBF/İktisat Bölümü, asttopal@gmail.com

Extended Abstract

Improving energy efficiency is one of the key policy tools for ensuring energy security, reducing dependence on foreign sources, and supporting environmental sustainability. However, improvements in energy efficiency may not always result in the expected reduction in energy consumption. As efficiency gains lower the cost of using energy services, they may stimulate a renewed increase in energy demand among consumers and producers, thereby offsetting some or all of the expected savings. In the literature, this phenomenon is referred to as the rebound effect. If the rebound rate exceeds 100 percent and the increase in efficiency results in a net rise in energy consumption, this indicates the Jevons paradox. The purpose of this study is to examine the short- and long-term relationship between energy efficiency and energy consumption in Turkey and, based on the findings, to assess the validity of the rebound effect and the Jevons paradox. The study utilized annual data for Turkey covering the period 1990–2024. Per capita energy consumption was used as the dependent variable, while energy intensity, urban population, and trade openness were used as explanatory variables. Energy intensity was considered an inverse indicator of energy efficiency. Accordingly, a decrease in energy intensity indicates an improvement in energy efficiency, while an increase indicates a deterioration in energy efficiency.

A nonlinear autoregressive distributed lag (NARDL) model was used to identify nonlinear short- and long-term relationships among the variables. The NARDL approach allows for the joint analysis of I(0) and I(1) series with different degrees of integration and enables the separate examination of the effects of positive and negative changes in the explanatory variables. The results obtained from the ADF and KPSS tests showed that the variables are integrated at the I(0) or I(1) level and that none of the variables are I(2). Thus, the necessary precondition for applying the NARDL method has been met. The cointegration and error correction results also revealed the existence of a long-run equilibrium relationship among the variables. The fact that the error correction coefficient is negative and statistically significant indicates that approximately 79.2% of short-run imbalances are eliminated within one period and that the system converges rapidly toward long-run equilibrium.

According to the short-run estimation results, the coefficients associated with the positive and negative components of energy intensity, urban population, and trade openness are not statistically significant. Therefore, it cannot be said that these variables have a reliable effect on energy consumption in the short term. Consequently, it is not possible to draw a definitive conclusion regarding the existence of the rebound effect or the Jevons paradox based on the short-term results.

In contrast, the coefficient for energy intensity was found to be negative and statistically significant in the long-term results. Given that a decrease in energy intensity reflects an increase in energy efficiency, it is evident that a 1% improvement in energy efficiency increases per capita energy consumption by approximately 0.0296%. This finding indicates that gains in energy efficiency do not translate into the expected energy savings over the long term and result in a net increase in energy consumption, albeit a limited one. The magnitude of the rebound effect was calculated using the formula employed by Brockway et al. (2017), based on the elasticity of energy consumption with respect to energy efficiency. Since energy intensity is an inverse indicator of energy efficiency, the energy efficiency elasticity was obtained by reversing the sign of the energy intensity coefficient, resulting in 0.0296. Accordingly, the rebound ratio was calculated as 102.96%. The fact that the rebound ratio exceeds 100% indicates that the expected savings from energy efficiency have been completely offset and that the increase in efficiency has resulted in a net increase in energy consumption. This result supports the validity of the Jevons paradox in Turkey during the period under study.

Long-term results regarding the control variables indicate that urban population has a positive and significant effect on energy consumption. A 1% increase in the urban population raises per capita energy consumption by approximately 0.6161%. This finding suggests that urbanization increases energy demand through the residential, transportation, infrastructure, and services sectors. In terms of trade openness, an asymmetric structure was identified. The fact that the coefficient associated with the negative component of trade openness is negative and statistically significant indicates that a 1% decrease in trade openness increases energy consumption by approximately 0.4595%. In contrast, the long-run effect of positive shocks to trade openness is not statistically significant. These results suggest that a contraction in trade openness could increase energy consumption by limiting access to energy-efficient technologies and intermediate goods. However, since this transmission mechanism was not directly tested in the model, this assessment should be considered a possible explanation.

Overall, the study shows that increases in energy efficiency in Turkey do not, on their own, lead to a sustained reduction in energy consumption, and that the rebound effect observed in the long term

completely offsets the expected energy savings. For this reason, energy efficiency policies must be implemented in conjunction with technological improvements, as well as energy demand management, effective pricing, the promotion of consumer awareness, and regulations that support energy conservation. To limit the impact of urbanization on increasing energy consumption, it is important to promote energy-efficient buildings, public transportation systems, and low-energy-intensity urban infrastructure. Additionally, foreign trade policies that support access to energy-efficient technologies and intermediate goods must be maintained. The coordinated implementation of energy efficiency, urbanization, foreign trade, and demand management policies is crucial for transforming efficiency gains into sustainable energy savings and limiting the rebound effect.

Giriş

Enerji verimliliği, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomilerde enerji güvenliği, dışa bağımlılığın azaltılması ve iklim değişikliğiyle mücadele bakımından temel politika araçlarından biri olarak kabul edilmektedir. Ancak enerji verimliliğindeki artışların toplam enerji kullanımını otomatik olarak azaltacağı varsayımı her zaman geçerli değildir (Topallı ve Buluş, 2016). Tam tersine, farklı ölçeklerde ve farklı bağlamlarda, verimlilik artışları ile yükselen kaynak tüketimi arasında pozitif bir ilişkinin gözlemlendiği çok sayıda örnek bulunmaktadır. Bu nedenle sorun yalnızca verimlilik artışının varlığı değil, bu artışın toplam tüketim üzerindeki nihai etkisinin ne olduğudur. Bu tartışmanın merkezinde rebound etkisi yer almaktadır. Rebound etkisi, en genel biçimiyle, verimlilikteki bir iyileşmenin teorik olarak sağlaması beklenen kaynak tasarrufunun tam olarak gerçekleşmemesi durumunu ifade eder. Rebound etkisini, verimlilikteki iyileşmenin %X olduğu bir durumda kaynak tüketiminin %X oranında azalmaması, yani daha az azalması ya da artması olarak tanımlamaktadır.Örneğin, bir otomobilin yakıt verimliliği %10 arttığında yakıt tüketiminin yalnızca %8 azalması halinde, beklenen tasarrufun bir kısmı kaybolmuş olmakta ve bu durum rebound etkisini göstermektedir; burada "kayıp fayda" üzerinden hesaplanan rebound oranı %20'dir (York ve McGee, 2016)

Literatürde rebound etkisinin işleyiş mekanizmaları daha ayrıntılı olarak da sınıflandırılmaktadır. Akıncı, Sevinç ve Yılmaz'a göre makro ölçekte rebound etkileri doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki temel grupta ele alınmaktadır. Doğrudan rebound etkisi, enerji etkinliğindeki artışın enerji hizmetlerinin maliyetini düşürmesi sonucu, ısıtma, aydınlatma ve pişirme gibi enerji hizmetlerinin daha yoğun kullanılmasına yol açmasıdır. Tüketici açısından bu mekanizma iki kanaldan işler: ikame etkisi, daha ucuz hale gelen enerji hizmetlerinin diğer hizmetlerin yerine daha fazla tercih edilmesini; gelir etkisi ise verimlilik artışına bağlı reel gelir yükselişinin daha fazla enerji kullanımına imkân vermesini ifade eder. Üretici açısından ise doğrudan rebound, daha ucuz enerji girdilerinin diğer üretim faktörleriyle ikame edilmesi ve maliyet avantajının daha yüksek üretim hacmini teşvik etmesi biçiminde ortaya çıkar. Dolaylı rebound etkisi ise, enerji verimliliğinden doğan parasal tasarrufların başka enerji yoğun faaliyetlere aktarılmasıdır; örneğin yakıt tasarrufuyla elde edilen gelirin hava yolculuğuna yönlendirilmesi bu kapsamdadır (Akıncı vd., 2018).

Jevons paradoksu ise rebound etkisinin daha güçlü ve daha çarpıcı biçimidir. Jevons paradoksu, rebound oranının %100'ü aşması, yani verimlilik artışına rağmen kaynak tüketiminin yalnızca beklenenden daha az azalmaması değil, fiilen artması durumudur. Bu nedenle her Jevons paradoksu bir rebound örneğidir; ancak her rebound örneği Jevons paradoksu değildir (York ve McGee, 2016). Kavramın tarihsel kökeni, William Stanley Jevons'un kömürle çalışan buhar motorlarında verimlilik artışının toplam kömür tüketimini düşürmediğini, tersine artırdığını gözlemlemesine dayanmaktadır (Bozkaya, 2023). Paradoksun teorik özü, verimliliğin yalnızca teknik bir iyileşme olarak değil, aynı zamanda maliyet azaltıcı ve kârlılık artırıcı bir unsur olarak değerlendirilmesinde yatmaktadır. Verimlilik artışı, üretim sürecinde birim girdi gereksinimini düşürse de, bunun doğurduğu maliyet avantajı fiyatları aşağı çekerek talebi canlandırabilmekte, tasarruf edilen kaynaklar yeni üretim ve tüketim alanlarına yönelmekte ve böylece ilk aşamada elde edilen kazanımlar makro düzeyde aşınabilmektedir. Bu bakımdan Jevons paradoksu, verimlilik–tasarruf ilişkisinin doğrusal olmadığını, tersine büyüme dinamikleriyle birleştiğinde

daha yüksek toplam kaynak kullanımına yol açabilecek bir süreç olduğunu göstermektedir (Alcott, 2005; Turgut ve Gökten, 2023). Jevons paradoksu yaklaşımına göre verimlilik artışları, enerji hizmetlerinin göreli maliyetini düşürerek talebi artırabilir. Bu durum beklenen enerji tasarrufunun bir kısmını ortadan kaldıran rebound etkisine, daha ileri durumlarda ise toplam enerji kullanımında artışa yol açabilir. Türkiye gibi büyüme dinamikleri güçlü, sanayi ve kentleşme baskısı devam eden ve enerji arzında dışa bağımlılığı belirgin olan ekonomilerde bu tartışma daha da önem kazanmaktadır (Topallı ve Buluş, 2016). Türkiye son on yılda enerji karmasını belirgin biçimde çeşitlendirmiş, yenilenebilir elektrik üretimini üç katına çıkarmış ve yeni üretim kapasitesi yatırımlarıyla arz güvenliğini artırmaya çalışmıştır. Bununla birlikte, IEA verileri Türkiye ekonomisinin enerji görünümünün hâlen fosil yakıt ağırlıklı olduğunu ve özellikle petrol ile doğalgazda yüksek ithalat bağımlılığının sürdüğünü göstermektedir. Bu nedenle Türkiye'de enerji verimliliği artışlarının toplam enerji talebini gerçekten aşağı çekip çekmediği, yalnızca enerji politikası açısından değil, dış denge ve çevre politikası açısından da kritik bir sorudur (IEA, 2021).

Bu çerçevede çalışma, iki temel araştırma sorusuna odaklanmaktadır: Türkiye'de enerji verimliliğindeki artışlar beklenen enerji tasarrufunu sağlamakta mıdır? Yoksa verimlilik kazanımları, rebound mekanizmaları nedeniyle aşınarak toplam enerji tüketiminin artmasına mı yol açmaktadır? Türkiye literatüründe Jevons paradoksu ve rebound etkisine ilişkin bulgular ise tam olarak uzlaşmış değildir. Mevcut literatürün önemli bir bölümü eski örneklem dönemlerine dayanmaktadır ve Türkiye'nin son dönemde hızlanan enerji dönüşümünü yeterince kapsamamaktadır. Bu kapsamda bu çalışma, Türkiye'de enerji verimliliği artışlarının toplam enerji kullanımı üzerindeki etkisini Jevons paradoksu ve rebound etkisi çerçevesinde yeniden değerlendirmektedir.

1. Literatür

1865 yılında Jevons'un, kullanımı daha verimli hâle gelen bir kaynağın tüketiminde beklenen azalmanın aksine artış yaşanabileceğini ortaya koymasıyla birlikte Jevons paradoksu literatürdeki yerini almıştır. Başka bir ifadeyle Jevons, kaynak verimliliğindeki artışların mutlak kaynak tüketimini azaltmak yerine, maliyet düşüşleri ve üretim/tüketim genişlemesi yoluyla toplam kaynak kullanımını artırabileceğine dikkat çekmiştir. Bununla birlikte söz konusu yaklaşım, 1980'li yıllara kadar sınırlı düzeyde ilgi görmüşken özellikle 1980 sonrasında CO_2 salınımındaki artışların çevresel bozulma ve iklim değişikliği üzerindeki etkilerinin daha görünür hâle gelmesiyle birlikte akademik çalışmalarda daha fazla tartışılmaya başlanmıştır (Turgut ve Gökten, 2023). Konuya ilişkin öncü çalışmalardan birini gerçekleştiren Khazzoom (1980), zorunlu verimlilik standartlarının enerji hizmetlerinin efektif kullanım maliyetini düşürerek kullanım yoğunluğunu artırabileceğini ve bu nedenle mühendislik hesaplarının öngördüğü enerji tasarrufunun tam olarak gerçekleşmeyebileceğini mikroekonomik düzeyde göstermiştir. Bu yaklaşım, Brookes'un (1979) enerji verimliliği artışlarının ekonomik büyümeyi hızlandırarak enerji talebini artırabileceği yönündeki makroekonomik görüşleriyle birlikte literatürde "Khazzoom–Brookes Hipotezi" olarak adlandırılmıştır. Saunders (1992), söz konusu hipotezi neoklasik büyüme teorisi çerçevesinde formüle ederek enerji verimliliğindeki artışların belirli varsayımlar altında toplam enerji tüketimini artırmasının, diğer bir ifadeyle backfire sonucunun, teorik olarak mümkün olduğunu göstermiştir.

Enerji verimliliği artışlarının toplam enerji tüketimini azaltıp azaltmadığı konusu, rebound etkisi ve Jevons paradoksu literatüründe farklı ülke, sektör ve dönemler üzerinden tartışılmaktadır. İncelenen çalışmalar genel olarak enerji ya da kaynak verimliliğindeki iyileşmelerin teorik olarak tasarruf oluşturması beklense de bu tasarrufun kullanıcı davranışları, maliyet düşüşleri, üretim artışı ve ekonomik genişleme gibi kanallar yoluyla kısmen ya da tamamen geri alınabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte literatürde ulaşılan bulguların homojen olmadığı, rebound etkisinin büyüklüğünün ülke yapısına, sektör özelliklerine, enerji türüne, gelir düzeyine ve kullanılan yönteme göre değiştiği görülmektedir.

Erken dönem çalışmalardan bir olan Greene'in (1992) çalışması, ABD otomotiv sektörü özelinde yakıt verimliliği artışlarının araç kullanım davranışı üzerindeki etkisini inceleyerek rebound etkisinin sınırlı düzeyde kaldığını ortaya koymuştur. Çalışmada yakıt verimliliğindeki artışın sürüş maliyetlerini düşürmesine rağmen bireyleri çok daha fazla araç kullanmaya yöneltmediği ve rebound etkisinin yaklaşık %5 ile %15 arasında gerçekleştiği belirtilmiştir. Bu bulgu, ulaştırma sektöründe verimlilik artışlarının önemli ölçüde net enerji tasarrufu sağlayabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Benzer şekilde Topallı ve Buluş (2016), Türkiye'de konut elektrik tüketimi üzerinden yaptıkları ARDL analizinde uzun dönem elektrik fiyat esnekliğini -0,18 olarak hesaplamış ve rebound etkisinin yaklaşık %18 düzeyinde olduğunu tespit etmiştir. Bu sonuç, Türkiye'de konut elektrik tüketimi bağlamında enerji verimliliğinden beklenen tasarrufun büyük ölçüde korunduğuna ve güçlü bir Jevons paradoksunun ortaya çıkmadığına işaret etmektedir.

Buna karşılık bazı çalışmalar rebound etkisinin çok daha yüksek düzeylerde gerçekleşebileceğini göstermektedir. Haas ve Biermayr (2000), Avusturya'da konut ısıtması alanında rebound etkisinin %20 ile %30 arasında olduğunu belirlemiştir. Bu sonuç, bina yalıtımı veya ısıtma sistemlerinde sağlanan verimlilik artışlarının yaklaşık üçte birlik kısmının, hanehalklarının daha yüksek konfor talebi nedeniyle kaybolduğunu göstermektedir. Diğer bir bulgu ise Xu vd. (2021) tarafından Çin'in 30 eyaleti üzerinde tarımsal su kullanımı bağlamında elde edilmiştir. Çalışmada tarımsal su kullanım verimliliğindeki artışların su tüketimini azalttığı, ancak beklenen tasarrufun büyük ölçüde rebound etkisiyle geri alındığı ve ortalama rebound etkisinin %88,81 gibi oldukça yüksek bir seviyeye ulaştığı belirlenmiştir. Bu bulgu, özellikle üretim amaçlı kaynak kullanımında verimlilik artışlarının tüketim azaltıcı etkisinin sınırlı kalabileceğini göstermektedir.

Literatürde Jevons paradoksunun daha güçlü biçimde desteklendiği çalışmalar da bulunmaktadır. Clement (2011), ABD eyaletlerinde karbon yoğunluğunun yaklaşık %30 azalmasına rağmen toplam karbon emisyonlarının düşmediğini ortaya koymuştur. Ekonomik büyüme, nüfus ve sanayileşme gibi faktörler kontrol edildiğinde dahi karbon emisyonlarının artmaya devam etmesi, karbon verimliliğindeki iyileşmelerin toplam emisyonları azaltmakta yetersiz kaldığını göstermektedir. Bu bağlamda çalışma, Jevons paradoksunun çevresel boyutuna dikkat çekmektedir. Benzer şekilde Akıncı vd. (2018), Türkiye ekonomisi için yaptıkları zaman serisi analizinde enerji verimliliği ve enerji üretimindeki artışa bağlı olarak enerji tüketiminin yükseldiğini tespit etmiş ve Türkiye'de Jevons paradoksunun geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca enerji tüketimindeki artışın enerji ithalatını, cari açığı ve enflasyonu olumsuz etkilediği belirtilerek rebound etkisinin yalnızca enerji tüketimiyle sınırlı kalmadığı, makroekonomik istikrar üzerinde de etkili olabileceği vurgulanmıştır.

Murshed (2018) tarafından Bangladeş ve Hindistan için yapılan çalışma da enerji türleri itibarıyla Jevons paradoksunun farklılaşabileceğini göstermektedir. Çalışmada enerji tüketimi yenilenebilir enerji, yenilenemez enerji, elektrik, doğal gaz, kömür ve petrol tüketimi şeklinde ayrıştırılmış; özellikle yenilenemez enerji, elektrik ve kömür tüketimi açısından Jevons paradoksunu destekleyen bulgular elde edilmiştir. Elektrik tüketimi özelinde enerji verimliliği ile tüketim arasında pozitif ilişki bulunması, rebound etkisinin bazı durumlarda "backfire" düzeyine ulaşabileceğini göstermektedir.

Jevons paradoksunun yalnızca enerji tüketimiyle sınırlı olmadığı, çevresel ve tarımsal genişleme süreçlerinde de ortaya çıkabileceği görülmektedir. Ceddia (2019), Latin Amerika ülkelerinde tarımsal üretkenlik artışlarının bazı koşullarda arazi tasarrufu sağlayabileceğini; ancak gelir, arazi ve servet eşitsizliği arttıkça bu etkinin zayıfladığını ve tarımsal genişlemeyi teşvik ettiğini göstermiştir. Bu bulgu, verimlilik artışlarının çevresel sonuçlarının yalnızca teknolojik gelişme ile değil, aynı zamanda gelir dağılımı ve mülkiyet yapısı gibi kurumsal-sosyoekonomik faktörlerle de yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Turgut ve Gökten (2023)'in yükselen piyasa ekonomileri üzerine yaptığı çalışma da bu çerçeveyi desteklemektedir. Ekolojik ayak izi bağımlı değişkeni üzerinden elde edilen bulgular, sanayileşme ve ekonomik büyümenin çevresel kirliliği artırdığını ve yükselen piyasa ekonomilerinde Jevons paradoksunun çevresel bağlamda geçerli olabileceğini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte literatürde Jevons paradoksunu desteklemeyen çalışmalar da bulunmaktadır. Bozkaya (2023), G-7 ülkeleri üzerine yaptığı panel veri analizinde enerji yoğunluğundaki artışın enerji kullanımını azalttığını ve enerji verimliliği politikalarının enerji tüketimini düşürücü yönde etkili olduğunu tespit etmiştir. Bu bulgu, gelişmiş ekonomilerde enerji verimliliği artışlarının güçlü kurumsal yapı, çevre politikaları, teknolojik kapasite ve enerji piyasası düzenlemeleriyle desteklendiğinde gerçek enerji tasarrufuna dönüşebileceğini göstermektedir. Dolayısıyla Jevons paradoksunun geçerliliği, yalnızca verimlilik artışlarının varlığına değil, bu artışların hangi politika çerçevesi içinde gerçekleştiğine de bağlıdır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, literatür rebound etkisinin düşük, orta, yüksek ya da backfire düzeyinde ortaya çıkabileceğini göstermektedir. Otomotiv ve konut elektriği gibi bazı alanlarda rebound etkisi sınırlı kalırken, tarımsal su kullanımı, konut ısıtması, fosil enerji tüketimi ve karbon emisyonları gibi alanlarda daha güçlü etkiler gözlenmektedir. Bu farklılık, enerji veya kaynak kullanımının zorunlu ihtiyaç, üretim girdisi ya da refah artırıcı tüketim unsuru olmasına göre değişmektedir. Ayrıca gelişmiş ülkelerde enerji verimliliği politikalarının tüketimi azaltıcı etkileri daha belirgin olabilirken, gelişmekte olan ve yükselen piyasa ekonomilerinde ekonomik büyüme, sanayileşme, enerji talebi ve gelir artışı verimlilik kazanımlarını gölgeleyebilmektedir.

Bu çerçevede Türkiye açısından yapılacak çalışmaların önemi artmaktadır. Türkiye gibi enerji ithalatına bağımlı, büyüme sürecinde enerji talebi yüksek ve cari açık sorunu yaşayan ekonomilerde enerji verimliliği artışlarının toplam enerji tüketimini ne ölçüde azalttığı kritik bir araştırma konusudur. Mevcut literatürde Türkiye'ye ilişkin bulguların tam olarak örtüşmediği görülmektedir. Topallı ve Buluş (2016), konut elektrik tüketimi bağlamında rebound etkisinin sınırlı olduğunu gösterirken; Akıncı vd. (2018), daha makro düzeyde Türkiye ekonomisinde Jevons paradoksunun geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu farklılık, analiz edilen sektör, dönem, değişken seti ve yöntem tercihinin sonuçlar üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir.

2. Veri Seti, Model Ve Yöntem

Bu çalışmada, 1990–2024 döneminde Türkiye'de enerji verimliliği ile enerji tüketimi arasındaki ilişki, Jevons paradoksu ve rebound etkisi bağlamında incelenmektedir. Çalışmada kullanılan değişkenler ve bu değişkenlere ilişkin veri kaynakları Tablo 1'de sunulmuştur. Bağımlı değişken olarak, enerji tüketimini temsilen kişi başına enerji kullanımı göstergesi kullanılmıştır. Bu değişken, kilogram petrol eşdeğeri cinsinden kişi başına birincil enerji tüketimini ifade etmektedir. Söz konusu gösterge, diğer son kullanım yakıtlarına dönüştürülmeden önceki birincil enerji kullanımını kapsamaktadır. Bu kapsamda enerji kullanımı; yurtiçi enerji üretimi, ithalat ve stok değişimlerinin toplamından, ihracat ile uluslararası taşımacılık yapan gemi ve uçaklara sağlanan yakıt miktarının çıkarılması yoluyla hesaplanmaktadır.

Çalışmada enerji verimliliği değişkenini enerji yoğunluğu göstergesi temsil etmektedir. Enerji yoğunluğu, birincil enerji tüketiminin kişi başına gelire oranlanması yoluyla hesaplanmış ve enerji verimliliği olarak kullanılmıştır. Modelde kontrol değişkenleri olarak kentsel nüfus ve ticari açıklık değişkenlerine yer verilmiştir. Bu değişkenlerin modele dâhil edilmesiyle, enerji tüketimi üzerinde etkili olabilecek demografik yapı, kentleşme düzeyi ve dışa açıklık gibi makroekonomik faktörlerin kontrol edilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca çalışmada kullanılan tüm değişkenlerin doğal logaritması alınarak modele dâhil edilmiştir. Logaritmik dönüşüm sayesinde model katsayılarının esneklik biçiminde yorumlanması mümkün hâle gelmiştir. Bu kapsamda tahmin edilen katsayılar, bağımsız değişkenlerde meydana gelen yüzde değişimlerin enerji tüketimi üzerindeki yüzde etkisini göstermektedir.

Tablo 1: Değişkenler ve Kaynakları

Sembol	Değişken	Veri Kaynağı
ET	Enerji Tüketimi	World Bank(2026)
EV	Enerji Verimliliği (Birincil Enerji Tüketimi/Kişi Başı GSYH	Our World in Data (2026) /World Bank(2026)
N	Kentsel Nüfus	World Bank(2026)
TA	Ticari Açıklık	World Bank(2026)

Çalışmada kullanılan ampirik model Denklem 1'de sunulmuştur.

$$lnET_t = \beta_0 + \beta_1 lnEV_t + \beta_2 lnN_t + \beta_3 lnTA_t + u_t \quad (1)$$

Bu denklemde ET_t enerji tüketimini; , EV_t enerji verimliliğini temsilen kullanılan enerji yoğunluğunu; N_t, kentsel nüfusu; TA_t, ticari açıklığı ifade etmektedir.

Çalışmada, 1990–2024 döneminde Türkiye'de enerji verimliliği ile enerji tüketimi arasındaki kısa ve uzun dönemli asimetrik ilişkileri incelemek amacıyla doğrusal olmayan ARDL (NARDL) yöntemi tercih edilmiştir. NARDL yöntemi, Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL yaklaşımının Shin vd. (2014) tarafından pozitif ve negatif şokları ayrıştıracak şekilde genişletilmiş biçimidir. Bu yöntem, enerji verimliliğini temsilen kullanılan enerji yoğunluğundaki artış ve azalışların enerji tüketimi üzerindeki etkilerinin farklılaşıp farklılaşmadığını test etmeye olanak sağlamaktadır. Ayrıca değişkenlerin I(0) veya I(1) düzeyinde durağan olması durumunda eşbütünleşme ilişkisinin analiz edilebilmesi ve asimetrik etkilerin incelenebilmesi nedeniyle NARDL yöntemi, Jevons paradoksu ve rebound etkisinin değerlendirilmesi açısından uygun bir yöntem olarak tercih edilmiştir. Denklem (1)'den hareketle doğrusal olmayan eşbütünleşme tahmin denklemi aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$lnET_t = \varsigma_0 + \varsigma_1 lnEV_t^+ + \varsigma_2 lnEV_t^- + \varsigma_3 lnN_t^+ + \varsigma_4 lnN_t^- + \varsigma_5 lnTA_t^+ + \varsigma_6 lnTA_t^- + u_t \quad (2)$$

Bu denklemde EV_t^+ ve EV_t^- , enerji verimliliğindeki pozitif ve negatif bileşenleri N_t^+ ve N_t^- kentsel nüfustaki pozitif ve negatif bileşenleri TA_t^+ ve TA_t^- ticari açıklıktaki pozitif ve negatif bileşenleri göstermektedir. ς_0 modelin sabitini ς_1, ς_2, ς_3, ς_4, ς_5 ve ς_6 katsayıları ve u_t ise modelin artıklarını göstermektedir. Model içerisindeki bağımsız değişkenlerin pozitif ve negatif bileşimleri aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$EV_t^+ = \sum_{i=1}^{t} \Delta lnEV_i^+ = \sum_i^t max\,(\Delta EV_i, 0), \& \quad (3)$$

$$EV_t^- = \sum_{i=1}^{t} \Delta lnEV_i^- = \sum_i^t min\,(\Delta EV_i, 0), \&$$

$$N_t^+ = \sum_{i=1}^{t} \Delta lnN_i^+ = \sum_i^t max\,(\Delta N_i, 0), \& \quad (4)$$

$$N_t^- = \sum_{i=1}^{t} \Delta lnN_i^- = \sum_i^t min\,(\Delta N_i, 0), \&$$

$$TA_t^+ = \sum_{i=1}^{t} \Delta lnTA_i^+ = \sum_i^t max\,(\Delta TA_i, 0), \& \quad (5)$$

$$TA_t^- = \sum_{i=1}^{t} \Delta lnTA_i^- = \sum_i^t min\,(\Delta EV_i, 0), \&$$

NARDL yöntemi için kısa ve uzun dönem ilişkileri bir arada gösteren hata düzeltme modeli aşağıdaki biçimde yazılabilir:

$$\Delta \ln ET_t = \alpha_0 + \phi ET_{t-1} + \beta_1^+ EV_{t-1}^+ + \beta_2^- EV_{t-1}^- + \gamma_3^+ N_{t-1}^+ + \gamma_4^- N_{t-1}^- + \gamma_3^+ TA_{t-1}^+ + \gamma_4^- TA_{t-1}^-$$
$$\sum_{i=1}^{p-1} \delta ET_{t-i} + \sum_{i=0}^{q-1} \left(\theta_1^+ \Delta EV_{t-i}^+ + \theta_2^- \Delta EV_{t-i}^- + \theta_3^+ \Delta N_{t-i}^+ + \theta_4^- \Delta N_{t-i}^- + \theta_3^+ \Delta TA_{t-i}^+ + \theta_4^- \Delta TA_{t-i}^- \right) + e_t \quad (6)$$

Burada Δ, değişkenlerin birinci farkını gösteren fark operatörünü ifade etmektedir. Modelde farkları alınmış değişkenler kısa dönem dinamiklerini temsil ederken, seviye değerleriyle yer alan değişkenler uzun dönem ilişkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca p ve q sırasıyla bağımlı ve bağımsız değişkenlere ait gecikme uzunluklarını göstermektedir. Bu çerçevede, modele ilişkin uzun dönem katsayıları aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$mi = -\beta_i \,' \,{}^{s}\!/\!_{\phi} \quad (7)$$

$$mi = -\gamma_i \,' \,{}^{s}\!/\!_{\phi} \quad (8)$$

$\sum_{i=0}^{q-1} \left(\theta_i^+ \right)$ ve $\sum_{i=0}^{q-1} \left(\theta_i^- \right)$ EV, N ve TA değişkenlerine ait pozitif ve negatif kısmi toplam bileşenlerinin katsayıları, söz konusu değişkenlerde meydana gelen artış ve azalışların ET

üzerindeki asimetrik etkilerine ilişkin bilgileri temsil etmektedir. Denklem (6), NARDL modeli kapsamında tahmin edilen eşbütünleşme denklemini göstermektedir. Model tahmin edildikten sonra, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunup bulunmadığı Shin vd. (2014) tarafından önerilen FPSS sınır testi yaklaşımı ile sınanmalıdır. Bu yaklaşımda test edilecek hipotezler aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$H_0 : \beta_i = \gamma_i = 0$$
$$H_1 : \beta_i = \gamma_i \neq 0 \quad (9)$$

F-testi yaklaşımında, hesaplanan test istatistiği alt ve üst kritik değerlerle karşılaştırılarak değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin bulunup bulunmadığına karar verilmektedir. NARDL modelinde eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesi durumunda ise uzun ve kısa dönem asimetrik etkilerin varlığı Wald testi aracılığıyla sınanmaktadır. Bu kapsamda, bağımsız değişkenlerin pozitif ve negatif bileşenlerinin ET üzerindeki uzun dönem etkilerinin birbirinden farklı olup olmadığı test edilmektedir. Değişkenler arasındaki uzun dönem asimetriye ilişkin sıfır hipotezleri aşağıdaki şekilde kurulabilir:

$$H_0 = \beta_1^+ = \beta_2^- \quad (10)$$

$$H_0 = \gamma_3^+ = \gamma_4^- \quad (11)$$

Sıfır hipotezinin reddedilmesi, ilgili değişkenin pozitif ve negatif şoklarının ET üzerindeki etkilerinin uzun dönemde birbirinden farklı olduğunu, diğer bir ifadeyle değişkenler arasında uzun dönemli asimetrik bir ilişkinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Uzun dönem asimetrinin yanı sıra, kısa dönem asimetrinin varlığı da Wald testi aracılığıyla sınanmaktadır. Kısa dönem asimetriye ilişkin sıfır hipotezleri aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$H_0 = \theta_1^+ = \theta_2^- = \theta_3^+ = \theta_4^- \quad (12)$$

Sıfır hipotezinin reddedilmesi, ilgili değişkenin pozitif ve negatif şoklarının ET üzerindeki etkilerinin kısa dönemde istatistiksel olarak birbirinden farklılaştığını göstermektedir. Bu durum, değişkenler arasında kısa dönemli asimetrik bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir. Buna karşılık sıfır hipotezinin reddedilememesi, kısa dönemde pozitif ve negatif etkiler arasında anlamlı bir farklılık bulunmadığını ve ilişkinin simetrik nitelik taşıdığını ortaya koymaktadır.

Rebound etkisinin hesaplanabilmesi için ise enerji tüketiminin enerji verimliliğine göre esnekliği esas alınmış ve

$$RE=(1+\varepsilon_{ET,VER})\times 100 \quad (13)$$

formülü kullanılmıştır ((Brockway vd., 2017). Burada *RE,* Rebound etkisinin yüzde cinsinden büyüklüğünü; $\varepsilon_{ET,VER}$ enerji tüketiminin enerji verimliliğine göre esnekliğini*; ET,* enerji tüketimini; *VER* ise enerji verimliliğini temsil etmektedir.

3. Araştırmanın Bulguları

NARDL yönteminin uygulanabilmesi için modele dâhil edilen değişkenlerin ikinci dereceden durağan, diğer bir ifadeyle I(2), olmaması gerekmektedir (Akça, 2024). Bu doğrultuda, değişkenlerin durağanlık özelliklerini belirlemek amacıyla Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi (Dickey & Fuller, 1979) ile KPSS durağanlık testi (Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, & Shin, 1992) kullanılmıştır. Değişkenlere ilişkin birim kök ve durağanlık testi sonuçları Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Birim Kök ve Durağanlık Testi Sonuçları

Değişkenler	ADF (sabitli)		ADF (1.fark sabitli)		KPSS (sabitli)		KPSS (1.fark sabitli)	
	t-ist.	p	t-ist.	P	LM-St.	%5 kd.	LM-St.	%5 kd.
lnET	-0.5194	0.8752	-6.7566	0.0000	0.6891	0.4630	0.3100*	0.4630
lnEV	-5.2113	0.0001			0.1205	0.4630		

lnN	-1.1224	0.6950	-3.8569	0.0060	0.6698	0.4630	0.1178*	0.4630
lnTA	-1.7850	0.3808	-5.9363	0.0000	0.7576	0.4630	0.4443*	0.4630

	ADF (sabitli-trendli)		**ADF (1.fark sabitli-trendli)**		**KPSS (sabitli-trendli)**	
	t-ist.	**p**	**t-ist.**	**P**	**LM-St.**	**%5 kd.**
lnET	-3.5330	0,0517	-6.6754	0,0000	0.0825	0.1460*
lnEV	-5.2566	0.0008			0.0531	0.1460*
lnN	-2.9793	0.1537	-3.7965	0,0299	0.1024	0.1460*
lnTA	-4.0419	0,0169	-5.9555	0,0001	0.1436	0.1460*

Not: *; %5 anlamlılık düzeyini, kd. %5 kritik değeri göstermektedir.

Tablo 2'nin sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, modele dâhil edilen değişkenlerin hiçbirinin ikinci dereceden bütünleşik, yani I(2) olmadığı görülmektedir. ADF testine göre ET, N ve TA değişkenleri düzey değerlerinde birim kök içermekte, buna karşılık birinci farkları alındığında durağan hale gelmektedir. Bu bulgu, söz konusu değişkenlerin I(1) niteliğinde olduğunu göstermektedir. KPSS durağanlık testi sonuçları da bu bulguyu desteklemektedir, ET, N ve TA değişkenleri düzey değerlerinde durağanlık hipotezini reddederken, birinci farklarında %5 kritik değerin altında kalan LM istatistikleriyle durağan hale gelmektedir. Buna karşılık EV değişkeni hem ADF testinde düzey değerinde birim kök hipotezinin reddedilmesi hem de KPSS testinde durağanlık hipotezinin reddedilememesi nedeniyle I(0) olmaktadır. Dolayısıyla değişkenlerin bütünleşme derecelerinin I(0) ve I(1) düzeylerinde farklılaştığı, ancak hiçbir değişkenin I(2) olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Sabitli ve trendli test sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, değişkenlerin I(0) veya I(1) olduğu ve hiçbirinin I(2) olmadığı görülmektedir. Bu sonuçlar, NARDL yönteminin uygulanabilirliği açısından uygun bir ön koşul sağlamaktadır.

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını tespit etmek amacıyla FPSS testi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 3'te sunulmuştur. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı yönündeki temel hipotez reddedilmektedir. Dolayısıyla modelde yer alan değişkenler arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin bulunduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu bulgu, NARDL yönteminin uygulanabilir olduğunu ve değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli etkilerin analiz edilebileceğini göstermektedir.

Tablo 3. NARDL Sınır Testi

NARDL (1,0,0,0)			**k.d.**	
İstatistik		**p**	**I(0)**	**I(1)**
F_{PSS}	5.4569	%5	2,86	4,01

Not: FPSS istatistiğine ilişkin kritik değerler, modelde yer alan açıklayıcı değişken sayısının k = 3 olması dikkate alınarak Pesaran vd. (2001) tarafından sunulan Vaka III: kısıtlanmamış sabitli model kritik değerlerinden alınmıştır. Schwarz bilgi kriterine göre gecikme uzunluğu otomatik olarak belirlenmiştir.

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinin ardından, söz konusu uzun dönemli ilişkinin simetrik mi yoksa asimetrik mi bir yapı sergilediğini belirlemek amacıyla Wald testi uygulanmıştır. NARDL yaklaşımında Wald testi, bağımsız değişkenlerin pozitif ve negatif bileşenlerinin bağımlı değişken üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak birbirinden farklı olup olmadığını sınamaktadır. Tablo 4'te yer alan Wald testi sonuçları, EV ve N değişkenleri açısından hem uzun dönemde hem de kısa dönemde asimetrik bir ilişkinin bulunmadığını göstermektedir. Buna karşılık, TA değişkeni için hem uzun dönem hem de kısa dönem asimetri hipotezi desteklenmektedir. Wald testi bulguları modeldeki asimetrik yapının temel olarak TA değişkeninden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. EV ve N değişkenleri açısından simetrik etki geçerliyken, TA değişkeninin pozitif ve negatif şokları hem kısa hem de uzun dönemde bağımlı değişken üzerinde farklı büyüklükte veya yönde etkiler oluşturmaktadır.

Tablo 4. Wald Testi Sonuçları

Wald İstatistiği	**F-Statistic**	**Olasılık Değeri**
$\mathbf{W_{LR}^{EV}}$	2.3765	0.2208
$\mathbf{W_{LR}^{N}}$	1.7293	0.2800

$\mathbf{W_{LR}^{TA}}$	38.7192	0.0084
$\mathbf{W_{SR}^{EV}}$	0.8390	0.4272
$\mathbf{W_{SR}^{N}}$	0.3773	0.5825
$\mathbf{W_{SR}^{TA}}$	28.4427	0.0129

Tablo 5'te, değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkileri belirlemek amacıyla tahmin edilen NARDL modeline ait sonuçlar sunulmuştur. Bu tabloda, bağımlı değişken olan enerji tüketimi üzerinde enerji verimliliği, kentsel nüfus ve ticari açıklık değişkenlerinin kısa ve uzun dönemde nasıl bir etki oluşturduğu gösterilmektedir. Ayrıca NARDL yaklaşımı kapsamında ticari açıklık değişkeni pozitif ve negatif bileşenlerine ayrıştırılarak, bu değişkenin enerji tüketimi üzerindeki etkisinin simetrik mi yoksa asimetrik mi olduğu değerlendirilmiştir.

Tablo 5. NARDL Tahmin Sonuçları

Değişken	**Kısa Dönem Katsayı**	**Std.Hata**	**t-Statistic**
D(LNET(-1)	0.2326	0.1843	1.2620
D(LNEV)	-0.0039	0.0048	-0.8177
D(LNN)	-0.0829	0.4883	-0.1697
D(LNTA_N)	0.1879	0.1562	1.2027
D(LNTA_P)	-0.1559	0.1312	-1.1886
ECM(-1)	-0.7921	0.1950	-4.0609***
Değişken	**Uzun Dönem Katsayı**	**Std. Hata**	**t-Statistic**
LNEV(-1)	-0.0296	0.0102	-2.8950***
LNN(-1)	0.6161	0.1622	3.7971***
LNTA(N)(-1)	-0.4595	0.1459	-3.1491***
LNTA(P)(-1)	-0.0156	0.0829	-0.1881

Not: ***,** ve * ise %1, %5 ve %10 anlamlılığı göstermektedir**.**

Tablo 5'te yer alan kısa dönem sonuçları incelendiğinde, kısa dönem sonuçlarında enerji tüketimi, enerji yoğunluğu, kentsel nüfus ve ticari açıklığın pozitif ve negatif bileşenlerine ait katsayıların tamamı istatistiksel olarak anlamsızdır. Dolayısıyla bu değişkenlerin kısa dönemde enerji tüketimi üzerinde belirgin bir etkisi bulunmamaktadır. Buna karşılık hata düzeltme katsayısının negatif ve anlamlı olması kısa dönem dengesizliklerinin yaklaşık %79,2'sinin bir dönem içinde giderildiğini göstermektedir. Uzun dönem sonuçlarına göre, enerji verimliliği katsayısı negatif ve anlamlıdır. Enerji yoğunluğundaki azalma enerji verimliliğindeki artışı ifade ettiğinden, enerji verimliliğindeki %1'lik iyileşme enerji tüketimini yaklaşık %0,0296 artırmaktadır. Bu bulgu, güçlü bir rebound etkisine ve Jevons paradoksunun uzun dönemde geçerliliğine işaret etmektedir. Kentsel nüfustaki %1'lik artış ise enerji tüketimini yaklaşık %0,6161 artırmaktadır. Ticari açıklıktaki negatif şokların katsayısı negatif olduğundan, ticari açıklıktaki %1'lik azalış enerji tüketimini yaklaşık %0,4595 artırmaktadır. Ticari açıklıktaki pozitif şokların uzun dönem katsayısı ise istatistiksel olarak anlamsızdır; dolayısıyla ticari açıklıktaki artışların enerji tüketimi üzerindeki etkisine ilişkin kesin bir sonuca ulaşılamamaktadır.

Bu bulgulardan hareketle rebound etkisi, Brockway vd. (2017) tarafından önerilen formül kullanılarak hesaplanmıştır. Enerji yoğunluğu enerji verimliliğinin ters yönlü göstergesi olduğundan, enerji verimliliği esnekliği enerji yoğunluğu katsayısının işareti ters çevrilerek elde edilmiştir. Buna göre $\varepsilon_{ET,VER}$=0,0296 ve rebound oranı %102,96'dır. Bu oranın %100'ü aşması, enerji verimliliğinden beklenen tasarrufun tamamen ortadan kalktığını ve Jevons paradoksunun geçerli olduğunu göstermektedir.

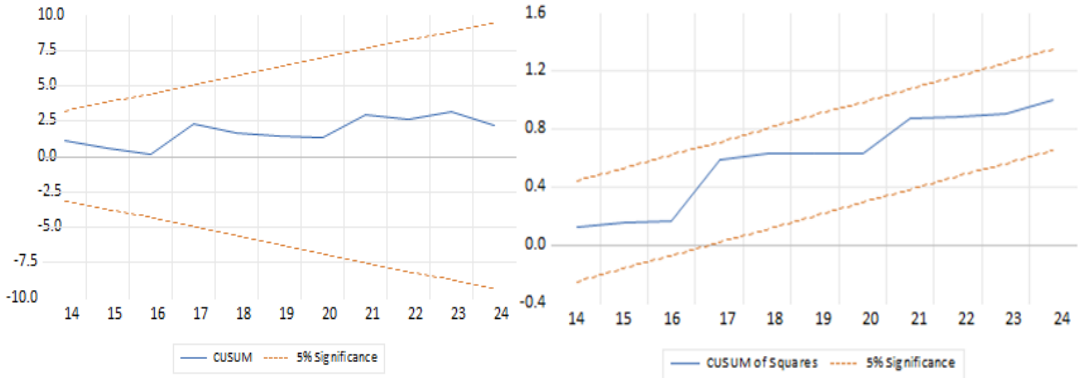
NARDL yönteminden elde edilen bulguların güvenilir biçimde yorumlanabilmesi için modelin temel tanısal varsayımları sağlaması gerekmektedir. Bu kapsamda Tablo 6'da modelin tanısal test sonuçlarına yer verilmiştir. Elde edilen bulgular, tahmin edilen modelin ekonometrik açıdan geçerli olduğunu göstermektedir. Buna göre, model artıklarının normal dağılım varsayımını ihlal etmediği, değişen varyans ve otokorelasyon sorunlarının bulunmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla tanısal test sonuçları, modelin doğru biçimde kurulduğunu ve NARDL

tahminlerinden elde edilen kısa ve uzun dönem katsayıların güvenilir şekilde değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır.

Tablo 6. Tanısal Test Sonuçları

Testler	İstatistik Değ	Olasılık
Breusch-Godfrey serial correlation	3.1347	0,0912
Breusch-Pagan-Godfrey heteroscedasticity	1.4026	0,2323
Jarque-Bera Normality	0.2498	0,8825
Ramsey RESET	0.4518	0.5088

Şekil 1'de sunulan CUSUM ve CUSUMQ grafikleri, modelde tahmin edilen parametrelerin inceleme dönemi boyunca istikrarlı olduğunu göstermektedir. Grafiklerin kritik sınırlar içerisinde yer alması, modelde yapısal kırılmadan kaynaklanan bir istikrarsızlık bulunmadığına ve tahmin sonuçlarının güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

Şekil 1. CUSUM ve CUSUMQ

Türkiye'de enerji verimliliği uzun dönemde enerji tüketimini azaltmaktadır; ancak kısa dönemde gecikmeli pozitif etkiler sınırlı rebound dinamiklerine işaret etmektedir. Bulgular, Türkiye'de enerji verimliliği artışlarının uzun dönemde toplam enerji tüketimini azalttığını ve bu nedenle güçlü bir Jevons paradoksunun desteklenmediğini göstermektedir. Bu sonuç, enerji verimliliğindeki iyileşmelerin zamanla enerji tasarrufu etkisini güçlendirdiğine ve birim çıktı başına enerji kullanımını azalttığına işaret etmektedir. Bununla birlikte, enerji verimliliğinin gecikmeli kısa dönem etkilerinin pozitif olması, verimlilik artışlarının enerji kullanım maliyetlerini düşürerek belirli bir süre sonra enerji talebini kısmen artırabileceğini göstermektedir. Bu durum, güçlü bir Jevons paradoksundan ziyade sınırlı bir rebound etkisi olarak değerlendirilebilir. Ticari açıklıkta tespit edilen asimetrik yapı ise dışa açıklığın enerji tüketimi üzerindeki etkisinin kısa ve uzun dönemde farklı kanallar üzerinden işlediğini; kısa dönemde verimlilik ve teknoloji etkilerinin, uzun dönemde ise üretim, ticaret hacmi ve ölçek etkilerinin belirleyici olabileceğini göstermektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, 1990–2024 döneminde Türkiye'de enerji verimliliği ile enerji tüketimi arasındaki ilişki Jevons paradoksu ve rebound etkisi bağlamında NARDL yöntemiyle incelenmiştir. NARDL tahmin sonuçları, açıklayıcı değişkenlerin enerji tüketimi üzerindeki etkilerinin kısa ve uzun dönemde farklılaştığını göstermektedir. Kısa dönemde enerji yoğunluğu, kentsel nüfus ve ticari açıklık değişkenlerine ait katsayıların istatistiksel olarak anlamlı olmadığı belirlenmiştir. Buna karşılık uzun dönemde enerji verimliliği katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Enerji yoğunluğundaki azalmanın enerji verimliliğindeki iyileşmeyi ifade ettiği dikkate alındığında, enerji verimliliğindeki %1'lik artışın kişi başına enerji tüketimini yaklaşık %0,0296 artırdığı anlaşılmaktadır. Bu sonuç, enerji verimliliği kazanımlarının uzun dönemde beklenen enerji tasarrufuna dönüşmediğini ve Jevons paradoksuyla uyumlu bir ilişkinin bulunduğunu göstermektedir.

Bu bulgulardan hareketle rebound etkisi, Brockway vd. (2017) tarafından önerilen formül kullanılarak hesaplanmıştır. Enerji yoğunluğunun enerji verimliliğinin ters yönlü göstergesi olması nedeniyle, enerji tüketiminin enerji verimliliğine göre esnekliği, enerji yoğunluğu katsayısının işareti ters çevrilerek 0,0296 olarak elde edilmiştir. Buna göre rebound oranı %102,96 olarak hesaplanmıştır. Bu oranın %100'ü aşması, enerji verimliliğinden beklenen tasarrufun tamamen ortadan kalktığını ve verimlilik artışının enerji tüketiminde net bir artışla sonuçlandığını göstermektedir. Kısa dönem sonuçlarında enerji yoğunluğu katsayısının negatif olmasına karşın istatistiksel olarak anlamlı bulunmaması, kısa dönemde enerji verimliliği ile enerji tüketimi arasında güvenilir bir ilişkinin tespit edilemediğini göstermektedir. Bu nedenle kısa dönem bulgularından hareketle rebound etkisinin veya Jevons paradoksunun varlığına ilişkin kesin bir değerlendirme yapılamamaktadır.

Kontrol değişkenleri açısından değerlendirildiğinde, kentsel nüfusun uzun dönem katsayısının pozitif ve anlamlı olması, kentsel nüfustaki %1'lik artışın kişi başına enerji tüketimini yaklaşık %0,6161 artırdığını göstermektedir. Bu bulgu, Türkiye'de kentleşme sürecinin konut, ulaşım, altyapı ve hizmetler üzerinden enerji talebini yükselttiğine işaret etmektedir. Kısa dönemde ise kentsel nüfusun enerji tüketimi üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Ticari açıklığın enerji tüketimi üzerindeki etkisinin asimetrik olduğu belirlenmiştir. Uzun dönemde ticari açıklığın negatif bileşenine ait katsayının negatif ve anlamlı olması, ticari açıklıktaki %1'lik azalışın enerji tüketimini yaklaşık %0,4595 artırdığını göstermektedir. Buna karşılık ticari açıklıktaki pozitif şokların uzun dönem katsayısı istatistiksel olarak anlamlı değildir. Kısa dönemde ise ticari açıklığın hem pozitif hem de negatif bileşenlerinin enerji tüketimi üzerindeki etkileri anlamsızdır. Dolayısıyla ticari açıklıktaki artışların enerji tüketimini azalttığı veya artırdığı yönünde güvenilir bir sonuca ulaşılamazken, dışa açıklıktaki daralmaların uzun dönemde enerji tüketimini artırdığı söylenebilir.

Çalışmanın bulguları, Türkiye'de enerji verimliliği artışlarının tek başına enerji tüketiminde kalıcı bir azalma sağlamadığını ve uzun dönemde ortaya çıkan güçlü rebound etkisinin beklenen enerji tasarrufunu tamamen ortadan kaldırdığını göstermektedir. Bu nedenle enerji verimliliği politikalarının yalnızca teknolojik iyileştirmelerle sınırlandırılmaması; enerji talebi yönetimi, etkin fiyatlandırma, tüketici bilincinin geliştirilmesi ve enerji tasarrufunu teşvik eden düzenleyici politikalarla desteklenmesi gerekmektedir. Ayrıca kentleşmenin enerji tüketimini artırıcı etkisini sınırlandırmak amacıyla enerji etkin binaların, toplu taşıma sistemlerinin ve düşük enerji yoğunluklu kentsel altyapıların yaygınlaştırılması önem taşımaktadır. Ticari açıklıktaki daralmaların enerji tüketimini artırıcı etkisi ise enerji verimli teknolojilere ve ara mallarına erişimi sürdürecek dış ticaret politikalarının önemini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda enerji verimliliği, kentleşme, dış ticaret ve talep yönetimi politikalarının eşgüdüm içinde uygulanması, verimlilik kazanımlarının kalıcı enerji tasarrufuna dönüştürülmesi ve rebound etkisinin sınırlandırılması açısından önem taşımaktadır.

Kaynakça

Akıncı, M., Sevinç, H., ve Yılmaz, Ö. (2018). Jevons paradoksu: Enerji etkinliği ve rebound etkisi üzerine ekonometrik bir analiz. *Fiscaoeconomia*, 2(1), 77–98. https://doi.org/10.25295/fsecon.2018.01.004

Akça, M. (2024). Makro ihtiyati bir araç olarak zorunlu karşılık uygulamasının finansal istikrar üzerindeki etkisi; Türkiye ekonomisi üzerine bir uygulama. *Uluslararası Yönetim iktisat ve işletme Dergisi*, 20(4), 1129-1146.

Alcott, B. (2005). Jevons' paradox. *Ecological Economics*, 54(1), 9–21.

Bozkaya, Ş. (2023). G-7 ülkelerinde enerji tüketimi ve enerji verimliği ilişkisi: Jevons paradoksu. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 55, 303–314. https://doi.org/10.30794/pausbed.1116610

Brockway, P. E., Saunders, H., Heun, M. K., Foxon, T. J., Steinberger, J. K., Barrett, J. R., & Sorrell, S. (2017). Energy rebound as a potential threat to a low-carbon future: Findings from a new exergy-based national-level rebound approach. *Energies*, 10(1), 51.

Brookes, L. (1979). A Low Energy Strategy for the UK by G Leach et al: a Review and Reply. *Atom*, 269(3–8), 3-8.

Ceddia, M. G. (2019). The impact of income, land, and wealth inequality on agricultural expansion in Latin America. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116(7), 2527–2532.

Clement, M. T. (2011). The Jevons paradox and anthropogenic global warming: A panel analysis of state-level carbon emissions in the United States, 1963–1997. *Society & Natural Resources*, 24(9), 951–961.

Dickey, D. A., ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366a), 427–431.

Greene, D. L. (1992). Vehicle use and fuel economy: How big is the rebound effect? *The Energy Journal*, 13(1), 117–143.

Haas, R., ve Biermayr, P. (2000). The rebound effect for space heating: Empirical evidence from Austria. *Energy Policy*, 28(6–7), 403–410.

International Energy Agency. (2021). Turkey 2021: Energy policy review. IEA. https://www.iea.org/reports/turkey-2021

Khazzoom, J. D. (1980). Economic implications of mandated efficiency standards for household appliances. *The Energy Journal*, 1(4), 21–40.

Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., ve Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root? *Journal of Econometrics*, 54(1–3), 159–178.

Murshed, M. (2018). Revisiting the Jevons paradox of energy economics: Empirical evidence from Bangladesh and India. *International Review of Business Research Papers*, 14(1), 68–93.

Our World in Data. (2026). Energy data [Data set]. https://ourworldindata.org/energy

Pesaran, M. H., Shin, Y., ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.

Saunders, H. D. (1992). The Khazzoom-Brookes postulate and neoclassical growth. *The Energy Journal*, 13(4), 131-148.

Shin, Y., Yu, B., ve Greenwood-Nimmo, M. (2014). *Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework.* In R. C. Sickles & W. C. Horrace (Eds.), Festschrift in honor of Peter Schmidt: Econometric methods and applications (pp. 281–314). Springer.

Topallı, N., ve Buluş, A. (2016). The rebound effect: Empirical evidence from Turkey. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 29–38.

Turgut, E., ve Gökten Sarıöz, Y. (2023). Jevons paradoksu hala geçerli mi? Yükselen piyasa ekonomileri örneği. *Verimlilik Dergisi*, 57(1), 85–102. https://doi.org/10.51551/verimlilik.1068682

World Bank. (2026). *World Development Indicators* [Data set]. https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators

Xu, H., Yang, R., ve Song, J. (2021). Agricultural water use efficiency and rebound effect: A study for China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(13), Article 7151.

York, R., ve McGee, J. A. (2016). Understanding the Jevons paradox. *Environmental Sociology*, 2(1), 77–87. https://doi.org/10.1080/23251042.2015.1106060

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye yüzde yüz oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Fidanoğlu, A. (2026). "The Impact of Green Production Orientation on Customer Satisfaction in the White Goods Sector: The Mediating Role of Service Quality and Price Perception", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 315-325. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 25.09.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1955437

Yazar/Author

Ahmet FİDANOĞLU*

Makale Adı/Article Name

The Impact of Green Production Orientation on Customer Satisfaction in the White Goods Sector: The Mediating Role of Service Quality and Price Perception**

Beyaz Eşya Sektöründe Yeşil Üretim Oryantasyonun Müşteri Memnuniyeti Üzerindeki Etkisi: Hizmet Kalitesi ve Fiyat Algısının Aracı Rolü

ABSTRACT

This research investigated the effect of green production, which is carried out to make our living space more sustainable, on Customer satisfaction. The research aimed to determine the effect of green production orientation (orientation) of white goods manufacturing companies on customer and satisfaction. The research collected data among white goods Customers living in Şanlıurfa. The obtained data were analyzed in the SPSS 32 analysis program. As a result of the analysis of the obtained data, it was determined that the green production orientation of white goods manufacturing companies has a positive and significant effect on customer satisfaction. In addition, it was determined with the obtained data that price perception and service quality are mediating effects in the effect of green production orientation (orientation) of white goods manufacturing companies on customer satisfaction. It is expected that the results obtained within the scope of this research will contribute to the literature.

Keywords: Green production orientation, price perception, service quality, customer satisfaction

ÖZ

Bu araştırma, yaşam alanlarımızı daha sürdürülebilir hale getirmek amacıyla gerçekleştirilen yeşil üretimin müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini incelemiştir. Araştırmanın amacı, beyaz eşya imalat şirketlerinin yeşil üretim odaklılığının müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisini belirlemektir. Araştırmada Şanlıurfa'da yaşayan beyaz eşya müşterileri arasında veri toplanmıştır. Elde edilen veriler SPSS 32 analiz programında analiz edilmiştir. Elde edilen verilerin analizi sonucunda, beyaz eşya imalat şirketlerinin yeşil üretim oryantasyonun müşteri memnuniyeti üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, elde edilen verilerle fiyat algısı ve hizmet kalitesinin, beyaz eşya imalat şirketlerinin yeşil üretim oryantasyonun müşteri memnuniyeti üzerindeki etkisinde aracı rolünün olduğu belirlenmiştir. Bu araştırma kapsamında elde edilen sonuçların literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil üretim oryantasyonu, fiyat algısı, hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti

* Dr. Öğretim Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi/İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Unvan, ahmetfidanoglu.27@gmail.com

** Bu Araştırma Hasan Kalyoncu Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Kararları, Evrak Tarih ve Sayısı: 22.03.2024 53943, Toplantı Tarihi 13.03.2024, Toplantı No: 2024-12 Saylı Kararı İle Etik Kurulu Alınmıştır.

Introduction

Today, the demand for environmentally friendly white goods has increased, and manufacturers have developed environmentally friendly and energy-efficient products. While refrigerators reduce energy consumption with vacation mode, washing machines and dishwashers save by using water and detergent according to the load amount. While the use of recycled materials in packaging has increased, studies are ongoing to reduce the amount of packaging. Interest in such products has increased by 70% compared to previous years (Beyaz Eşya, 2014). Vestel develops A and A+ energy class products that cause minimal harm to the environment during production and use (Vestel, 2022). Bosch optimizes energy and resource use with low water consumption, vacation mode, and sensor technologies in dishwashers, and recycles 98% of its old products. Siemens, on the other hand, provides energy savings between 24% and 45% in A and A+ class products with the ecoPlus approach. Arçelik has halved energy consumption by producing the world's first A++ No Frost refrigerator. These brands aim to contribute to a more livable future with environmentally friendly technologies in line with the United Nations Sustainable Development Goals (Beyaz Eşya, 2014).

This study consists of five chapters. The introduction presents perspectives regarding white goods enterprises. The second chapter covers the literature review upon which the research model is based, as well as existing studies on the subject. The third chapter addresses the research model, the population, the scales employed, and the demographic characteristics of the participating consumers. The fourth chapter presents the statistical analysis findings derived from the administered questionnaire and evaluations of these findings. Finally, the results obtained are discussed in the concluding chapter.

1. Conceptual Framework

1.1. Green Production Orientation

With the report Our Common Future (Brundtland, 1987) published in the late 20th century, sustainability thinking began to be integrated into organizational strategies (Enquist et al., 2007). Green management, which is the basic strategy of sustainable development, refers to the inclusion of environmental elements in corporate decision-making processes (Banerjee, 2002; Peng & Lin, 2008). Businesses that adopt this approach are defined as “green businesses” with both green products and environmentally friendly production processes (Loknath & Azeem, 2017). Green production carries various goals such as reducing regulatory risk, limiting the use of harmful substances, increasing recycling rates, and improving energy efficiency. In addition, it ensures that environmental responsibilities are undertaken beyond legal requirements by encouraging stakeholder participation (Loknath & Azeem, 2017). In the literature, this concept has been discussed in connection with sustainable production; however, studies on environmentally friendly product consumption have been limited (Handfield et al., 2005; Vachon & Klassen, 2007; Johansson, 2007).

The demand for green products has brought about production processes that are less harmful to the environment and new areas of competition. In this context, it is aimed to activate the use of raw materials, reduce waste and costs, and minimize energy and water use (Yücel & Ekmekçiler, 2008). This process also prevents environmental pollution and encourages reuse and environmentally friendly product designs (Kotan & Bakan, 2007).

Green production practices increase eco-efficiency in areas such as energy consumption, hazardous chemical use, waste and emission control, and provide economic and social advantages to businesses (Yılmaz & Bozkurt, 2011). Thus, a competitive advantage based on the sustainable use of natural resources is achieved.

As a result, green production orientation aims to reduce environmental impacts by including green procurement, green marketing, and environmentally friendly production processes. This approach contributes to the protection of natural resources, ensuring environmental safety and the development of sustainable product designs (Dede, 2019).

1.2. Customer Satisfaction

Customer satisfaction is a measure of how the products and services offered meet or exceed customer expectations (Kotler & Armstrong, 2018). It refers to the final state of a process in which customers evaluate the perceived benefits they receive from using the service (Oliver, 2010). If a business wants its customers to perceive its products or services as valuable, customer satisfaction must be achieved (Zameer et al., 2015). Satisfied customers tend to remain loyal to products that can meet their needs and desires (Mohd Suki, 2017).

Agnihotri (2019) reported that the customer's satisfaction with the sales staff has a significant and positive effect on customers' willingness to pay more. This shows that when customers' needs are effectively met, satisfaction will lead them to spend more money and make more repeat purchases. On the other hand, they found that a high level of satisfaction with the company leads to the spread of positive rumors about the company (Reynolds & Beatty, 1999). He defined word-of-mouth as informal conversation, which is "probably the oldest mechanism by which ideas about products and brands are developed, expressed, and disseminated. In other words, a satisfied customer is likely to give a good reference to the company (Leung, 2020). For example, Han & Ryu (2012) empirically confirmed that customer satisfaction in a full-service restaurant is positively related to word-of-mouth marketing. Numerous studies suggest that service quality increases behavioral intentions through customer satisfaction. For example, Saleem et al. (2017) found that customer satisfaction mediates the relationship between service quality and repurchase intentions in the airline industry. In another recent study, Hussain (2016) examined the relationship between service quality, value, image, satisfaction, and on a sample of 253 airline passengers. They found that service quality was a significant factor in creating positive behavioral intentions through customer satisfaction.,

1.3. Service Quality

Considering the impact of service quality on organizations, this issue has been the focus of research in the last decade (Ali, 2016). However, a consensus and standard theory on the concept of service quality has not yet been formed. Service quality is defined as a general judgment based on the customer's attitude towards the service (Parasuraman et al., 1985) and is the Customer's evaluation of the excellence of the service provided (Shahin & Dabestani, 2010). It also expresses the Customer's perception of satisfaction with the service (Zeithaml & Bitner, 2018).

Hotel businesses are among the areas where satisfaction with service quality is observed at a high level. Wu and Li (2015) revealed that service quality is critical for customer satisfaction in their study on museum visitors in Macau. Kasiri et al. (2017) stated that service quality is effective in increasing customer satisfaction in the service sector.

Customers attach great importance to the reputation of businesses. According to Bos (2007), corporate image is the general opinion formed in the public about an organization. Aydın & Özer (2005) stated that the perception of the quality of the service provider affects the corporate image. The relationship between service quality and customer satisfaction is frequently emphasized in the literature (Agnihotri et al., 2019; Priporas et al., 2017; Famiyeh et al., 2018). For example, Cheng, (2013) revealed that high service quality results in high satisfaction and positive corporate image among tourists. Zameer et al. (2018) showed that service quality has a significant and positive effect on corporate image in the banking sector.

1.4. Price Perception

Price level perception may vary from Customer to Customer. While some Customers compare market prices and decide whether they are low or high, others evaluate the price with a balance of sacrifice and benefit (Zielke, 2011). Prices that are seen as reasonable increase the desire to buy, while high prices may cause hesitation (Boonpattarakan, 2012). Factors such as price presentation (unit/retail price) and packaging also affect price perception and, therefore, purchase intention (Fecher et al., 2019). Emotions also affect this process; positive emotions increase purchasing behavior while negative emotions decrease it (Ladhari et al., 2017; Çınar, 2020).

Price sensitivity is an important factor affecting profitability and should be taken into account in determining the strategy of businesses (Uslu & Hüseyinli, 2018). This sensitivity is related to the

reactions of Customers to price changes (Kagan, 2020) and varies depending on factors such as income level and environmental impacts (Wakefield & Inman, 2003). It can vary within the same product category or even between different stores (Hoch et al., 1995). Unit pricing encourages Customers to turn to low-priced products and increases sensitivity in the context of price discounts (Yao & Oppewal, 2016). In green products, low price sensitivity and high involvement increase purchase intention.

Businesses should set prices so that the product is perceived to be within an acceptable range. Otherwise, they will face low demand. This situation can be explained by the assimilation-contradiction theory developed by Sherif, Taub, and Hovland (1958). According to this theory, Customers evaluate the price according to their previous experiences (Kalyanaram & Little, 1994; Martín-Consuegra et al., 2007).

2. Methodology

2.1. Model And Hypotheses Of The Research

The model of this research is shown in Figure 1 below.

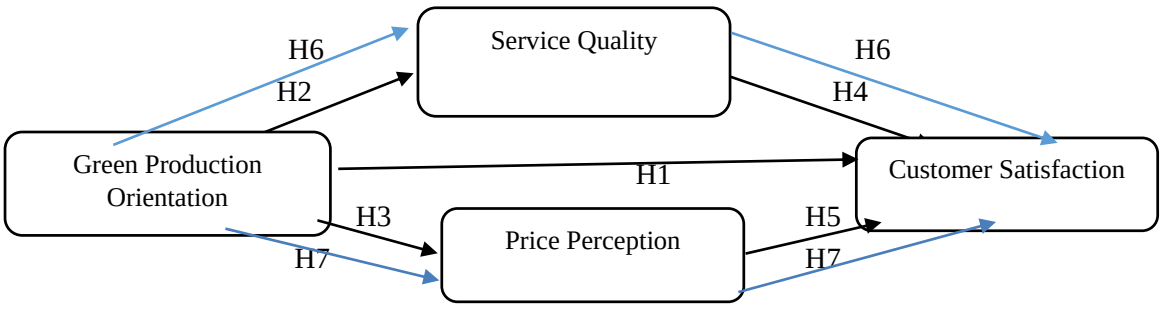

Figure 1: Research Model

The hypotheses of the research are as follows:

H1: Green production orientation of white goods companies has a significant effect on Customers' satisfaction.

H2: Green production orientation of white goods companies has a significant effect on Customers' perception of service quality.

H3: Green production orientation of white goods companies has a significant effect on Customers' price perception.

H4: The Service quality of white goods companies has a significant effect on Customers' satisfaction.

H5: Price perception of white goods companies has a significant effect on Customers' satisfaction.

H6: The Service quality of white goods companies has a mediating effect on Customers' satisfaction.

H7: Price perception of white goods companies has a mediating effect on Customers' satisfaction.

2.2. Research Method

This section includes information on the universe, model, scales, and demographic characteristics of the participants. The universe of the research consists of Customers using white goods in Şanlıurfa. Today, social, economic and environmental changes and pressures on natural resources pose serious threats to the environment. In particular, the COVID-19 outbreak in 2019 has once again revealed the importance of sustainability. Climate change is considered the greatest risk to a sustainable future, with its environmental, social, and economic impacts. In this context, it is important for large companies, especially white goods manufacturers, to fulfill their environmental responsibilities (Vestel, 2022).

The data collection process in the research was carried out between 13.03.2024 and 25.06.2024 using a survey method via social media and face-to-face interviews. Although the initially targeted sample size was 900 people, it was limited to 392 people due to problems with the feedback. However, a minimum of 384 participants is considered sufficient with a 95% confidence level and a 5% margin of error (Sekaran, 1992).

2.3. Scales of the Study

Four different scales were used in the study.

The first scale is an 8-item scale developed by Güzel et al. (2023) to measure Customer satisfaction, and its validity and reliability have been confirmed. Cronbach's Alpha value is 0.982.

The second scale is a 5-item scale developed by Güzel et al. (2023) to measure price level perception. Its Cronbach's Alpha value is 0.964.

The third scale is an 18-item scale included in the Güzel et al. (2023) study to evaluate service quality. Its reliability is quite high (Cronbach's Alpha = 0.988).

The fourth scale is a 9-item green production orientation scale developed by Dede (2019). Cronbach's Alpha value is 0.938, and Bartlett's Sphericity Test was found to be significant.

In terms of demographic characteristics, the consumers participating in the research consist of 10% women (N=38) and 90% men (N=346). Regarding age, 15% (N=58) of the participants are 18 years old or younger, 21% (N=81) are between 19–25 years old, 35% (N=134) are between 26–30 years old, and 29% (N=111) are 31 years old or older. In terms of education level, 39% (N=150) are primary school graduates, 31% (N=119) are high school graduates, 16% (N=62) hold an associate degree, 10% (N=38) hold a bachelor's degree, and 4% (N=15) hold a master's degree. Regarding income level, 19% (N=73) of the participants have an income below 30,000 TL, 20% (N=77) between 30,001–40,000 TL, and 33% (N=127) between 40,001–50,000 TL. Additionally, 16% (N=61) have an income between 50,001–60,000 TL, and 12% (N=46) have an income above 60,001 TL.

For the customer satisfaction and scale, Bartlett's Test of Sphericity was significant ($p<.001$), and the KMO value was 0.78. Confirmatory factor analyses were performed with the AMOS program, and goodness-of-fit values are presented in Table 1 (Anderson & Gerbing, 1988). Fornell ve Larcker (1981) iyi bir uyum geçerliği için CR (composite reliability) 0,8'in üzerinde olmasını AVE değerinin 0,5'in üzerinde olmasını önermektedir. Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda CR (composite reliability); 0,85 ve ayrıca AVE (Average Variance Extracted); 0,624 değerli elde edilmiştir.

Table 1: Confirmatory Factor Analysis Results and Goodness of Fit Values

Values	Acceptable Fit Values	Obtained Fit Values
X^2 DF (CMIN/DF)	≤5	3.58
CFI	≥ .90	.93
AGFI	≥ .85	.89
NFI	≥ .90	.96
TLI	≥ .90	.95
GFI	≥ .85	.81
RMSEA	≥ .08	.07

Source: Gürbüz ve Şahin

According to the results of the confirmatory factor analysis, the obtained goodness-of-fit values were found to be within acceptable limits.

3. Findings

The reliability and validity of the research were examined, and then the correlation values were examined in order to determine the relationship between the variables that constitute the research

model. The results of the means, standard deviations, and correlation values of the variables are given in detail in Table 2.

Table 2: Standard Deviation, Mean, and Correlation Values of the Variables

Variables	Average	Stnd. Dev.	1	2	3	4
Green Production Orientation	2.56	.75	**(88)**			
Service Quality	2.32	1.26	.064**	**(92)**		
Price Perception	3.42	.968	.18	.037**	**(84)**	
Customer Satisfaction	2.82	1.62	.028*	.042**	.054**	**(86)**

*P<. 05 and **P <. 01 Reliability

Table 2 shows that there is a significant relationship among all variables forming the model.

As seen in Table 2, there is a significant relationship between the dependent variable (Customer Satisfaction) and the independent variable (Green Production Orientation) within the scope of the analysis. Collinearity was also examined within the scope of the analysis to determine whether there is a multicollinearity problem in the model. The tolerance and VIF values obtained in the model confirmed that there is no multicollinearity between the dependent variable (Customer Satisfaction) and the independent variable (Green Production Orientation) (Tolerance> .20, VIF <11).

In the study, hierarchical regression analysis was conducted to determine the mediating effect of service quality and price perception on the effect of green production orientation on customer satisfaction. To determine the mediating effect, a regression analysis consisting of three stages suggested by Baron and Kenny (1986) was conducted;

1. The independent variable, which is Green Production Orientation, should have a significant effect on the mediating variables (service quality and price perception).
2. The independent variable, which is Green Production Orientation, should have a significant effect on the dependent variable (Customer Satisfaction).
3. The independent variable, which is Green Production Orientation, should be included in the dependent variable (Customer Satisfaction) model, and the relationship between the variables should be significant as a result of including the mediating variables (service quality and price perception) in the model. In the study, the results of the hierarchical regression analysis to determine the mediating effect of service quality and price perception in the effect of green production orientation on customer satisfaction are given in detail in Table 3.

Table 3: Mediating analysis results

Conditions	Regression Coefficient Results			Model Statistical Results
	B	S.H.	β	
Condition 1				
Independent Variable: Green Production Orientation	.206	.121	.086	R2=.005 F= (1.36) =2.142. P<.05
Dependent Variable: Service Quality				
Independent Variable: Green Production Orientation	.122	.148	.116	R2=.032 F= (1.76) =2,136 P<.05
BağımlıD: Price Perception				
Condition 2				
Independent Variable: Green Production Orientation	.98	.110	.095	R2=.014 F= (1.32) =.150. P<.05
Dependent Variable: Customer Satisfaction				

Condition 3				
Independent Variable: Service Quality Dependent Variable: Customer Satisfaction	.114	.92	.134	R2=.048 F= (2.54) =3.120. P<.05
Independent Variable: Price Perception Dependent Variable: Customer Satisfaction	.146	.132	.90	R2=.026 F= (2.62) =.150. P<.05
Condition 4				
Independent Variable: Green Production Orientation Mediator Variable: Service Quality Dependent Variable: Customer Satisfaction	.94	.86	.94	R2=.082 F= (3.14) =.032 P<.05
Independent Variable: Green Production Orientation Mediator Variable: Price Perception Dependent Variable: Customer Satisfaction	.106	.96	.98	R2=.036 F= (1.42) =.004 P<.05

According to the results of the regression analysis, in the first condition, the effect of the independent variable (green production orientation) on the mediator variables (service quality) was obtained as (β=.206, P<.05), and it is seen that there is a significant relationship between the variables. Again, the effect of the independent variable (green production orientation) on the mediator variables (price perception) was obtained as (β=.122, P<.05), and it is seen that there is a significant relationship between the variables.

In the second step, the effect of the independent variable (green production orientation) on the dependent variable (customer satisfaction) was obtained as (β=.98, P<.05), and it is seen that there is a significant relationship between the variables.

In the third stage, the effect of the mediator variable (service quality) on the dependent variable (customer satisfaction) was obtained as (β=.114, P<.05), and it is seen that there is a significant relationship between the variables. In addition, the effect of the mediator variables (price perception) on the dependent variable (customer satisfaction) was obtained as (β=.146, P<.05), and it is seen that there is a significant relationship between the variables. In the fourth stage, the effect of the mediator variable (service quality) on the independent variable (green production orientation) and the dependent variable (customer satisfaction) was obtained as (β=.94, P<.05), and it is seen that there is a significant relationship between the variables. Again, the effect of the mediator variable (price perception) on the independent variable (green production orientation) and the dependent variable (customer satisfaction) was obtained as (β=.106, P<.05), and it is seen that there is a significant relationship between the variables.

Table 4: Hypothesis Results of The Research

	Hypothese	Result
H1	The green production orientation of white goods companies has a significant effect on consumer satisfaction.	Acceptance
H2	The green production orientation of white goods companies has a significant effect on consumer service quality perception.	Acceptance
H3	The green production orientation of white goods companies has a significant effect on consumer price perception.	Acceptance
H4	The service quality of white goods companies has a significant effect on consumer satisfaction.	Acceptance
H5	Price perception of white goods companies has a significant effect on consumer satisfaction.	Acceptance

H6	Service quality of white goods companies has a mediating effect on consumer satisfaction.	Acceptance
H7	Price perception of white goods companies has a mediating effect on consumer satisfaction.	Acceptance

The hypotheses H1, H2, H3, H4, H5, H6, and H7 created in the research model are supported as a result of the analysis performed and are given in detail in Table 4.

Conclusion and Discussion

This research was conducted among consumers who use white goods. Its purpose is to reveal the efforts of white goods manufacturers for a more livable world. While the world is going through social, economic, and environmental changes, increasing pressures on natural resources pose significant threats (Vestel, 2022).

In the research, consumer behaviors towards green production practices were examined, and the effect of green production orientation of white goods manufacturers on customer satisfaction and was analyzed. The findings obtained show that green production orientation has a significant effect on customer satisfaction and . These results are consistent with Banerjee (2022), Loknath and Azem (2017), Handfield et al. (2005), Vachon and Klassen (2007), Johansson (2007).

In addition, the effect of green production orientation on consumer price perception was also found to be significant. These findings: Zielke (2011), Boonpattarakan (2012), Fecher et al. (2019). Similarly, the effect of green production orientation on service quality was determined. These results are consistent with Shahin and Dabestani (2010), Zeithaml and Bitner (2018), Ishaq (2012).

The study also examined the effect of price perception on customer satisfaction and and found it significant. This finding supports the studies of Kim et al. (2016), Graciola et al. (2018), Ladhari et al. (2017). It was determined that service quality also has a significant effect on customer satisfaction and . These results are consistent with Cheng and Rashid (2013), Cheng et al. (2014), Ahrholdt et al. (2017), Priporas et al. (2017), Famiyeh et al. (2018).

In addition, it was determined that price perception has a mediating role in the effect of green production orientation on customer satisfaction and . Although no direct study could be reached on this subject, the results It is similar to Zielke (2011), Boonpattarakan (2012), Fecher et al. (2019), Ladhari et al. (2017).

Similarly, it was determined that service quality has a mediating effect in this relationship. Although there is no direct study on the subject, it is parallel to Zeithaml and Bitner (2018), Bos (2007), Ahrholdt et al. (2017), Priporas et al. (2017), Famiyeh et al. (2018), Cheng et al. (2014).

The purpose, method, and findings of this study contribute to the literature. Similar studies to be conducted in different regions and sectors in the future will contribute to the enrichment of the literature.

References

Agnihotri, R., Yang, Z., & Briggs, E. (2019). Salesperson time perspectives and customer willingness to pay more: roles of intraorganizational employee navigation, customer satisfaction, and firm innovation climate. *Journal of Personal Selling & Sales Management*, 39(2), 138-158. https://doi.org/10.1080/08853134.2018.1562352

Ahrholdt, D. C., Gudergan, S. P., & Ringle, C. M. (2017). Enhancing service : The roles of delight, satisfaction, and service quality. *Journal of Travel Research*, 56(4), 436-450. https://doi.org/10.1177/0047287516649058

Ali, M. (2020). China–Pakistan economic corridor: prospects and challenges. *Contemporary South Asia*, 28(1), 100-112. https://doi.org/10.1080/09584935.2019.1667302

Aydin, S., & Özer, G. (2005). The analysis of antecedents of customer in the Turkish mobile telecommunication market. *European Journal of Marketing*, 39(7/8), 910-925. https://doi.org/10.1108/03090560510601833

Banerjee, S. B. (2002). Corporate environmentalism: The construct and its measurement. *Journal of Business Research*, 55(3), 177-191. https://doi.org/10.1016/S0148-2963(00)00135-1

Beyaz eşya (2014), https://almergroup.wordpress.com/2014/07/18/cevre-dostu-beyaz-esyalar.

Boonpattarakan, A. (2012). An experimental design to test the main and interaction effects of CSR involvement, brand naming, and pricing on purchase intentions in Thailand. *International Journal of Business and Management*, *7*(16), 62-79. http://dx.doi.org/10.5539/ijbm.v7n16p62

Bos, B. (2007), The Image of a Company, *Phaidon Inc.*, New York, NY.

Brundtland, G. H. (1987). Our common future: A call to action. *Environmental protection*, 14 (4), 291-294. https://doi.org/10.1017/S0376892900016805

Cheng, B. L. (2013). Service quality and the mediating effect of corporate image on the relationship between customer satisfaction and customer in the Malaysian hotel industry. *Gadjah Mada International Journal of Business*, *15*(2), 99-112.

Çınar, D. (2020), "Tüketici duygularının çevrimiçi satın alma davranışı üzerindeki etkileri", içinde Meral, Y. (Ed.), Bölüm 11. Rekabet Avantajı için Uluslararası E-Ticaret Taktiklerini Uygulamaya Yönelik Araçlar ve Teknikler, *IGI Global*.

De Oliveira Matias, J. C., & Coelho, D. A. (2002). The integration of the standards systems of quality management, environmental management, and occupational health and safety management. *International journal of production research*, *40*(15), 3857-3866. https://doi.org/10.1080/00207540210155828

Dede, O. (2019) Türk İmalat Sanayi Firmalarında Yeşil Üretim Uygulamalarının İncelenmesi, *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi*, Niğde.

Enquist, M., Eriksson, K., & Ghirlanda, S. (2007). Critical social learning: A solution to Rogers's paradox of nonadaptive culture. *American anthropologist*, *109*(4), 727-734. https://doi.org/10.1525/aa.2007.109.4.727

Famiyeh, S., Asante-Darko, D., & Kwarteng, A. (2018). Service quality, customer satisfaction, and in the banking sector: The moderating role of organizational culture. *International Journal of Quality & Reliability Management*, *35*(8), 1546-1567. https://doi.org/10.1108/IJQRM-01-2017-0008

Fecher, A., Robbert, T., & Roth, S. (2019). Same price, different perception: measurement-unit effects on price-level perceptions and purchase intentions. *Journal of Retailing and Consumer Services*, *49*, 129-142. https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.03.017

Fornell, C., & Larcker, D.F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. Journal of Marketing Research 18 (1), 39-50

Gupta, J.J., Yadav, BPS., Gupta, HK, 1995. Nutritional value of beans for broiler chickens. *Indian J. Poult. Sci.*, 30(2): 112-116.

Güzel, D., Sola, F. G. Y., & Şimşek, T. (2023). Hizmet Kalitesi ve Fiyat Algısının Müşteri Memnuniyeti ve Sadakati Üzerindeki Etkisi: Erzurum'da Faaliyet Gösteren Güzellik Merkezleri Üzerine Bir Araştırma. *Fırat Üniversitesi Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *7*(2), 49-78. https://doi.org/10.61524/fuuiibfdergi.1298061

Han, H., & Ryu, K. (2012). Key factors driving customers' word-of-mouth intentions in full-service restaurants: The moderating role of switching costs. *Cornell Hospitality Quarterly*, *53*(2), 96-109. https://doi.org/10.1177/1938965511433599

Handfield, R., Sroufe, R., & Walton, S. (2005). Integrating environmental management and supply chain strategies. *Business strategy and the environment*, *14*(1), 1-19. https://doi.org/10.1002/bse.422

Hoch, S. J., Kim, B. D., Montgomery, A. L., & Rossi, P. E. (1995). Determinants of store-level price elasticity. *Journal of Marketing Research*, *32*(1), 17-29. https://doi.org/10.1177/002224379503200104

Hussain, R. (2016). The mediating role of customer satisfaction: evidence from the airline industry. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, *28*(2). 234-255. https://doi.org/10.1108/APJML-01-2015-0001

Ishaqa, M. I. (2012). Perceıved Value, Servıce Qualıty, Corporate Image, and Customer : Empırıcal Assessment From Pakıstan. *Serbian Journal of Management*, *7*(1). 25-36.

Johansson, R. (2007). On case study methodology. *Open House Int 32 (3): 48–54*. https://doi.org/10.1108/OHI-03-2007-B0006

Kagan, J. (2020). Price sensitivity. *Investopedia. https://www. investopedia.com/terms/p/price-sensitivity. asp*.

Kalyanaram, G., & Little, J. D. (1994). An empirical analysis of the latitude of price acceptance in consumer package goods. *Journal of Consumer Research*, 21, 3, 408-418. https://www.jstor.org/stable/2489682

Kasiri, L. A., Cheng, K. T. G., Sambasivan, M., & Sidin, S. M. (2017). Integration of standardization and customization: Impact on service quality, customer satisfaction, and . *Journal of Retailing and Consumer Services*, *35*, 91-97. https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2016.11.007

Kotan, T. ve Bakan, G. (2007). Research on Cleaner Production Practices and Performance Studies in Various Industries, *7th National Environmental Engineering Congress.*

Kotler, P. ve Armstrong, G. (2018), Principles of Marketing, 17. ed. *Pearson Education Limited.*

Ladhari, R., Souiden, N., & Dufour, B. (2017). The role of emotions in utilitarian service settings: The effects of emotional satisfaction on product perception and behavioral intentions. *Journal of Retailing and Consumer Services*, *34*, 10-18. https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2016.09.005

Leung, L. S. K. (2020). The impact of diurnal preferences on customer satisfaction, word of mouth, and repurchasing: A study in Indian college online shoppers. *Asia-Pacific Journal of Management Research and Innovation*, *16*(1), 21-30. https://doi.org/10.1177/2319510X19897455

Liat, C. B., Mansori, S., & Huei, C. T. (2014). The associations between service quality, corporate image, customer satisfaction, and : Evidence from the Malaysian hotel industry. *Journal of hospitality marketing & management*, *23*(3), 314-326. https://doi.org/10.1080/19368623.2013.796867

Loknath, Y., & Azeem, B. A. (2017, October). Green management–concept and strategies. In *National conference on marketing and sustainable development* (Vol. 13, No. 14, pp. 688-702).

Martín-Consuegra, D., Molina, A., & Esteban, A. (2007). An integrated model of price, satisfaction, and : an empirical analysis in the service sector. *Journal of Product & Brand Management*, *16*(7), 459-468. https://doi.org/10.1108/10610420710834913

Mohd Suki, N. (2017). Green products usage: structural relationships on customer satisfaction and . *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, *24*(1), 88-95. https://doi.org/10.1080/13504509.2016.1169563

Oliver, R. L. (2014). Satisfaction: A behavioral perspective on the consumer: A behavioral perspective on the consumer. *Routledge.*

Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1985). A conceptual model of service quality and its implications for future research. *Journal of Marketing*, *49*(4), 41-50. https://doi.org/10.1177/002224298504900403

Peng, L., & Röell, A. (2008). Executive pay and shareholder litigation. *Review of Finance*, *12*(1), 141-184. https://doi.org/10.1093/rof/rfl003

Priporas, C. V., Stylos, N., Vedanthachari, L. N., & Santiwatana, P. (2017). Service quality, satisfaction, and customer in Airbnb accommodation in Thailand. *International Journal of Tourism Research*, *19*(6), 693-704. https://doi.org/10.1002/jtr.2141

Reynolds, K. E., & Beatty, S. E. (1999). Customer benefits and company consequences of customer-salesperson relationships in retailing. *Journal of Retailing*, *75*(1), 11-32. https://doi.org/10.1016/S0022-4359(99)80002-5

Rosa-Díaz, IM, Rondan-Cataluña, FJ ve Diez-de Castro, EC (2013*), Gestión de Precios, Esic Editorial*, Madrid.

Saleem, M. A., Zahra, S., & Yaseen, A. (2017). Impact of service quality and trust on repurchase intentions–the case of Pakistan airline industry. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, *29*(5), 1136-1159. https://doi.org/10.1108/APJML-10-2016-0192

Sekaran, U. (1992). Research Methods For Business, Canada: *John Wiley and Sons*, Inc.

Shahin, A., & Dabestani, R. (2010). Correlation analysis of service quality gaps in a four-star hotel in Iran. *International Business Research*, *3*(3), 40-46.

Sherif, M., Taub, D., & Hovland, C. I. (1958). Assimilation and contrast effects of anchoring stimuli on judgments. *Journal of Experimental Psychology*, *55*(2), 150-155. https://doi.org/10.1037/h0048784

Uslu, A., & Huseynlı, B. (2018). Impact of price sensitivity on repurchase intention in terms of personality features. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 17, 515-532. https://doi.org/10.18092/ulikidince.434866

Vachon, S., & Klassen, R. D. (2007). Supply chain management and environmental technologies: the role of integration. *International journal of production research*, *45*(2), 401-423. https://doi.org/10.1080/00207540600597781

Vestel Beyaz Eşya faaliyet Raporu, 2020.

Vestel, 2022, http://www.vestelinvestorrelations.com/ en/sustainability/ sustainability-strategy.aspx

Wakefield, K. L., & Inman, J. J. (2003). Situational price sensitivity: the role of consumption occasion, social context, and income. *Journal of Retailing*, *79*(4), 199-212. https://doi.org/10.1016/j.jretai.2003.09.004

Wu, H. C., & Li, T. (2015). An empirical study of the effects of service quality, visitor satisfaction, and emotions on behavioral intentions of visitors to the museums of Macau. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, *16*(1), 80-102. https://doi.org/10.1080/1528008X.2015.966298

Yao, J., & Oppewal, H. (2016). Unit pricing increases price sensitivity even when products are of identical size. *Journal of Retailing*, *92*(1), 109-121. https://doi.org/10.1016/j.jretai.2015.09.002

Yılmaz, A. ve Bozkurt, Y. (2011). An Application on the Environmental Awareness of Turkish Public and Private Enterprises in the Process of Harmonization with the European Union: ISO 500 Example. *Celal Bayar University Faculty of Economics and Administrative Sciences Journal of Management and Economics*, 18(1), 1-18.

Yücel, M., & Ekmekçiler, Ü. S. (2008). Çevre dostu ürün kavramina bütünsel yaklaşim; temiz üretim sistemi, eko-etiket, yeşil pazarlama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, *7*(26), 320-333.

Zameer, H., Tara, A., Kausar, U., & Mohsin, A. (2015). Impact of service quality, corporate image, and customer satisfaction towards customers' perceived value in the banking sector in Pakistan. *International journal of bank marketing*, *33*(4), 442-456. https://doi.org/10.1108/IJBM-01-2014-0015

Zameer, H., Wang, Y., Yasmeen, H., Mofrad, A. A., & Waheed, A. (2018). Corporate image and customer satisfaction by virtue of employee engagement. *Human Systems Management*, *37*(2), 233-248. https://doi.org/10.3233/HSM-17174

Zeithaml, V. A., Bitner, M. J., & Gremler, D. D. (2018). Services Marketing: Integrating Customer Focus across the Firm, *McGraw-Hill Education*, New York.

Zielke, S. (2011). Integrating emotions in the analysis of retail price images. *Psychology & Marketing*, *28*(4), 330-359. https://doi.org/10.1002/mar.20355

Zohra Ghali-Zinoubi, Z. G. Z., & Maher Toukabri, M. T. (2019). The antecedents of the consumer purchase intention: sensitivity to price and involvement in organic products, moderating role of product regional identity. *Trends in Food Science and Technology*, 90, 175-179. https://doi.org/10.1016/j.tifs.2019.02.028

Author Contribution Statement

The authors contributed equally to the article.

Conflict of Interest Statement

The authors declare that they have no financial relationships or affiliations with any parties relevant to this study and, therefore, that there is no conflict of interest.

Support and Acknowledgments

No support was received from any institution or organization for this study

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Sarıgül Yılmaz, D.; Şahin, N. (2026). "The Role Of Gastronomy Image in the Effect Of Brand Awareness and Perceived Service Quality on Willingness To Pay More in Restaurants", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 326-353. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 16.09.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1955461

Yazar/Author

Dila SARIGÜL YILMAZ* , Nilüfer ŞAHİN**

Makale Adı/Article Name

The Role Of Gastronomy Image in the Effect Of Brand Awareness and Perceived Service Quality on Willingness To Pay More in Restaurants ***

Restoranlarda Marka Farkındalığı ve Algılanan Hizmet Kalitesinin Daha Fazla Ödeme İsteği Üzerine Etkisinde Gastronomi İmajının Rolü

ABSTRACT

Tourists seeking to move away from standardized tourist experiences due to globalization are increasingly turning to experiencing local culture and daily life practices in the destinations they visit. In this context, gastronomy tourism has become a significant element in the development and competitiveness of destinations. This study examines the role of gastronomy image in the influence of brand awareness and perceived service quality on the willingness to pay more in restaurants. Gaziantep, known for its developed culinary culture and gastronomy tourism, was chosen as the research site for this research. The study analyzed 441 valid survey data obtained from tourists who visited restaurants ranked in the top 10 on TripAdvisor between December 2021 and May 2022. SPSS and SmartPLS programs were used for data analysis, and partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM) was applied. The findings show that brand awareness and perceived service quality positively and significantly influence gastronomy image. Furthermore, perceived service quality also has a positive and significant effect on willingness to pay more. However, brand awareness and gastronomy image were not found to have a significant effect on willingness to pay more. Finally, it was determined that gastronomy image did not have a mediating effect on the relationships between the variables.

Keywords: Gastronomy Image, Brand Awareness, Perceived Service Quality, Willingness to Pay More, Gaziantep

ÖZ

Küreselleşmenin etkisiyle standartlaşan turistik deneyimlerden uzaklaşmak isteyen turistler, ziyaret ettikleri destinasyonlarda yerel kültürü ve gündelik yaşam pratiklerini deneyimlemeye yönelmektedir. Bu doğrultuda gastronomi turizmi, destinasyonların gelişimi ve rekabet gücü açısından önemli bir unsur hâline gelmiştir. Bu çalışmada, restoranlarda marka farkındalığı ve algılanan hizmet kalitesinin daha fazla ödeme isteği üzerindeki etkisinde gastronomi imajının rolü incelenmiştir. Araştırmanın uygulama alanı olarak gelişmiş mutfak kültürü ve gastronomi turizmiyle öne çıkan Gaziantep seçilmiştir. Araştırma kapsamında, Aralık 2021–Mayıs 2022 tarihleri arasında TripAdvisor'da ilk 10'da yer alan restoranları ziyaret eden turistlerden elde edilen 441 geçerli anket verisi analiz edilmiştir. Verilerin analizinde SPSS ve SmartPLS programları kullanılmış; kısmi en küçük kareler yapısal eşitlik modellemesi (KEKK-YEM) uygulanmıştır. Bulgular, marka farkındalığı ile algılanan hizmet kalitesinin gastronomi imajını pozitif ve anlamlı biçimde etkilediğini göstermektedir. Ayrıca algılanan hizmet kalitesinin daha fazla ödeme isteği üzerinde de pozitif ve anlamlı etkisi bulunmaktadır. Buna karşın marka farkındalığı ve gastronomi imajının daha fazla ödeme isteği üzerindeki etkisi anlamlı bulunmamıştır. Son olarak gastronomi imajının, değişkenler arasındaki ilişkilerde aracılık etkisine sahip olmadığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Gastronomi İmajı, Marka Farkındalığı, Algılanan Hizmet Kalitesi, Daha Fazla Ödeme İsteği, Gaziantep

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Turizm Fakültesi/Turizm ve Gastronomi Yönetimi Programları Bölümü, dila.sarigul@gmail.com

**Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Turizm Fakültesi/Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, nilüfer.percin@nevsehir.edu.tr

***Bu çalışma için Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Bilimsel Etik ve Yayın Kurulu'nun 07/07/2021 tarih ve 2100032226 Protokol numaralı toplantısında alınan 282 sıra sayılı karar uyarınca Etik Kurul onayı alınmış ve çalışma, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Gastronomi ve Mutfak Sanatları Anabilim Dalında, ikinci yazarın danışmanlığında birinci yazar tarafından hazırlanarak Mayıs 2024'te tamamlanan "Restoranlarda Marka Farkındalığı ve Algılanan Hizmet Kalitesinin Daha Fazla Ödeme İsteği Üzerine Etkisinde Gastronomi İmajının Rolü" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Introduction

While eating and drinking are basic needs for the survival of living beings, it has evolved from a purely physiological need into a multi-dimensional structure encompassing pleasure, experience, and cultural meanings, in line with changing social conditions and consumption patterns. In this respect, food and beverage elements have become an important component of the tourism sector as well, because today, gastronomy is no longer just a secondary activity in the tourism sector; it has become a primary motivator for destination selection and a competitive tool (Akar, Ögel & Medetoğlu, 2024; Onur & Yazıcıoğlu, 2024; Dordai, Becze & Roman, 2026).

The relationship between gastronomy and tourism has existed for many years, but today gastronomy is considered a strategic element that enables the differentiation of destinations. The shift of tourists towards more unique, local, and authentic experiences instead of standardized experiences has made gastronomy a significant attraction in destination marketing. In this context, food is considered a key element that provides differentiation between destinations and businesses (Kivela & Crotts, 2006) and one of the fundamental or complementary components of travel motivation (Quan & Wang, 2004). While Quan and Wang (2004) state that food is one of the key elements that enhance destination image; Karim (2006) and Ritchie, Tung and Ritchie (2011) state that gastronomic elements influence tourists' destination preferences and contribute to destination image.

Destinations position their local culinary cultures as brand values in order to differentiate themselves and increase their competitiveness in the global market (Akar et al., 2024; Onur & Yazıcıoğlu, 2024). In this context, restaurants are important touchpoints where the gastronomic offerings of the destination are presented to tourists and where the local culinary experience is enjoyed. (Zhu et al.,2024). In this highly competitive environment, the way for restaurant businesses to stand out is to build strong brand awareness among consumers and offer a high perceived service quality. Brand awareness represents a business's presence and recognition in the consumer's mind, forming the first step in the decision-making process. On the other hand, perceived service quality is a result of consumers' subjective evaluations of the excellence of the service offered. On the other hand, perceived service quality positively and significantly affects destination brand image (Nuralam et al., 2025). However, it can be argued that in the relationship between awareness and perceptions of quality and economic outcomes, the transformation of these elements into a holistic gastronomic image in the consumer's mind can play a significant role.

Drawing on the food image literature, this study considers gastronomy image as a construct expressing consumers' perceptions and mental representations of the food and cuisine offered within a gastronomic experience (Lai et al., 2019; Lai et al., 2020).Within the framework of the Stimulus-Organism-Response (S-O-R) model, it is accepted that external stimuli influence individuals' cognitive and emotional internal states, leading to behavioral responses (Mehrabian & Russell, 1974). In the context of gastronomy, Akar et al. (2024), using the S-O-R model, demonstrated that gastronomy information presentation quality on social media positively affects the cognitive and emotional gastronomy destination image. Similarly, Zhu et al. (2024), revealed that tourists' perceived values regarding food experiences positively influence the perceived destination image, and that destination image plays a partial mediating role in the relationship between perceived values of food experiences and revisit intention. Furthermore, Lai et al. (2020) showed that cognitive and emotional food image components can significantly predict tourists' behavioral intentions. These findings indicate that gastronomy image can play a significant role in transforming stimuli related to the gastronomic experience into consumers' cognitive and emotional evaluations, and in reflecting these evaluations in behavioral outcomes. Accordingly, in the present study, brand awareness and perceived service quality are considered as external stimuli, gastronomy image as the consumer's internal cognitive and emotional state, and the willingness to pay a higher price as a behavioral response.

Aaker (1991), who developed the customer-based brand equity approach, defined perceived quality as one of the fundamental dimensions of brand equity and stated that perceived quality can provide businesses with the advantage of differentiating themselves from competitors and demanding higher prices. Especially for restaurant businesses operating in the service sector, perceived service quality is not only a factor that increases customer satisfaction but also a strategic factor contributing to businesses achieving sustainable competitive advantage. Expanding on this approach, Netemeyer et al. (2004) revealed that perceived quality is one of the fundamental antecedents that directly influences consumers' willingness to pay a price premium for a brand. These findings show that consumers are more inclined to accept higher prices when they perceive a product or service as being of higher quality.

However, the process explaining consumers' willingness to pay more is not limited solely to perceived quality. In the context of gastronomy tourism, the gastronomy image of destinations also plays a significant role in shaping this behavior. Local foods, cooking techniques, and regional flavors are fundamental elements that differentiate the culinary culture of destinations and contribute to the formation of the destination's gastronomic identity (Rozin & Rozin, 1981). The resulting positive gastronomy image strengthens the destination's marketability and positively influences consumers' perceptions of the destination (Long, 2004). Recent research also shows that gastronomy image, geographically indicated products, and sustainable production practices can increase consumers' willingness to pay more (Anis et al., 2023; Erekalo et al., 2025; Lokman & Buyruk, 2025). However, the existing literature has not yet reached a consensus on the underlying mechanisms through which consumers' willingness to pay more is formed. Some studies explain willingness to pay more through perceived quality (Netemeyer et al., 2004), while others suggest that brand experience and brand loyalty are the determining factors (Erwin & Saragih, 2025). In the context of gastronomy destinations, studies that address brand awareness, perceived service quality, gastronomy image, and willingness to pay more within the same model are limited. In particular, how brand awareness and perceived service quality shape gastronomy image and how this relationship affect willingness to pay more has not been sufficiently clarified. Accordingly, this study examines the role of gastronomy image in the effect of brand awareness and perceived service quality on willingness to pay more. The research was conducted based on data obtained from domestic tourists visiting Gaziantep. It is thought that this study, conducted specifically in Gaziantep, an important destination in terms of gastronomy tourism, will contribute to filling the gap in the relevant literature and offer important implications for the marketing strategies of gastronomy destinations.

1. Literature Review and Hypothetical Model

1.1. Theoretical Basis

This study examines the impact of brand awareness and perceived service quality on consumers' willingness to pay more in restaurants focusing on the concept of gastronomy image. The theoretical basis of this study is built upon Brand Equity Theory and the Stimulus-Organism-Response (S-O-R) model. In Brand Equity Theory, willingness to pay more is one of the most fundamental indicators of brand loyalty and brand value; a loyal customer base is willing to pay a higher price for the benefits offered by the brand compared to its competitors. Perceived service quality is directly related to the prestige and reputation of the brand (Aaker, 1996b; Keller, 2013). Keller (1993), in his Customer-Based Brand Equity model, defines brand awareness (recall and recognition) as the first and indispensable step in brand knowledge. According to Keller, brand awareness ensures that the brand is included in the consumer's consideration set. While brand awareness alone is not sufficient, when combined with strong, positive, and unique brand associations, it positively influences the consumer's response to marketing activities (such as price increases) (Keller, 1993; Keller, 2013).

In this study, the behavioral mechanism is explained through the S-O-R model. According to the original model developed by Mehrabian & Russell (1974), environmental stimuli (S) affect the individual's emotional state (O), and this state results in approach or avoidance behaviors (R) (Jang & Namkung, 2009). Jacoby (2002), re-examining the S-O-R model in the context of

consumer behavior, emphasizes that individuals' behavior is shaped not so much by objective reality, but by how they perceive and interpret stimuli. According to this model, the organism stage refers to the internal evaluation process in which external stimuli are assessed through the consumer's cognitive, emotional, and motivational processes. Jang and Namkung (2009) adapted the S-O-R model to the restaurant context, considering food quality, service quality, and the physical environment as key external stimuli influencing consumer evaluations. Their research findings show that these stimuli primarily affect consumers' emotional states, and these internal states then shape behavioral intentions such as revisiting and recommending. In this study, the S-O-R model is adapted to the context of gastronomy tourism; brand awareness and perceived service quality are treated as external stimuli that shape consumers' perceptions of a destination, while gastronomy image represents the organism by reflecting consumers' internal evaluation of these stimuli. Willingness to pay more is conceptualized as the behavioral response resulting from this evaluation process. Accordingly, while Brand Equity Theory explains why brand awareness and perceived service quality are important to consumers, the S-O-R model offers a complementary theoretical framework explaining how these stimuli are transformed into a willingness to pay more through consumers' internal evaluations.

1.1.1. Brand Awareness

A brand can be explained as a combination of tangible and intangible elements that are intended to generate recognition and identity while also establishing the reputation of a product, service, individual, place, or organization (Sammut-Bonnici, 2014). In this sense, a brand reflects certain values, culture, identity, and also the user of the product. Based on this view, a brand can distinguish companies and products from one another and influence how customers perceive both the business and the product (Kavak & Karabacakoğlu, 2007).

Brand awareness, as a fundamental component of brand equity, refers to the extent to which a brand exists in the consumer’s mind. It has been defined in multiple ways across the literature. Brand awareness reflects the strength of a brand’s presence in the consumer’s memory (Aaker, 1996a). It is also described as consumers’ ability to recognize and recall a brand under different conditions based on their performance in identification tasks (Kotler et al., 2009). Valkenburg and Buijen (2005) further argue that active and passive knowledge of a brand together constitute brand awareness. As noted by Erdil and Uzun (2010), there is a clear relationship between awareness and purchasing behavior, as consumers need to have some level of knowledge about a product in order to be willing to purchase it. Therefore, brand awareness has become an important variable in many tourism and gastronomy studies due to the highly competitive nature of the sector (Kim & Kim, 2004; Sean Hyun & Kim, 2011; Şengül, 2018; Mokhtar, Othman & Ariffin, 2019; Oğuz, Haseki & Buzcu, 2019; Utami & Jannah, 2019; Bernarto et al., 2020; Kodaş, 2021; Jiang et al., 2023).

Brand awareness plays a particularly critical role in experience-oriented services such as restaurants and gastronomy tourism. The inability to fully evaluate services before purchase leads to uncertainty and perceived risk in the decision-making process for consumers (Berry, 2000; Keller, 1993). Therefore, consumers tend to reduce perceived risk by preferring brands they are familiar with and recognize. According to Keller (1993), brand awareness facilitates the formation and recall of brand associations by enabling consumers to recognize and remember the brand, thus creating the necessary cognitive foundation for the development of brand image. In this context, it is considered that brand awareness in the context of gastronomy tourism can contribute to shaping consumers' perceptions of the gastronomic experience and gastronomy image. Especially in gastronomy tourism, since tourists cannot directly evaluate the quality of service in an unfamiliar destination before experiencing it, brand awareness plays a significant role in building trust and shaping restaurant preferences. According to Berry (2000), since services are inherently intangible, consumers cannot fully evaluate service quality before purchasing. Therefore, one of the fundamental functions of service brands is to reduce perceived risk and build trust in the purchasing decision. Brand awareness and brand knowledge facilitate the

decision-making process, especially in experience-oriented services such as restaurants and gastronomy tourism, by enabling consumers to develop familiarity with the business.

1.1.2. Perceived Service Quality

Services differ fundamentally from physical goods, as they emerge through human interaction and exchange rather than existing independently, and are primarily characterized as intangible benefits that satisfy specific needs (Kayastha, 2011; Palmer, 2014). Due to their inherent properties, such as intangibility, heterogeneity, and inseparability, services are experienced rather than physically possessed, which makes their evaluation more complex compared to tangible products (Parasuraman, Zeithaml & Berry, 1985; Zeithaml, 1981). These characteristics also imply variability in performance and simultaneous production and consumption, where provider as well as customer contribute to the service outcome (Üner, 1994). As a consequence, although these characteristics make services difficult to evaluate, the growing importance of the service sector has increased the emphasis on quality, particularly in competitive environments where firms seek to meet customer expectations and sustain profitability (Kozak & Aydın, 2018), which in turn highlights the role of perceived service quality as a key determinant shaped by customers' evaluations and experiences.

Service quality, much like the concept of service itself, is difficult to define due to the diverse perspectives in the literature, with early studies initially focusing on product quality before shifting toward services (Akbaba & Kılınç, 2001). It is generally understood as the outcome of a comparison between customers' expectations and their actual service experiences, encompassing both the service process and its outcome (Grönroos, 1982; Parasuraman, Zeithaml & Berry, 1985). Given its inherently intangible nature, the concept is more commonly addressed as perceived service quality, which reflects customers' subjective evaluations (Akbaba & Kılınç, 2001). As a result, measuring perceived service quality has become increasingly important in competitive service industries, and it has been widely examined in tourism and gastronomy research (Dean, Morgan & Tan, 2002; Kayaman & Araslı, 2007; Hu, Kandampully & Juwaheer, 2009; Timur, 2018; Aksaray & Ateş, 2019; Uslu & Karabulut, 2019; Kocagöz & Eyitmiş, 2020; Setyawan, Mugiono & Hussein, 2020; Solunoğlu, 2020; Davras & Özperçin, 2021; Yalçın, 2021; Yeşildağ & Özkök, 2021; Eren, Uslu & Aydın, 2023).

1.1.1. Gastronomy Image

Food and beverages are an essential part of daily life and have increasingly become a central component of tourism activities. While dining was once considered a secondary element of travel, it has evolved into a primary motivation for tourists, driven by changing consumption patterns, the search for new experiences, and the growing importance of leisure and pleasure-oriented activities (Boniface, 2016). In this context, the concept of gastronomic image can be understood through destination image, which reflects tourists' knowledge, emotions, and overall impressions of a place (Baloglu & McClearly, 1999). Accordingly, gastronomic image refers to tourists' overall attitudes toward a destination's food and culinary offerings, encompassing cognitive elements such as local dishes, dining customs, and eating habits, and affective elements as well such as the symbolic meanings associated with food (Chang & Mak, 2018).

Gastronomic image has also been defined as tourists' perceptions of a destination's food offerings, especially local cuisine (Lòpez-Guzmàn & Sànchez-Cañizares, 2012; Eren, 2018), as well as their beliefs, emotions, and impressions concerning food, beverage establishments, and culinary culture (Eren, 2019). Food serves as a symbol of cultural identity, communication, and social status (Frochot, 2003), and local cuisine plays a key role in connecting tourists with the destination both during and after their visit (Sims, 2009). Beyond being a source of enjoyment, consuming local food represents a cultural experience and an important attraction for destinations (Bessière, 1998). Supporting this, official statistics indicate that in 2023, expenditures on food and beverages by domestic and international tourists visiting Turkey increased by 33.2% compared to the same period of the previous year, highlighting the growing economic significance of gastronomy within tourism (TÜİK, 2023). Given its role in differentiating destinations and enhancing competitiveness, gastronomic image has become a widely examined construct in

tourism and gastronomy research (Seo, Yun & Kim, 2014; Chang & Mak, 2018; Majid et al., 2018; Bezirgan, 2019; Suna & Alvarez, 2019; Cinnioğlu & Gündoğdu, 2023).

1.1.2. Willingness to Pay More

In highly competitive markets, businesses aim to sustain customer preference and continuity, because this reduces risk and increases profitability, while customers tend to repeatedly choose brands that meet their expectations and may even accept paying higher prices (Dölarslan & Özer, 2014). Willingness to pay more has been defined as customers' readiness to continue purchasing despite price increases or to pay a premium for a preferred brand (Zeithaml, Berry, & Parasuraman, 1996), as well as the maximum price they are willing to pay for a product (Wertenbroch & Skiera, 2002). It is also considered a key indicator of brand loyalty and a reflection of behavioral intention in consumption decisions (Aaker, 1996b; Netemeyer et al., 2004; Shin et al., 2017).

Furthermore, emotional attachment, trust, and satisfaction play a crucial role in shaping customers' willingness to pay more, as strong relational bonds with a brand can lead consumers to prioritize it despite higher costs (Chaudhuri & Holbrook, 2001; Thomson, MacInnis, & Park, 2005). In this context, satisfied and loyal customers are more likely to continue purchasing even in the face of price increases, which reinforces the importance of differentiation and long-term customer relationships for businesses (Güven & Sarıışık, 2014; Homburg, Koschate & Hoyer, 2005). Existing studies indicate that willingness to pay more is typically examined alongside other variables rather than as a standalone construct, and is most commonly associated with themes such as sustainability, green practices, and environmental awareness, although it has also been linked to local foods, packaged products, and branding contexts (Baker & Crompton, 2000; Srinivasan, Anderson & Ponnavolu, 2002; Netemayer et al., 2004; Amendah & Park, 2008; Aryal et al., 2009; Anselmsson, Bondesson & Johansson, 2014; Yu, Gao & Zeng, 2014; Zia & Sohail, 2016; Shin et al., 2017; Yıldız, 2019; Bakır & Safarzade, 2020; Nicolau et al., 2020; Linnes et al., 2022). In the context of gastronomy tourism, willingness to pay more is not a behavior that can be explained solely by the functional characteristics of the product or service. Tourists can view gastronomic experiences as holistic experiences that are not limited to food consumption but contribute to their overall experience of the destination. Therefore, gastronomy is seen not only as an element that satisfies nutritional needs, but also as an integral component of the destination experience (Kivela & Crotts, 2006). Similarly, Ellis et al. (2018) reveal that culture and authenticity are among the key research themes in the gastronomy tourism literature, and that food is considered an important tool in tourists' interaction with the place. This suggests that gastronomic experiences can have functional, experiential and symbolic value, and so that tourists may be inclined to accept higher prices accordingly. Indeed, research conducted on Michelin-starred restaurants shows that consumers' willingness to pay more stems not only from high-quality food or service, but also from the uniqueness, prestige, hedonic value, level of interest in gastronomy, and knowledge of gastronomy have all been shown to influence the choice of gastronomic experience. Findings from Kiatkawsin and Han (2019) reveal that consumer evaluations of gastronomic experiences and interest in gastronomy, particularly in the context of Michelin-starred restaurants, are significantly correlated with a willingness to pay more (Kiatkawsin & Han, 2019). Therefore, willingness to pay more in gastronomy tourism is not merely an economic decision based on the quality of the food or service offered; it can be considered a reflection of the cultural, symbolic, and experiential value that tourists attribute to the destination and the gastronomic experience.

According to Aaker (1991), perceived quality is the consumer's subjective evaluation of the overall superiority or excellence of a product or service. In the context of service businesses, this evaluation is shaped by customers' perceived service quality. In this study, gastronomy image is considered as the organism (O) component, representing consumers' cognitive evaluations and holistic perception of the gastronomic experience. In the S-O-R model, organism (O) represents the individual's internal psychological responses to external stimuli. According to Jacoby's (2002) reinterpretation, this process encompasses cognitive and emotional evaluations (Mehrabian &

Russell, 1974; Jacoby, 2002). According to Keller (1993), brand awareness facilitates the formation of brand associations by increasing the brand's accessibility in the consumer's memory, thus creating the necessary cognitive foundation for the development of brand image. According to the Brand Equity approach, consumers attribute more value to brands they believe to have higher quality and stronger brand value. This can increase their willingness to pay premium prices (Aaker, 1991; Netemeyer et al., 2004). Brand awareness contributes to the formation of expectations and first impressions regarding the gastronomic experience by enabling consumers to recognize and remember the brand (Keller, 1993; Aaker, 1996b). This cognitive foundation about the brand can be considered one of the antecedents shaping consumers' gastronomy image. Perceived service quality is one of the key stimuli influencing how consumers evaluate the gastronomic experience holistically. In the context of restaurants, positive evaluations of service quality have been shown to affect consumers' internal cognitive and emotional processes (Jang & Namkung, 2009). Accordingly, it is considered that positive perceptions of service quality can contribute to the formation of the gastronomy image. Therefore, gastronomy image represents a cognitive process in which external stimuli such as brand awareness and perceived service quality are transformed into a holistic evaluation in the consumer's mind, laying the groundwork for behavioral outcomes.

Building on the theoretical basis, brand awareness, perceived service quality, gastronomy image, and willingness to pay more can be considered as interrelated constructs within the tourism and gastronomy context. The literature suggests that these variables collectively influence consumers' perceptions and behavioral tendencies rather than operating in isolation. Therefore, previous studies examining the relationships among these variables are presented in the following section to establish the basis for hypothesis development.

1.2. Hypothetical Model

The proposed model of this study is based on explaining how brand awareness and perceived service quality influence willingness to pay more, shaped through gastronomy image. As summarized in the previous section, brand awareness increases consumer familiarity and mental accessibility to the business, while perceived service quality shapes consumers' overall evaluations of the service offered by the business. It is expected that the evaluations formed in consumers' minds by these variables contribute to the shaping of the gastronomy image. A strong gastronomy image is expected to positively influence consumers' overall evaluations of the destination and gastronomy offering, strengthening their tendency to accept a higher price. Accordingly, gastronomy image is considered as a mediating mechanism playing a role in the relationship between brand awareness, perceived service quality, and willingness to pay more. Within this conceptual framework, the direct and indirect relationships between the variables have been evaluated in light of existing literature and theoretical foundations, and the following hypotheses have been developed.

Although the relationship between brand awareness and gastronomy image has not been directly examined, previous studies indicate that gastronomy image is a significant component of destination image and that gastronomy tourism itself can serve as a major attraction (Ab Karim & Chi, 2010; Choe & Kim, 2018; Promsivapallop & Kannaovakun, 2019; Wang, 2015). Furthermore, studies investigating the effect of brand awareness on image present mixed findings, with some reporting limited influence (Bilgin, 2018), while others demonstrate a positive and significant effect (Aberdeen, Syamsun & Najib, 2016; Setyawan, Mugiono & Hussein, 2020; Büyükdağ, 2021).

Regarding the relationship between perceived service quality and gastronomy image, a substantial body of research across different sectors suggests that service quality positively influences image perceptions. For instance, service quality has been found to enhance hotel image (Hu, Kandampully & Juwaheer, 2009), positively affect brand image in retail contexts (Mai & Cuong, 2021), and significantly influence restaurant image (Uslu & Karabulut, 2019). These findings are further supported by other studies (Oliveira, Saldanha & Vong, 2020; Davras & Özperçin, 2021; Eren, Uslu & Aydın, 2023; Manyangara, Makanyeza & Muranda, 2023).

The relationship between brand awareness and willingness to pay more has also been examined in prior research. Brand awareness increases the likelihood of a brand being considered and preferred by consumers (Cobb-Walgren, Ruble & Donthu, 1995; Huang & Sarigöllü, 2012; Pouramid and Iranzadeh, 2012). Several studies further indicate that brand awareness has a positive effect on consumers' willingness to pay more (Anselmsson, Bondesson & Johansson, 2014; Munir et al., 2017; Utami and Jannah, 2019; Oppong, Owusu & Owusu-Ansah, 2022). However, this relationship has been relatively underexplored in the context of gastronomy.

Similarly, perceived service quality has been associated with willingness to pay more, as customers who perceive higher quality are more likely to maintain their preferences even in the face of price increases (Anselmsson, Bondesson & Johansson, 2014; Munir et al., 2017; Utami & Jannah, 2019). In restaurant settings, while improving service quality can provide competitive advantage (Headley & Choi, 1992; Lewis, 1989), it may also increase operational costs (Tse, 2001), and studies examining its direct impact on willingness to pay more remain limited.

In terms of the relationship between gastronomy image and willingness to pay more, although direct empirical studies are scarce, research on image and brand image suggests a positive effect on consumers' willingness to pay a premium (Anselmsson, Bondesson & Johansson, 2014; Hibban & Wahyudi, 2022; Oppong, Owusu & Owusu-Ansah, 2022; Sevira & Widodo, 2023). Additionally, food image has been shown to positively influence revisit intention (Lertputtarak, 2012), and strong brands are often associated with higher willingness to pay (Augusto & Torres, 2018). These findings suggest that a favorable gastronomy image may lead consumers to be more willing to pay higher prices.

When these relationships are considered together, it is thought that gastronomy image can play a role as an independent variable and as an explanatory mechanism in the relationship between brand awareness, perceived service quality, and willingness to pay more as well. Brand awareness can form the starting point of perceptions about a business by increasing the consumer's familiarity and mental accessibility to the business. However, brand recognition and recall by the consumer may not be sufficient to accept a higher price alone; it is important that this cognitive familiarity translates into a positive image of the business and the gastronomic attributes offered. Similarly, while perceived service quality shapes consumers' evaluations of the service offered by the business, it is thought that the overall image formed regarding the business and gastronomic offerings can play a role in transforming these evaluations into a tendency to accept a higher price. From the perspective of the S-O-R model, while brand awareness and perceived service quality initiate the consumer's mental evaluation process as external stimuli, gastronomy image represents the organismal stage where these stimuli are given meaning by the consumer and transformed into a holistic perception. It is expected that the positive gastronomy image resulting from this internal evaluation will translate into a behavioral response from the consumer in the form of accepting a higher price. Therefore, gastronomy image is conceptualized as a mediating mechanism that explains the effect of brand awareness and perceived service quality on willingness to pay more and helps to understand how these effects occur.

However, a review of the existing literature reveals limited attention to the combined effects of brand awareness and perceived service quality on willingness to pay more within the context of gastronomy. More importantly, empirical evidence on how these variables shape willingness to pay more through gastronomy image is limited. In particular, the contribution of brand awareness and perceived service quality to the formation of gastronomy image, and the role of gastronomy image as a mechanism that transforms these perceptions into willingness to pay more, have not been sufficiently examined holistically in existing research. While previous studies have addressed the relationships between consumer perceptions and behavioral outcomes in a gastronomic context (Chi et al., 2010), this study examines these relationships within a holistic model that considers the mediating role of gastronomy image. In this respect, the study contributes to the literature by addressing the effects of brand awareness and perceived service quality on willingness to pay more not only through direct relationships but also through indirect effects that

may arise via gastronomy image. The model generated for this set of relationships can be seen in Figure 1. Also, based on the literature reviewed above, the following hypotheses are proposed:

H_1: Brand awareness has a positive and significant effect on gastronomy image.

H_2: Perceived service quality has a positive and significant effect on gastronomy image.

H_3: Brand awareness has a positive and significant effect on willingness to pay more.

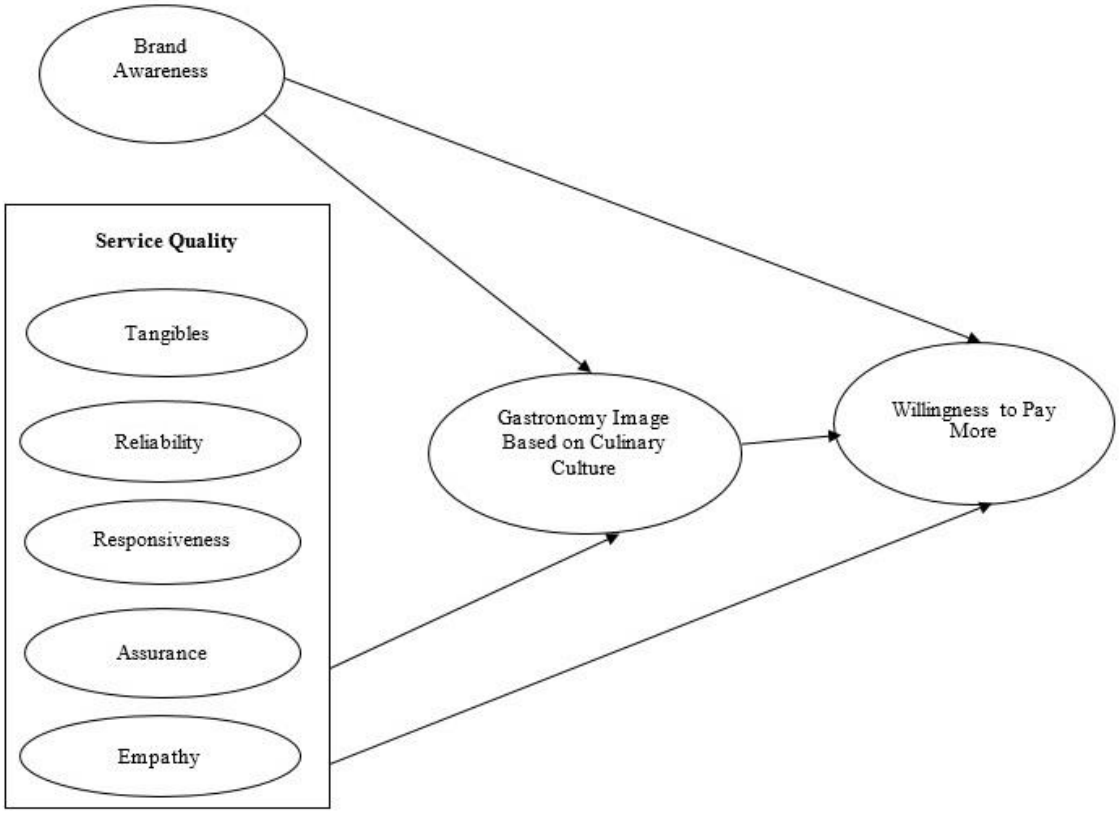
H_4: Perceived service quality has a positive and significant effect on willingness to pay more.

H_5: Gastronomy image has a positive and significant effect on willingness to pay more.

H_6: Gastronomy image mediates the relationship between brand awareness and willingness to pay more.

H_7: Gastronomy image mediates the relationship between perceived service quality and willingness to pay more.

Figure 1. Conceptual Model

Source: Own elaboration

2. Method and Research Design

This study employed a quantitative research method, defined as research aiming to obtain precise and generalizable results through numerical data. Quantitative research is characterized by repeatable observations and measurements, an emphasis on objectivity, and the use of mathematical and statistical analysis techniques (Gürbüz & Şahin, 2017). One of the primary data collection tools in this approach is the questionnaire, defined as a form designed to gather the necessary data for research. Questionnaires are widely used due to their ability to collect large amounts of data in a short time (Karagöz, 2017). Accordingly, a questionnaire was used in this study for primary data collection. In addition, secondary data related to variables such as brand awareness, perceived service quality, gastronomy image, and willingness to pay more were obtained from electronic databases, books, and periodicals.

2.1. Measurement Scale

Data were collected through a structured questionnaire consisting of two sections. The first section of the questionnaire included items measuring the independent variables (brand awareness and perceived service quality), the mediating variable (gastronomy image), and the dependent variable (willingness to pay more) while the second section gathered demographic information such as gender, age, education level, and monthly income. All items were measured using a five-point Likert scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree).

The study aimed to assess tourists' levels of agreement regarding brand awareness, perceived service quality, gastronomy image, and willingness to pay more. Previously validated measurement tools were adopted: brand awareness based on Sean Hyun and Kim (2011), perceived service quality based on Kayaman and Araslı (2007), gastronomy image based on Wang (2015), and willingness to pay more based on Netemeyer et al. (2004). In adapting the scales to the Turkish form, a translation and back-translation procedure was applied, and the linguistic and conceptual suitability of the items was submitted to the evaluation of field experts. Necessary adjustments were made in line with expert opinions. Furthermore, the scale items were adapted to the context of gastronomy tourism and Gaziantep restaurants. These adaptations were carried out to ensure the suitability of the items to the research context while preserving their original conceptual meaning. As an example of contextual adaptation, the phrase "This [hotel] has up-to-date equipment" from SERVQUAL was adapted to the restaurant context and used as "*This restaurant has up-to-date equipment*." In the gastronomy image scale, the phrase "offers variety of foods" has been adapted to "*Gaziantep cuisine offers variety of foods*," reflecting the destination and culinary context of the research. Similarly, in the brand awareness scale, the phrase "I am aware of this restaurant brand" has been adapted to the context of Gaziantep restaurants, becoming "*I am aware of the restaurants in Gaziantep*." Likewise, in the willingness to pay more scale, the phrase "I am willing to pay a lot more for (brand name) than other brands of (product category)" has been adapted to reflect a comparison of restaurants across destinations rather than brands, becoming "*I am willing to pay a lot more for the restaurants in Gaziantep than the restaurants in different destinations*."

The gastronomy image scale was adapted from the scale developed by Wang (2015), based on the works of Ab Karim and Chi (2010) and Lertputtarak (2012). Although the original scale consisted of three dimensions and 18 items, only six items from the "culinary culture" dimension were used in this study. The retention of this dimension and the exclusion of the other two dimensions are based on evaluations regarding both the conceptual and research context. The scale items were submitted to the opinions of field experts to evaluate their suitability for the context of Gaziantep's gastronomy tourism and restaurant-focused research. As a result of this evaluation, it was assessed that some items related to the quality of food and beverage services significantly overlapped in content with the items in the perceived service quality scale, and thus could weaken the conceptual distinction between the two constructs. In addition, it was observed that some items in the gastronomy activities dimension related to specific gastronomic activities such as wine tours and street markets, which do not have a direct equivalent in the restaurant-focused Gaziantep context of this study. Therefore, the six items in the "culinary culture" dimension, which more directly align with the purpose and context of the research, have been retained. This measurement choice is also consistent with the fact that the image of destination gastronomy can be addressed with different scopes and conceptualizations in the literature. Ab Karim and Chi (2010) examined destinations' perceptions of gastronomy through the food image. Lai et al.(2019), on the other hand, discussed the conceptualization of the food image, the role of food and cuisine in the formation of destination brand image, and the different dimensions of the food image. When these studies are considered together, it is seen that the gastronomy image of a destination can be conceptualized not only through the entirety of gastronomic activities but also through food, cuisine, and perceptions related to them. Accordingly, it is not claimed in the present study that the gastronomic image is fully represented by the three-dimensional structure in Wang (2015). Instead, the gastronomy image has been operationalized within a more specific

scope, reflecting consumers' general perception of the characteristics of Gaziantep cuisine, in line with the context and purpose of the research on Gaziantep restaurants. Therefore, the measure used represents the culinary/food-related dimension of the gastronomy image. However, the conceptual variable in the study is called "gastronomy image" because the six items used encompass perceptions not only of a specific food or gastronomic activity, but also of multiple fundamental characteristics of Gaziantep cuisine, such as food variety, food quality, use of local products, presentation appeal, cooking methods, and taste. Therefore, "gastronomy image" in this study is limited to a culinary-focused measure of gastronomy image related to Gaziantep cuisine, rather than a complete equivalent of Wang's (2015) three-dimensional structure.

Perceived service quality was measured using the SERVQUAL scale originally developed by Parasuraman, Zeithaml, and Berry (1988) and later adapted by Kayaman and Araslı (2007). The scale consists of 22 items across five dimensions and in this study, a high-order construct was used. The evaluation of the five dimensions of SERVQUAL under a higher-order service quality construct has also been examined in previous research. Wang et al. (2010) tested the SERVQUAL model using a higher-order factor analysis approach, examining the modeling of service quality as a second-order construct. Similarly, Wilkins et al. (2007) examined the structure of service quality in the context of hospitality and presented empirical findings suggesting that service quality can be evaluated holistically as a second-order dimension. Accordingly, the original five-dimensional structure of the SERVQUAL scale has been preserved in this study; the dimensions of tangibles, reliability, responsiveness, assurance, and empathy have been modeled under a reflective second-order construct representing overall perceived service quality. Thus, while the conceptual separation of the five dimensions is maintained, perceived service quality is treated as a general higher-order construct in the research model. When the results of the first-level measurement model are examined, it is seen that the factor loadings for the five dimensions range between 0.790 and 0.890. The AOV values of the physical characteristics, reliability, enthusiasm, assurance, and empathy dimensions are 0.683, 0.677, 0.736, 0.709, and 0.740, respectively; the composite reliability (CR) values are 0.896, 0.913, 0.893, 0.907, and 0.934; Cronbach's alpha (CA) values were calculated as 0.845, 0.881, 0.819, 0.862, and 0.912. These values indicate that the five first-order dimensions have sufficient convergent validity and internal consistency. In the second-order measurement model, the loadings of the physical tangibles, reliability, responsiveness, assurance, and empathy dimensions on perceived service quality ranged from 0.816 to 0.915. The AOV value of the second-order construct was found to be 0.792, the composite reliability value 0.950, and the Cronbach's alpha value 0.934. These results show that the five first-order dimensions strongly reflect the second-order construct representing perceived service quality, and that this higher-level construct has sufficient convergent validity and internal consistency.

Brand awareness was measured using a four-item, single-factor scale adapted by Sean Hyun and Kim (2011) from Yoo and Donthu (2001). Willingness to pay more was measured using a three-item scale developed by Netemayer et al. (2004). All constructs were assessed using a five-point Likert scale.

2.2. Research Location, Population & Sampling and Data Collection

The population of this study consists of domestic tourists who have visited at least once the top 10 restaurants in Gaziantep listed on Tripadvisor. Online platforms have become essential marketing tools for tourism businesses, particularly for highly rated restaurants (Ramon, Cristobal, & Marine-Roig, 2019). As one of the largest global travel platforms operating in 49 markets and 28 languages, Tripadvisor hosts over 859 million reviews and receives approximately 463 million monthly visitors (Tripadvisor, 2022). Online reviews play a significant role in shaping consumer decisions by providing both information and recommendations, thereby reducing perceived risk in purchasing behavior (Özcan, 2010; Park, Lee, & Han, 2007). Therefore, the use of Tripadvisor as a basis for defining the study population is considered appropriate, particularly given the inclusion of brand awareness as a key variable.

Gaziantep was selected as the research location due to its rich gastronomic heritage and cultural diversity. The city has hosted numerous civilizations and reflects the culinary influences of Mesopotamia, enriched by its historical role as a trade route connecting Anatolia and Arab regions (Gökırmaklı et al., 2017). With more than 400 traditional dishes, diverse cooking techniques, and distinctive ingredients, Gaziantep represents a unique gastronomic destination (Türkiye Kültür Portalı, 2022; Güzelbey, 2018). Its culinary significance has been internationally recognized through its inclusion in the UNESCO Creative Cities Network in 2015, making it one of the first cities globally and the first in Turkey to receive this designation (UNESCO Türkiye Milli Komisyonu, 2022). Additionally, the city has 108 geographically indicated gastronomic products registered by the Turkish Patent and Trademark Office (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2026). These characteristics make Gaziantep a suitable context for examining gastronomy-related variables.

Since it is not feasible to reach the entire population, a sample was selected. In multivariate analyses, the recommended sample size is at least ten times the number of measurement items (Gürbüz & Şahin, 2017). Given that the study includes 37 items across four variables, the minimum sample size required is 370. Additionally, based on established sample size tables, a minimum of 384 participants is suggested for large populations at a 95% confidence level (Bartlett, Kotrlik & Higgins, 2001; Gürbüz & Şahin, 2017). Using G*Power (Faul et al., 2007), the minimum sample size was calculated as 103 (Power = 0.80; $f^2 = 0.15$; $\alpha = 0.05$). Since the minimum sample size resulting from G*Power was lower than the values derived from the other sample size criteria, the higher threshold of 384 participants was used to determine the final sample size.

A non-probability convenience sampling method was employed due to practical constraints (Kumar, 2011; Karagöz, 2017). Data were collected over a six-month period starting in December 2021 through surveys distributed in selected food and beverage establishments, direct contact with tourists who had visited the identified restaurants, and face-to-face administration in tourist-dense areas. A total of 455 questionnaires were collected; after excluding 14 invalid responses, 441 valid responses were retained for analysis. This sample size exceeds the recommended thresholds, indicating sufficient representativeness of the population.

2.3. Assumptions and Limitations

This study, which examines the role of gastronomy image in the relationship between brand awareness, perceived quality, and willingness to pay more, is based on several assumptions and limitations. First, it is assumed that Tripadvisor rankings reasonably reflect tourists' evaluations and preferences. It is also assumed that the selected scales and population are appropriate for the aims of the study, that the sample is representative of the population, and that the analytical techniques employed are suitable for achieving the research objectives.

The study also has several limitations. As required by the research design, the sample consists only of tourists who visited the top ten restaurants listed on Tripadvisor at the time of the study, which constitutes the primary limitation. In addition, data collection coincided with the COVID-19 pandemic and economic fluctuations, resulting in data being collected during a period of relatively low tourist activity. Data collection was conducted over a six-month period beginning in December 2021, and the findings are limited to tourists who visited the city and the selected restaurants during this period. Finally, some older participants were reluctant to complete face-to-face questionnaires due to the pandemic, leading to higher participation among younger tourists, which represents another limitation of the study.

2.4. Data Analysis

Structural equation modeling was used in the analysis of the data. For this study, the use of structural equation modeling called Partial Least Squares-Structural Equation Modeling (PLS-SEM) was preferred. PLS-SEM is used in tourism (Usakli and Küçükergin, 2018), marketing (Sarstedt et al., 2022), human resources (Ringle et al., 2018), psychology (Willaby et al., 2015), and many other fields (Kaufmann and Gaeckler, 2015; Sarstedt et al., 2014). Researchers may

offer different justifications for using PLS-SEM (Sarstedt et al., 2022; Usakli and Küçükergin, 2018). Several reasons exist for choosing this technique within the scope of this thesis.

Firstly, PLS-SEM is an effective tool in estimating complex models. In this thesis model, the number of variables and the number of relationships between variables are large. For this situation, the PLS-SEM is a suitable tool (Hair, Risher et al., 2019). Secondly, the research was conducted using second-order constructs. PLS-SEM offers different alternatives for second-order measurement (Sarstedt et al., 2019). For this reason, the use of PLS-SEM is present (Sarstedt et al., 2022). Thirdly, the use of PLS-SEM stands out in examining the mediation effect (Sarstedt et al., 2020). Within the scope of this study, there are also two mediation hypotheses. Thus, it is understood that PLS-SEM is a suitable tool in the analysis of this thesis model. Two software programs were used in the analysis of the data. SPSS was used for frequency determination. SmartPLS software was used for PLS-SEM analysis (Ringle, Wende et al., 2015).

1. Results

1.1. Demographic Characteristics

Table 1. Respondent Demographic Characteristics

Variables	Respondents (f=441)	
	F	**%**
Gender		
Female	255	57,8
Male	186	42,2
Age		
18-25 years old	139	31,5
26-33 years old	147	33,3
34-41 years old	155	35,1
Education Level		
Primary	9	2
High School	101	22,9
Associate Degree	44	10
Bachelor's Degree	193	43,8
Postgraduate	94	21,3
Monthly Income		
3000 TL and below	117	26,5
3001 TL-6000 TL	67	15,2
6001 TL- 9000 TL	110	24,9
9001 TL and above	147	33,3
Total	441	100

Source: Own elaboration

The responses of the participants to the demographic questions in the survey form are presented and evaluated in Table 1. It was observed that women constituted 57.8% of the total participants, while men constituted 42.2%. Looking at the age distribution in the table, participants aged 34-41 are more numerous than those in other groups (35.1%). However, considering that 31.5% of the participants are in the 18-25 age range and 33.3% are in the 26-33 age range, it is understood that the distribution of participants in the study is quite close to each other.

Looking at the education levels of the participants, it is observed that the largest group, 43.8%, consists of those with a bachelor's degree. The next largest groups are those with a high school degree (22.9%) and those with a postgraduate degree (21.3%). Those with associate's degrees and primary education account for 12% of the participants.

To summarize the income levels of the participants included in the study, those with an income of 9,001 TL and above constitute 33.3% of the total participants. This group is followed by participants with an income of 3,000 TL and below, whose proportion was calculated as 26.5%. Those with an income between 6,001 TL and 9,000 TL constituted 24.9% of the total participants, while those with an income between 3,001 TL and 6,000 TL constituted 15.2%.

1.2. Findings Regarding Partial Least Squares Structural Equation Modeling

The results of Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) are examined under two main headings, as recommended in the literature (Garson, 2016; Hair et al., 2011, 2017; Hair, Risher et al., 2019; Usakli and Küçükergin, 2018). First, the measurement model results are presented, including evidence for validity and reliability. Then, evaluations of the endogenous construct, including hypothesis testing, are presented. However, since the use of second-level constructs in perceived service quality is involved in these processes, the relevant procedure was followed.

In the examinations conducted via PLS-SEM, a two-stage approach was adopted in the second-level measurement. According to the discrete two-stage approach; first, estimation was made with a measurement model that only considers first-level constructs. In this stage, estimation was made by connecting the sub-dimensions to the relevant constructs, taking into account the construct found in the hypotheses. In the second stage, structural scores for first-level constructs related to perceived service quality were recorded, and predictions were made using this data at the second level (Sarstedt et al., 2019).

1.2.1. Outer Model (Measurement Model)

Within the scope of PLS-SEM, the outer model was evaluated according to the rules suggested by Hair et al. (2017). All items were measured reflectively. Therefore, the rules regarding reflective measurement were followed. In order to make the measurement more accurate, constructs consisting of multiple statements were included in the model (Hair et al., 2017).

Table 2. Outer Model Results (First-Order Level)

Variables & Items	Loadings	AVE	CR	CA
Gastronomy Image				
Gaziantep cuisine offers variety of foods.	0,707	0,517	0,864	0,810
Gaziantep cuisine offers good quality of foods.	0,806			
Gaziantep cuisine offers regionally produced foods to tourists.	0,545			
Gaziantep cuisine offers attractive food presentation.	0,806			
Gaziantep cuisine offers different cooking methods.	0,665			
Gaziantep cuisine offers delicious food.	0,752			
Service Quality				
Tangibles				
This restaurant has up-to-date equipment.	0,821	0,683	0,896	0,845
This restaurant's facilities are visually appealing.	0,862			
This restaurant's employees are well dressed and appear neat.	0,805			
The appearance of the items used during the service process in this restaurant is keeping with the type of food provided.	0,816			
Reliability				
This restaurant promises to serve by a certain time, it does so.	0,799	0,677	0,913	0,881
When the customers have problems, this restaurant is sympathetic and reassuring.	0,824			
This restaurant provides the right service the first time.	0,847			
This restaurant provides its services at the time it promises to do so.	0,830			
This restaurant attaches importance on providing error-free service.	0,813			
Responsiveness				
Employees in this restaurant tell customers exactly when services will be performed.	0,800	0,736	0,893	0,819
Customers in this restaurant receive prompt service from this restaurant's employees.	0,880			
Employees of this restaurant are always willing to help customers.	0,890			
Assurance				
Customers can trust employees of this restaurant.	0,864	0,709	0,907	0,862
Customers feel safe in their transactions with this restaurant's employees.	0,878			

Employees of this restaurant are polite.	0,834			
Employees of this hotel are knowledgeable enough to answer questions.	0,790			
Empathy				
Employees of this restaurant give customers indiviual attention.	0,860			
Employees of this restaurant are always meet customers' requests and needs.	0,860			
Employees of this restaurant give personal attention to customers.	0,864	0,740	0,934	0,912
This restaurant has customers' best interests at heart.	0,863			
Employees of this restaurant understand the specific needs of customers.	0,853			
Brand Awareness				
I am aware of the restaurants in Gaziantep.	0,845			
I know what the restaurants in Gaziantep are like.	0,879			
Some characteristics of the restaurants in Gaziantep come to my mind quickly.	0,839	0,730	0,915	0,877
I can recognize the restaurants in Gaziantep among other destinations.	0,854			
Willingness to Pay More				
I am willing to pay a higher price for the restaurants in Gaziantep than the restaurants in different destinations.	0,942			
I am willing to pay 5% or 10% more for the restaurants in Gaziantep than the restaurants in different destinations.	0,935	0,876	0,955	0,929
I am willing to pay a lot more for the restaurants in Gaziantep than the restaurants in different destinations.	0,931			

Source: Own elaboration

As shown in Table 2, within the scope of convergent validity, both outer loadings were examined and the explained mean variance (AOV) was calculated and evaluated (Hair et al., 2017). Outer loading values are expected to exceed 0.70. Upon examination of the values, it is understood that this criterion was met for a significant portion of the loadings. However, one statement under the category of responsiveness was removed due to its negative impact on the evaluation of the outer model (Hair et al., 2017). However, other statements between 0.4 and 0.7 were retained in the model as they did not have a negative impact (Hair et al., 2017). AVE values must be above 0.50 for each construct. When the necessary examination was performed in Table 2, it is seen that all values exceed 0.50 (Fornell and Larcker, 1981). These findings indicate that convergent validity has been achieved.

To determine internal consistency, Cronbach's alpha (CA) and composite reliability (CR) values were used. A value between 0.70 and 0.95 is recommended. This value is only slightly above 0.95 for the variable 'willingness to pay more'. Therefore, it can be said that the relevant criterion is met for CR values (Hair et al., 2017). CA values were also found to be above 0.70 (Hair, Black et al., 2019). Therefore, the investigations related to the external model were continued through discriminant validity.

Table 3. Discriminant Validity (First-Order Level)

	WTP	**AWR**	**TAN**	**GASTIMA**	**RELI**	**EMP**	**ASSU**	**RESP**
WTP	**0,936**							
AWR	0,297	**0,855**						
TAN	0,499	0,302	**0,826**					
GASTIMA	0,313	0,416	0,481	**0,719**				
RELI	0,456	0,342	0,672	0,496	**0,823**			
EMP	0,558	0,337	0,665	0,457	0,787	**0,860**		

ASSU	0,530	0,346	0,631	0,447	0,798	0,824	**0,842**	
RESP	0,496	0,359	0,661	0,474	0,819	0,780	0,747	**0,858**

Source: Own elaboration - **Note:** 1- WTP: Willingness to Pay More; AWR: Brand Awareness; TAN: Tangibles; GASTIMA: Gastronomy Image; RELI: Reliability; EMP: Empathy; ASSU: Assurance; RESP: Responsiveness. 2- The values in bold represent the square roots of the AVE values.

Table 3 presents the first-order level analysis of the discriminant validity results according to the Fornell-Larcker criterion. According to this criterion, the square root of the AVE value must be higher than the correlation values for the construct under assessment (Fornell & Larcker, 1981). Examining Table 3 shows that this criterion is met and discriminant validity is achieved. Therefore, the second-level model analysis was conducted.

Table 4. Outer Model Results (Second-Order Level)

Items	**Loadings**	**AVE**	**CR**	**CA**
Variables				
Tangibles	0,816			
Reliability	0,915			
Responsiveness	0,901	0,792	0,950	0,934
Assurance	0,900			
Empathy	0,914			

Source: Own elaboration

Perceived service quality, included in the model as a second-level construct, is measured using five elements as shown in Table 4. These measurements are also reflective, and therefore the evaluation is based on the criteria mentioned above. The AVE value is above 0.5 (Fornell and Larcker, 1981), and the CR and CA values were calculated as 0.95 and 0.934, respectively. In other words, these values are within the expected range (Hair, Black, et al., 2019; Hair et al., 2017).

Table 5. Discriminant Validity (Second-Order Level)

	WTP	**AWR**	**GASTIMA**	**QUA**
WTP	**0,936**			
AWR	0,297	**0,855**		
GASTIMA	0,313	0,416	**0,719**	
QUA	0,572	0,379	0,529	**0,890**

Source: Own elaboration-Note: 1- WTP: Willingness to Pay More; AWR: Brand Awareness; GASTIMA: Gastronomy Image; QUA: Perceived Service Quality.
2- The values in bold represent the square roots of the AVE values.

To evaluate the discriminant validity of second-order constructs, the F-L criterion was used, as in the first-order analysis. For all dimensions, the square root of the relevant AVE value is above the relevant correlation values. Therefore, discriminant validity was also ensured at the second level (Fornell and Larcker, 1981).

1.2.2. Inner Model (Structural Model)

The outer model has been examined at both the first and second levels. These examinations have shown that there are no obstacles to examining the internal model. Therefore, this section focuses on the inner model.

Table 6. Inner Model

Hypothesis	**Effect**	**β [Confidence Interval]**	**p**	**Decision**	f^2
H_1	AWR→GASTIMA	0,252 [0,116;0,379]	0,000	Accepted	0,082
H_2	QUA→GASTIMA	0,434 [0,315;0,550]	0,000	Accepted	0,242
H_3	AWR→WTP	0,098 [-0,014;0,197]	0,064	Rejected	0,011
H_4	QUA→WTP	0,542 [0,452,0,632]	0,000	Accepted	0,305
H_5	GASTIMA→WTP	-0,015 [-0,145;0,106]	0,817	Rejected	0,000
R^2 GASTIMA:0,34 WTP:0,34					

Source: Own Elaboration- **Note:** 1- WTP: Willingness to Pay More; AWR: Brand Awareness; GASTIMA: Gastronomy Image; QUA: Quality

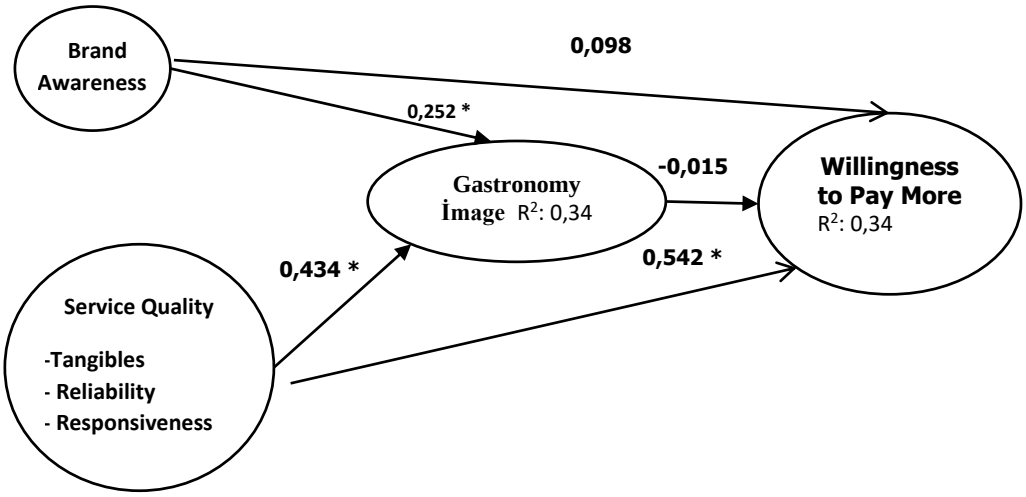
As part of the investigations into the inner model, VIF values were examined to determine whether a multicollinearity problem exists. The VIF values ranged from 1.168 to 1.503. This finding indicates that all values remained below 5. Therefore, it is understood that there is no multicollinearity problem (Hair et al., 2011, 2017).

Calculations were performed with 5000 subsamples for the bootstrappinging process. Thus, the significance of the path coefficients could be examined (Hair et al., 2011). Brand awareness positively and significantly affects the gastronomy image (β=0,252 [0,116; 0,379], p<0,05). Therefore, H_1 is supported. The effect of perceived quality on the gastronomy image is significant and positive, as expected (β=0,434 [0,315; 0,550], p<0,05). This finding supports H_2. The effect of brand awareness on the gastronomy image was found to be small based on the f^2 values. However, the effect of perceived quality on the gastronomy image is moderate (Cohen, 1992). The R^2 value for the gastronomy image was calculated as 0,34.

When the effect of brand awareness on willingness to pay more was examined, this effect was found to be statistically insignificant (β=0,098 [-0,014; 0,197], p>0,05). Therefore, H_3 is not supported. Perceived service quality positively affects willingness to pay more (β=0,542 [0,452; 0,632], p<0,05). This finding indicates that H_4 is supported. The effect detected here is moderate (Cohen, 1992). Gastronomy image does not significantly affect willingness to pay more (β=-0,015 [-0,145; 0,106], p>0,05). Therefore, H_5 is not supported. The R^2 value for willingness to pay more was found to be 0.34.

In addition to the direct effects described above, the study aimed to examine mediating effects in two different relationships. The decision tree proposed by Zhao et al. (2010) was used for mediation analysis. H_6 indicates that gastronomy image has a mediating effect in the relationship between brand awareness and willingness to pay more. Therefore, the indirect effect was examined first. The effect of brand awareness on willingness to pay more through gastronomy image was found to be insignificant (β=-0,004 [-0,046; 0,024], p>0,05), and as seen in Table 6, the direct effect of brand awareness on willingness to pay more is also insignificant. Therefore, no mediating effect was detected (Zhao et al., 2010), and H_6 was not supported. Using the same procedure, the mediating effect of gastronomy image was examined in the relationship between perceived service quality and willingness to pay more. The indirect effect in this relationship is insignificant (β=-0,006 [-0,061; 0,048], p>0,05), but the direct effect is significant. In this case, only the direct effect is present (Zhao et al., 2010), and H_7 is not supported. The results of the research model are summarized below.

Figure 2. The results of the research model

Note: * p<0,05

Conclusions and Discussion of the Results

This study examined the relationships between brand awareness, perceived service quality, gastronomy image, and willingness to pay more, specifically in Gaziantep destination. According to the analysis results, brand awareness was found to have a positive and significant effect on gastronomy image, thus supporting hypothesis H_1. This finding indicates that tourists tend to prefer restaurants they are familiar with and have high brand recognition. As Sean Hyun and Kim (2011) and Loomis (2013) stated, consumers have a tendency to choose familiar brands and prefer well-known businesses to reduce risk perception. In the context of a destination, this mechanism can be explained by its function of reducing uncertainty regarding gastronomic offerings that tourists have not yet fully experienced. Well-known restaurants can be perceived as more predictable options for tourists, and this familiarity can contribute to more positive expectations regarding the quality of the food offered by the restaurant and the overall quality of the gastronomic experience. Thus, brand awareness can function not only as a factor in recognizing the restaurant but also as a signal of information and trust that shapes tourists' evaluations of gastronomic offerings in the destination. Particularly in the context of Gaziantep, positive familiarity and trust towards the restaurant brand can be reflected in tourists' overall evaluations of the quality, variety, and other distinctive features of the local cuisine. The results obtained support the studies of Aberdeen, Syamsun and Najib (2016), Setyawan, Mugiono and Hussein (2020), and Büyükdağ (2021). Although brand awareness had a positive and statistically significant effect on gastronomy image, the effect size was relatively small. This finding is broadly consistent with Bilgin (2018), who reported a significant but relatively small effect of brand awareness on brand image.

Another important result of the study is that perceived service quality positively and significantly affects the gastronomy image. The acceptance of hypothesis H_2 shows that the quality of service offered in restaurants is an important element in the formation of the destination's gastronomic perception. As Okumuş and Duygun (2008) stated, meeting customer expectations in terms of service quality leads to the development of a positive perception of the destination. This finding supports the studies of Oliveira, Saldanha and Vong (2020), Davras and Özperçin (2021), Islamy, Trisnawati and Rahayu (2022), Eren, Uslu and Aydın (2023), and Manyangara, Makanyeza and Muranda (2023). It is also consistent with the findings of Hu, Kandampully and Juwaheer (2009) and Uslu and Karabulut (2019) regarding the tourism and food & beverage sector.

The study found that perceived service quality has a positive and significant effect on the willingness to pay more, thus supporting hypothesis H_4. This result indicates that restaurants offering quality service may continue to be preferred by customers despite price increases. As Headley and Choi (1992) and Lewis (1989) stated, service quality provides a competitive advantage. Furthermore, according to Bolton and Myers (2003), customers are more tolerant of price changes when they receive quality service. This finding is similar to the results of Anselmsson, Bondesson, and Johansson (2014), Munir et al. (2017), and Utami and Jannah (2019).

In contrast, it was determined that brand awareness did not have a significant effect on the willingness to pay more, and hypothesis H_3 was rejected. Although brand awareness is generally accepted as important in purchasing decisions (Aaker, 1991), awareness of restaurants in Gaziantep did not increase tourists' willingness to pay more. The fact that this relationship has not emerged in the context of Gaziantep's gastronomy may be related to the fact that tourists, when evaluating restaurants, attach importance both to brand awareness and to the characteristics of the gastronomic experience itself. Indeed, Kim et al. (2020) revealed that in the context of gastronomy tourism, tourists seek information and gastronomic experiences, and that these experiences are shaped by factors related to both the tourists and the environment in which the experience takes place. This finding suggests that in gastronomic destinations, consumers may consider not only their familiarity with the restaurant brand but also the characteristics of the experience itself when evaluating restaurants. Therefore, while a restaurant's recognition facilitates the consumer's understanding of the restaurant and their inclusion in the evaluation process, it may not alone

create a willingness to pay a higher price. Especially in a destination with a distinct gastronomic identity like Gaziantep, it may be possible that consumers evaluate the price they are willing to pay based on the local gastronomic experience itself and the value they attribute to this experience, rather than on the recognition of the restaurant brand. In other words, the perception that a gastronomic experience is valuable may not necessarily lead to a willingness to pay a higher price for that experience based on brand awareness. This is consistent with the fact that although brand awareness has a positive and significant effect on gastronomy image, it does not have a significant direct effect on willingness to pay more. This finding parallels the study by Sevira and Widodo (2023), but differs from the findings of Anselmsson, Bondesson, and Johansson (2014), Monavvarian, Asgari, and Hoseinabadi (2015), Munir et al. (2017), Utami and Jannah (2019), and Oppong, Owusu, and Owusu-Ansah (2022).

Similarly, hypothesis H_5 was rejected because gastronomic image did not have a significant effect on willingness to pay more. It is noteworthy that despite Gaziantep being the first city to be included in the UNESCO Creative Cities Network in the field of gastronomy, its gastronomic image did not increase willingness to pay. There are a limited number of studies in the literature that directly examine the relationship between gastronomy image and willingness to pay more. However, while the studies of Anselmsson, Bondesson, and Johansson (2014), Saad et al. (2017), Hibban and Wahyudi (2022), Oppong, Owusu, and Owusu-Ansah (2022), and Sevira and Widodo (2023) show that image has a positive effect on willingness to pay; Tamara et al. (2021) stated that the effect of image is insignificant. The findings of this study are consistent with Tamara et al. (2021).

The study also examined the mediating effect of gastronomy image. It was determined that gastronomy image did not have a mediating effect on the relationship between brand awareness and willingness to pay more, thus rejecting hypothesis H_6. Similarly, it was found that gastronomy image did not have a significant mediating effect on the relationship between perceived service quality and willingness to pay more, and hypothesis H_7 was not supported. According to the approach of Zhao et al. (2010), only a direct effect can be said to exist in this case. The fact that gastronomy image, despite being perceived highly, did not have an effect on willingness to pay can be attributed to the fact that the data collection process of the research coincided with the COVID-19 pandemic. Social distancing rules, capacity limitations implemented in restaurants, increased costs, and high inflation rates (Turkish Statistical Institute, 2021; Turkish Statistical Institute, 2022) during the pandemic may have increased tourists' price sensitivity. As Gandhi (2022) stated, inflation can directly affect consumers' eating-out behavior. Therefore, even if tourists preferred to have a gastronomic experience, they may have been hesitant about paying more.

Theoretical Implications

Numerous studies in the literature examine the relationship between brand awareness, perceived service quality, and image (Kayaman & Araslı, 2007; Bernarto et al., 2020; Setyawan, Mugiono and Hussein, 2020; Solunoğlu, 2020; Kodaş, 2021). Similarly, the concept of gastronomy image has been addressed with different dimensions such as gastronomic image, food image, and destination food image (Chang & Mak, 2018; Chatterjee & Suklabaidya, 2020; Lai et al., 2019; Wang, 2015).

However, studies examining the effect of gastronomy image on willingness to pay more are quite limited. In particular, no study has been found that evaluates brand awareness, perceived service quality, gastronomy image, and willingness to pay more within a holistic model. Furthermore, research examining the mediating role of gastronomic image is also limited in the literature. Therefore, this study contributes to the literature by addressing the relevant variables within the same model. One of the striking aspects of the research is that despite the high perception of gastronomy image, it does not have a significant effect on willingness to pay more. This indicates that simply creating a strong image may not be sufficient for gastronomic destinations; factors

such as economic conditions, crisis periods, and price perception are also decisive in consumer behavior.

Practical Implications

The research findings offer several managerial implications for restaurant businesses in Gaziantep. Firstly, since brand awareness has a positive impact on gastronomy image, it is crucial for businesses to differentiate themselves from competitors. Increased visibility at festivals, sponsorship activities, social responsibility projects, and university events can enhance brand awareness.

Because perceived service quality affects both gastronomic image and the willingness to pay more, businesses need to sustainably improve their service quality. Analyzing customer feedback regularly, increasing staff training, using digital reservation systems, and developing data analytics applications can improve customer experience. Furthermore, maintaining employee motivation is essential for the sustainability of service quality. The research results show that gastronomy image alone is not sufficient to create willingness to pay more. Therefore, businesses need to carefully determine their pricing policies. Especially during periods of economic crisis and inflation, price control is crucial for the sustainability of the destination. Additionally, restaurants developing interactive cooking workshops, chef events, and experience-oriented service models can increase the perceived benefit for tourists, contributing to willingness to pay more.

Limitations and Future Research Directions

The study has some limitations. Firstly, the research data was collected during a period when the COVID-19 pandemic was intensely felt. During this period, capacity restrictions were implemented in restaurants, economic conditions worsened, and tourist mobility decreased. This situation may have affected participants' price perceptions and willingness to pay more. Another limitation is that the research was conducted only in the city center of Gaziantep. Studies in different gastronomic destinations could allow for comparisons between destinations. In addition, the fact that the research was conducted between December 2021 and May 2022 limits the impact of seasonality on the results. Similar studies conducted during the summer months may yield different results. Future research could examine customer price elasticity in restaurants with different service quality levels. In addition, the effects of perceived benefit, customer experience, loyalty programs, and digital service applications on willingness to pay more could be investigated. Furthermore, considering the gastronomy image together with different variables and testing it in different destinations would make significant contributions to the literature.

References

Aaker, D. A. (1991). *Managing brand equity: Capitalizing on the value of a brand name*. The Free Press.

Aaker, D. A. (1996a). *Building strong brands*. The Free Press.

Aaker, D. A. (1996b). Measuring brand equity across products and markets. *California Management Review, 38*(3), 102-120. https://doi.org/10.2307/41165845

Akar, E., Yaran Ögel, İ., & Medetoğlu, B. (2024). How does gastronomy information presentation quality in social media affect the gastronomy destination image formation of travelers? A study on three gastronomy cities. *Journal of Travel & Tourism Marketing, 41*(7), 903-922. https://doi.org/10.1080/10548408.2024.2360418

Ab Karim, S., & Chi, C. G. Q. (2010). Culinary tourism as a destination attraction: An empirical examination of destination's food image. *Journal of Hospitality Marketing and Management, 19*(6), 531-555. https://doi.org/10.1080/19368623.2010.493064

Aberdeen, N. I., Syamsun, M., & Najib, M. (2016). The effect of brand awareness and image on consumer perceived quality and purchase intention: A study case of carbonated drink brand at Bogor City. *International Journal of Scientific and Research Publications, 6*(8), 441-446.

Akbaba, A., & Kılınç, İ. (2001). Hizmet kalitesi ve turizm işletmelerinde SERVQUAL uygulamaları. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 12*, 162-168.

Aksaray, M., & Ateş, A. (2019). Turist rehberlerinin hizmet kalitesinin destinasyon imajına etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 22*(1), 112-132. https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.520698

Amendah, E., & Park, J. (2008). Consumer involvement and psychological antecedents on eco-friendly destinations: Willingness to pay more. *Journal of Hospitality & Leisure Marketing, 17*(3-4), 262-283. https://doi.org/10.1080/10507050801984859

Anselmsson, J., Bondesson, N., & Johansson, U. (2014). Brand image and customers' willingness to pay a price premium for food brands. *Journal of Product & Brand Management, 23*(2), 90-102. https://doi.org/10.1108/JPBM-10-2013-0414

Anis, U., Zaheer, S. A., & Frooghi, R. (2023). Willingness to pay more for sustainable products by sustainability generation (Generation Z): Empirical evidence from Pakistan. *RADS Journal of Business Management, 5(*2), 158-179.

Aryal, K. P., Chaudhary, P., Pandit, S., & Sharma, G. (2009). Consumers' willingness to pay for organic products: A case from Katmandu Valley. *Journal of Agriculture and Environment, 10*, 15-26. https://doi.org/10.3126/aej.v10i0.2126

Augusto, M., & Torres, P. (2018). Effects of brand attitude and eWOM on consumers' willingness to pay in the banking industry: Mediating role of consumer-brand identification and brand equity. *Journal of Retailing and Consumer Services, 42*, 1-10. https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2018.01.005

Baker, D. A., & Crompton, J. L. (2000). Quality, satisfaction and behavioral intentions. *Annals of Tourism Research, 27*(3), 785-804. https://doi.org/10.1016/S0160-7383(99)00108-5

Bakır, N. O., & Safarzade, G. (2020). Marka itibarının daha fazla ödeme niyetine etkisi: Marka aşkının aracılık rolü ve Nike markası üzerine bir araştırma. *Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(2), 149-172.

Baloglu, Ş., & McCleary, K. W. (1999). A model of destination image formation. *Annals of Tourism Research, 26*(4), 868–897. https://doi.org/10.1016/S0160-7383(99)00030-4

Bartlett, J. E., Kotrlik, J. W., & Higgins, C. C. (2001). Organizational research: Determining appropriate sample size in survey research. *Information Technology, Learning, and Performance Journal, 19*, 43-50.

Bernarto, I., Berlianto, M. P., Meilani, Y. F. C. P., Masman, R. R., & Suryawan, I. N. (2020). The influence of brand awareness, brand image, and brand trust on brand loyalty. *Jurnal Manajemen, 24*(3), 412-426. https://doi.org/10.24912/jm.v24i3.676

Berry, L. L. (2000). Cultivating service brand equity. *Journal of the Academy of Marketing Science, 28*(1), 128-137. https://doi.org/10.1177/0092070300281012

Bezirgan, M. (2019). Turistlerin duygusal yiyecek aidiyetleri ve gastronomi imajı algılarının Türk mutfağının marka bilinirliği üzerine etkileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12*(66), 1023-1032. https://doi.org/10.17719/jisr.2019.3648

Bilgin, Y. (2018). Sosyal medya pazarlama aktivitelerinin marka bilinirliğine, marka imajına ve marka sadakatine etkisi. *Business & Management Studies: An International Journal, 6*(1), 128-148. https://doi.org/10.15295/bmij.v6i1.229

Bolton, R. N., & Myers, M. B. (2003). Price-based global market segmentation for services. *Journal of Marketing, 67*(3), 108-128. https://doi.org/10.1509/jmkg.67.3.108.18655

Boniface, P. (2016). *Tasting tourism: Travelling for food and drink*. Routledge.

Büyükdağ, N. (2021). The effect of brand awareness, brand image, satisfaction, brand loyalty and WOM on purchase intention: An empirical research on social media. *Business & Management Studies: An International Journal, 9*(4), 1380-1398. https://doi.org/10.15295/bmij.v9i4.1902

Chang, R. C. Y., & Mak, A. H. (2018). Understanding gastronomic image from tourists' perspective: A repertory grid approach. *Tourism Management, 68*, 89-100. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.03.004

Chatterjee, S., & Suklabaidya, P. (2020). Food image and acceptability of local cuisine: Exploring culinary tourism in Delhi. *Atna Journal of Tourism Studies, 15*(1), 1-15. https://doi.org/10.12727/ajts.23.1

Chaudhuri, A., & Holbrook, M. B. (2001). The chain of effects from brand trust and brand affect to brand performance: The role of brand loyalty. *Journal of Marketing, 65*(2), 81-93. https://doi.org/10.1509/jmkg.65.2.81.18255

Choe, J. Y. J., & Kim, S. S. (2018). Effects of tourists' local food consumption value on attitude, food destination image, and behavioral intention. *International Journal of Hospitality Management, 71*, 1-10. https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2017.11.007

Cinnioğlu, H., & Gündoğdu, M. (2023). Yerli turistlerin algıladıkları gastronomi imajının, turist memnuniyeti ve sadakatine etkisi: Hatay örneği. *Turizm Akademik Dergisi, 10*(1), 35-52.

Cobb-Walgren, C., Ruble, C., & Donthu, N. (1995). Brand equity, brand preference, and purchase intent. *Journal of Advertising, 24*(3), 25-40.

Cohen, J. (1992). Quantitative methods in psychology. *Psychological Bulletin, 112*(1), 155-159.

Daries-Ramon, N., Cristobal, E., & Marine-Roig, E. (2019). Deployment of restaurants websites' marketing features: The case of Spanish Michelin-starred restaurants. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration, 20*, 249-280. https://doi.org/10.1080/15256480.2017.1383961

Davras, Ö., & Özperçin, İ. (2021). The relationships of motivation, service quality, and behavioral intentions for gastronomy festival: The mediating role of destination image. *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events, 15*(4), 451-464. https://doi.org/10.1080/19407963.2021.1968881

Dean, A., Morgan, D., & Tan, T. E. (2002). Service quality and customers' willingness to pay more for travel services. *Journal of Travel & Tourism Marketing, 12*(2-3), 95-110. https://doi.org/10.1300/J073v12n02_06

Dordai, L., Becze, A., & Roman, M. (2026). Gastronomic tourism: Global trends, sustainability challenges, and research directions (2010-2025) A comprehensive review. *Gastronomy, 4*(1), 4. https://doi.org/10.3390/gastronomy4010004

Dölarslan, E. Ş., & Özer, A. (2014). Hizmet kalitesi, tatmin ve güvenin daha fazla ödeme eğilimi üzerindeki etkileri. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14*(1), 31-58. https://doi.org/10.18037/ausbd.60377

Ellis, A., Park, E., Kim, S., & Yeoman, I. S. (2018). What is food tourism? *Tourism Management*, 68, 250-263. https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.03.025

Erekalo, K. T., Christensen, T., Denver, S., Gemtou, M., Fountas, S., & Pedersen, S. M. (2025). Consumers' willingness to pay a premium for climate-friendly food production: The role of production method information and social norms. *Agribusiness,* 1-18.Advance online publication. https://doi.org/10.1002/agr.70064

Erdil, T. S., & Uzun, Y. (2010). *Marka olmak*. Beta Yayınları.

Eren, R. (2019). Turkey's food image, travellers' revisit intention and tourist expenditures. *Anais Brasileiros de Estudos Turísticos - ABET, 9*(1), 1-16. https://doi.org/10.34019/2238-2925.2019.v9.27130

Eren, R., Uslu, A., & Aydın, A. (2023). The effect of service quality of green restaurants on green restaurant image and revisit intention: The case of İstanbul. *Sustainability, 15*(7), 5798. https://doi.org/10.3390/su15075798

Erwin, & Saragih, M. H. (2025). The effect of brand experience and brand image on the willingness to pay a price premium mediated by brand love on customers of a coffee shop. *Paraplu Journal, 2*(3), 428-436.

Faul, F., Erdfelder, E., Lang, A.-G., & Buchner, A. (2007). G*Power 3: A flexible statistical power analysis program for the social, behavioral, and biomedical sciences. *Behavior Research Methods, 39*(2), 175-191. https://doi.org/10.3758/BF03193146

Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research, 18*(1), 39-50. https://doi.org/10.2307/3151312

Frochot, I. (2003). An analysis of regional positioning and its associated food images in French tourism regional brochures. *Journal of Travel & Tourism Marketing, 14*(3-4), 77-96. https://doi.org/10.1300/J073v14n03_05

Gandhi, K. P. (2022). An analytical study on the impact of inflation on the spending of people of Saurashtra region towards dining out. *Research Guru, 16*(2), 61-68.

Garson, D. G. (2016). *Partial least squares: Regression & structural equation models*. Statistical Publishing Associates.

Gökırmaklı, Ç., Balcı, F., Bayram, M., Kaplan, M., Bayram, Ö., & Tiryakioğlu, A. (2017). Gaziantep'in bazı geleneksel lezzetlerinin tarihsel gelişimi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 5*(4), 59-69. https://doi.org/10.21325/jotags.2017.138

Güven, E. Ö., & Sarıışık, M. (2014). Konaklama hizmetlerinde davranışsal niyeti etkileyen hizmet kalitesi boyutları. *İşletme Bilimi Dergisi, 2*(2), 21-51.

Güzelbey, M. R. (2018). *Şiveydiz Gaziantep mutfağı*. Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.

Grönroos, C. (1982). A service quality model and its marketing implications. *European Journal of Marketing, 18*(4), 35-42. https://doi.org/10.1108/EUM0000000004784

Gürbüz, S., & Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., & Anderson, R. E. (2019). *Multivariate data analysis* (8th ed.). Cengage.

Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2017). *A primer on partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)* (2nd ed.). Sage.

Hair, J. F., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *Journal of Marketing Theory and Practice, 19*(2), 139–152. https://doi.org/10.2753/MTP1069-6679190202

Hair, J. F., Risher, J. J., Sarstedt, M., & Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review, 31*(1), 2-24. https://doi.org/10.1108/EBR-11-2018-0203

Headley, D. E., & Choi, B. (1992). Achieving service quality through gap analysis and a basic statistical approach. *Journal of Services Marketing, 6*(1), 5-14. https://doi.org/10.1108/08876049210035683

Hibban, I. A., & Wahyudi, H. D. (2022). The influence of brand image on willingness to pay premium price through brand love. In *Proceedings of the 1st Adpebi International Conference on Management, Education, Social Science, Economics and Technology (AICMEST)*.

Homburg, C., Koschate, N., & Hoyer, W. D. (2005). Do satisfied customers really pay more? A study of the relationship between customer satisfaction and willingness to pay. *Journal of Marketing, 69*(2), 84-95. https://doi.org/10.1509/jmkg.69.2.84.60760

Hu, H. H. (Sunny), Kandampully, J., & Juwaheer, T. D. (2009). Relationships and impacts of service quality, perceived value, customer satisfaction, and image: An empirical study. *The Service Industries Journal, 29*(2), 111-125. https://doi.org/10.1080/02642060802292932

Huang, R., & Sarigollu, E. (2012). How brand awareness relates to market outcome, brand equity, and the marketing mix. *Journal of Business Research, 65*(1), 92-99. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2011.02.003

Islamy, M., Trisnawati, J., & Rahayu, S. (2022). The effect of perceived service quality, perceived value, destination image, attitude to visiting behavior, tourist satisfaction on tourist loyalty. *Journal of Entrepreneurship & Business, 3*, 35-48. https://doi.org/10.24123/jeb.v3i1.4827

Jacoby, J. (2002). Stimulus–organism–response reconsidered: An evolutionary step in modeling (consumer) behavior. *Journal of Consumer Psychology, 12*(1), 51-57. https://doi.org/10.1207/S15327663JCP1201_05

Jang, S. C. (Shawn), & Namkung, Y. (2009). Perceived quality, emotions, and behavioral intentions: Application of an extended Mehrabian-Russell model to restaurants. *Journal of Business Research, 62*(2009), 451-460. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2008.01.038

Jiang, F., Huang, R., Chen, Q., & Zhang, J. (2023). Brand equity, tourist satisfaction and travel intentions in a UNESCO creative city of gastronomy: A case study of Yangzhou, China. *Foods, 12*(14), 2690-2712. https://doi.org/10.3390/foods12142690

Karagöz, Y. (2017). *SPSS ve AMOS uygulamalı nitel-nicel karma bilimsel araştırma yöntemleri ve yayın etiği*. Nobel Yayıncılık.

Karim, M. S. A. (2006). *Culinary tourism as a destination attraction: An empirical examination of the destination's food image and information sources* (Doctoral dissertation, Oklahoma State University). OSU DSpace. https://hdl.handle.net/11244/7228

Kavak, B., & Karabacakoğlu, Ç. (2007). Endüstriyel ürünler için stratejik markalama süreci: Küçük işletmeler üzerine keşifsel bir araştırma. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 62*(2), 111-133. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002021

Kayaman, R., & Araslı, H. (2007). Customer based brand equity: Evidence from the hotel industry. *Managing Service Quality: An International Journal*, *17*(1), 92-109. https://doi.org/10.1108/09604520710720692

Kayastha, S. (2011). Defining service and non-service exchanges. *Service Science*, *3*(4), 313-324. https://doi.org/10.1287/serv.3.4.313

Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *Journal of Marketing, 57*(1), 1-22. https://doi.org/10.1177/002224299305700101

Keller, K. L. (2013). *Strategic brand management: Building, measuring, and managing brand equity* (4th ed.). Pearson Education.

Kiatkawsin, K., & Han, H. (2019). What drives customers' willingness to pay price premiums for luxury gastronomic experiences at Michelin-starred restaurants? *International Journal of Hospitality Management*, 82, 209-219. https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2019.04.024

Kim, S., Park, E., & Xu, M. (2020). Beyond the authentic taste: The tourist experience at a food museum restaurant. *Tourism Management Perspectives*, *36*, 100749. https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100749

Kim, W. G., & Kim, H.-B. (2004). Measuring customer-based brand equity. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, *45*(2), 115-131. https://doi.org/10.1177/0010880404264507

Kivela, J., & Crotts, J. C. (2006). Tourism and gastronomy: Gastronomy's influence on how tourists experience a destination. *Journal of Hospitality & Tourism Research, 30*(3), 354-377. https://doi.org/10.1177/1096348006286797

Kocagöz, E., & Eyitmiş, A. M. (2020). The effects of perceived service quality on customer satisfaction and loyalty: A quantitative research in the food and beverage industry. *Business and Management Studies: An International Journal, 8*(5), 4575-4610. https://doi.org/10.15295/bmij.v8i5.1681

Kodaş, B. (2021). Destinasyon marka farkındalığı, destinasyon marka imajı ve algılanan kalitenin destinasyon marka sadakatine etkisi: Mardin odaklı bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 13*(2), 1162-1176. https://doi.org/10.20491/isarder.2021.1190

Kotler, P., Keller, K. L., Brady, M., Goodman, M., & Hansen, T. (2009). *Marketing management*. Pearson Education.

Kumar, R. (2011). *Research methodology: A step-by-step guide for beginners*. Sage Publications.

Lai, M. Y., Khoo-Lattimore, C., & Wang, Y. (2019). Food and cuisine image in destination branding: Toward a conceptual model. *Tourism and Hospitality Research*, 19(2), 238–251. https://doi.org/10.1177/1467358417740763

Lai, M. Y., Wang, Y., & Khoo-Lattimore, C. (2020). Do Food Image and Food Neophobia Affect Tourist Intention to Visit a Destination? The Case of Australia. *Journal of Travel Research*, *59*(5), 928-949.

Lertputtarak, S. (2012). The relationship between destination image, food image, and revisiting Pattaya, Thailand. International Journal of Business and Management, 7(5), 111-122. https://doi.org/10.5539/ijbm.v7n5p111

Lewis, B. R. (1989). Quality in the service sector. *International Journal of Bank Marketing*, 7(5), 4-13. https://doi.org/10.1108/02652328910134590

Linnes, C., Weinland, J. T., Ronzoni, G., Lema, J., & Agrusa, J. (2022). The local food supply, willingness to pay and the sustainability of an island destination. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, 6(3), 1328-1366. https://doi.org/10.1108/JHTI-01-2022-0031

Lokman, U., & Buyruk, L. (2025). Do tourists' perceptions of GI products affect destination food image and pay more? Evaluating the moderating role of seeking diversity. *British Food Journal*, *127*(10), 3689-3706. https://doi.org/10.1108/BFJ-02-2025-0126

Loomis, J. M. (2013). *Moveable feasts: Locating food trucks in the cultural economy* (Doctoral dissertation, University of Kentucky). Theses and Dissertations—Geography. https://uknowledge.uky.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1014&context=geography_etds

Long, L. M. (2004). A folkloristic perspective on eating and otherness. In L. M. Long (Ed.), Culinary tourism (pp. 20-50). The University Press of Kentucky.

López-Guzmán, T., & Sánchez-Cañizares, S. (2012). Culinary tourism in Córdoba (Spain). *British Food Journal*, 114(2), 168-179. https://doi.org/10.1108/00070701211202368

Mai, D. S., & Cuong, D. T. (2021). Relationships between service quality, brand image, customer satisfaction, and customer loyalty. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 8(3), 585-593. https://doi.org/10.13106/jafeb.2021.vol8.no3.0585

Majid, M. A. A., Samsudin, A., Noorkhizan, M. H. I., Zaki, M. I. M., & Bakar, A. M. F. A. (2018). Service quality, food quality, image and customer loyalty: An empirical study at a hotel restaurant. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 8(10), 1432-1446. https://doi.org/10.6007/IJARBSS/v8-i10/5310

Manyangara, M. E., Makanyeza, C., & Muranda, Z. (2023). The effect of service quality on revisit intention: The mediating role of destination image. *Cogent Business & Management*, 10(3). https://doi.org/10.1080/23311975.2023.2250264

Mehrabian, A., & Russell, J. A. (1974). *An approach to environmental psychology*. MIT Press.

Mokhtar, R., Othman, Z., & Ariffin, H. F. (2019). The effect of brand awareness, brand image and perceived quality on customer behaviour intention. *International Journal of Academic Research in Business & Social Sciences*, 8(12), 2023-2035. https://doi.org/10.6007/IJARBSS/v8-i12/5375

Monavvarian, A., Asgari, N., & Hoseinabadi, A. R. (2015). Studying the effects of brand equity on the consumers responses in the service markets. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 3(3), 1-18.

Munir, S., Humayon, A. A., Ahmed, M., Haider, S., & Jehan, N. (2017). Brand image and customers' willingness to pay a price premium for female's stitched clothing. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 11(3), 1027-1049.

Netemeyer, R. G., Krishnan, B. C., Pullig, C., Wang, G., Yagci, M., Dean, D., Ricks, J., & Wirth, F. (2004). Developing and validating measures of facets of customer-based brand equity. *Journal of Business Research*, 57(2), 209-224. https://doi.org/10.1016/S0148-2963(01)00303-4

Nicolau, J., Guix, M., Hernandez-Maskivker, G., & Molenkamp, N. (2020). Millennials' willingness to pay for green restaurants. *International Journal of Hospitality Management*, 90, Article 102601: 1-8. https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102601

Nuralam, I. P., Dahana, W. D., Sthapit, E., Garrod, B., Fahmi, M. R. A., & Kumar, J. (2025). Unpacking destination brand equity: The influence of brand familiarity and perceived quality through brand image. *International Journal of Tourism Research, 27*, e70151. https://doi.org/10.1002/jtr.70151

Oğuz, S., Haseki, M. İ., & Buzcu, Z. (2019). The effect of gastronomy brand value components on travel intentions: A case of a route. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 276-295.

Okumuş, A., & Duygun, A. (2008). Eğitim hizmetlerinin pazarlanmasında hizmet kalitesinin ölçümü ve algılanan hizmet kalitesi ile öğrenci memnuniyeti arasındaki ilişki. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 17-38.

Oliveira, Z., Saldanha, E., & Vong, M. (2020). The mediation effect of restaurant image on the relationship between service and food quality and customer satisfaction. *Timor Leste Journal of Business Management*, 2, 10-20. https://doi.org/10.51703/bm.v2i0.30

Onur, M., & Yazıcıoğlu, İ. (2024). Exploring the relationship between gastronomic travel intentions and self-congruity, perceptions of culinary brand equity, and loyalty attitudes. *European Journal of Tourism Research, 38*, 3802. https://doi.org/10.54055/ejtr.v38i.3269

Oppong, P. K., Owusu, J., & Owusu-Ansah, W. (2022). Brand awareness, word-of-mouth and willingness to pay (WTP) high price: The role of herbal brand image in Ghana. *Research in Business & Social Science*, 11(6), 1-11. https://doi.org/10.20525/ijrbs.v11i6.1960

Özcan, S. O. (2010). İnternet pazarlama faaliyetlerinde tüketici satın alma karar süreci. IUYD, 1(2), 29-39. https://doi.org/10.5505/iuyd.2010.58066

Palmer, A. (2014). *Principles of services marketing*. McGraw-Hill Education.

Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1985). A conceptual model of service quality and its implications for future research. *Journal of Marketing*, 49, 41-50. https://doi.org/10.2307/1251430

Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1988). A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12-40.

Park, D. H., Lee, J., & Han, I. (2007). The effect of online consumer reviews on consumer purchasing intention: The moderating role of involvement. *International Journal of Electronic Commerce*, 11(4), 125-148. https://doi.org/10.2753/JEC1086-4415110405

Pouromid, B., & Iranzadeh, S. (2012). The evaluation of the factors affecting the brand equity of Pars Khazar household appliances based on the vision of female consumers. *Middle-East Journal of Scientific Research*, 12(8), 1050-1055. https://doi.org/10.5829/idosi.mejsr.2012.12.8.1796

Promsivapallop, P., & Kannaovakun, P. (2019). Destination food image dimensions and their effects on food preference and consumption. *Journal of Destination Marketing & Management*, 11, 89-100. https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2018.12.003

Quan, S., & Wang, N. (2004). Towards a structural model of the tourist experience: An illustration from food experience in tourism. *Tourism Management*, 25(3), 297-305. https://doi.org/10.1016/S0261-5177(03)00130-4

Ringle, C. M., da Silva, D., & Bido, D. (2015). Structural equation modeling with the SmartPLS. *Brazilian Journal of Marketing*, *13*(2), 56-73.

Ringle, C. M., Sarstedt, M., Mitchell, R., & Gudergan, S. P. (2018). Partial least squares structural equation modeling in HRM research. *The International Journal of Human Resource Management*, *31*(12), 1617-1643. https://doi.org/10.1080/09585192.2017.1416655

Ringle, C. M., Wende, S., & Becker, J.-M. (2015). *SmartPLS 3*. SmartPLS GmbH. http://www.smartpls.com

Ritchie, J. R. B., Tung, V. W. S., & Ritchie, R. J. B. (2011). Tourism experience management research: Emergence, evolution and future directions. *International Journal of Contemporary Hospitality Management, 23*, 419-438. https://doi.org/10.1108/09596111111129968

Rozin, E., & Rozin, P. (1981). Culinary themes and variations. *Natural History*, *90*(2), 6-14.

Sammut-Bonnici, T. (2014). Brand and branding. In C. L. Cooper (Ed.), *Wiley encyclopedia of management*. John Wiley & Sons.

Sarstedt, M., Hair, J. F., Cheah, J. H., Becker, J. M., & Ringle, C. M. (2019). How to specify, estimate, and validate higher-order constructs in PLS-SEM. *Australasian Marketing Journal*, *27*(3), 197-211. https://doi.org/10.1016/j.ausmj.2019.05.003

Sarstedt, M., Hair, J. F., Nitzl, C., Ringle, C. M., & Howard, M. C. (2020). Beyond a tandem analysis of SEM and PROCESS: Use of PLS-SEM for mediation analyses! *International Journal of Market Research*, *62*(3). https://doi.org/10.1177/1470785320915686

Sarstedt, M., Hair, J. F., Pick, M., Liengaard, B. D., Radomir, L., & Ringle, C. M. (2022). Progress in partial least squares structural equation modeling use in marketing research in the last decade. *Psychology & Marketing*, *39*(5), 1035-1064. https://doi.org/10.1002/mar.21640

Sarstedt, M., Ringle, C. M., Smith, D., Reams, R., & Hair, J. F. (2014). Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM): A useful tool for family business researchers. *Journal of Family Business Strategy*, *5*(1), 105-115. https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2014.01.002

Sean Hyun, S., & Kim, W. (2011). Dimensions of brand equity in the chain restaurant industry. *Cornell Hospitality Quarterly*, *52*(4), 429–437. https://doi.org/10.1177/1938965510397533

Seo, S., Yun, N., & Kim, O. Y. (2014). Destination food image and intention to eat destination foods: A view from Korea. *Current Issues in Tourism*, *20*(2), 1-22. https://doi.org/10.1080/13683500.2014.934210

Setyawan, K. F., Mugiono, & Hussein, A. S. (2020). The effect between brand awareness, perceived quality, and brand loyalty through a brand image: Study on PT. East West Seed Indonesia charge brand cap brick seed products, Banyuwangi. *International Journal of Business, Economics and Law*, *23*(1), 216-224.

Sevira, D. A., & Widodo, T. (2023). The effect of social media marketing activities on brand loyalty and willingness to pay premium price: Brand equity as intervening variable and income level as moderating variable. *International Journal of Current Science Research and Review*, *6*(9), 6183-6191. https://doi.org/10.47191/ijcsrr/V6-i9-07

Shin, Y. H., Moon, H., Jung, S. E., & Severt, K. (2017). The effect of environmental values and attitudes on consumer willingness to pay more for organic menus: A value-attitude-behavior approach. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, *33*, 113-121. https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2017.10.010

Sims, R. (2009). Food, place and authenticity: Local food and sustainable tourism experience. *Journal of Sustainable Tourism*, *17*(3), 321-336. https://doi.org/10.1080/09669580802359293

Solunoğlu, A. (2020). Perceived food quality, satisfaction, brand image in restaurants and recommendation intention relation. *Journal of Yasar University, 15*(60), 833-849. https://doi.org/10.19168/jyasar.716064

Srinivasan, S. S., Anderson, R., & Ponnavolu, K. (2002). Customer loyalty in e-commerce: An exploration of its antecedents and consequences. *Journal of Retailing, 78*(1), 41-50. https://doi.org/10.1016/S0022-4359(01)00065-3

Suna, B., & Alvarez, M. D. (2019). Gastronomic identity of Gaziantep: Perceptions of tourists and residents. *Advances in Hospitality and Tourism Research, 7*(2), 167-187. https://doi.org/10.30519/ahtr.571666

Şengül, S. (2018). Destinasyon gastronomi marka değeri bileşenlerinin seyahat niyeti üzerine etkisi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 18*(1), 1-22.

Tamara, D., Hartanto, M., Rizky, M. T., & Cahyaputra, I. (2021). Brand image, customer trust, and customer loyalty towards willingness to pay of sports apparel during pandemic COVID-19 in Indonesia. *Emerging Markets Business and Management, 8*(1), 57-71. https://doi.org/10.33555/embm.v8i1.179

Thomson, M., MacInnis, D. J., & Park, C. W. (2005). The ties that bind: Measuring the strength of consumers' emotional attachments to brands. *Journal of Consumer Psychology, 15*(1), 77-91. https://doi.org/10.1207/s15327663jcp1501_10

Timur, B. (2018). Service quality, destination image and revisit intention relationships at thermal tourism businesses. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel, 1*(1), 38-48. https://doi.org/10.33083/0.2018.3

Tripadvisor. (2022). *Tripadvisor hakkında*. https://tripadvisor.mediaroom.com/tr-about-us adresinden 05.05.2022 tarihinde alınmıştır.

Tse, A. C. B. (2001). How much more are consumers willing to pay for a higher level of service? A preliminary survey. *Journal of Services Marketing, 15*(1), 11-17. https://doi.org/10.1108/08876040110381328

TÜİK. (2023). *Turizm istatistikleri, IV. çeyrek: Ekim-Aralık ve yıllık*. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-Istatistikleri-IV.-Ceyrek:-Ekim---Aralik,-2023-53661 adresinden 01.04.2024 tarihinde alınmıştır.

Türk Patent ve Marka Kurumu. (2020). *Türkiye'nin coğrafi işaretleri*. https://www.ci.gov.tr/ adresinden 07.05.2026 tarihinde alınmıştır.

Türkiye Kültür Portalı. (2022). *Gaziantep mutfağı*. https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/gaziantep/neyenir/gazantep-mutfagi adresinden 07.05.2022 tarihinde alınmıştır.

UNESCO Türkiye Milli Komisyonu. (2022). *Gaziantep yaratıcı şehirler ağında*. https://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/298 adresinden 07.05.2022 tarihinde alınmıştır.

Usakli, A., & Küçükergin, K. G. (2018). Using partial least squares structural equation modeling in hospitality and tourism: Do researchers follow practical guidelines? *International Journal of Contemporary Hospitality Management, 30*(11), 3462-3512. https://doi.org/10.1108/IJCHM-11-2017-0753

Uslu, A., & Karabulut, A. N. (2019). Slow food konseptine uygun restoranlarda, algılanan hizmet kalitesinin, markaya yönelik imaj, güven ve sadakate etkisi: Köyceğiz ilçesini ziyaret eden yabancı turistler üzerinde bir araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 18*(72), 2166-2181. https://doi.org/10.17755/esosder.541327

Utami, S., & Jannah, R. (2019). Effect of brand awareness, perceptions of quality, uniqueness and social image to price premium in J.Co Banda Aceh. *European Journal of Business and Management, 11*(26), 66-73. https://doi.org/10.7176/EJBM

Üner, M. (1994). Hizmet pazarlamasında pazarlama karması elemanları değişiklik gösterir mi? *Pazarlama Dünyası, 8*(43), 2-11.

Yoo, B., & Donthu, N. (2001). Developing and validating a multidimensional consumer-based brand equity scale. *Journal of Business Research, 52*(1), 1-14. https://doi.org/10.1016/S0148-2963(99)00098-3

Wang, R., Liu, K., Zhang, M., & Ma, S. (2010). Higher order factor analysis of SERVQUAL: Empirical findings from an e-learning system. *2010 IEEE International Conference on Progress in Informatics and Computing*, 1293-1297. https://doi.org/10.1109/PIC.2010.5687930

Wang, Y.-C. (2015). A study on the influence of electronic word of mouth and the image of gastronomy tourism on the intentions of tourists visiting Macau. *Tourism: An Interdisciplinary Journal, 63*(1), 67-80.

Wertenbroch, K., & Skiera, B. (2002). Measuring consumers' willingness to pay at the point of purchase. *Journal of Marketing Research, 39*, 228-241. https://doi.org/10.1509/jmkr.39.2.228.19086

Wilkins, H., Merrilees, B., & Herington, C. (2007). Towards an understanding of total service quality in hotels. *International Journal of Hospitality Management, 26*(4), 840-853. https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2006.07.006

Willaby, H. W., Costa, D. S. J., Burns, B. D., MacCann, C., & Roberts, R. D. (2015). Testing complex models with small sample sizes: A historical overview and empirical demonstration of what partial least squares (PLS) can offer differential psychology. *Personality and Individual Differences, 84*, 73-78. https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.09.008

Yalçın, E. (2021). *Yemek ve servis kalitesi ile restoran imajının fiyat, müşteri tatmini ve müşteri sadakati üzerindeki etkisi* (Yüksek lisans tezi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi).

Yeşildağ, B., & Özkök, F. (2021). Savaş alanlarında algılanan hizmet kalitesi, destinasyon imajı ve davranışsal niyetler ilişkisi: Çanakkale savaşları Gelibolu tarihi alanı. *Journal of Global Tourism and Technology Research, 2*(2), 87-101.

Yıldız, E. (2019). Marka ve değer bilincinin daha fazla ödeme isteği, satın alma eğilimi ile davranışsal ve tutumsal sadakat üzerindeki etkileri. In *Sosyal, beşeri ve idari bilimler alanında araştırma ve değerlendirmeler* (pp. 249-264). Gece Kitaplığı.

Yılmaz, G. (2015). *Turizm destinasyonlarında restoran biçimleşmeleri üzerine nitel bir araştırma: Kapadokya örneği* (Yüksek lisans tezi, Akdeniz Üniversitesi). Akdeniz Üniversitesi DSpace. http://acikerisim.akdeniz.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/2555

Yu, X., Gao, Z., & Zeng, Y. (2014). Willingness to pay for the "green food" in China. *Food Policy, 45*, 80-87. https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2014.01.003

Zeithaml, V. A. (1981). How consumer evaluation processes differ between goods and services. In J. H. Donnelly & W. R. George (Eds.), *Marketing of services* (pp. 186-190). American Marketing Association.

Zeithaml, V. A., Berry, L. L., & Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal of Marketing, 60*, 31-46. https://doi.org/10.2307/1251929

Zia, N. U., & Sohail, M. (2016). How customers are willing to pay price premium on the bases of brand image for food brands? *Arabian Journal of Business and Management Review (Oman Chapter), 5*(12), 28-42.

Zhao, X., Lynch, J. G., & Chen, Q. (2010). Reconsidering Baron and Kenny: Myths and truths about mediation analysis. *Journal of Consumer Research, 37*(3), 197-206.

Zhu, Y., Zhu, L., & Weng, L. (2024). How do tourists' value perceptions of food experiences influence their perceived destination image and revisit intention? A moderated mediation model. *Foods, 13*(3), 412. https://doi.org/10.3390/foods13030412

Financial disclosures

The authors declared that this study did not receive any financial support.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no competing interest.

Acknowledgements

The authors have nothing to acknowledge of any persons, grants, funds, institutions.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Yalçın, Y.; Alak, G. (2026). "Are School Psychological Counsellors Prepared to Prevent Bullying of Students with Special Needs?", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 354-381. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 01.09.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1955490

Yazar/Author

Yusuf YALÇIN*, Gamze ALAK**

Makale Adı/Article Name

Are School Psychological Counsellors Prepared to Prevent Bullying of Students with Special Needs?***

Okul Psikolojik Danışmanları Özel Gereksinimi Olan Öğrencilere Yapılan Zorbalığı Önlemeye Hazırlar Mı?

ABSTRACT

This study examines school psychological counsellors' perceptions and experiences regarding their readiness to address bullying targeting students with special needs. A phenomenological design within a qualitative framework was employed. The participants were 16 school psychological counsellors working in middle and high schools across three central districts of Erzurum, Türkiye, all of whom had experience with bullying incidents involving students with special needs. Data were collected through semi-structured interviews and a supplementary survey. Interview data were analysed using reflexive thematic analysis, while survey data were analysed using descriptive statistics. The findings yielded four overarching themes comprising ten themes and thirty-one subthemes. School psychological counsellors defined bullying as verbal, social, and physical acts and reported a perceived increase in cyberbullying. Participants perceived students with special needs as being particularly vulnerable to bullying, referring to social and communication difficulties and limited peer awareness. Most participants indicated that interventions were largely reactive rather than preventive, emphasising the need for systematic, school-wide approaches. The importance of collaboration among teachers, administrators, parents, and specialists was also highlighted. Participants noted inadequacies in undergraduate and postgraduate training, as well as gaps in policy frameworks and structured intervention programmes. Overall, the findings suggest that strengthening school psychological counsellors' prevention and intervention competencies is critical for ensuring the safety and psychosocial well-being of students with special needs and for developing inclusive anti-bullying policies.
Keywords: Students with special needs, School psychological counsellors, Bullying, Perception, Competence.

ÖZ

Bu çalışma, okul psikolojik danışmanlarının özel gereksinimli öğrencilere yönelik zorbalıkla baş etme konusundaki hazırbulunuşluklarına ilişkin algı ve deneyimlerini incelemektedir. Araştırmada nitel çerçevede fenomenolojik desen kullanılmıştır. Katılımcılar, Erzurum'un üç merkez ilçesindeki ortaokul ve liselerde görev yapan ve özel gereksinimli öğrencilerin dâhil olduğu zorbalık olaylarıyla karşılaşmış 16 okul psikolojik danışmandan oluşmaktadır. Veriler, yarı yapılandırılmış görüşmeler ve tamamlayıcı bir anket yoluyla toplanmıştır. Görüşme verileri refleksif tematik analizle, anket verileri ise betimsel istatistiklerle analiz edilmiştir. Bulgular, on tema ve otuz bir alt temayı kapsayan dört üst tema ortaya koymuştur. Okul psikolojik danışmanları zorbalığı sözel, sosyal ve fiziksel davranışlar olarak tanımlamış ve siber zorbalıkta algıladıkları artışa dikkat çekmiştir. Katılımcılar, özel gereksinimli öğrencileri sosyal ve iletişim güçlükleri ile sınırlı akran farkındalığı nedeniyle zorbalığa karşı daha savunmasız olarak algılamıştır. Katılımcıların çoğu, müdahalelerin önleyici olmaktan çok tepkisel olduğunu ifade etmiş ve okul genelinde sistematik yaklaşımlara ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca öğretmenler, yöneticiler, ebeveynler ve uzmanlar arasındaki iş birliğinin önemi öne çıkmıştır. Katılımcılar, lisans ve lisansüstü eğitimlerin yetersizliğine, politika çerçeveleri ile yapılandırılmış müdahale programlarındaki eksikliklere dikkat çekmiştir. Bulgular, özel gereksinimli öğrencilerin güvenliğini ve psikososyal iyi oluşunu sağlamak ve kapsayıcı zorbalık karşıtı politikalar geliştirmek için okul psikolojik danışmanlarının önleme ve müdahale yetkinliklerinin güçlendirilmesinin kritik önem taşıdığını göstermektedir.
Anahtar Kelimeler: Özel gereksinimli öğrenciler, Okul psikolojik danışmanları, Zorbalık, Algı, Yetkinlik.

* Öğretmen, Şehit Yakup Sürücü Anadolu Lisesi, e-posta: yalcinyusuf2525@gmail.com

** Sorumlu Yazar, Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü, e-posta: alakgamze@gmail.com

*** Bu çalışma için Atatürk Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu, Eğitim Bilimleri Birim Etik Kurulundan 29.08.2024 tarih ve 27 sayılı karar ile onay alınmış olup Yusuf YALÇIN'ın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Introduction

In line with contemporary educational approaches, schools are increasingly expected to function as multidimensional learning environments that support not only students' cognitive development but also their physical, emotional, social, and ethical development (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [UNESCO], 2015). In line with this transformation, fostering individuals who are well-adjusted to social life, productive, healthy, and psychosocially balanced has become one of the primary responsibilities of educational institutions (Ministry of National Education of the Republic of Türkiye [MEB], 2019; UNESCO, 2015). However, certain psychosocial risk factors encountered in the school environment can negatively affect students' school engagement and disrupt their educational processes. Bullying is a psychosocial risk factor associated with negative attitudes toward school, class absenteeism, and, in some cases, school dropout (Olweus, 1993).

Bullying, a specific type of aggression observed among peers, is defined as a pattern of negative behaviour repeated by one or more individuals with the intent to cause harm and involving a real or perceived power imbalance (Olweus, 2013). For a behaviour to be considered bullying, there must be an intent to cause harm, the behaviour must be repetitive, and there must be a clear power imbalance between the bully and the victim (Olweus, 2013). Bullying can manifest in various forms, each of which may have significant consequences for victims (Card et al., 2009; Olweus, 2013). Accordingly, the literature classifies bullying behaviours into different categories based on how they manifest.

Bullying is categorised into four main types: physical, verbal, social/relational, and cyberbullying (Archer & Coyne, 2005; Dooley et al., 2009; Olweus, 2013). Physical bullying involves aggressive behaviours that involve direct physical contact, such as pushing, hitting, and kicking. Verbal bullying involves harmful behaviours carried out through language, such as teasing, name-calling, threatening, and insulting. Social/relational bullying, which manifests in a more indirect manner, takes the form of an individual being excluded from their social circle, having rumours spread about them, or having their friendships deliberately hindered. Cyberbullying, which has emerged alongside the widespread adoption of digital communication tools, refers to behaviours carried out via platforms such as the internet, social media, or text messages, with the aim of humiliating, threatening, or harassing the target (Dooley et al., 2009; Topcu-Uzer & Tanrıkulu, 2017).

Given its negative effects on students' physical, social, and psychological well-being and evidence that involvement in bullying may persist or change over time (Rose & Gage, 2017; UNESCO, 2019), peer bullying can be considered a significant school safety concern. An estimated 246 million children experience violence in and around school each year, including bullying and other forms of school-related violence (UNESCO, 2023). Furthermore, approximately half of students aged 13–15 worldwide—around 150 million adolescents—have experienced peer violence, including bullying and physical fights, in and around school (United Nations Children's Fund [UNICEF], 2018). Specifically, studies conducted in Türkiye have documented bullying during early and middle adolescence (Burnukara & Uçanok, 2012). At the high school level, peer bullying and victimization have also been reported (Adalar Çelenk & Yıldızlar, 2019), while peer victimization has been associated with school burnout (Aypay et al., 2016). Notably, 21.3% of high school students in one study reported being afraid to come to school because of bullies (Tural Hesapçıoğlu & Yeşilova, 2015).

Despite its widespread occurrence, the risk of bullying victimization is not evenly distributed across students. Research indicates that disability status and educational placement are associated with differences in students' bullying involvement and victimization (Rose et al., 2015). In this regard, comparative studies indicate that students with special needs experience higher rates of victimization than their peers without disabilities (Farmer et al., 2015; Rose & Gage, 2017). Studies conducted in Türkiye similarly indicate that students with special needs in inclusive settings are frequently exposed to bullying, particularly verbal, emotional, physical, and relational forms (Sarı & Pürsün, 2019; Sivrikaya & Eldeniz Çetin, 2023; Terzioğlu, 2022). Consistent with these findings, Blake et al. (2012) reported that bullying victimization rates among students with disabilities were approximately 1 to 1.5 times the national average for students without disabilities. This heightened risk of victimization is particularly concerning because bullying has been associated with physical and emotional harm, psychological distress, and broader adjustment difficulties among students with special needs (Hartley et al., 2015). These concerns may be compounded when victimization becomes chronic, as broader research among school-age students has associated chronic victimization with elevated emotional distress and health problems (Juvonen & Graham, 2014). The elevated risk of victimization and its potential consequences for students with disabilities highlight the need for targeted school-based prevention and intervention efforts (Blake et al., 2016; Eilts & Koglin, 2022; Espelage et al., 2024).

School-wide programmes have been developed internationally to prevent and reduce bullying (Olweus, 1993; Salmivalli et al., 2010; Strohmeier et al., 2012). In Türkiye, ViSC has been adapted and evaluated (Doğan et al., 2017), while locally developed cyberbullying prevention and intervention programmes have also been examined (Topcu-Uzer & Tanrıkulu, 2017). In addition, MEB (2022) has developed awareness, psychoeducation, and guidance materials for different school levels. However, general bullying-prevention approaches may not adequately address the specific characteristics and support needs of students with special needs, who face a heightened risk of victimization (Rose et al., 2026). This limitation highlights the importance of examining the preparedness of school professionals responsible for recognizing and responding to bullying involving these students.

School psychological counsellors play an important role in preventing and addressing bullying (Bauman et al., 2008; Lund et al., 2012). They also have responsibilities related to supporting students with special needs. In providing disability-related support, counsellors may collaborate with teachers, families, and other school stakeholders; however, role ambiguity, limited expertise, difficulties translating knowledge into practice, and coordination-related challenges have been reported (Goodman-Scott & Boulden, 2020; Sakız et al., 2015). Existing quantitative and qualitative studies have examined school psychological counsellors' perceptions and practices regarding bullying. Quantitative studies indicate that counsellors commonly meet with the students involved, communicate with their families, and involve other school personnel. They also indicate that formal, school-wide, and evidence-based practices are less commonly used and that further professional training is needed (Bauman et al., 2008; Cenkseven Önder et al., 2016; Lund et al., 2012). Qualitative studies similarly show that counsellors use individual and group sessions, classroom guidance, psychoeducation, and awareness-raising activities; however, they report limitations in professional preparation and emphasise the need for stronger collaboration among school stakeholders (Benli & Özdemir, 2024; İğde et al., 2024). Evidence further suggests that school personnel's perceptions of the broader school environment are associated with their

willingness to intervene in bullying situations and that prevention and intervention efforts operate within wider policy and organisational conditions (Espelage et al., 2014; Swearer et al., 2017). These findings suggest that counsellors' preparedness may depend not only on their knowledge and experience but also on clearly defined roles, opportunities for collaboration, professional training, and supportive school policies. However, the extent to which counsellors perceive themselves as prepared to prevent and address bullying specifically involving students with special needs remains insufficiently understood.

Research directly examining school psychological counsellors' preparedness to address bullying involving students with special needs remains limited. In a qualitative phenomenological study involving three middle school psychological counsellors, three special education teachers, and three principals, Pearson (2018) found considerable variation in perceived preparedness. Of the three school psychological counsellors, one felt unprepared, one was uncertain, and one was satisfied with their preparation but still expressed a need for updated training. Moreover, none of the school psychological counsellors reported feeling supported by their principals in their anti-bullying work. More recently, Alkeraida (2026) found that school psychological counsellors reported moderate self-efficacy in addressing bullying involving students with disabilities, with intervention and collaboration emerging as the areas in which they felt least confident. Previous bullying-related training and professional experience were also significant predictors of self-efficacy. In Türkiye, existing studies have examined school psychological counsellors' general bullying-related perceptions and practices (Benli & Özdemir, 2024; Cenkseven Önder et al., 2016; İğde et al., 2024), as well as their self-efficacy and practices in providing psychological counselling and guidance services in special education (Aksoy & Diken, 2009; Karataş & Taymaz Sarı, 2024). Bullying involving students with special needs has also been investigated, primarily through the perspectives of teachers and students (Sarı & Pürsün, 2019; Sivrikaya & Eldeniz Çetin, 2023; Terzioğlu, 2022; Yılmaz & Malkoç, 2020). However, to the best of our knowledge, no study in Türkiye has jointly examined how school psychological counsellors conceptualise bullying, how they perceive bullying involving students with special needs, what they believe can be done to prevent it, and whether they consider themselves adequately prepared in terms of experience, training, authority, and practical knowledge. Examining these questions across different school levels is also important, as bullying has been documented during early and middle adolescence and at the high school level in Türkiye (Adalar Çelenk & Yıldızlar, 2019; Burnukara & Uçanok, 2012). The present study therefore addresses this gap by including school psychological counsellors working in both middle and high schools and examining their perceptions and experiences through semi-structured interviews supplemented by questionnaire data. Accordingly, the study sought to answer the following research questions:

1. How do school psychological counsellors perceive "bullying"?
2. How do school psychological counsellors perceive bullying against students with special needs?
3. What do school psychological counsellors believe can be done to prevent bullying against students with special needs?
4. Do school psychological counsellors believe they have the necessary experience, training, authority, and practical knowledge to prevent bullying targeting students with special needs?

1. Methodology

1.1. Research Design

The study employed an interpretive phenomenological research design, which is one of the qualitative research methods. According to Smith and Osborn (2007, as cited in İlerisoy, 2023), the interpretive phenomenological design involves an in-depth analysis of the participant's lifeworld; rather than attempting to produce an objective description of the object or event itself, it focuses on an individual's personal perception or interpretation of an object or event; it aims to explore the participant's personal experience and examines the participant's lifeworld in detail. This study used an interpretive phenomenological design to provide an in-depth description and understanding of the experiences of school psychological counsellors who had encountered bullying incidents involving students with special needs.

1.2. Participants

The study was conducted with 16 school psychological counsellors working in middle and high schools affiliated with the Turkish Ministry of National Education (MEB) in three central districts (Aziziye, Palandöken, and Yakutiye) within the borders of Erzurum Province. Criterion sampling, one of the purposeful sampling methods, was used to select the participants for the study. In this sampling method, individuals, objects, or events that meet the criteria established in accordance with the research problem are included in the study, ensuring that the sample consists of units possessing specific characteristics (Patton, 2015). Accordingly, the study required that the school psychological counsellors participating in the study have prior professional experience dealing with incidents of bullying involving a student with special needs. This criterion was established to ensure that participants could provide knowledge and observations based on direct experience regarding the research topic. Additionally, the requirement that participants be currently employed at the middle or high school level was established as a second criterion. This decision is based on the assumption that the experience of school psychological counsellors will play a more decisive role in educational settings covering the adolescent period, when peer relationships intensify and bullying behaviours are developmentally more common. Detailed information on the participants' demographic characteristics is presented in Table 1.

Table 1. Demographic Characteristics of Participants

Participants	Gender	Age	Degree	Professional experience (years)	School level
SPC1	Female	32	Bachelor	10	Middle school
SPC2	Female	30	Bachelor	8	Middle school
SPC3	Female	29	Bachelor	6	Middle school
SPC4	Female	30	Master	8	Middle school
SPC5	Female	33	Bachelor	11	Middle school
SPC6	Female	37	Bachelor	16	Middle school
SPC7	Male	41	Bachelor	18	Middle school
SPC8	Female	29	Bachelor	6	Middle school
SPC9	Female	28	Bachelor	6	High school
SPC10	Female	25	Bachelor	2	High school
SPC11	Male	30	Bachelor	7	High school
SPC12	Male	28	Bachelor	5	High school
SPC13	Female	30	Bachelor	7	High school
SPC14	Female	25	Bachelor	5	High school
SC15	Female	31	Bachelor	8	High school
SPC16	Female	32	Master	11	High school

Note. SPC = School Psychological Counsellor.

A review of Table 1 reveals that the vast majority of school psychological counsellors working in middle and high schools who participated in the study were women (n = 13), that their ages ranged from 25 to 41 (mean = 30.63), that they held bachelor's degrees (n = 14), and that their years of experience in the profession ranged from 2 to 18 years.

1.3. Ethical Considerations

Prior to data collection, ethical approval was obtained from the Educational Sciences Unit Ethics Committee of the Social and Human Sciences Ethics Committee at Atatürk University (Meeting No. 07, Decision No. 27, August 29, 2024). Since school psychological counsellors are assigned to schools under the MEB, permission for the research was obtained from the MEB. Subsequently, the participants were provided with an informed consent form. This informed consent form provided an explanation of the study, its purpose, what is expected of participants, and participants' rights to confidentiality and to withdraw from the study at any time. Each participant was reminded at the beginning of the interview of their right to stop the interview and/or withdraw from the study. However, to ensure the participants' anonymity, they were assigned codes such as SPC1, SPC2, etc.

1.4. Data Collection Tools

School psychological counsellors' perceptions of bullying involving students with special needs and their views regarding their preparedness to prevent such bullying were examined using the semi-structured interview form and survey adapted from Pearson's (2018) thesis. The semi-structured interview form examined participants' perceptions of bullying, its causes, existing prevention and intervention practices, and their knowledge and preparedness regarding bullying involving students with special needs. The survey comprised 10 items rated on a five-point Likert scale ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree). The items addressed participants' confidence in supporting bullied students with special needs, intervening in bullying, initiating policy responses, collaborating with school stakeholders, assuming leadership responsibilities, and taking steps to prevent bullying. The final item also included an open-ended follow-up question. The necessary permissions to use the interview questions and survey were obtained from the researcher via email.

The interview questions and survey were translated into Turkish by a subject matter expert proficient in both English and Turkish. The Turkish versions were then back-translated into English by another subject matter expert proficient in both languages. The back-translation revealed that the Turkish and English versions of the forms were largely consistent in meaning, and the interview questions and survey items were submitted for review to experts in the fields of guidance and psychological counselling and special education. In accordance with expert recommendations, certain passages were simplified to make the language clearer and more understandable; examples that were not appropriate for the cultural context were adapted to the school environment in Türkiye; questions with similar meanings were combined; and conceptual clarifications were made in some question statements to more directly reflect the structure being assessed. In addition, the order of the interview questions was rearranged to help participants express their experiences more comfortably. Following these adjustments, the interview form and survey were finalised.

1.5. Pilot Study

A pilot study was conducted to test the feasibility and clarity of the data collection tools to be used in the research. During this process, interviews were conducted with three school

psychological counsellors working in Erzurum Province who met the specified criteria. During these interviews, the clarity and comprehensibility of the questions included in the semi-structured interview form, the depth of the participants' responses, and any potential disruptions in the flow of the interview were evaluated. In addition, the adequacy of the survey items in terms of wording and content scope was assessed, and participants' level of understanding of the items was observed. As a result, it was determined that the interview form was generally understandable, but that the clarity of the wording needed to be improved for some questions. Accordingly, two questions in the interview form were revised in terms of language and structure. Similarly, the wording of two items in the survey was simplified and restructured to eliminate potential ambiguities.

1.6. Data Collection Process

After obtaining the necessary approvals from the Ethics Committee and the Ministry of National Education of the Republic of Türkiye, the data collection process began. The data were collected between November and December 2024. As part of the study, face-to-face interviews were conducted with 12 school psychological counsellors, while telephone interviews were conducted with 4 school psychological counsellors. Telephone interviews were chosen to prevent data loss and increase participation in the study, as some participants working at different schools were unable to attend face-to-face interviews due to time and location constraints.

Prior to the in-person meetings, the school administration was contacted to schedule appropriate appointments, and the meetings were held in the school counselling offices. Before the interviews began, participants were informed about the purpose and scope of the study, it was explained that participation was voluntary, and their verbal consent was obtained after informing them that the interviews would be audio-recorded. The same information process was followed for interviews conducted over the phone, and the interviews were audio-recorded after obtaining the participants' consent.

The interviews lasted an average of 25 minutes. After the interviews were completed, participants were asked to complete a 10-item survey. Participants were informed that all data collected would be used solely for scientific purposes, that their personal information would be kept confidential, and that the data would be reported in an anonymised form.

1.7. Data Analysis

In this study, reflexive thematic analysis (RTA) was employed to examine the data obtained from the interviews and to identify research themes. RTA is a methodologically flexible approach used to develop themes from qualitative data; a theme is defined as a "pattern of shared meaning organised around a central concept" (Braun & Clarke, 2022). Braun and Clarke (2021) argue that themes in RTA are constructed by the researcher and are the product of an interpretive interaction with the data. Therefore, the researcher plays an active role in analysing the data in RTA. In addition to assigning an active role to the researcher, RTA does not offer an analytical approach that claims objectivity based on post-positivist criteria such as trustworthiness, data triangulation, inter-coder reliability, data saturation, and member checking. Instead, it aims to enhance trust in the analysis process by ensuring that the researcher establishes a critical and reflective relationship with the data and that this process is presented to the reader in an open, detailed, and transparent manner (Braun & Clarke, 2019). To incorporate this theoretical approach into the analysis process, the study utilised Delve (https://delvetool.com/), a digital qualitative data analysis program, as a tool to support data management and the coding process; the data were

systematically coded in accordance with the researcher's interpretive analysis, leading to the development of themes.

RTA involves a recursive rather than linear process comprising six phases: familiarisation with the data, coding, generating initial themes, developing and reviewing themes, refining, defining, and naming themes, and writing up the analysis (Braun & Clarke, 2021, 2022). In this context, the data exploration phase of this study began with the interviews and continued throughout the process of transcribing the audio recordings. All recorded conversations were transcribed by the researcher shortly after the interviews took place. A corpus of approximately 20,300 words was created for the analysis of the sixteen interviews. In the subsequent process, the transcripts imported into the Delve program were read repeatedly to consider what was said and what was implied, and potential themes were noted directly on the transcripts. During the coding phase, the focus was on both semantic coding—which refers to the explicit content of the words used—and latent coding—which focuses on the underlying ideas behind the words spoken. Line-by-line coding was performed to capture all available data. During the initial phase of theme development, approximately 10 themes were identified based on the codes that served as the building blocks of the themes. During the theme development and review phase, the candidate themes developed by the researcher with the support of Delve were reviewed across the entire dataset. During this process, some themes were combined, while others were reorganised by breaking them down into smaller subthemes. In addition, the alignment of each theme with the data and the extent to which it addressed the research questions were tested. This process resulted in four overarching themes comprising ten themes and thirty-one subthemes. The definitions and scopes of the themes identified during the theme identification and review phase were clarified. The themes were defined with supporting code and data examples, and each theme was reviewed to determine whether it formed a central pattern of meaning. Detailed explanations were prepared for each of the themes, and these explanations demonstrated the extent to which they were sufficient for answering the study's research questions. During this process, the names of the themes were revised to reflect the study's purpose and findings. In addition, the themes were organised within a specific logical framework. Finally, the overarching themes, themes, and subthemes identified during the reporting phase were explained in detail to ensure that the findings were presented clearly to readers. Each theme was supported by code examples and data samples and enriched with participant statements. In interpreting the findings, the relationships established among the themes and the study's theoretical framework were taken as the basis. In the report, the overarching themes, as well as the connections between themes and subthemes, were elaborated in detail to provide a comprehensive understanding of school psychological counsellors' perceptions, interventions, and competencies regarding bullying prevention. Consistent with Pearson (2018), the survey data were analysed using descriptive statistics. Frequencies, percentages, and mean scores were calculated for each item to summarise the participants' responses.

2. Results

The findings are presented using a visual thematic map that illustrates overarching themes, themes, and subthemes. Overarching themes have been used to organise and structure the analysis because they capture the underlying idea behind various themes. Themes represent the meaning associated with a central organising concept and are supported by subthemes that capture and elaborate on a key aspect of that central organizing concept (Braun & Clarke, 2016). The thematic map illustrating the overarching themes and themes of this study is presented in Figure 1. As

shown in Figure 1, the analysis of interviews conducted with school psychological counsellors revealed a total of four overarching themes and 10 themes in this study. In the following sections, these overarching themes and the research questions associated with them are presented alongside thematic maps.

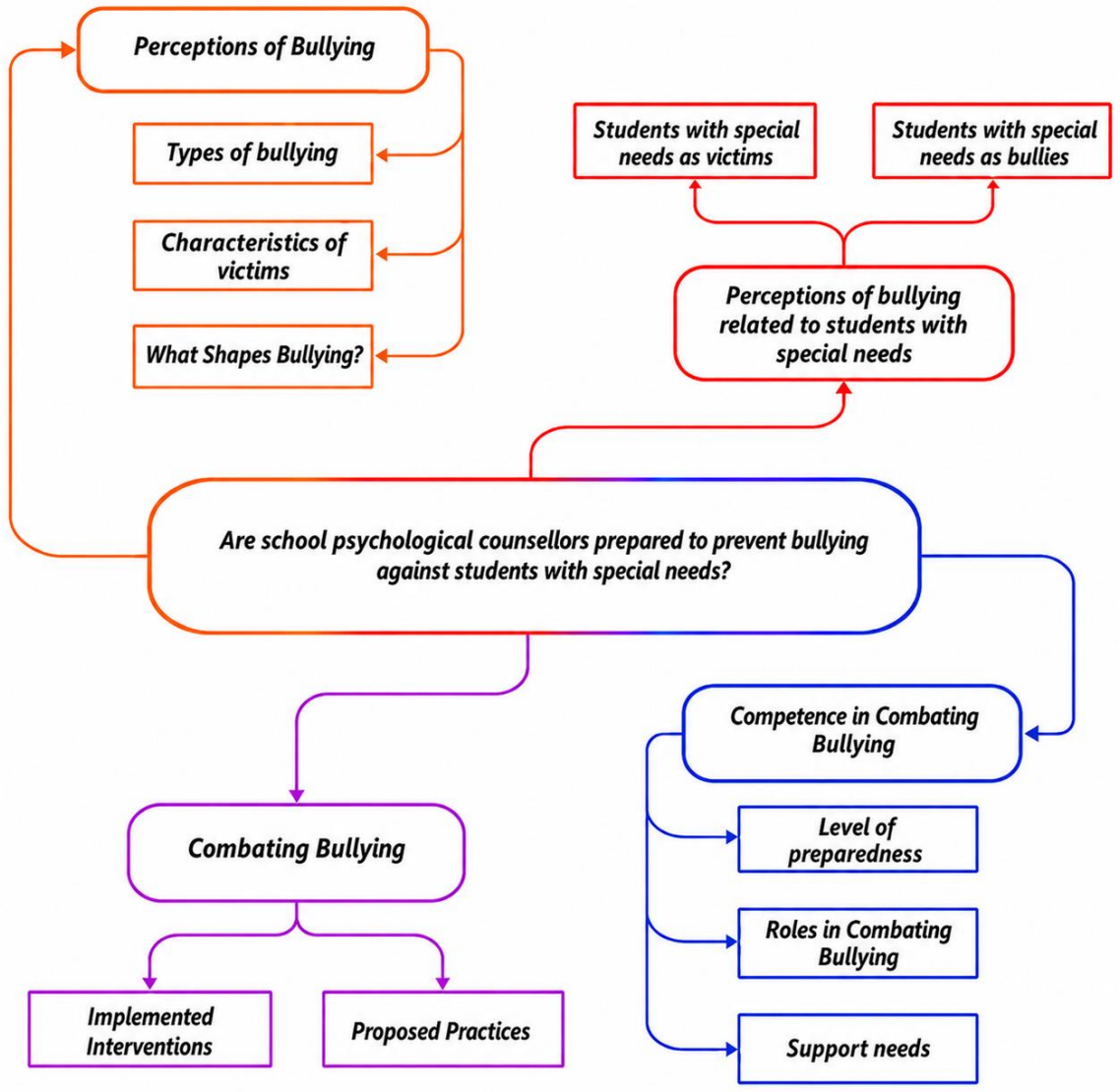

Figure 1. Thematic Map of Overarching Themes and Themes

2.1. Overarching Theme 1: Perceptions of Bullying

Based on the interviews conducted, one overarching theme, three themes, and fifteen subthemes were identified in response to the first research question: “How do school psychological counsellors perceive “bullying”? This thematic structure is visualised in the thematic map presented in Figure 2.

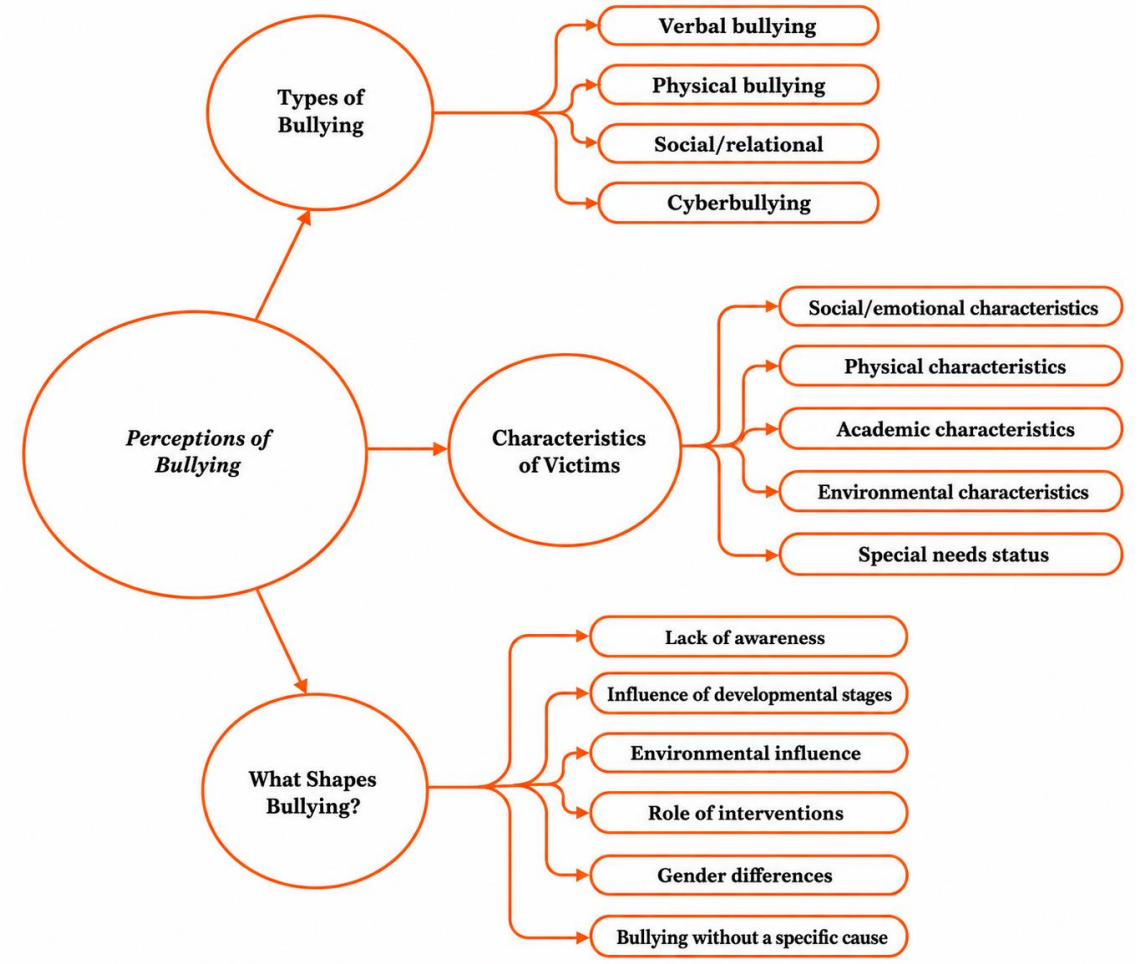

Figure 2. Themes and Subthemes of Perceptions of Bullying

2.1.1. Theme 1: Types of Bullying

School psychological counsellors perceive that bullying is not limited to a single form, that it can evolve over time, and that different forms of bullying often overlap. These views are particularly evident in the subthemes of verbal bullying, physical bullying, social/relational bullying, and cyberbullying. Expressions such as "verbal abuse," "physical contact," "emotional exclusion," and "online harassment," identified during the coding process, formed the basis of these subthemes. For example, the statement by SPC3, a middle school teacher, that “I think there is a lot of verbal bullying” indicates that verbal bullying is perceived as the most visible form of bullying in the school environment. However, SPC8, who also works at a middle school, noted that “Generally, bullying starts as physical bullying…”—and some counsellors have emphasized that physical bullying is the starting point of the process. SPC14, who works at a high school, drew attention to the emotional pressure that social/relational bullying exerts on students, stating, “Among girls, it’s more subtle and covert. But we can tell from the looks and behaviour that it’s intended to make her feel bad.” Cyberbullying, as highlighted by SPC10, a high school teacher, who noted, “The type of bullying we’ve encountered most frequently lately is cyberbullying. Students often make posts on various social media platforms that are directed at one another or tag specific individuals,” has taken on a new and widespread dimension, particularly with the rise in social media use. It can be said that all these subthemes highlight the evolving nature and multifaceted structure of bullying in the school environment. These accounts reflect the forms of

bullying that school psychological counsellors reported encountering in their respective school contexts.

2.1.2. Theme 2: Characteristics of Victims

The findings indicate that school psychological counsellors perceived certain student characteristics as potentially increasing the risk of victimisation in bullying incidents. During the analysis, a prominent subtheme, special needs status, emerged, indicating that students with special needs were perceived as being particularly at risk. However, other risk factors have been classified into subthemes such as social/emotional, physical, academic, and environmental characteristics. The emphasis placed by counsellors on special needs brought this subtheme to the forefront. Many counsellors note that students with special needs are easily identified by their peers, and that this makes them a target. SPC14, a high school teacher, states, "...students with disabilities are being bullied," highlighting that having a disability can become a basis for discrimination in the school environment. Similarly, SPC9, who also works at a high school, emphasises that the bullying faced by this group is a visible yet underaddressed reality, stating, "Children with special needs are also subjected to bullying..." Such statements suggest that it is not only individual differences but also a lack of sensitivity to special needs within the school environment that creates a breeding ground for bullying. When looking at other subthemes, it becomes apparent that socially shy or introverted students are also at risk of bullying. SPC6, who works at a middle school, stated, "...bullying tends to occur against students who are more withdrawn and not very social..." implying that students with limited social skills may be targeted. Similarly, SPC12, who works at a high school, noted that "...bullying occurs between smaller, frailer children and older students or larger peers in their own class," indicating that physically weaker students are bullied by older students or larger peers. It has been reported that students with low academic achievement are similarly marginalized. SPC2, who works at a middle school, drew attention to this situation by stating, "Students who do not perform well academically are generally at a disadvantage." SPC7, who works at a high school, highlighted the likelihood that children who lack support at home face disadvantages, noting, "Students from families that show little interest in their education are generally at a disadvantage."

2.1.3. Theme 3: What Shapes Bullying

According to school psychological counsellors, some students who engage in bullying behaviour may be aware that their actions negatively affect others, whereas others may not recognise these actions as bullying. These accounts were categorised into six subthemes within the RTA process: lack of awareness, influence of developmental stages, environmental influence, role of interventions, gender differences, and bullying without a specific cause. The lack of awareness that contributes to the persistence of bullying is a subtheme that many counsellors have highlighted. The following statement by SPC13, who works at the high school level, clearly reflects this situation: "We often hear children say, without realizing what they don't know… 'Hey, teacher, is this bullying too? Oh, teacher, is this…'." This statement shows that students can normalize bullying behaviour in their daily interactions and are unaware of boundaries. Similarly, in the subtheme on the influence of developmental stages, the same counsellor described middle school as "...the stage where bullying is most prevalent...," thus indicating that age-specific psychosocial dynamics may reinforce such behaviours. Environmental and social factors also play a significant role in the persistence of bullying. SPC16 noted that "Bully… was raised by his family in a very indulgent manner…," pointing out that the lack of boundaries within the family hindered the children's ability to develop empathy and that these attitudes carried over

into the school environment. The role of interventions was highlighted by another counsellor: SPC6, who works at a middle school, drew attention to the inadequacy of systematic and targeted preventive efforts, stating, "...we're working on it, but the real focus should be on the students who are actually engaging in this bullying..." Gender differences have also emerged as another important subtheme highlighted by the counsellors. SPC2, who works at a middle school, noted that relational bullying is particularly prevalent among female students, stating, "We don't include girls in certain groups… or spread rumors…" This situation demonstrates that bullying is not limited to physical acts but is also perpetuated through social exclusion and psychological harm. In some cases, however, there is no clear reason for the bullying behaviour. SPC15, a high school teacher, stated, "...sometimes there is no reason for bullying." This suggests that bullying cannot be understood solely through causal explanations; for some students, it may serve as a way to demonstrate power or gain social status. These findings demonstrate that bullying is not merely a cause-and-effect relationship, but rather a complex form of social interaction shaped by multiple contextual and individual factors. As a researcher, I realized that focusing not only on students' actions but also on their level of awareness, their social environment, and the effectiveness of intervention systems during the analysis process enriches the construction of meaning.

2.2. Overarching Theme 2: Perceptions of Bullying Related to Students with Special Needs

As a result of the interviews, an overarching theme, two themes, and six subthemes related to the study's second question:"How do school psychological counsellors perceive bullying against students with special needs?" are presented in the thematic map shown in Figure 3.

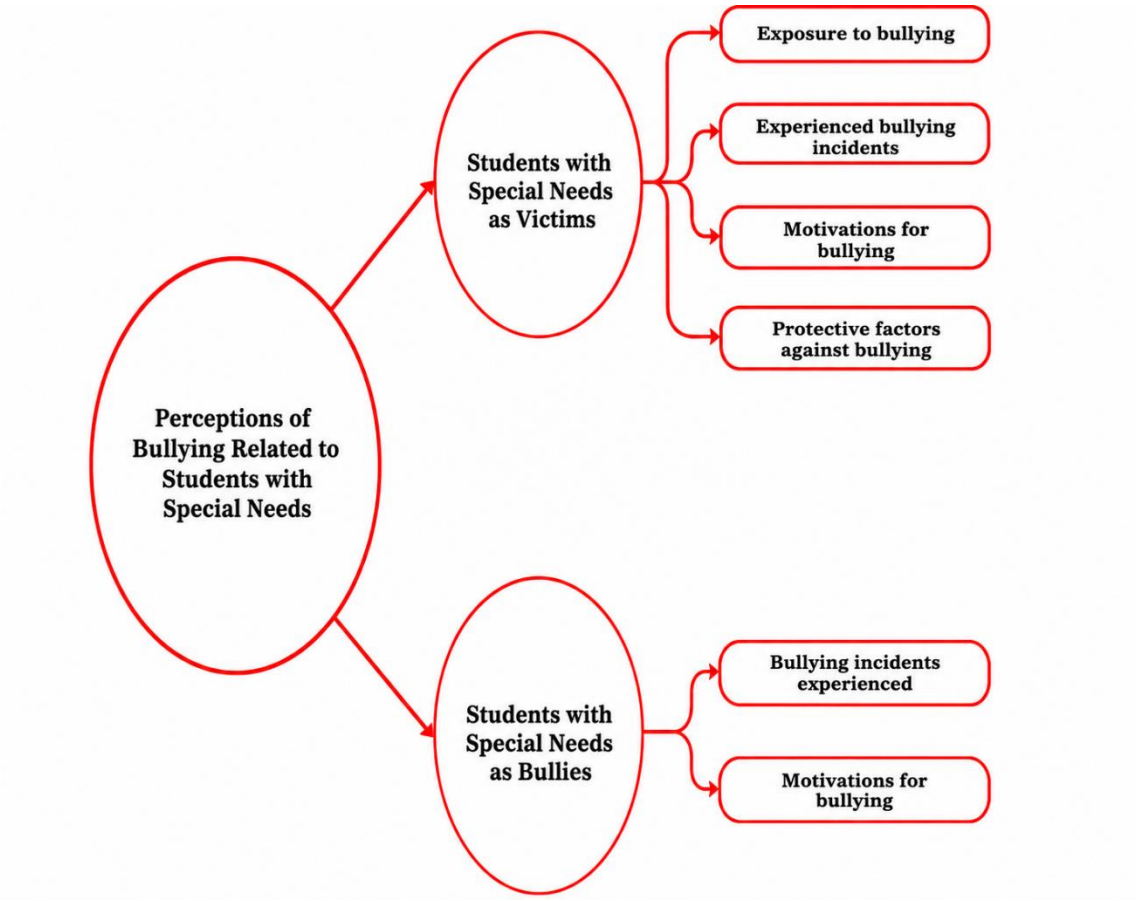

Figure 3. Themes and Subthemes of Perceptions of Bullying Related to Students with Special Needs

2.2.1. Theme 1: Students with Special Needs as Victims

Based on the views of school psychological counsellors, the experiences of students with special needs regarding bullying have been analysed within the framework of four main subthemes: exposure to bullying, experienced bullying incidents, motivations for bullying, and protective factors against bullying. During the analysis, counsellors emphasised that students with special needs may be particularly exposed to bullying. In the subtheme on exposure to bullying, SPC7, who works at a middle school, stated, "...in other words, if there are 10 students with special needs, 6 or 7 of them are subjected to bullying..." This statement highlights just how widespread this issue is. According to counsellors, these students are particularly vulnerable to verbal bullying. SPC12, who works at the high school level, notes that the visibility of the student's disability has made them a target, stating, "...they have hearing loss... they have to shout when they speak... I've seen them get teased a lot about their appearance and personal traits." Examples like these show that the visibility of differences is perceived as a factor that triggers bullying. An examination of the motivations behind bullying reveals that bullies may recognize and exploit the limited communication skills and vulnerability of students with special needs within the classroom. SPC7, a middle school teacher, emphasises how decisive such vulnerabilities are—particularly in terms of relational power dynamics by stating, "…the problem of not being able to express oneself in the classroom, for example… this makes these students prime targets for bullies." However, some counsellors have noted that bullying is fueled not only by individual differences but also by systemic factors. SPC12, who works at a high school, stated, "...there's a perception at our school that... the government favors them... we're having trouble with grades." These remarks suggest that academic policies and affirmative action measures may create a sense of unfairness among other students, potentially leading to increased negative attitudes toward students with special needs and an uptick in bullying behaviour. Despite all these negative factors, some counsellors have noted that protective attitudes can also develop in the school environment. SPC5, a middle school teacher, observed that "...most children tend to be a bit more respectful once they are aware of these students' special circumstances." This suggests that social-emotional skills such as empathy and awareness may play a role in reducing bullying behaviour. In general, these subthemes reveal that students with special needs face multidimensional risks not only because of their individual differences, but also due to perceptions within the school environment, vulnerabilities in social relationships, and systemic practices. As a researcher during this analysis process, I observed that students with special needs require not only institutional support but also more holistic approaches in terms of social acceptance and emotional security.

2.2.2. Theme 2: Students with Special Needs as Bullies

Although students with special needs were primarily described as victims of bullying, counsellors also reported incidents in which they engaged in bullying behaviour. This theme comprised two subthemes: bullying incidents experienced and motivations for bullying. Such behaviours include physical and verbal bullying, such as blocking the way, using profanity, biting, and hitting. SPC2 working in a middle school described this situation as follows: "…the student has a hearing impairment. It happened during an incident; students were complaining to me. 'Teacher, this student hits us and blocks my way,'" thereby providing an example of direct bullying behaviour by students with special needs. school psychological counsellors have noted that students with special needs sometimes engage in bullying at the instigation of their peers. SPC15, a high school teacher, described the situation as follows: "His friend teases him or says, 'Go hit that guy,' for

example. But the kid isn't even aware of it. He just goes and does it—he acts on it right away. So they're using him as a bully against the other side. It's very easy to exploit him."

2.3. Overarching Theme 3: Combating Bullying

As a result of the interviews, an overarching theme, two themes, and four subthemes related to the third research question: "What do school psychological counsellors believe can be done to prevent bullying against students with special needs?" are presented in the thematic map shown in Figure 4.

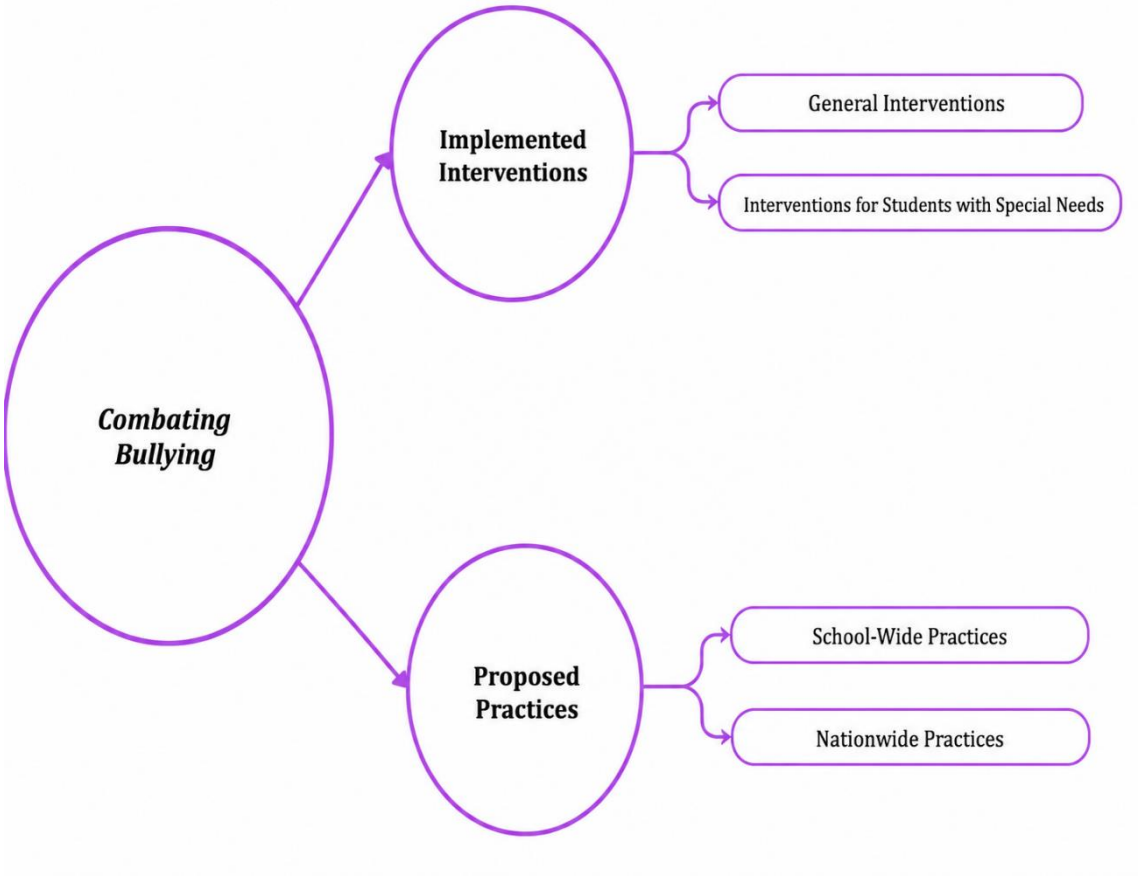

Figure 4. Themes and Subthemes of Combating Bullying

2.3.1. Theme 1: Implemented Interventions

This study presents findings regarding the interventions implemented by school psychological counsellors in response to bullying. These interventions were organised under two subthemes: general interventions and interventions for students with special needs. The general interventions subtheme covers strategies used by school psychological counsellors to respond directly to bullying incidents. Participants identified listening to the parties involved and understanding the root cause of the problem as central elements of the intervention process. This approach aims not only to stop the behaviour but also to develop lasting solutions by understanding the underlying dynamics of the situation. For example, SPC12, who works at a high school, stated, "When we identify bullying, we first try to understand its causes…," reflecting a solution-oriented and analytical approach. Similarly, SPC10 stated, "We are trying to identify the root cause of the problem," indicating an effort to address not only the immediate manifestations of bullying but also its underlying causes. The counsellors also emphasised preventive activities intended to raise students' awareness of bullying. SPC11, who works at a high school, described these activities as follows: "As a preventive measure against bullying, we hold seminars for students on the topic of

bullying. We explain to them what behaviours constitute bullying and what types of bullying exist. We also discuss the consequences students may face if they engage in bullying…"

Because several survey items directly assessed counsellors' perceived ability to support students and intervene in bullying incidents, the relevant survey findings were used here as complementary evidence to the interview findings. In particular, participants' responses to Item 2 ("I can provide the support needed by students with special needs who are being bullied"), Item 3 ("I can initiate appropriate policy responses to bullying incidents"), and Item 7 ("I can make a difference in stopping bullying") supported the interview accounts concerning counsellors' perceived capacity to intervene in bullying incidents.

School psychological counsellors also described interventions specifically addressing bullying involving students with special needs. These interventions focused primarily on raising awareness among other students, fostering empathy, and providing information about disability and barrier-free living. SPC15, who works at a high school, emphasised empathy-building activities, stating, "Regarding awareness, yes. We might be able to do something about building empathy." Similarly, SPC13, who also works at a high school, referred to "…information sessions on barrier-free living… to increase empathy levels…." These accounts indicate that counsellors' interventions related to students with special needs primarily involved awareness- and empathy-oriented activities targeting the wider school community.

2.3.2. Theme 2: Proposed Practices

This theme presents the practices recommended by school psychological counsellors for combating bullying. Their recommendations were organised into two subthemes: school-wide practices and nationwide practices. The recommendations included both general practices addressing bullying across the school community and practices intended to strengthen support for students with special needs. Within the school-wide practices subtheme, counsellors emphasised comprehensive awareness-raising activities. SPC16, who works at a high school, described these practices as follows: "…In general terms, yes, presentations, seminars, individual meetings, and activities to raise awareness within the school." Some counsellors also recommended practice-based activities in which students would participate more actively. SPC11, who works at a high school, stated, "…informative activities or practical activities. Follow-up should be increased. Students should be involved more actively and should experience it, rather than simply being given a presentation…." Counsellors also highlighted the importance of involving families. SPC6, who works at a middle school, stated, "First and foremost, parents and families should be informed about this issue. After that, rather than simply explaining to their children how they should behave or approach things, parents can better teach these behaviours by setting an example and serving as role models." Similarly, SPC9 emphasised working with families through seminars addressing appropriate communication and problem-solving skills. These accounts indicate that counsellors viewed family awareness, effective communication, and positive role modelling as important components of school-wide efforts.

Increasing social activities and strengthening the roles of teachers, school administrators, and psychological counselling services were also recommended. SPC14 associated the occurrence of physical bullying, particularly among male students, with the limited number of social activities in schools and recommended increasing these activities. SPC10 highlighted the need for teachers to receive professional training, update their pedagogical knowledge, and understand the importance of psychological counselling services in schools. SPC14 also emphasised that school administrators should participate actively in efforts to combat bullying and support psychological

counselling services. Collectively, these recommendations suggest that school-wide practices should involve students, families, teachers, administrators, and psychological counsellors rather than placing responsibility on a single group. This emphasis on shared responsibility was also supported by participants' responses to Item 4 of the survey ("I am part of a team working to prevent bullying"), which complemented the interview findings regarding counsellors' involvement in collaborative school-wide efforts to combat bullying.

Within the nationwide practices subtheme, counsellors emphasised the need for a more systematic and coordinated approach. SPC16 recommended developing a structured national intervention programme modelled on the format of the School-Based Addiction Intervention programme but adapted specifically for bullying: "We recently participated in an OBM [School-Based Addiction Intervention] session. I liked the format of that programme. I think something similar could work for bullying—not the exact same thing, but a version tailored to bullying. It would be good to develop something like that." Similarly, SPC11 suggested expanding existing psychoeducation programmes to include more comprehensive guidance on how bullying incidents should be addressed. SPC13 highlighted the importance of establishing a shared framework and relevant legal regulations, stating, "If we had a common language—if everyone had an understanding close to ours—and if there were a law, we could change many things."

Counsellors also proposed practices specifically intended to strengthen support for students with special needs. In particular, they recommended increasing access to special education expertise in schools. SPC7, who works at a middle school, stated, "For this, broader policies are needed in schools. At least one special education specialist should be assigned to every school, or specialists should visit schools regularly." This recommendation highlights the perceived need for specialised support when preventing and responding to bullying involving students with special needs. Overall, the proposed practices point to a comprehensive and coordinated approach combining school-wide awareness and participation, family and staff education, structured national programmes, legal regulations, and increased access to special education support.

2.4. Overarching Theme 4: Competence in Combating Bullying

As a result of the interviews, one overarching theme, three themes, and six subthemes related to the fourth research question: "Do school psychological counsellors believe they have the necessary experience, training, authority, and practical knowledge to prevent bullying targeting students with special needs?" are presented in the thematic map shown in Figure 5.

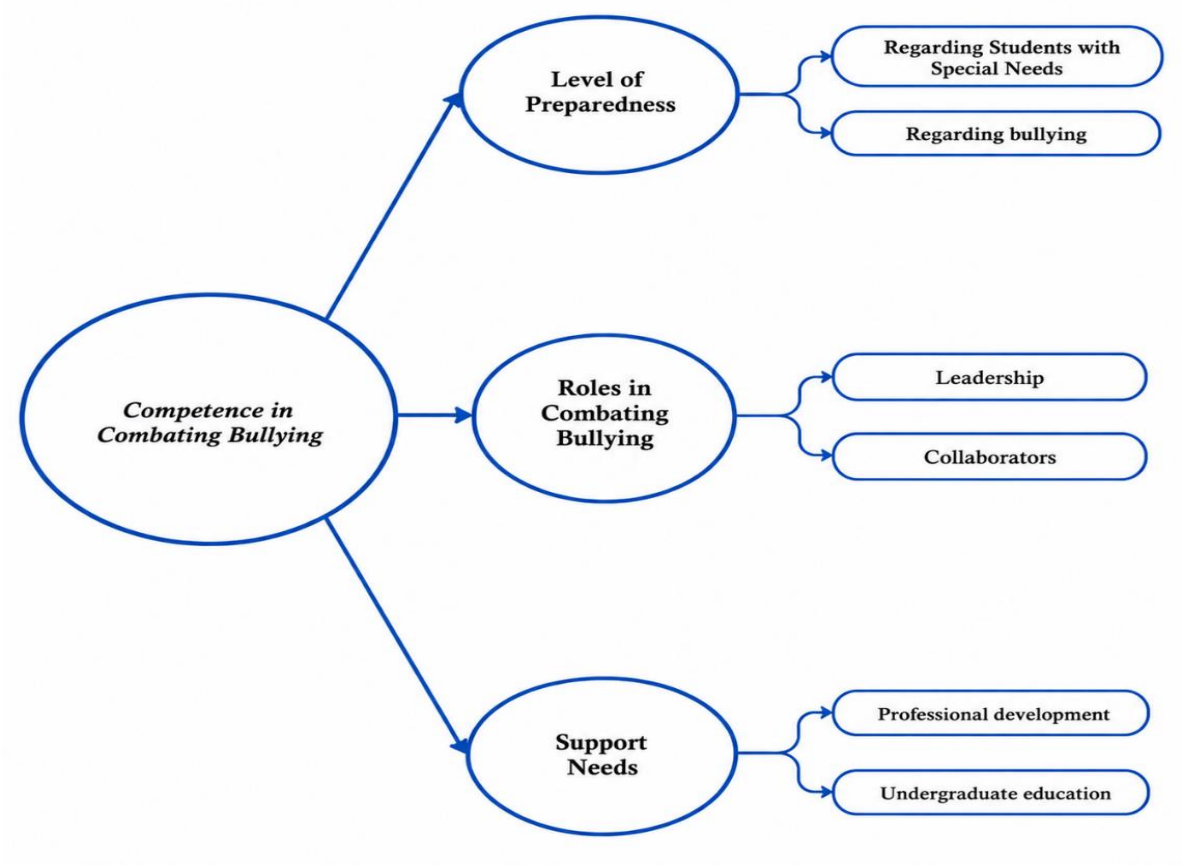

Figure 5. Themes and Subthemes of Competence in Combating Bullying

2.4.1. Theme 1: Level of Preparedness

This theme addresses counsellors' level of preparedness within two subthemes: regarding students with special needs and regarding bullying. The level of preparedness among school psychological counsellors, as well as their knowledge regarding students with special needs and bullying, is highlighted in the respective subthemes. The majority of participants noted that undergraduate education is insufficient in terms of equipping students with the knowledge and skills needed to support students with special needs. SPC10, who works at a high school, stated, "...what I saw at school wasn't really enough to help me intervene with them here," reflecting doubts about the applicability of theoretical knowledge gained at the undergraduate level in real-world settings. This statement raises not only a sense of personal inadequacy but also questions the practical relevance of educational programs. SPC12, who also works at a high school, emphasized that "...we believe the practical component is lacking in undergraduate education," indicating that this shortcoming is felt not only in terms of knowledge but also in the area of practical training. Within the framework of RTA, this situation can be interpreted as counsellors being left to fend for themselves in their professional development process and not encountering sufficient supportive structures to help them apply their theoretical knowledge in the field. This situation leads to a decline in their perception of professional self-efficacy and narrows the scope of their ability to intervene.

When examining participants' knowledge of processes for addressing bullying, they indicated that this topic was not directly addressed during their undergraduate education and was not integrated into the curriculum. The statement by SPC7, a middle school teacher, that "...bullying wasn't even covered as a topic in class," demonstrates that the issue of bullying has not been

systematically incorporated into educational curricula. Similarly, the statement by SPC15, who works at the high school "...we didn't take it as bullying" reveals that the issue was addressed indirectly, without providing any specific information about an intervention. This finding aligns with the statement in Item 8 of the survey "I feel the need to seek professional support regarding bullying issues among students with special needs" and parallels the shortcomings in undergraduate and graduate training programs for school counsellors, which are frequently highlighted in the literature.

These accounts demonstrate that counsellors struggle to develop intervention strategies grounded in professional knowledge when addressing complex and multidimensional psychosocial phenomena such as bullying. When evaluated in the context of RTA, this shortcoming indicates that the gaps in the training processes experienced by counsellors limit their ability to effectively assume roles in the field.

2.4.2. Theme 2: Roles in Combating Bullying

This theme presents findings based on school psychological counsellors' observations regarding their own roles in addressing bullying incidents targeting students with special needs, as well as the influence of other school stakeholders. The roles of school psychological counsellors in combating bullying are explained under the subthemes of "Leadership" and "Collaborators."

This approach is based on the fact that many school psychological counsellors see themselves as playing a proactive and preventive leadership role in combating bullying. SPC11's statement, "I definitely consider myself a leader when it comes to standing up to bullying. I mean, I don't just let bullying slide," indicates that the counsellor has a strong sense of self-efficacy in this regard and is ready to take ownership of the responsibility. Similarly, while SPC14 acknowledges this role, he states, "That's exactly how I see it, but if you ask me if I'm happy about this situation, I'm not," thereby implying the emotional burden that comes with this leadership position and perhaps the lack of organizational support. This underscores just how important the counsellor's subjective experiences and emotional reflections are in the analysis process.

In the context of RTA the "Collaborators" subtheme reveals that school psychological counsellors not only assume an individual leadership role in combating bullying but also view the collaboration they establish with various stakeholders as a central strategy. This theme encompasses not only how counsellors interpret their own roles but also their subjective perceptions of their interactions with stakeholders both within and outside the school, as well as the relational dynamics involved.

School administration stands out as the structural support that counsellors need most in combating bullying. SPC13's statement, "When it comes to reducing bullying, I believe leadership is crucial in this regard. It is absolutely essential for leadership to take a clear stance," emphasises that the attitude of the administration and managerial authority is decisive in terms of both deterrence and enforcement. In the counsellor's remarks, it is specifically emphasized that not only must the administration exist, but its stance must also be "clear"; this indicates that the counsellor seeks to avoid ambiguity and is looking for explicit support.

The involvement of classroom and subject teachers in the process is considered a critical factor for counsellors in terms of both early detection and preventive interventions. SPC12's statement that "A classroom teacher's role should not be limited to merely identifying bullying... they must also be actively involved" reflects the idea that teachers should not merely be observers but rather proactive figures who actively participate in the process. SPC10's statement, "I think other

teachers at the school should be involved as well," also highlights that combating bullying is not just an individual responsibility but a collective one. These views indicate that more is expected of teachers than their observational skills alone, and that school psychological counsellors do not wish to work alone.

The role of families in combating bullying is another aspect that school psychological counsellors frequently emphasize. SPC9's repeated emphasis on the statement, "Family is very important. I mean, it's really important. They need to provide support," indicates that families should not merely be informed but should be actively involved in the process as a support mechanism. Within the framework of reflective thematic analysis, this emphasis also highlights the counsellor's emotional intensity and the importance they place on this issue.

Counsellos have emphasized that combating bullying requires not only the traditional teaching staff but also collaboration with other school employees and, if necessary, public institutions. SPC9's statement, "…I saw the staff… and I intervened as well…," demonstrates that supportive social networks can extend beyond official boundaries. On the other hand, SPC12's statement that "…if necessary, we must involve the police, the gendarmerie, and even mosques…" not only broadens the scope of collaborative partners but also emphasises that these collaborations must be sensitive to the sociocultural context. The mosque example demonstrates that the counsellor has adopted an approach that takes the local cultural context into account in their interventions, and this points to a search for culturally sensitive interventions aimed at reaching diverse social groups. This approach offers important insights from the perspective of RTA.

2.4.3. Theme 3: Support Needs

This section presents findings regarding the support school psychological counsellors need to address bullying. The support needs of school psychological counsellors in addressing bullying are highlighted under the subthemes of professional development and undergraduate education. In the counsellors' statements, the fact that the content of undergraduate education does not align with professional reality emerges as a factor that hinders professional development. The statement by SPC8, who works at a middle school, stated, "We graduate as psychological counsellors, but at school, we are essentially guidance counsellors." clearly reflects the role conflict between the educational process and the job description. This situation indicates that, beyond mere individual perception, counsellors are experiencing a significant mismatch between the expectations associated with the professional role for which they were trained and their actual roles in the field. In the context of RTA, this contradiction can be viewed as an obstacle that may undermine counsellors' sense of self-efficacy and hinder the development of their professional identity. To enhance their professional competence, counsellors rely not only on their own efforts but also on content-oriented structural reforms within the education system.

Participants emphasized the need to increase institutional support for addressing bullying. SPC10, who works at a middle school, stated, "Guidance and Research Center (RAM) sometimes offers training sessions; we can apply and attend… It would be good if these in-service training opportunities were increased." This statement highlights not only a desire for individual development but also the need for planned, continuous professional development models at the organizational level. Similarly, the statement by SPC3 that "with the support of the Ministry of National Education and in collaboration with guidance and research centers…" demonstrates that the need for professional support can be sustained not only through individual training but also through institutional collaboration and systematic organization. In this context, counsellors need not only individual skills but also a supportive infrastructure to perform their jobs effectively.

3. Discussion

3.1. Research Question 1: How Do School Psychological Counsellors Perceive "Bullying"?

The first research question examined school psychological counsellors' perceptions of bullying. The data collected and analyzed from the interviews reveal that school psychological counsellors observe various forms of bullying in schools, particularly verbal bullying (name-calling, swearing, mocking, and humiliating). The study by Çarkıt and Bacanlı (2020) concluded that peer bullying is a widespread problem in schools and that the most common forms of bullying are verbal and physical bullying. This finding is consistent with existing research findings; this reaffirms the prevalence and impact of verbal bullying in schools.

School psychological counsellors note that for students who are subjected to bullying, not only their individual, social, and emotional characteristics but also their physical, academic, and environmental characteristics play a significant role in their experience of victimization. As frequently emphasized in the literature, students who are quiet, reserved, and unable to defend themselves—those with weak social connections, who are anxious, sensitive, or feel insecure—appear to be at a higher risk of victimization (Arseneault et al., 2010; Kutlu & Karaca, 2022; Saydam & Yılmaz, 2024; Schoeler et al., 2019; Sentse et al., 2013; Yelboğa & Koçak, 2019). These findings are consistent with the field experiences of school psychological counsellors and highlight the importance not only of students' internal characteristics but also of the external factors that make them targets.

The findings of this study reveal that, in addition to victims' individual characteristics, various individual and contextual factors may shape students' bullying behaviour. School psychological counsellors' accounts indicate that some students may not recognise that their behaviours constitute bullying. This finding draws attention to the potential role of limited awareness in the emergence and continuation of bullying behaviour. Olweus (2013) similarly emphasised that bullying is a complex phenomenon requiring systematic prevention and intervention efforts. Therefore, interventions aimed at raising awareness and preventing the normalization of bullying may contribute to reducing bullying behaviour in school settings.

The findings of the study indicate that the motivations driving bullying have a multidimensional structure and that developmental stages, social environment, and gender differences may play an important role in this process. İğde et al. (2024) identified family factors, the desire to prove oneself, and a negative peer group as factors that trigger bullying; Juvonen and Graham (2014) identified the search for identity and the need for social acceptance; and Salmivalli (2010) identified low self-esteem and insufficient family support as factors that trigger bullying. In addition, observations by school psychological counsellors have revealed that there are clear differences based on gender: physical and verbal bullying is more common among boys, while verbal and relational bullying is more common among girls. Tosun et al. (2023) also present similar findings, supporting this difference.

One of the study's notable findings is that some students engage in bullying behaviour without any apparent motivation. Statements from school psychological counsellors indicate that such behaviours can sometimes manifest as a display of inner strength or as habitual, automatic reactions. Similarly, in the literature, it has been reported that bullies are often unaware of their own behaviour or tend to deny engaging in bullying (Espelage et al., 2014).

3.2. Research Question 2: How Do School Psychological Counsellors Perceive Bullying Against Students with Special Needs?

The second research question examined how school psychological counsellors perceived bullying targeting students with special needs. The data collected through interviews indicated that students with special needs were primarily perceived as victims in bullying incidents. Counsellors noted that these students may be more vulnerable to bullying than their peers without special needs. Similarly, previous studies have reported that students with special needs are at an increased risk of bullying victimisation (Fink et al., 2015; Hebron, 2012; Twyman et al., 2010; Wigelsworth et al., 2015). In the present study, counsellors described students with special needs as being subjected to verbal, relational, and physical bullying. These findings are consistent with previous research documenting different forms of bullying experienced by students with special needs (Aydemir, 2024; Özkan et al., 2023; Sarı & Pürsün, 2019; Sivrikaya & Eldeniz Çetin, 2023; Terzioğlu, 2022; Ünal, 2017; Yılmaz & Malkoç, 2020).

However, school psychological counsellors also reported incidents in which students with special needs engaged in bullying behaviour. According to the counsellors, some of these students were encouraged or manipulated by their peers to engage in such behaviour. This finding demonstrates that students with special needs may occupy different roles in bullying incidents and that their involvement as bullies may sometimes occur within unequal or exploitative peer relationships. Previous research has similarly shown that students with disabilities may be involved in bullying as victims, bullies, or bully-victims (Rose et al., 2015).

3.3. Research Question 3: What Do School Psychological Counsellors Believe Can Be Done to Prevent Bullying Against Students with Special Needs?

As part of the third research question, the study examined the practices implemented and proposed by school psychological counsellors to address bullying. The findings indicate that counsellors use incident-responsive intervention methods, including disciplinary committee proceedings, individual meetings, collaboration with families, and guidance activities. These findings are consistent with similar practices reported by Önder et al. (2016) and indicate that some interventions are implemented after an incident has occurred. Olweus (2013), however, emphasised that responding to individual incidents alone is insufficient and that comprehensive and systematic prevention strategies are also necessary in combating bullying.

Similar intervention methods were reported in cases of bullying involving students with special needs. Counsellors also described activities specifically intended to raise awareness of special needs, foster empathy, and provide information about disability and barrier-free living. These findings highlight the importance of adapting bullying interventions to the needs and experiences of students with special needs. The DIsability Anti-BuLlying (DIAL) training developed by Espelage et al. (2024) similarly demonstrates the value of disability-focused training in strengthening teachers' self-efficacy and attitudes regarding bullying prevention and intervention.

Counsellors also emphasised increasing social activities in schools and ensuring the active participation of teachers, families, school administrators, and psychological counselling services. Previous research has similarly highlighted the value of peer-support and school-wide programmes in improving students' perceptions of safety and reducing the adverse effects associated with bullying (Cowie et al., 2008; Williford et al., 2012). Furthermore, the social-ecological perspective presented by Espelage and Swearer (2003) supports the need to address bullying through coordinated efforts involving multiple stakeholders rather than relying solely on individual-level interventions. The findings of the DIAL pilot evaluation further indicate that

disability-focused professional training may strengthen teachers' preparedness to prevent and address bullying involving students with special needs (Espelage et al., 2024).

3.4. Research Question 4: Do School Psychological Counsellors Believe They Have The Necessary Experience, Training, Authority, and Practical Knowledge to Prevent Bullying Targeting Students with Special Needs?

As part of the fourth research question, school psychological counsellors' perceptions of their own competence in addressing bullying were examined. The findings indicate differences in counsellors' levels of training and preparedness regarding students with special needs and bullying prevention. While some counsellors stated that they had received adequate training in this area, many participants indicated that the content and practical components of their undergraduate programmes were insufficient. Participants reported drawing on the knowledge gained through their professional and field experience to address these limitations. These findings are consistent with research highlighting the challenges school counsellors may encounter when supporting students with disabilities and the need for relevant professional preparation (Goodman-Scott & Boulden, 2020; Nichter & Edmonson, 2005; Romano et al., 2009).

Counsellors generally perceived themselves as leaders in combating bullying; however, they also emphasised the importance of collaboration with teachers, school administrators, and families for effective intervention. This finding was also supported by the survey results and is consistent with literature emphasising collaborative and school-wide approaches to bullying prevention (Barik & Yurtal, 2023; Espelage et al., 2024; Espelage & Swearer, 2003; Olweus, 2013; Özgöker & Gürşimşek, 2023). In addition, counsellors emphasised the need to align undergraduate education with professional challenges and to provide institutionally supported professional development. In this context, previous studies have emphasised the importance of comprehensive interventions, professional training, implementation support, and coordinated programmes in strengthening school-based efforts to address bullying (Doğan & Keleş, 2023; Espelage et al., 2024; Herkama et al., 2024; Olweus & Limber, 2010; Spiel & Strohmeier, 2011).

Conclusion and Recommendations

This study shows that children with special needs are frequently victims of verbal and physical bullying. Further research could be conducted to examine the effects of this situation in greater depth.

More detailed studies could be conducted to examine the challenges faced by students with special needs based on their types of disabilities. In particular, future studies could include direct interviews with students with special needs and their families to examine their bullying experiences and support needs from their own perspectives.

The data is largely based on counsellors' observations; no direct data has been collected from the students themselves or their families. Given these limitations, it is recommended that future studies include larger sample groups and conduct in-depth analyses of the experiences of students with special needs through longitudinal and qualitative research.

The effects of digital environment risks, such as cyberbullying and social media use, on students with special needs could also be addressed in future research.

The findings indicate that the current undergraduate training of school psychological counsellors is insufficient in terms of preparing them to work with students with special needs and to address bullying. Therefore, future research could aim to enhance the competencies of both counsellors

and other stakeholders (teachers, families, and school administrators) by developing effective intervention programs and training models. Key preventive strategies include helping students recognize peer bullying and raising their awareness of it, supporting students who struggle with social and communication skills, implementing peer support programs, and providing awareness training for families. Furthermore, the lack of policies aimed at preventing bullying at the school and national levels limits the effectiveness of interventions. In this context, policymakers developing a unified and sustainable stance against bullying through legal and institutional measures will strengthen the practices of school psychological counsellors and enable a comprehensive approach to combating bullying. Expanding the theoretical and practical course content of undergraduate programs and increasing the availability of in-service training on bullying are also among the key steps that will enhance the effectiveness of future interventions.

References

Adalar Çelenk, T. E., & Yıldızlar, O. (2019). Lise öğrencilerinde akran zorbalığı ve mağduriyetinin incelenmesi. *Sağlık ve Yaşam Bilimleri Dergisi, 1(2),* 24-31. https://doi.org/10.33308/2687248X.201912150

Aksoy, V., & Diken, İ. H. (2009). Rehber öğretmenlerin özel eğitimde psikolojik danışma ve rehberliğe ilişkin öz yeterlik algılarının incelenmesi. *İlköğretim Online, 8*(3), 709–719.

Alkeraida, A. (2026). School counselors' self-efficacy in addressing bullying of students with disabilities in mainstream schools: Predictors and implications. *Frontiers in Education, 11*, Article 1820270. https://doi.org/10.3389/feduc.2026.1820270

Archer, J., & Coyne, S. M. (2005). An integrated review of indirect, relational, and social aggression. *Personality and Social Psychology Review, 9*(3), 212–230. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0903_2

Arseneault, L., Bowes, L., & Shakoor, S. (2010). Bullying victimization in youths and mental health problems: 'Much ado about nothing'? *Psychological Medicine, 40*(5), 717–729. https://doi.org/10.1017/S0033291709991383

Aydemir, T. (2024). Özgül öğrenme güçlüğü olan öğrencilerin sosyal becerilerinin ve problem davranışlarının akran zorbalığına maruz kalmalarında rolünün incelenmesi. *Journal of International Management Educational and Economics Perspectives, 12*(1), 77–90. https://izlik.org/JA25TW95PL

Aypay, A., Durmuş, E., & Aybek, E. C. (2016). Akran zorbalığı, okul tükenmişliği ve ebeveyn izlemesi arasındaki ilişki. *The Journal of International Social Research, 9*(43), 1389–1396.

Barik, E., & Yurtal, F. (2023). Akran zorbalığı ile baş etmede sınıf öğretmenlerinin kullandıkları stratejiler ve karşılaştıkları güçlükler. *Turkish Journal of Educational Studies, 10*(2), 133–150. https://doi.org/10.33907/turkjes.1081627

Bauman, S., Rigby, K., & Hoppa, K. (2008). US teachers' and school counsellors' strategies for handling school bullying incidents. *Educational Psychology, 28*(7), 837–856. https://doi.org/10.1080/01443410802379085

Benli, E., & Özdemir, A. (2024). Okul psikolojik danışmanlarının akran zorbalığına ilişkin deneyimleri: Nitel bir çalışma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 61*, 2436–2454.

Blake, J. J., Kim, E. S., Lund, E. M., Zhou, Q., Kwok, O. M., & Benz, M. R. (2016). Predictors of bully victimization in students with disabilities: A longitudinal examination using a national data set. *Journal of Disability Policy Studies, 26*(4), 199–208. https://doi.org/10.1177/1044207314539012

Blake, J. J., Lund, E. M., Zhou, Q., Kwok, O. M., & Benz, M. R. (2012). National prevalence rates of bully victimization among students with disabilities in the United States. *School Psychology Quarterly, 27*(4), 210–222. https://doi.org/10.1037/spq0000008

Braun, V., & Clarke, V. (2016). (Mis)conceptualising themes, thematic analysis, and other problems with Fugard and Potts' (2015) sample-size tool for thematic analysis. *International Journal of Social Research Methodology, 19*(6), 739-743. https://doi.org/10.1080/13645579.2016.1195588

Braun, V., & Clarke, V. (2019). Reflecting on reflexive thematic analysis. *Qualitative research in sport, exercise and health, 11*(4), 589-597. https://doi.org/10.1080/2159676X.2019.1628806

Braun, V., & Clarke, V. (2021). Can I use TA? Should I use TA? Should I not use TA? Comparing reflexive thematic analysis and other pattern-based qualitative analytic approaches. *Counselling and Psychotherapy Research, 21*(1), 37-47. https://doi.org/10.1002/capr.12360

Braun, V., & Clarke, V. (2022). Conceptual and design thinking for thematic analysis. *Qualitative Psychology, 9*(1), 3-26. https://doi.org/10.1037/qup0000196

Burnukara, P., & Uçanok, Z. (2012). Okul ortamı ve sanal ortamda meydana gelen akran zorbalığı ne ölçüde örtüşüyor? *Türk Psikoloji Dergisi, 27*(69), 81–100.

Card, N. A., Isaacs, J., & Hodges, E. V. E. (2009). Aggression and victimization in children's peer groups: A relationship perspective. In A. L. Vangelisti (Ed.), *Feeling hurt in close relationships* (pp. 235–259). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511770548.013

Çarkıt, E., & Bacanlı, F. (2020). Okullarda akran zorbalığı: Öğretmen görüşlerine göre nitel bir çalışma. OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 15(24), 2545–2583. https://doi.org/10.26466/opus.644848

Cenkseven Önder, F., Yurtal, F., & Bulut Özsezer, S. (2016). Okullarda zorbalığı önleme ve müdahale etmeye yönelik yapılan uygulamalar: Psikolojik danışman görüşleri. *The Journal of Academic Social Science Studies, 52*, 57–70. https://doi.org/10.9761/JASSS3689

Cowie, H., Hutson, N., Oztug, O., & Myers, C. (2008). The impact of peer support schemes on pupils' perceptions of bullying, aggression and safety at school. *Emotional and Behavioural Difficulties, 13*(1), 63–71. https://doi.org/10.1080/13632750701814708

Doğan, A., Keser, E., Şen, Z., Yanagida, T., Gradinger, P., & Strohmeier, D. (2017). Evidence based bullying prevention in Turkey: Implementation of the ViSC Social Competence Program. *International Journal of Developmental Science, 11*(3–4), 93–108. https://doi.org/10.3233/DEV-170223

Doğan, S., & Keleş, O. (2023). Nedenleri, sonuçları ve çözüm önerileri bağlamında akran zorbalığı: Bir olgubilim çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 59*, 1–32. https://izlik.org/JA45ZT36KN

Dooley, J. J., Pyżalski, J., & Cross, D. (2009). Cyberbullying versus face-to-face bullying: A theoretical and conceptual review. *Zeitschrift für Psychologie/Journal of Psychology, 217*(4), 182–188. https://doi.org/10.1027/0044-3409.217.4.182

Eilts, J., & Koglin, U. (2022). Bullying and victimization in students with emotional and behavioural disabilities: a systematic review and meta-analysis of prevalence rates, risk and protective factors. *Emotional and Behavioural Difficulties, 27*(2), 133–151. https://doi.org/10.1080/13632752.2022.2092055

Espelage, D. L., & Swearer, S. M. (2003). Research on school bullying and victimization: What have we learned and where do we go from here? *School Psychology Review, 32*(3), 365–383. https://doi.org/10.1080/02796015.2003.12086206

Espelage, D. L., Polanin, J. R., & Low, S. K. (2014). Teacher and staff perceptions of school environment as predictors of student aggression, victimization, and willingness to intervene in bullying situations. *School Psychology Quarterly, 29*(3), 287–305. http://dx.doi.org/10.1037/spq0000072

Espelage, D. L., Rose, C., Nickodem, K., Robinson, L. E., El Sheikh, A., Hanebutt, R. A., Forber-Pratt, A., Graves, K., Valido, A., Ingram, K., Milarsky, T. K., Drescher, A., Ousley, C., Mirielli, L., Gomez, A. M., Clements, G., Salama, C., Chalfant, P., & Poekert, P. (2024). Pilot evaluation of DIsability Anti-BuLlying (DIAL) training for elementary special and general education teachers: Impact on teacher self-efficacy, attitudes toward bullying, and student outcomes. *International Journal of Bullying Prevention, 6*, 434–448. https://doi.org/10.1007/s42380-023-00168-8

Farmer, T., Wike, T. L., Alexander, Q. R., Rodkin, P. C., & Mehtaji, M. (2015). Students with disabilities and involvement in peer victimization: Theory, research, and considerations for the future. *Remedial and Special Education*, *36*(5), 263–274. https://doi.org/10.1177/0741932515572911

Fink, E., Deighton, J., Humphrey, N., & Wolpert, M. (2015). Assessing the bullying and victimization experiences of children with special educational needs in mainstream schools: Development and validation of the Bullying Behaviour and Experience Scale. *Research in Developmental Disabilities, 36*, 611–619. https://doi.org/10.1016/j.ridd.2014.10.048

Goodman-Scott, E., & Boulden, R. (2020). School counselors' experiences with the Section 504 process: "I want to be a strong team member… [not] a case manager." *Professional School Counseling, 23*(1). https://doi.org/10.1177/2156759X20919378

Hartley, M. T., Bauman, S., Nixon, C. L., & Davis, S. (2015). Comparative study of bullying victimization among students in general and special education. *Exceptional Children, 81(2)*, 176–193. https://doi.org/10.1177/0014402914551741

Hebron, J. S. (2012). *Bullying of children and young people with autism spectrum disorders: An investigation into prevalence, victim role, risk and protective factors* [Doctoral dissertation, The University of Manchester]. The University of Manchester Research Repository. https://research.manchester.ac.uk/en/studentTheses/bullying-of-children-and-young-people-with-autism-spectrum-disord

Herkama, S., Larose, M. P., Harjuniemi, I., Pöyhönen, V., Yanagida, T., Kankaanpää, E., & Salmivalli, C. (2024). Improving the implementation of KiVa antibullying program with tailored support: Study protocol for a cluster randomized controlled trial. *Contemporary Clinical Trials, 137*, 107407. https://doi.org/10.1016/j.cct.2023.107407

İğde, S., Gözler, A., & Gülgün, U. (2024). Akran zorbalığına yönelik psikolojik danışman görüşlerinin incelenmesi üzerine nitel bir araştırma. *The Journal of International Educational Sciences, 37*, 545–577. https://doi.org/10.29228/INESJOURNAL.73180

İlerisoy, M. (2023). Yorumlayıcı fenomenolojik analiz. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22*(46), 509–527. https://doi.org/10.46928/iticusbe.1176444

Juvonen, J., & Graham, S. (2014). Bullying in schools: The power of bullies and the plight of victims. *Annual Review of Psychology, 65*, 159–185. https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010213-115030

Karataş, E., & Taymaz Sarı, O. (2024). Özel eğitim okullarında psikolojik danışma ve rehberlik hizmetlerinin incelenmesi: Psikolojik danışmanlar örneği. *Trakya Eğitim Dergisi, 14*(2), 761–784. https://doi.org/10.24315/tred.1388661

Kutlu, M., & Karaca, N. H. (2022). 3. ve 4. sınıf öğretmenlerinin akran zorbalığına yönelik görüşlerinin incelenmesi. *Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi, 9*(2), 621–641. https://doi.org/10.30900/kafkasegt.983537

Lund, E. M., Blake, J. J., Ewing, H. K., & Banks, C. S. (2012). School counselors' and school psychologists' bullying prevention and intervention strategies: A look into real-world practices. *Journal of School Violence, 11*(3), 246–265. https://doi.org/10.1080/15388220.2012.682005

Ministry of National Education of the Republic of Türkiye. (2019, December 25). *2023 vizyonu [2023 vision]*. General Directorate of Basic Education. Retrieved August 26, 2026, from https://tegm.meb.gov.tr/www/2023-vizyonu/icerik/23

Ministry of National Education of the Republic of Türkiye. (2022, May 27). *Akran zorbalığı ve siber zorbalıkla mücadelede yeni içerikler hazırlandı* [New content developed to combat peer bullying and cyberbullying]. Özel Eğitim ve Rehberlik Hizmetleri Genel Müdürlüğü. https://orgm.meb.gov.tr/www/akran-zorbaligi-ve-siber-zorbalikla-mucadelede-yeni-icerikler-hazirlandi/icerik/2015

Nichter, M., & Edmonson, S. L. (2005). Counseling services for special education students. *Journal of Professional Counseling: Practice, Theory, & Research, 33,* 50–62. https://doi.org/10.1080/15566382.2005.12033817

Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do.* Blackwell.

Olweus, D. (2013). School bullying: Development and some important challenges. *Annual Review of Clinical Psychology, 9,* 751–780. https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-050212-185516

Olweus, D., & Limber, S. P. (2010). Bullying in school: Evaluation and dissemination of the Olweus Bullying Prevention Program. *American Journal of Orthopsychiatry, 80*(1), 124–134. https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.2010.01015.x

Önder, F. C., Yurtal, F., & Özsezer, S. B. (2016). Okullarda zorbalığı önleme ve müdahale etmeye yönelik yapılan uygulamalar: Psikolojik danışman görüşleri. *The Journal of Academic Social Science Studies, 11*(52), 57–70. https://doi.org/10.9761/JASSS3689

Özgöker, S., & Gürşimşek, A. I. (2023). Okul öncesi öğretmenlerinin akran zorbalığına ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *Yaşadıkça Eğitim, 37*(3), 857–874. https://doi.org/10.33308/26674874.2023373642

Özkan, İ., Nuri, C., & Baglama, B. (2023). Özel eğitim gerektiren bireylerde akran zorbalığının öğretmen görüşlerine göre belirlenmesi (KKTC örneği). *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(4). https://doi.org/10.47525/ulasbid.1395194

Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice* (4th ed.). SAGE Publications.

Pearson, S. J. (2018). *The perceptions of school counselors, special education teachers, and principals on their preparedness to be on anti-bullying policies actors for students with disabilities* (Publication No. 10787345) [Doctoral dissertation]. ProQuest Dissertations & Theses Global.

Romano, D. M., Paradise, L. V., & Green, E. J. (2009). School counselors' attitudes towards providing services to students receiving Section 504 classroom accommodations: Implications for school counselor educators. *Journal of School Counseling, 7,* 1–36. http://jsc.montana.edu/articles/v7n37.pdf

Rose, C. A., & Gage, N. A. (2017). Exploring the involvement of bullying among students with disabilities over time. *Exceptional Children, 83*(3), 298–314. https://doi.org/10.1177/0014402916667587

Rose, C. A., Graves, K. A., Espelage, D. L., Valido, A., Robinson, L. E., Mirielli, L., & Ousley, C. (2026). The effects of a bullying prevention teacher professional development on exceptional students' perceptions of bullying and prosocial behavior. *International Journal of Bullying Prevention, 8,* 260–271. https://doi.org/10.1007/s42380-024-00261-6

Rose, C. A., Stormont, M., Wang, Z., Simpson, C. G., Preast, J. L., & Green, A. L. (2015). Bullying and students with disabilities: Examination of disability status and educational placement. *School Psychology Review, 44*(4), 425–444. https://doi.org/10.17105/spr-15-0080.1

Sakız, H., Woods, C., Sart, H., Erşahin, Z., Aftab, R., Koç, N., & Sarıçam, H. (2015). The route to "inclusive counselling": Counsellors' perceptions of disability inclusion in Turkey. *International Journal of Inclusive Education, 19*(3), 250–269. https://doi.org/10.1080/13603116.2014.929186

Salmivalli, C. (2010). Bullying and the peer group: A review. *Aggression and Violent Behavior, 15*(2), 112–120. https://doi.org/10.1016/j.avb.2009.08.007

Salmivalli, C., Kärnä, A., & Poskiparta, E. (2010). Development, evaluation, and diffusion of a national anti-bullying program, KiVa. In B. Doll, W. Pfohl, & J. S. Yoon (Eds.), *Handbook of youth prevention science* (pp. 238–252). Routledge.

Sarı, H., & Pürsün, T. (2019). Kaynaştırma sınıflarında akran zorbalığının öğretmen ve öğrenci görüşleri açısından incelenmesi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 19*(44), 731–768. https://doi.org/10.21560/spcd.v19i49119.500742

Saydam, H., & Yılmaz, E. (2024). Ortaokul öğrencilerinin ve öğretmenlerinin perspektifinden akran zorbalık durumlarının incelenmesi. *International Primary Education Research Journal, 8*(3), 390–403. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/4245244

Schoeler, T., Choi, S. W., Dudbridge, F., Baldwin, J., Duncan, L., Cecil, C. M., & Pingault, J. B. (2019). Multi-polygenic score approach to identifying individual vulnerabilities associated with the risk of exposure to bullying. *JAMA Psychiatry, 76*(7), 730–738. https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2019.0310

Sentse, M., Dijkstra, J. K., Salmivalli, C., & Cillessen, A. H. (2013). The dynamics of friendships and victimization in adolescence: A longitudinal social network perspective. *Aggressive Behavior, 39*(3), 229–238. https://doi.org/10.1002/ab.21469

Sivrikaya, T., & Eldeniz Çetin, M. (2023). Kaynaştırma öğrencilerinin zorbalığa maruz kalma durumlarının ve zorbalıkla başa çıkma stratejilerinin belirlenmesi. *Yaşadıkça Eğitim, 37*(1), 232–252. https://doi.org/10.33308/26674874.2023371532

Spiel, C., & Strohmeier, D. (2011). National strategy for violence prevention in the Austrian public school system: Development and implementation. *International Journal of Behavioral Development, 35*(5), 412–418. https://doi.org/10.1177/0165025411407458

Strohmeier, D., Hoffmann, C., Schiller, E.-M., Stefanek, E., & Spiel, C. (2012). ViSC Social Competence Program. *New Directions for Youth Development, 2012*(133), 71–84. https://doi.org/10.1002/yd.20008

Swearer, S. M., Martin, M., Brackett, M., & Palacios, R. A. (2017). Bullying intervention in adolescence: The intersection of legislation, policies, and behavioral change. *Adolescent Research Review, 2*, 23–35. https://doi.org/10.1007/s40894-016-0037-9

Terzioğlu, N. K. (2022). Özel eğitimde akran zorbalığı: Öğretmen görüşlerine dayalı nitel bir çalışma [Peer bullying in special education: A qualitative study based on teachers' opinions]. *Turkish Journal of Special Education Research and Practice, 4*(1), 64–90. https://doi.org/10.37233/TRSPED.2022.0123

Topcu-Uzer, Ç., & Tanrıkulu, İ. (2017). Siber zorbalığı önleme ve müdahale programları: Ulusal bir alanyazın taraması [Cyberbullying prevention and intervention programs: A national systematic review]. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 30*(1), 1–17. https://doi.org/10.19171/uefad.323367

Tosun, N., Ardil, E., Şahin, M., Yılmaz, F., & Göker, M. (2023). İlk ve ortaokul öğretmenlerinin okullarda yaşanılan akran zorbalığı hakkındaki görüş ve önerileri. *Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, 9*(71), 4002–4010. https://doi.org/10.29228/JOSHAS.73743

Tural Hesapçıoğlu, S., & Yeşilova, H. (2015). Lise öğrencilerinin zorbalığa ve zorbalara ilişkin duyguları, düşünceleri ve tutumları. *Anadolu Psikiyatri Dergisi, 16*(4), 284–293. https://doi.org/10.5455/apd.155780

Twyman, K. A., Saylor, C. F., Saia, D., Macias, M. M., Taylor, L. A., & Spratt, E. (2010). Bullying and ostracism experiences in children with special health care needs. *Journal of Developmental & Behavioral Pediatrics, 31*(1), 1–8. https://doi.org/10.1097/DBP.0b013e3181c828c8

Ünal, Z. H. (2017). *Kaynaştırma sınıfına devam eden zihin yetersizliği olan öğrencilere uygulanan akran zorbalığına ilişkin öğretmen görüşleri* (Tez No. 477226) [Yüksek lisans tezi, Trakya Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.

United Nations Children's Fund. (2018, September 6). *Half of world's teens experience peer violence in and around school—UNICEF*. https://www.unicef.org/press-releases/half-worlds-teens-experience-peer-violence-and-around-school-unicef

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2015). *Rethinking education: Towards a global common good?* https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232555

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2019). *Behind the numbers: Ending school violence and bullying.* https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366483

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2023, April 20). *Promoting safe and equitable learning environments.* https://www.unesco.org/en/articles/promoting-safe-and-equitable-learning-environments

Wigelsworth, M., Oldfield, J., & Humphrey, N. (2015). Validation of the Wider Outcomes Survey for Teachers (WOST): A measure for assessing the behaviour, relationships and exposure to bullying of children and young people with special educational needs and disabilities (SEND). *Journal of Research in Special Educational Needs, 15*(1), 3–11. https://doi.org/10.1111/1471-3802.12030

Williford, A., Boulton, A., Noland, B., Little, T. D., Kärnä, A., & Salmivalli, C. (2012). Effects of the KiVa anti-bullying program on adolescents' depression, anxiety, and perception of peers. *Journal of Abnormal Child Psychology, 40*, 289–300. https://doi.org/10.1007/s10802-011-9551-1

Yelboğa, N., & Koçak, O. (2019). Ergenlerde akran zorbalığını yordayan bazı faktörlerin zorba ve mağdur bireyler açısından değerlendirilmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 13*(19), 2286–2320. https://doi.org/10.26466/opus.543567

Yılmaz, Z. H., & Malkoç, A. (2020). Kaynaştırma sınıfına devam eden zihin yetersizliği olan öğrencilere uygulanan akran zorbalığına ilişkin öğretmen görüşleri. *Trakya Eğitim Dergisi, 10*(1), 92–111. https://doi.org/10.24315/tred.540609

Author Contributions

Author 1: Conceptualisation, Theoretical Background, Methodology, Data Collection, Data Analysis, Data Visualisation, Writing – original draft

Author 2: Conceptualisation, Methodology, Supervision, Writing – review & editing

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

Acknowledgment

The authors would like to thank all school psychological counselors who voluntarily participated in the study and shared their experiences and perspectives.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Torun, F. (2026). "Kur'ân'da İletişim Fiillerinin Söz Edimi, Değerlik ve Anlam Bilimsel Alan Üçlüsünde İncelenmesi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 382-400. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 15.09.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1955668

Yazar/Author

Fatih TORUN*

Makale Adı/Article Name

Kur'ân'da İletişim Fiillerinin Söz Edimi, Değerlik ve Anlam Bilimsel Alan Üçlüsünde İncelenmesi

An Analysis of Communication Verbs in the Qur'ān Through the Triad of Speech Act Theory, Valency, and Semantic Field

ÖZ

Bu çalışma, Kur'ân-ı Kerîm'deki 19 iletişim fiilini söz edimi kuramı, değerlik çözümlemesi ve anlambilimsel alan teorisinin oluşturduğu üçlü bir çerçevede incelemeyi amaçlamaktadır. Tanzil Kur'ân derleminden ve Diyanet İşleri Başkanlığı (2022) Türkçe mealinden derlenen 1.769 ayeti kapsayan çalışma grubu, karma yöntem deseni çerçevesinde niteliksel içerik çözümlemesi ve derlem dilbilimi araçlarıyla işlenmiştir. Elde edilen bulgular üç temel örüntü ortaya koymaktadır: bildirimci edimlerin söz edimi düzleminde baskın olduğu, Allah merkezli dikey inen iletişim kanalının hem sayısal hem yapısal düzeyde diğer kanalları aştığı ve anlambilimsel alanın قال merkezi prototip üye olarak dört ölçütün tamamında öne çıktığı bir yapı gözlemlenmektedir. وعد fiilinin aynı 3-valentli argüman yapısıyla zıt etik içerikleri taşıyabilmesi ve جادل fiilinin mufâ'ale morfolojisinin tarz aktantını zorunlu kılan tek fiil olması, bütünleşik çerçevenin tek eksenli analizlere göre ürettiği özgün bulgulardır. Araştırma, söz edimi ve değerlik eksenlerini Kur'ânî iletişim fiilleri üzerinde derlem temelli biçimde bütünleştiren ilk sistematik çalışma olma özelliğini taşımaktadır. Bu bulgular ışığında, Kur'ân dilbilimi alanındaki gelecek çalışmaların söz edimi ve değerlik eksenlerini bütünleşik biçimde işletmesinin analitik artı değer üreteceği önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İletişim fiilleri, Söz edimi kuramı, Değerlik, Anlambilimsel alan, Kur'ân dilbilimi.

ABSTRACT

This study investigates 19 communication verbs in the Qur'ān through a three-dimensional framework comprising speech act theory, valency analysis, and semantic field theory. The dataset consists of 1,769 verses drawn from the Tanzil Quranic corpus and the Turkish translation published by the Presidency of Religious Affairs (2022). A mixed-methods design integrating qualitative content analysis and corpus linguistics was applied. Three primary patterns emerged: assertive acts predominate in the speech act dimension; the Allah-centered vertical descending channel surpasses other channels both in frequency and structural complexity; and قال occupies the central prototype position in the semantic field across all four criteria. The capacity of وعد to carry ethically opposite content within the same three-valency structure, and جادل as the only verb whose mufāʿala morphology renders the manner actant obligatory, represent findings unique to the integrated framework. This is the first systematic corpus-based study to integrate speech act and valency dimensions in Quranic linguistics. Building on these findings, it is recommended that future research in Quranic linguistics integrate speech act and valency dimensions to generate analytical added value beyond single-axis analyses.

Keywords: Communication verbs, Speech act theory, Valency, Semantic field, Quranic linguistics.

* Dr. Öğr. Üye., Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakülesi Ssosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, fatihtorun8027@gmail.com

Extended Abstract

Aim and Research Problem

Language is not merely a vehicle for information but a field of action, and communication verbs are the lexical class in which this dimension is most directly observable. The Qur'ān offers a rare discursive universe for such verbs, accommodating within a single text divine-human communication, prophetic conveyance and dialogue among human beings. This study aims to examine 19 communication verbs in the Qur'ān within a triadic framework composed of speech act theory, valency analysis and semantic field theory. Three questions guide the research: which speech act categories these verbs enter and how they are distributed; how each verb's argument structure is constituted and which actants are obligatory; and how the internal hierarchy of the semantic field is shaped in terms of prototype membership and category boundaries. No systematic corpus-based study has yet addressed communication verbs across these three axes in an integrated manner, and filling this gap is the principal contribution envisaged. As a methodological stance, divine communication is accepted as a declared divine faculty, a boundary the analysis does not transgress.

Theoretical Framework

The first axis draws on Austin's (1962) tripartite account of speech acts and Searle's (1969, 1976) five illocutionary categories. The functional convergence of this taxonomy with the khabar/inshā' distinction of the Arabic rhetorical tradition, developed by al-Jurjānī (d. 1078) and al-Sakkākī (d. 1229), is also taken into account. The second axis is Tesnière's (1959) valency theory, operationalised through four dimensions (sender, receiver, content and manner/channel) whose obligatoriness is determined contextually, drawing also on Levin (1993), Al-Qahtani (2005) and Bielický and Smrž (2008). The third axis combines Lyons's (1977) notion of the semantic field, Rosch's (1973) prototype theory and Löbner's (2002) concept of the boundary member. Prototype membership is determined through four criteria: token frequency, breadth of speech act categories, valency flexibility and diversity of senders. The limits of general communication models are also explicit: Shannon and Weaver's (1949) model presupposes symmetrical transmission, whereas Qur'ānic communication is asymmetrical in its sender actant, and Jakobson's (1960) scheme omits the effect of the sender hierarchy on the speech act profile.

Method

The study is built on a concurrent mixed-methods design (Creswell, 2014) and is descriptive-comparative in character (Neuman, 2014). The population is the 6,236 verses of the Qur'ān (114 surahs), and the study group comprises 1,769 verses containing at least one inflected form of the 19 verbs. Criterion-based selection (Patton, 2002) rather than sampling was applied, and the 19 lexemes were determined through semantic, frequency and structural criteria. The primary source is the Tanzil Qur'ān database (2007) and the secondary source the Turkish translation of the Presidency of Religious Affairs (2022). Compilation proceeded in four steps: root identification, retrieval of derived forms, exclusion of homonymous uses and registration of tokens. Coding rests on a three-axis scheme (E1 speech act with five categories, E2 valency with four actants marked obligatory or optional, E3 semantic field with seven subfields) accompanied by a coding of communication direction, and followed Mayring's (2000) principles of qualitative content analysis. The mean intercoder Cohen's κ was 0.87. Two categories falling below the threshold in the first round (ذكر and جادل) were brought above it after revision of the coding manual. The analysis proceeded in three stages and three testable hypotheses (H1-H3) were formulated.

Findings

The frequency distribution is curvilinear: قال accounts for 1,117 tokens (17.91% of the total) and is separated from the second-ranked وعد (n=145) by a factor of roughly eight. Distribution across the seven subfields is highly disproportionate: the Transmission subfield covers 67.6% of all tokens with only four verbs, whereas Information Seeking (1.4%) and Narration (0.7%) remain marginal. ذكر belongs simultaneously to the Reporting and the Ethical/Directive subfields, thereby instantiating Löbner's (2002) boundary member. On the speech act plane, 10 verbs are assertive, 6 directive, 4 expressive and 3 commissive. قال alone enters four categories while 13 verbs remain confined to one, a pattern supporting H1. شرح is the only verb shifting between categories by context, assertive in al-An'ām 6/125 and directive in Ṭā-Hā 20/25. In the valency analysis, 12 of the 19 verbs are trivalent. The manner/channel actant is optional throughout the matrix with the single exception of جادل, whose mufāʿala pattern encodes reciprocity morphologically and thereby renders that actant

obligatory. The sender hierarchy is stratified: only God is the obligatory sender in بيّن, حذّر, أنبأ and قصّ, only the Prophet in بلّغ and نصح, angels function as intermediaries rather than senders (Āl-i ʿImrān 3/39), and Satan enters this position solely in وعد. Across channels, the mean valency of the vertical descending channel (2.8) exceeds that of the horizontal positive (2.5) and vertical ascending (2.2) channels. In surah-level density the highest ratio belongs to Sūrat Yūsuf (42.3%), and seven of the top ten surahs are Meccan.

Discussion and Conclusion

The findings show that Qur'ānic communication exhibits an asymmetrical, hierarchical and context-constrained structure. H1 and H3 are consistently supported by the data, while H2 is confirmed at the level of pattern but could not be fully tested at token level. The analytical added value of the integrated framework is clearest in the case of وعد. In al-Baqara 2/268 the same verb occurs with two successive senders, and the ethical opposition that speech act analysis cannot distinguish becomes visible through valency analysis, evidencing the dependence of the content actant on the sender actant. By carrying Izutsu's (1964) noun-oriented semantics to the verbal level, the study renders visible sender hierarchy, actant constraints and reactive structures. Four original contributions are identified: the first integrated corpus-based application of the three axes, a systematic actant matrix for all 19 verbs, the presentation of the sender hierarchy and the alignment of classical rhetoric with modern taxonomies. Three limitations are stated: the incomplete token-level testing of H2, the restricted scope of 19 verbs and the absence of a systematic examination of translation shift. Future research is encouraged to derive argument structures automatically from the annotations of the Quranic Arabic Corpus (Dukes, 2010), to include denominal lexemes and to pursue the translation-linguistic dimension.

Giriş

Dil, salt bilgi taşımanın ötesinde toplumsal ilişkileri kuran, dönüştüren ve pekiştiren bir eylem alanıdır. Bu açıdan iletişim fiilleri, dil kullanımının en doğrudan izlenebildiği sözcük sınıfını oluşturur. Söyleme, sormaya, bildirmeye, uyarmaya ve söz vermeye ilişkin fiiller, birer dil bilgisel birim olmanın yanı sıra birer edimsel kategori olarak da işlev görür. Austin'in (1962) sözlerin birer eylem olduğunu ortaya koymasından bu yana fiilin ne anlam taşıdığı sorusu kadar ne yaptığı sorusu da dil bilimin gündemine girmiş; söz edimi kuramı (Searle, 1969, 1976), değerlik çözümlemesi (Tesnière, 1959) ve anlam bilimsel alan araştırmaları (Levin, 1993; Lyons, 1977) bu soruya farklı yönlerden yanıt üretmiştir.

Kutsal metinler, söz konusu sorunun en karmaşık biçimiyle gündeme geldiği alanlardır. Kur'ân-ı Kerîm, Allah ile insan arasındaki iletişimi, Peygamberle ümmeti arasındaki tebliği ve insanlar arası diyalogu tek bir metinde bir arada barındıran nadir bir söylem evrenine sahiptir. Bu söylem evrenindeki iletişim fiilleri söyleme, bildirme, çağırma, uyarma, söz verme, anlatma ve itiraf etme gibi fiiller Kur'ânî anlatının iskeletini oluşturur. Kur'ân'ın en yüksek sıklığa sahip iletişim fiili olan قال (kāle söylemek/demek) metnin 1.117 ayetinde geçmekte ve tüm iletişim fiilleri içindeki payı %17,91'e ulaşmaktadır.

Bu çalışma, Kur'ân-ı Kerîm'deki 19 iletişim fiilini söz edimi kuramı, değerlik çözümlemesi ve anlam bilimsel alan teorisinin oluşturduğu üçlü çerçevede incelemeyi amaçlamıştır. Tanzil Kur'ân derleminden ve Diyanet İşleri Başkanlığı (2022) mealinden derlenen 1.769 ayet çalışma grubunu oluşturmaktadır. Araştırmanın üç temel sorusu şunlardır: (i) Bu fiiller hangi söz edimi kategorilerine girmekte ve aralarında nasıl bir dağılım sergilenmektedir? (ii) Her fiilin argüman yapısı nasıl kurulmakta, hangi aktantlar zorunlu hangisi isteğe bağlıdır? (iii) 19 fiilin oluşturduğu anlam bilimsel alanın iç hiyerarşisi, prototip üyelik ve kategori sınırları bakımından nasıl biçimlenmiştir?

Kur'ân dili üzerine yapılan dil bilimsel çalışmalar son yıllarda kayda değer gelişim göstermiştir. Durie (2022), Kur'ânî sözvarlığında anlam bilimsel ayrışmayı Doğal Anlambilim Metalanguage çerçevesinden incelerken Rubab ve Parveen (2024), Mekkî ve Medenî sureler arasındaki söz edimi dağılımını karşılaştırmalı olarak ele almıştır. Bununla birlikte iletişim fiillerini üçlü eksen

üzerinde bütünleşik biçimde ele alan, derlem temelli ve sistemli bir çalışma henüz literatürde yer bulmamıştır. Bu boşluğu doldurmak araştırmanın temel katkısı olarak öngörülmektedir.

Bir metodolojik tutum olarak belirtilmelidir ki Kur'ân'ı dil bilimsel açıdan betimlemek, teolojik içeriği dil bilimsel kategorilere indirgemek anlamına gelmemektedir. Bu çalışmada Allah'ın iletişimi, beyan edilmiş ilahi bir yeti olarak kabul edilmiş analiz bu sınırı hiçbir aşamada aşmamıştır. Söz konusu tutum Izutsu'nun (1964) Kur'ânî anlambilim için önerdiği 'betimleme önce' ilkesiyle örtüşmektedir.

1. Kuramsal Çerçeve

1.1. Söz Edimi Kuramı

Austin (1962), anlamlı bir sözcenin tek işlevinin önerme ifade etmek olmadığını ileri sürerek söz eylemlerini üç katmana bölmüştür: bir şey söyleme (locutionary), o söylemle amaç gerçekleştirme (illocutionary) ve söylemin dinleyicide yarattığı etki (perlocutionary). Searle (1969, 1976), kuramı beş illocutionary kategoriye dönüştürmüştür: bildirimci (assertive), yönlendirici (directive), yüklenici (commissive), dışavurumcu (expressive) ve bildirimsel (declarative). İletişim fiillerinin söz edimi kategorileriyle ilişkisi kuramın temel öncüllerinden kaynaklanır. Bir söz edimini gerçekleştiren birincil dil bilgisel araç çoğunlukla iletişim fiiline dayanmaktadır (Leech, 1983; Yule, 2016).

Söz edimi kuramının Kur'ânî söyleme uygulanmasında Arap belâgat geleneğinin haber/inşâ (إنشاء/خبر) ayrımıyla işlevsel örtüşmesi göz ardı edilemez. el-Cürcânî'nin (ö. 1078) ve el-Sekkâkî'nin (ö. 1229) geliştirdiği bu ayrım, Searle'ün bildirimci kategorisini (haber) ve yönlendirici yüklenici kategorileri (inşâ'nın talep boyutu) örtüşür biçimde karşılamaktadır. Rubab ve Parveen (2024), Kur'ân'ın Mekkî surelerinde yönlendirici edimlerin, Medenî surelerinde ise bildirimci ve yüklenici edimlerin görece ağır bastığını göstermiştir.

1.2. Değerlik Kuramı ve Argüman Yapısı

Tesnière'in (1959) bağımlılık dil bilgisi geleneğinde geliştirilen değerlik kuramı, fiili kimyasal bir atom modeline benzeterek ele almaktadır. Fiil, çevresinde belirli sayıda zorunlu ya da isteğe bağlı aktant toplar. Bu çalışmada değerlik dört boyut üzerinden işletilmiştir. Gönderici, alıcı, içerik ve tarz/kanal. Her aktant için zorunluluk derecesi bağlamsal çözümlemeyle belirlenmiştir.

Levin'in (1993) İngilizce iletişim fiillerini ve anlam bilimsel esneklik ölçütleriyle sınıflandıran çalışması, bu araştırmanın metodolojik modeline doğrudan kaynaklık etmektedir. Arapça değerlik çalışmaları açısından Al-Qahtani (2005) anlam bilimsel değerlik kavramını Arapçaya uyarlamıştır. Bielický ve Smrž (2008) Prag Arapça Bağımlılık Ağacına dayalı bir değerlik sözlüğü kurmuştur.

1.3. Anlambilimsel Alan ve Prototip Teorisi

Lyons'un (1977) yapısalcı anlam bilim çerçevesinde kurulan anlam bilimsel alan kavramı, belirli bir anlam etrafında kümelenen sözcüklerin bir alan oluşturduğunu ve bu alanın iç düzeninin çözümlenmesi gerektiğini savunur. Rosch'un (1973) prototip teorisi bu yaklaşıma işlevsel bir katkı sunmaktadır. Kategori, tüm üyelerinin eşit ağırlık taşıdığı klasik bir küme değil, bir prototip üyenin çekirdeğini oluşturduğu radyal bir yapıdır. Löbner (2002), sınır üye kavramıyla bir sözlük birimin birden fazla alana eş zamanlı dahil olabilmesini tanımlamaktadır.

Çalışmamızda prototip üyelik dört ölçüt üzerinden belirlenmiştir. Kullanım birimi sıklığı, söz edimi kategori genişliği, valentlik esnekliği ve gönderici çeşitliliği. Izutsu'nun (1964) Kur'ânî anlam bilim yönteminde önerdiği 'anahtar kavram yoğunluğu' ölçütü bu dört ölçütün teorik gerisini oluşturmaktadır.

1.4. Kur'ân'da İletişim: İlahi Söylem ve Beşer Söylemi

Izutsu (1964), Kur'ânî anlam bilim çalışmalarının merkezine gönderici alıcı ilişkisini yerleştirerek Allah ile insan arasındaki iletişimin yalnızca bilgi aktarımı değil aynı zamanda bir varlıksal bağ olduğunu ortaya koymuştur. Bu çerçevede genel iletişim modellerinin Kur'ânî söyleme uygulanmasındaki sınırlar somut biçimde belirginleşmektedir. Shannon ve Weaver'ın (1949) matematiksel iletişim modeli, kaynak kanal alıcı arasında simetrik bir bilgi aktarımı varsayar.

Oysa Şekil 1'de görüleceği üzere Kur'ânî iletişim gönderici aktantı bakımından belirgin biçimde asimetriktir. Jakobson'un (1960) altı işlevli iletişim şeması ise söylemin nitel boyutlarını (anlatımsal, çağrı, gönderge vb.) ön plana çıkarmıştır. Ancak gönderici hiyerarşisinin söz edimi profili üzerindeki belirleyici etkisini kapsamamaktadır. Halliday ve Hasan'ın (1976) bağdaşıklık araçları çerçevesi, iletişim fiillerinin metin düzeyindeki işlevini değerlendirmek için ek bir kaynak sunmuştur. Van Dijk'ın (1977) söylem yapısı çalışmaları ise iletişim fiillerini söylem iskeletinin ayrılmaz bileşeni olarak ele almaktadır.

2. Veri ve Yöntem

2.1. Araştırma Soruları, Alt Problemler ve Hipotezler

Araştırmanın temel sorusu ve dört alt problemi, üç eksenli çerçevenin farklı analitik düzeylerinden türetilmiştir (Tablo 1). Her alt problem makale yapısı içindeki belirli bir bölüme ve işleme prosedürüne karşılık gelmektedir.

Tablo 1. Araştırma sorusu, alt problemler ve ilgili yöntemsel araçlar. AAS = Ana araştırma sorusu; AP = Alt problem.

No	Araştırma sorusu / alt problem	İlgili bölüm ve yöntemsel araç
AAS	*Kur'ân-ı Kerîm'deki iletişim fiilleri, söz edimi, değerlik ve anlambilimsel alan eksenlerinde nasıl sınıflandırılmakta; oluşturduğu iletişim yapısı ne tür özellikler sergilemektedir?*	Tüm bölümler; bütünleşik üç eksenli model
AP1	19 iletişim fiili hangi söz edimi kategorilerine girmekte; dağılımı nasıldır?	Bölüm 5 — söz edimi çözümlemesi; sıklık analizi
AP2	Her fiilin argüman yapısı nasıl kurulmakta; zorunlu ve isteğe bağlı aktantlar nasıl farklılaşmaktadır?	Bölüm 6 — değerlik çözümlemesi; aktant matrisi
AP3	19 fiilin anlambilimsel alanının iç hiyerarşisi ve prototip üyelik nasıl belirlenmektedir?	Bölüm 4 — anlambilimsel alan analizi; sıklık ve anlam bileşeni ölçütleri
AP4	Dikey (Allah↔insan) ve yatay (insan↔insan) iletişim arasındaki yapısal farklılıklar değerlik örüntüleri üzerinden nasıl ortaya konabilir?	Bölüm 6.5–6.6 — gönderici hiyerarşisi; şema karşılaştırması

Alt problemlere ek olarak üç sınanabilir hipotez kurulmuştur (Tablo 2). Bu hipotezler çalışmayı betimsel kataloglamadan öteye taşımakta; öngörülebilir ilişkileri önceden formüle etmektedir.

Tablo 2. Araştırma hipotezleri ve sınama araçları.

H No	Hipotez	Sınama aracı
H1	Yüksek kullanım birimli iletişim fiilleri, düşük kullanım birimli fiillerden daha geniş söz edimi kapsamına sahip olacaktır.	AP1 + AP3; sıklık–kategori çapraz karşılaştırması
H2	Allah'ın gönderici olduğu iletişim yapıları, beşer-beşer iletişiminden daha yüksek zorunlu valentlik sayısı gerektiren fiilleri tercih edecektir.	AP2 + AP4; gönderici türüne göre ortalama valentlik karşılaştırması
H3	19 fiilin anlambilimsel alan içindeki prototip–çevre konumlanması, sıklık sıralamasıyla anlambilimsel genellik ölçütünün örtüşmesiyle belirlenecektir.	AP3; anlam bileşeni sayısı ve bağlam esnekliği ölçütleri

2.2. Araştırma Deseni

Çalışma, karma yöntem deseni (Creswell, 2014) üzerine inşa edilmiştir. Söz edimi kategorisi ve değerlik yapısı niteliksel kodlama gerektirirken sıklık dağılımı ve hipotez sınaması nicel işlem talep etmektedir. İki yöntem eş zamanlı (concurrent) tasarımla yürütülmektedir. Nicel bulgular niteliksel çözümlemeyi desteklemiştir ama ikame etmemiştir. Genel desen betimsel karşılaştırmalı araştırmadır (Neuman, 2014).

2.3. Evren, Çalışma Grubu ve Örneklem Seçimi

Araştırmanın evreni Kur'ân'ın 6.236 ayetidir. Çalışma grubu 1.769 ayet ile belirlenmekte; örnekleme değil ölçütlü seçim yöntemi (Patton, 2002) uygulanmaktadır. İletişim anlam alanını temsil eden 19 sözlükbirim üç ölçütle seçilmiştir: (1) anlamsal: fiilin temel anlamının doğrudan iletişimi içermesi; (2) sıklık: en az üç farklı bağlamda kullanım birimi bulunması; (3) yapısal: fiilin en az iki aktantı öngörmesi.

2.4. Derlem

Birincil kaynak Tanzil Kur'ân Veri Tabanı (tanzil.net, 2007), ikincil kaynak Diyanet İşleri Başkanlığı (2022) Türkçe mealidir. Arapça özgün metin esas alınmış, Türkçe meal bağlam çözümlemesinde yardımcı işlev üstlenmiştir. Derleme süreci dört adımda tamamlanmıştır. Kök belirleme, türev biçimlerin Tanzil'den çekilmesi, eşsesli kullanımların dışlanması ve kullanım birimlerinin kayıt altına alınması. Derlemin özellikleri Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo 3. Araştırma derleminin temel özellikleri.

Özellik	Değer / Açıklama
Metin kaynağı	Tanzil Kur'ân Veri Tabanı (tanzil.net, 2007–2024), Uthmânî yazım
Meal kaynağı	Diyanet İşleri Başkanlığı Türkçe Meali (2022)
Toplam ayet sayısı (evren)	6.236 ayet (114 sure)
Çalışma grubu (ayet)	1.769 ayet (19 fiilin en az bir çekim biçimini içeren ayetler)
İncelenen fiil sayısı (sözlükbirim)	19 iletişim fiili
Toplam kullanım birimi	1.769 (sözlükbirim başına ortalama 93,1 kullanım birimi)
Sözlükbirim çekim biçimleri	Her fiil için mâzî, muzâri, emir, masdar, ism-i fâil biçimleri tarandı
Arama yöntemi	Tanzil üç-harfli kök + türev biçim arama; elle doğrulama
Dışlama ölçütleri	İletişim anlamı taşımayan kullanımlar; bağlamı belirsiz fragmanlar

2.5. Veri Kodlama Protokolü ve Üç Aşamalı Analiz Modeli

Araştırmanın analitik süreci üç eksene karşılık gelen kodlama şemasına dayanmaktadır (Tablo 4). Kodlama Mayring'in (2000) niteliksel içerik çözümlemesi ilkelerine göre yürütülmüş; hedef κ değeri ≥0,80 olarak belirlenmiştir (Cohen, 1960).

Tablo 4. Üç eksenli kodlama şeması. Z = zorunlu aktant; İ = isteğe bağlı aktant.

Eksen	Kateg. sayısı	Kod kategorileri	Kuramsal dayanak
E1 — Söz edimi	5	Bildirimci, Yönlendirici, Yüklenici, Dışavurumcu, Bildirimsel	Searle (1969, 1976); Austin (1962)
E2 — Değerlik	4 aktant × 2 tür	Gönderici (Z/İ), Alıcı (Z/İ), İçerik (Z/İ), Tarz/Kanal (Z/İ)	Tesnière (1959); Levin (1993); Al-Qahtani (2005)
E3 — Anlambilimsel alan	7 alt alan	Aktarım, Açıklama, Bildirme, Bilgi İsteme, Tartışma/Diyalog, Etik/Yönlendirici, Anlatım	Lyons (1977); Rosch (1973); Löbner (2002)
İletişim yönü	3 yön	Dikey ↓ (Allah→), Dikey ↑ (→Allah), Yatay (beşer arası)	Izutsu (1964); Owens (2013)

Analizin üç aşamalı bütünleşik modeli Tablo 5'te gösterilmektedir. Model ardışık değil bütünleşik işlemiştir. Her aşama sonraki aşamayı beslemektedir.

Tablo 5. Üç aşamalı bütünleşik analiz modeli.

Aşama	Ad	İşlem basamakları	Yöntem / teknik

A1	Derlem derleme ve biçimsel çözümleme	(1) 19 fiilin üç harfli kök biçimleri belirlendi. (2) Tanzil'den tüm çekim biçimleri çekildi. (3) Her kullanım birimi ayet-sure bilgisiyle kayıt altına alındı. (4) İletişim anlamı taşımayan kullanımlar dışlandı.	Derlem dilbilimi; sözlükbirim temelli tarama (McEnery & Wilson, 2001); ölçütlü dışlama (Patton, 2002)
A2	Üç eksenli kodlama	(1) Her kullanım birimine E1, E2 ve E3 kodları atandı. (2) Gönderici, alıcı, içerik ve tarz aktantları bağlamdan çıkarıldı. (3) İki kodlayıcı arası uyum (Cohen κ) hesaplandı.	Niteliksel içerik çözümlemesi (Mayring, 2000); kodlayıcılar arası güvenirlik (Cohen, 1960)
A3	Bütünleşik yorumlama	(1) Üç eksen bulguları çapraz tablolarla ilişkilendirildi. (2) H1–H3 hipotezleri test edildi. (3) Kur'ânî iletişim yapısını betimleyen model oluşturuldu.	Karma yöntem; çapraz çözümleme (Miles & Huberman, 1994); karşılaştırmalı betimsel araştırma (Neuman, 2014)

2.6. Geçerlik, Güvenirlik ve Sınırlılıklar

İç geçerlik, kodlama kategorilerinin kuramsal dayanakla eşleştirilmesi ve sınır vakalarının kural belgesinde çözüme kavuşturulmasıyla sağlanmıştır. Güvenirlik, kodlayıcılar arası κ katsayısı ile ölçülmüş; kararlılık için her sözlük birimin yüksek frekanslı örneklemi üzerinde dört hafta arayla tekrar kodlama yapılmıştır. Kodlama sürecinde elde edilen ortalama Cohen κ değeri 0,87 olarak hesaplanmış olup belirlenen ≥0,80 eşiğini karşılamaktadır. Eşiğin altında ilk turda kalan iki kategori sınır üye ذكر'ün dışavurumcu/bildirimci ayrımı ile جادل'in olumlu/olumsuz bağlam değerlendirmesi kodlama kılavuzu revize edilerek ikinci turda eşiğin üstüne taşınmıştır.

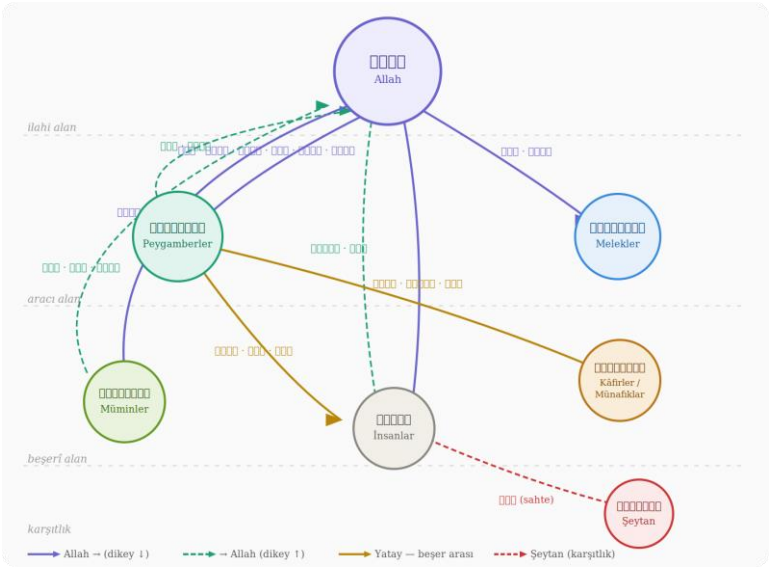
Başlıca sınırlılıklar şunlardır: 19 fiilin sınırlı kapsamı, değerlik atamalarının niteliksel niteliği ve çeviri kaymasının sistematik incelenmemesi. Söz konusu sınırlılıklar §8.3'te araştırma gündemine dönüştürülmektedir.

3. Kur'ân'da İletişim Fiillerinin Anlam bilimsel Alanı

3.1. İletişim Yönü Örüntüleri: Şekil 1'in Yorumu

Çalışma grubundaki 1.769 ayet iletişim yönü bakımından dört ana kategoriye kodlanmıştır. Dikey inen (Allah → beşer), dikey çıkan (beşer → Allah), yatay (beşer ↔ beşer) ve karşıtlık (Şeytan → insanlar). Şekil 1 bu yön kategorilerini aktörler ve fiillerle birlikte ağ diyagramı biçiminde sunmaktadır. Mor oklar dikey inen, kesik yeşil oklar dikey çıkan, turuncu oklar yatay ve kesik kırmızı oklar karşıtlık yönünü göstermektedir.

Şekildeki 'Müminler' ile 'İnsanlar' düğümlerinin ayrı tutulması salt bir grafik tasarım tercihi değil, Kur'ânî söylemin hitap yapısına dayalı bir ayrımdır. Belâgat geleneğinde يَا أَيُّهَا النَّاسُ (yā eyyühennās ey insanlar) hitabı genel muhatabı, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا (yā eyyühellezīne āmenū ey iman edenler) ise özel muhatabı belirten iki ayrı çağırım kalıbı oluşturmaktadır. Bu ayrım, iletişim yönü çözümlemesinde iki düğümün ayrıştırılmasını dil bilimsel açıdan gerekli kılmaktadır.

Şekil 1. *Kur'ân'da iletişim fiillerinin yönlü ağ diyagramı. Mor oklar: Allah'tan beşere (↓); kesik yeşil oklar: beşerden Allah'a (↑); turuncu oklar: yatay beşer arası (↔); kesik kırmızı oklar: Şeytan kaynaklı karşıtlık. İlahi, aracı ve beşerî alan yatay kesik çizgilerle ayrılmaktadır.*

Şekil 1 incelendiğinde Kur'ânî iletişim yapısının belirgin bir asimetri üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Allah'ın kaynak konumundaki dikey inen bağlantılar, hem ok sayısı hem de bu oklara atanan fiil sayısı bakımından diğer kanalları aşmaktadır. Allah → Peygamberler kanalı altı farklı fiilin kullanıldığı en zengin bağlantıdır (قال, كلّم, نادى, قصّ, بيّن, أنبأ). Bu asimetri salt niceliksel değil, yapısaldır. Dikey inen kanalın söz edimi profili de daha geniştir.

Şeklin karşıtlık bölgesi, وعد fiilini hem Allah → müminler hem de Şeytan → insanlar kanallarında göstermektedir. Bakara 2/268'de يَعِدُكُمُ fiilinin art arda iki göndericiyle kullanılması, içerik aktantının gönderici aktantına anlam bilimsel olarak bağımlı olduğunun en somut kanıtıdır. نادى'nın birden fazla kanalda yer alması ise fiilin Arap belâgat geleneğindeki nida sanatında kodladığı ses ve mesafe boyutunu yansıtmıştır. Bu örüntü el-Cürcânî'nin (ö. 1078) nida için belirlediği çok katmanlı edim yapısıyla örtüşmektedir.

3.2. Sıklık ve Alt Alan Dağılımı: Tablo 6 ve 7'nin Yorumu

Tablo 6, 19 iletişim fiilinin kullanım birimi sıklığını, alt alan atamasını ve ön söz edimi sınıflandırmasını bir arada sunmaktadır. Tablonun en çarpıcı özelliği, en yüksek kullanım birimine sahip fiil (قال, n=1.117) ile ikinci sıradaki fiil (وعد, n=145) arasındaki yaklaşık sekiz katlık farktır. Bu eğrisel dağılım, Lyons'un (1977) anlambilimsel alanlarda gözlemlediği prototip üye baskınlığıyla tutarlıdır.

Tablo 6. 19 iletişim fiilinin kullanım birimi sıklığı, alt alan ataması ve ön söz edimi sınıflandırması. n = kullanım birimi sayısı; % = toplam 1.769 kullanım birimi içindeki oran; Val. = zorunlu valentlik sayısı.

Sıra	Fiil (Arapça / okunuş / Türkçe)	n	%	Alt alan	Söz edimi (ön.)	Val.
1	قال / kāle / söylemek	1.117	17,91	Aktarım	Bildirimci · Yönl. · Yükl. · Dışav.	2–3
2	وعد / va'ade / vadetmek	145	2,33	Etik/Yönl.	Yüklenici	3
3	ذكر / zekere / anmak	139	2,23	Bildirme+Etik	Bildirimci · Dışav.	2–3
4	بيّن / beyyene / açıklamak	69	1,11	Açıklama	Bildirimci	3
5	نادى / nādā / seslenmek	37	0,59	Aktarım	Yönlendirici	2–3
6	بلّغ / belleğa / tebliğ etmek	32	0,51	Aktarım	Bildirimci	3

7	كلّم / kelleme / konuşmak	30	0,48	Aktarım	Bildirimci	2–3
8	حذّر / hazzere / uyarmak	15	0,24	Etik/Yönl.	Yönlendirici	3
9	أنبأ / enbee / haber vermek	43	0,69	Bildirme	Bildirimci	3
10	جادل / cādele / tartışmak	26	0,42	Tartışma	Yönlendirici	3
11	سأل / se'ele / sormak	25	0,40	Bilgi İsteme	Yönlendirici	3
12	أجاب / ecābe / icabet etmek	23	0,37	Tartışma	Yüklenici · Bildirimci	2–3
13	ردّ / redde / yanıtlamak	22	0,35	Tartışma	Bildirimci	2–3
14	أعلن / a'lene / ilan etmek	12	0,19	Bildirme	Bildirimci	2–3
15	نصح / nasaha / nasihat etmek	9	0,14	Etik/Yönl.	Yönlendirici	2–3
16	قصّ / kasse / anlatmak	13	0,21	Anlatım	Bildirimci	3
17	شرح / şeraha / açıklamak	5	0,08	Açıklama	Bildirimci · Yönl.	2–3
18	اعتذر / i'tezere / özür dilemek	4	0,06	Etik/Yönl.	Dışavurumcu	2–3
19	اعترف / i'terefe / itiraf etmek	3	0,05	Etik/Yönl.	Dışavurumcu	2

Tablo 7'ye geçildiğinde yedi alt alan arasındaki dağılımın son derece orantısız olduğu açığa çıkmıştır. Aktarım alt alanı 4 fiille toplam kullanım birimlerinin %67,6'sını karşılamaktadır. Bahsi geçen oran Kur'ânî söylemin işlevsel ağırlığının bilgi aktarımı ve konuşturma üzerinde yoğunlaştığını, Bilgi İsteme (%1,4) ve Anlatım (%0,7) alt alanlarının ise marjinal düzeyde kaldığını ortaya koymaktadır.

Tablo 7. Alt alan dağılımı. (*) ذكر hem Bildirme hem Etik/Yönlendirici alt alanına girebilen sınır üyedir.

Alt alan	Fiil (n)	Kullanım b. (n / %)	Dahil fiiller
Aktarım	4	1.196 / %67,6	نادى · كلّم · بلّغ · قال
Bildirme	3	194 / %11,0	أعلن · أنبأ · ذكر
Etik / Yönlendirici	6	178 / %10,1	اعترف · اعتذر · نصح · حذّر · وعد
Açıklama	2	74 / %4,2	شرح · بيّن
Tartışma / Diyalog	3	71 / %4,0	ردّ · أجاب · جادل
Bilgi İsteme	1	25 / %1,4	سأل
Anlatım	1	13 / %0,7	قصّ
TOPLAM	**20 (*)**	**1.769 / %100**	(*) ذكر hem Bildirme hem Etik/Yönlendirici alt alanına girmektedir; sınır üyedir.

ذكر'ün iki alt alana üyeliği, Löbner'in (2002) sınır üye kavramını somutlaştırmıştır. Fiilin zikir bağlamındaki kullanımı dışavurumcu, hatırlatma bağlamındaki kullanımı ise bildirimci edim üretmektedir. Izutsu'nun (1964) ibadet ve öğüt alanlarını bağlayan köprü sözlük birimler olarak tanımladığı kavramlar bu bulguyla örtüşmektedir.

3.3. Prototip Üye ve Kategori Sınırları: Tablo 9'un Yorumu

Prototip üyelik analizi, sıklık dağılımının beş farklı bandından seçilmiş birer temsilci üzerinden yürütülmüştür. >1000 bandından قال, 100–200 bandından وعد ve ذكر, 50–100 bandından بيّن, 20–50 bandından بلّغ ve <10 bandından اعترف. Bu bant temelli seçim alanın tamamını kapsayan süreklilik tarama yapısı oluşturmaktadır.

Tablo 8. Anlambilimsel alanda prototip–çevre üyelik ölçütleri. Söz edimi kateg. = fiilin girebileceği Searle (1976) kategorisi sayısı; Gönderici çeşidi = gönderici konumuna girebilen farklı varlık türü sayısı.

Fiil	Kull. b. (n)	Söz edimi kateg.	Zorunlu val.	Gönderici çeşidi	Alan içi konum
قال — >1000 bandı	1.117	4	2	6+	**Merkezi prototip en geniş kullanım, en az anlam bilimsel kısıt**
وعد — 100–200 bandı	145	1	3	2	Yakın çevre yüksek kullanım, dar edim profili; Allah/Şeytan zıtlığı
ذكر — 100–200 bandı	139	2	2	2	Sınır üye iki alt alan; bağlama göre edim türü değişmekte
بيّن — 50–100 bandı	69	1	3	1	Orta çevre gönderici yalnızca Allah; anlam özgül ve kısıtlı
بلّغ — 20–50 bandı	32	1	3 (tümü zorunlu)	1	Uzak çevre en kısıtlı valentlik; gönderici yalnızca Peygamber
اعترف — <10 bandı	3	1	2	1	En dış çevre en düşük kullanım; ahiret sahnesiyle sınırlı bağlam

Tabloda dört ölçütün birbiriyle tutarlı bir örüntü sergilediği görülmektedir. قال dört ölçütün tamamında zirvededir: 1.117 kullanım birimi, dört söz edimi kategorisi, iki zorunlu aktant ve altıdan fazla gönderici türü. Söz konusu birliktelik Rosch'un (1973) prototip üye tanımıyla örtüşmektedir. En dış çevre üyesi اعترف ise üç kullanım birimi, tek söz edimi kategorisi, iki aktant ve yalnızca günahkâr insan gönderisini sergilemektedir. Tevbe 9/102'deki بِذُنُوبِهِمْ اعْتَرَفُوا وَآخَرُونَ ifadesi bu bağlamsal kısıtı somutlaştırmaktadır. Aynı bulgu klasik Kur'ân tefsir geleneğinde de itiraf kavramının hesap verme sahnesiyle eşleştirilmesiyle örtüşmektedir.

3.4. Sure Bazlı Yoğunluk Çözümlemesi: Tablo 8'in Yorumu

Tablo 8, en az yirmi ayet içeren ve iletişim fiili oranı %23'ün üzerinde olan on sureyi sunmaktadır. Mekkî/Medenî sütunu, sure bazlı yoğunluğun dönem ayrımıyla ilişkisini analitik açıdan görünür kılmaktadır.

Tablo 9. İletişim fiili yoğunluğu bakımından ilk on sure. M = Mekkî; Md = Medenî. Dahil edilme ölçütü: ≥20 ayet ve oran ≥%23.

Sıra	Sure	M/Md	Top. ayet	İlet. fiili	Oran (%)	Öne çıkan fiiller	Yapısal açıklama
1	Yûsuf (12)	**Mekkî**	111	47	42,3	كلّم · نادى · قال	Bütünlüklü kıssa; diyalog iskeletli
2	A'râf (7)	**Mekkî**	206	71	34,5	سأل · جادل · قال	Art arda peygamber-kavim tartışmaları
3	Şuarâ (26)	**Mekkî**	227	53	23,3	بلّغ · أنبأ · قال	Tebliğ pasajları; peygamber anlatıları
4	Tâhâ (20)	**Mekkî**	135	42	31,1	نادى · شرح · قال	Hz. Musa-Allah diyaloğu; dua sahneleri
5	Bakara (2)	**Medenî**	286	98	34,3	ذكر · بيّن · وعد · قال	Normatif hükümler + hitap pasajları
6	Hûd (11)	**Mekkî**	123	39	31,7	نصح · جادل · قال	Peygamber nasihat ve kavim reddi
7	Âl-i İmrân (3)	**Medenî**	200	60	30,0	بيّن · وعد · قال	İnanç hükümleri; ilahi hitap
8	Mâide (5)	**Medenî**	120	38	31,7	ذكر · بلّغ · قال	Tebliğ emri; ibadet ve hüküm

9	Nisâ (4)	**Medenî**	176	48	27,3	أنبأ · وعد · قال	Toplumsal hükümler; vaat ve uyarı
10	Enbiyâ (21)	**Mekkî**	112	35	31,3	نادى · قال · أجاب	Peygamber duaları ve ilahi icabet

Tablodaki en dikkat çekici bulgu, on sureden yedisinin Mekkî olmasıdır. Mekkî surelerin kıssa ve diyalog ağırlıklı yapısı, iletişim fiillerinin yoğunlaşması için doğrudan bir söylemsel zemin sağlamaktadır. %42,3 ile en yüksek orana sahip Yûsuf Suresi'nde قال tek başına otuz beş kullanım birimine ulaşmaktadır. Bahsi geçen örüntü surenin kıssa iskeletinin fiil tabanlı yapısını yansıtmıştır. Medenî surelerde (Bakara, Âl-i İmrân, Mâide) yüksek oranlar ise farklı bir mekanizmaya dayanmaktadır: وعد, بيّن ve بلّغ'in normatif hüküm pasajlarında yoğunlaşması. Bu örüntü Rubab ve Parveen'in (2024) Mekkî-Medenî söz edimi karşılaştırmasıyla örtüşmektedir.

Bölüm 4'ün bulgularını özetlemek gerekirse, anlam bilimsel alanın yapısını belirleyen üç temel ilke öne çıkmaktadır. Prototip üye baskınlığı, Aktarım alt alanının %67,6'lık işlevsel hakimiyeti ve sure bazlı yoğunluğun Mekkî/Medenî dönem ayrımıyla örtüşmesi. Söz konusu üç ilke, ardından gelen söz edimi ve değerlik çözümlemelerinin anlambilimsel zeminini oluşturmuştur.

4. Söz Edimi Analizi

4.1. Söz Edimi Kategorileri Genel Matrisi: Tablo 10'un Yorumu

Tablo 10, 19 iletişim fiilinin dört söz edimi kategorisindeki varlığını göstermektedir. Fiil adları Arapça özgün biçiminin yanı sıra Latin harfli okunuş ve Türkçe anlamıyla sunulmaktadır.

Tablo 10. 19 iletişim fiilinin söz edimi kategorileri çapraz matrisi. ✓= ilgili kategoride kullanım; = tespit edilmemiştir. Bildirimsel kategori bildirimci kategorisine dahil edilmiştir

Fiil (Arapça + okunuş + Türkçe)	**Bildirimci**	**Yönlendirici**	**Yüklenici**	**Dışavurumcu**	**Baskın söz edimi**
قال (kāle — söylemek/demek)	✓	✓	✓	✓	Çok kategorili merkezi prototip
وعد (va'ade — vadetmek)	—	—	✓	—	Yüklenici
ذكر (zekere — anmak/hatırlatmak)	✓	—	—	✓	Bildirimci / Dışav. (sınır üye)
بيّن (beyyene — açıkça ortaya koymak)	✓	—	—	—	Bildirimci
نادى (nādā — seslenmek/çağırmak)	—	✓	—	✓	Yönlendirici / Dışav.
بلّغ (belleğa — tebliğ etmek)	✓	—	—	—	Bildirimci
كلّم (kelleme — konuşmak)	✓	—	—	—	Bildirimci
حذّر (hazzere — uyarmak)	—	✓	—	—	Yönlendirici
أنبأ (enbee — haber vermek)	✓	—	—	—	Bildirimci
جادل (cādele — tartışmak)	—	✓	—	—	Yönlendirici
سأل (se'ele — sormak)	—	✓	—	—	Yönlendirici
أجاب (ecābe — icabet etmek)	✓	—	✓	—	Bildirimci / Yüklenici
ردّ (redde — yanıtlamak)	✓	—	—	—	Bildirimci
أعلن (a'lene — ilan etmek)	✓	—	—	—	Bildirimci
نصح (nasaha — nasihat etmek)	—	✓	—	—	Yönlendirici

قصّ (kasse — anlatmak)	✓	—	—	—	Bildirimci
شرح (şeraha — açıklamak)	✓	✓	—	—	Bildirimci / Yönl.
اعتذر (i'tezere — özür dilemek)	—	—	—	✓	Dışavurumcu
اعترف (i'terefe — itiraf etmek)	—	—	—	✓	Dışavurumcu
KATEGORİ TOPLAMI	**10 fiil**	**6 fiil**	**3 fiil**	**4 fiil**	قال tek başına 4 kategori

Tablonun birinci bulgusu, bildirimci kategorinin 10 fiille en kalabalık grubu oluşturmasıdır. Yüklenici kategorisinin yalnızca 3 fiilden oluşması, Kur'ânî söylemin temel işlevinin bilgi aktarımı ve davranış yönlendirme olduğunu teyit etmektedir. İkinci bulgu, H1 hipoteziyle uyumludur: yüksek kullanım birimli fiiller birden fazla kategoriye girerken düşük kullanım birimli fiiller tek kategoride kalmaktadır. Söz konusu koşutluk bir nedensellik değil, anlam bilimsel genel özelliğin tezahürüdür.

4.2. Bildirimci Edimler

Bildirimci edimler, belâgat geleneğinin haber kategorisine karşılık gelmektedir (el-Cürcânî, ö. 1078). Tablo 10'da görüldüğü üzere 10 fiil bildirimci kategoride yer almakta; bu fiillerin sekizi yalnızca bu kategoride kalmaktadır. İki istisnayı قال (dört kategoride) ve ذكر (iki kategoride) bir kenara bırakırsak bildirimci kategorinin söz dizimsel ve anlam bilimsel kısıtlılığı diğer kategorilere göre daha belirgindir.

قال (kāle söylemek), bildirimci kategorinin merkezi fiilidir. Ancak edimsel tarafsızlığı sayesinde aynı zamanda yönlendirici, yüklenici ve dışavurumcu edimleri de çerçeveleyebilmektedir. Bakara 2/8'de يَقُولُ fiilin epistemik tarafsızlığını göstermektedir. Münafıkların gerçek dışı iddiasını aktaran fiilin söz edimi kategorisi bildirimcidir; ancak içeriğin doğruluk değeri sıfırdır.

بِمُؤْمِنِينَ هُم وَمَا الْآخِرِ وَبِالْيَوْمِ بِاللَّهِ آمَنَّا يَقُولُ مَن النَّاسِ وَمِنَ

İnsanlardan, inanmadıkları hâlde, 'Allah'a ve âhiret gününe inandık' diyenler vardır. (Bakara 2/8)

بيّن (beyyene açıkça ortaya koymak), gönderici aktantını büyük ölçüde Allah ile sınırlayan bildirimci bir fiildir. İbn Fâris (ö. 1004) bu köke 'kuşkuya yer bırakmayan netlik' anlamını atfetmektedir. Bahsettiğimiz klasik tanım, derlemdeki آيَاتِهِ لَكُمْ اللَّهُ يُبَيِّنُ kalıbıyla örtüşmektedir. بلّغ (belleğa — tebliğ etmek), gönderici alıcı içerik aktantlarının üçünü de zorunlu kılan en kısıtlı bildirimci fiildir. أنبأ (enbee haber vermek) önemli gizli bilginin aktarımını kodlarken أعلن (a'lene ilan etmek) kamuya açık bildirimi temsil etmektedir. İki fiil يُعْلِنُ–يُسِرُّ zıt çiftiyle Kur'ân'da sistematik biçimde tekrarlanmaktadır (Nahl 16/19).

ردّ (redde yanıtlamak/geri çevirmek), bildirimci kategoride çift anlamlı bir fiildir. İletişimsel bağlamlarda 'yanıtlamak', fiziksel bağlamlarda 'iade etmek' anlamına yaklaşmaktadır. Derlemin dışlama ölçütü gereği yalnızca iletişimsel kullanımlar çalışma grubuna dahil edilmiştir.

4.3. Yönlendirici Edimler

Yönlendirici edimler inşâ'nın talep boyutuna karşılık gelmektedir (Searle, 1976; el-Cürcânî, ö. 1078). حذّر (hazzere uyarmak), yönlendirici kategorinin en güçlü temsilcisidir. Özellikle وَيُحَذِّرُكُمُ نَفْسَهُ اللَّهُ formülünde Allah'ın bizzat Kendisini tehlike nesnesi kıldığı özgün bir yapı sergilenmektedir (Âl-i İmrân 3/28, 3/30).

سأل (se'ele sormak), beşerin ilahi alana yönelik yönlendirici sesini temsil etmektedir. جادل (cādele tartışmak), mufâ'ale kalıbıyla karşılıklılığı morfolojik düzeyde kodlamıştır. Tarz aktantı söz konusu fiil için değerlik çözümlemesinde zorunlu statüye girmektedir. نادى (nādā seslenmek), el-Cürcânî'nin nida sanatında tanımladığı seslilik ve mesafe boyutunu taşıyan yönlendirici bir fiildir. نصح (nasaha nasihat etmek) ise peygamberlerin tebliğ göreviyle sistematik biçimde eşleşmekte ve بلّغ'le birlikte sıklıkla art arda kullanılmıştır.

4.4. Yüklenici Edimler

وعد (va'ade vadetmek) ve أجاب (ecābe icabet etmek) yüklenici kategorinin iki temsilcisidir. وعد'de Searle'ün (1969) samimiyet koşulu, Allah'ın vaadi (حَقًّا وَعْدًا) ile Şeytan'ın vaadini (غُرُور) birbirinden ayrıştırmaktadır. Söz dizimsel yapı özdeş, etik içerik zıttır. Bahsi geçen ayrım, Arap belâgat geleneğinde والوعيد الوعد اسلوب (üslûbü'l-va'd ve'l-va'îd vaat ve tehdit üslubu) başlığı altında sistematik biçimde incelenmiştir. Bu üslupların Kur'ân'daki işlevleri el-Sekkâkî'nin (ö. 1229) Miftâhu'l-'ulûm'unda inşâ'nın talep dışı (ihbari) boyutu çerçevesinde ele alınmıştır. أجاب, soru/dua edimini zorunlu olarak varsayan reaktif bir yapı sergilemektedir. Âl-i İmrân 3/195'te لَهُمْ فَاسْتَجَابَ رَبُّهُمْ hem yüklenici hem bildirimci boyutu bir arada taşımaktadır.

4.5. Dışavurumcu Edimler

اعتذر (i'tezere özür dilemek) ve اعترف (i'terefe itiraf etmek) dışavurumcu kategorinin Kur'ânî derlemdeki özgün çiftini oluşturmaktadır. اعتذر sistematik biçimde münafıkların samimiyetsiz özrüyle (Tevbe 9/94), اعترف ise hesaba katılan gerçek itirafla eşleşmektedir (Tevbe 9/102). Bahsi geçen zıt çift, söz edimi çözümlemesinin yalnızca kategorik etiketleme değil bağlamsal anlam yüklenmesini de kapsaması gerektiğini ortaya koymaktadır.

4.6. شرح Bağlamın Belirlediği Söz Edimi

شرح (şeraha açıklamak/genişletmek), bağlama göre iki farklı söz edimi kategorisi arasında geçiş yapan tek fiildir. En'âm 6/125'te صَدْرَهُ يَشْرَحْ bildirimci, Tâhâ 20/25'te صَدْرِي لِي اشْرَحْ ise yönlendirici bir dua edimi üretmektedir. Bahsedilen çift kullanım, söz edimi kategorisini belirleyen etkenin fiilin anlam bilimsel içeriği değil bağlamın söylemsel yapısı olduğunu açık biçimde kanıtlamaktadır.

5. Değerlik ve Argüman Yapısı Analizi

5.1. Tam Aktant Matrisi: Tablo 11'in Yorumu

Tablo 11, 19 iletişim fiilinin gönderici, alıcı, içerik ve tarz/kanal aktantlarını Z (zorunlu) ya da İ (isteğe bağlı) olarak sınıflandırmaktadır.

Tablo 11. 19 iletişim fiilinin dört aktant boyutundaki değerlik matrisi. Z = zorunlu; İ = isteğe bağlı. Val. = zorunlu aktant sayısı.

Fiil (Arapça / okunuş / Türkçe)	Gönderici	Z/İ	Alıcı	Z/İ	İçerik	Z/İ	Tarz/Kanal	Z/İ	Val.
قال / kāle / söylemek	Allah,Peyg., İnsan,Melek ,Şeytan	**Z**	Herhangi aktör / —	İ	Her türlü söylem	**Z**	Değişken	İ	**2**
وعد / va'ade / vadetmek	Allah, Şeytan	**Z**	Mümin/İnsa n	**Z**	Nimet/tehdit	**Z**	Bağlayıcı	İ	**3**
ذكر / zekere / anmak	Mümin, Peygamber	**Z**	Allah (zikir) / İnsanlar	İ	Allah/Nimet/ Olay	**Z**	Sesli/sessiz	İ	**2**
بيّن / beyyene / açıklamak	Allah	**Z**	İnsanlar/Mü minler	**Z**	Ayetler/hükü mler	**Z**	Açık, net	İ	**3**
نادى / nādā / seslenmek	Allah,Peyg., Melek,İnsan	**Z**	Belirli kişi/grup	**Z**	Emir/müjde/u yarı	İ	Sesli, uzaktan	İ	**2**
بلّغ / belleğa / tebliğ etmek	Peygamber	**Z**	Kavim/İnsa nlar	**Z**	Risalet/vahiy	**Z**	Açık, doğrudan	İ	**3**
كلّم / kelleme / konuşmak	Allah, İnsan	**Z**	Hz. Musa/İnsanl ar	**Z**	Genel söylem	İ	Doğrudan	İ	**2**
حذّر / hazzere / uyarmak	Allah	**Z**	Müminler/P eygamber	**Z**	Tehlike/günah	**Z**	Uyarıcı	İ	**3**

أنبأ / enbee / haber vermek	Allah, Hz. Âdem	**Z**	Peygamber/ İnsanlar	**Z**	Gayb/önemli haber	**Z**	Bilgi aktarımı	İ	**3**
جادل / cādele / tartışmak	Kâfir,Münafık,Hz.İbrahim	**Z**	Peygamber/ Elçiler	**Z**	İtiraz/şüphe	**Z**	Karşılıklı	Z	**3**
سأل / se'ele / sormak	İnsan, Mümin, Peygamber	**Z**	Allah/Peygamber	**Z**	Bilgi/rızık talebi	**Z**	Sözlü, dua	İ	**3**
أجاب / ecābe / icabet etmek	Allah	**Z**	Dua eden/soran	**Z**	Kabul/icabet	İ	Eylemle de	İ	**2**
ردّ / redde / yanıtlamak	Allah, İnsan	**Z**	Çeşitli	İ	Red/yanıt	**Z**	Olumsuz çoğ.	İ	**2**
أعلن / a'lene / ilan etmek	İnsan, Peygamber	**Z**	Kamuoyu	İ	Açık söylem	**Z**	Açık, herkese	İ	**2**
نصح / nasaha / nasihat etmek	Peygamber	**Z**	Kavim/İnsanlar	**Z**	Öğüt	İ	Samimi	İ	**2**
قصّ / kasse / anlatmak	Allah, Peygamber	**Z**	Peygamber/ İnsanlar	**Z**	Kıssa/geçmiş	**Z**	Anlatı	İ	**3**
شرح / şeraha / açıklamak	Allah, İnsan (dua)	**Z**	Peygamber/ Mümin	İ	Göğüs/konu	**Z**	İlahi lütuf/dua	İ	**2**
اعتذر / i'tezere / özür dilemek	Münafık/İnsan	**Z**	Peygamber/ Müminler	**Z**	Mazeret	İ	Samimiyetsiz	İ	**2**
اعترف / i'terefe / itiraf etmek	Günahkâr/İnsan	**Z**	— (zımni: Allah)	İ	Günahlar	**Z**	Zorunlu, geç	İ	**2**

Tablonun temel bulgularını üç başlık altında özetlemek mümkündür. Öncelikle, 19 fiilden 12'si 3-valentlidir; söz konusu çoğunluk iletişim fiillerinde üç zorunlu aktant normunun baskın olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak, tarz/kanal aktantı matrisin genelinde isteğe bağlıdır; tek istisna جادل'dir. جادل'in mufâ'ale kalıbı karşılıklılığı morfolojik düzeyde kodlamakta ve tarz aktantını yapısal açıdan zorunlu kılmaktadır. Bahsi geçen özellik جادل'i matrisin tüm fiillerinden yapısal olarak ayrıştırmaktadır. Son olarak, Allah'ın gönderici olduğu fiillerde (قصّ, أنبأ, حذّر, بيّن) alıcı ve içerik aktantları büyük ölçüde zorunludur; bu örüntü söz konusu fiillerin anlam bilimsel içeriğinin ilahi yetki alanına özgülendiğini düşündürmektedir.

5.2. Gönderici Aktantı ve Hiyerarşisi: Tablo 12'nin Yorumu

Tablo 12. Kur'ânî derlemde gönderici aktantı hiyerarşisi.

Gönderici kategorisi	**Fiiller**	**İletişim yönü**	**Değerlik notu**
Allah	قصّ · أنبأ · حذّر · بيّن (zorunlu); كلّم · قال · نادى · وعد (birincil)	Dikey inen (↓)	Zorunlu gönderici: قصّ'da yalnızca بيّن, حذّر, أنبأ Allah gönderici konumuna girmektedir
Peygamber	نصح · بلّغ (zorunlu); نادى · قال · قصّ (mümkün)	Yatay (↔); Dikey çıkan (↑)	بلّغ ve نصح'ta Peygamber tek zorunlu göndericidir; قال'da gönderici bir seçenek
Melek	نادى (dolaylı); قال (aktarımda)	Dikey inen (↓); Dikey çıkan (↑)	Melekler gönderici değil aracıdır; Allah'ın emirlerini taşırlar (Âl-i İmrân 3/39)
Mümin / İnsan	ذكر · سأل (zorunlu); نادى · قال · ردّ (mümkün)	Dikey çıkan (↑); Yatay (↔)	Beşerin gönderici olduğu fiiller büyük ölçüde dikey çıkan ya da yatay kanalda çalışır

Kâfir / Münafık	اعتذر · جادل (zorunlu); قال · ردّ (mümkün)	Yatay (↔) — olumsuz kutup	Olumsuz iletişimin taşıyıcısı; اعتذر'de samimiyetsizlik Kur'ânî bağlamın sabit özelliği
Şeytan	وعد (sahte)	Karşıtlık (Şeytan↓)	Yalnızca وعد fiilinde gönderici; Allah'ın بلّغ–بيّن zinciriyle zıtlaşan karşıtlık aktörü

Tablo 12, Kur'ânî iletişim fiillerinin gönderici aktantı bakımından katmanlı bir asimetri sergilediğini ortaya koymaktadır. En üst katmanda Allah, بيّن, حذّر, أنبأ ve قصّ gibi fiillerde tek zorunlu gönderici olarak konumlanmaktadır. Melekler aracı konumundadır: Âl-i İmrân 3/39'daki فَنَادَتْهُ الْمَلَائِكَةُ ifadesinde نادى'nın göndericisi melekler olsa da ileti içeriği Allah'ın müjdesini aktarmaktadır. Kâfir/Münafık kategorisi جادل ve اعتذر'ün zorunlu göndericisini oluştururken Şeytan yalnızca وعد fiilinde aldatıcı içerikle bu konuma girmektedir.

5.3. İçerik Aktantı: Fiiller Arası Karşılaştırma

İçerik aktantının en özgün biçimi وعد'de gözlemlenmiştir. Bakara 2/268'deki paralel yapıda يَعِدُكُمُ fiili iki farklı göndericiyle iki zıt içerik kombinasyonu oluşturmaktadır: [Şeytan + fakirlik] ve [Allah + bağışlama]. Söz dizimsel yapı özdeş, anlam bilimsel değer zıttır. Değerlik çözümlemesi söz konusu zıtlığı görünür kılmaktadır: zorunlu içerik aktantı hem hakk vaadini hem gurûr vaadini aynı söz dizimsel konumda kabul etmekte; içeriğin etik niteliğini belirleyen etken gönderici aktantıdır.

5.4. Dikey ve Yatay İletişim Değerlik Şemaları: Tablo 13'ün Yorumu

Tablo 13. Dikey inen, dikey çıkan, yatay ve karşıtlık kanallarının değerlik örüntüleri karşılaştırması.

Ölçüt	Dikey inen (Allah↓)	Dikey çıkan (Beşer↑)	Yatay olumlu (↔)	Yatay olumsuz (↔)	Karşıtlık (Şeytan↓)
Temsil eden fiiller	بلّغ · حذّر · بيّن · قصّ · أنبأ	ذكر · سأل · شرح · اعترف	كلّم · قصّ · نصح	ردّ · اعتذر · جادل	وعد *(sahte)*
Ortalama valentlik	**2,8**	2,2	2,5	2,7	3
Gönderici kısıtı	Yüksek (4/5 fiilde tek gönderici)	Orta (2 fiilde tek kategori)	Orta (Peygamber/Mümin)	Yüksek (Kâfir/Münafık)	Tam (yalnızca Şeytan)
İçerik aktantı zorunlu.	4/5 fiilde Z	2/4 fiilde Z	2/3 fiilde Z	3/3 fiilde Z	Z
Söz edimi çeşitliliği	Bildirimci + Yönl.	Yönl. + Dışavurumcu	Yönl. + Bildirimci	Yönl. + Dışavurumcu	Yüklenici
Tipik ayet bağlamı	Hüküm, kıssa, uyarı	Dua, zikir, itiraf	Tebliğ, nasihat	Müzakere, mazeret	Vaat, aldatma

Tablo 13'ün en çarpıcı bulgusu, ortalama valentlik değerlerinin kanallar arasında belirgin biçimde farklılaşmasıdır. Dikey inen kanalın 2,8'lik ortalaması, yatay olumlu kanalın 2,5 ve dikey çıkan kanalın 2,2 ortalamasının üzerindedir. Söz konusu fark H2 hipotezini desteklemektedir; sınırlı örneklem nedeniyle istatistiksel anlamlılık sınaması ise §8.3'te araştırma gündemine taşınmaktadır. Dikey çıkan kanalın en düşük ortalamayı sergilemesi, beşerin Allah'a yönelik iletişiminin söz dizimsel olarak daha serbest bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

بلّغ ile قال arasındaki karşıtlık tablonun pratik açıklamasını sunar: بلّغ üç zorunlu aktantıyla birlikte anlam bilimsel özgüllüğü yüksek bir fiildir; قال ise isteğe bağlı alıcısı ve kısıtsız içerik aktantıyla en esnek yapıya sahiptir. Valentlik sayısı ile anlam bilimsel özgüllük arasındaki söz konusu doğrudan ilişki, Levin'in (1993) sözd izimsel esneklik kriteri ile Kur'ânî veriyi birbiriyle buluşturan temel bulgulardan birini oluşturmaktadır.

6. Tartışma: Üç Eksenin Kesişimi ve Literatürdeki Konum

6.1. Araştırmanın Literatürdeki Konumu

Tablo 14. Bu araştırmanın seçilmiş literatürle karşılaştırmalı konum tablosu. ✓= ilgili eksen ele alınmaktadır; — = kapsam dışı.

Araştırma	Kur'ân derlem temeli	Söz edimi analizi	Değerlik / Arg. yapısı	Anlambilimsel alan
Izutsu (1964)	Sözlük odaklı	—	—	✓(temel kavramlar)
Durie (2022)	4 sözcük odaklı	—	—	✓(NSM analizi)
Rubab & Parveen (2024)	2 sure (Nahl, Tevbe)	✓(5 kategori)	—	—
Bentrcia vd. (2018)	Tüm Kur'ân	—	—	✓(bağlaç örüntüleri)
Bielický & Smrž (2008)	Genel MSA derlem	—	✓(değerlik sözlüğü)	—
Khazaleh vd. (2025)	Tematik ayetler	✓(güvence edimleri)	—	—
Bu araştırma	**1.769 ayet, 19 fiil**	**✓(4 kateg. + belâgat)**	**✓(4 aktant, 19 fiil)**	**✓(7 alt alan, prototip)**

Tablo 14, bu araştırmanın mevcut literatür içindeki özgün konumunu somutlaştırmaktadır. Izutsu'nun (1964) kurucu anlambilim çalışması isim ve sıfat kökenli teolojik kavramlar üzerine inşa edilmiş; fiil değerliğini ele almamaktadır. Durie'nin (2022) dört sözcük üzerine yaptığı NSM analizi (WoS dizinli Russian Journal of Linguistics) yöntemsel özgünlük taşımakla birlikte fiil kategorisini kapsamının dışında bırakmaktadır. Rubab ve Parveen (2024) söz edimi analizini iki sureyle sınırlamışlardır. Bentrcia, Zidat ve Marir'in (2018) Scopus ve WoS dizinli çalışması (Journal of King Saud University – Computer and Information Sciences) bağlaç örüntülerinden anlambilimsel ilişkiler çıkarmakta; söz edimi ve değerlik boyutlarını kapsam dışı bırakmaktadır. Bielický ve Smrž (2008) Arapça değerlik sözlüğünü genel Arapça için kurmuşlardır; Kur'ân özgül değildir. Bu araştırma üç ekseni birlikte işleten, 1.769 ayetlik kapsamlı bir derlem üzerine kurulan ilk sistematik çalışmadır.

6.2. H1–H3 Hipotezlerinin Değerlendirmesi

H1 yüksek kullanım birimli fiillerin daha geniş söz edimi kapsamı sergilediği verilerle tutarlı biçimde desteklenmektedir. قال dört kategoriye, 13 fiil tek kategoriye girmektedir. Bahsedilen koşutluk mekanik değildir. قال çok kullanıldığı için değil, anlam bilimsel içeriği geniş olduğu için geniş bir profile sahiptir. H3 prototip çevre konumlanmasının sıklık ve anlam bilimsel genellik ölçütünün örtüşmesiyle belirleneceği dört ölçütün tutarlı biçimde kesiştiği güçlü bir bulgudur. Rosch'un (1973) prototip kuramını Kur'ânî derlem verisiyle örtüştürmektedir. H2 dikey kanalın yüksek valentlik sergileyeceğini öngörmüştür. Tablo 13 söz konusu örüntüyü göstermiştir. Bunula birlikte kullanım birimi bazında tam bir istatistiksel sınama bu çalışmanın kapsamı dışında kalmıştır. Bahsi geçen sınırlılık §8.3'te araştırma gündemine dönüştürülmektedir.

6.3. Değerlik Edimbilim Entegrasyonunun Katkısı

وعد'ün söz edimi çözümlemesi tek başına fiilin yüklenici kategoriye girdiğini saptarken değerlik çözümlemesi, içerik aktantının gönderici aktantına anlam bilimsel olarak bağımlı olduğunu ortaya koyarak aynı yüklenici yapının iki etik yönde nasıl işleyebildiğini yapısal olarak açıklamıştır. Bahsedilen vaka, iki eksenin entegrasyonunun ürettiği özgün analitik sonuca en açık örneği oluşturmaktadır. جادل'in mufâ'ale yapısı ise biçimbilim söz dizim anlam bilim üçlüsünün Kur'ânî fiil çözümlemesinde zorunlu biçimde bir arada işletilmesi gerektiğini göstermektedir.

6.4. Izutsu Geleneğiyle Süreklilik ve Ayrışma

Bu çalışma Izutsu'nun (1964) semantik alan metodolojisini fiil düzeyine taşıyarak genişletmektedir. Izutsu (1964, s. 3–8) yöntemini Kur'ânî 'anahtar kavramlar' üzerine kurmayı

bilinçli olarak seçmiştir. Bunların çoğunlukla isim ya da isimleşmiş kavramlar (iman, küfr, takvā) olduğunu belirtmiştir. Bahsi geçen odak tercihi, Kur'ânî söylemin eylem boyutunu fiilin iletişimsel işlevi analiz dışında bırakmıştır. Süreklilik boyutunda: قال'ın prototip konumu, Izutsu'nun anahtar kavram yoğunluğu ölçütüyle örtüşmektedir. Ayrışma boyutunda: fiil odaklı anlam bilimsel alan, isim odaklı Izutsu geleneğinin göremediği gönderici hiyerarşisi, aktant kısıtları ve reaktif yapılar gibi boyutları görünür kılmaktadır. Solihu'nun (2010) Izutsu metodolojisi üzerine eleştirel değerlendirmesi ve Durie'nin (2022) NSM yaklaşımı, farklı teorik araçların farklı anlam katmanlarına erişim sağladığını teyit etmektedir. Bu araştırmanın üçlü çerçevesi bahsedilen çoğulculuğun somut bir uygulamasıdır.

6.5. Araştırmanın Özgün Katkıları

Dört özgün katkı tespit edilmektedir: (i) Söz edimi, değerlik ve anlam bilimsel alan eksenlerinin ilk kez bütünleşik ve derlem temelli biçimde uygulanması. (ii) 19 iletişim fiilinin tamamı için sistematik aktant matrisi Kur'ânî Arapçada iletişim fiillerine özgü ilk değerlik belgesi. (iii) Şekil 1 ve Tablo 12 ile görsel ve analitik biçimde ortaya konan Kur'ânî iletişim gönderici hiyerarşisi. (iv) el-Cürcânî'nin haber/inşâ ayrımının Searle'ün taksonomisiyle, İbn Fâris'in sözlük bilimsel tanımlarının bağlamsal bulgularla sistematik biçimde örtüştürülmesidir.

Sonuç

1. Araştırma Sorularına Yanıtlar

Bu araştırma, Kur'ân-ı Kerîm'deki 19 iletişim fiilini söz edimi, değerlik ve anlam bilimsel alan eksenlerinde inceleyerek asimetrik, hiyerarşik ve bağlam kısıtlı bir iletişim yapısı ortaya koymuştur. Araştırma sorularının yanıtları Tablo 15'te özetlenmektedir. Bahsi geçen tablo, §3.1'de sunulan Tablo 1'in bulgularla güncellenmiş karşılığıdır.

Tablo 15. Araştırma soruları ve temel bulgular özeti.

Soru	Araştırma sorusu	Temel bulgu
AAS	Kur'ân'daki iletişim fiilleri söz edimi, değerlik ve anlambilimsel alan eksenlerinde nasıl bir yapı sergilemektedir?	Asimetrik, hiyerarşik ve bağlam-kısıtlı iletişim yapısı. Allah merkezli dikey inen iletişim hem sayı hem söz edimi profili hem valentlik bakımından diğer kanalları aşmaktadır.
AP1	19 iletişim fiili hangi söz edimi kategorilerine girmekte?	10 fiil bildirimci, 6 yönlendirici, 4 dışavurumcu, 3 yüklenici. قال dört kategoriye; 13 fiil tek kategoriye girmektedir. H1 desteklendi.
AP2	Her fiilin argüman yapısı nasıl kurulmakta?	19 fiilden 12'si 3-valentli. Allah gönderisinde kısıt yüksek; جادل tarz aktantını mufâ'ale kalıbıyla zorunlu kılan tek fiildir. وعد aynı yapıyla zıt etik içerikleri taşır.
AP3	Anlambilimsel alanın iç hiyerarşisi nasıldır?	قال merkezi prototip; dört ölçütün tamamında en geniş profil. اعترف en dış çevre üyesi. H3 desteklendi.
AP4	Dikey ve yatay iletişim arasındaki yapısal farklılıklar?	Dikey inen ortalama valentlik (2,8) yatay kanalları (2,2–2,5) aşmaktadır. H2 kısmen desteklendi; kullanım birimi bazında tam sınama gelecek araştırmaya bırakılmıştır.

Ana araştırma sorusunun yanıtı üç boyutu kapsamaktadır. Söz edimi düzleminde bildirimci kategori baskın olup Aktarım alt alanının %67,6'lık işlevsel hakimiyetiyle örtüşmektedir. Değerlik düzleminde Allah'ın gönderici olduğu fiiller en yüksek valentlik ortalamasına ve en kısıtlı gönderici yapısına sahiptir. Anlam bilimsel alan düzleminde قال merkezi prototip konumundayken çevre üyeler giderek artan aktant kısıtları altında çalışmıştır.

2. Kuramsal ve Yöntemsel Katkıların Özeti

Kuramsal açıdan en özgün katkı, وعد'ün tek bir ayet içinde iki zıt göndericiyle kullanıldığında (Bakara 2/268) söz edimi çözümlemesinin söz konusu zıtlığı ayırt edemediğini; değerlik çözümlemesinin ise içerik aktantının gönderici aktantına bağımlılığını ortaya çıkararak yapısal bir açıklama sunduğunu göstermesidir. Yöntemsel açıdan en değerli katkı, 19 iletişim fiili için

geliştirilen aktant matrisidir (Tablo 11). Bahsedilen matris, Kur'ânî iletişim fiillerinin değerlik yapısını belgeleyen ilk sistematik kaynaktır.

3. Sınırlılıklar ve Gelecek Araştırma Gündemi

Üç temel sınırlılık belirtilmelidir. Birincisi, H2'nin kullanım birimi bazında tam sınanamamasıdır. H2'nin kullanım birimi bazında test edilmesi için gereçin yetersizliği belirtilmesi gereken bir metodolojik kısıtlamadır. Mevcut verilerle kanal başına ortalama valentlik hesaplanmış ve dikey inen kanalın (2,8) yatay kanalların (2,2–2,5) üzerinde olduğu gözlemlenmiştir. Bununla birlikte bahsi geçen farkın istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığı değerlik atamalarının kullanım birimi düzeyinde yapıldığı bir takip çalışmasıyla sınanmalıdır. Bahsedilen sınırlılığın giderilmesi için Kur'ânî Arapça Derleminin (Dukes, 2010) morfo-söz dizimsel etiketlerinden yararlanılarak otomatik argüman yapısı çıkarımı yapılması önerilmektedir.

İkincisi, 19 fiilin sınırlı kapsamıdır. Gelecek araştırmaların haber ve خطب gibi isim kökenli sözlük birimleri de kapsayarak alanı genişletmesi önerilmektedir. Üçüncüsü, çeviri kaymasının sistematik incelenmemesidir. Kur'ânî iletişim fiillerinin farklı dillerdeki çevirilerinde söz edimi ve değerlik yapısının nasıl aktarıldığı, çeviri dilbilimi açısından özgün bir araştırma gündemine işaret etmektedir.

Bir bütün olarak bu araştırma, Kur'ân'ın iletişim fiilleri sisteminin söz edimi, değerlik ve anlam bilimsel alan bakımından birbirini tamamlayan bir yapı oluşturduğunu; başında قال'ın simgelediği anlam bilimsel genişliğin, ortasında بلّغ ve بيّن gibi özgül aktarım fiillerinin ve çekirdeğinde Allah merkezli asimetrik iletişim hiyerarşisinin bulunduğunu göstermiştir. Bahsi geçen yapı, hem genel dil bilim kuramları için özgün bir test alanı hem de Kur'ân araştırmaları için yeni bir analitik kapı açmaktadır.

Kaynakça

Aksan, D. (1987). *Anlambilim: Anlambilim konuları ve Türkçenin anlambilimi* (3. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Al-Qahtani, D. M. (2005). *Semantic valence of Arabic verbs.* Beirut: Librairie du Liban Publishers.

Austin, J. L. (1962). *How to do things with words.* Oxford: Clarendon Press.

Bentrcia, R., Zidat, S., & Marir, F. (2018). Extracting semantic relations from the Quranic Arabic based on Arabic conjunctive patterns. *Journal of King Saud University – Computer and Information Sciences, 30*(3), 382–390. https://doi.org/10.1016/j.jksuci.2017.09.004

Bielický, V., & Smrž, O. (2008). Building the valency lexicon of Arabic verbs. *Proceedings of the Sixth International Language Resources and Evaluation Conference (LREC'08).* Marrakech: ELRA.

Cohen, J. (1960). A coefficient of agreement for nominal scales. *Educational and Psychological Measurement, 20*(1), 37–46. https://doi.org/10.1177/001316446002000104

Creswell, J. W. (2014). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (4. bs.). Thousand Oaks: Sage.

Diyanet İşleri Başkanlığı. (2022). *Kuran-ı Kerim ve açıklamalı meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Dukes, K. (2010). *The Quranic Arabic Corpus* [Dijital derlem]. https://corpus.quran.com

Durie, M. (2022). Semantic decomposition of four Quranic words. *Russian Journal of Linguistics, 26*(4), 937–969. https://doi.org/10.22363/2687-0088-30779

el-Cürcânî, A. (1992). *Delâilü'l-i'câz* [Özgün eser ö. 1078] (M. M. Şâkir, Thk.). Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.

el-Sekkâkî, Y. (1987). *Miftâhu'l-'ulûm* [Özgün eser ö. 1229] (N. Zerzûr, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.

Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. London: Longman.

İbn Fâris, A. (1972). *Mekâyîsü'l-luga* [Özgün eser ö. 1004] (A. M. Hârûn, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Izutsu, T. (1964). *God and man in the Koran: Semantics of the Koranic Weltanschauung*. Tokyo: The Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies.

Izutsu, T. (1966). *Ethico-religious concepts in the Qur'ān*. Montreal: McGill University Press.

Jakobson, R. (1960). *Closing statement: Linguistics and poetics*. T. A. Sebeok (Ed.), Style in language içinde (ss. 350–377). Cambridge, MA: MIT Press.

Khazaleh, H. A. D., Sapar, A. A., Mohd Jan, J., Hussin, M., & Alaqad, M. H. (2025). Expressions of reassurance in the Quran: A speech act analysis. *Southeastern Philippines Journal of Research and Development*, *30*(2), 103–117. https://doi.org/10.53899/spjrd.v30i2.846

Leech, G. (1983). *Principles of pragmatics.* London: Longman.

Levin, B. (1993). *English verb classes and alternations: A preliminary investigation*. Chicago: University of Chicago Press.

Löbner, S. (2002). *Understanding semantics*. London: Arnold.

Lyons, J. (1977). *Semantics* (C. 1–2). Cambridge: Cambridge University Press.

Mayring, P. (2000). Qualitative content analysis. *Forum: Qualitative Social Research*, *1*(2), Md. 20. https://doi.org/10.17169/fqs-1.2.1089

McEnery, T., & Wilson, A. (2001). *Corpus linguistics: An introduction* (2. bs.). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2. bs.). Thousand Oaks: Sage.

Neuman, W. L. (2014). *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches* (7. bs.). Edinburgh: Pearson.

Owens, J. (Ed.). (2013). *The Oxford handbook of Arabic linguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Patton, M. Q. (2002). *Qualitative research & evaluation methods* (3. bs.). Thousand Oaks: Sage.

Rosch, E. (1973). Natural categories. *Cognitive Psychology*, *4*(3), 328–350. https://doi.org/10.1016/0010-0285(73)90017-0

Rubab, Z., & Parveen, R. (2024). A comparative study of illocutionary speech acts in Makki and Madni Surahs of the Holy Quran. *Competitive Social Science Research Journal*, *5*(1), 54–65.

Searle, J. R. (1969). *Speech acts: An essay in the philosophy of language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Searle, J. R. (1976). A classification of illocutionary acts. *Language in Society*, *5*(1), 1–23. https://doi.org/10.1017/S0047404500006837

Shannon, C. E., & Weaver, W. (1949). *The mathematical theory of communication*. Urbana: University of Illinois Press.

Solihu, A. K. H. (2010). Semantics of the Qur'ānic Weltanschauung: A critical analysis of Toshihiko Izutsu's works. *American Journal of Islam and Society*, *27*(4), 1–30.

Tanzil Project. (2007). *Tanzil Quran Navigator* [Dijital Arapça derlem]. Güncelleme tarihi: 2024. https://tanzil.net

Tesnière, L. (1959). *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck.

Van Dijk, T. A. (1977). *Text and context: Explorations in the semantics and pragmatics of discourse*. London: Longman.

Vanderveken, D. (1990). *Meaning and speech acts*. Cambridge: Cambridge University Press.

Versteegh, K. (2014). *The Arabic language* (2. bs.). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (9. bs.). Ankara: Seçkin.

Yule, G. (2016). *The study of language* (6. bs.). Cambridge: Cambridge University Press.

Çatışma Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır. Hakemlere katkıları için teşekkür ederim.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Yılmaz, M.; Topal, A.; Alıncak, F. (2026). "An Investigation of the Relationship Between Psychological Flexibility and Life Satisfaction Among Exercise Science Students", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 401-412. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 04.07.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1955854

Yazar/Author

Mustafa YILMAZ*, Abdurrahman TOPAL**,
Fikret ALINCAK ***

Makale Adı/Article Name

An Investigation of the Relationship Between Psychological Flexibility and Life Satisfaction Among Exercise Science Students****

Spor Bilimleri Öğrencilerinde Psikolojik Esneklik ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

ABSTRACT

This study was conducted to examine the relationship between psychological flexibility and life satisfaction among sports science students. The study sample consisted of students enrolled in the Faculty of Sports Sciences at Gaziantep University. A total of 212 students (113 male, 99 female) participated in the study. In addition to a personal information form developed by the researchers, the "Psychological Flexibility Scale" and the "Life Satisfaction Scale" were used as data collection tools in the study. The data were analyzed using the SPSS 22.0 software package. Since the data were found to follow a normal distribution, parametric tests were applied. A t-test was used for comparisons between two groups, and a one-way analysis of variance (ANOVA) test was used for comparisons involving more than two groups; a post hoc (LSD) test was conducted to determine differences between groups. Based on the results of the study, significant differences in students' psychological flexibility were found according to gender, department, grade level, favorite sports team, and participation in sports, while significant differences in life satisfaction were found according to athletic license status and participation in sports. Additionally, a positive correlation was found between psychological flexibility and life satisfaction. In conclusion, it can be stated that as the level of psychological flexibility increases among sports science students, their level of life satisfaction also increases.

Keywords: Sports Science Students, Psychological Flexibility, Life Satisfaction

ÖZ

Bu çalışma spor bilimleri öğrencilerinde psikolojik esneklik ve yaşam doyumu arasındaki ilişkinin incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Çalışmanın örneklem grubunu Gaziantep Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi'nde öğrenim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Çalışmaya toplamda 212 (113 erkek, 99 kız) öğrenci katılmıştır. Çalışmada veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından oluşturulan kişisel bilgi formunun yanında 'Psikolojik Esneklik Ölçeği' ve 'Yaşam Doyum Ölçeği' kullanılmıştır. Veriler SPSS 22.0 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiş olup parametrik testler uygulanmıştır. İki grup arasındaki karşılaştırmalar için t-testi, ikiden fazla grup arasındaki karşılaştırmalar için tek yönlü varyans analizi (ANOVA) testi uygulanırken gruplar arasındaki farkları belirlemek için post hoc (LSD) testi yapılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar doğrultusunda öğrencilerin psikolojik esnekliğinde cinsiyet, bölüm, sınıf düzeyi, taraftar takımı ve spor yapma durumuna göre anlamlı farklılık tespit edilirken yaşam doyumunda ise sporcu lisansı ve spor yapma durumuna göre anlamlı farklılık tespit edilmiştir. Ayrıca psikolojik esneklik ile yaşam doyumu arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Sonuç olarak bakıldığında spor bilimleri öğrencilerinde psikolojik esneklik düzeyi arttıkça yaşam doyum düzeyinin de arttığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Spor Bilimleri Öğrencileri, Psikolojik Esneklik, Yaşam Doyumu

*Dr Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi/Beden Eğitimi ve Spor, mstfyilmaz61@gmail.com

**Dr., Bağımsız Araştırmacı, abdurrahmantopal0205@hotmail.com

***Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Spor Bilimleri Fakültesi/Antrenörlük Eğitimi, alincak@gantep.edu.tr

**** Gaziantep Üniversitesi Sağlık ve Spor Bilimleri Etik Kurulu'ndan 15/01/2026 tarih ve 1 numaralı karar ile etik onayı alınmıştır.

Introduction

Psychological flexibility is defined as the ability to adapt to current circumstances and remain committed to one's values in the face of adverse events (Kroska et al., 2020). Recognized as an integral part of a healthy life, psychological flexibility is a dynamic process that unfolds over time. During this time, the individual develops a personality structure that is open to change, has a high capacity for adaptation, and cultivates different perspectives. At the same time, the individual develops greater awareness of their interests, desires, and needs (Kashdan, 2010). Psychological flexibility involves acknowledging that both desirable and undesirable situations can occur in life. In this sense, it is important for individuals to take their life experiences into account in order to be more effective and adaptable (Hayes et al., 2012). Individuals with high levels of psychological flexibility have a greater capacity to manage their emotions and possess stronger positive thinking skills. Additionally, these individuals are able to plan different coping strategies in response to various situations they encounter. The effective use of these skills contributes to the development of social skills (Tugade & Fredrickson, 2004). According to Acceptance and Commitment Therapy, psychological flexibility consists of six components. These components are acceptance, separation, being present, contextual self, values, and value-driven behavior. Although each of these components is addressed in distinct ways, they are interconnected and form an integrated whole (Harris, 2022).

Psychological flexibility is particularly important for athletes to cope with stress. To help athletes manage stress, it is necessary to develop traits such as psychological flexibility, general self-efficacy, and self-esteem. These traits contribute to athletes' psychological resilience and enable them to perform at a high level (Sağ et al., 2024). Psychological flexibility stands out as a key concept that helps athletes adapt to adverse situations and enhances their ability to manage such situations (Gross & Thompson, 2006).

Life satisfaction is a concept related to how satisfied and fulfilled an individual feels with their life in general. Life satisfaction reflects a comprehensive perspective that encompasses an individual's physical health, emotional state, social relationships, professional life, and personal relationships (Demirbilek & Bozanoğlu, 2023). In this sense, life satisfaction is understood as the individual's overall contentment with life, rather than their satisfaction with specific situations (Kalfa, 2017). Life satisfaction is linked to various factors such as mindfulness, happiness, hope, and a sense of responsibility. Life satisfaction directly influences an individual's personal perception and experience. Individuals with high life satisfaction adopt a more positive outlook on life and are better able to cope with the challenges they face (Katanani, 2020).

Studies have shown that life satisfaction is influenced by both physiological and psychological factors. Participation in physical activity has been found to have a positive effect on life satisfaction. Meeting individuals' psychological needs and ensuring they possess a strong psychological and physiological foundation have a significant impact on life satisfaction (Payne et al., 2006). Individual participation in sports is among the factors that positively contribute to increased life satisfaction. Furthermore, high life satisfaction contributes to increased commitment to sports (Cihan & Somoğlu, 2022). Research has shown that regular exercise has a positive impact on quality of life and life satisfaction (Han & Polat, 2022).

In light of the information above, it is evident that psychological flexibility and life satisfaction are factors that influence individuals' quality of life. Furthermore, studies have shown that engaging in sports has an impact on these variables. The aim of this study is to investigate the

extent of the relationship between psychological flexibility and life satisfaction among sports science students, as well as the factors that influence these variables.

1. Methodology

1.1. Research Model

This study was conducted to examine the relationship between psychological flexibility and life satisfaction among sports science students. A correlational survey model was used in the study. The correlational survey model aims to determine the relationship or degree of variation between two or more variables (Karasar, 2004). The ethics committee approval for this study was obtained from the Gaziantep University Health and Sports Sciences Ethics Committee on January 15, 2026, via Meeting Decision No. 1.

1.2. Research Group

The study group for this research consists of students enrolled in the Faculty of Sports Sciences at Gaziantep University. The individuals participating in the study were selected using convenience sampling, and the principle of voluntariness was taken into account. A total of 212 students (113 male, 99 female) participated in the study.

1.3. Data Collection Tools

In addition to the personal information form prepared by the researcher for data collection, the study utilized the "Psychological Flexibility Scale" developed by Uygur and Karaca (2020) and the "Life Satisfaction Scale," which was adapted into Turkish by Dağlı and Baysal (2016).

1.3.1. Psychological Flexibility Scale

The scale developed by Uygur and Karaca (2020) consists of 16 items and uses a 5-point Likert scale. The scale comprises five sub-dimensions: Acceptance, contact with the present moment, the self as a context, separation and adopted values and behaviors consistent with these values. High scores on the scale indicate high psychological flexibility. Items 2 and 5 on the scale are reverse-scored. The scale's Cronbach's alpha coefficient was found to be 0.83, and the Spearman-Brown correlation coefficient was 0.85.

1.3.2. Life Satisfaction Scale

The scale, developed by Diener et al. (1985) and adapted into Turkish by Dağlı and Baysal (2016), consists of a total of 5 items and employs a 5-point Likert scale. The scale has a unidimensional structure. As the scores obtained from the scale increase, life satisfaction levels rise. The scale's Pearson product-moment correlation coefficient was calculated as 0.92, and its Cronbach's alpha internal consistency coefficient was 0.88.

1.4. Data Analysis

The SPSS 22.0 software package was used to analyze the data obtained from the study. Skewness and kurtosis values were examined to determine the normality of the data distribution. These values were found to fall within the range of -1.5 to +1.5 (George and Mallery, 2010). Since the data exhibited a normal distribution, parametric tests were applied. The t-test was used for comparisons between two groups, and the one-way analysis of variance (ANOVA) test was used for comparisons involving more than two groups. A post hoc (LSD) test was conducted to determine the differences between the groups.

2. Findings

Table 1. Analysis of Normality Tests

Factor	N	Min.	Max.	X̄	SD	Skewness	Kurtosis
Life Satisfaction	212	1.00	5.00	3.04	0.75	**-0.263**	**0.664**
Acceptance	212	1.00	5.00	3.18	0.69	**-0.269**	**0.262**
Contact with the present moment	212	1.00	5.00	3.22	0.68	**0.195**	**0.931**
The Self as Context	212	1.00	5.00	3.68	0.85	**-0.125**	**-0.592**
Separation	212	1.00	5.00	3.88	0.86	**-0.721**	**0.309**
Adopted values and behaviors consistent with these values	212	1.00	5.00	3.61	0.86	**-0.196**	**-0.485**

An examination of the table provided above reveals that the skewness and kurtosis values for the sub-dimensions of the Life Satisfaction Scale and the Psychological Flexibility Scale follow a normal distribution within the range of -1.5 to +1.5.

Table 2. T-Test Results for the Life Satisfaction Scale by Gender

Factor	Gender	N	X̄	SD	t	p
Life Satisfaction	Female	99	2.97	0.82	-1.207	0.229
	Male	113	3.09	0.69		

An analysis of the t-test results for the life satisfaction scale by gender revealed no significant difference.

Table 3. T-Test Results for the Psychological Flexibility Scale by Gender

Factor	Gender	N	X̄	SD	t	p
Acceptance	Female	99	3.07	0.74	-2.065	**0.040**
	Male	113	3.27	0.64		
Contact with the present moment	Female	99	3.27	0.85	0.923	0.357
	Male	113	3.18	0.48		
The Self as Context	Female	99	3.52	0.90	-2.635	**0.009**
	Male	113	3.83	0.79		
Separation	Female	99	3.75	0.92	-2.092	**0.038**
	Male	113	4.00	0.78		
Adopted values and behaviors consistent with these values	Female	99	3.48	0.92	-2.013	**0.045**
	Male	113	3.72	0.78		

When the t-test results of the Psychological Flexibility Scale were examined by gender, significant differences were found in the subdimensions of acceptance, self as a context, separation, and adopted values and behaviors consistent with those values; however, no significant difference was found in the subdimension of maintaining flexible contact with the present moment.

Table 4. Results of the ANOVA Test for the Life Satisfaction Scale by Department

Factor	Department	N	X̄	SD	F	p
Life Satisfaction	PE Teaching	103	3.01	0.77	0.78	0.925
	Coaching	82	3.06	0.72		
	Sport Management	27	3.05	0.78		

An analysis of the ANOVA results for the life satisfaction scale by department variable revealed no significant differences.

Table 5. Results of the ANOVA Test for the Psychological Flexibility Scale by Department

Factor		Department	N	$\bar{X}$	SD	F	p	Difference
Acceptance	**A**	PE Teaching	103	3.13	0.79	0.529	0.590	
	B	Coaching	82	3.19	0.57			
	C	Sport Management	27	3.28	0.64			
Contact with the present moment	**A**	PE Teaching	103	3.25	0.64	0.639	0.529	
	B	Coaching	82	3.16	0.73			
	C	Sport Management	27	3.32	0.70			
The Self as Context	**A**	PE Teaching	103	3.76	0.83	3.233	**0.041**	**C>B**
	B	Coaching	82	3.51	0.88			
	C	Sport Management	27	3.93	0.80			
Separation	**A**	PE Teaching	103	3.98	0.91	3.886	**0.022**	**A>B**
	B	Coaching	82	3.68	0.81			**C>B**
	C	Sport Management	27	4.11	0.64			
Adopted values and behaviors consistent with these values	**A**	PE Teaching	103	3.77	0.88	7.360	**0.001**	**A>B**
	B	Coaching	82	3.33	0.80			**C>B**
	C	Sport Management	27	3.82	0.74			

According to the results of the anova test for the psychological flexibility scale based on the department variable, significant differences were found in the subscales of the self as context, separation and adopted values and behaviors consistent with these values. A post hoc (LSD) test was conducted to determine differences between groups. In the self as context sub-dimension, a difference was observed between the coaching department and the sports management department. In the separation and adopted values and behaviors consistent with these values sub-dimension, differences were found between the coaching department and the physical education teaching and sports management departments.

Table 6. ANOVA Results for the Life Satisfaction Scale by Grade Level

Factor	Grade Level	N	$\bar{X}$	SD	F	p
Life Satisfaction	Year 1	61	3.03	0.72	0.632	0.595
	Year 2	36	3.17	0.68		
	Year 3	33	3.07	0.71		
	Year 4	82	2.97	0.82		

An analysis of the ANOVA results for the life satisfaction scale based on the grade level variable revealed no significant differences.

Table 7. Results of the ANOVA Test for the Psychological Flexibility Scale by Grade Level

Factor		Grade Level	N	$\bar{X}$	SD	F	p	Difference
Acceptance	**A**	Year 1	61	3.18	0.67	1.221	0.303	
	B	Year 2	36	3.00	0.62			
	C	Year 3	33	3.31	0.70			
	D	Year 4	82	3.20	0.73			
Contact with the present moment	**A**	Year 1	61	3.18	0.62	0.233	0.874	
	B	Year 2	36	3.25	0.79			
	C	Year 3	33	3.19	0.69			
	D	Year 4	82	3.26	0.68			
	A	Year 1	61	3.66	0.88	0.988	0.399	
	B	Year 2	36	3.50	0.82			

The Self as Context	**C**	Year 3	33	3.66	0.81		
	D	Year 4	82	3.79	0.86		
Separation	**A**	Year 1	61	4.08	0.71	3.042	**0.030**	**A>B**
	B	Year 2	36	3.55	1.03			
	C	Year 3	33	3.93	0.77			
	D	Year 4	82	3.85	0.87			
Adopted values and behaviors consistent with these values	**A**	Year 1	61	3.60	0.80	2.625	0.052	
	B	Year 2	36	3.27	0.89			
	C	Year 3	33	3.78	0.90			
	D	Year 4	82	3.70	0.84			

When the results of the ANOVA test for the Psychological Flexibility Scale were examined according to the grade level variable, a significant difference was found in the separation sub-dimension. A post hoc (LSD) test was conducted to determine the difference between the groups, and it was found that there was a difference between first- and second-grade students on the separation sub-dimension.

Table 8. ANOVA Results for the Life Satisfaction Scale by Supported Team Variable

Factor	Team	N	$\bar{X}$	SD	F	p
Life Satisfaction	Fenerbahçe	80	3.03	0.78	1.700	0.168
	Galatasaray	80	2.94	0.70		
	Beşiktaş	27	3.31	0.66		
	Other Teams	25	3.07	0.87		

An analysis of the ANOVA results for the life satisfaction scale based on the supported team variable revealed no significant differences.

Table 9. ANOVA Results for the Psychological Flexibility Scale by Supported Team Variable

Factor		Team	N	$\bar{X}$	SD	F	p	Difference
Acceptance	**A**	Fenerbahçe	80	3.19	0.70	2.219	0.087	
	B	Galatasaray	80	3.06	0.64			
	C	Beşiktaş	27	3.45	0.58			
	D	Other	25	3.21	0.87			
Contact with the present moment	**A**	Fenerbahçe	80	3.15	0.64	4.792	**0.003**	**C>A** **C>B** **C>D**
	B	Galatasaray	80	3.23	0.72			
	C	Beşiktaş	27	3.64	0.55			
	D	Other	25	3.00	0.65			
The Self as Context	**A**	Fenerbahçe	80	3.64	0.84	5.328	**0.001**	**C>A** **C>B** **C>D**
	B	Galatasaray	80	3.54	0.80			
	C	Beşiktaş	27	4.27	0.69			
	D	Other	25	3.66	1.00			
Separation	**A**	Fenerbahçe	80	3.80	0.89	1.675	0.173	
	B	Galatasaray	80	3.87	0.79			
	C	Beşiktaş	27	4.22	0.72			
	D	Other	25	3.81	1.04			
Adopted values and behaviors consistent with these values	**A**	Fenerbahçe	80	3.66	0.90	3.059	**0.029**	**C>B**
	B	Galatasaray	80	3.44	0.84			
	C	Beşiktaş	27	4.00	0.56			
	D	Other	25	3.58	0.93			

When the ANOVA test results for the Psychological Flexibility Scale were examined according to the supporting team variable, a significant difference was found in the scale's sub-dimensions of contact with the present moment, self as a context, and adopted values and behaviors consistent with these values. A post hoc (LSD) test was conducted to determine the differences between the groups. Differences were observed between the Beşiktaş fan group and other teams in the sub-dimensions of contact with the present moment and self as a context. In the differentiation sub-

dimension, a difference was also identified between the Beşiktaş fan group and the Galatasaray fan group.

Table 10. T-Test Results for the Life Satisfaction Scale by Athlete License Variable

Factor	License	N	X̄	SD	t	p
Life Satisfaction	Yes	121	3.13	0.73	2.053	**0.041**
	No	91	2.91	0.76		

When the t-test results for the life satisfaction scale were examined according to the licensed athlete variable, a significant difference was found.

Table 11. T-Test Results for the Psychological Flexibility Scale by Athlete License Variable

Factor	License	N	X̄	SD	t	p
Acceptance	Yes	121	3.16	0.66	-0.265	0.791
	No	91	3.19	0.73		
	Yes	121	3.19	0.68	-0.927	0.355
Contact with the present moment	No	91	3.27	0.68		
The Self as Context	Yes	121	3.63	0.88	0.532	0.307
	No	91	3.75	0.81		
	Yes	121	3.88	0.87	-1.02	0.972
Separation	No	91	3.88	0.83		
Adopted values and behaviors consistent with	Yes	121	3.53	0.86	-1.46	0.146
these values	No	91	3.71	0.86		

When the t-test results of the psychological flexibility scale were examined according to the athlete license variable, no significant differences were found in any of the scale's sub-dimension.

Table 12. ANOVA Results for the Life Satisfaction Scale by Exercise Status

Factor	Exercise Status	N	X̄	SD	F	p	Difference
Life Satisfaction	Sedentary lifestyle	21	2.72	0.67	11.256	**0.000**	**C>A** **C>B**
	Once a week	81	2.81	0.74			
	Regular physical activity	110	3.26	0.71			

When the results of the life satisfaction scale were analyzed according to the exercise status variable, a significant difference was found. A post hoc (LSD) test was conducted to determine the difference between the groups, and it was found that there was a difference between individuals who engage in regular physical activity and those with a sedentary lifestyle or who engage in physical activity only once a week.

Table 13. ANOVA Results for the Psychological Flexibility Scale by Exercise Status

Factor		Exercise Status	N	X̄	SD	F	p	Difference
Acceptance	**A**	Sedentary lifestyle	21	3.02	0.56	2.629	0.075	
	B	Once a week	81	3.08	0.75			
	C	Regular physical activity	110	3.28	0.66			
Contact with the present moment	**A**	Sedentary lifestyle	21	3.23	0.72	2.174	0.116	
	B	Once a week	81	3.10	0.64			
	C	Regular physical activity	110	3.31	0.70			
The Self as Context	**A**	Sedentary lifestyle	21	3.66	0.76	3.670	**0.027**	**C>B**
	B	Once a week	81	3.49	0.86			
	C	Regular physical activity	110	3.83	0.84			

Separation	**A** Sedentary lifestyle	21	3.77	0.85		
	B Once a week	81	3.79	0.87	1.188	0.307
	C Regular physical activity	110	3.97	0.85		
Adopted values and behaviors consistent with these values	**A** Sedentary lifestyle	21	3.68	0.69		
	B Once a week	81	3.58	0.92	0.140	0.869
	C Regular physical activity	110	3.62	0.85		

When the results of the ANOVA test for the Psychological Flexibility Scale were examined according to the exercise status variable, a significant difference was found in the self as context sub-dimesion of the scale. A post hoc (LSD) test was conducted to determine the difference between the groups, and a difference was observed between individuals who exercise regularly and those who exercise once a week.

Table 14. Correlation Analysis Between Psychological Flexibility and Life Satisfaction

		Life Satisfaction
Psychological Flexibility	r	0.509*
	p	**0.000**
	N	212

An analysis of the results of the correlation (r) test conducted to determine the relationship between life satisfaction and psychological flexibility revealed a positive, moderately significant correlation.

3. Discussion

When the t-test results of the Psychological Flexibility Scale were examined by gender, significant differences were found in the scale's sub-dimensions of acceptance, self as a context, separation, adopted values, and behaviors consistent with these values. When comparing the average scores of women and men in the findings, it was observed that men's average scores were higher than women's. In this case, it can be said that men have a higher level of psychological flexibility than women. A review of the literature reveals that the study conducted by Demirci et al. (2017) shows that male participants have higher levels of psychological flexibility compared to females, which is consistent with our findings. However, in the study conducted by Toprak et al. (2020) no significant difference was found based on the gender variable. In the study conducted by Aydoğdu et al. (2023) it was determined that women's levels of psychological flexibility were higher than those of men. In this context, it was concluded that differences in psychological flexibility scores based on the gender variable do not constitute a reliable predictor. It is believed that this finding stems from the multidimensional nature of psychological flexibility, as well as differences in the sample group, measurement instruments, and methodological approaches.

An analysis of the t-test results for the life satisfaction scale by gender revealed no significant difference.

When the ANOVA results of the psychological flexibility scale were examined according to the variable of the department of study, significant differences were found in the scale's sub-dimensions of self as context, separation, adopted values, and adopted values and behaviors consistent with these values. When the results of the post hoc test were analyzed to examine differences between the groups, it was found that the lowest mean score was observed among the coaching students. In this context, it was observed that students in the physical education and sports management program had higher levels of psychological flexibility than students in the

coaching program. In a study conducted by Alyaqop (2024) in the field literature, the levels of psychological flexibility were examined among students in the School of Sports Sciences and other departments. The results showed that the highest average was observed among students in the School of Sports Sciences. When the ANOVA results of the life satisfaction scale were examined in terms of the "field of study" variable, no significant difference was found.

When the ANOVA results of the psychological flexibility scale were examined according to the grade level variable, a significant difference was found in the scale's separation sub-dimension. Upon examining the differences between the groups, it was found that the average scores of first-grade students were higher than those of second-grade students. In this case, it can be concluded that first-grade students have a higher level of psychological flexibility. The study conducted by Özer (2025) in the literature, which identified significant differences by grade level, supports our findings. In contrast, the study conducted by Soykan and Tosun (2025) on university students, which found no differences by grade level, yields results that differ from ours. It is believed that this discrepancy stems from differences in the sample groups. When the ANOVA results for the life satisfaction scale were examined according to the class level variable, no significant difference was found.

When the ANOVA results of the Psychological Flexibility Scale were examined according to the supporting the team variable, a significant difference was found in the contact with the present moment and self as a context sub-dimension of the scale. The results of the post hoc test conducted to determine which groups exhibited this difference revealed that Beşiktaş fans differed significantly from fans of Fenerbahçe, Galatasaray, and other Anatolian teams. In this context, it can be concluded that Beşiktaş fans have a higher level of psychological flexibility. It is evident that there is a limited body of research in the literature on psychological flexibility with regard to the independent variable of team affiliation. Therefore, it can be said that this serves as a model independent variable for future studies. When the ANOVA results for the life satisfaction scale were examined based on the "team affiliation" variable, no significant difference was found.

When the t-test results of the life satisfaction scale were examined according to the athletic license variable, a significant difference was found. An analysis of the findings revealed that licensed athletes had higher average scores than unlicensed athletes. In this case, it can be concluded that licensed athletes have a higher level of life satisfaction. In addition, when the ANOVA results of the life satisfaction scale were examined in terms of the participation in sports variable, it was observed that individuals who engage in sports regularly differed significantly from those who do not participate in sports or engage in sports activities only once a week. Since individuals with an athlete license regularly attend club training sessions, it is expected that their life satisfaction levels would be high in terms of these two variables. A review of the literature reveals that a study conducted by Akdeniz et al. (2021) on college students—which found that individuals with amateur and professional licenses who also engage in regular sports exhibit significantly different levels of life satisfaction compared to those who participate in sports for recreational purposes—is consistent with our findings. Similarly, a study by Belli and colleagues (2019) on college students, which found a statistically significant difference in life satisfaction in favor of individuals with athletic licenses, supports our findings. Furthermore, the higher average scores among those interested in sports are consistent with the results of our study. However, when the t-test results for the psychological flexibility scale were examined in relation to the athlete license variable, no significant difference was found. Based on these findings, it can be concluded that being a licensed athlete does not affect psychological flexibility.

When the ANOVA results of the psychological flexibility scale were examined according to the exercise status variable, a significant difference was found in the self as context sub-dimension of the scale. When differences between groups were examined, it was found that individuals who exercised regularly had higher average scores than those who exercise status variable only once a week, and that this difference was statistically significant. A review of the literature reveals that the study conducted by Alyaqop (2024) which found significant differences between individuals who engage in sports for career purposes and those who do so for recreational or health reasons, yields results similar to those of our study. In their study, Oytun et al. (2025) stated that regular exercise has a positive effect on psychological flexibility.

An examination of the results of the correlation analysis conducted to determine the relationship between psychological flexibility and life satisfaction revealed a positive correlation between the two. In this context, it can be concluded that as individuals' level of psychological flexibility increases, so does their level of life satisfaction. Because individuals with a high level of psychological flexibility demonstrate the ability to think positively in any given situation. When faced with unexpected situations, they can cope by employing different coping strategies. Therefore, it is expected that there is a positive relationship between psychological flexibility and life satisfaction. A review of the literature reveals that there are studies that yield the same results as our study. The study by Çakır and Dilmaç (2023) which examined the relationship between emotional awareness, psychological flexibility, and life satisfaction, supports our study by identifying a relationship between psychological flexibility and life satisfaction. Similarly, in the research by Mutlu and Tasa (2022) examining the relationship between psychological flexibility, interpersonal harmony, and life satisfaction, the finding of a positive relationship between psychological flexibility and life satisfaction parallels our study. The study conducted by Aydoğdu et al. (2023) which identified a positive relationship between psychological flexibility and life satisfaction, is consistent with our study.

Conclusion and Suggestions

The results revealed differences in psychological flexibility and life satisfaction based on gender, field of study, grade level, athletic license, and participation in sports. Additionally, a positive relationship was found between psychological flexibility and life satisfaction. It was determined that as individuals' levels of psychological flexibility increased, so did their levels of life satisfaction. In this context, several recommendations have been made:

- This study was conducted exclusively with students majoring in sports science. In future studies, students majoring in sports science could be compared with students from other departments.
- The sample for this study was limited to students at the Faculty of Sports Sciences at Gaziantep University. To obtain more informative results, the study could be expanded to include sports science students from other universities.
- Other variables that may influence psychological flexibility and life satisfaction could be explored in future studies.
- Studies could be conducted to enhance psychological resilience and life satisfaction among sports science students.

References

Akdeniz, H., Savtekin, G., & Köylu, K. (2021). Üniversite Öğrencilerinin Yaşam Doyumlarının, Psikolojik Sağlamlık Düzeylerine Etkisinin İncelenmesi. *Spor ve Rekreasyon Araştırmaları Dergisi, 3*(1), 36-52. https://doi.org/10.52272/srad.927472

Alyaqop, A. İ. A. A. (2024). *Kütahya Dumlupınar Üniversitesinde öğrenim gören öğrencilerin spor yapma durumlarına göre psikolojik esneklik düzeylerinin araştırılması* (Yüksek Lisans Tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Beden Eğitimi ve Spor Anabilim Dalı.

Aydoğdu, F., Demir, M., & Demir, B. (2023). Öğretmenlerde yaşam doyumunun bir yordayıcısı: Psikolojik esneklik. *Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 3*(1), 78-95. https://izlik.org/JA97YG84AS

Belli, E., Bedir, F., & Turan, M. (2019). Üniversite öğrencilerinin spora yönelik tutumları ile yaşam doyumları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9*, 89-103. http://dx.doi.org/10.29157/etusbe.123

Cihan, H., & Somoğlu, M. B. (2022). Sportif yaşam doyumu ölçeği: Türk kültürüne adaptasyon çalışması. *Akdeniz Spor Bilimleri Dergisi, 5* (Özel Sayı 1), 531-547. https://doi.org/10.38021/asbid.1194098

Çakır, B., & Dilmaç, B. (2023). Duygusal farkındalık, psikolojik esneklik ve yaşam doyumu arasındaki yordayıcı ilişkiler. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ereğli Eğitim Fakültesi Dergisi, 5*(1), 142-159. https://izlik.org/JA74HZ29UB

Dağlı, A., & Baysal, N. (2016). Yaşam doyumu ölçeğinin Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 15*(59). https://doi.org/10.17755/esosder.263229

Demirbilek, N., & Bozanoğlu, B. (2023). Üniversite öğrencilerinin yaşam doyumu, iletişim becerileri ve yaşam boyu öğrenme düzeyleri arasındaki ilişki. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 24*(1), 312-333. 10.17679/inuefd.1132020

Demirci Seyrek, Ö., & Ersanlı, K. (2017). Üniversite öğrencilerinde yaşamın anlamı ile psikolojik esneklik arasındaki ilişki. *Journal of Turkish Studies, 12*(4), 143–162. https://doi.org/10.7827/turkishstudies.10053

Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J. & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment, 49* (1), 7175.

George, D. & Mallery, M. (2010). *SPSS for windows step by step: a simple guide and reference, 17.0 update*. Pearson

Han, M. T., & Polat, E. (2022). Kış sporları ile ilgilenen sporcuların spora bağlılık ve yaşam doyumu arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *SPORMETRE Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 20*(3), 80-91. https://doi.org/10.33689/spormetre.1079970

Harris, R. (2022). *ACT'i kolay öğrenmek: İlkeler ve ötesi için hızlı bir başlangıç.* Litera Yayıncılık.

Hayes, S. C., Pistorello, J., & Levin, M. E. (2012). Acceptance and commitment therapy as a unified model of behavior change. *The Counseling Psychologist, 40*, 976-1002.

Kalfa, S. (2017). *Spor bilimleri ve eğitim fakültesi öğrencilerinin yaşam doyumu ve serbest zaman doyumunun incelenmesi (Uşak üniversitesi örneği)* (Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Rekreasyon Anabilim Dalı.

Karasar, N. (2004). *Bilimsel araştırma yöntemi.* Nobel Yayıncılık.

Kashdan, T. B. & Rottenberg, J. (2010). Psychological flexibility as a fundamental aspect of health. *Clinical Psychology Review, 30* (7). 865-878. https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.04.006

Katanani, K. J. H. (2020). Life Satisfaction for gifted adults: Its rekatşon to gender, age, religiosity, and income. *Journal fort he Education of Gified 8*(4), 1631 1655. https://doi.org/10.17478/jegys.840243

Kroska, E. B., Roche, A. I., Adamowicz, J. L. & Stegall, M. S. (2020). Psychological flexibility in the context of COVID-19 adversity: Associations with distress. *Journal of Contextual Behavioral Science, 18,* 28-33. https://doi.org/10.1016/j.jcbs.2020.07.011.

Mutlu, S., & Tasa, H. (2022). Psikolojik esneklik, kişilerarası reddedilme duyarlılığı ve yaşam doyumu arasındaki ilişki. *Aydın İnsan ve Toplum Dergisi, 8*(1), 41-68. https://izlik.org/JA83TB52GC

Oytun, M., Subaşı, B., Tınazcı, C., & Yavuz, H. U. (2025). Düzenli egzersiz yapan ve sedanter bireylerin bilişsel esneklik ve durumluk sürekli kaygı düzeylerinin karşılaştırılması. *Kıbrıs Türk Psikiyatri ve Psikoloji Dergisi, 7*(2), 186-193. https://doi.org/10.35365/ctjpp.25.2.09

Özer, D. (2025). Öğrencilerin bilişsel esneklik ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesine yönelik bir araştırma. *Business Economics and Management Research Journal, 8*(3), 212-228. https://doi.org/10.58308/bemarej.1706677

Payne, L. L., Mowen, A. J., & Montoro-Rodriguez, J. (2006). The role of leisure style in maintaining the health of older adults with arthritis. *Journal of Leisure Research, 38*(1), 20–45. 10.1080/00222216.2006.11950067

Sağ, S., Yağdı, M. F., & Güçlü, M. (2024). Sporda psikolojik esneklik: Genel öz-yeterlilik ve benlik saygısı bağlantıları. *Uluslararası Bozok Spor Bilimleri Dergisi*, *5*(1), 214-232. https://izlik.org/JA34WL69KW

Soykan, N. Y., & Tosun, M. (2025). Üniversite öğrencilerinin maneviyat yönelimleri ve psikolojik esneklik düzeylerinin algıladıkları stres düzeyleriyle ilişkisi. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi, 64,* 35-51. https://doi.org/10.29288/ilted.1604311

Toprak, T. B., Arıcak, O. T., & Yavuz, K. F. (2020). Tıp fakültesi öğrencilerinde tükenmişlik derecesi psikolojik esneklik ve değerler arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi ve Araştırmalar Dergisi 9*(1):16-27. https://doi.org/10.5455/JCBPR.26978

Tugade, M. M., & Fredrickson, B. L. (2004). Resilient individuals use positive emotions to bounce back from negative emotional experiences. *Journal of Personality and Social Psychology 86*(2):320-33. 10.1037/0022-3514.86.2.320.

Uygur, S., & Karaca, R. (2020). Psikolojik esneklik ölçeği: Geliştirilmesi, geçerliği ve güvenirliği. *Turkish Studies-Educational Sciences, 15*(5), 3797-3826. https://doi.org/10.47423/TurkishStudies.44949

Yağlı Soykan, N., & Tosun, M. (2025). Üniversite öğrencilerinin maneviyat yönelimleri ve psikolojik esneklik düzeylerinin algıladıkları stres düzeyleriyle ilişkisi. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi, 64*, 35-51. https://doi.org/10.29288/ilted.1604311

Author Contributions

The authors contributed equally to the article

Financial disclosures

The authors declared that this study did not receive any financial support.

Acknowledgements

The authors have nothing to acknowledge of any persons, grants, funds, institutions.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Ceylan, O. (2026). "The Social and Economic History of Cattle Breeding in Thrace in the Early Republican Period (1923- 1950)", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 413-433. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 30.08.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1955865

Yazar/Author

Okan CEYLAN*

Makale Adı/Article Name

The Social and Economic History of Cattle Breeding in Thrace in the Early Republican Period (1923- 1950)

Erken Cumhuriyet Döneminde Trakya'da Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliğinin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi (1923-1950)

ABSTRACT

This study focuses on the socio-economic history of cattle breeding in Thrace from the mid-1920s to the late 1940s. In this context, it aims to examine the role of cattle breeding in the agricultural sector in the provinces of Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale and Istanbul in the Thrace General Inspectorate Region. At this point, the reason for choosing Thrace as the study area was the high agricultural production potential of the region, the large area of pastures and grazing lands in the region, and the investments made by the Thrace General Inspectorate to develop animal husbandry. In addition, the impact of the Istanbul market on the region following the loss of the commercial hinterland of the Aegean Islands after the Treaty of Uşi signed on 18 October 1912 and the loss of the economic hinterland of Western Thrace after the Lausanne Peace Treaty signed on 24 July 1923 will be examined. It analyses cattle breeding in Thrace in the 1930s and 1940s and the public investments in this field such as cattle sheds and stallion depots such as İnanlı, Şerefli, Köprüce and Kumkale and the Sarmısaklı Farm of Alpullu Sugar Factory. It is observed that cattle breeding in Thrace had a complementary role in agriculture, and in the 1930s, breeding efforts were made to combat diseases and to increase the number of cattle. Until the introduction of agricultural mechanization in Thrace, cattle were important means of production. As a matter of fact, this study is very important in terms of giving an idea about agriculture, society, economy and local development as it analyses the means of production in the background of plant production in Thrace, beyond the values of animal production.

Keywords: Cattle Husbandry, Thrace, Public Investments, Peasantry

ÖZ

Bu çalışma genel olarak 1920'lerin ortasından ve 1940'ların sonuna kadar olan zaman diliminde Trakya'daki büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin sosyo-ekonomik tarihi üzerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda Trakya Umumi Müfettişlik Bölgesi'nde yer alan Edirne, Kırklareli, Tekirdağ ve Çanakkale illeri ve İstanbul'daki büyükbaş hayvancılığın tarım sektöründeki rolünü inceleme hedefindedir. Bu noktada çalışma sahası olarak Trakya'nın seçilme nedeni bölgenin yüksek zirai üretim potansiyeli, bölgedeki mera ve otlakların geniş yer tutması, Trakya Umumi Müfettişliğinin hayvancılığı geliştirmek için yaptığı yatırımlar etkili olmuştur. Ayrıca 18 Ekim 1912 tarihinde imzalanan Uşi Antlaşması sonrasında Ege Adaları ticari hinterlandının ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması sonrasında Batı Trakya'nın iktisadi hinterlandının kaybedilmesinin ardından İstanbul piyasasının bölgeye etkisi incelenmek istenmektedir. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Trakya'da büyükbaş hayvan yetiştiriciliğini ve bu alanda İnanlı, Şerefli, Köprüce ve Kumkale gibi inekhaneler ve aygır depoları ile Alpullu Şeker Fabrikası'na bağlı Sarmısaklı Çiftliği gibi kamusal yatırımları incelemektedir. Trakya'daki büyükbaş hayvancılığın zirai alanda tamamlayıcı bir role sahip olduğu, 1930'larda ıslah çalışmalarıyla hem hastalıklarla mücadele edildiği hem de sayıca arttırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Trakya'da tarımsal mekanizasyonun kullanımına dek büyükbaş hayvanlar önemli üretim araçları olmuştur. Nitekim bu çalışma salt hayvansal üretim değerlerinden de öte Trakya'daki bitkisel üretimin arka planında yer alan üretim araçlarını incelediğinden tarım, toplum, ekonomi ve yerel kalkınma hakkında fikir vermesi bakımından da oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Büyükbaş Hayvancılık, Trakya, Kamu Yatırımları, Köylülük

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, okan.ceylan@ege.edu.tr

Introduction

This article argues that the political geography of Thrace is the main critical factor in the determination of the husbandry policy of the Republican regime. Cattle breeding in this region during the early Republican period was a strategic instrument of state-led rural development, shaped by the twin imperatives of securing the region's demographic stability and integrating its agricultural economy into the national market. Far from being a simple continuation of the Ottoman practices, Republican policies in Thrace constituted a deliberate attempt to transform the region into a model of modern animal husbandry—what this study conceptualizes as a "laboratory region" for agricultural modernization.

Thrace's designation as a "laboratory region" is justified by its unique characteristics during the interwar period: its proximity to Istanbul as the primary consumer market, its exposure to European political and economic developments, its status as a frontier region with demographic fragility, and its intensive concentration of state-led agricultural investments. These features rendered Thrace an ideal case for observing the interaction between state policies and local socio-economic dynamics in the context of early Republican modernization. State interventionism in Thrace was facilitated by the convergence of four interrelated factors: the reorientation of the region's economic geography following the loss of its commercial hinterlands; demographic upheaval wrought by population exchanges and refugee settlement; the consolidation of administrative authority through the Thrace General Inspectorate; and the emergence of market opportunities linked to Istanbul's growing demand. These conditions positioned Thrace as an avant-garde region, a spatial laboratory for the Republican regime's agricultural vision and a testing ground for modernization policies subsequently extended elsewhere.

By the time the Republic was proclaimed in 1923, a prolonged period of warfare—from the Russo-Ottoman War of 1877–1878 through the Balkan Wars, the First World War, and the Turkish War of Independence—had drastically reduced population numbers, cultivated land, and livestock stocks across Anatolia and Thrace (Ceylan, 2022: 236). Particularly from the second half of the nineteenth century onward, diseases such as rinderpest, glanders, smallpox, and foot-and-mouth disease severely affected large-scale cattle breeding in both Anatolia and Rumelia. In response, the early Republican administration prioritized the quantitative and qualitative development of animal husbandry as a means of promoting rural development, expanding cultivated land, and increasing agricultural production (*İzmir Enternasyonel Fuarında Trakya*, 1937: 53). Although the Ottoman state had initiated institutional measures in the late nineteenth century—including the establishment of veterinary schools, bacteriology institutes, and early legislation on animal health—these efforts remained hampered by persistent warfare and limited civilian infrastructure. Consequently, the Republic inherited a severely weakened agricultural economy and a diminished animal population, making the reconstruction of livestock farming a critical state priority.

Existing scholarship on early Republican agricultural history has largely concentrated on crop production and industrialization policies, with relatively less attention devoted to animal husbandry. Studies such as Çolak and Jávorka analyze the impact of international knowledge transfer on the formation of early Republican livestock policies through the reports of Hungarian expert Oszkár Wellmann, drawing on archival documents. The work interprets the adoption of Wellmann's reports by the Ministry of Agriculture as the foundation for policy planning as a manifestation of the state's commitment to shaping livestock strategy through scientific and foreign expertise (Çolak and Jovarka, 2017). Besides, Toprak and Pamuk have provided macro-level analyses of agricultural transformation, labor scarcity and cultivated lands (Toprak, 1988: 19-35; Pamuk, 2015: 163-199) while regional examinations—particularly those focusing on Thrace—remain scarce. Furthermore, the socio-economic dimensions of cattle breeding, as opposed to its technical or veterinary aspects, have yet to receive comprehensive treatment. This study addresses this gap by offering a regionally grounded, socio-economic analysis of cattle breeding in Thrace between 1923 and 1950. Focusing on the provinces of Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, and Çanakkale—situated within the General Inspectorate of Thrace established in

1934—as well as Istanbul, it examines the value added by cattle breeding to the agricultural sector. The selection of Thrace is also motivated by the region's notable post-war production potential in animal husbandry and the extensive presence of pastures and grazing lands within its agricultural structure. Additionally, the study investigates the impact of the Istanbul market on Eastern Thrace following the region's loss of its commercial hinterlands—namely the Aegean Islands after the Treaty of Ouchy (Uşi) (1912) and Western Thrace after the Treaty of Lausanne (1923).

Situated along the European frontier, Thrace was historically the region most exposed to political developments in Europe. The post-war settlement imposed on the defeated powers after the First World War—epitomized by the treaties of Versailles, Neuilly, and Trianon—when compounded by the global economic collapse of 1929, reshaped the European political landscape, enabling the emergence of totalitarian regimes in the 1930s and ultimately leading to the Second World War (Toprak, 2004: 84–99). Both the economic crisis of the 1930s and the wartime economy of the Second World War generated anxiety about the future, fear of occupation, and widespread uncertainty in Thrace's social and economic life (Burgaç, 2017). Public investments in Thrace were deliberately designed to anchor the population to the land, thereby addressing both economic productivity and security concerns in a frontier region. Thrace's distinctiveness lay in its simultaneous exposure to European political volatility, its role as Istanbul's agricultural hinterland, and its concentration of state-led modernization projects—factors that together positioned it as a unique case within early Republican development.

Finally, although the decline in agricultural product prices following the Great Depression of the1929 led Turkey in the 1930s to prioritize planned industrial development models, public initiatives aimed at enhancing yield and diversifying crop patterns through breeding and improvement programs were also implemented in agriculture. This trend was evident in both crop production and animal husbandry, with agricultural research institutes, state farms, and stallion depots constituting prominent examples. By addressing cattle breeding in Thrace through its socio-economic dynamics, this study aims to make a substantial contribution to the existing literature.

Following this introduction, the first section examines the Ottoman legacy of cattle breeding and the institutional frameworks inherited by the Republic. The second section analyzes state policies and public investments in Thrace during the 1930s and 1940s, with particular attention to the role of the Thrace General Inspectorate. The third section evaluates the socio-economic impact of these policies through quantitative data on animal populations, cultivated land, and rural livelihoods in Thrace. The conclusion assesses the extent to which Thrace fulfilled its role as a "laboratory region" for agricultural modernization.

1. Cattle Husbandry in the Late Ottoman Empire

Wars, large-scale population movements, epidemic animal diseases such as rinderpest, the contraction of pasturelands due to the expansion of cultivated areas, and the increasing burden of livestock taxation all adversely affected animal production in the Ottoman Empire during the nineteenth century. As a result of territorial losses—particularly in regions such as Rumelia and Egypt, which had long supplied Istanbul with meat—the Empire’s total livestock population declined by approximately 58 percent by the end of the First World War (Temel, 2010: 3–7).

In addition, the intensified movement of both people and animals during wartime facilitated the spread of rinderpest, one of the most devastating animal epidemics of the nineteenth century, comparable in its impact on livestock to malaria among humans. First identified as a disease of Asian origin in 1847, rinderpest reached Ottoman territories during the Russo-Ottoman War of 1877–1878, following the Russian occupation of Eastern Anatolia (Erk, 1963: 234; Sönmez, 1992: 116; Ceylan, 2022: 274). Its appearance in Istanbul was likewise linked to the importation of animals from Russia after 1887. The disease spread rapidly from 1904 onward and continued to exert a severe toll on livestock during the years of the First World War. In response, two

separate branches were established in Adana and Erzincan for the production of serum used in treatment efforts (Bulan, 2019: 13).

These developments prompted the Ottoman state, particularly in the final quarter of the nineteenth century, to pursue institutionalization in the field of animal husbandry. Accordingly, the Inspectorate of Veterinary Affairs (Umur-ı Baytariye Müfettişliği) was founded in 1888, followed by the Civil Veterinary School (Mülkiye Baytar Mektebi) in 1889 and the Commission for Animal Health Police (*Zabıta-i Sıhhıye-i Hayvaniye Komisyonu*) in 1893 (Temel, 2010: 3–7).

However, with the outbreak of the Balkan Wars, cattle requisitioned from various regions of Anatolia under wartime obligations (*Tekâlif-i Harbiye*) were transported to Thrace to meet military needs. These animals were initially gathered in Bakırköy and Çekmece in Istanbul before being dispatched to Rumelia. As a consequence, rinderpest spread both to Edirne and, via Ortaköy—later lost beyond the borders of the Ottoman state—to Bulgaria. Although the incidence of the disease declined in Thrace following the Balkan Wars, it resurged during the First World War due to renewed livestock transportation. In this context, 12,394 animals perished in 1912 and 10,094 in 1915 as a result of rinderpest (Ekrem, 1930: 27–28).

These circumstances led the Committee of Union and Progress (*İttihat ve Terakki)* to adopt policies aimed at protecting animal health. Although the foundations of the Pendik Bacteriology Institute were laid in 1911, it could only be established in 1914 due to the disruptions caused by the Balkan Wars (Ekrem, 1930: 27). Furthermore, on 5 December 1913, the Animal Health Police Law (*Zabıta-i Sıhhiye-i Hayvaniye Kanunu*), consisting of 45 articles and eight sections, was enacted (Temel, 2010: 3–7). Remaining in force until 1928, this law proved particularly vital during the years of the War of Independence. Under its provisions, the early Republican administration regulated animal imports and exports and introduced measures such as quarantine, treatment protocols, penal sanctions, and the establishment of commissions to combat infectious diseases ranging from rinderpest and smallpox to anthrax, tuberculosis, and rabies (TBMM *Zabıt Ceridesi*, 7 April 1934; TBMM *Zabıt Ceridesi*, 18 June 1934; Temel, 2010: 3–7).

With German support, the Committee of Union and Progress administration also established animal breeding stations. In this vein, the Law on the Preservation of Breeding and Draught-Eligible Bovine Animals (*Damızlığa ve Çifte Elverişli Hayvanat-ı Bakariyye'nin Suret-i Muhafazası*) was enacted on 17 April 1918 to promote animal husbandry. This legislation established a clear distinction between animals reserved for breeding and those authorized for slaughter, thereby introducing regulatory control over meat production. However, as its enforcement led to constraints in meat supply, the law was repealed on 29 January 1922 and replaced on the same day by the Law on the Proper Preservation of Animals Suitable for Breeding and Draught Purposes. (*Çifte ve Damızlığa Elverişli Hayvanların Hüsnü Muhafazası*). Under the new regulation, the slaughter of cattle under one year of age and small ruminants under six months was prohibited, along with restrictions on the slaughter of draught animals, pregnant animals, and breeding stock (Temel, 2010: 2–11).

From the Balkan Wars through the War of Independence, the fight against rinderpest constituted one of the most pressing challenges, necessitating increased serum production. To this end, budgetary resources were allocated, and amendments were introduced to the regulations of the General Directorate of Posts to facilitate the transportation of serum (Temel, 2010: 12). While cattle fulfilled essential needs such as manure production, draught power, and transportation, sheep primarily supplied meat and milk (Batu, 1943: 312). Given the central role of cattle as draught animals, a regulation was introduced during the National Struggle mandating the cultivation of 40 dönüms of land per animal (Bulan, 2019: 18). Consequently, cattle occupied a critical position in both national defense and the sustainability of agricultural production.

Nevertheless, rinderpest continued to exact a heavy toll: 26,000 animals died in 1922, 24,000 in 1923, and 85,567 during the 1930s. In response, and based on a report prepared by the German expert Hofmayster—invited to assist in combating the disease—a commission was formed under the leadership of former Minister of Economy Sabri Bey, although a full veterinary congress could

not be convened. The principal challenge identified was the difficulty of implementing scientific preventive measures in rural areas (Ekrem, 1930: 31–32). Although vaccination and serum treatment constituted the most effective methods of combating rinderpest, the persistence of livestock smuggling and uncontrolled circulation severely hindered disease control efforts (Bulan, 2019: 34–36).

Ultimately, the prolonged period of warfare—from the Russo-Ottoman War of 1877–1878 through the Italo-Turkish War of 1911 and culminating in the War of Independence—drastically reduced population numbers, cultivated land, and livestock stocks in both Anatolia and Thrace. As a result, the Republic inherited a severely weakened agricultural economy and a diminished animal population from the Ottoman Empire (Toprak, 2002: 638). For instance, the cattle population declined from seven million in 1912 to four million by 1927 (Kılıç, 2020: 23). Accordingly, the single-party government prioritized the quantitative and qualitative development of animal husbandry as a means of promoting rural development, expanding cultivated land, and increasing agricultural production (*İzmir Enternasyonel Fuarında Trakya*, 1937: 53). During the same period, forced migrations, population exchanges, mass displacements, and high infant mortality rates reduced the population from 16 million to 13 million, while cultivated land shrank from 64 million to 30 million dönüms (Bulan, 2019: 23–24).

As demonstrated above, technical advancements in animal health during the late Ottoman period aimed both to prevent epidemics and to increase livestock numbers. Alongside legal regulations, scientific and medical initiatives—including vaccination programs and the training of specialized personnel—were undertaken. However, due to prevailing political conditions, military veterinary services developed more rapidly than civilian veterinary services. Consequently, the single-party administration made concerted efforts to strengthen civilian veterinary institutions, within which state farms (haras) occupied a particularly significant position (Temel, 2010: 11–19).

2. Cattle Husbandry Policy in the Early Republican Period

During the Ottoman period, state-owned animal-breeding establishments were referred to as *haras* (stud farms) from 1830 onward. The incorporation of animal husbandry into the sphere of public service as a state policy, together with the institutional development of veterinary medicine, began in response to outbreaks of rinderpest observed during the Russo-Ottoman War of 1877–1878. The state's assumption of control over animal production and breeding gained momentum during the Second Constitutional Period (1908–1920), culminating in the establishment of the first modern stud farm in Aziziye in 1914 (Baysal, 1984: 495–496). These stud farms not only focused on breeding horses suited to the country's economic and geographical conditions but also functioned as important centers of scientific knowledge by providing training for animal breeders, thereby contributing significantly to the development of equine husbandry (Çolak, 2017: 29).

Except for the Karacabey Stud Farm, the farms and cattle sheds established by the Committee of Union and Progress failed to carry over into the Republican period. Consequently, the Animal Improvement Law (*Islahat-ı Hayvanat Kanunu*) enacted on 20 March 1923 aimed both to establish and disseminate model livestock facilities and to promote the improvement of animal husbandry (Temel, 2010: 23). In this context, the Karacabey Farm emerged as the first agricultural enterprise that the single-party government sought to modernize and develop (Çolak, 2017: 29).

During the same period, animal production within Turkish agriculture was discussed at the Turkey (İzmir) Economic Congress held between 17 February and 4 March 1923, where the Veterinary Affairs Program (*Umur-ı Baytariye*) was formulated (İnan, 2023: 27–29; Temel, 2010: 13–17). In a report submitted to the Congress, Cafer Bey, the Veterinary Officer of the Istanbul Region, emphasized the necessity of combating epidemics, improving livestock breeds, and increasing animal numbers. Indeed, following the 1929 World Economic Depression, livestock husbandry became one of the central topics debated at the First Agricultural Congress convened on 5 January 1931, as rising input costs increased the relative importance of animal production within agriculture (Çolak, 2017: 18–19).

One year after the Turkey Economic Congress, the Council of Ministers issued the Regulation on Combating Rinderpest on 3 April 1924. Under this framework, the spread of rinderpest was curbed through measures enforced by civil administrators and law enforcement authorities. For instance, the sale and transport of livestock from Thrace—where the disease was relatively less prevalent—to Anatolia was prohibited. Subsequently, the Animal Health Police Law was enacted on 6 May 1928, followed by a related regulation issued by the Council of Ministers on 9 August 1931. These measures introduced modern practices for protecting animal health and regulating slaughterhouses in the face of epidemic diseases (Temel, 2010: 13–19).

In other words, livestock policy during the Atatürk era focused on combating infectious diseases, establishing breeding stations and stud farms, procuring vaccines and expert veterinarians from abroad, improving animal breeds, and increasing livestock numbers (Temel, 2010: 22; Bulan, 2019: 1–2). These policies exhibited significant continuity with those pursued during the Committee of Union and Progress period. In this regard, with the support of Minister of Agriculture Mehmet Sabri Toprak and zootechnics specialist Reşat Muhlis Erkmen, livestock expert Professor Mihaliof from the Saratov Institute in Russia was invited to Turkey in 1925, where he conducted the country's first experiments in artificial insemination on horses (Bulan, 2019: 24). In the same year, Montafon cattle imported from Austria were bred at the Karacabey Stud Farm, which had been established in Bursa in 1924 (Özzorluoğlu, 1931: 25). Indeed, the Karacabey Stud Farm became the first institution in Turkey to conduct systematic animal breeding programs (Doğanay, 1998: 231).

During parliamentary debates held on 5 June 1926, decisions were taken to register stallions and bulls nationwide, regulate horse races and livestock exhibitions, assess animal health and breeding suitability, and establish stud farms, cattle sheds, and experimental stations (TBMM *Zabıt Ceridesi*, 05.06.1926; Bulan, 2019: 25). Given that the Turkish Armed Forces constituted the largest item of public expenditure in the early Republican years, the Ministry of National Defense also considered establishing meat and canned food factories to meet the nutritional needs of the military (Toprak, 2002: 640).

In 1927, Turkey's livestock inventory included 2,300,000 cows, 2,616,000 oxen, 749,000 calves, and 1,105,000 young bulls (Akıncı & Batu, 1942: 3; Özzorluoğlu, 1931: 34–35). From the Ottoman period to the Republic, cattle husbandry took the form of pasture-based livestock production in Central, Eastern, and Southeastern Anatolia, whereas in Thrace it developed predominantly as farm-based livestock husbandry (Temel, 2010: 3–7). The regional distribution of cattle breeding was closely linked to the extent of pasturelands and precipitation patterns. Accordingly, cattle husbandry expanded in Northeastern Anatolia, the Central and Western Black Sea regions, and the Ergene Basin in Thrace, where rainfall levels were relatively high (Kılıç, 2020: 18). According to Professor Rastofiniski, cattle breeds in Anatolia could be classified into three categories: black cattle in mountainous regions, light-brown breeds in coastal areas, and grey cattle breeds (Akıncı & Batu, 1942: 3). Among these breeds, Simmental and Swiss cattle were introduced from Europe into the Kars region during the Russian period. They subsequently disseminated to Thrace and Western Anatolia (Özzorluoğlu, 1931: 22).

Despite these public initiatives in the early Republican years, the physical conditions of rural barns, the improvement of meadows and pastures, and the cultivation of fodder crops were crucial for the sustainability of imported livestock breeds (Özzorluoğlu, 1931: 31–33). Inadequate barn conditions reduced meat and milk yields (Altıok, 15 December 1933: 15). Moreover, fodder crop cultivation in Turkey during the 1920s remained rudimentary, and pasturelands were not utilized efficiently in cattle breeding (Batu, 1943: 310). Neglect in cattle care also resulted in low manure yields, undermining soil fertility (Özzorluoğlu, 1931: 9).

As agricultural prices declined until the mid-1930s due to the Great Depression, farmers' incomes contracted significantly (Ceylan, 2022: 309). During this period, insufficient animal care and inadequate barn conditions led to frequent outbreaks of animal diseases and attacks by wild animals (Bulan, 2019: 60). Although animal numbers in Thrace exceeded the national average by

the late 1920s, cattle stocks remained insufficient, and an adequate number of animals could not be distributed to the Lausanne exchangees (Akın & Kaya, 2020: 107). At the same time, revenues derived from the *Ağnam* tax on sheep, taxes levied on domesticated animals from 1931 onward, and public income generated from livestock trade accelerated state-led initiatives in animal husbandry. Notably, the Istanbul Livestock Exchange was established on 13 February 1929 (TBMM *Zabıt Ceridesi* 29.06.1931; TBMM *Zabıt Ceridesi*, 06.07.1931; Bulan, 2019: 47–55). Between 1924 and 1937, Turkey exported animal products worth 27.7 million liras, accounting for 20 percent of total agricultural output (Bulan, 2019: 99–100).

Another major challenge in cattle breeding was farmers' failure to apply selective breeding practices, often using even high-quality calves for draught purposes (Akıncı & Batu, 1942: 4). For this reason, contemporary veterinarians recommended—following European models—that cattle be bred separately for meat, milk, and draught power. In this respect, oxen were considered the most efficient draught animals. Even in Western European countries where agricultural mechanization had advanced, oxen continued to serve as alternatives to tractors, contributing to lower production costs (Özzorluoğlu, 1931: 7–35). However, cattle that spent winter months in poorly ventilated, damp earthen barns, largely beyond veterinary supervision, frequently fell ill and suffered high mortality rates (Akıncı & Batu, 1942: 8).

Beyond physical and human factors, epidemic diseases constituted one of the principal obstacles to increasing livestock numbers. Animals were susceptible to at least twenty-eight different microbial and parasitic diseases (Bulan, 2019: 142). The Animal Health Police Law enacted on 9 May 1928 required that infectious diseases be reported to the government, that traded animals undergo veterinary inspection, and that treatment and quarantine measures be implemented when contagious diseases were detected (TBMM *Zabıt Ceridesi*, 03.05.1928; TBMM *Zabıt Ceridesi*, 26.04.1928). For example, outbreaks of glanders in Edirne, Kırklareli, Gelibolu, Çatalca, and Tekirdağ in 1924 led to the imposition of quarantine measures and the enforcement of the Animal Health Police Law in these regions (BCA 30-18-1-1/9-24-11).

When the disease re-emerged in Thrace in 1936, renewed control efforts were initiated. In addition to the existing veterinary organization, three veterinarians and three health officers were deployed to the region. Over a two-month campaign, 8,540 horses, 139 mules, and 8,575 donkeys were examined. Similar efforts continued in 1937, particularly in 145 villages in Edirne, where outbreaks of anthrax were detected, leading to the vaccination of 274,840 head of cattle. Educational films sent by the Ministry of Agriculture were screened for villagers by veterinarians as part of the anthrax control campaign (*Cumhuriyet'in 15. Yılında Edirne*, 1939: 58–59). Vaccination programs against anthrax and other diseases were implemented systematically between 1935 and 1940 (Yeni Asır, 9 January 1938).

Although epidemics such as anthrax, blackleg, smallpox, mange, tuberculosis, and rabies occurred in Thrace, effective veterinary services prevented large-scale livestock losses (Trakya Coğrafyası Tabii, Zirai, Beşeri ve Veteriner, 1944: 82; Resmi Edirne, 14.12.1930). As a result of anthrax control efforts alone, 665,974 animals were saved. The General Inspectorate of Thrace procured a total of 290 bulls from Bulgaria, Çifteler, Karacabey, the Thrace Regional Farm, and local villages to support breeding programs (*Son Posta*, 13 January 1939). Furthermore, in response to rising cases of smallpox and *kelebek* disease in 1942, the Ministry of Agriculture provided free medication and veterinary examinations (Bulan, 2019: 143).

The strategic importance of animal husbandry within the crop production process became increasingly evident during both the wartime economy of the early 1940s and the subsequent period of economic recovery. Although Turkey remained outside the Second World War between 1939 and 1945, efforts to meet the food needs of the military and urban populations—amid rising living costs, black market activity, and inflation—resulted in the imposition of a severe war economy. Enacted on 18 January 1940, the National Protection Law (*Milli Korunma Kanunu*) granted the single-party government extensive powers to intervene in production, means of production, pricing, consumption through rationing, and compulsory labor. Under this law,

farmers owning less than 40 dönüms of land could have their draught oxen requisitioned by the army for national defense purposes (TBMM *Zabıt Ceridesi*, 18.01.1940; Pamuk, 2015: 199–201).

Despite increases in horse numbers from 500,000 in 1923 to 940,000 in 1939, livestock stocks remained insufficient to meet both agricultural and military needs. A similar situation prevailed for cattle: in 1940, there were only 60 head of cattle per 100 inhabitants and 13 head per square kilometer (Ekin, 1943: 7). Introduced in 1943, the Soil Products Tax (*Toprak Mahsulleri Vergisi*) imposed a 10 percent levy in kind or cash on agricultural products, rising to 25 percent or more for large producers (Keyder, 2014: 144; Pamuk, 2015: 201–225). As draught animals were essential for cultivation, harvesting, and transportation, cattle continued to play a critical role in agricultural production under wartime economic conditions.

The period between 1946 and 1950 marked a phase of recovery in agriculture. Although tractors began to enter Turkish agriculture with Marshall Plan, mechanization remained largely confined to large-scale producers, and field cultivation continued to rely predominantly on draught animals. In the early 1950s, for instance, there were 950 tractors in Edirne, 350 in Çanakkale, 359 in Istanbul, 557 in Kırklareli, and 1,846 in Tekirdağ. Given the number of villages in Thrace, this amounted to an average of only two or three tractors per village (İUM, 1954). Consequently, until the late 1940s, a substantial portion of agricultural land in Thrace continued to be plowed by oxen, buffalo, and horses.

Farm households typically owned a single pair of draught animals, capable of cultivating approximately 50 dönüms of land. Families owning more than one pair could also cultivate rented land, whereas households without draught animals often relied on shepherding or woodcutting for subsistence (Oluç, 1946: 146). Although the Land Distribution Law (*Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*) enacted in 1945 expanded cultivated land and increased profits from crop production—thereby restricting pastures and slowing progress in animal husbandry—plowing continued largely to depend on cattle. Consequently, the argument that this law relegated animal husbandry to a secondary position is not entirely accurate (Cillov, 1962: 2; Baysal, 1984: 497). An examination of cultivated land and farming households between 1927 and 1950 reveals the following distribution:

Tablo 1: Farming Households and Cultivated Land in Thrace (1927–1950)

Provinces	Years	Peasant Households	Cultivated Lands (Decare)
Edirne	1927	17.578	939.299
Edirne	1939	23.946	1.735.482
Edirne	1950	35.993	1.648.660
Kırklareli	1927	15.910	543.993
Kırklareli	1939	24.414	1.518.370
Kırklareli	1950	35.164	1.261.490
Tekirdağ	1927	18.368	1.171.029
Tekirdağ	1939	28.406	2.281.505
Tekirdağ	1950	40.118	2.013.351
İstanbul	1927	16.772	382.055
İstanbul	1939	-	-
İstanbul	1950	50.321	716.270
Çanakkale	1927	30.238	772.768
Çanakkale	1939	33.996	1.306.857
Çanakkale	1950	54.519	1.198.010

Sources: DİE, 1970; İUM, 1941; İUM, 1956.

Table 1 provides a quantitative basis for assessing the socio-economic transformation of Thrace's agricultural structure between 1927 and 1950. The data reveal three interrelated dynamics. First, the more than doubling of farming households in Edirne, Kırklareli, and Tekirdağ reflects not only natural population growth but also the cumulative impact of state-led settlement policies, land distribution programs, and migration from Anatolia and the Balkans. However, this demographic expansion—also fragmented landholdings, potentially reducing average farm sizes

and limiting investments in animal husbandry. Second, the expansion of cultivated land—particularly the 131% increase in Kırklareli—intensified crop production but came at the cost of converting pastures and grazing lands into arable fields. This expansion created an inverse relationship between arable farming and livestock sustainability: in Kırklareli, where the most dramatic expansion occurred, pressure on grazing lands was most acute, while in Çanakkale, where cultivated land expanded more modestly (55%), pasturelands were relatively better preserved. Third, the plateauing or decline in cultivated land between 1939 and 1950—most pronounced in Edirne (-5%), Kırklareli (-17%), and Tekirdağ (-12%)—suggests that the limits of extensification had been reached by the late 1940s (DİE, 1970; İUM, 1941; DİE, 1956). This stagnation reflects a structural bottleneck: with an average of only two to three tractors per village, Thrace's agriculture remained dependent on draught animals, whose productivity constrained further expansion of cultivated land. Inter-provincial variations further illuminate these dynamics: Tekirdağ emerged as the region's agricultural core with the largest cultivated area and highest number of farming households, while Kırklareli experienced the most volatile growth, and İstanbul's agricultural sector expanded in response to urban demand for fresh produce. Ultimately, table 1 reveals a fundamental tension in Thrace's agricultural development: the expansion of crop production systematically encroached upon pasturelands, undermining the region's capacity for sustainable animal husbandry—a trade-off reinforced by the Land Distribution Law of 1945, which prioritized arable farming over livestock breeding. This tension positioned Thrace as a microcosm of the broader dilemmas facing Turkish agriculture in the transition from extensive to intensive production, highlighting the state's challenge not merely to increase cultivated area or household numbers, but to manage this trade-off in ways that preserved long-term agricultural yield.

3. Animal Production and Rural Communities in Thracian Agriculture during the Single-Party Period

This section shifts the focus from state-level policy formulation to the regional implementation and socio-economic outcomes of cattle breeding initiatives in Thrace. It examines how state farms, breeding depots, and livestock exhibitions functioned as instruments of rural transformation, and assesses the extent to which these interventions improved the livelihoods of farming households in the region.

a.Cattle Improvement through Dairies and Breeding Depots

Until the first half of the twentieth century, a close parallel existed between animal husbandry and crop production within the framework of traditional agricultural practices. Large livestock—particularly oxen, as well as buffaloes and horses—played a central role throughout the production cycle, from ploughing to harvest, while small ruminants such as sheep and goats contributed to agricultural productivity primarily through manure. However, since land was tilled using hand-operated ploughs or wooden ard ploughs *(karasaban*), root development remained suboptimal, and crop yields were largely dependent on climatic conditions (Akar, 1991: 21; Candeğer, 2020: 204; Ceylan, 2023: 716).

The preference for oxen over horses in draft work stemmed mainly from economic considerations. Whereas horses required barley feed, oxen could be sustained on straw for up to seven months and grazed during spring and summer, significantly reducing feeding costs (Güran, 1998: 86; Ceylan, 2023: 716). In Thrace, cattle breeding was largely conducted in the form of village-based and barn-based livestock husbandry, typically as a supplementary activity of farming households whose primary livelihood derived from crop production (Cillov, 1962: 4). During the 1930s and 1940s, cattle husbandry occupied a crucial position in Thrace due to its importance for agricultural production, transportation, and food supply.

In the 1930s, the deterioration of cattle stock and the shortage of breeding bulls in Thrace prompted the establishment of breeding programs, livestock exhibitions, artificial insemination stations, and extension activities aimed at combating animal diseases at farms such as İnanlı and Şerefli (Bulan, 2019: 44–69). By the 1940s, Thracian cattle were largely improved through the widespread introduction of the Plevne breed (*Son Posta*, 26 September 1940). As a sign of

modernization in animal husbandry, the share of cattle in meat and milk production increased. Since cattle from Thrace and Western Anatolia were primarily exported to Greece, and those from Çukurova to Middle Eastern countries, Istanbul's cattle demand was largely met through supplies from eastern provinces (Bulan, 2019: 44–70).

By the early 1950s, two of Turkey's five dairy farms (*inekhane*) were located in Thrace: the İnanlı Dairy Farm, established in Tekirdağ in 1930, and the Kumkale Dairy Farm, founded in Çanakkale in 1951. The availability of state-owned pastures in Tekirdağ, the region's potential for cattle improvement, and its proximity to Istanbul—facilitating the supply of meat to the city—were decisive factors in the establishment of the İnanlı Dairy Farm (Bulan, 2019: 5).

In terms of cattle breeds, while Native Black cattle (Yerli Kara) constituted the most widespread traditional breed in Anatolia, Plevne and Grey Steppe (Boz) cattle—particularly suited for draft work—were predominant in Thrace (Akıncı & Batu, 1942: 6; *İzmir Enternasyonel Fuarında Trakya*, 1939: 59). This distribution reflects a deliberate process of selection aimed at adapting draft animals to new agricultural implements such as iron ploughs (Mazoyer & Roudart, 2016: 403). Grey Steppe cattle were valued for their meat, milk, and hide quality, although they were the smallest in size among Turkish cattle breeds. Their superior draft capacity, rather than milk or meat yield, made them widely used in fieldwork, similar to Native Black cattle (Özzorluoğlu, 1931: 21; Akıncı & Batu, 1942: 7–8; Burgaç, 2013: 265). Moreover, Native Black cattle and buffaloes demonstrated greater resistance to rinderpest, with approximately 90 percent surviving outbreaks of the disease (TBMM *Zabıt Ceridesi*, 03.05.1928).

Cattle breeding was actively promoted as a means to increase agricultural output and improve social welfare. Due to their strength as draft animals, oxen occupied a central position in cattle husbandry policies. Consequently, specialized cattle-breeding units were established at state farms in Karacabey (Bursa), Sultansuyu (Malatya), Çifteler (Eskişehir), Konya, and Çukurova (Adana) (Bulan, 2019: 28). Livestock improvement initiatives undertaken by the Thrace Inspectorate-General were also of considerable importance for rural development (*Yeni Asır*, 9 January 1938; *Ulus*, 9 September 1938).

In 1925, bulls and buffaloes were imported from Hungary to be distributed to farmers in Thrace and Western Anatolia, with some allocated to the Karacabey Stud Farm for breeding purposes (BCA 30-18-1-1/14-36-6). The İnanlı Dairy Farm and Stallion Depot played a key role in increasing livestock numbers through scientific breeding and improvement practices (Haber-Akşam Postası, 23 January 1937; *Akşam*, 16 July 1937). Similarly, the Türkgeldi Seed Improvement and Production Farm produced approximately 200 bulls annually (*Akşam*, 11 October 1938). Within Tekirdağ province, İnanlı Dairy Farm, Şerefli Farm, and Hocaydın Farm constituted major centers of livestock breeding (*Trakya Dergisi*, March 1938: 2). Additionally, dairy farms established in Silivri (Istanbul) and Köprüce (Çorlu) focused on breeding Plevne cattle and disseminating them throughout the rural areas of Thrace (*Trakya Coğrafyası Tabii, Zirai, Beşeri ve Veteriner*, 1944: 83). In this process, the Thrace Inspectorate-General played a decisive role, distributing 18 breeding bulls to villagers in 1937 alone (*Cumhuriyet'in 15. Yılında Edirne*, 1939: 58).

Due to the low productivity of local cattle breeds, Plevne cattle were imported from Bulgaria (Akıncı & Batu, 1942: 7–8; Burgaç, 2013: 265). Turkey maintained favorable relations with Bulgaria for the procurement of breeding livestock (Çolak, 2017: 33), and animals were imported from the Klementina Stud Farm in Bulgaria during the 1930s, owing to the quality of Bulgarian cattle breeds and the country's geographical and climatic proximity to Turkey (Temel, 2010: 29). Delegations were also dispatched to the Balkans and Iraq to expand the İnanlı Dairy Farm and acquire new breeding stock (*Son Posta*, 20 April 1937). As a result, Native Black and Yellow cattle breeding in Thrace was gradually abandoned in favor of Plevne and Grey breeds (*Ulus*, 27 March 1938). Larger-bodied cattle, which required extensive and lush pastures, were deemed unsuitable for the ecological conditions of Thrace (*Trakya Coğrafyası Tabii, Zirai, Beşeri ve Veteriner*, 1944: 80).

Although imports became necessary to enhance cattle productivity due to the poor quality of village livestock, rising costs led to the establishment of a foal and bull-rearing farm in Köprüce (Çorlu). This farm sourced 70 bulls and 50 foals from villages and aimed primarily to disseminate veterinary knowledge and modern breeding practices among peasants. High-quality foals were bred and distributed to farmers, while horse-breeding techniques were taught to the rural population (Akşam, 16 July 1937; *Thrace at the İzmir International Fair*, 1944: 59; *Edirne Postası*, 13 October 1937; Burgaç, 2013: 264). Short grasslands were better suited to sheep and goats, which graze close to the ground, whereas cattle—feeding on taller vegetation—were unable to make efficient use of such pastures.

Livestock improvement was essential not only for obtaining higher-quality breeds but also for stabilizing animal markets. Large-bodied dairy cattle and oxen were particularly sought after at Thracian fairs (*Trakya Dergisi*, March 1938: 2). Livestock exhibitions were organized in Edirne, Lüleburgaz, and Çorlu, while horse races—initially held in Kırklareli—were later moved to Edirne after 1937 (*Edirne Postası*, 1 August 1933; *Thrace at the İzmir International Fair*, 1939: 61). Prize-winning animals received monetary awards; for instance, at the 1938 Edirne Livestock Exhibition, owners of selected mares, foals, bulls, cows, rams, and sheep received a total of 2,000 TL (*Ulus*, 9 September 1938). These exhibitions encouraged improved breeding practices, increased productivity in animal production in line with statist policies, and reduced reliance on imports (Altıok, 15 December 1933: 12–13). Nevertheless, outbreaks of foot-and-mouth disease continued into the 1940s, leading to the postponement of fairs and a subsequent decline in animal prices (*Edirne Postası*, 16 May 1945; 13 October 1945).

b. Pastures and Grazing Lands in Large Livestock Breeding in Thrace

Across Turkey, the development of large livestock breeding was constrained by insufficient pastures resulting from low rainfall and by unscientific husbandry practices. Short grasslands were better suited to sheep and goats, which graze close to the ground, whereas cattle—feeding on taller vegetation—were unable to make efficient use of such pastures. Sheep also possessed greater mobility and grazing range than cattle. During summer months, dried pastures remained adequate for sheep but insufficient for large livestock. Consequently, wheat straw alone proved inadequate as feed for cattle unable to consume sufficient forage (Özzorluoğlu, 1931: 46–47; Akıncı & Batu, 1942: 4–13).

In Thrace, sheep breeding was of exceptional importance not only for meat and milk production but also for meeting the population's needs for traditional clothing such as sashes, trousers, and shirts (Burgaç, 2017: 101). However, population growth and the expansion of cultivated land progressively restricted pasture areas (Özzorluoğlu, 1931: 46–47).

Due to the early onset of spring in Thrace, grasses began to grow as early as March, becoming dense and tall. The abundance of cereals ensured an ample supply of straw, while the region was well suited for artificial meadows and alfalfa cultivation. Consequently, dried fodder constituted an important supplement in animal feeding. Farmers also fed livestock with corn stalks, potato and pumpkin vines, and sugar beet pulp supplied by the Alpullu Sugar Factory (*Trakya Coğrafyası Tabii, Zirai, Beşeri ve Veteriner* 1939: 79–80). Beet pulp and molasses provided to sugar beet producers made a positive contribution to livestock production in Thracian villages (Geerdes, 1966: 35). The ability to store beet pulp for up to six months proved particularly beneficial during winter months (*Edirne Postası*, 27 December 1939). Moreover, sugar beet functioned not only as an industrial crop but also as a fodder crop, with its leaves and tops used as animal feed during harvest (*Türkiye Şeker Sanayi 1926–1976*, 1979: 77–155; *Trakya Coğrafyası Tabii, Zirai, Beşeri ve Veteriner*, 1944: 80).

Tablo 2. Beet Pulp and Molasses Production in Alpullu (Ton)

Years	The Production of Alpullu	The Production of Türkiye
1926	290	345
1927	1.830	2.386

1930	4.854	7.104
1933	17.896	27.850
1936	5.023	18.272
1939	9.976	28.419
1942	2.159	14.389
1945	7.507	25.879
1948	8.495	29.129
1949	9.655	31.600

Sources: İGM, 1937:193; İUM, 1943:205; İGM, 1950.

The beet pulp and molasses produced at the factory made a significant contribution to livestock husbandry in the region. Accordingly, although the share of beet pulp produced by the Alpullu Sugar Industry increased in absolute terms between 1926 and 1949 when compared to total production in Turkey, its proportional share declined. For instance, while Alpullu accounted for 84% of total production in 1926, this figure fell to 30% by 1949. Nevertheless, the overall increase in production between 1926 and 1949 amounted to 3,229% (İGM, 1937: 193; İGM, 1950). In addition, the Alpullu Sugar Factory facilitated the dissemination of cattle breeds imported from Europe—such as Montbéliarde (Montofon), Braunvieh, and Holstein—across Thrace through the Türkgeldi and Sarımsaklı farms (*Türkiye Şeker Sanayi 1926–1976*, 1979: 154–155).

In cattle breeding, three key factors are of primary importance: feed, husbandry techniques, and the availability of improved meadows and pastures (Özzorluoğlu, 1931: 7). Artificial meadows, being more suitable for fodder cultivation, are more productive than natural pastures in animal nutrition. For example, while the forage yield of a natural pasture is approximately 200 kilograms per decare, the yield of meadows is three times higher. Turkey's first artificial meadow was established at the Karacabey Stud Farm (*Son Posta*, 22 July 1939). While hay and fodder harvested from meadows play a crucial role in feeding large livestock, straw produced from the stalks remaining after the separation of seeds from cereals such as wheat, rye, barley, or oats merely sustains animals' survival and does not contribute to meat or milk productivity. By contrast, cereals such as maize, oats, and barley harvested green before full maturation have been shown to increase milk yields. Research has demonstrated that oats constitute an effective feed for bulls, whereas vetch is beneficial for calves and heifers (Özzorluoğlu, 1931: 47–49).

Indeed, in terms of climatic conditions, vegetation cover, and agricultural techniques, the geographical and economic environment of Western European countries is more conducive to cattle breeding. In Turkey and the Balkan countries, however, cattle numbers are considerably lower than those of sheep. For example, while Germany had 18 sheep per 100 cattle, Turkey had approximately 400 sheep per 100 cattle (Akıncı & Batu, 1942: 9–10). This disparity resulted in higher consumption of cow's milk in Western Europe, whereas sheep's milk predominated in Turkey. Moreover, due to both the limited number of dairy cows and their low milk productivity, domestic demand could not be met, necessitating imports from Europe. As a result, Istanbul was reported to have the most expensive milk prices in Europe during this period (Özzorluoğlu, 1931: 4–32).

While large livestock in European countries were primarily raised to meet demand for meat and dairy products, in Turkey they were mainly utilized as draught animals for plowing fields and assisting with harvests. In the context of Turkish livestock husbandry, cows' milk yields were generally low, which limited market-oriented production of dairy products such as yogurt, milk, cream, and butter. Consequently, except for the Erzurum–Kars Plateau, sheep's milk was more commonly used in the production of such dairy products. Furthermore, the climatic conditions of Central Anatolia hinder the growth of lush pastures, making robust cattle breeding largely unfeasible in this region. As a result, both the draught animals of Central Anatolia and the livestock used for pastırma production in Kayseri and butter production in the Eastern Black Sea

region were supplied from breeds such as Eastern Red (Şark Kırmızısı), Swiss, Simmental, and Zavot cattle raised on the Erzurum–Kars Plateau (Akıncı & Batu, 1942: 3–6). During the 1930s and 1940s, Istanbul's demand for meat was also met through the shipment of cattle raised in Erzurum to Istanbul via the port of Trabzon by sea (Toprak, 2002: 637).

In this context, an examination of large livestock in Thrace reveals that cattle played a significant role not only in meeting demand for meat and draught power but also in supplying milk. For example, during the 1930s, owing to the beet pulp supplied by the Alpullu Sugar Factory and improved transportation via railways, milk transported from Thrace to Istanbul was both costly and often adulterated. Under these circumstances, Thracian dairy producers emerged as the principal competitors of Istanbul-based milk producers (Akşam, 22 September 1934). Moreover, driven by population growth, rising demand for meat and dairy products, and advances in agricultural techniques, more productive cattle breeds in terms of meat yield, milk output, and draught power were developed. Compared to the period of the Great War, average meat and milk yields of cattle had approximately doubled by the early 1930s (Özzorluoğlu, 1931: 4–32).

In 1948, the Association for the Development and Protection of Livestock in Edirne Province was established to improve horse and stallion breeds and to increase the number of bulls owned by villagers. Through the establishment of bull stations in Edirne and its districts (Bulan, 2019: 129), the cultivation of alfalfa—an essential fodder crop—was actively promoted. In this regard, during the 1930s, 920 kilograms of wild alfalfa seeds were procured from the Kayseri Experimental and Alfalfa Seed Cleaning Station, while seeds of yellow sweet clover (*sarıyonca*), which grows naturally in Thrace, became widespread in cultivation. Particularly in irrigable lands, alfalfa cultivation was encouraged to address critical shortages in animal feed (İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1939: 51; Son Posta, 19 August 1938). In 1945, the Ministry of Agriculture also dispatched 200 kilograms each of alfalfa and sugar beet seeds to Edirne (*Edirne Postası*, 10 November 1945).

During the 1940s, new provisions were added to the Animal Health Law of 1943 to establish a legal framework for combating livestock diseases, and a zootechnical unit was formed during this period. However, both the financial resources allocated to disease control in animal production and public knowledge of animal husbandry remained highly inadequate (Bulan, 2019: 140–159). The numbers of cows, buffaloes, and oxen in the Thracian provinces between 1929 and 1949 are presented in the table below.

Tablo 3. Cattle Husbandry in Thrace (1929-1949)

Provinces	**Years**	**Cattle Breed**		
		Cow (Milked)	**Water Buffalo**	**Ox**
Edirne	1929	-	13.677	81.602
Edirne	1934	46.000	9.937	93.791
Edirne	1939	-	12.548	99.882
Edirne	1944	-	14.216	85.093
Edirne	1949	-	22.638	132.042
Kırklareli	1929	-	7.286	60.809
Kırklareli	1934	30.000	7.804	65.827
Kırklareli	1939	-	11.233	69.696
Kırklareli	1944	-	13.961	74.690
Kırklareli	1949	-	15.237	81.541
Tekirdağ	1929	-	10.814	69.682
Tekirdağ	1934	35.000	9.638	76.751
Tekirdağ	1939	-	12.158	82.445
Tekirdağ	1944	-	12.808	69.095
Tekirdağ	1949	-	16.134	94.267
İstanbul	1929	-	7.681	41.348
İstanbul	1934	25.000	9.030	53.277
İstanbul	1939	-	9.510	52.606

İstanbul	1944	-	8.088	46.536
İstanbul	1949	-	12.671	64.751
Çanakkale	1929	-	7.503	84.659
Çanakkale	1934	36.000	8.235	82.394
Çanakkale	1939	-	9.580	109.085
Çanakkale	1944	-	10.508	107.787
Çanakkale	1949	-	10.687	125.825

Note: In the 1940 Livestock Statistics, the term *cattle* was used instead of *oxen* for the period between 1935 and 1941.

Source: İUM, 1936: 34; İUM, 1942: 102; İGM, 1946: 51; İGM, 1952: 92

According to Table 3, oxen, cows, and water buffalo constituted the principal draught animals in Thrace. While annual figures for oxen and water buffalo are available, data on cows are limited to the year 1934. First, the number of oxen increased steadily between 1929 and 1949, reflecting their crucial role as draught animals both in ploughing and threshing activities. However, the rate of increase varied across provinces: 61% in Edirne, 34% in Kırklareli, 35% in Tekirdağ, 56% in Istanbul, and 48% in Çanakkale.

Second, although changes in the number of cows over time cannot be traced due to data limitations, interprovincial comparisons indicate that Edirne had the highest number of cows, whereas Istanbul had the lowest. This variation is closely associated with differences in agricultural techniques and the availability of pastures.

Finally, water buffalo occupied a significant position in the region, particularly in the production of yogurt, butter, and clotted cream owing to the high fat content of their milk. Although not as widely used as oxen, water buffalo also served as draught animals. However, lacking sweat glands, they were unable to work efficiently during hot summer months and were therefore less preferred than oxen in crop cultivation. An examination of the proportional increase in water buffalo numbers between 1929 and 1949 reveals growth rates of 65% in Edirne, 109% in Kırklareli, 49% in Tekirdağ, 65% in Istanbul, and 42% in Çanakkale. Overall, these trends indicate that the expansion of cultivated land during this period was largely supported by draught animals (İUM, 1936; İUM, 1942; İGM, 1946; İGM, 19

Table 4: Daily Milk Production in Thrace (litres)

Provinces	Years	Water Buffalo Milk	Cow Milk
Edirne	1934	6.000	4.500
Edirne	1939	12.595	40.230
Kırklareli	1934	4.000	3.000
Kırklareli	1939	2.625	7.347
Tekirdağ	1934	5.500	3.500
Tekirdağ	1939	6.237	15.014
İstanbul	1934	3.750	3.700
İstanbul	1939	1.255	3.864
Çanakkale	1934	2.500	2.100
Çanakkale	1939	3.161	15.217

Sources: İUM, 1936:94; İUM, 1942:51-52.

According to Table 4, cheese production in Thrace relied predominantly on sheep's milk (Ceylan, 2022: 236), while buffalo and cow's milk were also consumed in the production of clotted cream, yogurt, and butter. Between 1934 and 1939, the increase in daily cow's milk production was higher than that of buffalo milk. Whether this development stemmed from an increase in cattle numbers or improvements in productivity, it nevertheless represents a clear indicator of progress in livestock husbandry in Thrace.

Between 1934 and 1939, daily buffalo milk production increased by 109% in Edirne, 13% in Tekirdağ, and 26% in Çanakkale, while it declined by 66% in Istanbul and 34% in Kırklareli. Changes in cow's milk production were even more striking and followed a consistently upward

trajectory. Over the same period, cow's milk production increased by 793% in Edirne, 144% in Kırklareli, 329% in Tekirdağ, 4% in Istanbul, and 624% in Çanakkale (İUM, 1936; İUM, 1942).

In addition to cattle, the presence of pack and riding animals—such as horses, donkeys, and mules—was also of considerable importance in the process of crop production. Two factors likely drove this shift: first, the introduction of higher-yielding cattle breeds (Plevne, Grey Steppe) improved milk yields; second, the expansion of the Istanbul market created a commercial incentive for cow milk production over buffalo milk, which was more labor-intensive to process. However, the decline in milk production in Istanbul province—despite its proximity to the urban market—suggests that urbanization and industrialization were already reducing the agricultural land base in the city's hinterland.

In sum, the expansion of pastures, the integration of industrial by-products into animal feeding, and the growth of both cattle populations and milk production collectively indicate that Thrace's livestock sector underwent significant transformation between the late 1920s and the late 1940s. However, this transformation was uneven across provinces and characterized by a fundamental tension: the expansion of cultivated land—which drove agricultural growth—simultaneously encroached upon pasturelands, creating a sustainability challenge that would become more acute in the postwar period. The data suggest that Thrace's cattle sector expanded through both extensification (more animals) and intensification (higher productivity), though the relative contribution of each remains difficult to determine due to data limitations.

c. Stud Farms, Depots, and Breeding Stations in the Improvement of Horse Breeds

As a result of breeding programs conducted at the Karacabey Stud Farm between 1924 and 1934, a new horse type known as the Karacabey Half-Bred was developed. Efforts aimed at improving horse breeds gained momentum toward the end of the 1930s through a program supported by the Ministry of Agriculture. In 1931, breeding stock was imported from Europe for this purpose. Some breeding horses procured from the Şanlıurfa region were transferred to stallion depots in Diyarbakır and Erzurum, while breeding stallions imported from Iraq were sent to the Sultansuyu Stud Farm (Bulan, 2019: 67–68).

However, the most suitable breeding stock for improving indigenous horses was considered to be the purebred Arabian horse. Indeed, horses in Thrace were predominantly local breeds with relatively small mares (*Trakya Coğrafyası Tabii, Zirai, Beşeri ve Veteriner*, 1944: 82). For this reason, the local population often relied on cattle rather than horses as draught animals (Trakya Dergisi, March 1938: 2). Despite Thrace's strategic importance as a border region in both agricultural and military terms, horse breeding in the region remained underdeveloped (Burgaç, 2013: 261).

In order to encourage horse breeding in the region, horses owned by villagers were collected and raised and improved at farms such as İnanlı and Şerefli (Bulan, 2019: 67–68). The İnanlı Stallion Depot was established on 10,000 decares of land, with two modern stables constructed at a cost of 80,000 Turkish lira. The primary objectives of this institution were to raise animals for agriculture and the army, to promote horse-based cultivation instead of cattle-based ploughing, and to meet the country's demand for draught and riding animals. Additionally, bulls and cows were sold at lower prices through the İnanlı Cattle Farm (*Akşam*, 16 July 1937).

Located in the Muratlı district of Tekirdağ, the İnanlı Stallion Depot housed 59 horses, including Arabians, Half-Bred Arabians, and Nonius horses—a Hungarian breed (*Trakya Coğrafyası Tabii, Zirai, Beşeri ve Veteriner*, 1944: 83). The Nonius horses were first imported from Hungary in 1936, under the supervision of Nurettin Aral, a zootechnics specialist from the Ministry of Agriculture (BCA 30-18-1-2/53-21-3; Akşam, 9 July 1935).

Nevertheless, in Turkey, oxen and buffalo were preferred over horses as draught animals (Batu, 1943: 311). In an article published in the Edirne press, Zootechnics Inspector A. Mithat Bey emphasized that ploughing with horses significantly increased speed compared to oxen, citing

Hungary's success in horse-based agriculture as an example, and warned that agricultural progress would remain limited without horses (*Resmi Edirne,* 31 December 1930).

Within this context, five stallion depots were established in Thrace for the improvement of horse breeding—one under the Ministry of Agriculture and four under provincial administrations. While the İnanlı Stallion Depot was administered by the Ministry, those in Tekirdağ, Babaeski, Edirne, and Çanakkale were managed by provincial authorities. Artificial insemination was also practiced at these depots. The İnanlı Depot imported Ardennes horses from France, horses from Arabia, and donkey stallions from Cyprus (*Milliyet*, 11 April 1934; İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, 1939: 54–59). Despite their greater resistance to hunger, thirst, and heavy loads compared to horses, mules remained relatively scarce in the region (*Trakya Dergisi*, April 1938: 17).

Breeding stock raised at stallion depots was made available to villagers through breeding stations. These stations were established in centrally located villages to facilitate access for rural populations. Veterinarians conducted village visits to identify suitable breeding animals in order to improve overall livestock quality (*Milliyet,* 11 April 1934; *İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya*, 1939: 54–59). In addition to contributing to breed improvement, approximately 200 horses, stallions, and donkeys imported—primarily from Cyprus—under the supervision of the Thrace General Inspectorate yielded satisfactory results (*Akşam*, 22 July 1937). The expenses associated with these animals were covered by village budgets (Burgaç, 2013: 267). In 1938, the establishment of 38 breeding stations across Thrace, combined with the systematic transfer of stallions and bulls from the Karacabey and Çifteler stud farms to the İnanlı Stallion Depot, marked a significant institutional step in the region's livestock improvement efforts. (Tan, 15 March 1937). By 1939, the number of breeding stations had increased to 43 (Burgaç, 2013: 264). As these breeding stations were jointly used by the host villages and surrounding settlements under the supervision of the Thrace General Inspectorate, their feed and maintenance costs were financed through village budgets (*Trakya'nın Beş Yıllık Köy Kalkınma Programı*, 1936: 18).

Table 5. Animal Breeding Stations in Thrace

Provinces	Stations
Edirne	Edirne (Merkez), Meriç, Uzunköprü, İpsala, Kocahıdır, Keşan, Maksutlu, Ömerbey, Kırcasalih
Kırklareli	Kırklareli (Merkez), Babaeski, Vize, İnece, Poloz, Lüleburgaz, Pınarhisar, Kofçaz
Tekirdağ	Tekirdağ (Merkez), Çorlu, Velimeşe, Seymen, Saray, Hayrabolu,, Malkara, Şarköy, Mürefte
Çanakkale	Çanakkale (Merkez), Evreşe, Gelibolu, Eceabat, Lapseki, Umurbey, İmroz, Ayvacık, Bayramiç, Biga, Gölcük, Yenice, Ezine, Bakırköy

Sources: *Trakya Dergisi,* Nisan 1938: 38.

As can be seen from Table 5, the breeding stations were distributed relatively evenly across the Thrace region. By 1939, breeding stations had been established in 40 locations across Thrace, distributed across the provinces of Edirne (9 stations), Kırklareli (8 stations), Tekirdağ (9 stations), and Çanakkale (14 stations). The concentration of stations in Çanakkale reflected the province's larger geographical area and its dispersed rural population, while the relatively uniform distribution in the other three provinces suggests a deliberate state effort to ensure that no significant agricultural region remained without access to improved breeding stock.

Table 6. Numbers of Large Livestock in Thrace, 1929–1949

Provinces	**Years**	**Horse Breed**		
		Horse	**Donkey**	**Mule**
Edirne	1929	8.701	6.228	253
Edirne	1934	5.626	7.915	105
Edirne	1939	-	-	-
Edirne	1944	6.169	9.031	85
Edirne	1949	13.593	17.422	202

Kırklareli	1929	3.325	4.597	325
Kırklareli	1934	4.661	7.162	270
Kırklareli	1939	-	-	-
Kırklareli	1944	7.283	10.081	459
Kırklareli	1949	11.880	13.351	749
Tekirdağ	1929	7.204	7.059	256
Tekirdağ	1934	7.740	9.510	289
Tekirdağ	1939	-	-	-
Tekirdağ	1944	11.929	13.687	198
Tekirdağ	1949	21.305	18.900	627
İstanbul	1929	9.632	4.476	755
İstanbul	1934	13.715	6.578	720
İstanbul	1939	-	-	-
İstanbul	1944	13.883	5.180	491
İstanbul	1949	21.983	6.374	1.072
Çanakkale	1929	9.980	16.181	936
Çanakkale	1934	11.227	17.653	1.127
Çanakkale	1939	-	-	-
Çanakkale	1944	14.203	26.189	1.293
Çanakkale	1949	18.592	29.177	1.440

Sources: İUM, 1936:11-27; İUM, 1942:33-35; İGM,1946:51-53; İGM, 1952:8

Table 6 reveals a significant transformation in the population of riding and pack animals in Thrace between 1929 and 1949. Horse numbers increased substantially across all provinces, with the most dramatic growth in Kırklareli (257%), Tekirdağ (197%), and Istanbul (128%). This increase likely reflects the state's deliberate efforts to promote horse breeding through the establishment of stallion depots and breeding stations, as well as the growing demand for transport animals in an expanding agricultural economy. However, despite these increases, horses remained less numerous than oxen in all provinces, confirming that cattle continued to serve as the primary draught animals. Donkey populations also expanded significantly, particularly in Edirne (179%), Kırklareli (190%), and Tekirdağ (167%), reflecting their utility as pack animals for short-distance transport and their lower maintenance costs compared to horses. Mule numbers, in contrast, showed more modest growth and even declined in Edirne (-20%), suggesting that farmers preferred horses and donkeys over mules despite the latter's reputation for hardiness. The absence of 1939 data for all provinces represents a significant gap, making it impossible to assess whether these increases were steady or occurred primarily after the intensification of state breeding programs in the late 1930s (İUM, 1936: 11–27; İUM, 1942: 33–35; İGM, 1946: 51–53; İGM, 1952: 8).

In sum, the state's efforts to improve horse breeding in Thrace through stallion depots and breeding stations achieved measurable success in increasing animal numbers, but did not fundamentally alter the region's preference for cattle as draught animals. The persistence of cattle-based ploughing reflected both economic rationality (oxen were cheaper to maintain) and ecological constraints (Thrace's short grasslands were better suited to cattle than horses). The breeding stations nevertheless played an important role in disseminating veterinary knowledge and modern breeding practices among the rural population, even if their impact on agricultural productivity remained limited by structural factors beyond the state's control.

Conclusion

This study set out to examine cattle breeding in Thrace between 1923 and 1950 as a strategic instrument of state-led rural development. The findings confirm that Thrace functioned as a "laboratory region" for early Republican agricultural modernization in several respects: it

received a concentrated share of state investment in livestock infrastructure (including the İnanlı Dairy Farm, the Köprüce breeding station, and multiple stallion depots); it benefited from the institutional oversight of the Thrace General Inspectorate; and it served as the primary supplier of meat and dairy products to the Istanbul market. However, the evidence also suggests that Thrace's "laboratory" status was only partially successful. While the region experienced significant growth in cattle populations (oxen increasing by 34–61% across provinces between 1929 and 1949), cultivated land expansion (up to 131% in Kırklareli), and dairy production (cow milk increasing by 793% in Edirne between 1934 and 1939), these achievements were accompanied by structural tensions that remained unresolved. The expansion of arable land systematically encroached upon pastures, creating a trade-off between crop production and livestock sustainability; breed improvement efforts favored larger landholders and exacerbated rural inequalities; and horse breeding programs, despite substantial state investment, failed to displace cattle as the primary draught animal.

These findings contribute to the existing literature in three ways. First, they demonstrate that early Republican agricultural policy was not a monolithic, uniformly applied set of measures, but rather a differentiated set of interventions whose outcomes varied significantly by region. Second, they highlight the importance of regional case studies for understanding the limits of state capacity in the early Republican period: while the state could establish institutions and allocate resources, it could not easily overcome structural constraints such as ecological conditions, existing land-use patterns, or the economic rationality of smallholder farmers. Third, they complicate the conventional narrative of Ottoman–Republican continuity by showing that while the institutional frameworks of animal husbandry were inherited from the late Ottoman period, the intensity and scope of state intervention in Thrace represented a significant departure from Ottoman practices.

The study also reveals important limitations that point toward future research directions. The absence of consistent statistical data—particularly for cow populations between 1934 and 1949—makes it difficult to assess whether increases in milk production resulted from more animals or more productive animals. The lack of household-level data prevents a systematic analysis of how state interventions affected different categories of farmers (largeholders versus smallholders, settled farmers versus exchangees). Future research could address these gaps through detailed archival work at the provincial level, oral history interviews with farming families, and comparative studies of other regions that received similar levels of state investment. Ultimately, Thrace's experience with cattle breeding during the early Republican period offers not a simple success story or failure narrative, but a complex case study of the possibilities and limits of state-led agricultural modernization in a region caught between ecological constraints, economic necessity, and geopolitical uncertainty.

References

Akar, Ş. K. (1991). *19 Yüzyılda Edirne Eyaletine Bağlı Ahyolu Kazasının Sosyal ve Ekonomik Yapısı.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akın, V., Kaya, Y. (2020). Cumhuriyetin İlk Tarım Sayımı Verilerine Göre Trakya'da Tarım ve Hayvancılık, *Trakya Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi* (21/2), 103-114.

Akıncı, İ. A., Batu S., (1942). *Türkiye Sığır Irkları ve Sığır Yetiştirme Bilgisi*, Orhan Alkaya Matbaası.

(Nisan 1938). Aşım Duraklarının Sayısı 41'i Buldu, *Trakya Dergisi*, (20),38.

(9 January 1938). Aygır Depolarında, *Yeni Asır*.

Batu, S. (1943). Türkiye'de Hayvancılık, *Türk Coğrafya Dergisi,* (1/3-4), 309-315.

Baysal, K. (1984). *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını.

Bulan, S. (2019). Türkiye'de Hayvancılık (1923-1950), Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

Burgaç, M.(2013). Türkiye'de Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Trakya Umumi Müfettişliği, *Atatürk Araştırma Merkezi.*

Burgaç, M. (2017). *Trakya Raporu*, Kaynak Yayınları.

Candeğer, Ü. (2020). İngiliz Yıllık Raporlarına Göre 1919 Yılında Osmanlı Devleti (Tarım, Sanayi ve Sosyal Hayata İlişkin Bir Değerlendirme), *Yeni Türkiye*, (26/111), 200-214.

Ceylan, O. (2022). Erken Cumhuriyet Döneminde Van Gölü Havzası'nda Gündelik Yaşam, Tarım ve Hayvancılık: Ahlat İlçesi Örneği (1923-1950), *Tarihten Bugüne Kapılar Açan Şehir Ahlat Uluslararası Sempozyumu (19 Ekim 2021)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 256-288.

Ceylan, O. (2022). 1929 *Dünya İktisadi Buhran'ından İkinci Dünya Savaşı'na Atatürk Döneminde Çukurova Ziraatı*, Çukurova Araştırmaları I, Ed. Şenay Atam& Ahmet Caner Çatal, Kriter Yayınevi, 299-330.

Ceylan, O. (2002). *Coğrafya, Ekonomi ve Bürokrasi Üçgeninde Edirne Peynirinin Toplumsal Tarihi (1909-1950)*. Edirne'nin Ardı da Bayler, Ceren Yayıncılık, 229-265.

Ceylan, O. (2023). *Siyasi ve Toplumsal Dinamikler Bağlamında Edirne Vilayetinde Ziraî Dönüşüm (1867-1922)*, Mehmet Genç Anısına Osmanlı İktisat Tarihi Çalışmaları – I, Güngören Belediyesi Yayınları, 701-723

Cillov, H. (1962). *Türkiye'de Hayvancılığın İktisadi Önemi,* Milli Eğitim Basımevi,.

(1939). *Cumhuriyet'in 15. Yılında Edirne*, Cumhuriyet Matbaası.

Çolak, M., Jovarka, L., (2017). *Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarında Türkiye'de Hayvancılık Politikası ve Bir Macar Uzman Oszkar Wellmann*, Çizgi Kitapevi.

Doğanay, H. (1998). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*, Çizgi Kitapevi Yayınları.

Ekin, R. (1943). *Hayvancılık*, Osmanbey Matbası.

Ekrem, İ. (1930). *Çor veya Sığır Vebası*, Resimli Ay Matbaası.

Erk, N. (1963). Tarihte Önemli Sığır Vebası Salgınları ve 1920'ye Kadar Ülkemizdeki Durumu, *Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi,* (10, S. 3-4), 221-237.

Geerdes, T. (1966). *Ana Besin Maddelerinden Şeker ve Tarihi*, Trans. Cihad Gökdağ, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.

Grand National Assembly of Türkiye, Official Proceedings (Zabıt Ceridesi)

Term .2, Vol.26, 114. Session, 5 June 1926.

Term 3, Vol. 3, 67. Session, 26 April 1928.

Term 3, Vol. 4, 70. Session 3 May 1928.

Term 4, Vol. 2, 19. Session 29 June 1931.

Term 4, Vol. 3, 23. Session 6 July 1931.

Term 4, Vol. 23, 70. Session 18 June 1934

Term 4, Vol. 21, 36. Session 7 April 1934.

Term 4, Vol. 21, 37. Session 9 April 1934

Term 6, Vol. 8, 27. Session 18 January 1940.

Güray, R. (1968). *Türkiye Şeker Sanayi ve Şekerpancarı Tarımı*, Çam Matbaa, 80-81.

Güran, T. (1998). *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar*, Eren Yayıncılık.

(15 Aralık 1933), Hayvanlarımızı İyi Yetiştirelim, *Altıok*, (2), 12-13.

(15 Aralık 1933), Hayvanlarımız, *Altıok*, (3), 15.

(Mart 1938), Hayvancılık, *Trakya Dergisi*, (18), 2.

(14 December 1930). Hayvan Hastalıkları, Resmi Edirne.

(13 October 1945). Hayvan Fiyatları Düşüyor, Edirne Postası.

İnan, A. (2023). *İzmir İktisat Kongresi*, (5). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

(1937). İzmir Enternasyonal Fuarında Trakya, Ahmet İhsan Basımevi.

Kılıç, B. (2020). *Türkiye'de Hayvancılık Politikası: Mevcut Durum ve Yönetsel Sorunlar*, On dokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

(1 Ağustos 1933). Lüleburgaz Hayvan Sergisi, Edirne Postası.

Mithat, A. (31 Aralık 1930). Atla Ziraat, Resmi Edirne.

Mazoyer, M., Roudart, L., (2016). *Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağdan Günümüzdeki Krize*, Trans. Şule Ünsaldı, Epos Yayınları.

Oluç, M. (1946). *Trakya Ziraat Ekonomisi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.

Özer, Ş. (Nisan 1938). Katır Yetiştirmesi ve Eşek Aygırlarının Bu Hususteki Rolü, *Trakya Dergisi*, (20), 17.

Pamuk, Ş. (2015). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Presidency of the Republic of Türkiye, Directorate of State Archives (BCA)

BCA 30-18-1-2/53-21-3.

BCA 30-18-1-1/14-36-6.

BCA 30-18-1-1/9-24-11

Rado, Ş. H. (16 July 1937). Güzel Trakya'da Bir Dolaşma, Akşam.

Sönmez, M. (1992). Doğu Anadolu'nun Hikâyesi, Arkadaş Yayınevi.

(22 July 1939).Suni Çayırcılık, Son Posta.

(16 May 1945). Şap Hastalığı ve Panayırlar, Edirne Postası.

Özzorluoğlu, S. T. (1931). Kara Sığır Yetiştiriciliğinde Takip Edilmesi Lazım Gelen Usuller, Hilal Matbaası.

T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1936). Hayvanlar İstatistiği (1929-1935), Mehmet İhsan Matbaası.

T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1942). Hayvanlar İstatistiği (1940), Hüsnütabiat Basımevi.

T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1946). Hayvanlar İstatistiği (1944), Hüsnütabiat Basımevi.

T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü (1952). Hayvanlar ve Hayvan Ürünleri İstatistiği (1945-1950), Ankara Basım ve Ciltevi.

T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, (1954). Zirai Bünye ve İstihsal (1946-1953), DİE Matbaası.

T.C Başbakanlık, Devlet İstatistik Enstitüsü (1970). 1927 Tarım Sayımı, DİE Matbaası.

T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1941). Toprak Anketi, 1939: Köylünün İşlediği Toprakların Vüs'at ve Nevileri: Trakya Umumi Müfettişlik Bölgesinin (1310) Köyünde Yapılmıştır, İstatistik Umum Müdürlüğü.

T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü (1956). 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri, DİE Matbaası.

T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, (1937). İstatistik Yıllığı (1936/37), (9/ 115), Devlet Basımevi.

T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, (1943). İstatistik Yıllığı (1941-42) (13/ 197), Yeni Cezaevi Matbaası.

T.C Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, (1950). İstatistik Yıllığı (1950), İstatistik Genel Müdürlüğü.

Temel, M. (2010). Atatürk Dönemi Hayvancılık Politikası, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (24), 1-33.

Toprak, Z. (2002). Erzurum Yöresi'nde Besicilik ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Besiciliği Geliştirme Projesi, Erzurum Yöresi'nde Besicilik ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Besiciliği Geliştirme Projesi (içinde), 23 Temmuz Erzurum Kongresi Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu 23-25 Temmuz 2002, Prep. Yavuz Aslan ve Salim Gökçen, Atatürk Araştırma Merkezi, 637-642.

Toprak, Z. (2004). Türkiye'de 'Sol Faşizm' ya da Otoriter Modernizm 1923-1946, Toplum ve Bilim, (100), s. 84-99.

(Mart 1938). Trakya'da Hayvancılık, Trakya Dergisi, (19), 32.

(1936).Trakya'nın Beş Yıllık Köy Kalkınma Programı, Devlet Basımevi.

(1944). Trakya Coğrafyası Tabii, Zirai, Beşeri ve Veteriner, (18), Genelkurmay Başkanlığı Coğrafya Encümeni.

(20 April 1937). Trakya'da Devamlı ve Faydalı Bir Çalışma Göze Çarpıyor, Son Posta.

(11 April 1934).Trakya'da Hayvan Irkı, Milliyet.

(23 Ocak 1937). Trakya'da Hayvan Nesli Islah Ediliyor, Haber-Akşam Postası.

(15 March 1937). Trakya'da Başarılan Mühim İşler, Tan.

(22 July 1937). Trakya Büyük Bir Kalkınma Hareketi İçindedir, Akşam.
(13 October 1937). Trakya'da Kalkınma Hareketleri, Edirne Postası.
(27 March 1938).Trakya Tay ve Boğa Büyütme Çiftliği, Ulus,
(19 August 1938).Trakya Köylülerine Damızlık Hayvan Dağıtıldı, Son Posta.
(9 September 1938).Trakya'da Açılan Hayvan Sergileri Halk Arasında Çok Rağbet Görüyor, Ulus.
(11 October 1938). Trakya'da Aygır Depoları, Akşam.
(10 November 1945).Trakya'da Ekim ve Hayvancılık İşleri, Edirne Postası.
(26 September 1940).Trakya'da Hayvancılık Tamamen Islah Edildi, Son Posta.
(1979). Türkiye Şeker Sanayi 1926-1976, Prep. Turan Velidedeoğlu, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.

Financial disclosures

The authors declared that this study did not receive any financial support.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no competing interest.

Acknowledgements

The authors have nothing to acknowledge of any persons, grants, funds, institutions.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Palancı, C. (2026). "Ian Hacking'in Sosyal İnşa Kavramı Bağlamında Kimlik Hareketlerini Anlamak", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 434-448, **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 28.09.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1956034

Yazar/Author

Cihan PALANCI*

Makale Adı/Article Name

Ian Hacking'in Sosyal İnşa Kavramı Bağlamında Kimlik Hareketlerini Anlamak

Understanding Identity Movements in the Context of Ian Hacking's Concept of Social Construction

ÖZ

Ian Hacking, Türkiye'de sosyal bilimler alanında son dönemde literatürde yer bulmasına karşın henüz hak ettiği yerde değildir. Halbuki ülkemiz yazın dünyasında Foucault'nun tanınılırlığını düşünecek olursak, Hacking'in hem Foucault ile olan ortak akademik serüveni hem de kuramsal yakınlığı bağlamı akademinin Hacking'e olan mesafesini anlaşılmaz kılmaktadır. Hacking, Foucault'nun kavramlarından oldukça etkilenmiştir. Bununla birlikte bu kavramları statik bir düzlemde ele almamış, katmanlaştırmış ve olabildiğince yeni mecralarda konumlandırmıştır. Makale bu anlamıyla Hacking'in "tarihsel ontoloji", "sosyal inşa", "dinamik nominalizm" gibi nosyonlarını açıklayıp, bunların kimlik hareketlerine olan etkisinin kuramsal çerçevesini tartışacaktır. Bu kavramlar genel olarak Foucault külliyatına aittir dolayısıyla kavramların Hacking'de nasıl bir dönüşüme uğradığı ve boyutlandığı meselesi oldukça önemlidir. Şunu net bir şekilde söylemek gerekir; Hacking'in özellikle nominalizmin "kategori" yaratmadaki rolünü açıklama biçimi sosyal bilimlerde önemli bir alan açmıştır. Kimlik hareketleri de teorilerini olgunlaştırırken nominalizmin "dinamik" işleyişinden oldukça faydalanmışlardır. Makale bu anlamıyla kurama içkin tartışmalara değinip, kimlik hareketlerinin Hacking'in teorisini ele alış biçimlerinin altını çizecektir.

Anahtar Kelimeler: Hacking, Sosyal İnşa, Dinamik Nominalizm, Tarihsel Ontoloji, Kimlik Hareketleri

ABSTRACT

Although Ian Hacking has recently found a place in the literature of the social sciences in Turkey, he has not yet attained the recognition he deserves. Yet, considering Foucault's prominence in our country's literary world, the academic community's distance from Hacking—given both his shared academic journey with Foucault and their theoretical affinity—is puzzling. Hacking has been significantly influenced by Foucault's concepts. However, he has not treated these concepts on a static plane; rather, he has layered them and situated them in as many new contexts as possible. In this sense, the article will explain Hacking's concepts such as "historical ontology," "social construction," and "dynamic nominalism," and discuss the theoretical framework of their impact on identity movements. Since these concepts generally belong to Foucault's body of work, the question of how they have been transformed and expanded in Hacking's work is of great importance. It must be clearly stated that Hacking's approach to explaining the role of nominalism in "creating categories" has opened up a significant new field in the social sciences. Identity movements, in particular, have drawn heavily on the "dynamic" functioning of nominalism as they have developed their theories. In this sense, the article will address debates inherent to the theory and highlight the ways in which identity movements have engaged with Hacking's theory.

Keywords: Hacking, Social Construction, Dynamic Nominalism, Historical Ontology, İdentity Movements

* Dr. Öğr. Üyesi., Munzur Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, e-posta: cihanpalanci@munzur.edu.tr.

Extended Abstarct

One of Foucault's less frequently cited concepts is historical ontology. The concept appears most clearly in his essay "What Is Enlightenment?" In this essay, Foucault essentially argues that subjectivities are historically constructed and that there can be no universal human essence. Accordingly, through historical ontology, Foucault explains which knowledge-power mechanisms are used to "construct" historical a priori assumptions. Another concept of Foucault's that is rarely discussed alongside historical ontology is historical nominalism. Historical nominalism serves as a complement to the ontologies of Foucault and Hacking. Accordingly, for specific objects or entities to be constructed, concepts and categories must first be constructed. In this context, classifications such as criminality, madness, race, and gender are formed in this manner. These concepts are formed within the discursive and institutional planes and within the context of specific power relations. At this point, the discipline Hacking focuses on most is statistics. According to him, a massive "flood of numbers" emerged in Europe starting in the 1820s. What Hacking found within this flood of numbers was, in particular, the existence of "abnormal" categories in society. Deviance, insanity, suicide, prostitution, vagrancy, crimes against persons, crimes against property, drunkenness, the destitute, and so on. As the process of enumeration progressed, new subcategories continually emerged. For instance, while the mentally ill were categorized into numerous subcategories, thousands of different classifications of murder were also established. The methods of counting and classifying people were constantly refined. Hacking often points out that these categories do not reflect reality, yet the state has turned this into a kind of habit alongside social transformations. As mentioned, the formation of these classifications is unique and local. It is also contagious in the sense that it permeates nearly all layers of social relations and institutions. In factories, educational institutions, and hospitals, counting and categorizing have become a kind of habit. These categories, in fact, do not merely alter the perspectives of the labeled individuals toward themselves; they also influence our own approaches toward these people. Furthermore, our relationship with ourselves and our sense of self also share in this transformation. The aim here is not merely to process data through innocent-looking tables, graphs, and charts, but rather to establish control through a form of "statistical panopticism." As noted in the article, this phenomenon is characteristic of modernism. Through control mechanisms, risks posed by densely populated cities and the capitalist market are mitigated.

Hacking's contribution to nominalism lies in the way he renders it dynamic. Accordingly, Hacking shows us that nominalism is not a static, unchanging, or non-interactive concept, and he offers a highly illuminating explanation of how the concept operates in creating specific subjectivities. According to him, the moment any human category is formed, the people who fall into that category also come into being, and this process of formation occurs through mechanisms specific to each particular identity. Regardless of which constructed object he addresses in his works, Hacking deciphers the unique mechanisms of the object's formation process with a highly nuanced empiricism. For example, as the concept of "alcoholism" is constructed at a historical moment, a class of people labeled "alcoholics" emerges within a segment of society. Consequently, the diagnosis gives rise to a discursive network that enters circulation. Accordingly, two distinct discourses on alcoholism become public: the first centers on the notion that alcoholism is a moral problem. The other is the claim that it is a physiological illness. With this process, a new type of subjectivity—the category of the "alcoholic person"—emerges. Another example concerns tuberculosis: until a certain period, tuberculosis was not merely a disease but a consequence of moral deviations; society placed this deviation at the center of the disease. However, over time, we "discovered" that the root of tuberculosis lay in slowly dividing bacteria that we could eliminate. The constructed "tubercular person" remained in that century and vanished. According to Hacking, this entire process operates from the top down through institutional disciplines such as statistics, medicine, and law. Along with this top-down "labeling," subjects respond to it in specific ways. While some remain in a more passive position and accept the situation, others intervene in the process through certain resistance mechanisms, creating pressure from the bottom up. With this pressure, "those above" may revise their labels or render them completely invalid. For Hacking, those who demonstrate such resistance and facilitate revision are particularly identity movements that encompass social opposition. The article's primary aim emerges at this point. Hacking's

significance is quite evident in the theoretical map of identity movements. In this sense, Hacking does not merely offer a projection regarding the construction of specific-minor identities; it also provides important theoretical possibilities concerning the construction of major identities such as gender, race, and the feminist movement. Is there a universal "womanhood" or "race," or have these categories been historically constructed? According to Hacking's nominalism, all these classifications are actually formed in a relational manner and in connection with power relations. Identity movements incorporate this line of thought to construct the resistance in question through an onto-political discourse. The most fundamental issue here is that these movements must both avoid essentialism and universalist approaches while also naming the political movement and addressing a broad audience. In this sense, naming the movement and making certain essentialist references centered on that name is the most critical trap for these movements. The article also provides explanations regarding how identity movements cope with this situation.

The article sought to conduct historical analyses while avoiding descriptions as much as possible. In this regard, while remaining faithful to both Foucault and Hacking, it explored the dynamic relationship between the concepts and contexts under discussion within the framework of power, knowledge, and subjectivity. The historical transformation of nominalism and how it has been assessed by political movements were explained using an archaeological approach. The connection between this entire process and power relations was also one of the most important points considered in the article.

Giriş

Hacking'in *College de France'a kabul* edilen ilk İngilizce konuşan öğretim üyesi olmasının Foucault'nun düşünsel mirasına olan sadakatiyle ilgili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Hacking bu mirası olduğu gibi aktarmamış, Foucault'nun arkeolojik ve soy kütük yöntemini kullanarak yeni mecralarda araştırmalarını yürütmüş ve onun eksik bıraktığı kavramsal haritaya yeni eklemeler yapmıştır. Değinildiği gibi, dönemi içerisinde Fransa akademisi gibi oldukça sert ve kısmen içe kapalı olan bu alana kabul edilebilmenin koşulunu da Hacking'in bu özgünlüğü ve katkısında aramak gerekir. Hacking'in Foucault dışındaki kavramsal akrabalıklarına ayrıntılarıyla değinecek olmamızla birlikte bu ilişkiyi birkaç ana başlıkta açmak girizgâh olması açısından önemlidir. Bunlar "*tarihsel ontoloji*" ve *nominalizmdir*. Tarihsel ontoloji, genel Foucault külliyatı içerisinde pek görülmez ve dikkat çekmez. Bununla birlikte kavram, Hacking'in kuramsal hattı açısından oldukça belirleyici bir zemin oluşturmaktadır. Tarihsel ontoloji için sosyal teori açısından özetle söylenecek ilk şey, kaynağında Foucaultcu nominalizmin olması ve bu bağlamda evrensel özlerin-varlıkların reddedilmesi gerçeğidir. Nominalizm ise, araştırma nesnelerinin-epistemelerin keşfedilmeyi bekleyen belirli yapılar olmadığı bilakis karmaşık pratiklerin işlemesiyle inşa edilen "şeyler" olduğuyla ilgilidir. İkinciyle bağlantılı olarak hem Hacking hem de Foucault için bazı insan kategorileri de bahsedilen inşanın bir sonucu olarak ortaya çıkar. Tarihte özellikle "anormal" olarak nitelendirilen kimlik kategorileri iki düşünürün de ilgi alanına girer. Hacking nominalizme, "döngüsel etki" (*looping effect*) kavramını içkinleştirerek bu kurguların ilişkisel ve dinamik yönünü daha da belirginleştirir. İktidar ilişkilerinin karmaşık işleyişiyle inşa edilen kategorilere dâhil olan insanlar, söylemin kamusal olarak dolaşıma girmesiyle birlikte belirli bir dönüşüm yaşarlar ve kendilerini uzmanların kurguladığı öznellik biçimleriyle algılarlar. Makalede bu değiniler ayrıntılandırılacak ve Hacking'in kavramlarının toplumsal iktidar ilişkilerini anlamak açısından bir projeksiyon olma işlevi tartışılacaktır.

Son dönem özellikle kimlik hareketleri bağlamında Hacking'in kuramı, bu hareketleri kavramak açısından önemli bir alet çantası işlevi görmektedir. Teorinin kendisi zaten tek başına oldukça kışkırtıcı ve politik iken, bahsedilen toplumsal hareketlerin vizörü olması durumu bu politikliğin radikalliğini arttırmaktadır. Dolayısıyla çalışmada kimlik hareketleri ile Hacking rabıtası

açıklanacak ve iktidarın bu kimlikleri hangi mekanizmalarla içermeye uğraş verdiğine değinilecektir. Özetle makale, Hacking'in teorisinin politik-ontolojinin kapılarını nasıl araladığını ve araştırma nesnelerinin iktidar tarafından nasıl inşa edildiğini, buna karşın inşa edilen bazı kategorilerin iktidarla olan dinamik ilişkisini serimlemeye çalışacaktır. Bu bağlamda, kimlik hereketlerinin Hacking'i anlama ve alımlamadaki en önemli noktalardan birisi, kendilerini yukarıdan etiketlenen birer pasif-özne yerine o kategorileri değiştiren birer fail olarak düşünmeleridir.

Makale kaleme alınırken sorunsallaştırılan konuya ilişkin okumalar eleştirel kuramın zaviyesinden gerçekleştirilmiştir. Zaten çalışılan düşünürlerin bize sunduğu şey aslında sadece bir kavramı-tarihsel olguyu sorunsallaştırmak değil aynı zamanda genel bir yöntem ve alet kutusu önerisidir. Hem nominalist bakış açısı hem de onunla iç içe düşünülebilecek tarihsel ontoloji kavramı bu önerinin kerteriz noktalarıdır. Bu anlamda makale yöntemsel olarak bu saiklere sadık kalmış ve bu iki kavramı bahsedilen eleştirel zaviyenin iki merceği olarak kullanmıştır. Nominalizm kavramının köklerinin oldukça eskiye dayanması sebebiyle, kavramın ilk kullanıldığı halin geçirdiği dönüşümler ve eleştiriler, metinlerarası okumaların temel motivasyonu olurken belirli bir ilişkisel hat korunmaya çalışılmıştır. Makalede Hacking'in dinamik nominalizmi ve ampirizmi ile Foucault'nun soykütüğü birbirini besleyen iki yöntemsel kompleks olarak düşünülmüş ve toplumsal kimliklerin-kategorilerin iktidarla olan rabıtası serimlenmeye çalışılmıştır.

1. Hacking'in "İnsanları Yaratmak" Kavramının İzlerini Sürmek

Hacking'in "insanları yaratmak" gibi oldukça iddialı kuramını anlamak adına bir dizi başka kavramı açmak gerekir. Bunlardan ilki kuşkusuz tarihsel ontolojidir. Tarihsel ontoloji aslına bakılırsa Hacking'in Foucault'dan ödünç aldığı ve teorisinin ufuk çizgisi sayılabilecek bir alansal hattı-sınırı belirlediği bir noktada konumlanır. Foucault tarihsel ontoloji kavramına eserlerinde çok sık değinmemiştir, bununla birlikte kavramla neyi kastettiğini ünlü Aydınlanma Nedir? (*What is Enlightenment?*) makalesinde açıklamıştır. Metin genel olarak Kant'ı referans alan ve kimi bölümlerinde filozofu öven, kimi bölümlerinde ise belirli eleştirileri içeren bir tonda kaleme alınmıştır. Örneğin Foucault, Kant'ın Aydınlanma ile bağlantı kurarak formüle ettiği benliğimiz üzerine düşünme ve eleştirel sorgulama meselesinin güncelliğini hiç yitirmediğini ve bu geleneğin öncülerinden birisinin Kant olduğunun altını çizer. Foucault bunu yapmanın yani kendimize yönelttiğimiz eleştirel ontolojinin yolunun da aslında bizi sınırlayan şeylerin tarihsel analizini yapmaktan geçtiğini ifade eder (Foucault, 1984: 319). Bununla birlikte Foucault, Kant'ın aydınlanma kavramını oldukça tekil bulur. Onun evrensel aydınlanmacılığını eleştirirken insan denen varlığa nasıl bu derece anlam yüklediğini anlamaz (Rajchman, 1983: 13). Foucault tarihsel ontolojiyi genel olarak üç hat üzerinden açıklar, bunlar; bilgi, güç ve etiktir. Foucault bu hatlar üzerinden şu soruları sorar: Bizler kendi bilgimizin özneleri olarak nasıl yapılandırılıyoruz? Güç ilişkilerini kullanan veya ona boyun eğen özneler olarak nasıl yapılandırılıyoruz? Kendi eylemlerimizin ahlaki özneleri olarak nasıl yapılandırılıyoruz? Foucault bu genelleştirilmiş soruların her tarihsel pratik üzerinden spesifik bir havzaya işaret ettiğini yani kendine özgü maddiliklerinin, söylemlerinin, iktidar ilişkilerinin olduğunu belirtir (Foucault, 1984: 318). Tarihsel ontoloji Martinez'in aktardığı gibi, bir anlamda tarihsel apriorilerin ortaya çıkarılması pratiğidir. Bu anlamıyla hem Foucault hem de Hacking genel olarak statik ve evrensel kabul edilen insan özelliklerinin tarihsel olarak esnek olduğunu iddia ederler ve çokluğun analizine göre bu işleyişi açıklarlar. Buna göre, varlık kavramı genel terimler ya da soyutlamalarla ele alınamaz, kişinin oluşumu spesifik süreçler dahilinde gerçekleşir. Bu kavrayışın bizi götürdüğü yer

kuşkusuz "insan doğası" denen şeyin olamayacağıdır (Martínez, 2022: 12-13). Buradan hareketle tarihsel öznellikler Kant'ın evrensel öznelliğiyle karşı karşıya gelir. Belirli bir tarihte varlığı evrensellikle damgalanan öznellik aslında sadece o dönemin öznelliğidir. Daha da ötesi belirli spesifik öznellik tipleri bizzat tarihsel ontoloji perspektifinden inşa edilir. Çoğunlukla psikiyatrik sınıflandırmalar ya da belirli cinsellik biçimlerinin inşası hem Hacking hem de Foucault tarafından tespit edilmiştir. Bu tespitler mutlak bir biçimde aşkın değil ampiriktir, özellikle Hacking tüm bu kategorizasyon ve inşa sürecini "kağıt üstünde" değerlendirmez, hepsinin spesifik "oluşturulma" sürecini adım adım izler. Buradaki en önemli nokta kuşkusuz Hacking için istatistiğin yoğun bir şekilde kullanılmasıdır:

> "1820 civarında, büyük sayı selinin başlangıcında ne buluyorum? Sapkınlık, delilik, intihar, fuhuş, serserilik, kişiye karşı suç, mala karşı suç, sarhoşluk, sefiller gibi istatistiklerden başka bir şey değil. Bu geniş veri dizilerine ahlaki analiz denir. Örneğin, sayım ilerledikçe delilerin sürekli alt bölümlerini ve yeniden düzenlemelerini buluyoruz. 4.000'den fazla farklı, iç içe geçmiş cinayet motifinin sınıflandırmalarını buluyoruz. Bu tür delilerin veya genel olarak bu cinayet motiflerinin, onları sayma pratiği ortaya çıkana kadar var olduğuna inanmıyorum. İnsanları saymanın sürekli yeni yolları geliştirildi. İnsanların içine düşebileceği ve sayılabileceği yeni kategoriler oluşturuldu. Hatta farklı eyaletlerdeki on yıllık nüfus sayımları bile, insanların içine düştüğü kategorilerin her on yılda bir değiştiğini şaşırtıcı bir şekilde gösteriyor. Bu kısmen sosyal değişimin yeni insan kategorileri oluşturmasından kaynaklanıyor, ancak bence sayımlar sadece raporlama değildi. Bunlar, insanların var olma biçimlerinin yeni türlerinin yaratılmasının ayrıntılı, iyi niyetli, hatta masum bir parçasıydı ve insanlar masumca bu yeni kategorilere düşmeyi "seçtiler"." (Hacking, 2002: 49).

Hacking için kavramın inşası ile nesnenin inşası arasındaki ayrım vurgulanmalıdır. Bu ayrım aynı zamanda Hacking'in açıkladığı inşa pratiğinin içeriğini de anlamamıza yardımcı olur. Dolayısıyla tam burada tarihsel ontolojiye oldukça yakın bir kavram olan nominalizme geçiş yapmak gerekir. Foucault ve Hacking'in ortaklaştığı üzere, nominalizm tıpkı öznellikler "yaratmak" gibi, özellikle "insan" ile ilgili kavramların da nesnel ve evrensel olmadıklarını ve tarihsel olarak belirli kurumlar, söylemler ve güç ilişkileriyle üretildiklerini ifade eder. Buradan hareketle nominalizm örneğin, suçluluk, delilik, ırk ve cinsiyet gibi kavramların ve kategorilerin spesifik olarak inşa edildiklerini serimler. Nominalizm bu anlamıyla tarihsel ontolojinin hem epistemik (bilgisel-yöntemsel) kısmı hem de ontolojinin kurucu mantığıdır. İnsanın inşası bilginin ve kavramların mihmandarlığında ve spesifik pratiklerle gerçekleşir dolayısıyla iç içe olmak koşuluyla, varlık tarihsel ise kavramlar da tarihseldir, en azından Foucault ve Hacking için durum böyledir.

Hacking eserinde ayrıca kısmi bir özeleştiri yaparak kuramını berraklaştırır. Hacking için örneğin, "çocuk istismarı" meselesinde çocuğa yönelik şiddet ve istismar tabii ki hep vardı ve bu gerçek bir kötülüktü. Fakat kavramın inşa edilmesi de bir majör gerçekliktir. Hacking'in yaklaşımına göre böyle bir kategorinin oluşturulmasında bir dizi uygulama -tıp, istatistik, hukuk vs- yürürlüğe konulmuş ve tarihin bir anında zorunlu olmayan bu süreç yaşanmıştır. Hacking inşa ile gerçeklik kavramlarının birbirleriyle çelişmediğini, inşa ya da kurguların da belirli gerçek etkileri ve yankıları olduğunu ifade eder. O eserinde, nominalizm kavrayışına "dinamizm" öğesini eklemler ve "döngüsel etki" (*looping effect*) kavramını vurgulayarak iddiasını ispatlar (Hacking, 1999: 29). Buradan hareketle aslında belirli insan kategorilerinin yaratılması aynı zamanda o kategori içerisine giren belirli öznellik biçimlerinin de yaratılması demektir. Bu doğal ve kendiliğinden bir işleyişle olmaz, mevcudiyeti zorunlu değildir ve her sosyal sınıflandırmayı mutlak olarak inşa edilmiş olarak değerlendiremeyiz. Dolayısıyla tarihsel ontolojinin projeksiyonundan, hem belirli tarihsellikler içerisinde genelleştirilmiş öznellikler hem de özel bir takım düzeneklerle oluşturulmuş "spesifik" öznellik biçimlerini açıklayan teoriler "Kant'ın hiç de hoşuna gitmeyecek" alanlar açarlar. Foucault yine Hacking'in ön açıcısı olarak genel öznellikler ile spesifik olarak inşa edilen öznellikler arasında bir bağ ve anlatı kurar. Normal insanın yaratılması

da bu anlamda spesifik anormalliğin inşa edilmesiyle ilişkilidir. Berkovits, iktidar düzenekleriyle disiplin kurumlarının iç içe geçip evrensel bir insan özü yaratma arzularını modernite ile ilişkilendirir. Bu aslında ideolojiktir ve normalleştirmeyle birlikte itaati devreye sokar. Suçlu yaratmak psikiyatrinin ceza ve hukuksal alana sızabilmesiyle mümkün olur. Psikiyatri sayesinde suçlu farklı bir normatiflik sistemine yani psikiyatrinin kavramlarına göre sınıflandırılacak buna paralel olarak da hukuki süreç değişecektir. Hukuki normlar bu durumda psikiyatrik normların öncülüğünde hareket edecek ve "anormal" bir kategori yaratılacaktır. Suçluluk denen hukuki norm bu aşamada artık akıl hastalığına indirgenecek ve toplumun geneli bu işleyişle birlikte anormalliği keşfedecektir. Dolayısıyla: "Psikiyatri ve bu bilimin uygulandığı kurumlar, yalnızca bir tür toplumsal sapmanın algılanabileceği akıl hastalığı ve anormallik kavramını değil, aynı zamanda akıl hastası ya da anormal bireylerin gerçekliğini de kurgular." (Berkovits, 2015: 64-65).

Hacking, belirli insan türlerinin icat ya da inşa edilmesini farklı dönemselliklerle ve kendine özgü düzenekler dâhilinde gerçekleştiğini bize göstermiştir. Yine örneğin, çoklu kişilik bozukluğunun ilk ortaya çıktığı zamanın 1875 yılı civarında olduğunu ve bu tarihten önce böyle bir kategori olmadığını eserinde yazar. Hacking bu tarihten önceki vakaların parmakla sayılacak kadar az olduğunu fakat tanıyla birlikte bir patlama yaşandığını ve öncelikle Fransa'da sonrasında Amerika'da vaka artışlarının büyük boyutlara ulaştığını eserinde aktarır (Hacking, 2002: 100-101). Hacking'in yine başka bir örneği intihar üzerinedir. Metninde intihar meselesini anlatırken bizler bir anlamda onun ampirizmindeki en merkezi yaklaşımı da kavrarız. Hacking 19. yüzyıl itibariyle istatistiğin baş aktör olduğu bir sayma ve kategorize etme çılgınlığının yaşandığını belirtir. O, intihar, fuhuş, sarhoşluk, serserilik, delilik, suç gibi konuların sistematik analizinin gerçekleştirilmesi amacıyla devletin neredeyse seferber olduğunu ve örneğin, her intihar vakasının 21 farklı şekilde sınıflandırıldığını aktarır. Hacking intihar denen pratiğin inşası-icadı ile ilgili oldukça çarpıcı tespitler yapar. İstatistikçiler cesetleri sayar, tıp uzmanları intiharın sebepleri hakkında cesedi inceler ve belirli sonuçlara varır, polis ise cesedin ceplerindeki nesnelere kadar inceleyip her şeyi kaydeder. İntihar belirli bir anda ulusal karakterlerin bir göstereni haline gelir. Fransızlar karbon monoksit ve boğulmayı tercih eder, İngilizler ise kendilerini asar veya vurur (Hacking, 2002: 100, 112).

Hacking, istatistiğin ve sayma işleminin ya da anket sorularının sadece verili olanı tespit etmediğini yeni sınıflandırmaların ve sayma teknolojilerinin bürokratlar tarafından nasıl pratikleştirildiğine de dikkat çekiyordu. Ona göre bürokratların sunduğu çoğu olgu daha önce hiç yoktu, insanları sayabilmenin yolu onları bir şekilde yeni icat edilmiş belirli kategorinin içine dâhil etmekti. İnsanlarla ilgili toplanan veriler sadece onları kavrayış biçimlerimizi etkilemedi aynı zamanda yanı başımızdaki insanları tarif etme biçimlerimizi de etkiledi. Bunun da ötesinde kendimizi kavrayışımız da bu kategorilerle birlikte yeniden belirlendi. Hacking oldukça ironik bir örnekle Marx'ın fabrika müfettişlerinin işçiler hakkında tuttuğu raporları okuduğunu belirtir ve şu ifadeleri kullanır: "Sınıf bilinci üzerinde en çok kimin etkisi olmuştur; Marx'ın mı, yoksa insanların kendilerini içinde gördükleri sınıflandırmaları yaratan resmi raporları yazanların mı? İşte bunlar, "insanları tertiplemek" adını verdiğim konudaki sorulara örnektir" (Hacking, 2005: 15). Tekrardan istatistiğe dönersek, Hacking "sayıların çığı" olarak tarif ettiği dönüşümü ve istatistiğin gücünün önemini yine Focault'dan ilhamla gerçekleştirdi. Foucault da Hacking gibi istatistiğin ve sınıflandırmanın tarihini benzer izleklerde somutlarken bir "devlet bilimi" olan istatistik disiplinini yönetimin esas çekirdeği olarak gördü. Foucault istatistiğin ortaya çıkmasının, hükümranın yönetiminin bir aileyi yönetmek gibi düşünüldüğü pre-modern dönemin yönetim

biçiminin ortadan kalkmasındaki en önemli etken olduğunu belirtir. Hükümranlığın fazla katı ve esneklik içermeyen çerçevesi, ailenin dar ve zayıf görüngüsüyle örtüşmez. Başka bir sorun ekonominin o dönem için sadece ailenin idaresine gönderme yapan yetersiz bir kavram olmasıydı. Foucault'ya göre bu döngüyü kıran şey, tarımdaki üretim artışı, parasal bolluk ve nüfus artışıdır. Yönetim sanatındaki değişimin ve sınırlarını genişletmesinin temel sebepleri bunlardır. Ekonomi artık aile dışındaki bir odağa yani nüfusa kaymıştır. Nüfus bu anlamda sadece modern ekonominin bir değişkeni değil aynı zamanda kendi içerisinde de sorunlar barındıran ve belirli aygıtlarla bu sorunların tespiti, kontrolü ve çözümü adına yönetimin hedef aldığı bir faildir. Bu bağlamda istatistik bilimi yönetimin alanını genişletmesi ve modern bir niteliğe bürünmesindeki en etkili araç olmuştur. Nüfusun kendine özgü düzenlilikleri, ölüm-doğum oranları, hastalık, kaza gibi değişkenler istatistik ile ortaya çıkarılır. İstatistik ayrıca nüfusun kendi varoluşuna dönük etkiler barındırdığını ve bu etkilerin aile gibi sınırlı bir kavrama indirgenemeyeceğini gösterir; büyük salgınlar, endemik yayılımlar, çalışma ve zenginlik döngüsü gibi (Foucault, 2013: 93-94). Foucault aslına bakılırsa nüfusun bir ruhu olduğunu ve bu ruhu devletin oldukça erken bir tarihte fark ettiğini bize açıklar. Dolayısıyla Hacking, Foucaut'nun açtığı patikadan ilerleyerek kimlikler inşa etmenin yolunu bizlere göstermiştir. Hacking'in bize gösterdiği şey aslında bir çeşit "istatistiksel panoptizm" durumudur. Oluşturulan tüm tablolar, çizelgeler, grafikler birer masum verinin işlenmesinden öte iktidarın himayesinde birey türlerinin sınıflandırılmasının ve denetiminin birer aracıdır (Koopman, 2015: 579). Çok muhtemeldir ki yukarıda değinilen "panoptizm" artan nüfus dışında ayrıca kapitalizmin yarattığı belirsizliklerin bir şekilde giderilmesi ile ilgilidir. Piyasadaki belirsizlik ve kaosun hangi toplumsal problemlere yol açacağı açıktır. Losoncz ve Gvozden'in belirttiği gibi, piyasa benzeri belirsizliklerin giderilmesinin yolu sıkı kontroldür, kontrolle birlikte izleme, yeniden değerlendirme, tanıma gibi zorunluluklar devlet kurumları için önemlidir. Bu kurumlar "aklın tatlı despotizmiyle" verileri işler ve yeniden üretirler (Losoncz ve Gvozden, 2015: 152). "Aklın tatlı despotizmi" doğru bir kavram mıdır bilinmez fakat Sparti'nin ifadesiyle eğitim, tıp, hukuk ya da sosyal bilimlerdeki uzmanların bilgi sahibi olmak istediği grupların toplum için "sorun teşkil edenler" olması tesadüf değildir. Sınıflandırma her dönemde vardı fakat modernitenin mantığı çerçevesinde bu pratik sistemli hale getirildi. Mevcut yerel standartların oluşturulması ve sadece yukarıda sayılan uzmanlıklarla değil toplumsal olanın her kılcalında, örneğin fabrikalarda, normlar belirlemek ve insanları bu normlara uydurmaya teşvik etmek bahsedilen modernitenin mantığının gereğiydi (Sparti, 2001: 341-342).

İnsanların sınıflandırılması ve belirli insan kategorilerinin inşa edilmesi sürecinin en önemli aşaması Hacking'in dinamik nominalizm olarak ifade ettiği kavramdır. Sayım eylemini gerçekleştirebilmek için sayılacak nesnelere ihtiyaç vardır. Bu işleyiş, Hacking'in katmanlı anlatımıyla, genelleştirmelerden kaçınarak ve her vakaya özgü bir perspektifle açıklanır. Dinamik nominalizm kavramı genel olarak yine Foucault'nun tarihsel nominalizminden etkilenmiş fakat kavrama oldukça özgün bir anlam katmanını eklemiştir. Tartışma aslına bakılırsa oldukça eskidir. Orta çağ düşüncesinde 14. yüzyıla kadar olan süreç nominalizm-realizm tartışmalarının en yüksek seviyede cereyan ettiği dönemdir. Özetle, realistler doğada insan dışı belirli evrensel yapılar-tümeller olduğunu bizlerin bu yapıları zihinle keşfedebileceğimizi ve yine belirli benzerlikler, ayrımlar aracılığıyla sınıflandırabileceğimizi söylerler. Nominalist gelenek ise realistlerin tersine tümellerin var olmadığını sadece tikellerin mevcut olduğunu, zihnimizdeki kategorilerinse sadece birer adlandırma olduğunu ve bunların herhangi bir gerçekliğinin olamayacağını ifade ederler. Foucault ise bu tartışmaya görkemli bir ruh katarak evrensel apriorilerin olmadığını, insanların, kavramların, sınıflandırmaların da birer tarihi olduğunu ve evrensel gibi görünen fenomenlerin tarihsel ilişkiselliklerle "inşa edildiğini" söyler. Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu* eserinde

yapmaya çalıştığı şeyi şöyle açıklar: "Hem teorik hem de yöntemsel bir karardan yola çıkıyorum: evrensellerin var olmadığını varsayalım. Bu noktada tarihe ve tarihçilere şu soruyu soruyorum: Devlet, toplum, hükümdar, tebaa, vb. bir şeyin varlığını a priori kabul etmediğiniz takdirde nasıl tarihi yazabilirsiniz?" (Foucault, 2015: 5).

Burada Hacking'in nominalizminin Foucault'ya yakınsadığı yer önemlidir. Her iki düşünüre göre dünyada önceden belirlenmiş yapılar yoktur (Datta ve Hanemaayer, 2021: 511). En azından insana özgü yapılar ve kategoriler çoğunlukla doğa bilimlerinin getirdiği bir tür kötü alışkanlıkla hiç itiraz edilmeksizin gerçekleştirilir ve insanlar tarafından kabul edilir. Hacking insanların bu durumu itirazsız kabul etmelerini şaşırtıcı bulur. Realist düşünürler için dünyadaki nesneler rahatlıkla sınıflandırılabilir. Yosunlar ya da yıldızların sınıflandırılmasında hiçbir sorun yoktur fakat konu insanların sınıflandırılmasına gelince işler karışır. Örneğin realistlere göre tüberküloz hastalığı sadece bir hastalık değil ahlaki sapmaların bir sonucuydu, bütün 19. yüzyıl Avrupa kültürü bu hastalığın merkezine bu sapmayı koydu. Fakat zamanla tüberkülozun kökeninde yavaş bölünen ve bizlerin yok edebileceği basiller olduğunu "keşfettik". İnşa edilen "tüberkülozlu insan" o yüzyılda kaldı ve yok oldu (Hacking, 2002: 105). Hacking açısından asıl mesele bir fenomenle ilgili "bilimsel gerçekliliğin" inşası ya da kurgulanması sürecinin altında yatan gerçekliklerdir. Foucault gibi onun için de örneğin "delilik" fenomeni ya da "çoklu kişilik bozukluğu" ile ilgili sorulması gereken ilk bilimsel ve sezgisel soru, bu kavramların inşasının altında yatan politik işleyişin ne olduğudur. Rouse'un altını çizdiği gibi, bir olgunun sosyal olarak inşa edildiği ifade edilince burada ne söylendiği değil ne yapıldığı daha önemlidir. Hacking'in arzusu dünyayı açıklama biçimlerimizin "kaçınılmaz" evrenselliklerini sarsmaktır. Bir şeyin sosyal olarak kurgulandığını söylemek aslında genel kabul görmüş bakış açılarına meydan okumak ve bir tür performatif işlev ile iktidar ilişkilerini deşifre etmektir (Rouse, 2002: 72).

Hacking eserinde dinamik nominalizm kavramını açıklarken meseleye klasik nominalizmi eleştirerek başlar. İlk eleştirisi klasik nominalizmdeki kategorilerin gerçek olmayıp sadece zihnimizdeki adlar olduğu üzerinedir. Hacking çoğu kategorinin doğadan geldiğini ve gerçek olduğunu söyler. İkinci eleştirisi kategorilerin statik, donuk olduğu ve sınıflandırdıkları şeyle hiçbir şekilde etkileşime girmemeleri iddiası üzerinedir, Hacking'e göre, belirli bir insan kategorisi ya da insan doğasının zaten mevcut olduğu ve bürokrat ya da araştırmacıların bu insan tipini tarihin bir anında keşfettiği anlatısı doğru değildir. Aksine bu kategori icat edilir edilmez bu kategoriye giren "insanlar" ortaya çıkar ve kategorinin söylemi ile ilişkilenir (Hacking, 2002: 106).

Hacking kavramın işleyişini açıklarken iki vektörden bahseder. Bunlardan ilki yukarıdan aşağıya işleyen ve etiketlemeyle pratikleşen vektördür. Buna göre, belirli kategorizasyonlar ve sınıflandırmalarla uzmanlar tarafından "yaratılan" bir "gerçeklik" sayesinde insanlar oluşturulur. Etiketlenen insanlar da sonuç itibariyle pasif birer özne olmadıkları için bu sınıflandırmalara tepkiler verirler, bu ise ikinci vektördür. Bu tepkiler bazı etiketler için oldukça sert iken bazıları için yumuşaktır. Örneğin, politik kimlik hareketlerinin aşağıdan uyguladıkları vektör yani direnç uzmanların oluşturdukları kategorik alanı revize etmelerine sebep olur. Bununla birlikte yine örneğin çoklu kişilik bozukluğunda bu vektörel direnç çok daha düşük dozda kalır (Hacking, 2002: 111). Dinamik nominalizm için çarpıcı bir örnek alkolizm üzerinedir. Hacking, alkolizm kavramı ortaya çıktığı anda kategorinin önceden sadece "gereğinden kısmen fazla alkol" tüketen bireyleri içine alan bir tanıya dönüştüğünü ve döngüsel etkiyle beraber -kaçınılmaz bir biçimde- bu bireylerin artık bu tanıya göre davrandıklarını belirtir. Sveinsdóttir'in aktarımıyla bu durumda kişi iki farklı tanımlamayla baş etmeye çalışır. İlk olarak ahlaki açıdan kötü ya da başarısız birisi

olduğu üzerine bir söylem inşa edilir ya da ikinci olarak durum tıbbileştirilir ve bedensel olarak hasta birisi olduğuna ikna edilir. Her iki durumda da teşhis konulan kişi zamanla kendisini böyle görmeye başlar ve Hacking'in döngüsel etki yasasına bağlı olarak bu yeni durumu kabullenir ve ikna olur (Sveinsdóttir, 2015: 886).

2. Kimlik Hareketleri Tartışmalarında Hacking'in Rolü ve Katkısı

Hacking'in tarihsel ontoloji ve dinamik nominalizm gibi kavramları sadece belirli spesifik kategorilerin oluşmasındaki işleyişi deşifre etmez. O, bu kavramlar dolayımıyla aynı zamanda, ırk, sınıf ya da cinsiyet gibi daha kapsayıcı ve majör kimliklerin inşasını kamusal düzlemde tartıştırır. Tüm bu kimliklerin birer sosyal inşa mı oldukları veya zaten verili evrenseller olarak mı düşünüldükleri aslında bizi oldukça eski bir tartışma olan ve yukarıda değinilen nominalizm-realizm tartışmasına götürür. Kuşkusuz bu tartışma çok uzun zamandır literatürde yer almakta ve oldukça kılcallaşmış bir seyirde devam etmektedir. Bununla birlikte kimlik siyasetinin kuramcıları sadece birer teorisyen değil aynı zamanda belirli bir praksis alanının içerisinde olduklarından dolayı bu mikro tartışmalar sonuçta pragmatik ve işlevselci bir noktaya evrilebilir. Çok genel söylemek gerekirse, bu kuramcıların kaçınmaya çalıştıkları nokta anti-özcülüktür. Politik bir tavır olarak modern kimlik hareketlerinin ana ekseni doğal olarak olabildiğince geniş bir şemsiye açmaktır dolayısıyla örneğin "kadın hareketi" gibi bir kategorinin içerisine hangi politik öznelerin alınacağı veya kimlerin dışarıda bırakılacağı meselesi önemlidir. Hem özcü olmayacak hem de olabildiği kadar kapsayıcı olacak bir hat oluşturmak tartışmaların temel düğüm noktasıdır. Bu tartışmalarda sadece feminist hareket için değil ırk yada cinsiyet hareketleri için de geçerli olmak üzere kimliğin ontolojisini açıklama biçimi oldukça kritiktir. Evrensel bir "kadınlık" ya da "ırk" var mıdır yoksa tüm bu kimlikler belirli tarihsel dinamiklerle mi inşa edilmiştir? Buna verilen yanıtlar kimliğin ontolojisinin ne olduğunu belirler. Fakat bu durum kuram için göründüğünden daha zor patikalar açar. Örneğin özcülükten kaçınmak için klasik nominalizmi benimserseniz "kadınlık" diye bir şey yoktur gibi savurgan bir noktaya evrilebilirsiniz. Yani mesele, hem özcülükten kaçınmak ama bir noktada da yukarıda bahsedilen şemsiyeye de bir ad koyabilmektir. Tek bir kadınlık yoktur fakat tüm farklı "kadınlık" ları içine alacak bir kavram da mutlaka gereklidir.

Feminist teorinin önemli isimlerinden birisi olan Butler, hem feminist düşünceyi hem de toplumsal cinsiyetle ilgili yerleşik bakış açılarını eleştirmiş ve bu bakış açılarının değişmesinde oldukça etkili olmuştur. Butler toplumsal cinsiyet kavramının belirli aygıtlar sistematiğinin işlemesi olarak tanımlar, ona göre:

> "Toplumsal cinsiyetin bir norm olduğunu öne sürmek ortada dişillik ve erilliğe ilişkin normatif görüşler bulunduğunu söylemek değildir tam olarak -ki böyle normatif görüşler elbette mevcuttur. Toplumsal cinsiyet tam olarak ne "olduğumuz" ne de "sahip olduğumuz" bir şeydir. Toplumsal cinsiyet aldığı ara-hormonal, kromozomal, psişik ve performatif- biçimlerle birlikte, eril ve dişil olanın üretilmesini ve normalleştirilmesini sağlayan aygıttır…" (Butler, 2020: 62).

Butler için toplumsal cinsiyet özellikle performatif pratiklerle inşa edilen, dinamik ve karmaşık bir ilişkiler bütünüdür. O, çok alıntılandığı üzere performatif pratikleri genel olarak tekrara dayanan gündelik davranışlar, jestler, hitaplar, okul ve aile içi tekrarlarla ilişkilendirir. Bununla birlikte bizim açımızdan asıl önemli olan şey, Butler'in Beauvoir eleştirisi dahilinde, bunun bilinçli bir özne tarafından gerçekleştirildiği ve yine bilinçli evrensel özneler tarafından dikte edildiği üzerinedir. Butler'de bir inşa elbette vardır fakat bu inşa kartezyen bir mekanizmayla işlemez. Beauvoir'a dönmek kaydıyla, başka bir feminist boyut ise kültürel-ilişkiselci inşacılardır. Butler'e göre toplumsal cinsiyetin inşası çoğu feministe göre ilişkisel ve kültürel bir süreç sonunda gerçekleşir. Kültürel olarak gerçekleştirilen inşa öncesi bir fail-özne mevcut değildir,

birey kültürün belirli yasaları tarafından biçimlendirilir. Lakin bu bakış açısı da aslında katı bir toplumsal-kültürel determinizmle ilişkilidir. İkinci grup aslında ilerici gibi görünen tutumlarına rağmen yine de ilişki öncesi tözsel bir anatomi-bedeni varsaydıklarından dolayı kaçınmaya çalıştıkları tözsellik tuzağına düşerler. Dolayısıyla iktidar lehine "ham bir kadınlık" tanımı çerçevesinde tözsel bedenin ve dolayısıyla "kadınlığın" aşkınlaştırılması imkanı doğar (Hormonlar, doğurganlık, fiziksel güçsüzlük vs.). Öte taraftan Butler, Simone de Beauvoir'ın toplumsal cinsiyet inşası meselesine değinirken, belirtildiği gibi belirli bir evrensel *cogitoyu* ima ettiğini ve inşa sürecinde bu bilinçli failin aktör olarak bulunduğunu açıklar. Ayrıca beden, Simone de Beauvoir için de tözsel bir şeydir ve bu tözsellik aslında yerli yerinde dururken onun üzerine toplumsal cinsiyet inşa edilir. Halbuki Butler'e göre beden denilen şey henüz mevcut değilken dahi kültürel olarak yorumlanmış ve haritalandırılmıştır dolayısıyla toplumsal cinsiyet öncesi bir cinsiyetin var olamayacağı Butler'in temel argümanıdır. Görüldüğü üzere bahsedilen iki hattın problemleri beden varsayımlarında ortaya çıkar, beden ya üzerinde kültürel kodların işlendiği bir alan-ortam ya da bilinçli bir öznenin müdahale edip kendisi için kullanabileceği bir araç gibi düşünülür. Beauvoir ve takipçileri sadece dişil toplumsal cinsiyetin damgalandığını ve burada da evrensel özne ile eril toplumsal cinsiyetin çakıştığını iddia edererle. Dolayısıyla kadınlık denen cinsiyetin sadece beden üzerinden düşünüldüğünü ve erkeklerin de bedenden aşkın bir varlık-bilinç olarak yüceltildiklerini öne sürerler. Beauvoir'a göre kadın erkeğin ötekisidir, kadın imleyen-özne ve imlenen-öteki çerçevesinde bir eksiklik olarak kurulur. Butler bu yanlış temsili Batı'ya özgü hegemonik temsil sistemine ve özneyi yapılandıran töz metafiziğine bağlar. Buna göre özne, özsel ve rasyonel bir varlıktır ve bu evrensel özne bilinci sayesinde müzakere edebilir ve akıl yürütebilir fakat sonuç olarak toplumsal cinsiyet denen şeyin aynı zamanda mağduru da olabilir. Sonuçta erkeklerin kadın sorununu çözemeyeceklerinin gerekçesini açıklarken, onların bu durumda davanın hem yargıcı hem de tarafı olacağı söylemini kullanan Beauvoir, yukarıda bahsedilen erkek ve dişinin farklı konumlarına gönderme yapar (Butler, 2014: 53-58). Butler makalenin genelinde bahsedilen feminist kuramcıların aynı zamanda birer praksis öznesi olduklarını ispatlarcasına, kendi toplumsal cinsiyet kavramını açıp bahsettiği normlardan nasıl bir çatlak yaratılabileceğinin kaygısını şöyle ifade etmiştir:

> "…Elbette, böyle bir teori, yapılandırmaya vurgu yapan bir projenin merkezine, seçen bir özne figürünü -hümanist- geri getirecektir; bu, böyle bir kavrama oldukça karşıt görünmektedir. Ancak cinsiyetine karar veren bir özne yoksa ve aksine cinsiyet, özneyi belirleyen şeyin bir parçasıysa, cinsiyet pratiklerini eleştirel eylemlilik alanları olarak koruyan bir proje nasıl formüle edilebilir? Eğer toplumsal cinsiyet, güç ilişkileri ve özellikle de çeşitli bedensel varlıkları yalnızca üretmekle kalmayıp aynı zamanda düzenleyen normatif kısıtlamalar aracılığıyla inşa ediliyorsa, bu üretken kısıtlamanın sonucu olarak toplumsal cinsiyet kavramından nasıl bir eylemlilik türetilebilir? Eğer toplumsal cinsiyet isteğe bağlı olarak takılıp çıkarılabilen bir yapaylık değilse ve dolayısıyla bir seçim sonucu değilse, kültürel determinizm tuzağına düşmeden toplumsal cinsiyet normlarının kurucu ve zorlayıcı statüsünü nasıl anlayabiliriz? Bu normların yalnızca toplumsal cinsiyetin etkilerini değil, aynı zamanda cinsiyetin maddiliğini de üreten ve istikrara kavuşturan ritüelleştirilmiş tekrarını tam olarak nasıl anlayabiliriz? Ve bu tekrar, bu yeniden ifade, görünüşte kurucu toplumsal cinsiyet normlarının eleştirel bir şekilde yeniden işlenmesi için de bir fırsat oluşturabilir mi?" (Butler, 1993: X).

Butler'in bütün teorik çabası hem bedensel bir öz hem de soyut, varsayılmış ve evrenselmiş gibi düşünülen özne ve bilinç kabulünden kaçınmaktır. Ona göre, toplumsal cinsiyet hem bedensel hem de zihinsel anlamda inşa halindedir ve bu "oluş" hali sonsuz bir akış içerisindeyken belirli bir öz varsaymak anlamsızdır. Dolayısıyla Beauvoir'ın iddia ettiği gibi süreci başlatan ya da işleten bir eril-fail kategorisi yoktur, toplumsal cinsiyeti seçen bir mağdur-dişil bir kategori de

mevcut değildir. Tüm bu kategoriler belirli iktidar ve söylemsel pratiklerle inşa edilir. Butler'in altını çizdiği bu öznesiz süreç, Foucault'nun iktidar kavramsallaştırmasıyla oldukça ilişkilidir:

> "İktidar bağıntıları hem kastidir, hem de öznel değildir…Bir dizi hedef ve amaç olmaksızın işleyen iktidar yoktur. Ama bu, iktidarın kişisel bir öznenin seçiminin ya da kararının sonucu olduğu anlamına gelmez; ne yöneten kast, ne devlet aygıtlarını denetleyen gruplar, ne en önemli iktisadi kararları alanlar, bir toplumda işler durumda olan (ve o toplumu işleten) iktidar şebekesinin tümünü çalıştırabilirler…" (Foucault, 2007: 73).

Butler metinlerinde Hacking ayrıntısı yoktur fakat iki düşünürün kavramlarını ele alış biçimlerinde önemli rabıtalar mevcuttur. Bununla birlikte Butler'in toplumsal cinsiyet katmanının sadece teorik bir düzlem değil aynı zamanda politik-kamusal mecralarda çok tartışılan ve pratikleştirilen bir ufuk çizgisi durumunda olması onu daha bilinir kılar. Hacking ise eserinde Butler'i oldukça önemli bir konuma yerleştirir ve onu "isyankar" olarak değerlendirir. Hacking'in feminist hareket ve Butler ile ilgili düşünceleri kısa fakat oldukça önemlidir. Hacking metninde bizim de vurguladığımız noktalara değinir. O, Butler dışındaki ana akım feminist düşünürlerin "yapı" kavramını göreli olarak sığ bir zemine oturttuklarını ve örneğin cinsiyeti sadece belirli sosyal ilişkiler ağına bağlı olarak düşündüklerini belirtir. Yine benzer şekilde başka feminist düşünürlere referans vererek, cinsiyetin fizyolojik olduğunu ve insan düşüncesinden önce geldiğini dolayısıyla onların, söylem ve iktidar ilişkilerinden önce belirli bir öz-cinsiyetin mevcudiyetine vurgu yaptıklarını belirtir. Hacking'e göre Butler'in müdahalesi bu anlamıyla çarpıcıdır, Butler bireylerin "tekrarlarıyla" cinsiyetlendiğini erkek ve kadın bedenlerinin verili olmadığını hatta toplumsal cinsiyet dışında genel olarak cinsiyetin de kültürel olarak inşa edildiğini belirtir. Dolayısıyla cinsiyet ve toplumsal cinsiyet arasında Butler'e göre bir fark yoktur. Hacking Butler'in eski feminist görüşleri revize etmeye uğraştığını ve sosyal inşa kavramıyla yetinmediğini ona daha karmaşık hatlar eklediğini ifade eder. Butler'in aslında temel meselesi bu üretimi sağlayan toplumsal iktidar ilişkilerini deşifre etmektir (Hacking, 1999: 7-8).

Hacking ve Butlerin inşa kavramlarındaki benzerlikleri vurgulamak açısından belki de en önemli şey, inşadan önce verili bir öz ya da öznenin olmadığı üzerine olmalıdır. Hatırlanacağı üzere Hacking, belirli iktidar mekanizmalarıyla ve mutlak olarak amaçsalllık koşulu taşımayan bir işleyişle ve tarihin belirli bir aşamasında bazı insan kategorilerinin-öznelliklerin inşa edildiklerini ifade ediyordu. Bu inşanın öncesinde, henüz "tanı" konulmadan tanının muhattabı kişiler mevcut değildi. İnşa ile beraber o toplumsal kategori ve bireyleri tarih sahnesinde yerlerini alıyorlardı. Benzer bir biçimde Butler de toplumsal cinsiyet öznesinin ve hatta cinsiyet öznesinin verili olmadığını, inşanın verili olandan yola çıkarak gerçekleşmediğini ve bu öznelliğin söylem-iktidar ve tekrarlar yoluyla inşa edildiğini belirtir. Dolayısıyla özne bu süreçler dahilinde oluşur ve göreli olarak sadece bir çıktı ve sonuçtur. Buradan hareketle her iki düşünürün kavramlarının da nominalist ögeler barındırdığını söylemek yanlış olmaz. Hem Hacking hem de Butler evrensel kimlik kategorilerinin olmadığını ve bunların tarihin verili bir anında inşa edildiklerini-inşa ediliyor olduklarını açıklarlar. Bununla birlikte onlar için inşa edilen kimlikler klasik nominalistlerin söylediği gibi sahte ya da sadece birer "ad" değildirler, onlar varoluşlarıyla, etkileriyle birlikte son derece gerçektirler. Başka bir benzerlik ikilinin "döngüsel etki" ve "performativite" kavramlarıyla ilgilidir. Her iki kavram da aslında kimliklerin dinamik doğasına işaret eder. Hatırlanacağı gibi, Hacking'de dinamik nominalizm ve onun temel itkisi olan döngüsel etki ile birlikte kategori ortaya çıkar, bu kategoriler belirli normlar yaratır ve kişiler de bu normlara göre davranmaya başlarlardı. Dolayısıyla kişi o andan itibaren bu normların gölgesinde başka bir kimlik edinirdi. Butler'in performativite kavramında ise toplumsal cinsiyet yine belirli normların tekrarıyla oluşur. Butler'e göre cinsiyet ve toplumsal cinsiyet denen şey

edimselliklerle inşa edilir dolayısıyla her iki düşünürün kavramları için de "etkileşim" en önemli projeksiyondur.

Feminist literatürde gerçekçilik-nominalizm tartışmalarını kaleme alan çok sayıda düşünür mevcuttur; Spelman, Mikkola, Haslanger, Stoljar vd. Tüm bu tartışmaların çıkış noktası ise dogmatik bir nominalizm ile özcü realizm arasında bir ara yol bulmak üzerinedir. Bununla birlikte sık sık tekrarladığımız üzere temel mesele aslında feminist praksise en doğru katkıyı yapabilmektir. Butler de dahil olmak üzere bu çalışmalar steril bir ontolojik ya da epistemolojik evrende gerçekleşmez ve neredeyse hepsi politik bir topografya tarafından üst belirlenir. Tartışmaların neliği üzerine bir fikir olması açısından Stoljar'ın meseleyi ele alış biçimini aktarmak yararlı olabilir. Buna göre, Stoljar geniş bir literatür eleştirisinin ardından benzerlik nominalizmi kavramıyla bu güçlüklerin üzerinden gelinebileceğini ifade eder. Buna göre "kadınlık" denen kategorinin içerisine dahil olan kadınların birbirinden çok farklı hikayeleri vardır. Her kadının yaşadığı özgün deneyimler, hangi ırktan olduğu, kültürü, sınıfı ya da sosyal rolleri bu deneyimleri belirler. Bununla birlikte kadınların aynı zamanda birbiriyle kesişen "kadınlık halleri" de mevcuttur. Stoljar bunları şöyle özetler:

> "İlk olarak, biyolojik olarak insan dişisi olmak ve yürüyüş veya ses kalitesi gibi diğer bedensel özelliklere sahip olmak; ikinci olarak, hem bedensel (hamilelik, doğum veya emzirme gibi) hem de sosyal (geceleri sokakta yürümekten korkmak gibi) belirli fenomenolojik özelliklere veya "yaşanmış deneyimlere" sahip olmak; üçüncüsü, tipik kadın kıyafetleri giymek gibi sosyal roller üstlenmek veya daha geniş toplulukta "kamusal" sorumluluklar yerine çocuk yetiştirme gibi "özel" sorumluluklar üstlenmek; ve dördüncüsü, kendilerini kadın olarak tanımlamak ve belirlediğim fiziksel ve diğer özelliklerin bir sonucu olarak kadın olarak adlandırılmak…"

Stoljar yukarıda ifade ettiği ortaklıkların kurulmasının zorunlu olduğunu öte türlüsü kadın kimliğiyle ilgili herhangi bir politik söylemin oluşturulamayacağını ve kaba bir nominalist yaklaşımın söylemi yok edeceğini belirtir. Bununla birlikte kadınlık ile ilgili tamamen evrenselleştirici bir söylemin de farklı olan tüm kadınlık deneyimlerini nötrleyeceğini iddia eder. Aslında Stoljar'ın önerisi nominalizm tartışmalarında çokça alıntılanan Wittgenstein'ın aile benzerliği kavramını içermektedir. Buna göre farklı oyunların farklı özellikleri vardır, satranç zeka ve beceri, kart oyunlarında şans, çocuk oyunları ise eğlence gibi unsurları barındırır. Tüm bu farklı unsurlara rağmen bunların hepsi "oyun" olarak adlandırılır. Kadın sınıfı da oyun sınıfı gibi farklı özellikleri barındırır ve bireyin bu kavram çatısı altına girebilmesi için bu kümedeki tüm özellikleri değil belirli özellikleri taşıması yeterlidir. (Stoljar, 2011: 41-42). Bu yaklaşım özcülüğü-evrenselliği bertaraf ettiği gibi farklılıklara yaptığı vurguyla "kesişimsellik" kavramının da dolaşıma girmesine sebep olur. Buna göre, bireylerin farklı yaşam biçimleri, farklı kültürlerden gelmeleri, sınıfsal ve ırksal pozisyonlarının hepsi dikkate alınır. Dolayısıyla feminizm sadece beyaz, orta-sınıf kadınların bakış açılarını ve sorunlarını ele alan bir yaklaşım olmaktan çıkarılıp geneli içine alan bir hazneye dönüştürür (Limin ve Dacela, 2017: 5).

Irk meselesi de nominalizm tartışmalarının önemli alanlarından birisidir. Tıpkı diğer majör kimlikler gibi, onunla ilgili oluşturulan kategoriler, değerlendirmeler ve politik-kültürel göndermeler ve tüm bunların karşılık bulduğu toplumsal iktidar ilişkileri, ırkı bir problematik olarak karşımıza çıkarır. Genel itibariyle biyolojik bir sınıflandırma olarak düşünülen ırk, diğer doğa bilimlerindeki sınıflandırmaların tersine nötr bir pozisyonda kalamayıp toplumsal ilişkilerde belirli bir hiyerarşinin en temel göstereni haline gelmiştir. Bir toplumda "öteki ırklar" olarak etiketlenen insanlara olan bakış açısı ve genellemeler ile "makul" olan ırklar arasında oldukça derin bir fark vardır. Bununla birlikte ırk ile ilgili nominalizm tartışmaları tıpkı kadın hareketindeki tartışmalar gibi bir tuzağı barındırır, buna göre, ırk meselesine vulger bir nominalist

perspektiften bakıp ırk diye bir şey yoktur denildiği anda yukarıda bahsedilen sorunların izleri silinebilir. Irk inşa edilmiş de olsa gerçek bir şeydir ve bir çok somut etkiyi bünyesinde barındırır. Irk denen kavram yok ise bu durumda örneğin, Amerika'daki siyahilerin ya da hispaniklerin durumu kolayca istismar edilebilir.

Anthony Appiah, Hackingci nominalizmi ırk kategorisine uyarlayıp özellikle Amerika özelinde yaşanan tartışmaları oldukça verimli bir şekilde ele almıştır. Appiah'a göre:

> "Irksal etiket insanlara bir kez yapıştırıldığında, bu etiketin neyi ifade ettiğine dair düşünceler – ki bu düşünceler etiketin uygulanmasından çok daha az uzlaşmaya dayalı olabilir – toplumsal etkilerini göstermeye başlar. Ancak bunların sadece sosyal etkileri değil, psikolojik etkileri de vardır ve bunlar, insanların kendilerini ve projelerini algılama biçimlerini şekillendirir. Özellikle, etiketler, benim "özdeşleşme" olarak adlandırmak istediğim şeyi şekillendirmek için işlev görebilir: Bir bireyin, mevcut etiketlere ve mevcut kimliklere atıfta bulunarak - kendi hayatı için planları ve iyilik kavramı da dahil olmak üzere - projelerini kasıtlı olarak şekillendirdiği süreç." (Appiah, 1998: 105).

Appiah için ırkın toplumsal ve tarihsel bir gerçekliği vardır ve bu anlamıyla ırk bir sosyal inşadır, bu gerçeklik ve sosyal inşa kabulü onu Hacking'e yaklaştırır. Appiah, "ırksal" kimliğe dayanan çeşitli sosyal ve politik pratiklerin (ırkçılık, kölelik, "ırksal" kategorizasyon ve beyaz üstünlüğünü korumak için tasarlanmış yasal ve fiili gelenekler) varlığı nedeniyle Amerika'da üç temel kategorinin ortaya çıktığını belirtir. Bunlar, siyahlar, beyazlar ve doğululardır. Bu sosyal-kültürel kategorilerin yaratılmasını kolaylaştıran şey ırksal etiketler ve bununla uyumlu uygulamalardır. Sundstrom'un aktarımıyla ırk kavramı-yukarıda ifade edilen üç kategoriye içkin olarak-Amerikan sosyal, siyasi ve ekonomik manzarasının önemli parçaları olan yasaların, geleneklerin, değerlerin, adetlerin, sayısız alışkanlıkların ve sosyal alanların yaratılmasında kullanılmaktadır. Yani ırkların oluşumu ve pratik-hukuki süreçler ile bu pratikler üzerinden farklı ırkların sınır hatlarını belirlemek iç içedir. Ona göre etiketler, hükümet, bilim insanları, akademisyenler ve genel nüfus tarafından, etiketlenenlere yukarıdan uygulanır. Bu sınıflandırmaya uyumlu pratikler aracılığıyla etiketlenenler bu etiketlere uyarlar ya da fiili olarak uymak zorunda bırakılırlar. Dolayısıyla yasal ve fiili uygulamalar ile birlikte rıza aygıtı dışına çıkılarak, belirli bir yanal güç üzerinden inşa edilen sosyal düzen korunur. Appiah'ın savunduğu gibi, bu sosyal dinamik, Amerika'daki "ırksal" kimliğin arkasındaki mekanizmadır (Sundstrom, 2002: 199).

Sonuç

Hacking'in kuramı literatürde hala tartışılmaktadır. Onun tüm kavramları oldukça canlı bir şekilde karşımızda dururken bu kavramların tartışılmasının önemli olduğunu düşünüyoruz. Özellikle yerli literatürde Hacking bahsedildiği gibi pek karşılık bulamamıştır lakin bu alanın canlandırılması politik-kuramsal ethos için önemlidir. Hacking bizlere kapalı bir döngüsellik içerisinde steril bir tartışma vaat etmez, onun kavramları belirli bir politik alanda dinamikleşir ve standart teorilerin dışına çıkar. Bu anlamıyla özellikle kimlik politikalarıyla ilgili teorik çalışmalar yürüten düşünürler için Hacking'in kavramsal haritası önemli imkanlar sağlar. Hacking çalıştığı her temaya özel spesifik bir yol ve yöntem oluştururken evrensel apriorilerin dışında kalmaya çalışır. O, farklı öznellik biçimlerinin tarihsel olarak nasıl inşa edildiklerine odaklanırken, Foucault'nun nominalizmine oldukça yeni eklemeler yapar ve daha katmanlı bir hale getirir. Bunun dışında yine biyopolitikadan yola çıkarak "insan kurgulamanın" tarihsel izleklerini titizlikle arşınlar. Hacking evrensel ontolojilerin geçersizliğini ilan eder ve bunu hassas bir ampirizmle gerçekleştirir. O, felsefi söylemin ötesine geçerek araştırma nesnesini ampirik bir sorunsal haline getirir. Makale özellikle, Hacking'in bize sunduğu kavram setleri aracılığıyla

majör kimlik hareketleri özelinde, bu kimliklerin ve bununla bağlantılı olarak ön-varsayımların geçerliliklerini sorgulamıştır. Aynı zamanda kimlikle ilgili başka kuramsal tartışmalar da bu makalenin konusu olmuştur. Bu tartışmalarda, Hacking'in nosyonları sadece teoriyi ve tarihsel hakikatleri anlamamızı sağlamada bir büyüteç değil, aynı zamanda modern politik hareketlerin sınırlarını çizen bir potansiyel olarak karşımıza çıkar. Bu potansiyelin değerlendirilebilmesi de ancak -yine onun önerdiği gibi- ampirik olanla soyutlamalar arasındaki mesafe daraltılarak gerçekleştirilebilir.

Kaynakça

Appiah, K. A. (1998). Race, Culture, Identity: Misunderstood Connections. A. Gutmann ve K. A. Appiah (Ed.), *The Tanner Lectures on Human Values* (1. Baskı, s. 51-136) içinde. Princeton University Press.

Berkovits, B. (2015). Foucault, Social Construction and Critique. I. Cvejic, M. Losoncz ve A. Zaharijević (Ed.), *Engaging Foucault Vol. 1* (1. Baskı, s. 58-71) içinde. Institute for Philosophy and Social Theory.

Butler, J. (1993). *Bodies That Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. (1.Baskı). Routledge.

Butler, J. (2014). *Cinsiyet Belası: Feminizm Ve Kimliğin Altüst Edilmesi*. (4. Baskı). (B. Ertür, Çev.). Metis Yayınları.

Butler, J. (2020). *Çöz(ül)en Cinsiyet*. (1.Baskı). (B. E. Aksoy, Çev.). Monokl Yayınları.

Datta, R. P. ve Hanemaayer, A. (2021). Getting Real About Nominalism Again: Special Forum Introduction. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 51(4), 510-529. https://doi.org/10.1111/jtsb.12279

Foucault, M. (1984). *What is Enlightenment?* Michel Foucault, Info. https://foucault.info/documents/foucault.whatIsEnlightenment.en/12.03.2026 adresinden tarihinde alınmıştır

Foucault, M. (2007). *Cinselliğin Tarihi*. (2.Baskı). (H. Tanrıöver Uğur, Çev.). Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2013). *Güvenlik, Toprak, Nüfus: Collège De France Dersleri (1977-1978)*. (1.Baskı). (F. Taylan, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Foucault, M. (2015). *Biyopolitikanin Doğuşu*. (1.Baskı). (A. Tayla, Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Hacking, I. (1999). *The Social Construction of What?*. (1.Baskı). Harvard Univ. Press.

Hacking, I. (2002). *Historical Ontology*. (1.Baskı). Harvard Univ. Press.

Hacking, I. (2005). *Şansın Terbiye Edilişi*. (1.Baskı). (M. Moralı, Çev.). Metis Yayınları.

Koopman, C. (2015). *Two Uses of Michel Foucault in Political Theory: Concepts and Methods in Giorgio Agamben and Ian Hacking*. *22*(4), 571-585. https://doi.org/10.1111/1467-8675.12153

Limin, J. ve Dacela, D. M. A. (2017). *Ontology of Gender: The Trans Community in the Gender Realism and Gender Nominalism Discourse*. https://www.semanticscholar.org/paper/Ontology-of-Gender%3A-The-Trans-Community-in-the-and-Limin-Dacela/af11b7d37dadbd5ba77755816f1780ca54067a1e 13.04. 2026 tarihinde alınmıştır

Losoncz, A.ve Gvozden, V. (2015). Foucauldian Methods of Ian Hacking. I. Cvejic, A. Losoncz ve A. Zaharijević (Ed.), *Engaging Foucault Vol. 1* (1. Baskı, s. 141-155) içinde. Institute for Philosophy and Social Theory.

Martínez, M. L. (2022). Number and Things: Foucauldian Contributions to the Work of Ian Hacking. *Transversal: International Journal for the Historiography of Science*, (12). https://doi.org/10.24117/2526-2270.2022.i12.02

Rajchman, J. (1983). The Story of Foucault's History. *Social Text*, (8), 3-24. https://doi.org/10.2307/466320

Rouse, J. (2002). Vampires: Social Constructivism, Realism, and Other Philosophical Undead. *History and Theory*, 41(1), 60-78. https://doi.org/10.1111/1468-2303.00191

Sparti, D. (2001). Making up People: On Some Looping Effects of the Human Kind - Institutional Reflexivity or Social Control? *European Journal of Social Theory*, 4(3), 331-349. https://doi.org/10.1177/13684310122225154

Stoljar, N. (2011). Different Women. Gender and the Realism-Nominalism Debate. C. Witt (Ed.), *Feminist Metaphysics: Explorations in the Ontology of Sex, Gender and the Self* . (1. Baskı, s. 27-46) içinde. Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-90-481-3783-1_3

Sundstrom, R. R. (2002). "Racial" Nominalism. *Journal of Social Philosophy*, 33(2), 193-210. https://doi.org/10.1111/0047-2786.00133

Sveinsdóttir, Á. (2015). Social Construction. *Philosophy Compass*, 10(12), 884-892. https://doi.org/10.1111/phc3.12265

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye %100 oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Balta, S. (2026). "Ömer Demirbağ'ın Şarkı Formlu Bir Şiirinin Yorumlanması ve Metaforik Unsurları", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 449-466. **Gönderim Tarihi**: 21.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 28.09.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1956089

Yazar/Author

Sabri BALTA*

Makale Adı/Article Name

Ömer Demirbağ'ın Şarkı Formlu Bir Şiirinin Yorumlanması ve Metaforik Unsurları

An Interpretation of A Song-Form Poem by Ömer Demirbağ and Its Metaphoric Elements

ÖZ

Klasik Türk şiir geleneğinin nazım biçimlerinden biri de şarkı formudur. Şarkı formu Türk kültür ve edebiyatına özgü bir milli şiir biçimidir. Bestelenmek amacıyla yazılır. Dörder dizelik bentler halinde kaleme alınır. En çok beste yapılan, belirli bir üsluba ve ahenge sahip bir formdur. Genellikle ilk bendi ile bestekarın en güzel bulduğu bir diğer bendi bestelenir. Şair Ömer Demirbağ, klasik Türk şiir geleneğini günümüzde sürdüren temsilcilerden biridir. Divanında şarkı formunda yazdığı şiirler de yer almaktadır. Bu çalışma, Demirbağ'ın şarkı formunda yazdığı "Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat" nakaratlı, beş bentlik bir şiirini yorumlamak ve metaforik unsurlarını incelemek amacıyla yapılmıştır. Şiirin odak noktasını ve temel metaforunu "bir nigâh-ı iltifat" (sevgi dolu bir bakış) ifadesi oluşturmuştur. Diğer metaforik unsurlar, bu ifadenin etrafında şekillenirken, aşığın sevgiliden beklentisine ve sevgi dolu bir bakışın aşıktaki dönüştürücü gücüne yönelik anlamları sembolize etmişlerdir. Demirbağ, tasavvufi sembollerle şiire derinlik ve farklı boyutlar kazandırmıştır. Metaforik unsurlar, şiirdeki muhatabı beşeri olduğu kadar ilahi/tasavvufi bir sevgiliye büründürmüştür. Ana teması aşk olan şiirin yalın bir dille yazıldığı söylenebilir.
Anahtar Kelimeler: Ömer Demirbağ, Şiir, Şarkı formu, Yorum, Metafor.

ABSTRACT

One of the poetic styles in the classical Turkish poetic tradition is the song-form. This is a national poetic form unique to Turkish culture and literature. It is written with the intention of being set to music. It is composed in stanzas of four lines each. It is a form that is most frequently set to music and possesses a distinct style and rhythm. Typically, the first stanza and another stanza that the composer considers the most beautiful are set to music. Ömer Demirbağ is one of the representatives who continues the classical Turkish poetic tradition today. His divan contains many poems written in the song-form. This study was conducted to interpret a five-stanza poem by Demirbağ written in the song-form, featuring the refrain "A loving glance", and to examine its metaphorical elements. The focal point and central metaphor of the poem is the phrase "A loving glance". Other metaphorical elements have taken shape around this phrase, symbolizing the lover's expectations of the beloved and the transformative power of "A loving glance" within the lover. Demirbağ has imbued the poem with depth and new dimensions through Sufi symbols. The metaphorical elements have endowed the poet's addressee in the poem with the dual identity of both a human and a divine/Sufi beloved. It can be said that the poem, whose central theme is love, is written in a simple language.
Keywords: Ömer Demirbağ, Poem, Song-form, Interpretation, Metaphor.

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Çaldıran Meslek Yüksekokulu, sabri55balta@hotmail.com

Extended Abstract

In the classical Turkish poetic tradition, the "song" is a poetic form that began appearing in the divans of renowned poets starting in the late seventeenth century. It is written in stanzas of four lines each, intended to be set to music. It is a national poetic form unique to Turkish culture and literature. It is an art form that integrates poetry and music. It is a form that has been set to music most frequently and possesses a distinct style and rhythm. In this study, a poem by Ömer Demirbağ—one of the contemporary representatives of the classical Turkish poetic tradition—featuring the refrain "A loving glance" and written in the song- form, is interpreted; furthermore, the meanings of the poem's metaphorical elements and the messages they convey are examined.

This study was designed as a qualitative research using an interpretive approach. As is well known, qualitative research techniques are based on understanding, interpreting, and explaining, and are used across various disciplines (Topkaya, 2006: 113; Demir, 2024: 313). The interpretive methodology is among the methods used in qualitative research (Solmaz, 2017: 285) and offers various strategies for analyzing the language, symbols, and meanings of texts. Hermeneutics, as a scientific discipline, is described as a philosophical, artistic, and interpretive methodology aimed at grasping meaning (Toprak, 2003; Arslan, 2023: 55), and is considered essential both for studies on understanding and interpreting Classical Turkish literary texts (Genç, 2007: 392) and for research in the field of music (Hatten, 2021; Uçan, 2023; McAuliffe, 2024). Hermeneutics, also known as the science of interpretation, is an approach that holds that the intended meaning in poetry cannot be limited solely to the poet's intention, nor is it confined solely to the poet's world of ideas and symbols; rather, it emerges as a result of the intersection with the reader's or interpreter's imagination. Classical poems are among the most amenable to interpretation within the realm of literary works. Furthermore, a literary work cannot be considered fully explored by a single interpretation, as it is open to different interpretations across different times, different systems of thought, and different readers.

In this study, the metaphorical elements in poetry were also examined. As is well known, metaphors are one of the cornerstones of literary studies. By imbuing language and life with a sense of magic, metaphors render the possibilities of language limitless and serve as the sole means for humans to understand both themselves and others. Poets present their literary texts to readers by embellishing and enriching them with various metaphorical elements. These metaphorical elements require interpretation so that readers can grasp the meanings within the texts. Indeed, in this context, metaphorical elements have been examined in numerous studies on classical Turkish literary texts.

Demirbağ composed the poem in five stanzas. In accordance with his aesthetic approach to poetry, he incorporated the refrain "A loving glance" into the second and fourth lines of the first stanza and the final lines of the other stanzas. In this way, he centered the poem on the power of this refrain. In this regard, he has positioned the expression "A loving glance" as the central metaphor at the heart of the poem. Other decorative metaphorical elements are structured around this phrase. These symbolize the lover's expectations of the beloved and the transformative power of a loving gaze upon the lover. The repetition of the line "A loving glance" in the form of a refrain throughout the stanzas makes the poem suitable for setting to music and etching itself into memory. The poet has created transitions of meaning that complement one another across the stanzas.

In his poem, the poet addresses his beloved using exalting symbols. While implying that the beloved is a person of noble qualities and a noble spirit, he simultaneously conceals her within these exalting addresses. In this way, he demonstrates the ability to speak to readers of all kinds at the same time. In the poem, it is quite difficult to provide a clear answer as to the identity of this beloved whom the poet addresses, from whom he expects "A loving glance", and for whom he harbors a great love. The poem presents an image that simultaneously addresses both a human and a divine beloved. This is because, in keeping with the classical poetic tradition, the poet has concealed the beloved within symbols. The metaphorical elements have endowed the poet's addressee in the poem with the dual identity of both a human and a beloved.

Although written in a classical style, the extensive use of colloquial expressions in modern Turkish lends the poem a simple and accessible language. The words in the poem are arranged to convey layered

meanings. Demirbağ has imbued the poem with depth and new dimensions through divine/Sufi symbols. He has created transitions of meaning that complement one another across the stanzas. The central theme of Demirbağ's poem is love. In keeping with the classical poetic tradition, the poet has sought to convey the splendor of love through the lover's anticipation of "A loving glance" from the beloved.

The poet's sole and indispensable longing—one of vital importance to him—is "A loving glance" from his beloved. The poet has no other longing. This persistent emphasis can also be interpreted as the poet's effort to see the beloved as soon as possible.

Demirbağ wrote this song-form poem in 2024, when he was 65 years old. He did not use a pen name in the poem. Written as a fine example of Divan poetry, this poem reflects the mature phase of his poetic career. It can be said that the poem, whose central theme is love, is written in a simple language.

Giriş

Çok zengin bir hazine olan klasik Türk edebiyatında şiir, tarih boyunca bir sanat dalı olarak Türk musıkisinin besleyicisi ve önemli kültür damarlarından birini oluşturmuştur. Musıki ile iç içe yaşarken ona hayat veren bir ilham kaynağı olarak rol oynamıştır. Tarihi süreç içerisinde musıkinin insan ruhu üzerine olan tesirini farkeden şairler diğer nazım biçimlerinin yanında bestelenmek amacıyla şarkı nazım biçimiyle de şiirler yazarak, divanlarında bunlara yer vermeye başlamışlardır. Bu şiirlerin pek çoğu ünlü bestekarlarımız tarafından ahenkli seslere ve notalara dönüştürülerek birer eser haline getirilmiş, gönüllere hitap eden musıki nağmeleri şeklinde günümüze kadar ulaşmıştır. Bu eserler, onları vücuda getiren şairler ve bestekarlar kadar, şair ve bestekarları yetiştiren bir medeniyet ikliminin, bir geleneğin de ürünüdürler. Bununla beraber, musıki tarihimizdeki bestekarlarımıza yakından bakıldığında, onların tamamına yakınının manevi bir terbiye altında yetişdikleri ve manevi alt yapılarıyla eserler bestedikleri de önemle belirtilmelidir (Gönül, 2007: 80).

Şarkı formuyla bağlantılı olarak şiir, taşıdığı değerlerle musıkiyi anlamlı kılarken, musıki de şiirin sınırlarını, tesir sahasını genişletir (Cançelik, 2013: 22). Şiire ahenk kazandıran bir unsur olarak musıkinin insan ruhu üzerine olan tesiri yadsınamaz. Dinleyenlerin kalplerine sevinç veren, organlarını titreten, nefsini dinlendiren, sinirlerini rahatlatan, kederlerini unutturan, zihnini açan ve huylarını yumuşatan musıki (Erol, 2002: 53) insan ruhunun manevi olarak beslenmesinde gizemli ve esrarengiz bir özellik taşır. O, Yahya Kemal'e göre medeniyetin en mümtaz sözcüsü, Mevlana'ya göre "cennet kapılarının sesi" (Gölpınarlı, 1959: 215), Beethoven'a göre Allah'a en fazla yaklaştıran bir unsur, Pisagor'a göre hastaları tedavi edici bir şifa kaynağı, tasavvuf çevrelerine göre ise mana aleminin tecellisi ve tezahürü olarak hikmete dair gelişmiş bir ilimdir (Çiçek, 2021, 14; Balta, 2025: 308). Ahenk ve melodiden müteşekkil bir lezzet olan musıki, insanı varlıktaki en yüce kudrete ulaştıran bir dil, insanın ruh dengesini kurabilen, onu çevresiyle uyumlu kılan bir araçtır (Kalender, 1997: 263-264).

Diğer taraftan, yirminci yüzyılda popüler kültürün ortaya çıkmasıyla, Türk şiiri de yara almış, kültürel bir değer olan şiirimiz ve onun kültür aktarıcıları ihmal edilmeye ve unutulmaya yüz tutmuştur. Bu bakımdan, toplumun kültürel hafızasında yer edinmiş şiirler ve şarkılar ile, onları vücuda getiren şair ve bestekarlar konusunda toplumsal bilinç ve farkındalık oluşturulması kendimize yabancılaşmamak adına elzemdir. Önceki devirlerde kaleme alınmış, bestelenmiş ve böylece Türk toplumuna mal olmuş bu eserler, üzerlerinde sadece bir tarihi birikim taşımakla, içinden çıktıkları toplumun yapısını yansıtmakla (Yedek, 2011: 5) ve toplumsal hafıza oluşturmakla (Cançelik, 2013: 29) kalmazlar, aynı zamanda kadim kültür, sanat ve medeniyet seviyemizin ve derinliğimizin göstergeleri ve günümüze kadar aktarıcıları olarak da rol üslenirler.

Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden itibaren tarihi seyir içerisinde kutsalla mayalanan bir klasik şiir anlayışımız gelişmiş (Demirbağ, 2017a: 47) ve şairler çeşitli nazım biçimleriyle şiirler kaleme almışlardır. Bu türlerden biri olan şarkı, klasik Türk edebiyatında bestelenmek amacıyla yazılan bir formdur. Şiir ve musıki gibi iki ayrı kutuptan beslenerek ortaya çıkmış bir sanat dalıdır (Demirbağ, 2017b: 2055). Türk şiir geleneğinden ve zevklerinden doğmuş, Türk edebiyatına ve kültürüne özgü bir milli şiir biçimidir (Yılmaz, 1994: 6; Erkul, 2016: 513; Bozkurt, 2025: 7; Demirbağ, 2025: 57). Klasik Türk şiiri ve geleneği bağlamında Türklerin musıki dünyasını taçlandıran pek çok seçkin isimden bahsetmek mümkündür. Abdülkadir Meragi, Farabi, Necmettin Buhari, Gazi Giray Han, Osman Dede, Hafız Post, Itri, Dil Hayat Kalfa, Ebu Bekir Ağa, Sultan III. Selim, Vardakosta Ahmet Ağa, İsmail Dede, Sadullah Ağa, Zekai Dede, Hacı Ârif Bey, Hacı Faik Bey, Şakir Ağa, Şevki Bey, Tanburi Cemil, Selanikli Ahmet Efendi, Ahmet Rasim, Yesari Asım, Lem'i Atlı, Suphi Ezgi, Fahrettin Dede, Şerif İçli ve Rauf Yekta gibi nice ünlü musıki dehaları besteledikleri eserlerle kadim zamanların zevk ve lezzetini tattırmışlar ve yaşattırmışlardır (Ayverdi, 2019: 11-12).

Şarkı nazım biçiminde yazılmış ilk manzumelerle on yedinci yüzyılın sonlarına doğru karşılaşmak mümkündür. Klasik Türk edebiyatında şarkı formlu ilk şiirleri Nâ'ili-i Kadim'in yazdığı bilinir (Karabulut, 2009; Erkul, 2016: 513; Demirbağ, 2025: 56). Şiirde şarkı formu zamanla diğer divan şairlerince de benimsenirken, özellikle Nedim'le beraber popülarite kazanmıştır. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde ise Şeyh Gâlib'in şarkı üzerindeki etkisi görülür. Nitekim, Şeyh Gâlib, biçim yönünden bir değişikliğe gitmeden, şarkıya içerik bakımından tasavvufi bir boyut ve derinlik kazandırmıştır. Kendinden önceki beş asırlık edebi birikimin aşırı renkli, zengin ama yorucu üslubundan zaman zaman uzaklaşarak, beste ve melodi eşliğinde daha canlı, sade, samimi bir tarz yakalamış ve günümüze kadar gelen çok sayıda şarkı bırakmıştır (Demirbağ, 2025: 56-57). Bununla beraber, divan edebiyatının en güzel şarkı örneklerini Nedim'in kaleme aldığı söylenir. Nedim'in divanı'ndaki 28 adet şarkısının tamamı kendi yaşadığı dönemde bestelenmeye başlamış, bunlardan çeşitli örnekler Türk musıkisinin seçkin eserleri olarak günümüze kadar ulaşmıştır (Karabulut, 2009: 1-2). Klasik Türk edebiyatında sayı olarak en fazla şarkı kaleme alan şair Enderunlu Vasıf olup, şairin 200'ün üzerinde şarkısı (Uzun, 2010: 358) Gülşen-i Efkâr adlı divanında toplanmıştır. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, Hacı Arif Bey, Şevki Bey, Sermüezzin Rıfat Bey ve Haşim Bey gibi bestekarlarca belli kurallara oturtulan şarkı formu, daha sonra Rahmi Bey, Lemi Atlı, Zeki Arif Ataergin ve Suphi Ziya Özbekkan gibi sanatkarlar tarafından büyük rağbet görmüştür (Özkan, 2010: 358).

Şarkı, Türk musıkisine özgü eserlerin en önemlisidir (Yavaşça, 2002: 122). Türk makam musıkisinde en çok beste yapılan form olup, çeşitli nazım biçimleriyle de yazılabilen bir türdür (Cengiz, 1986). Genellikle divan şiirinin bilinen yüklü mazmunlarından, edebi süslerinden uzak bir tutum yansıtır. Çünkü bestelenmek için daha sade ve anlaşılır üslupla yazılır. Bestelere güfte niteliğinde olduğu için, esasen divan şiirinin olmazsa olmaz temel bir unsuru olan ahengi de bünyesinde taşır (Demirbağ, 2025: 64). Belirli bir üsluba ve nağme yapısına sahiptir. Şarkılarda konu serbestliği olsa da, aşkın her türlü boyutuna yer verilir. Şarkıda ana tema sevgili ve aşk olduğu için, ona bir aşk musıkisi de denir (Özkan, 2010: 359).

Şiir olarak şarkı, esasen divan edebiyatı nazım biçimlerinden murabba'nın hafif değişikliğe uğramış, bestelenmek için yazılmış bir biçimidir (Demirbağ, 2017b: 2055). Murabbalar, Türk edebiyatında on yedinci yüzyıl sonundan itibaren kaleme alınan, şiir ve musıkide şarkı adıyla çığır açmış olan gönül şarkılarıdır (Şenocak, 2012: 10). Dörder dizelik bentler halinde kaleme alınan (Akgün ve Giray, 2023: 158) bu nazım biçiminin genellikle ilk bendi ve bestekarca en güzel kabul

edilen bir diğer bendi çeşitli makamlarda bestelenir (Demirbağ, 2025: 56). Bent sayısı 2-5 arasında değişim gösterebilir. İlk bendin ikinci ve dördüncü dizeleri ile diğer bentlerin son dizeleri aynı olup, tekrar edilen bu dizelere nakarat adı verilir (Bozkurt, 2025: 7). Şair, şiirin son bent'te kendi mahlasına yer verir. Şarkı formunun ana teması aşktır.

Geçmişten günümüze çeşitli evreler geçirerek bugüne kadar ulaşmış olan klasik Türk şiir geleneği, biçiminden ve niteliğinden ödün vermeden günümüzde de devam etmektedir. Bu geleneği günümüzde sürdüren ve yaşatan temsilcilerden biri de şair Ömer Demirbağ'dır[1].

Şair Demirbağ hakkında yazılmış iki adet kitap bulunmaktadır. Bunların ilki Sabri Balta tarafından kaleme alınan "Ömer Demirbağ ve Şiiri" adlı kitap olup, 2025 Kriter Yayınevi tarafından Mayıs 2025'de basılmıştır. Diğeri ise, Sait Yılter ve Eda Nur Örs tarafından yazılan ve 2025 yılında Ihlamur Kitap yayınevi tarafından yayınlanan "Bir Divân Şâiri Ömer Demirbağ" adlı kitaptır. Bu kitaplar Demirbağ'ın hayatı, eserleri, edebi kişiliği, şiir anlayışı ve çeşitli nazım biçimlerindeki şiirleri üzerinedir.

Demirbağ, küçük yaşlarda bir şiir tutkunudur. Bunda, ailesinin bilhassa annesinin desteği ve yaklaşımı belirgin rol oynar. Balta'nın (2025), aynı zamanda doktora tez danışman hocası olan şair Ömer Demirbağ hakkında kaleme aldığı "Ömer Demirbağ ve Şiiri" adlı kitabında bahsettiği, şairin çocukluk yıllarındaki şiir merakı, annesinin yaklaşımı ve eğitim hayatına dair ifadelerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

> Demirbağ, 1959 yılında Elaziz'in Palu ilçesinde dünyaya gelmiştir. Çocuk yaşlarda ilk şiirlerini gizlice yazmaya başlamış, ilk şiirlerini sadece annesiyle paylaşmış ve ilk tenkitlerini ondan almıştır. Şair, annesinin Çalıkuşu romanını henüz 12-13 yaşlarında iken Osmanlıcadan okuduğunu söylemiştir. Ailesinden gelen kültürel birikim neticesinde aruz ilmine merak salarak vuruşlu şiirler kaleme almaya başlamıştır. Lise yıllarında ağaç ve orman üzerine yazdığı bir şiiriyle birincilik almış, o günden bu yana şiir yazmaya aralıksız devam etmektedir. Şairin ailesinden şeyhler yetişmiş olup, 1977'de vefat eden son postnişin Şeyh Abdülkadir Efendi, Ömer Demirbağ'ın büyük amcasıdır ve Palu'da adına yapılmış bir cami bulunmaktadır. Üniversiteye kadar Elaziz'de tahsil hayatını geçiren Demirbağ, 1982 yılında Fırat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun olmuştur. 1988 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde araştırma görevlisi olarak akademik hayata atılmıştır. 1991 yılında "Divân Şiirinde Hz. Muhammed" adlı yüksek lisansını, 1999 yılında da "Koca Râgıp Paşa ve Dîvân-ı Râgıp" başlıklı doktorasını bitirmiştir. Ardından aynı üniversitede Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Dr. Öğretim Üyesi olarak uzun yıllar görev yapmıştır.

Yılter ve Örs (2025: 22) ise "Bir Dîvân Şâiri Ömer Demirbağ" adlı kitabında Demirbağ'ın şairliği ve şiir anlayışını övgü dolu sözlerle ifade etmişlerdir:

> Günümüzde divan şiiri tarzında şiirler yazan şairlerin önde gelenlerinden biri olarak haklı bir şöhret kazanmıştır. Şiirlerinde aşk, doğa, tasavvuf ve insan ruhunun derinliklerine dair konuları ustalıkla işler. Lirik ve akıcı üslubu, okuyucusunu hemen etkileyen ve derin düşüncelere sevk eden bir nitelik taşır. Şiirlerinde kullandığı dil, sadece zengin imgelerle değil aynı zamanda ahenk ve ritimle de okuyucunun dikkatini çeker. Osmanlı şiir geleneğine bağlı kalarak bu geleneği kendi özgün tarzıyla zenginleştirmiş ve edebiyat dünyasında kalıcı bir iz bırakmıştır. Şair kaside, gazel, rubai, şarkı ve musammatlar gibi klasik nazım şekillerini başarılı bir şekilde kullanmıştır. Bu nazım şekillerindeki ustalığı, onun geniş bir edebi bilgi ve yetenek yelpazesine sahip olduğunu

[1] Şair Demirbağ hakkında yazılmış iki adet kitap bulunmaktadır. Bunların ilki Sabri Balta tarafından kaleme alınan "Ömer Demirbağ ve Şiiri" adlı kitap olup, Kriter Yayınevi tarafından Mayıs 2025'de basılmıştır. Diğeri ise, Sait Yılter ve Eda Nur Örs tarafından yazılan ve 2025 yılında Ihlamur Kitap yayınevi tarafından yayınlanan "Bir Dîvân Şâiri Ömer Demirbağ" adlı kitaptır. Bu kitaplar Demirbağ'ın hayatı, eserleri, edebi kişiliği, şiir anlayışı ve çeşitli nazım biçimlerindeki şiirleri üzerinedir.

göstermektedir. Şiirlerinde sıkça rastlanan tasavvufi ögeler, okuyucuya manevi bir yolculuk sunar. İlahi aşk ve Allah'a duyulan derin bağlılık, onun şiirlerinin merkezinde yer alır ve bu yönüyle Demirbağ bir şair değil, aynı zamanda bir tasavvuf muhibbi olarak da değerlendirilebilir.

Demirbağ'ın pek çok dergide, sempozyum ve kongre kitabında yayımlanmış bilimsel makaleleri ve bildirileri bulunmaktadır. Büyük ekseriyetle divan şiiri tarzında olan manzumeleri çeşitli dergilerde yayımlanmıştır Ayrıca, şair, gençlik yıllarından itibaren çeşitli nazım biçimlerinde kaleme aldığı aruz vezinli şiirlerini 2024 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yayınlanan "Divân" adını verdiği eserinde toplamıştır.

Öte yandan, Demirbağ'ın TRT Diyanet televizyonu kanalında "Edebi" ve TRT Türk kanalında "Gönül Misafiri" isimli programları bulunmaktadır. Hayati İnanç Bey'in "Can Veren Pervaneler" isimli programının yanında Serdar Tuncer Bey'in "MyMecra" sosyal mecra kanalında "Ya Ben Öleyim Mi Söylemeyince" başlığı adı altında pek çok programda yer almıştır. Demirbağ, çeşitli yerel ve ulusal televizyonlarda alanıyla ilgili programlar yapmaya, ayrıca çeşitli platformlarda konferanslar vermeye devam etmektedir.

Demirbağ, şiirlerine bilhassa tasavvufi sembollerin gücüyle derinlik ve boyutlar kazandıran, şiirlerinde üslup ve zarafet açısından kadim zamanların zevkini tattıran, şiirinin merkezine aşkı yerleştiren, mahlas kullanmayan bir şairdir. Klasik Türk şiirinin günümüzde yaşayan önemli temsilcilerinden birisi olarak öne çıkmaktadır.

Bu çalışma, şair Ömer Demirbağ'ın 2024 yılında şarkı nazım biçiminde kaleme aldığı ve üzerinde araştırma yapılmamış olan "Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat" nakaratlı beş bentlik bir şiirini yorumlamak ve şiirdeki metaforik atmosferi incelemek amacıyla yorumlayıcı yaklaşım metodolojisi kullanılarak nitel bir araştırma olarak tertip edilmiştir. Bilindiği üzere, nitel araştırma teknikleri anlamaya, yorumlamaya ve açıklamaya dayanmakta ve çeşitli disiplinlerde kullanılmaktadır (Topkaya, 2006: 113; Demir, 2024: 313). Yorumlayıcı metodoloji, nitel araştırmalarda kullanılan yöntemler arasında olup (Solmaz, 2017: 285), metinlerin dilini, sembollerini ve anlamlarını analiz etmek için çeşitli stratejiler sunmaktadır. Bilimsel bir disiplin olan yorumbilim, anlamı kavramayı amaçlayan bir felsefi, sanatsal ve yorum metodolojisi olarak ifade edilmekte olup (Toprak, 2003; Arslan, 2023: 55), hem Klasik Türk edebiyatı metinlerini anlama ve yorumlama çalışmaları (Genç, 2007: 392) hem de musiki alanındaki araştırmalar için (Hatten, 2021; Uçan, 2023; McAuliffe, 2024) gerekli görülmektedir. Batı dünyasında hermeneutik olarak da bilinen yorumbilimi, şiirde kastedilen anlamın sadece şairin niyetiyle sınırlı tutulamayacağını, sadece şairin fikir ve sembol dünyasından ibaret olmadığını, bunun yanında okuyucunun veya yorumcunun hayal dünyasıyla kesişmesi sonucu meydana geldiği düşüncesini benimseyen bir yaklaşım olup, klasik şiirler edebi eserler içerisinde yorumlanmaya en müsait olanların başında gelmektedir (Arslan, 2023: 55). Ayrıca, bir edebi eserin sadece bir kez yorumlamakla araştırılmış sayılmayacağı, o eserin farklı zamanlarda, farklı düşünce sistemlerinde ve farklı okuyucularda farklı yorumlara açık olduğu (Arslan, 2023, 56) gerçeği de göz ardı edilmemelidir.

Bu araştırmada, şiirdeki metaforik unsurlar da incelenmiştir. Bilindiği gibi, edebiyat çalışmalarının temel taşlarından birini de metaforlar oluşturur (Üstün ve Umuzdaş, 2023: 104; Ziadi, 2025: 2). Metaforlar dili ve yaşamı mucizevi kılarak, dilin imkanlarını sınırsız hale getiren, insanın kendisini ve ötekini anlamasının yegane yoludur (Eke, 2019: 238). Şairler edebi metinlerini çeşitli metaforik unsurlarla süsleyip donatarak okuyucuya takdim ederler. Bu metaforik unsurlar, metinlerdeki anlamları okuyucuların tasavvur etmeleri için yorumlanmaya ihtiyaç duyarlar. Nitekim, bu bağlamda klasik Türk edebiyatı metinleri üzerine yapılan pek çok

araştırmada metaforik unsurlar incelenmiştir (Tunç, 2014; Eke, 2016; Eke, 2019; Dilmen, 2021; Öziş, 2022; Acar, 2023; Bali, 2023; Sağıroğlu, 2024; Şahin, 2020; Saz, 2024; Topçu, 2024; Tanç ve Avcı, 2024).

Bu araştırmanın bir başka amacı da, kültür ve sanat değerlerimiz olan klasik Türk şiirinin ve şairlerinin tanıtımına ve estetik şiir zevki anlayışımız konusunda toplumsal bir farkındalık oluşturulmasına katkı sağlamaktır.

1. Ömer Demirbağ'ın Şarkı Formlu Şiiri

Şarkı[2]

1. Umduğum bilsen nedir lütfundan ey âlî-sıfat
   Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat
   Öldüğüm gün sor ne dertten etti ol şâir vefat
   Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat

2. Aldı ömrüm bir günüm vermez şu dünyâ-yı denî
   Tek murâdım senden ey şâh mâdem eskir her yeni
   Etme mahrum bir nigâh-ı iltifatından beni
   Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat

3. Şol gedâdır şâirin sultan değildir bey değil
   İsteğim arzım niyâzım gizli hû'dur hey değil
   Bir nigâh-ı iltifattır başka hiçbir şey değil
   Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat

4. Yüz çevirmen var ya korkum kâbusum hem cinnetim
   Şefkatin dûr etme benden başka yoktur minnetim
   Şol bahârım gül-sitânım bâğ u bâğçem cennetim
   Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat

5. Ye'si yer yeksân eden asmâna eller açtıran
   Sus pus ahvâlim dirilten bende diller açtıran
   Çöl çöl olmuş kalb-i mahzunumda güller açtıran
   Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat
   Fâ'iâtün / Fâ'iâtün / Fâ'iâtün / Fâ'ilün

2. Şiirin Yorumlanması

2.1. Birinci Bent

Umduğum bilsen nedir lütfundan ey âlî-sıfat
Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat
Öldüğüm gün sor ne dertten etti ol şâir vefat
Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat

[Ey üstün vasıflı yüce sevgili! Senin merhametli ve şerefli ikramından ümitle beklediğim tek şey nedir, ah bir bilsen? / Sadece yüzüme tek bir iltifat dolu bakışındır (nazarındır), tek bir iltifat dolu bakışın (nazarın). / Öldüğüm gün bana bu şair hangi sebepten öldü diye sorarsan şayet? / Bil ki

[2] Demirbağ, Ö. (2026). Dîvân. Ankara: Diyanet Yayınları (3. Baskı).

sebebi, o sadece tek bir iltifat dolu bakışını (nazarını) benden esirgemen olacaktır, evet sadece tek bir iltifat dolu bakışını (nazarını) esirgemen].

Şair Demirbağ, birinci mısrada lütuf sahibi olduğunu belirttiği sevgiliye, bir yüceltme ifadesi olan "Ey âlî-sıfat" yakıştırmasıyla hitap ederek, şiire giriş yaparken, sevgiliden ikinci ve dördüncü mısrada nakarat olarak ısrarla bir beklentisini "ah bir bilsen", "bilmeni çok isterdim" veya "biliyor musun?" edasıyla konuşurcasına dile getirmekte, halini sevgilisine açmaktadır. Şairin, ikinci mısrada tekrarlı olarak belirttiği ve şiirin odak noktasını da oluşturan, ümitle ve hasretle beklediği tek şey, sevgiliden gelecek bir iltifat dolu bakıştır, nazardır. Sevgiliye dikkat çekici bir yüceltme sıfatıyla hitap etmesi, öncelikle muhatabının üstün vasıflarla yaratılmış yüksek ruhlu bir şahsiyet olduğuna işaret etmektedir. Bu yüzden, şairin bahsettiği sevgilinin sıradan birisi olması beklenemez. Şair, bahsettiği sevgiliyi bir görme, ona yaklaşma, onunla irtibat kurma çabası ve beklentisi içerisindedir. Demirbağ, üçüncü mısrada bu beklentisinde o derece ısrarlıdır ki, sevgilisinin kendisinden tek bir iltifat dolu bakışını (nazarını) esirgemesini ölüm sebebiyle eşdeğer görmektedir. Zira, şairin tek arzusu sevgilisinin kendisine sadece bir iltifat dolu bakışıyla nazar etmesidir. Şair için bu "olmazsa olmaz" hayati bir beklenti, en büyük müjde, hayatının dönüm noktasıdır. Şair, bu mısralarda sevgilisine karşı öyle bir yüce aşk beslemiş olmalı ki, bu beklentisini ecelinin sebebi olacak kadar ileri götürebilmiştir.

2.2. İkinci Bent

Aldı ömrüm bir günüm vermez şu dünyâ-yı denî
Tek murâdım senden ey şâh mâdem eskir her yeni
Etme mahrum bir nigâh-ı iltifatından beni
Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat

[Geçip gitti ömrüm, bu fani ve vefasız dünya ömrümden bir günümü bile geri getirmez artık. / Ey şah (yüce sevgili!), madem ki geçicidir her yeni şey, bu geçici ve değersiz dünyada senden hiç eskimeyecek tek muradım şudur: / Ne olur, bir iltifat dolu bakışından (nazarından) beni mahrum etme! / Senden tek arzu ve dileğim sadece bir iltifat dolu bakışındır (nazarındır), sadece bir iltifat dolu tebessümlü bakışın (nazarın)].

Şair, birinci mısrada ömrünün gelip geçtiğini, gençlik günlerinin geride kaldığını, geçici ve vefasız gördüğü dünyanın geçirdiği günleri artık geri getiremeyeceğini ve fani olduğunu dile getirmektedir. Ardından, ikinci mısrada dünyanın geçiciliği ve her şeyinin eskidiği vurgularını öne çıkararak, "Ey şâh" diye hitap ettiği (aynı!) sevgilisine bir önceki bentte ifade ettiği tek muradını tekrarlamaktadır. Üçüncü mısrada bu muradını sevgilisinin kendisinden esirgememesini beklemektedir. Şairin sevgilisinden beklediği tek muradı, dördüncü mısrada tekrar ettiği ve nakarat halinde dile getirdiği, kendisine tek bir iltifat dolu bakışıyla nazar etmesidir.

2.3. Üçüncü Bent

Şol gedâdır şâirin sultan değildir bey değil
İsteğim arzım niyâzım gizli hû'dur hey değil
Bir nigâh-ı iltifattır başka hiçbir şey değil
Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat

[Ey Sevgili! Bendeniz bu şairin bir sultan (hükümdar) değildir, bir bey (baş) değildir, öyle bir sevdası da yok, sadece senden tek muradını dilenen bir dilencidir. / Şairin olarak, isteğim, arzum, dileğim ve niyazım (yalvarışım) gizlice, riyasız ve samimi biçimde sevgiliyi aşkla anmak, ona yaklaşmaktır, yoksa boş yere gösteriş yapmak (haddimiz) değil. / Hele, sevgilinin tek bir iltifat

dolu bakışıyla nazar etmesinden başka hiçbir şey değil. / Ey Sevgili! Tek dileğim, sadece bir iltifat dolu bakışındır (nazarındır), tek bir iltifat dolu tebessümlü bakışın (nazarın)].

Şair, ilk dizede, bir önceki bentte belirttiği dünyanın geçiciliği ve fani oluşu vurgularına bu defa kendi hiçliğini ve geçiciliğini de ilave ederek bentler arasında uyumlu geçiş sağlamıştır. Öyle ki, kendisinin bir hükümdar, bir baş olmadığını, sadece sevgilisinden muradını dilenen bir dilenci gibi zayıf bir kul olduğunu ima ederek, sevgilisi karşısında mütevazı ve edepli bir duruş sergilemiştir. Önceki bentlerde bahsettiği ve bu bentte gizli özne yaptığı aynı sevgiliye, ikinci mısrada kullandığı "hû'dur" ifadesiyle asıl niyetinin gizli ve riyasız olarak asıl sevgiliye (Allah'a) yaklaşmak ve onu anmak olduğunu ifşa ederken, (bazılarının yaptığı gibi) gösterişe kalkışmak olmadığını da "hey" ifadesi ile belirtmektedir. İkinci mısrada geçen "hû'dur" ifadesinin aynı zamanda "o" anlamına da gelmesi, şairin ilk iki bentte işaret ettiği aynı sevgiliyi kastettiğini güçlendirmektedir. Şair, son iki dizede sevgilisinden tek bir iltifat dolu bakıştan (nazardan) başka hiçbir şey istemediğini üst üste ustalıkla, yalın bir şekilde dile getirmiştir.

2.4. Dördüncü Bent

Yüz çevirmen var ya korkum kâbusum hem cinnetim
Şefkatin dûr etme benden başka yoktur minnetim
Şol bahârım gül-sitânım bâğ u bâğçem cennetim
Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat

[Ey Sevgili! Benden yüzünü çevirecek olursan vay halime. Bu beni öylesine perişan eder ki benim hem en büyük korkum hem de cinnetim olur, deliye dönerim. / Ne olur şefkatini benden esirgeme, çünkü senden başka halimi arz edecek ve sığınacak bir kapım yoktur. / Çünkü, sen benim baharım, gülbahçem, gönül bahçem ve hatta cennetimsin. / Senden ümitle beklediğim o tek bir iltifat dolu bakışındır (nazarındır), tek bir iltifat dolu tebessümlü bakışın (nazarın)].

Dördüncü bent'te şair, sevgilisine gizli özne ile hitap etmeye devam etmektedir. Şair, sevgilisine öylesine derin bir aşk beslemiş olmalı ki, sevgilisinin tek bir iltifat dolu nazarını esirgeyerek kendisinden yüz çevirme ihtimalini bile en büyük korkusu, cinneti, deliye dönüşü olarak tahayyül etmektedir. Bu duygularına birinci dizede yer vermektedir. İkinci dizede sevgilisinden şevkatini esirgememesini, ondan başka halini arz edecek ve sığınacak bir kapısının olmadığını yakarırcasına dile getirmektedir. Çünkü, üçüncü mısrada nitelendirdiği gibi, sevgilisini kendisinin diriltici mevsimi, gül bahçesi, gönül bahçesi ve cenneti olarak görmektedir. Bu nitelemeleri sıraladıktan sonra, dördüncü dizede yine sevgilisinden tek muradı olan "kendisine tek bir iltifat dolu bakışıyla nazar etmesi" beklentisini nakarat halinde tekrarlamaktadır.

2.5. Beşinci Bent

Ye'si yer yeksân eden asmâna eller açtıran
Sus pus ahvâlim dirilten bende diller açtıran
Çöl çöl olmuş kalb-i mahzunumda güller açtıran
Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat

[Ümitsizliğe düşmeyi ve karamsarlığı yok eden, göğe eller açtırıp Hakk'a yönlendiren! / Bu durgun ve içe kapanık halimi dirilten, canlandırıp neşelendiren, gönül kalemime ilham lutfederek böyle sözler söyleten! / Çöl çöl olmuş, sevgiye susamış ve hasret kalmış hüzünlü kalbimde güller açtırıp türlü türlü sevinçler yeşerten! / İşte o senin sadece tek bir iltifat dolu bakışındır (nazarındır), tek bir iltifat dolu tebessümlü bakışın (nazarın)].

Beşinci bendin mısraları, iki farklı özne üzerinden iki farklı bakış açısıyla yoruma açıktır. Birinci bakış açısına göre, dizelerdeki "eller açtıran", "diller açtıran" ve "güller açtıran" ifadelerinde

sevgili gizli özne olarak anlaşılmaktadır. Yani, şair bu dizelerde sevgilisini; ümitsizliğe düşmeyi ve karamsarlığı yok ederek göğe eller açtırıp Hak'ka yönlendiren, durgun ve içe kapanık halini dirilten, canlandırıp neşelendiren, gönül kalemine ilham vererek diller döktüren ve sevgiye susamış, çöl çöl olmuş hüzünlü kalbinde güller açtırarak türlü türlü sevinçler yeşerten bir güzel olarak tanımlamaktadır. Ardından da, önceki dizelerde olduğu gibi, yine sevgilisinden tek muradı olan "tek bir iltifat dolu bakışıyla kendisine nazar etmesi" beklentisiyle şiiri sonlandırmaktadır. İkinci bakış açısına göre ise, bu bent'te "şaire eller açtıran, diller açtıran ve güller açtıran şey, sevgilisinin "tek bir iltifat dolu bakışı, nazarıdır" şeklinde de anlaşılabilir.

3. Şiire Genel Bir Bakış

Şiirinde mahlas kullanmayan şair Demirbağ'ın 2024 yılında 65 yaşında iken Van'da kaleme aldığı bu eseri (Yılter ve Örs, 2025: 151), onun şiirinde olgunluk dönemini yansıtmaktadır. Şiirin, klasik bir tarzda ve aruz ölçüsüyle yazılmış olmasına rağmen, günümüz Türkçesinin anlaşılabilir tabirlerine de yer verilerek, az sözle çok şey ifade edici biçimde, yalın bir dil ve derinlikle yazılmış olduğunu, söyleyebiliriz.

Demirbağ'ın bu şiirinde ana tema aşktır. Klasik edebiyatta aşk mefhumu, ilahi-beşeri, hakiki-mecazi vb. gibi tasniflerle izah edilse de, aslında o dünya kültürlerindeki en bilinmez meşhurdur (Demirbağ, 2025: 60). Nice şairler, çektikleri devasa aşk acılarını ve yaşadıkları trajedileri yazdıkları manzumelerde işleyerek, aslında aşkın azametini anlatmaya çalışmışlardır (Demirbağ, 2025: 62). Aşkı, ızdırapla beraber dile getirmişlerdir. Nitekim, Şeyh Gâlib'in dediği gibi, kalbin yöneticisi ve rehberi aşk, alışverişi ise ızdıraptır:

Aşk kim şeh-beled-i kalbimdir
Âh dâd ü sited-i kalbimdir[3]

Klasik şiir geleneğinde genelllikle maşuğun aşığından iltifat beklentisi ön plandadır. Maşukun aşığından iltifat dolu bir bakışı dahi esirgemesi, şikayet edilesi bir hadise olduğu kadar aşığa zevk de veren bir durumdur (Yılmaz, 2009: 436).

Şiirin odak noktasını, ilk bendin ikinci ve dördüncü dizeleriyle diğer bentlerin son dizelerini oluşturan ve nakarat şeklinde redif tekrarları olarak takdim edilen "Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat" mısrası oluşturmaktadır. Bu takdim üslubunun, şiirin hem beste yapılmasına uygunluk hem de hafızalara kolayca yerleşmesi açısından yerinde olduğu söylenebilir. Nitekim, divan edebiyatı nazım biçimlerinden biri olan şarkı esasen bestelenmek (Demirbağ, 2017b: 2055), kulaklarda ve hafızalarda yer edinmek niyetiyle yazılmaktadır. Redif ise, ahengi artırmak ve şiire müzikalite ilave etmek için kullanılmaktadır.

Şair, şiirinde muhatap edindiği sevgiliye birinci bent'te "Ey âlî-sıfat", ikinci bent'te "Ey şâh" yakıştırması şeklinde yüceltici sembollerle hitap ederek, bir yandan sevgilinin yüce vasıflı, yüksek ruhlu lütufkar bir şahsiyet olduğunu ima ederken, diğer yandan onu bu yüceltici hitaplar içine de gizlemekte, kilitlemektedir. Nitekim, divan şiirinde çok boyutluluk, türlü anlam katmanları, çağrışım zenginliği, her meşrepten okuyucuya aynı anda hitap edebilme maharetinin sergilenmesi gibi öne çıkan özellikler, konu aşk olduğunda, ilahi olanla beşeri olanın birbiri içerisinde verilmesini gerekli hale getirmektedir (Demirbağ, 2017a: 48-49; Demirbağ, 2025: 60).

Şairin şiirde olmazsa olmaz olarak nitelendirdiği, kendisi için hayati derecede gördüğü, hatta ölüm sebebi sayabileceği tek beklentisi, sevgilisinden ümit ettiği tek bir iltifat dolu bakıştır, nazardır. Şairin bundan başka bir beklentisi yoktur. Şaire göre, bunun dışındaki bütün dünyalık

[3] Okçu, N. (1993). Şeyh Gâlib Dîvânı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (Gazel 68, Beyit 1).

beklentiler, gelip geçici ne varsa hepsi bir hiç mesabesindedir. Sevgiliden "tek bir iltifatlı nazar" beklentisi, şairin bahsettiği sevgiliyi bir an önce görme, ona özlem duyma ve yaklaşma, onunla irtibat kurma çabası olarak değerlendirilebilir. Nitekim, iltifat sözcüğünün klasik şiir anlayışındaki kullanımı, daha ziyade, aşığın iltifatkarane bir bakışa duyduğu özlemi dile getirmesine dayandığı için, aşık, sürekli olarak sevgilinin kendisine iltifat etmemesinden yakınmakta, sevgilisinin bir "nigâh-ı iltifat"ına (iltifatlı bakışına) canını verecek kadar hasret çekmektedir (Yılmaz, 2009: 436).

Şiirin odağında yer alan "iltifat" kelimesine sözlüklerde birine güleryüz gösterme, tebessüm etme, ilgi gösterme, teveccüh gösterme, hatırını sorma, tatlı davranma, gönlü hoşnut etme, bir beğeniyi dile getirme gibi anlamlar verilmektedir. Klasik şiir geleneğinde şairler, bir yandan kimi önemli şahsiyetlere iltifat edici, bir yandan da duygu dünyalarında kendilerine ızdırabı tattıran sevgiliden/sevgililerden iltifat bekleyici dizeler kaleme almışlardır. Bu yüzden, belagat terimi olarak iltifat, bir hitabet sanatı olarak tüm edebi metinlerde yaygın ve etkili bir anlatım aracı olarak kullanılagelmiştir (Şahin, 2018: 392).

Şiirde, şairin hitap ettiği ve iltifatlı bir nazarını (bakışını) beklediği ve büyük bir aşk beslediği muhatap sevgilinin kim olduğuna dair çok net bir cevap vermek oldukça zordur. Şiir, hem beşeri hem de ilahi bir sevgiliye veya güzele eş zamanlı hitap edici bir görünüm taşımaktadır. Çünkü, şair klasik şiir geleneğine uygun olarak muhatap sevgiliyi sembollerin içine gizlemiştir.

Şiir, ilk bakışta zahiren şairin aşık olduğu bir beşeri sevgiliye (kadına) yazıldığı izlenimini vermektedir. Ancak, şiirde bir beşeri sevgiliyi aşan yücelik sıfatlarına yer verilmesi, şiiri süsleyen pek çok sembollerle hitap şeklinin çeşitli tasavvufî çağrışımlar yapması, şairin tasavvufla içli dışlı oluşu (Yilter ve Örs, 2025: 22) ve şairin bilhassa üçüncü bendin ikinci mısrasında "İsteğim arzım niyâzım gizli hû'dur" şeklindeki ifadesi, bu izlenimi zayıflatarak, şairin gerçek niyetiyle birlikte şiirin ilahi/tasavvufi boyutunu da işaret etmektedir. Bu durum, şiirin bir ulvi/ilahi makama veya güzele yazılmış olabileceği düşüncesini öne çıkarmaktadır. Bu düşünceyi akla getiren en belirgin dayanakları şiirdeki "gizli hû'dur" ifadesi ile nazar anlamı da taşıyan "nigâh" kelimelerinin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Şiirde bakış anlamında kullanılan "nigâh" kelimesi, tasavvufî düşünceye göre, ilahi bakış anlamına gelen nazar, ledünni bir bilgi taşıyan, lisan-ı halden doğan ve insanın iç alemini dönüştüren bir güç olarak görülmekte (Arslan, 2026: 91) ve mürşid-i kamilin bakışı olarak da bilinmektedir (Ay, 2023: 176; Koçak, 2025: 49).

Bununla birlikte, hû (hüve) zamiri arapçada üçüncü tekil şahısı işaret ettiği ve Türkçede "o" manasına geldiği için, "o" zamiri hem beşeri hem de ilahi bir güzeli aynı anda kastedebilmektedir. Ancak hû'nun "niyâzım gizli hû'dur" şeklinde ifade edilmesi, kastedilen sevgiliyi daha çok ilahi/tasavvufi boyuta yerleştirmektedir. Bilindiği gibi, tasavvuf düşüncesinin teşekkül ettiği ilk zamanlardan beri sufilerce benimsenen ve gizliliği işaret eden Hû zikri (Çakır, 2019: 489), Kelime-i şehadetten sonraki en faziletli zikir ve isim olarak Allah kelamıyla eşdeğer tutulmakta (Kızıltaş, 2023: 223-224), Allah'ı zikretmek anlamı taşımaktadır. Nitekim, çeşitli ayet-i kerimede ve hadis-i şeriflerde de belirtildiği üzere, Allah'ı zikretmek en büyük ibadettir (Bilgiz, 2006). Bu bağlamda, 'Çile'sinde şiirin üstün manasıyla sadece Allah'ı arayan bir alet olduğunu, en büyük gizlinin ise Allah olduğunu vurgulayan (Kısakürek, 2005: 477) Necip Fazıl da, "gizli hû" anlamıyla örtüşen zikir tanımının tasavvufî gelenekte ilki teşkil ettiğini ifade etmektedir (Kısakürek, 2011: 141):

> Sevr mağarasında Hazret-i Ebubekir'e "zikr-i hafi" yani gizli zikir talim etmişlerdir. Dilini damağına yapıştırarak Allah ismini kalbinden alarak söylemek… Kalbine götürüp kalbinden alarak… Bu "zikr-i hafi"dir. Yani gizli zikir…

Ayrıca, şiir geleneğinde "Hû şiirleri" de yer almakta, metinlerde geçen "Hû" ifadesi, kişiyi masivadan (Allah'tan başka her şeyden) kurtarıcı, derdin dermanı bir ilaç olarak tanımlanmaktadır (Kızıltaş, 2023: 229).

Öte yandan, klasik şairlerin birbirlerinin üsluplarından etkiledikleri bilinen bir gerçektir. Bu nedenle, bir şairin özenle ve seçerek kullandığı çeşitli kelimeler, semboller, imgeler ve ifadeler başka şairlerin dizelerini de akla getirebilmekte ve okuyucuları/dinleyicileri benzer duygu, his ve zevklere sevk edebilmektedir. Bunlara çeşitli örnekler vermek mümkündür.

Demirbağ'ın şiirde sevgiliden "bir iltifat bakışı" beklentisi, klasik Türk edebiyatında şarkı formunda en çok eser kaleme alan, şair Enderunlu Vasıf (1771-1824) (Uzun, 2010: 358) tarafından yazılan, Türk musıkisi tarihinin büyük bestekarlarından Hammamizade İsmail Dede Efendi (1778-1846) tarafından da hicaz makamında bestelenen, en nadide eserlerden birisi olarak günümüzde dillerde dolaşan ve sevgiliden iltifat beklentisini dile getiren o ünlü şarkının sözlerini de hatırlatmaktadır:

Ey büt-i nev-edâ olmuşum müptelâ

Âşıkım ben sana, iltifât et bana

İltifât et bana, âşıkım ben sana (İnan, 2025: 3348).

Şairlerin sevgiliden bir iltifat beklentisi hep olagelmiştir. Şeyh Gâlib, Mevlana Celaleddin-i Rumi'ye olan bağlılığını, sadakatini ve teslimiyetini ondan bir iltifat beklentisiyle şöyle dile getirir:

Olmaz mı iltifât-ı şerîfiyle kâm-yâb

Gâlib kadîmî bende-i Monlâ Celâl'dir[4]

[Gâlib, Mevlana Celal'in kadim kulu, kölesidir, onun yüce iltifatı ile muradına kavuşur.]

Şiirde geçen sevgilinin tek bir iltifatlı bakışı esirgemesinin "ölümle" özleştirilmesi ve yüz çevirme ihtimaline karşı şairin "deliye dönmesi" yaklaşımları, klasik bir şair olmamasına rağmen Sezai Karakoç'un "Mona Roza" şiirindeki şu mısraları da çağrıştırmaktadır:

…….

Bir bakışın ölmem için yetecek

Anla Mona Roza, ben bir deliyim (Karakoç, 1998).

4. Şiirin Metaforik Unsurları

Metafor, klasik Türk edebiyatında bir şeyi kendi adının dışında çeşitli yönlerden benzediği başka bir şeyin adıyla ifade etmeye yönelik bir mecaz, bir teşbih sanatıdır (Çopur, 2020: 285; Tural, 2024: 417). Edebiyat kavramı olarak metafor, duyguları ifade etmenin yollarından biri olarak (Üstün ve Umuzdaş, 2023: 104) bir şeyi diğeriyle doğrudan karşılaştırmadan benzetme yoluyla anlam aktaran bir ifade veya anlatım biçimidir. Genellikle bir kavramı, kelimeyi, terimi veya olguyu daha zarif bir üslupla tanımlamak amacıyla farklı bir anlamı olan bir kelimeyle bağlantı kuran mecazi bir ifadedir (Aydın, 2006: 10). Metaforlar, dilbilim ve edebiyat çalışmalarının temel taşlarından birini teşkil ederler. Eserlere üslup ve ifade güzelliği giydirdikleri için şiir ve şarkı sözlerinde yaygın olarak kullanılırlar. Edebiyatın gücünü temsil eden figürlerdir (Eke, 2019: 238). Bu figürler şiir ve şarkı sözlerindeki anlamları okuyucuların ve dinleyicilerin daha kolay kavramalarına ve böylece sözlerle duygusal bir bağ teşkil etmelerine imkan verirler. Şiir dilinde duygu yoğunluğunun anlatıldığı, şairlerin vermek istedikleri mesajların içerisine gizledikleri,

[4] Okçu, N (1993). Şeyh Gâlib Dîvânı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, (Gazel 67, beyit 7).

şiirin özünü oluşturan yapılardır (Şahin, 2020: 519). Metinlerdeki duygu ve düşünceler metaforlar aracılığıyla somutlaştırılırlar (Tanç ve Avcı, 2024: 408). Metafor, okuyuculara daha derin anlamlar aktarabilen ve bir metnin çeşitli yönlerine ışık tutarak, kavrayışı ve yorumu zenginleştiren güçlü bir araçtır (Ziadi, 2025: 3). Okuyuculara metnin yazarının önüne geçemeyeceği farklı farklı yorumlar getirme potansiyeli sunar (Arslan, 2023: 60). İfade dilini zenginleştirir ve anlama derinlik katarak, okuyucunun duygusal bir bağ kurmasını sağlar (Güleroğlu, 2024: 165). Metaforun en önemli yönlerinden biri de, başkalarını ve kendimizi anlamanın temel bir parçasını oluşturmasıdır (Yağız & Yiğiter, 2007: 235).

Araştırmamıza konu olan bu şiirin odak noktasını ve temel metaforunu "bir nigâh-ı iltifat" (sevgi dolu tek bir bakış, nazar) ifadesi oluşturmuştur. Diğer metaforik unsurlar, bu ifadenin etrafında şekillenerek, sevgiliden beklenen bu bakışın (nazarın) aşıktan esirgenmesine ve aşıktaki dönüştürücü gücüne yönelik anlamları sembolize etmişlerdir.

Şiirdeki metaforik unsurlar, her ne kadar aynı sembolle hem bir beşeri hem de ilahi/tasavvufi bir sevgiliyi veya güzeli çağrıştırsalar bile, sonuçta bu unsurlar birleştikleri ortak manaları yansıtmışlardır. Şiirdeki başlıca metaforik unsurları sıralarken, onların sembolize ettiği anlamları Tablo 1'de şu şekilde özetleyebiliriz:

Tablo 1. Şiirdeki başlıca metaforik unsurlar ve sembolize ettikleri anlamlar

Metaforik unsur		**Sembolize ettiği anlam**
Âlî-sıfat	:	Üstün vasıflı, yüksek ruhlu yüce sevgili
Asmana eller açtıran	:	Aşığın acizliği, yakarışı, dua edişi
Bağ u bağçem	:	Aşığın gönül bahçesi
Bahârım	:	Aşığın diriltici mevsimi, ümit kaynağı
Bir nigâh-ı iltifat	:	Sevgi dolu tebessümlü bir bakış, nazar
Cennet	:	Aşığın sonsuz mutluluk vesilesi
Çöl çöl olmuş kalp	:	Aşığın sevgiye susamış gönlü
Diller açtıran	:	Aşığa ilham verici güzel, tatlı sözler söyleten
Dünyâ-yı denî	:	Vefasız, fani dünya
Gedâ	:	Aşığın dilenci ve ihtiyaç sahibi hali, benliği terki
Gizli Hû	:	Aşığın samimi, içten, riyasız duası, yakarışı
Güller açtıran	:	Sevgilinin aşığı sevindirmesi, yüzünü güldürmesi
Gül-sitânım	:	Aşığın gül bahçesi, gül alıcısı
Hû	:	"O" anlamındaki beşeri/ilahi sevgili
Kâbusum hem cinnetim	:	Aşığın ruhsal buhranı
Öldüğüm gün sor ne dertten	:	Aşığın, sevgilinin kendisinden tek bir sevgi dolu bakışını esirgemesini manen ölüm sebebi sayması
Sus pus ahvâlim	:	Aşığın içine kapanık hali, sessizliği
Sultan değildir bey değil	:	Aşığın dünyevi bir baş olma sevdası taşımaması
Şâh	:	Aşık için erişilmez sevgili
Şefkatin	:	Sevgilinin merhameti
Ye's	:	Ümitsizlik, karamsarlık
Yüz çevirmen	:	Sevgilinin ilgisini esirgemesi

Bunun yanında, şiirdeki metaforik unsurlar, şiire temel metafor olarak şekil ve anlam veren "bir nigâh-ı iltifat" (sevgi dolu tek bir bakış, nazar) ifadesinin etrafında çeşitli mesajlar da taşımaktadır. Bazı metaforik unsurların verdiği mesajları sevgili-aşık düzleminde Tablo 2'de şu şekilde özetlemek mümkündür:

Tablo 2. Şiirdeki başlıca metaforik unsurların sevgili- aşık düzleminde verdiği mesajlar

Metaforik unsur		**Sevgili-Aşık düzleminde verdiği mesaj**
Âlî-sıfat	:	Gerçek aşk sadece yüce olana beslenir.
Asmana eller açtıran	:	Aşk, kişiyi yalvarıp yakaran birine dönüştürür.
Bağ u bağçem	:	Aşığın gönül bahçesi sevgilisidir.
Bahârım	:	Sevgili, bir bahar gibi aşığın ruhunu diriltir.
Bir nigâh-ı iltifat	:	Aşık, sevgiliden iltifat dolu bir bakışı bekler.
Cennetim	:	Sevgilinin yakınlığı aşığın cennetidir.
Çöl çöl olmuş kalp	:	Aşığın sevgiye susamış gönlü sevgili ile hayat bulur.
Diller açtıran	:	Sevgilinin sevgi dolu bir bakışı aşığa güzel, tatlı sözler söyletir.
Dünyâ-yı denî	:	Dünya vefasızdır, fanidir.
Eskir her yeni	:	Her şey eskir, aşk baki kalır.
Gedâ	:	Aşık, ihtiyacını sevgilinin kapısında bir dilenci gibi kibir taşımadan dillendirmelidir.
Güller açtıran	:	Sevgilinin bir iltifatlı bakışı aşığın yüzünü güldürür.
Gül-sitânım	:	Sevgili, kişinin gül bahçesidir.
Hey değil	:	Aşık, gösteriş peşinde olmaz, gerçek aşk ortalığa dökülmez.
Gizli Hû	:	Aşık, sevgiliyi dilinden hiç düşürmemeli, onu daima gizli gizli anmalıdır, zikretmelidir. Sevgisinde samimi ve riyasız olmalı, halden anlamayanlara aşktan bahsetmemelidir.
Kâbusum hem cinnetim	:	Sevgilinin ilgisizliği aşığın ruhunu daraltır.
Öldüğüm gün sor ne dertten	:	Sevgilinin ilgisizliği aşığı manen canlı ölüye döndürür.
Sus pus ahvâlim	:	Sevgilinin iltifatlı bakışı aşığın sessizliği bozar, ona güç verir.
Şâh	:	Aşık, sevgilinin kapısında kul, köledir.
Şefkatin	:	Aşık, sevgiliden merhamet bekler.
Sultan değildir bey değil	:	Aşığın dünyalık bir hükümdarın saltanatında gözü olmaz. Aşık, bir baş olma sevdası taşımaz.
Yüz çevirmen	:	Sevgilinin ilgisini esirgemesi aşığı perişan eder.
Ye's yer yeksan eden	:	Sevgilinin ilgisi aşığın ümitsizliğe kapılmasını ve karamsarlığını yok eder.

Sonuç

Klasik Türk şiir geleneğinde şarkı, on yedinci yüzyılın sonlarından itibaren ünlü şairlerin divanlarında manzumeler şeklinde yer bulmaya başlayan nazım biçimlerinden biridir. Bestelenmek amacıyla dörder dizelik bentler halinde yazılan, Türk kültür ve edebiyatına özgü bir milli şiir biçimidir. Şiir ve musıkiyi bütünleştiren bir sanat dalıdır. En çok beste yapılan, belirli bir üsluba ve ahenge sahip bir formdur.

Bu çalışmada, klasik Türk şiir geleneğinin günümüzdeki temsilcilerinden biri olan Ömer Demirbağ'ın, şarkı formunda yazdığı "Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat" nakaratlı bir şiiri yorumlanmış ve ayrıca şiirin metaforik unsurlarının anlamları ve verdiği mesajlar üzerinde durulmuştur. Demirbağ, beş bent olarak kaleme aldığı şiirinde, ilk bendin ikinci ve dördüncü mısraları ile diğer bentlerin son mısralarına "Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat" nakaratını estetik şiir anlayışına uygun biçimde yerleştirerek, şarkıyı bu nakaratın gücüne odaklamıştır. Bu bakımdan, şiirin odak noktasına temel metafor olarak "bir nigâh-ı iltifat" (sevgi dolu bir bakış) ifadesini konumlandırmıştır. Bu ifadenin etrafında şekillendirdiği diğer süsleyici metaforik unsurlarla da, aşığın sevgiliden beklentisine ve sevgi dolu bir bakışın aşıktaki dönüştürücü gücüne yönelik anlamları sembolize etmiştir. Bentlerde nakarat şeklinde "Bir nigâh-ı iltifattır bir nigâh-ı iltifat" mısrasının tekrarlanması, şiiri beste yapmaya ve hafızalara yerleştirmeye uygun hale getirmiştir. Bentler arasında birbirini bütünleyen anlam geçişleri oluşturmuştur.

Şair, şiirinde muhatap edindiği sevgiliye birinci bent'te "Ey âlî-sıfat", ikinci bent'te "Ey şâh" yakıştırması şeklinde yüceltici sembollerle hitap ederek, bir yandan sevgilinin yüce vasıflı, yüksek ruhlu lütufkar bir şahsiyet olduğunu ima ederken, diğer yandan onu bu yüceltici hitaplar içine gizlemiştir. Böylece, her meşrepten okuyucuya aynı anda hitap edebilme mahareti sergilemiştir. Şiirde, şairin hitap ettiği ve iltifatlı bir nazarını (bakışını) beklediği ve büyük bir aşk beslediği bu muhatap sevgilinin kim olduğuna dair çok net bir cevap vermek oldukça zordur. Şiir, hem beşeri hem de ilahi bir sevgiliye eş zamanlı hitap edici bir görünüm taşımaktadır. Çünkü, şair klasik şiir geleneğine uygun olarak muhatap sevgiliyi sembollerin içine gizlemiştir. Şiir, ilk bakışta zahiren şairin aşık olduğu bir beşeri sevgiliye (kadına) yazıldığı izlenimini vermektedir. Ancak, şiirde bir beşeri sevgiliyi aşan yücelik sıfatlarına yer verilmesi, şiiri süsleyen çeşitli semboller üzerinden hitap şeklinin bir takım tasavvufi çağrışımlar yapması, şairin tasavvufla içli dışlı kişiliği ve bilhassa üçüncü bendin ikinci mısrasında "İsteğim arzım niyâzım gizli hû'dur" şeklindeki ifadesi, bu izlenimi zayıflatarak, şairin gerçek niyetiyle birlikte şiirin ilahi/tasavvufi boyutunu da işaret etmektedir. Bu durum, şiirin bir ulvi/ilahi makama veya güzele yazılmış olabileceği algısını öne çıkarsa da, Demirbağ'ın şiirde aşk-sevgili düzleminde yer verdiği metaforik unsurlar, muhatabı beşeri olduğu kadar ilahi/tasavvufi bir sevgiliye büründürmüştür.

Klasik tarzda ve aruz ölçüsüyle yazılan şiirde günümüz Türkçe'nin anlaşılabilir tabirlerine geniş yer verilmesi şiire yalın ve anlaşılır bir dil kazandırmıştır. Şiirdeki kelimeler katmanlı anlamlar ifade edecek biçimde konumlandırılmıştır. Demirbağ, şiire tasavvufi sembollerle derinlik ve farklı boyutlar kazandırmıştır. Bentler arasında birbirini bütünleyen anlam geçişleri oluşturmuştur. Demirbağ'ın bu şarkısının ana teması aşktır. Şair, klasik şiir geleneğine uygun olarak, şiirinde maşuğun aşığından iltifat beklentisi üzerinden aşkın azametini anlatmaya çalışmıştır.

Şairin şiirde kendisi için hayati derecede gördüğü olmazsa olmaz tek beklentisi, sevgilisinden ümit ettiği tek bir iltifat dolu bakıştır, nazardır. Şairin bundan başka bir beklentisi yoktur. Şairdeki bu ısrarlı vurgu, bahsettiği sevgiliyi bir an önce görme, ona özlem duyma ve yaklaşma, onunla irtibat kurma çabası olarak da değerlendirilebilir.

Şiirinde mahlas kullanmayan Demirbağ'ın, 2024 yılında 65 yaşında iken, divan şiirinin güzel bir örneği olarak kaleme aldığı bu şarkı, onun şiirinde olgunluk dönemini yansıtmaktadır.

Kaynakça

Acar, G. (2023). Klasik Türk Edebiyatı'nda yılan metaforu. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 41-56.

Akgün, E., & Giray, M. Z. (2023). Musıkide Dönüşümün Somut Örneği Şarkı Formu. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 9(1), 156-162.

Arslan, N. Ö. (2023). Hermeneutik Felsefe Ekseninde Derviş Şemsî'nin Deh Murg Mesnevisini Yorumlama Denemesi. *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 33, 55-71.

Arslan, N. Ö. (2026). Esrâr Dede'nin Bir Gazelinde Tasavvufi Sessizlik Estetiği, Anlam ve Hakikatin Poetik İfadesi. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 24, 86-100.

Ay, A. (2023). Bir Bakışın Serencâmı: Edebiyatta Gamze Tasavvufta Nazar. *İstem*, 42, 165-184.

Aydın, İ. H. (2006). Bir Felsefi Metafor "Yolda Olmak". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6(1), 9-22.

Ayverdi, S. (2019). *Dünden Bugüne Ne Kalmıştır*. Kubbealtı Yayıncılık.

Bali, A. (2023). 17. Yüzyıl âşıklarından Gevherî'nin şiirlerinde ateş metaforu. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 36, 598-624.

Balta, S. (2025). Mûsıkî ve Hayat Bağlamında Mehmet Âkif ve Neyzen Tevfik'in Dünyâsı. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, 22, 297-312.

Bilgiz, M. (2006). Kur'an'da Zikir Kavramının Anlam Alanı. *Atatürk Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, 209-236.

Bozkurt, E. (2025). Osmanlı Türkçesinden İtalyancaya Bir Şarkı Çevirisi: Nedim'in "Gidelim Serv-i Revânım Yürü Sa 'd-âbâda" Nakaratlı Şarkısı. *Söylem Filoloji Dergisi* (Çeviribilim Özel Sayısı), 40-55.

Cançelik, A. (2013). Divan Şiiri-Osmanlı Klasik Musikisi İlişkisi ve 18. Yüzyıl Divan Şiirinden Örnekler. *Journal of Turkology*, 23(2), 19-36.

Cengiz, H. E. (1986). *Divan Şiirinde Musammatlar*. Türk Dili Türk Şiiri Dergisi (Özel Sayısı II, Divan Şiiri), 1(1), 291-429.

Çakır, M. S. (2019). Hatm-i Hâcegân ve Hâlidîlik'teki Uygulanan Örnekleri. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 488-505.

Çiçek, D. (2021). *Türkünün Ötesi Neşet Ertaş*. Muhit Kitap.

Çopur, E. N. (2020). Divan şiirinde aslan metaforu. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, 285-302.

Demir, E. (2024). Sosyal bilimlerde nitel araştırma teknikleri üzerine betimsel bir çalışma. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(46), 313-328.

Demirbağ, Ö. (2017a). Klasik Şiirimiz ve Kutsallar. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6(14), 47-55.

Demirbağ, Ö. (2017b). Şeyh Gâlib'in Bir Şarkısını Şerh Denemesi. *International Journal of Social and Humanities Sciences Research (JSHSR)*, 4(15), 2054-2062.

Demirbağ, Ö. (2025). Şeyh Gâlib ve Şarkı. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 36, 56-67.

Demirbağ, Ö. (2026). *Dîvân*. (3. Baskı). Diyanet Yayınları.

Dilmen, Ö. (2021). Yûnus Emre'nin Dîvân'ında perde metaforu. *Bilim Armonisi*, 4(2), 78-91.

Eke, N. U. (2016). Mihrî Hatun'un Gazellerinde 'Güzellik' Kavramı ile İlgili Metaforlar. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 25, 217-228.

Eke, N. U. (2019). Edebiyatın metaforik gücü. *Söylem Filoloji Dergisi*, 4(2), 238-253.

Erkul, R. (2016). Klâsik Türk Şiirinde Şarkı ve İlk Örnekler. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 513-525.

Erol, A. (2002). Şiir ve Musiki. *İlmi Araştırmalar* 14, 53-60.

Genç, İ. (2007). Klâsik Türk Edebiyatı Metinlerini Anlamada Modern Yaklaşımlar. *Turkish Studies*, 2(4), 393-404.

Gönül, M. (2007). Mevlevîlik ve mûsıkî. *İstem*, 10, 75-89.

Gölpınarlı, A. (1959). *Mevlana Celaleddin*. İnkılap Kitapevi.

Güleroğlu, S. (2024). Dilin anlam dünyası: Alegori, metafor, mecaz ve benzetme. *Turkish Academic Research Review*, 9(2), 164-187.

Hatten, R. (2021). A Speculative Hermeneutics for Music Analysis and Interpretation. *The Musical Quarterly*, 104(1-2), 12–32.

İnan, K. (2025). 19. Yüzyıl Türk Mûsıkîsi Bağlamında Hamamîzâde İsmail Dede Efendi Eserlerinde Prozodi. *Yegah Müzikoloji Dergisi*, 8(4), 3340-3362.

Kalender, R. (1997). Musiki ve İnsan. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVII, 263-272.

Karabulut, M. (2009). Nedim ve Yahya Kemal'de Şarkı. *Adıyaman Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü I. Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu*, Adıyaman, Türkiye.

Karakoç, S. (1998). *Şiirler IX: Monna Rosa*. Diriliş Yayınları.

Kısakürek, N. F. (2005). *Çile*. Büyük Doğu Yayınları.

Kısakürek, N. F. (2011). *Batı Tefekkürü ve İslam Tasavvufu*. Büyük Doğu Yayınları.

Kızıltaş, A. (2023). Zikir metinlerinde Hû'ya dair bir değerlendirme. *Akademik Matbuat*, 7(1), 223-241.

Koçak, Ş. (2025). Divan Şairinin Dünyasında Bakış. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 11(1), 59-79.

McAuliffe, S. (2024). *Approaching Hermeneutics Through Music*. McAuliffe, S. (Ed.) Gadamer, Music, and Philosophical Hermeneutics. Contributions to Hermeneutics, Springer, Cham.

Okçu, N. (1993). *Şeyh Gâlib Dîvânı*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Öziş, S. (2022). Ahmet Kutsi Tecer'in Şiirlerinde Metaforik Unsurlar. *Turkish Academic Research Review*, 7(1), 119-135.

Özkan, İ. H. (2010). *Musıki. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C.38, ss.358-359). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Sağıroğlu, B. (2024). Tevfik Fikret'in "Saadet Ülkesi" nde Metaforik Unsurlar. *Social Mentality and Researcher Thinkers Journal (Smart Journal)*, 8(60), 995-1001.

Saz, M. (2024). Bâbür Divanı'nda aşk metaforu. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 38, 158-191.

Solmaz, M. (2017). Farklı Kültürlerin Buluşma Noktası: Karşılaştırmalı Edebiyat. *Researcher*, 5(2), 280-293.

Şahin, E. S. (2018). Şairle Sultan Arasında 'İltifat': Fuzulî'nin Kanunî Medhiyeleri. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 16(24), 389-405.

Şahin, M. (2020). Bâkî Dîvânı'nda Ayna Metaforu. *Journal of Socıal, Humanities and Administrative Sciences (JOSHAS)*, 6(25), 519-534.

Şenocak, E. (2012). *Tarihi Süreç İçinde Türk Müziğinde Şarkı Formu*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Haliç Üniversitesi.

Tanç, N. ve Avcı, N. (2024). Nâbî'nin Gazellerinde "Ümit" ve "Ümitsizlik" Metaforları. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 10(3), 406-443.

Topçu, Ç. B. (2024). Dîvânu Lugâti't-Türk'te Yer Alan Şiirlerdeki Metaforlar. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21 (Divanu Lügati't Türk'ün 950. Yıl Dönümü), 235-249.

Topkaya, E. Z. (2006). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 2(2), 113-118.

Toprak, M. (2003). *Hermeneutik (Yorum Bilgisi) ve Edebiyat*. Bulut Yayınları.

Tunç, G. (2014). Hilmi Yavuz'un "Çöl ve Ay" Şiirinde Metaforik İkilik ve Dilin Merkeziliği. *Erdem*, 66, 117-124.

Tural, S. K. (2004). *Türk Dünyası Edebiyat Terimleri ve Kavramları Ansiklopedik Sözlüğü Cilt III*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Uçan, A. (2023). Müzik araştırmalarında bilimsel yöntem ve yaklaşımlar kitabı üzerine. *Türk Müziği*, 3(3), 397-401.

Uzun, M. (2010). *Şarkı. Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi (C.38, ss.357-358)*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Üstün, A. ve Umuzdaş, S. (2023). Metafor yöntemiyle çalışılmış müzik makalelerindeki genel eğilim. *Online Journal of Music Sciences*, 8(1), 103-115.

Yağız, O. ve Yiğiter, K. (2010). Metaphor in the axis of language, thought and language teaching. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, 234-246.

Yavaşca, A. (2002). *Türk Mûsıkîsi'nde Kompozisyon ve Beste Biçimleri*. Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları.

Yedek, Y. (2011). *Türk Mûsıkîsinde Sâkînâmeler*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Marmara Üniversitesi.

Yılmaz, A. (1994). *Türk mûsıki sinde şarkı formu (Doğuşu ve gelişimi).* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.

Yılmaz, O. (2009). Bir Av Tabiri Olarak İltifat. *Acta Turcica* 1(1), 434-441.

Yılter, S. ve Örs, E. N. (2025). *Bir Dîvân Şairi Ömer Demirbağ*. Ihlamur Akademi.

Ziadi, A. (2025). The aesthetic judgements of metaphors in understanding literary texts. *Humanities and Social Sciences Communications* 12(1), 1-11.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Akkaynak, B.; Sönmez, A. R. (2026). "Banka Şube Karlılığının Belirleyicileri: Katılım ve Konvansiyonel Bankalar Üzerine Bulanık AHP Analizi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 467-482. **Gönderim Tarihi**: 21.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 15.09.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1956241

Yazar/Author

Bilal AKKAYNAK*, Adem Ruhan SÖNMEZ**

Makale Adı/Article Name

Banka Şube Karlılığının Belirleyicileri: Katılım ve Konvansiyonel Bankalar Üzerine Bulanık AHP Analizi***

Determinants of Bank Branch Profitability: A Fuzzy AHP Analysis of Participation and Conventional Banks

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, katılım ve konvansiyonel bankalarda şube kârlılığı açısından önem taşıdığı değerlendirilen kriterleri belirlemek ve söz konusu kriterleri göreli önem düzeylerine göre önceliklendirmektir. Bu kapsamda kriterler, Erzincan ilinde faaliyet gösteren katılım ve konvansiyonel banka şube yöneticileriyle gerçekleştirilen görüşmeler doğrultusunda belirlenmiştir. Belirlenen kriterler ikili karşılaştırma matrislerine dönüştürülerek uzman değerlendirmesine sunulmuş ve göreli ağırlıkların hesaplanmasında Chang (1996) tarafından geliştirilen Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (BAHP) kullanılmıştır. Bulgular, katılım bankalarında otomatik ödeme talimatları, POS işlemleri, kurum tahsilatları, borsa komisyon gelirleri ve sabit giderlerin; konvansiyonel bankalarda ise otomatik ödeme talimatları, kurum tahsilatları, sabit giderler, vadeli mevduata verilen düşük marj oranı ve döviz komisyon gelirlerinin daha yüksek göreli ağırlıklar aldığını göstermektedir. Her iki banka grubunda otomatik ödeme talimatlarının ilk sırada yer alması ve kurum tahsilatları ile sabit giderlerin yüksek öncelik düzeyine sahip olması, uzman değerlendirmelerinde işlem sürekliliği sağlayan hizmetler ile maliyet yönetiminin şube kârlılığı açısından öne çıktığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Katılım Bankaları, Konvansiyonel Bankalar, Şube Karlılığı, Bulanık AHP

ABSTRACT

This study aims to identify the criteria considered important for branch profitability in participation and conventional banks and to prioritize these criteria according to their relative importance. The criteria were identified through interviews with branch managers of participation and conventional banks operating in Erzincan province. They were then transformed into pairwise comparison matrices and evaluated by the experts, and their relative weights were calculated using the Fuzzy Analytic Hierarchy Process (FAHP) developed by Chang (1996). The findings show that automatic payment instructions, POS transactions, institutional collections, stock exchange commission revenues, and fixed expenses receive the highest relative weights in participation banks. In conventional banks, automatic payment instructions, institutional collections, fixed expenses, the low margin applied to time deposits, and foreign exchange commission revenues receive the highest relative weights. The common prominence of automatic payment instructions, institutional collections, and fixed expenses indicates that branch managers assign relatively high priority to regular transaction flows and cost management when evaluating branch profitability.

Keywords: Participation Banks, Conventional Banks, Branch Profitability, Fuzzy AHP

* Doç. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İİBF/ İşletme Bölümü, bakkaynak@erzincan.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İİBF/ Finans ve Bankacılık Bölümü, aruhan.sonmez@erzincan.edu.tr

*** Bu çalışma için Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İnsan Araştırmaları Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 02/07/2026 tarihli ve 06/07 protokol nolu etik izni alınmıştır.

Extended Abstract

Banks play a critical role in modern financial systems by acting as intermediaries between savers and investors and facilitating the efficient allocation of financial resources in the economy. In addition to their macroeconomic importance, banks operate as commercial institutions that aim to maintain profitability and financial sustainability. Profitability is therefore considered one of the most fundamental indicators of banking performance, reflecting how efficiently banks utilize their resources and generate value from their assets. Although bank profitability is generally examined at the institutional level, the operational success of banks largely depends on the performance of their branches. Bank branches represent the primary interface between banks and customers and serve as the operational centers where deposits are collected, loans are extended, and financial services are delivered. Consequently, branch profitability plays a decisive role in determining the overall financial performance and competitiveness of banks.

Despite the increasing digitalization of banking services, physical branches continue to maintain their strategic importance, particularly for complex financial transactions and relationship-based banking activities. However, branches also constitute one of the most significant cost centers of banks due to personnel expenses, operational costs, and infrastructure investments. For this reason, understanding the factors that influence branch profitability has become an important managerial issue in the banking sector. Identifying these factors enables bank managers to allocate resources more efficiently, develop more effective branch management strategies, and improve operational performance.

Based on this background, the main objective of this study is to identify the criteria considered important for branch profitability in participation and conventional banks and to rank these factors according to their relative importance. In addition, the study seeks to examine whether the relative priorities of branch profitability criteria differ between participation banks and conventional banks, which operate under different financial principles and business models. The research aims to answer the following questions: Which criteria receive the highest relative importance for bank branch profitability? Do the relative priorities of branch profitability criteria differ between participation banks and conventional banks? Which operational and financial criteria receive higher relative priority in managers' assessments of branch profitability? By addressing these questions, the study provides a comprehensive evaluation of branch profitability determinants from the perspective of bank managers.

The literature on bank branch profitability indicates that branch performance is influenced by multiple financial and operational factors. Previous studies generally examine branch performance through operational efficiency, revenue generation capacity, cost structures, organizational scale, and risk factors. One of the earliest studies in this area was conducted by Oral and Yolalan (1990), who analyzed the service efficiency of bank branches using Data Envelopment Analysis (DEA) and found that branches with higher operational efficiency tend to exhibit better profitability performance. Similarly, Eken and Kale (2011) evaluated bank branch performance using efficiency models and reported that operational efficiency does not always directly translate into profitability, suggesting that revenue structure and cost management also play crucial roles.

Several studies have focused on the financial determinants of branch performance. Çilan and Can (2013), using canonical correlation analysis, identified net interest margin, pre-tax profit, and cost structures as key factors influencing branch performance. In addition, Reis, Kılıç, and Buğan (2016) examined the determinants of bank profitability at the institutional level and found that financial structure variables such as leverage and loan-to-deposit ratios significantly affect profitability outcomes.

Another important stream of the literature emphasizes organizational and structural factors affecting branch performance. For instance, Berger, Leusner, and Mingo (1997) highlighted the importance of scale efficiency in bank branches and demonstrated that many branches operate below optimal scale levels, creating opportunities for cost reduction and performance improvement. Similarly, Çelik (2020) reported that the number of employees and branch size are significant determinants of performance in participation banks.

Methodologically, bank performance has frequently been analyzed using efficiency and multi-criteria decision-making techniques. DEA, VIKOR, and TOPSIS methods have been widely used to evaluate branch performance and compare operational efficiency across branches (Timor and Mimarbaşı, 2013; Ertuğrul and Karakaşoğlu, 2009). Additionally, multi-criteria decision-making approaches such as the Analytic Hierarchy Process (AHP) and Fuzzy AHP have been applied to evaluate bank performance by considering both financial and non-financial criteria (Albayrak and Erkut, 2005; Amile, Sedaghat, and Poorhossein, 2012).

Despite the extensive literature on bank performance and efficiency, most studies focus either on bank-level profitability or on branch efficiency analysis. Research that systematically identifies and prioritizes the criteria considered important for branch profitability remains limited. Moreover, comparative analyses examining the relative priorities of branch profitability criteria in participation banks and conventional banks are relatively scarce. Given the differences in operational principles and financial structures between these two banking systems, investigating branch profitability determinants from a comparative perspective represents an important research area.

This study employs the Fuzzy Analytic Hierarchy Process (FAHP), developed by Chang (1996), to determine and rank the relative importance of criteria considered relevant to bank branch profitability. The FAHP method is an extension of the classical Analytic Hierarchy Process (AHP) and incorporates fuzzy logic to address uncertainty and ambiguity in human judgment during pairwise comparisons. This approach allows decision-makers to express their preferences using linguistic variables and fuzzy numbers, thereby producing more realistic and reliable weighting results.

The data used in the study were collected in two stages. In the first stage, interviews were conducted with branch managers working in participation and conventional banks operating in Erzincan province. A total of twelve branch managers participated in the study, including five managers from participation banks and seven managers from conventional banks. During these interviews, managers were asked to identify the variables that they believe influence branch profitability.

Based on these interviews, fourteen criteria considered relevant to branch profitability were identified. These variables include demand deposits, low margin rates applied to time deposits, low non-performing loan ratios, POS transactions, credit card transactions, automatic payment instructions, credit interest income, commission and insurance revenues from loans, institutional collections, non-cash loans, stock exchange commission revenues, foreign exchange commission revenues, fixed expenses, and reserve requirements.

In the second stage of the research, the identified variables were transformed into pairwise comparison matrices. Branch managers were then asked to evaluate the relative importance of each factor by comparing them in pairs using linguistic expressions such as “equally important,” “moderately important,” and “strongly important.” These linguistic evaluations were converted into triangular fuzzy numbers according to the fuzzy comparison scale.

Following the FAHP methodology proposed by Chang (1996), fuzzy synthetic extent values were calculated for each criterion. These values were then used to determine the possibility degree of each factor and to derive normalized weight vectors representing the relative importance of the variables. Separate analyses were conducted for participation banks and conventional banks to allow a comparative evaluation of branch profitability determinants.

The findings of the FAHP analysis reveal similarities and differences in the relative priorities of branch profitability criteria between participation and conventional banks. According to the results, the highest-weighted criteria for branch profitability in participation banks are automatic payment instructions, POS transactions, institutional collections, stock exchange commission revenues, and fixed expenses. These results indicate that transaction-based services and commission revenues receive relatively high priority in managers’ assessments of participation-bank branch profitability.

In contrast, the analysis for conventional banks shows that the highest-weighted criteria for branch profitability are automatic payment instructions, institutional collections, fixed expenses, low margin rates applied to time deposits, and foreign exchange commission revenues. These findings suggest that both operational transaction services and deposit-related financial structures receive relatively high importance in managers’ assessments of conventional-bank branch profitability.

One notable finding of the study is that automatic payment instructions rank as the most important factor in both participation and conventional banks. This result highlights the importance of services that generate regular and predictable transaction volumes. This ranking suggests that managers attach high importance to services that generate regular and predictable transaction volumes when evaluating branch profitability.

Another important finding is the prominent role of institutional collections and fixed expenses. The presence of fixed expenses among the top determinants suggests that experts also assign high priority to cost management alongside revenue-generating activities. Branch managers may therefore consider focusing not only on increasing transaction volumes but also on controlling operational costs such as personnel expenses and facility costs.

Overall, the results demonstrate that managers' assessments of branch profitability reflect a multidimensional priority structure encompassing both revenue-generating activities and cost management practices. Moreover, the differences observed between participation and conventional banks suggest that branch management strategies may need to be tailored to the operational characteristics of each banking system. While transaction-based income sources are receive relatively high priority in participation banks, deposit-related financial variables also receive relatively high priority in conventional banks.

These findings provide valuable insights for bank managers seeking to improve branch-level performance and optimize operational strategies. By prioritizing services that generate consistent transaction flows and implementing effective cost control mechanisms, these areas may be considered priority domains in branch-management decisions.

Giriş

Bankalar, modern ekonomilerde tasarruf fazlası olan gerçek ve tüzel kişilerin fonlarını toplayarak bunları gelir sağlayacak yatırımlara ve kredilere dönüştüren, finansal sistemin en stratejik halkasını oluşturan aracılık kurumlarıdır (Öndeş vd., 2020: 692; Aydın, 2025: 235). Ekonomik sistem içerisinde sermaye birikimine katkı sağlayarak büyümeyi hızlandıran bu kuruluşlar, fon arz edenler ile fon talep edenler arasında kurdukları köprü sayesinde hem mali sektörün etkinliği hem de reel sektörün fonlanması açısından vazgeçilmez bir işlev görürler (Kartal, 2018: 25; Doğan, 2013: 176). Küreselleşen dünyada yaşanan ileri rekabet şartları ve finansal piyasaların birbiriyle olan derin bağı, bankaların sadece para dolaşımını kolaylaştıran birer aktör değil, aynı zamanda ekonomik şoklara karşı birer koruyucu tampon görevi görmesini zorunlu kılmıştır (Aydın, 2025: 235; Karahan ve Kızkapan, 2022: 443).

Bir işletme olarak bankalar, her ticari kuruluş gibi kâr sağlama ve varlıklarını sürdürebilme amacıyla faaliyet gösterirler; bu doğrultuda giderlerini yönetmek, hissedarlarına temettü ödemek ve ekonomik dalgalanmalara karşı dayanıklı kalabilmek için kârlılığı merkeze alırlar (Reis vd., 2016: 1; Yılmaz, 2020: 2736). Bankacılık performansının en kritik boyutu olan kârlılık, yönetimin mevcut varlıkları ne kadar etkin kullandığının ve kaynaklarla ne kadar katma değer üretebildiğinin temel göstergesidir (Reis vd., 2016: 1; Erdoğan, 2022: 100). Özellikle finans kriz ve yüksek enflasyon gibi dönemler, sektörün sadece operasyonel başarısının değil, aynı zamanda kârlılığının ve finansal sağlamlığının piyasa güveni açısından ne kadar hayati olduğunu yeniden hatırlatmıştır (Reis vd., 2016: 1; Turgut ve Ertay, 2016: 122). Bankacılık ve finansal piyasa koşullarının reel ve finansal göstergelerle ilişkisini ele alan çalışmalar da bulunmaktadır (Karaca, 2023; Karaca, 2024; Karaca, Ekşi ve Şit, 2025).

Bankaların bir işletme olarak genel başarısı ve kârlılık düzeyleri, hizmetlerini müşterilerine sundukları yerel birimler olan şubelerinin etkinliğine dayanmaktadır (Doğan, 2013: 176; Yümlü ve Hazar, 2018: 2). Banka şubeleri, mevduatın toplanması ve kredilerin dağıtılması gibi temel fonksiyonların icra edildiği birimler olmanın ötesinde, bankanın markasını temsil eden ve müşteriyle güvene dayalı fiziksel teması sağlayan en önemli noktalardır (Çilan ve Can, 2013: 286; Yümlü ve Hazar, 2018: 16). Dijital kanalların hızlı yükselişine rağmen, 2008 krizi sonrası süreçte müşterilerin özellikle karmaşık ve yüksek katma değerli finansal işlemler için hâlâ fiziksel şubeleri ve yüz yüze etkileşimi tercih etmesi, şubelerin stratejik önemini pekiştirmiştir (Bellintani vd., 2019: 2). Ancak şubeler, banka yönetimi için bir yandan gelir artışı sağlayan stratejik merkezler iken; diğer yandan personel, kira ve genel yönetim giderleri gibi kalemlerle bankanın toplam operasyonel maliyetlerinin en büyük kaynağını oluştururlar (Paradi vd., 2011: 99; Yümlü ve Hazar, 2018: 2). Özellikle personel giderleri, bir şubenin maliyet yapısında kritik bir ağırlığa sahiptir (Çilan ve Can, 2013: 286).

Bu bağlamda, şube düzeyinde kârlılık analizi, yönetimin doğrudan kontrol edebileceği giderleri gelire dönüştürme yeteneğini değerlendirmek ve sınırlı kaynakları en verimli birimlere aktarmak için kullanılan stratejik bir araçtır (Oral ve Yolalan, 1990: 282). Geleneksel finansal rasyoların şubelerin çok boyutlu ve karmaşık operasyonel yapısını yansıtmakta yetersiz kalması, modern performans ölçümünde Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) gibi analitik modellerin benimsenmesine yol açmıştır (Oral ve Yolalan, 1990: 282; Seçme, 2022: 458;

Karahan ve Kızkapan, 2022: 444; Baysal, 2026: 697). Şube performansının doğru ölçülmesi, banka yöneticilerine düşük performanslı birimler için iyileştirici stratejiler geliştirme ve rekabet üstünlüğü sağlama imkânı sunar (Ertuğrul ve Karakaşoğlu, 2008: 20; Yılmaz, 2020: 2737).

Literatürde bankacılık sektöründe performans ve kârlılık üzerine yapılan çalışmaların büyük ölçüde banka düzeyinde finansal performansın belirlenmesine veya banka şubelerinin etkinlik ve performanslarının farklı yöntemlerle değerlendirilmesine odaklandığı görülmektedir. Örneğin, bankacılık sektöründe kârlılığın belirleyicilerini inceleyen çalışmalarda bankaların finansal oranları ve makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiler analiz edilmiştir. Bu kapsamda Reis, Kılıç ve Buğan (2016) bankaların aktif kârlılığı ve net faiz marjını etkileyen içsel ve dışsal faktörleri panel veri analizi ile incelemiştir. Benzer şekilde Ada vd. (2007) Türk bankacılık sektöründe yeniden yapılandırma sürecinin verimlilik üzerindeki etkisini Veri Zarflama Analizi ve Malmquist endeksi kullanarak değerlendirmiştir. Bunun yanında bankaların finansal performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile değerlendirildiği çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin Seçme (2022), Yılmaz (2020) ve Gazel, Altınırmak ve Karamaşa (2021) gibi çalışmalar bankaların performanslarını farklı finansal oranlar kullanarak TOPSIS, VIKOR ve benzeri çok kriterli karar verme yöntemleri ile sıralamıştır.

Banka şubeleri özelinde yapılan çalışmalar incelendiğinde ise araştırmaların daha çok şubelerin etkinlik veya performanslarının ölçülmesine odaklandığı görülmektedir. Bu kapsamda Oral ve Yolalan (1990), Eken ve Kale (2011) ve Paradi, Rouatt ve Zhu (2011) banka şubelerinin performansını Veri Zarflama Analizi kullanarak değerlendirmiştir. Benzer şekilde Timor ve Mimarbaşı (2013) banka şubelerinin hizmet etkinliğini VZA ve TOPSIS yöntemleri ile analiz etmiş, Ertuğrul ve Karakaşoğlu (2009) ise şube performanslarının sıralanmasında VIKOR yönteminin uygulanabilirliğini incelemiştir. Ayrıca bazı çalışmalar şube performansını etkileyen değişkenler üzerinde de durmuştur. Örneğin Çilan ve Can (2013), banka şubelerinin finansal performansını etkileyen faktörleri kanonik korelasyon analizi ile inceleyerek net faiz marjı, vergi öncesi kâr ve kredi/mevduat oranı gibi değişkenlerin şube performansı üzerinde önemli etkileri olduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte, banka performansının değerlendirilmesinde finansal ve finansal olmayan kriterlerin birlikte ele alındığı çalışmalar da bulunmaktadır. Albayrak ve Erkut (2005) banka performansını Analitik Hiyerarşi Süreci ile değerlendirirken, Amile, Sedaghat ve Poorhossein (2012) banka performansını belirleyen kriterlerin ağırlıklandırılmasında Bulanık AHP yöntemini kullanmıştır.

Mevcut çalışmaların önemli bir bölümü banka düzeyindeki finansal performans ve kârlılık göstergelerinin incelenmesine veya şube düzeyinde etkinlik ve genel performansın ölçülmesine odaklanmaktadır. Buna karşılık, şube kârlılığı açısından önem taşıyan operasyonel ve finansal kriterlerin uzman değerlendirmelerine dayalı olarak göreli biçimde önceliklendirilmesi ve söz konusu önceliklerin katılım bankaları ile konvansiyonel bankalar arasında karşılaştırılması daha sınırlı biçimde ele alınan bir araştırma alanı olarak görünmektedir. Bu çalışma mevcut literatüre üç açıdan katkı sağlamayı amaçlamaktadır. İlk olarak banka düzeyindeki genel finansal performanstan ziyade şube düzeyinde kârlılık açısından önem taşıyan kriterlere odaklanılmaktadır. İkinci olarak söz konusu kriterler banka şube yöneticilerinin değerlendirmeleri doğrultusunda göreli önem düzeylerine göre önceliklendirilmektedir. Üçüncü olarak aynı kriter seti katılım ve konvansiyonel banka şubeleri açısından ayrı ayrı değerlendirilerek iki bankacılık modeli arasındaki öncelik farklılıkları karşılaştırılmaktadır. Bu yönüyle çalışmanın, banka şube kârlılığına ilişkin sınırlı literatürün uzman görüşlerine dayalı çok kriterli bir değerlendirme perspektifiyle geliştirilmesine katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

1. Literatür Taraması

Banka şube kârlılığı literatürü, şubelerin gelir üretme kapasitesi ile maliyet yapısı arasındaki ilişkinin çok boyutlu bir çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. İncelenen çalışmalar tematik olarak operasyonel etkinlik ve kârlılık ilişkisi, gelir–maliyet kompozisyonu, ölçek ve insan kaynağı faktörü, risk boyutu ve performans ölçüm yaklaşımları etrafında yoğunlaşmaktadır.

Operasyonel etkinlik ile kârlılık arasındaki ilişki literatürde temel tartışma alanlarından biridir. Oral ve Yolalan (1990), banka şubelerinin hizmet etkinliği ile kârlılık düzeylerini Veri Zarflama Analizi (DEA) ile incelemiş ve hizmet etkinliği yüksek olan şubelerin aynı zamanda daha kârlı olduklarını tespit etmiştir. Bu bulgu, operasyonel verimliliğin kârlılık için önemli bir ön koşul olduğunu göstermektedir. Ancak Eken ve Kale (2011) tarafından yapılan karşılaştırmalı analiz, üretim etkinliği yüksek olan şubelerin her zaman kârlılık açısından aynı düzeyde performans göstermediğini ortaya koymuştur. Üretim yaklaşımında yüksek etkinlik skorlarına sahip bazı şubelerin kârlılık yaklaşımında daha düşük skorlar elde etmesi, işlem hacmi artışının tek başına kârlılık garantisi olmadığını göstermektedir. Timor ve Mimarbaşı (2013) da DEA ve TOPSIS yöntemleriyle şube sıralamalarını karşılaştırmış ve genel olarak benzer sonuçlar elde etmekle birlikte bazı şubelerde yöntemsel farklılıklar gözlemlemiştir. Bu durum, şube kârlılığı ölçümünün model seçimine duyarlı olduğunu göstermektedir

Şube kârlılığının finansal belirleyicilerine odaklanan çalışmalar, net faiz marjı ve vergi öncesi kârın merkezi rolünü vurgulamaktadır. Çilan ve Can (2013), Kanonik Korelasyon Analizi kullanarak şube performansını etkileyen faktörleri incelemiş ve net faiz marjının performansı en güçlü biçimde açıklayan değişken olduğunu belirlemiştir. Vergi öncesi kâr ve maliyet/yatırım oranı da performans üzerinde belirleyici unsurlar olarak tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, şube kârlılığının hem gelir yaratma kapasitesine hem de maliyet kontrolüne bağlı olduğunu göstermektedir. Reis, Kılıç ve Buğan (2016) ise banka düzeyinde yaptıkları panel veri analizinde kaldıraç oranı ve kredi/mevduat oranı gibi finansal yapı değişkenlerinin kârlılık üzerinde anlamlı etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Bu bulgu, şube kârlılığının bankanın genel finansal yapısından bağımsız değerlendirilemeyeceğine işaret etmektedir

Ölçek büyüklüğü ve insan kaynağı yapısı, banka şubelerinin performansının değerlendirilmesinde ele alınan önemli unsurlar arasındadır. Çelik (2020), katılım bankalarının performans analizinde şube sayısı ve personel sayısının yüksek ağırlığa sahip kriterler arasında yer aldığını tespit etmiştir. Çilan ve Can (2013) da toplam çalışan sayısını şube performansıyla ilişkili değişkenlerden biri olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte personel sayısındaki artışın aynı zamanda maliyet baskısı oluşturabilmesi, insan kaynağı büyüklüğünün performans açısından maliyet yapısıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Berger, Leusner ve Mingo (1997), banka şubelerinde ölçek etkinsizliklerinin bulunabildiğini ve bazı şubelerde maliyet minimizasyonu açısından iyileştirme alanlarının mevcut olduğunu göstermiştir. Bu bulgular, şube büyüklüğü ve insan kaynağı yapısının değerlendirilmesinde yalnızca ölçek artışının değil, kaynak kullanım etkinliği ve maliyet yapısının da dikkate alınmasının önemli olabileceğine işaret etmektedir.

Risk faktörü, son dönem literatürde şube kârlılığı analizine entegre edilen önemli bir boyut olarak öne çıkmaktadır. Azizi, Huseynov ve Li (2023), üç aşamalı ağ DEA modeli kullanarak risk değişkenini etkinlik analizine dahil etmiş ve risk faktörü eklendiğinde etkin şube sayısının arttığını tespit etmiştir. Bu sonuç, risk düzeyi dikkate alınmadan yapılan kârlılık ve etkinlik analizlerinin eksik değerlendirme üretebileceğini göstermektedir. Benzer şekilde Yümlü ve Hazar (2018), şube performans ölçüm sistemlerinde risk göstergelerinin performans puanını düşürücü bir unsur olarak yer aldığını ortaya koymuştur. Bu bulgular, sürdürülebilir şube kârlılığının risk yönetimi ile doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir

Yöntemsel açıdan değerlendirildiğinde literatürde DEA, VIKOR, TOPSIS ve hibrit çok kriterli modellerin yoğun biçimde kullanıldığı görülmektedir. Ertuğrul ve Karakaşoğlu (2009), VIKOR yöntemiyle şubeler arasında performans farklılıklarını ortaya koymuş ve duyarlılık analizinin sıralama sonuçları üzerindeki etkisini göstermiştir. Bu durum, şube kârlılığı analizlerinde model varsayımlarının ve ağırlıklandırma yapısının sonuçları önemli ölçüde etkileyebileceğini ortaya koymaktadır

Genel olarak literatür, banka şube kârlılığının tek boyutlu finansal göstergelerle açıklanamayacağını ortaya koymaktadır. Şube kârlılığı; operasyonel etkinlik, net faiz marjı, maliyet yapısı, personel kompozisyonu, ölçek büyüklüğü ve risk düzeyinin birlikte

değerlendirilmesini gerektiren çok boyutlu bir performans çıktısıdır. Operasyonel etkinlik çoğu zaman kârlılıkla pozitif ilişki göstermekle birlikte, maliyet kontrolü ve risk kompozisyonu bu ilişkiyi güçlendiren veya zayıflatan temel faktörlerdir. Bu çerçevede literatür, banka şube kârlılığının bütüncül ve risk duyarlı performans modelleri ile analiz edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmanın katkısı; şube düzeyindeki kârlılık kriterlerine odaklanılması, söz konusu kriterlerin uzman değerlendirmeleri doğrultusunda göreli olarak önceliklendirilmesi ve katılım ile konvansiyonel banka şubelerinin aynı kriter seti üzerinden karşılaştırılması üzerine kurulmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın konuya ilişkin sınırlı literatürün geliştirilmesine katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

2. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışma, katılım ve konvansiyonel bankalarda şube kârlılığı açısından önem taşıdığı değerlendirilen kriterlerin belirlenmesini, bu kriterlerin Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (BAHP) kullanılarak göreli önem düzeylerine göre önceliklendirilmesini ve iki banka grubunun kriter önceliklerinin karşılaştırılmasını amaçlamaktadır.

Çalışmanın veri seti iki turde elde edilmiştir. İlk turda Erzincan ilinde faaliyet gösteren beş katılım ve yedi konvansiyonel banka yöneticileri ile görüşülmüş ve kendilerinden şube kârlılığı açısından önem taşıyan kriterlerin değişkenlerin neler olduğunu belirlemeleri istemiştir. İkinci turda ise şube yöneticilerinden elde edilen karlılık kriterleri ikili karşılaştırma matrislerine dönüştürülerek tekrar şube yöneticilerine soru formu aracılığı ile sunularak değişkenleri karşılıklı kıyaslamaları ve puanlama yapmaları istenmiştir.

Birinci turda şube yöneticilerinin görüşleri doğrultusunda şube kârlılığı açısından değerlendirilen kriterler Tablo 1'de sıralanmıştır.

Tablo 1. Banka Şube Karlılığı Değerlendirmesinde Kullanılan Kriterler

Değişken Adı	**Kısaltma**
Vadesiz Mevduat	VM
Vadeli Mevduata Verilen Düşük Marj Oranı (Kar Payına)	VMVDMO
Takip Aksama Oranının Düşüklüğü	TAOD
POS	POS
Kredi Kartı	KK
Otomatik Ödeme	OÖ
Kredi Faiz Gelirleri (Finansman Gelirleri)	KFG
Kredilerden Alınan Komisyon ve Sigorta Gelirleri	KAKSG
Kurum Tahsilatları (SGK-BAĞKUR vb.)	KT
Teminat Gibi Gayri Nakdi Krediler	GNK
Borsa Komisyon Gelirleri	BKG
Döviz Komisyon Gelirleri	DKG
Sabit Giderler	SG
Kredi Zorunlu Karşılık	KZK

Bu çalışmada uygulama yöntemi olarak Chang (1996)'ın geliştirmiş olduğu genişletilmiş Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (BAHP) yöntemi kullanılmıştır.

BAHP yöntemi Analitik Hiyerarşi Süreci yönteminin insani düşünme, ikili karşılaştırma proseslerinde belirsizlik ve kararsızlık hususlarını eksik yönlerinin eleştirilmesi ve bu eleştirilen yönlerin geliştirilerek modele eklenmesi sonucu ulaşılmış bir yöntemdir.

Chang (1996)'ın BAHP yöntemi aşağıdaki iş akışını izlemektedir (Paksoy vd. 2013: 123):

$X = \{x_1 x_2 x_3 \ldots . x_n\} \rightarrow nesneler\ Kümesi$ ve $U = \{u_1 u_2 u_3 \ldots . u_n\}$ amaçlar kümesi ve (g_i) büyüklük analizi değeri olmak üzere;

$M_{gi}^1, M_{gi}^2, \dots M_{gi}^m, i = 1,2 \dots n \rightarrow M_{gi}^j, mj = 1,2, \dots m \qquad M_{gi} = (l_i, m_i, u_i)$

Adım 1: Amaca göre bulanık sentetik genişletme değeri:
$S_i = \sum_{j=1}^m M_{gi}^j \cdot \left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{gi}^j\right]^{-1}$ eşitliği ile elde edilir. $\sum_{j=1}^m M_{gi}^j$ değerine ulaşmak için ele alınan ikili karşılaştırma matrisi için m adet genişletme analizine ait bulanık toplama işlemi $\sum_{j=1}^m M_{gi}^j = \left(\sum_{j=1}^m l_j, \sum_{j=1}^m m_j, \sum_{j=1}^m u_j\right)$ şeklinde uygulanır.
$\left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{gi}^j\right]^{-1}$ 'leri temin edebilmek için, $M_{gi}^j, j = 1,2, \dots m$ değerlerine ait bulanık toplam işlemi: $\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{gi}^j = \left(\sum_{j=1}^m l_j, \sum_{j=1}^m m_j, \sum_{j=1}^m u_j\right)$ şeklinde yazılır ve tersi;
$\left[\sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^m M_{gi}^j\right]^{-1} = \left(\frac{1}{\sum_{i=1}^n u_i}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n m_i}, \frac{1}{\sum_{i=1}^n l_i}\right)$ şeklinde hesaplanır.

Adım 2: Hesaplanan sentez değerler karşılaştırılır ve bu değerlerden faydalanılarak ağırlık değerleri temin edilir. $M_1 = (l_1, m_1, u_1)$ ve $M_2 = (l_2, m_2, u_2)$ üçgen bulanık sayıların karşılaştırılması amacıyla:
$M_2 \geq M_1$'in olabilirlik derecesi
$V(M_2 \geq M_1) = \sup_{y \geq x} \left[min\left(\mu_{M_{1(x)}}, \mu_{M_{2(y)}}\right)\right] =$
$hgt(M_1 \cap M_2) = \mu_{M_{1(d)}} = \begin{cases} 1, M_2 \geq M_1 \\ 0, , l_1 \geq u_2 \\ \frac{(l_1 - u_2)}{(m_2 - u_2) - (m_1 - l_1)}, d.d. \end{cases}$ eşitliği yardımı ile hesaplanır

Adım 3: Konveks bir bulanık sayının k tane bulanık sayı $M_i, (i = 1,2, \dots k)$'dan daha büyük olabilirliğinin derecesi,
$V(M \geq M_1, M_2, \dots M_k) = minV(M \geq M_i), i = 1,2, \dots k$ biçimindedir.
Bu durumda $S_i, k = 1,2, \dots n; i \neq k$ için $d^\iota(A_i) = minV(S_i \geq S_k), k = 1,2, \dots, n; k \neq i$ varsayımı yapılabilir.
$W^\iota = \left(d^\iota(A_1), d^\iota(A_2), \dots, d^\iota(A_n)\right)^T$ şeklinde ifade edilir. $A_i, (i = 1,2, \dots n)$ n tane elemandır.

Adım 4: W değerinin normalizasyonu ile normalize edilmiş ağırlık vektörü
$W = \left(d(A_1), d(A_2), \dots, s(A_n)\right)^T$ şeklinde elde edilir. W, bulanık bir sayı değildir ve
$d(A_i) = \frac{d^\iota(A_i)}{\sum_{i=1}^n d^\iota(A_i)}$ biçiminde hesaplanır.
BAHP yönteminde kullanılan bulanık dilsel karşılaştırma ölçek bilgileri Tablo 2'deki gibidir.

Tablo 2. Bulanık Dilsel Karşılaştırma

Dilsel Değişken	**Bulanık Ölçek**	**Karşılık Ölçek**
Eşit Derecede Önem	(1,1,1)	(1/1,1/1,1/1)
Orta Derecede Önem	(1,3,5)	(1/5, 1/3, 1/1)
Kuvvetli Derecede Önem	(3,5,7)	(1/7, 1/5, 1/3)
Çok Kuvvetli Derecede Önem	(5,7,9)	(1/9, 1/7, 1/5)
Mutlak Derecede Önem	(7,9,9)	(1/9, 1/9, 1/7)
Ara Değerler	(1,2,3)	(1/3,1/2,1/1)
	(3,4,5)	(1/5, 1/4, 1/3)
	(5,6,7)	(1/7, 1/6, 1/5)
	(7,8,9)	(1/9, 1/8, 1/7)

Kaynak: (Karabulut ve Erbaşı, 2016: 21)

3. Bulgular

Chang (1996)'ın geliştirmiş olduğu genişletilmiş Bulanık Analitik Hiyerarşi Proses (BAHP) yönteminin kullanıldığı bu makalede katılım ve konvansiyonel bankalarda şube kârlılığı açısından değerlendirilen kriterlerin göreli önem sıralarının belirlenerek karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda şube yöneticilerinden alınan ikili karşılaştırma verileri Tablo 2'de yer alan bulanık dilsel karşılaştırma ölçekleri yardımı ile dönüştürülmüştür. Elde edilen matriste adım 1'de sıralanan süreçler uygulanmış ve her bir Si değerlerinin Chang'ın BAHP algoritmasına göre ele edilmiştir.

Tablo 3'te katılım bankalarının yöneticilerinden elde edilen bilgilerin Sİ değerleri yer almaktadır.

Tablo 3. Katılım Bankaları İçin Si Değerlerinin Elde Edilişi

									l	*m*	*u*
S(VM)	13,333	17,5	22	X	0,063	0,075	0,084	=	0,833	1,313	1,854
S(VMVDMO)	12,267	15	20	X	0,034	0,048	0,080	=	0,418	0,723	1,596
S(TAOD)	16	20	24	X	0,075	0,039	0,085	=	1,200	0,774	2,045
S(POS)	8,743	10,7	15,333	X	0,026	0,038	0,065	=	0,230	0,404	1,00
S(KK)	11,543	15,867	21,333	X	0,036	0,049	0,072	=	0,412	0,780	1,538
S(OÖ)	8	9,167	14	X	0,025	0,037	0,071	=	0,200	0,340	1,00
S(KFG)	24	42	60	X	0,089	0,157	0,192	=	2,143	6,597	11,496
S(KAKSG)	18,667	32	46	X	0,063	0,098	0,140	=	1,167	3,137	6,440
S(KT)	9,067	13,083	19,333	X	0,031	0,044	0,071	=	0,283	0,581	1,381
S(GNK)	14,4	24,667	36	X	0,047	0,070	0,106	=	0,675	1,737	3,826
S(BKG)	10,210	14,75	20,533	X	0,031	0,041	0,056	=	0,319	0,606	1,149
S(DKG)	12,876	22,367	33,333	X	0,034	0,052	0,087	=	0,439	1,162	2,907
S(SG)	10,4	14	18,667	X	0,036	0,047	0,063	=	0,371	0,651	1,167
S(KZK)	8,8	27,333	20	X	0,028	0,038	0,056	=	0,244	1,038	1,119

Si değerlerinin elde edilmesi için benzer aşama konvansiyonel banka yöneticilerinden elde edilen verilere de uygulanmıştır. Tablo 4'te Konvansiyonel bankalarının yöneticilerinden elde edilen bilgilerin Sİ değerleri yer almaktadır.

Tablo 4. Konvansiyonel Bankalar için Si Değerlerinin Elde Edilişi

									l	m	u
S(VM)	22	39	56	X	0,09	0,162	0,21	=	1,94	6,32	11,67
S(VMVDMO)	9,067	11,17	16	X	0,03	0,044	0,08	=	0,28	0,5	1,2
S(TAOD)	11,87	14,33	18	X	0,05	0,059	0,08	=	0,54	0,84	1,421
S(POS)	11,33	18	26	X	0,05	0,064	0,09	=	0,52	1,15	2,349
S(KK)	13,33	24,5	36	X	0,06	0,092	0,11	=	0,83	2,26	4,091
S(OÖ)	6,267	8,5	14,67	X	0,02	0,03	0,06	=	0,13	0,25	0,846
S(KFG)	22,67	33	44	X	0,07	0,098	0,14	=	1,49	3,22	6,047
S(KAKSG)	24	34	44	X	0,09	0,124	0,14	=	2,25	4,21	6,111
S(KT)	7,143	9,25	14,53	X	0,02	0,031	0,05	=	0,16	0,28	0,752
S(GNK)	10,4	15,08	21,33	X	0,04	0,049	0,07	=	0,37	0,74	1,538
S(BKG)	10,93	16,33	22,67	X	0,04	0,047	0,06	=	0,39	0,77	1,441
S(DKG)	8,8	14,58	22	X	0,03	0,038	0,06	=	0,24	0,56	1,241
S(SG)	7,333	10,42	16	X	0,02	0,033	0,05	=	0,17	0,34	0.,833
S(KZK)	13,2	19,33	26	X	0,06	0,077	0,1	=	0,73	1,49	2,6

Tablo 3 ve Tablo 4'te elde edilen "l, m ve u" değerleri kullanılarak, aşamaları adım 2'de etraflıca ifade edilen süreçler yardımı ile sentez değerlerin karşılaştırılması ve ağırlık değerlerin tespit edilmesine ilişkin sonuçlar ekte sunulmuştur. Katılım bankalarına ilişkin sentez değerlerin karşılaştırıldığı tablo ek 1'de, konvansiyonel bankaların sentez değerlerinin karşılaştırıldığı tablo ek 2'de yer almaktadır.

Ek 1'de sunulan ve katılım bankalarına ait sentez değerlerin karşılaştırıldığı tablodaki verilere uygulama süreçleri adım 3'te etraflıca açıklanan aşamalar gerçekleştirilmiş ve kriterlerin olabilirlik dereceleri hesaplanarak Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Katılım Banka Verilerinin Kritik Değerlerinin Olabilirlik Dereceleri

$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{VM} \geq S_J)] =$	0,1462	$=> {}^{0,1462}/_{6,5410} = 0,0223$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{VMVDMO} \geq S_J)] =$	0,6027	$=> {}^{0,6027}/_{6,5410} = 0,0921$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{TAOD} \geq S_J)] =$	0,00	$=> {}^{0,00}/_{6,5410} = 0,0000$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{POS.} \geq S_J)] =$	0,9229	$=> {}^{0,9229}/_{6,5410} = 0,1411$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{KK} \geq S_J)] =$	0,5714	$=> {}^{0,5714}/_{6,5410} = 0,0873$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{O\ddot{O}} \geq S_J)] =$	1,00	$=> {}^{1,00}/_{6,5410} = 0,1528$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{KFG} \geq S_J)] =$	0,00	$=> {}^{0,00}/_{6,5410} = 0,0000$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{KAKSG} \geq S_J)] =$	0,00	$=> {}^{0,00}/_{6,5410} = 0,0000$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{KT} \geq S_J)] =$	0,7475	$=> {}^{0,7475}/_{6,5410} = 0,1142$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{GNK} \geq S_J)] =$	0,1886	$=> {}^{0,1886}/_{6,5410} = 0,0288$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{BKG} \geq S_J)] =$	0,7186	$=> {}^{0,7186}/_{6,5410} = 0,1098$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{DKG} \geq S_J)] =$	0,4055	$=> {}^{0,4055}/_{6,5410} = 0,0620$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{SG} \geq S_J)] =$	0,7175	$=> {}^{0,7175}/_{6,5410} = 0,1097$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{KZK} \geq S_J)] =$	0,5196	$=> {}^{0,5196}/_{6,5410} = 0,0794$
Toplam	6,5410	Toplam =1,00

Konvansiyonel bankalar içinde benzer hesaplamalar yapılmış ve kriterlerin olabilirlik dereceleri hesaplanarak Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Konvansiyonel Banka Verilerinin Kritik Değerlerinin Olabilirlik Dereceleri

$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{VM} \geq S_J)] =$	0,00	$=> {}^{0,00}/_{5,5638} = 0,0000$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{VMVDMO} \geq S_J)] =$	0,6887	$=> {}^{0,6887}/_{5,56380} = 0,1237$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{TAOD} \geq S_J)] =$	0,2754	$=> {}^{02754}/_{5,5638} = 0,0495$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{POS.} \geq S_J)] =$	0,2148	$=> {}^{0,148}/_{65,5638} = 0,0386$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{KK} \geq S_J)] =$	0,00	$=> {}^{0,00}/_{5,5638} = 0,0000$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{O\ddot{O}} \geq S_J)] =$	1,00	$=> {}^{1,00}/_{65,5638} = 0,1797$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{KFG} \geq S_J)] =$	0,00	$=> {}^{0,00}/_{65,5638} = 0,0000$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{KAKSG} \geq S_J)] =$	0,00	$=> {}^{0,00}/_{5,5638} = 0,0000$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{KT} \geq S_J)] =$	0,9572	$=> {}^{0,9572}/_{5,5638} = 0,1720$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{GNK} \geq S_J)] =$	0,4540	$=> {}^{0,4540}/_{5,5638} = 0,0816$
$d^{\iota}(F_1) = min[V(S_{BKG} \geq S_J)] =$	0,4258	$=> {}^{0,4258}/_{5,5638} = 0,0765$

$d'(F_1) = min[V(S_{DKG} \geq S_J)] =$	0,6503	$=> {}^{0,6503}/_{5,5638} = 0,1168$
$d'(F_1) = min[V(S_{SG} \geq S_J)] =$	0,8822	$=> {}^{0,8822}/_{5,5638} = 0,1585$
$d'(F_1) = min[V(S_{KZK} \geq S_J)] =$	0,02	$=> {}^{0,02}/_{5,5638} = 0,0027$
Toplam	5,5638	Toplam = 1,00

Tablo 5 ve Tablo 6'da yer alan kritik değerlerin olabilirlik derecelerinden hareketle aşamaları adım 4'te aktarılan W değerinin normalizasyonu ile normalize edilmiş ağırlık vektörü Tablo 7'deki gibi elde edilmiştir.

Tablo 7. Katılım ve Konvansiyonel Banka Grupları İçin Normalize Edilmiş Ağırlık Vektörleri

Sıra	Katılım Bankaları		Konvansiyonel Bankalar	
1	OÖ	0.1528	OÖ	0.1797
2	POS	0.1411	KT	0.1720
3	KT	0.1142	SG	0.1585
4	BKG	0.1098	VMVDMO	0.1237
5	SG	0.1097	DKG	0.1168
6	VMVDMO	0.0921	GNK	0.0816
7	KK	0.0873	BKG	0.0765
8	KZK	0.0794	TAOD	0.0495
9	DKG	0.0619	POS	0.0386
10	GNK	0.0288	KZK	0.0027
11	VM	0.0223	VM	0
12	KAKSG	0	KK	0
13	KFG	0	KFG	0
14	TAOD	0	KAKSG	0

Tablo 7'de sunulan normalize edilmiş ağırlıklar, katılım bankaları açısından otomatik ödeme talimatlarının (0,1528) en yüksek göreli önceliğe sahip kriter olduğunu göstermektedir. Bu kriteri POS işlemleri (0,1411), kurum tahsilatları (0,1142), borsa komisyon gelirleri (0,1098) ve sabit giderler (0,1097) izlemektedir. Buna karşılık vadesiz mevduat, gayri nakdi krediler ve döviz komisyon gelirleri pozitif ancak görece düşük ağırlıklar almıştır. Kredilerden alınan komisyon ve sigorta gelirleri, kredi faiz gelirleri ve takip aksama oranının düşüklüğü kriterlerinin normalize edilmiş ağırlıkları ise sıfır olarak hesaplanmış; dolayısıyla bu kriterler mevcut uzman değerlendirmeleri çerçevesinde BAHP önceliklendirmesinde ağırlık almamıştır.

Konvansiyonel bankalarda otomatik ödeme talimatları (0,1797) en yüksek göreli önceliğe sahip kriter olarak belirlenmiştir. Bu kriteri kurum tahsilatları (0,1720), sabit giderler (0,1585), vadeli mevduata verilen düşük marj oranı (0,1237) ve döviz komisyon gelirleri (0,1168) izlemektedir. Gayri nakdi krediler, borsa komisyon gelirleri, takip aksama oranının düşüklüğü, POS işlemleri ve kredi zorunlu karşılıkları daha düşük pozitif ağırlıklar alırken; vadesiz mevduat, kredi kartı, kredi faiz gelirleri ve kredilerden alınan komisyon ve sigorta gelirlerinin normalize edilmiş ağırlıkları sıfır olarak hesaplanmıştır.

Her iki banka grubunda da otomatik ödeme talimatlarının en yüksek göreli ağırlığı alması, uzmanların bu kriteri şube kârlılığı açısından öncelikli bir yönetim alanı olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Kurum tahsilatları ve sabit giderlerin de her iki banka grubunda ilk beş kriter içerisinde yer alması, uzman değerlendirmelerinde işlem sürekliliği sağlayan hizmetler ile maliyet yönetiminin ortak biçimde öne çıktığına işaret etmektedir. Bununla birlikte diğer kriterlerin göreli sıralamalarındaki farklılıklar, katılım ve konvansiyonel banka yöneticilerinin şube kârlılığına ilişkin öncelik yapılarının tamamen aynı olmadığını göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, katılım ve konvansiyonel bankalarda şube kârlılığı açısından önem taşıdığı değerlendirilen kriterlerin belirlenmesi ve söz konusu kriterlerin banka şube yöneticilerinin değerlendirmelerine dayalı olarak göreli önem düzeylerine göre önceliklendirilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda belirlenen kriterler Bulanık Analitik Hiyerarşi Süreci (BAHP) kullanılarak ayrı ayrı ağırlıklandırılmıştır. Analiz sonuçları, katılım bankalarında otomatik ödeme talimatları, POS işlemleri, kurum tahsilatları, borsa komisyon gelirleri ve sabit giderlerin; konvansiyonel bankalarda ise otomatik ödeme talimatları, kurum tahsilatları, sabit giderler, vadeli mevduata verilen düşük marj oranı ve döviz komisyon gelirlerinin uzman değerlendirmelerinde daha yüksek göreli ağırlıklar aldığını göstermektedir. Her iki banka grubunda otomatik ödeme talimatlarının ilk sırada, kurum tahsilatları ile sabit giderlerin ise ilk beş kriter içerisinde yer alması, uzmanların düzenli işlem akışı sağlayan hizmetler ile maliyet yönetimini şube kârlılığı açısından öncelikli alanlar olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Bununla birlikte, elde edilen ağırlıkların kriterlerin fiilî şube kârlılığı üzerindeki nedensel veya marjinal etkilerini göstermediği; uzman görüşlerine dayalı göreli öncelikleri temsil ettiği dikkate alınmalıdır.

Yönetsel açıdan bulgular, otomatik ödeme talimatları, POS işlemleri, kurum tahsilatları ve maliyet kontrolü gibi alanların şube yönetiminde öncelikli olarak değerlendirilmesinin yararlı olabileceğine işaret etmektedir. Bununla birlikte bu sonuçlar, ilgili faaliyetlerde meydana gelecek bir artışın şube kârlılığını belirli bir oranda artıracağını gösteren nedensel tahminler olarak yorumlanmamalıdır. Bulgular, banka yöneticilerinin deneyim ve değerlendirmeleri doğrultusunda söz konusu kriterlere atfedilen göreli önemi yansıtmaktadır. Katılım ve konvansiyonel bankalarda bazı kriterlerin farklı göreli ağırlıklar alması ise banka türüne özgü şube yönetimi önceliklerinin değerlendirilmesinde kullanılabilecek karşılaştırmalı bir çerçeve sunmaktadır.

Bununla birlikte çalışmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle çalışmanın veri seti Erzincan ilinde faaliyet gösteren sınırlı sayıda banka şube yöneticisinin görüşlerine dayanmaktadır. Bu durum elde edilen bulguların tüm bankacılık sektörü için genellenebilirliğini sınırlayabilir. Gelecekte yapılacak araştırmalarda farklı bölgelerde faaliyet gösteren daha geniş bir örneklem grubundan elde edilecek verilerin kullanılması, sonuçların genellenebilirliğini artıracaktır. Ayrıca çalışmada kullanılan Bulanık AHP yöntemi uzman görüşlerine dayalı bir değerlendirme yaklaşımı olduğu için sonuçlar katılımcıların algı ve deneyimlerinden etkilenebilmektedir. Bu nedenle ilerleyen araştırmalarda şube kârlılığını etkileyen faktörlerin panel veri analizi, yapısal eşitlik modelleri veya hibrit çok kriterli karar verme yöntemleri ile birlikte ele alınması daha kapsamlı sonuçların elde edilmesine katkı sağlayabilir. Bunun yanında çalışmada kullanılan değişkenler uzman görüşleri doğrultusunda belirlenmiş olup, dijital bankacılık faaliyetleri, müşteri memnuniyeti veya bölgesel rekabet yoğunluğu gibi farklı değişkenlerin analize dahil edilmesi gelecekte yapılacak çalışmalar için önemli bir araştırma alanı oluşturabilir. Ayrıca BAHP'nin uzman görüşlerine dayalı bir önceliklendirme yöntemi olduğu dikkate alınarak, bulguların istatistiksel anlamlılık veya nedensellik kanıtı olarak yorumlanmaması gerekmektedir.

Kaynakça

Ada, S., Öncü, S., & Aktaş, R. (2007). Yeniden yapılandırma döneminde Türk bankacılık sektöründe verimlilik değişimi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 14*(1), 247-266.

Albayrak, Y. E., & Erkut, H. (2005). Banka performans değerlendirmede analitik hiyerarşi süreç yaklaşımı. *İTÜ Dergisi/d Mühendislik,* 4(6), 47-58.

Amile, M., Sedaghat, M., & Poorhossein, M. (2012). Performance evaluation of banks using fuzzy AHP and TOPSIS, case study: State-owned banks, partially private and private banks in Iran. *Canadian Journal on Scientific and Industrial Research, 3*(4), 128-138.

Aydın, Y. (2025). A hybrid multi-criteria decision-making model for performance assessment in the banking industry. *Knowledge and Decision Systems with Applications, 1*(1), 234-256.

Azizi, J., Huseynov, R., & Li, M. (2023). Assessment of risk management and efficiency of bank branches using network data envelopment analysis. *Journal of Governance & Regulation, 12*(4), 214-226. https://doi.org/10.22495/jgrv12i4sart1

Baysal, Y. V. (2026). Ranking of Foreign Trade Capital Companies in Türkiye Using Critic-Copras Methods. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, *11*(1), 695-721.

Bellintani, S., Celani, A., & Ciaramella, G. (2020). Methods and models for building bank branches. A multicriteria approach for a decision-making tool. *Journal of Physics: Conference Series*, *1425*(1), 012141. https://doi.org/10.1088/1742-6596/1425/1/012141

Berger, A. N., Leusner, J. H., & Mingo, J. J. (1997). The efficiency of bank branches. *Journal of Monetary Economics*, *40*(1), 141-162.

Çelik, S. (2020). Türk katılım bankacılığı sektöründe performans analizi: Bütünleşik CRITIC ve MABAC uygulaması. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi, 6*(2), 311-334.

Çilan, Ç. A., & Can, M. (2013). Bank branches' performance evaluation with cannonical correlation analysis. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, EYİ 2013 Özel Sayısı, 285-292.

Doğan, M. (2013). Katılım ve geleneksel bankaların finansal performanslarının karşılaştırılması: Türkiye örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (58), 175-188.

Eken, M. H., & Kale, S. (2011). Measuring bank branch performance using Data Envelopment Analysis (DEA): The case of Turkish bank branches. *African Journal of Business Management, 5*(3), 889-901.

Erdoğan, H. H. (2022). Çok kriterli karar verme yaklaşımı ile Türkiye'de banka performans değerlemesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 27*(1), 98-109.

Ertuğrul, İ., & Karakaşoğlu, N. (2009). Banka şube performanslarının VIKOR yöntemi ile değerlendirilmesi. *Endüstri Mühendisliği Dergisi, 20*(1), 19-28.

Gazel, Y. H., Altınırmak, S., & Karamaşa, Ç. (2021). Türkiye'de faaliyet gösteren ticari bankaların çok kriterli karar verme yöntemlerine göre performanslarının sıralanması. *Sosyoekonomi, 29*(48), 161-180. DOI: 10.17233/sosyoekonomi.2021.02.09

Karaca, C. (2023). Dynamics of trade credit, bank credit extension, sustainable economic growth, and imports: Evidence from the European Non-Financial Sector. *Sustainability*, 15(17), 12857.

Karaca, C. (2024). BIST 100 Endeksi üzerinde faiz oranı, altın fiyatı ve döviz kurunun etkisi: Fourier ARDL ve Fourier Kantil nedensellik analizinden kanıtlar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (65), 9-30.

Karaca, C., Ekşi, İ. H., & Şit, A. (2025). Borsa kapitalizasyonu, ekonomik büyüme, ticaret hacmi ve banka kredi genişlemesinin sürdürülebilir gelişim üzerindeki etkisi: G7 ülkelerinden kanıtlar. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 43(1), 94-115.

Karabulut, T., & Erbaşı, A. (2016). Öğretmenlerin İş Tatmin Düzeylerinin Bulanık Analitik Hiyerarşi Proses Yöntemiyle Değerlendirilmesi: Erzincan'da Millî Eğitim Bakanlığı'na Bağlı Okullarda Bir Uygulama. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 13(2).

Karahan, M., & Kızkapan, L. (2022). Çok kriterli karar verme teknikleriyle bankaların finansal performanslarının karşılaştırmalı analizi. *Verimlilik Dergisi*, (3), 441-462. DOI: 10.51551/verimlilik.953606

Kartal, M. T. (2018). Bankaların finans sektöründeki önemi (Importance of Banks in Finance Sector). *Finansal İktisat (Financial Economics)*, 5-27.

Oral, M., & Yolalan, R. (1990). An empirical study on measuring operating efficiency and profitability of bank branches. *European Journal of Operational Research, 46*(3), 282-294.

Öndeş, T., Çalı, M. S., Aydın, S., & Muti, A. (2020). Türkiye'de bulunan ticari bankalar ile katılım bankaları'nın ELECTRE yöntemi ile performans analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 34*(3), 689-710. DOI: 10.16951/atauniibd.432734

Paksoy, T., Pehlivan, N.Y. ve Özceylan, E. (2013). Bulanık Küme Teorisi. Nobel Kitabevi: Ankara.

Paradi, J. C., Rouatt, S., & Zhu, H. (2011). Two-stage evaluation of bank branch efficiency using data envelopment analysis. *Omega, 39*(1), 99-109. https://doi.org/10.1016/j.omega.2010.04.002

Reis, Ş. G., Kılıç, Y., & Buğan, M. F. (2016). Banka karlılığını etkileyen faktörler: Türkiye örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (72), 21-36. DOI: 10.25095/mufad.396715

Seçme, G. (2022). Firma performans değerlendirmesine çok kriterli yaklaşım: Bankacılık sektörü üzerine bir uygulama. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi, 7*(2), 457-480. DOI: 10.30784/epfad.1109033

Timor, M., & Mimarbaşı, H. (2013). Banka şube hizmet etkinliklerinin veri zarflama analizi ve TOPSIS yöntemleri ile karşılaştırılması. *İ. Ü. İşletme Fakültesi İşletme İktisadı Enstitüsü Yönetim Dergisi, 24*(75), 15-33.

Turgut, A., & Ertay, H. İ. (2016). Bankacılık sektörünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye üzerine nedensellik analizi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *8*(4), 114-128.

Yılmaz, N. (2020). Türkiye'deki mevduat bankalarının VİKOR yöntemiyle performans analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 12*(3), 2733-2748. https://doi.org/10.20491/isarder.2020.1004

Yılmaz, N. (2020). Türkiye'deki mevduat bankalarının VİKOR yöntemiyle performans analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 12*(3), 2733-2748. https://doi.org/10.20491/isarder.2020.1004

Yümlü, A., & Hazar, A. (2018). Türk bankacılık sektöründe şube performans ölçüm sistemleri ve bankalar arasında karşılaştırmalı analiz. *Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2*(1), 1-23.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Ek 1: Katılım Bankaları için Sentez Değerlerin Karşılaştırılarak Ağırlık Değerlerinin Tespit Edilmesi

s(vm)≥s(vmvdmo)	0.564	s(vmvdmo)≥s(vm)	1.000	s(taod)≥s(vm)	1.000	s(pos)≥s(vm)	1.000
s(vm)≥s(taod)	0.692	s(vmvdmo)≥s(taod)	1.000	s(taod)≥s(vmvdmo)	0.885	s(pos)≥s(vmvdmo)	1.000
s(vm)≥s(pos)	0.155	s(vmvdmo)≥s(pos)	0.646	s(taod)≥s(pos)	0.000	s(pos)≥s(taod)	1.000
s(vm)≥s(kk)	0.570	s(vmvdmo)≥s(kk)	1.000	s(taod)≥s(kk)	1.000	s(pos)≥s(kk)	1.000
s(vm)≥s(oö)	0.146	s(vmvdmo)≥s(oö)	0.603	s(taod)≥s(oö)	0.000	s(pos)≥s(oö)	0.923
s(vm)≥s(kfg)	1.000	s(vmvdmo)≥s(kfg)	1.000	s(taod)≥s(kfg)	1.000	s(pos)≥s(kfg)	1.000
s(vm)≥s(kaksg)	1.000	s(vmvdmo)≥s(kaksg)	1.000	s(taod)≥s(kaksg)	1.000	s(pos)≥s(kaksg)	1.000
s(vm)≥s(kt)	0.428	s(vmvdmo)≥s(kt)	0.872	s(taod)≥s(kt)	0.484	s(pos)≥s(kt)	1.000
s(vm)≥s(gnk)	1.000	s(vmvdmo)≥s(gnk)	1.000	s(taod)≥s(gnk)	1.000	s(pos)≥s(gnk)	1.000
s(vm)≥s(bkg)	0.309	s(vmvdmo)≥s(bkg)	0.862	s(taod)≥s(bkg)	0.000	s(pos)≥s(bkg)	1.000
s(vm)≥s(dkg)	0.932	s(vmvdmo)≥s(dkg)	1.000	s(taod)≥s(dkg)	1.000	s(pos)≥s(dkg)	1.000
s(vm)≥s(sg)	0.335	s(vmvdmo)≥s(sg)	0.913	s(taod)≥s(sg)	0.000	s(pos)≥s(sg)	1.000
s(vm)≥s(kzk)	0.510	s(vmvdmo)≥s(kzk)	1.000	s(taod)≥s(kzk)	1.000	s(pos)≥s(kzk)	1.000
s(kk)≥s(vm)	1.000	s(oö)≥s(vm)	1.000	s(kfg)≥s(vm)	0.000	s(kaksg)≥s(vm)	0.274
s(kk)≥s(vmvdmo)	0.954	s(oö)≥s(vmvdmo)	1.000	s(kfg)≥s(vmvdmo)	0.000	s(kaksg)≥s(vmvdmo)	0.151
s(kk)≥s(taod)	0.996	s(oö)≥s(taod)	1.000	s(kfg)≥s(taod)	0.000	s(kaksg)≥s(taod)	0.271
s(kk)≥s(pos)	0.610	s(oö)≥s(pos)	1.000	s(kfg)≥s(pos)	0.000	s(kaksg)≥s(pos)	0.000
s(kk)≥s(oö)	0.571	s(oö)≥s(kk)	1.000	s(kfg)≥s(kk)	0.000	s(kaksg)≥s(kk)	0.136
s(kk)≥s(kfg)	1.000	s(oö)≥s(kfg)	1.000	s(kfg)≥s(oö)	0.000	s(kaksg)≥s(oö)	0.000
s(kk)≥s(kaksg)	1.000	s(oö)≥s(kaksg)	1.000	s(kfg)≥s(kaksg)	0.000	s(kaksg)≥s(kfg)	1.000
s(kk)≥s(kt)	0.830	s(oö)≥s(kt)	1.000	s(kfg)≥s(kt)	0.000	s(kaksg)≥s(kt)	0.077
s(kk)≥s(gnk)	1.000	s(oö)≥s(gnk)	1.000	s(kfg)≥s(gnk)	0.257	s(kaksg)≥s(gnk)	0.655
s(kk)≥s(bkg)	0.809	s(oö)≥s(bkg)	1.000	s(kfg)≥s(bkg)	0.000	s(kaksg)≥s(bkg)	0.000
s(kk)≥s(dkg)	1.000	s(oö)≥s(dkg)	1.000	s(kfg)≥s(dkg)	0.000	s(kaksg)≥s(dkg)	0.468
s(kk)≥s(sg)	0.854	s(oö)≥s(sg)	1.000	s(kfg)≥s(sg)	0.000	s(kaksg)≥s(sg)	0.000
s(kk)≥s(kzk)	1.000	s(oö)≥s(kzk)	1.000	s(kfg)≥s(kzk)	0.000	s(kaksg)≥s(kzk)	0.000
s(kt)≥s(vm)	1.000	s(gnk)≥s(vm)	0.735	s(bkg)≥s(vm)	1.000	s(dkg)≥s(vm)	1.000
s(kt)≥s(vmvdmo)	1.000	s(gnk)≥s(vmvdmo)	0.476	s(bkg)≥s(vmvdmo)	1.000	s(dkg)≥s(vmvdmo)	0.725
s(kt)≥s(taod)	1.000	s(gnk)≥s(taod)	0.587	s(bkg)≥s(taod)	1.000	s(dkg)≥s(taod)	0.806
s(kt)≥s(pos)	0.801	s(gnk)≥s(pos)	0.196	s(bkg)≥s(pos)	0.771	s(dkg)≥s(pos)	0.425
s(kt)≥s(kk)	1.000	s(gnk)≥s(kk)	0.474	s(bkg)≥s(kk)	1.000	s(dkg)≥s(kk)	0.742
s(kt)≥s(oö)	0.748	s(gnk)≥s(oö)	0.189	s(bkg)≥s(oö)	0.719	s(dkg)≥s(oö)	0.406
s(kt)≥s(kfg)	1.000	s(gnk)≥s(kfg)	1.000	s(bkg)≥s(kfg)	1.000	s(dkg)≥s(kfg)	1.000
s(kt)≥s(kaksg)	1.000	s(gnk)≥s(kaksg)	1.000	s(bkg)≥s(kaksg)	1.000	s(dkg)≥s(kaksg)	1.000
s(kt)≥s(gnk)	1.000	s(gnk)≥s(kt)	0.379	s(bkg)≥s(kt)	0.977	s(dkg)≥s(kt)	0.619
s(kt)≥s(bkg)	1.000	s(gnk)≥s(bkg)	0.295	s(bkg)≥s(gnk)	1.000	s(dkg)≥s(gnk)	1.000
s(kt)≥s(dkg)	1.000	s(gnk)≥s(dkg)	0.795	s(bkg)≥s(dkg)	1.000	s(dkg)≥s(bkg)	0.561
s(kt)≥s(sg)	1.000	s(gnk)≥s(sg)	0.312	s(bkg)≥s(sg)	1.000	s(dkg)≥s(sg)	0.588
s(kt)≥s(kzk)	1.000	s(gnk)≥s(kzk)	0.389	s(bkg)≥s(kzk)	1.000	s(dkg)≥s(kzk)	0.846
s(sg)≥s(vm)	1.000	s(kzk)≥s(vm)	1.000	s(sg)≥s(kaksg)	1.000	s(kzk)≥s(kaksg)	1.000
s(sg)≥s(vmvdmo)	1.000	s(kzk)≥s(vmvdmo)	0.811	s(sg)≥s(kt)	0.935	s(kzk)≥s(kt)	0.713
s(sg)≥s(taod)	1.000	s(kzk)≥s(taod)	0.872	s(sg)≥s(gnk)	1.000	s(kzk)≥s(gnk)	1.000
s(sg)≥s(pos)	0.718	s(kzk)≥s(pos)	0.544	s(sg)≥s(bkg)	0.945	s(kzk)≥s(bkg)	0.677
s(sg)≥s(kk)	1.000	s(kzk)≥s(kk)	0.834	s(sg)≥s(dkg)	1.000	s(kzk)≥s(dkg)	1.000
s(sg)≥s(oö)	0.669	s(kzk)≥s(oö)	0.520	s(sg)≥s(kzk)	1.000	s(kzk)≥s(sg)	0.705
s(sg)≥s(kfg)	1.000	s(kzk)≥s(kfg)	1.000				

Ek 2: Konvansiyonel Bankalar için Sentez Değerlerin Karşılaştırılarak Ağırlık Değerlerinin Tespit Edilmesi

s(vm)≥s(vmvdmo)	0.000	s(vmvdmo)≥s(vm)	1.000	s(taod)≥s(vm)	1.000	s(pos)≥s(vm)	1.000
s(vm)≥s(taod)	0.000	s(vmvdmo)≥s(taod)	1.000	s(taod)≥s(vmvdmo)	0.656	s(pos)≥s(vmvdmo)	0.512
s(vm)≥s(pos)	0.073	s(vmvdmo)≥s(pos)	1.000	s(taod)≥s(pos)	1.000	s(pos)≥s(taod)	0.748
s(vm)≥s(kk)	0.346	s(vmvdmo)≥s(kk)	1.000	s(taod)≥s(kk)	1.000	s(pos)≥s(kk)	1.000
s(vm)≥s(oö)	0.000	s(vmvdmo)≥s(oö)	0.699	s(taod)≥s(oö)	0.342	s(pos)≥s(oö)	0.270
s(vm)≥s(kfg)	0.569	s(vmvdmo)≥s(kfg)	1.000	s(taod)≥s(kfg)	1.000	s(pos)≥s(kfg)	1.000
s(vm)≥s(kaksg)	0.663	s(vmvdmo)≥s(kaksg)	1.000	s(taod)≥s(kaksg)	1.000	s(pos)≥s(kaksg)	1.000
s(vm)≥s(kt)	0.000	s(vmvdmo)≥s(kt)	0.689	s(taod)≥s(kt)	0.275	s(pos)≥s(kt)	0.215
s(vm)≥s(gnk)	0.000	s(vmvdmo)≥s(gnk)	1.000	s(taod)≥s(gnk)	0.908	s(pos)≥s(gnk)	0.715
s(vm)≥s(bkg)	0.000	s(vmvdmo)≥s(bkg)	1.000	s(taod)≥s(bkg)	0.927	s(pos)≥s(bkg)	0.710
s(vm)≥s(dkg)	0.000	s(vmvdmo)≥s(dkg)	1.000	s(taod)≥s(dkg)	0.710	s(pos)≥s(dkg)	0.551
s(vm)≥s(sg)	0.000	s(vmvdmo)≥s(sg)	0.782	s(taod)≥s(sg)	0.370	s(pos)≥s(sg)	0.283
s(vm)≥s(kzk)	0.000	s(vmvdmo)≥s(kzk)	1.000	s(taod)≥s(kzk)	1.000	s(pos)≥s(kzk)	1.000
s(kk)≥s(vm)	1.000	s(oö)≥s(vm)	1.000	s(kfg)≥s(vm)	1.000	s(kaksg)≥s(vm)	1.000
s(kk)≥s(vmvdmo)	0.172	s(oö)≥s(vmvdmo)	1.000	s(kfg)≥s(vmvdmo)	0.000	s(kaksg)≥s(vmvdmo)	0.000
s(kk)≥s(taod)	0.293	s(oö)≥s(taod)	1.000	s(kfg)≥s(taod)	0.000	s(kaksg)≥s(taod)	0.000
s(kk)≥s(pos)	0.894	s(oö)≥s(pos)	1.000	s(kfg)≥s(pos)	0.293	s(kaksg)≥s(pos)	0.031
s(kk)≥s(oö)	0.006	s(oö)≥s(kk)	1.000	s(kfg)≥s(kk)	0.731	s(kaksg)≥s(kk)	0.486
s(kk)≥s(kfg)	1.000	s(oö)≥s(kfg)	1.000	s(kfg)≥s(oö)	0.000	s(kaksg)≥s(oö)	0.000
s(kk)≥s(kaksg)	1.000	s(oö)≥s(kaksg)	1.000	s(kfg)≥s(kaksg)	1.000	s(kaksg)≥s(kfg)	0.794
s(kk)≥s(kt)	0.000	s(oö)≥s(kt)	1.000	s(kfg)≥s(kt)	0.000	s(kaksg)≥s(kt)	0.000
s(kk)≥s(gnk)	0.317	s(oö)≥s(gnk)	1.000	s(kfg)≥s(gnk)	0.019	s(kaksg)≥s(gnk)	0.000
s(kk)≥s(bkg)	0.290	s(oö)≥s(bkg)	1.000	s(kfg)≥s(bkg)	0.000	s(kaksg)≥s(bkg)	0.000
s(kk)≥s(dkg)	0.193	s(oö)≥s(dkg)	1.000	s(kfg)≥s(dkg)	0.000	s(kaksg)≥s(dkg)	0.000
s(kk)≥s(sg)	0.000	s(oö)≥s(sg)	1.000	s(kfg)≥s(sg)	0.000	s(kaksg)≥s(sg)	0.000
s(kk)≥s(kzk)	0.000	s(oö)≥s(kzk)	1.000	s(kfg)≥s(kzk)	0.390	s(kaksg)≥s(kzk)	0.114
s(kt)≥s(vm)	1.000	s(gnk)≥s(vm)	1.000	s(bkg)≥s(vm)	1.000	s(dkg)≥s(vm)	1.000
s(kt)≥s(vmvdmo)	1.000	s(gnk)≥s(vmvdmo)	0.771	s(bkg)≥s(vmvdmo)	0.746	s(dkg)≥s(vmvdmo)	0.940
s(kt)≥s(taod)	1.000	s(gnk)≥s(taod)	1.000	s(bkg)≥s(taod)	1.000	s(dkg)≥s(taod)	1.000
s(kt)≥s(pos)	1.000	s(gnk)≥s(pos)	1.000	s(bkg)≥s(pos)	1.000	s(dkg)≥s(pos)	1.000
s(kt)≥s(kk)	1.000	s(gnk)≥s(kk)	1.000	s(bkg)≥s(kk)	1.000	s(dkg)≥s(kk)	1.000
s(kt)≥s(oö)	0.957	s(gnk)≥s(oö)	0.493	s(bkg)≥s(oö)	0.468	s(dkg)≥s(oö)	0.665
s(kt)≥s(kfg)	1.000	s(gnk)≥s(kfg)	1.000	s(bkg)≥s(kfg)	1.000	s(dkg)≥s(kfg)	1.000
s(kt)≥s(kaksg)	1.000	s(gnk)≥s(kaksg)	1.000	s(bkg)≥s(kaksg)	1.000	s(dkg)≥s(kaksg)	1.000
s(kt)≥s(gnk)	1.000	s(gnk)≥s(kt)	0.454	s(bkg)≥s(kt)	0.426	s(dkg)≥s(kt)	0.650
s(kt)≥s(bkg)	1.000	s(gnk)≥s(bkg)	1.000	s(bkg)≥s(gnk)	0.975	s(dkg)≥s(gnk)	1.000
s(kt)≥s(dkg)	1.000	s(gnk)≥s(dkg)	0.825	s(bkg)≥s(dkg)	0.799	s(dkg)≥s(bkg)	1.000
s(kt)≥s(sg)	1.000	s(gnk)≥s(sg)	0.537	s(bkg)≥s(sg)	0.508	s(dkg)≥s(sg)	0.734
s(kt)≥s(kzk)	1.000	s(gnk)≥s(kzk)	1.000	s(bkg)≥s(kzk)	1.000	s(dkg)≥s(kzk)	1.000
s(sg)≥s(vm)	1.000	s(kzk)≥s(vm)	1.000	s(sg)≥s(kaksg)	1.000	s(kzk)≥s(kaksg)	1.000
s(sg)≥s(vmvdmo)	1.000	s(kzk)≥s(vmvdmo)	0.320	s(sg)≥s(kt)	0.908	s(kzk)≥s(kt)	0.015
s(sg)≥s(taod)	1.000	s(kzk)≥s(taod)	0.516	s(sg)≥s(gnk)	1.000	s(kzk)≥s(gnk)	0.519
s(sg)≥s(pos)	1.000	s(kzk)≥s(pos)	0.827	s(sg)≥s(bkg)	1.000	s(kzk)≥s(bkg)	0.497
s(sg)≥s(kk)	1.000	s(kzk)≥s(kk)	1.000	s(sg)≥s(dkg)	1.000	s(kzk)≥s(dkg)	0.353
s(sg)≥s(oö)	0.882	s(kzk)≥s(oö)	0.084	s(sg)≥s(kzk)	1.000	s(kzk)≥s(sg)	0.080
s(sg)≥s(kfg)	1.000	s(kzk)≥s(kfg)	1.000				

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Şen, N. (2026). "Examination of Nature-Based Adventure Tourism Routes in Erzincan Province", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 483-505. **Gönderim Tarihi**: 21.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 21.09.2026-15.10.2026

DOI: 10.54600/igdirsosbilder.1956630

Yazar/Author

Necibe ŞEN*

Makale Adı/Article Name

Examination of Nature-Based Adventure Tourism Routes in Erzincan Province

Erzincan İlinde Doğa Temelli Macera Turizmi Rotalarının İncelenmesi

ABSTRACT

The aim of this study is to identify nature-based adventure tourism routes to reveal the potential for adventure tourism in Erzincan province. The Wikiloc platform was used to determine these routes. This platform is a comprehensive international platform where participants in nature-based activities create and share their hiking trails. A qualitative and quantitative research method was employed in the study. In this context, the written and visual data on popular trails in Erzincan Province, as featured on the Wikiloc platform's website, were examined and subjected to content analysis. The data obtained were systematically categorised under the headings of adventure activities. Based on the findings from the content analysis and a review of the literature, a SWOT analysis was carried out to highlight Erzincan's potential for adventure tourism. The findings revealed that 1191 routes recorded in Erzincan are grouped under 16 different adventure activity categories. These activity types include hiking, car riding, off-road driving, running, enduro motorcycling, alpinism, road cycling, off-road motorcycling, mountain biking, walking, off-piste skiing, cycling tours, alpine skiing, via ferrata, and paragliding. The popular routes that have emerged under these headings include, first and foremost, the Kemaliye district, where numerous activities can be enjoyed: 'Taş Yol', 'Karanlık Kanyon', 'Via Ferrata' and 'Apçağa Village'; as well as 'Munzur', 'Ergan Ski Centre' and 'Girlevik Waterfall' in the regional centre and other districts, "Sakaltutan", "Cimin (Üzümlü)", "İliç", "Kemah", "Ekşisu", "Yedigöller Esence", "Kazankaya", "Otlukbeli", "Aygır Gölü" and "Konarlı Waterfall", have emerged as frequently visited and highly rated routes.

Keywords: Adventure tourism, Erzincan, Wikiloc, routes

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Erzincan ilinde yer alan macera turizmi potansiyelini ortaya çıkaracak doğada gerçekleştirilen macera turizmi rotalarının belirlenmesidir. Rotaların belirlenmesi için Wikiloc platformu kullanılmıştır. Bu platform, doğa temelli etkinlik katılımcılarının gezi parkurlarını oluşturup paylaştığı kapsamlı uluslararası bir platformdur. Araştırmada nitel ve nicel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Bu kapsamda, Wikiloc platformunun web sayfasında Erzincan ilinde yer alan popüler parkurlar, yazılı ve görsel verileri incelenerek içerik analizine tabi tutulmuştur. Elde edilen veriler sistematik olarak macera etkinlikleri başlıkları altında kategorilere ayrılmıştır. İçerik analizinden elde edilen bulgular ve literatür değerlendirilerek Erzincan Macera turizm potansiyelini ortaya koymak amacıyla SWOT analizi gerçekleştirilmiştir. Elde edilen bulgular sonucunda, Erzincan'da kaydedilen 1191 rotanın 16 farklı macera etkinliği altında toplandığı görülmüştür. Bu etkinlik türleri doğa yürüyüşü, araba, off-road, koşu, enduro motosiklet, alpinizm, yol bisikleti, arazi motosikleti, dağ bisikleti, yürüyüş, pist dışı kayak, bisiklet turu, alp disiplini, via ferrata ve yamaç paraşütü şeklindedir. Bu başlıkların altında ortaya çıkan popüler rotalar, başta birçok etkinliğin yapılabildiği Kemaliye ilçesinde; "Taş Yol", "Karanlık Kanyon", "Via Ferrata", "Apçağa Köyü", bunun yanında merkez ve diğer ilçelerde "Munzur", "Ergan Kayak Merkezi", "Girlevik Şelalesi", "Sakaltutan", "Cimin (Üzümlü)", "İliç", "Kemah", "Ekşisu", "Yedigöller Esence", "Kazankaya", "Otlukbeli", "Aygır Gölü", "Konarlı Şelalesi" sık tekrarlanan ve puanlanan rotalar olarak öne çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Macera turizmi, Erzincan, Wikiloc, rotalar

* Asst. Prof., Erzincan Binali Yıldırım University, Vocational School of Tourism and Hotel Management / Department of Travel, Tourism, and Entertainment Services, necibe_emin@hotmail.com

Introduction

Despite negative developments affecting many parts of the world, such as war, floods, and climate change, the tourism sector continues to grow year by year (UNTourism, 2025). The number of visitors to Türkiye is projected to approach 64 million by 2025 (Turkish Ministry of Culture and Tourism, 2026). 52.5% of these visitors come for activities such as "sightseeing, entertainment, sports and cultural activities". This percentage also includes visitors who come to participate in nature-based adventure activities. As with all types of tourism, destination image influences customer preferences in nature-based adventure tourism (Senachai et al., 2025). Although there are many destinations and routes for nature-based adventure sports around the world, new and previously unknown ones are emerging every day. ATDI (2024) states that countries such as Germany, France, Switzerland, and Norway are leading in this field. As of 2024, Türkiye ranked seventh among developing countries in this field and tenth in terms of infrastructure. These rankings indicate the potential for strengthening infrastructure capacity at the local level. In categorical classifications, Türkiye ranked second in Eastern Europe/Central Asia, and second only to China in the cultural resources category and first in the image category. Our high ranking in international rankings is promising. However, as is known, Türkiye is a leader in nature, history, culture, and tourism. Türkiye need to improve these features for promotion and marketing. Therefore, it is necessary to develop existing destinations and our existing infrastructure for nature-based adventure tourism and to create, promote, and market routes that travel agencies can include in package tours. In this regard, examples of gastronomic and heritage-based cultural routes (Cihangir & Demirhan, 2020; Avcı & Coşkun, 2023) are documented in the literature. In the context of cultural routes, Türkiye has joined the Council of Europe Cultural Routes Programme and cooperates with the Council of Europe and the European Union (Council of Europe, 2026). Some of the certified routes from Türkiye include the European Historic Thermal Towns Route, the European Ceramics Route, the Iron Curtain Trail - Eurovelo 13, and the Aeneas Route. Following these cultural routes is also considered an adventure. However, the limited number of studies covering types and routes of adventure tourism (Çetinkaya, 2014; Aydın, 2024; Samırkaş Komşu et al., 2026) was one of the main reasons for this study. Çetinkaya (2014) focused on rock-climbing routes in Antalya. Aydın (2024) examined nature walking routes in the province of Kastamonu from the perspective of nature tourism potential. Alternative findings suggest that adventure tourism routes could be evaluated alongside other forms of tourism—such as cultural, faith-based, eco-tourism and gastronomic tourism—and integrated into tours (Samırkaş Komşu et al., 2026). However, no studies have been found covering other destinations or all varieties of adventure tourism. Similarly, it is considered valuable to include all these types under the umbrella of adventure tourism in order to comprehensively highlight the potential of the relevant destinations. Specifically regarding Erzincan, a previous study (Çelik Yetim & Şen, 2016) has identified the types of adventure tourism. Moreover, as information on routes covering these types of adventure tourism in Erzincan is considered a niche area, it has so far only been examined in this study. However, the identification of adventure tourism routes remains insufficiently addressed in the literature. This gap in the literature has been deemed valuable, and the identification of main and alternative adventure tourism routes has been prioritized. Accordingly, identifying the trails that constitute popular routes has emerged as the main objective of this study.

Nature-based adventure tourism is attracting tourists who want to escape the intensity and stress of daily life and engage in various activities. Although package tours created by travel agencies for alternative tourism types have increased in recent years, package tours including routes for

nature-based adventure tourism should be developed and increased in number (Tokat & Ekinci, 2017). Routes should be determined for both the domestic market and international demand. Based on this need, the aim of this research is to examine nature-based adventure tourism routes in Erzincan, one of the provinces that has come to the forefront with alternative tourism routes in recent years. The Wikiloc platform, preferred by consumers who have created significant demand nationally and internationally, was chosen for data collection. It is a platform with millions of users where adventure tourism routes are shared (Wikiloc, 2026). Championships and festivals showcasing its adventure potential in recent years have made it necessary to designate routes in the province of Erzincan (Şen, 2026). By selecting Erzincan province on the platform, upper and sub-themes that can be evaluated within the scope of nature-based adventure tourism were determined. The routes included under these themes were identified and classified. In this way, the routes that travel agencies will include in their nature-based adventure tourism package tours have been clarified. In addition, the identification of routes will provide preliminary information for the certification of existing routes under the adventure tourism heading in the future. Visitors will be able to choose popular and niche routes in nature-based adventure activities they will participate in individually and in groups. It will also benefit local administrations in creating infrastructure and determining destination and route content that can be used in promotion and marketing.

Conceptual Framework

Nature-Based Adventure Tourism

Adventure tourism (UNTourism, 2026) is defined as a type of tourism that takes place in destinations with specific characteristics such as landforms and landscapes and is associated with physical activity, cultural exchange, interaction, and connection with nature. It is also known that this interaction and experience involve some physical risks and require physical and mental effort. Adventure tourism (UNTourism, 2026) encompasses various activities generally carried out in nature, such as mountaineering, trekking, bungee jumping, rock climbing, ice climbing, camping, orienteering, rafting, skiing, mountain biking, canoeing, hiking, climbing, motocross, diving, jumping, and skydiving. Although some adventure activities can be carried out indoors, this study considers only routes that include activities performed outdoors. By their nature, the routes are located outdoors, outside any indoor environment.

A review of the literature reveals that adventure tourism has been addressed from various perspectives. Studies have examined adventure tourism from the perspectives of tourists (Bingöl & Akoğlan Kozak, 2021; Gülmez et al., 2025; Teng et al., 2025), employees (Asan & Tağraf, 2026), market and marketing (Guliyev & Nuriyeva, 2017; Smith and Jenner, 1999; Garda, 2010), sustainability (Steynberg & Grundling, 2025; Zurick, 1992), risk and safety (Page et al., 2005; Gülcan, 2004), and destination-based approaches (Dar, 2014; Çetinkaya, 2014; Çelik Yetim and Şen, 2016; Tokat & Ekinci, 2017; Yaprak & Özhavzalı, 2019). Based on the studies reviewed, adventure tourism remains an understudied form of tourism (Stăncioiu et al., 2021; Teng et al., 2025). The common point emphasized in the studies is the benefits of adventure tourism for the development of local communities. It generates income and creates employment for local communities (Ahmed & Nihei, 2024). Furthermore, it minimizes negative environmental impacts and is considered a strong and effective option for sustainable development. Therefore, attracting adventure tourism participants by revitalizing alternative routes should become a goal for destinations. This is because adventure tourism participants are generally environmentally conscious and have high income levels (Kaba, 2019).

Popular Routes

Routes, in their simplest sense, mean "the path to follow" (Güngör, 2022). Tourist routes are potential drivers of local economic development. By establishing tourism routes, rural areas can become instruments of economic development (Briedenhann & Wickens, 2004). Positive rural development can be achieved with proper planning and sustainable policies (Lourens, 2007). When the literature on tourist routes is examined, it is evident that gastronomy and culture-related routes are predominantly studied (Akyürek et al., 2024; Bruwer, 2003; Gürler & Soydaş, 2021; Çakmak, 2022; Köseler et al., 2019; Avcı & Coşkun, 2023). Other studies are grouped under the heading thematic routes (Stoddart, 2008). The Mozart Route, the Andalusian Heritage Route, and the Viking Route are examples of thematic routes. Examples of such routes in Türkiye include the Mimar Sinan Route, the Saint Paul Route (Alkan, 2018), the Aeneas Route, and the Lycian Way. Among these, the Lycian Way has become quite popular internationally. By hiking along the route, one can see beautiful ancient cities and wonderful landscapes where blue and green merge. Furthermore, the Ministry of Culture and Tourism has identified and is developing seven thematic corridors in the Türkiye Tourism Strategy 2023 (2007): the Olive Corridor, the Winter Corridor (Erzincan, Erzurum, Ağrı, Kars, and Ardahan), the Faith Tourism Corridor, the Silk Road Corridor, the Western Black Sea Coastal Corridor, the Highland Corridor, and the Thrace Culture Corridor. In addition, there is the Turkish Cultural Routes Association (2026). This association collaborates with the European Institute for Cultural Routes (EICR) and the World Trails Network. The association focuses on the life of the Prophet Muhammad. Studies are being conducted on routes such as the Way of Abraham, the Way of the Sultans, Via Egnatia, the Lycian Way, the Carian Way, the Kaçkar Mountains, the Küre Mountains, Mount Ararat, the Way of St Paul, the Sarıkamış Trails, the Yenice Forest Trails, the Troy Cultural Route, the Hittite Route, the Phrygian Route, the Evliya Çelebi Route, the Gastronomy Route, and the Independence Route (CRS, 2026). Despite the existence of these routes, a review of the relevant literature reveals that adventure-tourism routes have not been sufficiently examined, and further studies are needed in this area.

Aslan (2019), in his study conducted in Burdur province, stated that activities such as bird watching, trekking, caving, hunting, scuba diving, air sports, angling, horseback riding, cycling, wildlife observation, river tourism, photo safari, and camping are carried out. These are activities that can be used within the scope of adventure activities. Four different routes were identified where these activities are carried out. The first, designated the Red route, generally covers the area around Lake Burdur (115 km). It includes wildlife observation and botanical monitoring. The second route, the Blue route, covers the southeast of the province and includes the city forest, ancient city, mountains, lake, and scenery. The third, the Yellow route, offers opportunities for Salda Lake, public beaches, birdwatching, trekking, camping, and natural scenery (mountains, lakes, and forests). The fourth, the Green route, encompasses dams, forests, and natural areas. Aslan's (2019) study shows that the routes actually contain multiple points and features. However, in each route, activities, nature, scenery, and food stand out as fundamental components.

As an international example, the Las Grullas waterfall in Barinas, Venezuela, has been examined for its agroecological tourism potential and the sustainability of adventure hiking (Fernandes, 2025). Coffee and ecological trails, biodiversity observation, adventure trails, and the Las Grullas waterfall have emerged as prominent routes. Road safety, variety of activities, and carrying capacity are areas requiring regulation. It has been emphasized that diversification can be achieved through the participation of local communities, birdwatching, and gastronomy, and that

sustainability education is essential for responsible tourism. Another study presents examples of "adrenaline tourism" (Čech & Javorská 2023) in Slovakia, which is also referred to as a "challenging" version of adventure tourism, involving climbing on safe routes (vis ferrata). A similar example exists in the Kemaliye district of Erzincan province in Türkiye. Although it is a risky climbing route, it has been made safe and provides visitors with adrenaline-filled moments. The studies examined reveal that the routes are varied and exhibit different dynamics depending on the activity undertaken. Erzincan Province is situated along the winter corridor in Turkey's tourism strategy. In this regard, it is noted to stand out for its winter sports and tourism. However, adventure sports can be practised both individually and in groups, and there are many different types. The data obtained from this study have been used to determine which types of activities are carried out at this destination and how they are incorporated into the various routes.

Existing literature has identified specific types of adventure activities in Erzincan and highlighted the advantages of the city's adventure tourism potential (Çelik Yetim & Şen, 2016). Research has also been conducted on winter tourism, its diversity, and its sustainability (Güneş, 2019). Furthermore, the positive impact of participant quality and the nature of the experience on satisfaction levels in adventure sports activities has been observed (Şen, 2026). However, a gap in the literature regarding the specific adventure routes available has been identified. Therefore, it is believed that defining routes that showcase the city's adventure tourism potential will make a significant contribution to the literature.

Method

Wikiloc is a website and mobile application where community members create, record, and share trails for a wide range of outdoor activities, including nature and adventure sports. Wikiloc was developed in 2006. It has won numerous awards over the years. As of 2024, the platform serves 15 million members in over 20 languages, featuring 50 million routes worldwide and 100 million community-uploaded photos (Wikiloc, 2026). It has received the Best of the Year award from Google Play and won numerous international awards. In the application, community participants can experience existing trails or create and share their own. It provides services such as maps, locations, distances, times, and difficulty levels. Each route also generates a TrailRank score, which other users can use to rate it. This score enables the identification of prominent routes on the platform. Filtering is also possible according to the type of activity performed. The main activity themes are categorised under hiking, cycling, climbing, snow, water, animals, wheeled, accessible, car, air, and other. Under these main headings, 82 different activity filters can be applied, including nature walks, off-road, enduro motorcycling, road cycling, rafting, hiking, mountain biking, off-road motorcycling, train, and car. Based on this information, the aim of this study is to evaluate the nature and adventure sports routes listed on the Wikiloc website for Erzincan province. A qualitative and quantitative research method was used in the study. Written and visual data regarding popular adventure tourism routes in Erzincan province, were analyzed using the content analysis method. The study examines the content of the Wikiloc website on a route-by-route basis. When searching for Erzincan province on Wikiloc, 158 routes appear (May 15, 2026). However, when clicking on any route and selecting "show all activities", it is seen that the most popular routes in Erzincan province are 1191. Among these, searches can be performed by selecting activity themes such as hiking, car, road motorcycling, off-road, running, and enduro motorcycling. Trails/routes are listed under each theme; however, since it is not possible to include all of them within the scope of this study; the top five most popular trails resulting from the search have been listed and presented in a table. The method for accessing the data from the

webpage is described above. The obtained data are presented in Table 1. under the "Activity Type" heading, details such as route name, distance, elevation, difficulty level, and TrailRank values—entered into the platform by adventure participants—are listed. Secondly, the map of the trail that ranks first under each activity topic (16 activity types) is presented as the most popular trail. Thirdly, a SWOT analysis has been applied to assess the potential of adventure tourism, based on a summary of the data obtained. In addition to the SWOT analysis derived from content analysis data, the study utilized literature and secondary data sources. The SWOT analysis enables a systematic identification of the strengths, weaknesses, opportunities, and threats associated with the Erzincan destination and its adventure tourism routes. This approach, which combines content analysis with SWOT analysis, was chosen because it provides robust insights into the destination's potential. Indeed, SWOT analysis is one of the oldest and most widely used analytical methods (Puyt et al., 2023). Finally, the prominent routes in Erzincan province have been evaluated and interpreted based on the information obtained.

Findings

This section lists the "best trails/routes" in Erzincan province on the Wikiloc platform. Among the popular trails/routes, the top five are ranked by activity type (hiking, driving, off-road, running, enduro motorcycling, alpine skiing, road cycling, off-road motorcycling, mountain biking, walking, off-piste skiing, cycling tour, alpine skiing, via ferrata, paragliding).

Table 1. Activity-Based Trail and Route Metrics

Activity Type	Trail/Route	Distance	Altitude	Difficulty Level	Trailrank
Nature Walk/Hiking Total Route 611	Taş Yol Karanlık Canyon Kemaliye	18.21 km	456m	Medium Difficulty	91
	Karanlık Canyon Kemaliye	6.56 km	12m	Medium Difficulty	91
	Kemaliye Via Ferrata Eğin Mountain Kemaliye	5.36 km	629m	Medium Difficulty	87
	Kemaliye Sırakonak Apçağa Yuvaköy Kemaliye	14.84 km	475m	Medium Difficulty	84
	Kemaliye City Tour: Historic Streets, Lökhane, Mani Road, Bayraklı Hill, Kemaliye	3.44 km	125m	Medium Difficulty	79
Car Routes Total Routes 93	Erzincan - Erzurum - Tortum - Tortum waterfall - Hemşin	509.50 km	3873m	Medium Difficulty	49
	Erzincan / Erzurum road - Pülümür - Nazımiye - Düzgün Baba - Tunceli - Halbori Springs - Munzur Valley - Munzur Springs	197.18 km	4302m	Medium Difficulty	49
	Erzurum~Erzincan road - Mertekli - Uluköy - Çağlayan - Gürlevik Waterfall	12.70 km	15m	Easy	41
	Erzincan-Kemaliye	151.31 km	3449m	Medium Difficulty	41
	Kemaliye, Erzincan	151.71 km	3057m	Medium Difficulty	41
Road Motorcycle	Erzincan-Kemah-Kemaliye-Taşyol-Divriği	230.12 km	4639m	Difficult	37
	Tercan - Konarlı Waterfall	51.79 km	1010m	Medium Difficulty	30

Total Route 55	Kemaliye-Samsun	510.66 km	7912m	Medium Difficulty	26
	Karkoçlu - Kemaliye Bridge - Ziyaret Geçidi - Malatya - Anıtkabir - Alibeyköy	1544.98 km	17418m	Medium Difficulty	26
	Kız kalesi	17.25 km	216 m	Difficult	23
Off-Road Total Route 54	Sınan denız sakaltutan offroad 1. Etap (stage 1)	36.37 km	1396m	Medium Difficulty	37
	Kemaliye Taş Yol	9.76 km	64m	Medium Difficulty	34
	Konarlı Waterfall	54.70 km	1172m	Medium Difficulty	35
	Kılıçkaya Village plateau access	8.70 km	592m	Medium Difficulty	28
	Erzincan/ Girlevik Waterfall	98.07 km	1133m	Medium Difficulty	26
Running Total Route 43	Kemaliye Ultra Trail	51.65km	2345m	Difficult	33
	Kemaliye Taş Yol Race	22.14 km	814m	Medium Difficulty	33
	Kemaliye Short Trail	28.66 km	1398m	Difficult	31
	Kemaliye Festival	5.18 km	146m	Easy	28
	KemaliyeST30-240519-2	30.57 km	1405m	Difficult	23
Enduro Motorcycle Total Route 36	Cimin - Aygır Lake - Turna Çayı dam - çamlık - Erzincan	112.35 km	3335m	Difficult	40
	Kemaliye - Kovancılar Elazığ	348.12 km	7796m	Medium Difficulty	36
	Esence Yedigöller Trip	143.46 km	4226m	Difficult	31
	Kemaliye - Divrigi ulu Mosque - Koçköprü	144.80 km	3390m	Medium Difficulty	24
	Erzincan-Otlukbeli Trip	176.11 km	3889m	Medium Difficulty	20
Alpinism Total Route 32	Kılıçkaya Village Plateau / Munzur Akbaba (Ağbaba) peak	19.37 km	1650m	Difficult	59
	Munzur Akbaba peak (3449 mt)	19.53 km	1649m	Medium Difficulty	52
	Yedigöller Esence Peak	7.87 km	641m	Medium Difficulty	41
	Kazankaya (Erenos)Mountain Peak Climbing	19.88 km	1435m	For experts only.	40
	Yedigöller - Esence (Keşiş) Peak	7.88 km	615m	Difficult	40
Road Cycling Total Route 31	Erzincan - Sakaltutan - Erzincan	91.05 km	1078m	Medium Difficulty	22
	Beytahtı Bicycle Tour	25.96 km	86m	Medium Difficulty	19
	Işıkpınar Tour	17.37 km	159m	Medium Difficulty	16
	Ekşisu Bicycle Tour	33.38 km	78m	Medium Difficulty	15
	Atatepe Tour	20.32 km	406m	Difficult	13
	Horevenk - Cimin	30.58 km	858m	Difficult	37
	Günbağı	35.16 km	624m	Difficult	21

Off-road Motorcycle Total Route 31	Karanlık Canyon	270.69 km	5347m	Difficult	17
	Kemaliye(Eğin), Malatya, Nemrut Mountain Stage	264.16 km	4300m	Medium Difficulty	17
	Erzincan - Kemaliye - Ovacık - Nazimiye -Pülümür - Tercan - Bayburt -D915 - Trabzon	971.45 km	23366m	Difficult	16
Mountain Biking Total Route 26	Erzincan - Gürlevik	58.27 km	326 m	Medium Difficulty	69
	Erzincan Kemaliye Taş yol - Karanlık canyon	36.15 km	324 m	Medium Difficulty	52
	Erzincan Başpınar - Kemaliye	35.96 km	559m	Medium Difficulty	49
	Göyne plateau	17.67 km	913m	Medium Difficulty	31
	Erzincan - Girlevik Waterfall - Erzincan	73.64 km	335m	Medium Difficulty	21
Walk Total Route 25	Apçağa - Kemaliye	7.12 km	107m	Easy	40
	Kemaliye Karanlık canyon	5.49 km	288m	Medium Difficulty	38
	Kemaliye	7.54 km	246	Medium Difficulty	38
	Kemaliye-Apçağa	2.64 km	15m	Medium Difficulty	31
	Kemaliye Apçağa village trip	0.45 km	29m	Easy	31
Off-piste skiing Total Route 23	Munzur	6.59 km	1317m	Medium Difficulty	26
	Ergan Mountain	12.58 km	12.94m	Medium Difficulty	20
	Yaylabaşı Ergan Peak	12.65 km	1264m	Medium Difficulty	16
	Ergan 3300m ski touring	1.62 km	178m	Medium Difficulty	14
	Tatlısu - Çangılı	8.02 km	1433m	Medium Difficulty	12
Bicycle Tour Total Route 23	İliç-Karanlık Kanyon-Kemaliye	58.56 km	1479m	Medium Difficulty	38
	Kemaliye	22.74 km	1030m	Medium Difficulty	23
	Kemaliye - Karanlık Canyon	22.04 km	1158m	Easy	22
	Erzincan/Ekşisu Bicycle Tour	31.81 km	110m	Medium Difficulty	16
	Kemaliye - Bağıştaş - İliç - Aydınlık Canyon - Bağıştaş	73.79 km	2128m	Medium Difficulty	11
Alpine Skiing Total Route 19	Ergan Ski Center	6.09 km	12m	Medium Difficulty	19
	Ergan Peak	39.97 km	3675m	Medium Difficulty	29
	Ergan Night Skiing	5.69 km	408m	Medium Difficulty	21
	Yaylabaşı	5.78 km	383m	Medium Difficulty	8

	Ergan Ski Touring	1.28 km	162m	Medium Difficulty	8
Via Ferrata Total Route 13	Kemaliye Via Ferrata	5.36 km	795m	For experts only.	65
	Erzincan Kemaliye via ferrata and hiking	6.95 km	1252m	Medium Difficulty	47
	Kemaliye Via Ferrata ve Eğin Gabanı trekking	5.62 km	547m	Difficult	46
	Kemaliye Gate to Eden via Ferrata Eğin	6.05 km	810m	Medium Difficulty	45
	Via Ferrata - Kemaliye (K.H.)	11.90 km	6193m	Medium Difficulty	37
Paragliding Total Route 11	Ekşisu Landing Area	0.42 km	1m	Difficult	9
	Karanlık Canyon Basejump	0.47 km	2m	For experts only.	6
	Yamaç24	6.41 km	227m	Medium Difficulty	6
	Tatlısu Training Hill	3.64 km	139m	Medium Difficulty	1
	Karakaya Training Hill	2.53 km	85m	Medium Difficulty	1

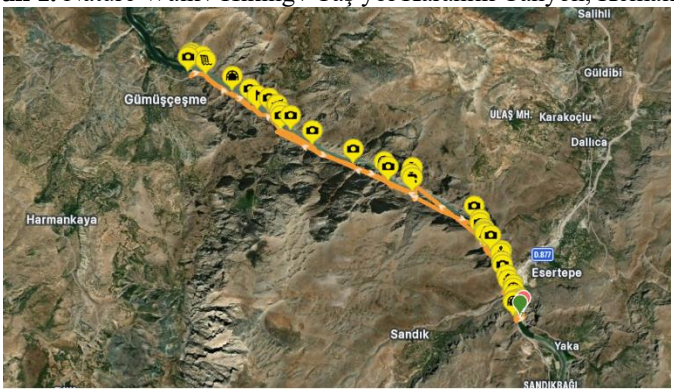
Trailrank is a route rating system based on visitor reviews.

Table 1 summarizes the top five adventure tourism routes obtained from Wikiloc (https://tr.wikiloc.com/rotalari/outdoor/turkiye/erzincan), categorized accordingly. Based on this data, Erzincan is a rich and diverse destination for adventure tourism. This result is also supported by earlier studies in the literature. It has been reported that there are more than forty types of adventure tourism activities in the province (Çelik Yetim & Şen, 2016; Şen, 2026). Examination of the data reveals that the Kemaliye, Eğin, Karanlık Canyon, and Munzur lines are rich in terms of trails. Throughout the province, there is a wide variety of trail networks, including nature walks, car trails, road motorcycling, off-road, running, enduro motorcycling, alpinism, road cycling, off-road motorcycling, mountain biking, hiking, off-piste skiing, cycling tours, alpine skiing, via ferrata, and paragliding. The routes are also known to locals and stakeholders. This situation has demonstrated that, in addition to the adventure participants, the local population is also aware of the trails and the variety of activity types (Kızılırmak et al., 2017). Additionally, trails can intersect depending on their length and type, and it is observed that many types of adventure can be practiced on a single trail. It is noteworthy that the trails are generally of medium difficulty, and there is a scarcity of adventure types requiring specialized expertise (via ferrata, alpinism, paragliding). In particular, routes such as Taş Yol Karanlık Kanyon Kemaliye, Karanlık Kanyon Kemaliye, and Kemaliye Via Ferrata Eğin Dağı Kemaliye have high trailrank values, which, according to the evaluations of those who have experienced them, reveals the significant appeal of these routes. The nature walks category, which has the highest number of routes (611 routes), is noteworthy for both its popularity and its richness in terms of trekking and hiking. Given that hiking can be enjoyed by everyone, this highlights how effective Erzincan is for these activities. Furthermore, the availability of extreme sports such as alpinism, via ferrata, off-piste skiing, and paragliding indicates the presence of sports tourism. The fact that difficulty levels are generally moderate suggests that Erzincan may be preferred by more experience-oriented and adventure-seeking tourists. Moreover, the availability of adventure tourism activities that can be enjoyed not only in winter but year-round highlights the advantages of sustainable tourism. Therefore,

Erzincan is an important destination with high potential for adventure tourism (Çelik Yetim & Şen, 2016; Güneş & Alagöz, 2018; Şen, 2026) that can be managed in line with sustainability principles.

In the second phase of the study, the first trail map for each activity type is visually presented from the collected data. First, the first activity type is "nature walk/hiking", and the first trail is the Taş Yol Karanlık Canyon, Kemaliye trail. It is 18.21 km long and stands out as the route with the highest visitor score, with a TrailRank of 91. The second activity type is the "car" route. The first trail is Erzincan-Erzurum-Tortum-Tortum Waterfall, Hemşin. It is 509.50 km long. The third activity type is "road motorcycling". It consists of the Erzincan – Kemah – Kemaliye Taşyolu-Divriği trail. It is a challenging trail covering 230.12 km. The fourth activity is "off-road" and the Sakaltutan route. For the fifth activity type, "running", the most popular trail is the Kemaliye Ultra Trail. It is 51.65 km long and has a high difficulty level. The sixth type of event, "enduro motorcycling", has its most popular route as follows: Cimin (Üzümlü district) – Aygır Lake – Turna Çayı Dam – Çamlık – Erzincan. The most popular trail for the seventh activity type, "alpinism", is the Kılıçkaya Village Plateau/Munzur Akbaba (Ağbaba) Summit, a challenging trail of 19.37 km. For the eighth activity type, "road cycling", the most popular trail is the Erzincan – Sakaltutan – Erzincan route, a 91.05 km trail of moderate difficulty. For the ninth activity type, "motocross", the most popular trail is Horevenk-Cimin, a challenging 30.58 km route. For the tenth activity type, "mountain biking", the Erzincan–Girlevik trail is another popular route of moderate difficulty with a TrailRank score of 69, spanning 58.27 km. For the eleventh activity type, "hiking", the Apçağa–Kemaliye trail stands out. This 7.12 km trail is easy and popular. Other popular hiking trails are generally located within Kemaliye itself. For the twelfth activity type, "off-piste skiing", Munzur is the most popular route. It is followed by Mount Ergan, which is part of the Munzur mountain range. It stands out for its opportunity to ski uninterrupted for 12 km. For the thirteenth activity type, "cycling tour", the most popular route is İliç – Karanlık Canyon – Kemaliye. This 58.56 km route is moderately difficult and has a TrailRank of 38. The fourteenth activity type, "Alpine skiing", has its most popular route at Ergan Ski Center. For the fifteenth activity type, "Via ferrata", the Kemaliye Via Ferrata is an adventure tourism route recommended only for experts. It is 5.36 km long, 795 m high, and has a TrailRank score of 65. For the sixteenth activity type, "paragliding", the Ekşisu landing area is among the most popular routes. Maps of the featured routes are listed below.

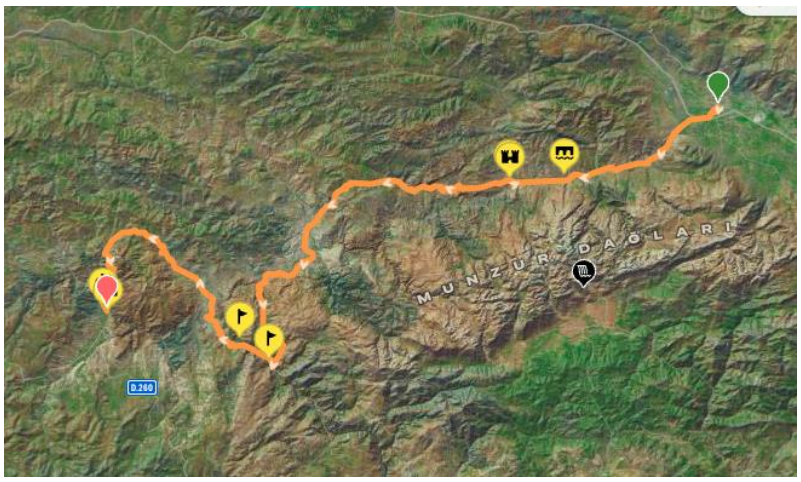
Trail 1. Nature Walk / Hiking / Taş yol Karanlık Canyon, Kemaliye

Trail 2. By car / Erzincan – Erzurum – Tortum – Tortum Waterfall – Hemşin

Trail 3. Road Motorcycle / Erzincan-Kemah-Kemaliye-Taşyol-Divriği

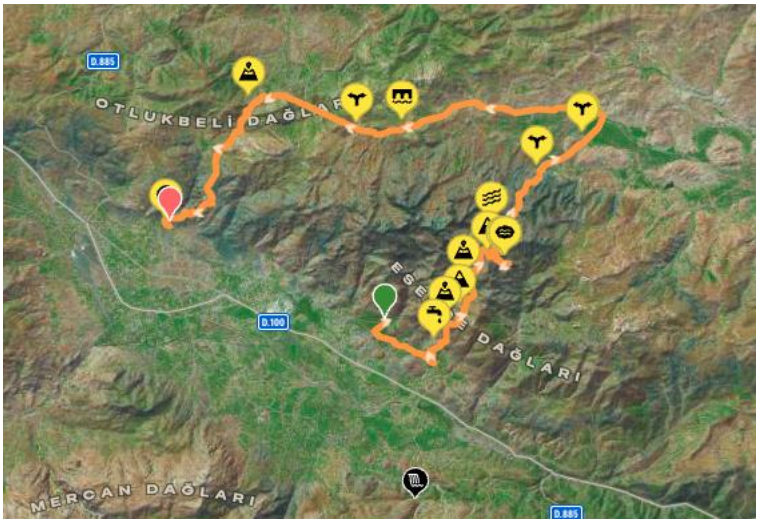
Trail 4. Off-road / Sakaltutan Off-road 1. Stage

Trail 5. Running / Kemaliye Ultra Trail

Trail 6. Enduro Motorcycle / Cimin – Aygır Lake - Turna Çayı Dam – Çamlık-Erzincan

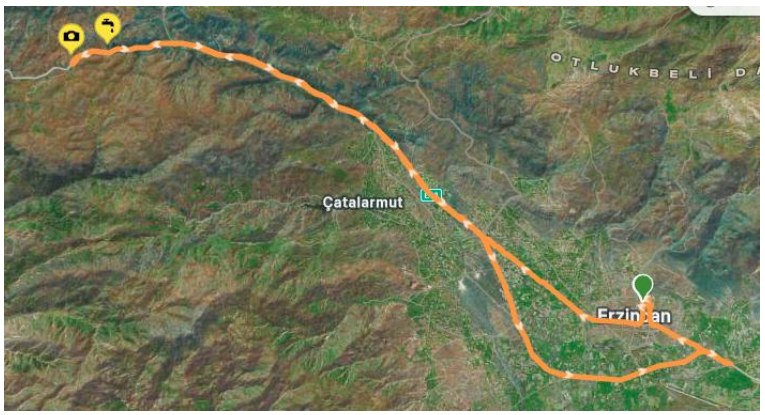
Trail 7. Alpinism / Kılıçkaya Village Plateau / Munzur Akbaba Peak

Trail 8. Offroad Motorcycle / Hoverenk – Cimin

Trail 9. Road Bike / Erzincan - Sakaltutan -Erzincan

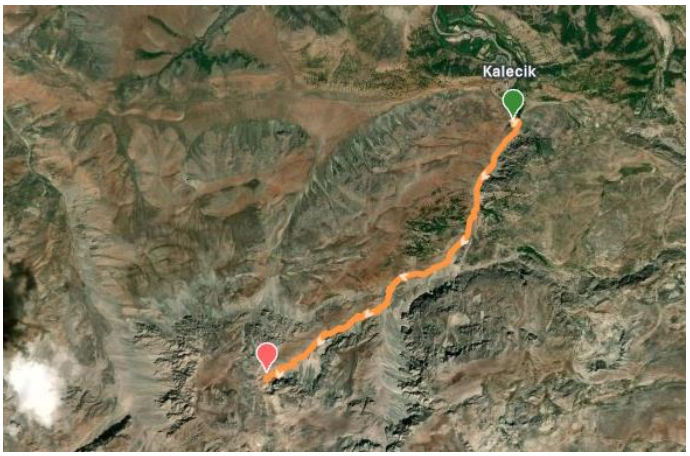
Trail 10. Mountain bike / Erzincan – Gürlevik

Trail 11. Walking / Apçağa – Kemaliye

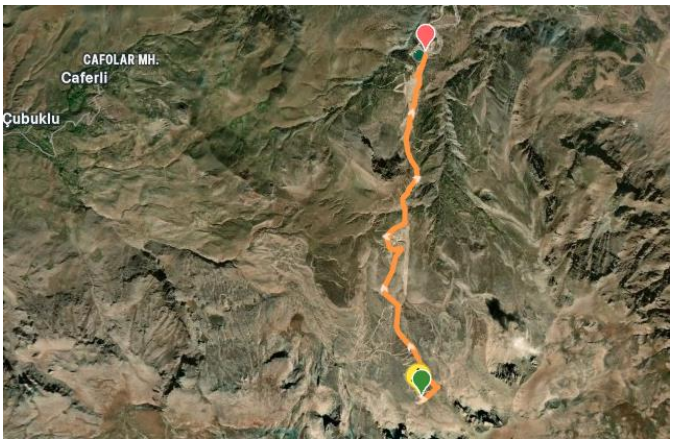
Trail 12. Off-piste skiing / Munzur

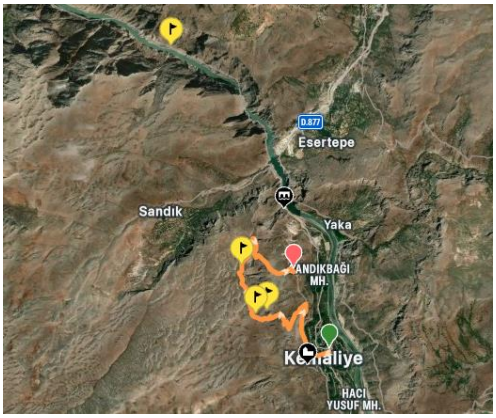
Trail 13. Bicycle Tour / İliç – Karanlık Canyon – Kemaliye

Trail 14. Alpine Skiing / Ergan Ski Center

Trail 15. Via Ferrata / Kemaliye Via Ferrata

Trail 16. Paragliding / Ekşisu Landing Area

In the continuation of the study, a SWOT analysis was conducted to summarize the obtained data and provide a framework for the development of adventure tourism in the region. The strengths, weaknesses, opportunities, and threats identified for increasing the adventure tourism potential of Erzincan province were listed.

Strengths

- The availability of a wide range of adventure tourism activities, such as hiking, climbing, off-roading, motocross, skydiving, rafting, camping, and cycling.
- Thanks to the numerous lakes and dams, as well as water-based activities on the Karasu River—one of the headwaters of the Euphrates—the region offers summer activities; additionally, high-altitude areas such as Mount Ergan and Mount Keşiş make it suitable for winter tourism. With locations like Dumanlı Nature Park and Yedigöller, tourism activities can be enjoyed throughout all four seasons.

- The Dark Canyon and Kemaliye route is currently one of the province's most significant and well-known tourist attractions. However, Ergan Mountain, Dumanlı Nature Park, Ekşisu (Erzincan Ekşisu is one of the Turkish Aeronautical Association's paragliding training sites) and the Yedigöller region also possess significant potential.
- Considering the adventure tourism potential, the difficulty levels of the routes in Kemaliye are appealing to users.
- These routes—along with the events and festivals held along them—are frequently shared on digital platforms, and local governments are conducting promotional activities, leading to a steady increase in the number of people experiencing them.
- High-altitude locations such as Mount Ergan, Mount Esence, and the Munzur line attract adrenaline enthusiasts and thus are preferred.
- The presence of attractions boasting natural beauty, such as Girlevik Waterfall, Ekşisu, Dumanlı Nature Park, and Yedigöller.

Weaknesses

- Adventure activities carry inherent risks. Furthermore, the difficulty level of the courses here is not suitable for all types of tourists (they are not appropriate for elderly tourists or families. However, courses tailored to them can be developed).
- Erzincan is a city situated on a plain surrounded by mountains. Although its setting offers opportunities for high-altitude adventure tourism, the geographical terrain makes transportation difficult.
- In terms of accessibility, the routes are suitable only for small groups; although this may appear to be a disadvantage, it represents a positive starting point for sustainable and responsible tourism.
- Despite the high potential that exists, adventure tourism is not sufficiently promoted.
- Adventure tourism activities are widespread, particularly in Kemaliye and its surrounding area. There are fewer routes in the other districts; however, routes in those regions could also be highlighted.
- Experts have highlighted the inadequacy of safety and wayfinding signage. To address this issue, a comprehensive inventory of adventure routes should first be developed, followed by the installation of appropriate signage along these routes.
- There is a shortage of adventure tourism guides. As the number of guides in the province increases, adventure guides must also be trained.

Opportunities

- Erzincan possesses immense potential in terms of the diversity of adventure tourism. Notable are the valuable routes that offer opportunities for interaction with the local community, where cultural, natural, and sporting activities intertwine.
- It offers the opportunity to expand adventure tourism alongside other forms of alternative and niche tourism.
- The abundance of natural areas enables an increase in nature-based experiences (ecotourism, rural tourism, slow tourism, digital detox, technology-free tourism activities, etc.).
- It offers the potential for sustainable and responsible adventure tourism.
- The availability and abundance of areas suitable for extreme sports, and the opportunities provided for engaging in them.
- The existence of infrastructure capable of hosting national and international sports events (such as the World Downhill Skateboarding Championship at Ergan Mountain and the International Culture and Nature Sports Festival in Kemaliye).

Threats

- Precautionary measures should be taken now against environmental degradation that could result from overuse.
- The likelihood of accidents and safety risks occurring.
- Equipment and requirements suitable for different seasonal conditions due to climate conditions.

- Low international recognition needs to be increased. Target markets and countries must be identified.
- The destination management model is not being developed based on adventure tourism. Provisions regarding adventure tourism potential and its management should be added to the tourism strategic plan.

The findings obtained are presented in three stages. In the first stage, Wikiloc data regarding activity-based trails and routes were tabulated (Table 1) and reported. Secondly, popular trails derived from the Wikiloc data were ranked. Identifying the starting and ending points of these routes is considered essential for adventure participants to prepare for the trail experience, metrics, and difficulty levels. Furthermore, this information can be utilized by local stakeholders in the planning and preparation of adventure tourism tours. Knowledge of popular routes offers insights into key considerations for their marketing and promotion. In the third stage, the details of the SWOT analysis—derived from the collected data and supported by literature—systematized the study's findings and highlighted factors requiring attention regarding the destination's future adventure tourism potential.

Conclusion and Discussion

The main objective of this research is to identify popular routes in Erzincan province for developing adventure tourism products. Accordingly, data from the Wikiloc platform show that popular routes exist across 16 activity types in the province. These activity types include hiking, car riding, off-road driving, running, enduro motorcycling, alpinism, road cycling, off-road motorcycling, mountain biking, walking, off-piste skiing, cycling tours, alpine skiing, via ferrata, and paragliding. In their analysis of systematic studies on adventure tourism, Türk and Erdoğan (2022) demonstrated that the vast majority of the 41 national publications released between 2010 and 2020 focused on only one or two activities. Some studies were addressed under categories such as air sports (Diker et al., 2016) and winter sports. Studies concerning underwater diving—an activity not practiced in Erzincan—were also encountered (Yarmacı et al., 2017). There are few studies in the relevant literature that combine multiple types of activities (Çelik Yetim & Şen, 2016). Çelik Yetim & Şen (2016) stated that Erzincan is suitable for more than forty types of adventure sports. Compared to this information, there should be more routes. Therefore, it is evident that the existing routes need to be recorded and diversified. These activity types should also include orienteering, rafting, base jumping, rope jumping, ice climbing, rock climbing, camping, canoeing, skateboarding, downhill skateboarding, ski paragliding, batwinging, etc., as these activities are already practised within the province during nature sports and youth festivals. The downhill skateboarding championship is also held at the Ergan Mountain Ski Center (Şen, 2026). The course for this sport should be added to the Wikiloc platform. This would allow more adventure activities to be promoted nationally and internationally.

According to the research results, the most popular routes are in the hiking (611) category. All five top results are from trails in the Kemaliye district. Kemaliye offers a natural environment suitable for many types of nature sports, with the Taş Yolu and Karanlık Canyon standing out among the challenging trails. The Via Ferrata trail attracts professionals with its adrenaline and scenery, while the batwing jump offers an extraordinary experience. As part of the Sırat on Fırat project, base jumping and rope jumping can be done inside the canyon using a steel cable installed at a high point. Sırakonak, Apçağa, and Yuvaköy (84 trail ranks), located near the district center, as well as the historical streets, Mani Yolu, Lökhane, and Bayrak Tepe (79 trail ranks) in the

district center, are popular routes for hiking. These points are also indispensable for day trips. These results suggest that Kemaliye is a unique hiking destination in its own right. Just as there are many trails on the Lycian Way (Tütüncü et al., 2020), creating an alternative route map for Kemaliye would be beneficial for its promotion and for those interested in it.

For those wishing to travel by car (93 routes), the most popular routes include Erzurum, Tortum, and Hemşin, followed by the Pülümür - Düzgün Baba - Tunceli – Munzur route. Thirdly, the Mertekli-Uluköy-Çağlayan Girlevik route is also popular. Girlevik Waterfall, located approximately 30 km from the city, offers a natural attraction. For road motorcycles (55 routes), Kemaliye is again a top choice, while alternative routes include Konarlı Waterfall, Samsun, and Kız Kalesi. For off-road (54 routes), Erzincan offers a natural environment. The Sakaltutan area, Kemaliye Taş Yol, Konarlı waterfall, Kılıçkaya village, and Girlevik waterfall are popular routes. All of these routes offer opportunities for adventure and adrenaline. However, Konarlı Waterfall, despite being difficult to access and far from the city center, has become popular in recent years. In the running category (43 routes), Kemaliye and its surroundings are the most popular area. For Enduro Motorcycles (36 routes), the distinguishing features are routes starting from the Cimin (also known as Üzümlü) district, passing through Aygır Lake – Turna Çayı Dam – Çamlık, and ending in Kovancılar, Esence Yedigöller, Divriği, and Otlukbeli. While the Kovancılar and Divriği routes originate from Kemaliye, the other routes are challenging courses with high elevations in and around Keşiş Mountain (also known as Esence Mountain), located north of Erzincan. The lake and nature views are invaluable. The geographical formations are worth seeing. Otlukbeli Lake is a natural travertine dam lake, a rare formation known worldwide. It should be one of the things you do at least once in your lifetime. Due to its high levels of iron and sulfur from naturally occurring minerals, it is also known as red water (Kızıl su). The area around Erzincan is characterized by mountainous terrain and vineyards in the center. Therefore, it is very suitable for alpinism (31 routes). Munzur Akbaba Peak, Yedigöller Esence (Keşiş) Peak, and Kazankaya Peak are popular destinations. For road cycling (31 routes), Sakaltutan, Beytahtı, Işıkpınar, Ekşisu, and Atatepe routes stand out. Sakaltutan is the highest pass on the intercity road on the Eastern Anatolian trade route. Beytahtı is the first pass on the road to the Kemah district. Access is moderate. Işıkpınar is an alternative close to the city center. Ekşisu is one of Erzincan's popular picnic areas. It is also the point where the famous Bögert mineral water emerges. It is famous for its hot springs and healing waters. In addition, its spring water makes it a natural habitat, hosting many wildlife and offering a suitable environment for birdwatching. Atatepe is the location of the world's largest portrait of Atatürk. It seems that the activities are carried out not only for the importance and functionality of the vehicle used, but also as an added attraction. For example, a visitor using a road bike can explore different routes on different days.

For off-road motorcycling (31 routes), Horevenk – Cimin, Günbağı, and Kemaliye stand out. There are also routes that pass through nearby provinces and districts, such as Malatya and Tunceli. For mountain biking (26 routes), Girlevik Waterfall, Kemaliye, Başpınar, and Göyne Plateau are prominent. For hiking (25 routes), Kemaliye dominates, as it does for nature walks. For off-piste skiing (23 routes), the areas around Munzur Mountain and Ergan Mountain are particularly appealing. Heli-skiing was practiced on Ergan Mountain years ago. Today, a ski version of paragliding is available. Recent investments in accommodation on Ergan Mountain have significantly contributed to its development as an adventure tourism center. Therefore, it offers alternatives for day trips as well as multi-night package tours. Cycling (23 routes) generally starts or ends in Kemaliye and includes connections to nearby districts and villages. Alpine skiing (19 routes) mainly consists of routes around the Ergan Mountain Ski Center. Via Ferrata (13

routes) is located in Kemaliye. Alternative routes also take place there. Finally, for paragliding (11 routes), Ekşisu Reedbed and Picnic Area, Karanlık Canyon (base jump), Tatlısu Training Hill and Karakaya Training Hill routes have been created and shared.

This study considered only routes that encompassed activities carried out in nature and outdoors. The study showed that identifying routes for activities conducted in air and water is not easy. As seen in paragliding, determining a route in the air is difficult. Furthermore, Erzincan is a popular destination for water sports. The Karasu River, located in the upper basin of the Euphrates River, flows through the province's borders, offering opportunities for water sports such as rafting and canoeing. Tokat and Ekinci (2017) support the finding that rafting stands out among water sports in Erzincan. The results are consistent with those of the two studies. However, identifying activities in this area on the platform has proven difficult. Suitable dams, lakes, and streams exist for sports such as sub-boarding and paddleboarding, which have become popular in recent years. Therefore, routes could be identified for these areas. Additionally, routes could be created to locations such as Sohmarik, Merg Plateau, Polat Lake, and Ardos Lake, which have been promoted in local and national media, thus combining adventure, sports, and tourism.

This study presents an overview of the adventure tourism potential of Erzincan province using a consumer-oriented approach. Popular routes and activity types should be taken into account when local stakeholders, particularly travel agencies, design their tour packages. Furthermore, organizing training activities alongside specialized trails and routes would be beneficial. This study is subject to certain limitations. The adventure tourism routes were sourced from the Wikiloc platform, and the scope was restricted to routes within Erzincan province. A key strength of the study is its inclusion of multiple activity types. While the literature contains studies on tourism routes (Alkan, 2018; Albuz 2022) and adventure tourism (Türk & Erdoğan, 2022), only one study focusing specifically on adventure tourism routes (Aydın, 2024) was identified. In that study, Aydın (2024) also utilized the Wikiloc platform to evaluate nature-based routes in a different destination (Kastamonu). Although the findings offer positive insights for destination marketing, it is recommended that further research be conducted on this topic for other destinations. Additionally, this study focused on the five most popular activity-based routes; future research could also examine niche routes. Subsequent studies might also explore these routes in conjunction with culture, gastronomy, and other forms of tourism.

References

Ahmed, Z. & Nihei, T. (2024). Assessing the Environmental Impacts of Adventure Tourism in the World's Highest Mountains: A Comprehensive Review for Promoting Sustainable Tourism in High-Altitude Areas. *Journal of Advanced Research in Social Sciences and Humanities*, 9(2), 1-15. https://doi.org/10.26500/JARSSH-09-2024-0201

Albuz, N. (2022). TR 81 bölgesinde kültürel miras ve doğal güzellikler eşliğinde tren turizmi rotası. *Sosyal, Beşerî ve İdari Bilimler Dergisi, 5*(10), 1345-1370. https://doi.org/10.26677/TR1010.2022.1103

Alkan, A. (2018). Alternatif Bir Turizm Rotası: Kurtalan Ekspresi. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(4), 1016-1038. DOI:10.21325/jotags.2018.346

Akyürek, S., Karabulut, B., & Özdemir, Ö. (2024). Şarap İmalathanelerini ve Üzüm Bağlarını Ziyaret Eden Turistlerin Deneyimleri: Urla (İzmir) Örneği. Kent Akademisi, 17(2), 667–685. https://doi.org/10.35674/kent.1393030

Arslan, E. S. (2019). Determination of the alternative routes related to nature tourism in Burdur. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE),* 40, 332-346.

Asan, H., & Tağraf H. (2026). Macera turizmi çalışanlarının mesleki kişilik yapılarının gösterdikleri duygusal emek üzerindeki etkisi (The effect of adventure tourism employees' professional personality structures on their emotional labour). Journal of Tourism & Gastronomy Studies, 14(1), 547–565. https://doi.org/10.63556/jotags.2026.1805

ATDI (2024). 2024 Adventure Tourism Development Index (ATDI). Adventure Travel Trade Association. https://iits.business.gwu.edu/adventure-tourism-development-index

Avcı, N., & Coşkun, B. (2023). Kültürel Rota Geliştirilmesi: Evliya Çelebi'nin İzinde İzmir. *Milli Folklor*, 18(137), 111–122. https://doi.org/10.58242/millifolklor.689819

Aydın, Ç. (2024). Kastamonu ilinde oluşturulan doğa yürüyüş rotalarının doğa temelli turizm potansiyeli üzerine bir inceleme. *Tourism and Recreation,* 6(2), 394-403. https://doi.org/10.53601/tourismandrecreation.1500717

Başar, B., Güneş, E., ve Alagöz, G. (2017). Kış Sporcuları Bakış Açısından Erzurum-Palandöken Kış Turizm Merkezinin Değerlendirilmesi. *I. Ulusal Alternatif Turizm Kongresi, Erzincan, Türkiye,*7 - 09Nisan2016, Cilt.-, Ss.255

Bingöl, S., & Akoğlan Kozak, M. (2021). Türkiye'de Macera Turisti Tipolojisi. Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 4(2), 909–926. Doi:10.26677/TR1010.2020.373

Briedenhann, J., & Wickens, E. (2004). Tourism routes as a tool for the economic development of rural areas—vibrant hope or impossible dream? *Tourism Management*, 25(1), 71–79. https://doi.org/10.1016/S0261-5177(03)00063-3

Bruwer, J. (2003). South African wine routes: Some perspectives on the wine tourism ındustry's structural dimensions and wine tourism product, *Tourism Management*, 24 (4), 423-435. Doi: 10.1016/S0261-5177(02)00105-X

Čech, V., & Javorská, M. (2023). Analysis of the current state of development in the area of secured routes (via ferratas) in Slovakia. *Geogr Rev*, 19(2) pp 4-16. Doi: 10.24040/GR.2023.19.2.4-16

Cihangir, E., & Demirhan, Ö. (2020). Peynir turizmi temelli kültür rotaları oluşturulmasına yönelik bir araştırma: Van otlu peynir örneği. *Türk Coğrafya Dergisi,* (75), 139–162. https://doi.org/10.17211/tcd.834251

Council of Europe. (2026). Türkiye – Cultural Routes of the Council of Europe. Council of Europe. https://www.coe.int/tr/web/cultural-routes/turkiye

CRS (Culture Routes Society) (2026). Kültür Rotaları Derneği, Dernek Hakkında. Access date: 20.05.2026 https://cultureroutesinturkey.com/tr/dernek-hakkinda/

Çakmak, M. (2022). İzmir Mutfak Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme: An Evaluation on İzmir Culinary Culture. *Turk Turizm Araştırmaları Dergisi*. https://doi.org/10.26677/tr1010.2022.1036

Çelik Yetim, A., & Şen, N. (2016). Erzincan ilinin macera turizmi potansiyelinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. (A Study on determining the adventure tourism pootential of Erzincan province) In *Uluslararası Erzincan Sempozyumu* (Vol. 2, pp. 1075–1084).

Çetinkaya, G. (2014). Bir Macera Turizmi Etkinliği Olarak Kaya Tırmanış Sporu ve Antalya-Geyikbayırı'nın Potansiyeli. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 19(31), 83-100. https://doi.org/10.17295/dcd.25739

Dar, H. (2014). Potentials and problems of adventure tourism: a study of Kashmir valley. Abhinav *International Monthly Refereed Journal of Research in Management & Technology*, 3(9), 77-84.

Diker, O., Çetinkaya, A., ve Cinkara, A. (2016). Hava sporları turizmi ve Safranbo-lu'nun hava sporları potansiyelinin belirlenmesi. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 84-100.

Fernández, A. J. (2025). Rutas y Biodiversidad en Chiquimbuy: Potencial Turístico Agroecológico para Senderismo de aventura Cascada la Grullas, Barinas, Venezuela. Región Científica, 4(2), 1-25. https://doi.org/10.58763/rc2025480

Garda, B. (2010). *Macera Turizmi Pazarlaması: Antalya Yöresine Gelen Turistlerin Macera Turizmine Yönelik Eğilimleri Üzerine Bir Araştırma*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Published Doctoral Thesis, Konya.

Gülcan, B. (2004). Macera Turizminin Kapsamı ve Macera Turizminde Kaza Riski. https://unis.kapadokya.edu.tr/app_files/2025/12/Yayin_Pdf_814_2a9c1376.pdf

Gülmez, M., Soysal, A.N., Büyükdağ, N. (2025) Pursuit of entertainment or self-expression? Research on adventure tourism. Humanit Soc Sci Commun 12, 1126 https://doi.org/10.1057/s41599-025-04823-x

Gulıyev, S. M., & Nurıyeva, K. M. (2017). Adventure Tourism Marketing: A Research on The Tourısts' Behaviours Regarding To Adventure Tourism In Azerbaijan. *International Journal of Business and Management Studies*, 9(1), 64-79 https://izlik.org/JA65TH23HA

Güneş, E., & Alagöz, G. (2018). Yerel halkın turizm algısı: Erzincan'da bir araştırma. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 409-442 https://izlik.org/JA63TC98YD

Güneş, E. (2019). Ergan Dağı Kış Sporları Turizm Merkezinde Sunulan Hizmet ve Olanakların Değerlendirilmesi. *I. International Winter Tourism Congress* (December 19–21, 2019) (pp. 96-105). Çanakkale: Paradigma Akademi.

Güngör, Ş. (2022). Kapadokya Kültür Yolu'nun Alternatif Turizm Rotası Bağlamında Değerlendirilmesi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sbe Dergisi*, 12(3), 1784–1802. https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1140505

Gürler, M., & Soydaş, M. E. (2021). Gastronomi Şehri Paydaşlarının Şarap Turizmine Yönelik Bakış Açıları - Hatay Örneği. Pamukkale University Journal of Social Sciences Institute. https://doi.org/10.30794/pausbed.979099

Kaba, I. C. (2019). Macera Turizmi, İçinde, Kozak, N. (Editör), Online Türkiye Turizm Ansiklopedisi, https://turkiyeturizmansiklopedisi.com/macera-turizmi (Access date: 19.05.2026).

Kızılırmak, İ., Kaya, F., Yıldız, S., & Kurtulay, Z. (2017). Yerel paydaşların ekoturizme yönelik yaklaşımları: Erzincan destinasyonu örneği. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (ERZSOSDE), ÖS-IV, 189-202.

Köseler, S., Koçhan, B., Atsız, N., & Sünnetçioğlu, S. (2019). Çanakkale de Alternatif Gastronomi Rotaları Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Turk Turizm Arastirmalari Dergisi*, 3(4), 1533–1551. https://doi.org/10.26677/tr1010.2019.257

T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (Turkish Ministry of Culture and Tourism). (2007). Türkiye Turizm Stratejisi 2023. https://www.kuzka.gov.tr/dosya/turizm_stratejisi_2023.pdf

Lourens, M. (2007). Route tourism: a roadmap for successful destinations and local economic development. *Development Southern Africa*, 24(3), 475-490. https://doi.org/10.1080/03768350701445574

Page, S. J., Bentley, T., & Walker, L. (2005). Tourist safety in New Zealand and Scotland. *Annals of Tourism Research*, 32(1), 150-166. Doi: 10.1016/j.annals.2004.06.006

Smith, C., & Jenner, P. (1999). The adventure travel market in Europe.

Puyt, R. W., Lie, F. B., & Wilderom, C. P. M. (2023). The origins of SWOT analysis. Long Range Planning, 56(3), Article 102304. https://doi.org/10.1016/j.lrp.2023.102304

Samırkaş Komşu, M., Karakeçili, G., & Komşu, U. C. (2026). Yapay Zekâ Teknolojisiyle Turizm Türlerine Göre Tur Rotaları Belirleme: Van İli Örneği. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Vangölü Havzası Özel Sayısı (2), 338-352. https://doi.org/10.53568/yyusbed.1673968

Senachai, P., Leruksa, C., & Sathatip, P. (2025). Exploring Research Streams in sport tourism management: a descriptive meta-analysis of destination image, event quality, tourist satisfaction, and future intentions. *ABAC Journal*, 45(1), 1. https://doi.org/10.59865/abacj.2024.69

Stăncioiu, F. A., Onișor, L. F., Baba, C. A., & Anysz, R. N. (2021). Motivational factors enticing young travelers to engage in adventure tourism activities. *Journal of Emerging Trends in Marketing and Management*, 1(1), 222-232. Corpus ID: 279330418

Steynberg, L., & Grundling, J. P. (2025). Sustainability of adventure tourism: The economic highway. WIT Transactions on Ecology and the Environment, 84. www.witpress.com, ISSN 1743-3541 (on-line)

Stoddart, H. I. (2008).Route Tourism and Local Economic Development in South Africa: The Magalies Meander and The Crocodile Ramble, University of the Witwatersrand, Faculty of Humanities, Masters of Arts, Johannesburg, South Africa

Şen, N. (2026). Experience, service quality, and behavioral intentions in adventure tourism. *Tourism and Recreation*, 8(1), 200-212. https://doi.org/10.53601/tourismandrecreation.1857573

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (Turkish Ministry of Culture and Tourism). (2026). Turizm istatistikleri (Tourism statistics). Yatırım ve İşletmeler Genel Müdürlüğü. https://yigm.ktb.gov.tr/TR-9851/turizm-istatistikleri.html

Teng, W., Chen, Y., & Zhang, S. (2025). A study on travel decisions of potential adventure tourists under risk contexts: Based on the extended theory of planned behavior. *SAGE Open*, 15(2), 1–14. https://doi.org/10.1177/21582440251335806

Tokat, F. & Ekinci, E. (2017). "Macera Turizmi Potansiyeli: Türkiye ve Çeşitli Ülke Örnekleriyle Birlikte İncelenmesi". IMCOFE 2017 / Rome Young Scholars Union, s. 209-213.

TUIK (Turkish Statistical Institute) (2025, April 30). Tourism statistics. First Quarter: January-March, 2025. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-Istatistikleri-I.-Ceyrek:-Ocak-Mart,-2025-54155

Türk, E. & Erdoğan, Y. (2022). An examination of adventure tourism studies in Turkish literature. *The Journal of Kesit Academy*, 8 (32), 353-371. DOI: 10.29228/kesit.63678

Tütüncü, B., Pamukçu, H., & Tanrısever, C. (2020). Likya Yolu Yürüyüşçülerinin Profilleri ve Memnuniyet Düzeyleri. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 31(2), 113-124. https://doi.org/10.17123/atad.641641

UN Tourism – United Nations World Tourism Organisation. (2025, September). H1 2025: First half of 2025 (provisional data) . UN Tourism. https://www.untourism.int/news/international-tourism-up-5-in-first-half-of-2025-despite-global-challenges

UN Tourism - United Nations World Tourism Organization. (2026). Adventure Tourism . Glossary of Tourism Terms . https://www.untourism.int/glossary-tourism-terms

Wikiloc (2026).Wikiloc Hakkında / Başarılar. https://tr.wikiloc.com/wikiloc/about-us.do Access date: 20.05.2026

Yaprak, N. ve Özhavzalı, M. (2019). Kırıkkale İlinin Macera Turizmi Yönünden Swot Analizi İle Değerlendirilmesi, *Atlas International Refereed Journal on Social Sciences*, 5(17), 122-130. https://doi.org/http://dx.doi.org/10.31568/atlas.290

Yarmacı, N., Keleş, M. Ç., ve Ergil, B. (2017). Su Altı Dalış Turizminin Mevcut Durumu, Sorunları Ve Geliştirilmesine Yönelik Öneriler: Kaş Örneği. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 66-87. https://izlik.org/JA73NP96YW

Zurick, D. N. (1992). Adventure Travel and Sustainable Tourism in the Peripheral Economy of Nepal. *Annals of the Association of American geographers*, 82(4), 608-628. https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1992.tb01720.x

Author Contribution Statement

As a single-authored article, the author contributed 100%.

Ethics Approval Statement

This study falls into the category of research that does not require ethics committee approval.

Conflict of Interest Statement

The author declares no financial relationships or affiliations with any parties that could be considered relevant to this study; therefore, there is no conflict of interest.

Support and Acknowledgments

No support was received from any institution or organization for this study.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Ateş, K.; Erükçü Akbaş, G. (2026). "Psychosocial Risks and Burnout among Industrial Workers: A Social Work Perspective from Ankara Sugar Factory", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 506-533. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 28.09.2026-15.10.2026 **DOI**:10.54600/igdirsosbilder.1984744

Yazar/Author

Kamil ATEŞ [*], Gamze ERÜKÇÜ AKBAŞ[**]

Makale Adı/Article Name

Psychosocial Risks and Burnout among Industrial Workers: A Social Work Perspective from Ankara Sugar Factory[***]

Endüstri Çalışanlarında Psikososyal Riskler ve Tükenmişlik: Ankara Şeker Fabrikası Örneğinde Sosyal Hizmet Perspektifinden Bir İnceleme

ABSTRACT

This study aimed to identify psychosocial risks faced by industrial employees and examine their relationship with burnout from an industrial social work perspective. The research was conducted with 718 employees at the Ankara Sugar Factory. Data were collected using the Copenhagen Psychosocial Questionnaire (COPSOQ) and the Maslach Burnout Inventory (MBI), and analyzed with SPSS. Results showed that employees' perceptions of psychosocial risks significantly affected burnout. A strong positive correlation was found between overall COPSOQ scores and Emotional Exhaustion ($r = 0.751$, $p < 0.001$). Regression analysis showed that psychosocial risks significantly predicted Emotional Exhaustion ($\beta = 0.751$, $R^2 = 0.564$, $p < 0.001$), explaining 56.3% of the variance. Emotional exhaustion increased with psychosocial risks. The relationship between Personal Accomplishment and COPSOQ scores was moderately negative ($R = 0.352$, $p < 0.001$), suggesting that higher psychosocial risks reduce the sense of accomplishment, albeit weakly. A positive correlation also existed between psychosocial risks and depersonalization ($R = 0.579$, $p < 0.001$). Factors such as insufficient social support, high job demands, and inadequate leadership were found to increase burnout. From an ecological perspective, employees' psychological well-being and levels of burnout are influenced not only by individual characteristics but also by organizational and environmental conditions. Accordingly, strengthening social support, improving management practices, and developing organizational interventions that address shift work, physical workload, and occupational health and safety risks, particularly in the manufacturing sector, are recommended. Future research should employ longitudinal designs to examine cross-sectoral differences and temporal changes in psychosocial risks.

Keywords: Psychosocial Risks, Burnout, Industrial Environment, Ecological approach, Industrial Social Work, Ankara Sugar Factory

ÖZ

Bu çalışma, endüstriyel çalışanların karşılaştığı psikososyal riskleri belirlemeyi ve bu risklerin tükenmişlik ile ilişkisini endüstriyel sosyal hizmet perspektifinden incelemeyi amaçlamıştır. Araştırma, Ankara Şeker Fabrikası'nda çalışan 718 işçi ile yürütülmüştür. Veriler, Kopenhag Psikososyal Anketi (COPSOQ) ve Maslach Tükenmişlik Envanteri (MBI) kullanılarak toplanmış ve SPSS ile analiz edilmiştir. Bulgular, çalışanların psikososyal risk algılarının tükenmişlik düzeylerini anlamlı şekilde etkilediğini göstermiştir. Genel COPSOQ puanları ile Duygusal Tükenmişlik arasında güçlü pozitif bir korelasyon saptanmıştır ($r = 0{,}751$, $p < 0{,}001$). Regresyon analizi, psikososyal risklerin Duygusal Tükenmişliği anlamlı düzeyde yordadığını ($\beta = 0{,}751$, $R^2 = 0{,}564$, $p < 0{,}001$) ve varyansın %56,3'ünü açıkladığını göstermiştir. Psikososyal riskler arttıkça duygusal tükenmenin de arttığı gözlenmiştir. Kişisel Başarı ile COPSOQ puanları arasındaki ilişki orta düzeyde negatif olup ($R = 0.352$, $p < 0.001$), psikososyal risklerin yükselmesinin başarı hissini zayıf da olsa azalttığını düşündürmektedir. Psikososyal riskler ile duyarsızlaşma arasında da pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur ($R = 0.579$, $p < 0.001$). Yetersiz sosyal destek, yüksek iş talepleri ve etkisiz liderlik gibi faktörlerin tükenmişliği artırdığı tespit edilmiştir. Ekolojik yaklaşım doğrultusunda, çalışanların psikolojik sağlığı ve tükenmişlik düzeyi bireysel özelliklerin yanı sıra örgütsel ve çevresel koşullardan da etkilenmektedir. Bu nedenle sosyal desteğin güçlendirilmesi, yönetsel yaklaşımların iyileştirilmesi ve özellikle üretim sektöründe vardiyalı çalışma, fiziksel iş yükü ve iş sağlığı ve güvenliği risklerini gözeten kurumsal müdahalelerin geliştirilmesi önerilmektedir. Gelecek araştırmalarda ise psikososyal risklerin sektörler arası farklılıklarını ve zamansal değişimini inceleyen boylamsal tasarımlara yer verilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Psikososyal Riskler, Tükenmişlik, Endüstriyel Ortam, Ekolojik Yaklaşım, Endüstriyel Sosyal Hizmet, Ankara Şeker Fabrikası

[*] Dr., Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü (TÜRKŞEKER), Sosyal ve Kültürel Tesisler Daire Başkanlığı, İdari ve Teknik İşler Müdürü, kmlats65@gmail.com

[**] Doç., Hacettepe Üniversitesi, İİBF Sosyal Hizmet Bölümü, gamzeerukcu@gmail.com

[***] Bu araştırma için Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Etik Kurulu'nun 14.11.2023 tarihli kararı uyarınca Etik Kurul onayı alınmıştır. Bu araştırma, Kamil ATEŞ tarafından, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı'nda, Doç. Dr. Gamze ERÜKÇÜ AKBAŞ'ın danışmanlığında 2025 yılında tamamlanmış, "Çalışanlarda psikososyal riskler ve tükenmişliğin endüstriyel sosyal hizmet perspektifinden değerlendirilmesi: Ankara Şeker Fabrikası örneği" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

Introduction

Due to rapid increases in competition and digitalization in today's business world, psychosocial risks faced by employees have become more prominent. These risks threaten the psychological and social well-being of individuals working in industrial settings in particular. The impact of psychosocial risks on employee burnout levels brings about significant consequences for both individual health and organizational productivity. Within this context, the social work discipline offers an important perspective in understanding and responding to these risks. The present study aimed to identify the psychosocial risks faced by employees working in industrial settings, and to investigate the relationship between these risks and burnout levels from an industrial social work perspective.

Psychosocial Risks and Burnout in Industrial Settings: A Literature Review

The psychosocial risks faced by employees in the globalized and rapidly changing business world have profound effects on their psychological health and overall job performance (Marmot & Wilkinson, 2005). The increasing complexity of work processes and increasing workload, particularly in industrial environments, pose serious risks to employees' mental and physical health. As demonstrated in several studies, such psychosocial risks adversely affect both occupational safety and employees' mental health (Arkan Demiral et al., 2023; Republic of Türkiye Ministry of Labor and Social Security, 2020).

In literature, it has been revealed that psychosocial risks have become one of the most critical problems of contemporary business life (Correia, 2019; Di Tecco et al., 2023). These risks increase due to multidimensional factors such as high psychological demands, limited decision-making autonomy, and inadequate social support mechanisms, leading to negative outcomes such as burnout, job stress, and decreased performance (Biron et al., 2012; Correia, 2019). Rapid transformations in the global business ecosystem make traditional risk assessment approaches inadequate, and necessitate proactive risk management strategies (Di Tecco et al., 2023). However, psychosocial risks are often overlooked, and their effects are inaccurately attributed to individual shortcomings or isolated events, and unfortunately, the systemic nature of psychosocial risks is often ignored, and their effects are reduced to individual factors or randomness (Zubco, 2024). However, effectively addressing psychosocial risks is not only an organizational responsibility but also an essential component of protecting employees' health, well-being, dignity, and fundamental rights at work. From an industrial social work perspective, psychosocial risk management should therefore be understood within a human rights and social justice framework, rather than primarily in terms of organizational productivity, competitiveness, or economic performance. This perspective recognizes that workers have the right to safe, healthy, and dignified working conditions and that organizations have a responsibility to identify and address structural and workplace factors that may undermine these rights. Accordingly, effective management of psychosocial risks represents an important opportunity to promote social justice, strengthen workers' well-being, and create more equitable and supportive work environments (Biron et al., 2012; Di Tecco et al., 2023). Within this context, investigating the causal relationships between burnout and psychosocial risk factors from a multidisciplinary perspective not only enhances employees' well-being but also strengthens organizational sustainability. In this regard, the social work discipline plays a critical role in understanding and managing the psychosocial risks faced by employees. A social work perspective emphasizes that in the evaluation of individuals, not only their individual capacities but also their social environment, work environment, and structural factors should be taken into account. In this approach, attributing psychosocial risks solely to personal deficiencies or random events is criticized, and it is pointed out that these risks must be considered within the context of social policies, organizational culture, and workplace power dynamics. In conclusion, an in-depth investigation of the effects of psychosocial risks especially on burnout from a social work perspective is a

critical step that will support not only individual well-being but also organizational success and the creation of sustainable workplace environments.

Throughout the historical development of working life, while improving every aspect of businesses has been prioritized, employees' psychosocial well-being has often been overlooked (İlhan, 2020; Mannino & Faraci, 2017). While employees' physical health is taken into account seriously, their psychological problems are generally overlooked because such problems are viewed as personal problems (Csiernik, 2005; Yildirim et al., 2016). Although these problems are less common in the workplace than are physical accidents, their effect is considerably significant (Altuntaş, 2010). Of these problems, the most common is burnout syndrome. In several studies, it has been demonstrated that psychosocial risks in working life are often overlooked or inadequate attention is paid to them (Yildirim et al., 2016). Organizations often lack understanding of how to incorporate these risks into their strategic decision-making processes (Langenhan et al., 2013). Although costs of ill health, reduced productivity, and economic effects resulting from work-related stress are noteworthy (Hassard et al., 2014), there exists a gap between policy and practice in managing psychosocial risks (Langenhan et al., 2013). Although various approaches and guidelines have been developed at the institutional level, policy-level interventions have been largely overlooked in the academic literature (Leka et al., 2008). Furthermore, in current risk assessment methods, the broader spectrum of psychosocial risks including newly emerging factors such as job insecurity, work intensity, and work-life balance issues are not adequately addressed. To address these challenges, partners and policymakers should recognize the distinction between work-related stress and psychosocial risk factors and develop strategies and regulations that are more comprehensive to protect workers' health and safety (Chirico, 2017).

Although in industrial settings, employees' rights have been improved over time, individuals working in these environments are still faced with plentiful psychosocial problems. As frequently emphasized in the literature, adverse working conditions can have profound and devastating effects on individuals not only physically but also psychologically and socially (Bakiko et al., 2019; Bilge & Bilge, 2023; Cottini & Lucifora, 2013; ten Have et al., 2015). While physical health risks, particularly occupational accidents and occupational diseases, are seriously taken into account in industrial work environments, psychological problems such as stress, burnout, depression, and anxiety are often considered personal matters and therefore not sufficiently prioritized by organizations (Csiernik, 2005), which prevents employees from accessing psychological support adequately and leads to the neglect of related problems. However, as demonstrated in several studies, effects of such psychosocial problems can be equally significant and devastating although they are less common than physical accidents (Akkaya & Ocaktan, 2023; Akkaya, 2014). One of the most serious psychosocial problems faced by employees in industrial settings is, in particular, burnout, because it decreases job performance, and causes employees to leave their jobs or to be laid off and thus increases turnover and operating costs. Furthermore, burnout negatively affects individuals' mental and emotional health, weakens interpersonal communication in the workplace, jeopardizes job security, contributes to family problems and high absenteeism rates, and may consequently have serious consequences for workers, their families, organizations, and the wider community. From an industrial social work perspective, these consequences highlight the need for preventive and supportive interventions aimed at protecting workers' well-being and promoting healthier and more socially just work environments (Olivares-Faúndez et al., 2014; Salvagioni et al., 2017). Job stress, triggered by factors such as heavy workload, role ambiguity, and organizational change, increases employees' burnout levels and significantly reduces the quality of their work life (Kazu & Yıldırım, 2021; Kutanis & Tunç, 2010). Thus, it is crucial for organizations to take employees' burnout levels and the psychosocial risks they are exposed to into account and to develop holistic approaches. Burnout and psychosocial risk levels of employees working in industrial work environments have not yet been adequately determined, which constitutes a fundamental problem and adversely affects efforts made to increase the effectiveness of industrial social work practices.

Solving psychosocial problems faced by individuals working in industrial settings is of critical importance in the realization of fundamental human rights and principles of social justice. Discrimination, inequality, unhealthy working conditions, and psychosocial risks in the workplace undermine individuals' fundamental rights to fair treatment and a healthy work environment. Unequal access to resources and opportunities, together with exclusion from decision-making processes, further undermines social justice. In the literature, although considerable research has been devoted to physical health risks, rather less attention has been paid to psychological problems since they are often considered individual issues (Akkaya, 2014; Csiernik, 2005). Psychosocial problems negatively affect employees' mental and physical health, and thus reduce work productivity, weaken organizational commitment, and increase intention to leave the job (Choi et al., 2015). In Turkey, the field of industrial social work is still in its development phase; thus, the number of studies conducted on this issue is quite limited. In particular, there is a gap regarding comprehensive research conducted on the identification of psychosocial risks faced by employees in the workplace, and on the relationship between psychosocial risks and burnout (Ateş, 2025a, 2025b; Işıkhan, 2013, 2016; Solmaz, 2019; Solmaz & Kutlu, 2020). Furthermore, the fact that psychosocial risks are inadequately emphasized on policymakers' agendas reveals the importance of awareness-raising efforts on this issue (Arkan Demiral et al., 2023). Increases in job insecurity and in the prevalence of low-wage labor, and rising work intensity in Turkey draw attention to the need for a comprehensive and functional psychosocial risk assessment tool to measure psychosocial risks in employees (Şahan, 2016). As industrialization accelerates, employees are faced with numerous risk factors, such as intense work pressure, role ambiguity, lack of social support and work-family conflict, which negatively affects not only the individual's well-being but also organizational performance. Industrial social work offers a noteworthy intervention for addressing these risks, supporting the psychosocial health of employees, and building a sustainable workforce. However, policies and strategies developed from this perspective in Turkey are not yet sufficient. Thus, as in the case of Ankara Sugar Factory, identifying psychosocial risk factors to which employees are exposed, investigating the relationship between these factors and burnout, and demonstrating how industrial social work practices can contribute to addressing these problems are crucial for the development of meaningful solutions at both the individual and structural levels.

Research Problem

The research problem is that, despite the need to investigate the relationship between the psychosocial risks faced by employees in industrial settings and their burnout levels from an industrial social work perspective, there is still a significant gap in the literature on this topic. The primary reason for this lack of knowledge is that, in particular, the number of studies conducted on how different employee groups (e.g., age, experience, department etc.) are exposed to these risks and how these factors influence burnout levels is very few. The potential role of industrial social work practices in improving employees' psychosocial well-being has not yet been adequately explored, which makes it difficult to develop effective intervention strategies specific to this issue.

Industrial social work, which has not yet been practically implemented in Turkey, is undoubtedly a field that should find a place in the future. Developing social programs for employees and improving their well-being, as in other countries where successful examples of industrial social work practices are present, have come to the forefront as a crucial issue. The present study aimed at contributing to the limited industrial social work literature in Turkey is expected to offer valuable insights to other disciplines dealing with this field. Another aim of the present study is to identify various problems faced by employees in their work lives from an industrial social work perspective, psychosocial risk factors for employees working in industrial settings and potential effects of these risks on burnout. In light of the findings, the present study is expected to reveal important elements that will contribute to the development of appropriate service policies for social workers working in industrial settings.

Aim of the study

The main objective of the present study is to determine the psychosocial risks faced by employees working in industrial environments in Ankara Sugar Factory from an industrial social work perspective and the relationship between these psychosocial risks and employees' burnout levels.

In accordance with the main objective of the present study, it was attempted to find answers to the questions listed below.

1. What are the sociodemographic characteristics of those working in an industrial setting?
2. How do burnout levels of those working in industrial settings vary according to their socio-demographic characteristics? (For example, are there differences between them in terms of variables such as age, sex, or education?)
3. What is the general distribution of the scores obtained from the Copenhagen Psychosocial Questionnaire (COPSOQ) and Maslach Burnout Inventory by those working in an industrial setting like?
4. Are there significant differences between the participants in terms of their psychosocial risks and burnout levels when variables such as age, sex, educational status, occupation are considered?
5. Is there a significant relationship between the psychosocial risks faced by employees and their burnout levels?

Method

Research design

In the present study, it was decided to include the whole population that consisted of employees working in Ankara Sugar Factory, part of the Turkish Sugar Factories Inc. In the present study, the quantitative research method was used to investigate the relationship between psychosocial risks and burnout levels in individuals working in industrial settings. The correlational research design, a quantitative research design, was used as the research design. The primary reason for using the quantitative research design is that it enables researchers to analyze relationships between specific variables and data obtained from large sample groups. The correlational research design is used to identify relationships between two or more variables and find out the effect of these variables on each other. The primary objective in the present study was to investigate the relationship between psychosocial risk factors and burnout levels.

In such studies, the correlational research design enables the researcher to obtain an answer to questions such as, "What is the relationship between these two variables like?" (Creswell, 2016; Karasar, 2016). The data obtained in the present study were analyzed to determine effects of specific psychosocial risks on employees' burnout levels and the relationship between these two concepts.

Measures

To collect the data, the following three tools were used: the Descriptive Characteristics Questionnaire, the Copenhagen Psychosocial Questionnaire (COPSOQ) and the Maslach Burnout Inventory (MBI). Before the study was conducted, the participants were informed about the purpose of the study, and their rights with an Informed Consent Form, prepared in accordance with ethical guidelines, and then their written consent indicating that they volunteered to take part in the study was obtained. To use the COPSOQ and MBI in the present study, necessary permissions were obtained from their developers or those who adapted the scales into Turkish. The data collection tools used in the study are detailed below.

Descriptive Characteristics Questionnaire: The questionnaire, prepared based on experts' proposals, included 17 items in two sections aligned with the research objectives. The items included in the first section question the participants' socio-demographic characteristics, such as sex, age, marital status, and education level. The items in the second section measure the participants' experiences and perceptions of work life and their work environment.

Copenhagen Psychosocial Questionnaire (COPSOQ): The COPSOQ, a scientific measurement tool developed to assess psychosocial risks in the workplace, was adapted into Turkish by Şahan (2016) Şahan and Demiral (2020). Şahan and Demiral also conducted the validity and reliability studies of the Turkish version of the COPSOQ and named it COPSOQ-TR. The scale which encompasses multidimensional factors such as quantitative and emotional demands, social support, leadership quality, role conflict, and job satisfaction is used to assess employees' perceptions of psychosocial risks related to the work environment holistically. This open-access and applicable scale is used as an effective assessment tool, particularly in organizational strategies aimed at improving employee well-being.

Maslach Burnout Inventory (MBI): The MBI, developed by Maslach and Jackson, and adapted into Turkish by Ergin (1992) is used to assess burnout levels of respondents, and includes 22 items and the following three dimensions: Emotional Exhaustion (items 1, 2, 3, 6, 8, 13, 14, 16, and 20), Depersonalization (items 5, 10, 11, 15, and 22), and Personal Accomplishment (items 4, 7, 9, 12, 17, 18, 19, and 21). While the items in the Emotional Exhaustion and Depersonalization Dimensions reflect negative views, the items in the Personal Accomplishment Dimension reflect positive views. Responses given to the items on the MBI adapted to Turkish by Ergin are rated on five-point scale ranging from 0 to 4 (0 = never, 1 = very rarely, 2 = sometimes, 3 = often, and 4 = always. Each dimension of the MBI is scored separately. High scores obtained from the Emotional Exhaustion and Depersonalization dimensions and low scores obtained from the personal accomplishment dimension indicate the respondent’s burnout level is high. The Cronbach's alpha coefficient reflecting the scale's internal consistency was α=0.93 in Ergin’s study, which indicated that the scale’s reliability level was high.

Data collection

The study data were collected between December 1, 2023 and February 20, 2024. Data collection began after obtaining both ethics committee approval and institutional permits. The data collected for the study was compiled and analyzed personally by the researcher.

The data collection process was conducted in five stages, in line with the objectives of the study. First, expert opinions on the 21-item Descriptive Characteristics Questionnaire were obtained, and then the questionnaire’s preliminary testing was conducted. After the preliminary test, the form was reduced from 21 items to 17. In the third and fourth stages, ethics committee and institutional approvals were obtained, respectively. In the final stage, after the necessary permissions were obtained, data were collected between December 1, 2023, and February 20, 2024.

The study population included 866 employees. Of them, 718 (83%) who completely and accurately filled out the data collection tools were included in the study.

Ethical considerations

Before the study was conducted, the Ethics Committee approval was obtained from the Social and Human Sciences Research Ethics Committee of the …….. University, and the institutional permission was obtained from the General Directorate of Turkey Sugar Factories Inc. whose employees working in Ankara Sugar Factory were surveyed.

Statistical analysis

The study data were analyzed using IBM SPSS Amos 23 and IBM SPSS Statistics 26 software. In the data analysis, frequency distributions were used to present categorical variables, while descriptive statistics (arithmetic mean and standard deviation) were calculated for numerical variables to provide a comprehensive representation of the basic characteristics and distributions of the data.

The validity and reliability of the Maslach Burnout Inventory (MBI) and the Copenhagen Psychosocial Questionnaire (COPSOQ) were assessed using confirmatory factor analysis (CFA) and Cronbach's alpha internal consistency coefficients. The CFA results supported the construct validity of both measurement instruments. For the Maslach Burnout Inventory, the model fit

indices were $\chi^2/df = 3.825$, GFI = 0.910, AGFI = 0.887, NFI = 0.903, TLI = 0.915, CFI = 0.926, RMSEA = 0.063, and SRMR = 0.067. For the Copenhagen Psychosocial Questionnaire, the corresponding values were $\chi^2/df = 2.145$, GFI = 0.881, AGFI = 0.853, NFI = 0.904, TLI = 0.935, CFI = 0.946, RMSEA = 0.040, and SRMR = 0.049. These values indicated acceptable to good model fit for both scales. The standardized factor loadings ranged from 0.338 to 0.900 for the Maslach Burnout Inventory and from 0.402 to 0.942 for the Copenhagen Psychosocial Questionnaire, with all factor loadings being statistically significant ($p < 0.001$). These findings provided evidence supporting the construct validity of both measurement instruments.

The internal consistency reliability of the scales was assessed using Cronbach's alpha coefficients. The Cronbach's alpha coefficient was 0.812 for the Maslach Burnout Inventory and 0.958 for the Copenhagen Psychosocial Questionnaire, indicating high internal consistency for both scales. The Cronbach's alpha coefficients of the subdimensions of the Maslach Burnout Inventory were also at acceptable to high levels. Overall, the CFA and reliability analyses demonstrated that both measurement instruments had satisfactory validity and reliability and were therefore suitable for use in the present study.

Prior to conducting inferential analyses, the distributional characteristics of the scale scores were examined. The skewness and kurtosis values were within the range of ±3, which is generally considered indicative of an approximately normal distribution. In addition, the standardized skewness and kurtosis values, calculated by dividing the coefficients by their respective standard errors, were examined in relation to the ±1.96 criterion. The histogram plots were also evaluated and showed an approximately normal distribution of the data. Accordingly, parametric statistical tests were used for subsequent comparisons and analyses.

Results

The findings of the present study and the interpretation process were analyzed under four main headings in accordance with its objectives:

1. Socio-Demographic Characteristics of the Participants: The distribution of basic socio-demographic characteristics of the individuals participating in the study, such as age, sex, education status, and occupation, was determined.

2. Descriptive Statistics and Comparisons of the Scale Scores: Descriptive statistics of the Copenhagen Psychosocial Questionnaire and Maslach Burnout Inventory scores are included.

3. Correlation Analysis: Relationships between the scores obtained from the scales were analyzed using the correlation analysis.

4. Regression Analysis: Regression analysis was performed to determine whether psychosocial risk factors had an effect on burnout.

The findings obtained under these headings were analyzed in detail in line with the general purpose and hypotheses of the present study.

Table 1 is included here

In Table 1, the participants' (n=718) socio-demographic characteristics are given in frequencies and percentages. Of the 718 participants, 85.1% were men, 68.1% were married, 56.8% had a high school education or less, 29.5% were between the ages of 33 and 38 years, 66.4% had children, and 46.4% had 4-5 people as households. The proportion of employed individuals in households was 41.2% and their income was generally below 20,000 TL, and 70.2% of them considered their income inadequate. A significant portion of the participants worked as outsourced (42.3%) or permanent workers (40.8%), while only 20.9% held managerial positions. Among the prominent occupational groups were technicians (27.6%) and workers (25.9%). Length of service in the profession or workplace generally ranged from 1 to 5 years. The figures in Table 1 demonstrate that of the participants, most were dissatisfied with their income, had low or medium level education, assumed family responsibilities, and worked in lower-level positions.

Table 2 is included here

The results of the analysis examining the relationship between the MBI and COPSOQ scores and the participants' sociodemographic and occupational characteristics are presented in Table 2. Female participants obtained significantly higher scores on Emotional Exhaustion and Depersonalization than male participants ($p < 0.01$), and their COPSOQ total scores were also significantly higher ($p < 0.001$). Single participants had significantly higher Emotional Exhaustion and Depersonalization scores, but lower Personal Accomplishment scores, than married participants ($p < 0.01$). Similarly, participants who had no children obtained significantly higher Emotional Exhaustion and Depersonalization scores and significantly lower Personal Accomplishment scores than those who had children ($p < 0.001$).

Educational status was significantly associated with Emotional Exhaustion and Depersonalization, with participants who had a bachelor's degree or postgraduate education obtaining higher scores than those with high school education or below ($p < 0.001$). However, no statistically significant difference was found in Personal Accomplishment according to educational status ($F = 2.442$, $p = 0.088$). Participants who perceived their income as inadequate obtained significantly higher Emotional Exhaustion scores than those who perceived their income as partly adequate or adequate ($p = 0.001$). Temporary and outsourced workers had significantly lower Emotional Exhaustion scores ($t = 6.352$, $p < .001$), Depersonalization scores ($t = 2.627$, $p = .009$), and COPSOQ total scores ($t = 2.850$, $p = .004$) than civil servants, contract civil servants, and permanent workers.

According to the analysis of work units and occupational groups, participants working in administrative services had higher Emotional Exhaustion and COPSOQ total scores, whereas those working in auxiliary services had lower Emotional Exhaustion and Depersonalization scores ($p < 0.01$). Security, cleaning, and kitchen staff also had significantly lower Emotional Exhaustion scores than office staff, workers, technicians, and engineers/administrators-managers ($p < 0.001$).

Professional length of service was significantly associated with all MBI dimensions and the COPSOQ total score. Participants with 1–5 years of professional experience had the lowest Personal Accomplishment score (19.77), whereas those with 16 years or more of professional experience had the highest score (22.54). Thus, longer professional experience was associated with a stronger sense of Personal Accomplishment rather than an increased sense of personal failure. Participants with 1–5 years of professional experience also had significantly higher Emotional Exhaustion scores than those with longer professional experience ($p < 0.001$). Similarly, length of service in the current workplace was significantly associated with all MBI dimensions and the COPSOQ total score, with participants with 1–5 years of tenure having higher Emotional Exhaustion and lower Personal Accomplishment scores than those with longer tenure.

Managers differed significantly from non-managers only in Personal Accomplishment, with managers reporting a stronger sense of accomplishment ($p < 0.001$). Overall, the findings indicate that higher levels of burnout were particularly associated with being female, single, having no children, perceiving income as inadequate, and having shorter professional and workplace tenure. Higher educational attainment was associated with higher Emotional Exhaustion and Depersonalization, but not with Personal Accomplishment.

Table 3 is included here

According to the correlation analysis results given in Table 3, a highly significant positive linear relationship was determined between the scores obtained from the Emotional Exhaustion dimension of the MBI and the overall COPSOQ ($r = 0.751$; $p < 0.001$). There was a moderately

significant negative linear relationship between the scores obtained from the Personal Accomplishment dimension of the MBI and the overall COPSOQ ($r = -0.352$; $p < 0.001$). There was a moderately significant positive relationship between the scores obtained from the Depersonalization dimension of the MBI and the overall COPSOQ ($r = 0.579$; $p < 0.001$). These results indicate that as the participants' perceived psychosocial risks increased, their Emotional Exhaustion and Depersonalization levels increased, while their sense of Personal Accomplishment decreased.

At the dimension level, Emotional Exhaustion showed significant positive correlations with all COPSOQ psychosocial risk dimensions. The strongest correlations were observed with Lack of Job Satisfaction ($r = 0.636$; $p < 0.001$), Work-Home Conflict ($r = 0.621$; $p < 0.001$), Emotional Demands ($r = 0.596$; $p < 0.001$), The Meaninglessness of Work ($r = 0.573$; $p < 0.001$), and Lack of Commitment to Work ($r = 0.566$; $p < 0.001$). These findings indicate that higher levels of job dissatisfaction, work-home conflict, emotional demands, meaninglessness of work, and lack of commitment to work were associated with higher levels of Emotional Exhaustion. From an industrial social work perspective, these findings particularly highlight the importance of work-life balance, meaningful work, job satisfaction, and employees' emotional demands in understanding burnout.

Table 4 is included here

In Table 4, the extent to which the COPSOQ affects emotional exhaustion and the strength of this effect were given. If the COPSOQ variable is the independent variable and emotional exhaustion is the dependent variable, the model is statistically significant ($F=926.095$, $p<0.001$). The independent variable in the model explains 56.3% of the variance in emotional exhaustion (Adj. $R^2=0.563$).

Table 5 is included here

The results of the simple regression model assessing the relationship between the independent variable (COPSOQ risk) and the dependent variable (personal accomplishment) are statistically significant ($F = 101.154$, $p < 0.001$). The model explains 12.3% of the variation in personal accomplishment (Adj. $R^2 = 0.123$), suggesting that the increase in the psychosocial risks employees are exposed to significantly reduced their sense of accomplishment.

Table 6 is included here

As the COPSOQ level increased, depersonalization levels of the participants increased significantly. In other words, as the perception of psychosocial risk increased, the participants established emotional bonds with their work and environment less, which made them more desensitized. According to the model, this relationship was statistically significant ($F=360.635$, $p<0.001$), and COPSOQ level explained approximately 33.4% of the change in depersonalization (Adjusted $R^2=0.334$).

Discussion

In the present study, the main purpose was to determine the psychosocial risks faced by employees working in industrial environments as in the case of Ankara Sugar Factory from an industrial social work perspective and to determine the relationship between psychosocial risks faced by them and their burnout levels. The findings of the present study are discussed under the following four main headings in accordance with the objectives: socio-demographic characteristics of the

participants, descriptive statistics and comparisons of the scale scores, correlation analysis, and regression analysis conducted to determine whether psychosocial risk factors have an effect on burnout. The findings revealed that psychosocial risks had significant effects on the participants' emotional exhaustion, depersonalization and personal accomplishment levels. The review of the socio-demographic findings of the present and the relevant literature indicate that in industrial environments, women employment is rather low and that gender-based structural inequalities lie at the root of this issue.

According to the data obtained in the present study, 85.1% of the participants were men and only 14.9% were women, which indicates that male dominance is evident in the sector, as in the case of Ankara Sugar Factory (Department of Strategy Development, 2024). Similarly, data released by the Turkish Statistical Institute (TurkStat) reveal that the male labor force participation rate across Turkey is 71.2% while the rate for women is 35.8%, indicating that gender-based disparities persist in the general labor market (Ayta & Şen, 2023; TurkStat, 2024). Among the reasons for the low representation of women in industrial sectors are the factors such as gender roles, patriarchal family structure, discrimination in the workplace, and limited education and career opportunities for women in technical fields, which adversely affects women's participation in decision-making processes and workplace diversity (Thornton, 1983; Wynarczyk & Renner, 2006). National and international studies reveal that women are less employed in male-dominated sectors, that wage gaps persist, and that women are predominantly employed in low-prestige, low-paid, or part-time jobs. These inequalities make women more vulnerable to economic exclusion and poverty (Ayta & Şen, 2023; Bolton, 2023; Kocabaş & Küçükbay, 2023). In several studies, it is consistently indicated that women are disadvantaged compared to men in employment. Globally, unemployment rates are higher in women, especially in young women (Elder & Schmidt, 2004). When employed, women are more likely to work in lower-paying sectors and in lower-status positions than are their male counterparts (Elder & Schmidt, 2004; ILO Employment Trends, 2010). Although some progress has been made to enable women to participate in the labor market more, gender inequalities persist in both employment opportunities and quality of employment (ILO Employment Trends, 2010).

Ultimately, women's employment is rather low in industrial settings, which stems from gender roles, patriarchal structures, discrimination, and structural inequalities. From a social services perspective, to eliminate these structural inequalities, policies to increase women's participation in the workforce should be developed, awareness of gender equality should be raised, and practices aimed at ensuring access to equal opportunities should be implemented. The sex variable led to statistically significant differences between the participants in terms of the scores they obtained from the emotional exhaustion, personal accomplishment, depersonalization dimensions of the MBI, and COPSOQ ($p<0.05$). According to the analysis results, the female participants obtained significantly higher scores from the emotional exhaustion and depersonalization dimensions of the MBI, and COPSOQ, and lower scores from the personal accomplishment dimension of the MBI than did the male participants. These results indicate that the female participants were exposed to burnout and risk more in the workplace than were the male participants, suggesting that female employees carry more psychological burden in the workplace and potentially face a greater risk of burnout (Buick & Thomas, 2001; Polatçı et al., 2014). These findings highlight the effect of gender-based differences in the workplace on employees' psychological health and burnout levels. The research results indicate that the female participants suffered from emotional exhaustion, depersonalization, and COPSOQ risk factors more and enjoyed personal accomplishment less in the workplace than did the male participants. In several studies conducted on burnout levels of female employees, several important findings emerged. Gender appears to be a highly significant variable in terms of being vulnerable to emotional exhaustion. Female employees suffered from emotional exhaustion more than did their male counterparts (Ergin, 1992; Montalbo, 2016; Stylianou & Menegaki, 2023), which was confirmed in several other studies (Buick & Thomas, 2001; Cordes & Dougherty, 1993; Ergin, 1992; Maslach et al., 2001; Maslach & Jackson, 1981).

Maslach and Jackson (1981) determined that depersonalization and a decreased sense of personal accomplishment were more common in male participants. Similarly, in her study conducted with physicians and nurses, (1993) Ergin reached the same conclusion, which is consistent with the results of the present study. In the workplace, structural inequalities stemming from gender roles and differences between male and female employees in terms of being exposed to psychosocial risk factors underpin female employees' suffering from burnout more than do male employees. Gender norms not only frequently position women in supportive or subordinate roles in the workplace (Öztürk & Karataş, 2020), but also cause them to assume domestic responsibilities, and these two burdens together disrupt work-life balance and exacerbate their burnout (Cools et al., 2017; Brummelhuis, 2005). Women are faced not only with psychologically damaging situations such as microaggression, discrimination, and harassment in male-dominated industries more frequently (Güleç & Özden, 2019; Yıldırımalp, 2021), but also with invisible career barriers such as the glass ceiling (social barrier) which often makes it difficult for them to reach leadership positions, even if they are equipped with necessary knowledge and skills (Karcıoğlu & Leblebici, 2014; Lockwood, 2004). All these factors cause female employees to experience burnout symptoms such as emotional exhaustion, depersonalization and loss of job satisfaction more intensely, which reveals that there is a direct relationship between gender-based inequalities in the workplace and psychosocial risks (Ansoleaga et al., 2016; Bahtiyar Saygan & Pekel Uludağlı, 2021).

In the present study, of the 718 participants, 68.1% were married and 31.9% were single; in other words, most of them were married. As stated in the literature, married individuals have higher levels of job performance, psychological resilience, and work commitment thanks to the social support they have (Holt-Lunstad et al., 2008; Mehay & Bowman, 2005); on the other hand, single individuals may have more flexible work preferences and a different approach to work-life balance (Greenhaus & Powell, 2006). The effects of marital status on work life are important in terms of social support mechanisms, work-family conflicts, and mental health, and it has been emphasized that married individuals, in particular, need more support in work-life balance (Clark, 2000; Parmaksız, 2019). It is noteworthy that the number of young and single employees in the Turkish Sugar Factories Inc. is increasing after the privatization process; however, due to the high mean age and the high number of married employees, providing them with family-friendly services such as daycare, kindergarten, and social facilities within the organization constitutes a positive example of industrial social services. These practices through which more interest is shown to the social and psychological needs of employees improve employees' well-being in the workplace, ensure work-life balance, and strengthen employees' commitment to the workplace. These results obtained in the present study are consistent with those obtained in previous studies (Ateş et al., 2023).

The results of the analysis revealed that there were statistically significant differences between the mean scores obtained from the emotional exhaustion, personal accomplishment, and depersonalization dimensions of the MBI in terms of the marital status variable ($p<0.05$). The single participants obtained significantly higher mean scores from the emotional exhaustion and depersonalization dimensions and lower mean scores from the personal accomplishment dimension of the MBI than did the married participants. Thus, while the single participants experienced higher levels of emotional exhaustion and depersonalization, the married participants had a better perception of personal accomplishment. These findings suggest that marital status may play an important role in individuals' psychological well-being, and that single employees experience emotional strain more at work and that their work motivation and sense of accomplishment are lower compared to married employees.

Another factor that significantly affects employees' burnout levels is their marital status. According to the results in the literature, unmarried, divorced, and married individuals without children suffer from emotional exhaustion more than do other groups (Cordes & Dougherty, 1993; Maslach & Jackson, 1981; Özkanan, 2021; Torun, 1997). These findings suggest that personal life circumstances, particularly family situations affect emotional stress and burnout levels in the

workplace significantly. As in the case of Ankara Sugar Factory, a balanced distribution of employees across age groups offers significant advantages in terms of workforce diversity and corporate sustainability. While young employees (20.5%) provide openness to innovation and have the capacity for technological adaptation, employees between the ages of 33 and 38 years (29.5%) have the potential to combine work experience and dynamism (Meyer, 2007; Wesolowski, 2014). Middle-aged and older employees, comprising over 50% of the total workforce, play strategic roles due to their experience and expertise. Age diversity, particularly in creative and innovative sectors, positively contributes to organizational efficiency and team functioning, and strengthens knowledge sharing, intergenerational learning, and adaptability (Backes-Gellner & Veen, 2013; Fasbender et al., 2021). However, the risk of knowledge loss that arises as the employees in this age group retire threatens the continuity of the value they provide to the organization (Ekamper, 1997). The results of the analysis revealed that there was no statistically significant difference between the age groups in terms of the scores they obtained from the overall MBI and its dimensions ($p>0.05$), which indicates that age groups did not lead to a significant difference in burnout and COPSOQ risk levels. However, the mean scores obtained from the Emotional Exhaustion dimension of the MBI and the overall COPSOQ were relatively higher in those in the 46-51 and ≥52 age groups. This suggests that age does not have a significant direct effect on burnout and psychosocial risks, although small increases may be observed in certain dimensions with age.

The analysis of the education levels of the participants working in Ankara Sugar Factory revealed that the vast majority (56.8%) of them had a high school degree or less, while 19.2% had an associate's degree and 24.0% had a bachelor's or master's degree. These figures demonstrate that education level of the workforce in general was low. Of the participants, those whose education level was low were primarily employed in routine (ordinary) positions that do not require technical knowledge. Employees' education levels stand out as a factor determining their competencies, problem-solving skills, job satisfaction and organizational success (Burris, 1983; Radović,2007). As emphasized in several studies, there is a positive correlation between higher education levels and business success, and knowledge accumulation plays a critical role in sustainable production (Alainati et al., 2010; Ojsterek et al., 2022). According to the results of the analysis conducted to determine whether there were significant differences between the participants' scale scores in terms of their educational background, the educational background variable led to statistically significant differences in the mean scores obtained from the emotional exhaustion and depersonalization dimensions of the MBI and COPSOQ ($p<0.05$). The results indicated that educational status was significantly associated with Emotional Exhaustion and Depersonalization. Participants with a bachelor's degree or postgraduate education obtained higher mean scores on Emotional Exhaustion (17.07) and Depersonalization (6.22) than participants with high school education or below (11.97 and 4.66, respectively; $p <0.001$). In addition, participants with a bachelor's degree or postgraduate education had significantly higher COPSOQ total scores (49.62) than those with high school education or below (40.57; $p <0.001$). However, no statistically significant difference was found in Personal Accomplishment according to educational status ($F = 2.442$, $p = 0.088$). These findings indicate that participants with higher educational attainment, particularly those with bachelor's or postgraduate education, experienced higher levels of Emotional Exhaustion and Depersonalization and reported higher levels of psychosocial risks than participants with high school education or below.

According to the results of the present study, 66.4% of the participants had children, indicating that a significant portion of the participants assumed the responsibilities of a family. Having children is a factor determining employees' work-life balance, psychological well-being, job performance, and career development (Özmete & Eker, 2012; Brummelhuis, 2005). For female employees in particular, childcare can hinder career advancement and exacerbate gender-based inequalities (Cools et al., 2017; Metz, 2005). While an increase in the number of children can increase employees' family burdens and stress levels, and thus their burnout risk, supportive practices such as flexible working hours, parental leave, and childcare services increase

employees' satisfaction and contribute positively to organizational productivity. From a social services perspective, developing social support mechanisms tailored to employees' number of children can play a significant role in strengthening both individual and societal well-being. In this context, developing inclusive and family-friendly policies for employees with children stands out as a strategic necessity to ensure work-life balance and promote gender equality. Having children led to statistically significant differences between the mean scores the participants obtained from the emotional exhaustion, personal accomplishment, and depersonalization dimensions of the MBI ($p<0.05$). Findings indicated that the participants without children obtained significantly higher mean scores from the emotional exhaustion and depersonalization dimensions of the MBI and significantly lower mean scores from the personal accomplishment dimension of the MBI than did the participants with children, which indicates that the participants without children experienced emotional exhaustion and depersonalization more in the workplace, and that their sense of accomplishment was lower than was the sense of those with children.

The analysis conducted based on the example of Ankara Sugar Factory demonstrates that the distribution of professional seniority in employees is directly related to the company's human resources strategies. According to the data, of the participants, those with 1-5 years of seniority constituted the largest group (35.4%), indicating that the company was recently in the process of growth or restructuring. The participants with 16 years or more of seniority comprised the second largest group (29.7%), which demonstrates that long-term employees had a strong sense of commitment to the company and they played a crucial role in carrying the corporate culture to newer employees. As seniority increased so did the participants' job satisfaction and organizational commitment levels, which is a positive indicator of workforce stability. The Turkish Sugar Factories Inc. (TÜRKŞEKER) to which Ankara Sugar Factory where the study was carried out is affiliated started hiring more employees after it was excluded from the privatization process, which indicates that a balanced distribution was established between the numbers of the young and experienced employees. Developing training and development policies tailored to the needs of each seniority group can strengthen employee engagement and reduce turnover.

Thus, there is a need for holistic human resources approaches, especially to benefit from the productivity of long-term employees and to accelerate the integration of new personnel into work processes. The analyses revealed that there were significant differences between the mean scores the participants obtained from the MBI and COPSOQ according to the professional seniority variable ($p<0.05$). Similar significant relationships were observed between the seniority in the workplace variable and the mean scores obtained from the emotional exhaustion, depersonalization, and personal accomplishment dimensions of the MBI, and COPSOQ. The participants with 1-5 years of seniority obtained higher scores from the MBI, and COPSOQ than did the participants with 6-15 years or ≥16 years of seniority. In the present study, it was determined that the participants suffered from burnout more in the early years of their professional life, which is consistent with the literature (Maslach & Jackson, 1981).

These findings suggest that burnout levels decreased and personal accomplishment levels increased as the level of the professional experience increased. In addition to seniority and demographic variables, the structural dynamics of employment status, particularly subcontracted (outsource) labor, play a pivotal role in explaining the heightened psychosocial risks and burnout levels observed among industrial workers. Subcontracted employment inherently introduces severe job insecurity, lower wage scales, limited access to social rights, and structural class inequalities within the workplace (Probst, 2002; Benach et al., 2014). In industrial settings such as sugar factories, subcontracted workers often experience "institutionalized precariousness," which diminishes their organizational belonging and exposes them to dual-status discrimination compared to permanent staff (Quinlan et al., 2001). Literature consistently demonstrates that job insecurity and class-based vulnerabilities associated with flexible/subcontracted employment act as chronic occupational stressors, drastically increasing emotional exhaustion and depersonalization while degrading job satisfaction (De Witte, 2005; Landsbergis et al., 2014).

Therefore, the structural precariousness imposed by subcontracting practices serves as a underlying catalyst that exacerbates the psychosocial risk indicators and burnout scores identified in the present workforce. In the present study, significant correlations were determined between the scores the participants obtained from the COPSOQ and the dimensions of the MBI. In particular, there was a strong positive correlation between the scores obtained from the overall COPSOQ and the Emotional Exhaustion dimension of the MBI ($r = 0.751$), which indicates that increased psychosocial risks increase employees' levels of energy loss and burnout. This finding is consistent with previous findings in the literature (Biron et al., 2012; Chirico, 2017). There was a moderate negative correlation between the scores obtained from the overall COPSOQ and the personal accomplishment dimension of the MBI ($r = -0.352$), which suggests that high-risk environments weaken individuals' sense of success. There was a strong positive correlation between the scores obtained from the overall COPSOQ and the depersonalization dimension of the MBI ($r = 0.579$), which suggests that employees may become disinterested in their work and their environment if they are under psychosocial pressures. These findings demonstrate that psychosocial risks in the workplace affect the three core dimensions of the MBI at different degrees and aspects. The particularly significant effect on emotional exhaustion highlights the importance of preventive workplace policies to protect employee health. Simple linear regression analyses revealed the effects of COPSOQ level on the dimensions of the MBI.

The effect of COPSOQ on emotional exhaustion was statistically significant ($F = 926.095$; $p < 0.001$), and the model explained 56.3% of the variance (Adj. $R^2 = 0.563$), which suggests that there was a significant relationship between emotional exhaustion and psychosocial risks. The model related to personal accomplishment was also significant ($F = 101.154$; $p < 0.001$), but the explained variance was lower (Adj. $R^2 = 0.123$). Each one-unit increase in COPSOQ score decreased the personal accomplishment score by 0.144 units. These results indicate that psychosocial risks had a particularly strong effect on emotional exhaustion and a more limited effect on personal accomplishment, indicating that workplace risk management has a critical importance for employees' well-being.

Limitations

Thanks to the large sample size of the present study and the use of the valid scales in the study, strong statistical analyses were conducted, but the study has some limitations. First, since the study was conducted in only one sugar factory, its results are applicable only to the employees working at Ankara Sugar Factory, and cannot be generalized to all employees working in different sectors or cities, which carries the risk of excluding the influence of sectoral and regional variables. Finally, although the present study is one of the limited examples in the field of industrial social work in Turkey, the institutional implications of the findings may be limited since the concept has not yet been sufficiently developed in practice.

Conclusion

The results of the present study are expected to contribute to the literature significantly by analyzing the psychosocial risks faced by employees in industrial settings and their relationship to burnout levels from an industrial social work perspective, based on the example of Ankara Sugar Factory. The findings clearly revealed that psychosocial risks experienced in the workplace affected emotional exhaustion, depersonalization, and personal accomplishment significantly. In particular, regression analyses and strong correlations between the scores obtained from the COPSOQ and the dimensions of the MBI demonstrate the presence of a direct relationship between emotional exhaustion and psychosocial risks. The results of the present study demonstrate that psychosocial risks are not solely an individual problem but that they develop in interaction with workplace dynamics and the social context, and that within the framework of an ecological approach, contribute to the development of holistic solutions at micro, mezzo, and macro levels.

This result highlights the need for comprehensive risk management policies that prioritize employee health and well-being in industrial workplaces. Data on the socio-demographic

characteristics of the participants indicate that female employees faced a higher risk of burnout in their workplaces, while single, childless, and higher-educated employees experienced higher levels of psychological burden. This demonstrates that gender inequality, family responsibilities, and educational attainment are determinants of individual well-being in the workplace.

Furthermore, the empirical findings of this study underscore that structural and economic precariousness, specifically subcontracted (outsource) employment and perceived income inadequacy, are critical determinants of occupational mental health and psychosocial risk exposure in industrial settings. Workers under subcontracted employment and those who perceive their income as inadequate experience heightened levels of job insecurity, economic distress, and institutionalized vulnerability. From an industrial social work perspective, these results demand that policymakers and corporate administrators move beyond individual-level psychological interventions and address systemic labor inequalities. Institutional policies must prioritize reducing precarious employment practices, ensuring fair wage standards that match living costs, and extending comprehensive occupational health and social support services to subcontracted personnel. Mitigating the adverse mental health impacts of outsourcing requires legal regulations that mandate equal treatment, job security, and accessible support mechanisms for all workers, regardless of their employment status.

High levels of emotional exhaustion and low levels of sense of personal accomplishment observed among the female participants highlight the effect of gender-based discrimination and structural inequalities in the workplace on employees' psychology. The results of the present study also demonstrated that there was a significant relationship between professional seniority and burnout levels, and that the participants who were in their early years of career suffered from burnout more. This result regarding the case of Ankara Sugar Factory highlights the importance of strengthening organizational orientation processes and establishing support mechanisms for new employees. When considered from an industrial social work perspective, workplace psychosocial risks are a critical issue not only for individual health and productivity but also for organizational sustainability and social justice.

Therefore, developing structural policies that promote gender equality, support work-family balance, and provide inclusive social support mechanisms for all employees should be among the fundamental goals of industrial social work. The present study's outcomes are expected to yield multiple implications for different interested groups.

For policymakers, the findings demonstrate that psychosocial risks are important factors affecting not only individuals but also economic sustainability and societal well-being; therefore, they bring the need to incorporate psychosocial risks into legislative regulations and national occupational health policies to the forefront. For practitioners, including social workers, human resources, and occupational health and safety professionals, the findings provide important insights into recognizing the effect of psychosocial risks on burnout, developing intervention programs, and implementing employee support services effectively.

For academicians, the findings will fill a significant gap in the field of industrial social work, paving the way for interdisciplinary research using an ecological approach, and contributing to the literature with a unique dataset specific to the Turkish employees. In conclusion, the findings demonstrate that workers' well-being in industrial settings is influenced not only by economic but also by psychosocial factors, and that their management through institutional policies is a fundamental necessity.

The findings are also predicted to contribute to the development of industrial social work practices in Turkey and to offer significant theoretical and practical implications. Conducting larger-scale studies which are supported with qualitative data, and cover different sectors and regions in the future is crucial for both the literature and policy development.

References

Akkaya, B., & Ocaktan, M. (2023). Psychosocial risk management process and good practice examples in workplaces. *Archives Medical Review Journal, 32*(1), 42–51. https://doi.org/10.17827/aktd.1225830

Akkaya, Y. (2014). Work life problems and violations of union rights in Turkey. *In National Symposium on Social Human Rights (SİHUS)* (pp. 411–424). https://www.petrol-is.org.tr/sites/default/files/tum-dokuman-baski.pdf

Alainati, S., Alshawi, S., & Al-Karaghouli, W. (2010). The effect of education and training on competency. *European and Mediterranean Conference on Information Systems 2010 (EMCIS2010)* (pp. 1–9).

Altuntaş, C. (2010). Çalışan destek programları [Employee assistance programs]. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12*(1), 57–75.

Ansoleaga, E., Díaz, X., & Mauro, A. (2016). Associação entre estresse, riscos psicossociais e qualidade do emprego de trabalhadores assalariados chilenos: uma perspectiva de gênero [Psychosocial risks, quality of employment, and workplace stress in Chilean wage-earning workers: a gender perspective]. *Cadernos de saude publica, 32*(7), S0102-311X2016000705008. https://doi.org/10.1590/0102-311X00176814

Arkan Demiral, G., Şahan, C., Aydın Özgür, E., Vatansever, M., & Demiral, Y. (2023). Psychosocial risks and mental health status in a textile factory. *ESTUDAM Public Health Journal, 8*(1), 54–70. https://doi.org/10.35232/estudamhsd.1115224

Ateş, K. (2025a). Gelişmiş ülkelerde yaygın, Türkiye'de sınırlı bir alan: Endüstriyel sosyal hizmet

[Widely implemented in developed countries, yet limited in Türkiye: Industrial social work]. İ. Aydemir & M. Öztürk (Ed.), In *Sosyal Hizmette Güncel Konular III* (pp. 141–172). Akademisyen Kitabevi.

Ateş, K. (2025b). Çalışma hayatının sessiz tehlikeleri: Psikososyal riskler [The silent hazards of working life: Psychosocial risks]. İ. Aydemir & M. Öztürk (Ed.), In Sosyal Hizmette Güncel Konular III (pp. 87–140). Akademisyen Kitabevi.

Ateş, K., Eryalçın, M., Durar, E., & Keleş, İ. (2023). Problems faced by women blue-collar employees in work and family lives: A view from the perspective of industrial social work. *Dumlupınar University Journal of Social Sciences, 75*, 284–303. https://doi.org/10.51290/dpusbe.1197736

Ayta, F., & Şen, M. (2023). General outlook of women's employment in Türkiye: Examples of selected countries within the scope of increasing employment. *International Journal of Economics and Innovation, 9*(2), 421–454. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3265555

Backes-Gellner, U., & Veen, S. (2013). Positive effects of ageing and age diversity in innovative companies: Large-scale empirical evidence on company productivity. *Human Resource Management Journal, 23*(3), 279–295. https://doi.org/10.1111/1748-8583.12011

Bahtiyar Saygan, B., & Pekel Uludağlı, N. (2021). Lifespan development of gender roles. *Current Approaches in Psychiatry, 13*(2), 354–382. https://doi.org/10.18863/pgy.789615

Bakiko, E. V., Serdyuk, V. S., & Yakovleva, E. V. (2019). Socio-economic consequences of unfavourable working conditions and their differentiation. *Omsk Scientific Bulletin. Series Society. History. Modernity, 4*(4), 149–156. https://doi.org/10.25206/2542-0488-2019-4-4-149-156

Benach, J., Vives, A., Amable, M., Vanroelen, C., Tarafa, G., & Muntaner, C. (2014). Precarious employment: Understanding an emerging social determinant of health. *Annual Review of Public Health, 35*, 229–253. https://doi.org/10.1146/annurev-publhealth-032013-182500

Bilge, M., & Bilge, H. (2023). An evaluation on the work life quality perceptions of employees in the focus of industrial social work approach. *Journal of Society & Social Work, 34*(1), 151–168. https://doi.org/10.33417/tsh.1039458

Biron, C., Karanika-Murray, M., & Cooper, C. (Eds.). (2012). *Improving organizational interventions for stress and well-being: Addressing process and context*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203723494

Bolton, D. (2023). A revitalized biopsychosocial model: core theory, research paradigms, and clinical implications. *Psychological Medicine, 53*(16), 7504–7511. https://doi.org/10.1017/S0033291723002660

Brummelhuis, L. L. T. (2009). *Family matters at work: Depleting and enriching effects of employees' family lives on work outcomes* [Doctoral dissertation, Utrecht University]. Rijksuniversiteit

Groningen. https://research.rug.nl/en/publications/family-matters-at-work-depleting-and-enriching-effects-of-employe

Buick, I., & Thomas, M. (2001). Why do middle managers in hotels burn out? *International Journal of Contemporary Hospitality Management, 13*(6), 304–309. https://doi.org/10.1108/EUM0000000005968

Burris, B. H. (1983). The human effects of underemployment. *Social Problems, 31*(1), 96–110. https://doi.org/10.2307/800412

Chirico, F. (2017). The forgotten realm of the new and emerging psychosocial risk factors. *Journal of Occupational Health, 59*(5), 433–435. https://doi.org/10.1539/joh.17-0111-OP

Choi, S., Lee, J., & Park, H. (2015). The effects of psychosocial problems on employees' stress, self-esteem, and organizational commitment: The case of South Korean workplaces. *Journal of Workplace Behavioral Health, 30*(1–2), 179–190. https://doi.org/10.1080/15555240.2015.1000165

Clark, S. C. (2000). Work/family border theory: A new theory of work/family balance. *Human Relations, 53*(6), 747–770. https://doi.org/10.1177/0018726700536001

Cools, S., Markussen, S., & Strøm, M. (2017). Children and careers: How family size affects parents' labor market outcomes in the long run. *Demography, 54*(5), 1773–1793. https://doi.org/10.1007/s13524-017-0612-0

Cordes, C. L., & Dougherty, T. W. (1993). A Review and an Integration of Research on Job Burnout. *The Academy of Management Review, 18*(4), 621–656. https://doi.org/10.2307/258593

Correia, A. (2019). Psychosocial risk: A European view. In R. J. Burke & A. M. Richardsen (Eds.), *Wellbeing for sustainability in the global workplace* (pp. 1–16). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429470523-7

Cottini, E., & Lucifora, C. (2013). Mental health and working conditions in Europe. *ILR Review, 66*(4), 958–988. https://doi.org/10.1177/001979391306600409

Creswell, J. W. (2016). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches* (S. B. Demir, Trans.; 4th ed.). Eğiten Kitap.

Csiernik, R. (2005). *Wellness and work: Employee assistance programming in Canada*. Canadian Scholars' Press. http://hdl.handle.net/10713/4547

Department of Strategy Development. (2024). *Turkish Sugar Factories Inc. 2024–2028 strategic plan*. https://www.turkseker.gov.tr/Belgeler/stratejik_plan_12_09_2024_v4.pdf

De Witte, H. (2005). Job insecurity: Review of the international literature on definitions, prevalence, antecedents and consequences. *SA Journal of Industrial Psychology, 31*(4), 1–6. https://doi.org/10.4102/sajip.v31i4.200

Di Tecco, C., Persechino, B., & Iavicoli, S. (2023). Psychosocial Risks in the Changing World of Work: Moving from the Risk Assessment Culture to the Management of Opportunities. *La Medicina del lavoro, 114*(2), e2023013. https://doi.org/10.23749/mdl.v114i2.14362

Ekamper, P. (1997). Future age-conscious manpower planning in the Netherlands: From early retirement to a new perspective on the elderly? *International Journal of Manpower, 18*(3), 232–247. https://doi.org/10.1108/EUM0000000004326

Elder, S. D., & Schmidt, D. (2004). *Global employment trends for women, 2004*. International Labour Office.

Ergin, C. (1992, September 22). Burnout among doctors and nurses and the adaptation of the Maslach Burnout Inventory [Paper presentation], *7th National Congress of Psychology*, Ankara, Turkey.

Fasbender, U., Gerpott, F. H., & Unger, D. (2021). Give and take? Knowledge exchange between older and younger employees as a function of generativity and development striving. *Journal of Knowledge Management, 25*(10), 2420–2443. https://doi.org/10.1108/JKM-11-2020-0856

Greenhaus, J. H., & Powell, G. N. (2006). When work and family are allies: A theory of work–family enrichment. *Academy of Management Review, 31*(1), 72–92. https://doi.org/10.5465/amr.2006.19379625

Güleç, İ., & Özden, E. (2019). Unintentional insult (microaggressions) and its common examples in Turkey. *Journal of Academic Inquiries, 14*(2), 121-162. https://doi.org/10.17550/akademikincelemeler.520645

Hassard, J., Teoh, K., Cox, T., Dewe, P., Cosmar, M., Gründler, R., Flemming, D., Cosemans, B., & Van den Broek, K. (2014). *Calculating the cost of work-related stress and psychosocial risks: European risk observatory literature review*. European Agency for Safety and Health at Work (EU-OSHA). https://osha.europa.eu/en/tools-and-publications/publications/literature_reviews/calculating-the-cost-of-work-related-stress-and-psychosocial-risks

Holt-Lunstad, J., Birmingham, W., & Jones, B. Q. (2008). Is there something unique about marriage? The relative impact of marital status, relationship quality, and network social support on ambulatory blood pressure and mental health. *Annals of Behavioral Medicine, 35*(2), 239–244. https://doi.org/10.1007/s12160-008-9018-y

İlhan, D. Ü. (2020). Psychosocial risk management featured in occupational health and safety in line with evolving working relations. *Journal of Social Security, 10*(2), 313–332. https://doi.org/10.32331/sgd.840706

International Labour Office.(ILO) (2010). *Women in labour markets: Measuring progress and identifying challenges.* International Labour Office.

Işıkhan, V. (2013). Industrial social work. In H. Acar, N. Negiz & E. Akman (Ed.), *Foundations and fields of practice in social work with components of social policy and public administration* (pp. 329–346). Maya Academy Publishing Distribution Education Consultancy.

Işıkhan, V. (2016). Burnout syndrome in employees. In M. Gülhan & Ü. Yılmaz (Eds.), *Supportive treatment in lung cancer* (pp. 366–391). TÜSAD Educational Book Series. https://solunum.org.tr/tusaddata/book/472/176201612828-32_bolum_31_tukenmislik.pdf

Karasar, N. (2016). *Scientific research method: Concepts, principles, techniques* (31st ed.). Nobel Publishing.

Karcıoğlu, F., & Leblebici, Y. (2014). Career barriers for women managers: An application on the "glass ceiling syndrome." *Atatürk University Journal of Economics and Administrative Sciences, 28*(4), 1-20. https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiibd/issue/2715/35561

Kazu, İ. Y., & Yıldırım, D. (2021). Occupational burnout: Affecting factors, their symptoms and consequences. *Journal of Research in Education and Society(JRES), 8*(2), 462–473. https://doi.org/10.51725/etad.1003628

Kocabaş, İ. Ü., & Küçükbay, F. (2023). An economic analysis of the factors affecting women's labor force participation rate in Turkey. *Hak-İş International Journal of Labor and Society, 12*(32), 29–51. https://doi.org/10.31199/hakisderg.1202393

Kutanis, Ö., & Tunç, T. (2010). Personality and organizational life: An evaluation in the aspect of burnout syndrome. İş, Güç: *Industrial Relations and Human Resources Journal, 12*(2), 59–74. https://doi.org/10.4026/1303-2860.2010.0134.x

Langenhan, M. K., Leka, S., & Jain, A. (2013). Psychosocial risks: Is risk management strategic enough in business and policy making? *Safety and Health at Work, 4*(2), 59–65. https://doi.org/10.1016/j.shaw.2013.04.003

Landsbergis, P. A., Cahill, J., & Schnall, P. (1999). The impact of lean production and related new systems of work organization on worker health. *Journal of Occupational Health Psychology, 4*(2), 108–130. https://doi.org/10.1037/1076-8998.4.2.108

Leka, S., Jain, A., Zwetsloot, G., Vartia, M., & Pahkin, K. (2008). Psychosocial risk management: The importance and impact of policy level interventions. S. Leka &T. Cox (Ed.), In The European Framework for Psychosocial Risk Management: PRIMA-EF. (pp 115-135). European Agency for Safety and Health at Work. http://www.prima-ef.org/prima-ef-book.html

Lockwood, N. R. (2004). *The glass ceiling: Domestic and international perspectives.* Human Resource Magazine Research Quarterly, 1–49. https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1757632

Mannino, G., & Faraci, E. (2017). Morphogenesis of work: Application to the psychological well-being and psychosocial health. *Rivista Internazionale di Scienze Sociali, 125*(3), 315–334. RePEc: vep: journl:y:2017:v:125:i:3:p:315-334

Marmot, M., & Wilkinson, R. (Eds.). (2005). *Social determinants of health* (2nd ed.). Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198565895.001.0001

Maslach, C., & Jackson, S. E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Organizational Behavior, 2*(2), 99–113. https://doi.org/10.1002/job.4030020205

Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology, 52*, 397-422. https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397

Mehay, S. L., & Bowman, W. R. (2005). Marital status and productivity: Evidence from personnel data. *Southern Economic Journal, 72*(1), 63–76. https://doi.org/10.1002/j.2325-8012.2005.tb00688.x

Metz, I. (2005). Advancing the careers of women with children. *Career Development International, 10*(3), 228–245. https://doi.org/10.1108/13620430510598346

Meyer, J. (2007). *Older workers and the adoption of new technologies* (ZEW Discussion Paper No. 07-050). ZEW – Centre for European Economic Research. https://doi.org/10.2139/ssrn.1010288

Montalbo, A. F. (2016). The burnout level of call center agents in Metro Manila, Philippines. *International Letters of Social and Humanistic Sciences, 70*, 36–48. https://ssrn.com/abstract=3020711

Ojstersek, R., Zhang, H., & Buchmeister, B. (2022). The Importance of Employees' Knowledge in Sustainable, Green Manufacturing: Numerical Modeling Approach. *Sustainability, 14*(3), 1344. https://doi.org/10.3390/su14031344

Olivares-Faúndez, V. E., Gil-Monte, P. R., Mena, L., Jélvez-Wilke, C., & Figueiredo-Ferraz, H. (2014). Relationships between burnout and role ambiguity, role conflict and employee absenteeism among health workers. *Terapia Psicológica, 32*(2), 167–174. https://doi.org/10.4067/s0718-48082014000200004

Özkanan, A. (2021). Burnout perceptions of employees: An analysis within the framework of the Maslach model and periods of burnout. *Balıkesir University The Journal of Social Sciences Institute, 24*(45), 313–350. https://doi.org/10.31795/baunsobed.795331

Özmete, E., & Eker, İ. (2012). Work-family conflict and roles: Assessment of the public sector. *Journal of Labour Relations, 3*(2), 1–23. https://dergipark.org.tr/tr/pub/cider/issue/29526/316936

Öztürk, S., & Karataş, M. (2020). Factors that make it difficult for women to be employed in Turkey. *Hak-İş International Journal of Labor and Society, 9*(24), 1–18. https://doi.org/10.31199/hakisderg.747129

Parmaksız, İ. (2019). The effects of optimism, altruism, and marital status on psychological resilience. *Pamukkale University Journal of Education, 48*, 285–302. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/763643

Polatçı, A., Türkan, S., & Kadir, G. (2014). An analysis of the effects of commitment dimensions on burnout dimensions. *Journal of Management and Economics: Celal Bayar University Faculty of Economics and Administrative Sciences, 21*(2), 281–292. https://doi.org/10.18657/yecbu.76527

Probst, T. M. (2002). Layoffs and tradeoffs: Production, quality, and safety demands under the threat of job loss. *Journal of Occupational Health Psychology, 7*(3), 211–220. https://doi.org/10.1037/1076-8998.7.3.211

Quinlan, M., Mayhew, C., & Bohle, P. (2001). The global expansion of precarious employment, work disorganization, and consequences for occupational health: A review of recent research. *International Journal of Health Services, 31*(2), 335–414. https://doi.org/10.2190/607H-TTV0-QCN6-YLT4

Radović, M. (2007). Managers and entrepreneurs skills as key contributors to SME success in the future business challenges. *Serbian Journal of Management, 2*(1), 93–99.

Republic of Türkiye, Ministry of Labour and Social Security. (2020). *Occupational health and safety guide for psychosocial risks in workplaces.* Ministry of Labour and Social Security.

Şahan, C. (2016). *Kopenhag psikososyal risk değerlendirme ölçeği'nin Türkçe'ye uyarlanması* [Validation of the Copenhagen psychosocial risk assessment questionnaire into Turkish] (Publication No. 440242) [Master's thesis, Dokuz Eylül University]. Ulusal Tez Merkezi.

Şahan, C., & Demiral, Y. (2020). *Copenhagen psychosocial risk assessment guide 2020: Psychosocial risk assessment in the workplace*. Occupational Hygienists Association. https://avesis.deu.edu.tr/yayin/2f999c0b-d609-4eb5-8777-7027c37e29fb/kopenhag-psikososyalrisk-degerlendirmesi-rehberi-2020-is-yerinde-psikososyal-risk-degerlendirmesi

Salvagioni, D. A. J., Melanda, F. N., Mesas, A. E., González, A. D., Gabani, F. L., & de Andrade, S. M. (2017). Physical, psychological and occupational consequences of job burnout: A systematic review

of prospective studies. *PLOS ONE, 12*(10), e0185781. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0185781

Solmaz, U. (2019). *Work and family life problems of employees from the perspective of workplace social work: A case study in Istanbul* (Publication No. 589493). [Master's thesis, Istanbul University-Cerrahpaşa Graduate School of Education].https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=8JfcPkPvPG7jU5wehPOXHA&no=jj6onaJuQnt2CHAfbhCS9w

Solmaz, U., & Kutlu, İ. (2020). Is social work possible at work? Social work practices at work in different countries. *Journal of Social Work Research in Turkey, 5*(2), 172–185. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1894055

Stylianou, I., & Menegaki, A. (2023). Are younger employees more prone to burnout? A social science approach with sustainability insights. *SSRN Electronic Journal*. https://doi.org/10.2139/ssrn.4445443

Ten Have, M., van Dorsselaer, S., & de Graaf, R. (2015). The association between type and number of adverse working conditions and mental health during a time of economic crisis (2010–2012). *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 50*(6), 899–907. https://doi.org/10.1007/s00127-015-1009-2

Thornton, M. (1983). Job segregation, industrialisation and the non-discrimination principle. *Journal of Industrial Relations, 25*(1), 38–50. https://doi.org/10.1177/002218568302500103

Torun, A. (1997). Stres ve tükenmişlik [Stress and burnout]. In S. Tevrüz (Ed.), *Endüstri ve örgüt psikolojisi* [Industrial and organizational psychology] (2nd ed., pp. 43–53). Türk Psikologlar Derneği ve Kalite Derneği Ortak Yayını. https://avesis.marmara.edu.tr/yayin/ef945a67-93b5-47f0-80e2-d3795eefe943/stres-ve-tukenmislik

Turkish Statistical Institute (TURKSTAT). (2024). *Labour force statistics, 2023*.

Wesolowski, P. (2014). Melding a multi-generational workforce: Communication technology is part of the problem – and the solution. *Human Resource Management International Digest, 22*(2), 33–35. https://doi.org/10.1108/HRMID-04-2014-0041

Wynarczyk, P., & Renner, C. (2006). An Investigation into the Participation of Women in Industrial Research and Development (R&D) in the North East of England. In G. Rossini (Ed.), *Proceedings of the 14th Annual High Technology Small Firms Conference and Doctoral Workshop 2006 University of Twente*. https://doi.org/10.3990/2.268616898

Yildirim, F., Abukan, B., & Oztas, D. (2016). Determining the needs for employee assistance programs (EAPs): A comparative study on public and private sector employees. In P. Ordóñez de Pablos & R. D. Tennyson (Eds.), *Handbook of research on human resources strategies for the new millennial workforce* (pp. 65–89). IGI Global. https://doi.org/10.4018/978-1-5225-0948-6.ch004

Yıldırımalp, S. (2021). Exclusion based on discrimination: Women at work in Turkey. *Journal of Social Security, 11*(2), 321–346. https://doi.org/10.32331/sgd.1049046

Zubco, L. (2024). Case study on the implementation of a psychosocial risk management program in the organizational environment. *Studia Universitatis Moldaviae, Seria Științe ale Educației, 9*(169), 269–274. https://doi.org/10.59295/sum9(169)2024_39

Statement of Contribution

Dr. Kamil Ateş contributed 70% and Assoc. Prof. Dr. Gamze Erükçü Akbaş contributed 30% to the article.

Ethics

Before the study was conducted, ethical approval was obtained from the Social and Human Sciences Research Ethics Committee of Hacettepe University, and institutional permission was obtained from the General Directorate of Türkiye Sugar Factories Inc.

Funding

The authors declare that they received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

Declarations of Conflict of Interests

The authors declare that they have no conflict of interest.

TABLES IN THE ARTICLE

Table 1. Distribution of the participants in terms of their socio-demographic characteristics

Socio-demographic characteristics	n=718	%
Sex		
Women	107	14.9
Men	611	85.1
Marital status		
Single	229	31.9
Married	489	68.1
Age groups (years)		
≤32	147	20.5
33-38	212	29.5
39-45	116	16.2
46-51	118	16.4
≥52	125	17.4
Educational status		
High school and below	408	56.8
Associate degree (2-year education)	138	19.2
Bachelor's degree (4-year education)/ Postgraduate (master's degree, and doctorate)	172	24.0
Having children		
No	241	33.6
Yes	477	66.4
The number of the children	n=477	
1	113	23.7
2	190	39.8
3	120	25.2
≥4	54	11.3
Residential Property		
Homeowner	275	38.3
Tenant	205	28.6
Apartment provided to an employee by the employer	123	17.1
Others	115	16.0
The Number of Households		
I live alone	44	6.1
2	93	13.0
3	188	26.2

Socio-demographic characteristics	n=718	%
4-5	333	46.4
≥6	60	8.4
Presence of other employed family members		
Yes	296	41.2
No	422	58.8
Participants' Average Monthly Income Status		
20,000 TL and below	231	32.2
20,001 - 30,000 TL	241	33.6
30,001 TL and above	246	34.3
Additional Income		
Yes	56	7.8
No	662	92.2
Perceived Income		
Inadequate	504	70.2
Partly adequate	181	25.2
Adequate	33	4.6
Employment status at work		
Civil Servant (657) / Contract civil servant (399)	94	13.1
Permanent worker	293	40.8
Temporary worker	27	3.8
Outsourced worker	304	42.3
Unit they work in		
Administrative Services Unit	194	27.0
Auxiliary Services Unit	157	21.9
Technical Services Unit	139	19.4
Manufacturing Unit	228	31.8
Profession		
Office Staff (Civil Servants)	105	14.6
Worker	186	25.9
Technician	198	27.6
Security	89	12.4
Cleaning-Kitchen Staff	46	6.4
Engineer	53	7.4
Administrator-Manager	41	5.7
Length of service in the profession (years)		
1-5	254	35.4
6-10	133	18.5

Socio-demographic characteristics	n=718	%
11-15	118	16.4
≥16	213	29.7
Length of service in the current workplace (years)		
1-5	311	43.3
6-10	132	18.4
11-15	102	14.2
≥16	173	24.1
Being an Administrator-Manager		
Yes	150	20.9
No	568	79.1

Table 2. Comparison of the mean scores the participants obtained from the Copenhagen Psychosocial Questionnaire (COPSOQ) and the Maslach Burnout Inventory (MBI) and dimensions of the MBI according to their sociodemographic characteristics

		MBI			**COPSOQ**
		Emotional Exhaustion	Personal Accomplishment	Depersonalization	Total
	N	Mean±SD	Mean±SD	Mean±SD	Mean±SD
Sex					
Women	107	16.79±9.452	19.64±4.452	6.43±4.498	51.10±18.763
Men	611	13.26±8.393	21.41±5.495	4.99±4.007	42.65±15.913
t; p		3.619; **0.000*****	-3.658; **0.000*****	3.357; **0.001****	4.387; **0.000*****
Marital status					
Single	229	15.31±9.493	19.91±5.280	6.01±4.462	45.58±17.709
Married	489	13.07±8.130	21.72±5.344	4.83±3.886	43.13±16.058
t; p		3.076; **0.002****	-4.239; **0.000*****	3.427; **0.001****	1.846; 0.065
Age groups (years)					
≤32	147	13.35±8.361	21.28±5.116	4.80±3.874	42.72±16.570
33-38	212	13.27±8.485	21.05±5.660	5.28±4.085	43.17±15.759
39-45	116	12.61±8.399	21.34±5.446	4.71±3.792	43.44±16.373
46-51	118	15.10±9.488	20.59±5.331	5.64±4.573	45.42±17.994
≥52	125	15.01±8.472	21.48±5.259	5.62±4.225	45.60±17.064
F; p		2.141; 0.074	0.509; 0.729	1.446; 0.217	0.882; 0.474
Educational status					
High school and below	408	11.97±8.268	21.44±5.793	4.66±3.976	40.57±15.832

Associate degree (2-year education)	138	15.06±8.818	21.23±4.552	5.55±4.220	46.68±17.582
Bachelor's degree / Postgraduate	172	17.07±8.262	20.37±4.935	6.22±4.143	49.62±15.799
F; p		24.451; **0.000*****	2.442; 0.088	9.484; **0.000*****	21.455; **0.000*****
Difference		1-2.3	-	1-3	1-2.3
Having children					
No	241	15.41±9.651	19.68±5.259	5.98±4.361	45.57±17.683
Yes	477	12.96±7.974	21.88±5.303	4.82±3.927	43.08±16.025
t; p		3.391; **0.000*****	-5.284; **0.000*****	3.624; **0.000*****	1.897; 0.058
The number of the children					
1	113	13.73±8.888	20.70±5.041	5.51±4.151	47.12±17.237
2	190	12.33±7.943	22.55±5.443	4.34±3.681	41.03±16.548
≥3	174	13.16±7.351	21.93±5.210	4.88±3.989	42.69±14.128
F; p		1.177; 0.309	4.399; **0.013***	3.217; **0.041***	5.306; **0.005****
Difference		-	1-2	1-2	1-2
Residential Property					
Homeowner	275	12.95±8.413	21.11±5.205	5.04±4.051	41.71±16.646
Tenant	205	13.75±8.717	20.62±5.830	5.23±4.143	46.39±16.323
Apartment provided to an employee by the employer	123	16.19±8.782	22.08±5.433	5.37±4.155	44.94±16.564
Others	115	13.28±8.554	21.14±4.850	5.04±4.051	43.66±16.704
F; p		4.219; **0.006****	1.887; 0.130	0.291; 0.832	3.318; **0.020***
Difference		3-1.2.4	-	-	1-2
The Number of Households					
I live alone	44	15.64±9.393	20.86±5.000	5.89±4.093	47.81±15.821
2-3	281	14.28±8.577	20.96±5.529	5.40±3.928	44.82±16.808
≥4	393	13.22±8.578	21.31±5.332	4.99±4.236	42.83±16.526
F; p		2.309; 0.100	0.398; 0.672	1.454; 0.234	2.460; 0.086
Presence of other employed family members					
Yes	296	14.48±8.81	20.39±5.443	5.66±4.266	43.65±16.747

No	422	13.30±8.503	21.67±5.289	4.89±3.975	44.10±16.564
t; p		1.804; 0.072	-3.165; **0.002****	2.459; **0.014***	-0.356; 0.722
Participants' Average Monthly Income Status					
20,000 TL and below	231	12.10±8.411	21.58±5.525	4.57±3.875	43.64±17.258
20,001 - 30,000 TL	241	13.44±8.507	21.30±5.305	5.31±4.131	42.65±17.023
30,001 TL and above	246	15.70±8.653	20.58±5.307	5.71±4.246	45.40±15.556
F; p		10.958; **0.000*****	2.231; 0.108	4.768; **0.009****	1.708; 0.182
Difference		3-1.2	-	1-3	-
Additional Income					
Yes	56	15.16±8.740	21.11±6.219	5.66±4.772	41.23±16.861
No	662	13.67±8.633	21.15±5.316	5.17±4.053	44.14±16.603
t; p		1.243; 0.214	-0.052; 0.958	0.859; 0.391	-1.260; 0.208
Perceived Income					
Inadequate	504	14.47±8.786	21.17±5.252	5.38±4.162	45.95±16.567
Partly adequate/ adequate	214	12.17±8.094	21.07±5.704	4.81±3.973	39.11±15.803
t; p		3.283; **0.001****	0.238; 0.812	1.677; 0.094	5.134; **0.000*****
Employment status at work					
Civil Servant / Contract Civil Servant / Permanent Worker	387	15.63±8.687	21.13±5.207	5.58±4.229	45.54±16.408
Temporary Worker / Outsourced Worker	331	11.63±8.088	21.15±5.597	4.77±3.933	42.01±16.709
t; p		6.352; **0.000*****	-0.049; 0.961	2.627; **0.009****	2.850; **0.004****
Unit they work in					
Administrative Services Unit	194	15.84±8.356	20.81±5.488	5.77±4.294	46.21±15.451
Auxiliary Services Unit	157	9.96±7.379	21.73±5.769	4.25±3.514	39.72±15.873
Technical Services Unit	139	13.75±8.987	21.24±4.585	5.16±4.331	43.62±17.421
Manufacturing Unit	228	14.69±8.693	20.96±5.478	5.41±4.111	45.03±17.171
F; p		15.651; **0.000*****	0.975; 0.404	4.286; **0.005****	5.006; **0.002****
Difference		2-1.4	-	2-1.4	2-1.4
Profession					

Office Staff (Civil Servants)	105	15.05±8.657	20.93±4.995	5.50±4.490	43.08±16.066
2.Worker	186	13.31±7.727	21.63±5.699	4.92±3.870	41.92±15.247
3.Technician	198	14.74±9.289	20.45±4.93	5.64±4.314	45.88±17.978
4.Security/ Cleaning-Kitchen Staff	135	10.24±7.779	21.67±5.862	4.46±3.791	42.13±16.998
5.Engineer/ Administrator-Manager	94	16.38±8.619	21.12±5.314	5.62±4.035	47.21±15.733
F; p		9.542; **0.000*****	1.572; 0.180	2.253; 0.062	2.761; 0.057
Difference		4-1.2.3.5	-	-	-
Length of service in the profession (years)					
1-5	254	15.54±9.204	19.77±5.110	5.98±4.346	46.99±17.222
6-10	133	11.95±7.747	21.25±4.798	4.79±3.568	40.86±16.144
11-15	118	12.31±8.970	21.47±6.015	4.93±4.322	45.18±18.202
≥16	213	13.65±7.926	22.54±5.327	4.69±3.909	41.46±14.563
F; p		6.810; **0.000*****	10.858; **0.000*****	4.835; **0.002****	6.299; **0.000*****
Difference		1-2.3.4	1-2.3.4	1-2.3.4	1-2.3.4
Length of service in the current workplace (years)					
1-5	311	14.95±9.094	20.11±5.225	5.70±4.290	45.76±16.728
6-10	132	12.57±8.168	21.14±5.040	5.10±3.644	43.43±17.065
11-15	102	11.48±8.255	21.61±6.178	4.81±4.219	44.09±16.748
≥16	173	13.97±8.052	22.73±5.041	4.64±3.985	40.86±15.690
F; p		5.286; **0.001****	9.384; **0.000*****	2.974; **0.031****	3.297; **0.020***
Difference		1-2.3	1-4	1-4	1-4
Being an Administrator-Manager					
Yes	150	14.36±8.645	22.64±5.009	4.87±3.796	42.44±16.123
No	568	13.63±8.645	20.75±5.417	5.30±4.190	44.30±16.753
t; p		0.919; 0.358	3.863; **0.000*****	-1.119; 0.263	-1.219; 0.223

**p<0.05, **p<0.01, ***p<0.001, SD=Standard Deviation*

t=Independent Samples T Test, F= One-way analysis of variance (ANOVA), Difference=Tukey Test, p=Significance level

Table 3. Correlation Analysis Results (Analysis of the relationships between scale scores)

		Emotional Exhaustion	Personal Accomplishment	Depersonalization
COPSOQ total	r	0.751	-0.352	0.579
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Quantitative Demands	r	0.468	-0.193	0.395
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Emotional Demands	r	0.596	-0.077	0.397
	p	**0.000*****	**0.040***	**0.000*****
Need to Hide Emotions	r	0.350	-0.047	0.266
	p	**0.000*****	0.213	**0.000*****
Lack of effect on work	r	0.256	-0.215	0.218
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Lack of development opportunities	r	0.408	-0.308	0.326
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Lack of freedom at work	r	0.237	-0.105	0.217
	p	**0.000*****	**0.005****	**0.000*****
The meaninglessness of work	r	0.573	-0.377	0.466
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Lack of commitment to work	r	0.566	-0.402	0.459
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Lack of recognition	r	0.465	-0.212	0.302
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Lack of role clarity	r	0.463	-0.327	0.422
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Role conflict	r	0.463	-0.201	0.340
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Lack of leadership quality	r	0.448	-0.255	0.372
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Lack of peer social support	r	0.255	-0.103	0.229
	p	**0.000*****	**0.006****	**0.000*****
Lack of social support from superiors	r	0.369	-0.194	0.332
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Lack of sense of community	r	0.396	-0.224	0.341
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Work-home conflict	r	0.621	-0.235	0.427
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Lack of trust	r	0.514	-0.272	0.391
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Lack of justice and respect	r	0.519	-0.192	0.385
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Lack of job satisfaction	r	0.636	-0.210	0.447
	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****
Burnout	r	0.708	-0.276	0.500

	p	**0.000*****	**0.000*****	**0.000*****

Table 4. Independent Variable Affecting "Emotional Exhaustion" and the Significance of Its Coefficient in the Model

Independent Variable	B	Std. Error	Std. Beta	t	p	95% CI for B	
						Lower	Upper
Constant	-3.360	0.602		-5.579	0.000	-4.542	-2.178
COPSOQ	0.390	0.013	0.751	30.432	**0.000*****	0.365	0.416
Model Summary: R=0.751; R^2 = 0.564; Adj. R^2 = 0.563; F= 926.095; **p=0.000*****							
Dependent Variable = Emotional Exhaustion Independent Variable = COPSOQ							

****p<0.001, Std. Error=Standard Error, Std. Beta=Standard Beta, Adj. R^2=Adjusted R^2*
t, F=Test Statistics, p=Significance level, CI=Confidence Interval

Table 5. Independent Variable Affecting "*Personal Accomplishment* " and the Significance of Its Coefficient in the Model

Independent Variable	B	Std. Error	Std. Beta	t	p	95% CI for B	
						Lower	Upper
Constant	26.148	0.532		49.147	0.000	25.104	27.193
COPSOQ	-0.114	0.011	-0.352	-10.058	**0.000*****	-0.136	-0.092
Model Summary: R=0.352; R^2 = 0.124; Adj. R^2 = 0.123; F=101.154; **p=0.000*****							
Dependent Variable: Personal Accomplishment							

****p<0.001, Std. Error=Standard Error, Std. Beta=Standard Beta, Adj. R^2=Adjusted R^2*
t, F=Test Statistics, p=Significance level, CI=Confidence Interval

Table 6. Independent Variable Affecting "Depersonalization" and the Significance of Its Coefficient in the Model

Independent Variable	B	Std. Error	Std. Beta	t	p	95% CI for B	
						Lower	Upper
Constant	-1.077	0.354		-3.044	0.002	-1.772	-0.382
COPSOQ	0.143	0.008	0.579	18.990	**0.000*****	0.128	0.158
Model Summary: R=0.579; R^2 = 0.335; Adj. R^2 = 0.334; F=360.635; **p=0.000*****							
Dependent Variable: Depersonalization							

****p<0.001, Std. Error=Standard Error, Std. Beta=Standard Beta, Adj. R^2=Adjusted R^2*
t, F=Test Statistics, p=Significance level, CI=Confidence Interval

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Akgönül Yıldız, B.; Berkli, Y. (2026). "Ortak Kültürel Mirasın İzinde Ebrulu Ciltler: Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi Örneği", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 534-557. **Gönderim Tarihi**: 22.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 15.09.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1984750

Yazar/Author

Betül AKGÖNÜL YILDIZ* , Yunus BERKLİ**

Makale Adı/Article Name

Ortak Kültürel Mirasın İzinde Ebrulu Ciltler: Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi Örneği***

Marbling Bindings in Pursuit of Common Cultural Heritage: The Example of Erzurum İl Müftülüğü Library

ÖZ

Türk-İslam sanatlarının önemli kollarından biri olan cilt sanatı hem görsel hem de teknik açıdan zengin bir birikim oluşturmuş, bu alanda ortaya çıkarılan eserler, dönemin estetik ve kültürel değerlerini yansıtarak geleneksel sanat anlayışını somutlaştırmıştır. Bu birikimin önemli örneklerinden biri olan ebrulu ciltler hem yapıldığı dönemin estetik anlayışını yansıtırken hem de kitapların korunması ve değerinin artırılması işlevini yerine getirmiştir. Ebrulu ciltlerdeki çeşitlilik, dönemin sanat anlayışını ve kültürel etkileşimlerini açığa çıkarırken, günümüzde de araştırmacılar ve sanatseverler için ilham kaynağı olma özelliğini korumaktadır. Bu çalışma, Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi envanterinde yer alan 15 ebru ciltli eseri sistematik bir yöntemle analiz etmektedir. Söz konusu ciltler; Amasya Beyazıt, Bursa İnebey, Çorum Hasan Paşa, İstanbul Üniversitesi, Süleymaniye Yazma Eser ve Millet Yazma Eser Kütüphanelerindeki örneklerle teknik ve renk özellikleri açısından karşılaştırılmıştır. Ebrulu ciltlerin üretim merkezleri kesin olarak saptanamasa da farklı kütüphanelerdeki örneklerle sergiledikleri teknik ve estetik benzerlikler, Osmanlı ebru sanatındaki yaygın uygulamaların bu ciltlerde de mevcut olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, eserlerin üretim yerinden bağımsız olarak dönemin ortak teknik anlayışını yansıttığını kanıtlarken; Erzurum'da muhafaza edilen bu koleksiyonun bilim dünyasına tanıtılmasına, ebru sanatının mukayeseli bir biçimde değerlendirilmesine ve bu kaynağın literatüre kazandırılmasına imkan tanımıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İslam Sanatları, Cilt Sanatı, Ebru Sanatı, Ebrulu Cilt, Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi.

ABSTRACT

Bookbinding, one of the important branches of Turkish-Islamic arts, has created a rich accumulation in both visual and technical terms, and the works produced in this field have embodied the traditional artistic understanding by reflecting the aesthetic and cultural values of the period. Marbling bindings have both reflected the aesthetic understanding of the period in which they were made and fulfilled the function of protecting and increasing the value of books. The diversity in marbled bindings reveals the artistic understanding and cultural interactions of the period, and continues to be a source of inspiration for researchers and art lovers today. Within the scope of the research, 15 marbling bindings selected from the Erzurum İl Müftülüğü Library were compared with examples in Amasya Beyazıt, Bursa İnebey, Çorum Hasan Paşa, Istanbul University, Süleymaniye and Millet Libraries. As a result of this comparison, techniques commonly used in different times and regions were determined and the universal aspects of marbling art were revealed. The similarity between the marbling bindings in the mentioned library and the different libraries in terms of technique and color reveals that a common aesthetic understanding and technical knowledge prevailed in marbling art produced in different regions within the borders of the Ottoman Empire. In this context, it reinforces the idea that art spread from the center to the periphery during the Ottoman period and that artist living in different regions used common artistic forms of expression. As a result, the similarities in the examined marbling bindings provide important information about how art spread and became standardized in the vast geography of the Ottoman Empire. In this study, which was conducted on the examples of marbling art in the Erzurum İl Müftülüğü Library, it was aimed to reveal the similar characteristics of marbling art in both regional and general contexts.

Keywords: Turkish-Islamic Arts, Binding Art, Marbling Art, Marbling Binding, Erzurum İl Müftülüğü Library.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, akbetulyildiz@gmail.com

** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, yberkli@atauni.edu.tr

*** Bu çalışma, 991581 numaralı "Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesinde bulunan yazma eserlerin hat, tezhip ve cilt özellikleri bakımından incelenmesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Extended Abstract

Traditional arts are the most fundamental forms of expression that carry a society's historical depth, aesthetic perception, and cultural identity across generations. Besides serving as a primary means of constructing social memory and preserving identity for future generations, they also build an unshakeable bridge that enriches aesthetic appreciation and strengthens social unity. Among these art forms, book arts such as calligraphy, bookbinding, illumination, and marbling are particularly significant, representing a tangible part of a civilization's memory.

Bookbinding, which ensures the physical preservation of written works, carrying their existence into the future while simultaneously imbuing them with aesthetic qualities, plays a crucial role in the continuity of this rich cultural heritage. The synthesis of marbling and bookbinding, which reached its peak particularly during the Ottoman period, constitutes a synthesis that best reflects the technical and visual accumulation of the Turkish art tradition. This combination is one of the most concrete indicators of the aesthetic level achieved by our classical arts. The term "cilt," of Arabic origin, refers to the outer covering used to protect book and magazine pages from external factors. Historically, the fact that bookbinding was generally done from animal hides due to their durable and flexible structure is the basis for this name. The origins of Turkish bookbinding art can be traced back to the Uyghur Turks who settled in Central Asia. The Uyghurs used bookbinding not only to physically protect books but also as a means of artistic expression. This craft, whose foundations were laid in Central Asia, spread to Anatolia and Europe, inspiring many different civilizations. The first examples of Islamic bookbinding art were created by covering wooden panels with leather to protect the pages of the Quran written on parchment. Initially decorated with simple geometric patterns, these bindings became richer in terms of ornamentation as the use of leather instead of wood became widespread. The deep respect that Turks had for writing and books greatly contributed to the development of bookbinding art. From the second half of the 15th century onwards, a distinct Ottoman-Turkish aesthetic understanding developed, and this art reached its peak in the 16th century. During this period, bookbinding art, intertwined with other visual arts such as calligraphy, illumination, and miniature painting, began to be considered as a comprehensive art system.

One of the most unique applications of Turkish-Islamic art is the use of marbling art on book covers, resulting in marbled bookbinding. Especially during the Ottoman period, the intertwining of marbling and bookbinding reflects a unique artistic understanding. These works, considered a symbol of social status, gifted to heads of state, and used in official documents, gained visual depth thanks to the organic patterns created by earth pigments on the water. The historical journey of marbling art reflects not only a technical development but also a cultural and social phenomenon.

Marbling motifs, frequently encountered in ancient manuscripts, reveal the historical importance of this art form. However, an important point to consider in academic studies is that a large portion of these motifs may have been added during later repair or restoration processes, rather than during the original creation of the artwork. This makes it difficult to trace the historical development of marbling art and establish a precise chronology. Researchers meticulously examine factors such as the texture of the paper used, the chemical composition of the dyes, and the application techniques to determine the history of marbling artworks.

Current research reveals a significant technical and aesthetic parallelism between examples of marbling and bookbinding produced in different parts of the Ottoman geography. Marbled bookbindings in the Erzurum Provincial Mufti's Library have been compared with those in important library collections in Amasya, Bursa, Çorum, and Istanbul. These studies prove that, although the exact places of production cannot be determined, common techniques and color preferences were adopted in works from different regions.

This similarity indicates a certain degree of standardization in art practices and intense cultural interaction within the Ottoman geography. This shows that the art of ebru (marbling) spread within a center-periphery relationship, transforming into a common form of artistic expression. Consequently, this harmonious combination of ebru and bookbinding is one of our most valuable treasures, carrying the holistic structure of Turkish-Islamic aesthetics to the present day. The formation of a common aesthetic language confirms that art is the product of a collective consciousness and a vision of civilization. In this context, the technical analysis of manuscripts illuminates not only local styles but also the functioning of craft networks throughout the empire. The findings prove that art is more than a theoretical aesthetic; it is a living tradition that permeates institutional continuity. Therefore, transmitting this heritage to future generations through digitization and restoration efforts is an important necessity for cultural continuity.

Giriş

Geleneksel sanatlar, toplumların hafızasını şekillendiren, kimliklerini koruyan ve gelecek nesillere aktaran güçlü birer araç olmakla birlikte, aynı zamanda estetik zevkleri besleyen ve toplumsal birliği güçlendiren önemli birer ifade biçimidir. Bu bağlamda bir toplumun tarihine, coğrafyasına ve sosyal yapısına dair önemli ipuçları sunarak kültürel mirasın derinliğini de ortaya koymaktadır. Hat, tezhip ve ebru gibi geleneksel sanatlar, toplumların tarihsel ve kültürel kimliklerini somutlaştırarak gelecek nesillere aktaran değerli bir miras parçasıdır.

Tarihsel süreçte önemli bir medeniyet ve kültür merkezi olan Erzurum, bünyesinde barındırdığı mîmarî mirasın (Çelik, B. ve Gültepe, G. 2025: 18) yanı sıra, Selçuklu ve İlhanlılardan devralınan zengin ilim ve kültür birikimini Osmanlı döneminde de sürdüren kütüphaneleriyle önemli yazma eser merkezleri arasında yer almıştır. Bu köklü ilim atmosferi, yazma eserlerin korunmasını sağlayarak ömürlerini uzatan ve onlara estetik bir kimlik kazandıran cilt sanatının örneklerini de barındırmaktadır.

Cilt, Arapça kökenli bir terim olup, kitap ve dergilerin yapraklarını korumak amacıyla kullanılan dış kaplamayı ifade eder (Çığ, 1953: 8; Arseven, 1983: 341). Tarihsel olarak, ciltlerin dayanıklı ve esnek yapısı nedeniyle genellikle hayvan derilerinden üretilmesi, bu terminolojinin benimsenme gerekçesini oluşturmaktadır (Arıtan, 1993: 551). Türk cilt sanatının kökenleri, Orta Asya'da yaşayan Uygur Türklerine kadar uzanmaktadır (Binark, 1975: 1). Uygur Türkleri, ciltçiliği sadece kitapları korumak amacıyla değil, aynı zamanda sanatsal bir ifade aracı olarak da kullanmışlardır (Berkli, 2011: 63). Bu sayede, Orta Asya'da gelişen ciltçilik sanatı, daha sonra Anadolu ve Avrupa'ya yayılarak farklı medeniyetlere ilham kaynağı olmuştur (Binark, 1975: 4).

İslam cilt sanatının ilk örnekleri ise parşömen üzerine yazılmış Kur'an-ı Kerim sayfalarını muhafaza etmek amacıyla ahşap levhaların deriyle kaplanmasıyla oluşturulan, basit geometrik desenlerle bezeli ciltlerdir. Zamanla ahşap yerine deri kullanımının yaygınlaşması, süslemelerin çeşitlenmesine ve detaylanmasına olanak sağlamıştır (Özen, 1998: 10).

Türklerin yazı ve kitaba duyduğu saygı, cilt sanatının da gelişmesine katkıda bulunmuştur (Arseven, 1983: 342). Cilt sanatında, özellikle XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı-Türk estetik anlayışına özgü özellikler görülmeye başlamış ve diğer sanat dallarında olduğu gibi XVI. yüzyılda zirveye ulaşmıştır (Balkanal, 2002: 341-342; Çığ, 2011: 255). Hat, tezhip, minyatür ve ebru gibi sanatlarla iç içe geçerek estetik açıdan zenginleşen Türk cilt sanatı, bu geleneksel disiplinlerin bir araya gelmesiyle oluşan kapsamlı bir sanat sistemi olarak değerlendirilmektedir.

1. Cilt Sanatında Ebrunun Kullanımı

Ebru sözcüğünün kökenine dair çeşitli görüşler ileri sürülse de en yaygın kabul gören görüş, bu sözcüğün Farsça "ebr" sözcüğünden türediği (Sönmez, 2007: 13) ve "bulut gibi, bulutumsu" anlamlarına gelen "ebrî" sözcüğünden kaynaklandığıdır (Arıtan, 2002: 329). Ebru sanatında ortaya çıkan desenlerin bulutlara olan benzerliği, bu sanatın adının bu şekilde anılmasına yol açmıştır (Ayverdi, 2020: 810). Kâğıt üzerindeki bu soyut desenler, kitreli su üzerinde özel boyaların fırça ve biz gibi aletlerle şekillendirilmesiyle oluşturulur ve bu sanat dalının karakteristik özelliğini oluşturur (Dere, 2007: 14). Toprak bazlı boyaların su yüzeyinde gösterdiği etkileşim sonucu oluşan desenler, ciltlere estetik derinlik kazandırmıştır.

Ebru sanatının tarihsel başlangıcı tam olarak saptanamasa da VIII. yüzyıldan itibaren Çin ve XII. yüzyıldan itibaren Japonya'da benzer tekniklere rastlanmıştır (Sönmez, 2007: 14). XIII. yüzyılda Türkistan'ın Buhara şehrinde yaşayan bir ustanın çalışmalarıyla sistematik bir hal alan ebru, daha sonraki dönemlerde Çağatay Türkçesiyle "ebre" olarak adlandırılmıştır. XVI. yüzyılda İran ve Osmanlı topraklarına yayılan bu sanat, süslemelerde sıkça tercih edilmiş ve Batılılar tarafından "Türk kâğıdı" veya "mermer kâğıt" olarak adlandırılmıştır (Özkeçeci, İ. ve Özkeçeci, Ş. 2007: 205-206). Osmanlı İmparatorluğu'nda yüzyıllar boyunca kullanılan bu isim, XX. yüzyılın başından itibaren Türkçe'ye "ebru" olarak yerleşmiştir (Derman, 1994: 82).

Terminolojideki bu gelişmenin yanı sıra Orta Asya, İran ve Türkiye'de köklü bir geçmişe sahip olan ebru sanatı, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde devlet işlerinden özel hayata kadar geniş bir alanda kullanılmış, binlerce örneğiyle zengin bir görsel kültür mirasına dönüşmüştür (Toktaş, 2012: 125). Özellikle cilt sanatı ile olan etkileşimi sayesinde ebru sanatı daha da zenginleşmiştir (Arıtan, 1993: 553). Türkler, kâğıt ebrulama tekniklerini Avrupa'ya öğreterek bu sanatın Batı'da da büyük ilgi görmesini sağlamışlardır (Binark, 1975: 52-53).

Bilinen en eski ebru örnekleri, 1441 tarihli "Guy'i Çevgan" adlı eserde bulunmaktadır (Barutçugil, 2007: 26-27). 1608 yılında yazılmış "Tertib-i Risale-i Ebri" isimli eserde adı geçen Şebek Mehmet Efendi ise bilinen en eski ebru ustalarından biri olarak kabul edilmiştir (Yazan, 1986: 42). Ebru sanatına ilişkin ortaya konan teorik metinler ile günümüze ulaşan ebru örnekleri, bu dönemde sanatın daha kurumsal bir niteliğe kavuştuğunu ve bilgi aktarım süreçlerinin belirli bir sistematik çerçevede yürütüldüğünü göstermektedir.

Ebru sanatının teknik ve estetik açıdan gelişmesi, Hatip Mehmet Efendi gibi usta sanatkârların katkılarıyla belirginlik kazanmıştır. Bu bağlamda, ebru sanatında "hatip" tekniği Hatip Mehmet Efendi tarafından oluşturulmuş ve onun adıyla anılır hâle gelmiştir (Derman, 1994: 82). XIX. yüzyılda Sadık Efendi ve oğlu Edhem Efendi gibi ustalar sayesinde nesilden nesile aktarılmıştır (Başar, F. ve Tiryaki, Y. 2000: 3). Sanayi-i Nefise Mektebi'nde ebru eğitiminin başlanmasıyla birlikte, Necmeddin Okyay'ın 1948 yılına kadar bu mektepte verdiği eğitimler Türk ebru sanatının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır (Güven, İ.M.V.N. ve Yetiş, E. 2022: 117). Necmeddin Okyay'ın yeğeni Mustafa Düzgünman'ın katkılarıyla Türk ebru sanatı teknik ve kalite açısından yüksek bir düzeye ulaşmıştır. Geleneksel Türk ebrusu, Düzgünman'ın icâzetli talebeleri M. Fuad Başar ve T. Alparslan Babaoğlu ile onların öğrencileri tarafından günümüzde de yaşatılmaktadır (Arıtan, 2002: 331).

Ebru, ciltlere uygulandığında kitaplara estetik bir görünüm kazandırarak Türk-İslam sanatının karakteristik özelliklerini yansıtmakta ve kitapların değerini artırmaktadır. Cilt üzerindeki ebrular genellikle çârkûşe tekniğiyle uygulanmış ve özellikle ön kapaklarda kullanılmıştır. Ebru, kitap mahfazalarının üzerine kaplama olarak tercih edildiği gibi (Arıtan, 1993: 553) el yazması eserlerde yazı pervazları, cilt yan kâğıtları ve hat levhalarının çevresini süslemek için sıkça tercih edilmiştir. Hat sanatındaki kıt'a eserlerinde sülüs ve nesih hatları arasındaki boşluklar olan koltuklar da ebru ile süslenerek eserlere estetik bir bütünlük kazandırılmıştır (Aydın, 2023: 1035). Benzer şekilde, minyatürlerde de eserin çevresinde eseri çevreleyen iç ve dış pervazların tasarlanmasında ebrulu kâğıtlar kullanılmıştır (Genç, H. ve Bilen, Y. 2021: 480).

Ebrunun bu kadar yoğun kullanımı, eski yazma eserlerde yaygın bir uygulama olduğunu ortaya koysa da yapım tarihlerinin kesin olarak belirlenmesinde zorluklar yaşanmaktadır. Çok eski tarihli yazma eserlerin cilt kapaklarında ve iç kısımlarında yan kâğıdı olarak ebru kullanılmış olsa da bu ebruların eserin yazım tarihinden daha sonraki bir tarihte restore edilmesi sırasında eklenmiş olması muhtemeldir (Sönmez, 2007: 14). Bu nedenle, bir ebrunun yapım tarihini kesin olarak belirlemek için üzerinde tarih bulunması gerekmektedir (Özçimi, 2007: 49-50).

Her ne kadar yapım tarihleri bilinmese de ebru sanatı, kitapları sadece bilgi aktarma araçları olmaktan çıkarıp, toplumların sanatsal ve kültürel düzeylerini yansıtan değerli eserlere dönüştürmede önemli bir rol oynamıştır. Klasik ebru sanatında kullanılan tüm malzemelerin doğal ve çevreci olduğu bilinmektedir. Denizkadayıfı ve kitre gibi bitkisel kaynaklardan elde edilen yoğunlaştırılmış su, çeşitli maden ve topraktan üretilen boyalar, at kılından yapılmış fırçalar ile sığır safrasından elde edilen öd suyu, bu sanatın çevreci niteliğini somutlaştıran başlıca malzemeler arasında yer almıştır. Geçmişte yaygın biçimde kullanılan ahşap teknenin de kâğıt gibi organik ve doğal malzemeden üretildiği görülmüştür (Yaman, B. ve Yavuz, Ş. 2025: 139). Yaygın olarak kullanılan ebru çeşitlerinden bazıları şunlardır:

Battal Ebru: Fırçalarla tekneye atılan boyaların su yüzeyinde serbestçe hareket ederek oluşturduğu desenlerin kâğıda aktarılmasıyla elde edilmektedir (Elhan, 2004: 20). Bu teknikte desen, sanatçının boyalara müdahale etmemesi nedeniyle oluştuğundan en zor ebru türlerinden biri olarak kabul edilir (Arıtan, 2002: 336). Söz konusu yöntem, temel fırça vuruşlarını

kavrayabilme, öd, su ve boya ayarlarını doğru yapabilme açısından oldukça önemlidir. Battal ebruda başarılı sonuçlar elde etmek için temel fırça vuruşları kadar, boya, su ve öd oranlarının doğru ayarlanması da büyük önem taşır. Fırçanın teknede oluşturduğu hareketlerin ritmi ve uyumu, renklerin dağılımını etkileyerek estetik bir bütünlük sağlar. Hiçbir işlem yapılmadan tekneye döküldüğü gibi kalan bütün ebrular battal olup, tarz-ı kadim, somaki, Düzgünman battalı, Şeyh Sadık Efendi battalı, İbrahim Edhem Efendi battalı en bilinen ve uygulanan battal çeşididir (Sönmez, 2007: 51-57).

Gel-git (Tarama) Ebru: Battal ebru tekniğinin üzerine biz ile uygulanan, tarama hareketiyle elde edilen ebru türüne "gelgit ebru" denmektedir (Yazan, 1986: 43; Elhan, 2004: 21). Biz aleti, önce yukarıdan aşağıya, sonra da ters yönde düzenli hareketlerle su yüzeyinde gezdirilir ve böylece karakteristik zikzak desenler ortaya çıkar (Derman, 1994: 81). Bu teknik, ebru sanatında biz kullanılarak oluşturulan ilk formdur (Dere, 2007: 91).

Taraklı Ebru: Tahta üzerine belirli aralıklarla yerleştirilmiş ince tellerle oluşturulan bir alet yardımıyla, gelgit ebrusu üzerine zıt yönde çizgiler çekilerek elde edilen bir ebru türüdür (Çoktan, 1992: 30-32; Kuşoğlu, 1994: 122). Tarak dişlerinin sıklığı (3-4 mm ile 8-10 mm arasında) ve çizim hareketleri, desenlerin çeşitliliğini belirler. Düz taraklarla yapılan ebrularda, ince bir bizle 'S' şekilleri çizilerek hareketlilik kazandırılır. Tarakların diş sıklığına göre 'Geniş Taraklı' veya 'İnce Taraklı' olarak sınıflandırılırlar (Arıtan, 2002: 336). XVII. yüzyılda Batı'ya ulaşan taraklı ebru, orada büyük ilgi görmüş ve sevilerek benimsenmiştir (Dere, 2007: 104).

Bülbül Yuvası Ebru: Serpme tekniğiyle hazırlanan battal ebrusu üzerine, 'biz' yardımıyla dıştan içe doğru spiral hareketler yapılarak dıştan merkeze doğru spiral hareketler yapılarak farklı desenler oluşturulur (Derman, 1994: 81).

Şal Ebru: Gel-git ebru tekniği uygulandıktan sonra, 'biz' ile su yüzeyinde enine üç ve boyuna iki adet 'S' şekli oluşturulur. Bu 'S' şekillerinin aralarına ve köşelere istenilen biçimde kavisler çizilerek desen zenginleştirilir (Çoktan, 1992: 30). Anadolu'da kullanılan şal motifine benzetildiği için "şal ebrusu" adı verilmiştir (Kuşoğlu, 1994: 123).

Hafif Ebru: Boya karışımında öd ve su oranının artırılmasıyla elde edilen pastel tonlardaki ebrudur. Bu ebru türü, kitre temiz olduğu zaman yapılır (Elhan, 2004: 25). Özellikle hat sanatı ve çiçek motifleri için uygun bir zemin sunmaktadır. Battal, taraklı ve şal gibi farklı çeşitleri bulunmaktadır (Başar, F. ve Tiryaki, Y. 2000: 22).

Neftli Ebru: Battal yahut şal ebru yapılır, ayrı bir kaba alınan boya üzerine birkaç damla neft yağı damlatılarak karıştırılır. Yapılan bu işlem sonucu elde edilen boya, ebru yüzeyine atıldığında gözenekli bir yapı oluşturur ve bu tür ebrulara "neftli ebru" adı verilmektedir (Elhan, 2004: 34).

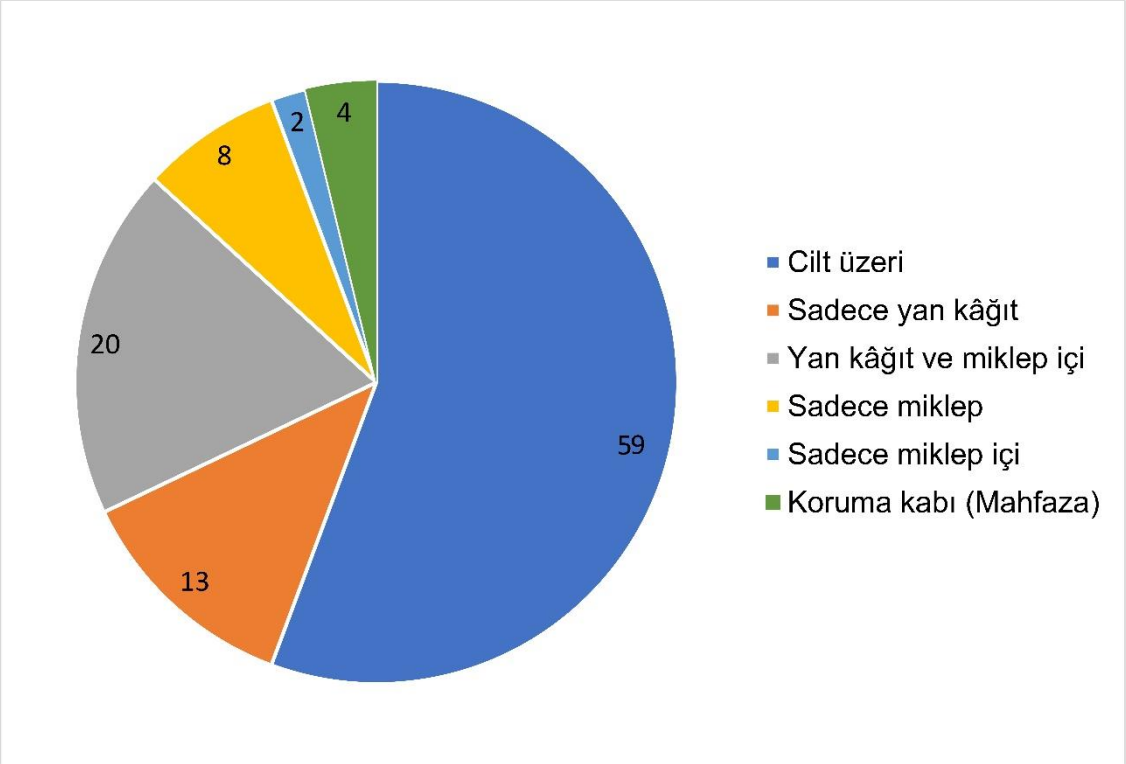
Hatip Ebrusu: Ayasofya Camii hatibi olan Mehmed Efendi'nin bu ebru türünü sıklıkla yapması ve kullanması sonucunda, bu ebru çeşidi "Hatip Ebrusu" adıyla anılmıştır (Çoktan, 1992: 36). Bu ebru tekniği, hafif bir zemin ebrusu üzerine uygulanmaktadır (Sönmez, 2007: 71). 'Biz' yardımıyla yüzeye eşit aralıklarla yerleştirilen boyalar, sağdan sola ve yukarıdan aşağıya doğru birkaç kez hareket ettirilerek taranır (Başar, F. ve Tiryaki, Y. 2000: 26). Bu hareketler sayesinde çarkıfelek, kalp ve yıldız gibi birbirinden güzel ve özgün şekiller ortaya çıkmaktadır (Derman, 1994: 82).

Çiçekli Ebru: Ebru sanatında çiçeklerin gerçekçi biçimde tasvir edilmesine yönelik çalışmalar, bilinen örnekleriyle M. Necmeddin Okyay'ın lale, karanfil ve menekşe gibi çiçekleri ustalıkla stilize ederek ebru teknesi üzerinde başarıyla uygulaması sayesinde önemli bir gelişim göstermiştir. Öğrencisi Mustafa Düzgünman, papatya motifini geliştirmek suretiyle çiçekli ebru uygulamalarının çeşitliliğini artırmıştır. Bu nedenle, sanat tarihimizde bu tür ebrular 'Necmeddin ebrusu' olarak anılmaktadır (Derman, 1994: 82).

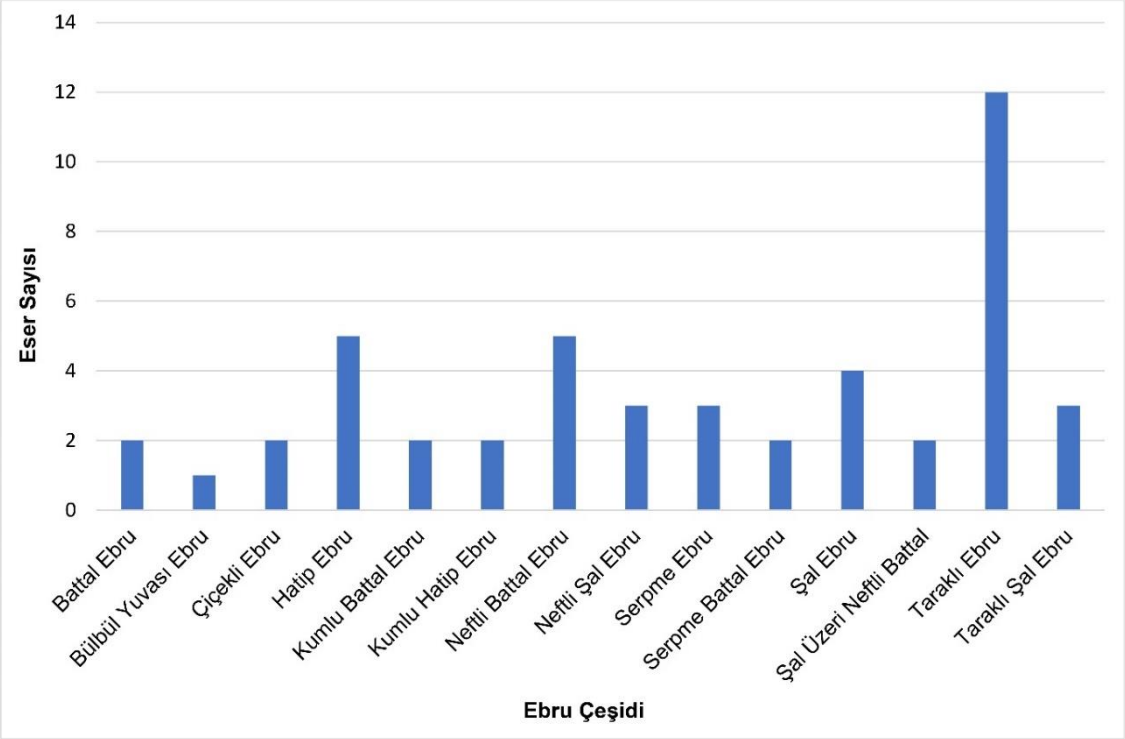
Kumlu-Kılçıklı Ebru: Ebru işleminin son aşamasında, kitre ve suyun miktarı azalırken, lahor çividiyle teknenin sabit bir noktasına damlatılan boya, suyun yüzey gerilimi etkisiyle sıkışarak çatlar. Bekleme süresi uzadıkça bu çatlaklar, 'V' şeklinde kılçıkları andıran karakteristik bir desen oluşturur. Bu teknikle elde edilen ebrulara "kılçıklı ebru" adı verilir (Özçimi, 2010: 28).

Akkâse Ebru: Hafif ebrulu bir zemine sahip kâğıdın ortasındaki dikdörtgen alanın zamklanarak, koyu renkli bir teknede ebrulanmasıyla elde edilen bu teknik, merkezinde yazı yazılmasına imkân tanıyan boş bir alan bırakan, özgün bir ebru türüdür (Yazan, 1986: 43).

Ebru sanatının bu zengin teknik ve desen çeşitliliği, geleneksel sanatlar üzerine yapılan araştırmalar için de önemli bir inceleme konusu oluşturmaktadır. Bu bağlamda, ebru sanatının tarihsel gelişimini ve kullanım alanlarını incelemek amacıyla yapılan araştırmalarda kütüphanelerin önemi büyüktür. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesinde çok sayıda matbu eser ve taş baskı eserin yanı sıra 431 adet yazma eser bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında ilgili kütüphanede yer alan yazma eserler arasından 59 eserin cildi üzerinde kullanılan ebrunun çârkûşe tekniği veya yapıştırma suretiyle uygulandığı belirlenmiştir (Şekil 1). Söz konusu eserlerin 11'i yüksek oranda tahribata uğradığı için ebru türleri tam olarak tayin edilememiş; geriye kalan 48 eserde kullanılan teknik ve dağılımı ise ayrıntılı olarak sunulmuştur (Şekil 2). Cilt üzeri ebru bulunan eserlerden tahribatı en az olan 15 adet eser seçilerek renk, teknik ve kompozisyon bakımından incelenmiştir. Elde edilen veriler; Amasya Beyazıt, Bursa İnebey, Çorum Hasan Paşa, İstanbul Üniversitesi, Süleymaniye ve Millet Yazma Eser Kütüphanelerindeki benzer örneklerle mukayese edilmiş; teknik ve estetik açılardan bu koleksiyonlarla sergilediği paralellikler bilimsel temelde ortaya konulmuştur.

Şekil 1. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphane Eserlerinde Ebru Kullanım Alanları

Şekil 2. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphane Eserlerinin Cildi Üzerinde Bulunan Ebru Çeşitleri

2. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi Ebrulu Cilt Örnekleri

Tablo 1. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 21 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Şerhu Minhâcu'l- Vüsûl
Eser Konusu	: Fıkıh Usulü
İstinsah Yeri/Tarihi	: -
Boyut	: 275x194 mm
Ebru Çeşidi	: Hatip Ebru

Şekil 3. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 21 Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi

Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 21 envanter numaralı eserin ebru çalışmasında, ilk olarak zemine yeşil renk boya atılmıştır ve oluşan boşluklardan yer yer kâğıdın rengi görülmektedir. Daha sonra, sarı ve kırmızı renk pigmentler damla şeklinde rastgele dağıtılarak kompozisyona hareketlilik kazandırılmıştır. Son olarak, biz aracılığıyla uygulanan bölme işlemleriyle damlalar, hatip formunda şekillendirilmiştir (Şekil 3). Renk ve kompozisyon özellikleri açıklanan 21 envanter numaralı eserin cildinde kullanılan ebru ile aynı renk ve teknik, Millet Yazma Eser Kütüphanesinde bulunan, h. 606/m. 1210 tarihli 2111 numaralı "en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser" adlı eserin cildinde de uygulanmıştır (Şekil 4).

Şekil 4. Millet Kütüphanesi Koleksiyon Numarası 2111 Olan Eserin Arka Kapak ve Miklebi (İbnü'l-Esîr, Feyzullah Efendi, 2111)

Tablo 2. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 57 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Hâşiyetü's Sadrüşşerîa
Eser Konusu	: Fıkıh
İstinsah Yeri/Tarihi	: -
Boyut	: 265x175 mm
Ebru Çeşidi	: Şal Ebru

Şekil 5. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 57 Numaralı Eserin Ön-Arka Kapak ve Miklebi

Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 57 numaralı eserin ebru çalışmasına ilk olarak lahor çividi, pembe ve oksit sarısı renklerinin battal ebru tekniğiyle oluşturulan renkli öbeklerle başlanmıştır. Bu renkli öbekler üzerine, biz aleti kullanılarak tarama yapılıp 's' çizilerek aşağı yukarı, sağa sola rastgele hareketlerle şekil verilmesiyle şal ebru oluşturulmuştur. Bu sayede, renk öbekleri daha küçük parçalara bölünerek, birbirleriyle iç içe geçmiş ve soyut bir görünüm elde edilmiştir (Şekil

5). 57 envanter numaralı eserin cildinde bulunan ebru, Amasya Beyazıt Kütüphanesi 908/02 koleksiyon numaralı "Risâle fi'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî" adlı eser ile aynı teknikte yapılmıştır (Şekil 6).

Şekil 6. Amasya Beyazıt Kütüphanesi 908/02 Koleksiyon Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi (Kemâlpaşazâde, Amasya Beyazıt, 908/02)

Tablo 3. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 151 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

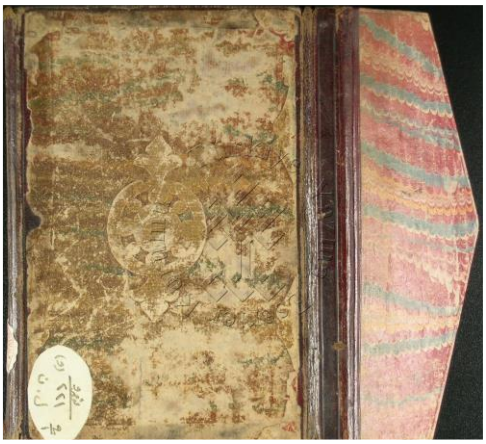
Eser Adı	: Kenzü'd- Dekâik
Eser Konusu	: Fıkıh
İstinsah Yeri/Tarihi	: -
Boyut	: 265x165 mm
Ebru Çeşidi	: Taraklı Ebru

Şekil 7. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 151 Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi

151 envanter numaralı eserin cildinde bulunan ebru çalışmasına lahor çividi, oksit sarısı yeşil ve vişne çürüğü renk boyalar kullanılarak battal ebru tekniğiyle başlanmış, özellikle vişne çürüğü rengin ağırlıklı kullanımıyla bir zemin oluşturulmuştur. Bu zemin üzerine biz yardımıyla düz gelgitler yapılarak hareketlilik kazandırılmıştır. Ebru tarağıyla tek yönlü çizgiler oluşturularak yapılan taraklı ebruya son olarak biz yardımıyla aralıklı şal desenleri verilerek zenginleştirilmiştir. Ayrıca miklep kısmında bulunan ebru, cilt kapaklarının iç kısmında kaldığı için ön-arka kapaklarına nazaran daha az zarar görmüştür (Şekil 7). Bu eserin cildinde kullanılan teknik,

Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi 5278 koleksiyon numaralı "Şerhu'l-Elfiyye" adlı eserin cildinde bulunan ebru ile aynıdır (Şekil 8).

Şekil 8. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi 5278 Koleksiyon Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi (Mekkûdî, Hasan Paşa Yazma, 5278)

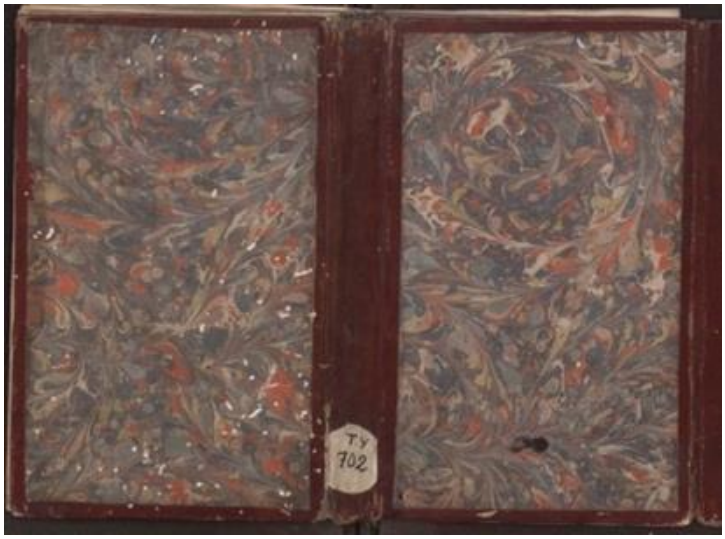
Tablo 4. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 174 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Sahîh-i Müslim
Eser Konusu	: Hadis
İstinsah Yeri/Tarihi	: h. 1227/m. 1812-1813
Boyut	: 230x150 mm
Ebru Çeşidi	: Bülbül Yuvası Ebru

Şekil 9. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 174 Numaralı Eserin Ön-Arka Kapağı

174 envanter numaralı eserin cildinde bulunan ebruda, lahor çividi renginin üzerine oksit kırmızı ve sarı boyalar serpme battal tekniğiyle tekneye atılmıştır. Daha sonra biz yardımıyla içten dışa doğru çizilen spirallerle bülbül yuvası deseni oluşturulmuştur (Şekil 9). Bu eserin cildinde bulunan aynı renk ve teknik, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan nekty00702 numaralı h.971/m. 1563/1564 "İbretname" adlı eserin cildinde de kullanılmıştır (Şekil 10).

Şekil 10. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nekty00702 Numaralı Eserin Ön-Arka Kapağı (Çelebi, nekty00702)

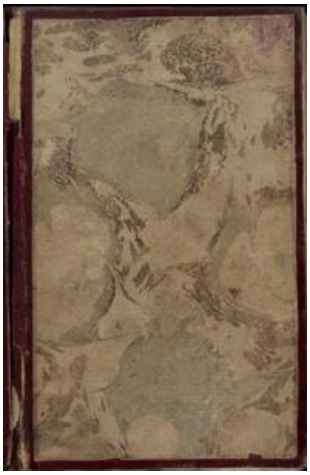
Tablo 5. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 193 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Hulâsâtu'l Ed'iye
Eser Konusu	: Dua
İstinsah Yeri/Tarihi	: h. 1041/m. 1631-1632
Boyut	: 200x120 mm
Ebru Çeşidi	: Kumlu Hatip Ebru

Şekil 11. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 193 Numaralı Eserin Ön Kapağı

193 envanter numaralı eserin cildindeki ebru çalışmasında, zemin rengi olarak kiremit kahvesi ve lahor çividi renkleri tercih edilmiştir. Bu renkler, su yüzeyine öbekler halinde atılarak homojen olmayan bir dağılım elde edilmiştir. Özellikle lahor çividi boyası üzerinde kumlanma etkisi oluşturularak dokusal bir zenginlik sağlanmıştır. Oluşan bu öbeklerin ortalarından biz yardımıyla hafif eğimli çizgiler çizilerek hatip ebrusu motiflerine benzer bir kompozisyon oluşturulmuştur (Şekil 11). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan nekty00835 numaralı "Mecmua-i Gazeliyat" adlı eserin cildinde bulunan ebru, bu eserin cildinde bulunan ebru ile aynı teknik kullanılarak yapılmıştır (Şekil 12).

Şekil 12. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nekty00835 Numaralı Eserin Arka Kapağı (Mecmua-i Gazeliyat, nekty00835)

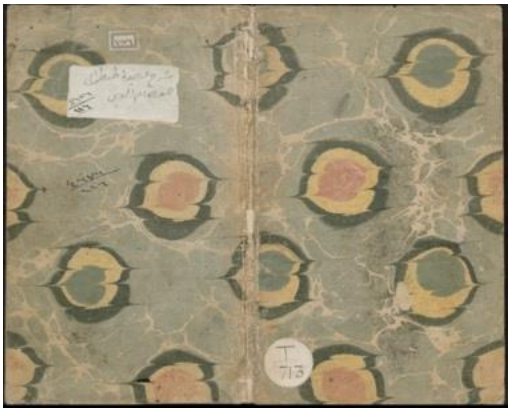
Tablo 6. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 195 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Fenârî fi'l Mantık
Eser Konusu	: Mantık
İstinsah Yeri/Tarihi	: -
Boyut	: 205x120 mm
Ebru Çeşidi	: Hatip Ebru

Şekil 13. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 195 Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi

Bu ebru çalışmasında, siyah zemin üzerine biz yardımıyla oksit kırmızı, sarı ve yeşil renklerin damlatılmasıyla hatip ebrusu tekniği uygulanmıştır. Oksit kırmızı rengin damlatıldığı bölgelerde kumlanma etkisi gözlemlenmiştir. Bu sayede, ebruya derinlik ve doku kazandırılmıştır (Şekil 13). Benzer teknik, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde nekty00713 olarak kayıtlı olan h. 1187/m. 1773/1774 "Kaside-i Tantaraniyye Şerhi" adlı eserin cildinde bulunan ebruda da kullanılmıştır (Şekil 14).

Şekil 14. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Nekty00713 Numaralı Eserin Ön-Arka Kapağı (Tantarânî, Nekty00713)

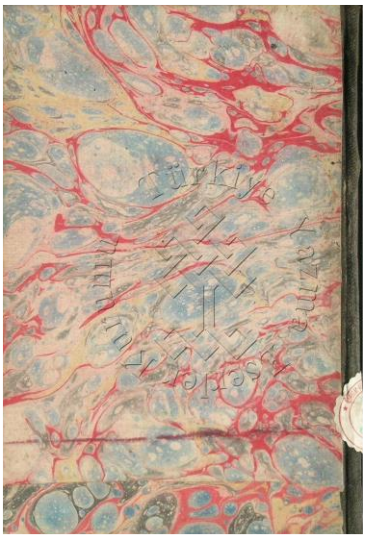
Tablo 7. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 207 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Kitâb fi'l-Fetvâ
Eser Konusu	: Fıkıh
İstinsah Yeri/Tarihi	: Erzurum-h. 1249/m. 1833-1834
Boyut	: 210x150 mm
Ebru Çeşidi	: Neftli Battal Ebru

Şekil 15. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 207 Envanter Numaralı Eserin Ön Kapağı

207 envanter numaralı eserin cildinde bulunan battal ebru çalışmasında oksit kırmızı ve oksit sarı ardışık olarak uygulanmış; neft ile zenginleştirilen kahverengi ise düzensiz serpme tekniği ile yüzeye aktarılmıştır. Özellikle kahverenginin büyük öbekler halinde birikmesi ve alttaki krem renkli kâğıdın damar şeklinde görünen boşluklardan belirginleşmesiyle, ebruya derinlik ve kontrast kazandırılmıştır (Şekil 15). Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi 2178/2 koleksiyon numaralı "Mektûb Sûretleri" adlı eserin cildinde bulunan ebru da aynı teknik kullanılarak yapılmıştır (Şekil 16).

Şekil 16. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi 2178/2 Koleksiyon Numaralı Eserin Ön Kapağı (Mektûb Sûretleri, Hasan Paşa Yazma, 2178/2)

Tablo 8. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 219 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Hâşiye ale'l Mülahhas
Eser Konusu	: Astronomi
İstinsah Yeri/Tarihi	: h. 1144/m. 1731-1732
Boyut	: 215x155 mm
Ebru Çeşidi	: Şal Ebru

Şekil 17. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 219 Envanter Numaralı Eserin Arka Kapağı ve Miklebi

219 envanter numaralı eserin cildi üzerinde şal ebrusu tekniği kullanılarak gerçekleştirilen bu çalışmada, başlangıçta uygulanan vişne çürüğü rengi kullanılmış olup zamanla solmuştur. Daha sonra zemin üzerine neftli lahor çividi renginin öbekler halinde atılmasıyla hareketli bir kompozisyon oluşturulmuştur. Bu öbeklerin rastgele yönlerde yapılan müdahalelerle şekillendirilmesiyle şal ebrusunun karakteristik, dalgalı ve asimetrik görünümü elde edilmiştir. Son olarak şal ebru üzerine neftli boya serpilmiştir (Şekil 17). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde nekty00346 numarasıyla kayıtlı "Evdahu'l-mesalik ila Ma'rifeti'l-Büldani ve'l-Memalik" adlı eserin cildi üzerindeki ebru, bu eserin cildinde bulunan ebru ile aynı teknik uygulanarak yapılmıştır (Şekil 18).

Şekil 18. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nekty00346 Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi (Sipahizade, nekty00346)

Tablo 9. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 222 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Hâşiye Nahiv Sîbeveyh
Eser Konusu	: Dilbilgisi
İstinsah Yeri/Tarihi	: -
Boyut	: 185x140 mm
Ebru Çeşidi	: Taraklı Şal Ebru

Şekil 19. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 222 Envanter Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi

Bu ebru çalışmasında pembe, lahor çividi, sarı, yeşil ve turuncu renkler sırasıyla serpme battal tekniği ile su yüzeyine aktarılmıştır. Ardından gelgit yöntemi uygulanarak taraklı ebru etkisi oluşturulmuştur. Daha sonra biz kullanılarak aralıklı şal deseni oluşturulmuş ve kompozisyona derinlik kazandırılmıştır (Şekil 19). Amasya Beyazıt Kütüphanesi 900/1495 1349 numaralı "Îzâhu Bahri'l-Garâ'ib" adlı eserin cildi üzerinde bulunan ebru, 222 envanter numaralı eserin cildinde bulunan ebru ile aynı teknikte yapılmıştır (Şekil 20).

Şekil 20. Amasya Beyazıt Kütüphanesi 1349 Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi (Halîmî, Amasya Beyazıt, 1349)

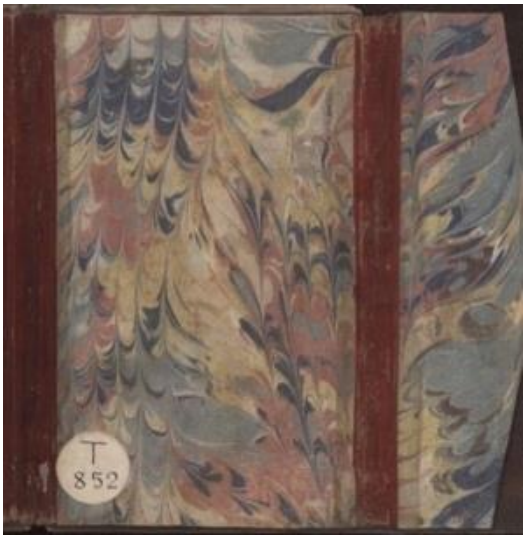
Tablo 10. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 239 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Hâşiyetün li'l Kâfiye
Eser Konusu	: Nahiv
İstinsah Yeri/Tarihi	: h. 875/m. 1470-1471
Boyut	: 210x140 mm
Ebru Çeşidi	: Taraklı Ebru

Şekil 21. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 239 Envanter Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi

239 envanter numaralı eserin cildinde bulunan bu ebru çalışmasında, pembe, açık sarı ve yeşil renkler, öbekler halinde battal tekniğiyle su yüzeyine aktarılmış, ardından taraklı ebru oluşturulmuştur (Şekil 21). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan nekty00852 numaralı h.961/m. 1553/1554 tarihli "Makamat-ı Evliya" adlı eserde de bu eser ile aynı teknik ve renk kullanılmıştır (Şekil 22).

Şekil 22. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nekty00852 Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi (İmad, nekty00852)

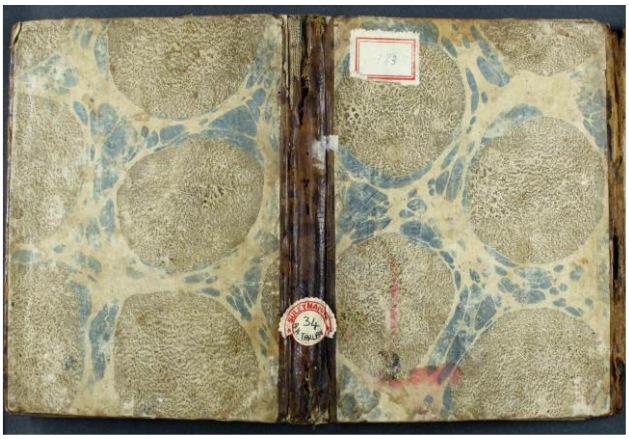
Tablo 11. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 278 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Tâliku'l Fevâdil ala İ'râbi'l Avâmil
Eser Konusu	: Dilbilgisi
İstinsah Yeri/Tarihi	: h. 1180/m. 1766-1767
Boyut	: 201x132 mm
Ebru Çeşidi	: Kumlu Battal Ebru

Şekil 23. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 278 Envanter Numaralı Eserin Arka Kapağı

278 envanter numaralı eserin cildinde bulunan ebruda ilk olarak serpme battal tekniğiyle su yüzeyine dağıtılan lahor çividi üzerine, siyah renk yoğun öbekler şeklinde damlatılmıştır. Siyah boyanın öd oranının yüksek olması veya kalın bir bizle damlatılması sonucu, boyada kumlanma etkisi oluşarak, kompozisyona hareketli ve dokulu bir görünüm kazandırılmıştır (Şekil 23). Aynı teknik ve benzer kompozisyon, Süleymaniye Kütüphanesi'nin 00034-002 koleksiyon numaralı "Kitâbü'l-Mev'ize" adlı eserin cildinde yer alan ebruda da kullanılmıştır (Şekil 24).

Şekil 24. Süleymaniye Kütüphanesi 00034-002 Koleksiyon Numaralı Eserin Ön-Arka Kapağı (Kitâbü'l-Mev'ize, Ali Nihat Tarlan, 00034-002)

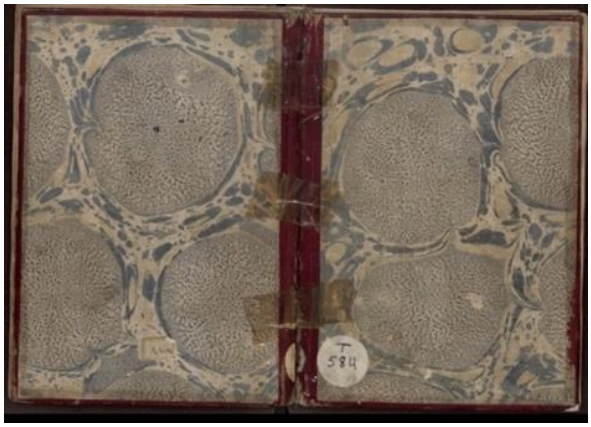
Tablo 12. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 306 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Divan
Eser Konusu	: Edebiyat
İstinsah Yeri/Tarihi	: -
Boyut	: 223x147 mm
Ebru Çeşidi	: Kumlu Battal Ebru

Şekil 25. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 306 Envanter Numaralı Eserin Ön-Arka Kapağı

306 envanter numaralı eserin cildinde bulunan ebru çalışmasında, battal ebru tekniğiyle su yüzeyine dağıtılan lahor çividi üzerine, büyük damlalar halinde ikinci bir lahor çividi katmanı eklenmiştir. Üstteki büyük damlalar, alttaki katmandaki mavi tonları keserek, damar benzeri desenler oluşturmuştur. Bu katmanlı yapı, derinlik hissi uyandırarak, ebruya hareketlilik katmıştır (Şekil 25). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan nekty00584 numaralı h.880 / m.1475 tarihli "Divan" adlı eserin cildinde bulunan ebru, 306 envanter numaralı eserin cildinde bulunan ebru ile aynı teknik ve renk ile yapılmıştır (Şekil 26).

Şekil 26. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nekty00584 Numaralı Eserin Ön-Arka Kapağı (Nihali, nekty00584)

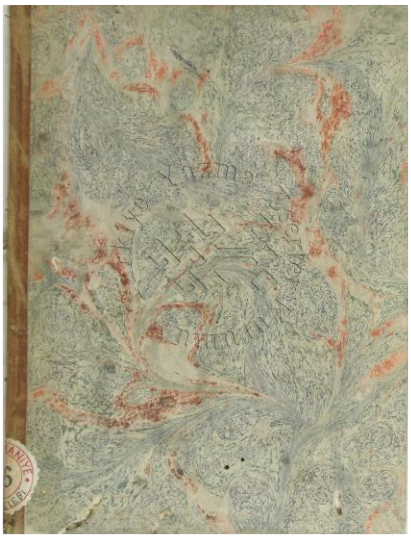
Tablo 13. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 307 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Kavâidi Kelâmullah
Eser Konusu	: Genel Konular
İstinsah Yeri/Tarihi	: h. 982/m. 1574-1575 (1. kısım) h. 1060/m. 1650 (2. kısım)
Boyut	: 202x131mm
Ebru Çeşidi	: Neftli Şal Ebru

Şekil 27. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 307 Envanter Numaralı Eserin Ön-Arka Kapağı

307 envanter numaralı eserin cildinde bulunan ebru çalışmasında, kiremit kırmızısı renk üzerine, neftli lahor çividi öbekler halinde atılarak kontrast bir uyum oluşturmuştur. Biz aleti kullanılarak bu öbeklerin üzerinde taramalar yapılmış ve "s" deseni oluşturularak, kompozisyona hem hareketlilik hem de derinlik katılmıştır (Şekil 27). Süleymaniye Kütüphanesi 00086 koleksiyon numaralı "el-Ferâ'id ve'l-Fevâ'id" adlı eser cildinde bulunan ebru, 307 numaralı eser ile aynı teknik uygulanılarak yapılmıştır (Şekil 28).

Şekil 28. Süleymaniye Kütüphanesi 00086 Koleksiyon Numaralı Eserin Arka Kapağı (Kemâlpaşazâde, Karaçelebizade, 00086)

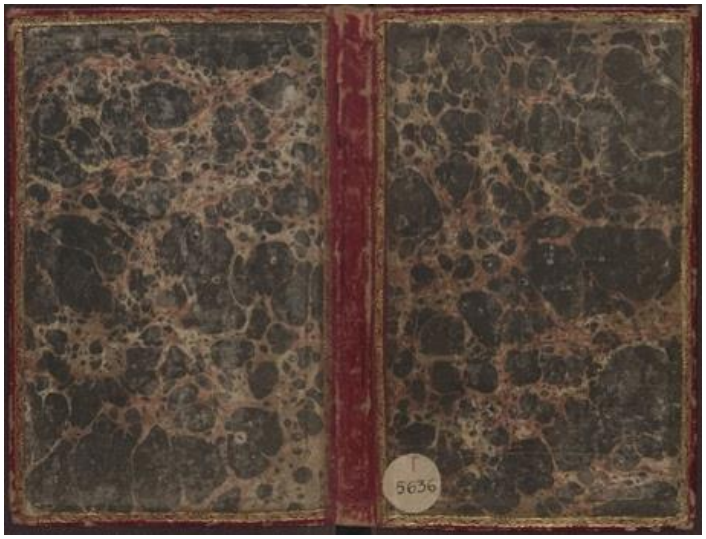
Tablo 15. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 331 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Şerhu'l Ebyât Li'z-Zemahşerî
Eser Konusu	: Dilbilgisi
İstinsah Yeri/Tarihi	: h. 868/m. 1463-1464
Boyut	: 182x130 mm
Ebru Çeşidi	: Serpmeli Battal Ebru

Şekil 29. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 331 Envanter Numaralı Eserin Ön-Arka Kapağı

Bu ebru çalışmasında, serpme battal tekniği ile su yüzeyine dağıtılan pembe renk üzerine, yine aynı teknikle lahor çividi eklenmiştir. Renklerin bu şekilde üst üste katmanlaşması, derinlik hissi vermiştir (Şekil 29). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunan nekty05636 numaralı, h.1223/m. 1808/1809 tarihli, Osmanlı Türkçesi "Edvar-ı İlm-i Musiki" adlı eserin cildinde bulunan ebru, 331 envanter numaralı eserin cildinde yer alan ebru ile aynı teknik ve renkler kullanılarak yapılmıştır (Şekil 30).

Şekil 30. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi nekty05636 Numaralı Eserin Ön-Arka Kapağı (Kantemiroğlu, nekty05636)

Tablo 15. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 349 Envanter Numaralı Eserin Künyesi

Eser Adı	: Kitâbu Hocazade ve Mollazâde (1. Kısım) Şerhu Hidâye (2. Kısım)
Eser Konusu	: Dilbilgisi Fıkıh
İstinsah Yeri/Tarihi	: -
Boyut	: 181x132 mm
Ebru Çeşidi	: Şal Ebru

Şekil 31. Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesi 349 Envanter Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi

349 envanter numaralı eserin cildinde bulunan ebruda, öncelikle lahor çividi, ardından oksit kırmızısı ve turuncu renkler serpme battal tekniği ile su yüzeyine sırasıyla uygulanmıştır. Daha sonra, bu renklerin oluşturduğu katmanlara bir biz ile tarak ebrusu tekniği uygulanmıştır. Son olarak, boyaların yüzeyde düzensiz dağılımı ile elde edilen doğal desenler, şal ebrusu tekniğiyle zenginleştirilerek, esere özgün bir karakter kazandırılmıştır. Ebru üzerindeki beyaz çizgiler, kâğıdın kendi rengi olup ilk atılan zemin boyasının eşit dağıtılmamasından veya alttaki katmanların tam olarak örtülememesinden kaynaklanmaktadır (Şekil 31). Aynı teknik, Bursa İnebey Kütüphanesi 5046 koleksiyon numaralı eserin cildinde bulunan ebruda da kullanılmıştır (Şekil 32).

Şekil 32. Bursa İnebey Kütüphanesi 5046 Koleksiyon Numaralı Eserin Arka Kapak ve Miklebi (Süleyman, Genel, 5046)

Sonuç

Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesinde bulunan 431 eser arasından ebru ciltli olanlar ayrılarak incelendiğinde toplamda 14 farklı ebru çeşidi kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu ebru çeşitleri ise; battal ebru, bülbül yuvası ebrusu, çiçekli ebru, hatip ebru, kumlu battal ebru, kumlu hatip ebru, neftli battal ebru, neftli şal ebru, serpme ebru, serpme battal ebru, şal ebru, şal üzeri neftli battal ebru, taraklı ebru, taraklı şal ebrudur. Çalışma kapsamında incelenen 15 ebrulu cilde ilişkin eserlerin envanter numarası, başlığı, varsa istinsah tarihi ve yeri ile ebru çeşidi bilgilerini içeren bir tablo oluşturulmuş; her bir eserin renk ve kompozisyon özellikleri ayrıntılı biçimde açıklanmıştır.

Erzurum İl Müftülüğü Kütüphanesinde bulunan ebrulu ciltlerin, diğer kütüphanelerdeki örneklerle teknik, renk ve kompozisyon açısından gösterdiği benzerlikler, geleneksel sanatların belirli bir standartlaşma süreci ve kültürel etkileşim çerçevesinde geliştiğine işaret eden önemli bulgular sunmaktadır. Ancak mevcut veriler, eserlerin üretim yerleri veya hangi bölgelerde ortaya çıktıkları konusunda kesin bir yargıya varmaya imkân vermemektedir. Söz konusu ciltler aynı yerde üretilmiş olabileceği gibi, farklı bölgelerde ortaya çıkmış veya İstanbul gibi bir sanat merkezinde üretilerek çeşitli yerlere dağıtılmış da olabilir. Bu benzerliklerin oluşmasında etkili olan başlıca unsurlar şunlardır:

Sanatın Standartlaşması: Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasında, sanat ve zanaat alanında belirli bir standartlaşma süreci yaşanmış; ciltçilik de bu süreçten etkilenmiş ve farklı coğrafyalarda üretilmiş ciltlerde benzer motifler, ebrular, teknikler ve malzemeler kullanılmıştır. Ebru sanatının ciltlerde uygulanması, bu standartlaşmada önemli bir rol oynamış ve farklı bölgelerdeki eserlerin ortak bir görsel dilde buluşmasına katkı sağlamıştır.

Atölye Sistemi: Osmanlı'da ciltçilik, diğer geleneksel sanat dallarında olduğu gibi çoğunlukla atölye sistemine dayalı olarak öğrenilmiş; usta-çırak ilişkisi içerisinde elde edilen bilgi ve beceriler, farklı coğrafyalarda teknik ve kompozisyon açısından benzer eserlerin ortaya çıkmasına imkân vermiştir.

Siyasi ve Ekonomik Etkiler: İmparatorluğun siyasi ve ekonomik politikaları, sanatın gelişimini ve standartlaşmasını doğrudan etkilemiştir. Merkezi otoritenin belirlediği estetik anlayış ve üretim normları, sanatçıları belirli bir görsel dili takip etmeye yönlendirmiştir.

Bununla birlikte, çalışmada incelenen ebrulu ciltler XV–XIX. yüzyıl perspektifinden ele alındığında; battal, gelgit, şal ve taraklı gibi çeşitlerin erken dönemlerden itibaren kullanıldığı, kumlu, hatip ve çiçekli gibi tekniklerin ise istinsah tarihli eserler ve dönemsel mukayeseler yoluyla sonraki döneme tarihlendirildiği görülmüştür. Ebruların üzerlerinde doğrudan yapılış tarihlerinin yer almaması ve tekniklerin ilk ortaya çıkış zamanlarının tam olarak belgelenememesi

nedeniyle, bu uygulamaların kesin bir kronolojik sıralama sunmaktan ziyade temel formlardan daha karmaşık tekniklere doğru zenginleşen bir çeşitlilik ve gelişim seyri izlediği söylenebilir. Bu durum, tekniklerin zaman içinde karşılıklı etkileşimlerle ve yüzyıllar içindeki birikimle zenginleştiğini ortaya koymaktadır.

Bu bulgular, eserlerin üretim yerinden bağımsız olarak dönemin ortak teknik anlayışını ve estetik normlarını yansıttığını kanıtlarken, Erzurum'da muhafaza edilen bu koleksiyonun literatüre kazandırılmasına imkan tanımıştır.

Kaynakça

Arıtan, A. S. (1993). *Ciltçilik. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (C.7, ss.551-557).* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Arıtan, A. S. (2002). *Türk Ebrû San'atı. Türkler Ansiklopedisi (C.12, ss.328-340).* Yeni Türkiye Yayınları.

Arseven, C. E. (1983). *Cild Maddesi. Sanat Ansiklopedisi (C.1, ss.341-350).* Milli Eğitim Basımevi.

Aydın, F. (2023). Türk cilt sanatında ebrûnun kullanım alanları ve örnekler. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 32, 1030-1046. https://doi.org/10.29000/rumelide.1252864

Ayverdi, İ. (2020). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Kubbealtı Neşriyat.

Balkanal, Z. (2002). *Bilgi ve Sanatı Kaplayan Sanat: Ciltçilik. Türkler Ansiklopedisi (C.12, ss.341-349).* Yeni Türkiye Yayınları.

Başar F. ve Tiryaki Y. (2000). *Türk Ebrû Sanatı.* (1. Baskı). Gözen Yayınları.

Barutçugil, H. (2007). *Türklerin Ebru Sanatı.* (1. Baskı). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Berkli, Y. (2011). *Türk Sanatında Avrasya Üslubunun Evreleri Avrupa ve İslam Sanatına Etkileri.* (1. Baskı). Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Binark, İ. (1975). *Eski Kitapçılık Sanatlarımız.* (1. Baskı). Ayyıldız Matbaası.

Çelik, B. ve Gültepe, G. (2025). Erzurum Merkez Çortan Camii ve 2020- 2021 Yılları Restorasyonu. *Art and Interpretation*, 46, 17-28. https://doi.org/10.47571/sanatyorum.1506524

Çığ, K. (1953). *Türk Kitap Kapları*. (1. Baskı). Feyz ve Demokrat Ankara Matbaası.

Çığ, K. (2011). *Topkapı Sarayı ve Türk İslam Sanatları*. (1. Baskı). Kaynak Yayınları.

Çoktan A. (1992). *Türk Ebru Sanatı*. (1. Baskı). Emekçin Matbaası.

Dere, Ö. F. (2007). *Ebrû Sanatı, Tarihçe, Malzeme, Uygulama*. (1. Baskı). İSMEK.

Derman, M. U. (1994). *Ebru. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (C.10, ss.80-82).* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Elhan, S. (2004). *Yapım Yöntemleriyle Ebru Sanatı*. (1. Baskı). Murat Kitabevi.

Genç, H. ve Bilen, Y. (2021). Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Kemankeş Koleksiyonundaki Bazı Ebrulu Ciltler. *Art-E Sanat Dergisi*, 14(27), 473-497. https://doi.org/10.21602/sduarte.896853

Güven, İ. M. V. N. ve Yetiş, E. (2022). Ebru Sanatında Kullanılan Bazı Malzemelerde Renk Değişimlerinin Değerlendirilmesi. *Uluslararası Sanat ve Estetik Dergisi*, 9, 116-131. http://dx.doi.org/10.29228/usved.66287.

Halîmî. Îzâhu Bahri'l-Garâ'ib. Amasya: Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Amasya Beyazıt, 1349, Arka Kapak ve Mikleb. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/388200.

Hamza b. İmad. Makamat-ı Evliya. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nekty00852, Arka Kapak ve Mikleb. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TY/nekty00852.pdf.

İbnü'l-Esîr. en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 2111, Arka Kapak ve Mikleb. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/160459.

İbrahim b. Süleyman Nihali. Divan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nekty00584, Ön-Arka Kapak. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TY/nekty00584.pdf.

Kantemiroğlu. Edvar-ı İlm-i Musiki. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nekty05636, Ön-Arka Kapak. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TY/nekty05636.pdf.

Kemâlpaşazâde. Risâle fi'l-İhtilâf beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâturîdî. Amasya: Amasya Beyazıt Kütüphanesi, Amasya Beyazıt, 908/02, Arka Kapak ve Mikleb. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/387195.

Kemâlpaşazâde. el-Ferâ'id ve'l-Fevâ'id. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizade, 00086, Arka Kapak. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/291077.

Kitâbü'l-Mev'ize. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan, 00034-002, Ön-Arka Kapak. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/181708.

Kuşoğlu, M. Z. (1994). *Dünkü Sanatımız-Kültürümüz*. (1. Baskı). Ötüken Neşriyat.

Mahmud b. Osman b. Ali Lamii Çelebi. İbretname. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nekty00702, Ön-Arka Kapak. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TY/nekty00702.pdf.

Mecmua-i Gazeliyat. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nekty00835, Arka Kapak. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TY/nekty00835.pdf.

Mekkûdî. Şerhu'l-Elfiyye, Çorum: Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 5278, Arka Kapak ve Mikleb. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/125726.

Mektûb Sûretleri. Çorum: Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 2178/2, Ön Kapak. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/129013.

Muhammed b. Ali Sipahizade. Evdahu'l-mesalik ila Ma'rifeti'l-Büldani ve'l-Memalik. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nekty00346, Arka Kapak ve Mikleb. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TY/nekty00346.pdf.

Mu'în ed-dîn Ebû Nasr Ahmed b. Abd er-Rezzâk et-Tantarânî. Kaside-i Tantaraniyye Şerhi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nekty00713, Ön-Arka Kapak. https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TY/nekty00713.pdf.

Özçimi, M. S. (2007). Geçmişten Geleceğe Türk Ebru Sanatı. *İSMEK Türk Kitap Sanatları Sempozyumu*, İstanbul, Türkiye.

Özçimi, M. S. (2010). *Ebrû.* (1. Baskı). Bilim Kültür ve Sanat Derneği Yayınları.

Özen, M. E. (1998). *Türk Cilt Sanatı*. (1. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özkeçeci, İ. ve Özkeçeci, Ş. B. (2007). *Türk Sanatında Tezhip*. (1. Baskı). Seçil Ofset.

Sönmez, G. (2007). *Gelenekselden Günümüze Ebru*. (1. Baskı). İnkılap Kitabevi.

Toktaş, P. (2012). Türk Ebru Sanatçılarının Kronolojik Olarak İncelenmesi. *Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Akdeniz Sanat Dergisi*, 5(9), 123-132. https://izlik.org/JA99KE25HT.

Yaman, B. ve Yavuz, Y. (2025). Renkli Toprakların Ebru Sanatında Boya Olarak Kullanımı. *Art and Interpretation*, (45), 139-147. https://doi.org/10.47571/sanatyorum.1496824.

Yazan, İ. (1986). Ebru Sanatı. *Antika*, (14), 40-46.

Yenişehirli Hüseyin Hüsnü b. Süleyman. Mir'ât-ı Akâ'id. Bursa: Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel, 5046, Arka Kapak ve Mikleb. https://portal.yek.gov.tr/works/detail/30497.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde SDK-2024-13954 numaralı proje ile destek sağlayan Atatürk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimine ve Erzurum İl Müftülüğüne teşekkür ederiz.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Koska, A. (2026). "Metal Mutfak Eşyaları İmalatı Sektöründe Yapay Zekâ Hazırlığı, Güvenilir Yapay Zekâ ve Algılanan İşletme Verimliliği: Mühendis Deneyimlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 558-576. **Gönderim Tarihi**: 22.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 24.09.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1984759

Yazar/Author

Alaeddin KOSKA*

Makale Adı/Article Name

Metal Mutfak Eşyaları İmalatı Sektöründe Yapay Zekâ Hazırlığı, Güvenilir Yapay Zekâ ve Algılanan İşletme Verimliliği: Mühendis Deneyimlerine Dayalı Nitel Bir Araştırma

Artificial Intelligence Readiness, Trustworthy AI and Perceived Business Efficiency in the Metal Kitchenware Sector: A Qualitative Study Based on Engineers' Experiences

ÖZ

Bu araştırma, metal mutfak eşyaları imalatında çalışan mühendislerin yapay zekâ kullanım deneyimlerini yapay zekâ hazırlığı ve güvenilir yapay zekâ bağlamında incelemekte; işletme verimliliğine ilişkin algılanan katkılara odaklanmaktadır. Veriler, 30 mühendisin eşzamansız olarak yanıtladığı yarı yapılandırılmış yazılı açık uçlu form aracılığıyla toplanmış ve nitel içerik analiziyle desteklenen tematik analizle çözümlenmiştir. Bulgular, genel amaçlı/üretken yapay zekânın raporlama, metin düzenleme ve özetlemede; süreç odaklı uygulamaların ise üretim planlama, kalite, bakım, enerji, stok ve tasarımda deneyim ya da beklenti düzeyinde yer aldığını göstermektedir. Katılımcılar zaman tasarrufu, karar desteği, kalite, hata/fire, koordinasyon ve müşteri memnuniyetiyle ilişkili katkılar bildirmiştir. Bu değerlendirmeler doğrulanmış performans sonuçları değil, öz bildirime dayalı algılanan etkilerdir. Veri güvenliği, hatalı çıktı, altyapı, maliyet, uzman personel eksikliği ve direnç öne çıkan engellerdir. Katılımcı anlatıları, algılanan verimlilik katkısını örgütsel hazırlık, veri kalitesi, güvenilir kullanım ve insan denetimiyle ilişkilendirmektedir. Metal mutfak eşyaları imalatında faaliyet gösteren işletmeler için yapay zekâ hazırlığının değerlendirilmesi ve sınırlı kapsamlı uygulamaların güvenli, insan denetimli pilotlarla sınanması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, İmalat, Örgütsel Hazırlık, Güvenilirlik, İşletme Verimliliği, Nitel Araştırma

ABSTRACT

This study examines engineers' experiences of using artificial intelligence in metal kitchenware manufacturing through the lenses of AI readiness and trustworthy AI, with a focus on perceived contributions to business efficiency. Data were collected asynchronously from 30 engineers through a semi-structured written open-ended questionnaire and analyzed using thematic analysis supported by qualitative content analysis. General-purpose/generative AI was associated mainly with reporting, editing, and summarization, whereas process-oriented applications in production planning, quality, maintenance, energy, inventory, and design appeared as reported experiences or expectations. Participants described benefits related to time, decision support, quality, errors and waste, coordination, and customer satisfaction. These accounts represent perceived effects rather than verified performance outcomes. Data security, inaccurate outputs, infrastructure, cost, skills shortages, and resistance were the main barriers. Participants' accounts linked perceived efficiency gains to organizational readiness, data quality, trustworthy use, and human oversight. Firms are therefore advised to assess AI readiness and test limited-scope applications through secure, human-supervised pilots.

Keywords: Artificial Intelligence, Manufacturing, Organizational Readiness, Trustworthiness, Business Efficiency, Qualitative Research

Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Türkoğlu Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, addinkoska@gmail.com

Extended Abstract

This study examines how engineers working in metal kitchenware manufacturing use artificial intelligence (AI) and how they interpret its contribution to business efficiency. The sector combines production routines with data-intensive decisions in planning, pressing, coating, quality control, maintenance, energy, inventory, design, and delivery. It therefore provides a useful setting for examining the difference between access to AI tools and the organizational capacity to generate value from them. Individual use was not treated as evidence of organizational value on its own. Instead, the analysis considered AI readiness, data infrastructure, trustworthy and explainable use, knowledge sharing, and human oversight together.

The main research question asked in which work processes engineers use AI and how they describe the perceived effects of this use at individual, team, and firm levels. Four subquestions guided the analysis. They distinguished general-purpose or generative uses from industrial applications integrated into production processes; examined perceived effects on individual performance, team coordination, and business efficiency; explored trust, explainability, data security, and human oversight; and identified technical, organizational, and human barriers to adoption. This framing was intended to avoid equating occasional use of a general-purpose AI tool with enterprise-wide implementation.

The study adopted a qualitative research design and purposeful sampling. The study group comprised 30 engineers in production, process, planning, quality, maintenance, design, and managerial roles. They differed in experience, education, affiliated-firm size, and regional location. Firm identities and participant counts per firm were not retained because of anonymity and data-minimization procedures. After ethics approval, data were collected during June and July 2026 through a semi-structured written open-ended questionnaire completed asynchronously, not a live interview. Submission timestamps and completion durations were not retained; therefore, an average response time could not be calculated. Responses were anonymized as K1-K30.

Qualitative content analysis identified and organized meaningful units, while thematic analysis interpreted higher-level patterns. Coding followed a mixed logic: open codes were developed inductively from participants' statements, while categories and themes remained sensitive to AI readiness, trustworthy AI, knowledge sharing, absorptive capacity, and human oversight. Seven themes were produced: AI knowledge and use; application areas; perceived benefits; perceived business-efficiency effects; trust, risk, and data security; individual and team performance; and adoption barriers. A participant-theme matrix supported traceability. Frequencies indicate unique participants who mentioned a code or theme, not coded statements, and were not treated as statistical evidence.

Two broad use patterns emerged. General-purpose or generative AI was associated mainly with reporting, editing, summarization, translation, and technical explanations. Process-oriented applications concerned production optimization, quality, planning, logistics, maintenance, energy, inventory, and design. Concrete workflows or past results were treated as reported experience; conditional statements were treated as expectations. Because the coding matrix did not retain separate frequency columns for these categories, frequencies cannot be read as counts of implemented systems. AI use remained heterogeneous rather than uniformly institutionalized.

Participants associated AI with decision support, time savings, reporting, quality control, fewer errors and less waste, coordination, maintenance planning, resource savings, and customer satisfaction. Individual-level accounts emphasized speed and access to technical knowledge; team-level accounts emphasized common reporting, coordination, and information sharing; firm-level accounts concerned production flow, quality, inventory, energy, cost, delivery, and customers. These statements were self-reports. Numerical improvements were not verified against production records, energy bills, sensor data, ERP or MES logs, or financial indicators. They are thus interpreted as perceived effects, not objective performance evidence or proof of causality.

Risks and barriers included data security and confidentiality, especially when open web-based tools might receive production recipes, customer information, drawings, mould designs, financial data, or supplier information. Participants also mentioned inaccurate outputs, poor data, missing sensors, weak ERP-MES

integration, costs, skills shortages, and employee or managerial resistance. Their accounts positioned AI as human-supervised decision support rather than a substitute for engineering judgement. Trustworthy use requires controlled data practices, transparent outputs, human verification, and context-specific risk rules. Individual experience can create organizational value only through shared routines, data governance, and learning.

The analytical model organizes AI knowledge and application areas as experience-shaping dimensions; trust, risk, data security, and adoption barriers as conditioning dimensions; and perceived benefits, individual and team performance, and business efficiency as outcome-level assessments. Its arrows represent analytical flow, not tested causal paths. Resource-based, absorptive-capacity, and dynamic-capabilities perspectives help explain why technological access alone is insufficient. The study contributes a context-specific account of AI use in a traditional manufacturing subsector while distinguishing individual tool use from organizational readiness. A staged practice approach is advised: assess readiness and priority processes, improve data infrastructure, establish secure-use rules, strengthen employee capability, and test limited-scope applications under human supervision. Limitations include purposeful sampling, written self-reports, unavailable firm identifiers and objective records, and the inability to report average completion time or separate experience from expectation frequencies. Future research may add verified before-and-after indicators or compare adoption configurations across firms.

Giriş

Yapay zekâ teknolojileri, imalat işletmelerinde üretim süreçlerinin izlenmesi, karar destek mekanizmalarının güçlendirilmesi, kalite kontrol, bakım, tedarik zinciri yönetimi, süreç optimizasyonu ve kaynak kullanımının iyileştirilmesi gibi alanlarda giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Güncel imalat literatürü, yapay zekânın kestirimci bakım, kalite kontrol, üretim planlama, tedarik zinciri optimizasyonu, enerji yönetimi ve karar destek süreçlerinde önemli fırsatlar sunduğunu ortaya koymaktadır (Barua vd., 2025; Ficzere vd., 2025; Kovič vd., 2024). Ancak bu fırsatların işletme değerine dönüşebilmesi, yalnızca yapay zekâ yazılımlarına erişimle değil; veri altyapısı, üretim süreçleri, çalışan yetkinliği, yönetim desteği ve güvenli kullanım politikalarının birlikte ele alınmasıyla mümkündür (Enholm vd., 2022; Holmström, 2022).

Yapay zekâ ve iş değeri literatürü, yapay zekâ kullanımını yalnızca teknik bir araç edinimi olarak görmemektedir. Enholm vd. (2022), veri ve teknoloji altyapısının yanı sıra örgütsel kültür, üst yönetim desteği, çalışan-yapay zekâ güveni, strateji ve uyumluluğun birlikte değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Holmström (2022) ise yapay zekâ hazırlığını teknolojiler, faaliyetler, sınırlar ve amaçlar üzerinden açıklamaktadır. Bu çalışmalar, bireysel kullanım becerisinin yanında örgütsel hazırlığın da değer üretimi için önemli bir koşul olduğuna işaret etmektedir.

Bu araştırmanın bağlamını oluşturan metal mutfak eşyaları imalatında presleme, kaplama, kalite kontrol, bakım, enerji, stok, ürün çeşitliliği ve teslimat gibi birbiriyle bağlantılı süreçler yer almaktadır. Bu yapı, yapay zekânın hem raporlama ve metin üretimi gibi destekleyici işlerde hem de kalite, bakım, planlama, enerji ve karar desteği gibi operasyonel alanlarda incelenmesine imkân vermektedir. Genel imalat literatürü, eski makine parkı, sensör eksikliği, dağınık veri, çalışan yetkinliği ve güvenli veri kullanımı gibi sorunların benimsemeyi zorlaştırabildiğine işaret etmektedir (Arroyabe vd., 2024; Ayinaddis, 2025; Ficzere vd., 2025).

Yapay zekâ kullanımının yaygınlaşmasında güvenilirlik ve açıklanabilirlik ayrı bir önem taşımaktadır. Bu araştırmanın sektörel bağlamında üretim reçeteleri, müşteri bilgileri, kalıp çizimleri, kalite kayıtları ve tedarikçi verileri hassas kurumsal veri olarak ele alınmıştır. Bu verilerin açık yapay zekâ araçlarında kullanılması, veri güvenliği ve ticari sırların korunması bakımından dikkatle yönetilmelidir. İlgili literatür de şeffaflık, sağlamlık, hesap verebilirlik,

adalet ve insan denetimini güvenilir kullanımın temel boyutları arasında değerlendirmektedir (Agostinho vd., 2023; Ahangar vd., 2025; Dang ve Li, 2026; Gadekallu vd., 2025).

Bu araştırma, metal mutfak eşyaları imalatında çalışan mühendislerin yapay zekâ kullanım deneyimlerini ve bu kullanımın algılanan işletme verimliliğiyle ilişkisini nitel bir yaklaşımla incelemektedir. Çalışmada bireysel araç kullanımı; örgütsel yapay zekâ hazırlığı, veri altyapısı, güvenilir ve açıklanabilir kullanım, bilgi paylaşımı ve insan denetimli karar süreçleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Temel araştırma sorusu şöyledir: Metal mutfak eşyaları imalatında çalışan mühendisler yapay zekâyı hangi iş süreçlerinde kullanmakta ve bu kullanımın bireysel, ekip ve işletme düzeyindeki algılanan etkilerini nasıl değerlendirmektedir?

Alt araştırma sorusu 1: Genel amaçlı/üretken yapay zekâ kullanımları ile üretim süreçlerine bütünleşmiş endüstriyel yapay zekâ uygulamaları hangi alanlarda ve hangi deneyim düzeylerinde ortaya çıkmaktadır?

Alt araştırma sorusu 2: Katılımcılar yapay zekânın bireysel performans, ekip koordinasyonu ve işletme verimliliğine yönelik algılanan etkilerini nasıl açıklamaktadır?

Alt araştırma sorusu 3: Güven, açıklanabilirlik, veri güvenliği ve insan denetimi yapay zekâ kullanım deneyimlerini nasıl koşullandırmaktadır?

Alt araştırma sorusu 4: Yapay zekânın benimsenmesini sınırlayan teknik, örgütsel ve beşerî engeller nelerdir?

1. Literatür Taraması ve Kuramsal Çerçeve

Bu bölümde, yapay zekânın imalat işletmelerindeki kullanım alanları ile bu kullanımdan değer üretmeyi koşullandıran örgütsel unsurlar birlikte ele alınmaktadır. Öncelikle üretim süreçlerindeki başlıca uygulamalar incelenmekte; ardından yapay zekâ hazırlığı, kaynak ve yetenek temelli açıklamalar, güvenilir ve insan denetimli kullanım ile bilgi paylaşımı ve benimseme boyutları tartışılmaktadır. Bölümün sonunda literatürdeki boşluk belirlenerek çalışmanın kuramsal konumu açıklanmaktadır.

1.1. İmalat İşletmelerinde Yapay Zekâ Kullanımı

Yapay zekâ; imalat işletmelerinde süreç izleme, arıza tahmini, kalite kontrol, kaynak optimizasyonu ve üretim planlama gibi alanlarda kullanılabilmektedir. Ficzere vd. (2025), kestirimci bakım, kalite kontrol ve tedarik zinciri uygulamalarını öne çıkarırken standart rehber, veri altyapısı, eğitim ve risk yönetimi eksikliklerinin benimsemeyi yavaşlatabildiğini belirtmektedir. Barua vd. (2025) da gerçek zamanlı çizelgeleme, kalite, bakım, tedarik zinciri ve karar desteğini akıllı üretim yönetimindeki başlıca kullanım alanları arasında ele almaktadır.

İmalat işletmelerinde yapay zekâ kullanımının farklılaşması, işletmenin dijital altyapısı ve Endüstri 4.0 hazırlığıyla yakından ilişkilidir. Kovič vd. (2024), imalat işletmelerinde yapay zekâ yazılımı benimsemesinin dijital altyapı ve Endüstri 4.0 hazırlığıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Arroyabe vd. (2024) ise Avrupa KOBİ'lerinde yapay zekâ benimsemesinde dijital yetenekler, inovasyon kapasitesi ve dış çevre koşullarının etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bulgular, metal mutfak eşyaları imalatı gibi geleneksel imalat alanlarında yapay zekâ kullanımını değerlendirirken yalnızca teknolojinin varlığına değil, işletmenin dijital yeteneklerine ve örgütsel hazırlığına da odaklanmak gerektiğini göstermektedir.

İmalat yazını bu çalışma için iki yönden açıklayıcıdır. Bir yandan üretim, kalite, bakım ve planlama süreçlerindeki olası kullanım alanlarını ortaya koymakta; diğer yandan bu potansiyelin veri altyapısı, dijital olgunluk, çalışan yetkinliği ve insan denetimiyle birlikte değerlendirilmesi

gerektiğine işaret etmektedir. Bu nedenle yapay zekâ kullanımı, örgütsel hazırlık ve güvenilir kullanım kapasitesinden ayrı ele alınmamıştır.

1.2. Yapay Zekâ Hazırlığı ve Örgütsel Yapay Zekâ Kapasitesi

Yapay zekâ kullanımını yalnızca teknolojik araçların benimsenmesi olarak ele almak, işletmelerin yapay zekâdan neden farklı düzeylerde fayda elde ettiğini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle yapay zekâ hazırlığı ve yapay zekâ kapasitesi kavramları bu çalışmanın kuramsal omurgasında merkezi konumdadır. Holmström (2022), yapay zekâ hazırlığı kavramını örgütün yapay zekâ teknolojilerini değer yaratacak biçimde kullanabilme yeteneği olarak tanımlamakta ve bu hazırlığı teknolojiler, faaliyetler, sınırlar ve amaçlar olmak üzere dört boyutta değerlendirmektedir. Bu çerçeve, yapay zekâ kullanımının yalnızca yazılım sahipliğiyle değil, örgütün faaliyetlerini dönüştürme ve stratejik amaçlarına bağlama kapasitesiyle ilişkili olduğunu göstermektedir.

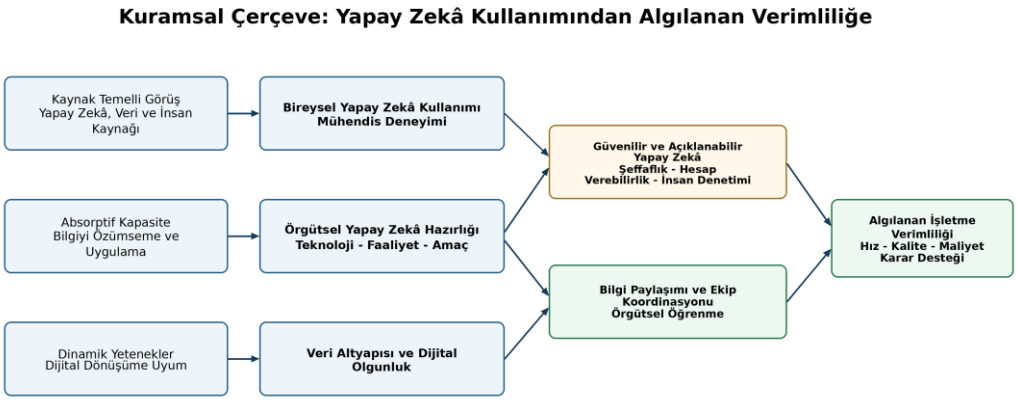
Yapay zekâ kapasitesi yazını da teknik altyapının tek başına yeterli olmadığını vurgulamaktadır. Avrupa belediyeleri üzerindeki çalışmalarında Mikalef vd. (2022), yapay zekâ kapasitesini yapay zekâya özgü kaynakları seçme, düzenleme ve kullanma yeteneğiyle ilişkilendirmiş; somut, beşerî ve soyut/örgütsel kaynakların birlikte rol oynadığını belirtmiştir. Enholm vd. (2022) ise iş değeri üretimini veri, teknoloji altyapısı, kültür, üst yönetim desteği, çalışan-yapay zekâ güveni ve stratejik uyumla birlikte açıklamaktadır. Mikalef vd.'nin (2022) bulguları kamu örgütleri bağlamına ait olduğundan, bu çalışmada doğrudan sektör kanıtı değil, örgütsel kapasiteyi açıklayan bir çerçeve olarak kullanılmıştır.

Bu çalışmada yapay zekâ hazırlığı ve yapay zekâ kapasitesi perspektifi, mühendislerin bireysel yapay zekâ kullanım deneyimleri ile işletmenin örgütsel dijital kapasitesi arasındaki ilişkiyi açıklamak için kullanılmıştır. Bu nedenle yapay zekâ kullanımı yalnızca bireysel bir beceri değil; işletmenin veri, süreç, insan ve strateji bileşenlerini birlikte yönetebilme kapasitesi olarak ele alınmıştır.

1.3. Kaynak Temelli Görüş, Absorptif Kapasite ve Dinamik Yetenekler

Çalışmanın kuramsal temeli, yapay zekâ kullanımını işletmenin stratejik kaynakları ve öğrenme kapasitesiyle ilişkilendiren üç yaklaşım üzerinden güçlendirilmektedir. Kaynak Temelli Görüş'e göre işletmelerin sürdürülebilir rekabet avantajı, değerli, nadir, taklit edilmesi zor ve ikame edilmesi güç kaynaklara dayanır (Barney, 1991). Bu açıdan yapay zekâ araçları tek başına stratejik kaynak değildir; ancak veri altyapısı, mühendislik bilgisi, süreç deneyimi, üretim verisi, çalışan yetkinliği ve örgütsel öğrenme ile birleştiğinde değerli bir kapasiteye dönüşebilir.

Absorptif kapasite, işletmenin dışsal bilgiyi tanıma, özümseme ve uygulama yeteneğine odaklanmaktadır (Cohen ve Levinthal, 1990). Mühendislerin yapay zekâ araçlarından elde ettikleri bilgiyi üretim, kalite, bakım ve planlama süreçlerine aktarabilmesi bu yaklaşım kapsamında değerlendirilebilir. Dinamik yetenekler yaklaşımı ise değişen çevresel koşullara uyum için kaynakların algılanması, bütünleştirilmesi ve yeniden yapılandırılmasına vurgu yapar (Teece vd., 1997). Geleneksel üretim süreçlerine yapay zekâ uygulamalarının eklenmesi de bu bakımdan bir yeniden yapılandırma meselesidir. Şekil 1, literatüre dayalı başlangıç modelini göstermektedir; nitel bulgulardan türetilmiş bir sonuç modeli ya da nedensel/istatistiksel test değildir.

Şekil 1. Literatüre Dayalı Başlangıç Modeli ve Çalışmanın Kuramsal Çerçevesi

1.4. Güvenilir, Açıklanabilir ve İnsan Denetimli Yapay Zekâ

Yapay zekâ kullanımında güven, imalat işletmeleri için temel tartışma alanlarından biridir. Bu çalışmanın bağlamında üretim reçeteleri, müşteri bilgileri, teknik çizimler, kalıp tasarımları, kalite kayıtları ve tedarikçi verileri hassas kurumsal veri olarak değerlendirilmiştir. Ahangar vd. (2025), imalatta yapay zekâ güvenilirliğini şeffaflık, adalet, sağlamlık ve hesap verebilirlik üzerinden tartışmakta; değerlendirmeyi teknik doğrulukla sınırlamamaktadır.

Açıklanabilir yapay zekâ çalışmaları bu tartışmanın başka bir boyutunu oluşturmaktadır. Agostinho vd. (2023), üretim ortamlarındaki kara kutu modellerin şeffaflık ve yorumlanabilirlik sorunlarına dikkat çekmekte; açıklanabilirlik ile güven, insan-makine iş birliği ve kararların anlaşılabilirliği arasındaki ilişkiyi tartışmaktadır. Gadekallu vd. (2025) de Endüstri 5.0 bağlamında açıklanabilir yapay zekâyı güvenilir karar alma ve insan-makine iş birliği açısından ele almaktadır.

Bu çalışmada yapay zekâ, insan uzmanlığının yerine geçen bir sistemden çok insan denetimli bir karar destek aracı olarak konumlandırılmıştır. Kalite hatası, bakım ihtimali, üretim planı veya stok önerisi gibi çıktılar; mühendislik bilgisi, saha deneyimi, veri kalitesi ve işletmenin risk politikalarıyla birlikte değerlendirilmelidir.

1.5. Bilgi Paylaşımı, Öğrenme ve Yapay Zekâ Benimsemesi

Yapay zekâ kullanımının işletme düzeyinde değer üretmesi, bireysel kullanıcıların deneyimleriyle sınırlı kalmamalı; bilgi paylaşımı, ekip içi öğrenme ve ortak dijital çalışma pratikleriyle desteklenmelidir. Binsaeed vd. (2023), elektronik imalat firmaları bağlamında dijital teknoloji ile yapay zekâ benimsemesi arasındaki ilişkide bilgi paylaşımının aracı rol oynadığını ve gizlilik/güvenlik boyutunun bu süreci güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, imalat işletmelerinde yapay zekâ benimsemesinin yalnızca teknik altyapı veya bireysel kullanım becerisiyle değil, kurumsal öğrenme ve bilgi paylaşımı mekanizmalarıyla da ilişkili olduğunu göstermektedir.

Bu çerçeveden hareketle, yapay zekâ destekli raporların, kalite toplantılarının, bakım planlarının, üretim çizelgelerinin ve müşteri şikâyeti analizlerinin ekipler arası bilgi paylaşımını destekleyebileceği düşünülebilir. Bu, araştırmada sınanan bağımsız bir etki değil; bilgi paylaşımı ve absorptif kapasite yazınından türetilen bir uygulama çıkarımıdır (Binsaeed vd., 2023; Cohen ve Levinthal, 1990).

1.6. Araştırma Boşluğu

İmalat yazını, yapay zekânın üretim planlama, bakım, kalite kontrol, tedarik zinciri ve karar desteğinde kullanım potansiyeline işaret etmektedir (Barua vd., 2025; Ficzere vd., 2025). Bu potansiyelin işletme değerine dönüşmesi ise veri altyapısı, çalışan yetkinliği ve stratejik uyumun yanında güvenilir kullanım ve bilgi paylaşımıyla ilişkilidir (Agostinho vd., 2023; Ahangar vd., 2025; Binsaeed vd., 2023; Enholm vd., 2022; Holmström, 2022).

Bu çalışma için incelenen kaynaklarda, metal mutfak eşyaları imalatında çalışan mühendislerin deneyimlerini yapay zekâ hazırlığı, güvenilir/açıklanabilir yapay zekâ ve bilgi paylaşımıyla birlikte ele alan nitel araştırmaların sınırlı olduğu görülmüştür. Buradaki boşluk tanımı sistematik bir yokluk iddiası değil, çalışmanın erişebildiği literatürle sınırlı bir değerlendirmedir. Araştırma bu çerçevede teknoloji kullanımını; mühendislik bilgisi, örgütsel hazırlık, veri altyapısı, insan denetimi, güven ve algılanan işletme verimliliği arasındaki ilişkiler üzerinden incelemektedir.

Çalışmanın yorumlayıcı önermesi, yapay zekânın algılanan verimlilik katkısının; mühendislerin bireysel kullanım deneyimleri ile örgütsel hazırlık, veri altyapısı, güvenilir/açıklanabilir kullanım, bilgi paylaşımı ve insan denetimli karar süreçleri arasındaki uyumla birlikte şekillendiğidir. Bu önerme nedensel olarak sınanmamış, nitel bulguların yorumlanmasında kullanılmıştır.

2. Yöntem

Bu bölümde araştırma deseni, çalışma grubu, veri toplama süreci, analiz yaklaşımı ile geçerlik, güvenirlik ve etik uygulamalar açıklanmaktadır. Yöntemsel süreç; yazılı açık uçlu soru formundan elde edilen katılımcı ifadelerinin nasıl kodlandığını, temalara dönüştürüldüğünü ve bulguların inandırıcılığının hangi önlemlerle desteklendiğini gösterecek biçimde sıralanmıştır.

2.1. Araştırma Deseni

Araştırma, mühendislerin yapay zekâ kullanım deneyimlerini ve algılanan verimlilik etkilerini bağlamı içinde anlamaya yönelik nitel bir desene sahiptir. Bu yaklaşım, katılımcıların deneyimlerini ve bu deneyimlere yükledikleri anlamı incelemeye uygundur (Creswell ve Poth, 2018; Merriam ve Tisdell, 2016). Yazılı soru kılavuzu hazırlanırken Kallio vd.'nin (2016) yarı yapılandırılmış görüşme rehberi geliştirmeye ilişkin ilkelerinden yararlanılmış; veri toplama ise eşzamansız açık uçlu form aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu metal mutfak eşyaları imalatı sektöründe görev yapan 30 mühendis oluşturmaktadır. Katılımcılar amaçlı örnekleme yaklaşımıyla belirlenmiştir. Amaçlı örnekleme, araştırma konusuna ilişkin deneyim ve bilgiye sahip katılımcılardan derinlemesine veri elde etmek için uygun bir yaklaşımdır (Patton, 2015). Katılımcılar cinsiyet, eğitim düzeyi, mesleki deneyim, şirket ölçeği ve bölgesel dağılım açısından çeşitlilik göstermektedir.

Katılımcılara sektördeki üretim işletmeleri ve mesleki bağlantılar aracılığıyla ulaşılmıştır. Görev dağılımı; üretim mühendisi (n=6), süreç mühendisi (n=5), planlama mühendisi (n=5), kalite mühendisi (n=5), üretim müdürü/şefi (n=5), fabrika müdürü (n=1), kalıp metot mühendisi (n=1), ürün tasarım mühendisi (n=1) ve bakım mühendisi (n=1) şeklindedir. Tablo 1'deki işletme ölçeği ve bölge değişkenleri katılımcıların bağlı olduğu işletmeleri temsil etmektedir. Anonimlik ve veri minimizasyonu kapsamında işletme adları/kimlikleri kaydedilmediğinden, temsil edilen farklı işletme sayısı ve işletme başına katılımcı dağılımı geriye dönük olarak belirlenememektedir. Çalışma grubu istatistiksel temsil iddiası taşımamaktadır.

Katılımcı seçiminde temel dahil edilme ölçütleri; metal mutfak eşyaları imalatı alanında mühendis olarak görev yapmak, üretim, kalite, bakım, planlama, tasarım, lojistik veya benzeri operasyonel süreçlerden en az biri hakkında deneyim sahibi olmak ve araştırmaya gönüllü olarak katılmayı kabul etmek şeklinde belirlenmiştir. Mühendislik görevi bulunmayan idari personel, doğrudan sektör deneyimi olmayan kişiler ve eksik yanıt veren formlar analiz kapsamına alınmamıştır. Bu yaklaşım, çalışma grubunun araştırma sorusuyla doğrudan ilişkili deneyimlere sahip kişilerden oluşmasını sağlamıştır.

Tablo 1. Katılımcı Profiline İlişkin Betimsel Bilgiler (n = 30)

Değişken	Kategori	n	%
Cinsiyet	Erkek	20	66,7
	Kadın	10	33,3
Eğitim düzeyi	Lisans	24	80,0
	Yüksek lisans	6	20,0
Mesleki deneyim	1-3 yıl	7	23,3
	4-7 yıl	8	26,7
	8-12 yıl	6	20,0
	13-17 yıl	5	16,7
	18 yıl ve üzeri	4	13,3
İşletme ölçeği	50’den az çalışan	2	6,7
	50-250 çalışan	26	86,7
	501-1000 çalışan	2	6,7
Bölge	Akdeniz	14	46,7
	Marmara	5	16,7
	Ege	5	16,7
	İç Anadolu	4	13,3
	Karadeniz	2	6,7

2.3. Veri Toplama Aracı ve Süreci

Veriler, demografik sorular ile B1-B15 arasında numaralandırılmış açık uçlu sorulardan oluşan yarı yapılandırılmış yazılı formla toplanmıştır. Uygulama yüz yüze veya çevrim içi eşzamanlı görüşme biçiminde yürütülmemiş; katılımcılar soruları yazılı ve eşzamansız olarak yanıtlamıştır. Bu nedenle ses kaydı ve görüşme deşifresi bulunmamaktadır. Form; yapay zekâ bilgi düzeyi, kullanım alanları, algılanan faydalar, güven ve risk, bireysel/ekip performansı, algılanan işletme verimliliği ve benimseme engellerini kapsamaktadır. Analiz çalışma kitabındaki M_01-M_30 kodları makalede K1-K30 biçiminde gösterilmiş, sayısal eşleme değiştirilmemiştir.

Sorular, yapay zekâ kullanım sıklığının yanı sıra kullanım bağlamını, karar süreçlerine katkıyı, güven ve veri güvenliği algısını, ekip düzeyindeki etkileri, algılanan işletme verimliliğini ve benimseme engellerini ortaya çıkaracak biçimde hazırlanmıştır. Form açık uçlu ve deneyim odaklıdır; katılımcıların gerçekleşmiş kullanım deneyimleri ile geleceğe yönelik beklentilerini kendi ifadeleriyle açıklamasına imkân vermiştir.

Veri toplama, 04.06.2026 tarihli etik kurul kararının ardından Haziran-Temmuz 2026 döneminde yürütülmüş ve yazılı formlar bu uygulama çerçevesinde elde edilmiştir. Form gönderim ve tamamlama zaman damgaları korunmadığından gün bazında kesin başlangıç-bitiş tarihleri ile

ortalama yanıtlama süresi geriye dönük olarak hesaplanamamaktadır. Katılımcılara araştırmanın amacı, gönüllülük esası, gizlilik ilkeleri ve çalışmadan çekilme hakları açıklanmıştır. Yazılı yanıtlar elektronik tabloya aktarılmış; kişisel veya kurumsal tanımlayıcılar çıkarılmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Veriler, nitel içerik analizi ile desteklenen tematik analiz kullanılarak çözümlenmiştir. Nitel içerik analizi, anlam birimlerinin kodlanması ve benzer kodların kategoriler altında düzenlenmesi aşamasında; tematik analiz ise kategoriler arasındaki daha üst düzey anlam örüntülerinin, temaların ve temalar arası analitik ilişkilerin yorumlanmasında kullanılmıştır (Braun ve Clarke, 2006; Schreier, 2012). Kodlama karma bir yaklaşımla yürütülmüştür: İlk açık kodlar katılımcı ifadelerinden tümevarımsal olarak üretilmiş, sonraki kategori ve tema yorumları yapay zekâ hazırlığı, güvenilir yapay zekâ, bilgi paylaşımı ve insan denetimi çerçevelerine duyarlı biçimde geliştirilmiştir. Önceden belirlenmiş kapalı bir kod listesi veriye zorla uygulanmamıştır.

Analiz birimi, katılımcıların yapay zekâ kullanımına ilişkin anlamlı ifade birimleri olarak belirlenmiştir. Bir yanıt içinde birden fazla anlam birimi bulunması durumunda her anlam birimi ilgili kod altında değerlendirilmiş; aynı ifade birden fazla tema ile ilişkiliyse yalnızca bağlamsal olarak en güçlü olduğu tema altında raporlanmıştır. Böylece kodlama sürecinde hem veri tekrarının önlenmesi hem de tematik tutarlılığın korunması amaçlanmıştır.

Analiz süreci beş aşamada yürütülmüştür. Yanıtlar bütüncül olarak okunmuş; anlam birimleri belirlenmiş ve açık kodlara dönüştürülmüştür. Benzer kodlar kategoriler altında birleştirilmiş, kategoriler üst temalara taşınmış ve temaları temsil eden doğrudan alıntılar seçilmiştir. Son aşamada katılımcı-tema matrisi oluşturulmuştur. Tablolardaki f değeri, ilgili kodu/temayı dile getiren benzersiz katılımcı sayısını göstermektedir; kodlanmış ifade sayısı değildir. Her katılımcı aynı kod için en fazla bir kez sayılmış, ancak farklı temalarda yer alabilmiştir. Frekanslar istatistiksel genelleme amacı taşımamaktadır.

Kodlama araştırmacı tarafından manuel olarak yürütülmüş; kod kitabı, katılımcı-kod matrisi, tema frekansları ve alıntı havuzu elektronik tabloda kayıt altına alınmıştır. Analiz programı kullanılmamıştır. Tablolardaki f değerleri 30 katılımcılık 0/1 kod matrisi üzerinden yeniden hesaplanmış ve matrisle uyumlu olduğu doğrulanmıştır.

Yanıtlarda benzer kullanım alanlarının, fayda algılarının, güvenlik risklerinin ve benimseme engellerinin tekrar ettiği görülmüştür. Bununla birlikte veri toplama, önceden belirlenen 30 kişilik çalışma grubuyla ve eşzamansız yazılı form aracılığıyla yürütüldüğünden doygunluk, ardışık örnekleme kararına dayalı olarak test edilmemiştir. Bu nedenle tekrar eden örüntüler veri setinin kapsamını betimlemek için kullanılmış, ayrı bir doygunluk kanıtı olarak sunulmamıştır.

Tablo 2. Nitel Veri Analizi ve Kodlama Süreci

Aşama	İşlem	Çıktı
1	Katılımcı yanıtlarının K1-K30 biçiminde anonimleştirilmesi	Kişisel bilgilerden arındırılmış veri seti
2	Yazılı form yanıtlarının soru bazında tekrar okunması ve anlamlı ifadelerin belirlenmesi	İlk anlam birimleri
3	Açık kodlama ile tekrar eden kavram ve ifadelerin kodlara dönüştürülmesi	Kod listesi
4	Benzer kodların kategoriler altında birleştirilmesi	Kategori yapısı
5	Kategorilerin üst temalar altında sentezlenmesi	Ana tema yapısı ve tema matrisi (bkz. Tablo 3)
6	Tema görünürlüğünün frekanslarla desteklenmesi ve temsil edici alıntıların seçilmesi	Tema matrisi ve alıntı havuzu

2.5. Geçerlik, Güvenirlik ve Etik Hususlar

Nitel araştırmada inandırıcılık, aktarılabilirlik, tutarlılık ve doğrulanabilirlik için Lincoln ve Guba'nın (1985) önerileri dikkate alınmıştır. Uygun temalar, alıntı havuzunda yer alan katılımcı sözleriyle örneklendirilmiş; yorumların veri sınırlarını aşmamasına dikkat edilmiştir. Çalışma grubu ve araştırma bağlamı aktarılabilirlik amacıyla açıklanmış, kodlama süreci ise açık kodlama, kategori oluşturma ve tema geliştirme aşamalarıyla raporlanmıştır. Kod-tema matrisi, tema frekansları ve alıntı havuzu bir denetim izi oluşturmuştur. Verimlilik değerlendirmeleri doğrudan ölçülmüş performans göstergeleri değil, katılımcıların öz bildirimlerine dayalı algılanan etkiler olarak yorumlanmıştır.

Kod kitabı, tema matrisi, alıntı havuzu ve bulgular taslağı birlikte gözden geçirilmiş; kod adlarının açıklığı, tema ayrışması ve alıntı-tema uyumu kontrol edilmiştir. Çalışma tek araştırmacı tarafından yürütüldüğü için bağımsız kodlayıcılar arası uyum hesaplanmamıştır. Bu sınırlılık, analiz sürecinin şeffaf biçimde raporlanması ve kod-tema matrisinin korunmasıyla yönetilmeye çalışılmıştır.

Araştırma için Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kuruluna 11.05.2026 tarihinde başvurulmuş; çalışma Kurulun 04.06.2026 tarihli ve 2026/06-01 sayılı kararıyla etik açıdan uygun bulunmuştur. Başvuru formu, bilgilendirilmiş onam formu, gizlilik taahhütnamesi ve yazılı soru formu etik dosyada sunulmuştur.

Araştırmacı yorumları katılımcı ifadeleri ve kod gruplarıyla ilişkilendirilmiş, literatürle karşılaştırma tartışma bölümünde yapılmıştır. Tema adlandırmaları gözden geçirilirken kod-tema matrisi ve mevcut alıntı havuzu birlikte kullanılmıştır. Bu işlem, yorumlayıcı niteliği ortadan kaldırmamakta; izlenen analitik yolun görünür olmasını sağlamaktadır.

3. Bulgular

Bu bölümde bulgular, temalar, katılımcı düzeyindeki tema frekansları ve temsil edici ifadeler üzerinden sunulmuştur. f değeri ilgili temayı dile getiren benzersiz katılımcı sayısını gösterir; ifade sayısı değildir. Frekanslar nicel genelleme amacı taşımamakta, anlam örüntülerinin veri setindeki görünürlüğünü desteklemektedir. Verimlilik değerlendirmeleri yalnızca algılanan etki düzeyinde yorumlanmıştır.

Analiz sonucunda yedi ana tema belirlenmiştir: (1) yapay zekâ bilgi ve kullanım düzeyi, (2) yapay zekâ kullanım alanları, (3) algılanan faydalar, (4) işletme verimliliğine yönelik algılanan etkiler, (5) güven, risk ve veri güvenliği, (6) bireysel ve ekip performansı ve (7) benimseme engelleri.

Temalar, katılımcı düzeyindeki frekanslarla ve alıntı havuzunda karşılığı bulunan durumlarda doğrudan katılımcı sözleriyle sunulmuştur. Tablo 3, tema kapsamlarını ve ilgili bulgu alt başlıklarını özetlemektedir.

Tablo 3. Nitel Analiz Sonucunda Elde Edilen Ana Temalar

No	Ana tema	Kapsam	Bulgular alt başlığı
1	Yapay zekâ bilgi ve kullanım düzeyi	Katılımcıların yapay zekâya ilişkin bilgi, deneyim ve kullanım yoğunluğu	3.1
2	Yapay zekâ kullanım alanları	Üretim, kalite kontrol, planlama, bakım, enerji, tasarım ve raporlama süreçleri	3.2
3	Algılanan faydalar	Karar desteği, zaman tasarrufu, kalite iyileşmesi, koordinasyon ve kaynak tasarrufu	3.3
4	İşletme verimliliğine yönelik algılanan etkiler	Üretim akışı, karar kalitesi, maliyet, stok, enerji ve müşteri memnuniyeti algıları	3.4
5	Güven, risk ve veri güvenliği algısı	Veri gizliliği, ticari sır, hatalı çıktı ve insan denetimi ihtiyacı	3.5
6	Bireysel ve ekip performansına etkiler	Raporlama, iş yükü, ortak karar dili, bilgi paylaşımı ve ekip koordinasyonu	3.6
7	Yapay zekâ benimseme engelleri	Altyapı, entegrasyon, maliyet, veri kalitesi, eğitim eksikliği ve direnç	3.7

3.1. Yapay Zekâ Bilgi ve Kullanım Düzeyi

Katılımcıların yapay zekâ bilgi ve kullanım düzeyleri aynı değildir. Bazıları daha çok genel amaçlı araçlardan söz ederken bazıları üretim, kalite, bakım ve planlama süreçleriyle ilişkili daha teknik örnekler vermiştir. Bu çeşitlilik, katılımcı grubu içinde homojen bir kullanım örüntüsü bulunmadığına işaret etmektedir. Farklılıklar bireysel öğrenme deneyimlerinin yanı sıra işletmelerin dijital altyapısı ve yapay zekâ hazırlığıyla ilişkilendirilmiştir.

3.2. Yapay Zekâ Kullanım Alanları

Yapay zekâ kullanım alanları iki kullanım sınıfında değerlendirilmiştir. Birinci sınıf; raporlama, metin düzenleme, özetleme, çeviri ve yazışma gibi genel amaçlı/üretken yapay zekâ kullanımlarını kapsamaktadır. İkinci sınıf ise üretim ve süreç optimizasyonu, kalite kontrol, planlama/tedarik/lojistik, tasarım/ürün geliştirme ile bakım/enerji gibi üretim süreçlerine bütünleşmiş veya bütünleşmesi beklenen endüstriyel yapay zekâ uygulamalarından oluşmaktadır. Katılımcıların en sık değindiği alan üretim ve süreç optimizasyonudur; ancak bir alanın anılması tek başına kurumsal ölçekte tam entegrasyon kanıtı değildir.

Gerçekleşmiş kullanım ile geleceğe yönelik beklenti, ifadelerin zamanı ve bağlamı dikkate alınarak ayrıştırılmıştır. Somut bir iş akışını veya geçmiş sonucu anlatan ifadeler deneyim; 'kullanılabilir', 'sağlayabilir' ve 'olmalı' gibi koşullu ifadeler ise beklenti/potansiyel olarak değerlendirilmiştir. Örneğin K22'nin OEE artışı, K5'in müşteri şikâyetlerindeki azalma ve K21'in insan-yapay zekâ ortak tasarımına ilişkin ifadeleri bildirilmiş deneyim niteliğindedir. Kod matrisinde bu iki ifade türü ayrı frekans sütunlarında tutulmadığından Tablo 4'teki f değerleri, gerçekleşmiş kurumsal uygulama sayısı olarak okunmamalıdır.

Tablo 4. Bildirilen Yapay Zekâ Kullanım Alanları ve İzlenebilir Alıntı Örnekleri

Kullanım alanı	Tema içeriği	f	Doğrudan alıntı (varsa)
Üretim/süreç optimizasyonu	Hat verimliliği, üretim akışı, kapasite planlama	17	"Pres hattı verimliliğimiz (OEE) 6 ayda %65'ten %72'ye yükseldi." (K22)
Kalite kontrol	Hata tespiti, görüntü işleme, fire azaltma	7	"Hurda oranlarımız düştü, verimlilikte net bir artış var." (K2)
Planlama/tedarik/lojistik	Termin, stok, rota ve sipariş planlama	6	—
Raporlama/idari işler	Rapor hazırlama, özetleme, yazışma, çeviri	6	—
Tasarım/ürün geliştirme	Kalıp, ürün varyasyonu, teknik açıklama	5	"İnsan-AI ortak tasarımıyla metal mutfakta ciddi bir ivme yakaladık." (K21)
Bakım/enerji	Kestirimci bakım, enerji tüketimi, arıza önleme	4	"Doğalgaz maliyetlerinde %15 tasarruf sağladık, hat verimliliği iyi durumda." (K27)

Not. f, ilgili temayı dile getiren benzersiz katılımcı sayısını göstermektedir. Tırnak içindeki sözler alıntı havuzundan aynen aktarılmıştır; doğrudan alıntısı bulunmayan satırlar uzun çizgiyle gösterilmiştir.

3.3. Algılanan Faydalar

Katılımcıların yapay zekâya ilişkin fayda algıları karar destek, zaman tasarrufu, kalite iyileşmesi, hata/fire azalması, koordinasyon, maliyet/stok/enerji tasarrufu ve müşteri memnuniyeti temaları etrafında yoğunlaşmıştır. Tüm katılımcılar yapay zekâyı en az bir karar destek veya değerlendirme süreciyle ilişkilendirmiştir. Bununla birlikte bu bulgular, ölçülmüş performans göstergeleri değil, katılımcıların deneyim ve algılarına dayalı nitel değerlendirmelerdir.

Fayda algılarının en belirgin yönü, yapay zekânın kararları devralmasından çok mühendislik değerlendirmelerini hızlandırmasıdır. K27'nin doğalgaz maliyetlerinde %15 tasarruf, K25'in ise set-up sürelerinde %35 azalma bildiren ifadeleri algılanan katkıya örnektir. Bu oranlar işletme kayıtları, enerji faturaları, sensör verileri veya ERP/MES loglarıyla doğrulanmamıştır. Dolayısıyla nesnel performans kanıtı değil, katılımcıların öz bildirimleri olarak değerlendirilmiştir.

Tablo 5. Algılanan Faydalar ve İşletme Verimliliği Boyutları

Fayda teması	İşletme verimliliği boyutu	f	Yorum
Karar destek ve tahmin	Karar kalitesi ve operasyonel çeviklik	30	Tüm katılımcılar yapay zekâyı en az bir karar destek veya değerlendirme süreciyle ilişkilendirmiştir.
Zaman tasarrufu ve hız	Bireysel ve süreç verimliliği	25	Raporlama, bilgi arama, teknik açıklama ve planlama süreçlerinde hız vurgusu öne çıkmıştır.
Müşteri memnuniyeti/ termin	Teslimat performansı ve hizmet kalitesi	25	Katılımcılar yapay zekâ destekli planlamanın şikâyet ve termin yönetimine katkı sağlayabileceğini belirtmiştir.
Koordinasyon/ standartlaşma	Ekip performansı ve bilgi paylaşımı	21	Ortak raporlama dili ve ekipler arası koordinasyon önemli bir fayda olarak değerlendirilmiştir.
Maliyet/stok/ enerji tasarrufu	Kaynak verimliliği	20	Stok, enerji ve malzeme kullanımında algılanan iyileşmeler bildirilmiştir.
Kalite/hata/fire iyileşmesi	Kalite performansı	15	Kalite kontrol ve fire azaltma en somut görülen teknik katkılardandır.

Not. Bulgular öz bildirime dayalıdır; f, ilgili temayı dile getiren benzersiz katılımcı sayısını göstermektedir.

3.4. İşletme Verimliliğine Yönelik Algılanan Etkiler

İşletme verimliliğine yönelik algılanan etkiler, genel fayda ve bireysel/ekip performansı temalarından analiz düzeyi bakımından ayrılmıştır. Algılanan fayda teması katılımcıların dile getirdiği yarar türlerini; bireysel/ekip performansı iş yapma hızı, bilgi paylaşımı ve koordinasyonu; işletme verimliliği ise üretim akışı, kalite, fire, stok, enerji, maliyet, termin ve müşteri sonuçlarına ilişkin örgüt düzeyindeki değerlendirmeleri kapsamaktadır. Bu sınırlar örtüşen ifadelerin tekrar raporlanmasını azaltmak için kullanılmıştır. İşletme verimliliği bulguları doğrudan ölçülmüş sonuçlar değil, koşullu ve algıya dayalı değerlendirmelerdir.

3.5. Güven, Risk ve Veri Güvenliği Algısı

Öne çıkan bulgulardan biri, yapay zekâ kullanımının güven ve risk boyutlarıyla birlikte ele alınmasıdır. Katılımcılar veri güvenliği, ticari sırların korunması, açık web tabanlı araçlara hassas veri girme ve hatalı çıktıların kararlara yansıması konularına dikkat çekmiştir. Bu anlatılar, yapay zekânın bütünüyle reddedilmesinden çok güvenli, kontrollü ve insan denetimli kullanım beklentisine işaret etmektedir.

Bu temada katılımcıların çekinceleri hassas verinin korunması ve yapay zekâ çıktılarının doğrulanması etrafında yoğunlaşmaktadır. K10'un “Şirket sırlarının ve müşteri bilgilerinin ifşa olması riski büyük.” sözü veri güvenliği kaygısını açıkça yansıtmaktadır. K14'ün “Stratejik kararlar insan tecrübesiyle alınır, bilgisayarla değil.” sözü ise yapay zekânın insan denetimi olmadan karar verici konumuna taşınmasına yönelik çekinceyi göstermektedir.

Tablo 6. Güven Riskleri, Benimseme Engelleri ve İzlenebilir Alıntılar

Risk veya engel teması	f	Açıklama	Doğrudan alıntı (varsa)
Veri güvenliği/gizlilik	25	Üretim reçetesi, müşteri verisi, çizim ve ticari sırların korunması	"Şirket sırlarının ve müşteri bilgilerinin ifşa olması riski büyük." (K10)
Hatalı çıktı/yanlış karar	17	Yanlış veri, yanlış kalibrasyon veya bağlam dışı öneri riski	"Ham verilerin doğruluğu engeli. Yanlış stok verisi girilirse sistem çöküyor." (K25)
Kurumsal/iç ağ sistemlerine güven	15	Açık web araçları yerine lokal ve kontrollü sistem beklentisi	—
Çalışan/yönetici direnci	10	Alışkanlıklar, belirsizlik ve iş kaybı algısı	—
Altyapı/entegrasyon eksikliği	9	Eski makineler, sensör eksikliği, ERP/MES uyumsuzluğu	"Eski pres makinelerinde veri toplayacak sensör altyapısının olmaması." (K22)
Eğitim/yetkinlik eksikliği	8	AI bilen mühendis ve kullanıcı eğitimlerinin yetersizliği	"İnsan kaynağı eksik. Metal sektöründe AI bilen mühendis yok." (K4)
Maliyet/yatırım engeli	8	Yazılım, donanım, danışmanlık ve bakım maliyetleri	—

Not. f, ilgili temayı dile getiren benzersiz katılımcı sayısını göstermektedir. Tırnak içindeki sözler alıntı havuzundan aynen aktarılmıştır; doğrudan alıntısı bulunmayan satırlar uzun çizgiyle gösterilmiştir.

3.6. Bireysel ve Ekip Performansına Etkiler

Katılımcılar bireysel düzeyde zaman tasarrufu, raporlama hızı, teknik bilgiye erişim ve yazılı iletişim kalitesinden söz etmiştir. Ekip düzeyinde ortak raporlama dili, üretim-kalite iletişimi, bakım-üretim koordinasyonu ve bilgi paylaşımı öne çıkmıştır. Bununla birlikte bu örüntü bütün katılımcılarda aynı değildir; bazı anlatılarda kullanım bireysel çabayla sınırlı kalmıştır.

Koordinasyon ve standartlaşma teması 21 katılımcının yanıtında yer almıştır. Katılımcılar yapay zekâ destekli çıktıların ortak raporlama, birimler arası iletişim ve bilgi paylaşımında kullanılabileceğini belirtmiştir. Bu bulgu doğrudan bir ekip performansı ölçümü değildir; katılımcıların iş akışlarına ilişkin değerlendirmelerini yansıtmaktadır. Kullanımın işletme geneline yayılması ise bireysel deneyimlerin kurumsal öğrenme süreçleriyle ilişkilendirilmesini gerektirebilir.

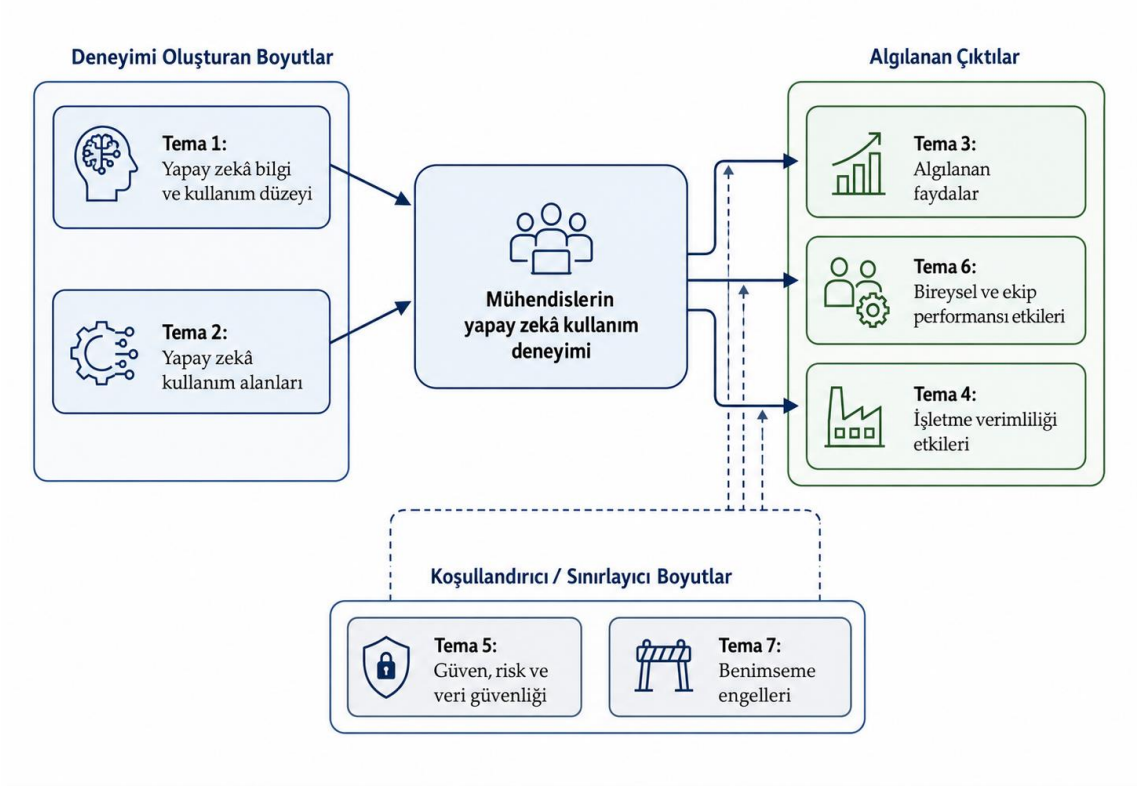
3.7. Yapay Zekâ Benimseme Engelleri

Yapay zekâ benimseme engelleri ile güven/risk teması analitik olarak ayrılmıştır. Güven/risk teması veri gizliliği, ticari sır, hatalı çıktı ve insan denetimi kaygılarını; benimseme engelleri ise altyapı ve entegrasyon, veri kalitesi, yatırım maliyeti, uzman personel eksikliği ve çalışan/yönetici direncini kapsamaktadır. İki tema ilişkili olsa da ilki çıktıya güvenme ve güvenli kullanım koşullarını, ikincisi ise uygulamaya geçişi sınırlayan kaynak ve örgüt koşullarını açıklamaktadır.

3.8. Bulgulardan Türetilen Analitik Model

Şekil 2, nitel bulgulardan türetilen analitik modeldir. Modelde yapay zekâ bilgi/kullanım düzeyi ile kullanım alanları deneyimi oluşturan boyutları; güven, risk, veri güvenliği ve benimseme engelleri koşullandırıcı/sınırlayıcı boyutları; algılanan faydalar, bireysel/ekip performansı ve algılanan işletme verimliliği ise çıktı düzeylerini göstermektedir. Oklar nedensel yönü değil,

temalar arasındaki analitik akışı temsil eder. Model istatistiksel olarak test edilmiş bir yol modeli değildir.

Şekil 2. Bulgulardan Türetilen Analitik Model

Tablo 7. Bulguların Kuramsal Eşleştirmesi

Bulgudaki tema	Kuramsal açıklama	Temel kaynaklar
Üretim, kalite, bakım ve planlama kullanımı	Yapay zekânın imalat değer zincirinde süreç optimizasyonu ve karar desteği üretmesi	Barua vd. (2025); Ficzere vd. (2025); Kovič vd. (2024)
Veri altyapısı ve dijital olgunluk	Yapay zekâ değerinin veri kalitesi, dijital altyapı ve örgütsel hazırlığa bağlı olması	Holmström (2022); Enholm vd. (2022); Mikalef vd. (2022)
Güven, açıklanabilirlik ve insan denetimi	Yapay zekâ çıktılarının şeffaf, güvenilir ve insan tarafından doğrulanabilir olması	Ahangar vd. (2025); Agostinho vd. (2023); Gadekallu vd. (2025); Dang ve Li (2026)
Bilgi paylaşımı ve ekip koordinasyonu	Yapay zekâ benimsemesinin bireysel kullanımın ötesinde örgütsel öğrenme ve bilgi paylaşımıyla yayılması	Binsaeed vd. (2023); Cohen ve Levinthal (1990)
Verimlilik etkisinin koşullu oluşu	Yapay zekânın performans katkısının kaynak, yetenek ve stratejik uyumla birlikte oluşması	Barney (1991); Teece vd. (1997); Enholm vd. (2022)

4. Tartışma

Bulgularda iki genel kullanım örüntüsü ayrıştırılmıştır. İlki raporlama, metin düzenleme, çeviri ve özetleme gibi genel amaçlı/üretken yapay zekâ kullanımlarıdır. İkincisi üretim planlama, kalite, bakım, enerji, stok ve tasarımla ilişkili süreç odaklı uygulamalardır. İlk örüntü daha çok

gerçekleşmiş bireysel kullanımlarla, ikincisi ise hem bildirilen deneyimlerle hem de geleceğe yönelik beklentilerle temsil edilmektedir.

4.1. Yapay Zekâ Kullanımının Yapay Zekâ Hazırlığı Perspektifiyle Değerlendirilmesi

Katılımcı anlatıları iki kullanım düzeyine işaret etmektedir. İlk düzey, bireysel işleri hızlandıran araçsal kullanım; ikinci düzey ise üretim, kalite, bakım, enerji, stok ve tasarım süreçleriyle ilişkilendirilen operasyonel kullanımdır. Bu ayrım Holmström'ün (2022) yapay zekâ hazırlığı çerçevesiyle uyumludur. Mühendislerin araçlara erişiminin yanında, bu araçların faaliyetlere, veri süreçlerine ve stratejik amaçlara nasıl bağlandığı da önem taşımaktadır.

4.2. Yapay Zekâdan İş Değeri Üretme ve Algılanan Verimlilik

Katılımcılar yapay zekâyı karar desteği, zaman tasarrufu, kalite/hata iyileşmesi, koordinasyon, stok-maliyet yönetimi ve müşteri memnuniyetiyle ilişkilendirmiştir. Bu değerlendirmeler süreç verimliliği ve iş değeri literatürüyle uyumludur (Enholm vd., 2022). Ancak bildirilen süre ve oranlar işletme kayıtlarıyla doğrulanmadığından, sonuçlar nesnel performans kanıtı değil algılanan katkı olarak yorumlanmıştır.

4.3. Veri Altyapısı ve Dijital Olgunluk Sorunu

Katılımcılar eski makinelerden veri alınamaması, sensör altyapısı, kurumsal kaynak planlama (ERP)-üretim yürütme sistemi (MES) entegrasyonu, veri kalitesi ve yanlış veri girişi üzerinde durmuştur. Veri kalitesi, hacmi, çeşitliliği ve güncelliğinin yapay zekâdan iş değeri üretmedeki rolü Enholm vd. (2022) tarafından ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Arroyabe vd. (2024) ile Kovič vd. (2024) ise dijital yetenekler, altyapı ve Endüstri 4.0 hazırlığı ile yapay zekâ benimsemesi arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Bu çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde, katılımcıların altyapı sorunlarına ilişkin anlatıları literatürdeki hazırlık tartışmasıyla uyumludur.

4.4. Güvenilir, Açıklanabilir ve İnsan Denetimli Yapay Zekâ

Veri güvenliği, ticari sır, hatalı çıktı ve insan denetimine ilişkin çekinceler, güvenilir yapay zekâ tartışmasıyla örtüşmektedir. Ahangar vd. (2025) şeffaflık, adalet, sağlamlık ve hesap verebilirliği öne çıkarırken Agostinho vd. (2023) ile Gadekallu vd. (2025) açıklanabilirlik, güven ve insan-makine iş birliği arasındaki ilişkiyi tartışmaktadır. Bu araştırmadaki anlatılar, yapay zekânın metal mutfak eşyaları imalatında insan denetimli bir karar destek aracı olarak ele alınmasının uygun olabileceğine işaret etmektedir.

4.5. Bilgi Paylaşımı ve Örgütsel Öğrenme

Bazı katılımcıların anlatılarında yapay zekâ kullanımı, bireysel işlerin ötesinde ekip koordinasyonu, raporlama standardı ve ortak karar diliyle ilişkilendirilmiştir. Binsaeed vd. (2023), dijital teknoloji ile yapay zekâ benimsemesi arasındaki ilişkide bilgi paylaşımının aracı rolünü göstermektedir. Cohen ve Levinthal'ın (1990) absorptif kapasite yaklaşımı da dışsal bilginin tanınması, özümsenmesi ve uygulanmasına odaklanır. Bu iki yaklaşım, katılımcıların bilgi paylaşımı ve ekip içi öğrenmeye ilişkin değerlendirmelerini yorumlamak için kullanılmıştır.

4.6. Sektörel Bağlam ve Çalışmanın Katkısı

Çalışma, genel imalat yazınında tartışılan yapay zekâ kullanım alanlarını metal mutfak eşyaları imalatında çalışan mühendislerin deneyimleri üzerinden ele almaktadır. Katılımcılar üretim planlama, kalite kontrol, bakım, enerji, tasarım, stok ve raporlamadan söz etmiştir. Bu sektörel okuma, algılanan verimlilik katkısının veri altyapısı, yapay zekâ hazırlığı, çalışan eğitimi,

güvenilir kullanım, insan denetimi ve bilgi paylaşımıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Sonuç

Araştırma, metal mutfak eşyaları imalatında çalışan mühendislerin yapay zekâ kullanım deneyimlerini ve algılanan verimlilik etkilerini incelemiştir. Katılımcı grubu içinde homojen ve kurumsallaşmış bir kullanım örüntüsü yoktur. Bazı mühendisler yapay zekâyı raporlama, metin düzenleme ve veri özetlemede kullanırken bazıları üretim planlama, kalite, bakım, enerji, stok ve tasarımla ilişkili örnekler vermiştir. Bu kullanım alanları, imalat yazınında tartışılan uygulamalarla örtüşmektedir (Barua vd., 2025; Ficzere vd., 2025). Kovič vd. (2024) ise bu tür uygulamaların yaygınlaşmasında dijital altyapı ve Endüstri 4.0 hazırlığının önemine işaret etmektedir.

Bulgular, yapay zekâ kullanımı ile verimlilik arasında doğrudan veya nedensel bir ilişki kurmaya elverişli değildir. Katılımcıların bildirdiği katkılar ölçülmüş performans göstergeleri değil, öz bildirime dayalı algılanan etkilerdir. Bu nedenle sonuçlar, yapay zekânın süreç verimliliği ve iş değeriyle ilişkilendirildiği literatürle karşılaştırılmış, ancak doğrulayıcı kanıt olarak sunulmamıştır (Enholm vd., 2022). Katılımcı anlatıları; veri altyapısı, çalışan yetkinliği, yönetim desteği ve süreç uyumunun birlikte önem taşıdığına işaret etmekte ve Holmström'ün (2022) hazırlık yaklaşımıyla uyum göstermektedir.

Katılımcı değerlendirmeleri, veri altyapısı veya güvenli kullanım koşulları yetersiz olduğunda yapay zekâdan beklenen verimlilik katkısının sınırlı kalabileceğine işaret etmektedir. Eski makinelerden veri alınamaması, sensör eksikliği, ERP-MES entegrasyonu, yanlış veri girişi ve veri temizliği sorunları çıktıların güvenilirliğini zayıflatabilecek unsurlar olarak belirtilmiştir. Üretim reçeteleri, müşteri bilgileri, kalıp çizimleri ve teknik tasarımların açık yapay zekâ araçlarında kullanılması da katılımcılar tarafından riskli görülmüştür. Bu değerlendirmeler, güvenilir ve açıklanabilir yapay zekâ yazınındaki şeffaflık, sağlamlık, hesap verebilirlik, veri yönetişimi ve insan denetimi ilkeleriyle örtüşmektedir (Agostinho vd., 2023; Ahangar vd., 2025; Gadekallu vd., 2025).

Çalışmanın kuramsal konumlandırması, yapay zekâ kullanımını teknik araç ediniminin ötesinde insan, veri, süreç, güven ve örgütsel hazırlığın birlikte ele alındığı bir dönüşüm alanı olarak görmektedir. Kaynak temelli görüş, yapay zekâ araçlarının mühendislik bilgisi, veri birikimi ve örgütsel öğrenmeyle birleştiğinde değerli bir kapasiteye dönüşebileceğini açıklamaktadır (Barney, 1991). Absorptif kapasite dışsal dijital bilginin tanınması, özümsenmesi ve uygulanmasına odaklanır (Cohen ve Levinthal, 1990). Dinamik yetenekler yaklaşımı ise teknolojik değişim karşısında kaynakların yeniden yapılandırılmasını ele almaktadır (Teece vd., 1997). Bu çerçeveler, bulguların yorumlanmasında tamamlayıcı olarak kullanılmıştır; önerilen analitik model nedensel olarak test edilmemiştir.

Uygulama açısından ilk adım, işletmenin yapay zekâ hazırlığını değerlendirmesi olabilir. Değerlendirme; öncelikli süreçleri, mevcut veriyi, çalışanların çıktıları yorumlama becerisini, yönetim desteğini ve güvenli kullanım kurallarını kapsamalıdır. Raporlama otomasyonu ve müşteri şikâyeti sınıflandırması gibi sınırlı kapsamlı uygulamalarla başlanabilir; kalite, bakım, stok ve enerji uygulamaları ise insan denetimi ve açık risk kontrolleriyle pilotlanmalıdır. Kademeli ve insan denetimli bu yaklaşım, akıllı üretimde düşük karmaşıklıklı başlangıç önerileri ve Endüstri 5.0'ın insan merkezli yaklaşımıyla uyumludur (Barua vd., 2025; Shabur vd., 2025).

Çalışmanın sınırlılıkları dikkate alınmalıdır. Bulgular 30 mühendisin yazılı öz bildirimlerine dayandığından sektöre genellenemez; yapay zekâ kullanımı ile işletme verimliliği arasında istatistiksel veya nedensel bir ilişki test edilmemiştir. Üretim performansı, enerji tüketimi, fire, kalite maliyeti ve teslimat sonuçları işletme kayıtlarıyla doğrulanmamıştır. İşletme kimlikleri, form zaman damgaları ve yanıtlama süreleri tutulmadığından işletme sayısı/dağılımı ile ortalama yanıtlama süresi raporlanamamaktadır. Ayrıca kod matrisi gerçekleşmiş kullanım ile geleceğe yönelik beklentiyi ayrı frekanslar hâlinde göstermemektedir. Gelecek araştırmalar, işletme düzeyinde doğrulanabilir performans verileriyle desteklenen nicel veya karma yöntem tasarımları kullanabilir. Sonuç olarak yapay zekâ, insan uzmanlığını ikame eden bir teknoloji değil; mühendislik bilgisini, karar kalitesini, ekip koordinasyonunu ve algılanan işletme verimliliğini destekleyen tamamlayıcı bir dijital kapasite olarak konumlandırılmalıdır.

Kaynakça

Agostinho, C., Dikopoulou, Z., Lavasa, E., Perakis, K., Pitsios, S., Branco, R., Reji, S., Hetterich, J., Biliri, E., Lampathaki, F., Rodríguez Del Rey, S. ve Gkolemis, V. (2023). Explainability as the key ingredient for AI adoption in Industry 5.0 settings. *Frontiers in Artificial Intelligence*, *6*, Article 1264372. https://doi.org/10.3389/frai.2023.1264372

Ahangar, M. N., Farhat, Z. A. ve Sivanathan, A. (2025). AI trustworthiness in manufacturing: Challenges, toolkits, and the path to Industry 5.0. *Sensors*, *25*(14), Article 4357. https://doi.org/10.3390/s25144357

Arroyabe, M. F., Arranz, C. F. A., Fernandez de Arroyabe, I. ve Fernandez de Arroyabe, J. C. (2024). Analyzing AI adoption in European SMEs: A study of digital capabilities, innovation, and external environment. *Technology in Society*, *79*, Article 102733. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2024.102733

Ayinaddis, S. G. (2025). Artificial intelligence adoption dynamics and knowledge in SMEs and large firms: A systematic review and bibliometric analysis. *Journal of Innovation & Knowledge*, *10*(3), Article 100682. https://doi.org/10.1016/j.jik.2025.100682

Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, *17*(1), 99-120. https://doi.org/10.1177/014920639101700108

Barua, D. A., Sami, S. A. ve Barua, L. (2025). Leveraging artificial intelligence for smart production management in Industry 4.0. *Scientific Reports*, *15*(1), Article 41559. https://doi.org/10.1038/s41598-025-25413-6

Binsaeed, R. H., Yousaf, Z., Grigorescu, A., Samoila, A., Chitescu, R. I. ve Nassani, A. A. (2023). Knowledge sharing key issue for digital technology and artificial intelligence adoption. *Systems*, *11*(7), Article 316. https://doi.org/10.3390/systems11070316

Braun, V. ve Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, *3*(2), 77-101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Cohen, W. M. ve Levinthal, D. A. (1990). Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation. *Administrative Science Quarterly*, *35*(1), 128-152. https://doi.org/10.2307/2393553

Creswell, J. W. ve Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). SAGE.

Dang, Q. ve Li, G. (2026). Unveiling trust in AI: The interplay of antecedents, consequences, and cultural dynamics. *AI & Society*, *41*(1), 669-692. https://doi.org/10.1007/s00146-025-02477-6

Enholm, I. M., Papagiannidis, E., Mikalef, P. ve Krogstie, J. (2022). Artificial intelligence and business value: A literature review. *Information Systems Frontiers*, *24*(5), 1709-1734. https://doi.org/10.1007/s10796-021-10186-w

Ficzere, D., Hollósi, G., AlMahasneh, R. ve Varga, P. (2025). Challenges of AI adoption in Industry 5.0: Understanding transition barriers. *IFAC-PapersOnLine*, *59*(27), 232-237. https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2025.12.108

Gadekallu, T. R., Maddikunta, P. K. R., Boopathy, P., Deepa, N., Chengoden, R., Victor, N., Wang, W., Wang, W., Zhu, Y. ve Dev, K. (2025). XAI for Industry 5.0—Concepts, opportunities, challenges, and future directions. *IEEE Open Journal of the Communications Society*, *6*, 2706-2729. https://doi.org/10.1109/OJCOMS.2024.3473891

Holmström, J. (2022). From AI to digital transformation: The AI readiness framework. *Business Horizons*, *65*(3), 329-339. https://doi.org/10.1016/j.bushor.2021.03.006

Kallio, H., Pietilä, A.-M., Johnson, M. ve Kangasniemi, M. (2016). Systematic methodological review: Developing a framework for a qualitative semi-structured interview guide. *Journal of Advanced Nursing*, *72*(12), 2954-2965. https://doi.org/10.1111/jan.13031

Kovič, K., Tominc, P., Prester, J. ve Palčič, I. (2024). Artificial intelligence software adoption in manufacturing companies. *Applied Sciences*, *14*(16), Article 6959. https://doi.org/10.3390/app14166959

Lincoln, Y. S. ve Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. SAGE.

Merriam, S. B. ve Tisdell, E. J. (2016). *Qualitative research: A guide to design and implementation* (4th ed.). Jossey-Bass.

Mikalef, P., Lemmer, K., Schaefer, C., Ylinen, M., Fjørtoft, S. O., Torvatn, H. Y., Gupta, M. ve Niehaves, B. (2022). Enabling AI capabilities in government agencies: A study of determinants for European municipalities. *Government Information Quarterly*, *39*(4), Article 101596. https://doi.org/10.1016/j.giq.2021.101596

Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods: Integrating theory and practice* (4th ed.). SAGE.

Schreier, M. (2012). *Qualitative content analysis in practice*. SAGE.

Shabur, M. A., Shahriar, A. ve Ara, M. A. (2025). From automation to collaboration: Exploring the impact of Industry 5.0 on sustainable manufacturing. *Discover Sustainability*, *6*(1), Article 341. https://doi.org/10.1007/s43621-025-01201-0

Teece, D. J., Pisano, G. ve Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, *18*(7), 509-533. https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199708)18:7<509::AID-SMJ882>3.0.CO;2-Z

Etik Kurul Beyanı

Bu çalışma, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulunun 04.06.2026 tarihli ve 2026/06-01 sayılı kararıyla etik açıdan uygun bulunmuştur.

Katkı Oranı Beyanı

Tek yazar olan Alaeddin KOSKA çalışmaya %100 oranında katkı sunmuştur.

Çatışma Beyanı

Yazar, bu çalışma ile ilgili herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Yapay Zekâ Kullanım Beyanı

Yazar, metnin dil ve biçim düzenlemesi sırasında yapay zekâ destekli araçlardan yardımcı araç olarak yararlanmıştır. Araştırma tasarımı, veri toplama, analiz, yorum ve metnin son hâline ilişkin bilimsel sorumluluk yazara aittir.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Doksanoğlu, A. (2026). "Sembolist İmgeden Duygulanıma: Arnold Böcklin Üzerinden Deleuzecü Bir Okuma", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 577-591. **Gönderim Tarihi**: 22.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 15.09.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1984765

Yazar/Author

Ahmet DOKSANOĞLU*

Makale Adı/Article Name

Sembolist İmgeden Duygulanıma: Arnold Böcklin Üzerinden Deleuzecü Bir Okuma

From Symbolist Image to Affect: A Deleuzian Reading Through Arnold Böcklin

ÖZ

Sembolist resim, çoğunlukla anlam yüklü imgelerin taşıyıcısı olarak değerlendirilse de bu görüş imgenin doğrudan duygulanım üretme gücünü ikincil plana iter. Oysa Gilles Deleuze'ün duygu, imge, ortaya çıkış, fark, tekrar ve duyum bloğu gibi kavramları, Arnold Böcklin'in özellikle ölüm, doğa ve mit temalı yapıtlarında açığa çıkan duyumsal etkileri temsilin ötesinde kavramaya imkân tanır. Bu çalışma, Deleuze'ün imgeyi temsilden koparak "duygulanım" ekseninde yeniden düşünmeye çağıran yaklaşımı doğrultusunda sembolist görselliği farklı bir düzlemde ele alır. Böcklin'in rüya benzeri figürasyonları ve mekânsal kurguları, izleyiciyi belirli bir anlatıya yönlendirmek yerine durağan, sessiz ve zamansız bir gerilim alanına çeker. İmge, sabit anlam taşıyan bir temsil olmaktan çıkar; simülakrların kısa süreli eklemlenmesiyle oluşan geçici yoğunluklar olarak belirir. Sembolist imge aynı zamanda bir işarettir; Deleuze'e göre işaret sabit bir anlam iletmez, özneyi doğrudan duygulanımsal bir deneyime yöneltir. Literatür taraması yoluyla elde edilen verilerin analiz ve sentezine dayanan araştırma, sembolist imgenin temsilden çok hissettirme gücüne dayalı çok katmanlı bir etki mekanizması kurduğunu ve algısal deneyimi içkinlik düzleminde çoğullaştırdığını ortaya koymuştur. Çalışma, imgeyi temsil ve anlam ekseninde ele alan yaklaşımların ötesine geçen özgün bir okuma önermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arnold Böcklin, Sembolizm, Duygulanım, İmge, Gilles Deleuze.

ABSTRACT

Although Symbolist painting is often considered a carrier of meaningful images, this view relegates the image's direct affective response to a secondary role. However, Gilles Deleuze's concepts of affect, image, emergence, difference, repetition, and sensation block make it possible to grasp the sensory effects in Arnold Böcklin's works on death, nature, and myth beyond representation. Following Deleuze's call to rethink the image through "affect" rather than representation, this study examines Symbolist visuality on a different level. Böcklin's dreamlike figurations and spatial compositions draw the viewer into a static, silent, and timeless realm of tension rather than toward a specific narrative. The image ceases to be a representation carrying a fixed meaning and appears as temporary densities formed by the short-lived articulation of simulacra. The Symbolist image functions as a sign which, for Deleuze, conveys no fixed meaning but directs the subject to an affective experience. Based on a literature review, the research reveals that the Symbolist image establishes a multi-layered mechanism of influence grounded more in its power to evoke feeling than in representation, and that it multiplies perceptual experience on the plane of immanence. The study offers an original reading beyond approaches based on representation and meaning.

Keywords: Arnold Böcklin, Symbolism, Image, Affect, Gilles Deleuze.

* Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi,İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi,Görsel İletişim Tasarımı Bölümü, ahmet.doksanoglu@izu.edu.tr.

Extended Abstract

Human beings have consistently sought to externalize existential experiences through symbolic, visual, and imaginative forms. Imagination operates as a dynamic field in which reality and dream, consciousness and the unconscious, intersect and interact. In artistic production, images therefore function not merely as visual representations but as carriers of affective and existential intensities. While classical psychoanalytic traditions have typically interpreted images and symbols as expressions of unconscious meaning, contemporary philosophical approaches particularly those developed by Gilles Deleuze and Félix Guattari—challenge representational models of interpretation and propose alternative ways of understanding artistic imagery. This study examines Symbolist painting through a comparative theoretical framework that integrates Freud, Jung, Lacan, and the schizoanalytic philosophy of Deleuze and Guattari. Focusing on Arnold Böcklin's works, it argues that Symbolist imagery should be understood not as a system of hidden meanings requiring interpretation but as an affective field that produces sensations, intensities, and modes of experience.

Within psychoanalytic traditions, symbols are generally understood as manifestations of unconscious content. Freud conceptualized artistic creation as a sublimation of unconscious drives and conflicts. Jung expanded this framework through the notions of the collective unconscious and archetypes, suggesting that symbols operate across personal, cultural, and universal layers of meaning. From a Jungian perspective, Symbolist painters such as Arnold Böcklin, Gustave Moreau, and Odilon Redon employ mythological and dreamlike imagery that reflects archetypal structures. Recurring motifs such as death, water, nature, and feminine figures can thus be interpreted as visual expressions of shared psychic formations. Symbolist painting becomes, in this sense, a site where individual expression intersects with universal psychological patterns. Lacan reformulated the relation between imagination, representation, and subjectivity through the triad of the Imaginary, Symbolic, and Real. The subject emerges through identification with images and through entry into language and symbolic systems. The Imaginary is associated with visual identification, the Symbolic with language and cultural codes, while the Real resists symbolization and remains outside representation. From a Lacanian perspective, Symbolist imagery can be understood as an articulation of desires, lacks, and traumatic residues that cannot be fully integrated into symbolic structures. The atmosphere of ambiguity, melancholy, and mystery characteristic of Symbolist painting can thus be read as an expression of the Real disrupting stable meaning systems. Despite their differences, Freud, Jung, and Lacan maintain a representational logic of the unconscious. Whether as repressed desire, archetypal structure, or symbolic formation, the unconscious remains tied to interpretation and meaning. Deleuze and Guattari fundamentally challenge this assumption. In their schizoanalytic framework, the unconscious is not representational but productive. It does not symbolize or conceal meaning; rather, it generates connections, flows, and assemblages. Desire is not structured by lack but operates as a productive force. Accordingly, the key question shifts from "What does this image mean?" to "How does it function?" and "What does it produce?" This shift from meaning to production transforms the interpretation of Symbolist art. From a Deleuzian perspective, the image is not a representation of an absent reality but a site of affective intensity. Images do not communicate fixed symbolic content; rather, they produce sensations that act directly on perception. Symbolist painting becomes a field of becoming in which affective forces circulate between artwork and viewer. The significance of the image lies not in representation but in its capacity to produce experiential effects. Arnold Böcklin's paintings provide a particularly productive site for this analysis. *The Isle of the Dead* is often interpreted as an allegory of death, mourning, or transcendence. However, it can also be understood as an atmospheric and sensory field. The dark cypress trees, still water, monumental rocks, and silent architecture do not simply encode symbolic meanings; they generate sensations of stillness, suspension, isolation, and temporal ambiguity. These elements function as affective intensities that exceed narrative interpretation. The viewer is not invited to decode meaning but to experience existential tension. Deleuze's concept of the "bloc of sensation" is useful here. A work of art preserves percepts and affects independently of both artist and spectator. In Böcklin's paintings, silence, darkness, and ambiguity become autonomous forces that operate beyond representation. The artwork functions as an encounter rather than a message, and meaning emerges through direct engagement with

affective forces. A similar dynamic appears in *The Chapel*. Ruined architecture, turbulent sea, and dark atmosphere create a field of instability where nature and structure merge into continuous transformation. Rather than symbolizing decay or mortality, the painting stages an ongoing process of becoming. Human-centered order is displaced by the active agency of material and natural forces. The work thus expresses a posthuman dimension in which matter, time, and nature participate in the production of sensation. In *Night*, Symbolist imagery similarly resists narrative closure. The suspended figure, turbulent sky, and unstable spatial relations create a field of forces rather than a coherent story. The figure becomes a point of intersection for gravity, movement, and atmospheric pressure. Instead of representing a subject, the image produces a dynamic process of becoming. Desire, in Deleuze and Guattari's sense, appears as relational and productive rather than lack-based. The concept of the simulacrum further clarifies this logic. For Deleuze, the simulacrum is not a degraded copy but a productive force that disrupts representational hierarchies. Symbolist images can thus be understood as assemblages of intensities that generate perceptual effects rather than stable meanings. Images function as events rather than objects, continually transforming through interaction with perception.

Ultimately, Symbolist painting can be reinterpreted through Deleuze and Guattari's philosophy as an affective and productive field rather than a representational system. While psychoanalysis emphasizes symbolism and interpretation, schizoanalysis foregrounds sensation, intensity, and becoming. Böcklin's works demonstrate that images do not merely represent unconscious content but produce direct experiential encounters. Through atmospheres of silence, ambiguity, and transformation, Symbolist painting constructs sensory environments where viewers engage with forces rather than meanings. In this sense, Symbolist art marks a shift from representation to affect, from interpretation to experience, and from fixed meaning to continuous becoming.

Giriş

Sanatsal imgenin etkisel niteliği, imgenin yalnızca görünür gerçekliğin yeniden üretimi ya da belirli bir anlamın aktarımı olarak değerlendirilmesinin ötesindedir. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında Sembolizm, dış dünyanın doğrudan betimlenmesine dayalı temsil anlayışından uzaklaşarak, görünür olanın ardındaki düşsel, ruhsal ve gizil gerçeklikleri imgesel bir dil aracılığıyla görünür kılmaya yönelmiştir. Bu bağlamda Sembolist resimde renk, biçim, mekân ve figür, yalnızca temsil edilen nesnenin görsel karşılığı olmaktan çıkarak farklı anlam katmanlarını çağrıştıran etkisel yapılara dönüşmüştür. Bununla birlikte Sembolist imgenin yalnızca neyi temsil ettiği ya da hangi sembolik anlamı taşıdığı üzerinden ele alınması, imgenin izleyici üzerinde meydana getirdiği doğrudan duyumsal ve duygulanımsal etkilerin ikincil planda kalmasına neden olmaktadır. Sembolist resmin bu yönü, imgenin anlam üretme kapasitesi ile duyumsal bir deneyim yaratma gücü arasındaki ilişkinin yeniden düşünülmesini gerekli kılar. Alan yazında Sembolist sanat çoğunlukla mitolojik, dinsel, düşsel ve psikolojik göndermeleri; sembolik anlamları ve sanat yapıtının temsil ettiği gizli gerçeklikleri açığa çıkarma çabası üzerinden değerlendirilmektedir. Oysa imgenin yalnızca anlamı taşıyan bir yapı olarak değil, izleyicide belirli bir duyumsama ve etkilenme biçimi oluşturan etkin bir kuvvet olarak ele alınması, Sembolist görselliğin farklı bir düzlemde değerlendirilmesine olanak tanır. İmgenin anlamdan önce ya da anlamın ötesinde ürettiği yoğunlukların, duyumların ve duygulanımların incelenmesi, Sembolist resmin deneyimsel boyutuna ilişkin farklı bir okuma alanı açmaktadır. Arnold Böcklin'in resimleri bu bağlamda söz konusu ilişkinin incelenmesi açısından önemli bir örneklem alanı sunar. Sembolist görselliğin farklı bir boyutta ele alınması bakımından, araştırmada Böcklin'e ait yapıtlar seçimini belirleyen en önemli unsur; söz konusu resimlerin ölüm, doğa, mit ve düş gibi Sembolist sanatın karakteristik temalarını içermelerinin yanı sıra, bu temaları yalnızca sembolik anlamlar üzerinden kurmayan; renk, mekân, figür ve atmosfer arasındaki ilişkiler

aracılığıyla izleyicide belirsizlik, gerilim ve duyumsal yoğunluk oluşturan görsel yapılar sunmalarıdır. Bu nedenle seçilen yapıtlar, Sembolist imgenin temsil ettiği anlamdan ziyade, izleyicide meydana getirdiği duyum ve duygulanım bakımından incelenmeye elverişli örnekler olarak değerlendirilmiştir.

1. İmgelemden Sembole: Bilinçdışı ve Sembolist Görsellik

İnsan, varoluşsal yapısı gereği gerçek ile düş arasında konumlandırdığı özünü, çeşitli dışavurum biçimleriyle yansıtma eğilimindedir. İnsanın nesnel dünya ile kurduğu bağ, çoğu zaman gerçek ile temsil arasında salınan bir deneyim alanı üretir. Bu anlamda renkler, çizgiler, formlar ve biçimler, yalnızca görsel unsurlar olmaktan çıkar; zamanla birer sembole dönüşerek anlamın taşıyıcısı haline gelirler. Varlığını bu varoluşsal yapıya borçlu olan imgelem gücü ise, içgüdülerin yön verdiği bir akış içinde, alışıldık gerçeklik katmanlarının gevşediği; dünyasal olan ile doğaüstü olanın iç içe geçtiği düşsel anlatımların sonucudur. Bu anlatımlarda imge, yalnızca gösteren değil, doğrudan duygulanım yaratan bir etkisel güç haline gelir. Bu güç ise, izleyeni sabit anlamlardan uzaklaştırarak, yoğun ve belirsiz bir deneyimin içine çeker.

İmgelem; zihnin uzanışıdır. İmgelem; bireyin, bilinçli zihnin ön bilinç eşliğinde doğup gelen fikirler, bilgiler, imgeler ve her çeşitten diğer pisişik olguyla topa tutuluşunu kabullenme yetisidir. "Düş düşleme ve görü görme", birbirinden farklı olanakları değerlendirme ve bu olanakları elinde tutmanın yarattığı gerilime dayanma yetisidir (May,2022:142).

Rollo May'e göre imgelem, yalnızca zihinsel bir temsil üretme kapasitesi değil; insanın varoluşunu anlamlandırma, dünyayla ilişki kurma ve kendini dönüştürme gücüdür. Bu yaklaşımda imgelem, pasif bir "hayal kurma" değil, varoluşsal bir üretim alanıdır. Dolayısıyla imgelem insanın iç dünyasında meydana gelen varoluşsal gerilimleri, duygulanımları ve anlam arayışını semboller aracılığıyla dış dünyaya açık hale getirir. Ancak imgelem ile bilinçdışı arasındaki ilişkinin niteliği konusunda kuramsal yaklaşımlar arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Freud, bilinçdışını tanımlayıp psikanalizi ortaya attığında yaratıcılığı, bilinçdışı uyarıların ve çatışmaların yüceltilmesi olarak betimlemiş, Jung da bu imgelerin doğuştan geldiğini, genlerle geçmiş yaşamlardan taşınan bilgileri de içerdiğini ve özünde kişisel nitelikte olmayan imgeler olduğunu öne sürmüş, bilinçdışının kolektif olduğunu savunmuş, bunları arketiplere dayandırmıştır. Her şeyden önce psikanalist sistem bilimsel bilgiyi sembollerin bilgisine, sembolü de işarete indirger. Düş göstergeleri de bir anlamda insan ruhunun sembolleşmesidir (Kapar,2009:45).

Deleuze ve Guattari'ye göre şizoanalizde bilinçdışının kendisi hiçbir anlam ifade etmez. O ifadeci ya da temsilci değil üreticidir. (Deleuze ve Guattari, 2014: 264). Bilinçdışı kişisel olmadığı gibi yapısal da olmadığı için ne imgelemeyi ne de tasvir etmeyi seçer. Hatta simgeselleştirmez de. O sadece makineseldir ve çarkları çevirir (Deleuze ve Guattari, 2014: 83). Buna göre bilinçdışının anlam üretmeyen fakat sürekli bağlantılar kuran doğası, arzunun temsil değil üretim üzerinden işlediğini de göstermektedir. Bu bağlamda bilinçdışı; sabit anlamların kaynağı olmaktan çıkan, sürekli akış halinde olan ve heterojen unsurları birbirine eklemleyen bir üretim düzeyi olarak algılanmalıdır.

Psikanalisttik gelenek içerisinde semboller, bilinçdışının görünür hâle gelen ifadeleri olarak değerlendirilmiştir. Freud'un yaklaşımında semboller çoğunlukla indirgemeci bir yorumla cinsel veya saldırgan dürtülere bağlanır ve analiz süreci bu örtük içeriği açığa çıkarmayı hedefler. Jung ise sembolleri çok katmanlı bir yaklaşımla mitoloji, din ve kültürle ilişkilendirerek onların

evrensel anlam alanlarını araştırır. Bu nedenle Jung'un yaklaşımı, sembolleri yalnızca çözülmesi gereken şifreler olarak değil, aynı zamanda yaşantılanması gereken psikolojik süreçler üzerine kuruludur. Jung'a göre semboller tek bir anlama indirgenemez ve her zaman çok katmanlı bir yapıya sahiptir. Bu katmanlardan ilki, bireyin kişisel deneyimlerinden doğan öznel anlam düzeyidir. İkinci katman, sembolün kültürel bağlamda kazandığı tarihsel ve toplumsal anlamdır. Üçüncü katman ise mitoloji ve din aracılığıyla ortaya çıkan evrensel anlam düzeyidir. Sembolist resim, doğrudan gerçekliği temsil etmek yerine, içsel deneyimi, rüyayı, sezgiyi ve bilinçdışı duyumları Jung'un bu çok katmanlı sembolist yaklaşımı doğrultusunda görünür kılar. Görünürlüğe kavuşan imge ise, gerçek dünya algısından sıyrılarak bireyin iç dünyasına yönelik yoğunlaşmış bir ifade arayışına dönüşür. Tam da bu noktada Jung'un "kolektif bilinçdışı" ve "arketip" kavramlarıyla güçlü bir paralellik kurulabilir. Nitekim Jung'a göre insan zihni, bireysel deneyimlerin ötesinde mitolojik ve evrensel imgelerle yapılaşmıştır. Jung'un kolektif bilinçdışı ve arketip kuramı, sembolist sanatçıların düşsel ve mitolojik imgelerle kurdukları görsel dili anlamak açısından önemli bir yorumlama çerçevesi sunar. Özellikle Arnold Böcklin, Gustave Moreau ve Odilon Redon gibi önemli sembolist ressamlar, mitolojik figürleri ve düşsel kurguları kullanarak bilinçdışının görsel karşılıklarını üretmişlerdir. Jung açısından bu imgeler, kişisel fantezilerden ibaret değildir; aksine ilk örneklerin sanatsal dışavurumlarıdır. Örneğin ölüm, doğa, kadın figürü ya da su gibi temalar sembolist resimde sürekli tekrar eder unsurlardır ve Jungcu okumada bu tekrarlar kolektif psişik kodlar olarak yorumlanabilir. Bu açıdan sembolist resim, Jung'un tanımladığı anlamda bir "bireyleşme alanı" olarak da okunabilir. Bu yaklaşım doğrultusunda sanatçı, görsel deneyim alanı içerisinde bilinçli kontrolü gevşeterek daha derin, sezgisel ve bilinçdışı katmanlara yaklaşır. Bu yaklaşma sonucu ortaya çıkan imgeler ise , bireysel olanla evrensel olanın kesişim noktasında var olur.

Psikanalitik geleneğin bir diğer önemli temsilcilerinden biri olan Lacan, bilinçdışı ve imgelem arasındaki ilişkiyi dil, temsil ve özne kuramı üzerinden yeniden yorumlamıştır. Lacan'ın geliştirdiği "ayna evresi" kavramı, öznenin kendi bütünlüklü benlik imgesini dışsal bir görüntü aracılığıyla kurduğunu ileri sürer. Bu evrede çocuk, parçalı beden deneyimini aynadaki bütünlüklü imgeyle özdeşleştirerek benlik yanılsamasını oluşturur (Tura, 2015: 76). Lacan bu süreci "imgesel düzen" olarak adlandırırken, bireyin toplumsal yasalar, kültürel kodlar ve dil sistemi içerisine girmesiyle oluşan alanı ise "simgesel düzen" kavramıyla açıklar. Lacan'a göre özne, konuşmaya başladığı andan itibaren simgesel düzenin kuralları tarafından biçimlendirilir. Bununla birlikte "gerçek", ne dilin ne de temsilin bütünüyle kuşatabildiği, simgeleştirmeye direnen bir alan olarak varlığını sürdürür. Daha genel bir ifadeyle: Lacan'ın imgesel, simgesel ve gerçek kavramları, öznel deneyim içerisinde sürekli etkileşim hâlinde bulunan ve birbirinden ayrı düşünülemeyen yapılar olarak ele alınır.

Buna karşın bilinçdışını temsil, sembol ve özdeşleşme süreçleri üzerinden açıklayan psikanalitik yaklaşım, Deleuze ve Guattari tarafından eleştirilmiştir. Deleuze, psikiyatr Félix Guattari ile birlikte geliştirdiği şizoanaliz kuramında bilinçdışını anlam üreten bir temsil sistemi olarak değil, sürekli bağlantılar kuran üretici bir süreç olarak tanımlar (Erkan, 2019: 2642). Deleuze ve Guattari'ye göre bilinçdışının kendisi hiçbir anlam ifade etmez; o ifade eden ya da temsil eden değil, üreten bir yapıdır (Deleuze ve Guattari, 2014:264). Bu nedenle bilinçdışı ne imgelemeyi ne de tasvir etmeyi seçer; hatta simgeselleştirmez. O, yalnızca makinesel bir işleyiş içerisinde sürekli yeni bağlantılar kurar ve arzu akışlarını üretir (Deleuze ve Guattari, 2014:83). Düşünürlerin yaklaşımına göre bilinçdışının anlam üretmeyen fakat sürekli ilişkiler kuran doğası, arzunun temsil değil üretim üzerinden işlediğini gösteren bir olgu olarak ele alınabilir. Böylelikle

bilinçdışı, sabit anlamların kaynağı olmaktan çıkarak, heterojen unsurları birbirine eklemleyen ve sürekli dönüşen bir üretim düzeyine erişir.

Sembolist resimde imgesellik, bilinçdışı ve temsil ilişkilerini farklı açılardan değerlendirmek için Lacan'ın imgesel, simgesel ve gerçek kavramları ile Deleuze ve Guattari'nin şizoanalitik yaklaşımı karşılaştırmalı bir okuma imkânı sunar. Deleuze ve Guattari, Lacan'ın da psikanalizde imgesel bir Ödipus ve Ödipalleştirici yapı çizdiğini söylemektedirler. Onlara göre Lacan'ın yaklaşımında arzu bir simgeye dayanarak temsil edilebilmektedir. Burada da arzu kaçınılmaz bir şekilde eksiklikle ilişkilendirilmektedir (Say, 2017:140). Lacan'da imge ve simgesel düzen, öznenin dil ve temsil yapıları içinde kurulmasını sağlayan alanlar olarak değerlendirilirken, Deleuze ve Guattari'de durum farklıdır. Ancak Deleuze ve Guattari, öznenin temsil sistemleri içerisinde kurulmasını esas alan bu yaklaşımı eleştirirler. Say'a (2017:137) göre, her iki yaklaşımın buluştuğu nokta, modern öznenin toplumsal ve kültürel baskı mekanizmaları tarafından kuşatıldığı düşüncesi üzerinedir. Bununla birlikte Deleuze ve Guattari, bu kuşatılmışlıktan çıkışın temsil sistemleri içerisinde değil, "şizofrenik süreç" olarak adlandırdıkları üretici arzu akışlarında mümkün olacağını ileri sürmüşlerdir.

Bu bağlamda sembolist resimde hissedilen tekinsizlik, boşluk ya da ölüm duygusu vb. temsil edilemeyen "gerçek"'in geri dönüşü şeklinde de okunabilir. Buna karşılık Deleuze ve Guattari için temsil edilemeyen şey negatif bir eksiklik değil, sürekli farklılaşan üretici bir yoğunluktur. Deleuze ve Guattari'nin Lacan'a yönelik temel eleştirilerinden biri de arzunun eksiklik temelinde düşünülmesidir. Onlara göre eksiklik kavramı, Batı metafiziğinde uzun bir geçmişe sahip olan temsilci düşüncenin bir sonucudur. Eksiklik düşüncesi de aslen Platon'dan beri devam eden idealizmin "fark" kavramıyla kendine yer bulmaktadır. Zira "Platon'da idealar özdeşliktir, idealara uymayan temsiller alanı farktır" (Kılıç, 2013:44). Deleuze'ün tek başına kaleme aldığı *Fark ve Tekrar* adlı eserinde de belirttiği üzere, eğer idealizmdeki gibi bir temsil gerekliliği söz konusuysa fark, gerçek anlamda pozitif bir fark olamaz. Çünkü pozitif fark, onu düşünceye taşıyan herhangi bir bağı dışlamayı gerektirmektedir (Deleuze,2014:330).

Lacan perspektiften baktığımızda sombolist imgeleri bastırılmış arzuların henüz tamamlanmamış veya simgesel bir düzen içinde kodlanmış anlamların temsili olarak ele alabiliriz. Buna karşılık Deleuzecü perspektiften sembolist resim gizil bir anlamın taşıyıcısı değil arzunun doğrudan işlediği, bağlantılar kuran, akışlar üreten ve gerçekliği inşa eden imgesel bir düzen, yani duygulanım ve yoğunluk alanıdır. Goodschild (2005:198)'in ifadesiyle Deleuze ve Guattari'ye göre "Arzu, ne bir biyolojik etki, ne metafizik bir enerji, ne de simgesel bir yapıdır. Arzu, bir içkinlik düzlemidir: üretim, dış faillere ya da malzemeye bağlı değildir; aksine, özüretimdir - belirli makinesel parçaların birbiriyle ilişkiye sokulmasıyla kendisini üretir." [1]Arzunun sorusu 'bu ne anlama geliyor' değil, nasıl çalışıyordur. Arzulama-makineleri nasıl işlerler? Bir bedenden diğerine nasıl geçerler? Bağlantılar, ayrımlar, birleşimler nedir soruları onun muhatabıdır (Deleuze ve Guattari,2014:164-165). Bu nedenle sembolist resim, Deleuze açısından, Lacancı anlamda bir "simgesel çözümleme alanı" değil; arzunun doğrudan duyumsal biçimler ürettiği, "anlamdan" çok "yoğunluklar ve etkiler" üzerinden çalışan bir görsel oluş alanı olarak düşünülebilir.

Deleuze ve Guattari Lacan'ın "imgesel, simgesel düzen ve gerçeklik" ilişkisini yeniden düşünmek açısından önemli bir kuramsal çerçeve sunar. Her iki düşünür, Lacan'ın da psikanalizde imgesel bir ödipus ve ödipalleştirici yapı çizdiğini söylemektedirler. Onlara göre Lacan'ın yaklaşımında

[1] Ayrıntılı bilgi için bkz. Phlip Goodchild, Psikalaniz: Gilles Deleuze ve Félix Guattari, Arzu Politikasına Giriş, çev. Rahmi G. Öğdül, s.198-204.

arzu bir simgeye dayanarak temsil edilebilmektedir. Burada da arzu kaçınılmaz bir şekilde eksiklikle ilişkilendirilmektedir (Say,2017:140). Lacan'da imge ve simgesel düzen, öznenin, dil ve temsil yapıları içinde kurulmasını sağlayan alanlar olarak değerlendirilirken Deleuze ve Guattari'de durum farklıdır. Onlara göre modern özne, imgeyi temsilin gölgesinde sabit anlamlara indirgediği sürece özgürleşemez ve bu noktada imge de temsilin dar sınırları içinde sıkışıp kalır. Diğer bir açıdan imgenin önceden var olan işlevinden sıyrılarak kendi yaratıcı ve dönüştürücü gücünü açığa çıkarabilmesi öznenin özgürleşmesiyle de ilişkilidir. "Her iki düşünürün düşüncesinin buluştuğu bakış açısı ise modern çağda baskı altına alınan öznenin gerçek özgürlüğünün, bir temsil düzeni içine girmeyen ve girmeyecek olan şizofrenik süreç ile gerçekleşebilecek olmasıdır. " (Say,2017:137). Böylelikle imge ile karşılaşan özne de temsilin önceden belirlenmiş kalıplarından uzaklaşarak farklı duygulanımlar üretir.

2. Sembolist İmgeden Duygulanıma: Arnold Böcklin

19.yy sonlarında Avrupa'da ortaya çıkan sembolizm akımı, modern öznenin yaşadığı krize karşılık veren ve görünür gerçekliğin ötesine yönelen bir imgesellik arayışı olarak ortaya çıkmıştır. Sembolist resim, çoğu zaman anlam yüklü simgesel bir dilin taşıyıcısı olarak değerlendirilmiş; bu nedenle imgeler, temsil ettikleri düşünce ve içerikler üzerinden okunmuştur. Ancak bu yaklaşım, imgenin izleyici üzerinde doğrudan ürettiği etkilenim alanını çoğu kez ikincil plana iter. Gilles Deleuze'ün imgeyi; temsil ilişkilerinden bağımsız olarak "duygulanım" ekseninde yeniden düşünmeye çağıran yaklaşımı ise sembolist görselliğin farklı bir düzlemde ele alınabilmesine olanak tanır. Bu perspektiften bakıldığında, sembolist resimde anlamın iletilmesinden çok, imgenin yarattığı duyumsal ve varoluşsal yoğunluklar önem kazanır. Arnold Böcklin'in özellikle *"Ölüler Adası*" adlı yapıtında karşılaşılan sessizlik, durağanlık ve zamansızlık hissi de izleyiciyi belirli bir anlatıya yönlendirmekten ziyade, yoğun bir varoluşsal gerilim alanının içine çeker. Benzer biçimde Odilon Redon'un belirsiz figürasyonları ve rüya benzeri imgeleri, temsil ettikleri nesnelerden çok, izleyicide uyandırdıkları sezgisel titreşimlerle anlam kazanır. Bu noktada imge, artık bir şeyi "göstermekten" çok, doğrudan duygulanım üreten bir yapı olarak ortaya çıkar. Başka bir söylem ile sembolist resim, anlamın çözüldüğü ve yerini duygulanımsal yoğunluklara bıraktığı görsel bir deneyim alanı haline gelir. Bu yeniden okuma, sembolü; sabit ve çözümlenebilir bir yapı olmaktan çıkararak, izleyiciyle karşılaşma anında sürekli yeniden üretilen bir yapıya dönüştürür.

Bu arayışın önemli figürlerinden olan Arnold Böcklin(1827-1901), mitolojik, alegorik ve düşsel sahneleriyle yalnızca sembolist bir anlatı kurmakla kalmaz aynı zamanda izleyicide tarif edilemeyen duygusal bir titreşim ve imgesel uyanış yaratır. Böcklin'in yapıtlarında anlatı geri planda kalırken imge kendi içkin gücüyle duygu üretir. "Ölüler Adası" isimli yapıtı, temsil ettiği ölüm adasından çok, izleyicide yarattığı duyumsal titreşimle anlam kazanır. Deleuze'ün "duygulanım" kavramı bağlamında ele aldığımızda "Ölüler Adası" sabit bir anlatının değil, yoğunlaşan sessizlik, tekinsizlik ve zamansızlığın ortaya çıkış alanına dönüşür. Başka bir bağlamda; Deleuze'ün duygu, imge, ortaya çıkış ve duyum bloğu kavramlarıyla birlikte ele alındığında ise, temsilin sınırlarını aşan yoğun bir duyusal alan üretir. Resimdeki karanlık servi ağaçları, taş kütleleri ve durağan su yüzeyi belirli bir anlatıyı aktarmaktan çok, izleyicide tekinsizlik ve sessizlik duygusunu açığa çıkaran imgeler hâline gelir. Bu imgeler, görünen nesnenin temsili olmaktan uzaklaşarak bir "oluş" alanına dönüşür. Yapıtın bütününde hissedilen atmosfer ise Deleuze'ün ifade ettiği biçimiyle bir "duyum bloğu" oluşturarak izleyiciyi zamansız bir görsel/duyuşsal deneyimin içine çeker. Bu oluş sürecinde sanatçının bilinçdışı akışı ile izleyicinin duygulanımı arasında doğrusal değil, etkileşimsel bir ilişki kurulur. Böcklin'in imge

dünyası, bilinçdışından yükselen ölüm, yalnızlık ve geçiş hissini doğrudan temsil etmek yerine, atmosferik yoğunluklar aracılığıyla görünür kılan bir güce sahiptir. Deleuzecü yaklaşımla bakıldığında burada önemli olan, sanatçının iç dünyasını anlatması değil; duyumu taşıyan bir "kuvvet alanı" üretmesidir.

Oluş halindeki arzu, ne etkin ne de edilgin, ne içsel ve dışsal, ne hayali ne de gerçek, ne kişisel ne de bireysel ne söylenmiş ne de gösterilmiş olanları bir fantazma ya da olayda içerebilen bileşenleri serbest bırakır (Deleuze, 1990b: 210-14, Akt. Goodchild, 2005:270) Ne benzerlik ne de taklit vardır aksine duyguların bir değiş tokuşu vardır - her zaman bireysel olanın dışında uzanan bilinçdışı, kendisini yakalayan duygulamlar tarafından biçimlendirilir. (Goodchild, 2005:270)

Bu nedenle yapıtın etkisi, yalnızca sanatçının üretim sürecinde değil, izleyiciyle kurduğu karşılaşmada da açığa çıkar. İzleyici ise bu durum karşısında pasif bir gözlemci olarak kalmaz; imgenin yarattığı sessizlik, karanlık ve belirsizlik içinde kendi duygulanımsal eşiklerini deneyimler. Böylece yapıt; sanatçının bilinçdışı akışından doğan duyusal enerjiyi, izleyicinin zihinsel ve bedensel deneyiminde yeniden üreten bir "duyum bloğu" na dönüşür. Dolayısıyla bu imgeler, sabit doğruların temsili değil; izleyiciyi yeni duyumsama ve düşünme biçimlerine yönelten açık uçlu oluş alanlarıdır. Sonuç olarak ortaya çıkan imgeler önceden kabul edilmiş sabit doğrular değil, düşünceyi duygu eşiğinden geçiren bir başlangıç noktası, yani bir varsayımdır.

İmgenin temsil olmaktan çok bir oluş alanı olarak kavranması, Deleuze'ün simülakr kavramını da tartışmaya açar.

Görsel 1. Arnold Böcklin, The Isle of the Dead,155x111cm,1880.

Bu dönüşüm, imgenin yalnızca görünen bir yüzey olarak değil, simülakrların birbirlerine eklemlenmesiyle oluşan bir yoğunluk alanı olarak anlaşılmasını da gerektirir. Goodschild (2005:272)'in ifadesiyle "varsayımların bilinçdışı mekânını sabit aksiyomlar dizisi olarak değil, sürekli yön değiştiren kaçış ve deney çizgileri üzerinden kurması", imgenin durağan bir temsil olarak değil, hareket hâlindeki oluşlar bütünü olarak düşünülmesine imkân tanır. Bu bağlamda bilinçdışı, kapalı ve belirlenmiş bir yapı olmaktan çıkarak, farklı yoğunlukların geçici biçimde eklemlendiği pürüzsüz bir alan hâline gelir. Tam da bu nedenle simülakrlar, doğrudan

algılanabilir ve tamamlanmış varlıklar olarak değil; duyulur olanın eşiğinde işleyen, birbirleriyle kurdukları ilişkiler aracılığıyla etkide bulunan oluşlar şeklinde belirir. Böylece imge, tekil ve sabit bir temsil olmaktan uzaklaşarak, simülakrların kısa süreli ardışıklıkları içinde ortaya çıkan geçici bir yoğunluk ve algısal titreşim alanı olarak kavranabilir.

Sembolist resim bağlamında simülakrlar, doğrudan temsil edilemeyen ancak etkileriyle hissedilen sürekli dönüşüm süreçleri içinde işleyerek imgede bir süreklilik yanılsaması üretirler. Söz konusu yanılsama, gerçekte bütünlüklü bir yapıdan ziyade, simülakrların bitimsiz eklemlenmesinden doğan ve sahte bir sonsuzluk izlenimi yaratan görsel-serap alanına karşılık gelir. Tam da bu noktada imge, yalnızca bir görünüm değil, aynı zamanda bir "işaret" olarak ortaya çıkar. Gilles Deleuze'ün kavramsallaştırdığı anlamda işaret, sabit bir anlamın taşıyıcısı değil, özneyi düşünmeye ve hissetmeye zorlayan bir karşılaşma anıdır. Dolayısıyla sembolist imge, temsil ettiği varsayılan içerikten bağımsız olarak, simülakrların oluşturduğu bu yoğunluk alanı içinde bir işaretler dizisi üretir; bu işaretler ise anlamı iletmekten çok, algıyı kendi sınırlarına doğru iten ve özneyi doğrudan bir duygulanım alanına çeken etkiler olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, sembolist görsellik, yalnızca imgelerin değil, aynı zamanda imgeler aracılığıyla işleyen simülakrların ve işaretlerin kurduğu çok katmanlı bir deneyim alanı olarak yeniden ele alınabilir. Bu görsel deneyim alanı içerisinde doğa, yalnızca temsil edilen bir dış gerçeklik olarak değil, duyulabilir simgesellik düzeyinde yeniden kurulan bir deneyim alanı olarak ortaya çıkar. Her ne kadar doğaya ait sekanslar, görselleştirmeler dizisi söz konusu olsa da, bu imgeler doğanın sürekliliğini ya da bütünlüğünü yeniden üretmez; aksine onun zamansızlığını ve parçalı yapısını açığa çıkarır. Kurgulanan sahnelerde doğa, doluluk ve boşluğun iç içe geçtiği bir yapı olarak belirir. Bu yapıda izleyici, resmin plastik unsurları aracılığıyla sanatçının bilinçdışı üretim alanıyla kesişir ancak bu kesişim, ortak ve sabit bir anlam üretmekten ziyade, çoğul ve değişken bir duygulanım alanı yaratır.

Sembolist kompozisyonlarda biçimsel ve içeriksel unsurlar karşılıklı etkileşim içerisinde birbirini dönüştüren dinamik bir ilişki ağı oluşturur. Aynı zamanda bu imgeler, her zaman önceden belirlenmiş anlamların taşıyıcısı değildir; kimi zaman kendiliğinden gelişen ve izleyiciyi doğrudan estetik deneyimin alanına açan bir yan barındırırlar. Bu nedenle sembolist resmin etkisi, yalnızca temsil ettiği konuya ya da içerdiği simgesel göndermelere indirgenemez. İmgenin biçimsel kuruluşu ile izleyicide uyandırdığı duyumsal ve ruhsal etkiler arasındaki ilişki, estetik deneyimin temel belirleyenlerinden biri hâline gelir. Nitekim Geiger (2019:94)'in ifade ettiği gibi, estetik olanın yalnızca biçimsel özelliklerden ibaret olmadığını vurgulayarak, onun özünde ruhsal ve yaşamsal bir içeriğin bulunduğunu belirtir: "Estetik olanın sadece biçim olmadığı, onun en içteki özünü ruhsal ve vital olanın oluşturduğunu kavrayıp, onun anlamındaki ruhsal-vital içeriğin önemini tanıyıncaya kadar geçen sürenin uzunluğu hayret vericidir." Duyularla algılanabilirliğin ötesinde olan bu "vital ve ruhsal" öğeler, estetik nesnenin özünde yer alır, hatta estetik dünyanın çekirdeğini oluştururlar. Dolayısıyla sembolist resimde estetik deneyim yalnızca biçimsel düzenlemelerden kaynaklanmaz; içerik de duygulanımsal yoğunlukların oluşumunda etkin rol oynayarak yapıtın ruhsal ve duyusal etkisini derinleştirir. Bu yaklaşım, sembolist görselliğin izleyici ile sanatçı arasında biçimsel ve içeriksel bütünlüğe dayalı bir anlam zemini kurduğunu ileri sürer. Bu tür bir açıklama, imgenin işleyişini hâlâ temsil ve anlam üretimi ekseninde sınırlama eğiliminde değildir. Deleuze'ün "duyum bloğu" kavramı açısından düşünüldüğünde, sembolist imge doğayı açıklayan bir gösterge değil, izleyicide doğrudan etkiler üreten atmosferik bir kuvvet alanıdır. Böylece sis, taş, ağaç, karanlık ya da boşluk gibi doğasal unsurlar temsil ettikleri anlamlardan çok, yarattıkları duyumsal etkilerle varlık kazanırlar. Deleuzecü perspektif,

doğayı insan merkezli algının dışına taşıyarak, onu "ruhsal ve vital" bir içerik olarak sürekli oluş hâlindeki çoğul bir varoluş olarak kavrar. Doğanın kendisi, sabit ve bütünlüklü bir yapıdan ziyade, çoğulluk, eklemlenme ve ayrışma üzerinden varlık kazanır. Bu çoğulluk ve parçalanmışlık durumu, doğanın ontolojik olarak nasıl kavrandığı sorusunu da gündeme getirir. Bu perspektiften bakıldığında doğa, klasik anlamda bütünlüklü bir birlik olarak değil, sürekli eklemlenen ve ayrışan ilişkiler ağı olarak düşünülmelidir. Deleuze, doğanın bu çoğul ve ilişkisel yapısını şu sözlerle açıklar:

"Doğa ancak sonsuz bir toplam yani kendi öğelerini bütünleştiren bir toplam olabilir. Doğanın tüm öğelerini aynı anda kucaklayabilecek bir kombinezon yoktur, biricik dünya ya da bütüncül evren yoktur; doğa birleştirici değil bölüştürücü güçtür. Doğanın yasaları bütünleşmeyi değil payları bölmeyi içerir. Doğa yükleyici değil bağlayıcıdır; kendini 've' bağlacında ifade eder, 'dır'da değildir: şu ve bu, yer değiştirmeler ve iç içe geçmeler, benzerlikler ve farklar, çekimler ve uzaklaştırmalar, dünyalılar ve ani geçişler. Doğa doluluklardan ve boşluklardan yapılmış Arlecchino'nun mantosu gibidir; doluluklar ve boşluklar, varlıklar ve yokluk birbirlerini sınıflandırırken kendilerini sınırsız olarak ortaya koyarlar. Bazen benzer bazen farklı bölünmezlerin birbirine eklenmesi olan doğa bir toplamdır ama bir bütün değildir" (Deleuze, 2015:293–294).

Bu yaklaşımda doğa, birlik ve bütünlük ilkeleriyle tanımlanan kapalı bir sistem değil; farklı unsurların sürekli eklemlendiği, ayrıştığı ve yeni ilişkiler kurduğu dinamik bir oluş alanı olarak kavranır. Bu ontolojik çerçeve, sembolist imgenin işleyişini anlamak açısından belirleyici bir zemin sunar. Sembolist görsellikte imge, sabit bir anlamın taşıyıcısı olmaktan çok, farklı yoğunlukların ve etkilenimlerin geçici olarak bir araya geldiği bir alan olarak beliriverir. Böylelikle imge de, doğanın kendisi gibi, kapanmayan ve sürekli yeniden kurulan bir yapı sergiler. Bundan dolayıdır ki; sembolist resimde ortaya çıkan duygulanımsal deneyim, izleyici ile temsil edilen dünya arasında bütüncül bir uzlaşı kurmaz; aksine, anlamın sürekli ertelendiği veyahut da çoğullaştığı bir algı üretir.

Gelgelelim her seyirlik ancak görsel deneyimin nesnelerinin olanaklılık koşullarına yani anlaşılır ya da duyulur bir sezgiye boyun eğdiği sürece kendi görünürlüğüne ulaşır; her iki durumda da sezgi, onu kavrayan ve dolayısıyla sorumlulukla tanımlanan zihnin boyutlarına göre ölçer kendini (Morion,2025:109).

Görsel 2.'de yer alan eser; yıkıntı haline gelmiş mimari yapı, taşan dalgalar ve karanlık atmosfer, doğayı edilgen bir arka plan olmaktan çıkararak Deleuze'ün tanımladığı biçimde yoğun bir "duygulanım alanı "na dönüştürür. Eser, belirli bir anlatıyı temsil etmekten çok, çözülme, geçicilik ve belirsizlik hissi yaratır. "Çoğulluk", "eklemlenme" ve "sürekli yeniden kurulma" durumu, burada özellikle doğa ile mimari arasındaki sınırların erimesinde görünür hâle gelir. Dalgaların taş yapıyı aşındırışı, doğanın sabit bir öz değil; sürekli dönüştüren, parçalayan ve yeniden kuran bir kuvvet olduğunu hissettirir. Bu bağlamda imge, psikanalitik anlamda bastırılmış bir içeriğin sembolik temsili olarak anlaşılmaz. Yıkıntı, ölüm ya da yalnızlık belirli bir "anlam"ın taşıyıcısı olmaktan çok, farklı yoğunlukların geçici biçimde çarpıştığı bir yüzey hâline gelir. İzleyici, resimde gizli bir mesaj çözmek yerine; karanlık, nem, çürüme ve hareket hissiyle doğrudan karşılaşır. Böylece sembolist görsellik, anlamı sabitleyen bir temsil anlayışı kurmak yerine, sürekli ertelenen ve çoğalan duyusal etkiler üretir. Bu duyusal etki yapı ile su arasındaki karşıt mücadelenin ardışık simülakrlarında anlam bulur. Sabit ve hareketli form bu oluşun göstereni olur. Deleuze'ün imge anlayışıyla düşünüldüğünde bu yapı, öznenin iç dünyasını

yansıtan kapalı bir sembolizmi değil; doğa, madde ve özne arasında dolaşıma giren yayılımsal bir etkilenim ağını görselleştirir.

Görsel 2. Arnold Böcklin, The Chapel, 95x70, 1898.

Eserdeki, terk edilmiş mimari yapı, yalnızca insanın yokluğunu değil, insan-merkezli düzenin çözülüşünü de görünür kılar. Dalgaların kuşattığı yıkıntı, bir zamanlar insan iradesiyle kurulmuş olan formun artık başka bir şekillendirici güce —doğanın akışına, zamana ve maddesel dönüşüme— teslim olduğunu hissettirir. Böylece görsel yapı, insanın dünyayı sabitleme arzusunun geçiciliğini açığa çıkaran ontolojik bir eşik hâline gelir. Gilles Deleuze'un Guattari ile birlikte geliştirdiği düşünsel sistemde sanat; temsil eden bir yapı olmaktan çok, "algılar ve duygulanımlar" üreten bir yapıdır. Bu perspektiften baktığımızda şapel, artık "kutsal bir mekân"ı temsil etmez; onun yerine zaman, yıkım, doğa ve maddesel kuvvetlerin çarpıştığı yoğun bir algı düzlemi kurar. Burada önemli olan, yıkımın yalnızca kayıp ya da çöküş anlamına gelmemesidir. Mimari form çözülürken, doğa yeni bağlantılar ve yeni oluşlar üretir. Taş, su, nem, boşluk ve karanlık birbirine eklemlenerek insan-sonrası bir duyusal alan kurar. Bu nedenle terk edilmişlik, yalnızca bir eksiklik değil; insanın merkezden çekildiği anda ortaya çıkan yeni bir varoluş düzenidir. İzleyici, bu sahnede insanın bıraktığı izleri görürken aynı zamanda doğanın yeniden kurduğu bir yüzeyle karşılaşır. Böylece resim, insanın egemen özne olmaktan çıkarak daha büyük ve akışkan bir kuvvetler ağı içinde eriyişini duyumsatır. Böylelikle doğa ile bastırılmış olduğu varsayılan duygular arasında kurulan ilişki, temsil edici bir aktarım olmaktan çıkarak, karşılıklı bir oluş sürecine dönüşür. Doğa, burada dışsal bir nesneler bütünü değil; öznenin duygulanımsal kapasitesiyle birlikte işleyen, onunla eklemlenen bir yoğunluklar alanıdır. Benzer şekilde insan doğası da sabit bir öz ya da içsel bir derinlik değil, doğayla kurduğu ilişkiler aracılığıyla sürekli

yeniden şekillenen bir akıştır. Böylece "iç" ve "dış" arasındaki ayrım giderek silikleşir; her ikisi de aynı düzlemde, farklı yoğunlukların geçici olarak birleşip ayrıştığı bir yapı içinde düşünülür. Sembolist imgede ortaya çıkan belirsizlik, tam da bu noktada anlam kazanır. İmge, bastırılmış bir arzunun temsilcisi olmaktan çok, doğa ile özne arasında dolaşan bir duygulanımın yüzeye çıkış biçimidir. Dolayısıyla sembolist görsellikte karşılaşılan figürler ya da doğa kesitleri, belirli bir içeriği "ifade etmekten" ziyade, "içsel estetizmle" izleyicide doğrudan bir etkilenim yaratır. Etkilenimin üretildiği alan, özne ile dünya arasındaki ilişkisel eşiktir; bu nedenle söz konusu deneyim ne bütünüyle öznel ne de bütünüyle nesneldir.

Görsel. 3 incelendiğinde, yapıtın Lacancı anlamda güçlü bir "gerçek" etkisi üreten bir görsel kurguya sahiptir. Gökyüzü, bulutların hareketi ve yerinden edilmiş beden, figürün ne olduğuna dair kesin bir belirlenimi engeller; kaçış, düşüş ya da yükseliş arasında sabitlenemeyen bu durum, imgeyi temsil edilebilir bir bütün olmaktan uzaklaştırarak anlamlandırmanın sınırına yaklaştırır. Öznenin anlamlandırma çabasını engelleyen bu bileşimde izleyici, imgeyi simgeselleştirmeye çalıştıkça sürekli geri çekilen bir boşlukla karşılaşır.

Görsel 3. Arnold Böcklin, Night, 150x103cm, 1895.

Bu nedenle yapıtın anlamı, bir anlatının kurulmasında değil; tekinsizlik, belirsizlik ve eksiklik duygularının ortaya çıktığı bir karşılaşma zemininin üretilmesinde yatar. Bedenin havada asılı kalması, rüzgârın yönü, kumaşın dalgalanması ve gökyüzünün dramatik hareketi, temsil edici bir anlatı dili kurmaktan çok doğrudan bir oluş ve yoğunluk alanı üretir. Yer ile gökyüzü arasında oluşan bu gerilimli çekim alanında figür, bir anlatı öznesi olmaktan çıkarak kuvvetlerin kesişim noktası haline gelir: yerçekimi, rüzgâr, düşme, yükselme ve belirsizlik aynı anda etkide bulunur. Resimde diğer bir önemli unsur da figürü yeryüzü ve bulutların arasından metafizik boşluğa açılan atmosferik alanda asılı tutuyormuş izlenimini veren ses borusudur. Figürün her iki koluyla destek

aldığı bu yapı bir güç unsuru olarak yalnızca kompozisyonel bir hareket değil, aynı zaman da görünür dünya ile görünmeyen arasındaki metafiziksel bir sezgisel geçiş olarak da yorumlanabilir. Gökyüzü ve yeryüzü arasında figür aracılığıyla kurulan yumuşak kuvvet akışı, sembolist estetiğin temel özelliklerinden biri olan "maddi olan ile aşkın olan arasındaki geçirgenlik" fikrini görünür hale getirir. Gökyüzünün hareketli ve atmosferik yapısı ile yeryüzünün durağanlığı figürün bedeni üzerinde görünür olur. Bu nedenle beden, yalnızca temsilin ötesinde, yukarı ve aşağı yönlü bir kuvvetin taşıyıcısı haline gelir.

Deleuzecü açıdan düşünüldüğünde ise bu akış, temsilin ötesinde çalışan bir "oluş hareketi" olarak okunabilir çünkü ; burada figür sabit bir kimlik taşımaz; iki kutup arasında sürekli duyumsal iletişim üreten bir enerji merkezi gibidir. Gökyüzü ve yeryüzü arasında oluşan yumuşak geçişkenlik, karşıtlıkların uzlaştırılması gibi değil, farklı yoğunlukların birbirine temas ettiği, akışkan bir duygulanım üreten ara alan (kendine özgü duyusal bir kuvvet alanı) oluşturur. Kuvvet, duyumsamayla sıkı bir ilişki içindedir; duyumsamanın olabilmesi için bir kuvvetin bir beden üzerinde yani dalganın bir bölümü üzerinde etki ediyor olması gerekir. Ancak kuvvet, duyumsamanın koşulu olsa da duyulan o değildir zira duyumsama onu koşullayan kuvvetlerden yola çıkıp tamamen başka bir şey verir (Deleuze, 2009: 58). Söz konusu kuvvet akışı, sembolist resimde sıkça karşılaşılan metafizik gerilimlerin görsel bir karşılığı olarak değerlendirilebilir. Deleuze'ün imge kuramı bağlamında resim, temsile dayalı bir anlam düzeni kurmaktan çok, duyumsal yoğunlukların üretildiği bir alan hâline gelir. İmge burada belirli bir anlamı temsil etmez; aksine duygulanımlar, yoğunluklar ve kuvvet ilişkileri üretir. Dolayısıyla figür sabit bir özne olarak değil, parçalanabilir bir "beden-olay" olarak ortaya çıkar. Böyle bir okuma Deleuze ve Guattari'nin arzuyu eksikliğe dayalı bir yapı değil, üretici bir süreç olarak tanımlayan düşüncesiyle de ilişkilidir. Arzu burada bir boşluğu doldurmak yerine, figürü hem yükselten hem de aşağı çeken kuvvetler ağı içerisinde işleyerek yeni oluş olanakları yaratır. Bu çerçevede resim, izleyiciyi içine çeken duyumsal bir karşılaşma ve var oluş alanına dönüşür.

Sonuç

Deleuzecü anlamda imge, bastırılmış olanın temsili değil; doğa ile özne arasındaki karşılaşmaların yarattığı yoğunlukların ve arzunun görünürlük kazandığı bir yüzeydir. Bu yüzeyde arzu, eksiklikten değil, bağlantı kurma kapasitesinden doğar; imge ise bu bağlantıların geçici olarak yoğunlaştığı bir eşiktir. Böyle bir kavrayış içinde Sembolist resim, ne yalnızca insan doğasının içsel karanlıklarını ne de dışsal doğanın simgesel temsillerini sunar; aksine bu ikisi arasındaki sınırların çözüldüğü, duygulanım temelli bir oluş alanı üretir. Sembolist resimde kuvvetlerin yer değiştirmesi söz konusudur. Bu "oluş" alanının temelinde, farklı kuvvetlerin sürekli yer değiştirmesi ve yeniden örgütlenmesi bulunur. Deleuze'ün (2009:58) ifade ettiği gibi, "Bu öteki etkilerin ayrışması ve yeni bir kompozisyon oluşturması problemidir: Rönesans resminde derinliğin ayrışması ve yeni bir kompozisyon oluşturması, Kübizmde hareketin ayrışması ve yeni bir kompozisyon oluşturulması gibi". Sembolist resimde ise kompozisyonu var eden unsurlar, temsilin yerini alan "karşılaşma" ve anlamın yerini alan duygulanımdır. Bu nedenle imge, temsil eden bir yapı olmaktan çıkarak, duygulanımların ve kuvvet ilişkilerinin görünürlük kazandığı bir deneyim alanına dönüşür.

Araştırma kapsamında Arnold Böcklin'in incelenen yapıtları, Sembolist imgenin temsil ve anlam aktarımının ötesinde, doğrudan duyumsal ve duygulanımsal etkiler üreten bir kuvvet alanı olarak işlediğini ortaya koymaktadır. *The Chapel*'de yıkıntı, su, taş, karanlık ve boşluk arasındaki ilişkiler; *Night*'ta ise figür, gökyüzü, yeryüzü, hareket ve atmosfer arasındaki kuvvet akışları,

belirli ve sabit bir anlatıyı açıklamaktan çok izleyiciyi belirsizlik, gerilim, geçicilik ve tekinsizlik duygularının içine çekmektedir. Her iki yapıtta da doğa, insanın karşısında duran edilgen bir dış gerçeklik olmaktan çıkarak, beden, mekân ve algıyla birlikte sürekli dönüşen ilişkisel bir oluş alanı hâline gelmektedir. Bu nedenle söz konusu yapıtların araştırma kapsamında seçilmesi, yalnızca Sembolist resmin ölüm, doğa, mit, yalnızlık ve düş gibi karakteristik temalarını içermeleriyle değil; bu temaların renk, biçim, mekân, atmosfer ve kuvvet ilişkileri aracılığıyla doğrudan duyumsal yoğunluklara dönüşmesini görünür kılmalarıyla ilişkilidir. Böcklin'in bu yapıtlarında imge, temsil ettiği varsayılan içeriğin sınırları içerisinde kapanmamakta; simülakrların, işaretlerin ve farklı yoğunlukların eklemlendiği açık bir deneyim alanı olarak işlemektedir. İzleyici bu imgelerle karşılaştığında yalnızca yıkıntıyı, doğayı, bedeni ya da geceyi anlamlandırmaya yönelmez; karanlık, hareket, sessizlik, boşluk, nem, düşme, yükselme ve belirsizlik gibi duyumsal etkiler aracılığıyla doğrudan bir etkilenim alanına çekilir. Bu durum, Deleuze'ün duyum ve duygulanım kavramlarının Böcklin'in Sembolist görselliğini açıklamak açısından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak araştırma, Sembolist resmi yalnızca gizli anlamların, mitolojik göndermelerin veya bilinçdışı sembollerin çözümlenmesi üzerinden değerlendiren yaklaşımları genişleterek, imgenin neyi temsil ettiğinden çok ne yaptığına odaklanan alternatif bir okuma önermektedir. Böcklin'in seçilen yapıtları üzerinden gerçekleştirilen çözümlemeler, imgenin; temsil ile duygulanım arasındaki sınırda var olan, anlamı sabitlemek yerine çoğaltan ve izleyiciyi farklı yoğunluklarla karşı karşıya getiren bir oluş alanı olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, Sembolist resimde imgenin duyumsal ve duygulanımsal işleyişini Deleuzecü kavramlar aracılığıyla ele alarak, alan yazındaki temsil ve anlam merkezli okumaları genişleten özgün bir değerlendirme zemini sunmaktadır.

Kaynakça

Deleuze, G. (2009). *Duyumsamanın Mantığı,* (1.Baskı), Norgunk Yayınları.

Deleuze, G. (2020). *Anlamın Mantığı,* (2.Baskı), Norgunk Yayınları.

Deleuze, G., & Guattari, F. (2014). *Anti-Ödipus: Kapitalizm ve Şizofreni 1* (2.Baskı), Bilim ve Sosyalizm Yayınları.

Geiger, M. (2019). *Estetik Anlayış* (2.Baskı), Doğu Batı Yayınları.

Goodchild, P. (2005). *Deleuze ve Guattari: Arzu Politikasına Giriş* (1.Baskı), Ayrıntı Yayınları.

Kapar, S. (2010). Resimde Sembolik İmgelem Oluşturan Psikolojik Etkenler. *Sanat Dergisi*, 15, 43–46. https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunigsfd/article/33512.

Kılıç, S. (2013). *Deleuze-Guattari: Şizoanaliz Yaratıcı Bir Fark ve Arzu Ontolojisi*, (1.Baskı), Sentez Yayıncılık.

Marion, J.-L. (2025). Görünürün Kesişimi (1.Baskı), İstanbul: Ketebe Yayınları.

May, R. (2022). *Yaratma Cesareti* (7.Baskı), Metis Yayınları.

Say, Ö. (2017). Deleuze Ve Guattari'de Öznenin Şizoanalitik Özgürlüğü Ve Arkaplanı. *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal Of Academic Inquiries)*, 12(1), 135–154.

Tura, S. M. (2015). Freud'dan Lacan'a Psikanaliz (6.Baskı), Kanat Yayınları.

Görseller:

Görsel 1. https://www.wikiart.org/en/arnold-bocklin/the-isle-of-the-dead-1880

Görsel 2. https://www.wikiart.org/en/arnold-bocklin/the-chapel-1898

Görsel 3. https://www.wikiart.org/en/arnold-bocklin/night-1895.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Alkın, M.; Kuşat, N. (2026). "Kalite Algısının Küresel Marka İmajına Etkisinde Yerel Marka İmajının Aracılığı", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 592-609. **Gönderim Tarihi**: 01.04.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 02.09.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1921401

Yazar/Author

Murat ALKIN*, Nurdan KUŞAT**

Makale Adı/Article Name

Kalite Algısının Küresel Marka İmajına Etkisinde Yerel Marka İmajının Aracılığı***

The Mediatory Of Local Brand Image In The Impact Of Quality Perception On Global Brand Image

ÖZ

Çalışma, kalite algısının küresel marka imajı üzerindeki etkisini ve bu ilişkide yerel marka imajının aracılık rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, Türkiye'nin önemli üretim ve ihracat merkezlerinden biri olan Denizli'de faaliyet gösteren ihracatçı işletmeler bağlamında yürütülmüştür. Bu çerçevede çalışma, Denizli'nin küresel pazarlardaki genel konumunu ölçmekten ziyade, işletme temsilcilerinin kalite algısı, yerel marka imajı ve küresel marka imajına ilişkin değerlendirmeleri arasındaki ilişkileri analiz etmektedir. Araştırmanın örneklemini Denizli ihracat sektöründe faaliyet gösteren 510 işletme temsilcisi oluşturmaktadır. Veriler anket yöntemiyle toplanmış ve yapısal eşitlik modellemesi (YEM) yöntemiyle analiz edilmiştir. Analizler R programı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bulgular, kalite algısının hem yerel marka imajı hem de küresel marka imajı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisinin bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca yerel marka imajının küresel marka imajı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Bulgular, kalite algısının küresel marka imajı üzerindeki etkisinde yerel marka imajının aracılık rolü üstlendiğini ortaya koymaktadır. Bu sonuçlar, ihracatçı işletmelerin uluslararası pazarlarda olumlu marka algısı oluşturabilmeleri için yalnızca ürün ve hizmet kalitesine değil, aynı zamanda faaliyet gösterdikleri yerel bağlamın marka imajına da önem vermeleri gerektiğini göstermektedir. Çalışma, ihracat sektörü özelinde kalite algısı, yerel marka imajı ve küresel marka imajı arasındaki ilişkileri birlikte ele alması bakımından ilgili literatüre katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kalite Algısı, Marka, Küresel Marka, R, Yapısal Eşitlik Modellemesi

ABSTRACT

This study aims to examine the impact of quality perception on global brand image and the mediating role of local brand image in this relationship. The research was conducted within the context of exporting businesses operating in Denizli, one of Turkey's important production and export centers. In this framework, rather than measuring Denizli's overall position in global markets, the study analyzes the relationships between business representatives' perceptions of quality, local brand image, and global brand image. The sample consists of 510 business representatives operating in Denizli's export sector. Data were collected through a survey method and analyzed using structural equation modeling (SEM). The analyses were performed using the R program. The findings show that quality perception has a significant and positive effect on both local and global brand image. Furthermore, it was determined that local brand image has a significant and positive effect on global brand image. The findings reveal that local brand image plays a mediating role in the impact of quality perception on global brand image. These results demonstrate that exporting businesses need to prioritize not only product and service quality but also the brand image of their local context in order to build a positive brand perception in international markets. The study contributes to the relevant literature by examining the relationships between quality perception, local brand image, and global brand image within the context of the export sector.

Keywords: Quality Perception, Brand, Global Brand, R, Structural Equation Modeling

*Murat Alkın, murat.alkin@icloud.com

**Prof. Dr., Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, Isparta Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Bölümü, nurdankusat@isparta.edu.tr

*** Bu araştırma "Kalite algısının küresel marka imajına etkisi: Denizli ihracat sektörü üzerine bir araştırma" yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Etik kurul izni, Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan 05.04.2023 tarih ve 145/1 sayılı karar ile alınmıştır.

Extended Abstract

Purpose and Scope:

This study aims to examine the impact of quality perception on global brand image and assess the mediating role of city brand image in this relationship. It is well known that in today's rapidly accelerating globalization, quality is increasingly crucial for brands to achieve competitive advantage not only at the national level but also in international markets. The global branding processes of cities, particularly in developing countries, are directly linked to product and service quality. In this context, the study not only analyzes the direct impact of quality perception on global brand image but also reveals the role city brand image plays in this relationship.

The scope of the study is limited to Denizli, one of Türkiye's major export centers. Denizli was chosen because it is a globally recognized city in the textile sector and serves as a notable example in the branding process due to its production capacity. It is believed that the findings obtained within this framework will not be limited to Denizli but will also provide guidance for developing cities with similar characteristics. The study makes a unique contribution to the literature by examining the relationship between quality perception and brand image from both micro (company level) and macro (city level) perspectives.

Design/methodology/approach:

The research was designed with a quantitative approach, and data was collected via a survey. Data obtained from 510 business representatives operating in Denizli and actively involved in export processes constitute the study's primary dataset. Previous literature was utilized in the scale development process, and multidimensional scales measuring quality perception, city brand image, and global brand image were adapted and used. The reliability of the scales was tested using Cronbach's alpha coefficients, and their validity was verified through confirmatory factor analysis.

Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) was used in data analysis. PLS-SEM was chosen because it is capable of testing complex models and can yield reliable results even with relatively small sample sizes. During the modeling process, the direct effects of quality perception on city brand image and global brand image, as well as the mediating role of city brand image, were tested. Furthermore, the model's suitability was examined through confirmatory analyses using the R program, and the obtained values were found to meet the threshold values accepted in the literature.

Findings:

The analysis results revealed that quality perception has positive and significant effects on both city brand image and global brand image. In other words, as consumers' or stakeholders' perception of quality regarding products and services increases, the city image strengthens, which is directly reflected in the global brand image. The findings also indicate that city brand image has a direct impact on global brand image.

More importantly, city brand image has been found to partially mediate the effect of quality perception on global brand image. This suggests that quality perception not only directly strengthens global brand image but also has an indirect effect by reinforcing the city image. This finding particularly highlights the critical importance of city branding in building a global brand image.

In addition, the model's reliability and validity tests were successful. Cronbach's alpha, composite reliability (CR), and average variance explanation (AVE) values were found to be acceptable in the measurement model, and discriminant validity was established using the HTMT criterion. The SRMR, R^2, and f^2 values were evaluated for the suitability of the structural model, and the model was found to meet the threshold values recommended in the literature. Thus, the methodological basis of the research was confirmed.

Conclusion and Discussion:

The findings of this study demonstrate that quality perception is a critical element not only within the context of products and services, but also at the city and global brand level. In a globally competitive environment, it is essential for brands to develop quality-focused strategies to achieve sustainable success. However, it is understood that these strategies should not remain solely at the institutional level but should be integrated with the city's brand image.

The study makes a unique contribution to the literature by highlighting the role of city brand image on global brand image. This finding is particularly important for export-oriented cities because, in addition to product/service quality, a city's international image also increases a brand's chances of global success. For example, the image of a city known as a strong textile production center directly affects the perceived value of brands originating from that city.

In conclusion, the study has presented a holistic perspective on the relationships between quality perception, city brand image, and global brand image. The findings provide both theoretical and practical guidance for future studies. From a theoretical perspective, the study highlights the importance of the city factor in brand image literature, opening new research agendas. From a practical perspective, it reminds businesses, local governments, and policymakers that they should view quality as a strategic tool not only at the business level but also at the city level.

Further research could increase the generalizability of the results by testing similar models across different cities and sectors. Furthermore, the impacts of digitalization, sustainability, and changes in consumer behavior on brand image could be incorporated into future studies. This would provide a more comprehensive understanding of the relationship between quality perception and brand image at both the local and global levels.

Giriş

Kalite algısının küresel marka imajına etkisi, günümüz iş dünyasında oldukça önemli bir konu olarak öne çıkmaktadır. Küreselleşen ekonomilerde, markalar sadece ürün sunmakla kalmaz, aynı zamanda bu ürünlerin kalite algıları üzerinden tüketicilerin zihninde kalıcı bir izlenim bırakmaya çalışır. Kalite, markaların uluslararası pazarlarda rekabet gücünü doğrudan etkileyen unsurlardan biridir ve küresel marka imajının şekillenmesinde kritik bir rol oynar. Küresel pazarda bir marka, yalnızca sunduğu ürünün fiziksel özellikleriyle değil, aynı zamanda bu ürünün tüketiciler tarafından nasıl algılandığı ile de değerlendirilmektedir. Bu nedenle kalite algısı, markaların sadece yerel değil, aynı zamanda uluslararası düzeyde de güçlü bir kimlik oluşturmasına yardımcı olur (Steenkamp vd., 2003; Jo vd., 2003; Özsomer, 2012).

Kalite algısı, markaların tüketiciler nezdinde inşa ettiği güven, prestij ve sadakat gibi faktörlerle doğrudan ilişkilidir. Bir markanın kalite algısı, tüketicilerin o markayı tekrar tercih etmeleri ve başkalarına önerme olasılıkları üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Küresel ölçekte markaların başarıları büyük ölçüde, onların kaliteye ilişkin algılarının tutarlılığı ve tüketici beklentilerine uygunluğu ile şekillenir. Tüketiciler, bir markayı seçerken yalnızca fiziksel özellikleri değil, aynı zamanda o markanın sunduğu değerleri, güvenilirliği ve uzun vadeli performansını da göz önünde bulundururlar. Bu algı, markanın kalitesine dair bir önyargı yaratır ve markanın küresel düzeydeki itibarını artırır (Baek vd., 2010; Xie vd., 2015; Raza vd., 2024).

Bir diğer önemli nokta, küresel marka imajı ve kalite algısının, kültürel farklılıkları nasıl aşabildiğidir. Dünya çapında farklı kültürlerin, kalitenin ne olduğuna dair çeşitli anlayışları ve beklentileri bulunmakla birlikte, başarılı küresel markalar bu farklılıkları göz önünde bulundurarak tutarlı bir kalite algısı oluştururlar. Kalite, her kültürde farklı biçimlerde yorumlanabilir. Örneğin, bazı pazarlar dayanıklılığı ön planda tutarken, diğerleri yenilikçi tasarım ya da çevre dostu üretim süreçlerine daha fazla değer verebilir. Küresel markalar, bu farklı beklentilere uygun olarak kalite algılarını adapte ederek, her bir pazarda güçlü ve tutarlı bir marka imajı yaratabilirler. Sonuç olarak, bir markanın küresel alanda başarısı, yalnızca sunduğu ürünlerin kalitesine değil, aynı zamanda bu kalitenin farklı kültürlerde nasıl algılandığına da bağlıdır (Özsomer, 2012; Swoboda ve Sinning, 2020).

Küresel marka imajı ve kalite algısı arasındaki ilişki, markaların uluslararası pazarlarda nasıl konumlandığını ve hangi stratejilerle rekabet ettiklerini anlamak açısından önemlidir. Kalite algısı, markanın dünya genelinde nasıl tanındığı ve değerlendirildiği konusunda belirleyici bir faktördür. Bu bağlamda, kaliteye odaklanan markalar, tüketicilerin zihninde güven oluşturur, sadakat yaratır ve küresel pazarda uzun vadeli başarı sağlar.

Bu çalışma, gelişmekte olan bir ülkenin önemli ticaret yolları üzerinde yer alan orta ölçekli bir şehrinin ihracat sektörünü ele almakta olup, Denizli ilini örnek alarak benzer özelliklere sahip

tüm şehirleri temsil etmeyi amaçlamaktadır. Denizli, 1.061.371 kişilik nüfusu ile Türkiye'nin orta büyüklükteki şehirlerinden biri olup, gelişmekte olan bir ülkenin stratejik konumda bulunan şehirlerinden birini simgelemektedir (TÜİK, 2025). Çalışmada vurgulanan ticaret dinamikleri, yalnızca Denizli'ye özgü değil, aynı zamanda benzer özelliklere sahip diğer gelişmekte olan şehirlerde de geçerli olabilecek sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, araştırma, küresel ticaretin şekillendiği coğrafyalarda, orta ölçekli şehirlerin ticaret ve ihracat stratejilerinin gelişimine dair genel bir perspektif sunmayı hedeflemektedir. Araştırmanın bulguları, dünya genelindeki benzer şehirlerde de benzer ekonomik yapılar ve ticaret modelleri olduğunu ortaya koyarak, küresel ticaretin dinamiklerine ışık tutmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

Günümüzde markalar, yalnızca ürün ya da hizmeti temsil eden unsurlar olmaktan çıkmış, bunun ötesinde, tüketiciyle kurulan duygusal ve bilişsel bağın temel bileşenlerinden biri haline gelmiştir. Marka, tüketici algısı, değer, sadakat ve kimlik gibi çok boyutlu bir yapıyı içerir ve bireylerin tercihlerinde doğrudan belirleyici rol oynar. Bu nedenle, marka kavramına yönelik tarihsel ve teorik çalışmalar, yalnızca pazarlama alanında değil, aynı zamanda işletme stratejileri açısından da büyük önem arz etmektedir (Merz vd., 2009; Bastos ve Levy, 2012; Cho ve Hwang, 2020; Parris ve Guzman, 2023).

Markalamanın kökeni, insanlık tarihinin oldukça eski dönemlerine uzanmaktadır. Amerikan Pazarlama Birliği'ne göre marka; bir satıcının mal veya hizmetlerini diğer satıcıların mal veya hizmetlerinden ayırt etmeye yarayan ad, terim, tasarım, sembol ya da diğer ayırt edici unsurlar olarak tanımlanmaktadır (American Marketing Association 2010). Bu tanım, markanın yalnızca bir isim ya da görsel unsur olmadığını, aynı zamanda ürün, hizmet ve satıcı kimliğini farklılaştıran stratejik bir gösterge olduğunu ortaya koymaktadır. İnsanlar, ürünleri tanımak, sahipliği belirtmek ve kaliteyi göstermek amacıyla çeşitli semboller ve işaretler kullanmıştır (Çakırer, 2013; Çifci ve Cop, 2007; Perry ve Wisnom, 2003). Özellikle eski uygarlıklarda mühürler ve sembolik figürler, hem mülkiyetin hem de otoritenin bir göstergesi olarak işlev görmüştür (Knapp, 2000; Ercan vd., 2010). Dolayısıyla, marka olgusu tarihsel olarak yalnızca ticari bir kimlik değil, aynı zamanda toplumsal bir iletişim aracı olarak da değerlendirilmiştir.

Bununla birlikte, günümüzde marka, yalnızca somut bir simge değil, aynı zamanda tüketicinin zihninde ve duygularında oluşan soyut bir anlamı da ifade etmektedir (Wijaya, 2013; Haigh ve İlgüner, 2012). Marka, isim, sembol ve tasarım gibi unsurlar aracılığıyla rakiplerinden ayrışarak özgün bir kimlik kazanır (Blythe, 2013; Armstrong vd., 2014; Kotler vd., 2018). Bu bağlamda, Wood (2000) da markayı, bir satıcının ürününü tanımlayan ve farklılaştıran unsurlar bütünü olarak tanımlamaktadır. Kısacası, marka yalnızca görsel bir unsur değil, bireylerin zihninde şekillenen, değerler ve duygularla beslenen çok katmanlı bir deneyimdir.

Öte yandan, küreselleşmenin hız kazanmasıyla birlikte işletmelerin uluslararası pazarlarda varlık göstermesi artık kaçınılmaz bir gereklilik haline gelmiştir. Bu bağlamda küresel markalar, hem üretici hem de tüketici açısından çeşitli avantajlar sunmaktadır. Küresel medya, dijital iletişim, üretim standartlarının yaygınlaşması, kentleşme ve göç gibi faktörler, bu markaların hem arz hem de talep tarafında cazibesini artırmaktadır (Özsomer vd., 2012; Ritzer, 2007). Üretici açısından değerlendirildiğinde, küresel markalar maliyet avantajı ve operasyonel verimlilik sağlarken (Maljers, 1992; Özsomer ve Prussia, 2000) tüketici açısından ise güçlü bir imaj ve yüksek farkındalık yaratmaktadır (Alden vd., 1999; Holt vd., 2004). Özellikle tüketici beklentilerinin küresel düzeyde benzeşmesi, bu markaları daha da çekici kılmakta ve marka yönetimi anlayışında

yeni entegrasyon süreçlerini beraberinde getirmektedir (Özsomer ve Simonin, 2004; Steenkamp vd., 2002).

Ancak her marka, küresel ölçekte aynı başarıyı elde edememektedir. Kültürel farklılıklar ve yerel pazarlara uyum zorunluluğu, markaların esnek stratejiler geliştirmesini gerekli kılmaktadır (Hollis vd., 2011). Literatürde küresel markalar, dünya genelinde tanınan, yüksek kalite standartlarına sahip olan ve pazarlarda ortak bir strateji izleyen markalar olarak tanımlanmaktadır (Alkın ve Kuşat, 2023; Karataş ve Altunışık, 2016; Aaker ve Joachimsthaler, 1999). Schuiling ve Kapferer (2004) de benzer biçimde, bu markaların pazarlama stratejilerini tüm pazarlarda standart şekilde uyguladığını vurgulamaktadır. Ayrıca, Özsomer ve Altaras (2008), küresel markaları hem pazarlama stratejilerinin standardizasyonu hem de tüketici algısı bağlamında değerlendirmektedir. Bu tür markalar, merkezi pazarlama stratejileriyle yönetilmekte ve istikrarlı bir marka kimliği oluşturmaktadır.

Dolayısıyla, farklı yaklaşımlar bulunsa da literatürde küresel markalar, tüm pazarlarda benzer kalite ve hissiyat sunan, belirli sembollerle tanımlanan ve farklılaşarak öne çıkan markalar olarak genel kabul görmektedir.

Küreselleşmenin etkisiyle markalar, yalnızca ürünleri değil, aynı zamanda yaşam tarzlarını ve değer sistemlerini de temsil eden kültürel sembollere dönüşmüştür. Bu çerçevede, küresel marka imajı, bir markanın uluslararası pazarlarda nasıl algılandığını ve tüketici üzerindeki etkilerini ifade eden önemli bir kavramdır. Güven, kalite ve prestij gibi unsurlar, tüketici zihninde markayla ilişkilendirilen çağrışımları oluşturmakta ve satın alma kararlarını doğrudan etkilemektedir (Keller, 1993). Bu nedenle, işletmeler güçlü bir marka imajı oluşturmak amacıyla pazarlama stratejilerini bu doğrultuda şekillendirmektedir (Corbu, 2009).

Buna ek olarak, marka imajı kültürel bağlamlara göre değişkenlik gösterirken, küresel marka imajı ise uluslararası medya, dijital platformlar ve standartlaştırılmış pazarlama stratejileri aracılığıyla şekillenmektedir (Baumann vd., 2015; Cretu ve Brodie, 2007). Marka çağrışımları hem marka geliştiriciler tarafından kodlanan anlamlardan hem de tüketicilerin bireysel deneyimlerinden beslenmektedir (Batey, 2008). Bu doğrultuda, küresel marka imajı, prestij, güvenilirlik, kalite ve benzersizlik gibi unsurlar etrafında şekillenen ve tüketici zihninde ortak bir anlam oluşturan bir algı sistemidir.

Sonuç olarak, küresel marka imajı yalnızca görsel kimlik unsurlarına değil, aynı zamanda kültürel bağlamlara, tüketici deneyimlerine ve sembolik etkileşimlere dayanmaktadır. Markaların küresel düzeyde başarılı olabilmesi için, farklı kültürlerde benzer algılar oluşturması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, güçlü ve tutarlı bir küresel marka imajı, firmalara hem rekabet avantajı kazandırmakta hem de tüketici sadakatini önemli ölçüde artırmaktadır.

1.1. Denizli İhracat Sektörü

Denizli, Türkiye'nin Ege Bölgesi'nde yer alan ve ekonomik olarak önemli bir yere sahip olan orta ölçekli bir şehirdir. Şehir, son yıllarda hızlı bir şekilde gelişen ihracat sektörü ile dikkat çekmektedir. Özellikle tekstil, hazır giyim ve makine imalatı gibi alanlarda güçlü bir üretim kapasitesine sahip olan Denizli, ülke ekonomisinde önemli bir rol üstlenmektedir (Durur ve Parer, 2009; Karadayi, 2009; Servet vd., 2020; Koçoğlu ve Sarıtaş, 2016).

Denizli'nin ihracat sektörü, şehirdeki sanayileşmenin hızla artması ile paralel bir şekilde büyümüştür. Şehir, Türkiye'nin önde gelen tekstil üretim merkezlerinden biri olarak, hem iç pazarın hem de dış pazarın ihtiyaçlarına hitap eden geniş bir üretim yelpazesi sunmaktadır. Tekstil, taş ve toprağa bağlı sanayi, şehrin ihracatının büyük bir kısmını oluştururken (Sarı ve

Bardakçı, 2010), bunun yanı sıra otomotiv yan sanayi, makine, elektrikli aletler ve inşaat malzemeleri gibi sektörler de Denizli'nin dış ticaretini güçlendiren diğer alanlardır.

Denizli'nin ihracat sektörü, küresel ticaret yollarına yakın olması ve lojistik altyapısının güçlü olması gibi avantajlarla desteklenmektedir. Bu, şehrin, hem yurtiçinde hem de yurtdışında, rekabetçi bir konum elde etmesine olanak tanımaktadır. Denizli, özellikle Avrupa, Orta Doğu, ABD, Rusya ve Kuzey Afrika pazarlarına yönelik yaptığı ihracatla dikkat çekmektedir (Batmaz, 2019; Batmaz, 2012; Karadayi, 2018). Bu pazarlar, Denizli'nin üretim kapasitesine ve kaliteye odaklanmış ihracat stratejilerine uygun bir yapı sunmaktadır. Nitekim şehrin ihracat kapasitesi 2024 yılında 4,5 milyar doların üzerine çıkmış olup, ihracatın büyük bölümü tekstil ve hazır giyim sektörlerinden oluşmaktadır. Ayrıca mermer ve doğaltaş gibi katma değerli ürünlerin de ihracatta kayda değer bir payı bulunmaktadır (DENİB, 2025). Bununla birlikte, Denizli'nin küçük ve orta ölçekli işletmelere (KOBİ'ler) verdiği önem ve bu işletmelerin ihracata olan yatkınlıkları, şehri daha esnek ve yenilikçi bir ticaret ortamına sokmaktadır.

Özellikle son yıllarda Denizli'nin ihracat sektörü, sürdürülebilir üretim yöntemleri ve çevre dostu yaklaşımlara odaklanarak küresel pazarlarda rekabet avantajı yaratmaya başlamıştır. Bu süreç, hem yerel işletmelerin küresel standartlara uygun üretim yapmalarına olanak sağlamış, hem de çevre bilincine sahip tüketicilerin tercihlerine hitap etmiştir. Sürdürülebilirlik, Denizli'nin ihracat sektöründe hem ekonomik hem de toplumsal açıdan önemli bir yer tutmaktadır (Koçoğlu ve Sarıtaş, 2016; Alkın ve Kuşat, 2023).

Uluslararası ticaret, küresel ekonominin dinamiklerini şekillendiren en önemli unsurlardan biridir (Alkın, 2024). Denizli'nin ihracatındaki başarılı stratejiler, küresel ticaretin dinamiklerine adapte olabilme yeteneğiyle de öne çıkmaktadır. Küresel ekonominin değişkenlik gösterdiği, ticaret savaşlarının ve ekonomik belirsizliklerin arttığı bir dönemde, Denizli ihracatçıları, farklı pazarlara yönelik esnek stratejiler geliştirerek, riskleri minimize etmiştir. Denizli'nin ihracat sektörü, yüksek teknolojiye sahip üretim süreçleri, kalite odaklı üretim anlayışı ve güçlü yerel iş gücü ile desteklenen bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte, şehirdeki iş dünyası, ihracatın artırılmasında kamu destekli teşviklerden faydalanmakta, dış ticaret eğitimleri ve seminerler aracılığıyla sektörel bilgi ve beceriler geliştirmektedir.

1.2. Hipotezlerin Geliştirilmesi

Çalışmada hipotezler, müşteri temelli marka değeri yaklaşımı, sinyal teorisi, yer markalama ve köken imajı literatürü temelinde geliştirilmiştir. Müşteri temelli marka değeri yaklaşımına göre marka değeri, paydaşların marka hakkındaki bilgi, çağrışım ve değerlendirmeleriyle şekillenmektedir. Bu yaklaşımda algılanan kalite, marka değerinin ve marka imajının temel belirleyicilerinden biri olarak kabul edilmektedir (Keller, 1993; Aaker, 1996; Yoo vd., 2000). Zeithaml (1988)'e göre algılanan kalite, ürün ya da hizmete ilişkin nesnel özelliklerden çok, bireylerin zihninde oluşan genel üstünlük değerlendirmesidir. Bu nedenle kalite algısının hem yerel hem de küresel marka imajını etkileyebileceği varsayılmaktadır.

Sinyal teorisi de bu ilişkiyi desteklemektedir. Bu teoriye göre kaliteye ilişkin göstergeler, bilgi asimetrisinin bulunduğu durumlarda güven, yeterlilik ve itibara dair önemli sinyaller üretmektedir (Spence, 1978). Pazarlama literatüründe marka, tüketici ve paydaşlar için kalite ve güvenilirlik sinyali olarak değerlendirilmektedir (Erdem ve Swait, 1998). Bu bağlamda kalite algısı, Denizli gibi üretim ve ihracat kimliği güçlü bir yerel bağlamda, yerel marka imajını olumlu yönde etkileyebilecek temel bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

H_1: Kalite algısı, yerel marka imajını pozitif yönde etkiler.

Yer markalama literatürü, şehirlerin yalnızca coğrafi alanlar değil, ekonomik, kültürel ve sembolik anlamlar taşıyan marka yapıları olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Kavaratzis (2004), şehir markalaşmasını kentin kimliği, iletişimi ve paydaşlar tarafından algılanma biçimiyle ilişkili stratejik bir süreç olarak ele almaktadır. Lucarelli ve Berg (2011) ile Kavaratzis ve Hatch (2013) de şehir imajının marka algısı ve rekabet gücü üzerinde etkili olabileceğini belirtmektedir. Bu nedenle yerel marka imajının, küresel marka imajını olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir.

H_2: Yerel marka imajı, küresel marka imajını pozitif yönde etkiler.

Kalite algısının küresel marka imajı üzerindeki etkisi, marka değeri literatürünün temel varsayımlarıyla açıklanabilir. Algılanan kalite, markaya yönelik güven, üstünlük ve olumlu çağrışımların oluşmasına katkı sağlamaktadır (Aaker, 1996; Keller, 1993). Yoo vd. (2000) da algılanan kalitenin marka değeri ve marka algısının önemli bileşenlerinden biri olduğunu göstermektedir. Bu nedenle kalite algısının küresel marka imajı üzerinde pozitif bir etki oluşturması beklenmektedir.

H_3: Kalite algısı, küresel marka imajını pozitif yönde etkiler.

Çalışmada ayrıca kalite algısının küresel marka imajı üzerindeki etkisinde yerel marka imajının aracılık rolü üstlenebileceği varsayılmaktadır. Köken imajı literatürü, ürünlerin ve markaların ilişkilendirildiği coğrafi bağlamın marka değerlendirmeleri üzerinde etkili olabileceğini göstermektedir (Papadopoulos ve Heslop, 2002; Diamantopoulos vd., 2011). Bu çerçevede kalite algısı, önce yerel marka imajını güçlendirebilir, güçlenen yerel marka imajı da küresel marka imajının oluşumuna katkı sağlayabilir. Foroudi vd. (2016) yer markası, yer imajı ve yer itibarı arasındaki ilişkilerin birlikte değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu nedenle yerel marka imajı, kalite algısı ile küresel marka imajı arasında açıklayıcı bir mekanizma olarak ele alınmaktadır.

H_4: Kalite algısının küresel marka imajı üzerindeki etkisinde yerel marka imajı anlamlı ve pozitif bir aracılık rolü oynar.

2. Yöntem ve Metodoloji

Yapısal eşitlik modellemesi (YEM), sosyal bilimlerde giderek daha fazla tercih edilen, güçlü ve kapsamlı bir istatistiksel analiz tekniğidir. Çok değişkenli nedensel ilişkileri test etmek ve değerlendirmek amacıyla geliştirilen bu yöntem, birden fazla bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki karmaşık ilişkilerin aynı anda analiz edilmesine olanak tanır (Fan vd., 2012; Ullman ve Bentler, 2012; Hoyle, 1995). YEM, gerek sürekli gerekse ayrık değişkenler arasında kurulabilecek ilişki yapılarını dikkate alarak araştırmacılara teorik modelleri test etme, doğrulama ve geliştirme imkanı sunmaktadır (Gaskin vd., 2025).

YEM temelde çoklu regresyon analizi, varyans-kovaryans yapılarının incelenmesi ve faktör analizini bir araya getiren çok değişkenli bir yaklaşıma dayanır. Bu yönüyle hem korelasyonel hem de nedensel ilişkileri birlikte ele alarak, bağımlılık ilişkilerini bütünsel bir çerçevede değerlendirmeyi mümkün kılar. Özellikle psikoloji, eğitim, pazarlama ve işletme gibi alanlarda, teorik çerçevelerin test edilmesinde, değişkenler arasındaki doğrudan ve dolaylı etkilerin ortaya konulmasında etkili biçimde kullanılmaktadır (Dursun ve Kocagöz, 2010; Bentler ve Yuan, 1999; Cheung ve Renswold, 2002; Hair vd., 2019).

Son yıllarda, YEM'in bir alt türü olan KEKK-YEM (Kısmi En Küçük Kareler-Yapısal Eşitlik Modellemsi) istatistiksel modelleme alanında hızlı bir gelişim göstermiştir. Özellikle küçük örneklem büyüklükleri, karmaşık modeller ve normallik varsayımının sağlanamadığı durumlarda

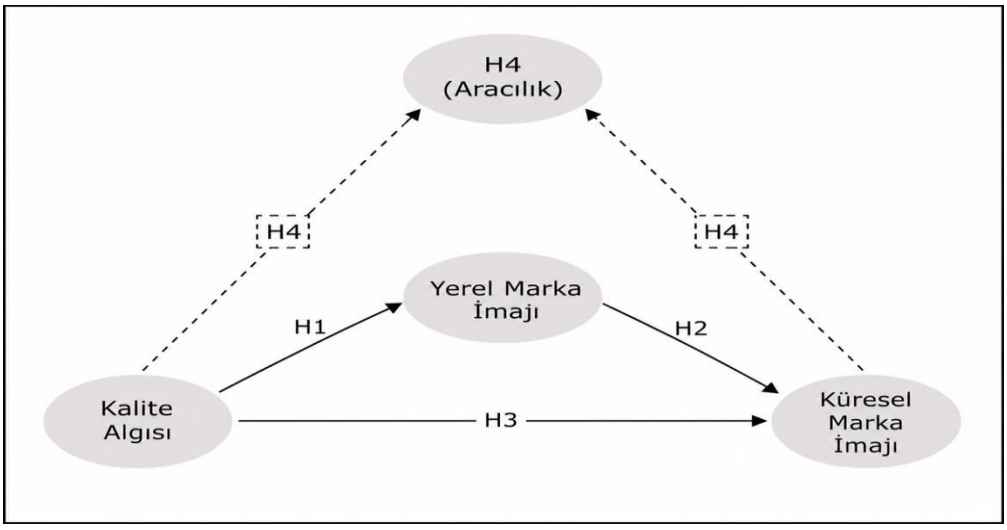
güçlü sonuçlar sunabilmesi, KEKK-YEM'in tercih edilme nedenleri arasında yer almaktadır (Kandemir vd., 2024). Bu yönteme yönelik olarak Chin (1998), Haenlein ve Kaplan (2004), Hair vd. (2019; 2020), Nitzl ve Chin (2017), Rigdon (2013), Roldán ve Sánchez-Franco (2012) ve Tenenhaus vd. (2005) gibi çok sayıda çalışma yapılmış, Wold (1982) tarafından geliştirilen bu yaklaşım, farklı disiplinlerde yürütülen ampirik araştırmalarda önemli bir yer edinmiştir.

Genel olarak bakıldığında, yapısal eşitlik modellemesi hem ölçüm modellerinin hem de yapısal modellerin aynı anda analiz edilmesini mümkün kılarak, araştırmacıların kuramsal çerçeveleri nicel olarak test etmelerine ve anlamlı çıkarımlar yapmalarına olanak sağlamaktadır. Ayrıca KEKK-YEM yöntemi, modelin açıklayıcılığını ve tahmin gücünü öncelikli olarak ele alır. Bu yönüyle, yapıların birbirleriyle olan ilişkilerini açıklarken aynı zamanda bu yapıların bağımlı değişken üzerindeki etkilerini güçlü biçimde ortaya koyar. Tüm bu özellikleri nedeniyle, KEKK-YEM yöntemi araştırmalarda sıkça tercih edilen güvenilir bir analiz tekniğidir (Hair vd., 2019; Memon vd., 2021).

Çalışmada yürütülen yapısal eşitlik modellemesi analizleri, R programlama dili kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Açık kaynaklı ve kullanıcı dostu bir istatistiksel analiz ortamı sunan R, özellikle "seminr" "plspm", "semPLS", "lavaan" ve "SmartPLS" gibi paketler aracılığıyla yapısal eşitlik modellerinin esnek ve detaylı biçimde uygulanmasına olanak sağlamaktadır. R programı, sadece analiz sürecinde değil, aynı zamanda veri temizleme, görselleştirme ve raporlama süreçlerinde de bütüncül bir yaklaşım sunar. Bununla birlikte, R'ın açık kaynak yapısı sayesinde analiz süreçleri tamamen şeffaf, tekrarlanabilir ve akademik denetime açık hale gelmektedir. Bu yönüyle R, özellikle KEKK-YEM gibi parametrik olmayan yöntemlerin uygulanmasında esneklik sunarak, örneklem büyüklüğü ve veri dağılımına ilişkin sınırlılıkları aşma noktasında önemli bir avantaj sağlamaktadır (Kassambara, 2017; Rosseel, 2012). Çalışma kapsamında elde edilen tüm model sonuçları, R programında doğrulama analizleri ile desteklenmiş ve bilimsel geçerlilik temelinde raporlanmıştır.

2.1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırma modeli ve hipotezleri oluşturulurken literatürdeki daha önce yer alan çalışmalardan yararlanılmıştır. Araştırma modeli "Kalite Algısı", "Yerel Marka İmajı" ve "Küresel Marka İmajı" gibi üç temel değişkenden oluşmaktadır. Araştırma modeli Şekil 3.1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Teorik Model

Modele göre kalite algısının, yerel marka imajına ve küresel marka imajına etkisinin olup olmadığı, ayrıca yerel marka imajının da küresel marka imajına etkisinin olup olmadığı araştırılmaktadır.

Literatürde daha önce yapılan araştırmalar değerlendirilerek hazırlanan hipotezler aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

H_1: Kalite algısı, yerel marka imajını pozitif yönde etkiler.

H_2: Yerel marka imajı küresel marka imajını pozitif yönde etkiler.

H_3: Kalite algısı küresel marka imajını pozitif yönde etkiler.

H_4: Kalite algısının küresel marka imajına etkisinde, yerel marka imajı anlamlı ve pozitif bir aracılık rolü oynamaktadır.

3. Bulgular

Çalışmada, kalite algısı, yerel marka imajı ve küresel marka imajı değişkenleri arasındaki ilişkileri test etmek amacıyla Kısmi En Küçük Kareler Yapısal Eşitlik Modellemesi (KEKK-YEM) kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar, modelin hem ölçüm hem de yapısal açıdan genel olarak uygunluk gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 1. Çalışmanın KEKK-YEM Analiz Sonuçları

Değişkenler	**Alpha**	**RhoC**	**AVE**	**RhoA**
Kalite Algısı	0.969	0.973	0.752	0.973
Yerel Marka İmajı	0.950	0.962	0.834	0.951
Küresel Marka İmajı	0.919	0.926	0.461	0.938

Değişkenler	**R^2**
Yerel Marka İmajı	0.658
Küresel Marka İmajı	0.293

Değişkenler	**Yol Katsayısı**	**T değeri**	**P Değeri**
Kalite Algısı -> Yerel Marka İmajı	0.811	31.225699	0.000
Kalite Algısı -> Küresel Marka İmajı	0.238	2.599485	0.005
Yerel Marka İmajı -> Küresel Marka İmajı	0.330	3.808288	0.000

Değişkenlerin Toplam Etkisi			
Değişkenler	**Kalite Algısı**	**Yerel Marka İmajı**	**Küresel Marka İmajı**
Kalite Algısı	0.000	0.811	0.506
Yerel Marka İmajı	0.000	0.000	0.330
Küresel Marka İmajı	0.000	0.000	0.000

Değişkenlerin Dolaylı Etkisi			
Değişkenler	**Kalite Algısı**	**Yerel Marka İmajı**	**Küresel Marka İmajı**
Kalite Algısı	0.000	0.000	0.267
Yerel Marka İmajı	0.000	0.000	0.000
Küresel Marka İmajı	0.000	0.000	0.000

Heterotrait-Monotrait (HTMT) Değerleri Analizi			
Değişkenler	**Kalite Algısı**	**Yerel Marka İmajı**	**Küresel Marka İmajı**
Kalite Algısı	.	.	.
Yerel Marka İmajı	0.841	.	.

Küresel Marka İmajı	0.446	0.478	.

Fornell-Larcker (Fl- Criteria) Değerleri Analizi

Değişkenler	Kalite Algısı	Yerel Marka İmajı	Küresel Marka İmajı
Kalite Algısı	0.867	.	.
Yerel Marka İmajı	0.811	0.913	.
Küresel Marka İmajı	0.506	0.523	0.679

Çoklu Doğrusallık (VIF-Value) Değerleri Analizi

Değişkenler	VIF Değeri
Kalite Algısı	2.923
Yerel Marka İmajı	2.923
Küresel Marka İmajı	.

Etki Büyüklüğü (f^2/ Fsquare) Analizi Sonuçları

Değişkenler	Kalite Algısı	Yerel Marka İmajı	Küresel Marka İmajı
Kalite Algısı	0.000	1.923	0.033
Yerel Marka İmajı	0.000	0.000	0.038
Küresel Marka İmajı	0.000	0.000	0.000

Yapıların güvenilirliği ve geçerliliği, Cronbach's Alpha, Kompozit Güvenirlik (CR), Ortalama Varyans Açıklaması (AVE) ve ayırt edici geçerlilik analizleri ile değerlendirilmiştir. Tüm yapılarda Alpha ve CR değerleri 0.90'ın üzerindedir. Bu, içsel tutarlılık güvenirliğinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2014). Kalite algısı ve yerel marka imajı değişkenlerinin AVE değerleri, 0.50 eşik değerini aşarak geçerlilik sağlamıştır (Tokmak vd., 2022). Ancak küresel marka imajının AVE değeri 0.461 ile sınırın altındadır. Bu durum, yapının bazı göstergelerinin düşük yükleme değerine sahip olabileceğini ve modelin bu yönünün geliştirmeye açık olduğunu göstermektedir (Fornell ve Larcker, 1981). Fakat bazı durumlarda AVE değerinin 0,40 değerinden de büyük olması yeterli sayılabilmektedir (Huang vd., 2022; Hair vd., 2011; Haji-Othman ve Yusuff, 2022). Yaptığımız çalışmada Cronbach's Alpha, rhoA, AVE ve rhoC değerleri incelendiğinde, önceki literatür ve araştırmalar da dikkate alınarak gerçekleştirilen analizler sonucunda güvenilirlik ve geçerlilik düzeyinin oldukça sağlam ve uyumlu olduğu görülmektedir.

Çalışmada yapıların birbirinden ayırt edici olup olmadığını test etmek amacıyla iki farklı yöntemden yararlanılmıştır: Heterotrait-Monotrait (HTMT) oranı ve Fornell-Larcker kriteri. Bu yöntemler, modelin geçerliliğini değerlendirmek açısından yaygın biçimde önerilmektedir (Hair vd., 2014; Henseler vd., 2015).

İlk olarak, HTMT oranları incelenmiştir. HTMT oranı, her iki yapının farklı konstrüktlere ait olup olmadığını ölçmek amacıyla korelasyon temelli bir kıyaslama sunar. HTMT değerlerinin 0.90'ın altında kalması, yapılar arasında ayırt edici geçerliliğin sağlandığına işaret etmektedir (Henseler vd., 2015). Analiz sonuçlarına göre, kalite algısı ile yerel marka imajı arasında 0.841, kalite algısı ile küresel marka imajı arasında 0.446 ve yerel marka imajı ile küresel marka imajı arasında 0.478 düzeyinde HTMT oranları elde edilmiştir. Bu sonuçlar, tüm yapıların birbirinden yeterli düzeyde farklılaştığını ve modelin bu açıdan geçerli olduğunu göstermektedir.

İkinci olarak, Fornell-Larcker kriteri dikkate alınmıştır. Bu kritere göre, her yapının ortalama varyans açıklaması (AVE) değerinin karekökü, o yapının diğer yapılarla olan korelasyon değerlerinden yüksek olmalıdır. Bu durum, her yapının kendi göstergeleri tarafından diğer yapılardan daha iyi temsil edildiğini gösterir (Fornell ve Larcker, 1981). Elde edilen sonuçlara göre, kalite algısı yapısının AVE karekökü 0.867 olup, yerel marka imajı ile olan korelasyon değeri 0.811 ve küresel marka imajı ile olan korelasyon değeri 0.506'dan büyüktür. Benzer şekilde, yerel marka imajının AVE karekökü 0.913 iken, bu yapının kalite algısı ve küresel marka imajı ile olan korelasyon değerleri sırasıyla 0.811 ve 0.523'tür. Küresel marka imajına ilişkin

AVE karekökü ise 0.679 olup, diğer iki yapıyla olan korelasyon değerlerinden büyüktür. Bu bulgular da Fornell-Larcker kriteri açısından modelde ayırt edici geçerliliğin sağlandığını ortaya koymaktadır.

Ayırt edici geçerlilik analizi sonuçlarına göre, hem HTMT oranlarının kabul edilebilir sınırlar içinde olması hem de Fornell-Larcker kriterinin karşılanması, çalışmada yer alan yapıların birbirinden anlamlı biçimde ayrıştığını ve ölçüm modelinin bu yönüyle geçerli olduğunu göstermektedir. Bu durum, yapılar arası karışıklık olmadığını ve analiz sonuçlarının yorumlanabilirliğini desteklemektedir.

Yapısal model sonuçları, hipotez edilen ilişkilerin tamamının istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermiştir. Yol katsayıları, t değerleri ve p değerleri istatiksel olarak anlamlı düzeydedir.

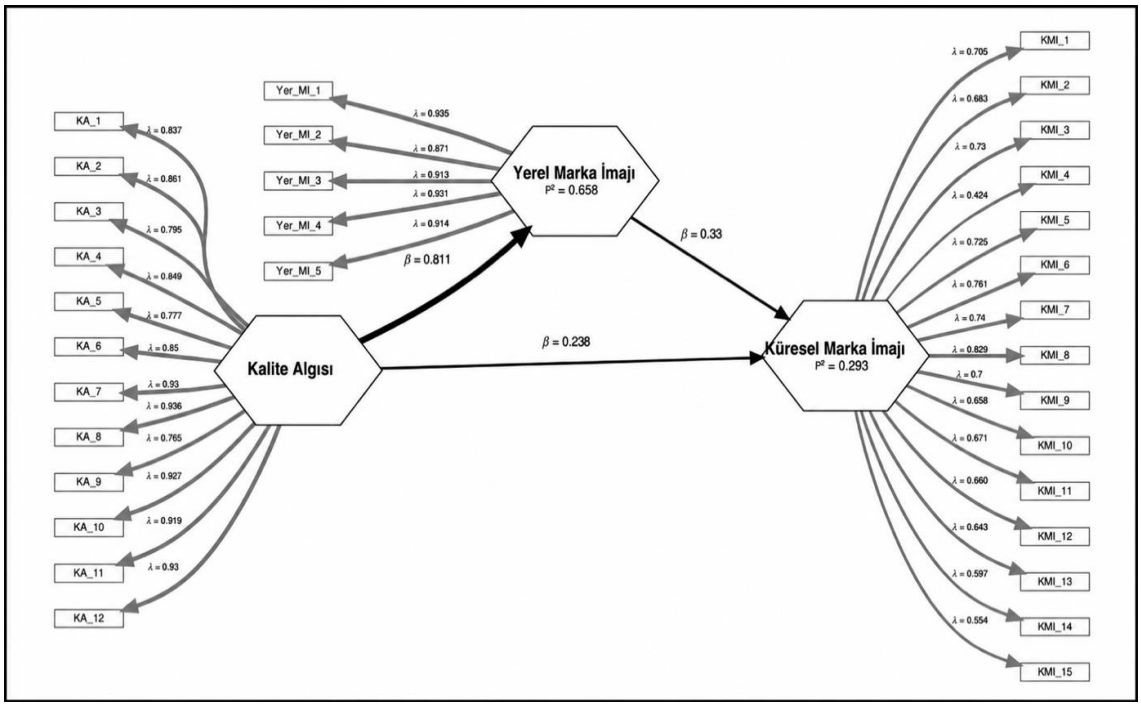
Modelin bağımlı değişken açıklayıcılığı, R^2 değerleri ile değerlendirilmiştir. Yerel marka imajı değişkeni için $R^2 = 0.658$ olup yüksek düzeyde açıklayıcılık göstermektedir. Küresel marka imajı için $R^2 = 0.293$'tür ve bu, orta düzeyde bir açıklanma oranına işaret etmektedir. Dolayısıyla modelin genel açıklayıcılığı yeterlidir.

Toplam ve dolaylı etkiler analiz edildiğinde, kalite algısının küresel marka imajı üzerinde hem doğrudan (0.238) hem de dolaylı (0.267) etkisinin bulunduğu görülmüştür. Dolaylı etki, kalite algısının yerel marka imajı aracılığıyla küresel marka imajını etkilemesiyle oluşmaktadır. Böylece kısmi aracılık ilişkisi söz konusudur (Hair vd., 2014).

Bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı bulunup bulunmadığı VIF değerleri ile kontrol edilmiştir. Kalite algısı ve yerel marka imajı değişkenlerinin VIF değerleri 2.923 olarak tespit edilmiştir; bu değerler 5'in altında olduğu için multikolinearlik sorunu bulunmamaktadır.

Etki büyüklüğü (f^2) analizine göre, kalite algısı'nın yerel marka imajı üzerindeki etkisi oldukça büyük ($f^2 = 1.923$) olup, modelin temel belirleyici değişkeni olduğunu göstermektedir. Diğer etkiler küçük düzeyde olmakla birlikte istatistiksel olarak anlamlıdır.

Analiz bulguları, kalite algısının hem yerel marka imajı hem de küresel marka imajı üzerinde anlamlı etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Özellikle yerel marka imajı değişkeninin, küresel marka imajı üzerindeki aracı rolü dikkat çekicidir. Araştırma kapsamında geliştirilen model, yapılar arası ilişkileri açıklamakta yeterli düzeyde olup, pazarlama ve marka stratejileri açısından önemli çıkarımlar sunmaktadır.

Şekil 2. Yol Modeli

Çalışmada kullanılan yapısal model diyagramı, kalite algısı, yerel marka imajı ve küresel marka imajı değişkenleri arasındaki nedensel ilişkileri açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Modeldeki yapılar arasındaki ilişkiler, yol katsayıları (β), açıklayıcılık düzeyleri (R^2) ve gözlenen değişkenlerin yükleme katsayıları (λ) üzerinden değerlendirilmiştir. Kalite algısının yerel marka imajı üzerindeki etkisi β = 0.811 olarak hesaplanmış ve bu ilişkinin oldukça güçlü bir pozitif yönde olduğu görülmüştür. Bu değer, çalışmada yer alan en yüksek yapısal yol katsayısı olup, kalite algısının yerel marka imajının oluşumunda belirleyici bir unsur olduğunu göstermektedir. Kalite algısının küresel marka imajı üzerindeki doğrudan etkisi ise β = 0.238 düzeyindedir. Bunun yanında, yerel marka imajının küresel marka imajı üzerindeki etkisi β = 0.33 olarak bulunmuştur. Bu bulgular, kalite algısının küresel marka imajı üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı etkiler yarattığını ve yerel marka imajının bu ilişkide kısmi bir aracı rol üstlendiğini göstermektedir.

Modelde yer alan bağımlı değişkenlerin açıklanma düzeyleri incelendiğinde, yerel marka imajının R^2 değeri 0.658 olarak bulunmuştur. Bu değer, kalite algısının bu yapının yaklaşık %66'sını açıkladığını göstermektedir. Küresel marka imajının R^2 değeri ise 0.293 olup, bu yapı üzerindeki açıklayıcılık düzeyinin daha sınırlı ancak anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu durum, kalite algısı ve yerel marka imajı değişkenlerinin küresel marka imajının oluşumuna katkı sağladığını, ancak modelde yer almayan başka değişkenlerin de bu yapıyı etkileyebileceğini düşündürmektedir.

Ölçüm modeli incelendiğinde, kalite algısı değişkeni altında yer alan tüm maddelerin yükleme katsayılarının yüksek olduğu görülmektedir. Özellikle KA_9 (λ = 0.927), KA_10 (λ = 0.919) ve KA_11 (λ = 0.93) gibi göstergeler, bu yapının güçlü şekilde ölçüldüğünü ortaya koymaktadır. En düşük yükleme değeri KA_6 (λ = 0.777) olup, bu değer dahi genel kabul gören 0.70 eşik değerinin üzerindedir. Yerel marka imajı değişkeni altındaki beş göstergenin tamamı oldukça yüksek yükleme katsayılarına sahiptir (λ = 0.871 ile 0.935 arasında değişmektedir). Bu durum, bu yapının da yüksek içsel tutarlılığa sahip olduğunu göstermektedir. Küresel marka imajı yapısı ise nispeten daha düşük yükleme değerlerine sahiptir. Özellikle KMI_4 (λ = 0.424), KMI_5 (λ = 0.420) ve KMI_14 (λ = 0.554) gibi göstergelerin daha düşük katsayılara sahip olması, bu maddelerin yapıyı yeterince temsil edemeyebileceğini ve modelde iyileştirmeye açık noktalar bulunduğunu göstermektedir. Bu tür göstergeler için madde çıkarımı veya yeniden yapılandırma gibi stratejiler önerilebilir.

Genel olarak, modelin hem ölçüm hem de yapısal bileşenlerinin teorik çerçeveyle tutarlı olduğu, istatistiksel açıdan anlamlı sonuçlar ürettiği ve değişkenler arasındaki ilişkileri yeterli düzeyde yansıttığı görülmektedir. Bu kapsamda yol diyagramı, kalite algısının hem yerel hem de küresel marka imajı üzerindeki belirleyici etkisini görsel ve analitik olarak desteklemektedir.

Sonuç

Çalışma, kalite algısının küresel marka imajı üzerindeki etkisini ve bu ilişkide şehir marka imajının aracılık rolünü incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin önemli sanayi kentlerinden biri olan Denizli örneği üzerinden yürütülen araştırma, sadece yerel düzeyde değil, aynı zamanda benzer sosyo-ekonomik özelliklere sahip gelişmekte olan ülkelerdeki orta ölçekli şehirler için de genellenebilir çıkarımlar sunmayı hedeflemiştir. Yapısal eşitlik modellemesi (YEM) çerçevesinde uygulanan analizler, kalite algısının hem şehir marka imajı hem de küresel marka imajı üzerinde anlamlı ve pozitif etkiler yarattığını ortaya koymuştur. Ayrıca, şehir marka imajının küresel marka imajı üzerinde doğrudan ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu da tespit edilmiştir. Bu bulgu, kalite algısının küresel marka imajını şekillendirmede yalnızca doğrudan değil, aynı zamanda şehir marka imajı aracılığıyla dolaylı bir etki yarattığını göstermektedir. Dolayısıyla modelde kısmi bir aracılık ilişkisi söz konusudur.

Bu sonuç, kalite algısının küresel marka imajını yalnızca doğrudan etkileyen teknik bir unsur olmadığını, aynı zamanda yerel marka imajı üzerinden anlam kazanan daha geniş bir algı yapısının parçası olduğunu göstermektedir. Başka bir ifadeyle, işletmelerin kaliteye ilişkin olumlu değerlendirmeleri küresel marka imajını güçlendirmekte, ancak bu etki, markanın

ilişkilendirildiği yerel bağlamın imajı aracılığıyla daha kapsamlı bir marka algısına dönüşmektedir. Bu durum, kalite algısı ile küresel marka imajı arasındaki ilişkinin tek yönlü ve doğrudan bir ilişki olarak değil, yerel bağlam tarafından desteklenen çok katmanlı bir süreç olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmada kullanılan ölçüm modeli, güvenilirlik ve geçerlilik açısından tatmin edici sonuçlar vermiştir. Cronbach's Alpha, Kompozit Güvenirlik ve Ortalama Varyans Açıklaması (AVE) değerleri literatürde kabul gören eşiklerin üzerinde olup, yapısal değişkenlerin güvenilir bir şekilde ölçüldüğünü göstermektedir. Küresel marka imajı değişkeninde AVE değeri bazı göstergeler açısından sınırda kalmış olmakla birlikte, genel model bütünlüğü bozulmamış ve ayırt edici geçerlilik hem Fornell-Larcker kriteri hem de HTMT oranları aracılığıyla sağlanmıştır. Ayrıca, multikolinearlik sorunu bulunmamakta, yapıların VIF değerleri kabul edilebilir düzeydedir. Etki büyüklüğü analizleri ise özellikle kalite algısının yerel marka imajı üzerindeki etkisinin çok yüksek düzeyde olduğunu ortaya koymuş; bu durum Kalite Algısı değişkeninin modeldeki belirleyici rolünü pekiştirmiştir.

Araştırmanın en dikkat çekici sonuçlarından biri, şehir marka imajının küresel marka imajı üzerinde oynadığı aracılık rolüdür. Bu bulgu, özellikle orta ölçekli kentlerin küresel pazarlarda marka değeri oluşturma süreçlerinde, yalnızca ürün ve hizmet kalitesine değil, aynı zamanda şehrin algılanan itibarı, imajı ve kültürel sermayesinin de önemli bir unsur olduğunu göstermektedir. Şehirlerin marka stratejileri, küresel markaların tüketici zihnindeki algılarını şekillendirmede dolaylı fakat etkili bir katkı sunabilmektedir. Bu bağlamda, markaların yalnızca ürün merkezli değil, aynı zamanda yerel kimlik, kültür ve şehir değerleri ile entegre bir marka yönetimi stratejisi benimsemeleri önerilmektedir.

Araştırmanın sonuçları, kalite algısının küresel ölçekte marka performansını artırmada temel bir unsur olduğunu doğrularken, bu ilişkinin, şehir marka imajı gibi daha geniş çevresel faktörlerle desteklenmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Özellikle ihracat odaklı şehirlerde faaliyet gösteren firmalar için kalite temelli pazarlama stratejileri ile şehir markalaşmasına yönelik bütünleşik iletişim kampanyaları, küresel pazarlarda kalıcı bir marka imajı inşa etmede önemli bir rol oynayacaktır.

Çalışmanın bulguları, literatürdeki önceki araştırmalarla karşılaştırıldığında dikkat çekici benzerlikler ve farklılıklar ortaya koymaktadır. Öncelikle, kalite algısının marka imajı üzerindeki etkisinin güçlü ve pozitif olduğu sonucumuz, Aaker (1996) ve Keller (2003)'in marka değerinin temel belirleyicileri arasında kalite algısını öne çıkaran bulgularıyla örtüşmektedir. Benzer şekilde, Yoo, Donthu ve Lee (2000), algılanan kalite ile marka imajı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğunu belirtmiş, bu yönüyle araştırmamızın sonuçlarını desteklemiştir.

Şehir marka imajının küresel marka imajı üzerinde aracılık rolü oynaması bulgumuz ise literatürde daha sınırlı incelenmiş, ancak son yıllarda önem kazanmaya başlayan bir tartışmadır. Örneğin, Lucarelli ve Berg (2011), şehir markalaşmasının küresel ölçekte firmaların rekabet gücünü dolaylı olarak etkileyebileceğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde, Kavaratzis ve Hatch (2013), şehir kimliği ile marka imajı arasında etkileşimsel bir bağ olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu bağlamda, araştırmamız şehir marka imajının yalnızca destinasyon pazarlaması için değil, aynı zamanda küresel marka stratejileri açısından da kritik bir rol üstlendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, bazı çalışmalarda şehir imajının tüketici nezdinde her zaman belirleyici olmadığını öne süren bulgular da mevcuttur. Örneğin, Zenker ve Braun (2017), şehir marka imajının genellikle destinasyon tercihlerinde öne çıktığını, ancak ürün veya firma bazlı marka imajı üzerinde sınırlı etkiler yarattığını savunmuştur. Araştırma, bu görüşten farklı olarak, şehir imajının küresel marka imajını doğrudan etkilediğini ortaya koymuştur. Bu durum, özellikle ihracata dayalı şehirlerde şehir markalaşması ile firma markalarının birbirini destekleyici nitelikte olduğunu göstermektedir.

Ayrıca, kalite algısının küresel marka imajını hem doğrudan hem de şehir marka imajı aracılığıyla dolaylı olarak etkilemesi bulgumuz, Foroudi vd. (2018)'in markalaşmada çok katmanlı yapıları inceleyen çalışmasıyla da uyumludur. Bu sonuç, marka yönetimi literatüründe "bütünleşik kimlik

yaklaşımı"na katkı sağlayarak, ürün kalitesi ile şehir markalaşmasının birlikte ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Bu çerçevede araştırmanın temel katkısı, kalite algısı ile küresel marka imajı arasındaki ilişkiyi yalnızca firma veya ürün markası düzeyinde ele almaması, bu ilişkiye yerel marka imajını açıklayıcı bir mekanizma olarak dahil etmesidir. Böylece çalışma, küresel marka imajının oluşumunda yerel bağlamın da dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Bu sonuç, özellikle üretim ve ihracat kapasitesi bulunan orta ölçekli şehirlerde, yerel imajın küresel marka stratejileri açısından tamamlayıcı bir kaynak olarak değerlendirilebileceğine işaret etmektedir

Çalışma, kalite algısı, şehir marka imajı ve küresel marka imajı arasındaki çok katmanlı ilişkiyi teorik ve ampirik açıdan ortaya koyarak, markalaşma literatürüne katkı sunmakta ve özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki şehirler için yol gösterici nitelikte bulgular sağlamaktadır. Çalışmanın bulguları, sadece teorik değil, aynı zamanda uygulayıcılar açısından da değer taşımaktadır. Gelecek araştırmalarda, farklı sektörler, şehirler veya kültürel bağlamlarda bu modelin yeniden test edilmesi, marka imajı çalışmalarının daha evrensel ve karşılaştırmalı temellere oturtulmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca çalışma, yerel marka imajının küresel marka algısı üzerindeki aracılık rolünü ortaya koyarak, literatürdeki boşluğu doldurmakta ve pazarlama kuramına katkı sağlamaktadır.

Kaynakça

Aaker, D. A. (1996). *Building Strong Brands*. New York: Free Press.

Aaker, D. A. (1996). Measuring brand equity across products and markets. *California Management Review*, 38(3), 102.

Aaker, D. A., & Joachimsthaler, E. (1999). The lure of global branding. *Harvard Business Review*, 77(6), 137-137.

Alden, D. L., Steenkamp, J.-B. E. M., & Batra, R. (1999). Brand positioning through advertising in Asia, North America, and Europe. *Journal of Marketing*, 63, 75-87.

Alkın, M. (2024). Geçmişten günümüze uluslararası ticaret politikalarına genel bakış. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 8-19.

Alkın, M., & Kuşat, N. (2023). 'Küresel Marka' ve 'Uluslararası Rekabet Avantajı' Denizli Tekstil Sektörü Araştırması. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 134-143.

Armstrong, G., Adam, S., Denize, S., & Kotler, P. (2014). *Principles of marketing*. Pearson Australia.

Baek, T. H., Kim, J., & Yu, J. H. (2010). The differential roles of brand credibility and brand prestige in consumer brand choice. *Psychology & Marketing*, 27(7), 662-678.

Bastos, W., & Levy, S. (2012). A history of the concept of branding: practice and theory. *Journal of Historical Research in Marketing*, 4, 347-368. https://doi.org/10.1108/17557501211252934

Batmaz, T. (2019). Küreselleşme-bölgeselleşme sürecinin yerel ekonomiler üzerinde oluşturduğu etkiler: Denizli örneği. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (37), 281-300.

Batmaz, N. (2012). Küreselleşmenin yerel ekonomiler üzerinde oluşturduğu etkiler Denizli il örneği: 2010. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (9), 28-54.

Baumann, C., Hamin, H., & Chong, A. (2015). The role of brand exposure and experience on brand recall-product durables vis-à-vis fmcg. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 23, 21-31.

Bentler, P.M., & Yuan, K.H. (1999). Structural equation modeling with small samples: Test statistics. *Multivariate Behavioral Research*, 34(2), 181-197.

Blythe, J. (2013). *Consumer behaviour*. SAGE Publications.

Burmann, C., Schaefer, K., & Maloney, P. (2008). Industry image: Its impact on the brand image of potential employees. *Journal of Brand Management*, 15(3), 157-176.

Cheung, G.W., & Renswold, R.B. (2002). Evaluating goodness-of-fit indexes for testing measurement invariance, structural equation modeling. *A Multidisciplinary Journal*, 9(2), 233-255.

Chin, W. W. (1998). The partial least squares approach to structural equation modeling. *Modern Methods for Business Research*, 295(2), 295-336.

Cho, E., & Hwang, J. (2020). Drivers of consumer-based brand equity: a two-country analysis of perceived brand origin and identity expressiveness. *International Marketing Review*, 37(2), 241-259.

Corbu, N. (2009). Brand image. A cross-cultural perspective. *Journal of Media Research-Revista de Studii Media*, 2(05), 72-88.

Cretu, A. E., & Brodie, R. J. (2007). The influence of brand image and company reputation where manufacturers market to small firms: A customer value perspective. *Industrial Marketing Management*, 36(2), 230-240.

Çakırer, M. A. (2013). *Marka yönetimi ve marka stratejileri*. Ekin Yayınevi.

Çifci, S., & Cop, R. (2007). Marka ve marka yönetimi kavramları: Üniversite öğrencilerinin kot pantolon marka tercihlerine yönelik bir araştırma. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44(512), 69-88.

DENİB, (2025). https://denib.gov.tr/tr/kurumsal-baskanin-mesaji-2024-yili-aralik-ayi-ihracat-degerlendirmesi.html#:~:text=2024%20yılı%20ihracat%20rakamları%20açıklandı,9%20ayında%20Denizli%20ihracatı%20arttı.

Diamantopoulos, A., Schlegelmilch, B., & Palihawadana, D. (2011). The relationship between country-of-origin image and brand image as drivers of purchase intentions: A test of alternative perspectives. *International Marketing Review*, 28(5), 508-524.

Dursun, Y., & Kocagöz, E. (2010). Yapisal eşitlik modellemesi ve regresyon: Karşilaştirmali bir analiz. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (35), 1-17.

Durur, G., & Parer, O. (2009). Türkiye ve Denizli'de ev tekstillerine genel bir bakış. *Tekstil ve Mühendis*, 16(76), 17-23.

Ercan, M. K., Öztürk, M. B., Demirgüneş, K., Başçı, E. S., & Küçükkaplan, İ. (2010). *Marka değerinin tespiti.* İMKB Yayınları, İstanbul.

Erdem, T., & Swait, J. (1998). Brand equity as a signaling. *Journal of Consumer Psychology*, 7(2), 131-157.

EM Steenkamp, J. B., Batra, R., & Alden, D. L. (2003). How perceived brand globalness creates brand value. *Journal of International Business Studies*, 34(1), 53-65.

Fan, Y., Chen, J., Shirkey, G., John, R., Wu, S. R., Park, H., & Shao, C. (2016). Applications of structural equation modeling (SEM) in ecological studies: An updated review. *Ecological Processes*, 5, 1-12.

Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50.

Foroudi, P., Gupta, S., Kitchen, P., Foroudi, M. M., & Nguyen, B. (2016). A framework of place branding, place image, and place reputation: Antecedents and moderators. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 19(2), 241-264.

Gaskin, J. E., Lowry, P. B., Rosengren, W., & Fife, P. T. (2025). Essential validation criteria for rigorous covariance-based structural equation modelling. *Information Systems Journal*, 35(6), 1630-1661.

Haenlein, M., & Kaplan, A. M. (2004). A beginner's guide to partial least squares analysis. *Understanding Statistics*, 3(4), 283-297.

Haigh, D., & İlgüner, M. (2012). *Marka değeri.* Markating Yayınları.

Hair Jr, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M., Sarstedt, M., Danks, N. P., & Ray, S. (2021). *Partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM)* using R: A workbook (p. 197). Springer Nature.

Hair, J. F. (2014). *A Primer On Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM).* Sage. Los Angeles.

Hair, J. F., Binz Astrachan, C., Moisescu, O. I., Radomir, L., Sarstedt, M., Vaithilingam, S., & Ringle, C. M. (2021). Executing and interpreting applications of PLS-SEM: Updates for family business researchers. *Journal of Family Business Strategy*, 12(3), 100392.

Hair, J. F., Howard, M. C., & Nitzl, C. (2020). Assessing measurement model quality in PLS-SEM using confirmatory composite analysis. *Journal of Business Research*, 109, 101-110.

Hair, J. F., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2011). PLS-SEM: Indeed a silver bullet. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 19(2), 139-152.

Hair, J. F., Risher, J. J., Sarstedt, M., & Ringle, C. M. (2019). When to use and how to report the results of PLS-SEM. *European Business Review*, 31(1), 2-24.

Haji-Othman, Y., & Yusuff, M. S. S. (2022). Assessing reliability and validity of attitude construct using partial least squares structural equation modeling (PLS-SEM). *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 12(5), 378-385.

Henseler, J., Ringle, C. M., & Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43(1), 115-135.

Hollis, N., Kuruoğlu, A., Keçim, A., Arı, D., Aydeniz, L., & Uçar, G. M. (2011). *Küresel marka: Dünya pazarında kalıcı marka değeri yaratma ve geliştirme yöntemleri*. Brand Age Yayınları.

Holt, D. B., Quelch, J. A., & Taylor, E. L. (2004). How global brands compete. *Harvard Business Review*, 82(9), 68-75.

Hoyle, R.H. (1995). *The structural equation modeling approach*. In R.H. Hoyle (Ed.), Structural equation modeling: Concepts, issues, and applications (pp. 1-15). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Hsieh, M. H. (2002). Identifying brand ımage dimensionality and measuring the degree of brand globalization: A cross-national study. *Journal of International Marketing*, 10(2), Special Issue on Global Branding, 46-67.

Huang, Z., Shahzadi, A., & Khan, Y. D. (2022). Unfolding the impact of quality 4.0 practices on industry 4.0 and circular economy practices: a hybrid SEM-ANN approach. *Sustainability*, 14(23), 15495.

Jo, M. S., Nakamoto, K., & Nelson, J. E. (2003). The shielding effects of brand image against lower quality countries-of-origin in global manufacturing. *Journal of Business Research*, 56(8), 637-646.

Kandemir, H., Alkın, M., & Önem, H. B. (2024). D tipi kişilik yapısının kompulsif satın alma davranışına etkisinde finansal iyi oluşun düzenleyici rolü. *Fiscaoeconomia*, 8(3), 1453-1471.

Karadayi, A. (2018). Foreıgn trade analysıs of Denizli provınce. *PressAcademia Procedia*, 8(1), 71-75.

Karadayi, A. (2019). Dış ticarette yoğunlaşma: Türkiye'den Denizli ili örneği. *Journal of Economics Finance and Accounting*, 6(4), 236-247.

Karataş, A., & Altunışık, R. (2016). Küresel markalara yönelik tutumları etkileyen faktörler. *İşletme Bilimi Dergisi*, 4(2), 143-168.

Kassambara, A. (2017). *Practical guide to cluster analysis in R: Unsupervised machine learning* (Vol. 1). Sthda.

Kavaratzis, M. (2004). From city marketing to city branding: Towards a theoretical framework for developing city brands. *Place Branding*, 1(1), 58-73.

Kavaratzis, M., & Hatch, M. J. (2013). The dynamics of place brands: An identity-based approach to place branding theory. *Marketing Theory*, 13(1), 69-86.

Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *Journal of Marketing*, 57(1), 1-22.

Keller, K. L. (2003). *Strategic brand management: Building, measuring, and managing brand equity*. Prentice Hall.

King, S. (1970). *What is a Brand?* J. Walter Thompson Company Limited, London.

Koçoğlu, D., & Sarıtaş, E. (2016). İhracat pazarlama faaliyetlerinde pazarlama karması adaptasyonun önemi ve Denizli tekstil sektöründe bir araştırma. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Ek1), 124-134.

Knapp, D. E. (200). *Marka aklı.* (Çev: Azra Tuna Akartuna). Ankara: Mediacat Kitapları, 2000.

Lee, J. L., James, J. D., & Kim, Y. K. (2014). A reconceptualization of brand image. *International Journal of Business Administration*, 5(4), 1.

Lucarelli, A., & Olof Berg, P. (2011). City branding: a state-of-the-art review of the research domain. *Journal of Place Management and Development*, 4(1), 9-27.

Maljers, F. A. (1992). Inside unilever: The evolving transnational company. *Harvard Business Review*, 70(5), 46-52.

Mark, B. (2008). *Brand meaning*. New York: Routledge,

Memon, M. A., Ramayah, T., Cheah, J. H., Ting, H., Chuah, F., & Cham, T. H. (2021). PLS-SEM statistical programs: A review. *Journal of Applied Structural Equation Modeling*, 5(1), 1-14.

Merz, M. A., He, Y., & Vargo, S. L. (2009). The evolving brand logic: A service-dominant logic perspective. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 37(3), 328-344.

Muniz Jr, A. M., & O'guinn, T. C. (2001). Brand community. *Journal of consumer research*, 27(4), 412-432.

Murphy, J. M. (1990). *Brand Strategy*. Prentice Hall.

Nitzl, C., & Chin, W. W. (2017). The case of partial least squares (PLS) path modeling in managerial accounting research. *Journal of Management Control*, 28, 137-156.

Özsomer, A., & Altaras, S. (2008). Global brand purchase likelihood: A critical synthesis and an integrated conceptual framework. *Journal of International Marketing*, 16(4), 1-28.

Özsomer, A., & Prussia, G. E. (2000). Competing perspectives in international marketing strategy: Contingency and process models. *Journal of International Marketing*, 8(1), 27-50.

Özsomer, A., & Simonin, B. L. (2004). Marketing program standardization: A cross-country exploration. *International Journal of Research in Marketing*, 21(4), 397-419.

Özsomer, A., Batra, R., Chattopadhyay, A. and Ter Hofstede, F. (2012). A global brand management roadmap. *International Journal of Research in Marketing* 29(1), 1-4.

Özsomer, A. (2012). The interplay between global and local brands: A closer look at perceived brand globalness and local iconness. *Journal of International Marketing*, 20(2), 72-95.

Papadopoulos, N., & Heslop, L. (2002). Country equity and country branding: Problems and prospects. *Journal of brand management*, 9(4), 294-314.

Parris, D. L., & Guzmán, F. (2023). Evolving brand boundaries and expectations: Looking back on brand equity, brand loyalty, and brand image research to move forward. *Journal of Product & Brand Management*, 32(2), 191-234.

Perry, A., & Wisnom, D. (2003). *Before the brand: Creating the unique DNA of an enduring brand identity*. McGraw Hill Professional.

Raza, B., Sohail, A., & Sair, S. A. (2024). Examining the contributions of brand image and perceived quality to customer loyalty through satisfaction and trust. *Gomal University Journal of Research*, 40(2), 146-158.

Rigdon, E. E. (2013). *Partial least squares path modeling*. In G. R. Hancock & R. D. Mueller (Eds.), Structural equation modeling: A second course (2nd ed., pp. 81-116). Charlotte, NC: Information Age.

Ritzer, G. (2003). The globalization of nothing. *SAIS Review*, Vol. 23, No. 2, Summer-Fall 2003, pp. 189-200, p. 190.

Roldán, J. L., & Sánchez-Franco, M. J. (2012). *Variance-based structural equation modeling: Guidelines for using partial least squares in information systems research*. In Research methodologies, innovations and philosophies in software systems engineering and information systems (pp. 193-221). IGI Global Scientific Publishing.

Rosseel, Y. (2012). lavaan: An R package for structural equation modeling. *Journal of Statistical Software*, 48(1), 1-36.

Sarı, A., & Bardakçı, A. (2010). Firma büyüklüğünün ihracat üzerindeki etkilerinin araştırılmasına dönük bir çalışma: Denizli örneği. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (50), 1159-1172.

Servet, H., Yayla, N., & Çeviş, İ. (2020). Coğrafi işaretli ürünlerin ihracata dayalı kalkınma potansiyeli: Denizli örneği. *Ege Coğrafya Dergisi*, 29(1), 107-123.

Schuiling, I., & Kapferer, J. N. (2004). Executive insights: Real differences between local and international brands: Strategic implications for international marketers. *Journal of İnternational Marketing*, 12(4), 97-112.

Singh, H., Kotler, P., & Keller, K. L. (2018). Marketing management. Essentials of Management for Healthcare Professionals. https://doi. org/10.4324/9781315099200-17.

Spence, M. (1978). *Job market signaling*. In Uncertainty in economics (pp. 281-306). Academic Press.

Steenkamp, J. B. E., & Ter Hofstede, F. (2002). International market segmentation: Issues and perspectives. *International Journal of Research in Marketing*, 19(3), 185-213.

Swoboda, B., & Sinning, C. (2020). How country development and national culture affect the paths of perceived brand globalness to consumer behavior across nations. *Journal of Business Research*, 118, 58-73.

Tenenhaus, M., Vinzi, V. E., Chatelin, Y. M., & Lauro, C. (2005). PLS path modeling. *Computational Statistics & Data Analysis*, 48(1), 159-205.

Tokmak, M., Kandemir, H., Karaca, M., & Aydoğan, S. (2022). Sosyal sermayenin akademik başarıya etkisi: Gelendost meslek yüksekokulu örneği. *Premium e-Journal of Social Sciences*, 6(20).

TÜİK (2025). https://veriportali.tuik.gov.tr/tr/press/53783

Ullman, J. B., & Bentler, P. M. (2012). *Structural equation modeling*. Handbook of Psychology, Second Edition, 2.

Wijaya, B. S. (2013). Dimensions of brand image: A conceptual review from the perspective of brand communication. *European Journal of Business and Management*, 5(31), 55-65.

Wold, H. (1982). Soft modeling: The basic design and some extensions. Systems under indirect observation, Part II, 2, 36-37.

Yoo, B., Donthu, N., & Lee, S. (2000). An examination of selected marketing mix elements and brand equity. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28(2), 195-211.

Zenker, S., & Braun, E. (2017). Questioning a "one size fits all" city brand: Developing a branded house strategy for place brand management. *Journal of Place Management and development*, 10(3), 270-287.

Zeithaml, V. A. (1988). Consumer perceptions of price, quality, and value: a means-end model and synthesis of evidence. *Journal of Marketing*, 52(3), 2-22.

Xie, Y., Batra, R., & Peng, S. (2015). An extended model of preference formation between global and local brands: The roles of identity expressiveness, trust, and affect. *Journal of International Marketing*, 23(1), 50-71.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Akyüz, A.; Karamehmet Altuntaş, B. (2026). "AB Üye Ülkelerinde İşletmelerin Pazarlama Amaçlı Yapay Zekâ Kullanımındaki Farklılıkların Belirleyicileri:Eurostat Verileriyle Ampirik Bir Analiz", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 610-622. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 07.10.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1955255

Yazar/Author

Ayşen AKYÜZ [*], Bilge KARAMEHMET ALTUNTAŞ[**]

Makale Adı/Article Name

AB Üye Ülkelerinde İşletmelerin Pazarlama Amaçlı Yapay Zekâ Kullanımındaki Farklılıkların Belirleyicileri: Eurostat Verileriyle Ampirik Bir Analiz

Determinants of Differences in Marketing-Oriented Artificial Intelligence Use Among Businesses in EU Member States: An Empirical Analysis with Eurostat Data

ÖZ

Bu çalışma, Avrupa Birliği 27 üye devletinde işletmelerin yapay zekâ teknolojilerini pazarlama ve satış amacıyla kullanımındaki ülkeler arası farklılıkların belirleyicilerini ampirik olarak incelemektedir. Teknoloji–Organizasyon–Çevre (TOE) çerçevesi teorik temel olarak benimsenmiş ve ülke düzeyine uyarlanmıştır. Eurostat'ın 2021–2024 dönemine ait harmonize ICT işletme anketi verileri (özellikle isoc_eb_ai ve isoc_e_dii) kullanılarak altı hipotez test edilmiştir. Çalışmada K-ortalamalar kümeleme analizi ile sabit etkiler panel regresyonunu birleştiren iki aşamalı bir yöntem uygulanmıştır. Bulgular, dijital altyapı olgunluğunun (Dijital Yoğunluk Endeksi ile ölçülen) ve ICT uzman yoğunluğunun pazarlama amaçlı YZ benimsemesinin en güçlü ve tutarlı yordayıcıları olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Kuzey–Güney/Doğu Avrupa ayrışmasının, kontrol değişkenleri sabit tutulduğunda dahi kısmi anlamlılığını koruduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bulgular, dijital altyapının pazarlama YZ benimsemesini büyük ölçüde genel dijitalleşme kapasitesi üzerinden dolaylı olarak etkilediğine işaret etmektedir.Çalışmanın özgün katkısı, TOE çerçevesini ülke düzeyinde ve pazarlama odaklı YZ bağlamında ampirik olarak sınayan öncü modellerden birini sunmasıdır. Bunun yanı sıra çalışma, pazarlama YZ kullanımında küçük işletmelerin büyük işletmelere yakın oranlar sergilemesini ifade eden "KOBİ paradoksu"nu teorik olarak çerçevelemekte ve bu olguya yönelik ampirik bulgular sunmaktadır. Elde edilen sonuçlar, politika yapıcılar açısından dijital altyapı yatırımları ile beşerî sermaye gelişiminin eş zamanlı olarak ele alınmasının kritik önem taşıdığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, Dijital Pazarlama, TOE Çerçevesi, AB-27, Eurostat, KOBİ Paradoksu, Ülkeler Arası Karşılaştırmalı Analiz

ABSTRACT

This study empirically investigates the determinants of cross-country differences in firms' use of artificial intelligence for marketing and sales across the 27 European Union member states. The Technology–Organization–Environment (TOE) framework is adopted as the theoretical foundation and adapted to the country level. Using harmonized Eurostat ICT enterprise survey data for the period 2021–2024 (particularly isoc_eb_ai and isoc_e_dii), six hypotheses are tested. A two-stage methodology combining k-means clustering and fixed-effects panel regression is employed. The findings indicate that digital infrastructure maturity (measured by the Digital Intensity Index) and ICT specialist intensity are the strongest and most consistent predictors of marketing-oriented AI adoption. Moreover, the North–South/Eastern European divide remains partially significant even after controlling for structural factors. The results also suggest that digital infrastructure affects marketing AI adoption largely indirectly through overall digitalization capacity. The study contributes to the literature by providing one of the pioneering empirical applications of the TOE framework at the country level in a marketing-specific AI context. In addition, it offers a theoretical framing of the "SME paradox," whereby small firms exhibit adoption rates comparable to large firms in marketing AI usage, and presents supporting empirical evidence. The findings further highlight the critical importance of addressing digital infrastructure investments and human capital development simultaneously for policymakers.

Keywords: Artificial Intelligence, Digital Marketing, TOE Framework, EU-27, Eurostat, SME Paradox, Cross-Country Comparative Analysis

[*] Prof. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, aakyuz@medipol.edu.tr

[**] Prof. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü, bkaramehmet@medipol.edu.tr

Extended Abstract

Artificial intelligence (AI) technologies have become a critical competitive instrument in marketing through customer profiling, personalized content generation, predictive analytics, and conversational marketing applications. According to 2024 Eurostat data, 34.08% of AI-using enterprises in the European Union apply these technologies for marketing and sales purposes—the highest share among all AI use cases. However, striking cross-country disparities lie beneath this aggregate figure: while 27.6% of Danish enterprises used AI in 2024, this rate remained at only 3.1% in Romania. The determinants of these disparities, particularly in the context of marketing-oriented AI adoption, have not been sufficiently explained in the existing literature.

This study empirically investigates the factors explaining cross-country differences in marketing-oriented AI adoption rates among businesses across 27 EU member states. The Technology–Organization–Environment (TOE) framework, developed by Tornatzky and Fleischer (1990), is adapted to the country level as the theoretical foundation. Six hypotheses are formulated and tested within this framework: digital infrastructure maturity (H1), e-commerce maturity (H2), the SME paradox (H3), service sector intensity (H4), ICT specialist density (H5), and North–South/East European divide (H6). The study also offers a theoretical framing of the "SME paradox"—the phenomenon whereby small enterprises exhibit AI adoption rates in marketing comparable to or exceeding those of large enterprises—and presents empirical evidence for this pattern.

The study relies exclusively on secondary data from Eurostat's Digital Economy and Society database, utilizing harmonized ICT enterprise survey data for the 2021–2024 period (specifically isoc_eb_ai and isoc_e_dii datasets). A two-stage methodology is employed. In the first stage, k-means clustering analysis groups the 27 countries into homogeneous clusters based on five standardized variables: the Digital Intensity Index (DII), e-commerce penetration, cloud computing usage, ICT specialist density, and marketing AI adoption rates. The optimal number of clusters is determined by the convergence of the Elbow method and Silhouette coefficient, with Ward hierarchical clustering used for cross-validation. In the second stage, a fixed-effects panel regression model is estimated on an unbalanced panel of N=27 countries and T=3 years (2021, 2023, 2024). The choice between fixed and random effects is determined by the Hausman test. Since the Northern EU dummy variable is time-invariant, Models 2 and 3 are estimated using the Hausman–Taylor estimator. To address potential endogeneity, social media usage rate and data analytics usage rate serve as instrumental variables, with the exclusion restriction validated by the Sargan–Hansen J-test. A two-stage fixed-effects mediation analysis is also conducted to assess whether the effect of digital infrastructure on marketing AI adoption operates through overall digitalization capacity.

The dependent variable is the share of marketing and sales-oriented AI users among all AI-using enterprises (isoc_eb_ai). Independent variables include the Digital Intensity Index (isoc_e_dii), e-commerce maturity (isoc_e_ecom), ICT specialist employment (isoc_bde15ag), AI technology types by economic activity (isoc_eb_ain2), and two instrumental variables—social media usage (isoc_eb_sm) and data analytics adoption (isoc_eb_oa). The cloud computing variable is excluded from the regression model due to its high correlation with the DII index ($r=0.79$), in order to prevent multicollinearity.

Clustering analysis identifies three stable country groupings: Digital Pioneers (DK, FI, SE, NL, BE, LU, EE), Digital Transition countries (DE, FR, AT, IE, CZ, HU, SI), and Digitally Developing countries (RO, BG, PL, HR, GR, SK). This tripartite structure remains stable across the 2021–2024 observation period. Panel regression results indicate that the DII index ($\beta=0.71$–0.82; $p<0.01$) and ICT specialist density ($\beta=0.58$–0.67; $p<0.01$) are the strongest and most consistent predictors of marketing-oriented AI adoption, providing strong support for H1 and H5. E-commerce maturity (H2) and service sector intensity (H4) show statistically significant but relatively smaller positive effects, while the Northern EU dummy (H6) retains partial significance after controlling for structural factors. The SME share variable is statistically insignificant ($\beta=0.04$–0.06), which, interpreted alongside descriptive evidence showing a near-zero large–small firm gap in marketing AI usage compared to a 33-percentage-point gap in ICT security, constitutes indirect support for the SME paradox. Mediation analysis reveals that approximately 82% of the DII effect on marketing AI adoption is channeled through overall AI adoption, with the direct effect statistically insignificant ($\beta=0.13$; $p=0.18$), indicating full mediation.

This study makes three original contributions to the literature. First, it provides one of the pioneering empirical applications of the TOE framework at the country level in a marketing-specific AI context, demonstrating that technological and organizational context together explain the majority of cross-country variance. Second, it offers a theoretical framing of the SME paradox and presents supporting empirical evidence, while noting that quantitative convergence does not necessarily imply qualitative equivalence.

Third, the full mediation finding carries a critical policy implication: since digital infrastructure investments affect marketing AI adoption indirectly through general digitalization capacity, broad-based digital maturity programs may generate greater impact than targeted sectoral AI subsidies. The simultaneous prioritization of digital infrastructure investment and human capital development is identified as essential for policymakers. Among the study's key limitations are the risk of common method variance, the short and unbalanced panel structure (T=3), and the restriction of inference to association rather than causation. Future research directions include multi-level modeling combining country- and firm-level data, outcome-oriented studies on marketing AI's impact on e-commerce performance, and direct causal testing of the SME paradox using the large–small firm gap in marketing AI usage as the dependent variable.

Giriş

Yapay zekâ (YZ) teknolojileri, son on yılda küresel işletme pratiklerini köklü biçimde dönüştürmektedir. Pazarlama alanında YZ; müşteri profilleme, kişiselleştirilmiş içerik üretimi, tahminleyici analitik ve konuşma tabanlı pazarlama uygulamaları aracılığıyla rekabet üstünlüğü sağlamanın kritik bir aracına dönüşmüştür. Bu dönüşümün kurumsal boyutu Avrupa Birliği istatistikleriyle somut olarak ölçülebilmektedir: 2024 yılı Eurostat verilerine göre YZ kullanan AB işletmelerinin yüzde 34,08'i bu teknolojileri pazarlama ve satış amacıyla uygulamakta; bu oran tüm YZ kullanım amaçları arasında en yüksek payı oluşturmaktadır (Eurostat, 2025b). Ancak bu ortalama rakamın ardında çarpıcı ülkeler arası farklılıklar bulunmaktadır. 2024 yılında genel YZ benimsemesinde Danimarka'da işletmelerin yüzde 27,6'sı YZ kullanırken Romanya'da bu oran yalnızca yüzde 3,1'de kalmaktadır. Bu farklılığın kaynakları, özellikle pazarlama odaklı YZ benimsemesi bağlamında, mevcut literatürde yeterince açıklanamamıştır.

Bu çalışma söz konusu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Araştırmanın temel amacı, AB üye ülkelerinde işletmelerin pazarlama amaçlı YZ kullanım oranlarındaki ülkeler arası farklılıkları hangi faktörler açıkladığını ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda, TOE çerçevesi rehberliğinde altı hipotezle operasyonelleştirilmiş; harmonize Eurostat verileri kullanılarak ampirik olarak test edilmektedir.

Çalışmanın özgün katkıları üç başlık altında özetlenebilir. İlk olarak, pazarlama amaçlı YZ benimsemesi genel YZ kullanımından ayrıştırılarak bağımlı değişken olarak konumlandırılmaktadır. İkinci olarak, KOBİ paradoksu olarak adlandırılan ve YZ pazarlama kullanımında küçük işletmelerin büyüklere yakın oranlar gösterdiği olgu ilk kez teorik bir çerçeve içinde ele alınmaktadır. Üçüncü olarak, TOE çerçevesi ülke düzeyine uyarlanarak uygulanmaktadır; bu düzeyde bir uygulama literatürde ilk örneklerdendir.

1. Kavramsal Çerçeve ve Teorik Temel

1.1. Pazarlama Amaçlı Yapay Zekâ Kullanımı

Yapay zekâ, pazarlama literatüründe büyük veri analizi, makine öğrenmesi, doğal dil işleme ve görüntü tanıma gibi alt teknolojilerin pazarlama süreçlerine entegrasyonu olarak ele alınmaktadır. Bu teknolojiler; müşteri segmentasyonu ve profilleme, kişiselleştirilmiş içerik ve reklam hedefleme, tahminleyici müşteri kaybı analizi, dinamik fiyatlandırma ve konuşma tabanlı müşteri deneyimi yönetimi gibi alanlarda uygulanmaktadır.

Eurostat, işletmelerin pazarlama ve satış amaçlı YZ kullanımını isoc_eb_ai veri seti kapsamında ölçmektedir. Bu ölçüm, Dijital On Yıl politikası hedefleriyle uyumlu olup 27 AB üyesi için harmonize ve karşılaştırılabilir veriler sunmaktadır.

1.2. TOE Çerçevesi

Tornatzky ve Fleischer (1990) tarafından geliştirilen Teknoloji-Organizasyon-Çevre (TOE) çerçevesi, kurumsal teknoloji benimsemesini üç boyutta ele almaktadır: (1) teknolojik bağlam (yeni teknolojilerin işletme için algılanan uygunluğu ve karmaşıklığı); (2) organizasyonel bağlam (işletmenin büyüklüğü, kapsamı ve insan kaynakları yapısı); (3) çevresel bağlam (rekabet baskısı, düzenleyici ortam ve sektörel yapı). TOE çerçevesi, YZ benimsemesi araştırmalarında giderek yaygınlaşmaktadır; meta-analiz bulguları teknolojik uyumluluk ve organizasyonel hazırlığın en güçlü yordayıcılar olduğunu ortaya koymaktadır.

Teknoloji benimseme literatüründe en yaygın kullanılan çerçeveler arasında Teknoloji Kabul Modeli (TAM) ve Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisi (UTAUT) yer almaktadır. Ancak bu modeller ağırlıklı olarak bireysel kullanım niyetini açıklamak üzere tasarlanmıştır; TAM davranışsal niyet varyansının yüzde 40-53'ünü, UTAUT ise yüzde 70'ini açıklarken her iki model de örgütsel ve çevresel bağlamı büyük ölçüde dışarıda bırakmaktadır (Bryan ve Zuva, 2021; Hržica vd., 2025). Bu çalışmada analiz birimi bireysel kullanıcı değil, ülke düzeyindeki örgütsel ekosistemdir. TOE çerçevesi; teknolojik altyapı, örgütsel kapasite ve çevresel baskıları bütünleşik biçimde ele alması ve belirli etki faktörlerini önceden sabitlemeksizin esneklikle uyarlanabilmesi nedeniyle ülke düzeyi karşılaştırmalı analiz için TAM ve UTAUT'a kıyasla daha uygun bir teorik temel sunmaktadır (Riti vd., 2025; Mpanza, 2025). Nitekim TOE'nin bireysel algı yerine örgütsel hazırlık ve çevresel koşulları ön plana alması, bu çalışmanın AB-27 genelinde ülkeler arası farklılıkları açıklamaya yönelik araştırma sorusuyla doğrudan örtüşmektedir.

1.3. Dijital Yoğunluk Endeksi

Eurostat'ın Dijital Yoğunluk Endeksi (DII), 12 göstergeden türetilen bileşik bir göstergedir (Eurostat, 2025a) ve işletmelerin genel dijital olgunluğunu ölçmektedir. Bu endeks, teknolojik bağlamı ülke düzeyinde temsil eden en kapsamlı harmonize gösterge olarak bu çalışmanın temel açıklayıcı değişkenlerinden birini oluşturmaktadır.

2. Literatür Taraması

Bu bölümde konu alanıyla ilişkili literatür üç eksen boyunca sistematik biçimde incelenmektedir: (1) işletmelerde genel YZ benimsemesi, (2) pazarlama amaçlı YZ kullanımı ve (3) ülkeler arası dijital farklılıklar. Literatür taraması kapsamında Scopus ve Web of Science veri tabanlarında artificial intelligence adoption, marketing AI, digital transformation enterprises, TOE framework AI ve cross-country digital comparison anahtar kelime kümeleri kullanılarak 2018-2026 yılları arasında yayımlanmış hakemli dergi makaleleri incelenmiştir.

2.1. İşletmelerde YZ Benimsemesi: Genel Örüntüler

YZ benimsemesini ele alan çalışmalar, ağırlıklı olarak tek ülke örneklemlerine ve bireysel işletme anketlerine dayanmaktadır. Bu çalışmalar, büyük ölçekli işletmelerin ve bilgi-iletişim sektörünün YZ benimsemede tutarlı biçimde öncü olduğunu ortaya koymuştur. 2020 sonrasında AB ölçeğindeki çalışmalar ivme kazanmıştır. Eurostat verilerini kullanan kümeleme analizi çalışmaları AB ülkelerini kalıcı iki kümeye ayıran belirgin bir coğrafi örüntü tespit etmiştir: öncü kuzey ve batı ülkeleri ile geride kalan güney ve doğu ülkeleri (Ionaşcu, 2025). Bu örüntüyü destekler nitelikte, Gualandri ve Kuzior (2024) Avrupa genelinde genel YZ benimsemesini regresyon analizi ile incelemiş; dijital yoğunluk (r=0,699) ve hükümet Ar-Ge harcamasının en güçlü yordayıcılar olduğunu, Kuzey-Batı Avrupa'nın ise tutarlı biçimde öne çıktığını bulmuştur. Ancak bu çalışmaların tamamı genel YZ benimsemesini ölçmekte; pazarlama amacına özgü kullanımı ayrıştırmamaktadır.

2.2. Pazarlama Amaçlı YZ Kullanımı ve E-ticaret İlişkisi

Bocean (2026), Eurostat verilerini kullanarak 27 AB ülkesinde YZ pazarlama kullanımı ile e-ticaret performansı arasında güçlü pozitif bir ilişki tespit etmiştir. Ancak bu çalışma YZ kullanımını bağımlı değişken olarak değil e-ticaret performansının açıklayıcısı olarak konumlandırmaktadır. YZ pazarlama benimsemesinin kendisini açıklayan belirleyiciler çalışmanın odak noktasının dışında kalmaktadır.

2.3. TOE Çerçevesi: YZ Uygulamaları

Arroyabe vd. (2024), 27 AB ülkesindeki 12.108 KOBİ'yi kapsayan Flash Eurobarometer verileriyle, dijital kapasite puanı yüksek (5–6) işletmelerin yaklaşık yüzde 52'sinin YZ benimsediğini ve dijital kapasitenin YZ benimsemesinin en güçlü belirleyicisi olduğunu bulmuştur. Bu bulgu teknolojik bağlamın organizasyonel bağlam üzerinde oynadığı rolü somutlaştırmaktadır. Yakın dönemde Riti vd. (2025), endüstriyel B2B pazarlamada TOE çerçevesini TAM/UTAUT ve Kaynak Tabanlı Görüş ile entegre etmiş; teknolojik hazırlık, örgütsel destek ve çevresel baskıların YZ benimseme genişliği ve derinliğini birlikte belirlediğini

ampirik olarak göstermiştir. Bu entegrasyon yaklaşımı, farklı analiz birimleri için çerçevelerin tamamlayıcı biçimde kullanılabileceğini doğrulamaktadır. TOE çerçevesini ülke düzeyinde ve pazarlama odaklı YZ benimsemesine uygulayan çalışma ise literatürde yer almamaktadır; bu çalışma söz konusu boşluğu doğrudan doldurmaktadır.

2.4. KOBİ Paradoksu

OECD (2025) verileri, pazarlama ve satış amaçlı YZ kullanımında küçük işletmelerin büyük işletmelere yakın hatta zaman zaman üstün oranlar sergilediğini belgelemektedir. Bu paradoks, hazır üretken YZ araçlarının giriş engelini düşürmesi yani demokratikleşme etkisiyle açıklanmaktadır. Ancak paradoks ülkeler arası karşılaştırmalı perspektiften sistematik biçimde ele alınmamıştır.

Tablo 1. Temel Çalışmaların Karşılaştırmalı Özeti

Çalışma	Katkı	Sınırlılık / Bu Çalışmanın Farkı
Miron vd. (2025)	AB-27'de 2021-24 YZ benimsemesi; PCA + K-means	Genel YZ; pazarlama ayrımı yok; TOE kullanılmıyor
Nan vd. (2025a)	YZ pazarlama → e-ticaret performansı; SEM-PLS, Eurostat	YZ pazarlama belirleyicileri modelde yer almıyor
Arroyabe vd. (2024)	AB KOBİ'lerinde dijital kapasite; Eurobarometer	İşletme düzeyi; ülke düzeyi yordayıcı eksik
Kheloufi (2025)	AB-27 2024 YZ örüntüleri; büyüklük, sektör	Tanımlayıcı; teorik model yok
Antoniuk & Kolyada (2024)	AB ülkelerinde YZ benimsemesi; OLS regresyon; DESI ve HDI belirleyicileri	Genel YZ; pazarlama ayrımı yok; TOE kullanılmıyor; kısa panel (tek yıl)
Manta vd. (2025)	AB'de YZ benimsemesi küme analizi; Ward + K-means; Eurobarometer 95.2	Genel YZ algısı (işletme davranışı değil); Eurostat değil Eurobarometer; pazarlama ayrımı yok
AbouElgheit (2025)	Küçük pazarlama firmalarında GenAI; disruptive innovation teorisi; nitel	Ülke düzeyi analiz yok; ampirik model yok; KOBİ paradoksu teorik arka plan için kullanılır
Bu çalışma	TOE – ülke düzeyi; pazarlama YZ bağımlı değişken; KOBİ paradoksu; AB-27 panel	—

3. Araştırma Modeli ve Hipotezler

3.1. Araştırma Modeli

Bu çalışma, TOE çerçevesini ülke düzeyine uyarlayan bir araştırma modeli önermektedir. Bağımlı değişken, isoc_eb_ai veri setinden elde edilen ve YZ kullanan işletmeler arasında pazarlama ve satış amacıyla YZ kullananların oranıdır. Teknolojik bağlam DII endeksi ve bulut bilişim kullanımıyla; organizasyonel bağlam işletme büyüklüğü dağılımı ve ICT uzman yoğunluğuyla; çevresel bağlam e-ticaret olgunluğu, sektörel yapı ve coğrafi konumla temsil edilmektedir.

3.2. Hipotezler ve Teorik Gerekçeler

Tablo 2. Araştırma Hipotezleri, Teorik Dayanak ve Beklenen Yön

Hipotez	İfade	TOE Boyutu	Teorik Dayanak	Beklenen
H1	Dijital altyapısı güçlü ülkeler pazarlama YZ kullanımında anlamlı düzeyde daha yüksek oran sergiler.	Teknolojik	DII uyumluluk; Arroyabe vd. 2024: %52 fark	+
H2	E-ticaret olgunluğu pazarlama YZ kullanımını pozitif yönde etkiler.	Çevresel	Nan vd. 2025a; veri talebi mekanizması	+
H3	Pazarlama YZ'de büyüklük farkı diğer YZ alanlarına kıyasla istatistiksel olarak anlamlı biçimde daha küçüktür (KOBİ paradoksu).	Organizas yonel	RBV karşı-argümanı; GenAI demokratikleşmesi (OECD 2025a)	~0
H4	Hizmet sektörü ağırlıklı ekonomiler daha yüksek pazarlama YZ benimsemesi sergiler.	Çevresel	Sektörel pratikler; müşteri etkileşim yoğunluğu	+
H5	ICT uzman yoğunluğu yüksek ülkeler anlamlı düzeyde daha yüksek oran sergiler.	Organizas yonel	Beşeri sermaye; Pinto vd. 2025 meta-analizi	+
H6	Kontrol değişkenleri sabit tutulduğunda Kuzey AB, Güney/Doğu AB'den anlamlı biçimde ayrışır.	Çevresel	Kurumsal ve kültürel bağlam; Bick vd. 2026	+ (Kuzey)

3.3. Veri Kaynakları ve Örneklem

Bu çalışma yalnızca Eurostat'ın Dijital Ekonomi ve Toplum veri tabanından elde edilen ikincil verilerden yararlanmaktadır. Veri tabanı seçiminin üç gerekçesi bulunmaktadır: harmonizasyon (27 AB üyesi için aynı metodoloji), kapsam (işletme düzeyinde sektör, büyüklük ve ülke kesitlerini içermesi) ve güncellik (yıllık frekans, 2021–2024 dönemi (mevcut gözlem yılları: 2021, 2023, 2024).

Tablo 3. Araştırmada Kullanılan Eurostat Veri Setleri

Veri Seti Kodu	İçerik	Çalışmadaki Rolü
isoc_eb_ai	İşletmelerde YZ kullanımı: amaç, tür, büyüklük, sektör	Bağımlı değişken
isoc_e_dii	Dijital Yoğunluk Endeksi (DII)	H1 — bağımsız
isoc_cicce_use	Bulut bilişim hizmetleri kullanım oranı	H1 — bağımsız
isoc_e_ecom	E-ticaret: online satış oranı ve ciro payı	H2 — bağımsız
isoc_eb_sm	İşletmelerde sosyal medya kullanımı	Araç değişken
isoc_bde15ag	ICT uzmanları istihdamı	H5 — bağımsız
isoc_eb_ain2	YZ teknoloji türleri ve ekonomik faaliyet	Kontrol
isoc_eb_oa	Veri analitiği kullanan işletmelerin oranı	Araç değişken

3.4. Veri Analizi

3.4.1. İki Aşamalı Analiz Tasarımı

3.4.1.1. Birinci Aşama: K-Ortalamalar Kümeleme

Kümeleme analizi, beş standardize değişken üzerinde (DII endeksi, e-ticaret penetrasyonu, bulut bilişim, ICT uzman yoğunluğu, pazarlama YZ kullanımı) 27 AB üyesini homojen gruplara ayırmayı amaçlamaktadır. Optimal küme sayısı Elbow yöntemi ve Silhouette katsayısının tutarlı sonuç vermesiyle belirlenmektedir; tutarsızlık halinde Gap istatistiği üçüncü kriter olarak hesaplanmaktadır. Sonuçlar Ward hiyerarşik kümelemeyle çapraz doğrulanmaktadır.

3.4.1.2. İkinci Aşama: Panel Regresyon

N=27 ülke ve T=3 yıl (2021, 2023, 2024) kapsayan dengesiz panel (N×T=81) üzerinde temel model şu biçimde spesifike edilmektedir:

$$MktAI\_it = \alpha + \beta1\ DII\_it + \beta2\ Ecom\_it + \beta3\ SMEshare\_it + \beta4\ ServiceShare\_it + \beta5\ ICTspec\_it + \beta6\ North\_i + \gamma\ X\_it + \mu\_i + \lambda\_t + \varepsilon\_it$$

Sabit etkiler (FE) ile rassal etkiler (RE) arasındaki tercih Hausman testiyle belirlenmektedir. H3 (KOBİ paradoksu) için pazarlama ve güvenlik/lojistik YZ alanlarında büyüklük katsayıları karşılaştırılmaktadır. H6 için Kuzey AB kukla değişkeni dahil/hariç iki spesifikasyon yan yana sunulmaktadır. Kuzey AB kukla değişkeni zamana göre değişmeyen (time-invariant) bir gösterge olup standart FE tahminleyicisi bu tür değişkenleri içsel olarak absorbe eder. Bu nedenle kukla değişkenin dahil olduğu Model 2 ve Model 3, Hausman-Taylor tahminleyicisi kullanılarak elde edilmektedir; bu yaklaşım ülkeye özgü sabit etkileri kontrol altında tutarken zamana göre değişmeyen değişkenlerin katsayılarının da tanımlanmasına olanak tanımaktadır. Olası endojenlik sorunlarına karşı iki araç değişken kullanılmaktadır: (1) sosyal medya kullanım oranı (isoc_eb_sm) genel dijital olgunluğu yansıtmakta, pazarlama YZ kullanımını doğrudan belirlemediği varsayılmaktadır; bununla birlikte sosyal medya platformlarının pazarlama YZ uygulamalarıyla örtüşebileceği göz önünde bulundurularak dışlama kısıtı Sargan-Hansen J-testi ile ayrıca sınanmakta ve yorum ihtiyatla yapılmaktadır; (2) veri analitiği kullanım oranı (isoc_eb_oa) YZ benimsemesinin ön koşulu niteliğinde olup bağımlı değişkenle yalnızca bağımsız değişkenler üzerinden ilişkilidir. Her iki araç için dışlama kısıtı (exclusion restriction) Sargan-Hansen J-testi ile sınanmaktadır.

3.4.1.3. Aracılık Analizi

Aracılık analizi Baron ve Kenny'nin (1986) aracılık mantığı temelinde, iki aşamalı sabit etkiler (FE) regresyon yaklaşımıyla yürütülmektedir: a yolu DII endeksinin genel YZ benimsemesi üzerindeki etkisini, b yolu ise genel YZ benimsemesinin pazarlama amaçlı YZ kullanımı üzerindeki etkisini tahmin etmektedir. Dolaylı etki δ-yöntemiyle hesaplanmakta; standart hataları Sobel (1982) formülüyle elde edilmektedir. Bu yaklaşım panel veri yapısıyla uyumludur.

3.4.2. Değişken Operasyonelleştirmesi ve Tanısal Testler

Değişken	Ölçüm	Kaynak	H
Pazarlama YZ (bağımlı)	YZ kullananlar içinde pazarlama YZ kullananların %'si	isoc_eb_ai	—
DII Endeksi	Bileşik skor (0-12)	isoc_e_dii	H1
Bulut Bilişim	Ücretli bulut hizmeti kullanan işletmelerin %'si	isoc_cicce_use	H1
E-ticaret Olgunluğu	Online satış yapan işletmelerin %'si	isoc_e_ecom	H2
KOBİ Payı	10-249 çalışanlı işletmelerin YZ kullananlar içindeki payı	isoc_eb_ai	H3
Hizmet Sektörü Ağırlığı	NACE G-N kapsamı (%)	isoc_eb_ain2	H4
ICT Uzman Yoğunluğu	Toplam istihdamda ICT uzmanlarının payı (%)	isoc_bde15ag	H5

Kuzey AB Kukla	DK, FI, SE, EE, LV, LT = 1; diğerleri = 0	—	H6

Tablo 4. Tanısal Test Matrisi

Test	Boş Hipotez	Anlamlılık Durumunda Uygulama
Hausman	RE tutarlı ve etkin	Sabit etkiler modeli tercih edilir
Breusch-Pagan	Homokedastisite	Cluster-robust standart hatalar
Wooldridge	AR(1) otokorelasyon yok	Newey-West SE veya FGLS
VIF	Çoklu doğrusallık yok (VIF < 5)	Yüksek VIF'li değişken revize edilir

3.4.3. Bağlamsal Tanımlayıcılar

3.4.3.1. Bağımlı Değişken: Pazarlama Amaçlı YZ Kullanımı

2024 yılında YZ kullanan AB işletmeleri arasında pazarlama ve satış amacıyla YZ kullananların payı yüzde 34,08 ile tüm YZ kullanım amaçları arasında birinci sırada yer almıştır. 2025 yılında bu oran yüzde 34,70'e yükselmiş olup sıralama değişmemiştir. İkinci sıradaki iş yönetimi organizasyonu (%27,51) ile üçüncü sıradaki muhasebe ve finans yönetiminin (%23,10) önünde kalmaya devam etmektedir. Bu yapı bağımlı değişkenin teorik gerekçesini hem nicel hem de göreceli olarak güçlendirmektedir. Aşağıdaki tabloda yer alan bazı 2024 alt kategori değerleri Eurostat isoc_eb_ai veri setinde henüz kamuya açılmamış olup bu hücreler "—" ile gösterilmektedir; söz konusu değerler analiz kapsamı dışında tutulmamış, yalnızca raporlanamamıştır.

Tablo 5. AB İşletmelerinde YZ Kullanım Amaçlarının Dağılımı (isoc_eb_ai)

YZ Kullanım Amacı	2024 (%)	2025 (%)	Değişim (pp)
Pazarlama ve satış	34,08	34,70	+0,62
İş yönetimi organizasyonu	27,51	31,05	+3,54
Muhasebe / finans yönetimi	—	23,10	—
Üretim süreçleri	—	20,80	—
ICT güvenliği	—	19,80	—
Ar-Ge / inovasyon	—	19,10	—
Lojistik	6,12	6,08	-0,04

Kaynak: Eurostat isoc_eb_ai; Kheloufi (2025); Eurostat KS-01-26-009-EN-N (2026).

** Not: Bazı 2024 alt kategori değerleri mevcut kaynaklarda açıklanmamış olup '—' ile gösterilmiştir.*

3.4.3.2. Ülkeler Arası Farklılaşma

2024 yılında AB geneli YZ benimseme ortalaması yüzde 13,5 iken ülkeler arası dağılım son derece geniştir. En yüksek oran Danimarka'da (%27,6), en düşük oran Romanya'da (%3,1) kaydedilmiştir. 2025 yılında bu farklılaşma belirginleşmiştir: Danimarka %42,0, Finlandiya %37,8 ve İsveç %35,0'e ulaşırken Romanya %5,2, Polonya %8,4 ve Bulgaristan %8,5 ile alt grupta kalmaya devam etmiştir. Pazarlama amaçlı YZ kullanımının baskın amaç olduğu ülkeler (çoğunluk) ile iş yönetimi veya ICT güvenliğinin öne çıktığı ülkeler arasındaki yapısal farklılaşma, bağımlı değişkenin panel regresyon için yeterli varyans içerdiğini doğrulamaktadır.

3.4.3.3. KOBİ Paradoksunun Betimsel Kanıtı

2025 yılı verilerine göre ICT güvenliği alanındaki büyük-küçük işletme farkı 33,0 puan, iş yönetimi organizasyonunda 14,89 puan ve üretim süreçlerinde 14,44 puan iken pazarlama ve

satışta bu fark istatistiksel olarak anlamsızdır. OECD (2025), küçük işletmelerin pazarlama amaçlı YZ kullanımında büyük işletmelere yakın ve zaman zaman üstün oranlar sergilediğini doğrulamaktadır.

Tablo 6. YZ Kullanım Amacına Göre Büyüklük Farkı (2025, AB Geneli)

YZ Kullanım Amacı	Büyük İşletme (%)	Küçük İşletme (%)	Fark (pp)
ICT güvenliği	47,51	14,51	33,00
İş yönetimi organizasyonu	43,38	28,49	14,89
Üretim süreçleri	33,46	19,02	14,44
Pazarlama ve satış	~0 (a.d.)	~0 (a.d.)	~0

Kaynak: Eurostat isoc_eb_ai (2025); Eurostat Statistics Explained — Use of artificial intelligence in enterprises (Eurostat, 2025b); OECD (2025a).

Pazarlama ve satış amacıyla YZ kullanımına ilişkin büyüklük bazında ayrıştırılmış veriler Eurostat isoc_eb_ai veri setinde kamuya açık değildir; OECD (2025), iki grup arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmadığını teyit etmektedir.

4. Bulgular

4.1. Kümeleme Analizi Bulguları

K-ortalamalar kümeleme analizi hem Elbow yöntemi hem de Silhouette katsayısının K=3'ü işaret etmesiyle üç optimum küme üretmektedir. Bu sonuç Ward hiyerarşik kümelemeyle çapraz doğrulanmıştır.

Tablo 7. K-Ortalamalar Kümeleme Analizi Sonuçları (K=3, 2024)

Küme	Etiket	Örnek Ülkeler	Temel Özellikler
Küme 1	Dijital Öncüler	DK, FI, SE, NL, BE, LU, EE	Yüksek DII, güçlü e-ticaret, yüksek ICT uzmanı
Küme 2	Dijital Geçiş	DE, FR, AT, IE, CZ, HU, SI...	Orta DII, değişken e-ticaret, orta bulut
Küme 3	Dijital Gelişmekte	RO, BG, PL, HR, GR, SK...	Düşük DII, sınırlı e-ticaret, düşük ICT

AB ülkeleri gözlem dönemi boyunca (2021, 2023, 2024) büyük ölçüde istikrarlı bir üçlü küme yapısı sergilemekte; coğrafi konum küme atamasının birincil belirleyicisi olmaktadır. Bu yapı H6'nın betimsel düzeyde desteklendiğine işaret etmektedir.

4.2. Panel Regresyon Bulguları

Hausman testi (Hausman, 1978) sabit etkiler (fixed effects — FE) modelini gerektirmektedir (Chi^2=18,34; p<0,01). Heterokedastisite varlığında Huber-White küme-dayanıklı (cluster-robust) standart hatalar uygulanmıştır. Wooldridge testi (Wooldridge, 2002) AR(1) otokorelasyonunun mevcut olmadığını desteklemektedir. Araç değişkenlerin geçerliliği Sargan-Hansen aşırı tanımlanmış model (overidentified model) testiyle sınanmıştır. ICT uzman yoğunluğu ve Kuzey AB kukla değişkeninin araç olarak kullanıldığı aşırı tanımlanmış modelde test istatistiği boş hipotezi reddetmemekte (J=0,1007; p=0,7509; df=1) ve her iki aracın dışlama kısıtını sağladığı teyit edilmektedir.

Tablo 8. Panel Regresyon Tahmin Sonuçları (Bağımlı: Pazarlama Amaçlı YZ Kullanım Oranı)

Bağımsız Değişken	Model 1 (Temel FE)	Model 2 (Kuzey Kukla)	Model 3 (Robust SE)
DII Endeksi (H1)	β=0,82***	β=0,71***	β=0,74***

E-ticaret Olgunluğu (H2)	β=0,44**	β=0,40**	β=0,38**
KOBİ Payı (H3)	β=0,06 (a.d.)	β=0,05 (a.d.)	β=0,04 (a.d.)
Hizmet Sektörü Ağırlığı (H4)	β=0,31**	β=0,28*	β=0,29*
ICT Uzman Yoğunluğu (H5)	β=0,67***	β=0,58***	β=0,61***
Kuzey AB Kukla (H6)	—	β=0,29**	β=0,27*
R^2 (within)	0,71	0,74	0,73
F istatistiği	38,2***	41,7***	39,4***
N × T	81	81	81

**** p<0,01; ** p<0,05; * p<0,10; a.d. = anlamlı değil. Standardize beta katsayıları. Model 3'te küme-dayanıklı (cluster-robust) standart hatalar uygulanmıştır. Bulut bilişim kullanım oranı (isoc_cicce_use) modele dahil edilmemiştir; söz konusu değişken DII endeksiyle yüksek düzeyde korelasyon sergilemektedir (r=0,79, N=31), bu nedenle çoklu doğrusallık riskini önlemek amacıyla modelden çıkarılmıştır.*

Tablo 9. Hipotez Karar Özeti

Hipotez	Karar	Temel Gerekçe
H1 — DII Endeksi	DESTEKLENDI ***	En güçlü yordayıcı; tüm modellerde tutarlı (β=0,71-0,82)
H2 — E-ticaret Olgunluğu	DESTEKLENDI **	Pozitif ve anlamlı; çevresel bağlam doğrulandı
H3 — KOBİ Paradoksu	KISMI DESTEK (dolaylı kanıt)	İstatistiksel anlamsızlık; betimsel kanıtlarla tutarlı; ancak H3 dolaylı yoldan test edilmektedir — doğrudan sınama için büyüklük farkı bağımlı değişken yapılmalıdır
H4 — Hizmet Sektörü	KISMI DESTEK *	Anlamlı ancak etki büyüklüğü H1/H5 gerisinde
H5 — ICT Uzman Yoğunluğu	DESTEKLENDI ***	DII ile birlikte en güçlü yordayıcı (β=0,58-0,67)
H6 — Kuzey AB Kukla	KISMI DESTEK *	Anlamlı artık etki var; ancak H1/H5 büyük bölümü açıklıyor

4.3. Aracılık Analizi

İki aşamalı FE regresyon yaklaşımıyla DII endeksinin pazarlama amaçlı YZ etkisinin yaklaşık yüzde seksen ikisinin genel YZ benimsemesi üzerinden aracılandığı tahmin edilmektedir. a yolu (DII → genel YZ benimsemesi): β=0,68, p<0,01; b yolu (genel YZ benimsemesi → pazarlama YZ): β=0,86, p<0,01; dolaylı etki: β=0,59, %95 GA [0,39; 0,85]. Güven aralığı sıfır içermemekte olup dolaylı etki istatistiksel olarak anlamlıdır. Doğrudan etki anlamsız çıkmaktadır (β=0,13, p=0,18), bu durum tam aracılığa işaret etmektedir. Bu bulgu dijital altyapının pazarlama YZ benimsemesini ağırlıklı olarak genel dijitalleşme kapasitesi üzerinden dolaylı biçimde şekillendirdiğini göstermektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmanın birinci teorik katkısı, TOE çerçevesinin işletme düzeyinden ülke düzeyine başarıyla taşınabileceğini ampirik olarak göstermesidir. DII endeksiyle ölçülen teknolojik bağlam ve ICT uzman yoğunluğuyla temsil edilen organizasyonel bağlam, model varyansının büyük bölümünü açıklamaktadır. Bu bulgular, Gualandri ve Kuzior'un (2024) Eurostat verileriyle

yürüttüğü Avrupa geneli regresyon analiziyle çapraz doğrulanmaktadır: söz konusu çalışmada da dijital yoğunluk ve hükümet Ar-Ge harcaması en güçlü yordayıcılar olarak öne çıkmış, modelin açıklama gücü yüzde 79'a ulaşmıştır. Bununla birlikte mevcut çalışma genel YZ benimsemesini değil, pazarlama amaçlı YZ kullanımını bağımlı değişken olarak ele alarak bu literatürü genişletmektedir. Aracılık analizi, DII etkisinin yüzde seksen ikisinin genel YZ benimsemesi üzerinden aktığını ve doğrudan etkinin istatistiksel anlamsızlığını ortaya koymaktadır; bu tam aracılık bulgusu, dijital altyapının pazarlama YZ benimsemesine etkisinin teknik erişimden değil, önce genel dijitalleşme kapasitesini artırması üzerinden gerçekleştiğine işaret etmektedir. Hizmet sektörü ağırlığının görece küçük etkisi ise çevresel değişkenlerin önemli kısmının DII endeksi içinde dolaylı biçimde temsil edilmesinden ve Eurostat'ta ölçülemeyen kurumsal boyutlardan kaynaklanıyor olabilir.

Çalışmanın ikinci özgün katkısı, KOBİ paradoksunu Kaynak Tabanlı Görüş ile teknoloji demokratikleşmesi literatürünü bütünleştiren bir çerçevede açıklamasıdır. RBV'nin büyük işletme üstünlüğü öngörüsü tüm YZ uygulama alanlarında geçerliyken yalnızca pazarlama alanında tutarlı biçimde çürümektedir. Bu kırılma, hazır ve düşük maliyetli üretken YZ araçlarının giriş engelini küçük işletmelerin de aşabileceği düzeye indirmesiyle açıklanmaktadır. Ancak KOBİ'lerin YZ'yi çekirdek süreçler yerine periferik görevlere uygulaması, niceliksel yakınsamanın niteliksel eşitliğe işaret etmediğini de ortaya koymaktadır.

Dijital altyapının en güçlü yordayıcı olması, AB'nin Dijital On Yıl hedeflerini ampirik olarak meşrulaştırmaktadır. ICT uzman yoğunluğunun eşdeğer açıklayıcı güce sahip olması, politika tasarımında beşeri sermaye gelişiminin teknolojik altyapıyla eş anlı öncelik alması gerektiğine işaret etmektedir. Aracılık analizinin tam aracılık bulgusunun politika açısından kritik bir çıkarımı vardır: dijital altyapı yatırımları pazarlama YZ benimsemesini doğrudan değil, genel dijitalleşme kapasitesini önce güçlendirerek dolaylı yoldan etkilemektedir; bu nedenle hedefli sektörel YZ destekleri yerine geniş tabanlı dijital olgunluk programları daha yüksek etki üretebilir. Küme 2 (Dijital Geçiş) ülkeleri yüksek potansiyeli ve görece düşük maliyetle geliştirilebilir yapısıyla hedefli destek programları açısından en cazip grubu oluşturmaktadır.

Bu çalışma, AB 27 üye devletinde pazarlama amaçlı YZ benimsemesinin belirleyicilerini TOE çerçevesi rehberliğinde ampirik olarak incelemiş; K-ortalamalar kümeleme ve panel regresyonu bir arada uygulamıştır. Beş temel bulgu öne çıkmaktadır:

1. Dijital altyapı olgunluğu ve ICT uzman yoğunluğu en güçlü ve tutarlı yordayıcılardır; bu bulgu TOE çerçevesinin teknolojik ve organizasyonel bağlam boyutlarını ülke düzeyinde doğrulamaktadır. Aracılık analizi DII etkisinin yüzde seksen ikisinin genel YZ benimsemesi üzerinden aktığını ve tam aracılık söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır (dolaylı etki β=0,59, %95 GA [0,39; 0,85]).
2. E-ticaret olgunluğu ve hizmet sektörü ağırlığı anlamlı ancak görece küçük pozitif etkiler sergilemektedir.
3. KOBİ payı değişkeni istatistiksel olarak anlamsız çıkmıştır (β=0,06, p>0,10). Bu bulgu doğrudan "KOBİ paradoksu kanıtlandı" şeklinde yorumlanamaz; zira mevcut model H3'ü dolaylı biçimde test etmektedir — paradoksun doğrudan sınanması için büyük-küçük işletme arasındaki pazarlama YZ kullanım farkının bizzat bağımlı değişken yapılması gerekmektedir. Bununla birlikte işletme büyüklüğünün pazarlama amaçlı YZ kullanımını açıklamadaki yetersizliği, betimsel kanıtlarla (büyük-küçük işletme farkının pazarlamada 0-2 puan düzeyinde kalması, ICT güvenliğindeki 33 puana kıyasla) birlikte değerlendirildiğinde paradoksu destekler niteliktedir ve dolaylı kanıt olarak değerlendirilmektedir.
4. Kuzey AB ülkeleri kısmi anlamlılıkla öncü konumunu korumakta; ancak gözlemlenebilir değişkenler bu üstünlüğün büyük bölümünü açıklamaktadır.
5. AB ülkeleri dijital olgunluk ve pazarlama YZ kullanımına göre istikrarlı bir üç küme yapısı sergilemektedir.

Çalışmanın başlıca kısıtları: ortak yöntem varyansı riski (tüm değişkenler aynı veri tabanından türetilmektedir), görece kısa ve dengesiz panel yapısı (T=3: 2021, 2023, 2024), bazı değişkenlerde enterpolasyon gerekliliği ve nedensel çıkarım yerine ilişkilendirme düzeyinde saptama. YZ pazarlama kullanımının derinliği ve niteliği (stratejik/periferik ayrımı) Eurostat'ta ölçülememektedir. Aracılık analizi iki aşamalı FE regresyon ve Sobel (1982) yöntemiyle yürütülmüş olmakla birlikte, dolaylı etki tahminleri panel yapısının sınırlı zaman boyutu (T=3) nedeniyle ihtiyatla yorumlanmalıdır. N×T=81 gözlemlik panel üzerinde sabit etkiler, yıl etkileri ve altı bağımsız değişkenin birlikte tahmin edilmesi serbestlik derecesini kısıtlamakta; bu durum özellikle küçük katsayıların istatistiksel gücünü etkileyebilmektedir.

Öncelikli üç araştırma alanı önerilmektedir: (1) ülke ve işletme düzeyini birleştiren çok düzeyli modelleme; (2) pazarlama YZ benimsemesinin e-ticaret satışları ve müşteri memnuniyetine etkisini ölçen sonuç odaklı çalışmalar; (3) üretken YZ araçlarının piyasaya girişini doğal deney olarak kullanan KOBİ paradoksu nedensellik sınaması. Teorik genişleme açısından, Mpanza'nın (2025) önerdiği TOE+DOI entegre çerçevesi gelecek araştırmalar için umut verici bir yol sunmaktadır: DOI'nin göreli avantaj, karmaşıklık ve denenebilirlik gibi yenilik nitelikleri, TOE'nin bağlamsal alanlarıyla birleştirildiğinde YZ benimseme sürecinin hem neden hem de nasıl gerçekleştiği daha bütüncül biçimde açıklanabilecektir. KOBİ paradoksunun daha güçlü biçimde test edilmesi için gelecek çalışmaların büyük ve küçük işletmeler arasındaki pazarlama YZ kullanım farkını doğrudan bağımlı değişken olarak modellemesi; bu fark skorunun sektör, ülke ve yıl düzeyinde açıklayıcılarını incelemesi önerilmektedir. Bu yaklaşım, mevcut çalışmada negatif kanıt (işletme büyüklüğünün anlamsızlığı) üzerinden yapılan dolaylı çıkarımın ötesine geçerek paradoksu doğrudan ve ölçülebilir biçimde sınamaya olanak tanıyacaktır.

Kaynakça

Abou Elgheit, E. (2025). Generative AI as a disruptive innovation: Implications for marketing strategic transformations. *Foresight and STI Governance*, 19(1), 6–15. https://doi.org/10.17323/fstig.2025.24831

Antoniuk, D. ve Kolyada, O. (2024). Adoption of artificial intelligence in European enterprises: A mathematical model based on socioeconomic and technological indicators. *Management and Entrepreneurship: Trends of Development*, 3(29), 130–139. https://doi.org/10.26661/2522-1566/2024-3/29-12

Arroyabe, M. F., Arranz, C. F. A., Fernandez De Arroyabe, I. ve Fernandez de Arroyabe, J. C. (2024). Analyzing AI adoption in European SMEs: A study of digital capabilities, innovation, and external environment. *Technology in Society*, 79, 102733. https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2024.102733

Baron, R. M. ve Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173–1182. https://doi.org/10.1037/0022-3514.51.6.1173

Bick, A., Blandin, A., Deming, D., Fuchs-Schündeln, N. ve Jessen, J. (2026, 9 Nisan). Differences in AI adoption in Europe and the US: Explanations and implications for productivity growth. VoxEU Column, CEPR. https://cepr.org/voxeu/columns/differences-ai-adoption-europe-and-us-explanations-and-implications-productivity

Bocean, C. G. (2026). Unraveling the connection between AI adoption and e-commerce performance in the European Union: A cross-country study. *Systems*, 14(1), 106. https://doi.org/10.3390/systems14010106

Bryan, J. D. ve Zuva, T. (2021). A review on TAM and TOE framework progression and how these models integrate. *Advances in Science, Technology and Engineering Systems Journal*, 6(3), 137–145. https://doi.org/10.25046/aj060316

Eurostat (2025a). Digital economy and society statistics — enterprises. Statistics Explained. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Digital_economy_and_society_statistics_-_enterprises (Erişim tarihi: 07.04.2026)

Eurostat (2025b). Use of artificial intelligence in enterprises. Statistics Explained. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Use_of_artificial_intelligence_in_enterprises (Erişim tarihi: 07.04.2026)

Eurostat (2026). The use of artificial intelligence (AI) technologies in the European Union. KS-01-26-009-EN-N. Publications Office of the European Union. https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-statistical-reports/w/ks-01-26-009

Gualandri, F. ve Kuzior, A. (2024). Drivers of AI adoption in enterprises: A European-wide analysis. *Materials Research Proceedings*, 45, 240–248. https://doi.org/10.21741/9781644903315-28

Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251–1271. https://doi.org/10.2307/1913827

Hržica, R., Debelak, K. ve Pevcin, P. (2025). A dual-level model of AI readiness in the public sector: Merging organizational and individual factors using TOE and UTAUT. *Systems*, 13(8), 705. https://doi.org/10.3390/systems13080705

Ionaşcu, C. M. (2025). Artificial intelligence adoption in the European Union: A data-driven cluster analysis (2021–2024). *Economies*, 13(5), 145. https://doi.org/10.3390/economies13050145

Kheloufi, S. (2025). Artificial intelligence adoption in European Union enterprises (2024): An empirical analysis of usage patterns by size, sector, technology type, and functional purpose. *Journal of Contemporary Business and Economic Studies*, 8(2), 80–98.

Manta, E.-M., Geambasu, M. C. ve Birlan, I. (2025). Mapping AI adoption across Europe: A cluster analysis of national responsibility. *Proceedings of the 19th International Conference on Business Excellence (PICBE)*, 1532–1545. https://doi.org/10.2478/picbe-2025-0119

Mpanza, S. S. (2025). Revisiting the Technological-Organizational-Environmental (TOE) framework and Diffusion of Innovation (DOI): A theoretical review for artificial intelligence (AI) adoption. *International Journal of Applied Research in Business and Management*, 6(5). https://doi.org/10.51137/wrp.ijarbm.441

OECD (2025). AI adoption by small and medium-sized enterprises. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/426399c1-en

Pinto, A. S., Abreu, A., Pérez Cota, M. ve Paiva, J. (2025). A meta analysis of TOE factors driving organizational adoption of artificial intelligence across industries. *Discover Artificial Intelligence*, 5. https://doi.org/10.1007/s44163-025-00747-2

Riti, R. I., Bacali, L. ve Abrudan, C. I. (2025). From AI adoption to ESG in industrial B2B marketing: An integrated multi-theory model. *Sustainability*, 17(19), 8595. https://doi.org/10.3390/su17198595

Sobel, M. E. (1982). Asymptotic confidence intervals for indirect effects in structural equation models. *Sociological Methodology*, 13, 290–312. https://doi.org/10.2307/270723

Tornatzky, L. G. ve Fleischer, M. (1990). *The Processes of Technological Innovation.* Lexington Books.

Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric Analysis of Cross Section and Panel Data*. MIT Press.

Katkı Oranı Beyanı

Yazarlar makaleye %50-%50 oranda katkı sunmuşlardır.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarları, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder

Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

E-ISSN: 2147-6152

Yıl 15, Sayı 43, Ekim 2026

[Araştırma Makalesi] **Atıf/Citation**: Aslan, A. (2026). "Forced Migration, Women and Human Development within the Framework of the Capabilities Approach", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (43): s. 623-638. **Gönderim Tarihi**: 20.05.2026 **Kabul ve Yayın Tarihi**: 15.09.2026-15.10.2026 **DOI**: 10.54600/igdirsosbilder.1955214

Yazar/Author

Atik ASLAN*

Makale Adı/Article Name

Forced Migration, Women and Human Development within the Framework of the Capabilities Approach

Yapabilirlik Yaklaşımı Çerçevesinde Zorunlu Göç, Kadın ve İnsani Kalkınma

ABSTRACT

This study evaluates the relationship between the concepts of "forced migration and gender equality" within the framework of Amartya Sen's "capability approach." The relevant literature has been subjected to a critical analysis. The analysis reveals that the "capability" approach combines poverty and fundamental human rights, and recognizes gender inequality as one of the most significant obstacles to development. Prioritizing security policies in managing international migration leads to the neglect of migrants' rights. Negative attitudes and reactions towards migrants cause the politicization of the migration phenomenon and the objectification of migrants. Immigrant women are marginalized in socio-economic life and do not have adequate access to services such as education and healthcare. The human development approach emphasizes the necessity of women's participating more equally and more fairly in socio-economic fields. In this context, it is suggested that eliminating deprivations and guaranteeing fundamental human rights are necessary for achieving social and economic development. Furthermore, the necessity for "the state and society" to play a supportive role in strengthening human capacity is emphasized.

Anahtar Kelimeler: Human development, forced migration, globalization, inequality, woman.

ÖZ

Bu çalışmada "zorunlu göç ve cinsiyet eşitliği" kavramları arasındaki ilişki Amartya Sen'in geliştirmiş olduğu "yapabilirlik yaklaşımı" çerçevesinde değerlendirilmiştir. İlgili literatür eleştirel bir perspektifle analize tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda "yapabilirlik" yaklaşımında yoksulluk ile temel insan haklarının birlikte ele alındığı; cinsiyet eşitsizliğinin kalkınmanın önündeki en önemli engellerden biri olarak kabul edildiği tespit edilmiştir. Uluslararası göçün yönetilmesinde güvenlik politikalarının merkeze alınması, göçmenlere ilişkin hakların göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Göçmenlere karşı oluşan olumsuz tutum ve tepkiler 'göç' olgusunun politikleştirilmesine ve göçmenlerin nesnelleştirilmesine neden olmaktadır. Göçmen kadınlar, sosyo-ekonomik yaşamda ikincilleştirilmekte; eğitim ve sağlık gibi hizmetlerden yeterince yararlanamamaktadır. İnsani kalkınma yaklaşımında kadınların sosyo-ekonomik alanlarda daha eşit ve adaletli bir şekilde yer alması gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda sosyal ve ekonomik kalkınmanın gerçekleşebilmesi için yoksunlukların giderilmesi ve temel insan haklarının güvence altına alınması önerilmektedir. Ayrıca, insan kapasitesinin güçlendirilmesinde "devlet ve toplumun" destekleyici bir role sahip olması gerekliliği vurgulanmaktadır.

Keywords: İnsani kalkınma, zorunlu göç, küreselleşme, eşitsizlik, kadın.

* Assistant Professor, Gaziantep University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Sociology, atikaslan1@gmail.com

Introduction

Today, the issue of migration and immigration has shifted from the local to the global level. Globalization has led to an increase in economic, social, and political issues. Globalization is characterized as a process that has both winners and losers and that deepens inequalities (Tomlinson, 2004: 135). Globalization is considered a phenomenon that leads to a shrinking of the world, a change in the perception of time and space, an expansion of communication, increased flows between continents and regions, and an intensification of social relations. With globalization, "social relations, activities, and interdependencies" increase; geographical boundaries and distances lose their importance (Steger, 2020: 28-31). Globalization is defined as "a series of planetary processes involving increasing fluidity and the growing multifaceted flows of people, objects, spaces, and information, and the structures they encounter and create." The globalization perspective includes fluidity. Fluidity is explained as "the increased ease of movement of people, goods, information, and spaces." Globalization has changed the nature and scope of migration movements; economic, social, political, and environmental developments have increased forced migration movements. One of the important problem areas of globalization, which is characterized as a multifaceted process, is international migration (Ritzer, 2020: 20). In the context of 'forced migration,' it is observed that globalization is a decisive factor in determining migration movements and shaping the policies of states and other actors (Betts, 2017: 219).

Throughout human history, international migration has been a decisive factor in shaping societies due to social, political, economic, and climatic reasons. International migration has different components, including "migration from one country of birth to another; migration back to one's country of origin after residing abroad; and migration from one foreign country to another." Structural transformations are occurring in the nature of international migration. International migration reshapes the economic, social, cultural, and legal conditions of individuals. In the international migration process, individuals' migration decisions may be based on voluntary choices, but they can also be shaped by compelling circumstances such as conflict, violence, political oppression, economic deprivation, or natural disasters. The outcomes of international migration are determined not only by the economic and social resources available to migrants, but also by their legal status in the host country, their access to the labor market, their access to social services, and their level of social acceptance. While the number of international migrants from developed countries is decreasing, there is a significant increase in the number of international migrants from developing countries. Migration from South to North is considered one of the consequences of global inequality (Ritzer, 2020: 316-425). Along with global developments, there has been a steady increase in international migration since the end of the Cold War. International migration is considered a decisive factor in the formulation of public policies by states. Due to global developments and the impact of international migration, states are responsible for providing services to non-citizens within their sovereign territories. The scope of state responsibilities and services is expanding due to the impact of international migration. Social welfare, social justice, and, in particular, ensuring the safety of all segments of society are considered the fundamental reasons for the state's existence. It has been determined that the state was born to provide individual security (Hobbes, 2023: 133).

International forced migration transforms both the receiving and sending societies socially, politically, and economically. Forced migration serves to disrupt and hinder the development process. The consequences of forced migration do not manifest in the same way across all sections of society. This process of change and transformation leads to the deepening of inequalities based on "ethnicity, religion, class, and gender" (Basso, 2014: 134). International migration is undergoing constant formal transformation, and controlling social mobility in the global world is becoming increasingly difficult (Ritzer and Stepnisky, 2018: 464). Globally, "one person every 2 seconds" is displaced due to compelling reasons (Jankovic-Rankovic, Oka, Meyer & Gettler, 2020). Migrants who are forced to migrate due to reasons such as war, political and economic crises generally occupy the lowest class in the societies they join (Gallino; 2012: 59). Forced displacement leads to deprivation in fundamental areas of life for individuals, such as education,

health, employment, housing, security, social relations and political participation. Individuals who are 'forced to migrate' for compelling reasons are portrayed as a 'destructive' group by the settled society; they are marginalized and excluded. This 'marginalization' sometimes leads to states implementing institutionally violent policies. Violent policies applied to migrants can lead to the reproduction of social inequalities (Butler, 2021: 134).

Within the framework of Amartya Sen's capability approach, the relationship between the concepts of 'migration, development and women' has been examined from an analytical perspective. In this study, Amartya Sen's capability approach is examined in the context of the process of forced migration and the position of women. There are numerous published books, articles and reports on the 'capability approach'. Whilst the literature contains studies addressing the relationship between forced migration, gender and development from various perspectives, it is evident that there are few studies which comprehensively assess the experience of forced migration through the lens of the narrowing of migrant women's capabilities and from a human development perspective. The originality of this study lies in its inclusion of the 'women's dimension' in the relationship between migration and development, which distinguishes it from the relevant literature. Another aspect that makes this study unique is that, unlike existing literature, it examines the relationship between 'migration, development and women' within the framework of the capability approach. In this study, an attempt has been made to explain the 'process of forced migration and the position of women' by drawing on primary sources relating to the 'capabilities approach'. The aim of this study is to assess the socio-economic problems faced by women during the process of forced migration within the framework of the capabilities approach. Accordingly, the study constitutes a theoretical assessment based on a literature review.

The 'capability approach' offers a critical perspective on development studies. Sen's "capability approach" offers a critical perspective on development-related studies. In his work titled "Development as Freedom," Sen defines development as the provision of real freedoms and the elimination of deprivations. "Political freedoms, economic opportunities, social opportunities, transparency guarantees, and protective security measures" are accepted as indicators of development. Ensuring gender equality and strengthening the social position of women are requirements of human development. The sense of inequality felt by disadvantaged groups in society can also harm social harmony. Sen, focuses on "deprivation and inequality" in his work. According to Sen, in order to increase individuals' capacities, barriers to access to basic resources such as "education, health, housing, or nutrition" must be removed (Sen, 2004). In his work titled "Inequality Reexamined" (1995), Sen evaluates different approaches to the concept of "inequality." In this work, Sen seeks to answer the question "inequality of what?" regarding "inequality." According to Sen, capability refers to the real options a person has to fulfill their most preferred subjective functions. Inequalities such as class and gender restrict people's freedom.

Martha C. Nussbaum is one of the key figures who made significant contributions to the development of the "capability approach." In her work titled "Creating Capabilities: The Human Development Approach" (2011), Nussbaum focuses on the question of what people can actually do. In this work, Nussbaum offers a critical reading of traditional development approaches. Nussbaum emphasizes that a "livable" world must be created not only for humans but for all living beings. According to Nussbaum, the capabilities approach addresses social injustice and inequality. The capabilities approach emphasizes that governments must act responsibly to eliminate discrimination and improve quality of life (Nussbaum, 2011: 35).

Gender-based inequalities increase during forced migration. Women, in particular, are more exposed to the risks and costs of the migration process due to existing gender inequalities. It has been observed that migrant women experience greater vulnerability in areas such as employment, wages, education, health, social security, violence, human trafficking, and legal status during forced migration. This study is significant because it critically evaluates the situation of women who have migrated due to compulsory reasons within the context of a human development approach. The study is based on a comparative evaluation of the literature on "migration, women, and development." The limited number of studies on the situation of migrant women within the

framework of a human development approach makes this study unique. The problems experienced by migrant women, especially in the context of forced migration, are of great importance from the perspective of gender equality and the human development approach. The literature shows that all disadvantaged groups in society, including women, experience more problems during forced migration (Alam, M.Z. and Mamun A.A., 2022; Baker et al., 2021; Bloch, 2008; Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, 1979; Hillmann and Toğral Koca, 2021; İçduygu and Diker, 2017). People displaced by forced migration are unable to find employment that matches their skills and qualifications. The existence of factors hindering migrants' participation in the workforce negatively impacts migrant women in particular. Problems accessing employment after forced migration can limit individuals' economic independence and their ability to meet their basic needs. The concentration of women in low-wage, informal, and precarious jobs creates significant problems not only in terms of economic vulnerability but also in terms of access to social security and labor rights. Therefore, the employment problem should be considered not merely as a matter of insufficient income, but as a multifaceted issue that limits individuals' economic capabilities. Securing human rights is crucial for building a more just world. The enforceability of international agreements and conventions that guarantee human rights and prevent discrimination is important for governments. Discrimination based on gender and race must be eliminated globally.

There is a rich literature on social injustice and inequality in the context of women's social status. In her work titled "How Has the Status of Women Changed? From Feudalism to Capitalism" (2020), Sheila Margaret Pelizzon emphasizes that gender discrimination is a justification for assigning different statuses to women and men, such as race and ethnicity. According to Pelizzon, the transition from feudalism to capitalism led to a further deterioration in women's social status. In this context, economic developments throughout history must be examined in order to better understand women's status. Pelizzon states that "social gender" was constructed for the functioning of the capitalist production process. The historically continuing patriarchal social order has also worked against women in the capitalist production process. The invention of gender has increased men's oppression of women. The gendered approach has led to women being subjugated in the capitalist world system (Pelizzon, 2020: 31, 356).

Valerie Bryson's work titled "Feminist Political Theory" (2003) comprehensively examines different feminist approaches. Bryson takes a critical approach to the social position of women. The work questions the domination established by the patriarchal social structure over women. Achieving "meaningful" equality between the sexes is linked to explaining the underlying elements of "the rules of the game." Bryson emphasizes that it is wrong to force a "single size" on all individuals in society (Bryson, 2003: 250).

One of the fundamental concepts discussed in relation to the position of women is "forced migration" and its consequences. When reviewing the literature on forced migration, it is observed that migration studies are approached from the perspective of "male migrants," with women being regarded as passive actors. During the forced migration process, migrant women face multidimensional problems such as "gender-based discrimination, precarious working conditions, cultural adaptation difficulties, and legal status uncertainties" (Morokvasic, 1984). Alexander Betts, who has conducted numerous studies on migration and migrants, offers a perspective based on both theoretical and practical applications in his work entitled "Forced Migration and Global Policy". In this study, Betts examines the problems of "refugees, asylum seekers, and individuals displaced due to compelling reasons" from a human rights perspective. Betts addresses the problems faced by migrants with a critical approach. The study explores migrant rights and the responsibilities of states. A critique of refugee policies implemented in the international system forms the main backbone of this study (Betts, 2017: 20-27).

1. Problems Experienced During Forced Migration

The removal of the minimum conditions necessary for people to live in their region or migration undertaken against their will is defined as *"forced migration."* According to William Petersen (1958: 261) forced migration is a type of migration deliberately carried out by the state or an equivalent public authority, resulting in the victimization of migrants. Forced migration refers to

situations where individuals are forced to leave their homes due to life-threatening security issues, conflicts, violence, political oppression, or severe socioeconomic conditions.Since the beginning of history, people have been forced to migrate from their places of residence to other places for political, cultural, economic, and other reasons. Forced migration can generally arise due to violent political and social events and major economic crises (International Organization for Migration, 2019; İpek, 2006: 17; Sert, 2012: 30). Different dimensions of globalization have a strong impact on the forced migration process. Many causes of displacement are linked to globalization. The relationship between globalization and forced migration can be conceptualized within a multidimensional framework encompassing the structural and underlying drivers shaping the emergence of forced migration, the patterns of mobility experienced by individuals and communities, and the policy and governance mechanisms developed by states in response to forced displacement. From this perspective, globalization should be understood not merely as a process that transforms the dynamics of forced migration, but also as a broader structural context that reshapes the underlying causes, forms, and state responses associated with such movements (Betts, 2017: 229–241). Today, 'violent incidents, terrorist acts, human rights violations, wars, conflicts, significant economic problems, and environmental changes' occurring in different parts of the world are the factors that trigger forced migration. Political reasons generally underlie the factors that trigger forced migration.

Forced migration has brought about various social, economic, and political problems. The working conditions of migrants have deteriorated compared to those of workers in the local community of the country to which they have migrated. International forced migration has been accompanied by an increase in unemployment and poverty rates. International migration is becoming increasingly prevalent as it becomes intertwined with the global economy. The mobility and complexity of human communities are predicted to increase further in the coming years (Giddens, 2008: 544).

As a result of forced migration, people who migrate as migrants, asylum seekers, or refugees face various risks both for themselves and for the settled people of the region they migrate to. As a result of forced migration, migrants experience problems in meeting their basic needs, such as "security," "accommodation, education, and health services." Forced migration is among the threats to human security. The concept of human security encompasses all individuals in a society, including both citizens and migrants. Human security extends beyond the traditional state- and border-centered understanding of security. It encompasses economic, political, environmental, and social risks that threaten individuals' lives and fundamental rights. The United Nations Human Development Report (1994) addresses human security in relation to infectious diseases, inequalities in economic opportunities, forced displacement, environmental threats, risks to cultural values, and political repression. Security, therefore, is not limited to the protection of borders and territorial integrity. It also includes individuals' security of life, health, housing, education, and livelihoods. In the context of forced migration, security concerns can directly affect individuals' physical integrity. They can also restrict access to fundamental rights and public services. These conditions may undermine individuals' ability to maintain safe and dignified living conditions. Forced migration should therefore be understood not merely as a process of displacement, but also as a multidimensional process that affects individuals' security, rights, and capacity to shape their lives according to their own choices (United Nations Human Development Report, 1994).

In the international migration process, "discriminatory practices faced by migrants; dangerous or deadly situations arising from border security; economic problems in the countries of destination; and migrant resettlement policies that lead to a socially isolated life." They are considered threats to human security. Global developments, including widespread wars, conflicts, and terrorist incidents, are causing forced migrations worldwide. State policies regarding migrations caused by these compelling reasons are predominantly shaped by "security" considerations. Practices are being implemented within the framework of "security-first policies" on migration and immigration. Following the terrorist bombings in the United States on September 11, 2001, the issue of "global terrorism" has led to the emergence of hateful rhetoric such as Islamophobia in

the public sphere worldwide. Influenced by global developments, security concerns have taken precedence over humanitarian concerns in the control or management of international migration movements. The centralization of security policies in the management of international migration leads to the neglect of "fundamental human rights, social and economic rights" of migrants.

From the perspective of the capitalist system, addressing migration primarily as a security issue also creates a contradiction in the functioning of neoliberal policies. In the neoliberal economic system, which supposedly encourages capital mobility, attempts to control human mobility lead to the concentration of cheap labor, and consequently poverty, in certain regions. Neoliberal economic policies allow capital to circulate freely worldwide, while placing obstacles in the way of people seeking work and wanting to participate in working life. The enforcement of strict immigration laws prevents people from traveling freely and participating in working life. Thus, it is evident that neoliberalism's understanding of freedom is ineffective in practice (Rivero, 2003: 67).

A significant dimension encountered in the migration process is related to development. When examining the relationship between migration and development, a key issue that stands out is the social position of women. In evaluating women's social position, opportunities such as "participation in decision-making processes, education, employment, health, and participation in economic and social life" are considered. The addition of new economic, social, and legal barriers to existing gender inequalities during forced migration can further narrow women's capabilities. Gender inequality is considered a significant mechanism that exacerbates the effects of forced migration on women and limits their opportunities for human development. Amartya Sen, who developed a perspective on the women's dimension within the context of the relationship between migration and development, emphasizes that if the "population explosion" continues, the likelihood of problems such as global food shortages, environmental pollution, and overpopulation in cities will increase.According to Sen, "women's spheres of freedom" must be expanded to solve the "population explosion" problem (Sen, 2004: 293, 311). Sen describes the simultaneous production of poverty and deprivation among a large proportion of the world's population, despite high growth rates and wealth increases in the capitalist production process, as "neglect and denial."

"Despite unprecedented increases in total wealth, the modern world denies the fundamental freedoms of a large number of people. Deprivation of fundamental freedoms is often directly linked to economic poverty, which deprive people of their freedom in exchange for alleviating hunger, accessing adequate food, finding cures for treatable diseases, providing adequate clothing and shelter, and benefiting from clean water or healthy conditions. The violation of freedom stems directly from the denial of political rights and human rights by authoritarian regimes and from the restrictions on the freedom to participate in social, political, and economic life" (Sen, 2004: 18).

Due to economic, social, and political problems, as well as security concerns, a certain segment of society perceives migrants as a threat in the context of anti-migrant sentiment. Individuals easily adapt to those they consider close to them in the context of social relations, while perceiving individuals or groups they consider distant from them as a threat. Uncertainty is one of the main reasons for othering, anti-immigrant sentiment, and xenophobia. Some segments of society attempt to other immigrant groups by holding them responsible for all problems in society. Negative attitudes, prejudices, and stereotypes toward immigrants exist worldwide. There are certain stereotypes and prejudices in public opinion regarding immigrants, such as "they are more prone to crime, they resist social integration, they do not succeed in education, they do not use the opportunities offered to them efficiently, they are wasteful in the use of public resources, they exhibit aggressive behavior, and they are sick" (Turkish Grand National Assembly Migration and Integration Report, 2018: 266).

Anti-immigrant attitudes can restrict immigrants' participation in social life and access to opportunities, thereby reinforcing processes of othering, discrimination, and social exclusion; these processes, in turn, may contribute to a narrowing of individuals' capabilities. Despite being legally recognized as a crime in many countries, *discriminatory* and *hateful speech* is becoming

increasingly widespread today. Unequal treatment of a person or group is defined as *discrimination*. Discrimination is a situation in which a person is treated differently because of characteristics such as ethnicity, gender, socio- economic status, or disability. The manifestation of discrimination is when an individual's prejudices against those who are different turn into behavior. Discrimination and hate speech can sometimes cause tension, discomfort, and disputes between the local population and immigrants. Negative social attitudes and reactions towards immigrants lead to the politicization of the issue of immigration. Negative attitudes towards immigrants among the local population lead to the issue of immigration being addressed through the lens of "political concerns" (Özer, 2015: 60). Discrimination is considered "one of the most difficult sources of inequality to eliminate." Attitudes and behaviors involving discrimination based on differences such as "gender and ethnicity" are widespread throughout the world. In this context, it is important to prepare and implement effective laws that prohibit discrimination and act as a deterrent (Stiglitz, 2018: 361). The problem of "social exclusion" has become a significant issue in studies on "poverty and deprivation."

Social exclusion is considered as a separation of individuals from the social structure in which they live socially, culturally, and politically. Social exclusion eliminates the 'political, cultural, and economic' dimensions of social participation (Tümtaş, 2020: 69-70). Sen, states that socially excluded segments of society are categorized under headings such as "livelihood, secure employment, income, property, credit, land, housing, minimum consumption levels, education, cultural capital, welfare state, citizenship, democratic participation; public goods, nation, family, humanity, dignity." "Mentally and physically disabled people, people prone to suicide, criminals, single parents, the elderly, abused children, substance abusers, marginalized and unsociable people" are described as groups exposed to social exclusion in society (Sen, 2000: 1). The economic hardships, legal uncertainties and social prejudices faced by migrants can lead to the emergence or deepening of processes of social exclusion. In studies on social exclusion, the issue of 'migrant women' is generally discussed in the context of the problem of how they can integrate into other segments of society (Dedeoğlu and Gökmen, 2011: 19). The intersection of migration status and gender-based inequalities can lead to multiple disadvantages. There is a reciprocal relationship between social exclusion and xenophobia. There is no universally accepted definition of xenophobia at the international level. Xenophobia is defined as "attitudes, prejudices, and behaviors that reject, exclude, and denigrate the other" (IOM, 2019: 234). Xenophobia involves negative perceptions, hatred, and practices against people of different origins.

One of the major problems experienced by migrant communities around the world is related to "human trafficking." The majority of victims of human trafficking are "women and girls" (IOM, 2015). "Children and women who have lost their families; single or divorced women with children; unemployed and poor women and men; women and children who are victims of domestic violence; and those working in the informal sector" are among the groups at risk of encountering human trafficking (Adıgüzel; 2022: 122).

A significant number of people forced to migrate due to compelling reasons experience psychological problems such as anxiety, sadness, hopelessness, sleep difficulties, fatigue, irritability, anger, and physical pain. Scientific studies have shown that migrants experience more psychological problems such as depression, anxiety, post-traumatic stress disorder, and suicide compared to the host population. People who have been forced to migrate experience more psychological problems and have higher stress levels. Forcibly displaced people are at high risk in terms of mental health (Jankovic-Rankovic, Oka, Meyer & Gettler, 2020; Siriwardhana & Stewart, 2013; WHO, 2025). Access to health and education services is crucial in protecting the mental health of people forced to migrate and in facilitating their social integration. Restricting access to education and healthcare services should be considered not only a factor that worsens current living conditions, but also a mechanism that limits women's future capabilities.

2. Challenges Faced by Women During Forced Migration and the Capability Approach

When migration movements around the world are examined based on gender, it is seen that women face more economic and social problems in the regions they migrate to compared to men.

There are significant challenges, particularly regarding the labor force participation of migrant women. According to the UNHCR's 2020 Global Trends Report, 47.9 per cent of the migrant population in 2019 were women. The report highlights that, in all regions except Africa and Asia, the proportion of female migrants was higher than that of male migrants. In 2019, whilst the proportion of migrant women in North Africa and West Asia was only 35.5 per cent, it stood at around 51 per cent in North America and Europe (United Nations, 2019). The fact that women now account for approximately half of international migration indicates that they have become a significant quantitative factor in migration flows. This quantitative increase also highlights the need to assess the economic, social and labour market consequences of migration from a gender perspective. From a gender perspective, the experience of migration has negative economic, social and psychological consequences for women. Gender-based inequalities are evident in terms of female migrants' participation in the labour market, their access to employment opportunities, wage levels and working conditions (Qin et al., 2016).

Migrant women often find themselves forced to live under difficult socio-economic conditions in the regions they go to for various reasons. The intersection of gender and immigration status can lead to a diversification and deepening of the forms of discrimination and inequality experienced by women. Immigrant women face various obstacles to equal and effective participation in socio-economic life; their access to basic services and opportunities, especially education and health, may be limited. Nevertheless, despite the vulnerabilities brought about by the migration process, immigrant women also stand out as important actors in social change, contributing to the transformation of economic, social, and cultural life in the societies where they settle. Migrant women, along with the difficult conditions they face, emerge as one of the fundamental drivers of social change in the regions they go to. Despite the positive effects they create in both their countries of origin and destination, migrant women are the most vulnerable and defenseless segment of society in terms of socio-economic conditions. Migrant women face greater victimization due to their position within patriarchal social structures.

Today, the increase in income inequality that has occurred alongside the capitalist production process affects women the most. As inequalities deepen in the process of capitalist development, socio-economic differences between genders are increasing. Sen, argues that the fact that women are far worse off than men in both rich and poor countries, in the context of social inequalities, is a consequence of the capitalist economic system. Inequalities between men and women are clearly observable in fundamental areas such as "life and death, health and sickness, and education" (Sen, 1989: 53). In today's capitalist production process, formal institutions are weakening while informal sectors are growing and becoming more widespread. The informal sector has a greater impact on economic life, especially in poor countries (Calhoun, 2019: 182). Most women are forced to work in the informal sector for low wages. Statistical data on women's participation in the informal sector workforce is insufficient and incomplete. This situation leads to the devaluation of women's labor in the workforce. The fact that women who are forced to work under harsh conditions to contribute to the family income do not receive compensation for their labor is considered a fundamental problem from the perspective of gender equality and human development (United Nations Development Programme, 1990: 32).

Globally, women are at a disadvantage compared to men in the areas such as "health, education, and employment." Women are vulnerable in the fight against problems such as "malnutrition, unhealthy living, physical violence, and sexual abuse." These problems cause greater emotional distress for women (Nussbaum, 2000: 1). According to Mirjana Morokvasic (1984: 886) "*The exclusion of migrant women from the production process, their complete vulnerability within the market system, their use as cheap labor in labor-intensive sectors, their forced employment in insecure jobs, their inability to benefit equally or sufficiently from the opportunities offered,* and *the gender-based functioning of the labor market*" are fundamental social problems arising from gender inequality. There are qualitative differences between the jobs performed by resident women and migrant women in the labor market. Migrant women face more inequality in working life than local women. Migrant women are forced to work under more difficult conditions and for lower wages. Factors such as 'under-employment, informal work, low pay, precarious

employment, unpaid care work and the devaluation of labour ‘which stem from gender, based inequalities in the labour market’ lead to a loss of agency for women.

Gender discrimination in working life is more evident in socio-economically underdeveloped countries due to high unemployment rates. Women are not paid for some of the work they do at different stages of their life cycle. Some of the work they do, such as 'growing subsistence crops for the household and childcare', is not considered an economic activity. There is an exploitation of women's labor within the household and in different areas of economic life, and women are generally assigned secondary roles. In the capitalist world economy, ‘households’ are considered one of the fundamental institutional structures. In the capitalist world economy, the continuous and endless accumulation of capital is the raison d'être of the system’s functioning (Wallerstein, 2018: 131). Furthermore, historically, prioritizing continuous capital accumulation for the survival of the capitalist system is considered irrational. The continuous accumulation of capital for the sake of accumulating more capital is not sustainable for the capitalist system (Wallerstein, 2019: 21). In migration movements, women's status is constructed in a way that is dependent on men. As a result of this dependent status, women's social, legal, and economic development is hindered. Along with discriminatory policies, migrant women are forced to work in low-paid, temporary, insecure, and inhumane conditions. In the context of international migration and the capitalist production process, female migrants constitute the most exploited and vulnerable segment of society (Morokvasic, 1984: 888). Women are labeled as “the other” in the capitalist system (Gibson-Graham, 2010: 65).

A significant majority of women worldwide face barriers to exercising their fundamental human rights. It is difficult to say that there is any country in today's world where gender equality is fully implemented. Achieving gender equality is recognized as a common challenge for all countries. Women are largely the victims of gender inequality. Men are also sometimes affected by the negative consequences of gender inequality due to sexist stereotypes. To put it more clearly, ‘gender inequality’ harms both women and men in terms of its consequences. Therefore, both women and men need to be liberated together. In this context, the relationship between the concepts of “migration, development, and gender equality” can be evaluated within the framework of Amartya Sen's “capability approach” and “human development” approach. Amartya Sen bases the intellectual foundations of the "capability approach" on Aristotle, Adam Smith, and Karl Marx (Sen, 1989: 43). The capabilities approach prioritizes the protection of fundamental human rights. The success of the development process is measured by what people can or cannot do. Examples of success in a development process include “being able to live a long and healthy life, being protected from preventable diseases, being well-nourished, being able to communicate, and being able to participate in literary and scientific activities.” Instead of the dominance of “circumstances” over individuals, priority is given to the dominance of individuals over “circumstances.” In this context, the capabilities approach highlights the importance of people's ability to change their circumstances. Economic and social development is considered to be the process of improving people's abilities and rights (Sen, 1989: 45; 1983: 754-755). Today, stereotypes related to gender are being questioned with a critical approach in the relevant literature. Gender has been used as a justification for assigning different statuses to men and women in the capitalist production process. Stereotypes based on gender have led to the secondary status and further exploitation of women in the public and private spheres. Discriminatory practices based on gender in the capitalist production process have led to conflict between women and men. This conflict has contributed to the development of a structure that serves the interests of the capitalist class and weakens women's social position. Parallel to the development of the capitalist world economy, the assumption that all men are socially superior to women has gained acceptance. As a result of this approach*, "gender has categorized men as little bosses, little masters"* (Margaret, 2020: 32-357).

The full participation of women in social and economic relations is considered essential for human development. In a development report published by the United Nations in 1990, human development was defined as a process of “expanding choices” based on the fundamental criteria of “living a long and healthy life, being educated, and having access to the resources necessary

for a standard of living compatible with human dignity." Furthermore, "political freedom, the guarantee of human rights, and consideration for the personal dignity of individuals" were included in the definition. According to the "human development" approach, people's individual and collective potential should be developed, and a suitable environment should be provided in line with their areas of interest and needs. When a balance is achieved between the formation and use of people's abilities, their potential will emerge. The freedom of choice is considered a fundamental condition for human development (United Nations Development Programme, 1990: 1). In this context, the applicability of policies based on gender equality in all institutions and organizations has gained importance in the context of the human development approach. It is important to address forced migration and development efforts together. The social status of women during forced migration is explained in relation to gender-based approaches. There are various ethical problems in the relationship between forced migration and development. "Communities exposed to forced migration worldwide are deprived of control over the fundamental dimensions of their existence" (Indra, 2008: 18).

In the 'capability' approach, poverty is viewed as a lack of basic capabilities rather than simply a lack of income. The capability approach involves addressing poverty and deprivation through a rights-based approach. The capability approach is defined as the ability to avoid adverse circumstances that people would wish to avoid. By focusing on the actual choices and freedoms available to individuals, the capability approach provides an explanatory theoretical framework. The resolution of the problems faced by women should not be limited solely to economic support mechanisms; rather, policies should be developed that will enhance women's long-term capabilities. Simply trying to reduce income poverty is not enough to combat poverty. Poverty and deprivation are assessed in terms of the lives people actually lead and the freedoms they actually possess. Expanding or strengthening people's capacities responds to these fundamental concerns. For social and economic development to occur, deprivation must be eliminated and fundamental rights must be protected. Developing capacity enriches people's lives and contributes to reducing deprivation in terms of both frequency and intensity. The capacity deprivation approach addresses poverty and fundamental human rights together. For development to be truly realized, real freedoms must be fully expanded. Sen's approach to human development emphasizes areas of freedom such as "political freedoms, economic opportunities, social opportunities, transparency, and security." According to Sen (2004: 14, 133), "development means the elimination of types of deprivation of liberty that leave people with no choices and provideing limited opportunities for carrying out normal activities." In Sen's approach, the "perspective of liberty" is at the center of development. Freedom means "the complete absence of external constraints on action." "*A free person is someone who is not prevented from doing what s/he wants to do with her/his power and intelligence"* (Hobbes, 2023: 163).

In the 'capability' approach, the existence of gender inequality is recognised as one of the key factors hindering human development. Development is defined as the utilization of the opportunities provided by freedom by individuals. Expanding people's freedom and eliminating deprivation are considered the fundamental "goal and means" of the development process. Achieving genuine development appears to be possible through the expansion of freedom. Sen's approach emphasizes that "the state and society" must play a supportive role in strengthening and protecting people's capabilities (Sen, 2004: 77).

The "capability approach" has been influential in the creation and development of the UN Human Development Reports. In the UN Human Development Reports, the problem of poverty is addressed as a problem of developing basic capacities and freedoms. When viewed within the framework of the capability approach, the low level of participation of immigrants living in developed countries in political, social, and economic life shows that poverty and deprivation continue to increase. In this context, a reciprocal relationship is established between forced migration and poverty. At the same time, as inequalities increase during the forced migration process, poverty increases (Nussbaum, 2000: 3).

Research has demonstrated that immigrant women may experience discriminatory practices to a greater extent than men due to their gender. However, the discrimination experienced by

immigrant women is not limited to gender alone; rather, it may intersect with other social and identity-related characteristics, such as ethnic origin and religious identity, resulting in multiple forms of discrimination (Bader et al., 2018; Coşkun, 2018; Knappert et al., 2018; Weichselbaumer, 2020; Yangın Kiremit & Akfırat, 2023; Yasmeen et al., 2025). In this context, patriarchal social structures, gender roles, economic dependence, the unequal distribution of unpaid care work, and discriminatory practices in the labour market emerge as important determinants of processes that restrict immigrant women's participation in social life, access to resources and opportunities, and the capabilities available to them. Accordingly, examining the inequalities experienced by immigrant women through the intersecting dimensions of gender, immigrant status, ethnic origin, and religious identity is crucial for understanding the multiple vulnerabilities and capability deprivations they may encounter. In this context, it should be noted that "absolute equality does not always lead to a just society." Ha-Joon Chang's example regarding equal opportunity and social justice summarizes the issue strikingly: *"When some people have to run 100 meters with sandbags tied to their legs, not allowing anyone to start ahead does not make the race fair. Opportunity equality is absolutely necessary for a truly fair and effective society, but it is not sufficient.*" Ensuring "opportunity equality" in terms of access to resources and services for different segments of society is an important issue in development-related studies. Globally, there is widespread public opposition to practices that discriminate on the basis of race, gender, or socioeconomic class (Chang, 2010: 267-278). Despite increased public awareness of discrimination and some fundamental gains, gender-based inequalities persist. On the one hand, it is assumed that wage inequality in the labor market will disappear by 2059. On the other hand, it is estimated that pressure on women's wages will continue until 2152 and that wage inequalities will persist (Chomsky and Waterstone, 2023: 322-323).

The Declaration on the Right to Development, adopted by the UN General Assembly on December 4, 1986, states that in order to develop the right to development, equal opportunities must be provided for all people in the use of basic resources and that this is a necessity. The UN Declaration on the Right to Development includes the objectives of "promoting the well-being of all people without discrimination based on race, sex, language, or religion; ensuring the equitable distribution of resources; achieving comprehensive development; eliminating discrimination; respecting fundamental human rights and freedoms; and ensuring international peace and security." The UN Declaration on the Right to Development also emphasizes that states must show universal respect for human rights and fundamental freedoms without discrimination based on race, color, gender, language, religion, political opinion, or social origin, and that they have an obligation to comply.

Threats such as colonialism, neo-colonialism, ethnic discrimination, occupation, aggression, and war at the national and international levels prevent the establishment of conditions conducive to the development of a large part of humanity. Since the Industrial Revolution, forced migration processes have occurred worldwide due to reasons such as "depletion of resources, climate change, epidemics, and wars." With modern industrial capitalism, "colonial activities, wars, and technological developments" have increased the amount, importance, volume, and impact of migration (Castles and Miller, 2008:7). Ensuring international peace and security are important elements for the realization of the right to development. The UN Declaration on the Right to Development establishes a close relationship between disarmament and development. The resources obtained through disarmament measures can be used to achieve economic and social development. The Declaration emphasizes that a "human-centered" development process should be encouraged and that "human beings" should be seen as the primary beneficiaries of development. In this context, it is stated that states have primary responsibility for creating conditions conducive to the development of individuals and that the right to development is an inalienable human right. It is emphasized that measures must be taken at the national and international levels to adopt, exercise, and develop fundamental human rights.

Many women suffer from sexual violence on migration routes and struggle to survive in dangerous, neglected, and unhealthy conditions in refugee camps. The barriers to empowerment experienced by migrant women, such as "sexual violence, human trafficking, adverse living

conditions in refugee camps, unwanted pregnancies, reproductive health problems, and restricted access to healthcare," should be considered as a whole. When men migrate and women are left behind as heads of households, women's access to resources may be limited. The migration process itself is the most important determinant of migrant health. Conditions existing before migration, during the migration process, upon arrival in the destination country, and upon return to the home country affect migrant health. Age, gender, and socioeconomic status are common factors determining migrant health at every stage of the migration process. Disadvantaged groups displaced due to poverty, conflict, natural disasters, etc., face greater risks in all basic areas, including health. It has been observed that migrant women who experience social exclusion in socio-economic areas are in a vulnerable and fragile situation. The inequalities faced by migrant women in accessing basic services such as health, education, employment, social security, and housing have psychological consequences (International Organization for Migration, 2013: 29-30).

In 2008, the Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW) drew attention to the situation of migrant women workers, with particular emphasis on sexual and reproductive health. Article 26 of the recommendations for migrant women workers states that importance should be given to the period of pregnancy in terms of discrimination, noting that "migrant women workers are subject to practices that result in significant health risks, such as being subjected to mandatory pregnancy tests, being deported if the test is positive, being forced to terminate the pregnancy, or being unable to access safe reproductive health and voluntary abortion services, failure to receive adequate or any maternity leave when the mother's health is at risk, and inability to access obstetric services" (The Committee on the Elimination of Discrimination against Women, 2008).

Conclusions and Recommendations

In migration policies and practices effective worldwide, the "phenomenon of migration" is assessed within the framework of state security rather than the safety of migrants. Security-oriented policies and practices that prioritize the interests of states can lead to the spread of negative reactions towards migrants.

With the increasing proportion of female immigrants within the immigrant population, the issue of "gender equality" has gained more importance. Despite the growing importance of gender equality, it is evident that women's migration experiences and the problems they face are not sufficiently addressed in migration studies. Women's life experiences are generally evaluated in relation to men. In the context of the relationship between "development and migration," women are subjected to discriminatory practices due to factors caused by gender stereotypes. Gender equality is a concept that encompasses the equality in access to fundamental rights and representation. The egalitarian statements expressed in laws do not find their counterpart in real life. Social development will be possible if priority is given to practices based on social justice and equality in migration policies.

Achieving gender equality is one of the fundamental goals of "human development." To achieve "human development" and eradicate poverty at a global level, egalitarian approaches must be developed. In this context, "civil, political, economic, social, and cultural rights" must be guaranteed. If correct and appropriate policies are implemented, migrants will be seen as potential local development actors in the realization of social and economic development, and this will have positive results for socio-economic development. In this context, governments should bear primary responsibility for realizing the "right to development" at the global level. Relevant institutions or organizations should play a more active role in ensuring social justice and equality; in this framework, cooperation should be developed. Policies based on "sustainable and humane development, income distribution justice, universal human rights, and gender equality" should be implemented. Concrete policies and practices should be implemented to ensure social justice and equality. The root causes of inequality and poverty should be investigated; measures should be taken based on the results of the investigation; socio-economic policies that will eliminate social injustice and inequality should be developed.

This study evaluates the problems faced by women during forced migration within the framework of a "capacity approach." The main assessment of the study is that forced migration is not only a deterioration in income and living conditions for women, but also a multi-dimensional process that limits their real options in the areas of education, health, employment, security, and social participation. It is possible to consider forced migration as a process that narrows the capabilities of individuals. The problem of social exclusion arising from forced migration should be addressed as a human rights issue. Migration and development policies should be reorganized and developed based on human rights. The problems of migrants should be assessed from a perspective that focuses on “human rights,” free from any political, ethnic, or religious discrimination. The governments of developed countries should regulate legal provisions relating to migrants in a consistent, objective manner, in accordance with universal legal principles. Governments should allocate more resources to social and economic policies. In order for women to participate equally and effectively in society alongside men and for gender equality to be achieved, legislators and implementers must have an egalitarian perspective. Forced migration restricts women's real options in education, health, employment, security, and social participation, thereby narrowing their capabilities and deepening gender inequality and hindering the realization of human development. The reasons why women's capabilities are particularly limited during forced migration processes should be emphasized. Migration policies should be strengthened from a human development perspective. Policy tools aimed at increasing women's capabilities should be developed. In this context, it is necessary to ensure migrant women's access to secure employment, education, and health services, their participation in social security mechanisms, and the strengthening of legal protection mechanisms against discrimination and violence.

There is a strong correlation between increasing migration flows due to global developments and socio-economic problems. At the global level, approaches that place “people” at the center should be supported in order to achieve social development, ensure justice, and eliminate inequalities. Amartya Sen's “capability” approach is important in assessing the fundamental socio- economic problems faced by migrants in social and economic terms. More humane, feasible, and realistic solutions must be found for the problems faced by migrants who are subjected to violence, experience livelihood difficulties, find themselves in desperate situations, struggle to survive, and seek rights-based solutions. Consequently, supporting women experiencing forced displacement from a human development perspective requires not only addressing existing deprivations and inequalities but also expanding the substantive freedoms and capabilities that enable them to shape their lives in accordance with their own values, preferences, and choices.

References

Adıgüzel, Y. (2022). *Göç sosyolojisi.* Ankara: Nobel Yayınları.

Alam, M.Z., and Mamun, A.A. (2022). Dynamics of internal migration in Bangladesh: Trends, patterns, determinants, and causes. *Plos One*, 17(2). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0263878

Bader, B., Stoermer, S., Bader, A. K., & Schuster, T. (2018). Institutional discrimination of women and workplace harassment of female expatriates: Evidence from 25 host countries. *Journal of Global Mobility*, *6*(1), 40–58. https://doi.org/10.1108/JGM-06-2017-0022

Baker, S., Due, C., and Rose, M. (2021). Transitions from education to employment for culturally and linguistically diverse migrants and refugees in settlement contexts: what do we know? *Studies in Continuing Education*, *43*(1), 1–15. https://doi.org/10.1080/0158037X.2019.1683533

Basso, P. (2014). *Neoliberalizm, kriz ve uluslararası göç*. L. Pradella ve T. Marois (Ed.). B. Baysal (Çev.), Kutuplaştıran kalkınma içinde (s.124-138). Ankara: NotaBene Yayınları.

Betts, A. (2017). Zorunlu göç ve küresel politika. Çev: S.M. Türkaslan, Ankara: Hece Yayınları.

Bloch, A. (2008). Refugees in the UK Labour Market: The Conflict between Economic Integration and Policy-led Labour Market Restriction. *Journal of Social Policy*, *37*(1), 21–36. https://doi.org/10.1017/S004727940700147X

Bourdieu, P. (2021). *Devlet üzerine.* A. Sümer (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Bryson, V. (2003). Feminist Political Theory, New York: Palgrave Macmıllan.

Butler, J. (2021). *Şiddetsizliğin gücü.* B. Ertür (Çev.),, İstanbul: MetisYayınları.

Calhoun, C. (2019). *Şu anda kapitalizmi tehdit eden nedir?* Kapitalizmin geleceği var mı içinde (s. 152-188), I. Wallerstein, R. Collins, M. Mann, G. Derluguian ve C. Calhoun (Der.), S. Sökmen (Yayıma Hazırlayan), İstanbul: Metis Yayınları.

Castles, S. ve Mıller, M. J. (2008). Göçler çağı: Modern dünyada uluslararası göç hareketleri, B. U. Bal ve İ. Akbulut (Çev.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Chang, H. J. (2010). *Kapitalizm hakkında size söylenmeyen 23 şey*. B. Topal (Çev.), İstanbul: Say Yayınları.

Chomsky, N., and Waterstone, M. (2023). *Kapitalizmin sonuçları*. M. K. Coşkun (Çev.), İstanbul: Scala Yayıncılık.

Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. (1979). *Adopted by General Assembly resolution.* United Nations. https://www.ohchr.org/sites/default/files/cedaw.pdf

Coşkun, E. (2018). Criminalisation and prostitution of migrant women in Turkey: A case study of Ugandan women. *Women's Studies International Forum, 68*, 85–93. https://doi.org/10.1016/j.wsif.2018.03.002

Dedeoğlu, S., and Gökmen, Ç.E. (2011). *Göç ve sosyal dışlanma*. Ankara: Efil Yayınevi.

Fleury, A. (2016). *Understanding women and migration: A literature review*. Global Knowledge Partnership on Migration and Development. Knomad working paper 8.

Gallino, L. (2012). *Küreselleşme ve eşitsizlik.* D. Kundakçı (Çev), Ankara: Dost Kitabevi.

Gibson-Graham, J.K. (2010). *Bildiğimiz kapitalizmin sonu*. Z. Gambetti (Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Giddens, A. (2008). *Sosyoloji.* C. Güzel (Y.Haz.), İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Hillmann, F., and B. Toğral Koca. (2021). By Women, for Women, and With Women: On the Integration of Highly Qualified Female Refugees Into the Labour Markets of Berlin and Brandenburg, *Comparative Migration Studies,* 9/3. https://doi.org/10.1186/s40878-020-00211-3

Hobbes, T. (2023). *Leviathan*. S. Lim (Çev.), İstanbul: Yapı KrediYayınları.

Indra, D. (2008). *Endengering forced migration knowledge and practice*. Berghahn Books.

International Organization for Migration. (2013). *International Migration, Health and Human Rights.* Switzerland. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Migration/WHO_IOM_UNOHCHRPublication.pdf

International Organization for Migration. (2019). *Glossary on migration. Switzerland.* https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf

İçduygu, A., and E. Diker. (2017). *Labor Market Integration of Syrians Refugees in Turkey: From Refugees to Settlers. Göç Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 1, Sayfa: 12-35. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/658082

İpek, N. (2006). *İmparatorluktan ulus devlete göçler.* Trabzon: Serander Yayınları.

Jankovic-Rankovic, J., Oka, R. C., Meyer, J. S., & Gettler, L. T. (2020). Forced migration experiences, mental well-being, and nail cortisol among recently settled refugees in Serbia. Social science & medicine (1982), 258, 113070. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113070

Knappert, L. J., Kornau, A., & Figengül, M. (2018). Refugees' exclusion at work and the intersection with gender: Insights from the Turkish-Syrian border. *Journal of Vocational Behavior, 105*, 62–82. https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.11.002

Margaret, S. (2020). *Kadının konumu nasıl değişti?* İ.E. Sadi ve C. Somel (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi.

Morokvasišic, M. (1984). Birds of Passage are also Women. *The International Migration Review*, *18*(4), 886–907. https://doi.org/10.2307/2546066

Nussbaum, M. C. (2000). *Women and human development: The capabilities approach.* Cambridge: Cambridge University Press.

Nussbaum, M. C. (2011). Creating Capabilities: The Human Development Approach. Belknap Press.

Özer, Y. Y. (2015). *Türkiye ve Fransa örnekleriyle uluslararası göç ve yabancı düşmanlığı.* İstanbul: Derin Yayınları.

Pelizzon, S. M. (2020). Kadının konumu nasıl değişti? Feodalizmden kapitalizme, İ. E. Sadi & C. Somel (Çev.), Ankara: İmge Kitabevi.

Petersen, W. (1958). *A general typology of migration,* American Sociological Review, Vol. 23, No. 3, pp. 256-266. http://www.jstor.org/stable/2089239.

Qin, M., Brown, J., Padmadas, S., Li, B., Qi, J., & Falkingham, J. (2016). Gender inequalities in employment and wage-earning among economic migrants in Chinese cities. *Demographic Research, 34*, 175–202. https://doi.org/10.4054/DemRes.2016.34.6

Ritzer, G. (202011). *Küresel dünya.* M. Pekdemir (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Ritzer, R. ve Stepnisky, J. (2018). *Modern sosyoloji kuramları*. Himmet Hülür (Çev.), Ankara: De Ki Basım Yayım.

Rivero, O. (2003). *Kalkınma efsanesi*. Ö. Karakurt (Çev.), İstanbul: Çitlembik Yayınları.

Sen, A.K. (1983). Development: Which Way Now? *The Economic Journal*, *93*(372), 745–762. https://doi.org/10.2307/2232744

Sen, A.K. (1989). Development as Capability Expansion. Journal of Development Planning, 19, 41-58. https://doi.org/10.1007/978-1-349-21136-4_3

Sen, A.K. (1995). *Inequality Reexamined*. Harvard University Press.

Sen, A.K. (2000). Soccial exclusion: Concept application and scrutiny. *Asian Development Bank Social Papers*, Cilt 1, Asian Development Bank Publishing, Manila, Philippines. https://www.adb.org/sites/default/files/publication/29778/social-exclusion.pdf.

Sen, A.K. (2004). *Özgürlükle kalkınma*. Y. Alogan (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sert, D. Ş. (2012). *Uluslararası göç yazınında bütünleyici bir kurama doğru*. Küreselleşme çağında göç içinde (s. 29-47). S. G. I. Öner ve N. A. Şirin Öner (Der.), İstanbul: İletişim Yayınları.

Siriwardhana, C. & Stewart, R. (2013). Forced migration and mental health: Prolonged internal displacement, return migration and resilience, *International Health*, Volume 5, Issue 1, March 2013, Pages 19–23, https://doi.org/10.1093/inthealth/ihs014

Steger, M.B. (2020). *Küreselleşme.* A. Ersoy (Çev.), İstanbul: Dost Yayınları.

Stiglitz, J.E. (2018). *Eşitsizliğin bedeli.* O. İşler (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.

The Committee on the Elimination of Discrimination against Women. (2008). *General recommendation on women migrant workers.* No. 26. https://www.refworld.org/legal/general/cedaw/2008/en/61897

Tomlinson, J. (2004). *Küreselleşme ve kültür.* A. Eker (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Tümtaş, M.S. (2020). *Nöbetleşe dışlanma: Göç ve sosyal dışlanma döngüsü,* İstanbul: İletişim Yayınları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2018). *Göç ve uyum raporu.* Türkiye Büyük Millet Meclisi İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu.

United Nations Development Programme. (1990). *Human development report.* Oxford University Press. https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1990encompletenostats.pdf

United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. (2019). *International migration 2019: Report*. United Nations. https://doi.org/10.18356/b9c1e2a5-en

Wallerstein, I. (2018). *Kapitalist dünya ekonomisinde hane yapıları ve emek gücü oluşumu.* Irk ulus sınıf içinde (s. 131-137), E. Balibar and I. Wallerstein (Der.), N. Ökten (Çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Wallerstein, I. (2019). *Yapısal kriz ya da kapitalistler niçin kapitalizmi artık kazançlı bulmayabilirler?* Kapitalizmin geleceği var mı içinde (s. 19-47), I. Wallerstein, R. Collins, M. Mann, G. Derluguian ve C. Calhoun (Der.), S. Sökmen (Yayıma Hazırlayan), İstanbul: Metis Yayınları.

Weichselbaumer, D. (2020). Multiple discrimination against female immigrants wearing headscarves. *ILR Review, 73*(3), 600–627. https://doi.org/10.1177/0019793919875707

WHO. (2025). Refugee and migrant mental health. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/refugee-and-migrant-mental-health

Yangın Kiremit, E., & Akfırat, S. (2023). Social psychological dynamics of migrant women employment: The experiences of displaced Syrian women in Turkey. *International Journal of Intercultural Relations, 96*, Article 101869. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2023.101869

Yasmeen, F., Petersen, A., & Forbes-Mewett, H. (2025). Discrimination at work? The case of Pakistani migrant women in Australian workplaces. *Australian Feminist Studies, 40*(126). https://doi.org/10.1080/08164649.2025.2532054

Financial disclosures

The author declared that this study did not receive any financial support.

Acknowledgements

The author have nothing to acknowledge of any persons, grants, funds, institutions.